

षट्माजगाम स आजगाम जैवलिं प्रवाहणं परि-
चारयमाणं तमुदीच्याऽभ्युवाद कुमारः इति स

स्यैव कार्यमितुप्रक्तं षट्प्रकारमपोह तु तदेव कर्तुः फल-
मितुपदिश्यते । षट्प्रकारमपि कर्मफलविज्ञानस्य विव-
क्षितत्वात्तद्वारेण च पञ्चाग्निदर्शनमिहोत्तरमार्गप्रतिपत्ति-
साधनं विधित्तम् । एवमशेषसंसारगतप्रसङ्गः । कर्मका-
ण्डस्यैषा निष्ठेत्येतच्च हि दर्शयिषुराख्यायिकां प्रणयति
श्वेतकेतुर्ह वा नामतोऽहस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यमा-
रुणिः । ह शब्द एतिह्यर्थः । पितानुशिष्टं सन् आत्मनो
यशःप्रधानाय पञ्चालानां परिषदमाजगाम । पञ्चालाः

अष्टकमग्निहोत्रविषये जनकेन याज्ञवल्क्यं प्रत्युक्तमितं सन्धेः ।
तत्वेत्याक्षेपगतप्रश्नपट्कोक्तिः । ननु फलवतोऽव्ययत्वेऽहमाहुतिफलम् ।
न हि तत्सुखतन्त्रं सम्भवति तत्राह । तथेति । कर्तृवाचिपदाभावादा-
हृत्यपूर्वस्यैवोक्तान्यादिकार्यारम्भकत्वाच्च तत्वे कर्तृगामिकफलमुक्तमित्या-
शङ्काह । न हीति ॥ किञ्च कारकाव्यवच्छात्मकयोः युक्तं तत्पक्षस्य
कर्तृगामित्वमित्याह । साधनेति ॥ स्वातन्त्र्यासम्भवादाहुत्योः स्वकर्तृ-
कयोरेव गत्यादि विवक्षितं चेत्तर्हि कथं तत्र केवलाहुत्योर्गतत्वादि गम्यते
तत्राह ॥ तत्वेति ॥ अग्निहोत्रप्रकरणं सप्रत्यर्थं । अग्निहोत्रमुत्तर्य-
त्वात् प्रश्नप्रतिपत्तिरूपस्य सन्दर्भस्येति शेषः ॥ भगतेष्वपि अग्निहोत्र-
प्रकरणस्थितिः प्रकृते तु किमाद्यातं तत्राह ॥ इहत्विति ॥ विभक्ति-
विद्याप्रकरणे कर्मफलविज्ञानं विवक्ष्यते तत्राह । तद्वारेणेति ॥ माग्नि-
णारम्भमुपपादितमुपसंहरति । एवमिति ॥ संसारगतप्रसङ्गारेण कर्म-
विपाकस्य सर्वस्वोपसंसारं सिद्धो भवति । तदतिरिक्ततद्विपाकान्नागादि-
त्याह । कर्मकाण्डस्येति । दधीकं यस्तु दर्शयितुं ब्राह्मणमारभते चेत्तत्र

भो३ इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टोऽन्वति पितृतपो-
मिति होवाच ॥ १ ॥

प्रसिद्धास्तेषां परिपदमागत्य जित्वा राज्ञोऽपि परिपदं
जेष्यामीति गर्वेणाजगाम । जीवलम्यापत्यं ज्ञानं पञ्चाल-
राजं प्रवाहणनामानं स्वभृत्यैः परिचारयमाणसाधनः
परिचरणं कारयन्तमित्येतत्स राजा पूर्वमेव तस्य विद्याभि-
मानगर्वं श्रुत्वा विनेतव्योऽस्मिति मत्वा तमुदोष्यात्प्रेष्या-
न्नतमात्रमेव अभ्युदाह अभ्युक्तवान् । कुमारवदिति सम्बोध्य
भर्त्सनार्थां च प्रतिः । स प्रतिशुश्राव भो ३ इति ३ भो ३ इत्ये-
वसुक्तः । प्रतिरूपमपि क्षत्रियं प्रत्युक्तवान् क्रुद्धः सन्ननु-
शिष्टोऽनुशंसितोऽसि भवसि पित्रा इत्युवाच राजा । प्रत्या-
हतिर ओ मिति वाल्मनुशिष्टोऽस्मि पृच्छ यदि संग्रयस्ते ॥ १ ॥

किमित्याख्यायिका प्रणीयते तत्राह । इति शतद्वयमिति ॥ सर्वमेव तेषैकं
व तु दर्शयितुमिच्छन् वेदः सुग्राह्योधार्यमाख्यायिकां करोतीत्यर्थः ।
यदा कदाचित्काले काले एतार्थोत्थितं निपातस्य दर्शयति । एतद्व-
दिति ॥ यशः प्रयत्नं विद्वत्सु स्वकीयविद्यामामर्थ्याख्यापनं प्रतिविद्वज्जन-
विशिष्टत्वेनेति शेषः । क्षत्रियस्य प्रयत्नत्वं गर्वं हेतुं किमिति राजा
इति तत्कालमागतमात्रं तदीयाभिप्रायमप्रतिपद्य तिरस्कुर्वन्त्यं सम्बोधि-
यामित्याशङ्गाह । स राजेति ॥ सम्बोध्य भर्त्सनं कृतवानिति शेषः ।
तद्वद्वेति पदमिह आस्तीत्याशङ्गाह । भर्त्सनार्थेति ॥ भो इति प्रति-
यचनमाचार्यं प्रत्युचितं न क्षत्रियं प्रति तस्य हीनत्वादित्याह । भो
इतीति ॥ अप्रतिगृह्यचने क्रोधं हेतुकरोति ॥ क्रुद्धः सति ॥ पितुः
सकाशात्तत्र लब्धानुशासनत्वे लिङ्गं नास्तीत्याशङ्गाह । एतेति ॥ १ ॥

वेत्य यथेमाः प्रजाः प्रयत्नो विप्रतिपद्यन्ताः
इति नेति होवाच वेत्यो यथेमं लोकं पुनराप-
द्यन्ताः इति नेति हैवोवाच वेत्यो यथेमं लोकं
पुनः सम्पद्यन्ताः इति नेति हैवोवाच वेत्यो
यथासौ लोक एव बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्

यद्येवं वेत्य विजानासि किं यथा येन प्रकारेण इमाः
प्रजाः प्रसिद्धाः प्रयत्यो म्रियमाणा विप्रतिपद्यन्ताः ३ इति
विप्रतिपद्यन्ते विचारणार्थां स्तुतिः । समानेन मार्गेण
गच्छन्तीनां मार्गद्विविध्यं यत् भवति तत्र काश्चित्प्रजा-
श्चान्येन मार्गेण गच्छन्ति काश्चिदन्येनेति विप्रतिपत्तिः ।
यथा ताः प्रजाः विप्रतिपद्यन्ते तत्किं वेत्येत्यर्थः । नेति
होवाचेतरः । तर्हि वेत्य उ यथा इमं लोकं पुनः
पुनरापद्यन्ताः ३ इति पुनरापद्यन्ते यथा पुनरागच्छ-
न्तीमं लोक । नेति होवाच श्वेतकेतुः । वेत्यो यथामौ
लोक एव प्रसिद्धेन न्यायेन पुनः पुनरसकृत् प्रयद्भि-
र्म्रियमाणैर्यथा येन प्रकारेण न सम्पूर्यता ३ इति न
सम्पूर्यतोऽसौ लोकस्तत्किं वेत्य । नेति होवाच । वेत्या

पटार्थमुक्त्वा याव्यार्थमाह । समानेनेति । माद्वीरूपेण साधारणेन
मार्गेणाभ्युदयं गच्छतां यत् मार्गविप्रतिपत्तिस्तत्किं जानामीति प्रश्नार्थः ।
विप्रतिपत्तिमेष विषयवति । तत्रोक्तिः । अधिस्तप्रजानिर्द्धारणायां सप्रमो
प्रथमं प्रश्नं निगमयति ॥ यद्येति ॥ प्रश्नान्तरमादत्ते । तर्हिनेति । तदेष
स्त्वयति । यद्येति ॥ परस्मैकगता, प्रजा, पुनरिमं लोकं यदागच्छन्ति
तथा किं नेत्येति योजना । प्रश्नान्तरप्रतीकमुपादत्ते । वेत्येति ॥ तद्या-

सम्पूर्णता इति नेति हैवोवाच वेत्यो यति-
 थ्यामाहुतप्रा ॥ हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा
 समुत्थाय वदन्ती इति नेति हैवोवाच वेत्यो
 देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा
 यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृ

यतिथ्यां यत्कृत्वाकायामाहुत्यामाहुतौ हुतायामापः पुरु-
 षवाचः पुरुषस्य या वाक् सैव यासां वाक् ताः पुरुषस्य
 वाचो भूत्वा पुरुषशब्दवाच्या वा भूत्वा पुरुषाकारपरि-
 णतास्तदा पुरुषवाचो भवन्ति । समुत्थाय सम्यगुत्थायो-
 झूताः सत्यो वदन्तो इति नेति होवाच । यद्येवं वेत्य
 उ देवयानस्य पथो मार्गस्य 'प्रतिपदं' प्रतिपद्यते येन सा
 प्रतिपत् तां प्रतिपदं पितृयाणस्य वा प्रतिपदं प्रतिपच्छब्द-
 वाच्यमर्थमाह । यत्कर्म कृत्वा यथा विशिष्टं कर्म कृत्वेत्यर्थः ।
 देवयानं वा पन्थानं मार्गं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणः । न
 वा यत्कर्म कृत्वा प्रतिपद्यन्ते तत्कर्म प्रतिपद्यन्ते, तदं
 प्रतिपदं किं वेत्य देवलोकपितृलोकप्रतिपत्तिसाधनं किं
 वेत्येत्यर्थः । अत्राप्यस्यार्थस्य प्रकाशकमृषेर्मत्तस्य वचो

करोति । एवमिति ॥ प्रसिद्धो न्यायो जरादिमरणहेतुः । प्रश्नान्तरमु-
 त्थाय व्याचष्टे । वेत्येत्यादिना ॥ पुरुषशब्दवाच्या भूत्वा समुत्थाय
 वदन्तीति सम्बन्धः । कथमपां पुरुषशब्दवाच्यत्वं तदाह । यदेति ॥
 प्रश्नान्तरमवतारयति ॥ यद्येवं वेत्येति ॥ पितृयाणस्य वा प्रतिपदं
 वेत्येति सम्बन्धः । यत्कृत्वा प्रतिपद्यन्ते पन्थानं तत्कर्म प्रति-

याणं वा पि हि न ऋषेर्वचः श्रुतं द्वे सृती अशृ-
ण्वं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानां ताभ्या-
मिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातर-
ञ्चेति नाहमत एकं च न वेदेति होवाच ॥ २ ॥

वाक्यं नः श्रुतमस्ति । मन्त्रोऽप्यस्यार्थस्य प्रकाशको विद्यत
इत्यर्थः । कोऽसौ मन्त्र इत्युच्यते । द्वे सृती द्वौ मार्गा-
वशृण्वं श्रुतवानस्मि । तयोरेका पितृणां प्रापिका पितृ-
लोकसम्बद्धा तया सृत्या पितृलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
अहमशृण्वमिति व्यवहितेन सम्बन्धः । देवानामुतापि
देवानां सम्बन्धिन्यन्या देवान्प्रापयति सा । के पुनरु-
माभ्यां सृतिभ्यां पितृन् देवान् गच्छन्तीत्युच्यते । उतापि
मर्त्यानां मनुष्याणां सम्बन्धिनी । मनुष्या एव सृतिभ्यां गच्छ-
न्तीत्यर्थः । ताभ्यां सृतिभ्यामिदं विश्वं समस्तमेजत्समेति
समेति सम्यगच्छति । ते च द्वे सृती यदन्तरा ययोरन्तरा
यदन्तरा पितरं मातरञ्च मातापित्रोरन्तरा मध्य
इत्यर्थः । को तौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यावण्डकपाले ।
इयं वै माता असौ पितेति हि व्याख्यातं ब्राह्मणेन अण्ड-
कपालयोर्मध्ये संसारविषये एवैते सृती नात्यन्तिका-

पदिति योजना । वाक्यार्थमाह । देवयानमिति । उक्तमर्थं सद्भिष्याह ।
देवलोकैति । मार्गद्वयमेव नास्ति । त्वया त्वत्प्रेषामात्रेण पृच्छते ।
तत्राह । अपीति ॥ अत्रेति कर्मविपाकप्रक्रियोक्तिः । अस्यास्य मा-
र्गद्वयस्यैतत् ॥ तेषामेव मार्गद्वयेऽधिकृतत्वमिति यत्तु, हीतृशक्तं तदेव

अथैनं वसतरोपमन्त्रयाञ्चके नादृत्य वसति
 कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तं चोवा-
 चेति वाव किल नो भवान् पुरान्गिष्टानवोच-
 दिति कथं सुमेध इति पञ्च मा प्रश्नान् राज-
 सृतत्वगमनाय । इतरथ आह नाहमनोऽग्रात्पुत्रमनु-
 दायादेकञ्च न एकमपि प्रश्नं न चेद् नाह वेदिति नी-
 वा च श्वेतकेतुः ॥ २ ॥

अथानन्तरमपनीय विद्याभिमानगर्वमेनं प्रकृतं गीत-
 केतुं वसत्या वसतिप्रयोजनेनोपमन्त्रयाञ्चके । उह वसन्तु
 भवन्तः पाद्यमर्घ्यमानौयतामितुपमन्त्रेण कृतवान् राजा
 अनादृत्य तां वसतिं कुमारः श्वेतकेतुः प्रदुद्राव प्रति-
 गत्वान् पितरं प्रति । स चाजगाम पितरमागत्य चोवाच
 तं कथमिति वाव किल एवं किल नोऽन्तान् भवान्
 पुरा समावर्त्तनकालेऽनुशिष्टान् सर्वाभिर्विद्याभिरवावोच-
 दिति । सोपालम्भं पुत्रस्य वचः श्रुत्वाऽऽह पिता । कथं केन
 प्रकारेण तव दुःखमुपजातं । हे सुमेधः गोभना मेधा यस्येति
 सुमेधाः शृणु मम यथा वृत्तं पञ्च पञ्चसतप्राकान्

स्फुटयति । ताभ्यामिति ॥ मित्रं साध्यसाधनात्मकं सद्गच्छते । गन्तव्य-
 त्वेन गन्तृत्वेन चेति शेषः । प्रकृतमन्त्रव्याख्यानपन्थो ब्रह्मण्यन्वयः ।
 पदान्तरेत्वाटौ विवक्षितमर्थमाह । नाण्डकपालयोरिति ॥ २ ॥

श्वेतकेतोरभिमाननिवृत्तिद्योतनार्थं वज्रघनम् । राजन्यदत्तगतिं
 अनादरे हेतुमाह । कुमार इति । एवं किलेति राजपराभयनिद्रकं हि

न्यवन्युरप्राचीत्ततो नैकञ्चन वेदेति कंतमे त
इतीम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ३ ॥

स होवाच तथा न स्त्वं तात जानीथाः यथा
यदहं किञ्चन वेद सर्व्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहि-
नु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्य्यं वत्स्याव इति भवानिव
गच्छत्विति स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य

प्रश्नान् मां राजन्यवन्युः । राजन्या वन्वजोऽस्येति परि-
भवपचनमेतत् । राजन्यवन्युरिति अप्राचीत् पृष्टवास्त-
स्तस्मान्न एकश्चैन एकमपि न वेद विज्ञातवानस्मि ।
कंतमे ते राज्ञा पृष्टाः प्रश्ना इति । इमे त इति हि
प्रतीकानि मुखानि प्रश्नानामुदाजहारोदाहृतवान् ॥ ३ ॥

स होवाच पिता पुत्रं कुर्व्वमुपशमयंस्तथा तेन प्रकारेण
नोऽस्मान्स्वाहं तात वत्स जानीथा गृह्णीथा यथा यदहं
किञ्चं विज्ञानजातं वेद सर्व्वं तुभ्यमवोचमित्येव जा-
नीथाः । कोऽन्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वत्तो यदर्थं रक्षिये ।
अहमर्थं तन्न जानामि यद्वाज्ञा पृष्टं तस्मात्प्रे ह्यागच्छ ।
तत्र गत्वा राज्ञि ब्रह्मचर्य्यवत्सप्रावो विद्यार्थमिति स आह ।
भवानिव गच्छत्विति । नाहं तस्य मुखं निरीक्षितुमुत्सहे ।

तत्रचर्षो मृणत्वं द्योत्यते अज्ञानाधीनं दुःखं तवागन्भावितमिति सूच
यति । एतेष इति ॥ ३ ॥

सत्यं किञ्चित्तदुक्तं किञ्चिद्विज्ञानमन्यत्र प्रियतमाय दातुं रक्षित-
मिच्छामि ॥ कोऽन्य इति ॥ राजा यत्पुत्रं तन्दया न विज्ञातं तया

जैवलेरास तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारवाच-
काराय हास्मा अर्थं चकार तं होवाच वरं
भवते गौतमाय दत्त इति ॥ ४ ॥ स होवाच प्रति-
ज्ञातो म एष वरो यान्तु कुमारस्यान्ते वाचसभा-
षथास्तां मे ब्रूहीति ॥ ५ ॥ स होवाच दैवेषु वै
गौतमो तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ६ ॥

स आजगाम गौतमो गोत्रतो गोतम आरुग्निर्देव
प्रवाहणस्य जैवलेरास आसनमास्थायिकाम् । तस्मै गौत-
मायागतायासनमनुरूपमाहृत्योदकं भृत्यैराहारवाच-
कार । अथ ह अस्मा अस्मै अर्थं पुरोधसा कृतवान्
मन्त्रवन्मधुपर्कञ्च कृत्वा चैवं पूजां तं होवाच वरं भगवते
गौतमाय तुभ्यं दत्त इति गोत्रादित्युक्तं ॥ ४ ॥ स होवाच
गौतमः प्रतिज्ञातो मे समेष वरस्त्वयाऽस्यां प्रतिज्ञायां दृष्टौ-
कुर्व्यात्मानं । यान्तु वाचं कुमारस्य मम पुत्रस्यान्ते समीपे
वाचसभाषथाः प्रश्नरूपां तामेव ब्रूहि स एव नीवर इति
॥ ५ ॥ स होवाच राजा दैवेषु वरेषु तद्वै गौतम यस्त्वं
प्रार्थयसे । मानुषाणामन्यतमं प्रार्थय वरम् ॥ ६ ॥

च तस्मिन्निपद्ये त्वया वञ्चितोऽस्मीत्याशङ्काह । अहमपीति ॥ तर्हि तत्प्र-
ज्ञानं कथं साध्यतामित्याशङ्काह । तस्यादिति ॥ विदितवित्तवित्याया
गौतमं विवचित्वाह । अस्यामिति ॥ तदिति मामान्योक्त्या वरो निर्दि-
श्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

स होवाच विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तं
गो अश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिधानस्य मा
नो भवान् वहीरनन्तस्यापर्थ्यन्तस्याभ्यवदान्यो
ऽभूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा इत्युपैम्यहं

स होवाच गौतमो भवतापि विज्ञायते ममाऽप्यस्ति सः ।
न तेन प्रार्थितेन कृत्यं मम यत् त्वदित्ससि मानुषं वरं । य-
स्मान्ममाप्यस्ति हिरण्यस्य प्रभूतस्यापात्तं प्राप्तं गोश्वानामपा-
त्तमस्तीति सर्व्वत्रानुषङ्गो दासीनां प्रवाराणां परिवाराणां
परिधानस्य । न च यन्मम विद्यमानं त्वत्तः प्रार्थनीयं त्वया
वा देयं । प्रतिज्ञातञ्च वरस्त्वया त्वमेव जानीषे यदत्र युक्तं
प्रतिज्ञा रक्षणीया न वेति । मम पुनरयमभिप्रायो माम्भू-
तोऽस्मानभि अस्मानिव केवलान् प्रति भवान् सर्व्वं वदा-
न्यो भूत्वा अवदान्यो माम्भूत्कदर्थ्यो माम्भूदित्यर्थः । वहीः
प्रभूतस्थानन्तफलस्येत्येतत् । अपर्थ्यन्तस्यापरिसमाप्तिकस्य
पुत्रपुत्रादिगामिकस्येत्येतत् । ईदृशस्य वित्तस्य मां प्रत्येव
केवलमर्द्धता माम्भूद्भवान् । न चाल्यन्तादेयमस्ति भवन्त एव-

ममास्ति स इति यदुक्तं तदुपपादयति । यथादित्यादिना ॥ न
च यन्ममेत्यत्रं तस्मादिति पठितव्यम् । किन्तुर्हि मया कर्त्तव्यमित्याग-
च्छाह । प्रतिज्ञातयेति ॥ यत्तथाभिप्रेतं तदहं करोमीत्यागच्छाह । म-
मेति । माम्भूदित्यन्वयं दर्शयन् प्रतीकमादाय व्याचष्टे । नोऽस्यानिति ॥
यदान्यो दानशीलो विभवे सत्त्वदाता कदर्थ्य इति भेटः ॥ परिगृष्टं भागं
व्याकुर्वन्वाक्यार्थमाह । वहीरित्यादिनाः ॥ मां प्रत्येवेति निदमस्यहन्तं
दर्शयति । त्वं वै इति ॥ जोऽनौ न्यायस्तवाह । शःगदेति ॥ उपपद-

भवन्तमिति वाचा ह स्म वै पूर्व उपयन्ति स
होपायनकीर्त्तरी उवाच ॥ ७ ॥

स होवाच तथा नरुवं गौतम मापराधान्तव
च पितामहा यथेयं विद्ये तः पर्व्वच्च कस्मिंश्च न

सुक्त आह । स त्वं वै हे गौतम तीर्थेन न्यायेन शान्तविर्त्तिः न
विद्यां मत्त इच्छामि इच्छस्वामुमित्युक्तो गौतम प्राच । तीर्थे
उपैसुप्रपगच्छामि शिष्यत्वेनाहं भवन्तमिति । तच्चाह स एव
किल पूर्वे ब्राह्मणाः क्षत्रियान् विद्यार्थिनः गन्तो
वैश्यान्वा क्षत्रिया वा वैश्वानापद्युपयन्ति शिष्यवृत्त्या उप-
गच्छन्ति नोपायनशुभूपाभिः । अतः स गौतमः स उपा-
यनकीर्त्तरी उपगमनकीर्त्तनमात्रे गौर्वावामांपितवानोपन-
यनं चकार ॥ ७ ॥

एवं गौतमेनापदन्तर उक्ते स होवाच राजा पीडितं मत्वा
क्षामयस्तथा नोऽस्मान् प्रति मापराधा अपराधं नान्ना
पीरस्मदीयोऽपराधी न ग्रहीतव्य इत्यर्थः । तव च पिता-
महा अस्मत्पितामहेषु यथाऽपराधं न जरुहुस्तथा पिता

नयाक्य शास्त्रमित्युच्यते । गौतमो राजानं प्रति शिष्यवृत्तिं तथान्
शास्त्रार्थविरोधमाचरतीत्याशङ्क्याह । वाचा ऐति ॥ काण्टि रसादभि-
काद्वा विद्याप्राप्तिरसम्भवानस्यायामित्यर्थः । उपायनमुपगमन पादोपन-
यनमिति यावत् ॥ ७ ॥

विद्याराहित्यापेक्षया न हीनशिष्यभावोपगतिरापदन्तरा । तदाश-
ङ्कार्थमेव विशदयति । तत्र चेति ॥ सन्तु पितामहा यथा तथा किमस्या-

ब्राह्मण उवाच तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि
त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव
महानां दत्तं अस्मास्वपि भवता रक्षणीयमित्यर्थः । यथा
इयं विद्या त्वया प्रार्थिता इतस्त्वत्प्रदानात्पूर्वं प्राङ् न कस्मिं
श्चिदपि ब्राह्मणे उवासीषितवती तथा त्वमपि जानीषे
सर्वदा क्षत्रियपरम्परयेय विद्या गता सा स्थितिर्मयापि
रक्षणीया यदि शक्यत इत्युक्तं दैवेषु गौतम तवरेषु मातु-
पाणां ब्रूहीति न पुनस्तवादेयो वर इतीतः परं न
शक्यते रक्षितुम् । तामपि विद्यामहं तुभ्यं वक्ष्यामि । को
ह्यन्यो हि यस्मादेवं ब्रुवन्तं त्वमर्हति प्रत्याख्यातुं न
वक्ष्यामीति । अहं पुनः कथं न वक्ष्ये तुभ्यमिति ॥ ८ ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतमेत्यादिचतुर्थः प्रश्नः
प्राथम्येन निर्णीयते । त्वमभङ्गस्ते तन्निर्णयाय कृतादितर-
कस्मिन्नाशङ्काह । पितामहनामिति ॥ किमिति तर्जोय विद्या भटिति
महां नोपदिश्यते तत्राह । न कर्णिव्रिति ॥ तर्हि भवता सा स्थितीर-
क्षतामहन्तु यथागतं गमिष्यामीत्याशङ्काह । इतः परमिति ॥ तत्राहं
विद्योऽस्मीत्येवं ब्रुवन्तं अन्योऽपि न वक्ष्यामीति यस्मात् प्रत्याख्यातुम-
र्हति तस्मादहं पुनस्तुभ्यं कथं न वक्ष्ये किन्तु उच्यतेष विद्यामि-
तुपपादयति । को हीत्यादिना ॥ ८ ॥

प्राथम्यादिना यतिव्याप्तित्वादिचतुर्थप्रश्नस्य प्राथम्येन निर्णये त्वम-
भङ्गः स्मृतत्वं च कारणं दाक्ष्यमित्याशङ्काह । त्वमभङ्गमिति ॥ मरु-
तमस्त्वितिदयानां चतुर्थप्रश्ननिर्णयार्थेनतया तस्य प्राधान्यम् । प्राधान्ये

समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तर-
दिशो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः

प्रश्ननिर्णयस्यामौ द्यौर्लोकोऽग्निर्ह गौतम द्युलोके
ऽग्निदंष्टिरनग्नौ विधीयते । यथा योषित्पुरुषयोस्तस्य
द्युलोकाग्नेरादित्य एव समित्समिन्वनात् । आदित्येन
हि समिध्यतेऽसौ लोकः । रश्मयो धूमः समिध
उत्थानं सामान्यात् । आदित्याहि रश्मयो निर्गताः ।
समिधश्च धूमो लोक उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशस्य
सामान्यात् । दिशोऽङ्गारा उपशमसामान्यात् । अवान्तर-
दिशो विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गवद्विद्येयात् । तस्मिन्नेवंगुणवि-
शिष्टे द्युलोकाग्ने देवा इन्द्रादयः अद्वां जुह्वत्याहुतिद्रव्य-
स्थानीयां प्रक्षिपन्ति । तस्या आहुत्यै आहुतेः सोमो
राजा पितृणां ब्राह्मणानाञ्च सम्भवति । तत्र के देवाः
कथं जुह्वति किं वा अद्वाख्यं हविरित्यत उत्तम-

सत्यर्थक्रममाश्रित्याविवक्षितस्य पाठक्रमस्य भङ्ग इत्यर्थः । इन्द्रादीनां
कर्मानधिकारित्वात् द्युलोकस्य चाहवनीयत्वाप्रसिद्ध्या होमोभारत्वाधी-
गात्पत्ययस्य च अद्वाया होम्यत्वानुपपत्तेरुभिविधित्वादि वाक्यमयुक्तमिति
शङ्कते । तत्रेति ॥ होमकर्म सप्तम्यर्थः । अस्य ब्राह्मणस्य सूखन्वपन्ये
समाधानमस्य चोद्यस्यास्माभिरुक्तमित्याह । अत इति ॥ तदेव दर्शयितु म-
ग्निहोत्रप्रकरणे वृत्तं स्मारयति । नन्विति । किन्तु दुक्तमिति चेत्तदाह ।
ते वा इति । आहुत्योः स्वतन्त्रयोरुत्क्रान्त्यादि कथमित्याशङ्क्याह । त-
त्रेति ॥ यजमानस्य नृत्तिकालः सप्तम्यर्थः । समाधानयोरेव तयोरुत्क्रा-
न्तिर्न स्वतन्त्रयोरेवेत्येतदुपपादयति । यथेत्यादिना ॥ इहेति जीवदवस्थो-

अद्वां जुह्वति तस्या आहुत्यै सोमो राजा समभ-
वति ॥८॥

स्माभिः सञ्चत्येन त्वेवैतयोत्तमत्क्रान्तिमित्यादिपदार्थपट-
कनिर्णयार्थमग्निहोत्रे उक्तम् । ते एव एते अग्निहोत्राहुती
हुते सती उत्क्रामतः । तेऽन्तरिक्षमाविशतः । तेऽन्तरिक्षमाह-
वनीयं कुर्वन्ति वायुं समिधां मरीचीन्व शुक्रामाहुतिम् ।
तेऽन्तरिक्षं तर्पयतः । ते तत उत्क्रामतः । ते दिवमाविशतः ।
ते दिवमाहवनीयं कुर्वन्ति । आदित्यं समिधमित्येवमाद्युक्तं ।
तवाग्निहोत्राहुती समाधने एवोत्क्रामतः । यथेह यैः
साधनैर्विशिष्टे एते आहवनीयान्समिद्धमाङ्गारविष्फु-
लिङ्गाहुतिद्रव्यैस्ते तथैवोत्क्रामतोऽस्मान्नोकादसुं लोकम् ।
तत्राग्निरग्नित्वेन समित्समित्वेन धूमो धूमत्वेनाङ्गारा
ऽङ्गारत्वेन विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गत्वेन आहुतिद्रव्यमपि
यत् । आद्याहुतिद्रव्यत्वेनैव सर्गादावव्याकृतावस्थायामपि

च्छते ॥ नष्टनामग्नप्रादीनामव्याकृतभावापन्नत्वेनाधिगेष्वप्रकृष्टान्न तैः सहा
ह्रद्योर्त्क्रान्त्यादिभिर्द्विरित्यागच्छात् । तवाग्निरिति ॥ नाग दूर्ध्वमपि
प्रातिस्विकगतिरूपेणाग्नप्रादिरप्यतिष्ठते तथा चाधिगेष्वप्रकृष्टान्नापादाह्रद्यो-
स साधनयत्नेवोत्क्रान्त्यादिभिर्द्विरित्यर्थः । यद्योक्तयोराहुतयोर्त्क्रा-
न्यादि समर्थते नाग्निहोत्राद्यप्यस्य जगदारम्भकत्वमुक्तं भवतीत्यत्र ।
तद्विद्यम नमिति ॥ विद्यमानत्वस्य विगत्यर्थः । अर्चयेति ॥ यथा य-
द्योदितया विधया वक्ष्यमपि पर्जन्यस्य वरं प्रपद्यतामव्याहतात्मना
स्वितं पञ्चजगदारम्भकं तथा तत्रापिदानीन्तनमग्निहोत्रादिकं कर्म यत्
जगदारम्भकं भविष्यतीत्यागच्छात् । तद्वेति ॥ विमदन्तारम्भकं तत्त्व-

परैण सूक्ष्मैणात्मना व्यवतिष्ठते तद्विद्यमानमेव ससाधन-
मग्निहोत्रलक्षणं कर्मापूर्वैणात्मना व्यवप्नितं सत्त-
त्युन्वर्थाकरणकाले तथैवान्तरिक्षादीनामाहवनीयाद्यग्न्या-
दिभावं कुर्वद्विपरिणमेत तथैवेदानीमप्यग्निहोत्राख्य कर्म ।

एवमग्निहोत्राहुत्यपूर्वविपरिणामात्मकं जगत् सर्व-
मित्याहुत्योरेव सुत्यर्थेनोक्तक्रान्त्यादयो लोकप्रत्युत्पा-
पिताः षट् पदार्थाः कर्मप्रकरणेऽधस्तान्निर्णीताः । इह तु
कत्तुः कर्मविपाकविवक्षायां व्युलोकाग्न्याद्वारम्य पञ्चाग्नि
दर्शनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विशिष्टकर्मफलीपभोगाय
विधित्सितमिति । व्युलोकाग्न्यादिदर्शनं प्रस्तूयते । तत्र
य आध्यात्मिकाः प्राणाः इहाग्निहोत्रस्य होतारस्त एवा-
धिदैविकत्वेन परिणताः सन्तः इन्द्रादयो भवन्ति त एव
तत्र होतारो व्युलोकाग्नौ । ते एवेहाग्निहोत्रस्य फल-

क्तिमत्त्वात्सङ्कीर्तयन्नवदिति विधित्सितमिति भावः । अग्निहोत्रप्रकरण-
स्थायं सङ्गृहीतमुपसंहरति । एवमिति ॥

उक्तमुपजीव्य प्रकृतब्राह्मणप्रवृत्तिप्रकारं दर्शयति । इहत्विति ॥
उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सितमिति सूच्यते । किमित्युत्तरमार्गे
प्रतिपत्तिस्तत्राह । विशिष्टेति ब्राह्मणप्रवृत्तिमभिधायासौ नै, लोकोऽग्नि-
रित्यादिवाक्यप्रवृत्तिप्रकारमाह । इति व्युलोकेति । इयं ब्राह्मणे
स्थिते सतीत्येतत् । भवत्वेव तद्यापि के देवा इति प्रश्नस्य किमुत्तरं
तत्राह । तन्मेति । उक्तानीत्या पञ्चाग्निदर्शने प्रस्तुतो सतीत्येतत् इहेति
व्यवहारभूमियहः । कथं तेषां तत्र होत्रत्वं तदाह । ते चेति ॥ त-
द्यापि कथं व्युलोकेऽग्नौ तेषां होत्रत्वं तदाह । ते एवेति ॥ तत्फल-

भोगायान्निश्चितं हुतवन्तस्तु एव फलपरिणामकालेऽपि
 तत्फलभोक्तृत्वात्तत्र तत्र हीतृत्वं प्रतिपद्यन्ते तथा तेया
 विपरिणममाना देवशब्दवाच्याः सन्तोऽत्र च यत्पयो-
 द्रव्यमग्निहीतकर्माश्रयभूतमिहाहवनीये प्रक्षिप्तमग्निना
 भक्षितमदृष्टेन सूक्ष्मेण रूपेण विपरिणतं सह कर्त्ता-
 यजमानेनेमं लोकं धूमादिक्रमेणान्तरिक्षमन्तरिक्षादधु-
 लोकमाविशन्ति ताः सूक्ष्मा आप आहुतिकार्थभूता
 अग्निहोत्रसमवायिन्यः कर्तृसहिताः अङ्गाशब्दवाच्याः
 सोमलोके कर्त्तुः शरीरान्तरारम्भाय द्युलोकं प्रविशन्तो
 ह्वयन्त इत्य चन्ते ऽतस्तत्र द्युलोकं प्रविश्य सोममण्डले कर्त्तुः
 शरीरमारभन्ते । तदेतदुच्यते । देवाः अङ्गां जुह्वति ।
 तस्याहुत्यै सोमो राजा सम्भवतीति अङ्गा वा आप इति
 श्रुतेः । वेत्य यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो

भोक्तृत्वादित्यत्र तच्छब्दोऽग्निहोत्रादिकर्मविषयस्तद्भोक्तृत्वे च प्राणानां
 जीवोपाधित्वादश्वेयम् । तथा तथा द्युर्पर्जन्यादिसम्बन्धयोग्याकारे-
 णेति यावत् । के देवा इति प्रश्नो निश्चीतः । सम्प्रत्यर्वाचिणं प्रश्नद्वयं
 निश्चेतुमाह ॥ अत्र चेति । जीवद्वयस्यायामिति यावत् । सह कर्त्त-
 रित्यत्र तच्छब्द एष्टव्यः । अमुं लोकमाविशतीति सम्बन्धः । आवेशप्रका-
 रमाह । धूमादीति ॥ कथमेतावता किं पुनः अङ्गाश्वं हविरिति
 प्रश्नो निश्चीतस्तत्वाह । ताः सूक्ष्मा इति ॥ तथापि कथं लुप्यतीति
 प्रश्नस्य कथं निर्णयस्तत्वाह । सोमलोक इति ॥ तथापि तस्या आहुते.
 सोमो राजा सम्भवतीति कथमुच्यते तदाह । ताम्रत्वेति । निश्चीते-
 ऽर्थे श्रुतिमन्तारयति । तदेतदिति ॥ कथं पुनराप अङ्गाशब्दवाच्या न
 हि लोके अङ्गाशब्दं ताम्रं प्रयुज्यते तदाह । अङ्गेति ॥ उपप्रमशब्दाद-

भूत्वा समुत्थाय वदन्तीति प्रश्नः । तस्य निर्णयविषयेऽमौ
 वै लौकोऽग्निरिति प्रसृतम् । तस्मादापः कर्मसमवायिन्यः
 कर्तुः शरीरारम्भिकाः त्रिधाशब्दवाच्या इति निश्चीयते ।
 भूयस्त्वादपः पुरुषवाच इति व्यपदेशो न त्वितराणि
 भूतानि न सन्तीति । कर्मप्रयुक्तञ्च शरीरारम्भः । कर्म चाप्
 समवायि । ततश्चापां प्राधान्यं शरीरकर्तृत्वे । तेन चापः
 पुरुषवाच इति व्यपदेशः । कर्मकृतो हि जन्मारम्भः सर्वत्र ।
 तत्र यद्यप्यग्निहोत्राहुतिस्तुतिद्वारेणोत्क्रान्त्यादयः प्रसृताः
 षट्पदार्था अग्निहोत्रे तथापि वैदिकानि सर्वाण्येव कर्मा
 ण्यग्निहोत्रप्रभृतीनि लक्ष्यन्ते । दाराग्निसम्बन्धं हि पाङ्क्तं
 कर्म प्रस्तुत्योक्तम् । कर्मणा पितृलोक इति वक्षति च ।
 अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकान् जयन्तीति ॥ ८ ॥

•यामोऽत्र त्रिधाशब्दवाच्या इत्याह । वेत्येति ॥ अपानेव पुरुषशब्दवा-
 च्याणां शरीरारम्भकत्वान्न भूतान्तराणामिति कृत्वा तस्य पञ्चभूतारम्भ-
 त्वाभ्युपगममङ्गत्वं स्यादिति चेन्नैत्याह । भूयस्त्वादिति ॥ अपां पुरुष-
 शब्दाच्चत्वे हेतुत्वरमाह ॥ कर्मेति ॥ अयं कर्मप्रयुक्तमपि प्रकृतं ज-
 न्मास्ति तत्कथमपां सर्वत्र पुरुषशब्दवाच्यत्वं तत्राह । कर्मकृतो हीति ॥
 अन्यथा तत्र तत्र सुखदुःखप्रभेदोपभोगसम्भवादिति भावः । यद्वि कर्मा-
 पूर्वशब्दवाच्यं भूतच्छब्दं सर्वत्र शरीरारम्भकं कथं तर्हि पूर्वमग्नि-
 होत्राहुत्योरेव वक्तव्ये जगदारम्भकत्वमुक्तं तत्राह ॥ तत्रेति । लक्ष्य-
 न्तेऽग्निहोत्राहुत्येति शेषः । दक्षणायां पूर्वोत्तरवाक्ययोर्गमकत्व-
 माह । दाराग्निति ॥ ८

पर्जन्यो वाऽग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव
समिदंभ्राणि धूमो विद्युदूर्ध्विरशनिरङ्गारा
ह्लादुनयो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः
सोमश्च राजानं जुह्वति तस्या आहुत्यै वृष्टिः
सम्भवति ॥ १० ॥

पर्जन्यो वाऽग्निर्गौतम । द्वितीय आहुत्याधारः । आहु-
त्योरावृत्तिक्रमेण पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानिनी-
देवतात्मा । तस्य संवत्सर एव समित् । संवत्सरेण हि शरदा-
दिभिर्ग्रीष्मान्तैः स्वावयवैर्विपरिवर्त्तमानेन पर्जन्योऽग्निर्दी-
प्यते अम्भाणि धूमः । धूमप्रभवत्वाद्धूमवदुपलक्ष्यत्वाद्धा ।
विद्युदूर्ध्वः । प्रकाशसामान्यात् । अशनिरङ्गाराः । उपशा-
न्तकाठिन्यसामान्याभ्याम् । ह्लादुनयो ह्लादुनयः स्तनयिषु-
शब्दा विस्फुलिङ्गाः । विक्षेपवानेकत्वसामान्यात् । तस्मिन्ने-
तस्मिन्नित्याहुत्यधिकरणनिर्देशः । देवा इति त एव
होतारः सोम राजानं जुह्वति । योऽसौ द्युलोकान्गौ
अद्वायां हुतायामभिनिवृत्तः सोमः स द्वितीये पर्ज-
न्याग्नौ ह्वयते । तस्याच सोमाहुतेर्दृष्टिः सम्भवति ॥ १० ॥

वाद्यमाहुत्याधारमेव निरूप्याहुत्याधारान्तराणि ब्राह्मणेन निरु-
पयति ॥ पर्जन्यो वा अग्निरित्यादिना । पुनोऽस्य द्वितीयत्वमिति ग-
द्विज्योक्तमाहुत्योरित्यग्नि सत्वम्भाणां धूमप्रभवस्ये गाथा । धूमज्योति-
रहितमरणं सविपातः त मेघ इति ॥ १० ॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समि-
 दग्निर्धूमो रात्रिरर्च्चिश्चन्द्रमाऽङ्गारा नक्षत्राणि
 विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवो वृष्टिं जु-
 ह्वति तस्या आहुत्या अन्नं स भवति ॥ ११ ॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । अयं लोक इति प्राणिज-
 न्मोपभोगाश्रयः क्रियाकारकफलविशिष्टः स तृतीयोऽग्निः ।
 तस्याग्नेः पृथिव्येव समित् । पृथिव्या ह्ययं लोकोऽनेकप्राण्यु-
 पभोगसम्पन्नया समिध्यते । अग्निर्धूमः । पृथिव्याश्रयोत्यान-
 सामान्यात् । पार्थिवं धनद्रव्यमाश्रित्यारिनरुत्तिष्ठति । यथा
 समिदाश्रयेण धूमः । रात्रिरर्च्चिः । समित्सम्बन्धप्रभवसामा-
 न्यात् । अग्नेः समित्सम्बन्धेन ह्यर्च्चिः सम्भवति । तथा पृथिवी
 समित्सम्बन्धेन शर्वरी । पृथिवीच्छायां हि शर्वरं तम आ-
 चक्षते । चन्द्रमा अङ्गारा । तत्प्रभवत्वसामान्यात् । अर्च्चिं प्रो-
 ह्यङ्गाराः प्रभवन्ति । तथा रात्रौ चन्द्रमा अङ्गारा उपशान्त-
 त्वसामान्याद्वा । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः । विस्फुलिङ्गवद्विजे-
 पसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नित्यादि पूर्ववत् वृष्टिं जुह्वति ।

एतल्लोकपृथिव्योर्देहदेहिभावेन भेद इत्याह ॥ पृथिवीच्छायां हीति ।
 एतानि हि चन्द्रं रात्रेस्तमसो मृत्तोर्विभ्यतमन्नरायन्निति कृतेः । रात्रे
 स्तमस्तावगमात् । तस्य च मृत्तवै तमस्काया मृत्तसेव तत्तमस्कायान्त-
 रतीति भूच्छायात्वम् । तमो राज्ञस्यानम् । तच्च भूच्छायेति हि प्रसिद्धम् ।

पुरुषो वाऽग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो
धूमो वागर्च्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गा-
स्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या
आहुत्यै रेतः सम्भवति ॥ १२ ॥

तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति । दृष्टिप्रभवत्वस्य प्रसिद्धत्वाद्गौ-
हियवादेरन्नस्य ॥ ११ ॥

पुरुषो वाऽग्निर्गौतम प्रसिद्धः । शिरःपाण्यादिमान् पुरु-
षश्चतुर्थोऽग्निस्तस्य व्यात्तं विवृतं मुखं समित् । विवृतेन हि
मुखेन दीप्यते पुरुषो वचनस्वाध्यायादौ । यथा समिधाग्निः
प्राणो धूमस्तदुत्थानसामान्यात् । मुखाद्दि प्राण उत्तिष्ठति ।
षांक्शब्दोऽर्च्चिर्व्यञ्जकत्वसामान्यात् । अर्च्चिश्च व्यञ्जकं । वाक्-
शब्दोऽभिधेयव्यञ्जकः । चक्षुरङ्गारा उपशमसामान्यात्प्रका-
शाश्रयत्वाद्वा । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गा विक्षेपसामान्यात्तस्मिन्नन्नं
जुह्वति । ननु नैव देवा अन्नमिह जुह्वतो दृश्यन्ते । नैव
दोषः । प्राणानां दैवत्वोपपत्तेरधिदैवमिन्द्रादयो देवास्त-
एवाध्यात्मं प्राणान्ते च अन्नस्य पुरुषे प्रक्षेप्तारः । तस्या
आहुते रेतः सम्भवति अन्नपरिणामो हि रेतः ॥ १२ ॥

इतीदं यत्तमोमयमिति स्मृतेरित्यर्थः । सोमचन्द्रमनोराश्रयाश्रयिभा-
वेन भेदः ॥ ११ ॥

योग्यानुपपत्तिविरोधमाशङ्कते । नन्विति इत्यग्निनि-
र्देशः । शङ्कत विरोधं निराकरोति ॥ नैव दोष इति । उपपत्तिमेव
दर्शयति । अधिदैवमिति ॥ १२ ॥

योषा वा अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समि-
 स्लोमानि धूमो योनिरच्चिर्यदन्तःकरोति तेऽङ्गारा
 अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा
 रेतो जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषः सम्भवति स
 जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते ॥ १३ ॥

योषा वा अग्निर्गौतम । योषेति स्त्रीपञ्चमां ह्यमाधि-
 करणोग्निस्तस्या उपस्थ एव समित् । तेन हि सा समि-
 ध्यते । लोमानि धूमस्तदुत्थानसामान्यात् । योनिरच्चिर्य-
 दन्तःकरोति तेऽङ्गारा अन्तःकरणं मैथुन-
 व्यापारास्तेऽङ्गारा वीर्योपगमहेतुत्वसामान्यात् । वीर्याद्युप-
 गमकारणं मैथुनम् । तथाऽङ्गारभात्रोऽग्नेरुपगमकारणम् ।
 अभिनन्दाः सुखलवाः क्षुद्रत्वसामान्याद्विस्फुलिङ्गास्तस्मि-
 न्नेतो जुह्वति । तस्या आहुतः पुरुषः सम्भवति । एवं द्युपर्ज-
 न्योऽयं लोकपुरुषयोषाग्निपु क्रमेण हव्यमानाः सोमवृक्ष-
 रेतोभावेन स्थूलतारंतम्यक्रममापद्यमानाः अद्वागन्द्-
 वींचो आपः पुरुषशब्दमारभन्ते । विः प्रश्नचतुर्वेदेन
 यतित्यामांहुत्या हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय
 वदन्तीति स एष निर्णीतः । पञ्चम्यामाहुती योषाग्नौ
 हुतायां रेतो भूत्वा आपः पुरुषवाचो भवन्तीति ॥ स

तस्या आहुत्यै पुरुषः सम्भवतीति वाक्यं व्याकरोति ॥ एषमिति ॥
 पञ्चाग्निदर्शनस्य चतुर्थप्रश्ननिर्णायकत्वेन प्रकृतोपयोगं दर्शयति । यः
 प्रश्न इति । निर्णयप्रकारमनुवदति । पञ्चम्यामिति ॥ यथोक्तानीत्यां जाते

अथैनमग्नये हरन्ति तस्य ऽग्निरेवाग्निर्भवति
 समित्समिद्धूमो धूमोऽर्च्चिरर्च्चिरङ्गारा अङ्गारा
 विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
 देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुतैः पुरुषो
 भास्वरवर्णः सम्भवति ॥ १४ ॥

पुरुष एवं क्रमेण जातो जीवति । कियन्त'कालमितुमच्यते ।
 यावज्जीवति यावदस्मिच्छरीरे स्थितिनिमित्तं कर्म
 विद्यते तावदित्यर्थः । अथ तन्त्रये यदा यस्मिन्कासे
 म्रियते ॥ १३ ॥

अथ तदा एनं मृतमग्नयेऽग्न्यर्थमेवान्याहुत्यै हरन्ति
 ऋत्विजस्तस्याहुतिभूतस्य प्रसिद्धोऽग्निरेव होमाधि-
 कारणं न परिकल्प्योऽग्निः । प्रसिद्धैव समित्समिद्धूमो धूमो
 ऽर्च्चिरर्च्चिरङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गा यथा
 प्रसिद्धमेव सर्वमित्यर्थः । तस्मिन्पुरुषमन्याहुतिं जुह्वति
 तस्मात् आहुतैः आहुतैः पुरुषो भास्वरवर्णोऽतिशयदीप्ति-
 मान्निषेकादिभिरन्याहुत्यन्तैः कर्मभिः संस्कृतत्वात्सम्भवति
 निष्पद्यते ॥ १४ ॥

देहे कथं पुरुषस्य जीवनकालो नियम्यते तत्राहुः । स पुरुष इति ॥ १२ ॥

पञ्चाग्निक्रमेण जातोऽग्निलयश्चतुर्तेनाग्न्यात्मेति ध्यानमिदं
 षष्ठमग्निमन्दाहुत्यधिकरणं प्रश्नोक्तिः । अथेति ॥ तदिदं नमस्तत्तर्कवि-
 पश्यन्पण्डितो यच्चमाणिक्योटादितेन व्याहृत्य दे भास्वरवर्णोऽतिशयदीप्ति-
 मान्निषेकादिभिः ॥ १४ ॥

ते य एवमेतद्विदुः

इदानीं प्रथमप्रश्ननिराकरणार्थमाह ते । के । य एवं यथोक्तं पञ्चाग्निदर्शनमेतद्विदुः । एवशब्दादग्निम-
मिद्धूमाच्चिरङ्गारविष्कुलिङ्गश्वादिविशिष्टाः पञ्चाग्नौ
निर्दिष्टास्तानेवमेतान् पञ्चाग्नीन् विदुरित्यर्थः । नन्वग्नि-
होत्राङ्गतिदर्शनविषयमेवैतद्दर्शनं । तत्र ह्युक्तमुत्क्रान्त्यादि-
पदार्थषट्कानिर्णये दिवमेवाहवनीयं क्षुर्वति इत्यादि ।
इहाप्यसुथ लोकस्याग्नित्वमादित्यस्य च समित्त्वमित्यादि
बहु साम्यम् । तस्मात्तच्छेषमेवैतद्दर्शनमिति । न यतिथ्या-
मिति प्रश्नप्रतिवचनपरिग्रहाद्यतिथ्यामित्यस्य प्रश्नस्य प्रति-

पञ्चाग्निविदो गति विवक्षुरुत्तरपुन्यजवतारयति । इदानीमिति ॥
ये विदुस्ते ऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति सत्त्वम् ॥ एवं शब्दस्य प्रकृते पञ्चा-
ग्निपरासर्चित्वं स्फुटीकर्त्तुं चोदयति । नन्निति ॥ एतद्विदुरिति श्रुत-
मेतद्दर्शनमित्युक्तं तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायकं दर्शयति ॥ तत्र ह्यीति ॥
आदिपदमादित्यं समिधमित्यादि सङ्गृहीतुं रक्ष्सीनां धूमत्वमङ्गोरुर्चिह्न-
मित्यादि अङ्गीतुं द्वितीयमादिपदम् । प्रत्यभिज्ञाफलमाह तस्मादिति ॥
प्रश्नप्रतिवचनविषयस्यैव प्रकृतस्यैवंशब्देन परासर्गात् न षट्प्रश्नीयं दर्-
शनमिह परान्तरमिति परिहरति । नेत्यादिना ॥ सङ्गृहीत परिहारं
विदुषोति । यतिथ्यामित्यस्येति ॥ व्यधिकरणे षष्ठा यावद्वस्तुपरिग्रहो
विषय इत्यर्थः । षट्प्रश्नीयमेव व्यवहितं दर्शनमत्र परान्तरं चेत्तटा
यतिथ्यामिति प्रश्नो व्यर्थः स्यात् । षट्प्रश्नीयनिर्णीतदर्शनशेषभूतदर्श-
नस्य प्रश्नादृते प्रतिवचनसम्भवादित्याह । अन्यथेति ॥ किञ्च पूर्वस्मिन्
अन्ये पर्यवशिष्टतया पञ्चत्वसङ्ख्याया निश्चितत्वात्तदवच्छिन्नाः साम्यदि-
काग्नय एवात्रैवंशब्देन परान्तरमुचिता इत्याह । निर्वातत्वाच्चेति ॥

दत्तस्य ग्रावदेव परिग्रहत्वावदेवैवंगच्छेन प १ ऋतुं युक्त-
 सत्यया प्रशानर्थं द्यान्निर्जातत्वाच्च सत्प्राया अग्नय एव
 वक्तव्याः । अथ निर्जातमयनूद्येति । यथा प्राप्तस्यैवानुवा-
 दनं युक्तम् । नत्वमी लोकोऽग्निरित्यर्थोपलक्षणार्थस्तथा
 प्याद्येनान्त्येन चोपलक्षणं युक्तं नुत्यन्तराच्च । समाने हि
 प्रकरणे छान्दोग्यश्रुती पञ्चाग्नीन् वेदेति पञ्चसङ्ग्राया
 एवोपादानादनग्निहोत्रशेषसेतत्पञ्चाग्निदर्शनम् । यत्त्वग्नि-
 मिदादिसामान्यं तदग्निहोत्रसुत्यर्थमित्युच्यते । तस्मा-
 न्नोत्क्रान्त्यादिपदार्थपट्कपरिज्ञानादर्चिरादिप्रतिपत्तिव-

अग्निहोत्रप्रकरणे निर्जातमेवाग्न्यादि पूर्वग्रन्थेऽप्यनूद्यते तथा चाग्निहो-
 त्रदर्शनमव्यवहितमेवंगच्छेन किं परासृष्टमिति शङ्कते । अथेति ॥ अग्नि-
 होत्रदर्शनं पूर्वग्रन्थेऽनूद्यते चेत्तत्प्रकरणे प्राप्तं रूपमनतिक्रम्यैवान्तरि-
 जादेरप्यनुवादनं स्यात् तद्वैपरीत्येनानुवदनं युक्तम् ॥ अनुवादस्य
 परोषादशमेवत्वात् । न चात्वान्तरिजाद्यनूद्यते तस्मादेवंगच्छे नान्निहो-
 त्रपरासृष्टमिति परिहरति । यथा प्राप्तस्येति ॥ द्युजोमादिशदस्यान्तरिजा-
 द्युपनवृणार्थत्वात् पूर्वस्यानुवादत्वनुवादेवंगच्छेनान्निहोत्रविषयत्वमिति
 रिति शङ्कयति । अथेति ॥ प्राप्तकामावाहुपलक्षणपञ्चाद्योगेऽप्युच्यते
 पञ्चाग्निनिर्द्देशवैयर्थ्येन दूष्यति । तथापीति ॥ इतश्च अतन्त्रमेव पञ्चा-
 ग्निदर्शनमेव गच्छेत्परासृष्टमित्याह । नुत्यन्तराच्चेति ॥ समिदादिसाम्यद-
 र्शनादग्निहोत्रदर्शनशेषभूतदर्शनमेवैतदग्निमित्युक्तमनूद्य दूषयति ।
 यत्त्वित्यादिना ॥ अथोचामाग्निहोत्रसुत्यर्थत्वादग्निहोत्रस्यैव पार्यमित्यु-
 क्तमित्येति । शेषः ॥ एवंगच्छेनाग्निहोत्रपरासृष्टमिति शङ्कते
 नाह । तस्मादिति ॥ तस्मादिति शङ्कते । एवंगच्छेति । प्रकृतं
 पञ्चाग्निदर्शनं तच्च चातन्त्रमित्युक्तं तदतोऽर्चिरादिप्रतिपत्तिर्नैव
 वक्तव्यामित्यर्थः । प्रत्यक्षं नैवैतदिति नैव निर्दिशति । वेदमग्नि-

दिति प्रकृतोपादानेनाचिरादिप्रतिपत्तिविधानात् । के
पुनस्ते य एवं विदुः । गृहस्था एव । ननु तेषां यज्ञादिसा-
धनेन धूमादिप्रतिपत्तिर्विधित्सता नानेवंविदामपि गृह-
स्थानां यज्ञादिसाधनोपपत्तेः । भिक्षुवानप्रस्थयोश्चारण्य-
सम्बन्धेन ग्रहणात् । गृहस्थकर्मसम्बद्धाच्च पञ्चाग्निदर्शनस्य
अतो नापि ब्रह्मचारिण एव विदुरिति गृह्यन्ते । तेषान्तू-
त्तरे पथि प्रवेशः । स्मृतिप्रामाण्यात् । अष्टाशीतिसहस्रा-
णामृषीणामूर्द्धरितसां । उत्तरेणाष्टारणः पन्थास्तेऽनृतत्वं
हि भेजिरे ॥

दिना ॥ गृहस्थानां यज्ञादीनां पितृयाणप्रतिपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वान्न देवयाने
पथि प्रवेशोऽस्तीति शङ्कते । नन्विति ॥ पञ्चाग्निविदां गृहस्थानां देव-
याने पथ्यधिकारस्तर्द्वाङ्गतानान्तु तेषामेव यज्ञादिना पितृयाणप्राप्तिरिति
विभागोपपत्तेर्न वाक्यशेषविरोधोऽस्तीति समाधत्ते । नेत्यादिना ॥ एवं-
विदुरिति सामान्यउचनात्मरिब्राजकादेरप्यन्नग्रहणं स्यादिति चेन्नेत्याह ।
भिक्षुवानप्रस्थयोश्चेति ॥ विधान्तरेण तयोरुत्तरमार्गे प्रवेशाच्च पञ्चाग्नि-
विषयत्वेन ग्रहणं पुनरुक्तेरित्यर्थः । गृहस्थानामेव पञ्चाग्निविदां तुल्य-
ग्रहणमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । गृहस्थेति ॥ ब्रह्मचारिणां तर्हीह ग्रहणं
भविष्यति नेत्याह । अत इति ॥ पञ्चाग्निदर्शनस्य गृहस्थकर्मसम्बन्धा-
देवेतेषां । कथं तर्हि नैष्ठिकब्रह्मचारिणां देवयाने पथि प्रवेशस्तत्वाह ।
तेषामिति ॥ अर्थमूः सम्बन्धी यः पन्थास्तमासाद्यते नोत्तरेण पथा ।
ते यथोक्तसङ्ख्या कष्टयः सापेक्षमनृतत्वं प्राप्ता इति स्मृत्यर्थः ॥

ये चामी अरण्ये अद्वाष्ट सत्यमुपासते तेऽर्चि-
रभिसम्भवन्ति

तस्मात् ये गृहस्था एवमग्निजोऽहमन्य पत्वमित्येवं
क्रमेणाग्निभ्यो जातोऽग्निरूप इत्येवं ये विदुस्ते च ये
चामी अरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्चारण्यनिष्ठाः अद्वाष्ट
अद्वायुक्ताः सन्तः सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भात्मानंमुपासते
न पुनः अद्वाष्टोपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति । यावद्गृ-
हस्थाः पञ्चाग्निविद्यां सत्यं वा ब्रह्म न विदुस्तावच्छ्रद्धा-
द्याहुतिक्रमेण पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां ततो योपाग्ने-
र्जाताः पुनर्लोकं प्रतुप्रत्यायिनोऽग्निहोत्रादिकर्मभानुष्ठा-
तारो भवन्ति । तेन कर्मणा धूमादिक्रमेण पुनः पितृ-
लोकं पुनः पर्जन्यादिक्रमेणममावर्त्तन्ते । ततः पुनर्योपाग्ने-
र्जाताः पुनः कर्म कृत्वेत्येवमेव घटीयन्त्रवत् गत्यागतिभ्यां
पुनरावर्त्तन्ते । यदा त्वेवं विदुस्ततो घटीयन्त्रभ्रमणादि-
निर्मुक्ताः सन्तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति । अर्चिरिति नाग्निन्वा-

याऽग्नौत्तराणां पञ्चाग्निविषयत्वेनात्माय चक्षे फलितमाह । तस्मा-
दिति ॥ अग्निजत्वं फलितमाह । अग्नौपतृमिति । अग्निजत्वं साधयति ।
एवमिति ॥ अग्नौपतृत्वे किं स्यात्तदाह । अग्नौति ॥ एव ये गृहस्था
विदुस्ते ये ते चेति योजना । अरण्यं लीजनामहोर्गो देशः । परिव्राज-
काश्चेति विदुस्तेनो गृहस्थेऽन्यं अभिप्रेत्याभ्यो व्युत्थितानां मय्यग्नौ नानि-
ष्ठानां देव्याने पथप्रदेशदायनमात्मनिष्ठा वा तेऽपि गृहे गदिति द्रष्टव्यम् ।
अद्वाष्टि सत्यमुपास्या कर्त्तव्यमस्मात्तत्रागस्तु प्रतुप्रत्यायनस्य मानस-
त्वादुपास्यत्वानुपपत्तौ नैवेष्टितमाह । न पुनरिति ॥ अर्थः पञ्चाग्निविदः
एवमग्नौ विदुस्तेऽर्चिरभिः ॥ किमपि विदुःपञ्चाग्निं न स्मरति स श्रुति

लाभां त' किन्तर्ह्यर्चिरभिमानिन्यर्चिः शब्दवाच्या दैवतो-
 न्तरमार्गलक्षणा व्यवस्थितैव ताजभिमग्भवन्ति । न हि परि-
 ब्राजकानां मरत्यर्चिषेव साक्षात्सम्यग्योऽस्ति । तेषां तेन देव-
 तैव परिगृह्यतेऽर्चिः शब्दवाच्या । ततोऽहर्देवतां मरण-
 कालनियमांनुपपत्तेरहः शब्दोऽपि देवतैव । आयुषः क्षये
 हि मरणं नैवाविदाहृत्येव मर्त्यव्यमित्यहर्मरणकानां
 नियन्तुं शक्यते । न च रात्रौ प्रेताः सन्तोऽहः प्रतीक्षन्ते ।
 स यावत्क्षिप्येक्षमंस्तावदादित्यं गच्छतीति नृत्यन्तगात् ।
 अह्न आपूर्यमाणपक्षमहर्देवं यातिवाहिता आपूर्यमाण-
 पक्षदेवतां प्रतिपद्यन्ते । शुक्लपक्षदेवतान्मित्येतदापूर्यमाण-
 पक्षाद्यान् षण्मासान् उदङ् उत्तरां दिशमादिव्यः सवि-
 तेति तांसांस्तान् प्रतिपद्यन्ते शुक्लपक्षदेवतयातिवाहिताः
 सन्तः । मासानिति बहुवचनात्सक्तुचारिण्यः षडुत्तरायण-
 देवतास्तेभ्यो मासेभ्यः षण्मासदेवताभिरतिवाहिताः ॥

चेद्वेतग्राहं । यावदिति । कर्म कृत्वा लोकं प्रत्यात्वायिनं इति पूर्वस्य
 सम्बन्धः । केवलकर्मिणां देवयानमार्गप्राप्तिर्नास्तीत्युक्तं निगमयति ॥
 एवमेवेत ॥ विदुषामेव देवयानप्राप्तिमुपसंहरति । यदा चिति । नन्य-
 र्चिषो ज्वालात्मनोऽस्यैर्यात्तदभिसम्पत्तिर्न फलाय कल्पते तदग्राहं ।
 अर्चिरिति ॥ अर्चिः शब्देन यथ कृतदेवताग्रहे लिङ्गमाह । न हीति
 अतोऽर्चिर्देवतायाः सकाशादिति यावत् । अहः शब्दस्य कागदिष्यत्यसु-
 क्तशेषाभावादिति चेद्वेतग्राहं । मरणेति ॥ नियमाभावेव व्यनक्ति ।
 आयुष इति । विद्वद्विषये नियमनाशङ्काह । न हीति । न तु रात्रौ
 नृत्योऽपि विद्वानहरपेक्ष्य फलीभूतः सम्पश्येत नेतग्राहं न चेति ॥

अर्चि षोऽहरह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षा-
द्यान् षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देव-
लोक देवल्लोकादादित्यमादित्याद्वैद्य, तं तान् वैद्यु

देवल्लोकाभिमानिनीं देवतां प्रतिपद्यन्ते । देवल्लोका-
दादित्यमादित्याद्वैद्य, तं विद्युदभिमानिनीं प्रतिपद्यन्ते ।
विद्युदेवतां प्राप्तान् ब्रह्मलोकवासी पुरुषो ब्रह्मणा मनसा
सृष्टो मानसः कश्चिदेत्यागत्य ब्रह्मलोकान् गमयति । ब्रह्म-
लोकानित्यधरोत्तरभूमिभेदेन भिन्ना इति गम्यन्ते ।
बहु-वचनप्रयोगादुपासनतारतम्योपपत्तेश्च । तेन पुरुषेण
गमिताः सन्तस्तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः प्रकृष्टाः सन्तः
स्वयं परावतः प्रकृष्टाः समाः संवत्सराननेकान् वसन्ति ।
ब्रह्मणोऽनेकान् कल्पान् वसन्तीत्यर्थः तेषां ब्रह्मलोकं
गतानां नास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन् संसारे । नपुनरा-
गमनमिहेति शाखान्तरपाठादिहाकृतिमात्रग्रहणमिति
चेच्छोभूते पूर्वमासीमिति यद्वत् । नेहेति विशेषणा-

एकस्मिन्नेव ब्रह्मलोके कथं बहुवचनमितप्रागज्ज्ञाह । नहेति ॥
ब्रह्मलोकानिति बहुवचनं प्रयोगादिति सम्बन्धः । अत्रब्रह्मलोका विभे-
दत्वेन गृह्यन्ते ॥ बहुवचनोपपत्तौ ऐतन्नरमाह । उपासनेति । कल्प
शब्दोऽन्तरकल्पविषयस्तेषामिह न पुनरावृत्तिरिति कश्चित्पाठाट्फिन्नि-
त्य दिव्याख्यानमयुक्तमिति शङ्कते । इहेति ॥

यथा रोभूतत्त पौर्णमासी यजेतेतद्वाहतिः पौर्णमासीयजार्हः ।
रोभूतत्वञ्च न व्यावर्त्तिक पौर्णमासीपटञ्चयेते. प्रतिपद्येव कर्त्तव्य १-
तिश्रमात् तदेहाहतेरिहगर्द्धार्यत्वादिह, गगनावृत्तिश्चे निटलीतर्हः ।

तान् पुरुषो मानस एव ब्रह्मलोकान् गमयति
तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषां न
पुनरावृत्तिः ॥ १५ ॥

नर्थक्यात् । यदि हि नावर्तन्त एवेकग्रहणनर्थकमेव
स्यात् । श्लोभृते पौर्णमासीमित्यत्र पौर्णमास्याः श्लोभृत-
त्वमनुक्तं न ज्ञायत इति युक्तं विशेषितुम् । न हि तत्र
श्व आकृतिः शब्दार्थो विद्यत इति श्वशब्दो निर्व्यक्त
एव प्रयुज्यते । यत्र तु विशेषेण शब्दे प्रयुक्ते अन्विष्यमाणं
विशेषणफलं चेन्न गम्यते तत्र युक्तो निरर्थकत्वेनातस्मद्यु-
विशेषणशब्दो न तु सत्यां विशेषणफलावगती । तस्मा-
दस्मात्कल्पादूर्ध्वमावृत्तिर्गम्यते ॥ १५ ॥

परिहरति । नेत्रादिना ॥ परोक्तं दृष्टान्तं विशदयति । श्लोभृत इति ।
हृतसम्भारदिवसापेक्षं हि श्लोभृतत्वम् । पौर्णमासीदिने चातमांसेष्टौ
हतायां कदा पौर्णमासीष्टि कर्तव्येति दिना वचनं न ज्ञायते । तत्र
श्लोभृतत्वं विशेषणं भवत्यन्यव्यावर्तकम् । तद्वद्विरेति विशेषणमपि व्याव-
र्तकमेवेति नात्रानिकानावृत्तिरिति सिद्धिरित्यर्थः ॥ यत्तु पौर्णमासीशब्द-
स्याकृतिराचित्वादव्यावर्तकत्वमिति तदाह । न हीति ॥ यद्यपि प्रसूते
वाके पौर्णमासीशब्दो भवत्यवृत्तिवचनश्चापि श्वशब्दार्थोऽपि जा-
चिदाकृतिरस्तीत्यवृत्तिवचनं व्यावर्तकत्वश्लोभृतशब्दो नैव प्रयुज्यते । तथापि
विशेषणशब्दस्य व्यावर्तकत्वमावश्यकमित्यर्थः । सुपिरमाकाशमित्यादौ
व्यावर्त्यभावेऽपि विशेषणप्रयोगवद्वत्तापि विशेषणं स्वरूपावृत्तादमात्मि-
तयावृत्त्याह । अत्र त्विति । विशेषणफलमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १५ ॥

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति
ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीय-
माणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षि-
णादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोका-

अथ पुनर्ये नैवं विदुरत्क्रान्त्याद्यग्निहोतसम्बन्धपदार्थ-
षट्कस्येव वेदितारः केवलकर्म्मिणो यज्ञेनाग्निहोतादिना
दानेन बहिर्वेदिभिर्चमाणेषु द्रव्यसंविभागलक्षणेन तप-
सा बहिर्वेद्यैव दीक्षादिव्यतिरिक्तेन छच्छ्वान्द्रायणा-
दिना लोकाञ्जयन्ति । लोकानिति बहुवचनान्तत्वापि
फलतारतम्यमभिप्रेतं । ते धूममभिसम्भवन्त्युत्तरमार्गं इवे-
हापि देवता एव धूमादिशब्दवद्वा धूमदेवतां प्रतिप-
द्यन्त इतरः । आतिवाहिकत्वं च देवतानां तद्देव । धूमा-
द्रात्रिं रात्रिदेवतां ततोऽपक्षीयमाणपक्षदेवतां ततो
यान् षण्मासान् दक्षिणां दिशमादित्य एति तान्मामान्
देवताविशेषान् प्रतिपद्यन्ते । मासेभ्यः पितृलोकं पितृ-

देवयानं पन्थानमुक्त्वा पथ्यन्तरं वक्तुं वाक्यान्तरमादाय षट्द्वयं व्या-
करोति । अथेत्यादिना ॥ कथं ते फल्गुभागिनो भवन्तीतयोकास्त्या-
माह । यज्ञेनेति ॥ ननु दानतपसी यज्ञप्रहण्येनैव गृहीते न पृथगृ-
हीतव्ये तत्वाह ॥ बहिर्वेदीति ॥ दीक्षादीत्यादिपदेन पयोव्रतादिय-
न्तर्गम्यः ॥ तत्रेति पितृलोकोक्तिः । अपिगच्छो ब्रह्मट्टान्नाद्यः ॥
धूमसम्पत्तेरुपलब्धत्वाद्युक्तम् । उत्तरमार्गं इवेति । इहापीति
पितृयागमार्गेऽपीत्यर्थः । तद्देवेत्युत्तरमार्गेणामिन्ध्रेनां देवतानामि-
त्यर्थः । तत्रेति । प्रततलोकोक्तिः । कर्म्मिणां बहिर् देवैर्भक्षमादानां

चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा
यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येव-
मेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्य-

लोकाच्चन्द्रम् । ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति । तांस्तत्रान्नं
तान् यथा सोमं राजानमिह यत्र ऋत्विज आप्यायस्वाप-
क्षीयस्वेति भक्षयन्त्येवमेतांश्चन्द्रं प्राप्तान् कर्मिणो भूतप्रा-
निव स्वामिनो भक्षयन्त्युपभुञ्जते देवाः । आप्यायस्वापक्षीय-
स्वेति न मन्त्रः किन्तु ह्याप्याप्याय्य चमसस्थं भक्षणेन
पक्षयञ्च कृत्वा पुनः पुनर्भक्षयन्तीत्यर्थः । एवं देवा अपि
सोमलोके लब्धशरीरान् कर्मिण उपकरणभूतान् पुनः
पुनर्विश्रामयन्तः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन्तः । तद्धि
तेषामाप्यायनं सोमस्याप्यायनमिवोपभुञ्जते उपकरण
भूतान् देवाः । तेषां कर्मिणां यदा यस्मिन् काले तद्यज्ञ-
दानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म पर्यवैति परिगच्छति
परिक्षीयत इत्यर्थः ॥

चन्द्रलोकप्राप्तिरनार्थायैवेत्याशङ्क्याह । उपभुङ्कत इति ॥ अन्यथा प्रति-
भासं व्यावर्त्तयति । आप्यायस्वेति ॥ एवं देवा अपीति सङ्क्षिप्तं दा-
र्शनिकं विवृणोति । सोमलोक इति ॥ कथं पौनःपुन्येन विश्रान्तिः
सम्पाद्यते तत्राह । कर्मानुरूपमिति ॥ दृष्टान्तवद्दार्शनिके किमिदं प्रा-
प्यायनं नोक्तं तत्राह । तद्धीति ॥ पुनः पुनर्विश्रामस्याभ्यनुज्ञानमिति या-
वत् । लोकद्वयप्रापकौ पन्थानाविधौ व्याख्याय पुनरेतल्लोकप्राप्तिप्रकार-
माह । तेषापित्यादिना ॥

थैममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायो-
र्वृष्टिर्वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति ।

अथ तदा इयमेव सिद्धमाकाशमभिनिष्पद्यन्ते ।
यास्ताः अद्वाशब्दवाच्या द्युलोकानौ ऊता आपः
सोमाकारपरिणता याभिः सोमलोके कर्मिणामुपभोगाय
शरीरमारब्धमश्नयं ताः कर्मक्षयाद्विमपिष्ट इवातपस-
स्यंकात् प्रविलीयन्ते । तत्प्रविलीनाः सूक्ष्मा आकाशभूता
इव भवन्ति तदिदमुच्यते इममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त
इति । तेऽपि कर्मिणस्तच्छरीराः सन्तः पुरोवातादिनां
इतश्चामुतश्च नीयन्तेऽन्तरिक्षगास्तदाह । आकाशाद्वायुं
मिति । वायोर्वृष्टिं प्रतिपद्यन्ते । तदुक्तं । पर्जन्याग्नौ सोमं
राजानं जुह्वतीति । ततो वृष्टिभूता इमां पृथिवीं पतन्ति ।
ते पृथिवीं प्राप्य ज्रीह्यवाद्यन्नं भवन्ति । तदुक्तमसिंभोके-
ऽग्नौ वृष्टिं जुह्वति । तस्या आज्ञत्या अन्नं सम्भवतीति ।

कथं चन्द्रस्वनमस्वितानां कर्मिणामाकाशतादात्म्यमितप्रागज्ञाह ।
यान्ता इति ॥ सोमाकारपरिणतत्वमेव स्फोरयति ॥ याभिरिति । तस्य
भूतिति द्रव्यभजनयोग्यता दर्शयति ॥ अन्नयमिति ॥ सत्त्वाव्यापत्तिरूप-
पक्षेरिति न्यायेनाह । आकाशभूता इवेति । आकाशाद्वायुप्राप्तिप्रकार-
माह । ते पुनरिति ॥ अन्त्यापिष्ठिते परिदृष्टिभूताभूतिति न्यायेनाह । ते
वृष्टिरीरिति ॥ रेतसिज्योगोऽप्येति न्यायनाश्रयमाह ॥ ते पुनरिति ।

ते पुनः पुरुषाग्नौ ह्यन्ते ततो योषाग्नौ जायन्ते
लोकान् प्रत्युत्थायिनस्त एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ

ते पुनः पुरुषाग्नौ ह्यन्तेऽस्रभूता रेतःसिञ्चि । ततो रेतो
भूता योषाग्नौ ह्यन्ते ततो जायन्ते । ते लोकप्रत्युत्था-
यिनस्ते लोकं प्रत्युत्तिष्ठन्तोऽग्निहोत्रादिकर्मानुतिष्ठन्ति
ततो धूमादिना पुनः पुनःसोमलोकं पुनरिमं लोकमिति ।
त एव कर्मिणोऽनुपरिवर्तन्ते घटीयन्त्रवक्षकीभूता बंभ्रम-
न्तीत्यर्थः । उत्तरमार्गाय सद्यो मुक्तये वा यावदब्रह्म न विदु-
रिति । नु कामयमानः संसरीतेत्युक्तम् । अथ पुनर्ये उत्तरं
दक्षिणञ्चेतौ पन्थानौ न विदुरुत्तरस्य दक्षिणस्य वा पथः
प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्म वा नानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । ते किं
भवन्तीत्युच्यते । कीटाः पतङ्गाः । यदिदं यच्च दन्दशूकं
दंशमशकमित्येतद्भवन्ति । एवं हीयं संसारगतिः कष्टा ।

योगः शरीरमिति न्यायमनुरूपमाह । तत इति ॥ उत्पन्नां केषाञ्चि-
दिष्ट्यादिकारित्वमाह ॥ लोकमिति ॥ कर्मानुष्ठानान्तरं तत्फलभागित्व-
माह । ततो धूमादिनेति ॥ सोमलोके फलभोगानन्तरं पुनरेतल्लोकप्रा-
प्तिमाह ॥ पुनरिति ॥

पौनःपुन्येन विपरिवर्त्तनस्यावधिं सूचयति । उत्तरमार्गावेति ॥
प्राग्ज्ञानात् संसरणं षष्ठेऽपि व्याख्यातमित्याह । भविति ॥ स्थानद्वय-
मावृत्तिसहितसुखा स्थानान्तरं दर्शयति । अयेत्यादिना ॥ स्थानद्वया-
त्तृतीये स्थाने विशेषं कथयति । एवमिति ॥ तृतीये स्थाने काव्योग्य-
श्रुतिं संवादयति । तथा चेति ॥ असुष्या गतेरतिकष्टत्वे परिशिष्टं
वाक्यार्थमाह । तस्मादिति सर्वेत्याहो वाक्यायचेतसां प्रलयः । यदुक्तं

य एतो पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा
यदिदं दन्दगूकं ॥ १६ ॥ अष्टमस्य द्वितीयं
ब्राह्मणं ॥ २ ॥

नित्यनस्य पुनरुद्धार एव दुर्लभः । तथा च शुत्यन्तरम् ।
तानीमानि दुःशय्यसङ्ग्राहवर्त्तनं भूनाति भवन्ति जा-
यस्व श्रियस्व इति । तस्मात्सर्वीत्याहेन यथाशक्ति स्वाभाविक-
कर्मज्ञानदानेन दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं शास्त्रीयं
कार्यं ज्ञानं वा, नु तेष्ठेतेति वाक्यार्थः । तथा चोक्तम् ।
• अतो वै खलु दुर्निष्पपतरं तस्मादस्माज्जुगुप्सेतेति शुत्य-
न्तरान्मोक्षाय प्रयतेतेत्यर्थः । एवं प्रश्नाः सर्वे निर्णीताः ।
असौ वै लोका इत्यारभ्य पुनर्यः सम्भवतीति चतुर्थः
प्रश्नो यतिष्यामाज्ज्यामित्यादिप्रायस्येन । पञ्चमस्तु द्विती-
यत्वेन देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पिष्ट्याण्य वेति
दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनकथनेन । तेनेव च प्रथमो
ऽन्तरारभ्य केचिदर्चिः प्रतिपद्यन्ते केचिद्भूममिते विरति-

मस्यां नित्यस्य पुनरुद्धारो दुर्लभो भवतीति तत्र शुत्यन्तरमद्वयमिति ।
तथा ॥ अतो ग्रीक्षादिभाषादित्यर्थः ॥ तस्यादित्यतिपदात्कारा-
दित्यर्थः । दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधने फलशायिनाः प्रयत्नाः । प्रत्य-
पीति । पञ्चमस्यान् प्रस्तुतप्रतिपत्तिः प्रत्येकं तेषां निर्णयो न एव
इत्याशङ्कार । एवमिति ॥ निर्णीतं प्रकारमेव कट्टमिति । प्रयत्नानि-
दिता । प्रायस्येन निर्णीत इति सप्तमः । देशान्तरैरेतदि प्रय-
त्नः । यत्तु द्वितीयत्वेन दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनकथनात् ।
तथा ॥ तेनेव मार्गद्वयप्रतिपत्तिसाधनोपदेशो वेति सप्तमः ।

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामित्युदगयन आप्-
र्यमाणापन्नस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्गृहीतृ भूत्वा

पत्तिः । पुनरावृत्तिश्च द्वितीयः प्रश्नः । आकाशादिक्रमेण सं-
लोकमागच्छन्तीति । तेनैवासौ लोको न सम्पूर्यते । कीट-
पतङ्गादिप्रतिपत्तेश्च केषाञ्चिदिति तृतीयोऽपि प्रश्नो
निर्णीतः ॥ १६ ॥ इति अष्टमः स द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

स यः कामयेत ज्ञानकर्म्मणोर्गतिरुक्ता । तच्च ज्ञानं
स्वतन्त्रम् । कर्म तु दैवमानुषवित्तद्वयायत्तम् । तेन कर्मार्थं
वित्तमुपार्जनीयम् । तच्चाप्रत्यवायकारिणोपायेनेति । तदर्थं
मन्त्राख्यं कर्मरिभ्यते महत्त्वप्राप्तये । महत्त्वे च सत्यर्थसिद्धिं
हि वित्तम् । तदुच्यते स यः कामयेत । स यो वित्तार्थी

विप्रतिपत्तिः प्रथमप्रश्नस्तस्य निर्णयप्रकारमाह । अग्नेरिति ॥ द्वितीयप्रश्न-
स्वरूपमनूद्य तस्य निर्णोतत्वप्रकारं प्रकटयति । पुनरावृत्तिश्चेति ॥ आ-
गच्छन्तीति निर्णीत इत्युत्तरसम्बन्धः । तेनैव पुनरावृत्तेः सत्त्वेनेत्यर्थः ।
अनुष्य लोकस्यासम्पूर्तिर्हि तृतीयः प्रश्नः । स च द्वाभ्यां हेतुभ्यां प्रागु-
क्ताभ्यां निर्द्धारितो भवतीति भावः ॥ १७ ॥ इत्यष्टमस्य द्वितीयं ब्राह्म-
णम् ॥ २ ॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्य सङ्गतिमाह । स य इति ॥ तत्रेति निर्द्धारणे
सप्रसो ॥ कथं तर्हि वित्तोपार्जनं सम्भवति तत्राह ॥ तच्चेति ॥ तदर्थं
वित्तसिद्ध्यर्थमिति यावत् । ननु महत्त्वसिद्ध्यर्थमिदं कर्मरिभ्यते । महत्प्राप्नु-
यामिति श्रुतेस्तत्कथमन्यथा प्रतिज्ञातमिति शङ्कते । महत्त्वेति परिहरति ।
उक्तेऽयं श्रुत्यक्षराणि योजयति । तदुच्यत इत्यादिना स यो वित्तार्थी
कामयेत तस्येदं कर्म इति शेषः । यस्य कस्यचिद्वित्तार्थिनस्तर्हिदं कर्म

कर्मण्यधिकृती यः कर्मयेत । किमहमहत्त्वं प्राप्नुयां
महान् स्यामितीत्यर्थः ॥ तत्र सन्धनकर्मणो विधित्सतस्य
कालोऽभिधीयते उदगयन आदेत्यस्य तत्र सर्वत्र
प्राप्तावापूर्यमाणपत्रस्य शुक्लपक्षस्य । तत्रापि सर्वत्र
प्राप्तौ पुण्याहेऽनुकूल आत्मनः कर्मसिद्धिकर इत्यर्थः
द्वादशाहं यस्मिन् पुण्येऽनुकूले कर्म चिकीर्षति ततः प्राक्
पुण्याहमेवारभ्य द्वादशाहमुपसद्व्रती । उपसत्सु व्रत-
मुपसद्व्रतमुपसदः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे । तत्र च स्तनोपच-
यापचयद्वारेण पयोभक्षणं तद्व्रतम् । अत्र च तत्कर्म-
नुपसंचारात् केवलमितिकर्तव्यताशून्यं पयोभक्षणमात्र-
मुपादीयते । ननूपसदां व्रतमिति यदा विग्रहस्तदा

स्यादित्प्रागज्याह ॥ कर्मण्यधिकृत इति ॥ तत्र वित्तार्थिनि पुंसीति या-
यत् । उपसदो नाभेष्टिष्येष्टः । ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्याहः श्विति शेषः ।
किं पुनस्तासु व्रतमिति तदाह । तत्र चेति ॥ यदुपसत्सु स्तनोपचयान-
चयाभ्यां पयोभक्षणं यजमानस्य प्रसिद्धं तदस्तनोपसद्व्रतमित्यर्थः ॥ प्रस-
त्तेऽपि तर्हि स्तनोपचयापचयभ्यां पयोभक्षणं स्यादिति चेत्तेत्याह । अत्र
चेति ॥ मन्यारख्यकर्म सप्तम्यर्थः ॥ तत्कर्मेतदुपसद्रूपकमेवेति । केवलमि-
त्यर्थः कार्यमाह । इति कर्तव्यताशून्यमिति ॥ समागत्यन्तरमाश्रित्य श-
ङ्कते । नन्विति ॥ कर्मधारयरूपं समागत्यन्तरं तदित्युक्तं मन्यारख्य
कर्मणः श्रुत्यादत्तं हतुक्तानामुपसद्रूपकभाषायां कर्मधारयः सिद्धतो
तुत्तरमाह । उच्यते इति ॥ मन्यकर्मणः श्रुत्यात्पमानिपति । नन्विति ।
परिहृत्तमपरिलेपनागुपसदभाषायादेः । श्रुत्यात्पमाना-
दिय श्रुतिः श्रुत्यनुवादिनी युक्ता । तदा चैतत्कार्यं भवत्येवं श्रुति-
मिति परिहरति । श्रुतीति ॥ ननु श्रुतेर्न श्रुत्यनुवादिनीत्यं हंपरीत्या-
दतो भवतीदं श्रुतिमित्प्रागज्याह । श्रुतयोऽपीति ॥ दधीष्टं पू-

औदुम्बरे कसे चमसे वा सर्वोपधं फलानीति
 लक्ष्म्यत्वं परिसम्भूतं परिलिप्यादिमुपसमाधाय
 परिस्तीर्य वृताज्यं सृज्यत्वं पुत्रा नचवेग

सर्वमिति कर्तव्यत्वरूपं आद्यं भवति । तत्कर्मणां परि-
 गृह्यत इत्युच्यते । स्मार्तत्वात्कर्मणः । स्मार्तं हीदं मन्त्र-
 कर्म । ननु श्रुतिविहितं सत्कर्म स्मार्तं भवेत्तुमर्हति ।
 सत्यमुवादिनी हि श्रुतिरियं श्रौतत्वं हि प्रकृतिविकार
 भावस्ततश्च प्राकृतकर्मग्रहितं विकारकर्मणो न त्वि-
 श्रौतत्वम् ।

अत एव चावसथ्यानामेव तत्कर्म विधीयते । सर्वा
 वाद्यत् स्मार्तैवेति । उपसद्भ्रती भूत्वा पयोव्रती सन्नित्यर्थः ।
 औदुम्बर उडुम्बरवृक्षमये कसे चमसे वा विशेषणं कंसा-
 कारे चमसाकारे वा औदुम्बर एवाकारे तु विक्रयो

श्रौतं तत्र व्योतिष्टोमेनास्य प्रकृतिविकृतिभारं स्थात् । सम्यग्दर्शना-
 प्रकृतिविकलाद्रसंयुक्ता च विकृतिः । प्रकृतिविकृतिभावे च विहितक-
 र्मणः प्राकृतकर्मणां हि त्वादुपसद् एव व्रतमिति निश्चयः कर्ममिति कर्त-
 व्यत्वरूपशङ्कां ग्रहीतुं स चात्राश्रौतत्वमस्ति परिदेनादिसम्भवात् ।
 न च पूर्वसाविन्यः हतेस्त्तरना विन्यत्वनुवादोऽत्र निश्चयः सत्य-
 विप्रयत्नाभ्युपगमादिति भावः ॥

सम्यक्कर्तव्यं स्मार्तत्वे लिङ्गमाह । अत एवेति ॥ तत्रैव हेतुत्व-
 नाह ॥ सर्वा चेति ॥ सम्यगतेति कर्तव्यत्वात्तदिति उच्यते । उपसद्
 एव व्रतमिति विप्रहाससम्भवादुपसत्त्वं व्रतमित्युक्तं । उपसद्भ्रती-
 मिति शङ्का । पयोव्रती सन् वक्ष्यमाणेन क्रमेण जुहोतीति सत्यम् ।

मन्यं संनीय जुहोति यावन्तो देवास्त्वयि
जातवेदस्तिर्य्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् तेभ्यो
ऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामैस्त-
र्पयन्तु स्वाहा या तिरश्ची निपद्यतेऽहं विधरणी

नौडुम्बरत्वे सर्वौषधं सर्वासामौषधीनां समूहं यथा-
सम्भवं यथाशक्ति च सर्वा औषधीः समाहृत्य तत्र
ग्राम्याणान्तु नियमेन आह्वा प्रीत्यवाद्या वक्ष्यमाणाः ।
अधिकग्रहणे तु न दोषः । ग्राम्याणां फलानीति फलानि
च यथासम्भवं यथाशक्ति च । इतिशब्दः समस्तसम्भा-
रोपचयदर्शनार्थः । अन्यदपि यत्सम्भरणीयं तत्सर्वं
सम्भृत्येत्यर्थः । क्रमस्तत्र गृह्योक्तो द्रष्टव्यः । परिसमूहन
परिलेपने भूमिसंस्कारोऽग्निमुषसमाधायेति वचनादाव-

तावन्नीडुम्बरमिति शब्दां वारयति । वृक्षमय इति ॥ तत्सर्वेति प्रकृतं
पात्रं परतमर्थः । औडुम्बरत्वेऽपि विकल्पमाशङ्क्याह । आकार इति ॥
अत्रेति पात्रनिर्देशः । अतस्त्वयादयक्यत्वाच्च सर्वौषधं समाहृत्येत्तत्सु-
क्तमित्याशङ्क्याह ॥ यथा सम्भवमिति । ओषधिषु नियमं दर्शयति ।
तत्रेति ॥ परिसमूहं वारयति ॥ अधिकेति ॥ इति समभृतपात्रेतिर्थादप्य-
प्रदर्शनार्थं फलितं वाक्यार्थं कथयति ॥ अन्यदपीति ॥ ओषध्या-
दीनां सम्भरणानन्तरं परिसमूहनादिक्रमे किं प्रमाद्यमित्याशङ्क्याह ॥
क्रम इति । तत्रेति परिसमूहनादुक्तिः ॥ होमाधारत्वेन त्वेताग्नि-
परिपहं वारयति । अग्निमिति ॥ व्याख्येय्योऽग्नौ होम इति शेषः ।
कथमेतावता त्वेताग्निपरिपहस्तत्वात् । एकवचनादिति ॥ कथमुपम-
माधानश्रवणं त्वेताग्निनिवारकं तत्वाह । दिव्यमान्येति । स्वावच-
नीयादेवाधेयत्वाच्च प्रागेव सत्यमिति भावः । मध्ये रक्षान्देति

इति तां त्वा घृतस्य धारया यजे सष्टराधनीमह
स्वाहा ॥ १ ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा अष्टाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मन्ये सष्टस्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वतिष्ठायै
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सष्टस्रवमवनयति वाचे
स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सष्टस्र-

सथ्येऽग्नाविति गम्यते । एकवचनादपसमाधानमवगांक्ष
विद्यमानस्यैवोपसमाधानम् । परिस्तेर्य्यदर्भानावृता स्मात्त-
त्वात्कर्मणः स्थालीपाकावृत्परिगृह्यते तयाज्यं संस्कृत्य
पुंसा नक्षत्रेण पुण्याहसंयुक्तेन मथ्यं सर्वोपधफलमिदं
तत्रौदुम्बरे चमसे दधनि मधुनि घृते चोपसिध्यैकयोप-
सन्त्यन्योपसंमथ्य सन्नीय मध्यं संस्थाम्यौदुम्बरेण सुवेणाप-
स्थान आज्यस्य जुहोत्येतैर्मन्त्रैर्यावन्तो देवा इत्याज्यैः ॥१॥

ज्येष्ठाय स्वाहा अष्टाय स्वाहेत्यारम्य द्वे द्वे आहुती
हुत्वा मन्ये सष्टस्रवमवनयति । सुवावलेपनमंथ्यं मन्ये संस्था-

शेषः । आवपस्थानमाहुतिविशेषप्रक्षेपदेशः । भो जातवेदस्त्वदधीना
यायन्तो देवा दक्षमतयः सन्तो समार्यान् • प्रतिविभ्रन्ति । तेभ्योऽहमा-
ज्वभागं तर्पयामि । ते च तेन तृप्ता भूत्वा सर्वरपि पुरुषार्थैर्मां तर्प-
यन्तु । अहञ्च त्वदधीनोऽर्पितः इत्याद्यमन्त्रस्यार्थः । जातं जातं वेत्त
वा जाते जाते विद्यत इति वा जातवेदा या देवता जुष्टिलप्रतिभूत्वा
सर्वस्यैवाहमेव धारयन्तीति मत्वा त्वामाश्रय वर्त्तते तां सर्वमाधनो
देवतामहं घृतस्य धारया यजे । स्वाहेति पूर्ववदेव द्वितीयमन्त्रार्थः ॥१॥

ज्येष्ठायेत्यादिमन्त्रेषु ध्वनितमर्थमाह । एतस्मादेवेति ॥ द्वे द्वे
आहुती हुत्वे तृप्तां तत् द्वित्वप्रसङ्गं प्रत्याचष्टे । रेतस इत्यादिभ्येति ॥

वमवनयति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्वमवनयति श्रोत्राय स्वाहायत-
नाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्वमवनयति
मनसे स्वाहा प्रजात॒त्रै स्वाहेत॒ग्रग्नौ हुत्वा मन्ये
स॒ष्ट्वमवनयति रेतसे स्वाहेत॒ग्रग्नौ हुत्वा मन्ये
स॒ष्ट्वमवनयति ॥ २ ॥ अ॒ग्नये स्वाहेत॒ग्रग्नौ
हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्वमवनयति सोमाय स्वाहेत॒ग्रग्नौ
हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्वमवनयति भूः स्वाहेत॒ग्रग्नौ
हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्वमवनयति भुवः स्वाहेत्य॒ग्नौ
हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्वमवनयति स्वः स्वाहेत॒ग्रग्नौ
हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्वमवनयति भूर्भुवः स्वः स्वाहे-
त॒ग्रग्नौ हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्वमवनयति ब्रह्मणे
स्वाहेत॒ग्रग्नौ हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्वमवनयति क्षत्राय
स्वाहेत॒ग्रग्नौ हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्वमवनयति भूताय

वयति । एतस्मादेव ज्येष्ठाय श्रेष्ठायेत्यादिप्राणलिङ्गाद्
ज्येष्ठश्रेष्ठादिप्राणविद् एवास्मिन् कर्मण्यधिकारः । रेतस

सुखः शुभाश्लिषमाज्यं सत्यद्रव्यस्य प्राणदेशताकृत्यात्प्राणैर्भक्षोऽत्र
सर्वात्मकत्वम् । तथा च सर्वदेहेषु प्राणरूपेण त्वं ध्रुमदमि प्राणस्य
चलनात्मकत्वात्तद्रूपत्वाच्च । तशान्तिरूपेण च त्वं ज्वलंदमि प्रकाशात्प्र-
कृतादग्नेस्तद्रूपत्वाच्च । तदनु ब्रह्मरूपेण त्वं पृथ्व्यममि । नभोरूपेण
प्रकाशं निष्कम्यसि सर्वैरविरोधित्वात्तर्धमपि जगदेशसुप्रवृत्तात्मन्यन्या-

साहेतप्रगौ हुत्वा मन्ये सः स्ववमवनयति भवि-
 ष्यते साहेतप्रगौ हुत्वा मन्ये सः स्ववमवनयति
 विश्वाय साहेतप्रगौ हुत्वा मन्ये सः स्ववमवनयति
 सर्वाय साहेतप्रगौ हुत्वा मन्ये सः स्ववमवनयति
 प्रजापतये साहेतप्रगौ हुत्वा मन्ये सः स्ववमवनयति
 ॥ ३ ॥ अथैनमभिष्टुति भ्रमदसिं ज्वलदसिं पूर्ण-
 मसिं प्रस्तब्धमस्येकसभमसिं हिङ्कृतमसिं हिङ्क्रिय-
 माणमस्युद्गीथमासिं उद्गीथमानमसिं आवितमसिं
 प्रतप्राश्रावितमस्याद्रं सन्दीप्तमसिं विभूरसिं प्रभू-
 रस्यन्नमसिं ज्योतिरसिं निधनमसिं संवर्गोऽसीति
 ॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छतग्रामं स्यामर्हं ते महि स
 हि राजेशानोऽधिपतिः स मां राजेशानोऽधिप-
 पतिं करोत्विति ॥ ५ ॥

इत्यारभ्य एकैकामाहुतिं हुत्वा मन्ये संखवमवनयति ॥ २ ॥
 अपरयोपमन्यन्त्या पुनर्मथ्याति ॥ २ ॥ अथैनमभिष्टुति

व्यापरिच्छिन्नतया स्थितं वस्तु त्वमसि । प्रस्तोता यज्ञारम्भे त्वमेव हिं-
 कृतमसि । तेनैव यज्ञमध्ये हिंक्रियमाणं चासि उद्गात्वा च यज्ञारम्भे
 तन्मध्ये चोद्गीथमुद्गीथमानश्चासि । अक्षर्युणा त्वं आवितमसि । आ-
 ग्नीध्रेण च प्रतप्राश्रावितमसि ॥ आद्रं मेघोदरे सम्यग्दीप्तमसि ।
 त्रिविधं भवतीति विभुः । प्रभुः समर्थो भोग्यरूपेण सोमात्मना
 स्थितत्वादन्नं भोक्तृरूपेणाग्नप्रात्मना ज्योतिःकारणत्वाच्चिधनं

अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यं मधुवाता
 ऋतायते मधुक्षरन्ति सिन्धव माध्वीर्नृः सन्त्वो-
 षधीर्भूः स्वाहा । भर्गोदेवस्य धीमहि मधु नक्त
 सुतोषसो मधुमत्यायिव ॥ रजः मधु द्यौरस्तु नः
 पिता भुवः स्वाहा । धियो यो नः प्रचोदयान्मधु-
 मानो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो
 भवन्तु नः स्वः स्वाहेति । सर्वाँश्च सावित्रीमन्वाह
 सर्वाँश्च मधुमतीरहमेवेद ॥ सर्वं भूयासं भूर्भु-
 भ्रमदसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छति सह प्राणेन
 हस्ते गृह्णाति आसं यामं हि ते महीत्यनेन ॥ ५ ॥

अथैनमाचामति भक्षयति गायत्र्याः प्रथमपादेन
 मधुमत्यै कया व्याहृत्या च प्रथमया प्रथमग्रासमाचामति ।
 तथा गायत्रीद्वितीयपादेन मधुमत्या द्वितीयया द्वितीयया
 च व्याहृत्या द्वितीयं ग्रासम् । तथा तृतीयेन गायत्रीपादेन
 तृतीयया मधुमत्या तृतीयया व्याहृत्या तृतीयं ग्रासम् ।

लयोऽध्यात्माधिदैवयोर्वागादीनाञ्च संहरणात् त्वं संवर्गोऽसीत्त्वमिमर्शन-
 मन्त्रस्यार्थः ॥ २ ॥ १ ॥ ४ ॥

आमसि त्वं सर्वं विजानासि ॥ वयञ्च ते तम माहि महत्तरं
 द्युमामं हि मन्द्यामहे । स हि प्राणो राजादिगुणः । स च माँ तदाभूतं
 करोति तद्वयञ्चनमन्त्रस्यार्थः ॥ ५ ॥ सवितुर्वरेण्यं वरणीयं श्रेष्ठं षट्
 धीमहीति मन्त्रः । वाता वायुभेदा मधुगुणं ऋतायते दक्षलि । सि-
 न्धवो नद्यो मधु क्षरन्ति मधुररसान् दक्षलि । योषधीनाम्नान् प्रति
 माध्वीर्मधुररसाः सन्तु । देवस्य सवितुर्मर्गस्योऽनन्ताप्रसूतं षट्दक्षिण-

धः सूः स्वाहेतप्रन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य
जघनेनाग्निं प्राक्क्षिराः संविशति प्रातरादित्य-
मुपतिष्ठते दिशमेकपुण्डरीकमस्य हं मनूष्याणां
मेकपुण्डरीकं भूयासमिति यथेतमेतज्जघनेन
स्मिन्मासीनो वंशं जपति ॥ ६ ॥

सर्वं सावित्रीं सर्वांश्च मधुमतीरता, हमेदे सर्वं भूया-
समिति चान्ते भूभृवःस्वः स्वाहेति समक्तं भजयति
यथा चतुर्भिर्ग्रसैस्तद्द्रव्यं सर्वं परिममाप्यते तथा पूर्व-
मेव निरूपयेत् । यत्पात्रावलितं तत्पात्रं सर्वं निर्गन्ध-
त्वणीं पिवेत् । पाणी प्रक्षाल्याप आचम्य जघनेनाग्निं पश्चा-
दग्नेः प्राक्क्षिराः संविशति । प्रातःसन्ध्यासुपास्यादित्य-
मुपतिष्ठते दिशमेकपुण्डरीकमित्यनेन मन्त्रेण । यथेतं
यथागतमेत्यागत्य जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥ ६ ॥

यामः । नक्तं रात्रिष्ठतोपसो दिवसाश्च मधु प्रोतिहराः सन्तु । पाणि-
रजो मधु मदनुद्वेगकरमस्तु । द्यौश्च पिता नोऽस्माकं मधु गुणकरोऽस्तु ।
यः सविता नोऽस्माकं प्रियो बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् तस्य तद्वरेण्य-
मिति सम्बन्धः ॥ वनस्पतिसामोऽस्माकं मधुमानस्तु । गायो रश्मयो दिगो
वा माध्वीः सुखकराः सन्तु । अन्नशब्दादितिशब्दाच्चोपरिष्ठादुक्तोत्पन्नः
एवं आसक्तवृत्त्ये निवृत्ते कृतप्रवृत्तिर्द्रव्ये किं कर्तव्यं तत्राह । यथेति
पात्रावशिष्टस्य परित्यागं शारयति । यदिति ॥ निर्गन्धं प्रक्षाल्येति या-
वत् । प णिप्रक्षालनवचनसामर्थ्यात्प्राप्तं शुश्रूषं स्मार्त्तमाचमनमनुजानाति ।
अथमाचम्येति ॥ एकपुण्डरीकशब्दः स्वर्णपुण्डरीकं ॥ ३ ॥

तं ह्यैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञ
वल्कग्रायान्तेवासिन उक्तोवाचापि य एनं
शुष्के स्थाणौ निषिञ्चे ज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः
पलाशानीति ॥ ७ ॥ एतमु ह्यैव वाजसनेया
याज्ञवल्कग्री मधुंकाय पैङ्गग्रायान्तेवास्मिन् उक्तो-
वाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चे ज्जायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ८ ॥ एतमु
ह्यैव मधुकः पैङ्गप्रश्चूलाय भागवित्तिर्येऽन्तेवासिन
उक्तोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चे-
ज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ९ ॥
एतमु ह्यैव चूलो भागवित्तिर्जानकाय आयस्थू-

तं ह्यैतमुद्दालक इत्यादि सत्यकामो जावालो-
ऽन्तेवासिभ्य उक्तोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषि-
ञ्चेज्जायेरन्तेवासिन् शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ।
एवमेतमेव सत्यमुद्दालकात्प्रभृत्यैकाचार्यं क्रमागतं सत्य-
काम आचार्यं वज्रभ्योऽन्तेवासिभ्य उक्ता उवाच ।
किमन्यदुवाचेत्युच्यते । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ
गतप्राणोऽपि एनं सत्यं भक्षणाय मस्कृतं निषिञ्चेत्
प्रक्षिपेज्जायेरन्त्यायेरन्तेवासिन् स्थाणौ शाखा अवयवा
वृक्षस्य प्ररोहेयुः पलाशानि पर्णाणि यथा जीवतः

णायान्तेवासिन उक्तोवाचापि य एनं शुष्के
 स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पला-
 शनीति ॥ १० ॥ एतमु हैव जानकिरायस्थूणः
 सत्यकामाय जावालायान्तेवासिन उक्तोवाचापि
 य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
 प्ररोहेयुः पलाशनीति ॥ ११ ॥ एतमु हैव
 सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्तोवाचापि
 य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
 प्ररोहेयुः पलाशनीति तमेतन्नायुताय वान-
 न्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ १२ ॥ चतुरौदुम्बरो
 भवत्यौदुम्बरः सुव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर

स्थाणोः किमुतानेन कर्मणा कामः सिद्धेयदिति ।
 ध्रुवफलमिदं कर्मति । कर्मस्तुत्यर्थमेतद्विद्याधिगमे षट्
 तीर्थानि । तेषामिह स प्राणदर्शनस्य मध्यविज्ञानस्याधि-
 गमे द्वे एव तीर्थे अनुज्ञायते पुत्रश्चान्तेवासी च । ७ । प
 ६ । १० । ११ । १२ ॥

चतुरौदुम्बरो भवतीति व्याख्यातम् । दश ग्राम्याणि
 धान्यानि भवन्ति ग्राम्याणान्तु धान्यानां दश नियमेन
 ग्राह्याणीत्येकोचाम तान्येतानीति निर्दिश्यन्ते । ब्रीह्यवा-
 स्तिलमाषा अणुप्रि यङ्गवोऽणवश्चाणुशब्दवाच्याः । क्वचि-

धनदायी प्रिकः पुत्रो विद्याया विद्यादातेति षट् तीर्थानि सम्यद नानि

इध्म औदुम्बरा उपमन्यन्तौ दश ग्राम्याणि धा-
न्यानि भवन्ति व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्
गवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च
तान् पिष्टान् दधनिमधुनि घृत उपषिञ्चत्याज्य-
स्य जुहोति ॥ १३ ॥ इति अष्टमस्य तृतीयं
ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो

हृशे प्रियङ्गवः प्रसिद्धाः कङ्कुशब्देन खल्वा निष्पावा
च वज्रशब्दवाच्याः । लोके खलकुलाः कुलत्याः । एत-
द्वातिरेकेण यथाशक्ति सर्वोपधयो ग्राह्याः । फलानि चेत्यं
वोचाम अग्राज्ञिकानिव वर्जयित्वा ॥ १३ ॥ इत्यष्टमस्य
तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

यादृग्जन्मा यथोत्पादितो यैर्वा गुणैर्विशिष्टः पुत्र
आरुनः पितुश्च लोक्यो भवतीति तत्सम्पादनाय ब्राह्मण-
मारभ्यते । प्राणदर्शिनः श्रीमन्मन्त्रं कर्त्तुं कृतवतः पुत्र
मन्त्रेऽधिकारो । यदा पुत्रमन्त्रं चिकीर्षते तदा श्रीमन्मन्त्रं
कृत्वा ऋतुकाल पत्न्याः प्रतीक्षत इत्येतत् । रेतस ओष-

॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ इत्यष्टमस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

प्राणोपासकस्य पित्तार्चिर्नो मन्त्रास्तं वर्ज्यं न । नान्यथा न रक्ष्य-
मवति । यादृगिति ॥ उक्तगुणः न कर्त्तुं स्वादिन्द्विगोत्रादिति नोक्तम् ।
तत्सम्पादो यथोक्तपुत्रविषयः । यदस्मिन् ब्राह्मणे इत्यमन्त्रास्तं वर्ज्यं वर्ज्यते
तद्वदिति स्मार्तिप्रारविष्टमिदमस्मात् । प्राणेति । इत्यमन्त्रास्तं वर्ज्यं वर्ज्यते-

ऽपामोषधय ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि
फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां
कल्पयानीति स स्त्रियं सृष्टेः तां सृष्टाऽध
ध्यादिदसतमत्वं स्तुत्यावगम्यते । एषां वै चराचराणां
भूतानां पृथिवी रसः सारभूता सर्वभूतानां मद्भिः ति ह्युक्तं ।
पृथिव्या आपो रसोऽक्षु हि पृथिव्योता च प्रोता च । अपा-
मोषधयो रसः कार्यं त्वादसत्वमोषध्यादीनाम् । ओषधीनां
पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुष उ
रेतः । सर्वभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजःसम्भूतमिति श्रुत्यन्तरात् । यत एवं
सर्वभूतानां सारतममेतद्वेतीत्यतः का तु खल्वस्य योया
प्रतिष्ठेति ॥ १ ॥

स ह वष्टा प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे ईक्षां कृत्वा स्त्रियं
सृष्टेः । ताञ्च सृष्टाऽध उपास्त नैयुनाख्यं कर्माध उपा-
सनं नाम कृतवान् । तस्मात्स्त्रियमध उपासीत । अष्टानु-

यमाभावनाशङ्काह । यदेति ॥ किमत्र गमकमित्याशङ्क्य रेतःस्तुतिरित्याह
इत्येतदिति ॥ पृथिव्याः सर्वभूतसारत्वे सधुब्राह्मणं प्रमाणयति । सर्व-
भूतानामिति ॥ तत्र गार्गीब्राह्मणं प्रमाणमित्याह । अक्षु हीति ॥ अपां
पृथिव्याञ्च रसत्वं करणत्वाद्युक्तमोषध्यादीनां कथमित्याशङ्काह । कार्य-
त्वादिति । रेतोऽसृजतेति प्रस्तुत्य रेतस्तत्र तेजःशब्दप्रयोगात्तस्य पुरुषे
सारत्वमेतरेयके । क्वचित्तमित्याह । सर्वभ्य इति ॥ १ ॥

अष्टानुन्नयन्त्यऽनुसरन्तीति अष्टानुन्नयणाः पशुकर्मणि स्मारकेन
प्राणिमात्रस्य प्रवृत्तेर्दृष्ट्या विधिरित्वाशङ्काह । अत्रेति ॥ अवाच्यं कर्म

उपास्त तस्मात्स्त्रियमथ उपासीत स एतं प्राञ्चं
 ग्रावाणमात्मन एव समुद्रपारयत्ते नैनामभ्यसृजत्
 ॥२॥ तस्या वेदिरूपस्यो लोमानि वहिंश्चर्माधिष-
 वणे ससिधो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान् ह वै
 वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य
 लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासञ्चरतया-

अयणा हि प्रजा अथ वाजपेयसामान्यात्स्त्रियमाह ।
 स एतं प्राञ्चं प्रकृत्यगतियुक्तमात्मानं ग्रावाणं सोमाभि-
 षवोपलस्थानीयं काठिन्यसामान्यात् प्रजननेन्द्रियसमुद्रपार-
 यत् उत्पूरितवान् स्त्रीव्यञ्जनं प्रते तेन एनां स्त्रियमभ्य-
 सृजत् अभिसंसर्गं हतवान् ॥ २ ॥ तस्या वेदिरित्यादि
 सर्वं सामान्यं प्रसिद्धम् । ससिद्धो ग्निर्मध्यतः स्त्रीव्यञ्जनस्यै-
 तौ मुष्कावधिषवणफलके इति व्यवहितेन सम्बध्यते ।
 वाजपेययाजिनो यावाङ्लोकः प्रसिद्धस्तावान् विदुषो
 नैद्युनकर्मणो लोकफलनिति श्रूयते तस्माद्दीभत्सा नो
 कार्यते । य एवं विद्वानधोपहासं चरत्यासां स्त्रीणां
 सुहृतं वृङ्क्ते आवर्जयत्यथ पुनर्यो वाजपेयसम्पत्तिं न

सप्तम्यर्थः ॥ २ ॥ मुष्को वृषणौ योनिशर्मायोः कठिनौ सामप्रगडौ ।
 तत्राधिषवणशब्दितमोमण्यकटिर्ह्येवानुद्गुहं चर्म सोमकरणार्थं तद्वृ-
 षीरस्यदेगस्य च कर्मणि कर्तव्येति ग्राह । तागिति ॥ उपास्तिप्रकार-
 मुपा फलोक्तेस्तात्पर्यमाह । वाजपेदेति । श्रूयते नैद्युनास्य कर्मिति
 शेषः । स्तुतिफलमाह । तस्मादिति ॥ इतिशब्दः स्तुतिजन्यदर्शनार्थः ।
 उपास्तीरधिकं प्रवृत्ताह । य एवमिति ॥ अत्रिदुषो दुर्बलागरनिरतय

सां स स्त्रीणां सुकृतं वृद्धेऽथ य इदमविदा-
 नधीपहासञ्चरत्यस्य स्त्रियः सुकृतं वृज्जते ॥ ३ ॥
 एतच्च स्म वै तद्विद्वान्हालकं आरुणिराहै-
 तच्च स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आहैतच्च स्म वै
 तद्विद्वान् कुमारहारित आह बहवो मर्या ब्राह्म-
 णायना निरिन्द्रिया विसृक्तोऽस्मांस्तोकाऽयान्ति
 य इदमविदां सोऽधीपहासञ्चरन्तीति बहु वा

जानात्यविद्वान् रेतसो रसतमत्वञ्चाधीपहासं चरति । आ-

अस्य स्त्रियः सुकृतमावृज्जते अविदुषः ॥ ३ ॥

एतच्च स्म वै तद्विद्वान्हालक आरुणिराह अधीप-
 हासाख्यं मैथुनकर्म वाजपेयसम्पन्नं विद्वानित्यर्थः । तथा
 नाको मौद्गल्यः कुमारहारितश्च किं ता आह तु-
 रित्युच्यते । बहवो मर्या मरणधर्माणो मनुष्या
 ब्राह्मणा अयनं येषां ते ब्राह्मणायना ब्रह्मबन्धवो
 जातिमान् अधीपजीविन इत्येतन्निरिन्द्रिया विस्मियेन्द्रिया
 विसृक्तो विगतसुकृतकर्माणोऽविदांसो मैथुनकर्मासक्ता

प्रत्यवायं दर्शयति । अथेति ॥ ३ ॥

अविदुषामतिगर्हितमिदं कर्मेत्येवार्चपरस्परसम्पत्तिमाह । एत-
 द्धेति ॥ पशुकर्मणो वाजपेयसम्पन्नत्वमिदं शब्दार्थः । अविदुषामवाच्ये
 कर्मणि प्रवृत्तानां दोषित्वमुपसंहरतु निति शब्दः । विदुषो लाभमिद-
 मप्यदोषं दर्शयित्वा क्रियाकालात्मागेव रेतस्खलने प्रायश्चित्तं दर्शयति ।
 श्रीमन्न्यमिति ॥ यः प्रतीचते तस्य रेतो यदि क्लृप्नोति इति योजना ॥ ४ ॥

इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दन्ति ॥
 ॥ ४ ॥ तदभिष्टेदन वा मन्त्रयेत यन्मोऽय रेतः
 पृथिवीमस्कांस्तीक्ष्णदोषधीरप्यसरद्यदपः । इदमहं
 तद्रेत आददे पुनर्मांमैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुन-
 र्भगः । पुनरग्निर्धिष्णो यथा स्थानं कल्पन्ता-
 मित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा
 भ्रुवौ वा निमृञ्चत् ॥ ५ ॥

इत्यर्थः । ते किमस्मांल्लोकात्पुन्यन्ति परलोकं त्यग्मिष्यन्ति
 इति मैथुनकर्मणोऽत्यन्तपापहेतुत्वं दर्शयति । य इदं-
 मविद्धः सोऽधोपचासं चरन्तीति । श्रीमन्त्रं कृत्वा पत्रम्
 कृतुकालं ब्रह्मचर्येण प्रतीक्षतो यदीदं रेतः स्कन्दति ।
 ब्रह्म वाच्यं वा सुप्तस्य जाग्रतो वा रागप्रावल्यात् ॥ ४ ॥
 तदभिष्टेदनुमन्त्रयेत वाऽनुजपेदित्यर्थः । यदाऽभि-
 मृशति तदाऽनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां तद्रेत आदत्ते आदद
 इत्येवमन्तेन मन्त्रेण पुनर्मांमित्यनेन निमृञ्चादन्तरेण
 भ्रुवौ मध्ये भ्रुवोर्वा स्तनौ स्तनयोर्वा ॥ ५ ॥

मे समाद्या प्राप्नोति काले यद्रेतः पृथिवीं प्रत्यस्कांस्तीक्ष्णं रागातिरेकेन स्फुरन्मा-
 सीत् क्षोषधीः प्रति अयसरदगमद्यर्चापः स्वयोजिं प्रतिगतमभूत् तद्विदं
 रेतः सम्रत्याददेऽहमित्प्रादाममन्त्रस्वार्चः ॥ केनाभिप्रायेण तदादान
 तदाह । पुनरिति ॥ यत्पुना रेतोऽप्येव बहिर्निर्गतमिन्द्रियं मां प्रत्येतु
 समागच्छत तेजस्त्वगता कान्तिर्भगः सौभाग्यं ज्ञानं वा तदपि रेतो-
 निर्गमात्तदात्मना बहिर्निर्गतं सन्नां प्रत्यागच्छत । अग्निर्धिष्ण्यं
 स्थानं देवं ते धिष्णुया देवास्तुतेतो यथास्थानं प्रत्ययन्ति तं मार्कन-
 मन्त्रार्चः ॥ ५ ॥

अथ यद्युदक आत्मानं परिपश्येत्तदभिमन्त्र-
येत मयि तेज इन्द्रियं यगो द्रविणः सृकृत-
मिति श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासस्तस्मा-
न्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत् ॥ ६ ॥

सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयान्
सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना
वोपहत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदद-

यदि कदाचिदुदक आत्मानमाकच्छायां पश्येत्तया
अभिमन्त्रयेत् अनेन मन्त्रेण मयि तेज इति । श्रीर्ह
वै एषा पत्नी स्त्रीणां मध्ये यत् यस्मान्मलोद्वासा उद्धत-
मलवद्वासस्तस्मात्तां मलोद्वाससं यशस्विनीं श्रीमतीं अभि-
क्रम्याभिगत्योपमन्त्रयेत् । इदमद्यावाभ्यां कार्यं यत् पुत्रो-
त्पादनमिति विराचान्त आसुताम् ॥ ६ ॥

सा चेदस्मै न दद्यान्मैयुनं कन्तु काममेनामवक्रीणीया
दाभरणादिना ज्ञापयेत् । तथापि सा नैव दद्यात् काम

अथोनौ रेतस्खलने प्रायश्चित्तः ॥ रेतो योनायुदके रेतः सिद्धो-
च्छायादर्शने प्रायश्चित्तं दर्शयति । अथेतत्रा दशा ॥ निमित्तानरे
प्रायश्चित्तान्तप्रदर्शनप्रकारार्थोऽयमब्दः । मयि तेज प्रपद्यते देवाः फल-
यन्त्विति मन्त्रयोजना ॥ प्रकृते रेतः सिद्धे ह यस्या इत्यो जनदित्यन्तां
स्त्रियं स्तौति । श्रीरित्यदिना ॥ कनं सा यशस्विनी न हि तस्याः रजा-
तिरस्ति तत्राह । यदिति ॥ रजत्पलाभिगमनादिप्रतिभिश्रितप्रागप्य
विशिनर्ति । विराचनेति ॥ ३ ॥

ज्ञापयेदात्मीयं प्रेमातिरेकमिति शेषः । वगादेव यशीकृतां भार्या
यपुर्गमार्थः कथमुपगच्छेदित्वाकाङ्क्षायामाह ॥ ससप्रापीति ॥ ७ ॥ ८ ॥

इत्ययशा एव भवति ॥ ७ ॥ सा चेदस्मै दद्या-
दिन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति यश-
स्विनाविव भवतः ॥ ८ ॥ स यामिच्छेत्कामयेत
मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धायो-
पस्थमस्या अभिमृश्य जपेद्द्वाद्द्वात्सम्भवति
हृदयादधिजायसे स त्वमङ्ग कषायोऽति दिग्ध-
विज्ञासिव मादयेमामसं मयीति ॥ ९ ॥

मेनां यज्या वा पाणिना वोपहृत्याभिक्रामेन्मैथुनाय
शपामि त्वां दुर्भगां करिष्यामीति प्रख्याप्य तामनेन मन्त्रे-
णोपगच्छेदिन्द्रियेण यशसा यश आदद इति । तस्मात्तदति-
शपाद्वन्ध्या दुर्भगेति व्याख्याता अशश एव भवति ॥ ७ ॥
सा चेदस्मै दद्यादनुगुणा एव स्याद्भक्तुस्तदानेन मन्त्रे-
णोपगच्छेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति तदा
यशस्विनाविवोभावपि भवतः ॥ ८ ॥ स यां स्वभार्यामि-
च्छेदियं मां कामयेतेति तस्यामर्थं प्रजननेन्द्रियं निष्ठाय
निक्षिप्य मुखेन मुखं सन्धायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपे-
दिमं मन्त्रमङ्गाद्द्वादिति ॥ ९ ॥

भर्तुर्भार्याशोकरूपकारमुक्ता पुरुषद्वेष्टिण्याकृस्यास्तद्विष्टे प्रीतिम-
स्यादनप्रक्रिया दर्शयति ॥ स यामित्यादिना ॥ अष्टे रेतस्व मटीयात्
सर्वादादङ्गात्सुखद्वये विशेषतश्च हृदयादङ्गारमद्वारेण जायसे स
त्वमङ्गना कषयो रस स न त्रिप्तिप्रसरविदा मृगीमिशाम् मटीया
स्तु य मे मादय मङ्गा पुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं
निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धायाभिप्राण्यापान्या-
दिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद् इत्यरेता एव
भवति ॥ १० ॥ अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्या-
मर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धायापाण्याभि-
प्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति
गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीत न धारयेन्न भिन्नी मा
भूदिति तस्यामर्थमिति पूर्ववदभिप्राण्याभिप्राणनं प्रथमं
कृत्वा पश्चादपान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद् इत्य-
नेन मन्त्रेणारेता एव भवति न गर्भिणी भवतीत्यर्थः ॥
१० ॥ अथ यामिच्छेद्दधीत गर्भमिति तस्यामर्थमित्यादि
पूर्ववत् । पूर्वविपर्ययेणापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा
रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥

तस्याः स्त्रिये प्रीतिमापाद्याऽप्याच्छर्मांनुष्ठानद्वयामभिप्राययि-
षानुसारेणानुष्ठानविशेषं दर्शयति । अथेतत्प्रादिना । तत् तदाद्यगच्छ-
त्तदुपक्रमार्थं नेतव्यः । पशुकर्माकाले प्रथमं स्वकीयपुंस्त्वद्वारा तटीयस्त्वो-
वायुं विस्तृज्य तेनैव द्वारेण ततस्तदादानाभिमानं कुर्यादित्याह । अभि-
प्राण्येति ॥ भर्तुरेवाभिप्रायान्तरानुसारिणं विधिमाह । अथ यामि-
तत्प्रादिना ॥ स्वकीयपञ्चमेन्द्रियेण तटीयपञ्चमेन्द्रियाद्वेतः स्त्रीकृतं तत्पु-
त्रोत्पत्तिसमर्थं कृतमिति पत्या स्वकीयरेतसा सह तस्मिन्निविष्टेतिदम-
पानमं प्राणनञ्च तत्पूर्वकं रेतःसेचनम् ॥१०॥१॥

अथ यस्य जायायै जारः स्यात्तच्चेद्विष्यादा-
मपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शरवर्हि-
स्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पि-
ष्पाक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त
आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूः स्त
आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीरिष्टा सृकृते त
आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ

अथ पुनर्यस्य जायायै जार उपपत्तिः स्यात्तच्चेद्वि-
ष्यादभिचरिष्याद्येनमिति मन्येत तस्येदं कर्म । आमपात्रेऽ
ग्निमुपसमाधाय सर्वं प्रतिलोमं कुर्यात् तस्मिन्नग्नापेताः
शरभृष्टीः शरेपीकाः प्रतिलोमाः सर्पिष्पाक्ताः घृताभ्युक्ता
जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीरित्याद्या आहुतीरन्ते सर्वा-
सामसाविति नामग्रहणं प्रत्येकम् । स एव एवंविद्यं ब्राह्मणः
शपति स विसृक्ततो विगतपुण्यकर्मा प्रैति । तस्मादेवंवित्
त्र्योत्रियस्य द्वारेण नोपहाममिच्छेत् नर्त्तापि न कुर्यात् ।

सम्प्रति प्रावृद्धिकर्मभिचारिकं कर्म कथयति । अथ पुनरिति ॥ द्वे पव-
तानुष्टितमिदं कर्म फलमदिति वक्तुं द्विष्यादित्यधिकारिविशेषणं आम-
विशेषणं पात्रस्य प्रकृतकर्मयोग्यत्वस्थापनार्थम् । अग्निमितेऽक्रवचनादुप-
समाधाय न वचनाच्च व्यावस्य्याग्निरत्न विवर्जितः । सर्वं परिस्फुरणादि तस्य
प्रतिलोमत्वे कर्मणः प्रतिलोमत्वं हेतु कर्त्तव्यम् । मम अभूतं योषाग्नी
यौश्नादिना समिद्धे रेतो हुतवानसि ततोऽपराधिनस्तत्र प्राणापानाश-
दद इतः प्राणा होमो निर्वाचयितव्यः । तदन्ते चामादित्प्राक्तमः शत्रोषां
नाम गृह्णीयात् । इदं श्रौतं कर्म सुकृतं आर्त्तं आशा प्राप्तेना वाचा

ता आददेऽसाविति । स वा एष निरिन्द्रियो
 विसृष्टस्मांस्तोकात्प्रैति यमेवं विद्वान् ब्राह्मणः
 शपति तस्मा देवं विच्छ्रोत्रियस्य द्वारेण नोपहा-
 समिच्छेदुत होवन्वित्परोभवति ॥ १२ ॥ अथ
 यस्य जायामार्त्तवं विन्देत्त्र्यहं कर्त्तुंसेन पिवेद-
 हतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात्रिरा-
 त्रान्त आप्नुत्य व्रीहीनवघातयेत् ॥ १३ ॥

किमुताधोपहासम् । हि दस्मादेवंविदपि तावत्परो
 भवति शत्रुर्भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ अथ यस्य जाया-
 मार्त्तवं विन्देत् ऋतुभावं प्राप्नुयादित्येवमादिग्रन्थः श्रीर्ह
 वा एषा स्त्रीणामित्यतः पूर्वं द्रष्टव्यः । सामर्थ्यात् त्र्यहं
 कर्त्तुंसेन पिवेदहतवासाश्च स्यात् । नैनां स्नातामस्नाताश्च
 वृषलो वृषलो वा नोपहन्यान्नोपसृशेत् । त्रिरात्रान्ते
 त्रिरात्रव्रतसमाप्तावाप्नुत्य स्नात्वा अहतवासाः स्यादिति
 व्यवहितेन सम्बन्धः । तामाप्नुतां व्रीहीनवघातयेत् व्रीह्यव-
 घाताय तामेव विनियुञ्ज्यात् ॥ १३

यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादनं तस्य प्रतीक्षा पराकाशा ॥ यथोक्तहो-
 मद्वारा शापदानस्य फलं दर्शयति । स एष इति ॥ एवंयित्वं सन्ध्या-
 र्मद्वारा प्राणव्यावृत्त्यम् । तस्मादेवंविदित्यत्रैववित्तं परदारंगमने
 यथोक्तदोषज्ञातत्वम् ॥ तच्छब्दोपात्तं हेतुनरनाह । एवंविदपीति ॥ १२ ॥
 आभिचारिकं कर्म प्रसङ्गागतमुक्त्वा पूर्वोक्तस्तुक्कालं ज्ञापयति । अ-
 थेति ॥ श्रीर्हवा एषा स्त्रीणामित्यत्रदपेक्षया पूर्वत्वं पाठक्रमोदर्थक-
 मस्य बलवत्त्वं हेतुमाह । सामर्थ्यादिति ॥ अर्थवशादिति यावत् ॥ १३ ॥

स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो जायेत वेदमनुब्रु-
वीत सर्वमायुरियादिति क्षीरोदनं पाचयित्वा
सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत
क्षौ वेदावनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति दध्यौ-
दनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ
जनयितवै ॥ १५ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो-
लोहिताक्षो जायेत त्रीन् वेदाननुब्रुवीत सर्वमा-
युरियादित्युदोदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तम-

स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो वर्णतो जायेत वेदमेक-
मनुब्रुवीत सर्वमायुरियाद्वर्षशतं क्षीरोदनं पाचयित्वा
सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ समर्थौ जनयितवै जनयितुम् ।
दध्यौदनं दध्ना चरुं पाचयित्वा द्विवेदश्चेदिच्छति पुत्रं
तदैवमग्ननिधमः । केवलमेव स्वाभाविकमोदनं
उदकग्रहणमन्यसङ्गनिवृत्त्यर्थं दुहितुः पाण्डित्यं गृह्यतन्त्र-
विषयमेव वेदेनाधिकारात् । तिलोदनं कृशरं विविधं
गीतो विगीतः प्रख्यात इत्यर्थः । स समितिङ्गमं सभां

किं पुनरवघातनिमित्तं सख्युनैरनुश्रेयं तटाह । स य इति ॥ बलदे-
वकादृश्यं वा शुद्धं वा शुक्लं वा स्वाभाविकमोदनं पाचयति चेत्किम-
र्थमुदकग्रहणं तदतिरेकेणैवैवमशक्यमादादित्याशङ्क्य । उदकग्रहण-
मिति ॥ क्षीरादेरिति शेषः । वेदविषयमेव तत्पाण्डित्यं किं न स्यादत-
एव । वेद इति । अनितिर्गदित्वा तां गच्छतीति । विद्वानेवोच्यतामिति

श्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥ अथ य
 इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्व्व मायुरिया-
 दिति तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्री-
 यातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १७ ॥ अथ य
 इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विजिगीतः समितिं गमः
 शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्व्व वेदान-
 नूब्रवीत सर्व्व मायुरियादिति मांसौदनं पाच-
 यित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै
 औक्ष्णेन वा ऋषभेण वा ॥ १८ ॥

गच्छतीति । प्रगल्भ इत्यर्थः ॥ पाण्डित्यस्य पृथगग्रहणात्
 शुश्रूषितां श्रोतुमिष्टां रमणीयां वाचं भाषिता । संस्कृतया
 अर्थवत्या वाचो भाषितेत्यर्थः । मांसमिश्रीदनं मांसौ-
 दनम् । तन्मांसनियमार्थमाह औक्ष्णेन वा मांसेन । उक्षा
 सेचनसमर्थः पुङ्गवस्तदीय मांसम् । ऋषभस्तृतीयोऽप्यधिकवया-
 स्तदीयमार्षभं मांसम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

चेन्नेतन्नाह । पाण्डित्यस्येति । सर्व्वशब्दो वेदचतुष्टयविषयः । औक्ष्णे-
 त्नादि तृतीया सहाय्ये । देशविशेषापेक्षया कालविशेषापेक्षया वा
 मांसनियमः । अथशब्दस्तु पूर्व्ववाक्येषु यथारुचि विकल्पार्थः ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अथाभि प्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा
 स्थालीपाकसरोपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहाऽनुमतये
 स्वाहा देवाय सविते सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वो-
 ऽहुत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य
 पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्ष-
 त्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्यां सञ्जायां
 पत्रा सहैति ॥ १८ ॥ अथैनानामभिपद्यतेऽमो

अथाभि प्रातरेव कालेऽवघातनिर्दृत्तांस्तण्डुलाना-
 दाय स्थालीपाकावृता स्थालीपाकविधिना आज्यं चेष्टित्वा
 आज्यसंस्कारं कृत्वा चरुं अपयित्वा स्थालीपाकस्याहुती-
 र्जुहोति । उपघात उपहत्योपहत्य अग्नये स्वाहा इत्याद्यो
 गार्ह्यः सर्वो विधिर्द्रष्टव्यः । अत्र हुत्वोऽहुत्य चरुशेषं प्राश्नाति
 स्वयं प्राश्येतरस्याः पत्रैः प्रयच्छत्युच्छिष्टम् । प्रक्षाल्य पाणी

कटा पुनरिदमोदनमाकाटि कर्त्तव्यं तदाह । अथेति ॥ कोऽसौ स्थाली-
 पाकविधिः कथं वा तत्र होमकृत्वाह । गार्ह्य इति ॥ गृह्ये प्रसिद्धो
 गार्ह्यः । अथेति पुनर्मन्त्रकर्मोक्तः । अतो मद्भार्याति सत्राणाद्धो
 विद्यामो गन्धर्वे त्वमुत्तिष्ठान्याञ्च जायां प्रपूर्यां तरुणो पत्या दह्नीडना
 नामिच्छ अहं पुनः स्वामिमां जायां अनुपैमीति मन्त्रार्थः । अभिपत्ति-
 रालिङ्गनम् । कटा क्षीरोदनादिभोजनं तदाह । जीरेति ॥ भुजाऽ-
 भिपद्य इति मन्त्रः । अहं पतिरसः प्राणोऽन्यत्वं वागमि ज्यं
 तं प्राणत्वं मम पाकमित्यग्रेण वाचः प्राण्याधीनत्ववत्तद मटधीनत्वा
 दित्यभिप्रेत्य सा त्वमिच्छाटि पुनर्जघनम् । षण्माधार किं काम गी-
 यते । अस्मि च मदाधारत्वं तन । तदा च मम सदाधनं त्वम् ।

हमस्मि सा त्वष्टा सा त्वमसप्रमोऽहं सामाहमस्मि
 ऋक् चौरहं पृथिवी त्वं तावेहि सष्टरभावहै सह
 रेतो दधावहै पुष्टसे पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥

अथासत्रा ऊरु विहापयति विजिहीथां द्यावा-
 पृथिवी इति तसत्रामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं
 सन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुमाष्टिं विष्णुर्योनिं
 कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु आसिञ्चतु

आचम्योदपात्रं पूरयित्वा तेनोदकेनैनां त्रिरभ्युक्षत्यनेन
 मन्त्रेणोत्तिष्ठात इति सक्तन्मन्त्रोच्चारणम् । अथैनामभिमन्त्रं
 क्षीरीदनानि यथाऽपत्यकामं भुक्तेति क्रमो द्रष्टव्यः । संवे-
 शनकाले मोहमस्मीत्यादि मन्त्रेणाभिपद्यते ॥ १८ ॥ २० ॥

अथास्य ऊरु विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी-
 त्यनेन । तस्यामर्धमित्यादि पूर्ववत् । त्रिरेनां शिरःप्रभृ-
 द्यौरहं पितृत्वात् पृथिवीत्वं मातृत्वान्तयोर्मातापितृत्वविदित्वर्थः ।
 तावावां संरभामहै संरभसुद्यमं करवामहै । एहि त्वमागच्छ । को-
 ऽसौ संरभस्तमाह । सहेति । पुंस्त्वयुक्तपुत्रलाभाय रेतोधारणं कर्त्तव्य-
 मित्यर्थः ॥ १८ ॥ २० ॥

उक्तैः सम्बोधनं द्यावापृथिवी इति । विजिहीतां भवन्तौ युवा-
 मित्यर्थः । विष्णुर्व्यापनशीलो भगवान् भवतत्रा योनिं कल्पयतु पुत्रो-
 त्तिसमर्थां करोतु । त्वष्टा सविता रूपाणि पिंशतु विभागेन दर्शनयो-
 ग्यानि करोतु । प्रजापतिर्विराडात्मा सदात्मना स्थित्वा त्वयि रेतः
 समासिञ्चतु प्रक्षिपतु । धाता पुनः सूत्रात्मा त्वदीयं गर्भं त्वदात्मना
 स्थित्वा धारयतु पुष्टातु च । सिनीवाली दर्शनार्हदेवता त्वदात्मना व-
 र्त्तते । सा चू पृथुष्टुक् विस्तीर्णास्तुतिर्भौ सिनीवालि पृथुष्टुके गर्भमिम्

प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । गर्भं धेहि सिनी-
 वालि गर्भं धेहि पृथुष्टके । गर्भं ते अश्विनौ देवा-
 वाधत्तां पुष्करस्त्रजौ ॥ २१ ॥ हिरण्मयी अरणी
 ग्राभ्यां निर्मन्यतामश्विनौ । त ते गर्भं हवामहे
 दशमे मासि सतवे । यथाऽग्निगर्भा पृथिवी
 यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्दिशां यथा
 गर्भं एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति ॥ २२ ॥
 सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वायुः पुष्करिणीं
 समिञ्चयति सर्वतः । एवा ते गर्भं एजतु
 सहावैतो जरायुणा । इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः

त्यनुलोमामनुमाष्टि विष्णुर्योनिमित्यादि प्रति मन्त्रम् । अन्ते
 नाम गृह्णात्यसाविति तस्याः ॥ २१ ॥ २२ ॥ सोष्यन्ती-
 मद्भिरभ्युक्षति प्रसवकाले सुखप्रसववार्थमनेन मन्त्रेण ।
 यथा वातः पुष्करिणीं समिञ्चयति सर्वतः । एवाते गर्भं

धेहि धारय । अश्विनौ देवौ सूर्याचन्द्रमसौ स्वकीयरश्मिसालिनौ तत्र
 गर्भत्वदात्मना स्थित्वा समाधत्ताम् । ज्योतिषि प्रसवार्थमाधीयमानं
 गर्भं दृष्टान्तेन दर्शयति । यत्रेति ॥ इन्द्रेण सूर्येणेति यावत् ।
 असाविति पत्युर्वा निर्देशः । तस्या नाम गृह्णातीति पूर्व्वेण स-
 म्यञ्चः । समिञ्चयति स्वरूपोपघातमकुर्व्वन्न चालयतीत्येतत् । एवा ते
 एवमेव ते स्वरूपोपघातमकुर्व्वन्न जतु गर्भश्चलतु । जरायुणा गर्भवे-
 दनमग्निरण्डेन सहावैतु निर्गच्छतु । इन्द्रस्य प्राणस्यायं व्रजो मार्गः
 सर्गकाले गर्माधानकाले वा कृतः सर्गल इत्यस्य व्याख्या मपरिचय इति
 परिवेदनेन जरायुणा सहित इत्यर्थः । तं मार्गं प्राप्य तमिन्द्रगर्भेण

सार्गलः सपरिश्रयः । तमिन्द्रं निर्ज्जहि गर्भेण
 सावराण् सहेति ॥ २३ ॥ जातेऽग्निमुपसमा-
 धायाङ्क आधाय कण्ठे पृषदाज्यं सन्नीय
 पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन् सहस्रं पुष्य-
 समेधमानः स गृहे । अत्रोपसदां मा क्वेत्सीत्
 प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा । मयि प्राणा-
 स्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा । यत्कामं ग्राह्य-
 रीरिचं यदा न्यूनमिहाकर । अग्निष्टप्सिष्टकृ-
 दिवांस्त्रिष्टं सुहुतं करोतु नः स्वाहेति ॥ २४ ॥

एजत्विति ॥ २३ ॥ अथ जातकर्म । जातेऽग्निमुपसमाधाया-
 ङ्कमुपाधाय पुनः कण्ठे पृषदाज्यं सन्नीय संयोज्य दधिघृते
 पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन् सहस्रमिच्छाद्याऽवाप-
 स्थानि ॥ २४ ॥

सह निर्ज्जहि निर्गच्छ । गर्भनिःसरणानन्तरं वा मांसमेशी निर्गच्छति
 सा वरा ताञ्च निर्गमयेत्यर्थः । एतमिन्द्रं दधि पृषदाज्यमित्युच्यते ।
 उपघातमिच्छामीच्छां पौनःपुन्यं विवक्षितम् । पृषदाज्यस्योपघातं मादय पुनः-
 पुनर्जुहोतीत्यर्थः । अस्मिन् खगृहे पुत्ररूपेण वर्धमानो मनुष्याणां स-
 हस्रं पुष्यासमनेजमनुष्यपोषको भूयासमस्य मत्पुत्रस्योपसदां सन्ततौ प्र-
 जया पशुभिश्च सह श्रीर्मा विच्छिन्ना भूयादित्याह । अस्मिदिति ॥ मयि
 पितरि ये प्राणाः सन्ति तान् पुत्रे त्वयि मनसा समर्पयामीत्याह । म-
 यीति ॥ अत्यरीरिचमित्यतिरिक्तं कृतवानस्मि इह कर्मण्यकरणं तत्सर्वं
 विद्वामग्निः खिष्टकृत्वा खिष्टमनधिकं सुहुतमन्यूनश्चास्माकं करो-
 त्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति
 त्रिरथ दधि मधु घृतं सन्नीयानन्तर्हि तेन जातरू-
 पेण प्राशयति । भूस्ते दधामि । भुवस्ते दधामि ।
 सुस्ते दधामि । भूर्भुवः सूःसर्व्वं त्वयि दधामीति
 ॥ २५ ॥ अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति
 तदस्य तद्गुह्यमेव नाम भवति ॥ २६ ॥ अथैनं
 मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति । यस्ते स्तनः शशयो

अथास्य दक्षिणकर्णमभिनिधाय स्वं मुखं वाग्वागिति
 त्रिर्जपेत् । अथ दधि मधु घृतं सन्नीयानन्तर्हि तेना-
 व्यवहितेन जातरूपेण हिरण्येन प्राशयत्येतैर्मन्त्रैः प्रत्येकं
 भूरिति ॥ २५ ॥ अथास्य नामधेयं करोति वेदोऽसीति ।
 तदस्य तद्गुह्यं नाम भवति वेद इति ॥ २६ ॥ अथैनं
 मात्रे प्रदाय स्वाङ्गस्थं स्तनं प्रयच्छति । यस्ते स्तन इत्यादि-

अस्य जातस्य शिशोरित्यर्थः । त्वयीलक्षणा वाक्त्वयि प्रविशति
 जपतोऽभिप्रायः । एतैर्मन्त्रैर्भूस्ते दधामीत्यादिभिरिति शेषः । वेद-
 नाम्ना व्यवहारो लोके नास्तीत्यागच्छाह । तदस्येति ॥ यत्तद्वेद
 इति नाम तदस्य गुह्यं भवति । वेदनं वेदोऽनुभवः सर्व्वस्य निजं
 स्वरूपमित्यर्थः । हे सरस्वति यस्ते स्तनः शशयः फलं तेन सह वर्त्तमानो
 यस्य सर्व्वप्राणिनां स्थितिहेतुत्वाभावेन जातो यस्य रत्नधा अक्षयसोर्वा
 धाता यस्य वसु कर्मफलं तद्विन्दतीति वसुवित् यस्य सुष्टु ददातीति
 सुष्टुतो देवं च स्तनेन विद्वानि वार्यानि वरणीयानि देशादीनि भूतानि
 त्वं पुष्पि तं स्तनं मदीयपुत्रस्य धातवे पानाय मदीयभार्या स्तने प्र-
 दितं कर्तित्यर्थः । इत्यास्तुत्या भोग्यासि । मित्रावरुणाभ्यां सम्भूतो मै-
 त्रावरुणो वसिष्ठस्य भार्या मैत्रावरुणी सा चारुन्वती तद्वत्त्वं तिष्ठतीति

यो मयोऽभूथ्यो रत्नधा वसुविद्यः सदत्त । येन
 विष्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे
 करिति ॥ २७ ॥ अथास्य मातरमभिमन्त्रयते ।
 इलासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनत्सा त्वं
 वीरवती भव । याऽस्यान् वीरवतो करदिति तं
 वा एतमाहुंरति पिता वताभूरति पितामहो
 वताभू परमां वत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यगसा
 ब्रह्मवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत
 इति ॥ २८ ॥ इति अष्टमस्य चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

मन्त्रेण ॥ २७ ॥ अथास्य मातरमभिमन्त्रयते इलासी-
 त्यनेन । तं वा एतमाहुंरित्यनेन विधिना जातः पुत्रः
 पितरं पितामहं वा अति श्रेत इति । श्रिया यगसा ब्रह्म-
 वर्चसेन परमां निष्ठां प्रापदित्येव सुत्यो भवतीत्यर्थः । यस्य
 चैवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते स चैवं सुत्यो भवती-
 त्यध्याहार्यम् ॥ २८ ॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

भार्यां सम्बोधयति । मैत्रावरुणीति ॥ वीरे पुरुषे ऋषि निमित्तभूते
 भवती वीरं पुत्रमजीजनत् सा त्वं वीरवती जीय वज्रपुत्रा भव ।
 या भवतो वीरवतः पुत्राऽम्पज्ञानमान् कृतवतीति मन्त्रार्थः । पितरम-
 तीत्य वक्तृते इत्यतिपिता । अहो मज्जानेय निष्कयो यत्पितरं पिता-
 महं च सर्वमेव ज्ञं समतीत्य सर्वस्मादधिकस्त्वं जातोऽशीत्यर्थः । न
 केवलं पुत्रस्येयं स्तुतिरपि तु यथोक्तपुत्रवम्पचस्य पितरपीत्याह ॥ २९
 ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ वंशः । पौतिमाघीपुत्र कात्यायनीपुत्रात्
 कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्राज्ञौतमीपुत्रो भार-
 द्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् पारा-
 शरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रादौपस्वस्तीपुत्रः पारा-
 शरीपुत्रात् पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् का-
 त्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात् कौशिकीपुत्र आल-
 म्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्रः
 काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥ १ ॥
 आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राज्ञौतमीपु-
 त्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपु-
 त्रात् पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः पा-
 राशरीपुत्रात् पाराशरीपुत्रो वाक्कीर्णीपुत्रात्वा-

अथेदानीं समस्तप्रवचनवंशः । स्त्रीप्राधान्यात् । गुण-
 वान् पुत्रो भवतीति प्रसृतम् । अतः स्त्रीविशेषणेनैव पुत्र-
 विशेषणादाचार्यपरम्परा कीर्त्यते । तानीमानि शुक्ला-
 नीत्यव्यामिश्राणि ब्राह्मणेन । अथवाऽयातयामानीमानि

सन्निध्यात् खिलकाण्डस्य वंशोऽयमिति शङ्कां निवर्त्तयन् वंशब्राह्म-
 णतात्पर्यमाह । अथेति ॥ विद्याभेदादतीतस्य काण्डद्वयस्य प्रत्येक वंश-
 भार्जोपि नास्य पृथक्भागित्वं खिलत्वेन तच्चेपत्वात् । तथाच समाप्तौ
 पठितो वंशः समस्तस्यैव प्रवचनस्य भविष्यतीत्यर्थः । पूर्वौ वंशौ पुरुषं
 विशेषितौ तृतीयस्तु स्त्री विशेषितः । तत्र किं कारणमित्याशङ्क्याह ।
 स्त्रीप्राधान्यादिति ॥ तदेव स्फुटयति । गुणवानिति ॥ कीर्त्यते ब्राह्म-
 णेनेति सन्त्यः । शुक्लानि यजुर्णीत्यस्य व्याख्यानुसव्यामिश्रणीति दोषैर-

क्रीरुणीपुत्रो वाक्क्रीरुणीपुत्राद्वक्क्रीरुणीपुत्र आ-
 र्तभागीपुत्रादार्त्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गी-
 पुत्रः साङ्गुतीपुत्रात्साङ्गुतीपुत्र आलम्बायनीपु-
 त्रादास्वायनीपुत्र आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रो जा-
 यन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्मा-
 ण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः
 शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्रा-
 द्राथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौञ्चि-
 कीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैट्भतीपुत्राद्वैट्-
 भतीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात् कार्शकेंयीपुत्रः प्राची-
 नयोगीपुत्रात् प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात्
 साञ्जीवीपुत्रः प्राञ्जीपुत्रादासुरिवासिनः प्राञ्जीपुत्र

यजूंषि तानि शुक्लानि शुद्धानीत्येतत्प्रजापतिमारभ्य याव-
 त्पौतिमाषीपुत्रस्तावदधोमुखो नियताचार्यपूर्वक्रमो वंशो
 ब्रह्मणः प्रवचनाख्यस्य । तत्रैतदब्रह्म प्रजापतिप्रवन्धपरम्प-

सङ्कीर्णानि पौरुषेयत्वटीयद्वाराभागादित्यर्थः । अयातयामान्यदृष्टान्यग-
 तार्थानीत्यर्थः । पाठक्रमेण सत्तुष्यादिः प्रजापतिपर्यन्तो वंशो व्याख्यातः ॥
 सम्प्रत्यर्थक्रमसाम्प्रित्याह । प्रजापतिमिति ॥ अधोमुखत्वं पाठक्रमपे-
 क्षयोच्यते । तत्रापि प्रजापतिमारभ्य साङ्कीरीपुत्रपर्यन्तं राजसर्गेय-
 शाखासु सर्वास्त्रेको वंश इत्याह । समानमिति ॥ प्रवचनाख्यस्य वंशा-
 त्तनो ब्रह्मणः दम्बभूतप्रजापतिर्विद्यां लब्धवानित्याह । ब्रह्मण इति ॥

मकचायसाः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यो वात्सरा-
 द्वात्सराः कुश्रेः कुशिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बाय-
 नाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनमुग्रात्कावषेयात्तुरः
 कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म
 स्वयम्बु ब्रह्मणे नमः ॥ ४ ॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमं
 ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ॥ इति वाजसनेयके बृहदा-
 रण्यकेऽष्टमोऽध्यायः ॥ उपनिषत्सु षष्ठोऽध्यायः
 समाप्तः ॥ ओं तत्सत् ॥

ओं तत्सत् ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य श्री पर-
 महंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगुरुभगवतः कृतायां बृहदा-
 रण्यकटीकायां अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ उपनिषद्भाष्ये
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ओं तत्सत् ॥

नमो जन्मादिकस्त्वन्निमित्तनिध्वं गतेषु ।

हरणे परमानन्दपरिजानागुर्भते ॥ १ ॥

नमस्तत्त्वान्तकन्दो हसरसीरुद्रमानये ।

गुरुवे परपत्नीषध्वान्तध्वंसपटीयसे ॥ २ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकगुरुभगवत्पूज्यपादशिष्यभगवदानन्द-
 ज्ञानकृतायां बृहदारण्यकभाष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः । उपनिषद्भा-
 ष्यटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ओं तत्सत् ॥ समाप्तशायं अन्यः ॥ श्रीपरमे-
 श्वरः प्रियताम् ॥

त्यार्थता बाध्यते क्रियान्तरभाटाचमनस्य । तस्माद्विष-
माणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं तत्रापि तामः प्राणस्येति
दर्शनमात्रं विधीयते । अप्राप्तत्वादित्यतः ॥ १४ ॥ अष्टमस्य
प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेय इत्यस्य सम्यग् । गिन-
धिकारोऽयं तत्र यदनुक्तं तदुच्यते । सप्तमाध्यायान्ते
ज्ञानकर्म्मसमुच्चयकारिणाग्नेर्मर्गयाचनं कृतम् । अग्निं नय
सुपथेति । तत्रानेकेषां पथां सहायो मन्त्रेण सामर्थ्यात्पद-
र्शितः सुपथेति विशेषणात्पन्थानस्य कृतविपाकप्रतिपत्ति-
मार्गाः । वक्ष्यति च यत्कृत्वैत्यादि । ते च कति कर्म्म-
विपाकप्रतिपत्तिमार्गा इति सर्व्वससारगत्युपसंहाराद्वोऽ-
यमारम्भः । एतावती हि संसारगतिरेतावान्कर्म्मविपाकः

दोषाभावे क्लिप्तं दर्शनविधिसुपसंहरति । तस्मादिति ॥ अप्राप्तत्वाद्वा-
गोर्वादेर्विधिव्यतिरेकेण प्रायस्यभावादपेक्षात् प्रकृतत्वात्कार्याख्यानान्तर-
वर्त्तनिति च न्यायादित्यर्थः ॥ १४ ॥ अष्टमोऽध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरमादाय तस्य पूर्व्वेण सम्यग् प्रतिजानीते । श्वेतकेतु-
रिति ॥ कोऽसौ सम्यग्मतमाह । विद्येति ॥ तत्र कर्म्मकारण्डे ज्ञानका-
ण्डे वा यद्वस्तु प्राधान्येन नोक्तं तदस्मिन्कारण्डे वक्तव्यमस्य विनाधिका-
रत्वान्तयाच पूर्व्वमनूक्तं वक्तुमिदं ब्राह्मणमित्यर्थः । वक्तव्यगोपं दर्शयि-
तुं वृत्तं कीर्त्तयति । सप्तमेति समुच्चयकारिणो समूहो रत्निप्रार्चनेऽपि
किं स्यादित्याशङ्काह । तत्रेति ॥ अध्यायावसानं सप्तम्यर्थः ॥ साम-
र्थ्यमेव दर्शयति । सुपथेतीति ॥ विशेषणशाहङ्गो मार्गा भान्तु किं
पुनस्तेषां स्वरूपं तदाह । पन्थानस्येति ॥ तत्र यावद्यथेष्टमनुकूलयति ॥
वक्ष्यति चेति ॥ सम्प्रत्याकाङ्क्षाद्वारा समनन्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह, तत्रेति

फलश्रुतेरर्थवादत्वानुपपत्तिः । प्रतिषिद्धानिष्टफलसम्बन्धश्च वेदा-
देव विज्ञायते न चानुष्ठेयः सः । न च प्रतिषिद्धविषये प्रवृ-
त्तक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठेयमस्ति ।

अकर्तव्यताज्ञाननिष्ठतैव हि परमार्थतः प्रतिषेधविधीनां
स्यात् । जुधात्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्याभक्ष्येऽभोज्ये वा
प्रत्युपस्थिते कलञ्जाभिगस्तान्नादाविदं भक्ष्यमदो भोज्यमिति
वा ज्ञानसुत्पन्नं तद्विषयया प्रतिषेधज्ञानस्मृत्या बाध्यते ।
मृगहृष्णिकायामिव पेयज्ञानं तद्विषययात्माविज्ञानेन त-
स्मिन्बाधिने स्वाभाविकविपरीतज्ञानेऽनर्थकरो तद्गच्छणभो-
जनप्रवृत्तिर्न भवति । विपरीतज्ञाननिमित्तायाः प्रवृत्तेर्नि-

पातस्य च सम्बन्धो न कलहन्मन्त्रयेदित्यादिवाक्यात्प्रतीयते । तथापि त-
स्यानुष्ठेय चाद्वैक्यस्यानुष्ठेयनिष्ठत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह । न चेति । सम्ब-
न्धस्याभावार्थत्वाच्चानुष्ठेयतेतरर्थः । अभक्षणादिकार्यमिति विधिपरत्व-
मेव निषेधवाक्यस्य तन्निष्ठ स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति । तस्यापि कार्या-
र्थत्वे विधिनिषेधभेदमङ्गादजस्य स्वसम्बन्धभावबोधेन मुख्यस्यार्थान्तरे
वृत्तौ लक्षणापातान्निषिद्धविषये रागादिना प्रवृत्तक्रियावतो निषेधशा-
स्त्रार्थधीसंस्कृतस्य निषेधश्रुतेरकरणात् प्रसक्तक्रियानिष्टत्पुलक्षितादौ-
दासीन्यादन्यदनुष्ठेयं न प्रतिभातीतरर्थः । भावविषयं कर्तव्यत्वं विधी-
नामर्थोऽभावविषयन्तु निषेधानामिति विशेषमाशङ्क्याह । अकर्तव्यतेति ।
अभावस्य भावार्थत्वाभावात् कर्तव्यताविषयत्वासिद्धिरिति हिशब्दार्थः ।
प्रतिषेधज्ञानवतोऽपि कलञ्जमक्षणादिज्ञानदर्शनात् तन्निष्ठतेर्नियोगाधीन-
त्वात् तन्निष्ठमेव वाक्यमेष्टव्यमिति चेन्नेतराह । जुधात्तस्येति । विष-
लिप्रवाणहृतस्य पशीर्णासं कलञ्जम् । ब्रह्मवधाद्यभिशापयुक्तस्याद्यपि नादि ।
तस्मिन्नभक्ष्येऽभोज्ये च प्राप्ते यद्भक्ष्यज्ञानं श्रुत्वाभक्ष्योत्पन्नं तन्निषेधधी-

वृत्तिरेव न पुनयत्नः कार्यस्तदभावे । तस्मात्प्रतिषेधविधीनां
वस्तु याथात्म्यज्ञाननिष्ठतैव न पुरुषव्यापारनिष्ठतागम्योऽ-
प्यस्ति । तथेहापि परमात्मादियाथात्म्यज्ञानविधीनां ताव-
न्मात्रपर्यवसानतैव स्यात् । तथा तद्विज्ञानसंस्कृतस्य तद्विप-
रीतार्थज्ञाननिमित्तानाम्यवृत्तीनामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमान-
त्वात् । परमात्मादियाथात्म्यज्ञानस्मृत्या स्वाभाविके तन्नि-
मित्तविज्ञानबाधितेऽभावः स्यात् ।

ननु कलञ्जादिभक्षणादेरनर्थार्थत्वेन वस्तु याथात्म्य-
ज्ञानस्य स्मृत्या स्वाभाविके तद्विज्ञानादिविपरीतज्ञाने
निवर्त्तिते तद्विज्ञानाद्यनर्थप्रवृत्त्यभाववदप्रतिषेधविषयत्वाच्चा-

संस्कृतस्य तद्विज्ञानात् बाध्यमित्यत्र लौकिकवृत्तान्तमाह । मृगतृष्ण
कायामिति । तथापि प्रवृत्त्यभावसिद्धये विधिरर्थ्यतामिति चेन्नेत्याह ।
तस्मिन्निति । तदभावः प्रवृत्त्यभावो न विधेज्यप्रयत्नसाध्यो निमित्ता-
भावेनैव सिद्धेरित्यर्थः । वृत्तान्तमुपसंहरति । तस्मादिति । दार्ष्टान्तिक-
माह । तथेति । न केवलं तत्त्वमस्यादिवाक्यानां पिङ्गवस्तुमात्रपर्यवसा-
नता किन्तु सर्वकर्मनिवर्त्तकत्वमपि सिद्धतीतयाह । तथेति । अक-
र्तृभोक्तृवद्भाहमिति ज्ञानसंस्कृतस्य प्रवृत्तीनामभावः स्यादिति सम्बन्धः ।
तस्माद्वृत्तभाषाद्विपरीतोऽर्थो यस्य कर्तृत्वाद्विज्ञानस्य तन्निमित्तानामनर्थार्थ-
त्वेन ज्ञायमानत्वादिति हेतुः । कदा पुनस्तासांभावः स्यादत आह ।
परमात्मादिति । भ्रान्तिप्राप्तभक्षणादि निरासेन निवृत्तिनिष्ठतया निषेध-
वाक्यमानत्ववत् तत्त्वमादेरपि प्रत्यग्ज्ञानोत्पत्तिकर्तृत्वाद निवर्त्तकत्वेन
ज्ञानत्वोपपत्तिरिति रुसुदायार्थः । वृत्तान्तदार्ष्टान्तियोर्वैषम्यमाशङ्कते ।

नन्विति । तस्य निषिद्धत्वादनर्थार्थत्वमेव यद्वस्तु याथात्म्यं तज्ज्ञा-
नेन निषेधे कृते तस्य स्कारद्वारा सम्पादितमृत्तया शास्त्रीयज्ञानविपरीत-
ज्ञाने बाधिते तत्कार्यप्रवृत्त्यभावो निमित्ताभावे नैमित्तिकाभावः

स्वविहितप्रवृत्त्यभावो न युक्त इति चेत् । न । विपरीतज्ञान-
निमित्तत्वानर्थार्थत्वाभ्यां तुल्यत्वात् । कलञ्च भक्षणादि-
प्रवृत्तेर्मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वमनर्थार्थत्वञ्च यथा तथा शास्त्र-
विहितप्रवृत्तीनामपि । तस्मात् परमात्मयायात्मप्रविज्ञानवतः
शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वेनानर्थत्वेन
च तुल्यत्वात् परमात्मज्ञानेन विपरीतज्ञाने निवर्त्तिते युक्त
एवाभावः । ननु तत्र युक्तो नित्यानान्तु केवलशास्त्रनिमित्तत्वा-
दनर्थार्थत्वाभावाच्चाभावो न युक्त इति चेत् । न । अविद्या-
रागद्वेषादिदोषवतो विहितत्वात् । यथा स्वर्गकामादिदोषवतो
दर्शपूर्णमासादौनि काम्यानि कर्माणि विहितानि तथा
सर्वानर्थवौजाविद्यादिदोषवतस्तज्जनितेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहार-
रागद्वेषादिदोषवतश्च तत्प्रेरिताविशेषप्रवृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्तिप-

- न्यायेन युक्तो न तथाग्निहोतादिप्रवृत्त्यभावो युक्तः । ब्रह्मविदाऽग्निहो-
त्वादि न कर्त्तव्यमिति निषेधानुपलम्भादित्यर्थः । तत्त्वमस्यादिवाक्येना-
र्थान्निषिद्धमग्निहोतादीति मन्वानः साम्यमाह । नेत्यादिना । शास्त्रीय-
प्रवृत्तीनां गर्भवासादिहेतुत्वादनर्थार्थत्वमहङ्कर्त्तव्याद्यभिमानकृतत्वेन विप-
रीतज्ञाननिमित्तत्वम् । एतदेव दृष्टान्तावप्यस्मिन् स्पष्टयति । कलञ्चेति ।
काम्यानामज्ञानहेतुत्वानर्थार्थत्वाभ्यां विदुषस्तेषु प्रवृत्त्यभावो युक्तो नित्या-
नान्तु शास्त्रमात्रप्रयुक्तानुष्ठानत्वान्नाज्ञानकृतत्वम् । प्रत्यवायाख्यानाथध्व-
सित्वाच्च नानर्थकरत्वम् । अतस्तेषु प्रवृत्त्यभावो युक्तो न भवतीति शङ्कते ।
नन्विति । नित्यानां शास्त्रमात्रकृतानुष्ठानत्वमसिद्धमिति परिहरति । नेत्या-
दिना । तदेव प्रपञ्चयति । यथेति । अविद्यादीतप्रादिशब्देनास्मितादि-
क्लेशचतुष्टयोक्तिः । तैरविद्यादिभिर्जनितेष्टप्राप्तौ तादृगनिष्टप्राप्तौ च क्रमेण
रागद्वेषवतः पुरुषस्येष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहारश्च वाञ्छतस्ताभ्यामेव रागद्वेषा-

रिहारार्थिनो नित्यानि कर्माणि विधीयन्ते न केवलं शा-
स्त्रनिमित्तान्येव । न चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुव-
न्यसोमानां कर्मणां स्वतः कास्यनित्यत्वविवेकोऽस्ति ।

कर्तृगतेन हि स्वर्गादिकाम्यदोषेण कामार्थता । तथा
विद्यादिदोषवतः स्वभावप्राप्तेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनस्तद-
र्थान्येव नित्यानीति युक्तं तस्मिन् विहितत्वात् । न पर-
मात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शम्भोपायव्यतिरेकेण किञ्चित् कर्म
विहितमुपलभ्यते । कर्मनिमित्तदेवतादिसर्वसाधनविज्ञानो-
पमर्देन ह्यात्मज्ञानं विधीयते । न चोपमर्दितक्रियाकारका-
दिविज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिरुपपद्यते । विशिष्टक्रियासाधनादि-
ज्ञानपूर्वकत्वात् क्रियाप्रवृत्तेः । न हि देशकालाद्यनवच्छिन्ना-

भ्यामिष्टं मे भूयादनिष्टं सामूदितप्रविशेषकामनाभिप्रेरिताविशेषप्रवृत्ति-
युक्तस्य नित्यानि विधीयन्ते । स्वर्गकामः पशुकाम इति विशेषार्थिनः
कास्यानि । तुल्यन्तुभयेषां केवलशास्त्रानिमित्तत्वमित्यर्थः । किञ्च का-
स्यानां दुष्टत्वं ब्रुवता नित्यानामपि तदिष्टस्युत्पत्तिर्विनियोगप्रयोगाधिका-
रविधिरूपे विशेषाभावदित्याह । नचेति । कथन्तर्हि कास्यनित्यविभा-
गस्तत्वाह ।

कर्तृगतेनेति । स्वर्गकामः पशुकाम इति विशेषार्थिनः कास्यविधि-
रिष्टं मे स्यादनिष्टं सामूदितप्रविशेषकामप्रेरिताविशेषितप्रवृत्तिसतो नित्य-
विधिरित्युक्तमित्यर्थः । नन्वविद्यादिदोषवतो नित्यानि कर्माणीत्युक्तम् ।
परमात्मज्ञानवतोऽपि यावज्जीवश्रुतेस्तेषामनुष्ठेयत्वादित्याशङ्क्य श्रुतेरविर-
क्तविषयत्वान्नैवंमित्याह । न परमात्मेति । योगाकूटस्य तस्यैव शमः
कारणमुच्यत इति स्मृतेर्ज्ञानपरिपाके कारणं कर्मोपशमः एव प्रतीयते
न तथा कर्मविधिरित्यर्थः । न केवलं विहितं नोपलभ्यते न सम्भवति

स्थूलाहयादिब्रह्मप्रत्ययधारिणः कर्मावसरोऽस्ति ॥ भोजना-
दिप्रवृत्त्यवसरवत् स्यादिति चेत् । न । अविद्यादिकेवलदो-
षनिमित्तत्वाद्भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तेः । न तु तथा
नियतं कदाचित् क्रियते कदाचिन्न क्रियते चेति नित्यं
कर्मापपद्यते । केवलदोषनिमित्तत्वात् भोजनादिकर्मणोऽ-
नियतत्वं स्यात् । दोषोद्भवाभिभवयोरनियतत्वात् कामाना-
मिव काम्येषु ।

शास्त्रनिमित्तकालाद्यपेक्षत्वाच्च नित्यानामनियतत्वानुप-
पत्तिः । दोषनिमित्तत्वे सत्यपि यथा काम्याग्निहोतस्य

चेत्प्राह । कर्मनिमित्तेति । यदा नासि त्वं संसारी शिन्त्वकर्तृभोक्तृ
ब्रह्मासीति श्रुत्या ज्ञायते तदा देवतायाः सम्प्रदायत्वं करणत्वम् । व्रीह्या-
देरित्येतत् सर्वसृष्टितं भवति । तत् कथमकर्त्तादिज्ञानवतः सम्भवति
कर्मविधिरित्यर्थः । उपसृष्टितमपि वासनावशादुद्भविष्यति ततश्च विदुषो-
ऽपि कर्मविधि स्यादित्प्राशङ्ग्याह । न चेति । वासनावशादुद्भूतस्याभा-
सत्वादात्मकतया पुनः पुनर्वाचाच्च विदुषो न कर्मप्रवृत्तिरित्यर्थः । किञ्चा-
नवच्छिन्नं ब्रह्मासीति अतस्तदात्मकस्य देशादिसापेक्षं कर्म निरवकाशमि-
त्प्राह । नहीति । विदुषो भिन्नाटनादिवत् कर्मावसरः स्यादिति शङ्कते
भोजनादीति । अपरोक्षज्ञानवतो वा परोक्षज्ञानवतो वा भोजनादिप्रवृत्तिः
नाद्यः । अनर्थपगमात् तत्प्रतीतेर्बाधितानुवृत्तिमात्रत्वात् । अग्निहो-
तादेरबाधिताभिमाननिमित्तस्य तथात्वमुपपत्तिरित्यभिप्रेतप्राह । नेति । न
द्वितीयः । परोक्षज्ञानिनः शास्त्रानपेक्षश्रुत्पिपासादिदोषकृतत्वात् तत्-
प्रवृत्तेरित्येतादित्प्राह । अविद्यादीति । अग्निहोताद्यपि तथा
स्यादिति चेन्नेत्याह । नत्विति । भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तिं
विदुषोति । केवलेति । न तु तथेतादि प्रपञ्चयति । शास्त्रनिमित्तेति ॥

शास्त्रविहितत्वात् सायं प्रातःकालाद्यपेक्षत्वं एवं तद्भोज-
नादिप्रवृत्तौ नियमवत् स्यादिति चेत् । न । नियमस्याक्रि-
यात्वात् क्रियायाश्चाप्रयोजकत्वान्नासौ ज्ञानस्यापवादकरः ।
तस्मात् परमात्मयाथात्म्यज्ञानविधेरपि तद्विपरीतस्थूलवैता-

तर्हि शास्त्रविहितकालाद्यपेक्षत्वानित्यानामदोषप्रभवत्वं भवेदित्याशङ्क्याह ।
दोषेति । एवन्दोषकृतत्वेऽपि नित्यानां शास्त्रसापेक्षत्वात् कालाद्यपेक्षत्व-
मविरुद्धमित्याह । एवमिति । भोजनादेर्दोषकृतत्वेऽपि चातुर्वर्ण्यं चरे-
द्भैक्षं यतीमान् चतुर्गुणमित्यादिनियमवद्विदुषोऽग्निहोत्रादिनियमो-
ऽपि स्यादिति शङ्कते । तद्भोजनादिति । विदुषो नास्ति भोजनादिनियमो-
त्तिक्रान्तविधित्वात् । न चैतावता यथेष्टचेष्टापरित्यक्तमाधीनाऽविवेककृता
हि सा । न तौ विदुषो विद्येते । अतोऽविद्यावस्थायामप्यसती यथेष्टचेष्टा
विद्यादशायां कृतः स्यात् । संस्कारस्याप्यभावात् । बाधितानुवृत्तेऽत्र ।
अग्निहोत्रादेस्त्वनाभासत्वाच्च बाधितानुवृत्तिरित्याह । .नेति । किञ्चावि-
दुषां विधिदुष्पूषणेष्वनियमः । तेषां विधिनिषेधगोचरत्वात् । न च तेषा-
मप्येव ज्ञानोदयपरिपन्थी । तस्यान्यनिवृत्तिरूपस्य स्वयं क्रियात्वाभावात् ।
नापि सत्क्रियामाक्षिपन् ब्रह्मविद्यां प्रतिक्षिपति । अन्यनिवृत्त्याह नस्त-
दाक्षेपत्वाच्चिरित्याह । नियमस्येति । कर्मसु रागादिसक्तोऽधिकारात् ।
विरक्तस्य ज्ञानाधिकारात् । ज्ञानिनो हेत्वभावादेव कर्माभावात् । तस्य
भोजनाद्यतुल्यत्वात् । तत्त्वसादेः सर्वव्यापारोपरमात्मकज्ञानहेतोर्निवर्त्तक-
त्वेन प्रामाण्यं प्रतिपादितमुपसंहरति । तस्मादिति । तस्य विधिभूत्या-
दकं वाक्यम् । तस्य निषेधवाक्यवत् तत्त्वज्ञानहेतोस्तद्विरोधिमिथ्याज्ञान-
ध्वंसित्वात् । अग्रेष्व्यापारनिवर्त्तकत्वेन कूटस्थवस्तुनिष्ठस्य युक्तं प्रामा-
ण्यम् । मिथ्याज्ञानध्वंसे हेत्वभावे फलभावन्यायेन सर्वकर्मनिवृत्तेरि-
त्यर्थः । तत्प्रदोषात् हेतुमेव स्पष्टयति । कर्मप्रवृत्तीति । यथा प्रतिषेधे
भक्षणादौ प्रतिषेधशास्त्रवशात् प्रवृत्त्यभावस्तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यसामर्थ्या-
त्कर्मस्यपि प्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वात्प्रामाण्यमपि द्रुष्टमित्यर्थः । प्रतिषेधशा-
स्त्रसात्ये तत्त्वमस्यदिशास्त्रस्योच्यमाने तथैव निवृत्तिनिष्ठत्वं स्यान्न-

ते ह वाचमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वा-
गुदगायत् ।

दिज्ञाननिवर्त्तकत्वात् सामर्थ्यात् सर्वकर्मप्रतिषेधविध्यर्थत्वं
सम्प्रद्यते । कर्मप्रवृत्तभावस्य तुल्यत्वादयथा प्रतिषेधविषये ।
तस्मात्प्रतिषेधविधिवच्च वस्तुप्रतिपादनं तत् परत्वञ्च सिद्धं
शास्त्रस्य ॥ १ ॥

ते देवा ह एवं विनिश्चित्य वाचं वागभिमानिनीं देवतां
जचुरुक्तवन्तः । त्वं नोऽस्मभ्यमुदगाय औदगात् कर्म कु-
रुष्व वाग्देवतानिर्वर्त्य मौदगात् कर्म दृष्टवन्तः । तासि व
च देवतां जपमन्त्राभिधेयां असतो मा सद्गमयेति । अत्र
चोपासनायाः कर्मणश्च कर्तृत्वेन वागादय एव विवक्षन्ते ।
कस्मात् । यस्मात् परमायैतस्तत्कर्तृकस्तविषय एव च

वस्तुप्रतिपादकत्वमित्याशङ्क्याह । तस्मादिति । प्रतिषेधो हि प्रसक्तक्रियां
निवर्त्यतुल्यदुपलक्षितौदासीन्यात्मके वस्तुनि पर्यवस्यति । तथा तत्त्वम-
स्यादिवाक्यस्यापि वस्तुप्रतिपादकत्वमधिकृतमित्यर्थः । वेदान्तानां सिद्धे
प्रासादवदर्थवादादीनानन्यपराणामपि संवादविसंवादयोरभावे स्वाथे
मानत्वसिद्धौ सिद्धा विशुद्धादिगुणवतो प्राणदेवतेति चकारार्थः । १ ।

ज्ञानमिह परीक्षमाणमितेऽतत् प्रसङ्गागतं विचारं परिसमाप्य ते
ह वाचमित्यादि व्याचष्टे । ते देवा इति । अचेतमाया वाचो नियो-
ज्यत्वं वारयति । वागभिमानिनीमिति । नियोक्तृणां देवानासभिप्राय-
माह । वाग्देवतेति । नन्वौद्गात् कर्म जपमन्त्रप्रकाश्या देवता नि-
वर्त्तयिष्यति नतु वाग्देवतेति तत्वाह । तासि वेति । असतो मा सद्ग-
मयेति जपमन्त्राभिधेयां दृष्टवन्त इति पूर्व्वेण सम्बन्धः । वागाद्याम्बयं
कर्तृत्वादि दर्शयतोऽर्थवादस्य प्रासङ्गिकत्वात्पर्यमाह । अत्र चेति ।

सर्वज्ञानकर्म्मसंव्यवहारः । वक्ष्यति हि ध्यायतीव लेलायती-
 वेत्यात्मकर्त्तृकत्वाभावं विस्तरतः षष्ठे । इहापि चाध्यायान्त
 उपसंहरिष्यति । अव्याकृतादिक्रियाकारकफलजातं त्रयं वा
 'इदं' नामरूपं कर्मेत्यविद्याविषयम् । अव्याकृतात्तु यत्परं
 परमात्माख्यं विद्याविषयमनामरूपकर्मात्मकं नेति नेतीत-
 रप्रतीत्याख्यानेनोपसंहरिष्यति पृथक् ॥ यस्तु वागादिसमा-
 हारोपाधिकल्पितः संसार्यात्मा तच्च वागादिसमाहारपक्ष-
 पातिनमेव दर्शयिष्यति तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवा-
 नुविनश्यतीति । तस्माद्युक्ता वागादीनामेव ज्ञानकर्म्मकर्तृ-

आत्माश्रये कर्त्तृत्वादावभासमाने तस्य वागाद्याश्रयत्वमयुक्तमित्याह ।
 कस्मादिति । परस्य जीवस्य वा कर्त्तृत्वादि विवक्षितमिति विकल्पग्राह्य-
 न्दूषयति । यस्मादिति । विचारदशायां वागादिसङ्ज्ञातस्य क्रियादि-
 शक्तिमत्त्वात् कर्त्तृत्वादिसुदाश्रयो यस्मात्प्रतीतस्तस्मात्परस्यात्मनः स्व-
 तस्त्वशक्तिशून्यस्य न तदाश्रयत्वमित्यर्थः । किञ्चाविद्याश्रयः सर्वो व्यव-
 हारो न तद्धीने परस्मिन्वतरतीत्याह । तद्विषय इति । कर्त्ता शास्त्रा-
 र्थवत्त्वादिति न्यायेन कर्त्तृत्वमात्मनोऽङ्गीकर्त्तव्यमित्याशङ्क्यः यथा च त-
 थोभययेति न्यायादौपाधिकन्तस्मिन् कर्त्तृत्वमित्यभिप्रेत्याह । वक्ष्यति
 हीति । यदुक्तमविद्याविषयः सर्वो व्यवहार इति तत्र वाक्यशेषमनु-
 कूलयति । इहापीति । इतश्च परस्मिन्नात्मनि कर्त्तृत्वादिव्यवहारो
 नास्तीत्याह । अव्याकृतात्त्विति । अनामरूपकर्मात्मकमित्यस्माद्दुपरिष्ठात्
 तत्पदमध्याहर्त्तव्यं पृथग्विद्याविषयात् क्रियाकारकफलजातादिति शेषः ।
 मा भूत् परमात्मा कर्त्तृत्वाद्याश्रयो जीवस्तु स्यादिति द्वितीयमाशङ्क्याह ।
 यस्त्विति । जीवशब्दाच्चस्य विशिष्टस्य कल्पितत्वात् न तात्त्विकं कर्त्तृ-
 त्वादिकं । किन्तु तद्वारा स्वरूपे समारोपितमिति भावः । आत्मनि
 तात्त्विककर्त्तृत्वाद्यभावे फलितमर्थवादात्पर्यवृत्तपसंहरति । तस्मादिति ।

यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत् कल्याणं
वदति तदात्मने ।

त्वफलप्राप्तिविवक्षा ॥ तथेति तथास्त्विति देवैरुक्ता वाक् तेभ्यो
ऽर्थिभ्योऽर्थायोदगायदुदगानङ्गतवती ।

कः पुनरसौ देवेभ्योऽर्थाय उदगानकर्मणा वाचा निर्वर्-
त्तितः कार्यविशेष इति उच्यते । यो वाचि निमित्तभूतायां
वागौदिसमुदायस्य य उपकारो निष्पद्यते वदनादिव्यापारेण
स एव । सर्वेषां ह्यसौ वाग्वदनाभिनिर्वृत्तो भोगः फलम् ।
तन्भोगं सा त्रिषु पवमानेषु कृत्वावशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वा-
चनिकमार्त्तिज्यं फलं यत् कल्याणं शोभनं वदति वर्णानभि-
निर्वर्त्तयति तदात्मने मज्जमेव । तच्च साधारणं वाग्देवतायाः
कर्म यत् सम्यग्वर्णानामुच्चारणं अतस्तदेव विशेय्यते यत् क-

न्तात्पर्यमर्थवादसोक्ता निशुक्तया वाग्देवतया यत् कृतान्तदुपन्यस्यति । त-
थेत्यादिना ।

उद्गाहेत्येवमन्त्रप्रकाशत्वञ्चात्मनोऽङ्गीकृत्यवागुद्गाने प्रवृत्ता चेत्यया
किञ्चिदुपकारो देवानामुद्गानेन निवर्त्तनीयः । 'स च नास्तीति शङ्कते ।
कः पुनरिति । वदनादिव्यापारे सति यः सुखविशेषः सङ्गतस्य निष्पद्यते
स एव कार्यविशेष इत्याह । उच्यते इति । यो वाचीति प्रतीकसादाय
व्याख्यायते कथम्पुनर्वाचो वचनं चक्षुषो दर्शनमित्यादिना निष्पन्नं
फलं सर्वसाधारणमित्याशङ्क्याह भवमनुसृत्याह । सर्वेषामिति । किञ्च
देवार्थसुद्गायन्त्या वाचः स्वार्थमपि किञ्चिदुद्गानमस्ति । तथा च ज्योतिषोमे
द्वादशस्तोत्राणि तत् त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु याजमानं फलसुद्गा-
नेन कृत्वा शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु यत् कल्याणवदनसामर्थ्यन्तदात्मने स्वा-
र्थमेवागायत् इत्याह । तं भोगमिति । ऋत्विजां क्रीतत्वाच्च फलसम्बन्धः

ते विदुरनेन वै न उद्गात्वात्येव्यन्तीति तमभि-
द्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रति-
रूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥

ल्याणं वदतीति । यत्तु वदनकार्यं सर्वसङ्गातोपकारात्मकं
तद्याजमानिकमेव । तत्र कल्याणवदनात्मसम्बन्धसङ्गावसरं दे-
वताया रन्ध्रमेव प्रतिलभ्यते ।

विदुरसुराः कथमनेनोद्गात्वा नोऽस्मान् स्वाभाविकं ज्ञानं
कर्म चाभिभूयातीत्य शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण ज्योतिषोद्गा-
त्वात्मनाऽत्येव्यन्ति अतिगमिष्यन्तोत्येवं विज्ञाय तमुद्गातारम-
भिद्रुत्याभिगम्य स्वेनासङ्गलक्षणेन पाप्मनाऽविध्यन्ताडितवन्तः
संयोजितवन्त इत्यर्थः । स यः स पाप्मा प्रजापतेः पूर्वजन्मा-
वस्थस्य वाचि न क्षिप्तः स एष प्रत्यक्षोक्तिर्यते कोऽसौ यदेवेदः

सम्भवतोत्थाशङ्कग्राह । वाचनिकमिति । अथात्मनेऽन्नाद्यसागायदिति श्रु-
तमित्यर्थः । कल्याणवदनसामर्थ्यस्य स्वार्थत्वं समर्थयते । तद्वीति ।
कल्याणवदनं वाचोऽसाधारणं चेत् कर्त्तार्यं यो वाचीत्यादेर्विषयस्तत्वाह ।
यन्निति । बाग्देवतायामसुराणामवकाशन्दर्शयति । तत्रेति । स्वार्थं प-
रार्थं चोद्गाने सतीति यावत् । कल्याणवदनस्यात्मना वाचैव सम्बन्धे यो-
ऽयमासङ्कोऽभिनिवेशस्य एवावसरो देवतायास्तमवसरं प्राप्येत्यर्थः । अ-
व-
सरमेव व्याकरोति । रन्ध्रमेवेति । अस्मानतीत्येति सम्बन्धः ।

कोऽसावसुरात्ययस्तं व्याचष्टे । स्वाभाविकमिति । तत्रोपायमुपन्य-
स्यति । शास्त्रेति । असुरानभिभूय केनात्मना देवाः स्थास्यन्तीति वि-
वक्षायामाह । ज्योतिषेति । प्रजापतेर्वाचि पाप्मा क्षिप्तोऽसुरैरिति
कुतोऽवगम्यते तत्वाह । स हः स पाप्मेति । प्रतिषिद्धवदनमेव पाप्मे-
त्युक्तमदृष्टस्य क्रियातिरिक्तावाङ्गीकारादित्याशङ्कग्राह । येनेति । असम्यं
क्लृप्ते वमनसार्णहं नातिबीभत्सं भयानकम्प्रेतादिवर्णनं अन्ततमयघाटद्वयचनं

अथ ह प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यः
 प्राण उद्गायद्यः प्राणे भोगस्तन्देवेभ्य आगायन्

मप्रतिरूपमननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं वदति येन प्रयुक्तोऽसभ्य-
 बीभत्सानृताद्यनिच्छन्नपि वदति अनेन कार्येणाप्रतिरूपवदने-
 नानुगम्यमानः प्रजापतेः कार्यभूतासु प्रजासु वाचि वर्त्तते
 स एवाप्रतिरूपवदनेनानुमितः स प्रजापतेर्वाचि गतः पाप्मा
 कारणानुविधायि हि कार्यमिति । २ ।

तथैव प्राणादिदेवता उद्गोथनिर्वर्त्तकत्वाज्जपमन्त्रप्रकाश्या
 उपास्याश्चेति क्रमेण परीक्षितवन्तो देवानाञ्चैतन्निश्चितमासीत्
 वागादिदेवताः क्रमेण परीक्ष्यमाणाः कल्याणविषयविशेषात्म-
 सस्वन्वासङ्गहेतोरासुरपाप्मससर्गादुद्गोथनिर्वर्त्तनासमर्थाः ।

आदिशब्दात् पिशुनत्वं गृह्यते । किमत्र प्रजापतेर्वाचि पाप्मसत्त्वे
 मानसुक्तं भवतीत्याशङ्क्य स एव स पाप्मेति व्याकरोति । अने-
 नेति । प्रजापत्यासु प्रजासु प्रतिपक्षेनासत्यवदनादिना लिङ्गेन तद्वाचि
 पाप्मानुमीयते । विमतं पाप्मापूर्वकं प्रतिबूलधीविषयत्वाद् दुः-
 खवद्यः स पाप्मा प्रजावाच्यनुमितः स एव प्रजापतिर्वाचि पाप्मानं
 गमयति । विमतं कारणपूर्वकं कार्यत्वात् घटवत् । न च प्रजाग-
 तन्दुरितं प्राजापत्यं तद्विना हेत्वन्तरादेव स्यात् कारणानुविधायित्वात्
 कार्यस्य । न च तत्कारणेऽपि परस्मिन् प्रसङ्गोपायविद्वमिति श्रुतेः । न
 च न वै देवान् पापङ्गच्छन्तीति श्रुतेर्न सूत्रेऽपि पाप्मे वेधस्तस्य फलावस्थ-
 स्थापापत्वेऽपि यजमानावस्थस्य तद्भावादित्यर्थः । आद्यसकाराभ्यां कारणस्य
 पाप्मानमनूद्य तस्यैव कार्यस्यत्वमुच्यते । उत्तराभ्यान्तु कार्यस्य पाप्मान-
 मनूद्य तस्यैव कारणस्यत्वमिति विभागः ॥ ३ ॥

वाग्देवताया जपमन्त्रप्रकाश्यात्वमुपास्यत्वञ्च-नेति निर्धार्यावशिष्टपर्या-
 यचतुष्टयस्य तात्पर्यमाह । तथैवेति । परीक्षाफलनिर्णयमाह । देवाना-

यत् कल्याणञ्जिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न
उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स
यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपञ्जिघ्रति स एव स
पाप्मा ॥ ३ ॥

अथ ह चक्षुरुचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्य-
श्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि भोगस्तन्देवेभ्य आगाय-
द्यत्कल्याणम्यश्यति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न
उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स
यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपम्यश्यति स एव स
पाप्मा ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वन्न उद्गायेति
तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद् यः श्रोत्रे भोगस्त-
न्देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं शृणोति तदात्मने
ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य
पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं
शृणोति स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

अतोऽनभिधेयाः । असतो मासद्गमयेति अनुपास्याश्चाशुद्धत्वा-
दितराव्यापकत्वाच्चेति । एवमुखल्वनुक्ता अपि एतास्त्वगादिदे-
वताः कल्याणकल्याणकार्यदर्शनादेव वागादिवदेवैनाः पाप्म-
नाऽविध्यन् पाप्मना विद्धवन्त इति यदुक्तन्तत् पाप्मभिरुपास-

च्चेति । अनुपास्यत्वे हेतुन्तरमाह । इतरेति । इतरः कार्यकारणसङ्घातः
तस्मिन्नाव्यापकत्वं परिच्छिन्नत्वं अतश्चानुपास्यत्वं जपमन्त्राप्रकाश्यत्वञ्चेत्यर्थः ।

अथ ह्रमन ऊचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यो
मन उद्गायत् यो मनसि भोगस्तन्देवेभ्य आगा-
यद्यत्कल्याणं सङ्कल्पयति तदात्मने ते विदुर-
नेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मना-
ऽविध्यन्त्स यः पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं सङ्कल्प-
यति स एव स पाप्मैवमुखल्लेता देवताः
पाप्मभिरूपास्तजन्नेवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ६ ॥
अथ हेमसासन्यस्याणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति

जन् पाप्मभिः संसर्गं कृतवन्त इत्येतद्वागादिदेवता उपासीना
अपि सृत्व्यतिगमनाया शरणाः सन्ती देवाः क्रमेण । ३।४।५।६

अथानन्तरं ह इममित्यभिनयप्रदर्शनं आसन्नं आस्ये भ-
वमासन्यं सुखान्तर्विलस्यं प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेत्येवं
शरणमुपगतेभ्यः स एष प्राणो सुखं उद्गायत् इत्यदि पूर्व-

उक्तैरिन्द्रियैरनुक्तेन्द्रियाण्युपलक्षणीयानीति विवक्षितोपसंहरति ।
एवमिति । वागादिवत्त्वगादिषु कल्पकाभावान्न पाप्मावेधोऽस्तीत्याश-
ङ्क्याह । । कल्याणेति । पाप्मभिरूपास्तजन्पाप्मनाऽविध्यन्नित्य-
नयोरस्ति पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य व्याख्यानव्याख्येयभावान्नैवमित्याह ।
इति यदुक्तमिति । सम्प्रति सुखप्राणस्य मन्त्रप्रकाशयत्वमुपास्यत्वञ्च वक्तु-
मुत्तरवाक्यमुपादाय व्याकरोति । वागादिति । क्रमेणोपासीना इति स-
म्बन्धः । वागादिषु नैराख्यानन्तर्यमथशङ्कार्थः । विवक्षितार्थज्ञापकोऽ-
साधारणदेहतदवयवव्यापारोऽभिनयः । ३ । ४ । ५ । ६ । दोषासं-
र्गिणं दोषेण संसृष्टकृतमिच्छा कुतो जातेत्याशङ्क्याह । स्वेनेति ।

तेभ्य एष प्राण उदगायत्ये विदुरनेन वै न उद्-
गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स
यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतैव ह वैविध्वं

वत् पाप्मनाऽविध्यन्त्स वेधनङ्कर्तुमिष्टवन्तस्ते च द्वीषासंसर्गिणं
सन्तं सुखं प्राणं स्वेनासङ्गदोषेन वागादिषु लब्धप्रसराः
तदभ्यासानुवृत्त्या संस्त्रक्ष्यमाणानि विनेशुर्विनष्टा विध्वस्ताः ।
कथमिवेति दृष्टान्त उच्यते । स यथा स दृष्टान्तो यथा लोकेऽ-
श्मानमप्राणमृत्वा गत्वा प्राप्य लोष्टः पांशुपिण्डः प्राणचूर्ण-
नायाश्मनि निक्षिप्तः स्वयं विध्वंसेत विस्त्रंसेत विचूर्णीभवेत् ।
एवं ह वै यथायन्दृष्टान्त एवमेव विध्वंसमाना विशेषेण ध्वंस-
माना विष्वञ्चो नानागतयो विनेशुर्विनष्टाः यतस्ततस्तस्मादसुर-
विनाशाद्देवत्वप्रतिबन्धभूतेश्चः स्वाभाविकासङ्गजनितपाप्मभ्यो
वियोगात् । असंसर्गधर्मिसुखप्राणाश्रयवत्ताद्देवा वागादयः
प्रकृता अभवन् । किमभवन् स्वन्देवतारूपमग्न्याद्यात्मकं वक्ष्य-

तदभ्यासानुवृत्त्या तस्य पाप्मसंसर्गकरणस्याभ्यासवशादिति यावत् । उक्त-
मर्थं दृष्टान्तेन सूटयति । कथमित्यादिना । असुरनाशेनासङ्गजनितपाप्म-
वियोगे हेतुमाह । असंसर्गेति । वक्ष्यमाणं सोऽग्निरभवदित्यादि नेति शे-
षः । वागादीनां स्थितानां नष्टानाञ्च कुतोऽग्न्यादिरूपत्वमित्याशङ्क्याह ।
पूर्वमपीति । न तर्हि तेषामपरिच्छेदाभिमानः स्यादित्याशङ्क्याह । स्वा-
भाविकेनेति । परिच्छेदाभिमानादग्न्याद्यात्माभिमानस्य बलवत्त्वं सूच-
यति । शास्त्रेति । न केवलमलोक्तानामेवासुराणाम् संसर्गधर्मिप्राणा-
श्रयादिनाम् । किन्तु तत्त्वजातीयानामपीत्यभिप्रेत्याह । किञ्चेति । वा-
गादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेन तत्संयतस्य यजमानस्य देवताप्राप्तिरासु-

समाना विष्वज्जो विनेष्टुस्ततो देवा अभवन् पराऽ

माणम्पूर्वमप्यग्न्याद्यात्मानम् । एव सन्तः स्वावाविकेन पाप्मनो
तिरस्कृतविज्ञानाः पिण्डमात्राभिमान आसन् । ते तत्पा-
प्मवियोगादुज्जित्वा पिण्डमात्राभिमानं शास्त्रं समर्पितवा-
गाद्यग्न्यात्माभिमाना बभूवुरित्यर्थः । किञ्च ते प्रतिपन्नभूता
असूराः पराभवन्नित्यनुवर्तते । पराभूता विनष्टा इत्यर्थः ॥
यथा पुराकल्पेन वर्णितः पूर्वयजमानोऽतिक्रान्तकालिकः ।
एतामेवाख्यायिकारूपां श्रुतिं दृष्ट्वा तेनैव क्रमेण वागादि-
देवताः परौच्य ताश्चापो ह्यासङ्गपाप्मास्यददोषवत्त्वेनादो-
षास्यदं मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य वागाद्याध्यात्मिकपिण्ड-
मात्रपरिच्छिन्नात्माभिमानं हित्वा वैराजपिण्डात्मानं वाभि-
गाद्यग्न्याद्यात्मविषयं वर्त्तमानप्रजापतित्वं शास्त्रप्रकाशितं
प्रतिपन्नः तथैवायं यजमानस्तेनैव विधिना भवति । प्रजा-

दपाप्मध्वं सञ्च फलवत्युक्तम् । तत्र पूर्वकल्योययजमानस्यातिशयशालित्वाद्य-
थोक्तफलवत्त्वेऽपि नेदानीन्तनस्यैवमित्याशङ्क्य परास्य भवतीत्यादिश्रुतिसंवतार-
वति । यथेति । पूर्वकल्पनाप्रकारेण पूर्वजन्मस्थो यजमानः शास्त्रप्रकाशितं
वर्त्तमानप्रजापतित्वमप्रतिपन्नो यथेति सम्बन्धः । पूर्वयजमान इत्यस्य व्याख्या
पतिक्रान्तकालिक इति । पुराकल्पमेव दर्शयति । एतामिति । तेनेति श्रु-
तुक्तेनेत्येतत् । तेनैव विधिना श्रुतिप्रकाशितेन क्रमेण मुख्यं प्राणमा-
त्मत्वेनोपगम्येति शेषः । सापन्नो भ्रातृव्यस्तस्य द्विषन्निति कुतो विशेषण-
मर्थसिद्धत्वाद्दोषस्येत्याशङ्क्याह । यत इति । तस्य द्वेष्टृत्वनियमे हेतुमा-
ह । पारमार्थिकेति । अपरिच्छिन्नदेवतात्वमत एव परमार्थिकमात्मस्वरूपं
विवक्षितम् । तत्तिरस्करणकारणत्वादुक्तपाप्मनो विशेषणमर्थवदिति शेषः ।
यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति वत् य एवं वेदेति प्रसिद्धार्थोपबन्धविधिपरं वा-

सुरा भवत्यत्मनो परास्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति य
एवं वेद ॥ ७ ॥

यतिस्वरूपेणात्मना परा चास्य प्रजापतित्वप्रतिपक्षभूतः पा-
प्मा भ्रातृव्यो भवति ॥ यतोऽद्वैष्टापि भवति कश्चिद्भ्रातृव्यो
भरतादितुल्यो यस्त्विन्द्रियविषयासङ्गजनितः पाप्मा भ्रातृव्यो
द्वैष्टा च । पारमार्थिकात्मस्वरूपतिरस्करणहेतुत्वात् । स च
यराभवति विशीर्यते लोष्टवव्याणपरिवृज्जात् । कस्यैतत्
फलमित्याह । य एवं वेद । यथोक्तं प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्यते
पूर्वयजमानवदित्यर्थः ॥ फलमुपसंहृत्याधुनाऽऽख्यायिकारूपमे-
वान्वित्याह ॥ कस्माच्च हेतोर्वागादीन्सुक्ता मुख्य एव प्राण
आत्मत्वेनाश्रयितव्य इति तदुपपत्तिनिरूपणाय । यस्मादयं वा-
गादीनां पिण्डादीनाञ्च साधारण आत्मेत्येतस्यार्थाख्यायिकया
दर्शयन्त्याह श्रुतिः ॥ ७ ॥

क्यम् । अतश्चैवं विद्यादिति विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह । यथोक्तमिति ।
फलवत्प्रधानोपास्तोरुक्तत्वात्ते होचुरित्याद्युत्तरवाक्यं गुणोपास्तिपरमिता-
ह । फलमिति । फलवन्तमुपधानविधिसुक्ता सम्प्रत्याख्यायिकामेवान्वित्य गुण-
विशिष्टप्राणोपासनमाह्वानन्तरश्रुतिरित्यर्थः । शङ्कोत्तरत्वेन चोत्तरयन्यमव-
तारयति । कस्माच्चेति । विशुद्धस्योक्तत्वाद्धेतुन्तरं जिज्ञास्यमिति द्योतयितुं
च शब्दः । करणानां कार्यस्य तदवयवानाञ्च प्राणो यस्मादात्मा व्यापकस्त-
स्मात् एवान्वयितव्य इत्युपपत्तिनिरूपणार्थं तस्य व्यापकत्वमित्येतदर्थं आख्या-
यिकया दर्शयन्ती श्रुतिर्हेतुन्तरमाहेति योजना । तच्छब्दस्तस्य दर्शयन्ती ॥ ७ ॥

ते होचुः क्व नु सोऽभूदयो न इत्यमसक्ते-
त्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां
हि रसः ॥ ८ ॥

ते प्रजापतिप्राणा मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपा
ह जचुः उक्तवन्तः फलावस्थाः किमित्याह । क्व नु इति
वितर्कः । क्व नु कस्मिन् सोऽभूत् । यो नोऽस्मान् इत्यमेव-
मसक्तं सञ्चितवान् देवभावमात्मत्वेनोपगमितवान् । स्मरन्ति
हि लोके केनचिदुपलब्धता उपकारिणं लोकवदेव स्मरन्तो
विचारयमाणाः कार्यकरणसङ्घाते आत्मन्येवोपलब्धवन्तः ।
कथमयमास्येऽन्तरिति आस्ये मुखे य आकाशस्तस्मिन्नन्तर-
यमत्यक्षो वर्त्तत इति । सर्वो हि लोको विचार्याध्यवस्यति ।
तथा देवाः । यस्मादयमन्तराकाशे वागाद्यात्मत्वेन विशेष-
मनाश्रित्य वर्त्तमान उपलब्धो देवैः । तस्मात् प्राण अ-

प्राणखात्मादि व्यक्तीकर्तुमाख्यायिका श्रुति विभजते । ते प्रजाप-
तीति । वागादयश्चेत् प्राणमाश्रित्य फलावस्थास्तर्हि किमिति प्राणं स्म-
रन्ति प्राप्तफलत्वादित्याशङ्क्याह । स्मरन्ति हीति । विचारफलं उपलब्धिं
कथयति लोकवदिति । तान्नेत्रोपलब्धिमाकाङ्क्षाद्वारेण विवृणोति । कथमिति ।
दृष्टान्तं स्मरयति । सर्वो हीति । तथा देवा विचार्य प्राणमास्यान्तराका-
शस्य निर्धारितवन्त इत्याह । तथेति । किमनया कथया सिद्धमित्याश-
ङ्क्याह । यस्मादिति । उपलब्धिसिद्धेऽर्थे युक्तं सञ्चित्वेनेति । विशेषेति ।
सर्वानेव वागादीनविशेषेणाग्न्यादिभावेन प्राणः सञ्चितवान् । न चासध्यस्थः
साधारणं कार्यं निवर्त्तयति अतो युक्तितोऽप्ययमास्यान्तराकाशे वर्त्तमानः-

सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरं ह्यस्या मृत्यु-

यास्यो विशेषानाश्रयाच्चासक्तसञ्चितवान् वागादीन् । अत एवाङ्गिरसः । आत्मा कार्यकरणानाम् । कथमाङ्गिरसः । प्रसिद्धं ह्येतद्ज्ञानां कार्यकरणलक्षणानां रसः सार आत्मै-
त्यर्थः । कथं पुनरङ्गरसत्वं तदपाये शोषप्राप्तेरिति व-
क्ष्यामः । यस्माच्चायमङ्गरसत्वाद्विशेषानाश्रयत्वाच्च कार्यकर-
णानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्माद्वागादीनपास्य प्राण
एव आत्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः । आत्मा ह्यात्मत्वे-
नोपगन्तव्योऽविपरीतबोधाच्छ्रेयः प्राप्तेर्विपर्यये चानिष्टप्रा-
प्तिदर्शनात् ॥ ८ ॥

स्यान्मतं प्राणस्य विशुद्धिरसिद्धेति । ननु परिहृतमेतद्वा-
गादीनां [कल्याणवदनाद्यासङ्गवत्प्राणस्यासङ्गास्यदत्वाभावेन ।
वाढम् । किन्त्वाङ्गिरसत्वेन वागादीनांमात्मत्वोक्त्या वागादि-

सिद्ध इत्यर्थः । आयास्यत्वदाङ्गिरसत्वं गुणान्तरं दर्शयति । अत एवेति ।
सर्वसाधारणत्वादेवेति । यावत् । तथापि कुतोऽस्याङ्गिरसत्वं साधारणेऽपि
नभसि तदनुपलब्धेरित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना । अङ्गेषु च
रमधातोः सारत्वप्रसिद्धेर्न प्राणस्य तथात्वमिति शङ्कित्वा समाधत्ते कथं
पुनरित्यादिना । कस्माच्च हेतोरित्यादि चोद्यपरिहाररूपसंहरति । यस्मा-
च्चेति । वाक्यार्थं प्रपञ्चयति आत्मा हीति ॥ ८ ॥

प्राणस्य शुद्धत्वादप्रापकत्वाच्चोपास्यत्वमुक्तं तस्य शुद्धत्वं वागादिवदसिद्ध-
नित्याशङ्कते । स्यान्मतमिति । शङ्कासान्निध्य समाधत्ते । नन्वित्यादिना श-
वेन स्पृष्टिर्यस्यास्ति तेन स्पृष्टापरस्याशुद्धतावदशुद्धत्वं वागादिसम्बन्धादशुद्ध-
त्वाशङ्का प्राणस्योन्निषतीत्यर्थः । तात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनाव-

दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥

द्वारेण श्वसृष्टितत्सृष्टेरिवाशुद्धता शङ्क्यत इत्याह । शुद्ध
एव प्राणः कुतः सा वा एषा देवता दूर्नाम यं प्राणं प्राप्या-
श्मानमिव लोष्टवत् विध्वस्ता असुराः त परामृशति । सेति ।
सैवैषा येयं वर्त्तमानयजमानशरीरस्था देवैर्निर्धारिताऽयमा-
स्येऽन्तरिति देवता च स्यात् उपासनक्रियायाः कर्मभावेन
गुणभूतत्वात् । यस्मात्सा दूर्नाम दूरित्येवं ख्याता । नाम-
शब्दः ख्यापनपर्यायः । तस्मात्प्रसिद्धास्या विशुद्धिर्दूर्नामत्वात् ।
कुतः पुनर्दूर्नामत्वमित्याह । दूरं दूरे हि यस्मादस्याः प्रा-
णदेवताया मृत्युरासङ्गलक्षणः पाप्माऽसंश्लेषधर्म्मात् प्राणस्य
समीपस्थत्वापि दूरता मृत्योस्तस्माद्दूरित्येवं ख्यातिरेव
प्राणस्य विशुद्धिश्चापिका । विदुषः फलमुच्यते । दूरं ह वा

तारयति । आहेति । नन्वन प्राणो नोच्यते स्त्रीलिङ्गेनार्थान्तरोक्तिप्रतीतेरि-
त्याशङ्क्याह । यं प्राणमिति । तस्यामूर्त्तस्य परोक्षत्वादपरोक्षवाची च क-
थमेतच्छब्दो युज्यते तत्राह । सैवेति । कथं प्राणो देवताशब्दो न हि तस्य
तच्छब्दत्वं प्रसिद्धमित्याशङ्क्याह । देवता चेति । यागे हि देवता कारक-
त्वेन गुणभूता प्रसिद्धा । तथा प्राणोऽपि द्रव्याद्यन्त्यत्वे सति विहितक्रिया-
गुणत्वाद्देवतेत्यर्थः । प्राणोपास्तेर्द्वि विधं फलं पापहानिर्देवताभावश्च । तत्र
पापहानेरेव प्रधानफलस्यात्र अवणाद्दुर्गुणविशिष्टप्राणोपास्तिरिह विव-
क्षितेति वाक्यार्थमाह । यस्मादिति । न तावत्प्राणदेवताया दूर्नामत्वं नि-
रूढं तत्र तच्छब्दप्रसिद्धेरदर्शनाच्चापि यौगिकं प्राणस्य प्रत्यगृह्येतेर्दूरत्वा-
भावादित्याक्षिपति । कुतः पुनरिति । परिहरति । आहेति । कथं पाप्म-

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं

मृत्युमपहृत्य

अस्मान् मृत्युर्भवति । अस्मादेवंविदो य एवं वेद । तस्मादे-
वसिति प्रकृतं विशुद्धिगुणोपेतं प्राणमुपास्त इत्यर्थः । उपा-
सनं नामोपास्यार्थवादे यथा देवतादिस्वरूपं श्रुत्या ज्ञाप्यते
तथा मनसोपगम्यासनं चिन्तनं लौकिकप्रत्ययाव्यवधानेन
यावत्तद्देवतादिस्वरूपात्माभिमानाभिव्यक्तिरिति ॥ लौकिका-
त्माभिमानवत् । देवो भूत्वा देवानप्येति किन्देवतोऽस्यां
प्राच्यां दिश्यसीत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥ ६ ॥

सा वा एषा देवता दूरं ह वास्मान्मृत्युर्भवतीत्युक्तम् ।
कथं पुनरेवंविदो दूरं मृत्युर्भवतीत्युच्यते एवंवित्त्वविरोधा-
दिन्द्रियविषयसंसर्गसङ्गजो हि पाप्मा प्राणात्माभिमानिनो
हि विरुध्यते । वागादिविशेषात्माभिमानहेतुत्वात्सामाविका-

सन्निधौ वर्त्तमानस्य ततो दूरत्वमित्याशङ्क्याह । असंश्लेषेति । उपास्ते
सदा भावयतीति यावत् । ब्रह्मज्ञानादिव प्राणतत्त्वज्ञानात्फलसिद्धिरभवे
किं सदा तद्भावनेवेत्याशङ्क्य भावनापर्यायोपासनशब्दार्थसाह । उपासनं ना-
मेति । दीर्घज्ञात्वादनैरन्तर्यरूपविशेषत्वयं विवक्षित्वाह । लौकिमेति । तस्य
सर्वादां दर्शयति । यावदिति । मनुष्योऽहमितिवद्देवो ऽहमिति यस्य जी-
वत एवाभिमानाभिव्यक्तिस्तस्यैव देहपातादूर्ध्वं तद्भावः फलतीत्यत्र प्रमाणमा-
ह । देवो भूत्वेति । सा देवता रूपं तवेति । किं देवोऽसि तद्भावो भा-
तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

कण्डिकात्तरमवतार्य वृत्तं कीर्त्तयति सा वा इति । नित्यानुष्ठानात्पा-
पहानिर्घर्त्तात्पापक्षयश्रुतेः । न चेदनुपासनं नित्यं नैसिक्तिकं देवतात्मत्वका-
मिनो विधानात्तत्कथं पापमेवंविदो दूरे भवतीत्याक्षिपति । कथं पुनरिति ।

ज्ञानहेतुत्वाच्च । शास्त्रजनितो हि प्राणात्माभिमानस्तस्मादे-
वंविदः पाप्मो दूरभवतीति युक्तं विरोधात्तदेतत् प्रदर्श-
यति । एषा वा एषा देवतेत्युक्तार्थमेतासां वागादीनां देव-
तानां पाप्मानं मृत्युं स्वाभाविकाज्ञानप्रयुक्तेन्द्रियविषयसं-
सर्गासङ्गजनितेन हि पाप्मना सर्वो म्रियते स ह्यतो मृ-
त्युस्तं प्राणात्माभिमानरूपाभ्यो देवताभ्योऽपच्छिद्यापहत्य
प्राणात्माभिमानमात्रतयैव प्राणोऽपहन्तेत्युच्यते । विरोधादेव
तु पाप्मैवंविदो दूरङ्गमो भवति किं पुनश्चकार देवतानां
पाप्मानं मृत्युमपहत्येत्युच्यते ॥

विरोधिसन्निपाते पूर्वध्वंसमावश्यकं सन्धानः समाधत्ते । उच्यते इति ।
उक्तमेव व्यनक्ति । इन्द्रियेति । इन्द्रियाणां विषयेषु संसर्गे योऽभिनि-
वेशस्तेन जनितः पाप्मा परिच्छेदाभिमानो परिच्छिन्नेऽप्राणात्मन्यात्मा-
भिमानवतो विरुध्यते परिच्छेदापरिच्छेदयोर्विरोधस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ।
विरोधं साधयति । वागादीति । पाप्मनो वागादिविशेषवत्यात्मनि
विशिष्टेऽभिमानहेतुत्वादाधिदैविकापरिच्छिन्नाभिमाने ध्वंसोयुज्यते । इ-
ष्यते हि । चाण्डालभाण्डावलम्बिनो जलस्य गङ्गाद्यविशेषभावापत्तावपे-
यत्वनिवृत्तिः । अशुच्यपि पयः प्राप्य गङ्गां याति पवित्रतामिति न्या-
यादित्यर्थः । यन्नैसर्गिकाज्ञानजन्यं तदागन्तुकप्रमाणज्ञानेन निवर्त्तयते ।
यथा रज्जुसर्पादिज्ञानम् । नैसर्गिकाज्ञानजन्यश्च पाप्मा । तेन प्रामाणि-
कप्राणविज्ञानेन तद्भस्तिरित्याह । स्वाभाविकेति । नन्वभिमानयोर्विरोधा-
विशेषाद्वाध्यबाधकत्वव्यवस्थायोगाद्द्वयोरपि मिथो बाधः स्यात्तत्राह ।
शास्त्रजनितो हीति । उक्तमेव पापध्वंसरूपविद्याफलं प्रपञ्चयितुमुत्तर-
वाक्यमित्याह । तदेतदिति । मृत्युमपहत्य यत्वासान्दिशमन्तस्तद्गमयाञ्च-
कारेति सम्बन्धः । कथं पाप्मा मृत्युरुच्यते तत्राह । स्वाभाविकेति ।

यत्वासां दिशामन्तस्तद्गमयाच्चकार तदासां

यत्र यस्मिन्नासां प्राच्यादीनां दिशामन्तोऽवसानं तत्तत्र
गमयाच्चकार गमनं कृतवानित्येतत् । ननु नास्ति दिशा-
मन्तः कथमन्तं गमितवानित्युच्यते । श्रौतविज्ञानवज्जना-
वधिनिमित्तकल्पितत्वाद्विशां तद्विरोधिजनाध्युषित एव देशो
दिशामन्तो देशान्तोऽरण्यमिति यद्वदित्यदोषः तत्तत्र गम-
यित्वासां देवतानां पाप्मन इति द्वितीया बहुवचनं वि-
न्यदधादिविधं न्यग्भावेनादधात् स्थापितवती प्राणदेवता
प्राणात्माभिमानशून्येष्वन्यजनेष्विति सामर्थ्यादिन्द्रियसंसर्गजी-
हि स इति प्राण्याश्चयतावगम्यते । तस्मात्तमन्यं जनं
नेयात् न गच्छेत्सम्भाषणदर्शनादिभिर्न संसृजेत् ।
तत्संसर्गे पाप्मना संसर्गः कृतः स्यात्पाप्माश्रयो

अपहृत्येतत् पूर्ववदन्यः । प्राणदेवता चेत् पाप्मानं हन्ति सदैव किञ्च
हृत्यादित्याशङ्क्याह । प्राणात्मेति । भवतु प्राणो वागादीनां पाप्मनो-
ऽपहन्ता विदुषस्तु किमायातमित्याशङ्क्याह । विरोधादेवेति । अनन्ता-
काशदेशत्वाद्विशामन्ताभावाद्वत्वासांसित्वाद्ययुक्तमिति शङ्कते । नन्विति ।
शास्त्रीयज्ञानकर्त्तृसंस्मृतो जनो मध्यदेशः । प्रसिद्धस्यापि तदधिष्ठितत्वेन
मध्यदेशत्वात् तत्राप्यन्यजाधिष्ठितदेशस्य पापीयस्वस्वीकारादतस्तं जनं
तदधिष्ठितञ्च देशमवधिहृत्वा तेनैव निमित्तेन दिशां कल्पितत्वादान-
न्याभावात् पूर्वोक्तजनातिरिक्तजनस्य तदधिष्ठितदेशस्य चान्तत्वोक्तमध्यदेशा-
दन्यो देशो दिशामन्त इत्युक्तेन काचिदनुपपत्तिरिति परिहरति । उ-
च्यत इति । किमित्यन्यजनेष्वित्यधिकावापः क्रियते तत्राह । इति
शामर्थ्यादिति । देशमात्रे पाप्मावस्थानानुपपत्तिरित्यर्थः । तामेवानुप-

पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान् जनमियान्नान्तमियन्-
त्याप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥ १० ॥

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं
मृत्युमपहत्याद्यैना मृत्युमत्यवहत् ॥ ११ ॥

हि सः तज्जननिवासं चान्तं दिगन्तशब्दवाच्यं- नेयाज्जनशू-
न्यमपि जनमपि तद्देशवियुक्तमित्युक्तमित्यभिप्रायः । नेदिति ।
परिणयार्थे निपातः । इत्थं जनससर्गे पाप्मानं मृत्युमन्ववाया-
नीति । अनु अव अयानीति अनुगच्छेयमित्येवं भीतो जन-
मन्तं नेयादिति पूर्व्वेण सखन्धः । १० ।

सा वा एषा देवता तदेतत्प्राणालम्बनकर्म्मफलं वागादी-
नामग्नप्राणालत्वमुच्यते । अथैना मृत्युमत्यवहत् । यस्मादाध्या-
त्मिकपरिच्छेदकरः पाप्मा मृत्युः प्राणालम्बिज्ञानेनापहतस्त-
स्मात्स प्राणोऽपहन्ता पाप्मनो मृत्योः । तस्मात्स एव प्राण एना

पत्तिं साधयति । इन्द्रियेति । भवतु यथोक्तो दिशान्तस्तथा च पाप्मा-
संसर्गोऽस्तु तथापि किनायातमित्याशङ्क्य तस्य शिष्टैस्त्याज्यत्वमित्याह ।
तस्मादिति । निषेधद्वयस्य तात्पर्यमाह । जनशून्यमपीति । प्राणो-
पास्तिप्रकरणे निषेधश्रुतेस्त्रुपासक्येनैवायं निषेधोऽनुष्ठेयो न सर्वैरित्या-
शङ्क्याह । नेदित्यादिना । इत्थं श्रुत्युक्तं निषेधं न चदहङ्गुर्यां ततः
पाप्मानमनुगच्छेयमिति । निषेधाति क्रमात् सर्वस्य भयं जायते न
प्राणोपासकस्यैव । अतः सर्वोऽपि पापाङ्गो न भयङ्गच्छेदु वाक्यं हि
प्रकरणाद्वलवदित्यर्थः ॥ १० ॥

विविधशुभास्तिफलं पापहानिर्देवताभावश्च । तत्र पापहानिसुप्रदिशतां
प्रासङ्गिकसाधारणो निषेधोदर्शितः । सम्प्रति देवताभावं धत्तुमुत्तरवाक्यमिति

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्य-
मुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमति-
क्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥

वागादिदेवताः प्रकृतं पाप्मानं मृत्युमतीत्यावहत्याययत्स्व-
स्वमपरिच्छिन्नमग्न्यादिदेवतात्वरूपम् । ११ ।

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । स प्राणी वाचमेव प्र-
थमां प्रधानामित्येतदुद्गूयकस्यैतत्तरकरणापेक्षया साधकत-
मत्वं प्राधान्यं तस्मात्सां प्रथमामत्यवहद् वहनं कृतवान् । तस्या
पुनर्मृत्युभवतीत्योडायाः किंरूपमित्युच्यते । सा वाक् यदा य-
स्मिन् काले पाप्मानं मृत्युमत्यमुच्यत अतीत्यामुच्यत सोचिता
स्वयमेव तदा सोऽग्निरभवत्सा वाक् पूर्वमप्यग्निरेव सती मृत्यु-
वियोगेऽप्यग्निरेवाभवत् । एतावांस्तु विशेषो मृत्युर्वियोगे ।
सोऽयमतिक्रान्तोऽग्निः परेण मृत्युं परस्तान्मृत्योर्दीप्यते । प्रा-
ङ्मोक्षान्मृत्युप्रतिबद्धोऽध्यात्मवागात्मना नेदानीमिव दीप्तिमा-
नासीदिदानीं तु मृत्युं परेण दीप्यते मृत्युवियोगात् । १२ ।

प्रतीकोपादानपूर्वकमाह । सा वा एषेति । अथ शब्दावद्योतितमर्थं कथ-
यति । यस्मादिति । पाप्मापहन्तृत्वमनूद्यावशिष्टभागं व्याचष्टे । तस्मात्स
एवेति ॥ ११ ॥

सामान्योक्तमर्थं विशेषेण प्रपञ्चयति । स वै वाचमित्यादिना । कथं वाचः
प्राथम्यं तदाह । उद्गीथेति । वाचो मृत्युमतिक्रान्ताया रूपं प्रश्नपूर्वकं
प्रदर्शयति । तस्या इति । अनग्नेरग्नित्वविरोधं धुनीते । सा वागिति ।
पूर्वमपि वाचोऽग्नित्वेनोपासनालभ्यन्तदग्नित्वमित्याशङ्क्याह । एतावानिति ।
उक्तं विशेषं विशदयति । प्रागिति ॥ १२ ॥

अथ प्राणम यवहत्स यदा मृत्युमत्यमुच्यत
स वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः
पवते ॥ १३ ॥ अथ चक्षुरत्यवहत् तद्यदा मृत्युमत्य-
मुच्यत स आदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः परेण मृ-
त्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा
मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवत् स्ता इमा दिशः
परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥ अथ मनोऽत्यवह-
त्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ
चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येव ह वा

तथा प्राणः प्राणो वायुरभवत् । स तु पवते मृत्युं परे-
णातिक्रान्तः । सर्वमन्यदुक्तार्थम् ॥ १३ ॥ तथा चक्षुरादित्यो-
ऽभवत् स तु तपति ॥ १४ ॥ तथा श्रोत्रं दिशोऽभवन् । दिशः
प्राञ्चादिविभागेनावस्थिताः ॥ १५ ॥ मनश्चन्द्रमा भाति ।
यथा पूर्वं यजमानं वागाद्यग्न्यादिभावेन मृत्युमत्यवहत् । एव-
मेनं वर्त्तमानयजमानमपि ह वै एषा प्राणदेवता अतिवहति ।

वागादीनामग्न्यादिदेवतात्वमाप्तावुपासकस्य किमायातम् । न हि तदेव
तस्य फलमित्याशङ्क्याह । यथेति । देवतात्वप्रतिबन्धकान्पाप्मनः सर्वान-
पोक्षोक्तवर्त्मना वागादीनामुपायकोपाधिभूतानामग्न्यादिदेवतामप्यैव सोऽ-
पि सदा प्राप्समात्मन्निध्यायन् भावनावलम्बैराजं यदं पूर्वयजमानवदा-
प्नोतीति भावः । कस्मेदं फलमित्याकाङ्क्षायां उपासकं विशिनष्टि । यो
वागादीति । उक्तोपासनस्य प्रागुक्तं फलमनुगुणमित्यत्र मानमाह । तं न-

एनमेषा देवता मृत्युमतिवदति य एवं वेद ॥ १६ ॥

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्वि किञ्चान्नमद्यतेऽ-
नेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥

वागाद्यग्नादिभावेनैव यो वागादिपञ्चकविशिष्टं प्राणं वेद-
तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ॥ १६ ॥

अथात्मने । यथा वागादिभिरन्नाद्यमागानं कृतं तथैव
मुख्योऽपि प्राणः सर्वप्राणसाधारणं प्राजापत्यं फलमागानं
वात्वा त्रिषु पवमानेष्वथानन्तरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेष्व्वात्मने
आत्मार्यमन्नाद्यमन्नञ्च तदाद्यञ्चान्नाद्यमागायत् । कर्तुः का-
मसंयोगो वाचनिक इत्युक्तम् । कथं पुनस्तदन्नाद्यं प्राणिनात्मा-
र्यमागीतमिति गम्यत इत्यत्र हेतुमाह । यत्किञ्चेति । सामा-
न्यान्नसत् परामर्शार्थः । हीति हेतौ यस्मात्लोके प्राणिभिर्यत्-
किञ्चिदन्नमद्यते भक्ष्यते तदनेनैव प्राणिनैव । अन इति प्राण-
स्याख्या प्रसिद्धा । अनः शब्दः सान्तः शकटवाची यस्त्वन्यः स्व-

येति । उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकरणसङ्घातस्य विधारकत्वं नाम गुणान्तरं
वृत्तुसुतरवाक्यम् ॥ १२ । १४ । १५ । १६ ॥

तदादाय व्याकरोति । अथेत्यादिना । कथमुक्तावृत्तिकीतस्य फलस्य-
क्षत्वाह । कर्तुरिति । अन्नागानमाविर्ज्यसित्यत्र मन्त्रपूर्वकं वाक्यशेषम-
ल्लक्षयति । कथनित्यादिना । तमेव हेतुमाह । यस्मादिति । प्राणैवैव
तद्यत इति सम्बन्धः । यन्नादितप्रसृतस्मादित्यादिभाष्येऽन्वयः । अन्निते-
र्द्धातोरेनशब्दश्चेत्प्राणपर्यायस्तर्हि कथं शकटे तच्छब्दप्रयोगस्तत्वाह । अनः
शब्द इति । इतश्च प्राणस्य सार्थमन्नागानं युक्तनिष्ठाह । किञ्चेति । प्रा-

ते देवा अब्रुवन्नेतावदा इदं सर्वं यदन्नं
तदात्मन आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते

रान्तः स प्राणपर्यायः प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः । किञ्च न के-
वलं प्राणेनाद्यत, एवान्नाद्यन्तस्मिन्शरीराकारपरिणतेऽन्नाद्ये
इह प्रतितिष्ठति प्राणस्तस्मात्प्राणेनात्मनः प्रतिष्ठार्थमागीतम-
न्नाद्यम् । यदपि प्राणेनान्नादनं तदपि प्राणस्य प्रतिष्ठार्थमे-
वेति न वागादिष्विव कल्याणासङ्गजपाप्मसम्भवः प्राणेऽस्ति ।

ते देवाः । नन्ववधारणमयुक्तं प्राणेनैव तदद्यत इति । वा-
गादीनामप्यन्ननिमित्तोपकारदर्शनान्नैष दोषः । प्राणद्वारत्वा-
त्तदुपकारस्य । कथं प्राणद्वारकोऽन्नकृतो वागादीनामुपकारे
इत्येतमर्थं प्रदर्शयन्नाह । ते वागादयो देवाः स्वविषयद्योतना-
द्देवाः । अब्रुवन्नुक्तवन्तो मुखं प्राणमिदमेतावन्नातोऽधिक-

णेन वागादिदेवात्मायै मन्नमागोतञ्चेत्तर्हि तस्यापि पाप्मवेधः स्यादित्याश-
ङ्क्याह । यदपीति । इहान्नं देहाकारपरिणते प्राणस्तिष्ठति तदनुसारिणश्च
वागादयो स्थितिभाजः । प्राणजातस्थित्यथ प्राणस्यान्नमिति न पाप्मवेधस्त-
स्मिन्नस्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

भर्त्ता अष्टः पुरोगन्तेत्यादिगुणविधानार्थं वाक्यान्तरमादत्ते । ते देवा
इति । तस्य विवक्षितमर्थं वक्तुमादावाक्षिपति । नन्वेति । अयुक्तत्वे हेतु-
माह । वागादीनामिति । अवधारणाद्युपपत्तिं दूषयति । नैष दोष इति
यथा प्राणस्योपकारोऽन्नकृतो न वागादिद्वारकस्तथा तेषामपि नासौ प्राण-
द्वारको विशेषाभावादिति शङ्कते । कथमिति वाक्येन परिहरति । एतमर्थ-
मिति । आह विशेषमिति शेषः । तेषां देवत्वं साधयति स्वविषयेति ।

वै माभिसंविशतेति तथेति त ७ समन्तं परिण्य
विशन्त ॥

मस्ति । वै इति स्मरणार्थम् । इदन्तत्सर्वमेतावदेव किं यदन्नं
प्राणस्थितिकरमव्यते लोके तत्सर्वमात्मने आत्मार्यमागासीरा-
गीतवानस्यागानेनात्मसात्कृतमित्यर्थः । वयञ्चान्नमन्तरेण
स्यातुन्नोत्सहामहेऽतोऽनु पश्चान्नोऽस्मानस्मिन्नन्ने आत्मार्येतवान्ने
आभजस्वाभाजयस्व । णिचोऽश्रवणं छान्दसम् । अस्माञ्चान्नभा-
गिनः 'कुरु इतर आह । ते यूयं यद्यन्नार्थिनः वै मा माम-
भिसंविशत समन्ततो मामाभिमुख्येन निविशतेत्येव मुक्तवति
प्राणे तथेत्येवमिति तं प्राणं परिसमन्तं परिसमन्तान्नविशन्त
निश्चयेनाविशन्त तम्प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्तः इत्यर्थः ।

तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयितुं वैशब्द इत्याह । वा इति । स्मरणार्थं इति त-
त्प्रसिद्धस्यार्थस्येति शेषः । वाक्यार्थमाह । इदन्तदिति । एतावत्त्वमेव व्या-
चक्षे । तत्सर्वमिति । किमिदं प्राणार्थमन्नागानं नाम तदाह आगानेनेति ।
का पुनरेतावता भवताङ्गतिस्तत्वाह वयञ्चेति । अन्नमन्तरेण समापि स्यात्त-
मशक्तेर्भेदार्थेन दागीतमिति चेत्तत्वाह । अत इति । आभजस्वेति अयमाशे
कथमन्यथा व्याख्यायते तत्वाह । णिव इति । तवैवाक्षस्वामित्वरुक्काकमपि
तत्र प्रवेशमात्रं स्थित्यर्थमपेक्षितमिति वाक्यार्थमाह । अस्माञ्चेति । वै-
शब्दो यद्यर्थे प्रयुक्तः ।

तस्माद्यदनेनान्नमत्रि तेनैतास्तृप्यन्त्येव ५ च वा
 एन ५ स्वा अभिसंविशन्ति भर्ता स्वाना ५ श्रेष्ठः
 पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद य उ

तथा निविष्टानां प्राणानुज्ञया तेषां प्राणेनैवाद्यमानं प्रा-
 णस्थितिकरं सदनं हृत्तिकरं भवति न स्वातन्त्र्येणान्नसम्बन्धो
 वागादीनाम् । तस्माद्युक्तमेवावधारणमनेनैव तदद्यत इति ।
 तदेव चाह । तस्माद्यस्मात्प्राणाश्रयतयैव प्राणानुज्ञयाभिसन्नि-
 विष्टा वागादीनान्देवतास्तस्माद्यदन्नमनेन प्राणेनात्ति लोक-
 स्तेनान्नेनैता वागाद्यास्तृप्यन्ति । वागाद्याश्रयम्प्राणं यो वेद
 वागाद्यश्च पञ्च प्राणाश्रया इति तमप्येव ह वै स्वा ज्ञातय
 अभिसंविशन्ति वागाद्य इव प्राणम् । छातीनामाश्रयणीयो
 भवतीत्यभिप्रायः । अभिसन्निविष्टानां च स्वानां प्राणवदेव
 वागादीनां स्वान्नेन भर्ता भवति । तथा श्रेष्ठः पुरोऽद्यत एता
 गन्ता भवति । वागादीनामिव प्राणः तथान्नादोऽनामयावी-

प्राणं परिवेष्ट्य तदनुज्ञया वागादीनामन्नाद्यिनामवस्थानं च तेषामपि प्रा-
 णवदन्नसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह । तथेति । त्यक्तप्राणस्यान्नवलाहागा-
 दिस्थित्यनुपलब्धेरित्यर्थः । वागादीनामन्नोपकारस्य प्राणधारत्वे सिद्धे फ-
 लितमाह । तस्यादिति । तेषामन्नतोपकारस्य प्राणधारकत्वे वाक्यशेषं
 संवादयति । तदेवेति । विद्याफलं दर्शयन् गुणजातमुपदिशति । वा-
 गादीति । वेदनमेव व्यापते । वागाद्यश्चेति । स च प्राणोऽहमस्मीति

हैवविदं खेषु प्रतिपत्तिबुभूषति न है बालं
 भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यी वै
 तमनुभार्यान् बुभूषति स है बालं भार्येभ्यो
 भवति ॥ १८ ॥

व्यर्थः । अधिपतिरधिष्टाय च पालयिता स्वतन्त्रः पतिः प्राण-
 वदेव वागादीनां य एवं प्राणं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलम्भवति ।
 किञ्च य उ ह एवं विदं प्राणविदस्मति खेषु ज्ञातीनामध्यं प्रति
 पत्तिः प्रतिकूलो बुभूषति प्रतिस्पर्द्धी भवितुमिच्छति सोऽसुरा
 इव प्राणप्रतिस्पर्द्धिनो न है बालं न पर्याप्तो भार्येभ्यो भरणी-
 येभ्यो भवितुमित्यर्थः । अथ पुनर्य एव ज्ञातीनामध्यं एवमेवं
 विदं वागादय इव प्राणमन्वनुगतो भवति यश्चैवै तमेवंवि-
 दमन्वेवानुवर्त्तयन्नेवात्मीयान् भार्यान्बुभूषति भर्तुमिच्छति
 यथैव वागादयः प्राणानुवृत्त्या आत्मबुभूषव आसन् । स है
 बालंपर्याप्तो भार्येभ्यो भरणीयेभ्यो भवति भर्तुं नेतरः स्वतन्त्रः ।

वेदेति चकारार्थः । अनामयावी व्याधिरहितो दीप्ताग्निरिति वायत् ।
 सम्प्रति प्राणविद्यां स्तोत्रं तद्विद्यावद्विद्वेषिणो दोषमाह । किञ्चेति ।
 इदानीं प्राणविदस्मति अतुरागे कामं दर्शयति । अथेत्यादिना ॥ १९ ॥

सो यास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः ।
प्राणो वा अङ्गानां रसः प्राणो हि वा अ-

सर्वमेतन्प्राणगुणविज्ञानफलमुक्तम् । कार्यकरणानामात्मत्वप्र-
तिपादनाय प्राणस्याङ्गिरसत्वमुपन्यस्तम् । सो यास्य आङ्गि-
रस इति अस्माद्धेतोरयमाङ्गिरस इत्याङ्गिरसत्वे हेतुर्नोक्त-
स्तद्धेतुसिद्धार्थमारभ्यते । तद्धेतुसिद्धायत्तं हि कार्यकरणा-
त्मत्वं प्राणस्यानन्तरञ्च वागादीनां प्राणाधीनतोक्ता । सा च
कथमुपपादनीयेत्याह । सो यास्य आङ्गिरस इत्यादि यथो-
पन्यस्तमेवोपादीयते । उत्तरार्थं प्राणो वा अङ्गानां रस
इत्येवमन्तं वाक्यं यथा व्याख्यातार्थमेव पुनः आरयति ।
कथम्प्राणो वा अङ्गानां रस इति । प्राणो हि । हिशब्दः
प्रसिद्धौ अङ्गानां रसः । प्रसिद्धमेतत् प्राणस्याङ्गिरसत्वं न
वागादीनाम् । तस्माद्युक्तं प्राणो वा इति करणम् । कथं

ते देवा अत्रुवन्नित्यादौ गुणविधिर्विवक्षितो न विशिष्टविधिर्गुणफल-
स्वैवात्र श्रवणादित्याह । सर्वमेतदिति । उत्तरपन्यस्य व्यवहितेन सम्बन्धं
वक्तुं व्यवहितमनुवदति । कार्यकरणानामिति । अनन्तरपन्यस्यवतारयति ।
अस्मादिति । किमित्याङ्गिरसत्वसाधको हेतुः साधनीयस्तत्वाह । तद्धेतुत्विति ।
सम्प्रत्यक्षवहितं सम्बन्धं दर्शयति । अनन्तरञ्चेति । प्रकारान्तरं बुभुक्ष-
मानमिति सूचयितुं च शब्दः । तर्हि यदुपपादनीयं तदुच्यतां किमित्युक्तस्य
पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह ! उत्तरार्थमिति । प्रतिज्ञातुवादो यक्ष्यमाणहेतोरुप-
योगीत्वर्थः । यथोपन्यस्तमेवेत्यादि प्रपञ्चयति । प्राणो वा इति । उक्तार्थ-
निर्णयहेतुं प्रच्छति । कथमिति तत्र प्रसिद्धिं हेतुं कुर्वतु परिहरति ।

ज्ञाना ५ रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाज्ञात्प्राण उत्क्रा-
मति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वा अज्ञाना ५ रसः १८

पुनः प्रसिद्धत्वमित्यत आह । तस्माच्छब्द उपसंहारार्थं उप-
रित्वेन सम्बध्यते । यस्माद्यतोऽवयवात्कस्मादनुक्तविशेषाद्यस्मा-
त्कस्माद्यतः कुतश्चिच्चाज्ञाच्छरोरावयवादविशेषितात् प्राण
उत्क्रामत्यपसर्पति तदेव तत्रैव तदङ्गं शुष्यति नीरसम्भवति
शोषमुपैति । तस्मादेष हि वा अज्ञानां रस इत्युपसंहारः ।
अतः कार्यकरणानामात्मा प्राण इत्येतत्सिद्धमात्मापाये हि
शोषो मरणं स्यात्तस्मात्तेन जीवन्ति प्राणिनः सर्वे । तस्मा-
दपास्य वागादीन् प्राण एवीपास्य इति समुदायार्थः ॥ १८ ॥

प्राणो हीति । प्रसिद्धिमेव प्रकटयति । प्रसिद्धमिति । अरणं प्रसिद्धस्याङ्गि-
रसत्वस्येति शेषः । प्रसिद्धेति शङ्कते । कथमिति तामन्वयव्यतिरेकाभ्यां सा-
धयति । अत आह्वेति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । यस्मात्कस्मादिति ।
उक्तेन व्यतिरेकेणाहुक्तमन्वयं समुच्चैतुं च शब्दः । तस्माच्छब्दस्योप-
रिभावेन सम्बन्धमुक्तं स्पष्टयति । तस्मादिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामङ्गरस-
सत्वे प्राणस्य सिद्धे फलितमाह । अत इति । उक्तन्यायादङ्गरसत्वे सिद्धेऽपि
क्षयमात्मतत्वं सिद्धेदित्याशङ्क्याह । आत्मेति । अस्तु प्राणः सङ्घातस्यात्मा
तथापि किं स्यात्तदाह । तस्मादिति । भवतु प्राणाधीनं सङ्घातस्य जीवनं
तथापि कथं तस्मैवीपास्यत्वमित्याशङ्क्याह । तस्मादयास्येति ॥ १८ ॥

एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष
पतिस्तस्माद् बृहस्पतिः ॥ २० ॥

एष उ । न केवलं कार्यकारणयोरेवात्मा प्राणी रूपकर्म्म-
भूतयो किन्तर्हि ऋग्यजुः साम्नां नामभूतानामामेति । सर्वान्-
कतया प्राणं स्तुवन् महीकरोति उपास्यत्वाय । एष उ एव
प्रकृत आङ्गिरसो बृहस्पतिः । कथं बृहस्पतिरिति । उच्यते ।
वाग्वै बृहती बृहती छन्दः षट्तिंशदक्षरा । अनुष्टुप् च वाक्
कथम् । वाग्वा अनुष्टुप्ब्रिति श्रुतेः । सा च वागनुष्टुब्बृहत्यां
छन्दस्यन्तर्भवति अतो युक्तं वाग्वै बृहतीति प्रसिद्धवदक्तम् ।
बृहत्याञ्च सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति प्राणसंस्तुतत्वात् । प्राणो बृ-

बृहस्पत्यादिधर्मकं प्राणोपासनं वक्तुं वाक्यान्तरमवतारयति । एष
इति । तस्य विधान्तरेण तात्पर्यमाह । न केवलमिति । कार्यं स्थूल-
शरीरं प्रत्यक्षतो रूप्यमाणं रूपात्मकं करणञ्च ज्ञातक्रियाशक्तिसत्कर्म-
भूतं तयोरात्मा प्राण इत्युक्त्वा नामराशेरपि तथेति वक्तुं कण्डिकाच-
तुष्टयमित्यर्थः । किमिति प्राणस्य आत्मत्वेन सार्वत्रिकत्वात् स्तुतिरि-
तप्राशङ्क्याह । उपास्यत्वायेति । उगदोऽप्यर्थो बृहस्पतिशब्दादुपरि
सम्बध्यते । बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसोदिति श्रुतेर्देवपुरोहितो बृह-
स्पतिरुच्यते । तत्कथं प्राणस्य बृहस्पतित्वमिति शङ्कते । कथमिति ।
देवोपुरोहितं व्यावर्त्तयितु उत्तरवाक्येनोत्तरमाह । उच्यत इति । प्रसिद्ध-
वधनं कथमितप्राशङ्क्याह । बृहतीति । छन्द इति । सप्त हि गायत्रप्रा-
दीनि प्रधानानि छन्दांसि तेषां मध्यमं छन्दो बृहतीत्युच्यते । सा च
बृहती षट्तिंशदक्षरा प्रसिद्धेत्यर्थः । भवतु यथोक्ता बृहती तथापि
कथं वाग्वै बृहतीत्युक्तं तत्राह । अनुष्टुप् चेति । षट्तिंशदक्षरा
तावदनुष्टुप्ब्रिति सा चाष्टाक्षरैस्तुभिः पादैः षट्तिंशदक्षरायां बृहत्या-

हिती प्राण ऋच इत्येव विद्यादिति श्रुत्यन्तरात् । वागा-
 मत्वाच्चर्चां प्राणेऽन्तर्भावः । तत्कथमित्याह । तस्या वाचो
 बृहत्या ऋच एष प्राणः पतिः । तस्या निर्वर्त्तकत्वात् कौष्ठ्याः
 ग्निग्नेरितमारुतनिर्वर्त्त्या हि ऋक् पालनाद्वाचः पतिः प्राणेन
 हि पाष्यते वाक् । अप्राणस्य शब्दोच्चारणसामर्थ्याभावात् ।
 तस्माद् बृहत्पतिः ऋचां प्राण आत्मेत्यर्थः ।

मन्तर्भवत्येवान्तरसंख्याया महासंख्यायामन्तर्भावादित्याह । सा चेति ।
 वागनुष्टुभोरनुष्टुब्बृहत्योश्चोक्तमैक्यमुपजीव्य ऋचितमाह । अत इति ।
 भवत्वागात्मिका बृहती तथापि तत्पतित्वेन प्राणस्य कथं ऋक्पतित्वमि-
 त्याशङ्क्याह । बृहत्याश्चेति । सर्वात्मकप्राणरूपेण बृहत्याः स्तुतत्वात्तत्र
 सर्वांशान्मत्वा मन्तर्भावः सम्भवति तस्मात्प्राणस्य बृहत्पतित्वे सिद्धमृक्-
 पतित्वमित्यर्थः । प्राणरूपेण स्तुता बृहतीत्यत्र प्रमाणमाह । प्राणो
 बृहतीति । तथापि प्राणस्य विवक्षितमृगात्मत्वं कथं सिध्यतीत्याशङ्क्याह ।
 प्राण इति । तस्य तदात्मत्वे हेत्यन्तरमाह । वागात्मत्वादिति । तासां
 तदात्मत्वेऽपि कथं प्राणेऽन्तर्भावे न हि घटो मृदात्मा घटेऽन्तर्भवतीति
 शस्यते । तत्कथमिति । प्राणस्य वाङ्निष्पादकत्वात्तद्भूतानामृचां प्राणे
 कारणे युक्तोऽन्तर्भाव इत्याह । आहत्यादिना । प्राणस्य तन्निर्वर्त्तकत्वे-
 ऽपि न तस्मिन् वाचोऽन्तर्भावो न हि घटस्य कुन्दाद्येऽन्तर्भाव इत्याशङ्क्या-
 ह । कौष्ठ्येति । कौष्ठनिष्ठेनाग्निना प्रेरितस्तद्गतो वायुर्ह्रस्वञ्च कण्ठा-
 दिभिरभिहित्यमानो वर्णतया व्यज्यते तदात्मिका च वाङ्निष्पीता देव-
 ताधिकरणे ऋक् च वागात्मिकीक्ता तद्युक्ता तस्याः प्राणेऽन्तर्भूतत्वमित्य-
 र्थः । मृगात्मत्वं प्राणस्य प्रकारान्तरेण साधयति । पालनाद्वाचोऽति ।
 सत्त्वामदत्वे सति स्थापकत्वं तदात्मप्रव्याप्तमित्यभिप्रेत्योपसंहरति तस्मादिति

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष
पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥

तथा यजुषाम् । कथमेष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्मण-
जुस्तच्च वाग्विशेष एव । तस्या वाचो यजुषो ब्रह्मण एष
पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः पूर्ववत् । कथं पुनरेतदवगम्यते ।
वृहती ब्रह्मणो ऋग्यजुषं न पुनरन्यार्थत्वमित्युच्यते । वा-
चोऽन्ते सामसामानाधिकरण्यनिर्देशाद्वाग्वै सामेति । तथा-
च वाग्वै वृहती वाग्वै ब्रह्मेति च वाक्समानाधिकरण्ये-
ऋग्यजुषं युक्तं परिशेषात् साम्नाभिहिते ऋग्यजुषौ एव
परिशिष्टे । वाग्विशेषत्वाच्च वाग्विशेषे हि ऋग्यजुषौ ।
तस्मात्तयोर्वाचा समानाधिकरणता युक्ता । अविशेषप्रस-
ङ्गाच्च । सामोद्गीथ इति च स्पष्टं विशेषाभिधानत्वम् । तथा ।

यजुषामात्मेति पूर्वेण-सम्बन्धः । नियतपादाक्षराणामृचाम्प्राणत्वे कु-
तस्तद्विपरीतानां यजुषां तत्त्वमिति शङ्कित्वा परिहरति । कथमिति । त-
थापि- कथस्याणो यजुषामात्मेत्याशङ्क्याह । वाग्वै-ब्रह्मेति- निर्वर्तकत्वं
पालयित्वत्वात्वापि त्वमित्याह । पूर्ववदिति । रुढिमाश्रित्य शङ्कते ।
कथ- पुनरिति । वाक्यशेषविरोधाच्चात्र रुढिः सम्भवतीति परिहरति ।
उच्यत-इति । वाचोऽन्ते सामेत्त्वन्ते-वाचः सामसामानाधिकरण्येन निर्देशा-
द्देहाधिकारोऽयमिति योजना । तथापि कथं ब्रह्मं यजुषं वृहती ब्रह्मणो-
रिति तत्वाह । तथा चेति । परिशेषमेव दर्शयति । सामनीति । इतश्च-
वाक्समानाधिकृतयोर्वृहती ब्रह्मणोऋग्यजुषमेवमित्याह । वाग्विशेषत्वा-
च्चेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । विशेषेति । प्रसङ्गमेव व्यतिरेकस्येन विवृ-
णोति । सामेति । द्वितीयशब्दकारोऽवधारणार्थः किञ्च वाग्वै वृहती वाग्वै

एष उ एव साम वाग्वै सामैष सा चाम-
श्चेति तत्साम्नः सामत्वम् ॥

वृहतीब्रह्मशब्दयोरपि विशेषाभिधानत्वं युक्तम् । अन्यथाऽ-
निर्धारितविशेषयोरानर्थक्यापत्तेश्च । विशेषाभिधानस्य वाङ्-
मात्रत्वे चोभयत्र पौनरुक्त्याद् अग्न्यजुः सामोद्गीथशब्दानाञ्च
श्रुतिष्वेवं क्रमदर्शनात् ॥ २१ ॥

एष उ एव साम । कथमित्याह वाग्वै सा यत्किञ्चित् स्त्री-
शब्दाभिधेयं सा वाक्सर्वस्त्रीशब्दाभिधेयवस्तुविषयो हि सर्व-
नाम सामशब्दः । तथाऽमः एष प्राणः सर्वपुंशब्दाभिधेयवस्तु-
विषयोऽमः शब्दः । केन मे पौंस्यानि नामान्याप्नोषीति प्रा-
णेनेति ब्रूयात्केन मे स्त्रीनामानौति वाचेति श्रुत्यन्तरात् ।
वाक् प्राणाभिधानभूतौ सामशब्दौ । तथा प्राणं निर्वर्त्य

ब्रह्मेति वाक्याभ्यां वृहतीब्रह्मणोर्वागात्मत्वं सिद्धं न च तयोर्वाङ्मात्रत्वं
वाक्यद्वयेऽपि वाग्वै वागिति पौनरुक्तप्रसङ्गात्तस्माद्वृहतीब्रह्मणोरेष्टव्यमग्न्यजु-
श्चित्त्वाह । वाङ्मात्रत्वे चेति । तत्रैव स्थानसाम्प्रत्य हेत्वन्तरमाह ऋगिति ।

अग्न्यजुषं प्राणस्य प्रतिपाद्य तस्मैव सामत्वं साधयति । एष इत्या-
दिना । तदेव स्पष्टयति । सर्वेति । सा शब्दो हि सर्वनाम । तथा च य-
स्त्रीलिङ्गः सर्वः शब्दस्तेनाभिधेयं वस्तु वागित्यर्थः । अमः प्राण इत्युक्त-
प्रपादयति । सर्वपुंशब्देति । पुंलिङ्गेन सर्वेषु शब्देनाभिधेयं वस्तु प्राण
इत्यर्थः । तत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । केनेति । आचार्यस्य शिष्यं प्रत्ये-
वद्वाक्यं पौंस्यानि पुंसो वाचकानि । तथापि कस्य सामशब्दवाच्यत्वमित्या-
शङ्क्य फलितमाह । वागिति । वाशुपसर्जनः प्राणः सामशब्दाभिधेयं
एकवचननिर्देशादित्यर्थः । ननु गीतिषु सामास्त्विति न्यायादुविशि-

यद्वेव समः सुषिणा समो मशकेन समो
नागेन सम एभेस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण

स्वरादिसमुदायमात्रं गोतिः सामशब्देनाभिधीयतेऽतो न
प्राणवाग्व्यतिरेकेण साम नामास्ति किञ्चित्स्वरवर्णादेश्च प्राण-
निर्वर्त्यत्वाप्राणतन्त्रत्वाच्च । एष उ एव प्राणः साम यस्मात्साम
सामेति वाक् प्राणात्मकं सा चामश्चेति तत्तस्मात्साम्नो
गौतिरूपस्य स्वरादिसमुदायस्य सामत्वम् । तत्रगौत भुवि
यत उ एव समस्तुल्यः सर्वेण वक्ष्यमाणेन प्रकारेण तस्माद्वा
सामेत्यनेन सम्बन्धः ॥

वाशब्दः सामशब्दलाभनिमित्तप्रकारान्तरनिर्देशसामर्थ्य-
लभ्यः । केन पुनः प्रकारेण प्राणस्य तुल्यत्वमित्युच्यते ।

७८ काचिद्वीतिः सामेत्युच्यते । तत्कृतो वायुपसर्जनस्य प्राणस्य सामत्वमत-
आह । तर्थात् । प्राणस्य सामत्वे सतीति यावत् । प्रगीते मन्त्रवाक्ये साम-
शब्दस्य वृद्धैरिष्टत्वादस्तिप्राणादिव्यतिरेकेण सामेत्वाशङ्काह । स्वरेति ।
आदिपदेन यदवाक्यादिग्रहः । वायुपसर्जने प्राणे मुख्यः सामशब्द-
स्तत्सम्बन्धादितरत्र गौणोभवादिशब्दवदित्यर्थः । उक्तोऽर्थे तस्मान्नः साम-
त्वमिति वाक्यं योजयति । यस्मादिति । इदं सामेदं सामेति यद्व्यवहृ-
यते तद्वाक्प्राणात्मकमेवोच्यते सा चामश्चेति व्युत्पत्तेर्वस्मादेवं तस्मात्प्रसिद्धस्य
साम्नो यत्सामत्व तन्मुख्यसामनिर्वर्त्यत्वाद्गौणमेव सदध्ये तद्व्यवहारे प्रसिद्धमिति
योजना । प्रकारान्तरेण प्राणस्य सामत्वमुपासनार्थमुपन्यस्यति । वदित्या-
दिना । प्रकारान्तरावद्योती वाशब्दोऽत न श्रूयत इत्याशङ्काह । वाशब्द-
इति । निमित्तान्तरमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । केनेत्यादिना । ननु प्राणस्य

तस्मादेव सामाश्रुते साम्नः सायुज्यं स लोकां
जयति य एवमेतत्साम वेद ॥ २२ ॥

समः प्लुषिणा पुत्तिकाशरीरेण समो मशकेन मशकशरी-
रेण समो नागेन हस्तिशरीरेण समः । एभिस्त्रिभिर्लोकै-
स्त्रैलोक्यशरीरेण प्राजापत्येन समोऽनेन जगद्रूपेण हैरण्यग-
र्भेण पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत्कात्सर्ग्येन परिसमाप्त
इति समत्वं प्राणस्य । न पुनः शरीरमात्रपरिमाणेनैवासू-
र्तत्वात्सर्वगतत्वाच्च न च घटप्रासादादिप्रदीपवत्सङ्कोचविका-
शितया शरीरेषु तावन्मात्रं समत्वम् । त एते सर्व एव
समाः । सर्वैर्जनता इति श्रुतेः । सर्वगतस्य तु शरीरेषु शरी-
रपरिमाणवृत्तिलाभो न विरुध्यते । एवं समत्वात्सामाख्यं
प्राणं वेद यः श्रुतिप्रसारितमहत्वं तस्यैतत्फलमश्रुते व्या-
प्नोति साम्नः प्राणस्य सायुज्यं सयुग्भावं समान देहेन्द्रि-

तत्तच्छरीरपरिमाणत्वे परिच्छिन्नत्वादानन्यानुपपत्तिस्तत्कथमस्य विरुद्धेषु
शरीरेषु समत्वमित्याशङ्क्याह । पुत्तिकादीति । समशब्दस्य यथा श्रुतार्थत्वं
किञ्चिदित्याशङ्क्याह । न पुनरिति । आधिदैविकेन रूपेणामूर्तत्वं सर्व-
गतत्वञ्च द्रष्टव्यं । ननु प्रदीपो घटे सङ्कुचति प्रासादे च विकसति तथा
प्राणोऽपि मशकादिशरीरेषु सङ्कोचनिभादिदेहेषु विकासञ्चापद्यतामिति ।
समत्वाविद्धिरित्याशङ्क्याह । न चेति । प्राणस्य सर्वगतत्वे समत्वश्रुति-
विरोधमाशङ्क्याह । सर्वगतस्येति । खण्डादिषु गोत्ववच्छरीरेषु सर्वत्र
स्थितस्य प्राणस्य तत्तच्छरीरपरिमाणाया वृत्तेर्लाभः सम्भवति । सर्वगतस्यैव
नभसस्तत्र तत्र कूपकुम्भाद्यवच्छेदीपलम्भादित्यर्थः । फलश्रुतिसवतादव्या-
करोति । एवमिति । फलविकल्पे हेतुमाह । भावनेति । वेदनं व्याकरोति ।

एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन हीदः
 सर्वमुत्तमं वागेव गीथोच्चगीथा चेति स उ-
 द्गीथः ॥ २३ ॥

याभिमानत्वं सालोक्यं समानलोकतां वा भावनाविशेषतो
 य एवमेतद्यथोक्तं साम प्राणं वेद आप्राणात्माभिमानाभि-
 व्यक्तेरुपास्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एष उ वा उद्गीथः । उद्गीथो नाम सामावयवो
 भक्तिविशेषो नोद्गानम् । सामाधिकारात् । कथमुद्गीथः
 प्राणः । प्राणो वा उत्प्राणेन हि यस्मादिदं सर्वं जगदुत्त-
 ममूर्ध्वं स्तम्भं उत्तन्मितं विधृतमित्यर्थः । उत्तमार्थावद्योत-
 कोऽयमुच्छब्दः प्राणगुणाभिधायकः । तस्मादुत्प्राणो वागेव
 गीथा शब्दविशेषत्वादुद्गीथभक्तेः । गायते शब्दार्थत्वात्

आप्राणेति । इदञ्च फलं मध्यप्रदीपन्यायेनोभयतः सम्बन्धमवधेयम् ॥ २२ ॥

प्रस्तावादिशब्दवद्गीथशब्दस्यापि भक्तिविशेषे कृत्वाद्गीथेनात्म-
 यामेत्यत्र चौहान्ते कर्मणि प्रयुक्तत्वात्कथमुद्गीथः प्राणइत्याशङ्क्याह ।
 उद्गीथो नामेति । नञ्प्रदस्योभयतः सम्बन्धः सामशब्दितस्य प्राणस्य
 प्रकृतत्वादिति हेतुमाह । सामाधिकारादिति । न तावदुद्गीथशब्दस्य प्राणे
 कृत्स्नस्य तस्मिन्वृद्धप्रयोगादर्शनाच्चापि योगोऽवयववृत्तेरदृष्टेरिति श-
 ङ्कते । कथमिति । योगवृत्तिमुपेत्य परिहरति । प्राण इति । उच्छब्दो
 नास्त्यर्थस्य वाचको निपातत्वादित्याशङ्क्याह । उत्तमेति । तथापि कथं
 प्राणो वा उद्गीथः तत्वाह । प्राणेति । वायुर्वै गौतमः तन्मन्त्रमि-

तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्ष्य-
न्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्ध्नि विपातयताद्यदितो-

वागेव । न ह्युद्गीथभक्तेः शब्दव्यतिरेकेण किञ्चिद्रूपमुत्प्रे-
क्ष्यते तस्माद्युक्तमवधारणम् । वागेव गीथेत्युच्चप्राणी गीथा च
प्राणतन्त्रावागित्युभयमेकेन शब्देनाभिधीयते स उद्गीथः ॥ २३ ॥

उक्तार्थदार्ढ्यायास्त्रयाधिकारभ्यते । तद्वापि तत्तत्रैतस्मि-
न्नुक्तेऽर्थे ह अपि आख्यायिकापि श्रूयते ह स्म । ब्रह्मद-
त्तोब्रह्मदत्तो नामतः । चिकितानस्वापत्यं चैकितानः तद-
पत्यं युवा चैकितानेयो राजानं यज्ञे सीमं भक्ष्यन्नुवाच
किमयं चमसस्थी मया भक्ष्यमाणो राजा त्यस्य तस्य ममा-
नृतवादिनो मूर्ध्नि शिरो विपातयाद्विस्मष्टं पातयतु ।
तोरयन्तातडादेश आशिषि लोट् । विपातयतादिति । यद्य-
हमनृतवादी स्यामित्यर्थः । कथम्पुनरनृतवादित्वप्राप्तिरि-
त्युच्यते । यद्यदीतोऽस्मात् प्रकृतात् प्राणाद्वाक्संयुक्तादयास्थो-

त्वादिश्वतेरित्यर्थः । उद्गीथभक्तेः शब्दविशेषत्वेऽपि मीथावागिति कथ-
मुच्यते तत्राह । गायतेरिति । अथावधारणं साधयति । नहीति ।
तथापि कथं प्राणस्योद्गीथत्वमित्याशङ्क्य वागुपसर्जनस्य तस्य तथात्वं क-
थयति । उच्येति । २३ ।

तद्वापीत्यादिवाक्यस्य प्रकृतानुपयोगमाशङ्क्याह । उक्तार्थेति । उद्गी-
थदेवताप्राणो न वागादिरित्युक्तोऽर्थः । जीवति तु वंश्ये युवा (पां ४ ।
३ । १६३) इति स्मरणात्पितृादौ वंशे जीवति पौत्रप्रभृतेर्यदप-
त्यन्तद्युवसंज्ञकमिति द्रष्टव्यम् । क्रियापदनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति ।
तोरिति । तुप्रत्ययस्यायमाशिषि विषये तातडादेशः । तु ह्योक्ताडा-
शिष्यन्यतरस्यां (पां ७ । १ । १५) इति स्मरणादित्यर्थः । मूर्ध्निपातः

यास्य आङ्गिरसोऽन्येनोद्गायदिति वाचा च ह्येव
स प्राणेन चोद्गायदिति ॥ २४ ॥

मुख्यप्राणाभिधायकेनायास्याङ्गिरसशब्देनाभिधीयते । विश्व-
सृजां पूर्वर्षीणां सन्ने उद्गाता सोऽन्येन देवतान्तरेण वाक्-
प्राणव्यतिरिक्तेनोद्गायदुद्गानं कृतवान् । ततोऽहमनृतवादी
स्याम् । तस्य मम देवताविपरीतप्रतिपत्तुमूर्धनं विपातय-
त्वित्येवं शपथञ्चकारेति विज्ञाने प्रत्ययदार्ढ्यकर्त्तव्यतां दर्श-
यति । तमिमं आख्यायिकानिर्द्धारितमर्थं स्वेन वचसोपसंह-
रति श्रुतिः । वाचा च प्राणप्रधानया प्राणेन च स्वस्यात्मभू-
तेन सोऽयास्य आङ्गिरस उद्गाता उद्गायदित्येषोऽर्थो नि-
र्द्धारितः शपथेन ॥ २४ ॥

प्रापकं दर्शयति । यदीति । अन्तर्वादित्वस्य प्रापकाभावादप्राप्तिरिति
शङ्कते । कथम्पुनरिति । उद्गानस्य बुद्धादिसन्निधानात्तद्देवताप्राजापत्या-
दिलक्षणादिनस्मिन्नेवता किंवा वर्णस्वरादिसन्निधानात्तद्देवतैव तत्र
देवतेति विप्रतिपत्तेरन्तर्वादित्वे शङ्किते ब्रह्मदत्तः शपथेन निर्णयञ्च-
कारेत्याह । उच्यत इति । प्राणाद्वाक्संयुक्तादन्येनायासो यद्युद्गाय-
दिति सम्बन्धः । नन्वयास्याङ्गिरसशब्दवाच्यो मुख्यः प्राणो देवता तन्नो-
द्गाता भवितुमुत्सृज्यते सत्वाह । मुख्येति । उक्तार्थदार्ढ्यायेत्युक्तमुपसं-
हरति । इति विज्ञान इति । उक्तरीत्या शपथक्रियया प्राण एवोद्गीय-
देवतेत्यान्विज्ञाने प्रत्ययो विश्वासस्तस्य यद्दार्ढ्यन्तस्य कर्त्तव्यतामाख्या-
यिकया दर्शयति श्रुतिरिति यावत् । आख्यायिकार्थस्यैव वाचेत्यादि-
नोक्तेः पौनस्त्यमित्याशङ्क्याह । तमिति । शपथस्य स्वातन्त्र्येणप्रा-
माण्येऽपि श्रुतिमूलतया मानाण्यं सिध्यतीति भावः ॥ २४ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य
स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादात्विज्यं करि-
ष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तथा वाचा स्वरसम्पन्नया-
त्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव ।

तस्य हैतस्य । तस्येति प्रकृतम्प्राणमभिसम्बधाति । ह
एतस्येति सुखं व्यपदिशत्यभिनयेन । साम्नः सामशब्दवा-
च्यस्य प्राणस्य यः स्वन्यनं वेद तस्य ह किं स्यात् । भवति
हास्य स्वं । फलेन प्रलोभ्याभिमुखोक्त्य शुश्रूषवे आह ।
तस्य वै साम्नः स्वर एव स्वं । स्वरं इति कण्ठगतं मा-
धुर्य्यन्तदेवास्य स्वं विभूषणम् । तेन हि भूषितमृद्धिमत्तभ्यते
उद्गानम् । यस्मादेवं तस्मादात्विज्यं ऋत्विक्कर्मज्ञानं करिष्य-
न्वाचि विषये वाचि वागाश्रितं स्वरमिच्छेत । । साम्नो
धनवत्तां स्वरेण चिकीर्षुरुद्गाता । इदन्तु प्रासङ्गिकं विधीः
यते साम्नः सौख्येण स्वरवत्त्वप्रत्यये कर्त्तव्ये इच्छामात्रेण
सौख्यं न भवतीति दन्तधावनतैलपानादिसामर्थ्यात्कर्त्त-

उद्गोपदेवता प्राण एवेति निर्धार्य स्वरसुवर्णप्रतिष्ठाशुणविधानार्थ-
स्तत्तरकण्डिकात्रयमवतारयति । तस्येत्यादिना । किसित्यादौ फलमभिल-
ष्यते तत्राह । फलेनेति । सौख्यं साम्नो भूषणमित्यत्राहुर्मवनमुकूल-
यति । तेन हीति । कथन्तर्हि कण्ठगतं माधुर्य्यं सम्पादनीयमित्या-
शङ्काह । यस्मादिति । प्राणोऽहं यमैव गीतिभावनापन्नस्य सौख्यं धन-
मिति प्रकृते प्राणविज्ञाने शुणनिधिर्विवक्षितस्येत्किमित्युद्गातरन्यकर्त्तव्य-
मुपदिश्यत इत्याशङ्क्य दृष्टफलतयेत्याह । इदन्त्विति । अथेच्छायां क-
र्त्तव्यत्वेन विहितायां तावन्मात्रे सिद्धेऽपि कथं सौख्यं सिध्येन्नहि
स्वर्गकामनामात्रेण स्वर्गं सिध्यत्यत आह । साम्न इति । तस्य सुस्वर-

अथो यस्य स्वप्नवति भवति हास्य स्वं य एवमेत-
त्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य

व्यमित्यर्थः । तयवं संस्कृतया वाचा स्वरसम्पन्नयात्तिज्यं
कुर्यात् । तस्माद्यस्मात्साम्नः स्वभूतः स्वरस्तेन स्वेन भूषित
साम । अतो यज्ञे स्वरवन्तमुद्गातारं दिदृक्षन्त एव द्रष्टुमि-
च्छन्त एव धनिनमिव लौकिकाः । प्रसिद्धं हि लोकेऽथोऽपि
यस्य स्वं धनम्भवति तं धनिनं दिदृक्षन्त इति । सिद्धस्य
गुणविज्ञानफलसम्बन्धस्योपसंहारः क्रियते । भवति हास्य
स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेदेति ॥ २५ ॥

अथान्यो गुणः सुवर्णवत्तालक्षणो विधीयते । असावपि
सौख्यमेव । एतावान्विशेषः । पूर्वं कण्ठगतमाधुर्यजमिदन्तु
लाक्षणिकं सुवर्णशब्दवाच्यं तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं

त्वेन तच्छब्दस्य प्राणस्योपासकात्मकस्य स्वरवत्त्वप्रत्यये कार्यं सति वि-
हितेच्छाभावेण साम्नः सौख्यं न भवतीत्यस्मात्सामर्थ्यादन्तधावनादिक-
त्तव्यमित्येतदत्र विधित्तमिति योजना । सौख्यस्य सामभूषणत्वे
गमकमाह । तस्मादिति । दृष्टान्तमनन्तरवाक्यावष्टम्भेन स्पष्टयति ।
प्रसिद्धं हीति । भवति हास्यस्वमिति प्रागेवोक्तत्वादनर्थिका पुनरुक्तिः
रित्याशङ्क्याह । सिद्धस्येति ॥ २५ ॥

साम्नो गुणान्तरमवतारवति । अथेति । तर्हि पुनरुक्तिः स्यात्तत्राह ।
एतावानिति । लाक्षणिकं कण्ठोऽयं वर्णो दन्त्योऽयमिति लक्षणज्ञानपूर्वकं
सुउ वर्णोच्चारणं समैव सामशब्दितप्राणभूतस्य धनमिति यावत् । लाक्षणिक-

सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्यसु-
वर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह
तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि

वेद भवति हास्य सुवर्णम् । सुवर्णशब्दसामान्यात् स्वरसुव-
र्णयोर्लौकिकमेव सुवर्णं गुणविज्ञानफलभावतीत्यर्थः । तस्य
वैस्वर एव सुवर्णम् । भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः
सुवर्णं वेदेति पूर्ववत्सर्वम् ॥ २६ ॥

तथा प्रतिष्ठागुणं विधित्वन्नाह । तस्य हैतस्य साम्नो यः
प्रतिष्ठां वेद । प्रतितिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा वाक् तां प्रतिष्ठां
साम्नो गुणं यो वेद स प्रतिष्ठति ह । तं यथा यथोपासत
इति श्रुतेः । तद्गुणवत्त्वं युक्तम् । पूर्ववत् फलेन प्रतिलोभि-
ताय का प्रतिष्ठेति शुश्रूषवे आह । तस्य वै साम्नो वागेव ।
वागिति जिह्वामूलीयादीनां स्थानानामाख्या । सैव प्रतिष्ठा ।

सौख्यगुणवत्प्राणविज्ञानवतो यथोक्तफललाभे हेतुमाह । सुवर्णशब्देति । वा-
क्यार्थमाह । लौकिकमेवेति । फलेन प्रलोभ्यामिमुष्मीकृत्य किं तत्सुवर्णमिति
शुश्रूषवे ब्रूते । तस्मेति । गुणविज्ञानफलमुपसंहरति । भवतीति । साम्न-
स्तच्छब्दवाच्यस्य प्राणस्य स्वरूपप्रभूतस्मेति यावत् ॥ २६ ॥

उपास्यस्य प्रतिष्ठागुणत्वेऽपि कथमुपासकस्य तद्गुणत्वन्तत्वाह । तं य-
थेति । आदिपदादुरःशिरःकण्ठदन्तौष्ठनासिकातालूनि गृह्यन्ते । अष्टौ
स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठं शिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ

खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयते ऽन्नइत्यु द्वैक
आहुः ॥ २७ ॥

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु

तदाह वाचि हि जिह्वामूलीयादिषु हि यस्मात्प्रतिष्ठितः
सन्नेष प्राण एतज्ज्ञानं गीयते गीतिभावमापद्यते । तस्मात्साम्नः
प्रतिष्ठा वागन्ने प्रतिष्ठितो गीयत इत्यु ह एकेऽन्ये आहुः
इह प्रतितिष्ठतीत्युक्तं अनिन्दितत्वादेकोयपक्षस्य विकल्पेन
प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्यात् वाग्वै प्रतिष्ठानं वेति ॥ २७ ॥

एवं प्राणविज्ञानवतो जपकर्म विधित्यते । यद्विज्ञान-
वतो जपकर्मण्यधिकारस्तद्विज्ञानमुक्तम् । अथानन्तरं यस्मा-
च्चैव विदुषा प्रयुज्यमानं देवभावायाभ्यारोहफलं जपकर्म
अतस्तस्मात्तद्विधीयते । इह तस्य चोदुगीयसम्बन्धात्सर्वत्र

५ तालु च । किमित्यष्टौ स्थानानि वागित्युच्यन्ते तत्राह । वाचि हीति ।
पञ्चान्तरमाह । अन्न इति । अन्नशब्देन तत्परिणामो देहो गृह्यते । ए-
कोयपक्षे युक्तिमाह । लेहेति । कथन्तर्हि प्रतिष्ठागुणस्य प्राणस्य विज्ञानं
कर्तव्यमत आह । अनिन्यत्वादिति ॥ २७ ॥

अथातः पवमानानामित्यादिवाक्यमवतारयति । एवमिति । तत्राथ-
शब्दं व्याचष्टे यद्विज्ञानवत इति । अतःशब्दार्थमाह । यस्माच्चेति । इ-
हेति प्राणविदुक्तिः । कदा तर्हि जपकर्म कर्तव्यं तत्राह । तस्येति । उद्गी-
थेनात्ययाम त्वं न उद्गायेति च प्रकरणादुद्गीथेन सम्बन्धाज्जपस्य सर्वत्रोद्गा-
नकाले प्राप्नोति पवमानानामेवेति वचनात्कालनियमसिद्धिरित्यर्थः । स वै ख-
ल्वित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । पवमानेष्विति । ननु कर्तव्यत्वेनाभ्यारोह

प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि
जपेत्

प्राप्तौ पवमानानामिति वचनात् । पवमानेषु त्रिष्वपि क-
र्त्तव्यतायां प्राप्तायां पुनः कालसङ्कोचङ्करोति । स वै खलु
प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स प्रस्तोता यत्र यस्मिन् काले
साम प्रस्तुयात् प्रारभेत तस्मिन् काल एतानि जपेत् । अस्य
च जपकर्मण आख्याभ्यारोहः आभिमुख्येनारोहत्यनेन
जपकर्मणा एवं विद्देवभावमात्मानमित्यभ्यारोहः । एतानीति
बहुवचनात्क्षीणि यजूंषि । द्वितीयानिर्देशाद् ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्च
यथा पठित एव स्वरः प्रयोक्तव्यो न मान्त्वः । याजमानं
जपकर्म ॥

अयते । जपकर्म विधित्सितमिति चोच्यते । किं केन सङ्गतमित्याशङ्क्याह ।
अस्य चेति । अभ्यारोहशब्दस्य न तत्र रुद्धिर्द्विप्रयोगाभावादित्याश-
ङ्क्याह । आभिमुख्येनेति । यजुर्मन्त्राक्षराणामनियतपादाक्षरत्वादसतो
मासङ्गमयेत्यारभ्यैको वा द्वौ वा मन्त्रावित्याशङ्क्याह । एतानीति । यद्यमी
याजुषा मन्त्रास्तर्हि मान्त्वेण स्वरेण वैभाषिकपुन्योक्तेन भाव्यमित्याशङ्क्याह ।
द्वितीयेति । यत्र स्वरो विवक्षितस्तत्र तृतीयानिर्देशो दृश्यते । उच्चैर्क्वा
क्रियते उच्चैः सान्नो पांशुयजुषेति । प्रकृते तु द्वितीयानिर्देशाज्जपकर्ममात्रं
प्रतीयते मान्त्वस्तु स्वरो न प्रतिभातोऽर्थः । केन तर्हि स्वरेण प्रयोगो
मन्त्राणामिति चेत्तत्वाह । ब्राह्मणेति । भवतु शातपथेन स्वरेण मन्त्राणां
प्रयोगस्तथापि किमात्विज्यं किंवा याजमानजपकर्म्मैति विवक्षायामाह ।
याजमानमिति ।

असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय
मृत्योर्मांमृतं गमयेति स यदाहासतो मा सद्ग-
मयेति मृत्युर्वा असत्सदमृतं मृत्योर्मांमृतं गम-
यामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्ग-

एतानि तानि यजूंषि । असतो मा सद्गमय तमसो
मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्मांमृतं गमयेति मन्त्राणामद्यस्तिरो-
हितो भवतीति स्वयमेव व्याचष्टे ब्राह्मणं मन्त्रार्थम् । स
मन्त्री यदाह यदुक्तवान् कोऽसावर्थ इत्युच्यते । असतो मा
सद्गमयेति । मृत्युर्वा असत्स्वाभाविककर्म्मविज्ञाने मृत्युरि-
त्युच्यते । असदत्यन्ताधीभावहेतुत्वात् । सदमृतं सच्छास्त्री-
यकर्म्मविज्ञानोऽमरणहेतुत्वादमृतम् । तस्मादसतोऽसत्कर्म्मणोऽ-
ज्ञानाच्च मा मां सच्छास्त्रीयकर्म्मविज्ञाने गमय देवभावसाध-
नात्मभावसापादयेत्यर्थः । तत्र वाक्यार्थमाहामृतं मा कु-
र्वित्येवैतदाहेति । तथा तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै
तमः सर्वं ह्यज्ञानमावरणात्मकत्वात्तमस्तदेव च मरणहेतु-
त्वान्मृत्युः । ज्योतिरमृतं पूर्वोक्तविपरीतदैवस्वरूपम् । प्रका-
शात्मकत्वाज्ज्ञानं ज्योतिस्तदेवामृतमविनाशात्मकत्वात्तमसो

व्याचिख्यासितयजुषां स्वरूपं दर्शयति । एतानोति । मन्त्रार्थशब्देन
पदार्थो वाक्यार्थस्तत्फलञ्चेति त्रयमुच्यते । लौकिकान्तमो व्यावर्त्तयति ।
सर्वं हीति । पूर्वोक्तपदेन व्याख्यातन्तमो गृह्यते । वैपरीत्ये हेतु-
साह । प्रकाशात्मकत्वादिति । ज्ञानान्तेन साध्यमिति यावत् । पदार्थो-
क्तिसमाप्ताविति शब्दः । उत्तरवाक्याभ्यां वाक्यार्थस्तत्फलञ्चेति द्वयं

मयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मा मृत
 गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्मामृतं गम-
 येति नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ यानीतराणि
 स्तोत्राणि तेष्व्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मादुतेषु वरं
 वृणीत यं कामं कामयेत तं स एष

मा ज्योतिर्गमयेति । पूर्ववन् मृत्योर्मामृतं गमयेत्यादि । अमृतं
 मा कुर्वित्येवैतदाह । दैवं प्राजापत्यं फलभावमापादये-
 त्यर्थः । पूर्वो मन्त्रोऽसाधनस्वभावात्साधनभावमापादयेति ।
 द्वितीयस्तु साधनभावादप्यज्ञानरूपात्साध्यभावमापादयेति ।
 मृत्योर्मामृतङ्गमयेति पूर्वयोरिव मन्त्रयोः समुच्चितोऽर्थस्तृतीयेन
 मन्त्रेणोच्यत इति प्रसिद्धार्थतैव । नात्र तृतीये मन्त्रे तिरो-
 हितमन्तर्हितमिवार्थरूपं पूर्वयोरिव मन्त्रयोरस्ति यथा श्रुत
 एवार्थः ॥

याजमानमुदुनानं कृत्वा पवमानेषु त्रिष्वथानन्तरं या-
 नीतराणि शिष्टानि स्तोत्राणि तेष्व्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत् ।
 प्राणविदुद्गाता प्राणभूतः प्राणवदेव यस्मात्स एष उद्गाता

क्रमेशोच्यत इत्याह । पूर्ववदिति । फलवाक्यमादाय पूर्वस्त्राद्विशेषं
 दर्शयति । अमृतमिति । प्रथमद्वितीयमन्त्रयोरर्थभेदाप्रतीतेः पुनरुक्ति-
 माशङ्क्यावान्तरभेदमाह । पूर्वमन्त्र इति । तथापि तृतीये मन्त्रे पुन-
 रुक्तिस्तदवस्थेत्याशङ्काह । पूर्वयोरिति ।

वृत्तमनूद्योत्तरवाक्यमवतार्य व्याचष्टे । याजमानमिति । यथा
 प्राणस्त्रिषु पवमानेषु साधारणमागानङ्कृत्वा शिष्टेषु स्तोत्रेषु

एवंविदुद्गाताऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति तद्वैतल्लोकजिदेव न द्वैवालोक्यता-

एवं प्राणं यथोक्तं वेत्त्यतः प्राणवदेव तं कामं साधयितुं समर्थस्तस्माद्यजमानस्तेषु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तं काम वरं वृणीत प्रार्थयेत् । यस्मात्तस्मात् एष एवविदुद्गातेति तस्माच्छब्दात्प्रागेव संबध्यते । आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते इच्छत्युद्गाता तमागानेन साधयत्येवं तावज्ज्ञानकर्म्मभ्यां प्राणात्मापत्तिरित्युक्तं । तत्र नास्याशङ्कासम्भवः । अतः कर्म्मापाये प्राणापत्तिर्भवति वा न वेत्याशङ्क्यते तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह । तद्वैतल्लोकजिदेवेति । तत् ह तदेतत्प्राणदर्शनं कर्म्म वियुक्तं केवलमपि लोकजिदेवेति लोकसाधनमेव । न ह एवालोक्यतायै अलोकाहर्त्वायाशा शंसन् प्रार्थनं नैवास्ति ह । न हि

स्वार्थसागानमकरोत्तथेत्याह । प्राणविदिति ॥ तद्विदो तद्वदाग्राने योग्यतामाह । प्राणभूत इति ॥ हेतुवाक्यमादौ योजयति । यस्मादिति ॥ प्रतिज्ञावाक्यं व्याचष्टे । तस्मादिति ॥ किमिति व्यत्यासेन वाक्यद्वयव्याख्यानमित्याशङ्क्यार्थाच्चेति न्यायेन पाठक्रमसन्तादृत्य परिहरति । यस्मादित्यादिना ॥ स एष एवंविदुद्गाताऽऽत्मने यजमानाय वा यद्कामं कामयते तमागानेन साधयति । यस्मादिति हेतुप्रत्यस्तस्मादिति प्रतिज्ञापन्यात्प्रागेव संबध्यत इति योजना ॥ वृत्तं कीर्त्तयति । एवं तावदिति ॥ तत्र कर्म्मसमुच्चिते ज्ञाने देवताप्रौ शङ्कासम्भवो नास्ति । मिथः सहकृतयोजनानकर्म्मणोस्तदाग्निहेतुत्वादित्याह । तत्रेति ॥ समनन्तरं वाक्यमवतारयति । अत इति ॥ समुच्चयात्फलाप्तेर्दृष्टत्वादिति यावत् ॥ न हेत्वादिना पदानि छिन्द्याक्य-

या आशास्ति य एवमेतत्सामवेद ॥ २८ ॥ इति तृ-
तीयं ब्राह्मणम् ॥

प्राणात्मन्युत्पन्नात्माभिमानस्य तद्व्याप्त्या शंसनं सम्भवति ।
न हि ग्रामस्थः कदा ग्रामं प्राप्नुयामित्यरण्यस्य इवा-
शास्ते । असन्निकृष्टविषये ह्यनात्मन्याशंसनं न तत्स्वात्मनि
सम्भवति । तस्मान्नाशास्ति कदाचित्प्राणात्मभावं न प्रतिप-
द्येयमिति । कस्यैतद्य एवमेतत्साम प्राणं यद्योक्तं निर्धारित-
महिमानं वेदाहमस्मि प्राण इन्द्रियविषयासङ्गैरासुरैः
पाप्मभिरधर्षणीयो विशुद्धो वागादिपञ्चकञ्च मदाश्रय-
त्वादग्न्याद्यात्मस्वरूपं स्वाभाविकविज्ञानीत्येन्द्रियविषया-
सङ्गजनितासुरपाप्मदोषवियुक्तं सर्वभूतेषु च मदाश्रयान्ना-

भादाय व्याकरोति । अलोकार्कत्वात् । तदेव स्फुटयति । न हीति ॥
तत्र दृष्टान्तमाह । न हीति । दृश्यमानमाशंसनं तर्हि कस्मिन्विषये स्या-
दित्याशङ्क्याह । असन्निकृष्टेति ॥ प्राणात्मना व्यवस्थितस्य विदुषस्तदात्म-
भावं कदाचिदहं न प्रतिपद्येमित्याशंसनं नास्तीति निश्चययति । तस्मा-
दिति । कर्मसमुच्चितादुपासनात्केवलाच्च प्राणात्मत्वं फलसुक्तं तत्र समुच्चिता-
दुक्तं तर्ह्यजमानस्य वा फलं केवलाच्चोपासनात्तयोरन्यतरस्यान्यस्य वा कस्यचि-
दिति जिज्ञासमानः शङ्कते । कस्येति ॥ ज्ञानकर्मणोरुभयत्र सोऽभावाद्
भयोरपि वचनात्फलसिद्धिः । आत्ममान्तरविषयन्तु केवलज्ञानस्य लोकजय-
हेतुत्वमित्यभिप्रेत्याह । य एवमिति ॥ एवं शब्दस्य प्रकृतपरासंज्ञित्वात्-
गर्वोक्तं सर्वं वेद्यस्वरूपं सङ्क्षिपति । अहमस्मीत्यादिना ॥ तस्य वागा-
दिभ्यो विशेषं दर्शयति । इन्द्रियेति ॥ किमिदानीं प्राणस्यैवोपास्यतया वागा-

आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य-
नान्यदात्मनोऽपश्यत् सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततो-

द्योपयोगबन्धनमात्मा चाहं सर्वभूतानामाङ्गिरसत्वादृश्य-
जुःसामोन्नीयभूतायाश्च वाच आत्मा तद्ग्राप्तेस्तन्निवर्त्तकत्वाच्च
मम साम्नो गीतिभावमापद्यमानस्य बाह्यन्धनं भूषणं सौख्यं
ततोऽप्यन्तरतरं सौख्यं लाक्षणिकं सौख्यं गीतिभाव-
मापद्यमानस्य मम कण्ठादिस्थानानि प्रतिष्ठा । एवं गुणोऽहं
पुत्तिकादिशरीरेषु कात्स्न्येन परिसमाप्तोऽमूर्त्तत्वात्सर्वगत-
त्वाच्चेति । आ एवमभिमानीभिव्यक्तेर्वैदोपास्त इत्यर्थः ॥ इति
बृहदारण्यकभाष्ये तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ३ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीद् ज्ञानकर्मभ्यां ससुचिताभ्याम्रजा-
पतित्वप्राप्तिर्व्याख्याता । केवलप्राणदर्शनेन च तद्वैतलोक-
दिपञ्चकस्येक्षितमिति नेत्याह । वागादीति ॥ तस्य प्राणश्चयत्वेऽपि कुतो
देवतात्वमासङ्गपाप्मविद्वत्वादित्याशङ्क्याह । स्वाभाविकेति ॥ अन्नकृतोपकारं
प्राणद्वारा वागादौ स्मारयति । सर्वेति ॥ रूपात्मके जगति प्राणस्य स्वरूप-
मनुसंधत्ते । आत्मा चेति ॥ नामात्मके जगति प्राणस्यात्मत्वमुक्तं स्मारयति ।
ऋगिति ॥ सति सामत्वे गीतिभावावस्थायां प्राणस्योक्तं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च
सौख्यं सौवर्ण्यमिति गुणद्वयमनुवदति । ममेति । तस्यैव वैकल्पिकीं प्रति-
ष्ठाकृतमनुस्मारयति । गीतीति ॥ तद्वैवेत्यादिनोक्तं परामृशति । एवं
गुणोऽहमिति ॥ इत्येवमभिमानीभिव्यक्तिपर्यन्तं यो ध्यायति तस्मैदं फलमि-
त्युपसंहरति । इतीति ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥०॥ ३ ॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्य पूर्व्वेण सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । आत्मैवे-
त्यादिना । केवलप्राणदर्शनेन च प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्यातेति सम्बन्धः ॥
इदानीमात्मैवेत्यादेस्तद्देमित्यतः प्राक्तनग्रन्थस्यापाततत्त्वात्पर्य्यमाह । प्रजा-

जिद्वेत्यादिना प्रजापतेः फलभूतस्य सृष्टिस्थितिसंहारेषु
जगतः स्वातन्त्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन ज्ञानकर्म्मणोर्वैदिकयोः
फलोत्कर्षो-वर्णयितव्य इत्येवमर्थमारभ्यते । तेन च कर्म्म का-
ण्डविहितज्ञानकर्म्मस्तुतिः कृता भवेत् सामर्थ्याद्विवक्षितन्वे-
दत् । सर्वमप्येतज्ज्ञानकर्म्मफलं संसार एव भयारत्यादियुक्त-
त्वश्रवणात्कार्यकरणलक्षणत्वाच्च स्थूलव्यक्तानित्यविषयत्वा-
च्चेति ॥ ब्रह्मविद्यायाः केवलाया वक्ष्यमाणाया मोक्षहेतु-
त्वमित्युत्तरार्थच्चेति । न हि संसारविषयात्साध्यसाधना-
दिभेदलक्षणादविरक्तस्यात्मैकत्वज्ञानविषयेऽधिकारोऽपि त-
स्यैव पाने । तस्माज्ज्ञानकर्म्मफलोत्कर्षोपवर्णनमुत्तरा-

पतेरिति । आदिपदेन सर्वात्मत्वादि गृह्यते ॥ फलोत्कर्षोपवर्णनं कुत्रोप-
युज्यते तत्राह । तेन चेति । कर्म्मकाण्डपदेन पूर्वमन्योऽपि सङ्गृहीतः ।
फलातिशयो हेत्वतिशयापेक्षोऽन्यथाऽऽकस्मिकत्वापातादतो ज्ञानकर्म्मफल-
भूतत्वेविभूतिरुच्यमाना ज्ञानकर्म्मणोर्महत्त्वन्दर्शयतीत्याह । सामर्थ्यादिति ॥
आपातिकन्तात्पर्यसुक्ता परमतात्पर्यमाह । विवक्षितन्विति ॥ किञ्च । वि-
मतं संसारान्तर्भूतं कार्यकरणात्मत्वादस्मदादिकार्यकरणवदित्याह । कार्येति ॥
प्रजापत्यपदस्य संसारान्तर्भूतत्वे हेत्वन्तरमाह । स्थूलेति ॥ स्थूलत्वं साध-
यति । व्यक्तेति ॥ अनित्यत्वाददृश्यत्वाच्च प्रजापतित्वं संसारान्तर्गतमित्याह ।
अनित्येति । इतिशब्दो विवक्षितार्थसमाप्तरर्थः ॥ किमित्येतद्विवक्षितमुपवर्ण्यते
तत्राह । ब्रह्मविद्याया इति । तच्चेदं विवक्षितार्थवचनमेकाकिन्या वि-
द्याया वक्ष्यमाणाया मुक्तिहेतुत्वमित्युत्तरार्थमिति द्रष्टव्यं ॥ यदा हि कर्म्म-
ज्ञानफलं प्रजापतित्वं संसार इत्युच्यते तदा तात्पर्यन्तावत् सर्वस्मात्तस्माद्वि-
रक्तस्य वक्ष्यमाणविद्यायामधिकार सेत्प्रतीत्यर्थः अथ यस्य कस्यचिदर्पिता-
मात्रेण तत्राधिकारसम्भवाद्देराग्यं न रुग्यमित्याशङ्क्याह । न हीति ।
उभयत्रापि विषयशब्दः पूर्वेण समानाधिकरणः ॥ विवक्षितमर्थमुपसंहरति ।

र्थः । तथाच वक्ष्यति । तदेतत्पदनीयमस्य तदेतत्प्रेयः पुत्रा-
दित्यादि आत्मैवात्मेति प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीर्य-
भिधीयते । वैदिकज्ञानकर्म्मफलभूतः स एव किमिदं शरी-
रभेदजातं तेन प्रजापतिशरीरेणाविभक्तमात्मैवासीत् अग्ने-
प्राक् शरीरान्तरोत्पत्तिः । स च पुरुषविधः पुरुषप्रकारः
शिरःपाण्यादिलक्षणो विराट् स एव प्रथमः सम्भूतः ।
अनुवीक्ष्यान्वालोचनं कृत्वा कोऽहं किं लक्षणो वास्मीति
नान्यद्वस्तुन्तरमात्मनः प्राणपिण्डात्मकात् कार्यकरणरू-
पान्नापश्यन्न ददर्श । केवलन्वात्मानमेव सर्वात्मनामपश्यत् ॥

तस्मादिति । वैराग्यमन्तरेण ज्ञानानधिकाराज्ज्ञानादिफलस्य प्रजापति-
त्वस्योत्कर्षवत् संसारत्वञ्चनं ततो विरक्तस्य वक्ष्यमाणविद्यायामधिकारार्थं ।
विरक्तस्य विद्याधिकारे मोक्षादपि वैराग्यं स्यादित्याशङ्क्याह । तथा चेति ।
ननु मोक्षार्थं विद्यायामवर्त्तितव्यं मोक्षश्चापुरुषार्थत्वाच्च प्रेक्षावता प्रार्थ्यते
तत्राह । तदेतदिति ॥ आपातिकमनापातिकञ्च तात्पर्यं कृत्वा प्रतीकभादा-
याक्षराणि व्याकरोति । आत्मैवेति ॥ तस्याश्वमेधाधिकारे प्रकृतत्वं सूच-
यति । अण्डज इति । पूर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे तस्य प्रस्तुतत्वमस्तीत्याह ।
वैदिकेति । स एवासीदिति सम्बन्धः । स्थित्ववस्थायामपि प्रजापतिरेव सम-
ष्टिदेहस्तत्तद्व्यात्मना तिष्ठतीति विशेषासिद्धिरित्याशङ्क्याह । तेनेति ।
आत्मशब्देन परस्यापि यद्वसम्भवे किमिति विराडेवोपादीयत इत्याशङ्क्या
वाक्यशेषादित्याह । स चेति । वक्ष्यमाणमन्वालोचनादि विराडात्मकर्तृकमे-
वेत्याह । स एवेति । स्वरूपधर्माविषयौ द्वौ विमर्शौ नान्यदिति वाक्यमा-
दायाक्षराणि व्याचष्टे वस्तुन्तरमिति । दर्शनशक्त्यभावादेव वस्तुन्तरमप्रजाप-
तिर्न दृष्टवानित्याशङ्क्याह । केवलन्विति ।

ऽहन्नामाभवत् तस्मादप्येतर्ह्यामन्वितोऽहमयमित्येवाग्र
उक्ताथान्यन्नाम प्रव्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्वोऽस्मा-

तथा पूर्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतः सोऽहं प्रजापतिः
सर्वात्माहमस्मीत्यग्रे व्याहरद् व्याहृतवान् । ततस्तस्माद्यतः
पूर्वज्ञानसंस्कारादात्मानमेवाहमित्यभ्यधादग्रे तस्मादहन्ना-
माऽभवत् तस्योपनिषदोऽहमिति श्रुतिप्रदर्शितमेव नाम
वक्ष्यति ।

तस्माद्यस्मात् कारणे प्रजापतावेवं वृत्तं तस्मात् कार्य-
भूतेषु प्राणिष्वेतर्ह्येतस्मिन्नपि काले आमन्वितः कस्तुमि-
न्युक्तः सन्नहमयमित्येवाग्र उक्ता 'कारणात्माभिधानेना-
न्मानमभिधायाग्रे पुनर्विशेषनामजिज्ञासवेऽथानन्तरं' विशे-
पपिण्डाभिधानं देवदत्तो यज्ञदत्तो वेति प्रव्रूते कथयति

सोऽहमित्यादि व्याचष्टे । तथेति । यथा सर्वात्मा प्रजापतिरहमिति
पूर्वस्मिन् जन्मनि श्रौतेन विज्ञानेन संस्कृतो विराडात्मा तथेदानीमपि फ-
लावस्थः सोऽहं प्रजापतिरस्मीति प्रथमं व्याहृतवानिति योजना । व्याह-
रणफलमाह । तत इति । किमिति । प्रजापतेरहमिति नामोच्यते । सा-
धारणं ह्रीदं सर्वेभ्यमित्यार्थद्वयोपासनार्थमित्यह । तथेति । आध्यात्मि-
कस्य चाक्षुषस्य पुरुषस्याहमिति रहस्यं नामेति यतो वक्ष्यत्यतः श्रुतिसिद्ध-
सैवैतन्नामास्य ध्यानार्थमिहोक्तमित्यर्थः ।

प्रजापतेरहन्नामत्वे लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयितुमुत्तरं वाक्यमित्याह ।
तस्यादिति । उपासनार्थमप्रजापतेरहन्नामोक्ता पुरुषममनिर्वचनद्वरोति ।
य चेत्यादिना । पूर्वस्मिन् जन्मनि साधकावस्थायां कर्माद्यनुष्ठानैरहमह-
मिष्यदा प्रजापतिरप्येवम्भूतः मध्ये पूर्वो यः सत्यक् कर्माद्यनुष्ठानैः सर्वै-

तत्सर्वस्मात्सर्वान् पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष औष-
ति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं
वेद ॥ १ ॥

यन्नामास्य विशेषपिण्डस्य मातापितृकृतम्भवति तत् कथ-
यति । स च प्रजापतिरतिक्रान्तजन्मनि सम्यक् कर्म-
ज्ञानभावनानुष्ठानैः साधकावस्थायां यद्यस्मात् कर्मज्ञान-
भावनानुष्ठानैः प्रजापतित्वं प्रतिपित्वूनां पूर्वः प्रथमः सत्त्व-
स्मात् प्रजापतित्वप्रतिपितृसुसमुदायात्सर्वस्मादादावौषदद-
हत् किमासङ्गाज्ञानलक्षणान् सर्वान् पाप्मनः प्रजापतित्वप्रति-
बन्धकारणभूतान् ।

यस्मादेवन्तस्मात् पुरुषः पूर्वमौषदिति पुरुषो यथा-
यस्यजापतिरोषित्वा प्रतिबन्धकान् पाप्मनः सर्वान् स
'पुरुषः प्रजापतिरभवत् । एवमन्योऽपि ज्ञानकर्मभावना-

प्रतिबन्धकं यस्माददहत्तस्मात् स प्रजापतिपुरुष इति योजना । उक्तमेव
स्फुटयति । प्रथमः सन्निति । सर्वस्मादस्मात् प्रजापतित्वप्रतिपितृसुसमुदा-
यात् प्रथमः सत्त्वौषदिति सत्त्वन्वः । आकाङ्क्षापूर्वकन्दाद्यन्दर्शयति । किमि-
त्यादिना ।

पूर्वमजापतित्वप्रतिबन्धकप्रध्वंसित्वे सिद्धनर्धमाह । यस्मादिति ।
पुरुषगुणोपासकस्य फलमाह । यथेति । अयमजापतिरिति भविष्यद्वृत्त्या
साधकोक्तिः पुरुषः प्रजापतिरिति फलावस्थः स कथ्यते । कोऽसावौषतीत्य-
पेक्षायामाह । तन्दर्शयतीति । पुरुषगुणः प्रजापतिरहमस्मीति यो विद्या-

सोऽविभेत्तस्मादेकाकी विभेति सहायमीक्षान्द-
 क्रो यन्मदन्यत्रास्ति कस्मान्नविभेमीति तत एवास्य भ-

मुष्ठानवक्त्रिणा केवलं ज्ञानबलाद्वैषति भस्मीकरोति ह वै
 सः तं कं योऽस्माद्विदुषः पूर्वं प्रथमः प्रजापतित्वम्भूषति
 भवितुमिच्छति तमित्यर्थः । तन्दर्शयति य एव वेदेति
 सामर्थ्याज्ज्ञानभावनाप्रकर्षवान् । नन्वनर्थाय प्राजापत्यप्रति-
 पितृसैवंविदा चेद्दृश्यते । नैष दोषः । ज्ञानभावनीत्कर्षा-
 भावात् प्रथमम्प्रजापतित्वप्रतिपत्यभावमात्रत्वाद्वाहस्य । उ-
 त्कृष्टसाधनः प्रथमम्प्रजापतित्वम्प्राप्नुवन् न्यूनसाधनी न
 प्राप्नोतीति स तन्दहतौल्युच्यते न पुनः प्रत्यक्षमुत्कृष्टसाधने-
 नेतरो दृश्यते । यथा लोके आजिहृतां यः प्रथममाजिमु-
 पसर्पति तेनेतरे दग्धा इवापहतसामर्थ्या भवन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

यदिदं तुष्टूषितं कर्मकाण्डविहितज्ञानकर्मफलं प्राजा-
 पत्यलक्षणं नैव तत्संसारविषयमत्यक्रामद्वितीममर्थम्पद-

त्तोऽन्यानौषतोत्यर्थः । विद्यासाम्ये कथमेषा व्यवस्थेत्याशङ्क्याह । साम-
 र्थ्यादिति । हेतुसाम्ये दाहकत्वानुपपत्तेस्तत्प्रकर्षवान्धितरान्दहतौत्यर्थः । प्र-
 सिद्धन्दाहसादाय चोदयति । नन्विति । तथा च तत्प्रेक्षायोगान्तदुपाख्य-
 सिद्धिरित्यर्थः । निर्वर्जितन्दाहन्दर्शयन्नुत्तरमाह । नैष इति । तदेव स्फुट-
 यति । उत्कृष्टेति । प्राप्नुवन् भवतीति शेषः । औपचारिकन्दाहन्दृष्टान्तेन
 साधयति । यथेति । आजिर्मर्थ्यादां तां सरन्ति धावन्तीत्याजिहृतस्तेषा-
 मिति यावत् ॥ १ ॥

ज्ञानकर्मफलं सौत्वम्पदमुत्कृष्टत्वात्सुक्ष्मसदस्यसुख्यभावात्तद्वैत सम्यग्धी-
 सिद्धये प्रवृत्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्या सोऽविभेदित्यस्य तात्पर्यमाह । यदिदमिति ।

यं वीयाय कस्माद्भवेत् द्वितीयाहै भयम्भवति ॥ २ ॥

शयिष्यन्नाह सोऽविभेत् । स प्रजापतिर्योग्यमग्रथमः शरीरी
पुरुषविधो व्याख्यातः सोऽविभेद्भीतवान् अस्मदादिव-
देवेत्याह यस्मादयम्युरुषविधः शरीरकरणवान् आ-
त्मनाशविपरीतदर्शनवत्त्वादविभेत्तस्मात्तत्त्वामान्यादयत्वेऽप्ये-
काकी विभेति । किञ्चास्मदादिवदेव भयहेतुविपरी-
तदर्शनापनोदकारणं यथाभूतात्मदर्शनं सोऽयमजा-
पतिरिच्छामीक्षणञ्चक्रे कृतवान् स्म ह । कथमित्याह ।
यद्यस्मात्ततोऽन्यदात्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरम्यति इन्दीभूतं नास्ति
तस्मिन्नात्मविनाशहेत्वभावे कस्मान् विभेमीति । तत एव
यथाभूतात्मदर्शनादस्य प्रजापतेर्भयं वीयाय विस्पष्टमपगत-

तुष्टूपितं स्तोतुमभिप्रेतमिति यावत् । आह विवक्षितार्थसिद्धयर्थं हेतुभय-
भाक्तमिति शेषः । ज्ञानकर्मफलं त्वैलोक्यात्मसूत्रत्वमुत्कटमपि संसारान्त-
र्भूतमेव न कैवल्यमिति वक्तुमुक्तवाक्यमित्यर्थः । अहमेकाकी कोऽपि सां-
हनिष्यतीत्यात्मनाशविषयविपरीतज्ञानवत्त्वात् प्रजापतिर्भीतवान् इत्यत्र कि-
मसाणमित्याशङ्क्य कार्यगतेन लिङ्गेन कारणे प्रजापतौ तदनुमेयमित्याह ।
यस्मादिति । तत्त्वामान्यादेकाकित्वाविशेषादिति यावत् । प्रजापतेः संसारा-
न्तर्भूतत्वे हेत्वन्तरमाह । किञ्चेति । यथास्मदादिभीरज्जुस्थाण्णादौ सर्व-
पुरुषादिभ्रमजनितभयनिवृत्त्ये विचारेण तत्त्वज्ञानं सम्पाद्यते तथा प्रजा-
पतिरपि भयस्य तद्धेतोश्च विपरीतधियो ध्वस्तिहेतु तत्त्वज्ञानं विचार्य सम्पा-
दितवानित्यर्थः । परमार्थदर्शनमेव ग्रन्थपूर्वकं विशदयति । कथमित्या-
दिना । तस्मिन्नित्यत्र तस्मादित्यादौ पठितव्यं सच्छब्दोपलक्षितं प्रत्यक्षैत-

वत् तस्य प्रजापतेर्यद्भयन्तत् केवलाविद्यानिमित्तमेव परं-
 मार्यदर्शनेऽनुपपन्नमित्याह कस्मादप्रभेद्यत् किमित्यसौ भीत-
 वान् परमार्थनिरूपणायां भयमनुपपन्नमेवेत्यभिप्रायः । यस्माद्-
 द्वितीयादस्त्वन्तराद्वै भयम्भवति द्वितीयञ्च वस्त्वन्तरमविद्या-
 प्रत्युपस्थापितमेव । न ह्यदृश्यमानन्द्वितीयभयजन्यमनो हेतुः ।
 तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति मन्त्रवर्णात् ।
 यच्चैकत्वदर्शनेन भयमपनुनोद अपनोदितन्तद्युक्तम् । कस्माद्-
 द्वितीयादस्त्वन्तराद्वै भयम्भवति तदैकत्वदर्शनेन द्वितीयदर्शन-
 मपेनौतमिति नास्ति यतः अत्र चोदयन्ति । कुतः प्रजा-

न्यमद्वितीयब्रह्मरूपेण ज्ञात्वा सहेतुभीतिस्प्रजापतिराक्षिपतीत्युक्तं इदानीन्त-
 न्त्वज्ञानफलमाह । तत इति । कस्माद्विद्यादेरुत्तरस्य पूर्वेषु पौनरुक्त्यमि-
 त्याशङ्क्य विदुषो हेत्वभावाच्च भयमित्युक्तसमर्थनार्थत्वादुत्तरस्य नैवमित्याह ।
 तस्येत्यादिना । अनुपपत्तौ हेतुमाह । यस्मादिति । परमार्थदर्शनेऽपि व-
 स्त्वन्तरात् किमिति भयं न भवति इत्याशङ्क्याह । द्वितीयञ्चेति । अन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यां द्वैतस्याविद्याप्रत्युपस्थापितत्वेऽपि कुतस्तदुत्पन्नैतदर्शनभयका-
 रणं न भवतीत्याशङ्काह । न हीति । तत्त्वज्ञाने सत्यज्ञानायोगात्तदुत्पन्नं द्वैतं
 तद्दर्शनञ्चायुक्तमित्यतो हेत्वभावाद्भयानुपपत्तिरित्यर्थः । अद्वैतज्ञाने भयनिवृ-
 त्तिरित्यत्र मन्त्रं संवादयति । तत्रेति । विराडैक्यदर्शनेनैव प्रजापतेर्भयमप-
 नीतं नाद्वैतदर्शनेनेत्यस्मिन्नर्थेऽपि यन्मदन्यन्नास्तीत्यादिशक्यं व्याख्यातुमित्या-
 शङ्क्याङ्गीकुर्वन्नाह । यच्चेति । तदेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति । कस्मादित्यादिना ।
 प्रथमव्याख्यानानुसारेण चोदमुत्थापयति । अत्रेति । प्रजापतेर्ब्रह्मत्वैक्य-
 ज्ञानाद्भीतिध्वस्तिरुक्ता न च तस्य तज्ज्ञानं युक्तं हेत्वभावादित्याह । कुत
 इति । यस्मादस्माकमैक्यधीस्तस्मादेव तस्यापि स्यादित्याशङ्क्याह । को वेति ।

पतेरैकत्वदर्शनञ्जातं को वा अस्मा उपदिदेश । अथानुप-
दिष्टमेव प्रादुरभूत् । अस्मदादेरपि तथा प्रसङ्गः । अथ जन्मा-
न्तरकृतसंस्कारहेतुकम् । एकत्वदर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः । यथा-
प्रजापतेरतिक्रान्तजन्मावस्थस्यैकत्वदर्शनं विद्यमानमप्यवि-
द्याबन्धकारणं नापनिव्ये । यतोऽविद्यासंयुक्त एवायञ्जातो
ऽविभेदेव सर्वेषामेकत्वदर्शनानर्थक्यं प्राप्नोति । अन्यमेव
निवर्त्तकमिति चेत् । न । पूर्ववत्पुनः प्रसङ्गेनानैकान्त्यात् ।
तस्मादनर्थकमेवैकत्वदर्शनमिति नैष दोषः । उत्कृष्टहेतू-
द्भवत्वाल्लोकवद्यथापुण्यकर्म्मोद्भवैर्विविक्तैः कार्यकरणैः संयुक्ते
जन्मनि सति प्रज्ञामेधावृत्तिवैशारद्यन्दृष्टम् । तथा प्रजा-

न हि तस्य शास्त्रश्रवणमाचार्याभावान्नापि सन्नप्राप्तस्य त्वैवार्थिकविषयत्वा-
न्नापि शमाद्यैश्वर्यासक्तत्वादतोऽस्मात्प्रसिद्धश्रवणादिविद्याहेत्वभावाच्च प्रजाप-
तेरैक्यधीर्युक्तेत्यर्थः । उपदेशानपेक्षमेव प्रजापतेरैक्यज्ञानं प्रादुर्भूतमिति
शङ्कते । अथेति । अतिप्रसक्त्या प्रत्याह । अस्मदादेरिति । प्रजापतेर्यजमा-
नावस्थायामाचार्यस्य सत्त्वाच्छ्रवणाद्यावृत्तेरैक्यज्ञानोदयात् तत्संस्कारोक्त्यं
तथाविधमेव तज्ज्ञानं फलावस्थायामिति स्यादिति चोदयति । अथेति ।
दूषयति । एकत्वेति । आज्ञानध्वंसित्वे नार्थवत्त्वमित्याशङ्क्याह । यथेति ।
तत्र गमकमाह । यत इति । दाष्टान्तिकमाह । एवमिति । नन्वस्मिन्नेव ज-
न्मनि प्रजापतेरैक्यधीरनपेक्षा जायते । ज्ञानमप्रतिषं यस्येति स्मृतेः । न च
तदुत्पत्त्यनन्तरमेव सहेतुबन्धं निरूपयिष्ये भयारत्यादिफलेन प्रारब्धकर्मणा
प्रतिबन्धादतो सरणकालीनं तदज्ञानध्वंसीति शङ्कते । अन्यमेवेति । प्रवृत्त-
फलस्य कर्मणः खोपपादकाज्ञानलेशाद्विज्ञानशक्तिप्रतिबन्धकत्वेऽपि जन्मान्त-
रादिसर्वसंस्कारहेत्वज्ञानध्वंसिज्ञानसामर्थ्यप्रतिबन्धकत्वे सानाभावान्मध्ये
जातं ज्ञानमनिवर्त्तकमित्याशङ्क्य वक्तुमन्यस्य च ज्ञानस्य निवर्त्तकत्वेनान्यत्वं

पतेर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यविपरीतहेतुसर्वपाप्मदाहादिशुद्धैः
 कार्यकरणैः संयुक्तमुत्कृष्टजन्म तदुद्भवच्चानुपदिष्टमेव युक्त-
 मेकत्वदर्शनमप्रजापतेः । तथा च स्मृतिः । ज्ञानमप्रतिव-
 यस्य वैराग्यञ्च प्रजापतेः । ऐश्वर्यञ्चैव धर्मश्च सहसिद्ध-
 चतुष्टयमिति । सहसिद्धत्वे भयानुपपत्तिरिति चेत् ।
 न ह्यादित्येन सह तम उदेति । नान्यानुपदिष्टार्थत्वात्
 सहसिद्धवाक्यस्य । अज्ञातात्पर्यप्रणिपातादीनामहेतुत्व-
 मिति चेत् । स्यान्मतम् । अज्ञावाज्ञभते ज्ञानं तत्परः
 संयतेन्द्रियः । तद्विद्धि प्रणिपातेनेत्येवमादीनां श्रुतिस्मृति-
 विहितानां ज्ञानहेतूनामहेतुत्वम् । प्रजापतेरिव जन्मा-

हेतुः । यजमानान्तरस्थान्ते ज्ञाने तद्धुंसित्वादष्टेरन्यत्वस्याज्ञानध्वंसित्वेना-
 नियमात् । न च यजमानान्तरे प्रजापतौ चान्यं ज्ञानं ज्ञानत्वादज्ञानध्व-
 सिसर्वज्ञानेषु बन्धहेत्वज्ञानध्वंसित्वादष्टे ज्ञानहेतोरनैकान्त्यात् । न चान्यमै-
 क्यज्ञानत्वादज्ञानध्वंसीति युक्तं । उपान्यताङ्गज्ञानवदन्येऽपि तदयोगात् ।
 उपान्ये हेतोरनैकान्त्यादित्यभिप्रेत्य दूषयति । नेत्यादिना ।

कृत्प्रकारणाभावात्तदन्तरेण चोत्पत्तावतिप्रसङ्गात् संस्काराधीनत्वेऽपि
 विशेषाभावादन्त्यस्य च ज्ञानस्य चाज्ञानध्वंसित्वासिद्धेरयुक्तं प्रजापतेरेकत्वदर्शन-
 मित्युपसंहरति । तस्मादिति । प्रजापतेः सुप्रप्रतिबुद्धवत्कृष्टादष्टोत्थकार्य-
 करणवत्त्वात् पूर्वं कल्पीयप्रदपदार्थवाक्यकरणवतः स्मृतिविपरिवर्त्तिनो वाक्या-
 द्विचार्यमाणादष्टसहकृतात्तत्त्वज्ञानं स्यात् । लोके विशिष्टादष्टोत्थकार्यकर-
 णानां प्रज्ञाद्यतिशयदर्शनात्तेन च ज्ञानेन जन्मान्तरहेत्वविद्याक्षयेऽप्यारब्धं
 कर्म तज्जञ्च भयारत्याद्यविद्यालेशतो भविष्यतीति परिहरति । नैष दोष इति ।
 सङ्गृहीतमर्थं समर्थयते । यथेत्यादिना धर्मादिचतुष्टयादिपरीतमधर्मा-

न्तरक्तधर्महेतुत्वे ज्ञानस्येति चेत् । न । निमित्तसमु-
च्चयविकल्पगुणवदगुणत्वभेदोपपत्तेः । लोके हि नैमित्तिकानां
कार्याणां निमित्तभेदोऽनेकधा विकल्प्यते । तथा निमित्तसमु-
च्चयः । तेषाञ्च विकल्पितानां समुच्चितानाञ्च पुनर्गुणवदगुण-
वत्त्वकतो भेदो भवति । तद्यथा रूपज्ञान एव तावन्नैमित्तिके
कार्ये तमसि विनालोकेन चक्षूरूपसन्निकर्षी नक्तचराणां रूप-
ज्ञाने निमित्तं भवति । मन एव केवलं रूपज्ञाननिमित्तं योगि-

दि चतुष्टयं तत्र हेतोः सर्वस्य पाप्मनो ज्ञानाद्यतिशयेन नाशादिति
प्रावत् । उत्कृष्टत्वं प्रकटज्ञानादिशालित्वम् । उत्तमजन्मफलमाह । तदु-
द्भवञ्चेति । तस्य ज्ञानादिवैशारद्ये पौराणिकीं सृष्टिसृष्टाङ्गरति । तथा
चेति । अप्रतिषमप्रतिषद् निरङ्कुशमित्येतत् प्रत्येकं सम्बध्यते । त-
स्यैतच्चतुष्टयं सहसिद्धं सह निरवर्त्ततेति सम्बन्धः । सहसिद्धत्वसृष्टेः
सोऽबिभेदिति श्रुतिविरुद्धत्वादप्रामाण्यमिति विरोधाधिकरणन्यायेन श-
ङ्कते । सहसिद्धत्व इति । सत्येव सहजे ज्ञाने स्वहेतोर्भयमपि स्यादिति
चेत् नेत्याह । नहीति । अन्येनाचार्येणातुपदिष्टमेव प्रजापतेर्ज्ञानशु-
देति इत्येवमर्थपरत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य तज्ज्ञानात् प्राक् तस्य भयम-
विरुद्धम् । ऊर्द्ध्वज्ञानलेशादतो न विरोधः श्रुतिस्मृत्योरिति समा-
श्रुते । नेत्यादिना । ज्ञानोत्पत्तेराचार्याद्यनपेक्षत्वे अक्षादिविधाना-
नर्थक्यादनेकश्रुतिस्मृतिविरोधः स्यादिति शङ्कते । अद्वेति । आदिपदेन
शसादिग्रहः । अस्मदादिषु तेषां हेतुत्वमिति चेन्नेत्याह । प्रजापतेरि-
वेति । षोडशतं विरोधं निराकरोति । नेत्यादिना । निमित्तानां
विकल्पः समुच्चयो गुणवत्त्वमगुणवत्त्वमित्यनेन प्रकारेण कार्योत्पत्तौ वि-
शेषसम्भवाच्च अक्षादिविधानार्थक्यमित्यर्थः सङ्गच्छवाक्यं विष्टयोति ।
लोके हीति । तद्वि सर्वं विकल्पादि यथा ज्ञातुं शक्यं तथैकस्मिन्नेव

नामस्माकन्तु सन्निकर्षालोकाभ्यां सह तथादित्यचन्द्राद्यालो-
कभेदैः समुच्चिता निमित्तभेदा भवन्ति । तथाऽऽलोकविशेषण-
वदगुणवत्त्वेन भेदाः स्युः । एवमेवात्मैकत्वज्ञानेऽपि कचिज्जन्मा-
न्तरकृतं कर्म निमित्तमभवति । यथा प्रजापतेः कचित्तपोनि-
मित्तं । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतेः । कचिदाचार्यवान्
पुरुषो वेद । अद्वावाँल्लभते ज्ञानं । तद्विद्वि प्रणिपातेन । आचा-
र्याद्वैव ज्ञातव्यो द्रष्टव्यः श्रोतव्यः इति श्रुतिस्मृतिभ्यः । एकान्त-
ज्ञानलाभनिमित्तत्वं अद्वापृभृतीनां । अधर्मादिनिमित्तबियो-

नैमित्तिके रूपज्ञानाख्ये कार्ये दर्शयामीत्याह । तद्वथेति । तत्र वि-
कल्पमुदाहरति । तमसीत्यादिना । समुच्चयन्दर्शयति । अस्माकन्त्विति ।
विकल्पितानां समुच्चितानाञ्च निमित्तानां गुणवदगुणत्वप्रयुक्तम्भेदद्वय-
यति । तथेति । आलोकविशेषस्य गुणवत्त्वं बहुलत्वमगुणवत्त्वं मन्द-
प्रभवत्वं चक्षुरादेर्गुणवत्त्वं निर्मलत्वादि तिमिरोपहतत्वादि चागुण-
वत्त्वमिति भेदः । दृष्टान्तस्मृतिपाद्य दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । तथा-
न्यस्यापि प्रजापतितुल्यस्य वामदेवादेर्जन्मान्तरीयसाधनवशादोश्वरानुष्म-
हादस्मिन् जन्मनि स्मृतवाक्यादैक्यज्ञानसदेतीति शेषः । अगुणस्तुल्यो
वाधिकारी कचिदित्युच्यते । ततोऽन्वयव्यतिरेकाख्यमालोचनं श्वेतकेतु-
प्रभृतिषु ज्ञाननिमित्तानां समुच्चयन्दर्शयति । कचिदित्यादिना । एकान्तं
नियतमावश्यकं ज्ञानोदयलाभे निमित्तत्वमिति यावत् । अथ प्रणिपाता-
दिव्यतिरेकेण न प्रजापतेरपि ज्ञानं सम्भवति सामग्र्यभावादत आह ।
अधर्मादीति । प्रणिपातादेर्ज्ञानोदयप्रतिबन्धकनिवर्त्तकत्वात् प्रजापतेश्च
तद्विद्वत्तेर्जन्मान्तरीयसाधनायतत्वादाधुनिक प्रणिपातादिना विना स्मृत-
वाक्यादेवैक्याधीः सम्भवतीत्यर्थः । तर्हि अवणादिव्यतिरेकेणापि प्रजा-
पतेर्ज्ञानं स्यादित्याशङ्क्याह । वेदान्तेति । न तैर्विना ज्ञानं कस्य-

स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्विती-
यमैच्छत् ।

गहेतुत्वात् । वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनानाञ्च साक्षाज्-
ज्ञेयविषयत्वात् । पापादिप्रतिबन्धक्षये चात्ममनसोभूतार्थ-
ज्ञाननिमित्तत्वाभावात् । तस्मादहेतुत्वं न ज्ञानस्य अद्या-
प्रणिपातादीनामिति ॥ २ ॥

इतश्च संसारविषय एव प्रजापतित्वं यतः स प्रजापतिर्वै
नैव रेमे रतिं नान्वभवत् अरत्याविष्टोऽभूदित्यर्थोऽस्मदादिवदेव
यत इदानीमपि । तस्मादेकाकित्वादिधर्मवत्त्वादेकाकी न

चिदपि स्यात् प्रजापतेस्तु जन्मान्तरीयश्रवणवशादिदानीमनुसृतवाक्या-
त्तदुत्पत्तिरिति शेषः । तर्हि अद्यादिकमपि प्रतिबन्धनिवर्त्तकत्वेन प्रजा-
पतेरादरणीयं तन्निवृत्तिमन्तरेण ज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्याह । पा-
पादीति । आत्ममनसोर्भिन्नेऽसंयुक्तयोः सम्बन्धे यत् पापं तत्कार्यञ्च
रागादि । तेन ज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबन्धस्य पूर्वोक्तेन न्यायेन क्षये सति
प्रजापतेरीश्वराह्वयहात् सृतवाक्यस्य परमार्थज्ञानोत्पत्तौ केवलस्य नि-
मित्तत्वात्तस्याधुनिकश्रद्धाद्यतिरेकेण ज्ञानोदयेऽपि न तद्विधिवैयर्थ्यम् ।
अस्माकन्तद्वशादेव तदुत्पत्तेर्वाक्यतात्पर्यादि ज्ञानं सर्वेषामेव ज्ञानसा-
धनमाचार्यादिषु पुनर्विकल्पसमुच्चयावित्यर्थः । अधिकारिभेदेन ज्ञानहेतु-
षु विकल्पेऽपि तेषामस्मात् समुच्चयाच्च श्रुतिस्मृतिविरोधोऽस्तीत्युपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ २ ॥

प्रजापतेर्भयाविष्टत्वेन संसारान्तर्भूतत्वमुक्तमिदानीन्तनैव हेतुन्तर-
साह । इतश्चेति । अरत्याविष्टत्वे प्रजापतेरेकाकित्वं हेतुक्रोति ।
यत इति । कार्यस्या रतिः कारणस्याऽरतेर्लिङ्गमित्यनुमानं सूचयति ।
इदानीमपीति । आदिपदेन भयाविष्टत्वादिग्रहः । अरतिस्मृतिवोगिनिः

सहैतावानास यथा स्त्री पुमांसौ सम्प रिष्वक्तौ

रमते रतिं नानुभवति । रतिर्नामिष्टार्थसंयोगजा क्रीडा । तत्र-
सङ्गिन इष्टवियोगान्मानस्याकुलीभावोऽरतिरित्युच्यते । स तस्या
अरतेरपनोदाय द्वितीयमरव्यपघातसमर्थं स्त्रीवस्त्वैच्छद् गृहि-
मकरोत् । तस्य चैवं स्त्रीविषयं गृह्यतः स्त्रिया परिष्वक्तस्ये-
वात्मनो भावो बभूव ॥

तेन सत्येषुत्वात् ह एतावानेतत्परिमाण आस बभूव
ह । किम्परिमाण इत्याह । यथा लोके स्त्रीपुमांसावरत्यपनो-
दाय सम्परिष्वक्तौ यत्परिमाणी स्यातां तदा तत्परिमाणी
बभूवेत्यर्थः । स तथा तत्परिमाणमेवेममात्मानं द्वेधा द्विप्र-
कारमपातयत्पातितवानिममेवेत्यवधारण मूलकारणविराजो
विशेषणार्थं । न क्षीरस्य सर्वोपमर्देन दधिभावापत्तिवद्विराड्-
भावोपमर्देनैतावानास । किन्तर्हि आत्मना व्यवस्थितस्यैव

शक्तिद्वारा नैवशक्ति । रतिर्नामिति । कथन्तर्हि यथोक्ताऽरतिनिरसनमि-
त्याशङ्क्य स द्वितीयमैच्छदित्येतद्व्याचष्टे । स तस्या इति । स हेत्यस्य वाक्यस्य
भातनिकां करोति । तस्येति । तेन भावेनेति यावत् ।

कथमभिमानमात्रेण यथोक्तपरिमाणत्वम् । तत्राह । सत्येति ।
निपातोऽवधारणे । तस्यैव पुनरनुवादोऽन्वयार्थः । परिमाणमेव प्रश्न-
पूर्वकं विवृणोति । किमित्यादिना । सम्प्रति स्त्रीपुंसयोरुत्पत्तिमाह ।
स तथेति । ननु द्वेषाभावो विराजो वा संसक्तस्त्रीपुमानस्य पिण्डस्य वा
नाद्यः । सशब्देन विराड्ग्रहायोगात् तस्य कर्मत्वाद् द्वितीये त्वात्मशब्दा-
नुपपत्तिस्तत्राह । इममिति । तथा च सशब्देन कर्तृतया विराड्ग्रहण-
भुविर्द्वमित्यर्थः । तदेव स्फुटयति । नेत्यादिना । कस्य तर्हि द्विधाकरणमि-

स इममेवात्मानं द्वेधा पातयत्ततः पतिञ्च
 पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्द्धवृगलमिव स्व इति
 ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः ।

विराजः सत्यसङ्कल्पत्वादात्मव्यतिरिक्तं स्त्रीपुंसपरिष्वक्तपरि-
 माणं शरीरान्तरं बभूव । स एव च विराट् तथा भूतः स
 हैतावानासेति सामानाधिकरण्यात्ततस्तस्मात्पातनात्पतिञ्च
 पत्नी चाभवतामिति दम्पत्योर्निर्वचनं लौकिकयोरत एव
 तस्माद्यस्मादात्मन एवार्द्धः पृथग्भूतो येयं स्त्री तस्मादिदं शरी-
 रमात्मनोऽर्द्धं वृगलमर्द्धञ्च तद्वृगलञ्च तदर्द्धवृगलं विदलमर्द्धवि-
 दलमिवेत्यर्थः । प्राक्स्त्रुहहनात्कस्यार्द्धवृगलमित्युच्यते । स्व
 आत्मन इति ।

एवमाह स उक्तवान्किल याज्ञवल्क्यः यज्ञस्य वल्को वक्ता
 यज्ञवल्कः तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो देवरातिरित्यर्थः । ब्रह्मणो

त्याशङ्क्याह । किन्तुहीति । तच्च द्विधाकरणकर्त्तव्यं शेषः । कथन्तर्हि तत्ता-
 त्मशब्दः सम्भवतीत्याशङ्क्याह । स एव चेति । तथा भूतः संसक्तजायापुं-
 परिमाणोऽभूदिति यावत् । न केवलं मनुः शतरूपेत्यनयोरेव दम्पत्योरिदं
 निर्वचनं । किन्तु लोकप्रसिद्धयोः सर्व्वयोरिव तयोरेतद्दृष्टव्यं । सर्व्वत्वात्स्य
 सम्भवादित्याह । लौकिकयोरिति । उक्ते निर्वचने लोकास्तुभवंमनुकूलयति ।
 तस्मादिति । प्रागिति सहधर्मचारिणीसम्बन्धात्पूर्व्वमित्यर्थः । आकाङ्क्षा-
 द्वारा षष्ठीसादायास्तुभवंमनुकूलं व्याचष्टे । कथेत्यादिना । वृगलशब्दो
 विकारार्थः ।

अनुभवसिद्धेऽर्थे प्रामाणिकसम्प्रतिमाह । इवमिति । द्वेधापातने स-
 त्येको भागः पुरुषोऽपरस्तु स्त्रीत्यत्रैव हेत्वन्तरमाह । यस्मादिति । उद्वहना-

स्त्रिया पूर्यते एव तां समभवत्ततो मनुष्या अजायन्ते
 सो हेयमीक्षाञ्चक्रे कथं नु मात्मन एव जनयित्वा
 सम्भवति हन्त तिरोसानीति सा गौरभवदृषभ

वाऽपत्यं यस्मादयं पुरुषार्द्धं आकाशः स्यद्धंशून्यः पुनरुद्बहनात्त-
 स्मात्पूर्यते स्यद्धेन पुनः सम्पुटीकरणेनैव विदलार्द्धः । तां स
 प्रजापतिर्मन्वाख्यः शतरूपाख्यामात्मनी दुहितरं पत्नीत्वेन
 कल्पितां समभवन्मैथुनमुपगतवान् ततस्तस्मात्तदुपगमनान्मनु-
 ष्या अजायन्तोत्पन्नाः ॥ ३ ॥

सा शतरूपा उह इयं सेयं दुहितृगमने स्मार्त्तं प्रतिषेध-
 मनुस्मरन्तीक्षाञ्चक्रे । कथन्विदमहात्यं यस्या मामात्मन एव
 जनयित्वोत्पाद्य सम्भवत्युपगच्छति । यद्यप्ययं निर्घृणोऽयं ह-
 न्तेदानीं तिरोसानि जात्यन्तरेण तिरस्कृता भवानीत्येवमी-

त्पागवस्यासमाकाशः पुरुषार्द्धस्यार्द्धशून्यो यस्मादसम्पूर्णो वर्त्तते तस्मादुद्ब-
 हनेन प्राप्तस्यार्द्धेन पुनरितरो भागः पूर्यते । यथा विदलार्द्धोऽसम्पूर्णः
 संपुटीकरणेन पुनः सम्पूर्णः क्रियते तद्वदिति योजना । पूर्वमपि स्वा-
 भाविकयोग्यतावशेन संसर्गोऽभूटनादित्वात्सारस्येति सूचयितुं पुनरि-
 त्युक्तं पुरुषार्द्धस्येतरार्द्धस्य च मिथःसम्बन्धान्मनुष्यादिस्त्रियोरित्याह । ता-
 मित्यादिना । स्मार्त्तं प्रतिषेधमिति न सगोत्रं समानप्रवरां भार्य्यां विन्देते-
 त्यादिकमिति यावत् ॥ ३ ॥

अकृत्यं हीदं यद्दुहितृगमनं मातृतच्चापञ्चमात्पुरुषात्पितृतच्चा-
 पुत्रमादिति स्यतेरिति मत्वाह । कथमिति । तयोर्जात्यन्तरगमनं क-

इतरस्तां समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त वडवेतराभ-
 वदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्तां समे-
 वाभवत्तत एकशफमजायताऽजेतरा भवद्वस्त इतरोऽ-
 विरितरा मेष इतरस्तां समेवा भवत्ततोऽजावयोऽ-
 जायन्तैवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमापिपीलिकाभ्य-
 स्तत्सर्वमसृजत ॥ ४ ॥

क्षित्वाऽसौ गौरभवदुत्पाद्य प्राणिकर्मभिश्चोद्यमानायाः पुनः
 पुनः सैव मतिः शतरूपायाः मनोश्चाभवत्ततश्च ऋषभ इतरस्तां
 समेवाभवदित्यादिपूर्ववत् । ततो गावोऽजायन्त । तथा वड-
 वेतराभवदश्ववृष इतरस्तथा गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्तत्र वड-
 वाश्ववृषादीनां सङ्गमात्तत एकशफं एकखुरमश्वाश्चतरगर्दभाख्यं
 त्रयमजायत । तथा ऽजेतराभवद्वस्तश्छाग इतरस्तथाविरि-
 तराभिष इतरः सतां समेवाभवत्तां तामिति वीप्सा । तामजां
 तामविञ्चेति समभवदेवेत्यर्थः । तत अजाश्चावयश्चाजावयोऽ-
 जायन्त । एवमेव यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदं मिथुनं स्त्रीपुंसल-

यमित्याशङ्क्याह । यद्यपीति । शतरूपायां गो भावमापन्नायानृषभादि-
 भावो मनोर्भवत् तावता यथोक्तदोषपरिहारस्तयोर्वडवादिभावे तु न का-
 रणमस्तीत्याशङ्क्याह । उत्पाद्येति । ततस्तस्या गोभावादनन्तरमिति या-
 वत् । गवां जन्मार्थं मिथःसम्भवनं ततःशब्दार्थः । तत्र तेषामुत्पत्तौ
 सत्यामिति यावत् । वाक्यद्वये वीप्सा विवक्षितेत्याह । तामिति । ता-
 सेनाभिनयति । तामजामिति । तां वडवां तां गर्दभीं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

सोऽवेदहं वाऽवसृष्टिरस्माह् ॥ होद ॥ सर्वम सृ-
क्षोति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्या ॥ चास्यैतस्याभवति य
एवं वेद ॥ ५ ॥

क्षणं इन्द्रमापिपीलिकाभ्यः पिपीलिकाभिः सहानेनैव न्यायेन
तत्सर्वं सृजत जगत्सृष्टवान् ॥ ४ ॥

स प्रजापतिः सर्वमिदं जगत्सृष्ट्वा ऽवेक्क्ष्यमहं वाऽव
अहमेव सृष्टिः सृज्यत इति सृष्टं जगदुच्यते सृष्टिरिति । य-
न्मया सृष्टं जगत्सदभेदत्वादहमेवास्मि न सत्तो व्यतिरिच्यते ।
कुत एतदहं हि यस्मादिदं सर्वं जगदसृष्टिं सृष्टवानस्मि
तस्मादित्यर्थः । यस्मात्सृष्टिशब्देनात्मानमेवाभ्यधात्प्रजापतिस्त-
तस्तस्मात्सृष्टिरभवत्सृष्टिनामाभवत्सृष्ट्यां जगति ह अस्य प्र-
जापतेरेतस्यामेतस्मिन् जगति स प्रजापतिवत् स्रष्टा भवति
स्वात्मनोऽनन्यभूतस्य जगतः । को य एवं प्रजापतिवद्यथोक्तं

ततो मिथःसन्भवनाद्यथोक्तादिति यावत् । विशेषणानामानन्यात् प्रत्येक-
सुपदेशासम्भवं सन्वानं सङ्क्षिप्येवमस्मिन्निति । एवमेवेति । तद्विभजते ।
इदं मिथुनमिति ॥ ४ ॥

पशुकर्म प्रयोगो न्यायः । यद्यपि सन्वादिस्मृष्टिरेवोक्ता तथापि
सर्वां सृष्टिरुक्तैवेति सिद्धवत्कृत्याह । स प्रजापतिरिति । अवगतिं प्रश्न-
पूर्वकं विशदयति । कथमित्यादिना । कथं स्मृष्टिरस्मीयवधार्यते कर्त-
क्रिययोरेकत्वायोगादित्याशङ्क्याह । सृज्यत इतीति । पदार्थसृज्ज्ञा वाक्यार्थ-
माह । यन्मयेति । जगच्छब्दादुपरि तच्छब्दमध्याहृत्याहमेव तदस्मीति
तत्र हेतुमाह । सदभेदत्वादिति । एवकारार्थमाह । नेति । सदभेदत्वा-
दित्युक्तमाक्षिप्य समाधत्ते । कुत इत्यादिना । न हि सृष्टं स्रष्टुरर्था-
न्तरं तस्यैव तेन सायाविवदस्यानादित्यर्थः । ततः स्मृष्टिरित्यादि व्यावर्ते ।

अथैत्यभ्यमन्यत्स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्याञ्चाग्निम-

स्वात्मनो ऽनन्यभूतं जगत्साध्यात्माधिभूताधिदैवं जगदहम-
स्मीति वेद ॥ ५ ॥

एवं स प्रजापतिर्जगदिदं मिथुनात्मकं सृष्ट्वा ब्राह्मणादि-
वर्षानियन्तीर्देवताः सिसृक्षुरादावथेति शब्दद्वयमभिनयप्रदर्श-
नार्थं । अनेन प्रकारेण मुखे हस्तौ प्रक्षिप्याभ्यमन्यदाभिमुख्येन
मन्यनमकरोत्स मुखं हस्ताभ्यां मथित्वा मुखाच्च योनेर्हस्ता-
भ्याच्च योनिभ्यामग्निं ब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्त्तारमसृजतं सृष्ट-
वान् । यस्माद्वाहकस्याग्नेर्योनिरेतदुभयं हस्तौ मुखञ्च । त-
स्मादुभयमध्येतदलोमकं लोमविवर्जितं । किं सर्व्वमेव न अन्त-
रत अभ्यन्तरतोऽस्ति हि योन्या सामान्यमुभयस्यास्य । किम-
लोमका हि योनिरन्तरतः स्त्रीणां । तथा ब्राह्मणोऽपि मुखा-

यस्मादिति । किमर्थं सृष्टुरेषा विभूतिरूपदिष्टेत्याशङ्क्याह । सृष्ट्यामिति ।
जगति भवतीति सम्बन्धः । वाक्यार्थमाह । प्रजापतिवदिति ॥ ५ ॥

ननु सर्व्वं सृष्टिरुक्ता उक्तञ्च प्रजापतेर्विभूतिसङ्कोर्त्तनफलं किम-
वशिष्यते यदर्धमुत्तरं वाक्यमित्याशङ्क्याह । एवमिति । आदावभ्यम-
न्यदिति सम्बन्धः । अभिनयप्रदर्शनमेव विशदयति । अनेनेति । मुखा-
देरग्निस्मृतियोनित्वे गमकमाह । यस्मादिति । प्रत्यक्षविरोधं शङ्कित्वा
दूषयति । किमित्यादिना । हस्तयोर्मुखे च योनिशब्दप्रयोगे निमित्त-
माह । अस्ति हीति । प्रजापतेर्मुखादित्यमग्निः सृष्टोऽपि कथं ब्रा-
ह्मणमनुगृह्णाति तत्वाह । तथेति । उक्तेऽर्थे श्रुतिसृष्टिर्वादं दर्श-
यति । तस्मादिति । आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्याद्या श्रुतिसदनुसारिणी
च सृतिर्द्रष्टव्या । अग्निमसृजतेत्येतदुपलक्षणाार्थमित्वभिप्रेत्य सृष्ट्यन्तर-

सृजत तस्मादेतदुभयमलोमकन्तरतो ऽलोमकादि
योनिरन्तरः ।

देव जज्ञे प्रजापतेस्तस्मादेकयोनित्वाज्ज्येष्ठे नेवानुजोऽनुगृह्य-
तेऽग्निना ब्राह्मणः । तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदैवत्यो मुखवीर्य्यश्चेति
श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं । तथा बलाश्रयाभ्यां बाहुभ्यां बलभिदादिकं
क्षत्रियजातिनियन्तारं क्षत्रियश्च तस्मादैन्द्रं क्षत्रं बाहूवीर्य्य-
श्चेति श्रुतौ स्मृतौ चावगतं । तथोरुत ईहा चेष्टा तदाश्रयाव-
स्वादिलक्षणं विशो नियन्तारं विशञ्च । तस्मात्क्षयादिपरो-
वस्वादिदैवत्यश्च वैश्यः । तथा पूषणं पृथ्वीदैवतं शूद्रश्च पद्भ्यां
परिचरणक्षममसृजतेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेः । अत्र क्षत्रादिदे-
वतासर्गमिहानुक्तं वक्ष्यमाणमप्युक्तवदुपसंहरति सृष्टिसाकल्या-
नुकीर्त्यै । यथेयं श्रुतिर्व्यवस्थिता तथा प्रजापतिरेव सर्व्वे देवा

माह । तथेति । बलभिदिन्द्रः । आदिशब्देन वरुणादिर्गृह्यते । क्ष-
त्रियश्चासृजतेत्यनुवर्त्तते । उक्तमर्थं प्रमाणेन दृढयति । तस्मादिति ।
येन्द्रो राजन्व इत्याद्या श्रुतिस्तदनुसारिणी च स्मृतिरवघेया । विश्वश्चा-
सृजतेति पूर्व्ववत् । इहान्श्रयादूरतो जातत्वं वस्वादेज्यैष्ठ्यञ्च तच्छब्दा-
र्थः । पद्भ्यां शूद्रो अजायतेत्याद्या श्रुतिस्तथाविधा च स्मृतिरनुस-
र्त्तव्या । अग्निर्गर्गस्य वक्ष्यमाणेन्द्रसर्गोपलक्षणत्वे सति सृष्टिसाकल्यादेव
उ एव सर्व्वे देवा इत्युपसंहारमिद्विरिति फलितमाह । अत्रेति । उक्ते-
न वक्ष्यमाणोपलक्षणं सर्व्वं शब्दः सूचयतीति भावः । किञ्च सृष्टिरत्र
न विवक्षिता । किन्तु येन प्रकारेण सृष्टिर्भूतिः स्थिता तेन प्रकारेण
देवतादि सर्व्वं प्रजापतिरेवेति विवक्षितमित्याह । यथेति । तत्र हेतु-
माह । अद्वुरिति । तथापि कथं देवतादि सर्व्वं प्रजापतिमात्मि-

तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकन्देवमेतस्यैव
सा विसृष्टिरेष उह्येव सर्व्वे देवाः ॥

इति निश्चितोऽर्थः । सृष्टुरनन्यत्वात्सृष्टानां । प्रजापतिनैव
सृष्ट्वाद्देवानां । अथैवं प्रकरणार्थे व्यवस्थिते तत्स्तुत्यभिप्राये-
णाविद्वन्मतान्तरनिन्दोपन्यासे नान्यनिन्दा ऽनिन्दार्थैव ॥

किन्त्वन्यस्तुतये तत्तत्र कर्मप्रकरणे केवलयाज्ञिका याग-
काले यदिदं वच आहुरमुमग्निं यजानुमिन्द्रं यजेत्यादि
नामशस्त्रस्तोत्रकर्मोदिभिन्नत्वाद्भिन्नमेवाग्न्यादिदेवमेकैकं मन्य-
माना आहुरित्यभिप्रायः । तत्र । तथा विद्याद्यस्मादेतस्यैव
प्रजापतेः सा विसृष्टिर्देवभेदः सर्व्वः । एष उ हि एव प्रजा-
पतिरेव प्राणः सर्व्वे देवाः । अत्र विप्रतिपद्यन्ते । पर एव

त्याशङ्क्याह । प्रजापतिनेति । तद्यदिदमित्यादिवाक्यस्य तात्पर्य्यमाह ।
अथेति । सृष्टा प्रजापतिरेव सृष्टं सर्व्वं कार्य्यमिति प्रकरणार्थे पूर्व्वो-
क्तप्रकारेण व्यवस्थिते सत्यनन्तरं तस्यैव स्तुतिविवक्षया तद्यदिदमित्याद्य-
विद्वन्मतान्तरस्य निन्दार्थं वचनमित्यर्थः ।

मतान्तरे निन्दितेऽपि कथं प्रकरणार्थः स्तुतो भवतीत्याशङ्क्याह ।
अन्येति । एकैकं देवमित्यस्य तात्पर्य्यमाह । नामेति ॥ काठकं का-
ष्ठापकमितिवक्ष्यामभेदात्तावेषु तत्तद्देवतास्तुतिभेदाद्दृष्टशकटादिवदर्थं क्रिया-
भेदाच्च प्रत्येकं देवानां भिन्नत्वात्कर्मिणांमेतद्वचनमित्यर्थः । आदिशब्देन
रूपादिभेदात्तद्भेदत्वं संकृष्ट्वाति । नन्वत्र कर्मिणां निन्दा न प्रतिभाति ।

हिरण्यगर्भ इत्येके । संसारोत्पत्तये । पर एव तु मन्त्रवर्णात् ।
 इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरिति श्रुतेः । एष ब्रह्मैष इन्द्र एष
 प्रजापतिरेते सर्वे देवा इति श्रुतेः । सृतेष्व एतमेके वदन्त्यग्निं
 मनुमन्ये प्रजापतिमिति । यो ऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः सूक्ष्मोऽ-
 व्यक्तः सनातनः सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भवमिति च

तन्मतोपन्यासस्यैव प्रतीतेरित्याशङ्क्याह । तच्चेति । एकस्यैव प्राणस्थानेक-
 विधो देवताप्रभेदः शाकल्यब्राह्मणे वक्ष्यत इति विवक्षित्वा विधिनष्टि ।
 प्राण इति । अग्न्यादयो देवाः सर्वे प्रजापतिरेवेत्युक्तम् । सम्प्रति
 तत्स्वरूपनिर्दिधारयिषया तत् प्रजापतिपत्तिं दर्शयति । अत्रेति । हि-
 रण्यगर्भस्य परत्वमाद्ये द्वितीये कल्पे संसारित्वं विधेयमिति विभागः ।
 तत् पूर्वपक्षं गृह्णाति । पर एव त्विति । नन्वेकस्थानेकात्मकत्वं मन्त्र-
 वर्णादवगम्यते नतु परमात्मत्वं प्रजापतेरित्याशङ्क्य ब्राह्मणवाक्यमुदा-
 हरति । एष इति । ब्रह्मप्रजापती सृष्टविराजौ । एष शब्दः परमा-
 त्मविषयः । सृतेष्व पर एव हिरण्यगर्भ इति सम्बन्धः । तत्रैव वाक्या-
 न्तरं पठति । योऽसाविति । कर्मान्द्रियाविषयत्वमतीन्द्रियत्वम् । अप्रा-
 ह्मण्यं ज्ञानेन्द्रियाविषयत्वम् । तत् हेतुमाह । सूक्ष्माव्यक्त इति ।
 न च तस्यासत्त्वं प्रसादादिभावाभावसाक्षित्वेन सदा सत्त्वादित्याह । स-
 नातन इति । इतश्च तस्य नासत्त्वं सर्वेषामात्मत्वादित्याह । सर्वेति ।
 स्रज्जन्तःकरणाविषयत्वमाह । अचिन्त्य इति । योऽसौ परमात्मा यथोक्त-
 विशेषणः स एव स्वयं विराडात्मना भूतवानित्याह । स एवेति । मन्त्र-
 ब्राह्मणसृष्टिषु परस्य सर्वदेवतात्मत्वदृष्टेरत्र च सृष्टस्य तत्प्रतीतेस्तस्य
 परत्वमित्युक्तम् ।

संसार्येव वा स्यात् सर्वान् पाप्मानं औषदिति श्रुतेः । न
ह्यसंसारिणः पाप्मदाहप्रसङ्गोऽस्ति । भयारतिसंयोगश्रवणाच्च ।
अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानमृजतेति च । हिरण्यगर्भमश्रुते जाय-
मानमिति च, मन्त्रवर्णात् । सृतेश्च कर्मविपाकप्रक्रियार्था
ब्रह्मा विश्वसृजो धर्म्भो महानव्यक्तमेव च । उत्तमां सात्वि-
कीमेतां गतिमाहुर्मनीषिण इति । अथैवंविरुद्धार्थानुपपत्तेः
प्रामाण्यव्याघात इति चेन्न । कल्पनान्तरोपपत्तेरविरोधा-
दुपाधिविशेषसम्बन्धाद्विशेषकल्पनान्तरमुपपद्यते । आसीनो
दूरं व्रजति शयानो याति सर्व्वतः । कस्तं मदामदं देवं
मदन्यो ज्ञातुमर्हत्येवमादिश्रुतिभ्यः । उपाधिवशात् संसारित्वं

इदानीं पूर्व्वपक्षान्तमाह । संसार्येवेति । सर्व्वपाप्मदाहश्रवण-
मात्रेण कथं प्रजापतेः संसारित्वन्तत्वाह । न हीति । अतस्तद्वर्म्भो-
पदेशादित्यत्र परस्यापि सर्व्वपाप्मोदयाङ्गीकाराच्चेदं संसारित्वे लिङ्गमित्या-
शङ्क्याह । भवेति । असृजतेति च श्रवणादिति सम्बन्धः । न केवलं
मर्त्यत्वश्रुतेरेव संसारित्वं किन्तु जन्मश्रुतेच्चेत्याह । हिरण्यगर्भमिति ।
यथोक्तहेतुनां संसार्येव स्यादिति प्रतिज्ञयान्वयः । कर्मफलदर्शनाधिकारे
ब्रह्मेत्याद्यायाः सृतेश्च तत्फलभूतस्य प्रजापतेः संसारित्वमेवेत्याह । सृते-
श्चेति । विराड्ब्रह्मेत्युच्यते । विश्वसृजो मन्वादयः धर्म्मस्तदभिमानिनी
देवता यमः । सहान् प्रकृतेराद्यो विकारः । सृत्वं अव्यक्तं प्रकृतिरिति
भेदः । अस्तु तर्हि द्विविधवाक्यवशात्प्रजापतेः संसारित्वमसंसारित्वच्चेत्या-
शङ्क्याह । अथेति । तद्वद्विविधवाक्यश्रवणानन्तर्य्यमथशब्दार्थः । एवंशब्दः
संसारित्वासंसारित्वप्रकारपरामर्शार्थः । विरोधकृतमप्रामाण्यं निराक-
रोति । नेत्यादिना । सृतेऽसंसारित्वं कल्पनया च संसारित्वमिति कल्प-
नान्तरसम्भवात् । द्विविधश्रुतीनामविरोधात्प्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः । कल्प-

परमार्थतः स्वतोऽसंसार्यैव । एवमेकत्वं नानात्वञ्च हिरण्य-
गर्भस्य । तथा सर्वजीवानाम् । तत्त्वमसीति श्रुतेर्हिरण्यगर्भ-
स्तूपाधिगताशुद्धिबाहुल्यात् संसारित्वमेव प्राय-
श्चोऽभिलष्यते । व्यावृत्तकृतस्त्रोपाधिभेदापेक्षया तु सर्वः पर-
त्वेनाभिधीयते श्रुतिस्मृतिवादैः । तार्किकैस्तु परित्यक्ता-

नया संसारित्वमित्येतद्विशदयति । उपाधीति । औपाधिकी परस्य
विशेषकल्पनेत्यत्र प्रमाणमाह । आसीन इति । स्वारस्येन कूटस्थोऽप्यात्मा
मनसः शीघ्रं दूरगमनदर्शनात्तदुपाधिको दूरं व्रजति । तथा स्वप्ने शया-
नोऽपि मनसो गतिभ्रान्त्या सर्वत्र यातीव भाति यथा जागरेऽपीत्यर्थः ।
कल्पितेन हर्षादिविकारेण स्वाभाविकेन तदभावेन च युक्तमात्मानं न कश्चि-
दपि निश्चेत्तुं शक्नोतीत्याह । कस्तमिति । आदिपदेन ध्यायतीवेत्यादि-
श्रुतयो गृह्यन्ते । उदाहृतश्रुतानां तात्पर्यमाह । उपाधीति । किन्तुर्हि
पारमार्थिकस्तदाह । स्वत इति । पूर्वेषु संवन्धः । हिरण्यगर्भस्य
वास्तवमवास्तवञ्च रूपं निरूपितमुपसंहरति । एवमिति । तस्याप्यज्ञदा-
दिवज्ज स्वतो ब्रह्मत्वं किन्तु संसारित्वमेव स्वाभाविकमित्याशङ्क्य दृष्टान्तस्य
साध्यविकलतामाह । तथेति । सर्वजीवानामेकत्वं नानात्वञ्चेति पूर्वेषु
संवन्धस्तेषां स्वतो ब्रह्मत्वे प्रमाणमाह । तत्त्वमिति । कस्तर्हि हिरण्यगर्भे
विशेषो येनासावज्ञदादिभिरुपास्यते तत्राह । हिरण्यगर्भस्त्विति । ननु
श्रुतिस्मृतिवादेषु क्वचित्तस्य संसारित्वमपि प्रदर्श्यते । सत्त्वं । तत्तु कल्पित-
मित्यभिप्रेत्याह । संसारित्वन्त्विति । असादादिषु त्वत्त्वमेतदित्याशङ्क्याह ।
जीवानां त्विति । कथन्तर्हि तत्त्वमसि । क्षेत्रज्ञश्चापि मां विद्धीत्यादिश्रुति-
स्मृतिवादाः सङ्गच्छन्ते । तत्राह । व्यावृत्तेति । स्वमते तत्त्वनिश्चयसङ्गा

अथ यत्किञ्चेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत तदु सोमः

गमबलैरस्तिनास्तिकर्त्ताकर्त्तृत्यादिविरुद्धं बहु तर्कयङ्गि-
राकुलीकृतः शास्त्रार्थः । तेनार्थनिश्चयो दुर्लभः । ये तु
केवलशास्त्रानुसारिणः शान्तदर्पास्तेषां प्रत्यक्षविषय इव
निश्चितः शास्त्रार्थो देवतादिविषयः । तत्र प्रजापतेरेकस्य
देवस्यान्नादिलक्षणो भेदो विवक्षित इति । तत्राग्निरुक्तो
ऽन्नाद्यः सोम इदानीमुच्यते ॥

अथ यत्किञ्चेदं लोके आर्द्रं द्रवात्मकं तद्रेतस
आत्मनो बीजादसृजत रेतस आप इति श्रुतिरवात्मकञ्च
सोमस्तस्मादार्द्रं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तदु सोमएव ।
एतावद्वा एतावदेव नातोऽधिकमिदं सर्व्वम् । किन्तदन्नञ्चैव

परमते तदभावमाह । तार्किकैस्त्विति । नन्वेकजीववादेऽपि सर्व्वव्यवस्था-
हर्षपक्षेस्तत्त्वनिश्चयदौर्लभ्यं तुल्यमिति चेन्नेत्याह । ये त्विति । स्वप्न-
त्वबोधात्मागशेषव्यवस्थामन्ववाद्दूर्द्ध्वं तदभावस्येष्टत्वादेकमेव ब्रह्मानाद्यविद्या-
वशादेव व्यवहारास्यदनिति पक्षे न काचन दोषकलेति भावः । सर्व्वदेव-
तात्मकस्य प्रजापतेः स्वतोऽसंसारित्वकल्पनया वैपरीत्यमिति स्थिते सत्यथेत्या-
द्युत्तरग्रन्थस्य तात्पर्य्यमाह । तत्रेति । विवक्षित इत्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरिति
शेषः । तस्य विषयं परिशिनष्टि । तत्राग्निरिति । अन्नाद्ययोर्निर्धार-
णार्था सप्रसङ्गः ।

सम्प्रति प्रजापतिना दद्याच्चराणि व्याकरोति । अथेति । अक्षुः सर्गा-
नन्तर्यमथशब्दाय रेतसः सकाशादपां सर्गेऽपि सोमशब्दे किमायात-
मित्याशङ्क्याह । अवात्मकश्चेति । अद्वाख्याकृतेः सोमोत्पत्तिश्रवणात्तत्र
यं शोषलञ्चेवेति भावः । सोमस्य द्रवात्मकत्वे फलितमाह । तस्मादिति ।

एतावद्वा इदं सर्वं मनश्चैवान्नादश्च सोम एवान्न-
मग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः ।

सोमो द्रवात्मकत्वादाप्यायकमन्नादश्चाग्निरौष्ण्याद्रूक्षत्वा-
च्च । तत्रैवमवधियते सोमएवान्न । यद्व्यते तदेव सोम
इत्यर्थो य एवात्ता स एवाग्निरर्थबलाद्व्यवधारणं । अयमग्नि-
रपि क्वचिद्भूयमानः सोमपक्षस्यैव । सोमोऽपीज्यमानोऽग्निः
रेवात्तृत्वात् । एवमग्नीषोमात्मकं जगदात्मत्वेन पश्यन्न
केनचिद्वेषेण लिप्यते । प्रजापतिश्च भवति । सैषा ब्रह्मणः
प्रजापतेरतिसृष्टिरात्मनोऽप्यतिशया ॥

अग्नेषोमवोरन्नादयोः सृष्टावपि जगति सृष्ट्यन्तरमवशिष्टमस्तीत्या-
शङ्क्याह । एतावदिति । आप्यायकः सोमो द्रवात्मकत्वाद्ब्रह्माप्यायकं
असिद्धं तस्मादुपपन्नं सोमस्यान्नत्वमित्याह । द्रवात्मकत्वादिति । सोम
एवान्नमग्निरन्नाद इत्यवधारणस्य विवक्षितमर्थमाह । तत्रेति । यथोक्तं
वाक्यं सप्तस्यर्थः । यथान्तुतमवधारणमवधार्य कुतो विधान्तरेण तद्व्या-
ख्यानमित्याशङ्क्याह । अथेवलाङ्गीति । अन्नादस्य संहर्तृत्वादग्नित्वमन्नस्य
च संहरणीयतया सोमत्वमवधारयितुं युक्तमित्यर्थः । नन्वन्नस्य सोमत्वेन
न नियमोऽग्नेरपि जलादिना संहाराच्च चात्तुरग्नित्वेन नियमः । सोम-
स्यापि कदाचिदिज्यमानत्वेनात्तृत्वात्तत्कुतोऽवलमित्याशङ्क्याह । अग्निर-
पीति । सोऽपि संहार्यश्चेत्सोम एव । स च संहर्ता चेदग्निरेवेत्यवधारण
सिद्धिरित्यर्थः । प्राजापतेः सर्वात्मत्वमुपक्रम्य जगतो द्वेधाविभक्तत्वाभि-
धानं कुत्रोपयुक्तमित्याशङ्क्य तस्य सूत्रे पर्यवसानात्तस्मिन्नात्मबुद्धोपास-
कस्य सर्वदोषराहित्यं फलमतु विवक्षितमित्याह । एवमिति अनुग्राह-
कदेवसृष्टिं शिष्टा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थमादौ देवसृष्टिं स्तौति । सैषेति ।

यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृता-
नसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याः हास्यैतस्यां भ-
वति य एवं वेद ॥ ६ ॥

का सेत्याह । यच्छ्रेयसः प्रशस्यतरादात्मनः सका-
शाद्यस्मादसृजत देवान् सैषा तस्माद्देवसृष्टिरतिसृष्टिः ।
कथं पुनरात्मनोऽतिशया सृष्टिरित्यत आह । अथ यद्यस्मा-
न्मर्त्यः सन्नरणधर्मा सन्नमृतानमरणधर्म्मिणो देवान् कर्म्म-
ज्ञानवक्त्रिणा सर्वानात्मन पाप्मन उषित्वाऽसृजत । तस्मा-
दियमतिसृष्टिरुक्तृष्टज्ञानस्य फलमित्यर्थः । तस्मादेतामतिसृष्टिं
प्रजापतेरात्मभूतां यो वेद स एतस्यामतिसृष्ट्यां प्रजाप-
तिरिव भवति प्रजापतिवदेव स्रष्टा भवति ॥ ६ ॥

तद्देदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । सर्वं वैदिकं साधनं ज्ञा-
नकर्म्मलक्षणं कर्त्तात्यजेककारकापेक्षं प्रजापतित्वफलावसानं
साध्यमेतावदेव यदेतद्व्याकृतं जगत्संसारोऽथैतस्यैव साध्यसा-

अग्निमूर्ध्वोत्पादिश्रुतेरग्न्यादयोऽस्यावयवास्तत्कथं तत्सृष्टिस्ततोऽतिश-
यवतीत्याशङ्कते । कथमिति । प्रजापतेर्यजमानावस्थापेक्षया देवसृष्टेरुक्तृष्टं
वचनमविशद्भूमिति परिहरति । अत आहिति । देवसृष्टेरतिसृष्टित्वाभाव-
शङ्कात्तुवादार्योऽयमशब्दः । ज्ञानस्येत्युपलक्षणं कर्म्मणो ऽपीति द्रष्टव्यं ।
अतिसृष्ट्यामित्यादिव्याचष्टे । तस्मादिति । देवतादिस्रष्टा तदात्मा
प्रजापतिरहमेवेत्युपासितस्तद्भावापत्त्या तत्सृष्ट्यं फलतोत्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वोत्तरपन्थयोः सम्बन्धं वक्तुं प्रतीकमादाय वृत्तं कीर्त्तयति ।
तद्देत्यादिना । तस्यादेयत्वार्थं वैदिकमित्युक्तं । साधनमित्युक्ते
शक्तिसाधनं पुरः स्फुरति तन्निरस्यति । ज्ञानेति । एकस्मिन्

तद्वेदं तेह्यव्याकृतमासीत्

धनलक्षणस्य व्याकृतस्य जगती व्याकरणात्माग् वीजावस्था या तां निर्दिदिचत्यङ्कुरादिकार्थानुमितामिव वृक्षस्य कर्मबीजोऽविद्याच्चेन्नोह्यसौ संसारवृक्षः समूल उद्धर्तव्य इति । तदुद्धरणे हि पुरुषार्थपरिसमाप्तिः । तथाचोक्तं । जड्वृमूलोऽवाक्शाख इति काठके । गीतासु च जड्वृमूलमधः शाखमिति । पुराणे च ब्रह्मवृक्षः सनातन इति । तद्वैतदिति वीजावस्थं जगत्प्रागुत्पत्तेः । तर्हि तस्मिन् काले परोक्षत्वात्सर्वानाम्प्रत्यक्षाभिधानेनाभिधीयते । भूतकालसंबन्धित्वादव्याकृतभाविनो जगतः सुखग्रहणार्थमैतिह्यप्रयोगो ह्यशब्दः । एवंह

मोक्षस्यानेकरूपं न साधनं भवतीति भावः । सुक्तिसाधनं मानवस्तुतन्त्रं तत्त्वज्ञानमिदन्तु कारकसाध्यमतोऽपि न तद्वैतरित्याह । कर्त्तादिति । किञ्चेदं प्रजापतित्वफलजावसानं ऋत्युरस्यात्माभवतीति श्रुतेः । न च तदेव कैवल्यं भयारत्यादिश्रवणादतोऽपि नेदं सुक्यर्थमित्याह । प्रजापतित्वेति । किञ्च नित्यसिद्धासुक्तिरिदन्तु साध्यफलमतोऽपि न सुक्तिहेतुरित्याह । साध्यमिति । किञ्च सुक्तिव्याकृतादर्थान्तरमन्यदेव तद्विदितादित्यादिश्रुतेः । इदन्तु नामरूपं व्याकृतमतोऽपि न तद्वैतरित्याह । यता वदेवेति । सम्प्रत्यव्याकृतकण्डुकामवतारयन्प्रवेशवाक्यात्प्राक्तनस्य तद्वेदमित्यादेर्वाक्यस्य तात्पर्यमाह । अथेति । ज्ञानकर्मफलोक्त्यानन्तर्यमयशब्दार्थः । बीजावस्था साभासप्रत्यगविद्या तस्यानिर्देष्टुमिष्टत्वमेव न साक्षान्निर्देश्यत्वमनिर्वाच्यत्वादिति वक्तुं निर्दिदिक्षतीत्युक्तं । वृक्षस्य बीजावस्थां लोको निर्दिशतीति सत्त्वन्मः । यज्ज्ञाने पुमर्थोपिस्तदेव वाच्यं किमिति प्रत्यगविद्योच्यते तत्राह । तदुद्धरणकर्म्ममिति । उद्धर्तव्य इति तन्मूलनिरूपणमर्थवदिति शेषः । अथ पुरुषार्थमर्थयमानस्य तद्वैतारोऽपि

तदासीदित्युच्यमाने सुखं तां परोक्षामपि जगतीज्वस्थां
 प्रतिपद्यते युधिष्ठिरो ह किल राजासीदित्युक्ते यद्वदिदं
 व्याकृतनामरूपात्मकं साध्यसाधनलक्षणं यथावर्णितमभि-
 धोयते तदिदंशब्दयोः परोक्षप्रत्यक्षावस्थजगद्वाचकयोः सा-
 मानाधिकरण्यादेकत्वमेव परोक्षप्रत्यक्षावस्थस्य जगतीऽ
 वगम्यते । तदेवेदमिदमेव च तदव्याकृतमसीदिति । अथैव
 सति नासत उत्पत्तिर्न सतो विनाशः कार्यस्यैत्यवधृतं
 भवति ॥

कोपयुज्यते तत्राह । तदुद्धरणे हीति । ननु संसारस्य मूलमेव नास्ति
 स्वभाववादात्प्रधानादेव वा तन्मूलं नाज्ञातं ब्रह्मेत्याशङ्क्य श्रुतिस्मृतिभ्यां
 परिहरति । तथा चेति । ऊर्द्धमुकृष्टं कारणं कार्यपेक्षया परव्याकृतं
 मूलमस्यैवेत्यूर्द्धमूलो हिरण्यगर्भादयो मूलापेक्षया ज्वाक्शाखा इत्यवाक्-
 शाखः । एवमूर्द्धमूलमधःशाखमित्यादिगीता अपि नेतव्याः । अस्ति
 हि संसारस्य मूलं नेदममूलमविध्यतीति श्रुतेस्तच्चाज्ञातं ब्रह्मैवेति श्रुति-
 स्मृतिप्रसिद्धमिति भावः । सम्प्रति प्रतीकमादाय पदानि व्याचष्टे । तद्धे-
 त्यादिना । अप्रत्यक्षाभिधानेन तदिति सर्वनाम्ना वीजावस्थं जगदभिधी-
 यते परोक्षत्वादिति सम्बन्धः । कथं जगतो वीजावस्थत्वमित्याशङ्क्य तर्हीत्य-
 स्यार्थमाह । प्रागिति । कथन्तस्य परोक्षत्वं तत्राह । भूतेति । निपातार्थ-
 माह । सुखेति । इदंशब्दार्थमाभनयति । किलेति । यथा वर्णितमित्यनर्थ-
 त्वेन संसारेऽसारत्वोक्तिः । पदद्वयसामानाधिकरण्यलक्ष्यमर्थमाह । तदिद-
 मिति । एकत्वमभिनयेनोदाहरति । तदेवेति । एकत्वावगतिफलं कथयति
 अथेति । सामानाधिकरण्यवशादेकत्वे निश्चिते सत्यनन्तरं नासतो विद्यते
 भावो नाभावो विद्यते सत इति स्मृतिरनुस्यूता भवतीति भावः ॥

तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ नामायमिदं-
रूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव

तदेवम्भूतं जगदव्याकृतं सन्नामरूपाभ्यामेव नाम्ना रूपे-
णैव च व्याक्रियत । व्याक्रियतेति कर्मकट्टं प्रयोगात्तत्स्वयमेवा-
त्मैव व्याक्रियत । वि आ अक्रियत विस्पष्टं नामरूपविशेषाव-
धारणमर्थ्यादं व्यक्तीभावमापद्यत । सामर्थ्यादाक्षिप्तनियन्तृ-
कर्तृसाधनक्रियानिमित्तं असौ नामेति सर्व्वान्नामविशेषा-
भिधानेन नाममात्रं व्यपदिशति । देवदत्तो यज्ञदत्त इति

अज्ञातं ब्रह्म जगतो मूलमित्युक्ता तद्विवर्त्तो जगदिति निरूपयति ।
तदेवम्भूतमिति । तृतीयामित्यन्वावार्थं त्वेन व्याचष्टे । नाम्नेति । क्रिया-
पदप्रयोगाभिप्रायन्तदनुवादपूर्व्वकमाह । व्याक्रियतेति । तत् पदच्छेदपूर्व्व-
कान्तद्वाच्यमर्थमाह । व्याक्रियतेत्यादिना । स्वयमेवेति कुतो विशेष्यते
कारणसन्तरेण कार्योत्पत्तिरयुक्तैत्याशङ्क्याह । सामर्थ्यादिति । निर्हेतुकार्य-
सिद्धिरुपपत्त्याक्षिप्तो नियन्ता जनयिता कर्त्ता चोत्पत्तौ साधनक्रियाकरण-
व्यापारस्तन्निमित्तान्तदपेक्षं व्यक्तीभावमापद्यत इति योजना । नामसामान्यं
देवदत्तादिना विशेषनान्ना संयोज्य सामान्यविशेषवानर्थो नाम व्याकरण-
वाक्ये विवक्षित इत्याह । असावित्यादिना । असौशब्दः श्रौतो व्यय-
त्वेन नेयो रूपसामान्यं श्रुतकृष्णादिना विशेषेण संयोज्योच्यते रूपव्या-
करणवाक्ये नेत्याह ; तथेत्यादिना । अव्याकृतमेव व्याकृतात्मना व्यक्त-
मित्येतत्सु प्रबुद्धदृष्टान्तेन स्पष्टयति । तदिदमिति । तद्वेत्यत्र भूलकारण-
सङ्गा तन्नामरूपाभ्यामित्यादिना तत्कार्यसुप्तमिदानीं प्रवेशवाक्यस्य स-
शब्दामेक्षितमर्थमाह । यदर्थ इति । कारुण्डव्यात्मनो वेदखारम्भो
यस्य परस्य प्रतिपत्त्यर्थो विज्ञायते । कर्त्तृकारुण्ड हि स्वार्थासुष्ठानाहित-
चित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोपयोगीष्यते । ज्ञानकारुण्डन्तु साक्षादेव तत्त्वोप-
युज्यते सर्व्वे वेदा यत्तदसाधनन्तीति च श्रूयते । स परोऽत्र प्रविष्टो

व्याक्रियतेऽसौ नामायमिदं रूप इति स एष इह
प्रविष्टः ॥

वा नामास्येत्यसौ नामायं । तथेदमिति शुक्लकृष्णादीनाम-
विशेषः । इदं शुक्लमिदं कृष्णं वा रूपमस्येतौदंरूपः । तदिद-
मव्याकृतं वस्त्वेतर्ह्येतस्मिन्नपि काले नामरूपाभ्यामेव व्या-
क्रियतेऽसौ नामायमिदंरूप इति । यदर्थः सर्वशास्त्रारम्भो
यस्मिन्नविद्यया स्वाभाविक्या कर्तृक्रियाफलाधारोपणा
कृता यः कारणं सर्वस्य जगती यदात्मके नामरूपे सलिला-
दिव स्वच्छान्मलमिव फेनमव्याकृते व्याक्रियेत । यश्च ताभ्यां
देहादाविति योजना । सर्वस्यान्नायस्य ब्रह्मात्मनि समन्वयशुद्ध्या तत्र
विरोधसम्पादनार्थमाह । यस्मिन्निति । अध्यासस्य चतुर्विधख्यातीना-
मन्यतमत्वं वारयति । अविद्येति । तस्या मिथ्याज्ञानत्वेन सादित्वाद-
नाद्यध्यासहेतुत्वान्निष्ठिरित्याशङ्क्याह । स्वाभाविक्येति । विद्याप्रागभाव-
त्वमविद्याया व्यावर्त्तयति । कर्त्वितीति । न हि तदुपादानत्वमभावत्वे सम्भवति
नचोपादानान्तरमस्तीति भावः । अन्वयस्तु सर्वत्र यच्छब्दस्य पूर्ववद्
एव्यः । आत्मनि कर्त्तृत्वाध्यासस्याविद्याकृतत्वोक्त्या समन्वये विरोधः समा-
हितः सम्प्रत्यध्यासकारणसोक्तत्वेऽपि निमित्तोपादानभेदं साङ्ख्यवादमाशङ्क्यो-
क्तमेव कारणं तद्भेदनिराकरणार्थं कथयति । यः कारणमिति । श्रुतिसृ-
तिवादेऽपरस्य तत्कारणत्वं प्रसिद्धमिति भावः । नामरूपात्मकस्य हेतुस्या-
विद्याविद्यमानदेहेत्वाद्विद्यापनोद्यत्वं सिध्यतीत्याह । यदात्मकेति । व्या-
कर्त्तृरात्मन स्वभावतः शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह । सलिलादिति । व्याक्रिय-
माणयोर्नामरूपयोः स्वतोऽशुद्धत्वादुदृष्टान्तमाह । मलमिवेति । यथा
फेनादि जलोत्पन्नं तन्मात्रमेव तथा ज्ञातब्रह्मोत्पन्नं जगद्ब्रह्ममात्रं तज्-
ज्ञानबाध्यञ्चेति भावः । नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमपि वस्तु न स्वतोऽज्ञान-
निवर्त्तकं केवलस्य तत्त्वाधकत्वात् । वाक्योत्पबुद्धिरित्याख्यन्त तथेति स-

क्रियतेत्यवोचाम । इदंशब्दसामानाधिकरण्याच्च व्याकृत-
 शब्दस्य यथेदं जगन्नियन्ताद्यनेककारकनिमित्तादिविशेष-
 वद्व्याकृतं । तथाऽपरित्यक्तान्यतमविशेषवदेव तद्व्याकृतं ।
 व्याकृताव्याकृतमात्रन्तु विशेषो दृष्टश्च लोके विवक्षातः
 शब्दप्रयोगो ग्राम आगतो ग्रामः शून्य इति कदाचि-
 त्ग्रामशब्देन निवासमात्रविवक्षायां ग्रामः शून्य इति
 शब्दप्रयोगो भवति कदाचिन्निवासिजनविवक्षायां ग्राम
 आगत इति कदाचिदुभयविवक्षायामपि ग्रामशब्दप्रयो-
 गो भवति ग्रामश्च न प्रविशेदिति यथा । तद्वदिहापि
 जगदिदमव्याकृतं व्याकृतञ्चेत्यभेदविवक्षायामात्मानात्म-
 नोर्भवति व्यपदेशः । तथेदं जगदुत्पत्तिविनाशात्मक-
 मिति केवलजगद्व्यपदेशस्तथा महानज आत्माऽस्य लो-
 कः स एष नेति नेत्यादि केवल आत्मव्यपदेशः ॥

हृतीति भावः । अव्याकृतशब्दस्य नियन्त्रादियुक्तजगद्व्यपदेशे हेतुनिरभाह ।
 इदंशब्देति । कथमुक्तसामानाधिकरण्यमात्रादव्याकृतस्य जगतो निय-
 न्त्रादियुक्तत्वं तत्राह । यथेति । नियन्त्रादीत्यादिशब्देन कर्तृकरणादिप्र-
 हणं । निमित्तादीत्यादिपदेनोपादानमुच्यते । विमतं नियन्त्रादिसापेक्षं
 कार्यत्वात्कर्मप्रसङ्गादित्यर्थः । कस्तर्हि प्रागवस्थे सम्यक्तितने च जगति
 विशेषस्तत्राह । व्याकृतेति । कथम्पुनरव्याकृतेन जगद्व्यपदेशो यतो न स्यात् ।
 एकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वायोगादत आह । दृष्टञ्चेति । उक्तमेव स्फुटयति ।
 कदाचिदिति । उभयविवक्षया ग्रामशब्दप्रयोगस्य दार्ष्टान्तिकमाह । तद्वदि-
 ति । इहेत्यव्याकृतवाक्योक्तिः । निवासमात्रविवक्षया ग्रामशब्दप्रयोगस्यापि
 दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । निवासिजनमात्रविवक्षया तद्व्यपदेशस्यापि
 दार्ष्टान्तिकं कथयति । तथा महानिति ।

ननु परेण व्याकर्त्ता व्याकृतं सर्व्वतो व्याप्तं सञ्चदा जगत्स
 कथमिह प्रविष्टः परिकल्प्यते । अप्रविष्टो हि देशः परि-
 च्छिन्नेन प्रवेष्टुं शक्यते । यथा पुरुषेण ग्रामादिर्नाकाशेन
 किञ्चिन्नित्यप्रविष्टत्वात्पाषाणे सर्पादिवध्मन्तरेणेति चेद-
 द्यापि स्यान्नपरं आत्मा स्वेनैव रूपेण प्रविवेश किन्तहि
 तत्स्थ एव ध्मन्तरेणोपजायते तेन प्रविष्ट इत्युपचर्य्यते
 यथा पाषाणे सहजोऽन्तस्थः सर्पं नारिकेले वा तोयं न
 तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । यः सृष्ट्वा स भावान्तरम-
 नापन्न एव कार्य्यं सृष्ट्वा पञ्चाव्याविशदिति हि श्रूयते । यथा

अव्याकृतवाक्ये परस्य ब्रह्मतत्वात्तस्य प्रवेशवाक्ये सशब्देन परामृष्टस्य
 सृष्टे कार्य्ये प्रवेश उक्तस्तच्च प्रज्ञारान्तरेणाक्षिपति । नत्विति । कथमिति
 सूचितामनुपपत्तिमेव स्पष्टयति । अप्रविष्टो हीति । दृष्टान्तादपन्मेन
 प्रवेशवादी शङ्कते । पाषाणेति । तदेव विवक्ष्यति । अथापीत्यादिना
 परस्य परिपूर्णस्य कचित्प्रवेशाभावे ऽपीति यावत् । तच्छब्दः सृष्टकार्य्य-
 विषयः । ध्मन्तरे जगत्स्थः । दृष्टान्त व्याचष्टे । यथेति । पाषाणा-
 द्वाद्यः सर्पादिस्तत्र प्रविष्ट इति शङ्कापरोहार्थं सहजं विवेक्षणं । सर्पादे-
 रश्वादिरूपेण स्थितभूतपञ्चकपरिणामत्वात्तत्र सहजत्वं पाषाणादौ
 यानि भूतानि स्थितानि तेषां परिणामः सर्पादिस्तद्रूपेण तत्र भूतानामनु-
 प्रवेशवदपरिच्छिन्नस्यापि परस्य जीवाकारेण बुद्ध्यादौ प्रवेशसिद्धिरित्यर्थः ।
 आक्षेप्ता ब्रूते ! नेति । तदेव स्पष्टयति । यः सृष्टेति । ननु तच्छानि-
 मिते वेष्टुमिति ततो ऽन्यस्यापि प्रवेशो दृश्यते । तथा परेण सृष्टे-
 जगत्स्थस्य प्रवेशो भविष्यति नेत्याह । यथेति । पाषाणसर्पन्यायेन
 कार्य्यस्थस्यैव परस्य जीवाख्ये परिणामे तत्सृष्ट्यादिश्रवणमनुपपन्न-
 मिति व्यतिरेकं दर्शयति । नत्विति । अस्तु तर्हि परस्य मार्जारान-
 दिवत्पूर्वावस्थानत्यागैनावस्थानान्तरसंयोगात्मा प्रवेशो नेत्याह ।

भुक्त्वा गच्छतीति भुजिगमिक्रिययोः पूर्वोपरकालयोरित-
रेतरविच्छेदोऽविशिष्टश्च कर्त्ता तद्वदिहापि स्थान्तु तत्स्थ-
स्यैव भावान्तरोपजनन एतत्सम्भवति । न च स्थानान्तरेण
वियुज्यस्थानान्तरसंयोगलक्षणः प्रवेशो निरवयवस्यापरि-
च्छिन्नस्य दृष्टः । सावयव एव प्रवेशश्रवणादिति चेन्न । दिव्यो
ह्यमूर्त्तः पुरुषो निष्कलं निष्कृयमित्यादिश्रुतिभ्यः । सर्व-
व्यपदेश्यधर्मविशेषप्रतिषेधश्रुतिभ्यश्च । प्रतिविम्बप्रवेशवदिति
चेन्न । वस्त्वन्तरेण विप्रकर्षानुपपत्तेः । द्रव्ये गुणप्रवेशवदिति
चेत् । न । अनाश्रितत्वान्नित्यपरतन्त्रस्यैवाश्रितस्य गुणस्य द्रव्ये
प्रवेश उपचर्यते । न तु ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यश्रवणात्तथा प्रवेश
उपपद्यते । फले बीजवदिति चेन्न । सावयवत्ववृद्धिचयो-

न चेति निरवयवो ऽपरिच्छिन्नश्चात्मा तस्य स्थानान्तरेण वियोगं प्राप्य
स्थानान्तरेण सह संयोगलक्षणो यः प्रवेशः स सावयवे परिच्छिन्ने च सार्जा-
रादौ दृष्टप्रवेशसदृशो न भवतीति योजना । वियुज्येति पाठे तु स्फुटैव
योजना । प्रवेशश्रुत्या निरवयवत्वासिद्धि शङ्कते । सावयव इति । प्रवेश-
श्रुतेरन्यथोपपत्तेर्बध्यमाणत्वान्नैवमिति परिहरति । नेत्यादिना । अमू-
र्त्तत्वं निरवयवत्वं । पुरुषत्वं पूर्णत्वं । प्रकारान्तरेण प्रवेशोपपत्तिं
शङ्कते । प्रतिविम्बेति । आदित्यादौ जलादिना सन्निकर्षादिसम्भवात्म-
तिविम्बाख्यप्रवेशोपपत्तिः । आत्मनि तु परस्मिन्नसङ्गेऽनवच्छिन्ने केन चि-
दपि तदभावात्त यथोक्तप्रवेशसिद्धिरित्याह । न वस्त्वन्तरेणेति । प्रकारा-
न्तरेण प्रवेशं चोदयति । द्रव्य इति । परस्यापि कार्ये प्रवेश इति शेषः ।

गुणापेक्षया परस्य वैलक्षण्यन्दर्शयन्परिहरति । नेत्यादिना ।
स्वातन्त्र्यश्रवणमेष सर्वेश्वर इत्यादिपनसादिफले बीजस्य प्रवेशवत्कार्ये प-
दस्य प्रवेशः स्यादिति शङ्कित्वा दूषयति । फल इत्यादिना । विनाशादी-

त्यत्तिविनाशादिधर्मवत्त्वप्रसङ्गात् । न चैवं धर्मवत्त्वं ब्रह्मणो
 ऽजोऽजर इत्यादिश्रुतिन्यायविरोधात् । अन्य एव संसारी
 पारच्छिन्न इह प्रविष्ट इति चेन्न । सेयं देवतेक्षतेत्यारभ्य ना
 मरूपे व्याकरवाणीति तस्या एव प्रवेशव्याकरणकर्तृत्वश्रुतेः ।
 तथा तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् एतयेव सीमानं विदार्यै-
 तथा द्वारा प्रापद्यत । सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो
 नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते त्वं कुमार उत वा कुमारी
 त्वं जीर्णं दण्डेन वञ्चसि पुरश्चक्रे रूपमिति च मन्त्रवर्णान्न
 परादन्यस्य प्रवेशः । प्रविष्टानामितरेतरभेदात्परानेकत्व-
 मिति चेत् । न । एको देवो बहुधा सन्निविष्टः एकः सन्बहुधा
 विचार त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्ट एको दैवः सर्वभूतेषु

त्यादिशब्देनानात्मत्वानीश्वरत्वादि गृह्यते । प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे ।
 न चेति । जन्मादीनां धर्माणां धर्मिणो भिन्नत्वाभिन्नत्वासम्भवादि-
 न्यायः । बीजफलयोरवयवावयवित्वं । पाषाणसर्पयोराधाराधेयतैल्य-
 सुनक्तिः । परस्य सर्वप्रकारप्रवेशासम्भवे श्रुतेरालम्बनं वाच्यमित्याशङ्क्य
 पूर्वपक्षमुपसंहरति । अन्य एवेति । जगतो हि परः सृष्टेति वेदान्त-
 अर्थान्दा सृष्टेव च प्रवेष्टा प्रविश्य व्याकरवाणीति प्रवेशव्याकरणयोरेक-
 कर्तृत्वश्रुतेस्तस्मात्परस्मादन्यस्य प्रवेशो न युक्तिमानिति सिद्धान्तयति । ने-
 त्यादिना । तत्रैव तैत्तिरीयश्रुतिं संवादयति । तथेति । ऐतरेयश्रुति-
 रपि यथोक्तमर्थमुपोद्बलयतीत्याह । स एतमेवेति । श्रीनारायणाख्यम-
 न्त्रमपि अत्रानुक्कलयति । सर्वाणीति । वाक्यान्तरमुदाहरति । त्वं कु-
 मार इति । अत्रैव वाक्यशेषस्यानुगुण्यं दर्शयति पुर इति । उदाहृत-
 श्रुतीनान्तात्पर्यमाह । न परादिति । परस्य प्रवेशे प्रविष्टानाम्मयो
 भेदात्तदभिन्नस्य तस्यापि नानात्वप्रसक्तिरिति शङ्कते । प्रविष्टानामिति । न

गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मत्यादिश्रुतिभ्यः प्रवेश
उपपद्यते नोपपद्यत इति तिष्ठतु तावद्विष्टानां संसा-
रित्वात्तदनन्यत्वाच्च परस्य संसारित्वमिति चेत् न । अ-
शनायाद्यत्ययश्रुतेः । सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनान्नेति चेत् ।
न । न लिप्यते शोकदुःखेन बाह्य इति श्रुतेः । प्रत्यक्षादिवि-
रोधादयुक्तमिति चेत् । न । उपाध्याश्रयजनितविशेषविषय-
त्वात्प्रत्यक्षादेर्न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्विज्ञातारमरे केन
विजानीयादविज्ञातं विज्ञात्रित्यादिश्रुतिभ्योऽनात्मविषयं
विज्ञानं । किन्तर्हि बुद्ध्याद्युपायात्मप्रतिच्छायाविषयमेव
सुखितो दुःखितोऽहमित्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानमयमहमि-

परस्यानेकत्वमेकत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरत । नेत्यादिना । विचार
विचक्षादेति-यावत् । परस्य प्रवेशे नानात्वप्रसङ्गं प्रत्याख्याय दोषान्तर-
ञ्चोदयति । प्रवेश इति तेषां संसारित्वेऽपि परस्य किमायातन्तदाह ।
तदनन्यत्वादिति । श्रुत्यवष्टम्भेन दूषयति । नेति । अनुभवमनुसृत्य
शङ्कते । सुखीति । नासंसारित्वमिति शेषः ।

गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह । नेति । आगमो हि परस्यासंसारित्वे
मानं त्वयोच्यते । स चाध्यक्षविरुद्धोऽस्वार्थं न मानं न च वैपरीत्यम् ।
ज्येष्ठत्वेन बलवत्त्वादिति शङ्कते । प्रत्यक्षादीति । शङ्किते पूर्ववादिनि
स्त्राशय्यमाविष्कृतवति सिद्धान्ती स्वाभिसन्धिमाह । नोपाधीति । उपा-
धिरन्तःकरणं तदाश्रयत्वेन जनितो विशेषश्चिदाभासस्तद्गतदुःखादिविषय-
त्वात्प्रत्यक्षादेराभासत्वात्तेनात्मन्यसंसारित्वागमस्य न विरोधोऽस्तीत्यर्थः ।
किञ्च प्रत्यक्षादीनामनात्मविषयत्वादात्मविषयत्वाच्चागमस्य भिन्नविषयतया
नानयोर्मिथो विरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्यात्मनोऽध्यक्षाविषयत्वे श्रुतीरुदाह-
रति । न दृष्टेरिति । सुख्यहमित्यादि प्रतिभासस्य तर्हि का गतिरित्या-

ति विषयेण विषयिणः सामानाधिकरण्योपचारान्ना-
न्यदतोऽस्ति द्रष्टव्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च । देहावयवविशेष-
त्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्मत्वम् आत्मनस्तु कामायेत्यात्मा-
र्थत्वश्रुतेरयुक्तमिति चेन्न । यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यविद्या-
विषयात्कार्थत्वाभ्युपगमात्तत्त्वेन कं पश्येन्नेह नानास्ति
किञ्चन तत्र को मोहः कः शोक इत्यादि विद्याविषये तत्र-
तिषेधाच्च नात्मधर्मत्वम् । तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति

शङ्का पूर्वोक्तमेव स्मरयति । किन्तुहीति । बुद्ध्यादिरूपाधिस्तत्तात्मप्रति-
च्छाया तत्प्रतिबिम्बस्तद्विषयमेव सुखदुःखमित्यादि विज्ञानमिति योजना ।
आत्मनो दुःखित्वाभावे हेतुन्तरमाह । अयमिति । अयं देहोऽहमिति
दृश्येन द्रष्टुस्तादात्म्याध्यासदर्शनाद्दृश्यविशिष्टस्यैव प्रत्यक्षविषयत्वान्न केवल-
स्यात्मनो दुःखादिसंसारोऽस्तीत्यर्थः । किञ्चास्थूलादिविशेषणमक्षरं प्रकृत्य
तस्यैव प्रत्यगात्मत्वं दर्शयन्ती श्रुतिरात्मनः संसारित्वं वारयतीत्याह ।
नान्यदिति । किञ्च पादयोर्दुःखं शिरसि दुःखमिति देहावयववच्छित्तेन
तत्प्रतीतेस्तद्वर्त्मनिश्चयान्नात्मनि संसारित्वं प्रामाणिकमित्याह । । दे-
हेति । श्रुतिवशादात्मनः संसारित्वं शङ्कते । आत्मनस्त्विति । सुखं
तावदात्मान्त्रयमात्मनस्तु कामायेति सुखसाधनस्यात्कार्थत्वश्रुतेरतस्तद्विना-
भूतं दुःखमपि तत्रेत्यात्मन्यसंसारित्वमयुक्तमित्यर्थः । आविद्यसंसारित्वा-
नुवादेनात्मनोऽनतिशयानन्दत्वप्रतिपादकमात्मनस्तु कामायेत्यादिवाक्यमिति
मत्वाह । नेति । तदाविद्यसंसारानुवादीत्यत्र गमकमाह । यत्रेति ।
अनेन हि वाक्येनाविद्यावस्थायामेवात्मार्षत्वम् सुखादेरभ्युपगम्यते । अतो
न तस्यात्मधर्मत्वमित्यर्थः । आत्मनि संसारित्वस्याप्रतिपाद्यत्वेऽपि गम-
कमाह । तत्त्वेनेति आत्मनोऽसंसारित्वे विद्वदनुभवमनुकूलयितुं च
शब्दः । तर्कशास्त्रप्रामाण्यादात्मनः संसारित्वमिति शङ्कते । तार्किक-
मेति । बुद्ध्यादिचतुर्दशगुणवानात्मेति तार्किकसमयस्येन विरोधात्तस्या-

चेन्न । युक्त्याप्यात्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः । न हि दुः-
 खेन प्रत्यक्षविषयेणात्मनो विशेषत्वं प्रत्यक्षाविषयत्वा-
 दाकाशस्य शब्दगुणवत्त्ववदात्मनो दुःखित्वमिति चेन्न ।
 एकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः । न हि सुखग्राहकेण प्रत्य-
 क्षविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुमेयस्यात्मनो विषयीकरणमुप-
 पद्यते । तस्य च विषयीकरणे आत्मन एकत्वाद्विषयभाव-
 प्रसङ्गः ॥

संसारित्वमयुक्तं । तर्काविरुद्धो हि सिद्धान्तो भवतीत्यर्थः । सर्व्वतर्का-
 विरोधो वा कतिपयतर्काविरोधो वा सिद्धान्तः । नाद्यः । तार्किकादि-
 सिद्धान्तस्यापि भिद्यो वैदिकतर्कैश्च विरोधादसिद्धिप्रसङ्गात् । द्वितीये, तु
 औततर्काविरोधादात्मासंसारित्वसिद्धान्तोऽपि सिद्धेर्द्विषयभिसम्वाद्याह । न
 युक्त्यापीति । किञ्च दुःखादिरात्मधर्मो न भवति वेद्यत्वाद्गुणादिवदित्याह ।
 न हीति प्रत्यक्षाविषयत्वोक्त्या प्रतीचक्षद्विषयदुःखाविशेष्यत्वमयुक्तं । प्रत्य-
 क्षाप्रत्यक्षयोः शब्दाकाशयोरिव दुःखात्मनोरपि गुणगुणित्वसम्भवादिति
 शङ्कते । आकाशस्येति । यत् धर्मधर्मिभावस्तत्कज्ञानगम्यत्वं दृष्टं
 यथा शुक्लो घट इति तद्व्यापकं व्यावर्त्तमानं दुःखात्मनो धर्मधर्मित्वं
 व्यावर्त्तयति । शब्दाकाशयोरपि गुणगुणिभावो नास्माकं सम्मतः ।
 शब्दतन्मात्रमाकाशमिति स्थितेरित्याशयेनाह । नैकेति । कथन्तदनुप-
 पत्तिस्तत्वाह । न हीति । नित्यानुमेयस्येति जरत्तार्किकमतानुसारेण
 साङ्ख्यसमयानुसारेण वोक्तं । आधुनिकं तार्किकम्प्रत्याह । तस्य चेति ।
 सुखादिवदात्मनोऽपि प्रत्यक्षेण विषयीकारे सत्येकस्मिन्देहे तदैक्यसम्भवेरा-
 त्मान्तरस्य तत्वायोगादेकत्वं भोक्तृद्वयानिष्टेः पुरुषान्तरस्यान्यस्मृत्यप्रत्यक्षत्वा-
 त्द्वेष्टृभावादात्मादृश्यत्वासिद्धिरित्यर्थः ।

एकस्यैव विषयविषयित्वं दीपवदिति चेन्न । युगपदस-
म्भवादात्मन्यंशानुपपत्तेश्च । एतेन विज्ञानस्य ग्राह्यग्राह-
कत्वं प्रत्युक्तं । प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुण-
गुणित्वेनानुमानं । दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वादूपा-
दिसामानाधिकरण्याच्च मनःसंयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःखस्य
सावयवत्वविक्रियावत्वानित्यत्वप्रसङ्गात् । न ह्यविकृत्य

दीपस्य स्वयंवहारहेतुत्वेन विषयविषयित्ववदेकस्यैवात्मनो द्रष्टृदृश्यत्व-
सिद्धेर्द्रष्टृभावो नास्तीति शङ्कते । एकस्यैवेति । आत्मनो विषयविषयित्वं
कावृक्षार्तेनांशाभ्यां वा । आद्येऽपि युगपत्क्रमेण वा । नाद्य इत्याह ।
न युगपदिति । क्रियायां गुणत्वं कर्तृत्वं तत्र प्राधान्यं कर्मत्वमतो
युगपदेकक्रियां प्रत्येकस्य साकल्येन गुणप्रधानत्वायोगान्नैवमित्यर्थः । न
द्वितीयः । एकभावेऽन्याभावादिति सत्त्वा कल्पान्तरस्मृत्याह । आत्म-
नीति । एतेन प्रदीपवदन्तोऽपि प्रतिनोतस्तस्यां शाभ्यां तद्भावे
प्रकृताननुकूलत्वात् । ननु विज्ञानवादिनो युगपदेकस्य विज्ञानस्य साक-
ल्येन ग्राह्यग्राहकत्वमुपयान्ति तथा त्वदात्मनोऽपि स्यात्तत्त्वाह । एते-
नेति । एकस्योभयत्वनिरासेनेत्यर्थः । सा भूतत्वज्ञभागमिकं पारिभा-
षिकं वात्मनः संसारित्वं । आनुमानिकं तु भविष्यति दुःखादि
क्वचिदाश्रितं गुणत्वादूपादिवदित्याश्रये सिद्धे परिशेषादात्मनस्तदाश्रय-
त्वादित्याशङ्क्याह । प्रत्यक्षेति । न हि मिथोविरुद्धयोर्गुणगुणित्वमनु-
मेयं दुःखादेश्च साभासबुद्धिस्थित्वात्पारिशेष्यासिद्धिरित्यर्थः । साभासान्तः-
करणानिष्ठं दुःखादीत्यत्र प्रमाणाभावात्कथं सिद्धसाधनमित्याशङ्क्य दुः-
ख्यहमित्यादिप्रत्यक्षस्य तत्र प्रमाणात्वादुक्तानुमानस्य सिद्धसाध्यतया परि-
शेषाविविद्धिरित्याह । दुःखस्येति । यत्र रूपादिमति देहे दाहक-
दादि वृष्टं तत्रैव तत्कृतदुःखाद्युपलम्भाच्चात्मनस्तद्वत्त्वमिति हेत्व-
न्तरमाह । रूपादीति । यत्त्वात्मनः संयोगदात्मनि बुद्ध्यादयो नव
वैशेषिका गुणा भवन्तीति तदुपपत्तिरिति । संयोगेति । दुःखस्यात्मनि

संयोगि द्रव्यं गुणः कश्चिदुपयन्नपयन्वा दृष्टः क्वचित् । न च
 निरवयवं विक्रियमाणं दृष्टं क्वचिदनित्यगुणाश्रयं वा नित्यं ।
 न चाकाश आगमवादिभिर्नित्यतयावगम्यते । न चान्यो
 दृष्टान्तोऽस्ति विक्रियन्माणमपि तत्प्रत्ययानिवृत्तेर्नित्यमे-
 वेति चेन्न । द्रव्यस्यावयवान्यथात्वव्यतिरेकेण विक्रियानु-

मनःसंयोगजत्वे ऽप्युपगतेऽपि मनोवदात्मनः संयोगित्वात्सावयवत्वत्वा-
 दिप्रसङ्गादात्मत्वमेव न स्यादित्यर्थः । तत्र संयोगित्वेन सक्रियत्वं साध-
 यति । न हीति । सम्प्रति सक्रियत्वेन सावयवत्वं प्रतिपादयति ।
 न चेति । यद्वा दुःखाद्यात्मनो विक्रियेति कैश्चिदिष्टत्वात्तस्य सक्रि-
 यत्वमविरुद्धमित्याशङ्क्याह । न चेति । आत्मा न परिणामी निरवयव-
 त्वान्नभोवदिति भावः । किञ्चात्मा न गुणी नित्यत्वात्सामान्यवदि-
 त्याह । अनित्येति । नित्यं पश्याम इति शेषः । वा शब्दो नज-
 हुकर्षार्थः । आकाशे व्यभिचारमाशङ्क्याह । न चेति । आका-
 शस्य नित्यत्वं चेदात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिश्रुतिविरोधः स्या-
 दिति सूचयितुमागमवादिभिरित्युक्तं । परमाण्वादौ व्यभिचारमाश-
 ङ्क्याह । न चान्य इति । न तावदणवः सन्ति तत्रणुकेतरसत्त्वे
 मानाभावाद्दृश्यश्चाकाशेऽन्तर्भवति कालस्तु सर्व्वे निमेषा जज्ञिरे इत्या-
 दिश्रुतेरत्यन्तिमात्मनोऽप्यज्ञमयं श्रुतिप्रसिद्धमतो न क्वचिद्व्यभिचार इति
 भावः । यस्मिन्विक्रियमाणे तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते तदपि नित्य-
 मिति न्यायेन परिणामवादी शङ्कते । विक्रियमाणमिति । तत्प्रत्यय-
 स्तदेवेदमिति प्रत्ययः । विक्रियां वदता द्रव्यस्यावयवान्यथात्वं वाच्यं ।
 तदेव तस्यानित्यत्वं अत्यन्ताभावस्य प्रामाणिकत्वे दुर्वचत्वादिति परिहृ-
 रति । न द्रव्येति । आत्मनः सक्रियत्वं सावयवत्वं वाऽस्तु तथापि
 नानित्यत्वमिति स्याद्वादी शङ्कते । सावयवत्वेऽपीति । यत्सावयवं तदव-
 श्वसंयोगकृतं यथा पटादि । तथा सति संयोगस्य विभागावसानत्वाद-

पपत्तेः । सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेन्न । सावयवस्या-
वयवसंयोगपूर्वकत्वे सति विभागोपपत्तेः ॥

वज्रादिष्वदर्शनान्नेति चेन्नानुमेयत्वात्संयोगपूर्वत्वस्य ।
तस्मान्नात्मनो दुःखादनित्यगुणाश्रयत्वोपपत्तिः । परस्या-
दुःखित्वेऽन्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपशमनाय शास्त्रा-
रम्भानर्थक्यमिति चेन्नाविद्याऽध्यारोपितदुःखित्वभ्रमापोहा-
र्थत्वात् । आत्मनि प्रकृतसङ्ख्यापूरणभ्रमापोहवत्कल्पित-
दुःखात्माभ्युपगमाच्च । जलसूर्यादिप्रतिविम्बवदात्मप्रवेशश्च
प्रतिविम्बवद्व्याकृते कार्ये उपलभ्यत्वम् । प्रागुत्पत्तेः अनु-
पलब्ध आत्मा पश्चात्कार्ये च सृष्टे व्यकृते बुद्धेरन्तरूप-
लभ्यमानः सूर्यादिप्रतिविम्बवज्जलादौ कार्ये सृष्ट्या प्र-
विष्ट इव लक्ष्यमाणो निर्दिश्यते । स एष इह प्रविष्टः ।

वयवविभागे इव्यनाशोऽवश्यम्भावीति दूषयति । न सावयवस्येति । यत्सा-
वयवम् तदवयवसंयोगपूर्वकमिति न व्याप्तिः ।

सावयवेष्वेव वज्रादिष्ववयवसंयोगपूर्वकत्वे प्रमाणाभावादिति शङ्कते ।
वज्रादिष्विति । विमतमवयवसंयोगपूर्वकं सावयवत्वात्पटवदित्यनुमानेन
परिहरति । नानुमेयत्वादिति । आत्मनो मनःसंयोगजन्यदुःखादिगु-
णत्वे सावयवत्वसत्क्रियत्वानित्यत्वादिप्रसङ्गमतिपाद्य प्रकृतमुपसंहरति । त-
स्मादिति । आत्मनो जनार्धध्वंसार्थं शास्त्रारम्भान्यथानुपपत्त्या संसारितेत्यर्थो-
पपत्त्या शङ्कते । परस्येति । अविद्याविद्यमानमात्मस्यमनर्थभ्रमं निराकर्तुं
तदारम्भः सम्भवतीत्यन्यथोपपत्त्या समाधत्ते । नाविद्येति । पदस्यैवावि-
द्याकृतसंसारित्वभ्रान्तिध्वंसार्थं शास्त्रमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । आत्म-
नीति । यत्तु परस्यादुःखित्वमन्यस्य दुःखिनोऽसत्त्वन्नाह । कल्पितेति ।
न तावत्परस्मादन्यो दुःखी नान्यो ऽतोऽस्ति इष्टेत्यादिश्रुतेः स पुनरनाद्य-

तत्सृष्ट्वा तद्देशानुप्राविशत्स एतमेव सीमानं विदार्य तथा हारा
प्रापद्यत । सेयं देवतैश्चत । हन्ताहमिमास्तिस्त्री देवता
अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्येवमादिभिः । न तु सर्व-
गतस्य निरवयवस्य दिग्देशकालान्तरापक्रमणप्राप्तिलक्षणः
प्रवेशः कदाचिदप्युपपद्यते । न च परावात्मनो ऽन्योऽस्ति
नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं इत्यादिश्रुतेरि-
त्यवोचाम । उपलब्धार्थत्वाच्च सृष्टिप्रवेशस्थित्यप्ययवाक्या-
नामुपलब्धेः । पुरुषार्थश्रवणादात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभ-
वद्ब्रह्मविदाप्नोति परं । स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवत्याचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरमित्या-
दिश्रुतिभ्यः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं ।

निर्वाच्या ज्ञानसम्बन्धात्तज्जन्यैर्बुद्ध्यादिभिरैक्याध्यासमापन्नं संसरति ।
तथाच कल्पिताकारद्वारा दुःखिनः परस्यात्मनो ऽङ्गीकारान्नार्थापत्तेरु-
त्थानमित्यर्थः । परस्य प्रवेशे प्राप्ता दोषपरम्परां पराकृत्य तत्प्रवेशस्वरूपं
निरूपयति । जलेति । यथा जले स्नानादेः प्रतिबिम्बलक्षणः प्रवेशो
दृश्यते । तथात्मनोऽपि सृष्टे कार्ये काल्पनिकः प्रवेश इत्यर्थः । अनव-
च्छिन्नाद्वयचिद्वस्तुनो वस्त्वन्तरेण सन्निकर्षासम्भवाच्च प्रतिबिम्बाख्यप्रवेशः
सम्भवतीत्याशङ्क्य वस्त्वन्तरकल्पनया कल्पितसन्निकर्षाद्यादाय प्रतिबिम्बपदं
साधयति । आत्मेति तदेव प्रपञ्चयति । प्रागुत्पत्तेरित्यादिना । स्वाभि-
प्रेतं प्रवेशं प्रतिपाद्य परेष्टं पराचष्टे । न त्विति । कुतश्चिद्दिशो देशा-
त्कालाच्चापक्रमणेन दिगन्तरे देशान्तरे कालान्तरे च प्राप्तिर्लक्षण इति
यावत् यत्तु परस्मादन्यस्य प्रवेष्टृत्वमिति तत्राह । न चेति । अथैदं
प्रवेशादि वस्तुतो विद्यमानमस्तु किमित्याविद्यं कल्पयते तत्राह । उपल-
ब्धीति । आत्मज्ञानार्थत्वेन प्रवेशादीनां कल्पितत्वाच्चद्वक्यानां न स्वार्थे

आनखाग्रेभ्यो यथाक्षुरः क्षुरधानेऽवहितः

तद्व्याग्रं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं तत इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ।
भेददर्शनापवादाच्च सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वदर्शनार्थपर-
त्वोपपत्तिः । तस्मात्कार्यस्थस्योपलभ्यत्वमेव प्रवेश इत्यु-
पचर्यते ॥

आनखाग्रेभ्यो नखाग्रमर्थ्यादमात्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते ।
तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याह । यथा लोके क्षुरधाने
क्षुरो धीयते ऽस्मिन्निति क्षुरधानं तस्मिन्नापितोपस्करा-
धाने क्षुरोऽन्तःस्थो यथोपलभ्यते ऽवहितः प्रवेशितः स्याद्यथा
वा विश्वम्भरोऽग्निर्विश्वस्य भरणाद्विश्वम्भरः कुलाये नीडे
ऽग्निः काष्ठादाववहितः स्यादित्यनुवर्तते तत्र हि स म-
ध्यमान उपलभ्यते । यथा च क्षुरः क्षुरधानैकदेशे ऽवस्थितो

पर्यवसानमित्यर्थः । फलवत्त्वनिधावफलान्तदङ्गमिति न्यायमात्रित्योक्त-
मेव प्रपञ्चयति । उपलब्धेरित्यादिना । तत' शब्दो भक्तियोगपरामर्शो
तदित्यात्मज्ञानमुच्यते । तस्याग्न्यत्वं साधयति । प्राप्यते हीति । सृष्ट्या-
दिवाक्यानामैक्यज्ञानार्थत्वे हेत्वन्तरमाह । भेदेति । कल्पितं प्रवेशं
प्रतिपादितमुपसंहरति । तस्मादिति ।

का पुनरस्य प्रवेशस्य मर्थ्यादेत्याशङ्काह । आनखाग्रेभ्य इति । सम्भ-
वति मर्थ्यादान्तरे किमिति प्रवेशस्येयमेव मर्थ्यादेत्याशङ्काह । नखाग्रेति ।
दृष्टान्तद्वयमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्पादयति । तत्रेति । प्रवेशाधारो देहादिः
सम्प्रत्यर्थः । प्रथमोदाहरणप्रतीकोपादानं । यथेति । तद्व्याघटे लोक
इति । तत्र प्रवेशितत्वं क्षुरस्य कथं सिद्धमत आह । अन्तःस्थ उपल-
भ्यत इति । विश्वम्भरस्याग्निविषयत्वं व्युत्पादयति । विश्वस्येति । तस्य
तद्भर्त्तृत्वं महाभूतत्वाज्जाठरत्वाद्वा द्रष्टव्यं काष्ठादावग्नौवहितत्वे युक्ति-

स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलायै तन्न पश्यन्ति ।

द्वैतस्यो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति ॥

यथा चाग्निःकाष्ठादौ सर्वतो व्याप्यावस्थित एव सामान्यतो विशेषतश्च देहं संव्याप्यावस्थित आत्मा । तत्र हि स प्राणनादिक्रियावान्दर्शनादिक्रियावांश्चोपलभ्यते । तस्मात्तत्रैव प्रविष्टं तमात्मानं प्राणनादिक्रियाविशिष्टं न पश्यन्ति नोपलभन्ते ।

नन्वप्राप्तप्रतिषेधोऽयं तन्न पश्यन्तीति दर्शनस्याप्रकृतत्वान्नैष दोषः । सृष्ट्यादिवाक्यानामालौकिकत्वप्रतिपत्त्यर्थपरत्वात्प्रकृतमेव तस्य दर्शनं । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य

माह । तत्रेति । दृष्टान्तद्वये विवक्षितमंशमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेत्यादिना । आत्मनो जाग्रत्स्वप्नयोर्देहे द्वयी दृष्टिः स्वाप्ने तु सामान्यदृष्टिरेवेतद्वान्तरविभागमाह । तत्र हीति । अवस्थाद्वयं सप्तस्वर्थः । न केवलं विशेषदृष्टिरेव तदोपलब्धा किन्तु सामान्यदृष्टिश्चेति चकारार्थः । अवस्थान्तरे सैवेतदपि तस्यैवार्थः । वाक्यान्तरमवतारयितुं भूमिकामाह । तस्मादिति । यस्मादुभयो दृष्टिरात्मनः शरीरे दृश्यते तस्मात्तत्रैव जल-स्यूयवदधिद्वया प्रविष्टोऽयमिति योजना । व्याकृताज्जगतः सकाशादात्मानं दृष्टकर्तुं तन्न पश्यन्तीति वाक्यं तद्व्याचष्टे । तमात्मानमिति । विशिष्टं पश्यन्तोऽपि केवलमात्मानं न पश्यन्तीति यावत् । चाक्षुषत्वनि-
प्रेषस्येष्टत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे । नोपलभ्य इति ।

उक्तनिषेधमाश्लिषति । नन्विति । प्रतिषेध्यस्य प्राप्तं दर्शयन्परि-
हरति । नेत्यादिना । तन्नामरूपाभ्यां स एष इत्यादिवाक्यानां ज्ञाना-
र्हत्वे मानमाह । रूपमिति । विशिष्टस्य दर्शनेऽपि पूर्वस्यादर्शने हेतु-

वदन् वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो
मनस्तान्यस्यैतानि कर्म्म नामान्येव ॥

रूपं प्रति चक्षणायेति मन्त्रवर्णात् । तत्र प्राणनादिक्रिया-
विशिष्टस्यादर्शने हेतुमाह । अक्षत्स्त्रोऽमक्षस्तो हि यस्मात्स-
प्राणनादिक्रियाविशिष्टः । कुतः पुनरक्षत्स्त्रत्वमित्युच्यते ।
प्राणन्नेव प्राणनक्रियामेव कुर्वन्प्राणो नाम प्राणसमाख्यः
प्राणाभिधानो भवति । प्राणनक्रियाकर्त्तृत्वाद्धि प्राणः प्राणि-
तीत्युच्यते नान्यां क्रियां कुर्वन् । यथा लावकः पाचक इति ।
तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्यानुपसंहारादक्षत्स्त्रो हि सः ॥

तथा वदन्क्रिया कुर्वन्वक्तृतीति वाक्पश्यंश्चक्षुश्चक्षुः द्रष्टा
चक्षुरिति शृण्वन्शृणोतीति श्रोत्रं प्राणन्नेव प्राणो वद-
न्वागित्याभ्यां क्रियाशक्त्युद्भवः प्रदर्शितो भवति पश्यंश्चक्षुः
शृण्वन् श्रोत्रमित्याभ्यां विज्ञानशक्त्युद्भवः प्रदर्श्यते । नाम-

क्तिरनन्तरवाक्यमित्याह । तत्रेति । प्रतिज्ञावाक्यार्थे स्थिते सतीति
यावत् । तस्मात्तद्दर्शनेऽपि पूर्णस्यादर्शनमिति शेषः । विशिष्टस्यापि पूर्व-
त्वमात्मत्वात् । अन्यथा प्राणनादिकर्त्तृत्वायोगादिति । शङ्कते । कुत
इति । प्राणनादिक्रियाकर्त्ता प्राणादिभिः संहतत्वात्पूर्णे न भवतीत्युत्तर-
वाक्येऽन्तरमाह । उच्यते इति । आत्मनि प्राणशब्दप्रवृत्तिमुपपादयति ।
प्राणनक्रियाकर्त्तृत्वादिति । तत्कर्त्तृत्वादात्मा प्राण उच्यते प्राणितीति
व्युत्पत्तेरिति योजना । सदृष्टान्तमेवकारार्थमाह । नान्यामिति । एव-
कारार्थमनूद्य हेत्वर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ।

स्वाभावस्यायां समस्तकरणोपसंहारेऽपि प्राणस्य व्यापारदर्शनात्मा-
धान्यावगमात्प्राणजित्वादिवाक्यमादौ व्याख्याय क्रियाशक्तत्वेन प्राण-
शब्दस्याद्वाचो वदन्नित्येतत्पूर्वकमुत्तरवाक्यानि व्याचष्टे । तथेत्यादिना ।
प्राणवदनाभ्यासमुक्तकर्म्मोन्द्रियव्यापारमुपलब्ध वाक्यद्वयतात्पर्यमाह ।

रूपविषयत्वादिज्ञानशक्तेः । नहि नामरूपव्यतिरिक्तविज्ञेय-
मस्ति । तयोश्चोपलम्भकरणं चक्षुः श्रोत्रे क्रिया च नामरूप-
साध्या प्राणसमवायिनी । तस्याः प्राणाश्रयाया अभि-
व्यक्तौ वाक्करणं । तथा पाणिपादपायूपस्थाख्यानि सर्वेषामु-
पलक्षणार्था वाक् । एतदेवहि सर्वं व्याकृतं तथं वा इदं नाम-
रूपं कर्म इति हि वक्ष्यति । मन्वानो मनो मनुत इति ज्ञान-
शक्तिविकासानां साधारणं करणं मनः मनुतेऽनेनेति पुरुषस्तु
कर्त्ता सन्मन्वानो मन इत्युच्यते । तान्येतानि प्राणादी-
न्यस्यात्मनः कर्मनामानि कर्मजानि नामानि कर्मनामा-

प्राणज्ञेवेति । प्राणवागाद्युपाधिद्वारेणात्मनीति शेषः । दृष्टिस्तुतिभ्याम-
हृक्तज्ञानेन्द्रियव्यापारोपलक्षणं कृतानन्तरवाक्ययोस्तात्पर्यमाह । पश्य-
न्निति । चक्षुराद्युपाधिद्वारेणात्मनीति पूर्ववत् । उक्तबुद्धीन्द्रियव्यापारा-
भ्यामहृक्तं तद्व्यापारमुपलक्ष्यात्मनः प्रष्टृत्वादपरिच्छेदो न सिध्यति । स-
म्बन्धं विनोपलक्षणादित्याशङ्काह । नामरूपेत्यादिना । प्रकाश्यप्रका-
शकान्निरिक्तज्ञेयाभावात्तदुपलक्ष्मे च चक्षुःश्रोत्रयोरिव त्वगादेरपि करण-
त्वादेकार्थत्वरूपसम्बन्धादुपलक्षणसम्भवादात्मनः प्रष्टृत्वादिसिद्धिरित्यर्थः ।
तथाप्युक्तकर्मोन्द्रियव्यापारेणानुक्ततद्व्यापारोपलक्षणादात्मनो न गन्तृत्वादि-
परिच्छेदः सङ्गच्छते । विना सम्बन्धमुपलक्षणासिद्धेरित्याशङ्काह । क्रिया चेत्व-
दिना । सर्वा क्रिया नामरूपव्यङ्ग्या प्राणाश्रय च । तत्र प्राणाश्रयनास-
विषयोच्चारणक्रियाव्यञ्जकत्वं वाचो हस्तादीनान्तदाश्रयाटानादिव्यङ्कता ।
तस्मादेताश्रयक्रियाव्यङ्कत्वयोगादुपलक्षणसम्भवादात्मनो गन्तृत्वादिसिद्धिरि-
त्यर्थः । शक्तिद्वयोद्भूतोक्त्या सनस्तनंसारस्य प्रतीत्यध्यासोऽत्र विवक्षित इत्या-
ह । एतदेवेति । उद्भूतं शक्तिद्वयमेतच्छब्दार्थः । उक्तेऽर्थे वाक्यशेषमनुकूल-
यति । लयमिति । आत्मा लन्वानः सन्नन इत्युच्यते । मनुत इति
व्युत्पत्तेरिति वाक्यान्तरं व्यचष्टे । मन्वान इति । करणे प्रसिद्धस्तु मनः-

स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदा कृतस्त्रो ह्योऽत

न्येव न तु वस्तुमात्रविषयाणि । अतो न कृतस्त्रात्मवस्त्वद्योत-
कानि । एवं ह्यसावात्मा प्राणनादिक्रियया तत्तत्क्रियाजनि-
तप्राणादिनामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणोऽवद्योत्यमानोऽपि ॥

स योऽतोऽस्त्राव्याणनादिक्रियासमुदायादेकैकं प्राणं
चक्षुरिति वा विशिष्टमनुपसंहृतैतद्विशिष्टक्रियात्मकं म-
नसाऽयमात्मेत्युपास्ते चिन्तयति न स वेद न स जानाति
ब्रह्म । कस्मादकृतस्त्रोऽसमस्त्रो हि यस्मादेष आत्मा अस्त्रा-
व्याणनादिसमुदायादतः प्रविभक्त एकैकेन विशेषणेन
विशिष्ट इतरधर्मान्तरानुपसंहाराद्भवति । यावदयमेव वेद
पश्यामि शृणोमि स्पृशामीति वा स्वभावप्रवृत्तिविशिष्टं वेद-
तावदञ्जसा कृतस्त्रमात्मानं न वेद । कथम्भूतः प्रश्यन् वेदे-

शब्दस्य कथमात्मनि वृत्तिरित्याशङ्क्य व्युत्पत्तिभेदमाह । ज्ञानशक्तीत्यादिना-
आत्मादिशब्देभ्यो विशेषमाह । तानीति । कृतस्त्रात्मवस्त्वद्योतका-
नि न भवन्तीत्येतदेव स्फुटयति । एवं हीति । प्रणादीनां कर्मानामत्वे
क्षतीति यावत् । अवद्योतप्रमानोऽपि न कृतस्त्रो वृष्टः स्यादिति शेषः ।

अकृतस्त्रदर्शिनो ऽप्यात्मदर्शित्वमाशङ्क्याह । स य इति । आत्मो-
पासितुरात्मदर्शनासत्त्वमयुक्तमिति शङ्कित्वा परिहरति । कस्मादित्यादिना ।
तस्माद्विशिष्टात्मदर्शी न ब्रह्मात्मत्वदर्शीति शेषः । उपास्तिर्ज्ञानमुपास्त
कृति जानाति न स्वभावादुपासनमित्याहुः । तथा च जानन्न जाना-
तीति व्याहृतिरित्याशङ्क्याह । यावदिति । य एवं वेद्वेदेत्येतदेव विप्रि-
यते । पश्यामीत्यादिना । आकाङ्क्षापूर्वकं विद्यावृत्तमवतारयति ।
कथमिति । तत्र व्याख्येयं पदमादत्ते । आत्मेतीति । तद्व्याचष्टे ।
प्राणादीति । व्याख्येयमप्यदमादत्ते । आत्मेतीति । तद्व्याचष्टे । प्राणा-

एके के च भवत्यात्मेत्येवोपासीताच्च ह्येते सर्व्व एकं
भवन्ति ।

त्याह । आत्मेत्येव आत्मा इति ॥ प्राणादीनि विशेषणानि
यान्युक्तानि तानि यस्य स आप्नुवंस्तान्यात्मेत्युच्यते । स
तथा कृत्स्नविशेषोपसंहारी सन्कृत्स्नो भवति-। वस्तुमात्ररू-
पेण हि प्राणाद्युपाधिविशेषक्रियाजनितानि विशेषणानि
व्याप्नोति । तथाच वक्ष्यति ध्यायतीव लेलायतीवेति । तस्मा-
दात्मेत्येवोपासीत । एवं कृत्स्नो ह्यसौ स्वेन वस्तुरूपेण
गृह्यमाणो भवति । कस्मात्कृत्स्न इत्याशङ्क्याह । अत्रा-
स्मिन्नात्मनि हि यस्मान्निरूपाधिके जलनूर्यप्रतिविम्ब-
भेदा इवादित्ये प्राणाद्युपाधिकृता विशेषाः प्राणादिकर्म-
जनामाभिधेया यथोक्ता ह्येते एकमभिन्नतां भवन्ति
प्रतिपद्यन्ते अत आत्मेत्येवोपासीतेति ॥

दीति । । तस्मिन् दृष्टे पूर्व्वोक्तदोषराहित्यं दर्शयति । स तथेति । तद्वि-
शेषणव्याप्तिद्वारेणेति यावत् । कथन्तत्तद्विशेषोपसंहारी तेन तेनात्मना
तिष्ठन् कृत्स्नः स्यात्तवाह । वस्तुमात्रेति । स्वतोऽस्य प्राणनादिसम्बन्धे
सम्भवति किमित्युपाधिसम्बन्धेनेत्याशङ्क्याह । तथा चेति । आत्मनि
सर्व्वोपसंहारवति दृष्टे पूर्व्वोक्तदोषाभावात्तं पश्यन्नेवात्मदर्शीतिप्रपसंहरति ।
तस्मादिति । यथोक्तात्मोपासने पूर्व्वोक्तदोषाभावे प्रागुक्तमेव हेतुं स्मार-
यति एवमिति । तस्यार्थं स्फोरयति । स्वेनेति । वाङ्मनसातीतेनाकार्य-
कारणेन प्रतृगभूतेनेति यावत् । आकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्तरवाक्यसवतार्थं व्याक-
रोति । कस्मादित्यादिना । तस्माद्यथोक्तमात्मानमेवोपासीतेति शेषः ।
अस्मैव द्योतको द्वितीयो हि शब्दः ।

आत्मेत्येवोपासीतेति नापूर्वविधिः । पक्षे प्राप्तत्वाद्य-
त्वाच्चादपरोच्चादुब्रह्म । कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमय
इत्येवमाद्यात्मप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिरात्मविषयं वि-
ज्ञानमुत्पादितं । तत्रात्मस्वरूपविज्ञानेनैव तद्विषयाना-
त्माभिमानबुद्धिः कारकादिक्रियाफलाधारोपणात्मिका वि-
द्या निवर्त्तिता । तस्यां निवर्त्तितयां कामादिदोषा-
नुपपत्तेरनात्मचिन्तानुपपत्तिः । पारिशेष्यादात्मचित्तैव ।
तस्मात्तदुपासनमस्मिन्पक्षे न विधातव्यं । प्राप्तत्वात् । ति-
ष्ठतु तावत् पाक्षिक्यात्मोपासनप्राप्तिर्नित्या वेत्यपूर्वविधिः

विद्यासूत्रं विधिस्पर्शं विना विवक्षितेऽर्थे व्याख्यायां पूर्वविधिरय-
मिति पक्षस्तत्राह । आत्मेतेत्येति । अतन्नाप्राप्तार्थो ह्यपूर्वविधिर्यथा
स्वर्गकामोऽग्निहोतृ जुहुयादिति । नायं तथा पक्षे प्राप्तत्वादात्मोपा-
सनस्य तस्य तत्प्राप्तिश्च पुरुषविशेषापेक्षया विचारावसाने स्पष्टीभविष्यती-
त्यर्थः । इदानीमात्मज्ञानस्याविधेयत्वख्यापनार्थं वस्तुस्वभावलोचनया नित्य-
प्राप्तिमाह । यत्वाच्चादिति । उत्पाद्यतामुक्तश्रुतिभिरात्मविज्ञानं किन्ताव-
न्नेतत्राह । तत्रेति । कारकादीतत्रादिपदं तदवान्तरभेदेविषयं । नन्ववि-
द्यायामपनीतायामपि रागद्वेषादिसङ्गावाह्यधी प्रवृत्तिः स्यान्न हि विद्वद-
विदुषोर्व्यवहारे कश्चिद्विशेषः पञ्चादिभिर्ज्ञाविशेषादिति न्यायादत आह ।
तस्यामिति । बाधितानुवृत्तिमात्राच्च वैधीप्रवृत्तिरबाधिताभिमानमन्तरेण
तदयोगादिति भावः । विदुषः 'सुपुप्तत्वं' व्यावर्त्तयति । पारिशेष्या-
दिति । औतज्ञानात्पूर्वमपि सर्वासां चित्तवृत्तीनां जन्मनैवात्मचैतन्य
व्यञ्जकत्वात्प्राप्तमात्मज्ञानं औते तु ज्ञाने नास्त्यनात्मेति स्फुरणं ।
आत्मज्ञानमेवेति नित्यप्राप्तिमभिप्रेतत्राह । तस्मादिति । अस्मिन् पक्षे
इति नित्यप्राप्तत्वपक्षोक्तिः । अपूर्वविधवादी शङ्कते । तिष्ठतु ताव-
दिति । सर्वेषां स्वभावतो विषयप्रवणानीन्द्रियाणि नात्मज्ञानवार्ता

स्यात् ज्ञानोपासनयोरेकत्वे सत्यप्राप्तत्वान्न स वेदेति
 विज्ञानं प्रस्तुत्यात्मैवोपासीतेत्यभिधानाद्देवोपासनशब्दयोरे-
 कार्थतावगम्यते । अनेन ह्येतत्सर्वं वेदात्मानमेवावेदि-
 त्यादिश्रुतिभ्यश्च विज्ञानमुपासन तस्य चाप्राप्तत्वाद्विध्यहत्वं ।
 न च स्वरूपान्वाख्याने पुरुषप्रवृत्तिरूपपद्यते । तस्मादपूर्व-
 विधिरेवायं कर्मविधिसामान्याच्च । यथा यजेत जुहुया-
 दित्यादयः कर्मविधयो नतैरस्यात्मैवोपासीतात्मा वा अ-
 रे द्रष्टव्य इत्याद्यात्मोपासनविधेर्विशेषोऽवगम्यते । मानसक्रि-
 यात्वाच्च विज्ञानस्य ।

नपि ऋष्यन्ते तदतन्नाप्राप्तत्वादात्मज्ञाने भवतापूर्वविधिरिति भावः ।
 त्रिषिष्टस्याधिकारिणः शब्दज्ञानं शब्दादेव सिद्धमिति कथमप्राप्तिरि-
 त्प्राशङ्ग्याह । ज्ञानेति । न खल्वत्र शब्दज्ञानं विवक्षितं किन्तु
 पासनं नाम मानसं कर्म तदेव ज्ञानावृत्तिरूपत्वाज्ज्ञानमितेप्रकत्वे
 सतत्प्राप्तत्वादिधेयमित्यर्थः । तयोरेकत्वं विद्वणोति । नेतप्रादिना ।
 अनेन होतप्रादौ वेदशब्दस्यार्थान्तरविषयत्वन्न स वेदेतत्प्रापि किन्न
 स्यादित्प्राशङ्ग्याह । अनेनेति । उक्तश्रुतिभ्यो यद्विज्ञानं श्रुतं तदु-
 पासनमेवेति योजना स योऽत एकैकमुपास्त इत्पापक्रमादात्मेतेष्वो-
 पासीतेतत्प्रसंहाराच्च न स वेदेतत् तत्रावेदशब्दस्योपासनार्थत्वमेव-
 मन्यथोपक्रमोपसंहारविरोधात् । तथा चार्धनैशसासम्भवादुपासनमेव
 सर्वत्र वेदनं तच्च सर्वेष्वप्युपासितं तस्मिन्पूर्वविधिं स्यादिति
 भावः । इतश्च तस्मिन्नेष्टव्यो विधिरित्प्राह । न चेति । अतः प्रव-
 र्त्तकोविधिरुपेय इति शेषः । स चातन्नाप्राप्तिविषयत्वाद्भिवनादिरूपो
 न भवतीत्यप्राह । तस्मादिति । आत्मोपासिर्विधेयेतत्त्वं हेत्वन्तरमाह ।
 कर्मविधीति । कर्मात्ताज्ञानविध्योः शब्दानुसारेणाविशेषमभिदधाति ।
 यथेतप्रादिना । सम्प्रतर्थातोऽप्यविशेषमाह । मानसेति ।

यथा यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्याये-
 द्दृष्ट्वाकरिष्यन्नित्याद्या मानसी क्रिया विधीयते । तथात्मे-
 त्वेवोपासीत मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्याद्या क्रियैव
 विधीयते ज्ञानात्मिका । तथाऽवोचाम वेदोपासनशब्दयो-
 रेकार्थत्वमिति । भावनांशत्रयोपपत्तिश्च । तथा हि यजेते-
 त्यस्यां भावनायां किं केन कथमिति भाव्याद्याकाङ्क्षापन-
 यकारणमंशत्रयमवगम्यते । तथोपासीतेत्यस्यामपि भाव-
 नायां विधीयमानायां किमुपासीत केनोपासीतकथमुपा-
 सीतेत्यस्यामाकाङ्क्षायामात्मानमुपासीत मनसा त्यागब्रह्मचर्य-
 शमदमोपरमतिविज्ञादीतिकर्तव्यतासंयुक्त इत्यादिशास्त्रे-
 रोव समर्थ्यतेऽंशत्रयं ॥ यथा च कृत्स्नस्य दर्शपूर्ण-
 मासादिविध्युद्देशत्वेनोपयोगः । एवमौपनिषदात्मोपासनप्र-

तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । यदि क्रिया विधीयते कथं
 ज्ञानात्मिकेति विशेष्यते तत्राह । तथेति । इतश्चात्मोपासनविधिरस्ती-
 त्याह । भावनेति । वेदान्तेषु भावनापेक्षितांशत्रयोपपत्तिं विशदयितुं
 दृष्टान्तमाह । यथेति । भावनायां विधीयमानत्वे सतीति शेषः । प्रेर-
 णाधर्माशब्दव्यापारः स्वज्ञानकारणकः स्तुत्यादिज्ञानेतिकर्तव्यताकः पुरुष-
 प्रयत्नभाव्यनिष्ठः शब्दभावनोच्यते । स्वर्गं यागेन प्रयाजादिभिरुपकृत्य
 साधयेदिति पुरुषप्रवृत्तिरर्थभावनेति विभागः । दृष्टान्तस्यमर्थं दार्ष्टान्तिके
 योजयति । तथेत्यादिना । त्यागो निषिद्धकायवर्जन उपरमो नित्यनैमि-
 त्तिकतप्रागः । गितिजादीनप्रादिपदं समाधानादिसङ्ग्रहार्थमित्यंशत्रय-
 मिति सम्बन्धः । शास्त्रं शान्तो दान्त इत्यप्रादि । उक्तप्रकारमशत्रयं
 अन्यदपि सुन्दरमिति वक्तुमादिपदं । विधियुक्तानां वेदान्तानां कार्यपरः

करणस्यात्मोपासनविध्युद्देशत्वेनैवोपयोगो नेति नेत्यस्थू-
लमेकमेवाद्वितीयमशनायाद्यतीत इत्येवमादिवाक्यानामुपा-
स्यात्मस्वरूपविशेषसमर्पणेनोपयोगः । फलञ्च मोक्षोऽविद्या-
निवृत्तिर्वा ॥

अपरे वर्णयन्त्युपासनेनात्मविषयं विशिष्टं विज्ञानान्तरं
भावयेत्तेनात्मा ज्ञायतेऽविद्यानिवर्त्तकञ्च तदेव नात्मविषयं
वेदवाक्यजनितं विज्ञानमित्येतस्मिन्नर्थे वचनान्यपि विज्ञाय
प्रज्ञां कुर्वीत । द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निर्दिध्यासितव्य सो-
ऽन्वेष्टव्यः स जिज्ञासितव्य इत्यादीनि । नार्थान्तराभावात् ।
न चात्मेत्येवोपासीतेत्यपूर्वविधिः कस्मादात्मस्वरूपकथनाना-
मात्मप्रतिषेधवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेणार्थान्तरस्य कर्त्त-

त्वेऽपि तद्धीनानां तेषां वस्तुपरतेतप्राशङ्क्याह । यथा चेति । विध्युद्दे-
श्यत्वेन तच्छेषत्वेनेति यावत् । अस्थूलादिवाक्यानामारोपितद्वैतनिषेधे-
नाद्वयं वस्तुसमर्पयतां कथमुपास्मिन्विधिशेषत्वमितप्राशङ्क्याह । नेतप्रादिना ।
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तर्हि शोकनात्मविदितप्रादीनां फलार्पकत्वे-
नोप स्तिगिद्धुपयोगमभिप्रेतप्राह । फलञ्चेति । मोक्षो ब्रह्मप्राप्तिः ।

आत्मोपासनं विधेयमिति पक्षमुक्त्वा पक्षान्तरमाह । अपर इति ।
तस्यानुपयोगमाशङ्क्याह । तेनेति । शब्दस्य ज्ञानस्यासंस्पृष्टापरोक्षात्म-
विषयत्वाभावमिति शब्देन हेतूकरोति । ज्ञानान्तरं वेदान्तेषु विधेय-
मित्यात्र मानमाह । एतस्मिन्निति । पक्षद्वये प्राप्ते प्रथमपक्षं प्रतप्राह ।
नार्थान्तराभावादिति । तत्र नञर्थमेव स्वयं व्याकरोति । न चेति । शब्द-
ज्ञानवतो विषयाभावान्न विधिः सम्भवतः प्रविद्यातत्कार्यनिवृत्तौ स्वयं फला-
वस्थत्वाच्चेत्यर्थः । हेतुभागं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । कस्मादितप्रा-
दिना । आत्मोपदेशेनानात्मनिषेधद्वारा वाक्योत्पन्नानातिरेकेणेति

व्यस्य मानसस्य बाह्यस्याभावात् । तत्र हि विधेः साफल्यं । य-
त्र विधिवाक्यव्यवणमात्रजनितविज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिर्ग-
म्यते । यत्रा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादौ । न
हि दर्शपूर्णमासविधिवाक्यजनितविज्ञानमेव दर्शपूर्णमासानु-
ष्ठानं । तच्चाधिकाराद्यपेक्षानुधावि । न तु नेति नेत्यात्मप्रति-
पादकवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेण दर्शपूर्णमासादिवत्पुरु-
षव्यापारः सम्भवति । सर्वव्यापारोपशमहेतुत्वात्तद्वाक्यजनित-
विज्ञानस्य । नह्युदासीनविज्ञानं प्रवृत्तिजनकमब्रह्मानात्मवि-
ज्ञाननिवर्त्तकत्वाच्चैकमेवाहितीयं तत्त्वमसीत्येवमादिवाक्या-
नां । न च तन्निवृत्तौ प्रवृत्तिरुपपद्यते । विराधात् । वाक्य-
जनितविज्ञानमात्रान्नाब्रह्मानात्मविज्ञाननिवृत्तिरिति चेन्न ॥

याम् । कर्तव्यान्तराभावेऽपि वाक्यजन्यविज्ञानमेव विषयं स्यादित्या-
शङ्काह । तत्र हीति । दृष्टान्तेऽपि वाक्योत्पन्नज्ञानातिरेकेण पुरुष-
प्रवृत्तिरसिद्धेत्याशङ्काह । न हीति । तत्तर्हि वाक्यार्थज्ञानाधीन-
मिति व्यर्थो विधिस्तत्वाह । तच्चेति । अधिकारो विधिपुरुषसम्बन्ध-
स्तत्कृतज्ञानापेक्षमनुष्ठानमित्यर्थवान् विधिरित्यर्थः । तर्हि प्रकृतेऽपि
वाक्योत्पन्नज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषव्यापारसम्भवाद्बिधिसाफल्यमित्याशङ्काह ।
नत्विति । अथ विमतं प्रवर्त्तकं वैदिकज्ञानत्वाद्बिधिवाक्योत्पन्नज्ञानव-
दित्याशङ्क्य प्रवर्त्तकविषयत्वसुभाधिरित्याह । न हीति । नियोगज्ञाना-
निवर्त्तकत्वमुपाध्यन्तरमाह । अब्रह्मेति । वाक्योत्पन्नज्ञानस्य तन्निवर्त्त-
कत्वेऽपि प्रवर्त्तकत्वं किन्न स्यादित्याशङ्काह । न चेति । द्वितीयो-
पाधेः साधनव्यप्तिं शङ्कते । वाक्येति । ब्रह्मत्येक्यधीपरवाक्योत्प-
न्नज्ञानस्याज्ञानतत्त्वार्थध्वंसित्वध्रौव्यान् साधनव्यप्तिरित्याह । नेत्या-
दिना ।

तत्त्वमसि नेति नेत्यात्मैवेदमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैवेदम-
मृतं नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ तदेव ब्रह्मत्वं विद्वाद्यादिवाक्यानां
तद्वादित्वात् । द्रष्टव्यविधेर्विषयसमर्पकाण्येतानीति चेन्नार्था-
न्तराभावादित्युक्तोत्तरत्वात् । आत्मवस्तुस्वरूपसमर्पकैरेव
वाक्यैस्तत्त्वमसीत्यादिभिः श्रवणकाल एव तद्दर्शनस्य कृतत्वा-
द्द्रष्टव्यविधेर्नानुष्ठानान्तरं कर्तव्यमित्युक्तोत्तरमेतत् । आत्म-
स्वरूपान्वाख्यानमात्रेणात्मविज्ञाने विधिमन्तरेण न प्रव-
र्त्तत इति चेन्नात्मवादिवाक्यश्रवणेनात्मविज्ञानस्य जनित-
त्वात्किं भोः कृतस्य कारणं । तच्छ्रवणेऽपि न प्रवर्त्तत इति
चेन्नानवस्थाप्रसङ्गात् । यथात्मवादिवाक्यार्थश्रवणे विधिम-
न्तरेण न प्रवर्त्तते तथा विधिवाक्यार्थश्रवणेऽपि विधिमन्त-
रेण न प्रवर्त्तिष्यत इति विध्यन्तरापेक्षा । तथा तद्दर्शश्रवणे

तद्वादित्वाद्वस्तुपरत्वादिति यावत् । उक्तानां वाक्यानां विद्वत्प्रेक्षि-
तार्थकत्वेन तच्छेषत्वं शङ्कितमनुभाषते । द्रष्टव्येति । सिद्धान्तोपक्रमेण
समाहितमेतदित्याह । नेति । तदेव स्पष्टयति । आत्मेति । परो-
क्तसङ्गावयति । आत्मस्वरूपेति । कुत्र तर्हि विधिरात्मज्ञाने वा
वाक्यश्रवणे वा तद्दर्शनज्ञानस्मृतिसन्धाने वा चित्तवृत्तिनिरोधे वा ।
नाद्य इत्याह । नात्मवादीति । द्वितीयं शङ्कते । तच्छ्रवणेऽपि ति ।
अनिष्टादिवाक्यस्यासत्त्वादित्यत्र विधिं विना श्रवणवत्तत्त्वमादेरपि
तस्मादते श्रवणमपरिहृतमित्यभिसम्वाय दोषान्तरमाह । नेत्यादिना ।
तत्त्वमादिश्रवणप्रयोजको विधिरात्मनोऽपि प्रयुक्ते श्रवणमिति चेन्नैवं ।
स खल्वध्ययनविधिरन्यो वा । आद्ये तदपेक्षया श्रुतस्य तत्त्वमस्यादेः
स्वार्थबोधित्वं कस्मैवाक्यवदिति स्वार्थनिष्ठत्वाविशेषः । द्वितीये तस्या-
प्रमाणत्वात्तदोपलक्षणनिर्वाहकत्वं दूरोत्सारितमित्यभिप्रेत्यानवस्थां विद्व-

ऽपीत्यनवस्था प्रसज्येत । वाक्यजनितात्मज्ञानमृतिसन्ततेः
 श्रवणविज्ञानमात्रादर्शान्तरत्वमिति चेन्नार्थप्राप्तत्वात् ।
 यदैवात्मप्रतिपादकवाक्यश्रवणादात्मविषयं विज्ञानमुत्पद्य-
 ते । तदैव तदुत्पद्यमानं तद्विषयं मिथ्याज्ञानं निवर्त्त-
 यदेवोत्पद्यते । आत्मविषयमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ च तत्प्रभ-
 वः मृतयो न भवन्ति स्वाभाविक्यो नात्मवस्तुभेदविषयाः ।
 अनर्थत्वावगतेऽथ । आत्मावगतौ हि सत्यासन्न्यद्वस्वनर्थ-
 त्वेनावगम्यते अनित्यदुःखाशुद्धादिवहुदीपवत्त्वा दात्मवस्तुन-
 च तद्विलक्षणत्वात् ॥

तस्मादनात्मविज्ञानमृतोनामात्मावगतेरभावप्राप्तिः ।
 पारिमेत्यादौ तैकविज्ञानमृतिसन्ततेरर्थत एव भावान्न
 विधेयत्वं । शोकमोहभयायासादिदुःखदीपनिवर्त्तकत्वाच्च
 तत्मृते विपर्येतज्ञानप्रभवो हि शोकमोहादिदीपः । तथा च
 णोति । यद्येतादिना । तृतीयमाशङ्कते । वाक्यजनितेति । ततः सा
 विधेयेति शेषः । तस्या विधेयत्वं दूषयति । नेति । अर्थप्राप्तिं
 विद्वणोति । यदैवेति । अनात्ममृतिहेत्वज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यमृत्यनुप-
 पत्तेः स्वभाववन्नप्राप्तैवात्ममृतिरित्युक्तं । इदानीमनात्ममृतेरनर्थत्वस्या-
 न्वयव्यतिरेकमिडत्वाच्चात्ममृतिः स्वभावप्राप्तेः प्राह । अनर्थत्वेति । अना-
 त्मनो ऽनर्थत्वनिश्चयाच्च तदीयमृत्यनुपपत्तौ वितरमृतिरर्थप्राप्तेः प्राह ।
 आत्मावगताविति । आत्मनश्च परमेष्ठत्वावगमादर्थप्राप्ता तदीयमृति-
 रित्युक्तं । आत्मवस्तुनश्चेति ।

अर्थप्राप्ता विधेयत्वाभावाच्चुरभंहरति । तस्मिन् इति । अनात्ममृति-
 हेत्वज्ञानाभावादस्तिच्छेदार्थः । अर्थतद्विदेकरसात्मस्वभाववत्तादिति या-
 वत् । दृढफलत्वाच्चात्ममृतिर्न विधेयेत्युक्तं । शोकेति । मिथ्याज्ञान-
 मेव सा निवर्त्तयति न शोकादीत्याशङ्क्याह । विपर्येतेति । आत्म-

तत्र को मोक्षो विद्वान् विभेति कुतश्चनाभयं वै जनक-
 प्राप्तोऽसि भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुतयः । निरोध-
 स्तर्ह्यर्थान्तरमिति चेदथापि स्याच्चित्तवृत्तिर्निरोधस्य वेद-
 वाक्यजनितात्मविज्ञानादर्थान्तरत्वात् । तन्त्रान्तरेषु च
 कर्त्तव्यतयावगतत्वाविधेयत्वमिति चेन्न । मोक्षसाधनत्वेना-
 नवगमात् । न हि वेदान्तेषु ब्रह्मात्मविज्ञानादन्यत्परम-
 पुरुषार्थसाधनत्वेनावगम्यते । आत्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्व-
 मभवत् । ब्रह्मविदाप्नोति परं । स यो ह वै तत्परम ब्रह्म
 वेद ब्रह्मैव भवति । आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव
 चिरमभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेत्येवमादिश्रुतिश्रु-
 तेश्च । अनन्यसाधनत्वाच्च निरोधस्य । न ह्यात्मविज्ञान-

स्रुतेः शोकादिनिवर्त्तकत्वे मानमाह । तथा चेति । चतुर्थं ह्युत्थाप-
 यति । निरोधस्तर्हीति । यदि वाक्योत्पन्नानादेरविधेयत्वं तर्हि चित्त-
 तद्वृत्तिर्निरोधो मुक्तिसाधनत्वेन विधीयतां तस्योक्तज्ञानादेरर्थान्तरत्वा-
 दित्यर्थः । चोदमेव विदुषोति । अथापीति । अर्थान्तरत्वात्तस्य विधे-
 यतेति शेषः । तस्य मुक्तिहेतुत्वेन विधेयत्वे योगशास्त्रं संवादयति ।
 तन्त्रान्तरेष्विति । अथ योगानुशासनमिति । निःश्रेयसहेतुः समाधिः
 स्रुतितस्तस्य च लक्षणमुक्तं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति । तद्विरोधा-
 वस्थायाश्चात्मनः स्वरूपप्रतिष्ठत्वं कैवल्यमाख्यातं । तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽ-
 वस्थानमित्येवं योगशास्त्रे मुक्तिहेतुत्वेनेष्टो निरोधविधिरित्यर्थः । योग-
 शास्त्रादपि वल्लयतीं श्रुतिमाश्रित्योत्तरमाह । नेत्यादिना । चित्ततद्वृत्ति-
 निरोधस्य मुक्तिहेतुत्वेऽपि न विधेयत्वं विधिं विना तत्सिद्धेरित्याह ।
 अनन्येति । न तावद्यथा कथञ्चिन्निरोधो विधेयः सर्वस्यापि तत्सम्भवा-
 द्विधिवैयर्थ्यान्नापि सर्वात्मना तद्विरोधो विधेयो ज्ञानादेव तत्सिद्धेर्विध्य-

तत्स्रुतिसत्तानव्यतिरेकेण चित्तवृत्तिनिरोधस्य साधन-
मस्यभ्युपगम्येदमुक्तं । न तु ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेणान्यन्मो-
क्षसाधनमवगम्यते । आकाङ्क्षाभावाच्च भावनाभावः ।
यदुक्तं यजेतेत्येवमादौ किङ्क्षेन कथमिति भावनाकाङ्क्षायां
फलसाधनेति कर्तव्यताभिराकाङ्क्षापनयनं यथा तद्वदि-
हाप्यात्मविज्ञानविधावप्युपपद्यत इति । तदसत् ॥

एकमेवाद्वितीयं । तत्त्वमसि । नेति नेत्यनन्तरमवाह्य-
मयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यार्थविज्ञानसमकालमेव सर्वा-
काङ्क्षाविनिवृत्तेः । न च वाक्यार्थविज्ञाने विधिप्रयुक्तिः प्रव-
र्त्तते । विध्यन्तरप्रयुक्तौ चानवस्थादोषमवोचाम । न चैक-
मेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिवाक्येषु विधिरवगम्यते । आत्मस्वरू-
पान्वाख्यानैर्नैवावसितत्वात् । वस्तुरूपान्वाख्यानमात्रत्वा-

नर्क्यादित्यर्थः । नान्यः पन्था विद्यते ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादिशास्त्र-
मनुसरन्नुपेत्य वादं त्यजति । अभ्युपगम्येति । निरोधस्य मुक्तिहेतुत्व-
मित्यपरास्मृष्टं । योगशास्त्रमपि श्रुतिस्मृतिविरोधे न प्रमाणम् । ए-
तेन योगः प्रत्युक्त इति न्यायादिति भावः । वेदान्तेषु विधेयाभावोक्त्या
विधिर्निरस्तः सम्प्रसङ्गत्ववती भावना तेष्वस्तीत्युक्तं दूषयति । आकाङ्क्षेति ।
तदेव स्फुटयितुमुक्तमनुवर्तते । यदुक्तमिति । आगमावच्छेदेन निराचष्टे ।
तदसदिति ।

विधिनन्तरेण वाक्यार्थज्ञाने गृह्ययोगाद्वैधमेव ज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्त्तक-
मिवाशङ्क्याह । न चेति । यथा कर्मकाण्डे स्वाध्यायविधेरर्थवबोधपर्य-
न्तत्वेन ज्योतिष्टोमादिविध्यर्थज्ञाने विध्यन्तर नापेक्षते तथा ज्ञानकाण्डेऽपि
स्यादित्यर्थः । तत्रापि वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य इति विध्यन्तरप्रयुक्तमेव
वाक्याद्यज्ञानमित्याशङ्क्याह । विध्यन्तरेति । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गाच्च

दप्रामाण्यमिति चेदथापि स्याद्यथा सोऽरोदीयदरोदी-
 तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमित्येवमादौ वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वा-
 दप्रामाण्यं । एवमात्मार्थवाक्यानामपीति चेन्न । विशेषात् ।
 न वाक्यस्य वस्तुन्वाख्यानं क्रियान्वाख्यानं वा प्रामाण्याप्रामाण्य-
 कारणं । किन्तर्हि निश्चितफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वम् । तद्य-
 चास्ति तत्प्रमाणं वाक्यं यत् नास्ति तदप्रमाणं । किञ्च भोः
 पृच्छामस्वामात्मस्वरूपान्वाख्यानपरिषु वाक्येषु फलवन्नि-
 श्चितं च विज्ञानमुत्पद्यते न वोत्पद्यते चेत्कथमप्रामाण्य-
 मिति किंवा न पश्यस्यविद्याशोकमोहभयादिसंसारबीज-
 दोषनिवृत्तिं विज्ञानफलं न शृणोषि वा किं तत्र मोहः
 कः शोक एकत्वमनुपश्यतो मन्दविदेवास्मि नात्मवित्तोऽहं
 भगवः शोचामि तं मा भगवाँल्लोकस्य पारन्तारयतु

न विधिशेषत्वं वेदान्तानामित्याह । न चेति । वेदान्ताः स्वार्थे न मानं
 सिद्धार्थवाक्यत्वात् सोऽरोदीत्यादिष्वदितप्रभुमानात्तेषां विधिशेषत्वं प्रामाण्यात्
 र्थमेष्टव्यमिति शङ्कते । वस्तुस्वरूपेति । तदेवानुमानं प्रपञ्चयति । च-
 यापीति । विधेरश्रुतत्वेऽपीति यावत् । फलवन्निश्चितज्ञानाजनकत्वमु-
 पाधिरिति सन्धानः समाधत्ते । न विशेषादिति । नञर्थं स्पष्टयति ।
 न वाक्यस्येति । विशिष्टं व्याचष्टे । किन्तर्हीति । तस्य प्रामाण्यप्रयो-
 जकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति । तद्वत्वेति । सामान्यन्यायं प्रकृते
 योजयन्पृच्छति । किञ्चेति । किन्तेषु तादृग्ज्ञानमुत्पद्यते न वेति प्र-
 श्नार्थः । द्वितीयेऽनुभवविरोधः स्यादिति मत्वा पक्षान्तरमनूय प्रत्याह ।
 उत्पद्यते चेदिति । प्रामाण्यं हेतुसङ्गावान्नाप्रामाण्यमित्यर्थः । निश्चित-
 ज्ञानजनकत्वेऽपि फलवत्त्वविशेषणमसिद्धमित्याशङ्क्याह । किञ्चेति । विद-
 दनुभवफलश्रुतिसिद्धं विशेषणमिति भावः । दृष्टान्तं विषटयितुं सन्नान्तरं

इत्यैवमाद्युपनिषद्वाक्यशतान्येव विद्यन्ते । किं सोऽरोदीदि-
त्यादिषु निश्चितं फलवच्च विज्ञानं । न चेद्विद्यतेऽस्त्व-
प्रामाण्यं । तदप्रामाण्ये फलवन्निश्चितविज्ञानोत्पादकस्य
किमित्यप्रामाण्यं स्यात् । तदप्रामाण्ये वा दर्शपूर्णमासाः
दिवाक्येषु की विसृज्यः ॥

ननु दर्शपूर्णमासादिवाक्यानां पुरुषप्रवृत्तिविज्ञानो-
त्पादकत्वात् प्रामाण्यं । आकविज्ञानवाक्येषु तन्नास्तीति सत्य-
मेव । नैष दोषः । प्रामाण्यकारणोपपत्तेः । प्रामाण्यकार-
णञ्च यथोक्तमेव नान्यदलङ्कारश्चायं यत्सर्वप्रवृत्तिबीज-
निरोधफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वमात्रप्रतिपादकवाक्यानां ना-
प्रामाण्यकारणं । यत्तुक्तं विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादि-
वचनानां वाक्यार्थविज्ञानव्यतिरेकेणोपासनार्थत्वमिति ।

प्रसीति । एवमिति । वेदान्तरेष्वेति यावत् । किंवा नेति शेषः ।
आद्ये साध्यवैकल्यं मत्वा द्वितीयं दूषयति । न चेदिति । तर्हि तद्दृष्टा-
न्तेन तत्त्वमस्यादेरपि स्यादप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह । तदप्रामाण्य इति ।
विमतं स्वार्थेमानं यथोक्तज्ञानजनकत्वादृशादिवाक्यवदिति भावः । विपक्षे
दोषमाह । तदप्रामाण्ये वेति ।

प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वमुपाधिरिति शङ्कते । नन्विति । साधनव्याप्तिं
धुनोते । आत्मेति । प्रवर्त्तकधोजनकत्वधर्मीणि नास्तीत्यङ्गीकरोति ।
सत्यमिति । तर्हि यथोक्तोपाधिप्रज्ञावाद्नुमानानुत्थानमित्याशङ्क्याह । नैष
दोष इति । न हि प्रवर्त्तकधीजनकत्वं प्रामाण्ये कारणं निषेधवाक्येष्व-
प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च निवर्त्तकधीजनकत्वमपि । तथाविधावप्रामाण्य-
प्रसङ्गात् । न चोभयं प्रत्येकसुभयकारणत्वाभावेनाप्रामाण्यादिति भावः ।
तेदान्तेषु प्रवर्त्तकधीजनकत्वाभावो न केवलमदोषः किन्तु गुण इत्याह ।

सत्यमैतत्किन्तु नापूर्वविध्यर्थात् पक्षे प्राप्तस्य नियतार्थत्वैव ।
 कथम्युनरुपासनस्य पक्षप्राप्तिर्यावता पारिशेष्यादात्मविज्ञा-
 नस्मृतिसन्ततिर्नित्यैवेत्यभिहितं । वाटं । यद्यप्येवं शरीरार-
 म्भकस्य कर्मणो नियतफलत्वात्सम्यग्ज्ञानप्राप्तावप्यवश्यं भा-
 विनी प्रवृत्तिर्वाङ्मनःकायानां लब्धवृत्तेः कर्मणो बलीय-
 स्त्वान्मुक्तेष्वादिप्रवृत्तिवृत्तेन पक्षे प्राप्तं ज्ञानप्रवृत्तिर्दीर्घव्यं ।
 तस्मात्त्यागवैराग्यादिसाधनबलावलम्बेनात्मविज्ञानस्मृतिसन्त-

अलङ्कारश्चेति । आत्मानं चेदित्यादिश्रुतेरेतद्बुद्धेत्यादिसृतेश्चात्मज्ञानं
 कृतकव्यतानिदार्ण । स च ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे तद्युक्तं प्रवृत्तीनां क्लेशाज्जे-
 प्रकत्वादतो यथोक्तज्ञानजनकत्वं वाक्यानां भूषणमेवेत्यर्थः । शब्दोक्तं
 ज्ञानं विधेयमिति प्रतिक्षिप्य पूर्वोक्तपक्षान्तरमनुवदति । यत्तूक्तमिति ।
 उपासनार्थत्वमित्यात्मोपासनेन तत्साक्षात्कारं भावयेदित्येवमर्थत्वमित्यर्थः ।
 अभ्युपगमवादेन परिहरति । सत्यमिति । यथोक्तेषु वाक्येषु आत्मोपा-
 सनं तत्साक्षात्कारमुद्दिश्य विधीयते चेत्प्रकृतेऽपि वाक्ये तत्सम्भवाच्चापूर्व-
 विधिरिति प्रक्रमो भज्येत्याशङ्क्याह । किन्त्विति । कथन्तर्हि विध्यङ्गी-
 कारवाचो युक्तिरित्याशङ्क्याह । पक्षेति । यथा पक्षे प्राप्तस्यावघातस्य
 ब्रीहिनवहन्तीति नियमरूपो विधिरङ्गीकृतस्तथात्मोपासनस्यापि पक्षे प्राप्तस्य
 तदेव कर्त्तव्यं नानात्मोपासनमिति यो नियमस्तदर्थता प्रकृतवाक्यस्येति न
 प्रक्रमविरोधोऽस्तीत्यर्थः । पञ्चिकीं प्राप्तिमुक्तामाक्षिपति । कथमिति ।
 का पुनरत्नाद्युपपत्तिरित्याशङ्क्याह । यावतेति । आत्मनि वाक्योक्त्ये
 विज्ञाने संतर्पनात्मसृतिहेतूनां मिथ्याज्ञानादीनामपनीतत्वाद्धेतुत्वाभावे फला-
 भावन्यायेन तासामसम्भवादात्मसृतिसन्ततिरेव पुनः सदा स्यात्प्रकारान्त-
 रायोगादिति सिद्धान्तिनोक्तत्वाच्चात्मोपासनस्य पक्षे प्राप्तिरित्यर्थः । तस्य
 नित्यप्राप्तिमुक्तामङ्गीकरोति । वाटमिति । तर्हि नियमविधियाचो युक्ति-
 रयुक्तेत्याशङ्क्याह । यद्यपीति । आत्मनि नित्यपरोक्षसंविदे कताने -

तिर्निश्चयन्तव्या भवति न त्वपूर्वा कर्त्तव्याप्राप्तत्वादित्यवो-
चाम । तस्मात्प्राप्तविज्ञानस्मृतिसन्ताननियमविध्यर्थानि विज्ञा-
य प्रश्नां कुर्वीतेत्यादिवाक्यान्वन्यार्थासम्भवात् ॥

अनात्मोपासनमिदमिति शब्दप्रयोगाद्यथा प्रियमित्ये-
तदुपासीतेत्यादौ न प्रियादिगुण एवोपास्यः किन्तहिं
प्रियादिगुणवत्प्राणाद्येवोपास्यः । तथेहापीति परात्मशब्द-
प्रयोगादात्मगुणवदनात्मवस्तूपास्यमिति गम्यते । आत्मो-

रणं विस्मरणं वा यद्यपि नोपपद्यते तथापि तयोस्तस्मिन्ननुभवसिद्धत्वान्नि-
यमविधेः सावकाशत्वमित्प्राशयेनाह । शरीरेति । अथारब्धफलस्यापि
कर्मणः सम्यग्ज्ञानान्निवृत्तेर्नविदुषो वागादीनाम्प्रवृत्तिरत आह । ल-
ब्धेति । यथा सुप्तस्वेषुपापाणादेरप्रतिबन्धाद्यावद्देगं प्रवृत्तिरवश्यम्भाविनी ।
तथा प्रवृत्तफलस्य कर्मणो ज्ञानेनोपजीव्यतया ततो बलवत्त्वात्तद्वशात्विदुषो
ऽपि यावद्भोगं वागादिप्रवृत्तिप्रवृत्तिमित्यर्थः । आरब्धकर्मप्राप्त्ये फलित-
माह । तेनेति । आरब्धस्य कर्मणो यथोक्तेन न्यायेन प्राप्त्ये तद्वशात्-
क्षुधादिदोषो यदोद्भवति तदात्मनि विस्मरणादिसम्भवात्तज्ज्ञानप्राप्तेः पश्चि-
कत्वादवश्यम्भाविककर्मापेक्षया तदौर्बल्यं स्यादित्यर्थः । तथापि नियम-
विध्यज्ञोकारस्य किमायातन्तदाह । तस्मादिति । ज्ञानस्य पक्षे प्रा-
प्तत्वं तच्छब्दार्थः । आदिपदं ब्रह्मवर्त्यं शमदमादिसङ्गृहार्थः । विज्ञाये-
त्प्रादिवाक्यानां नियमविध्यर्थत्वमुपसंहरति । तस्मादिति । आदिपदेन
प्रकृतमपि वाक्यं सङ्गृह्यते । तच्छब्दार्थमेव स्फोरयति । अन्यार्थेति ।
शब्दज्ञानादेव पुमर्थसिद्धेस्तस्य तदावृत्तेस्तृतीयज्ञानस्य वा विधेयत्वाभावाद्दे-
दान्ताः शुद्धे सिद्धेऽर्थे मानमित्युक्तं ।

इदानीमिति शब्दप्रयुक्तं बोद्धव्यस्यापयति । अनात्मेति । आत्मशब्दा-
दूर्ध्वमिति शब्दप्रयोगादात्मशब्दार्थस्योपास्यत्वेनाविवक्षितत्वादात्मगुणकस्याना-
त्मनोऽव्याकृतशब्दितस्य प्रधानस्योपासनमस्मिन्वाक्ये विवक्षितमित्यर्थः ।

पास्यत्ववाक्यवैलक्षण्याच्च । परेण च वक्ष्यत्यात्मानमेव लोक-
मुपासीतेति । तत्र च वाक्ये आत्मैवोपास्यत्वेनाभिप्रेती द्विती-
याश्रवणादात्मानमेवेति । इह तु न द्वितीया श्रूयत इति ।
परञ्चात्मशब्द आत्मैत्येवोपासीतेति । अतो नात्मोपास्य
आत्मगुणश्चान्य इति त्ववगम्यते । न वाक्यशेष आत्मन उपा-
स्यत्वेनावगमादस्यैव वाक्यस्य शेष आत्मैवोपास्यत्वेनाव-
गम्यते । तदेतत्पदनीयस्य सर्वस्य यद्यमात्मान्तरतरं
यद्यमात्मात्मानमेवावेदिति प्रविष्टस्य दर्शनप्रतिषेधादनु-
पास्यत्वमिति चेत् । यस्यैवात्मनः प्रवेश उक्तस्तस्यैव दर्शनं
वार्यते । तन्न । पश्यन्तीति प्रकृतोपादानात् । तस्मादात्म-
नोऽनुपास्यत्वमिति चेन्न । अकृतस्त्वदोषाद् दर्शनप्रतिषेधो
ऽकृतस्त्वदोषाभिप्रायेण नात्मोपास्यत्वप्रतिषेधाय प्राणना-

उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । अनात्मोपासनमेवात्र वि-
धित्वितमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । आत्मेति । तदेव प्रपञ्चयति । परेणेति ।
तती वैलक्षण्यं दर्शयति । इह त्विति । वैलक्षण्यानन्तरमाह । इति पर-
चेति । वैलक्षण्यफलमाह । अत इति । नात्वानात्मोपासनं विवक्षित-
मिति परिहरति । नेत्यादिना । हेत्वर्थं स्पष्टयति । अस्यैवेति । आ-
त्मनश्चेदुपास्यत्वं तदा प्रक्रमविरोधः स्यादिति शङ्कते । प्रविष्टस्येति ।
आत्मनो दर्शनप्रतिषेधं प्रकटयति । यस्येति । तस्यैवेति नियमे हेतु-
माह । प्रकृतेति । तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्प्रविष्टस्य च प्रकृतत्वाच्चस्य
तेनोपादानादिति हेत्वर्थः । पूर्वपक्षं निगमयति । तस्मादिति । प्राण-
नादिविशिष्टस्य परिच्छिन्नत्वाच्चस्य दृष्टत्वेऽपि पूर्णस्य न दृष्टतेति निषेधपथ्य-
वसानान्नोपक्रमविरोधोऽस्तीति परिहरति । नेत्यादिना । तदेव विशद-
यति । दर्शनेति । कथमयमभिप्रायभेदः श्रुतेरवगम्यते तत्राह । प्राण-
नादोति । प्राणनेवेत्यादिना क्रियाविशेषविशिष्टत्वेनात्मनो विशेषणान्तस्य

दिक्रियाविशिष्टत्वेन विशेषणात् । आत्मनश्चेदुपास्यत्वमनभि-
 प्रेतं प्राणनाद्यैकैकक्रियाविशिष्टस्यात्मनोऽकृतस्मत्त्ववचनमन-
 र्थकं स्यादकृतस्मो ह्येषोऽत एकैकेन भवतीत्यनेकैकविशिष्ट-
 स्वात्मा कृतस्मत्त्वादुपास्य एवेति सिद्धं । यस्त्वात्मशब्दस्येति
 परः प्रयोगः । आत्मशब्दप्रत्यययोरात्मतत्त्वस्य परमार्थतो
 ऽविषयत्वज्ञापनार्थमन्यथात्मानमुपासीतेत्येवमवच्यत् । तथा
 चार्थादात्मनि शब्दप्रत्ययावनुज्ञातौ स्यातां । तच्चानिष्टं
 नेति नेति विज्ञातारमरे केन विजानीयादविज्ञातं विज्ञात-
 यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादिश्रुतिभ्यः ।
 यत्वात्मानमेव लोकमुपासीतेति तदनात्मोपासनप्रसङ्गनिवृ-
 त्तिपरत्वान्न वाक्यान्तरं ॥

दृष्टत्वेऽपि नासौ परिपूर्णो दृष्टः स्यादिति श्रुतेराशयो लक्ष्यते । केवलस्य
 तु तस्योपास्यत्वमभिसंहितमकृतस्मत्त्वदोषाभावादित्यर्थः । उक्तमर्थं व्यति-
 रेकमुखेन साधयति । आत्मनश्चेदिति । तस्यानुपास्यत्वार्थं तद्वचनमर्थवर्दि-
 त्याशङ्क्य तदुपास्यत्वनिषेधस्यातोपास्यत्वे पथ्यवसानमभिप्रेत्याह । नैकै-
 केति । उपक्रमोपसंहाराभ्यां उपास्यत्वमात्मनो दर्शितमिदानीमिति शब्द-
 प्रयोगादनात्मोपासनमिदमित्युक्तं प्रत्याह । यस्त्विति । प्रयोगशब्दादु-
 परिष्ठात्त्वशब्दो द्रष्टव्यः इति शब्दस्य यथोक्तार्थत्वाभावे दोषमाह । अन्य-
 धेति । न चात्मनः स्वातन्त्र्येणानुपास्यत्वार्थमिति शब्दोऽर्ज्वान्पूर्वापरवा-
 क्यविरोधादिति । द्रष्टव्यं । इति शब्दमन्तरेण वाक्यप्रयोगे दोषमाह ।
 तथेति । तस्य शब्दप्रत्ययविषयत्वमिष्टमेवेति चेत्तत्राह । तथेति । आ-
 त्मोपास्यत्ववाक्यैर्बलचर्यादनात्मोपासनमेतदित्युक्तं दूषयति । यच्चिति ।
 आत्मैव ज्ञातव्यो गानात्मेति प्रतिज्ञायात्वा हीत्यादिहेतुरुक्तः । रम्यति
 तदेतत्तदनीयमित्यादिवाक्यापोद्यं चोद्यमुत्थापयति । अनिर्ज्ञातत्वेति ।

तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यद्यमात्मानेन
ह्येतत्सर्वं वेद ॥

अनिर्ज्ञातत्वसामान्यादात्मा ज्ञातव्योऽनात्मा च । तत्र
कस्मादात्मोपासन एव यत्न आस्थीयते । आत्मैवोपासी-
तेति नेतरविज्ञान इत्यत्रोच्यते । तदेतदेव प्रकृतं पद-
नीयं गमनीयं नान्यदस्य सर्वस्येति निर्द्धारणार्थां षष्ठी ।
अस्मिन् सर्वस्मिन्नित्यर्थः । यद्यमात्मा यदेतदात्मतत्त्वं किं
न विज्ञातव्यमेवान्यन्न किं तर्हि ज्ञातव्यत्वेऽपि न पृथग्ज्ञा-
नान्तरमपेक्षते । आत्मज्ञानात् । कस्मादनेनात्मज्ञानेन
हि यस्मादेतत्सर्वमनात्मजातमन्यदत्तत्सर्वं समस्तं वेद
जानाति । नन्वन्यज्ञानेनान्यन्न ज्ञायत इत्यस्य परिहारं
दुत्पुभ्यादिग्रन्थेन वक्ष्यामः । कथं पुनरेतत्पदनीयमिति ।

उत्तरमाह । अत्रेति । निर्द्धारणमेव स्फोरयति । अस्मिन्निति ।
नान्यदित्युक्तत्वादानात्मनो विज्ञातव्यत्वाभावश्चेदनेन हीत्यादिशेषविरोधः
स्यादिति शङ्कते । किं नेति । तस्याच्चेयत्वं निषेधति । नेति । तस्या-
पि ज्ञातव्यत्वेनान्यदिति वचनमनवकाशमित्याह । किं तर्हीति । तस्य
सावकाशत्वं दर्शयति । ज्ञातव्यत्वेऽपीति । आत्मनः सकाशादानात्मनोऽ-
र्थान्तरत्वात्तस्यात्मज्ञानाज्ज्ञातव्यत्वायोगाज्ज्ञातव्यत्वे ज्ञानान्तरमपेक्षित-
मेवेति शङ्कते । कस्मादिति । उत्तरवाक्येनोत्तरमाह । अनेनेति ।
आत्मन्यनात्मजातस्य कल्पितत्वात्तस्य तदतिरिक्तस्वरूपाभावात्तज्ज्ञानेनैव
ज्ञातत्वसिद्धेर्नास्ति ज्ञानान्तरापेक्षेत्यर्थः । लोकदृष्टिमाश्रित्यानेनेत्यादिवा-
क्यार्थमाक्षिपति । नन्वेति । आत्मकार्यत्वादानात्मनस्तस्मिन्नन्तर्भावात्त-
ज्ज्ञानेन ज्ञानमुचितमिति परिहरति । अथेति । सत्योपायाभावादात्म-
तत्त्वस्य पदनीयत्वासिद्धिरिति शङ्कते । कथमिति ।

यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्त्तिं श्लोकं
विन्दते य एवं वेद ॥ ७ ॥

उच्यते । यथा ह वै लोके पदेन गवादिखुराङ्कितो
देशः पदमित्युच्यते तेन पदेन नष्टं विविक्षितं पशुं पदेना-
न्विष्यमाणोऽनुविन्देति लभेत । एवमात्मनि लब्धे सर्व्वसुप-
लभत इति । नन्वात्मनि विज्ञाते सर्व्वमन्यज्ज्ञायत इति
ज्ञाने प्रकृते कथं लाभोऽप्रकृत उच्यत इति । न । ज्ञान-
लाभयोरेकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् । आत्मनो ह्यलाभोऽज्ञा-
नमेव । तस्माज्ज्ञानमेवात्मनो लाभो नानात्मलाभवदप्राप्त-
प्राप्तिलक्षणः । आत्मलाभो लब्धलब्धव्ययोर्भेदाभावात् । यत्र
ह्यात्मनोऽनात्मा लब्धव्यो भवति तत्रात्मा लब्धो लब्धव्यो-
ऽनात्मा । स चाप्राप्त उत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः कारक-
विशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्य लब्धव्यः । स त्वप्राप्त-

असत्त्वस्यापि श्रुत्या चार्थादेरर्थक्रियाकारित्वसम्भवादात्मतत्त्वस्य पद-
नीयत्वोपपत्तिरित्याह । उच्यत इति । विविक्षितं लब्धुमिष्टं । अन्वे-
षणोपायत्वं दर्शयितुं पदेनेनेति पुनरुक्तिः । अनेनेत्यत्र वेदेति ज्ञानेनो-
पक्रस्यानुविन्देदिति लाभसङ्गा कीर्त्तिमित्यादिश्रुतौ पुनर्ज्ञानार्थेन विदितोप-
संहारादनुविन्देदिति श्रुतेरुपक्रमोपसंहारविरोधः स्यादिति शङ्कते । न-
न्विति । शङ्कितं विरोध निराकरोति । नेति । कथं तयोरेकार्थं या-
मादौ तदेकत्वापसिद्धेरित्याशङ्क्याह । आत्मन इति । यामादावप्राप्ते
प्राप्तिरेव लाभो न ज्ञानमात्रं तयात्मापि किं न स्यादित्याशङ्क्याह । नेत्या-
दिना । ज्ञानलाभशब्दयोरर्थभेदस्य कृतेत्याशङ्क्याह । यत्र हीति ।
जानात्मानि लब्धलब्धव्योर्ज्ञानज्ञेययोश्च भेदे क्रियाभेदत् फलभेदविद्वदि-

प्राप्तिलक्षणेऽनित्यो मिथ्याज्ञानजनितकामक्रियाप्रभवत्वात्-
 ने पुत्रादिलाभवत् । अयन्तु तद्विपरीत आत्मा आत्म-
 त्वादेव नोत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः । अतोऽनित्यलब्ध-
 स्वरूपत्वेऽपि सत्यविद्यामात्रं व्यवधानं । यथा गृह्यमाणाया
 अपि शुक्तिकाया विपर्ययेन रजताभासाया अग्रहणं
 विपरीतज्ञानव्यवधानमात्रं तथाग्रहणं । ज्ञानमात्रमेव वि-
 परीतज्ञानव्यवधानापोहार्थं त्वाज्ञानस्य । एवमिहाप्यात्म-
 नोऽलाभोऽविद्यामात्रव्यवधानं । तस्माद्विद्यया तदपोहन-
 मात्रमेव लाभो नान्यः कदाचिदुपपद्यते । तस्मादात्मलाभे
 ज्ञानादर्थान्तरसाधनस्यानर्थक्यं वक्ष्यामः । तस्मान्निरा-
 शङ्कमेव ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वं विवक्षन्नाह । ज्ञानं प्रकृ-
 त्यानुविन्देदिति । विन्दतेर्लाभार्थत्वाद्गुणविज्ञानफलमिद-
 मुच्यते । यथाऽयमात्मा नामरूपानुप्रवेशेन ख्यातिं गतः

त्वर्थः । नन्वात्मलाभोऽपि ज्ञानाद्भिद्यते लाभत्वादनात्मलाभवदित्याशङ्क्य
 ज्ञानहेतुमात्रानधीनत्वमुपाधिरितग्राह । स चेति । अप्राप्तत्वं व्यक्तीक-
 रोति । उत्पाद्येति । तद्व्यवधानमेव साधयति । कारकेति । किं चा-
 नात्मलाभोऽविद्याकल्पितः कादाचित्कत्वात्सम्मतवदितग्राह । स त्विति ।
 किञ्चासावविद्याकल्पितोऽप्राप्ताणिकत्वात्सम्प्रतिपन्नवदितग्राह । मिथ्येति ।
 प्रकृते विशेषं दर्शयति । अयन्त्विति । वैपरीतमेव स्फोरयति । आ-
 त्मतत्वादिति । आत्मनस्तर्हि नित्यलब्धत्वाच्च तत्त्वलब्धत्वबुद्धिः स्यादितग्रा-
 शङ्कग्राह । नित्येति । आत्मन्यलाभोऽज्ञानं लाभस्तु ज्ञानमित्येतद्गुणान्तेन
 स्पष्टयति । यथेतग्रादिना । शुक्तिकायाः स्वरूपेण गृह्यमाणाया अपीति
 योजना । आत्मलाभोऽविद्यानिवृत्तिरेवेत्यत्रोक्तम् । वक्ष्यामः च गमकं

तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्स-
र्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा ॥

आत्मेत्यादिनामरूपाभ्यां प्राणादिसंहतिं च श्लोकं प्राप्त-
वानित्येवं यो वेद स कीर्त्तिं ख्याति श्लोक च सङ्घातमिष्टैः
सह विन्दते लभते । यद्वा यथोक्तं वस्तु यो वेद मुमुक्षूणा-
मपेक्षितं कीर्त्तिशब्दितमैकग्रज्ञानं तत्फलश्लोकशब्दितमु-
क्तिमाप्नोतीति मुख्यमेव फलं ॥ ७ ॥

कुतश्चात्मतत्त्वमेव ज्ञेयमनादृत्यान्यानीत्याह तदेतदा-
त्मतत्त्वं प्रेयः प्रियतरं पुत्रात् पुत्री हि लोके प्रियः प्रसि-
द्धस्तस्मादपि प्रियतरमिति निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति ।
तथा वित्ताद्विरण्यरत्नादेस्तथान्यस्माद्यद्यश्लोके प्रियत्वेन
प्रसिद्धं तस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः । तत्कस्मादात्मतत्त्वमेव प्रिय-

दर्शयति । तस्मादिति । अविरोधमुपसंहरति । तस्मादित्यादिना । तथो-
पेकार्थत्वेऽपि कथमनुविन्देदिति मध्ये प्रयुज्यते तत्राह । विन्दतेरिति ।
आदिमध्यायसानानामविरोधमुक्त्वा कीर्त्तिमित्यादिवाक्यमवतार्य व्याकरोति ।
गुणेत्यादिना । इतिशब्दादुपरिष्टादयथेतस्य सम्बन्धो ज्ञानस्तुतिश्चात्र
विवक्षिता ज्ञानिनाभीष्टं फलस्यानभिलषितत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

आत्मनः पदनीयत्वे तस्यैवाज्ञातत्वसम्भवो हेतुरक्तोऽधुना तत्रैव हेतु-
न्तरत्वेनोत्तरवाक्यमवतारयति । कुतश्चेति । इतश्चेति यावत् । विरक्तस्य
पुत्रे प्रीत्यभावात्कथमात्मनस्तस्मात् प्रियतरत्वमित्याशङ्क्याह । पुत्रो
हीति । प्रियतरमात्मत्वमिति शेषः । लोकदृष्टिमेवावष्टभ्याह । तत्वेति । वि-
स्तपदेन मानुषवित्तवद्द्वैवं वित्तमपि गृह्यते । विशेषाणामानन्याः तत्रैकं प्रद-

तर' न प्राणादीत्युच्यते बाह्यात्पुत्रवित्तादेः प्राणपिण्ड-
समुदायी ह्यन्तरोऽभ्यन्तरः सन्निकृष्ट आत्मनः । तस्मा-
दप्यन्तरतरादन्तरतरं यदयमात्मा यदेतदात्मतत्वं ।
यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्वप्रयत्नेन लब्धव्यो
भवति । तथायमात्मा सर्वलौकिकाप्रियेभ्यः प्रियतमः ।
तस्मात्तत्त्वाभि मेहान् यत्न आस्थेय इत्यर्थः । कर्त्त-
व्यताप्राप्तमप्यन्यप्रियत्वाभि यत्नमुज्जित्वा कस्मात् पुनरा-
त्मानात्माप्रिययोरन्यतरप्रियहानेनेतरप्रियोपादानप्राप्ती आत्म-
प्रियोपादानेनेवेतरहानः क्रियते न विपर्यय इत्युच्यते ॥

र्जनमशक्यमित्याशयेनाह । तथान्यस्मादिति । पुत्रादौ प्रीतिव्यभिचारेऽ-
पि प्राणादौ तदव्यभिचारादात्मनो न प्रियतमत्वमिति शङ्कते । तत्कस्मा-
दिति । पदान्तरमादाय व्याकुर्वन् परिहरति । उच्यते इत्यादिना ।
अन्तरतरत्वे प्रियतमत्वसाधने हेतुरात्मत्वमित्यभिप्रेत्य विशेष्यं व्यपदिशति ।
यदयमिति । आत्मनो निरतिशयप्रेमासदत्वेऽपि कुतस्तस्यैव पदनीयत्व-
मित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह । यो हीत्यादिना । पुत्रादिलाभे रागादीनां
कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तप्रयत्नविरोधादात्मलाभे प्रयत्नः सुकरो न भवतीत्याशङ्क्या-
ह । कर्त्तव्येति । आत्मनो निरतिशयप्रेमासदत्वे युक्तिं पृच्छति ।
कस्मादिति । आत्मप्रियस्योपादानमनुसन्धानमितरस्यानात्मप्रियस्य हान-
मनुसन्धानं । विपर्ययोऽनात्मनि पुत्रादावभिनिवेशेनात्मप्रियस्यानु-
सन्धानमिति विभागः । युक्तिलेशं दर्शयितुमनन्तरवाक्यसंवतारयति । उ-
च्यते इति । कश्चिदात्मप्रियवादी स तस्मादन्यं प्रियं ब्रूयादिति सम्बन्धिः ।

स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रूवाणं ब्रूयात् प्रियं
रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रिय-

स यः कश्चिदन्यमनात्मविशेषं पुत्रादिकं प्रियतरमा-
त्मनः सकाशाद्ब्रूवाणं ब्रूयादात्मप्रियवादी । किं प्रिय
तवाभिमतं पुत्रादिलक्षणं रोत्स्यत्यावरणं प्राणसंरोधं
प्राप्स्यति विनश्यतीति । स कस्मादेवं ब्रवीति यस्मादीश्वरः
समर्थः पर्याप्तोऽसावेवं वक्तुं ह यस्मात्तस्मात्तथैव
स्याद्यत्तेनोक्तं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति । यथाभूतवादी हि सः
यस्मात्सर्वं ईश्वरो वक्तुमीश्वरशब्दः क्षिप्रवाचीति केचित् ।
भवेद्यदि प्रसिद्धिः स्यात्तस्मादुन्मिषत्वान्यप्रियमात्मानमेव
प्रियमुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते आत्मैव

वक्तव्यं प्रत्यपूर्वकं प्रकटयति । किमित्यादिना । आत्मप्रियवादि-
न्येवं वदत्यपि पुत्रादिनाशस्तद्वाक्यार्थो नियतो न सिध्यतीत्याशङ्क्य परि-
हरति । स कस्मादित्यादिना । ह्यशब्दोऽवधारणार्थः समर्थपदादुपरि सम्ब-
ध्यते । तस्मादेवं वक्तुमिति शेषः । उक्तं सामर्थ्यमनूद्य फलितमाह । य-
स्यादिति । अथात्मप्रियवादिनां यथोक्तं सामर्थ्यमेव कथं लब्धमित्याश-
ङ्क्याह । यथेति । अतोऽन्यदात्तमित्यनात्मनां विनाशित्वाद्भिनाशिनश्च दुः-
खात्मकत्वात्तत्प्रियत्वस्य भ्रान्तिमात्रत्वादात्मनस्तद्वैपरीत्यान्मुख्या प्रीतिस्त-
त्त्वैवेति भावः । पक्षान्तरमनूद्य दृष्टप्रयोगाभावेन दूषयति । ईश्वरशब्द-
इति । आत्मन्यमुखा प्रीतिरिति स्थितेः फलितमाह । तस्यादिति ।
उपास्तिमनूद्य तत्फलं कथयति । स य इति । अनुवादद्योतको ह्यशब्दः ।
प्रियमात्मसुखं तस्यापि लौकिकसुखपन्नाशः सुखत्वादित्याशङ्किते तन्निरास-
र्गमनुवादमात्रं विवक्षितमित्याह । नित्येति । फलश्रुतेर्गत्यन्तरमाह । आ-

मुपासीत स आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य
प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ ८ ॥

तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या
मन्यन्ते ।

प्रियो नान्योस्तीति प्रतिपद्यते । अन्यत्त्वौक्तिकं प्रियमप्य-
प्रियमेवेति निश्चित्योपास्ते चिन्तयति न हास्यैवंविदः
प्रियं प्रमायुकं प्रमरणशीलं भवति । नित्यानुवादमात्र-
मेतदात्मविदोऽन्यस्य प्रियस्याप्रियस्य चाभावादात्मप्रियग्रहण-
स्तुत्यर्थं वा प्रियगुणफलविधानार्थं वा मन्दात्मदर्शिनस्ताच्छील्य-
प्रत्ययोपादानात् ॥ ८ ॥

सूत्रिता ब्रह्मविद्या आत्मैवोपासीतेति यदर्थोपनिष-
त्कृत्स्नापि तस्यैतस्य सूत्रस्य व्याचिख्वासुः प्रयोजनाभि-
धित्सयोपोज्जिष्ठांसति । तदिति वक्ष्यमाणमनन्तरवाक्ये-

त्मप्रियेति । सहजोदयात्मप्रियग्रहणं यत्तद्विषय प्रियं न प्रणश्यति
तस्मात्तदनुसन्धानं कर्त्तव्यमिति स्तुत्यर्थं फलकीर्त्तनमित्यर्थः । प्रज्ञान्तर-
माह । प्रियगुणेति । यो मन्दः सजात्मदर्शी तस्य प्रियगुणविशिष्टात्मोपासने
प्रियं प्राणादिन नश्यतीति फलं विधातुं फलवचनमित्यर्थः ।
नन्वात्मानं प्रियमुपासीतस्य प्रियं प्राणादिविध्यसामर्थ्याद् न नश्यति । तथा
च मन्दविशेषणं मन्दमित्याशङ्क्याह । ताच्छील्येति । ताच्छील्येऽर्थे
विहितस्योक्तप्रत्ययस्य श्रुत्योपादानात्स्वभावदानायोगाच्च प्रमरणशीलत्वाभावे
प्राणादेरात्यन्तिकप्रमरणमविवक्षितमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तदाहुरित्यादेर्गतेन मन्येन सम्बन्धं यक्तुं दृष्टं कीर्त्तयति । सूत्रि-
तेति । तस्याम्नामाशयमाह । यदर्थेति । तर्हि सूत्रव्याख्यानेनैव सर्वो-
पनिषदर्थसिद्धेस्तदाहुरित्यादि दृष्टेत्याशङ्क्याह । तस्येति । विद्यासूत्रं

व्यथीत्यं वस्तु । आहुर्ब्राह्मणा ब्रह्म विविदिषवो जन्मजरा-
मरणप्रवन्धचक्रभ्रमणकृतायासदुःखोदकापारमहोदधिप्लवभूतं
गुरुमासाद्य तत्तीरमुत्तितीर्षवो धर्माधर्मसाधनतत्फल-
सञ्चणात्साध्यसाधनरूपान्निर्व्विंसास्तद्विलक्षणनित्यनिरतिश-
यश्रेयः प्रतिपितृसवः किमाहुरित्याह । यद्ब्रह्मविद्यया
ब्रह्म परमात्मा तद्यथा वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया
ब्रह्मविद्यया सर्व्वं निरवशेषं भविष्यन्ती भविष्याम
इत्येवं मनुष्या यन्मनन्ते । मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिका-
रज्ञापनार्थम् । मनुष्या एव हि विशेषतोऽभ्युदयनिश्चयस

व्याख्यातुमिच्छन्ती श्रुतिः स्रजितं विद्याविवक्षितप्रयोजनाभिधानायोपो-
ह्वातञ्चिकीर्षति । प्रतिपाद्य मर्थं वृद्धौ सङ्गृह्य तादर्थ्येनाद्योन्नरोपवर्णनस्य
तथात्वाच्चिन्तास्यकृतसिद्धार्थासुपोह्वातमवक्षत इति न्यायादित्यर्थः । यद्
ब्रह्मविद्येत्यादि वाक्यप्रकाश्यञ्चोदं तच्छब्देनोच्यते । प्रकृतसम्बन्धासम्भ-
वादित्याह । तदिति । ब्राह्मणमात्रस्य चोद्यकर्त्तव्यत्वं व्यावर्त्तित इति ।
ब्रह्मेति । उत्प्रेक्षया ब्रह्मवेदनेच्छावत्त्वं व्यावर्त्तयितुं तदेव विशेषणं वि-
भजते । जन्मेति । जन्म च जरा च मरणञ्च तेषां प्रवन्धे प्रवाहे चक्र-
यदमवरतं भ्रमणेन कृतं यदायासात्मकं दुःखं तदेवोदकं यस्मिन्नपारे सं-
सारारख्ये महोदधौ तत्र प्लवभूतं तरणसाधनमिति यावत् । तत्तीरं तस्य
संसारसमुद्रस्य तीरं परं ब्रह्मेत्यर्थः । तेषां विविदिषायाः साफल्यार्थं
तत्प्रत्यनीके संसारे वैराग्यं दर्शयति । धर्मेति । निर्व्वेदस्य निरङ्कुशत्वं
वारयति । तद्विलक्षणेति । उत्तरवाक्यमवतार्य्य व्याचष्टे । किमित्या-
दिना । अथ परा । यथा तदक्षरमधिगम्यत इति श्रुत्यन्तरमात्रित्याह ।
तद्य चेति मनुष्या यन्मनन्ते तत्र विरुद्धं वस्तु भातीति सम्भवः । मनुष्य-

किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ।

साधनेऽधिकृता इत्यभिप्रायो यथा कर्मविषये फलप्राप्तिं ध्रुवां कर्मभ्यो मन्यन्ते । तथा ब्रह्मविद्यायाः सर्वात्मभाव-फलप्राप्तिं ध्रुवमेव मन्यन्ते । वेदप्रामाण्यस्योभयत्रावि-शेषात् ॥

तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यतेऽतः पृच्छामः-। किमु तद्ब्रह्म यस्य विज्ञानात् सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते तत्किमवेद्यस्माद्विज्ञानात्तत्सर्वमभवद्ब्रह्म च सर्वमिति श्रूयते । तद्यद्यविज्ञाय किं चित्सर्वमभवत्तथान्येषामप्यस्तु ।

अहणस्य कतममाह । मनुष्येति । ननु देवादीनामपि विद्याधिकारो देव-ताधिकरणन्यायेन वक्ष्यते तत्कुतो मनुष्याणामेवाधिकारज्ञापनमित्यत आह । मनुष्या इति । विशेषतः सर्वाविसंवादेनेन यावत् । तथापि किमिति ते ज्ञानान्मुक्तिं सिद्धवद्ब्रुवन्तीत्याशङ्क्याह । यथेति । उभयत्र कर्मब्रह्मणोरिति यावत् ।

उत्तरवाक्यमुपादत्ते । तत्रेति । मनुष्याणां मतं तच्छब्दार्थः । वस्तुशब्देन ज्ञानात्फलमुच्यते । आक्षेपगर्वभ्रंश चोद्यस्य प्रवृत्तौ विरोध-प्रतिभासो हेतुरित्यतः शब्दार्थः । तद्ब्रह्मपरिच्छिन्नमपरिच्छिन्नं वेति कुतो ब्रह्मणि चोद्यते तत्राह । यस्येति । प्रश्नान्तरं करोति । तत्कि-मिति । ब्रह्म स्वात्मा नाम आसीदतिरिक्तं वेति प्रश्नस्य प्रसङ्गं दर्शयति । यस्मादिति । सर्वस्य व्यतिरिक्तविषये ज्ञानं प्रसिद्धं तत्किं विचारेणेत्या-शङ्क्याह । ब्रह्म चेति । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेतत्प्रादौ ब्रह्मणः सर्वात्मत्व-श्रवणादतिरिक्तविषयाभावादात्मानमवेदिति पक्षस्य सावकांशेतत्प्रार्थः । किंशब्दस्य प्रश्नार्थत्वमुक्त्वाऽऽक्षेपार्थमाह । तद्यदीति । ब्रह्म हि किञ्चिद-ज्ञात्वा सर्वमभवज्ज्ञात्वा वा । नाद्यः । ब्रह्मविद्यानर्थवाक्यादित्युक्त्वा द्वितीयमनुवदति । तथेति । स्वरूपमन्यदा ज्ञात्वा ब्रह्मणः सर्वापत्तिरिति

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत् ।

किं ब्रह्मविद्यया विज्ञाय सर्वमभवद्विज्ञानसाध्यत्वात्कर्म-
फलेन तुल्यमेवेत्यनित्यत्वप्रसङ्गः । सर्वभावस्य ब्रह्मविद्याफल-
स्यानवस्थादोषश्च । तदप्यन्यद्विज्ञाय सर्वमभवत्ततः पूर्व-
मप्यन्यद्विज्ञायेति । तावद्विज्ञाय सर्वमभवत् शास्त्रार्थवै-
रूप्यदोषात् फलानित्यत्वदोषः । तर्हि नैकोऽपि दोषोऽर्थ-
विशेषोपपत्तेः । यदि किमपि विज्ञायैव तदुब्रह्म सर्वमभवत्
मृच्छामः किमु तदुब्रह्मविद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ ८ ॥

एवञ्चोदिते सर्वदोषानागम्यितं प्रतिवचनमाह ब्रह्मा-
यरं सर्वभावस्य साध्यत्वोपपत्तेः । न हि परस्य ब्रह्मणः

विकल्पोभयत साधारणदूषणमाह । विज्ञानेपि । द्वितीयदोषान्तरमाह ।
अनवस्येति । बहिरेवाक्षेपं परिहरति । न तावदिति । अत्रात्रैव
ब्रह्मणः सर्वभावोऽस्मदादेस्तु ज्ञानादिति शास्त्रार्थे वैरूप्यं न च अस्मदादेरपि
तदन्तरेण तद्भावः । शास्त्रानर्थक्याज्ज्ञानात् ब्रह्मणः सर्वभावमज्ञे स्वीकृतं
दोषमाज्ञेप्ता स्मारयति । ज्ञेति । स्ततोऽपरिच्छिन्नं ब्रह्मविद्यातत्कार्य-
सम्बन्धात्परिच्छिन्नवद्भाति तद्विद्वकोपाधिनं सर्वसाध्यस्य साध्यत्वं । न ज्ञान-
वस्था । ज्ञेयान्तरानङ्गीकारान्नापि त्रिव्याविरोधो विषयतन्मन्तरेण बाह्याय-
बुद्धौ स्फुरत्पटि परिहरति । नैकेऽपीति । एतेन विद्यानैवैर्यमपि परि-
हृतमित्याह । अर्थेति । यद्यपि ब्रह्मा परिच्छिन्नं नित्यसिद्धं तथापि
तत्र विद्या तत्कार्यध्वंसरूपस्यार्थविशेषस्य ज्ञानादुपपत्तेर्न तद्वैर्यमित्याह ।
इदानीं प्रश्नमनूय तदुत्तरत्वेन ब्रह्मेत्यादिश्रुतिमन्तारयति । यदेत्या-
दिना । तत्र वृत्तिकतां मनानुसारेण ब्रह्मशब्दार्थमाह । ब्रह्मेति ॥ ८ ॥

तस्य परिच्छिन्नत्वाज्ज्ञानेन सर्वभावस्य साध्यत्वसम्भवादिति
ज्ञेतिमाह । सर्वभावस्येति । मित्रान्ते यत्रोक्तहेतुमुपपत्तिदोष

सर्वभावापत्तिर्विज्ञानसाध्या । विज्ञानसाध्याञ्च सर्वभावा-
पत्तिमाह । तस्मात्तत्सर्वमभवदिति । तस्मादब्रह्म वा इद-
मग्र आसीदित्यपरं ब्रह्म भवितुमर्हति । मनुष्याधिकाराद्वा-
तद्भावी ब्राह्मणः स्यात् । सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्त इति
हि मनुष्याः प्रकृतास्तेषां चाभ्युदयनिःश्रेयससाधने विशे-
षतोऽधिकार इत्युक्तं । न परस्य ब्रह्मणो नात्यपरस्य प्रजापतेः ।
अतो द्वैतैकत्वापरब्रह्मविद्यया कर्मसहितयाऽपरब्रह्मभाव-
मुपसम्पन्नो भोज्यादपावृत्तः सर्वप्राप्तोच्छिन्नकामकर्म-
बन्धनः परब्रह्मभावी ब्रह्मविद्याहेतोर्व्रह्मेत्यभिधीयते ।
दृष्टञ्च लोकेऽपि भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य शब्दप्रयोगो
यथौदनं पचतीति शास्त्रे च परिव्राजकः सर्वभूताभय-
दक्षिणामित्यादिस्तथेहेति केचिद् ब्रह्मभावी पुरुषो ब्राह्मण

माह । न हीति । सा तर्हि विज्ञानसाध्या साभूदित्यत आह ।
विज्ञानेति । हिरण्यगर्भस्य नोपदेशजन्यज्ञानं ब्रह्मभावः सहसिद्धद्युत-
यमिति स्मृतं । स्वाभाविकज्ञानवत्वात्तस्मात्तत्सर्वमभवदिति चोपदेशा-
धीनधीसाध्योऽसौ श्रुतो न चासीदित्यतीतकालावच्छेदस्त्रिकाण्डे तस्मिन्
युज्यते । समवर्त्ततेति च जन्ममात्रं श्रूयते । कालात्मके तत्त्वबन्धस्य
स्वश्रयपराहतत्वान्मनुष्याणां प्रकृतत्वाच्च नापरं ब्रह्मोह ब्रह्मशब्द-
मित्यपरितोषाद्ब्रह्मत्तिकारमतं हित्वा ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुषो निर्दि-
श्यत इति भट्टप्रपञ्चोक्तिमाश्रित्य तन्मतमाह । मनुष्येति । तदेव
प्रपञ्चयति । सर्वमित्यादिना । द्वैतैकत्वं सर्वजगदात्मकमपरं हिरण्य-
गर्भाख्यं ब्रह्म । तस्मिन् विद्याहिरण्यगर्भोऽहमित्यहङ्कारोपास्तिः ।
तथा सञ्चितया तद्भावमिद्वैवोपगतो हिरण्यगर्भपदे यद्वोज्यं ततो-

इति व्याचक्षते । तत्र । सर्वभावोपपत्तेरनित्यत्वदोषात् । नेहि
सोऽस्मिन् लोके परमार्थतो यो निमित्तवशाद्भावान्तरमा-
पद्यते नित्यश्चेति । तथा ब्रह्मविज्ञाननिमित्तकता चेत्सर्व-
भावापत्तिर्नित्या चेति विरुद्धं । अनित्यत्वे च कर्मफलतुल्य-
तेत्युक्तो दोषः । अविद्याकृताऽसर्वत्वनिवृत्तिश्चेत्सर्वभावा-
पत्तिं ब्रह्मविद्याफलं मनसि ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्था
स्यात् । प्राग्ब्रह्मविज्ञानादपि सर्वो जन्तुर्ब्रह्मत्वान्नित्यमेव
सर्वभावापन्नः । परमार्थतोऽविद्ययात्वब्रह्मत्वमसर्वत्वञ्चा-
ध्यारोपितं । यथा शुक्तिकायां रजतं । व्योम्नि वाऽतलं
मलवत्त्वादि तथेह ब्रह्मणि अध्यारोपितमविद्ययाऽब्रह्म-
त्वमसर्वत्वञ्च ब्रह्मविद्यया निवर्त्यते इति मनसि यदि ।

ऽपि दोषदर्शनादिरक्तं । सर्वकर्मफलप्राप्तिः निवृत्तकामादिनिगडः
साध्यान्तराभावादिद्यामेवार्थसमानस्तद्वशाद्ब्रह्मभावी जीवोऽस्मिन्वाक्ये ब्रह्म-
गन्तव्यं इति फलितमाह । अत इति । कथं ब्रह्मभाविनि जीवे
ब्रह्मगन्तव्यं प्रवृत्तिरित्याह । इदञ्चेति । आदिगन्धेन गन्धस्यः
सदृशो भार्या विन्देतेतयादि गच्छते इति प्रकृतवाक्यकथनं । भर्तृप्रप-
ञ्चव्याख्यानं दूषयति । तच्चेति । ब्रह्मगन्धेन परमादर्थान्तरस्य पहे
तस्य सर्वभावापत्तेः साध्यत्वादनित्यत्वापत्तेर्न तन्तत्त्वचित्तमित्यर्थः ।
साध्यस्यापि मोक्षस्य नित्यत्वमागच्छतत्कं तदनित्यमिति न्याय-
मात्रित्याह । न हीति । सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति । तथेति ।
मनसि सर्वभावापत्तेरनित्यत्वं का हानिस्तादाह । अनित्यत्वं चेति ।
किञ्च जीवस्याब्रह्मत्वं तत्राविद्याकृतं पारमार्थिकं वेति विकल्पप्राप्त्य-
ग्नूय दूषयति । अविद्याकृतेति । तत्राहुवादभागं विभजते । प्रागि-
त्यादिना ॥

तदायुक्तं यत्परमार्थत आसीत् परम्ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य
 'मुख्यार्थभूतं' ब्रह्म वा 'इदमग्र आसीदित्यस्मिन् वाक्ये
 उच्यत इति वक्तुं । यथा भूतार्थवादित्वाद्देवस्य । न त्वियं
 कल्पना युक्ता । ब्रह्मशब्दार्थविपरीतो ब्रह्मभावो पुरुषो
 ब्रह्मेत्युच्यत इति । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाया अनप्राप्यत्वात् ।
 -महत्तरे प्रयोजनान्तरेऽसत्यविद्याकृतव्यतिरेकेणाब्रह्मत्वम-
 सर्वत्वञ्च विद्यत एवेति चेन्न । तस्य ब्रह्मविद्ययापोहानुपपत्तेः ।
 न हि कदाचित्तात्तादसुधर्मस्यापोद्गी दृष्टा कर्त्ता वा
 विद्या । अविद्यायास्तु सर्वत्रैव निवर्त्तिका दृश्यते । तत्रेहाप्य-
 ब्रह्मत्वमविद्याकृतमेव निवर्त्यतामसर्वत्वञ्च ब्रह्मविद्यया । न
 तु पारमार्थिकं वस्तु कर्त्तुं निवर्त्तयितुं बार्हति ब्रह्मविद्या ।

ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्थेत्युक्तं व्यक्तीकरोति । तदेति । तस्मिन्
 पक्षे ब्रह्मज्ञानात् पूर्वमपि परमार्थतः परं ब्रह्मासीत्तदेव प्रकृते वाक्ये
 ब्रह्मशब्देनोच्यत इति युक्तं । तद्धि ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालम्बनमिति
 योजना । गौर्वाहिक इति वदसुख्यार्थोऽपि ब्रह्मशब्दो निर्वहतीत्या-
 शङ्क्याह । यथेति । निरतिशयमहत्त्वसम्पन्नं वस्तु ब्रह्मशब्देन श्रुतं ।
 अश्रुतस्तु ब्रह्मभावी पुरुषः । श्रुतहान्यश्रुतकल्पना न न्यायवती । तस्मा-
 त्तत्कल्पना न युक्तेति व्यावर्त्यमाह । न त्विति । अग्निरधीतेऽनुवाक-
 मितग्रादौ श्रुतहान्यश्रुतोपादानं दृष्टमित्याशङ्क्याह । नहत्तर इति ।
 -तत्वाग्निशब्दस्य मुख्यार्थत्वे सत्प्रवृत्तिभिधानानुपपत्त्या वाक्यार्थासिद्धेस्त-
 ज्ञाने प्रयोजने श्रुतमपि हित्वाऽश्रुतं गृह्यते । प्रकृते त्व सति
 प्रयोजनविशेषे श्रुतहान्यादिर्न युक्तिमानित्यर्थः । सनुष्याधिकारं नि-
 वर्द्धुं ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्याशङ्क्या महत्तरविशेषणं । यद्ब्रह्मविद्य-
 येति । परस्यापि तल्लभधिकृतत्वं तस्य चाविद्याद्वाराऽधिकारित्वमविद्व-
 मित्यग्रे स्फुटीभविष्यतीति भावः । द्वितीयं कल्पश्रुत्यापयमि । अवि-

तस्माद्वैव श्रुतहानश्रुतकल्पना ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्ति-
रिति चेन्न । ब्रह्मणि विद्याविधानात् । न हि शुक्तिकायां
रजताध्यारोपणेऽसति शुक्तिकात्वं ज्ञाप्यते । चक्षुर्गोचरा-
पन्नायामियं शुक्तिका न रजतमिति । तथा सदेवेदं सर्वं
ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेदं द्वैतमस्ति । अब्रह्मेति ब्रह्म-
ण्येकत्वविज्ञानं न विधातव्यं ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायाम-
सत्यां । न ब्रूमः शुक्तिकायामिव ब्रह्मण्यतद्वर्माध्यारोपणा
नास्तीति किं तर्हि न ब्रह्मस्वात्मन्यतद्वर्माध्यारोप निमि-
त्तमविद्याकटं चेति । भवत्वेवं नाविद्याकटं भ्रान्तं ब्रह्म ।
किन्तु नैवाब्रह्माविद्याकर्त्ता चेतनो भ्रान्तोऽन्य इष्यते ।
नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ तत्त्वमस्या-
त्मानमेवावेदहं ब्रह्मात्मग्रन्थोऽसावनग्रोऽहमस्मीति न स

येति । ब्रह्म विद्यावैयर्थ्यप्रसङ्गान्नैवमिति दूषयति । न तस्येति । अहु-
पपत्तिमेव साधयति । नहीति । साक्षादारोपमन्तरेणेति यावत् । वस्तु-
धर्मस्य परमार्थभूतस्य पदार्थस्येत्यर्थः । विद्यायास्तर्हि कथमर्थवत्वं
तत्राह । अविद्यायास्त्विति सर्वत्र कृत्यादाविति यावत् । विमतमवि-
द्यात्मक विद्यानिवर्त्यत्वाद्वज्रताटिर्वदितप्रभिप्रेतप्र दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ।
विमत न कारकं विद्यात्वाच्छुक्तिकाविद्यावदितप्राशयेनाह । नत्विति । अब्र-
ह्मत्वादेर्वास्तवत्यायोगादयुक्ताब्रह्मभावि पुरुषकल्पनेत्प्रपञ्चहरति । तस्मा-
दिति । ब्रह्मण्यविद्यानिवर्त्तिर्विद्याफलमित्यत्र चोदयति । ब्रह्मणीति ।
न हि सर्वज्ञे प्रकाशकरसे ब्रह्मण्यज्ञानमादितेऽतमोवदुपपन्नमिति
भावः । तस्याज्ञातत्वमज्ञत्ववाऽऽक्षिप्यते नाद्य इत्याह । न ब्रह्मणीति ।
न हि तत्त्वमसीति विद्याविधानं विज्ञाते ब्रह्मण्ययुक्तं पिष्टपिष्टिप्रस-

वेदेत्यादिश्रुतिभ्यः । श्रुतिभ्यश्च समं सर्वेषु भूतेषु अह-
मात्मा गुडाकेश शुनि चैव खपाके च । यस्तु सर्वाणि
भूतानि यस्मिन् सर्वाणि भूतानीति मन्त्रवर्णात् ॥

नन्वेवं शास्त्रोपदेशानर्थक्यमिति । वाढं । एवमवगतेऽस्त्व-
वानर्थक्यमवगमानर्थक्यमपीति चेन्न । अनवगमनिवृत्तेर्दृष्ट-
त्वात्तन्निवृत्तेरप्यनुपपत्तिरेकत्वमिति चेन्न । दृष्टविरोधात् ।
दृश्यते ह्येकत्वविज्ञानादेवानवगमनिवृत्तिर्दृश्यमानमप्यनु-
पपन्नमिति ब्रुवतो दृष्टविरोधः स्यात् । न च दृष्टविरोधः
केनचिदप्यभ्युपगम्यते । न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम दृष्टत्वा-

ङ्गात् । अतस्तदज्ञातमेष्टव्यमित्यर्थः । ब्रह्मात्मैक्यमज्ञातं शास्त्रेण ज्ञा-
यते तद्विषयञ्च श्रवणादि विधीयते । तेन तस्मिन्नज्ञातत्वमेष्टव्यमित्युक्तमर्थं
दृष्टान्तेन साधयति । न हीति । मिथ्याज्ञानस्याज्ञानव्यतिरेकादुब्रह्मण्यविद्य-
धारोपणायां श्रुतौ रौप्यारोपणं दृष्टान्तमिति द्रष्टव्यं । कल्या-
न्तरमालम्बते । न ब्रूम इति । ब्रह्माविद्याकटं न भवतीत्यस्य यथाश्रुतो
वार्थस्तदन्यस्तदाश्रयोऽस्तीति वा तत्त्वादयमङ्गीकरोति । भवत्विति । अना-
दित्वादविद्यायाः कर्त्तृपेक्षाभावाद्भिना च द्वारं ब्रह्मणि आनृत्य नभ्युपग-
मादित्यर्थः द्वितीयं प्रत्याह । किन्त्विति । ब्रह्मणोऽन्यश्चेतनो नास्ती-
त्यत्र श्रुतिस्मृती उदाहरति । नान्योऽस्तीत्यादिना ब्रह्मणोऽन्यश्चेतनो ऽपि
नास्तीत्यत्र मन्त्रद्वयं पठति । यस्त्विति ।

ब्रह्मणोऽन्यस्याज्ञात्वाभावे दोषमाशङ्कते । नन्विति । किमिदमानर्थ-
क्यमवगतेऽनवगते वा चोद्यते तत्त्वादयमङ्गीकरोति । वाढमिति । द्वितीये-
नोपदेशानर्थक्यमवगमादिति द्रष्टव्यं । उपदेशवदवगमस्यापि स्वप्रकाशे
वस्तुनि नोपयोगोऽस्तीति शङ्कते । अवगतेति । अद्यभवमनुसृत्य परि-
हरति । नानवगतेति । सा वस्तुनो भिन्ना चेद्वैतहानिरभिन्ना चेज्ज्ञा-
नाधीनत्वासिद्धिरिति शङ्कते । तन्निवृत्तेरिति । अनवगमतन्निवृत्तेर्दृश्य-

देव दर्शनानुपपत्तिरिति चेत्तत्राप्यैव युक्तिः । पुण्यो वै
 पुण्येन कर्मणा भवति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते । मन्ता
 वोढा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्येवमादिश्रुतिस्मृति-
 न्यायेभ्यः परस्माद्विलक्षणोऽन्यः संसारी अवगम्यते । तद्वि-
 लक्षणञ्च परः स एष नेति नेत्यशनायाद्यत्येति य आत्मा
 ऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन
 इत्यादिश्रुतिभ्यः काणादाक्षपादादितर्कशास्त्रेषु च संसा-
 रिविलक्षण ईश्वर उपपत्तिः साध्यते । संसारदुःखापन-
 यार्थित्वप्रवृत्तिदर्शनात्कुटुम्बमन्यत्वमौश्वरात्संसारिणी स्वग-
 म्यतेऽवाक्यानादरः । न मे पार्थास्तीति श्रुतिस्मृतिभ्यः ।

मानतया स्वरूपापत्तापायोगात्मकारान्तरासम्भवाच्च पञ्चम प्रकारमेष्ट-
 व्यमिति मत्वाह । न दृष्ट इति । दृष्टमपीत्युक्ते विरोधेत्प्राच्यमितप्रा-
 यङ्गाल । दृश्यमानमिति । दृष्टविरुद्धमपि कुतो नेष्यते तत्वाह । न चेति ।
 अनुपपन्नत्वमङ्गीकृतप्रोक्तं तदेव नास्तीति प्राह । न चेति । यद्विरोधे
 दृष्टिराभासो भवतीति शङ्कते । दर्शनेति । दृष्टिविरोधे
 स्यादिति परिहरति । तत्वापीति । अनुपपन्नत्वेन किञ्चिन्निमित्त-
 दिष्टं दृष्टस्य त्वनुपपन्नत्वेन किञ्चिन्निमित्त-
 कल्पनां निराकृत्य स्वपक्षे शास्त्रस्य विरुद्धं सर्वस्य दृष्टिवला-
 पूर्वपक्षयति । पुण्य इति । आदि-
 तत्राद्या श्रुतिर्गृह्यते । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमि-
 विरुद्धयोरेकत्वायोगः । विलक्षणत्वमन्यत्वे हेतुः । प्राप्ते-
 त्वेऽपि न तस्य ततोऽन्यत्वेऽपि सतस्य ततोऽन्यतत्त्वमितप्रायङ्गाल । तद्वि-
 लक्षणश्चेति । परस्य तद्विलक्षणत्वं श्रुतितो दर्शयित्वा तत्रैवोपपत्तिमाह ।
 काणादेति । चित्प्रादिकमुपलब्धिमत्कर्तृकं कार्यत्वाद्वद्वदितप्राद्योपप-
 त्तिसंयोगोर्भिधोभेदे हेत्वन्तरमाह । संसारेति । जीवस्य स्वगतदुःखध्वंसे

अहं ब्रह्मास्मीति ॥

सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यस्तं विदित्वा न लिप्यते ब्रह्म-
विदाप्नोति वरं एकधैवानुद्रष्टव्यमेतद्यो वा एतदक्षरं
गार्गि विदित्वा तमेव धीरो विज्ञाय प्रणवो धनुःशरो
ह्यात्मा ब्रह्म तत्त्वव्यमुच्यत इत्यादिकर्मकर्तृनिर्देशाच्च ।

मुमुक्षोश्च गतिमार्गविशेषोपदेशात् । असति भेदे कस्य
कुतो गतिः स्यात्तदभावे च दक्षिणोत्तरमार्गविशेषानुपप-
त्तिर्गन्तव्यदेशानुपपत्तिश्चेति । गिनस्य तु परस्मादात्मनः
सर्वमेतदुपपन्नं । कर्मज्ञानसाधनोपदेशाच्च । भिन्नश्चेद्ब्रह्मणः
संसारी स्याद्युक्तस्तं प्रत्यभ्युदयनिश्चयेयससाधनयोः कर्मज्ञान-
योरोपदेशो नेश्वरस्याप्तकामत्वात् । तस्माद्युक्तं ब्रह्मेति ब्रह्म-
भावो पुरुष उच्यत इति चेन्न । ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
संसारी चेद्ब्रह्मभाव्यब्रह्म सन्विदित्यात्मानमेवाहं ब्रह्मा-
स्मीति सर्वमभवत्तस्य संसार्यात्मविज्ञानादेव सर्वात्मभा-

दुःखं मे माभूयादितर्धित्वेन प्रवृत्तिर्हृष्टा नेशस्य सास्ति दुःखाभावादतो
भेदस्तयोरित्यर्थः । इतश्चेश्वरस्य न प्रवृत्तिर्हेतुफलयोरभावादित्याह ।
अवाकीति । मिथो भेदे औतं लिङ्गान्तरमाह । सोऽन्वेष्टव्य इति ।

तत्रैव लिङ्गान्तरमाह । मुमुक्षोश्चेति । गतिर्देययानाद्या तस्या
मार्गविशेषोऽर्चिरादिर्देशो गन्तव्यं ब्रह्म तेषामुपदेशास्तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीतया-
दयस्तथापि कथं भेदसिद्धिस्तत्राह । असतीति । माभूदितिरित्या-
शङ्क्याह । तदभावे चेति कथं तर्हि गतयादिकमुपपद्यते तत्राह । भिन्न-
स्येति । जीवेश्वरयोर्मिथोभेदे हेत्वन्तरमाह । कर्मेति । भेदे सत्युपपन्नाः
सम्भवन्तीति शेषः तदेव स्फुटयति । भिन्नश्चेदिति । तद्धेदैः प्रामाण्य-
केऽपि कथं ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्याशङ्क्योपसंहरति । तस्मादिति । ब्रह्म-

वस्य फलस्य सिद्धत्वात्परब्रह्मोपदेशस्य ध्रुवमानर्थकारं प्राप्तं ।
तद्विज्ञानस्य क्वचित्पुरुषार्थसाधनेऽविनियोगात्संसारिण
एवाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मत्वसम्पादनार्थं उपदेश इति चेद-
निर्जाते हि ब्रह्मस्वरूपे किं सम्पादयेदहं ब्रह्मास्मीति ।
निर्जातलक्षणे हि ब्रह्मणि शक्या सम्पत्कर्तुः । नायमात्मा
ब्रह्म यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मा । य आत्मा तत्सत्यं स आत्मा
ब्रह्माविदाप्नोति परमिति प्रकृत्य तच्छाब्दा एतस्मादात्मन
इति सहस्रशो ब्रह्मात्मशब्दयोः समानाधिकरण्यादेका-
र्थत्वानिवेत्यवगम्यते । अन्यस्य ह्यन्यत्वे सम्प्रक्रियते नैकत्वे । इदं
सर्वं यद्यमात्मेति च प्रकृतस्यैव द्रष्टव्यस्यात्मन एकत्वं
दर्शयति । तस्मान्नास्मनो ब्रह्मत्वसम्पदुपपत्तिर्न चाप्यन्यत्र-
योजनं ब्रह्मोपदेशस्य गम्यते । अत्रावटं ब्रह्मे भवति । अभयं

भाविनो जीवस्य ब्रह्मशब्दान्यत्वे ब्रह्मोपदेशस्यानर्थक्यप्रसङ्गान्नैव विमिति
दूषयति । नेतृादिना । प्रसङ्गमेव प्रकटयति । संसारो चेदिति ।
विधिशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशोऽर्थवानिति । चेत्तत्र किं कर्मविधिशेषत्वे नो-
पास्ति विधिशेषत्वेन वा तदर्थवच्चमिति विकल्पाद्यं दूषयति । तद्विज्ञान-
दत्ते । संसारिण इति । उपदेशस्य ज्ञानार्थत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च कस्यचै-
स्तस्य कयं तादर्थ्यमितप्राशङ्ग्याह । अनिर्जाते हीति । व्यतिरेकज्ञा-
न्यमन्वाचष्टे । निर्जातेति । पदयोः सामानाधिकरण्यात् जीवब्रह्म-
णोरभेदावगमान्न सम्प्रत्यक्षः सम्भवतीति समाधत्ते । नेतृादिना । कथं
मेकत्वे गम्यमानेऽपि सम्पदोऽनुपपत्तिरितप्राशङ्ग्याह । अन्यस्य हीति ।
एकत्वे हेतुनन्तरमाह । इदमिति । एकत्वे फलितमाह । तस्मादिति ।

वै ब्रह्म भवतीति च । तदापत्तिश्रवणात्सम्पत्तिश्चेत्तदापत्तिर्न स्यात् । न ह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते ॥

वचनात्सम्पत्तेरपि तद्भावापत्तिर्ज्ञापकं स्यादिति चेन्न । सम्पत्तेः प्रत्ययमात्रत्वाद्विज्ञानस्य च मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वव्यतिरेकेणाकारकत्वमित्यवीचाम । न च वचनं वस्तुनः सामर्थ्यजनकं ज्ञापकं हि शास्त्रं न कारकमिति स्थितिः । स एष इह प्रविष्ट इत्यादिवाक्येषु च परस्यैव प्रवेश इति स्थितं । तस्माद्वृत्तेति न ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना साध्वी । इष्टार्थबाधनाच्च । सैन्धवघनवदनन्तरमवाह्यमेकरसंवृत्तेति विज्ञानं सर्वस्यामुपनिषदि प्रतिपिपादयिषितोऽर्थः काण्डद्वयेऽप्यन्तेऽवधारणादवगम्यते । इत्यनुशासनमेतावदेव खल्वल्पममृतत्वमिति । तथा सर्वशाखोपनिषत्सु च ब्रह्मैक-

किञ्च सम्पत्तिपक्षे तदापत्तिः फलमन्यदेति विकल्प्य द्वितीयं प्रत्याह । न चेति । आद्यं दूषयति । सम्पत्तिश्चेति ।

तं यथायथेत्यादिवाक्यमाश्रित्य शङ्कते । वचनादिति । सम्पत्तेरमानत्वाच्च तद्वदन्यस्यामानत्वमित्याह । नेति । तस्यामानत्वेऽप्येवं मानस्य कारकत्वात् । न च सूत्राद्युपासनादप्यन्यस्यामानत्वम् । स्थितस्य इत्येव वाऽनुपपत्तेः । श्रुतिश्च न पूर्वसिद्धत्वसूत्रादिभावानिधायिनी । साहस्यमात्रा तद्भावोपचारादतो ब्रह्मभावः स्वतः सिद्धो न साम्प्रदायिकमित्याह । विज्ञानस्येति । अथान्यस्यान्यभावे यथोक्तं वचनमेव प्रत्याऽधायकमित्याशङ्क्याह । न चेति । ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गाच्च ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्युक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह । स एष इति । ब्रह्मोपदेशस्य सम्पत्तेः पक्षे दोषान्तरमाह । इष्टार्थेति । तदेव विद्वत्त्वज्ञिष्ठमर्थमावष्टे । सैन्धवेति । यथोक्तं वस्तुतात्पर्यगम्यमस्यामुपनिषदीत्यत्र हेतुमाह । काण्डद्वयेऽपीति । मधुकाण्डावगतमवधारणं दर्शयति । इत्य-

त्वविज्ञानं निश्चितोऽर्थः । तत्र यदि संसारी ब्रह्मणोऽन्य
 आत्मानमेवावेदिति कल्पेत । इष्टस्यार्थस्य बाधनं स्यात् ।
 तथा च शास्त्रमुपक्रमीयसंहारयोर्विरोधादसमञ्जसं कल्पितं
 स्याद्व्यपदेशानुपपत्तिश्च । यदि चात्मानमेवावेदिति संसारी
 कल्पेत । ब्रह्मविद्येतिव्यपदेशो न स्यात् । आत्मानमेवावेदिति
 संसारिण एव वेद्यत्वोपपत्तिः । आत्मेति वेत्तुरन्यदुच्यते इति
 चेन्न । अहं ब्रह्मास्मीति विशेषणात् । अन्यश्चेद्देवः स्यादयम-
 साविति विशेयते । नत्वहमस्मीति अहमस्मीति विशेषणा-
 दात्मानमेवावेदिति चावधारणान्निश्चितमात्मैव ब्रह्मेत्यव-
 गम्यते । तथा च सत्युपपत्तौ ब्रह्मविद्याव्यपदेशो नान्यथा
 विद्या ह्यन्यथा स्यात् । न च ब्रह्मत्वाब्रह्मत्वे ह्येकस्योपपत्ते

तथासनमिति । सुनिकारुणान्ते व्यवस्थितमुदाहरति । एतावदिति ।
 न केवलमुपदेशस्य सम्पच्छेपत्वे बृहदारण्यकविरोधः । किन्तु सर्वोप-
 निषद्विरोधो ऽस्तीत्याह । तथेति । इदमर्थमित्युक्त्वा तद्बाधनं निग-
 मयति । तत्रेति । ननु बृहदारण्यके ब्रह्मकारुण्डकायां जीवपरयोर्भेदो-
 ऽभिप्रेत उपसंहारेत्वभेद इति व्यवस्थायां तद्विरोधः शक्यः समाधातु-
 मित्यत आह । तथाचेति । ब्रह्मभाविगुरुपकल्पनायामुपदेशानर्थक्यमिष्टार्थ-
 बाधयेत्युक्तम् । इदानीं ब्रह्मेत्यादिवाक्ये ब्रह्मशब्देन परस्यापहणे
 तद्विद्यायां ब्रह्मविद्येति सञ्ज्ञादुपपत्तिदोषान्तरमाह । व्यपदेशानुप-
 पत्तेश्चेति । अत्रोक्तब्रह्मशब्दार्थोत्तुर्जीवादित्यस्तदात्मानमित्यत्र तत्र शब्देन
 परो गृह्यते । तद्विद्या च ब्रह्मविद्येति सञ्ज्ञासिद्धिरिति शङ्कते । आ-
 त्येति । वाक्यशेषविरोधान्नैषमित्याह । नाहमिति । तदेव प्रपञ्चयति ।
 अन्यथेदिति । यथोक्तावगमे फलितमाह । तथाच सतीति । अत्यन्त-
 भेदे व्यपदेशानुपपत्तिं विशदयति । संसारीति । जीवब्रह्मणोर्भेदाभे-
 दोपगमः शब्देन ब्रह्मविद्येति व्यपदेशः सेत्स्यतीत्याशयेन चेति । स्यातां

तस्मात्तत्सर्व्वमभवत्

परमार्थतत्त्वमः प्रकाशाविव भानोर्विरुद्धत्वात् । न चोभय-
निमित्तत्वे ब्रह्मविद्येति निश्चितो व्यपदेशो युक्तस्तदा ब्रह्म-
विद्या संसारिविद्या च स्यात् ॥

न च वस्तुनोऽर्द्धजरतीयत्वं कल्पयितुं युक्तं । तत्त्वज्ञान-
विवक्षायां श्रुतुः संशयो हि तथा स्यात् । निश्चितञ्च ज्ञानं
पुरुषार्थसाधनमिष्यते । यस्य स्यादज्ञा न विचिकित्सास्ति ।
संशयात्मा विनश्यतीति श्रुतिस्मृतिभ्यामतो न संशयितो
वाक्यार्थो वाच्यः परहितार्थिना । ब्रह्मणि साधकत्वकल्पना-
स्मदादिष्विवापेक्षला । तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्व्वमभव-
द्वितीति चेन्न । शास्त्रोपलम्भात् । न ह्यस्मात्कल्पनेयं शास्त्रकृता
तु तस्माच्छास्त्रस्यायमुपालम्भः । न च ब्रह्मण इष्टं चिकीर्षुणा

ना ब्रह्मात्मनोर्भेदाभेदौ तथापि भिन्नाभिन्नविद्यायां ब्रह्मविद्येति निवृतो
व्यपदेशो न स्यादित्याह । न चेति । निमित्तं विषयं भिन्नाभिन्नविषया
विद्या ब्रह्मविषयापि भवत्येवेति व्यपदेशसिद्धिमाशङ्क्याह । तदेति ।

उभयात्मकत्वादस्तुनस्तद्विद्यापि तथेति विकल्पोपपत्तिमाशङ्क्याह ।
न चेति । अस्तु तर्हि वस्तु ब्रह्म वा ब्रह्म वा वैकल्पिकमित्याशङ्क्याह ।
श्रोतृरिति । संशयितमपि ज्ञानं वाक्यादुत्पद्यते चेत्तावत्तैव पुरुषार्थः
श्रोतुः सिद्धयतीत्याशङ्क्याह । निश्चितञ्चेति । श्रोतृनिश्चितज्ञानस्य फल-
त्वेऽपि वक्तुः संशयितमर्थं वदतो न क.चन हानिरित्याशङ्क्याह । अत-
इति । निश्चितस्येव ज्ञानार्थस्य पुमर्थसाधनत्वं न संशयितस्येत्यतः श-
ब्दार्थः । जीवपरयोरेत्यन्तभेदस्य भेदाभेदयोश्चायोगात्परमेव ब्रह्मशब्दवाच्यः

शास्त्रार्थविपरीतकल्पनया स्वार्थपरित्यागः कार्यः । न
 चैतावत्येवाक्षमा युक्ता भवतः सर्वं हि नानात्वं ब्रह्मणि
 कल्पितमेकैकधैवानुद्ष्टव्यं । नेह नानास्ति किञ्चन यत्र हि
 द्वैतमिव भवति एकमेवाद्वितीयमित्यादिवाक्यश्रुतेभ्यः
 सर्वे हि लोकव्यवहारो ब्रह्मण्येव कल्पितो न परमार्थः
 सन्नित्यल्पमिदमुच्यते । इयमेव कल्पनापेक्षेति ।
तस्माद्यत्प्रविष्टं स्रष्टु ब्रह्म तदब्रह्म । वै शब्दोऽवधारणार्थः ।

न जीवस्तद्भाषीत्युक्तम् । सम्प्रत्यत्यन्ताभेदपक्षे दोषमाशङ्कते । ब्रह्मणीति ।
 तदात्मनमेवावेदिति ज्ञातृत्वं ब्रह्मण्युच्यते तदयुक्तम् । तस्य ज्ञानमूर्तित्वा-
 दत एव न तत्कर्म्मत्वमपि । न च स्वकर्त्तृकर्मकज्ञानान्मुक्तिः क्रियाकारक-
 फलविलक्षणादतो न परं ब्रह्म ब्रह्मशब्दतमित्यर्थः । शास्त्रं ब्रह्मणि
 साधकत्वादि दर्शयति तच्चापौरुषेयमदोषास्त्रोपलम्भाहं । तथाच तस्मिन्ना-
 विद्यसाधकत्वाद्यविरुद्धमिति । समाधत्ते । न शास्त्रेति । स चायुक्तस्त-
 स्यापौरुषेयत्वेनासम्भावितदोषत्वादिति शेषः । ननु ब्रह्मणो नित्यसुक्तत्व-
 मरीक्षणाथं शास्त्रमप्युपालम्भायते नेत्याह । न चेति । शास्त्राह्नि ब्रह्मणो
 नित्यसुक्तत्वं गम्यते साधकत्वादि च तस्य तेनैवोच्यते । न चार्द्धजरतीय-
 छवितम् । तथाच वास्तवं नित्यसुक्तत्वं कल्पितमितरदित्यास्येयम् । यदि
 तस्य नित्यसुक्तत्वार्थं सर्वत्रैव साधकत्वादि नेष्यते तदा स्वार्थपरित्यागः
 स्यात्साधनत्वादिना विनाभ्युदयनिश्चयसयोरसम्भवात् । न च ब्रह्मणोऽन्य-
 स्तेतनोऽचेतनो वास्ति । नान्योऽतोऽस्ति दृष्टा ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुते-
 स्तस्माद्यथोक्ता व्यवस्थाऽऽस्येयेत्यर्थः । किञ्च सर्वस्यापि संसारस्य ब्रह्म-
 खेवाविद्याय ध्यासतदन्तर्भूतं साधकत्वाद्यपि तत्राध्यस्तमित्युपगमे कानुपप-
 क्षिरित्याह । न चेति । तस्यास्मिन्कल्पितत्वं कुतोऽयगतमित्याशङ्क्याह ।
 एकधेति । उक्तश्रुतितार्थ्यं सङ्गच्छति । सर्वो हीति । सर्वस्य द्वैतव्य-
 वहारस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वे प्रकृतचोदस्याभासत्वं फलतीत्याह । इत्यत्रत्य-
 मिति । परपक्षं निराकृत्य स्पष्टं दर्शयति । तस्मादिति । तद्वर्ति-

इदं शरीरस्थं यद्ब्रह्मतेऽग्रे प्राक् प्रतिबोधादपि ब्रह्मैवासी
त्सर्वज्ञेदं ॥

किन्त्वप्रतिबोधादब्रह्मास्मात्सर्वं चेत्यात्मन्यध्यारोपात्क-
र्त्ताहं क्रियावान् फलानाञ्च भोक्ता सुखी दुःखी संसा-
रीति चाध्यारोपयति । परमार्थतस्तु ब्रह्मैव तद्विलक्षणं
सर्वञ्च तत्कथञ्चिदाचार्येण दयालुना प्रतिबोधितं नास्मि
संसारौल्यात्मानमेवावेत्स्वाभाविकमविद्याध्यारोपित विशेषव-
र्जितमित्येव शब्दस्यार्थः । ब्रूहि कोऽसावात्मा स्वाभाविको
ऽयमात्मानं विदितवद् ब्रह्म । ननु न स्मरस्यात्मनं दर्शितो
ह्यसौ य इह प्रविश्य प्राणित्यपानिति व्यानिति उदानिति
समानितीति । नन्वसौ गौरसावश्व इत्येवमसौ व्यपदिश्यते

रेकेण जगन्नास्तीति सूचयति । वैशब्द इति । तत्पदार्थसुक्ता त्वंपदार्थं
कथयति । इदमिति । तयोर्वस्तुतो भेदं शङ्कित्वा पदान्तरं व्याचष्टे ॥
प्राणिति । तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह । सर्वज्ञेति ।

कथं तर्हि विपरीतधीरित्याशङ्क्याह । किन्त्विति । यथा मति-
भासं कर्त्तृत्वादेर्वास्तवत्वमाशङ्क्य शास्त्रविरोधान्नैवमित्याह । परमार्थत-
स्त्विति । तद्विलक्षणमध्यस्तसंसाररहितमिति यावत् । किञ्चित् ब्रह्मेति
चोद्यं परिहृत्य किन्तदवेदिति चोद्यान्तरं प्रत्याह । तत्कथञ्चिदिति । पूर्व-
वाक्योक्तमविद्याविशिष्टमधिकारित्वेन व्यवस्थितं ब्रह्म नास्मि संसारौल्या-
चार्येण दयावता कथञ्चिद्बोधितमात्मानमेवावेदिति सम्बन्धः । आत्मैव
प्रमेयस्तज्ज्ञानमेव प्रमाणमित्येवमर्थत्वमेवकारस्य विवक्षणाह । अविदेति ।
प्रकृतमात्मशब्दाय विविच्य वक्तुं शक्नोति । ब्रूहीति । स एष इह प्रविष्ट
इत्यत्मात्मनो दर्शितत्वात्प्राणनादिलिङ्गस्य तस्य तथैवानुसन्धातुं शक्यत्वाद्वास्मि
पुक्तव्यमित्याह । नन्विति । आत्मानं प्रत्यक्षयितुं शक्नोतस्तत्परोक्षयचन-

भवता । नान्त्वनं प्रत्यक्षं दर्शयसि । एवं तर्हि द्रष्टा श्रोता
मन्ता विज्ञाता स आत्मेति । नन्वत्रापि दर्शनादिक्रिया-
कर्त्तुः स्वरूपं न प्रत्यक्षं दर्शयसि । न हि गमिरेव गन्तुः
स्वरूपं क्तिदिवां क्तेतुरेव तर्हि दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता
मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता स आत्मेति । नन्वत्र को विशेषो
द्रष्टरि । यदि दृष्टेर्द्रष्टा यदि वा घटस्य द्रष्टा सर्वथापि
द्रष्टैवं द्रष्टव्य एव तु भवान्विशेषमाह दृष्टेर्द्रष्टेति । द्रष्टा तु
यदि दृष्टेर्यदि वा घटस्य द्रष्टा द्रष्टैव न विशेषोपपत्तेः ।
अस्यत्र विशेषो यो दृष्टेर्द्रष्टा स दृष्टिश्चेद्भवति नित्यमेव
स्तीति दृष्टिं न कदाचिदपि दृष्टिर्न दृश्यते द्रष्टा तत्र

समुत्तरमिति शङ्कते । नत्वसाधिति । आत्मनं चेत्यन्वयविवक्षितमिच्छसि ।
तर्हि प्रत्यक्षमेव तं दर्शयामीतग्राह । एवं तर्हीति । नेदं प्रतिज्ञानरूप-
प्रतिवचनमिति । चोदयति । नन्वेति । प्रत्यक्षत्वाददर्शनादिक्रियाया-
कर्त्तृस्वरूपमपि तथेतग्राहग्राह । न हीति । यदि दर्शनादिक्रिया-
कर्त्तृस्वरूपोक्तिमात्रेण जिज्ञासानोपशस्यति तर्हि दृष्ट्यादिसाक्षित्वेना-
लोच्या तस्यैव भवानितग्राह । एवं तर्हि दृष्टेरिति । पूर्वआत्मतिवचना-
दस्मिन्प्रतिवचने द्रष्टृविषयो विशेषो न स्तीति शङ्कते । नन्विति । विशे-
षाभावं विगदयति । यदीतग्रादिना । घटस्य दृष्टा दृष्टेर्द्रष्टेति विशेषे
प्रतीयनाने तदभावोक्तिर्व्याहतेतग्राहग्राह । द्रष्टव्य एवेति । तथा द्रष्ट-
र्यपि विशेषो भविष्यतीतग्राहग्राह । दृष्टा त्विति । वृत्तिर्मदन्तःकरणा-
यच्छिन्नः सविकारो घटदृष्ट्या कूटस्थचित्तात्सवभावः । सन्निधिसत्तामात्रेण
सुहितवृत्तीनां दृष्टेति विशेषमङ्गीकृत्य परिहरति । नेतग्रादिना । एत-
देव स्फुटयति । अस्तीति । सप्रमी दृष्टारमधिकरोति । दृष्टेर्द्रष्टृस्त्वाव-
दन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषं विगदयति । यो दृष्टेरिति । भवतु दृष्टिसङ्गाते
द्रष्टुः सदा द्रष्टृत्वं । तथापि कथं कूटस्थदृष्टित्वमित्याहग्राह । तत्वेति ।

द्रष्टृदृष्ट्या नित्यया भवितव्यं । अनित्या चेद्द्रष्टृदृष्टिस्तत्र
दृष्ट्या या दृष्टिः सा कदाचिच्च दृश्येत । अपि यथा
नित्यया दृष्ट्या घटादि वस्तु । न च तद्दृष्टेर्द्रष्टा कदा-
चिदपि न पश्यति दृष्टिं ।

किं वै दृष्टौ दृष्टुर्नित्या अदृष्ट्यान्याऽनित्या दृश्येति ।
वाढं । प्रसिद्धा तावदनित्या दृष्टिरन्यान्यत्वदर्शनात् ।
नित्यैव चेत्सर्वोऽनन्ध एव स्याद्द्रष्टुस्तु नित्या दृष्टिर्न हि
द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेरनुमानाच्चान्ध-
स्यापि घटाद्याभासविषया स्वप्ने दृष्टिरूपलभ्यते । सा तर्हि-
इतरदृष्टिनाशेन नश्यति द्रष्टृदृष्टिस्तयाऽविपरिलुप्तया
नित्यया दृष्ट्या स्वरूपभूतया स्वयं ज्योतिःसमाख्यये-
तरामनित्यां दृष्टिं स्वप्नबुद्धां तयोर्वासनाप्रत्ययरूपां

नित्यवस्तुपमादयति । अनित्या चेदिति । उक्तपक्षे परमार्थार्था सप्तमी ।
कादाचित्के द्रष्टृदृश्यत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति । घटादिव दृष्टिः कादाचि-
देश दृष्टा दृश्यते न सर्वदेतन्निष्ठापतत्रभावमाशङ्क्याह । न चेति । विका-
रिणश्चित्तस्याद्रष्टृत्वं क्रमद्रष्टृत्वमन्यथाद्रष्टृत्वञ्च दृष्टं तत्प्राप्तिर्नो व्यावर्त्त-
मानं तस्य निर्विकारत्वं गमयतीति भावः ।

दृष्टिद्वयं प्रमाणाभावादस्मिदमिति शङ्कते । किमिति । तदुभयमङ्गी-
करोति । वाढमिति । तत्रानित्यां दृष्टिमनुभवेन साधयति । प्रसिद्धेति ।
उक्तमर्थं युक्त्या व्यक्तीकरोति । नित्यैवेति । सम्प्रति नित्यां दृष्टिं श्रुत्या
समर्थयते । द्रष्टुरिति । तत्रैवोपपत्तिमाह । अनुमानाच्चेति । तदेव
विष्टयोति । अन्तस्थापीति । जागरिते चक्षुरादिहीनस्यापि स्वप्ने पुंशो
वासनामयघटादिविषया दृष्टिरूपलभ्या या च सा तस्मिन्काले चक्षुरादिजनित-
दृष्ट्यभावेऽपि स्वयमप्यनश्यत्यनुभूयते । सा द्रष्टुः स्वभावभूतार्थदृष्टिर्नित्यै-

नित्यमेव पश्यन् दृष्टेर्द्रष्टा भवति । एवञ्च सति दृष्टिरे-
 स्वरूपमस्यान्योऽणवन्न काणादानामिव दृष्टिव्यतिरिक्तो
 न्योऽ चेतनो द्रष्टा तद्ब्रह्मात्मानमेव नित्यदृष्टूपमधारं
 पितानित्यदृष्ट्यादिवर्जितमेवावेद्विदितवत् । ननु विप्र-
 तिषिद्धं न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया इति श्रुतेर्वि-
 ज्ञातुर्विज्ञानं । नैवं विज्ञानान्न विप्रतिषेधः । एवं दृष्टे-
 र्द्रष्टा इति विज्ञायत एव । अन्यज्ञानानपेक्षत्वाच्च । न च
 द्रष्टुर्नित्यैव दृष्टिरित्येवं विज्ञाते द्रष्टृविषयां दृष्टिमन्या-
 माकाङ्क्षते । निवर्तते हि द्रष्टृविषयदृष्ट्याकाङ्क्षा तद-
 सम्भवादेव । न ह्यविद्यमाने विषये आकाङ्क्षा कस्यचिदु-
 पजायते । न च दृष्ट्या दृष्टिर्द्रष्टारं विषयीकर्तुमुत्सहते ।
 यतस्तामाकाङ्क्षेत । न च स्वरूपविषयाकाङ्क्षा स्वस्यैव ।

एवञ्च । विमतं नित्यमव्यभिचारित्वात्परेष्टात्तदिति प्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः ।
 नन्वात्मादृष्टिः स्वभावश्चेत्कथं द्रष्टेत्युक्तमतआह । तथेति । नित्यत्वे हेतुः ।
 अविपरिलुप्तयेति । नित्यद्वय परिहर्तुं स्वरूपभूतयेत्युक्तं । तस्या दृष्ट्य-
 न्तरमेक्षां वारयति । स्वयमिति । उक्तमविपरिलुप्तत्वं व्यनक्ति । इत-
 रामिति । आत्मादृष्टेर्द्रष्टेति न श्रुति शङ्कते । नान्वात । विधा-
 तनोऽचेतनो वेति शेषदन्तिनादिना । एतच्च । अन्यश्च-
 न्तराणि येषमविविक्तव्यस्यते फलितमाह । एतच्च । अन्यश्च-
 यमि विशेषो र्थः । नित्यदृष्टिस्वभावनात्मपदार्थं परिशोध्य श्रुत्यच्च-
 षड्विंशजयति तदुन्नतेति । वाक्यशेषविरोधश्चोदयति । नन्विति ।
 किं कर्मवेनात्मनो ज्ञानं विरुध्यते किं वा सान्त्वित्वेनेति वाच्यं । ना-
 द्योऽनभ्युपगमादित्याह । नेति न द्वितीय इत्याह । एवमिति । तदेव
 स्पष्टयति । एवं दृष्टेरिति । तर्हि तद्विषयं ज्ञानान्तरमपेक्षितव्यमिति
 कुतो विरोधो न प्रसरतीत्याशङ्क्याह । अन्यज्ञानेति । न विप्रतिषेध इति
 पूर्वोक्तं सम्बन्धः । सङ्गृहीतमर्थं विष्टयोति । न चेति । । नित्यैव स्वरूप-
 भूनेति शेषः । विज्ञातत्वं वाक्याय बुद्धिद्वयव्याप्यत्वम् । अन्यं दृष्टि सु-

तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथा

तस्मादज्ञानाद्वारोपणनिवृत्तिरेवात्मानमेवावेदित्युक्तं नात्मनो-
विषयीकरणं । तत्कथमवेदित्याह । अहं दृष्टेर्द्रष्टात्मा ब्र-
ह्मास्मि भवासीति । ब्रह्मेति यत्साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर
आत्माऽशनायद्यतीतो नेत्यस्थूलमनखित्येवमादिलक्षणं ॥

तदेवाहमस्मिन्नान्नः संसारौ यथा भवानाहेति । तस्मा-
देवं विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत् । अब्रह्माध्यारोपणापग-
मात्तत्कार्यस्यासर्वत्वस्य निवृत्त्या सर्वमभवत् । तस्मादुक्त-
मेव मनुष्या मन्यन्ते यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्याम इति

रणलक्षणम् । आत्मविषयस्फुरणाकाङ्क्षाभावः प्रतिपादयति निवृत्तदेहीति ।
आत्मनि स्फुरणरूपे स्फुरणस्थान्यस्यासम्भवेऽपि कुतस्तदाकाङ्क्षोपशान्तिरित्या-
शङ्क्याह । न हीति । किं च दृष्टरि दृश्याऽदृश्या वा दृष्टरिपेक्षते ।
नाद्य इत्याह । न चेति । आदित्यप्रकाशस्य रूपादेस्तत्प्रकाशकत्वाभावा-
दिति भावः । न द्वितीय इत्याह । न चेति । आत्मनो वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि
स्फुरणव्याप्यत्वानङ्गीकरणाच्च वाक्यशेषविरोधोऽस्तीत्युपसंहरति । तस्मा-
दिति । वाक्यान्तरमाकाङ्क्षापूर्वकमादत्ते । तत्कथमिति । तद्व्यवस्था
व्याचष्टे । दृष्टेरिति । इति पदमवेदित्यनेन सम्बध्यते । ब्रह्मशब्दं व्या-
चष्टे । ब्रह्मेतीति ।

ब्रह्माहंपदार्थयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावमभिप्रेत्य वाक्यार्थमाह ।
तदेवेति । आचार्योपदिष्टेऽर्थे स्वस्य निश्चयं दर्शयति । यथेति । इति-
शब्दो वाक्यार्थज्ञानसमाप्तरर्थः इदानीं फलवाक्यं व्याचष्टे । तस्मा-
दिति । सर्वभावमेव व्याकरेति । ब्रह्मेति । ब्रह्मैवाविद्यया संसरति
विद्यया च सृज्यत इति पक्षस्य निर्दोषत्वसृज्यत इति पक्षस्य निर्दोषत्वसुम-

मृतत्वप्राप्तिविघ्नं कुर्युरिति न्याय्यैवैषा शङ्का । स्वपशून्
 स्वशरीराणीव च रक्षन्ति देवाः । महत्तरां हि वृत्तिं
 कर्माधीनां दर्शयिष्यति देवादीनाम् । बहुपशुसमतयैकैकस्य
 पुरुषस्य । तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरिति हि
 वक्ष्यति । यथाह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवं ह्रैवं-
 विदे सर्वाणि भूयान्यरिष्टमिच्छन्तीति च ब्रह्मवित्त्वे
 पारार्थ्यनिवृत्तेर्न स्वलोकत्वं पशुत्वञ्चेत्यभिप्रायोऽप्रिया-
 रिष्टिवचनाभ्यामवगम्यते । तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्याफल-
 प्राप्तिं प्रति कुर्युरेव विघ्नं देवाः प्रभाववन्तश्च हि ते । नन्वेवं
 सत्यन्यासपि कर्मफलप्राप्तिषु देवानां विघ्नकरणं पेय-

त्वनः इति । यथाऽधमर्णान् प्रत्युत्तमर्णां विघ्नमाचरन्ति तथा देवादयः ।
 स्वस्थितिपरिरक्षणार्थं परतन्त्रान् कर्म्मिणः प्रत्यमृतत्वप्राप्तिरुद्दिश्य विघ्नं
 कुर्वन्तीति तेषां तान् प्रति विघ्नकर्तृत्वशङ्का सावकाशैवेत्यर्थः । पशुनिदर्शनेन
 विवक्षितमर्थं विदुषोति । स्वपशूनि । पशुस्यानीयानां मनुष्याणां देवा-
 दिर्भोग्यत्वे हेतुमाह । महत्तरामिति । इतश्च देवादीनां मनुष्यान् प्रति विघ्न-
 कर्तृत्वममृतत्वप्राप्तौ सम्भावितमित्याह । तस्मादिति । इतश्च तेषां तान् प्रति
 विघ्नकर्तृत्वं भातीत्याह । यथेति । स्वलोको देह एवंवित्त्वं सर्वभूतभो-
 ज्योऽहमिति कल्याणवत्त्वम् । क्रियापटानुषङ्गार्थश्चकारः । ब्रह्मवित्त्वेऽपि
 मनुष्याणां देवादिपारतन्त्र्याऽविद्या । तत्किमिति ते विघ्नमाचरन्तीति प्राश-
 ङ्गाह । ब्रह्मवित्त्वं इति । देवादीनां मनुष्यान् प्रति विघ्नकर्तृत्वशङ्का-
 सुपपादितासुपसंहरति । तस्मादिति न केवलमुक्तहेतुबलादेव । किन्तु साम-
 य्याच्चेत्प्राह । प्रभाववन्तश्चेति । सामर्थ्याच्चेद्विद्याफलप्राप्तौ तेषां विघ्नकरणत्वं
 नहि कर्मफलप्राप्तावपि स्यादित्यतिप्रसङ्गं शङ्कते । नन्वेति । भवतु तेषां
 सर्वत्र विघ्नाचरणमित्यत आह । हन्तेति । अविद्यासाभावः सामर्थ्या-
 दिघ्नकर्तृत्वेऽतिप्रसङ्गान्तरमाह । तथेति । अतिप्रसङ्गान्तरमाह । तथा

पानसमम् । हन्तै तर्ह्यविस्त्रभोऽभ्युदयनिःश्रेयसाधनानु-
ष्ठानेषु । तथेश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वादिघ्नकरणे प्रभुत्वम् । तथै-
कालकर्ममन्त्रौषधितपसामेषां हि फलसम्पत्तिविपत्ति-
हेतुत्वं शास्त्रे लोके च प्रसिद्धम् । अतोऽप्यनाश्वासः शास्त्रा-
नुष्ठाने ।

न सर्व्वपदार्थानां नियतनिमित्तोपादानाज्जगद्वै-
चित्वादर्शनाच्च । स्वभावपक्षे च तदुभयानुपपत्तेः । सुखदुः-
खादिफलनिमित्तं कर्मैत्येतस्मिन् पक्षे स्थिते वेदस्यतिन्या-
यलोकपरिगृहीते दैवेश्वरकालास्तावन्न कर्मफलविपर्य्या-
सकर्त्तारः । कर्मणां काङ्क्षितकारकत्वात् । कर्म हि शुभा-
शुभं पुरुषाणां दैवकालेश्वरादिकारकमनपेक्ष्य नात्मानं
प्रति लभते लब्धात्मकमपि फलदानेऽसमर्थं । क्रियाया हि

कालेति । विघ्नकरणे प्रभुत्वमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । ईश्वरादीनां यथोक्त-
कार्य्यकरणत्वे प्रमाणमाह । एषा होति । एष ह्येव साधु कर्म कार-
यति । कर्मैव तद्वृत्तरित्यादिवाक्यं शास्त्रं शब्दार्थः । देवादीनां
विघ्नकर्त्तृत्ववदीश्वरादीनामपि तत्सम्भवाद्देवार्थानुष्ठाने विश्वासाभावात्तदप्रा-
प्त्यर्थं प्राप्तमिति फलितमाह । अतोऽपीति ।

किमिदमवैदिकस्य चोद्यं किंवा वैदिकस्येति विकल्पग्राह्यं दूषयति ।
नेतृग्रादिना । दध्याद्युत्प्रिपादयिषया दुग्धाद्यादानदर्शनात्प्राणिनां सुख-
दुःखादितारतम्यदृष्टेः स्वभाववादे च । नियतनिमित्तादानवैचित्वादर्शनस्योर-
नुपपत्तेस्तद्व्योगात्कर्मफलं जगदेष्टव्यमित्यर्थः । द्वितीयं प्रतग्राह्यं । सुखेति ।
कर्मैवेत्याद्या श्रुतिः । कर्मणा बाध्यते जन्तुरित्यादिस्मृतिर्जगद्वैचित्वाद्यनु-
पपत्तिश्च न्यायः । कथमेतावता देवादीनां कर्मफले विघ्नकर्त्तृत्वाभावस्तथाह
कर्मणामिति । कथं हेतुसिद्धिरित्याशङ्क्य कर्मणः स्वोत्पत्तौ देवाद्वयमेकां
व्यतिरेकमुखेन दर्शयति । कर्म होति । स्वफलेऽपि तस्य तत् सापेक्षत्व-
संज्ञोक्त्याह । लब्धेति । निष्प्रवृत्तमपि कर्म पूर्व्वोक्तं कारकमनपेक्ष्य स्वफ-

कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्त्राभाव्यात् । तस्मात् क्रिया-
नुगुणा हि दैवेश्वरादय इति कर्मसु तावन्न फलप्राप्तिं
प्रत्यविस्त्रम्भः । कर्मणामप्येषां वशानुगत्वं कचित्स्वसामर्थ्यस्या-
प्रणीयत्वात्कर्मकालदैवद्रव्यादिस्वभावानां गुणप्रधान-
भावस्त्वनियतो दुर्विज्ञेयश्चेति तत्कृतो मोही लोकस्य
कर्मैव कारकं नान्यत्फलप्राप्ताविति केचित् । दैवमेवेत्यपरे ।
काल इत्येके । द्रव्यादिस्वभाव इति केचित् । सर्व एते संहता
एवेत्यपरे । तत्र कर्मणः प्राधान्यमङ्गीकृत्य वेदस्यतिवादाः ।

उदाने यत्तं न भवतीत्यर्थः । कर्मणः स्वोत्पत्तौ स्वफले च कारकसामे-
क्षत्वे हेतुमाह । क्रियाया ह्रीति । कारकादेनामनेकेषां निमित्तानामु-
पादानेन स्वभापो निष्पद्यते यस्याः सा तथोक्ता तस्या भावः कारकाद्य-
नेकनिमित्तोपादानस्त्राभाव्यं । तस्मादुभयत्र परतन्त्रं कर्मैत्यर्थः ।
देवादीनां कर्मापेक्षितकारकत्वे फलितमाह ; तस्मादिति । इत्येऽपि
कर्मफलेनाविस्त्रम्भोऽस्तीत्याह । कर्मणामिति एषां देवानां कृषिद्विघ्नलक्षणे
कार्ये कर्मणां वशवर्त्तित्वमेष्टव्यम् । प्राणिकर्मापेक्षामन्तरेण विघ्नकरणेऽति-
प्रसङ्गादतोऽन्यत्वापि सर्वत्र तेषां तदपेक्षा वाच्या इत्यर्थः । तत्र तेषां कर्म-
वशवर्त्तित्वे हेतुत्वरमाह । स्वसामर्थ्येति । विघ्नलक्षणं हि कार्यं दुःख-
मुत्पादयति । न च दुःखमृतेऽपायाद्युपपद्यते । दुःखविषयेऽपायसाम-
र्थ्यस्य शास्त्राधिगतस्याप्रत्याख्येयत्वात्तस्मात्तस्मिन्नात्मनोऽपिनामदृष्टशदेव देवादयो
विघ्नकारणमित्यर्थः । देवादीनां कर्मपारतन्त्र्ये कर्म तत्परतन्त्रं न स्यात्त-
त्रानुगुणभाव्यपरीत्यायोगादित्याशङ्क्याह । कर्मेति । इतश्च नामीषां
नियतो गुणप्रधानभावोऽस्तीत्याह । दुर्विज्ञेयश्चेति । इतिशब्दो हेत्वर्थः ।
यतो गुणप्रधानकृतो मतिविभ्रमो लोकस्योपलभ्यते । तस्मादसौ दुर्विज्ञेयो
व नियतोऽस्तीति योजना । ।

आत्मा ह्येषां स भवति

पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेत्यादयः । यद्य-
प्येषां स्वविषये कस्यचित्प्राधान्योद्भव इतरेषां तत्कालीन-
प्राधान्यशक्तिस्तम्भस्तथापि न कर्मणः फलप्राप्तिं प्रत्यनै-
कान्तिकत्वम् । शास्त्रन्यायनिर्द्धारितत्वात्कर्मप्राधान्यस्य ।

नाविद्यापगममात्रत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य । यदुक्तं ब्रह्म-
प्राप्तिफलं प्रति देवा विघ्नं कुर्युरिति तत्र न देवानां विघ्न-
करणे सामर्थ्यम् । कस्मात् । विद्याकालानन्तरितत्वाद्ब्रह्मप्रा-
प्तिफलस्य । कथं । यथा लोके द्रष्टृश्चक्षुष आलोकेन न सं-
योगी यत्कालस्तत्काल एव रूपाभिव्यक्तिः । एवमात्मवि-
षयं ज्ञानं यत्कालं तत्काल एव तद्विषयाज्ञानतिरोभावः

सतिविभ्रमे वादिविप्रतिपत्तिर्हेतुमाह । कर्मैवेत्यादिना । कथं तर्हि
निश्चयस्तत्राह । तत्रेति । वेदवादानुदाहरति । पुण्यो वा इति ।
आदिपदेन धर्मरज्जा व्रजेदूर्ध्वमित्यादिस्मृतिवादा गृह्यन्ते । स्मृत्योदयदाह-
सेचनादौ कालज्वलनसलिलादेः प्राधान्यप्रसिद्धेन कर्मैव प्रधानमित्याश-
ङ्क्याह । यद्यपीति । अनैकान्तिकत्वमप्रधानत्वम् । तत्र हेतुमाह । शास्त्रेति ।
शुनिष्ठतिलक्षणं शास्त्रमुदाहृतम् । जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिर्न्यायः ।

कर्मफले देवादीनां विघ्नकर्तृत्वं प्रसङ्गागतं निराकृत्य विद्याफले तेषां
तदाशङ्कितं निराकरोति । नाविद्येति । तत्र नञर्थसुक्तानुवादपूर्वकं
विशदयति । युक्तमिति । तत्र प्रश्नपूर्वकं पूर्वोक्तं हेतुं स्फुटयति । कस्मा-
दिति । आत्मनो ब्रह्मत्वप्राप्तिरूपाया सुक्तेरज्ञानाध्यक्षिमात्रत्वात्तस्याश्च
ज्ञानेन तत्कालत्वात्तस्मिन् सति तस्य फलस्यावश्यकत्वाद्देवादीनां विघ्ना-
चरणे नावकायोऽस्त्यर्थः । उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षापूर्वकं दृष्टान्तेन समर्थयति ।

स्यात् । अतो ब्रह्मविद्यायां सत्यामविकार्यानुपपत्तेः प्रदीप-
 इव तमःकार्यस्य । तत्त्वेन कस्य विघ्नं कुर्युर्देवाः । यन्नात्मत्व-
 मेव देवानां ब्रह्मविदस्तदेतदाहात्मस्वरूपं ध्येयम् । यत्तत्सर्व-
 शास्त्रैर्विज्ञेयं ब्रह्म । हि यस्मादेषां देवानां स ब्रह्मविद्-
 वति । ब्रह्मविद्यासमकालमेवाविद्यामात्रव्यवधानापगमा-
 च्छुक्तिकाया इव रजताभासायाः शुक्तिकात्वमित्यवोचाम ।
 अतो नात्मनः प्रतिकूलत्वे देवानां प्रयत्नः सम्भवति । यस्य
 ह्यनात्मभूतं फलं देशकालनिमित्तान्तरितं तन्नानात्म-
 विषये सफलः प्रयत्नो विघ्नाचरणाय देवादीनाम् । न त्विह
 विद्यासमकाल आत्मभूते देशकालनिमित्तान्तरिते ।

कथमित्यादिना । ब्रह्मविद्यातत्फलयोः समानकालत्वे फलितमाह ।
 इति । देवादीनां ब्रह्मविद्याफले विघ्नकर्तृत्वाभावे हेतुत्वरमाह ।
 यत्नेति । यस्यां विद्यायां सत्या ब्रह्मविदो देवादीनामात्मत्वमेव तस्यां सत्या
 कथं ते तस्य विघ्नमाचरेयुः स्वविषये तेषां प्रातिकूल्याचरणानुपपत्तेरित्यर्थः ।
 षष्ठेऽर्थे समनन्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । तदेतदाहति । कथं ब्रह्मविद्या-
 समकालमेव ब्रह्मविद्देवादीनामात्मा भवति तत्राह । अपिद्यामात्रेति ।
 यद्येदं रजतमिति । रजताकारायाः शुक्तिकात्वमविद्यामात्रव्यवहितं तथा
 ब्रह्मविदोऽपि सर्वात्मत्वे तन्मात्रव्यवधानात्तस्याश्च विद्योदयेनान्तरीयकत्वेन
 निश्चेत्युक्तं विद्यातत्फलयोः समानकालत्वम् । उक्तञ्चैतत्प्रतिवचनदशा-
 यान्नित्यर्थः । उक्तस्य हेतोरपेक्षितं वदन् ब्रह्मविदो देवाद्यात्मत्वे फलित-
 माह । अत इति । कैवल्ये तेषां विघ्नकर्तृत्वे कुत्र तत्कर्तृतेलाशङ्काह ।
 यस्य हीति । तेषां निरदुशं प्रसरत्वं वारयति । न त्विति । सफल-
 प्रयत्न इति पूर्वोक्तं सम्यक् । तस्य निरवकाशत्वादिति हेतुमाह । अत्र-
 उरेति । ज्ञानज्ञानान्तरफलत्वात्तत्फले देवादीनां न विघ्नकर्तृतेलुक्तमुपेक्ष

विसरानुपपत्तेः । एवं तर्हि विद्याप्रत्ययसन्तत्यभावाद्विपरी-
तप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनादन्य एवात्मप्रत्ययो विद्या-
निवर्त्तको न तु पूर्व इति । न प्रथमो नानैकान्तिकत्वात् ।
यदि हि प्रथम आत्मविषयः प्रत्ययो विद्यां न निवर्त्त-
यति तथान्योऽपि तुल्यविषयत्वात् ।

एवं तर्हि सन्ततोऽविद्यानिवर्त्तको न विच्छिन्न इति । न ।
जीवनादौ सति सन्तत्यनुपपत्तेः । न हि जीवनादिहे-
तुके प्रत्यये सति विद्याप्रत्ययसन्ततिरूपपदगते विरोधात् ।
अथ जीवनादिप्रत्ययतिरस्कारणेनैवामरणान्ताविद्यासन्त-
तिरिति चेन्न । प्रत्ययेयत्तासन्तानानवधारणाच्छास्त्रार्था-
नवधारणदोषादियत्तां प्रत्ययानां सन्ततिरविद्याया
स्त्रयुध्यः शङ्कते । एवं तर्हीति । ज्ञानस्यानन्तरफलत्वेन तदज्ञानं निवर्त्त-
येदज्ञानामिव तत्त्वज्ञानामपि ब्रह्मास्तीति ज्ञानसन्तत्यभावात् । न चाद्य-
मेव ज्ञानमज्ञानं ज्ञानध्वंसि प्रागिव ऊर्ध्वमपि रागादेस्तत्कार्यस्य
च दृष्टत्वात् । अतो देहपातकालीनं ज्ञानं विज्ञानं निवर्त्तयतीति कृतो
जीवन्मुक्तिरित्यर्थः । अन्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वं तत्सन्ततेर्वा प्रथमे-
तस्या न्यत्वादात्मविषयत्वाद्वा तद्धंसितेति विकल्पोभयत्र दृष्टान्ताभाव-
मत्वा द्वितीये दोषान्तरमाह । न प्रथमेनेति । तदेवानुमानेन स्फोरयति ।
यदि हीति ।

कल्पान्तरं शङ्कयति । एवं तर्हीति । अविच्छिन्नाज्ञानसन्तति-
ज्ञानं निवर्त्तयतीत्येतद्दूषयति । नेत्यादिना । जीवनादिहेतुकप्रत्ययो बुभु-
क्षितोऽहं भोक्ष्येऽहमित्यादिलक्षणः । तस्य बुभुक्षाद्युपप्लुतस्य ब्रह्मास्तीत्य-
विच्छिन्नप्रत्ययसन्ततेः विरुद्धतया यौगपद्यायोगं हेतुमाह । विरोधादिति ।
प्रत्ययसन्ततिसुरपादयन्नाशङ्कते । अथेति । उक्तरीत्या प्रत्ययसन्ततिसुपेत्य
दूषयति । नेत्यादिना । तमेव दोषं विशदयति । इयत्तामिति । शास्त्रार्थो

निवर्त्तिकेत्यनवधारणाच्छास्त्रार्थो नावध्रियेत । तच्चानिष्टं ।
 सन्ततिमात्रत्वेऽवधारित एवेति चेन्नाद्यन्तयोरविशेषा-
 व्ययमा विद्या प्रत्ययसन्ततिर्मरणकालान्ता वेति विशेषा-
 भावादाद्यन्तयोः प्रत्यययोः पूर्वोक्तौ दोषौ प्रसज्येयाताम् ।
 एवं तच्चानिवर्त्तक एवेति चेन्न । तस्मात्तत्सर्वमभवदिति श्रुतेः ।
 भिद्यते हृदयग्रन्थिस्तत्र को मोह इत्यादि श्रुतिभ्यश्चार्थवाद
 इति चेन्न । सर्वशाखोपनिषदामर्थवादत्वप्रसङ्गात् । एता-
 वन्मातार्थत्वोपक्षीणा हि सर्वशाखोपनिषदः प्रत्यक्षप्रमि-
 तात्मविषयत्वादस्त्वेवेति चेन्न । उक्तपरिहारत्वादविद्या-

ज्ञानसन्ततिरज्ञानं निवर्त्तयतोऽप्येवमात्मकः । आत्मैवेवोपास्यतेति श्रुतेरात्म-
 ज्ञानसन्ततिमात्रसङ्गावे ततो विद्याद्वाराऽविद्याध्वंसिरिति शास्त्रार्थनिश्चय-
 सिद्धिरित्याह । सन्ततीति । आत्मघोसन्ततेः सत्त्वेऽपि न स्वात्मविषयत्वा-
 द्विद्याद्वाराऽविद्या निवर्त्तयति । आद्यद्वित्वक्षणस्यात्मसन्ततौ व्यभिचारा-
 दिति परिहरति । नाद्यन्तयोरिति । पूर्वस्मिन् प्रतप्ये नाविद्यानिवर्त्त-
 कत्वमन्ये तु तथेत्युक्ते तस्यान्यत्वान्तथात्वं चेदृष्टान्ताभावः । आत्मावृषय-
 त्वान्तथात्वे प्रथमप्रत्यये व्यभिचारः स्यादित्युक्तौ दोषौ । आद्या सन्ततिर्न
 विद्याध्वंसिनो । अन्या तु तथेत्यङ्गीकारेऽपि विशेषाभावादन्त्यत्वान्तस्या
 निवर्त्तकत्वे दृष्टान्ताभावः । आत्मविषयत्वात्तदुभावत्वमेकान्तिकत्व मित्ये-
 तादेव दोषौ स्यातामित्युक्तं विवृणोति । प्रथमेति । अन्यप्रत्ययस्य सन्तते-
 नाविद्यानिवर्त्तकत्वासम्भवे प्रथमस्यापि रागाद्यनुष्ठत्वा तदयोगाज्ञानमज्ञा-
 नानिवर्त्तकमेवेति चोदयति । एवं तर्हीति । श्रुतिविरोधेन परिहरति ।
 न तस्मादिति । तासामर्थवादत्वे नाविवक्षितत्वं शङ्कते । अर्थवाद इति
 चेदिति । अतिप्रसङ्गेन दूषयति । न सर्वेति । यथोक्तश्रुतीनामर्थवादत्वे
 ऽपि कथं सर्वं शाखोपनिषदा तत्त्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह । एतावदिति ।
 एतावन्मातार्थत्वमात्रज्ञानात्तदज्ञाननिवृत्तिरित्येतावन्मात्रस्यार्थस्य सङ्गावः ।

शोकमोहभयादिदोषनिवृत्तेः । प्रत्यक्षत्वादिति चोक्तं
 एव परिहारस्तस्मादाद्योऽन्यः सन्ततोऽसन्ततश्चेत्यचोद्यम् ।
 एतद्विद्यादिदोषनिवृत्तिफलत्वान्नाद्यायाः । य
 एवाविद्यादिदोषनिवृत्तिफलकप्रत्यय आद्योऽन्यः सन्ततो
 ऽसन्ततो वा स एव विद्येत्यभ्युपगमान्न चोदयस्यावतारगन्धो
 ऽप्यस्ति । यत्तूक्तं विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनादिति ।
 न । तच्छेषस्थितिहेतुत्वात् । येन कर्मणा शरीरमारब्धं
 तद्विपरीतप्रत्ययदोषनिमित्तत्वात्तस्य तथाभूतस्यैव विप-
 रीतप्रत्ययदोषसंयुक्तस्य फलदाने सामर्थ्यमिति । यावच्छ-
 रीरपातस्तावत्फलोपभोगाङ्गतया विपरीतप्रत्ययं रागा-

अहन्मीगस्ये प्रतीतौ तासां प्रवृत्तेः स'वादविसंवादाभ्यां मानत्वाद्योगादस्ये-
 वार्थवादतेति प्रसङ्गस्येष्टत्वं शङ्कते । प्रत्यक्षेति । प्रमातुरहन्मीगस्यता
 नात्मनस्तत्त्वाक्षिप्तस्य वेदान्ताः ब्रह्मत्वं बोधयन्तीति न सवादादिशङ्के-
 त्याह । नोक्तेति । विद्वदनुभवमाश्रित्यापि फलश्रुतेरर्थवादत्वं समाहित
 सित्याह । अविद्येति । आत्मज्ञानस्य तदज्ञाननिवर्त्तकत्वे स्थिते परम-
 तस्य निरवकाशत्वं फलतीत्याह । तस्मादिति । चोद्यस्यानवकाशमेव
 विशदयति । अविद्यादोति । ज्ञानसन्ततेरन्यज्ञानस्य वा ज्ञानध्वंसित्वा-
 सिद्धेराद्यमेव ज्ञानं तथेत्युक्तम् । सम्प्रति परोक्तमनुब्रूयति यत्तूक्तमिति ।
 दर्शनाच्चाद्यं ज्ञानमज्ञानध्वंसीति शेषः ।

प्रारम्भकर्मशेषस्य विद्वद्देहस्थितिहेतुत्वाद्विदुषोऽपि यावदारब्धाक्षयं रागा-
 द्याभासाविरोधात्तच्छये च देहाभासजगदाभासयोरभावाच्चाद्यज्ञानास्याज्ञान-
 निवर्त्तकमुपपत्तिरित्युत्तरमाह । न तच्छेषेति । तदेव प्रपञ्चयति । येनेत्यादि-
 ना । तच्छब्दस्याक्षिपतीत्यनेन सम्बन्धः । आक्षेपकत्वनियमं साधयति । विप-

दिदोषञ्च तावन्मात्रमाक्षिपत्येव । मुक्तेषु वत्तफलत्वा-
 त्तद्धेतुकस्य कर्मणस्तेन न तस्य निवर्त्तिका विद्याविरो-
 धात् । किं तर्हि स्वाश्रयादेव स्वात्मविरोध्यविद्याकार्यं यदु-
 त्पत्सु तन्निरूपणाद्व्यनागतत्वादतौत' हीतरत् । किञ्चन च
 विपरीतप्रत्ययो विद्यावत् उत्पद्यते । निर्विषयत्वादनव-
 दृतविषयविशेषस्वरूप' हि सामान्यमात्रमाश्रित्य विप-
 रीतप्रत्यय उत्पद्यमान उत्पद्यते । यथा शक्तिकायां रज-
 तमिति । स च विषयविशेषावधारणवतोऽप्यविपरीतप्र-
 त्ययाश्रयस्योपमर्दितत्वात् पूर्ववत् सम्भवति । शक्तिकादौ

रीतेति । मिथ्याज्ञानेन रागादिदोषेण च निरुक्तेन प्रवृत्तत्वादिति यावत् ।
 तदाभूतस्येत्यस्य विवरणं विपरीतप्रत्ययेत्यादि कर्मैव पृच्छा विशेष्यते । ताव-
 न्मात्रं प्रतिभासमात्रशरीर' । प्रारब्धकर्मणोऽप्यज्ञानजन्यत्वेन ज्ञाननिव-
 र्त्तत्वात् ज्ञानिनस्ततो देहाभासादि सम्भवतीत्याशङ्क्याह । मुक्तेषुवदिति ।
 यथाप्रवृत्तयेगस्येष्टादेवैगज्ञयादेगप्रतिबद्ध्य ज्ञयस्तथा भोगादेगारब्धजयो
 भोगेन त्वितरे ज्ञययित्वा सम्पद्यन्त इति न्यायादित्यर्थः । तद्धेतुकस्य विप-
 रीतप्रत्ययादिप्रतिभासकार्यजनकस्येति यावत् । ननु ज्ञानमनारब्धकर्मवदा-
 रब्धमपि कर्मणो विद्यानिवर्त्तिका न भवतीत्यत्र हेतुमाह । अविद्यालेशेन
 सहारब्धस्य कर्मणो विद्यानिवर्त्तिका न भवतीत्यत्र हेतुमाह । अविद्यालेशेन
 दिति । न हि ज्ञानादारब्धकर्म जीयते तदविरोधित्वादविद्यालेशाच्च तदव-
 स्थितेः अन्यथा जीवन्मुक्तिशङ्क्याविरोधादिति भावः । आरब्धस्य कर्मणो
 ज्ञानानिवर्त्यत्वे ज्ञानं कर्मनिवर्त्तकमिति कथं प्रसिद्धिरित्याह । किं
 तर्हीति । प्रसिद्धिनिधयमाह । स्वाश्रयादिति । ज्ञानविरोधि यदज्ञान-
 कार्यमनारब्ध कर्म ज्ञानाश्रयप्रभावाद्याश्रयादज्ञानात् फलात्मना जन्माभि-
 मुखं तन्निवर्त्तकं ज्ञानमिति प्रसिद्धिरित्युक्त्यर्थः । विमतं न ज्ञाननिव-

सम्यक् प्रत्ययीत्युत्ती पुनरदर्शनात् । क्वचित्तु विद्वद्वायाः
पूर्वेत्पन्नविपरीतप्रत्ययजनितसंस्कारेभ्यो विपरीतप्रत्यया-
वभासाः स्रुतयो जायमाना विपरीतप्रत्ययप्राप्तिमकस्मा-
त्कुर्वन्ति । यथा विज्ञातदिग्भागस्याप्यकस्माद्विग्विपर्य-
यविभ्रमः सम्यक्ज्ञानवतोऽपि चेत्पूर्ववद्विपरीतप्रत्यय
उत्पद्यते सम्यग्ज्ञानेऽप्यविस्त्रम्भाच्छास्त्रार्थविज्ञानादौ प्रवृ-
त्तिरसमञ्जसा स्यात् सर्वञ्च प्रमाणमप्रमाणं सम्प्रदत्ते ।

कर्तृकं कर्मत्वादारब्धकर्मवद्विद्युत्तुमानादनारब्धमपि कर्म न ज्ञाननिरस्यमित्या-
शङ्काह । अनागतत्वादिति । । अनारब्धं कर्मफलरूपेणाप्रवृत्तत्वात्प्रवृ-
त्तेन ज्ञानेन निवर्त्यम् । आरब्धं तु कर्मफलरूपेण जातत्वात्तद्भोगादृते
न निवर्त्तिसर्हति । अतुमानन्यागमाय बाधितमप्रमाणासत्यर्थः । नन्वना-
रब्धकर्मनिवृत्तावपि विदुषश्चेदारब्धकर्म न निवर्त्तते तथाच यथापूर्वं विप-
रीतप्रत्ययादिप्रवृत्तेर्विद्वद्विद्वद्विशेषो न स्यादत आह । किञ्चेति । हेतु-
सिद्धयर्थं विपरीतप्रत्ययविषयं विशदयति अनवधृतेति । सम्प्रति विद्वद्वि-
षये विषयाभावाद्विपरीतप्रत्ययस्यानुत्पत्तिमुपन्यस्यति । स चेति । आशय-
स्यागृहीतविशेषस्य सामान्यमात्रस्यालम्बनस्येति यावत् । आशयस्येति
पाठेऽप्ययमेवार्थः । विदुषो विपरीतप्रतिभासेन यथापूर्वं तत्त्वत्त्वम् ।
यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वमित्यादिन्यायविरोधादिति सत्वोक्तम् । न पूर्व-
वदिति । तत्त्वानुभवं प्रमाणयति । शुक्तिकादाविति । यथाऽज्ञानवतो
विपरीतप्रत्ययभावोऽनुभूयते तथा तद्वतोऽपि क्वचिद्विपरीतप्रत्ययो दृश्यते ।
तथा च कथं तवानुभवविरोधो न प्रसरेदित्याशङ्क्य परोक्षज्ञानवति विपरीत-
प्रत्ययसत्त्वेऽपि नापरोक्षज्ञानवति तद्दार्ढ्यमित्यभिप्रेत्याह । क्वचित्त्विति ।
परोक्षज्ञानाधारः सप्तम्यर्थः पञ्चमी त्वपरोक्षज्ञानार्था । अकस्मादित्यज्ञाना-
तिरिक्तकृतप्रसामग्यभावोक्तिः ।

विदुषो मिथ्याज्ञानाभावमुक्त्वा विषये दोषसाह । सम्यगिति ।
तत्पूर्वकमनुष्ठानमादिशब्दार्थः । सम्यग्ज्ञानाविस्त्रम्भे दोषान्तरमाह ।

केवलमेवम्भूतो विद्वानविद्यादिदोषवानिव । किं तर्हि यथा
 यशुर्गवादिर्वाहनदोहनाद्युपकारैरुपभुज्यते एवं स इज्या-
 द्यनेकोपकारैरुपभोक्तव्यत्वादेकैकेन देवादीनां । अतः
 यशुरिव सर्वार्थेषु कर्मस्वधिकृत इत्यर्थः । एतस्य ह्यविदुषो
 वर्णयमादिविभागवतो ह्यधिकृतस्य कर्मणो विद्यासहि-
 तस्य केवलस्य च शास्त्रोक्तस्य कार्यं मनुष्यत्वादिको ब्रह्मान्त
 उत्कर्षः । शास्त्रोक्तविपरीतस्य च स्वाभाविकस्य कार्यं
 मनुष्यत्वादिक एव स्थावरान्तोऽपकर्षो यथाचैतत्तथा ।
 अथ त्रयो वाव लोका इत्यादिना वक्ष्यामः कृत्स्नैर्नैवा-
 ध्यायशेषेण । विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावापत्तिरित्ये-
 तत्क्षेपतो दर्शितं सर्वा हीयमुपनिषद्विद्याऽविद्याविभाग-
 प्रदर्शनेनैवोपक्षीणा ॥

स्त्वानन्तर्यमविद्यास्त्वस्याथ शब्दार्थः । यागो गन्धपुष्पादिना पूजा ।
 बल्युपहारो निवेद्य समर्पणं । प्रणिधानमैकान्त्यं । ध्यानं तत्त्वज्ञान-
 न्तरितप्रत्ययप्रवाहकरणं । आदिपदं प्रदक्षिणादिसङ्ग्रहणार्थं । भेददर्श-
 नमात्रोपासनं न शास्त्रीयमित्यभिप्रेत्यैतदेव विदुषोति । अन्योऽभाविति ।
 तस्य मूलमाह । न स इति । वाक्यान्तरमयतार्थं व्याचष्टे । न स केवल-
 मिति । सोऽविद्वानेवस्तुष्टान्तवशात्पशुरिव देवानां भवति । तेषां मध्ये
 तस्यैकैकेन बहुभिर्दुपकारैर्भोग्यत्वादिति योजना । पशुसाम्ये सिद्धमर्थं
 ऋणयति । अत इति । अथानेनाविद्यास्त्वत्वेण किं कृतं भवतीत्यपेक्षाया-
 नविद्यायाः संसारहेतुत्वं स्त्वितमिति ब्रह्मनविद्याकार्यं कर्म फलं सङ्क्षि-
 यति । एतद्येत्यादिना । कर्मसंज्ञायभूता विद्यादेवता ध्यानात्मिका
 शास्त्रीयवत्स्वाभाविककर्मणोऽपि द्वैविध्यं सूचयितुं च शब्दः । तत्र त
 अहङ्कारिणी विद्या नग्नस्त्रीदर्शनादिरूपेति भेदः ।

यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्जारेवमेकैकः
पुरुषो देवान् मुनक्तैकस्मिन्नेव पशावादीयमाने

यथा चैषोऽर्थः कृत्स्नस्य शास्त्रस्य तथा प्रदर्शयिष्यामः ।
यस्मादेवं तस्मादविद्रावन्तं पुरुषं प्रति देवा ईशते विघ्नं
कर्तुमनुग्रहं वेत्येतद्दर्शयति । यथाह वै लोके बहवो गोऽ
श्वादयः पशवो मनुष्यं स्वामिनमात्मनोऽधिष्ठातारं भुञ्जुः
पालयेयुरेवं बहुपशुस्यानीय एकैकोऽविद्वान् पुरुषो
देवान्देवानिति बहुवचनं पित्राद्युपलक्षणाद्यं भुनक्ति पाल-
यतीति । इमे इन्द्रादयोऽन्ये मत्तो ममेशितारो भृत्य
इवाहमेषां स्तुतिनमस्कारेज्यादिनाऽऽराधनं कृत्वाभ्युदयं
निश्चेयसञ्च तत्प्रदत्तं फलं प्राप्स्यामीत्येवमभिसन्धिः । तत्र
लोके बहुपशुमतो यथैकस्मिन्नेव पशावादीयमाने व्याघ्रा-

कथं यथोक्तकर्मफलमविद्यावतः स्यादित्याशङ्क्याह । यथा चेति ।
सूत्रद्वैविध्यसिद्धयर्थं विद्यां सूत्रार्थमनुक्रामति । विद्यायाश्चेति । सूत्रा-
न्तराशङ्कां वारयति । सर्वां हीति । कथमेतदवगम्यते तत्राह ।
यथेति । मनुष्याणामविद्यावतां देवपशुत्वे स्थिते । फलितमाह । यस्मा-
दिति । तत्र प्रमाणत्वेनोत्तरं वाक्यमुत्थापयति । एतदिति । किमिद-
मविद्यावतो देवादिपालनमित्याशङ्क्या वाक्यतात्पर्यमाह । इमे इन्द्रा-
दय इति । अभिसन्धिरविद्यावतः पुरुषस्येति शेषः । एकस्मिन्नेवेत्या-
दिवाक्यमादाय व्याचष्टे । तत्रेति । मनुष्याणां पशुभावाद्भूत्यानमप्रियं
देवानामिति स्थिते तदुपायमपि तत्त्वज्ञानं तेषां देवा विद्विषन्तीत्याह ।
तस्मादिति । तत्त्वविद्याया दौर्लभ्यत्वं कथञ्चनेत्युक्तं । मनुष्याणा-
मुत्कर्षं देवा न सृष्यन्तीत्यत्र प्रमाणमाह । तथा चेति । तेषां ब्रह्मवि-
द्यायाः कैवल्याग्निः सुतरामनिष्टेति भावः । देवादीनां मनुष्येषु ब्रह्म

प्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं
यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥

दिनाऽपक्रियमाणे महदप्रियं भवति तथा बहुपशु-
स्थानीय एकस्मिन् पुरुषे पशुभावाद्भुक्तिष्ठत्यप्रियं भवतीति
किं चित्रं देवानां बहुपशुपहरण इव कुटुम्बिनः । तस्मादेषां
देवानां तन्न प्रियं किं तदप्रदेतदुब्रह्मात्मतत्त्वं कथञ्च न
मनुष्या विदुर्जानीयुः । तथा च स्मरणमनु गीतासु भगवतो
व्यासस्य ॥ क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः । न
चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरि वर्त्तनमिति ॥ अतो देवाः
पशूनिव व्याघ्रादिभ्यो ब्रह्मविज्ञानाद्विघ्नमाचिकीर्षन्ति ।
अस्मदुपभोग्यत्वान्मा व्युत्तिष्ठेयुरिति । यन्तु मुमोचयिष्यन्ति
तं श्रद्धादिभिर्योच्यन्ति विपरीतमश्रद्धादिभिः । तस्मान्मुमुक्षु-

ज्ञानस्याप्रियत्वेऽपि किं स्वादित्याशङ्क्याह । अत इति । तेषां विघ्नमव-
रतामभिप्रायमाह । अस्मादिति । तर्हि देवादिभिरुपहतानां मनुष्याणां
मुमुक्षुष्वेव न सम्पद्येतेत्याशङ्क्याह । यत्त्विति । उक्तं हि । न देवा दण्ड-
सादाय रक्षन्ति पशुपालयत् । यं हि रक्षितुं सच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति
तमिति । तर्हि किं सर्वानेव देवानमुत्कृष्टकृन्तीत्याशङ्क्याह । विपरीत-
मिति । देवतापराङ्मुखमुमोचयिषितमिति यावत् । सम्प्रति देवाः
प्रियवाक्येन । ध्वनितमर्थमाह । तस्मादिति । अविद्वत्सु मनुष्येषु देवा-
दीनां स्वातन्त्र्यं तच्छ्रद्धार्थः श्रद्धादिप्रधानस्तदाराधनपरः सन् देवानां
प्रियः स्वात्तद्विपक्षस्य मुमुक्षा वैफल्यदित्यर्थः । तस्मीतिविषयश्च तत्प्रसा-
दादासादितवैराग्यं सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य विद्याप्रापकं श्रवणादिकं
प्रत्येकाग्रमना स्वादित्याह । अप्रमादीति श्रवणादिकसमुत्तिष्ठन्नपि वर्णा-

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकं सन्न व्यभवत् ॥

देवाराधनपरः श्रद्धाभक्तिपरः प्रणयोऽप्रमादी स्याद्विद्या-
प्राप्तिं प्रति विद्यां प्रतीतिं वा काकैतद्वर्णितं भवति देवा
अप्रियवाक्येन ॥ १० ॥

सूत्रितः शास्त्रार्थः । आत्मैवोपासीतेति । तस्य
च व्याचिख्यासितस्य सार्थवादेन तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्ययेत्या-
दिना सम्बन्धप्रयोजनेऽभिहितेऽविद्यायाश्च संसाराधिका-
रणत्वमुक्तं अथ योऽन्यां देवतामुपास्त इत्यादिना । तत्रा-
विद्वान् ऋणौ पशुवद्देवादिकर्मकर्त्तव्यतया परतन्त्र इत्युक्तं
किंपुनर्देवादिकर्मकर्त्तव्यत्वे निमित्तं । वर्णाश्रमाश्च । तत्र

अज्ञाचारपरो भवेदन्यथा विद्यालक्षणे फले प्रतिबन्धसम्भवादित्याशयेनाह ।
विद्यां प्रतीति । भयादिनिमित्तध्वनेर्विकृतिः काकुरच्यते । यथाह
काकुःस्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरित्यमरः । तथा काका
एव श्रुतेः स्वरकम्पेन भयस्तुपलब्ध्य देवादिभजने कल्प्यते तात्पर्यं मित्याह ।
काकोति ॥ १० ॥

ब्रह्मकण्डिकामित्यं व्याख्याय ब्रह्म वा इदमित्यादि वाक्यस्यातीतेन
सम्बन्धवक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । सूत्रित इति । शास्त्रार्थशब्दो ब्रह्म विद्या-
विषयः । तदाहुरित्यादिनोक्तमनुवदति । तस्य चेति । अर्थवादस्तद्व्यो-
यो देवानामित्यादिः । सम्बन्धो ज्ञानस्य सर्वापत्तिफलेन साध्यसाधन-
त्वमधिकारिणाश्रयाश्रयित्वमैक्येन विषयविषयित्वमिति विभागः । अवि-
द्यास्त्वे वृत्तं कथयति । अविद्यायाश्चेति । संसारस्याधिकारः प्रवृत्तिरु-
त्पत्तिरिति यावत् । यथा प्रश्रुतित्यादिनोक्तमनुभाषते । तत्रेति । अविद्या-
धिकारः सप्तस्यर्थः । तत्राविद्याकार्यं प्रपञ्चयितुमध्यायशेषप्रवृत्तिरिति
मन्वानोऽविद्याविवर्त्तिचातुर्वर्ण्यसृष्टिप्रकटनार्थं तदेतद्ब्रह्मेत्यस्मात् प्राक्तनं
वाक्यमित्याकाङ्क्षापूर्वकमाह । किं पुनरिति । ब्रह्म वा इदमित्यादिवा-

के वर्णा इत्यत इदमारभ्यते । यन्निमित्तसम्बन्धेषु कर्मस्वयं
परतन्त्र एवाधिकृतः संसारो त्येतस्यैवार्थस्य प्रदर्शनायान्न-
सर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो नोक्तः । अग्नेस्तु सर्गः प्रजापतेः
सृष्टिपरिपूरणाय प्रदर्शितः । अयञ्चेन्द्रादिसर्गस्तत्रैव द्रष्टव्य-
स्तच्छेषत्वात् । इह तु स एवाभिधीयतेऽविदुषः कर्माधिका-
रहेतुप्रदर्शनाय । ब्रह्म वा इदमग्र आसीद्यदग्निं सृष्ट्वा-
ग्निरूपापन्नं ब्रह्म ब्राह्मणजात्यभिमानादुब्रह्मेत्यभिधीयते । वै
इदं क्षवादिजातं ब्रह्मैवाभिन्नमासीदेकमेव । नासीत् क्षवा-
दिभेदस्तदुब्रह्मैकं क्षवादिपरिपालयित्वादिशून्यं सन्न व्यभ-
वत् न विभूतवत्कर्त्तव्ये नालमासीदित्यर्थः ।

व्यसिदमापरामृश्यते । वर्णानेव विशिनष्टि यन्निमित्तेति । यैर्निमित्तै-
र्ब्राह्मणजादिभिः सम्बन्धेषु कर्मस्वयमविधानाधिकृतं पशुरिव संसरतीति
पशुनिदर्शनश्रुतौ प्रसिद्धं । तानि निमित्तानि दर्शयितुमुत्तरं वाक्यं
प्रदत्तमित्यर्थः । अथेत्यभ्यसन्त्यदित्यत्रानुयाजकदेवतासर्गं प्रक्रम्याग्नेरेव
सृष्टिरक्ता नेन्द्रादीनां क्षत्रत्वविद्या प्रस्तुत्य तेषां सोच्यते । तत्र कः
श्रुतेरभिप्रायस्तत्राह । एतस्येति । पूर्वमग्निसर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो वाच्यो-
ऽपि नोक्तः । फलाभावात् । इह त्वविदुषस्तत्कार्यं वर्णाद्यभिमानिनः
कर्माधिकृतिरित्येतस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं तदाविद्यत्वविवक्षया स व्युत्पाद्यत
इत्यर्थः । अग्निसर्गोऽपि तर्ह्यैव वाच्या विशेषाभावादित्याशङ्क्याह ।
अग्नेन्निति । प्रजापतेः सृष्टिपृत्तये चेदग्निसृष्टिस्तत्रोक्ता । हत्तेन्द्रादि-
सर्गोऽपि तत्रैव वाच्योऽन्यथा तदपृत्तेरित्याशङ्क्याह । अयञ्चेति ।
तर्हि तत्रोक्तस्य कक्षादलोक्तिः पुनश्चोक्तैरित्याशङ्क्या तस्यैवार्थस्येत्यत्रोक्तं
निरुद्धं । इह त्विति । सङ्कतिसुक्ता वाच्यमादाय व्याचष्टे ब्रह्मेति ।
क्षानेः क्षवादिमर्गात्पूर्वमिति यावत् । वै शब्दस्यावधारणार्थत्वं
तदग्निसर्गाद्योक्तिपूर्वकमित्यस्यार्थमाह । इदंनिति । द्वितीयमेवकारं
व्याचष्टे । नासीदिति ।

तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा-
क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो
मृत्युरीशान इति ।

ततस्तद्वृक्ष ब्रह्मणोऽस्मि ममेत्य' कर्तव्यमिति ब्राह्मण-
जातिनिर्वृत्य' कस्मैचिकीर्षात्मनः कस्मै कर्तृत्वविभूत्यै श्रीयो-
रूपं प्रशस्तरूपमत्यसृजतातिशयेनासृजत सृष्टवान् । तत्
किं पुनस्तद्यत्सृष्टं क्षत्र क्षत्रियजातिस्तद्व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति ।
यान्येतानि प्रसिद्धानि लोके देवत्रा देवेषु क्षत्राणीति जात्या-
ख्यायां पक्षे बहुवचनस्मरणाद्व्यक्तिबहुत्वाद्वा भेदीपचारेण
बहुवचनं । कानि पुनस्तानीत्याह । तत्राभिषिक्ता एव विशे-
षतो निर्दिश्यन्ते । इन्द्रो देवानां राजा । वरुणो यादसां ।
सोमो ब्राह्मणानां । रुद्रः पशूनां । पर्जन्यो विद्युदादीनां ।
यमः पितॄणां । मृत्युरोगादीनां । ईशानो भासामित्येवमा-
दीनि देवेषु क्षत्राणि । तदन्विन्द्रादिक्षत्रदेवताधिष्ठितानि

कथं तर्हि तस्य कस्मानुष्ठानसामर्थ्यसिद्धिरित्याशङ्क्य समनन्तरवाक्यं
व्याचष्टे । तदिति । तदेव सृष्टमाकाङ्क्षाद्वारा स्फुटयति । किंपुनरिति ।
एका चेत् क्षत्रजातिः सृष्टा कथं तर्हि यान्येतानीति बहुक्तिरित्याशङ्क्याह ।
तद्व्यक्तिभेदेनेति । क्षत्रजातेरेकत्वात् कथं क्षत्राणीति बहुवचनमित्या-
शङ्क्य जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यां (पां १।२।५८) इति
सृष्टिसाम्प्रित्याह । जातीति । बहुक्तेर्गत्यनन्तरमाह । व्यक्तीति । तावत्
बहुत्वाज्जातेषु तदभेदा क्षत्राणि भेदसुपचर्य बहुक्तिरित्यर्थः । क्षत्राणीति

तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रिय-
मधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति
सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म ।

मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्यदंश्यानि पुरुवरःप्रभृतीनि सृष्टा-
न्येव द्रष्टव्यानि । तदर्थं एव हि देवक्षत्रसर्गः प्रस्तुतः ।

यस्माद्ब्रह्मणातिशयेन सृष्टं क्षत्रं तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति-
ब्राह्मणजातेरपि नियन्तु । तस्माद्ब्रह्मणः कारणभूतः
क्षत्रियस्य क्षत्रियमधस्तादवस्थितः सन्नुपरिस्थितमुपास्ते । का
राजसूये । क्षत्र एव तदालीयं यशः ख्यातिरूपं ब्रह्मेति
दधाति स्थापयति । राजसूयाभिषिक्तेनासन्त्यां स्थितेन
राज्ञाऽऽसन्नितो ब्रह्मन्निति ऋत्विक् पुनस्तं प्रत्याह त्वं
राजन् ब्रह्मासीति । तदेतदभिधीयते क्षत्र एव तद्यशो
दधातीति । सैषा प्रकृता क्षत्रस्य योनिरिव यद्ब्रह्म ।

बहुवचनमिति सखन्म । तेषां विशेषतो ग्रहणं क्षत्रस्योत्तमत्वं ख्याप-
विहसिति मन्वानः सन्नाह । कानि पुनरित्यादिना । ननु किमिति देवेषु क्षत्र-
सृष्टिरुच्यते । ब्राह्मणस्य कर्माहुषानसामर्थ्यसिद्धार्थं मनुष्येष्वेव तत्सृष्टि-
रुपदेष्टव्येत्याशङ्क्याह । तदन्विति । तथापि विवक्षिता सृष्टिरुच्यते
वक्तव्येत्याशङ्क्योपोद्घातोऽयमित्याह । तदर्थं इति । तस्मादित्यादि व्याचष्टे ।
यस्मादिति । क्षत्रस्य नियन्तृत्ववदुत्कर्षं हेतुन्तरमाह । तस्मादिति । ब्रह्मेति
मसिद्धं ब्राह्मणाख्यमिति यावत् । उक्तमेव प्रपञ्चयति । राजसूयेति ।
आसन्त्यां मञ्चिकायाम् । क्षत्रेखकीयं यशः समर्पयतो ब्राह्मणस्य नि-
ष्कर्षमाशङ्क्याह । सैषेति ।

तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवा-
न्तत उपनिश्चयति स्वां योनिं य उ एनं
हिनस्ति स्वां स योनिमृच्छति स पापीयान्
भवति यथा श्रेयां स हिं सित्वा ॥ ११ ॥

तस्माद्यद्यपि राजा परमतां राजसूयाभिषेकगुणं
गच्छत्याप्नोति ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिमेवान्ततोऽन्ते कर्मपरि-
समाप्तावुपनिश्चयति स्वां योनिं पुरोहितं निधत्त इत्यर्थः ।
यस्य पुनर्वलाभिमानात् स्वां योनिं ब्राह्मणजातिं ब्राह्मणं य
उ एनं हिनस्ति न्यग्भावेन पश्यति स्वामात्मीयामिव स
योनिमृच्छति स्वं प्रसवं विच्छिनत्ति विनाशयति । स
एतत्कृत्वा पापीयान् पापतरो भवति । पूर्वमपि क्षत्रियः
पाप एव । क्रूरत्वादात्मप्रसवहिंसया सुतरां । यथा लोके
श्रेयांसं प्रशस्ततरं हिंसित्वा परिभूय पापतरो भवति
तद्वत् ।

तयोर्ब्राह्मणत्वस्य तत्त्वत्वात्कुतोऽवान्तरभेदः । क्षत्रमपि क्रतुकाळे
ब्राह्मण्यं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । तस्मादिति । क्षत्रस्य ब्रह्माभिभवे दोष-
श्रवणाच्च तस्य तदपेक्षया तद्गुणत्वमित्याह । यस्त्विति । प्रमादादपि वक्तु-
मशब्दः । य एनं हिनस्तीति प्रतीकग्रहणम् । यस्तु सुनरित्यादिव्याख्या-
नमिति भेदः । ईयसुनस्तरवर्थस्य प्रयोगे हेतुमाह । पूर्वमपीति । ब्रा-
ह्मणाभिभवे पापीयस्त्वमित्येतदुदाहरणेन पुद्गावारोपयति । यथेति । ११ ।

स नैव व्यभवत् स विश्वमसृजत यान्येतानि
देवजातानि गणश्च आख्यायन्ते वसवो रुद्रा
आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ १२ ॥

स नैव व्यभवत् सशौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै

क्षत्रे सृष्टेऽपि स नैव व्यभवत् कर्मणे ब्रह्म । तथा न
व्यभवद्वित्तोपार्जयितुरभावात् । स विश्वमसृजत कर्मसा-
धनवित्तोपाजनाय । कः पुनरसौ विद्र । यान्येताति देवजा-
तानि स्वार्थे निष्ठा । य एते देवजातिभेदा इत्यर्थः । गणश्च
गणं गणमाख्यायन्ते कथ्यन्ते गणप्राया हि विश्वः । प्रायेण
संहता हि वित्तोपार्जने समर्थाः नैकैकशः । वसवोऽष्ट-
सङ्ख्यो गणस्तथैकादशरुद्राः द्वादशादित्याः विश्वेदेवा-
स्त्रयोदश विश्वाया अपत्यानि सर्व्वे वा देवा मरुतः सप्त
सप्त गणाः ।

स परिचारकाभावात्पुनरपि नैव व्यभवत् स शौद्रं पशू-
मसृजत शूद्र एव शौद्रः स्वार्थे वृद्धिः कः पुनरसौ

कर्तुर्ब्राह्मणस्य नियन्तुश्च क्षत्रियस्य सृष्टत्वात्किञ्चत्तरेणेत्याशङ्क्याह ।
क्षत्र इति । तदग्राचष्टे । कर्मण इति । ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मिन्नभिमानो
पुरुषः तथा क्षत्रसर्गात्पूषमिवेति यावत् । कथं तर्हि लौकिकसामर्थ्य-
सम्पादनद्वारा कर्मान्तुष्टानमत आह । स विश्वमिति । देवजातानीत्यत्र
तकारो निष्ठा गणं गणं कृत्वा किमित्याख्यानं विश्वमित्याशङ्क्याह ।
गणेति । विश्वं समुदायप्रधानत्वमद्यापि प्रतप्रचक्षितग्राह । प्रायेणेति ॥ १२ ॥

कर्तुं पालयितुं धनार्जयितुं सृष्टत्वात् कृतं वर्णान्तरसृष्ट्येत्या-
शङ्क्याह । सपरिचारकेति । शौद्रं वर्णमसृजतेतत्प्रलौकारो वृद्धिः । ३-

पूषेयं ह्रीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किञ्च ॥ १३ ॥

स नैव व्यभक्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदे-
तत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मोत्परं नास्त्यथो
अबलीयान् बलीयां समाशंसते धर्मेण यथा

शूद्रो वर्णो यः सृष्टः । पूषणं पुष्यतीति पूषाकः । कः
पुनरसौ पूषेति विशेषतस्तन्निर्दिशति । इयं पृथिवी पूषा ।
स्वयमेव निर्व्वचनमाह । इयं ह्रीदं सर्वं पुष्यति पुष्याति
यदिदं किञ्च ।

स चतुरः सृष्टापि वर्णान्नैव व्यभवदुग्रत्वात्क्षत्रस्यानि-
यताशङ्कया तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत । किं तद्धर्मं तदेत-
च्छ्रेयोरूपं सृष्टं क्षत्रस्य क्षत्रं क्षत्रस्यापि नियन्तु उग्रा-
दप्युग्रं यद्धर्मो धो धर्मस्तस्मात् क्षत्रस्यापि नियन्तृत्वाद्वर्मा-
त्परं नास्ति । तेन हि नियम्यन्ते सर्वे तत्कथमित्युच्यते । अथो
अप्यल्पबलीयान्दुर्बलतरो बलीयांसमात्मनो बलवत्तर-

प्यतीति पुषेत्युक्तत्वात्प्रत्यक्षानवकाशत्वमाशङ्क्याह । विशेषत इति । पूषशब्द-
स्यार्थान्तरे प्रसिद्धत्वात् कथं पृथिव्यां वृत्तिरित्याशङ्क्याह । स्वयमेवेति ॥ १३ ॥

ननु चानुवर्ण्यो सृष्टे तावदेव कर्माहुषानसिद्धेरत्वं धर्मसृष्ट्येत्यत
आह । स चतुर इति । अनियताशङ्कया नियामकामावे तस्यानियतत्व-
सम्भावनयेति यावत् । तच्छब्दः सृष्टृब्रह्मविषयः । कुतो धर्मस्य सर्वनिय-
न्तृत्वं क्षत्रस्यैव तत्प्रसिद्धेरित्याह । तत्कथमिति । अनुभवसमुत्पत्त्य परि-
हरति । उच्यत इत्यादिना । तदेवोदाहरति । यथेति । राज्ञा स्वर्ग-
मान इति शेषः । धर्मस्योत्कृष्टत्वेन नियन्तृत्वे सत्यादभिन्नत्वे हेतुत्वर-

राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात् सत्यं
वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तं सत्यं
वदतीत्येतद्वै तदुभयं भवति ॥१४॥

मप्याशंसते कामयते जेतुं धर्मेण बलेन । यथा लोके राज्ञा
सर्वबलवत्तमेनापि कुटुम्बिकः । एवं तस्मात् सिद्धं धर्मस्य
सर्वबलवत्तरत्वात्सर्वनियन्तृत्वम् ॥ यो वै स धर्मो व्यवहार-
लक्षणो लौकिकैर्व्यवहियमाणः सत्यं वै तत्सत्यमिति
यथाशास्त्रार्थता स एवानुष्ठेयमानो धर्मनामा भवति ।
शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानस्तु सत्यं भवति । यस्मादेवं तस्मा-
त्सत्यं यथा शास्त्रं वदन्तं व्यवहारकाल आहुः समीपस्था-
उभयविवेकज्ञाः । धर्मं वदतीति प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं
वदतीति । तथा विपर्ययेण धर्मं वा लौकिकं व्यवहारं
वदन्तमाहुः सत्यं वदति शास्त्रादनपेतं वदतीत्येतदुक्त-
मुभयं ज्ञायमानमनुष्ठेयमानञ्च तद्धर्म एव भवति तस्मात्

माह । यो वा इति । कथं धर्मस्य सत्यत्वं । स हि पुरुषधर्मो वचन-
धर्मः । सत्यत्वमित्यवान्तरभेदादित्याशङ्क्याह । स एवेति । यद्योक्ते विवे-
के लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति । यस्मादिति । उभयशब्दो धर्मसतप्रवि-
पयो धर्मं वदतीत्येतदेवं विगजते । प्रसिद्धमिति । यथा शास्त्राहुसा-
रेण वदन्तं धर्मं वदतीति तथा पूर्वोक्तपदनयैपरीतेन धर्मं वदन्तं सतप्रं
वदतीत्याहु रिति योजना । धर्मस्यैव व्याचष्टे । लौकिकमिति । सतप्रं
संहरति । यदुक्तमिति । शास्त्रार्थजं यथेष्टव्यवहारान्निवृत्तयः । यथा यम-
वृत्तादिशब्देषु धर्मसंशयेषु तु शास्त्रार्थवशाद्विपर्ययः । यथा चैतद्वन्द-

तदेतद्ब्रह्म चतुर्विदं शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्मा-
भवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः

स धर्म्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः शास्त्रज्ञानितरांश्च सर्वानेव
नियमयति । तस्मात् स चतुर्स्यापि चतुर्मतस्तदभिमानो
ऽविद्वांस्तद्विशेषानुष्ठानाय ब्रह्मचतुर्विदशूद्रनिमित्तविशेष-
मभिमन्यते । तानि च निसर्गत इव कर्म्मधिकारनि-
मित्तानि ॥ १४ ॥

तदेतच्चातुर्वर्ण्यं सृष्टं ब्रह्म चतुर्विदं शूद्र इत्युत्तरार्थं
उपसंहारो यत्तत्सृष्टं ब्रह्म तदग्निनैव नान्येन रूपेण देवेषु ।
ब्रह्म ब्राह्मणजातिरभवद् ब्राह्मणो ब्राह्मणस्वरूपेण मनुष्येषु
ब्रह्माभवदितरेषु वर्णेषु विकारान्तरं प्राप्य क्षत्रियेण
क्षत्रियोऽभवदिन्द्रादिदेवताभिष्ठितो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण

न दिव्युदासेनाग्निहीत्वादावता हेतुहेतुमद्भावादुभयोरैक्यमिति भावः ।
धर्मस्य सत्यादभेदे फलितमाह । तस्मादिति । तस्य सर्वनियन्त्रत्वेऽपि
प्रकृते किमायातं तदाह । तद्वाक्य इति । तर्हि यथोक्तं धर्मवशा-
देव कर्मानुष्ठानसिद्धेर्वर्णाश्रमाभिमानस्य किञ्चित्करत्वनित्याशङ्क्याह । अत
इति । धार्मिकत्वाद्प्रभिम नो ब्राह्मण्याद्यभिमानं पुरोधायानुष्ठापकश्चेत्त-
दभिमानोऽपि तथैवाभिमानान्तरं पुरस्कृत्यानुष्ठापयेदित्याशङ्क्याह ।
तानि चेति ॥ १४ ॥

न खल्वविदुषो धार्मिकस्य ब्राह्मण्यादिषु निमित्तेषु सत्सु कर्म्म-
प्रवृत्तौ निमित्तान्तरमपेक्षते प्रमाणाभावादित्यर्थः । पुनरुक्तिर्वैयर्थ्यमाश-
ङ्क्योक्तं । उत्तरार्थं इति । पूर्वत्र देवेषु दर्शितस्य वर्णविभागस्य मनु-
ष्येषु उत्तरग्रन्थयोजनार्थं इति यावत् । सूत्रवर्णचतुष्टयमिविष्टमवान्तरवि-
भागमभिधातुमारभते । यत्तदिति । नान्येन देवान्तरस्वरूपेण क्षत्रादि-

शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते
ब्राह्मण मनुष्येष्वेताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत्

शूद्रः । यस्मात् क्षत्रादिषु विकारापन्नमग्नी ब्राह्मण एव
चाविकृतं स्रष्टु ब्रह्म तस्मादग्नावेव देवेषु देवानां मध्ये लोकं
कर्मफलमिच्छन्त्यग्निसम्बद्धं कर्म कृत्वेत्यर्थः । तदर्थमेव हि
तदुब्रह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितं । तस्मात्तस्मि-
द्मग्नी कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयत इत्येतदुपपन्नं ब्राह्मणे
मनुष्येषु । मनुष्याणां मध्ये कर्मफलेच्छायां नाग्न्यादि-
निसिक्तक्रियापेक्षा किं तर्हि जातिमात्रस्वरूपप्रतिलम्बे-
नैव पुरुषार्थसिद्धिः । यत्र तु देवाधीना पुरुषार्थसिद्धि-
स्तत्त्वैवाग्न्यादिसम्बन्धक्रियापेक्षा । कृतेश्च जप्येनैव तु संसिध्ये

विकारमन्तरेणेति यावत् । विकारान्तरमग्निब्राह्मणलक्षणं । क्षत्रियेष्वेत्यत्र
विवक्षितमर्थमाह । इन्द्रादिदेवताधिष्ठित इति । वैश्येनेति वस्त्राद्यधिष्ठि-
तत्वं । शूद्रेणेति पूषाधिष्ठितत्वं । अग्न्यादिभावमापन्नस्य क्षत्रादिभावो
न तु क्षत्रादिभावमापन्नस्याग्न्यादिभाव इत्येतावन्मात्रेण ब्रह्मणो वि-
कृतत्वाविकृतत्वमग्निब्राह्मणस्तुत्यर्थं कृतमित्यभिप्रेत्य तस्मादित्यादि व्याचष्टे ।
यस्यादिति । यथोक्तमर्थनया न्यायत्वं साधयति । तदर्थमेवेति । कर्म
फलदानार्थमिति यावत् । मनुष्याणां मध्ये कसपि मनुष्यसवलम्ब्य
कर्मफलभोगापेक्षायाः अधिकरणसम्पूटानभावेना व्यवस्थिताग्नीन्द्रादिनिसिक्त-
क्रियापेक्षा नास्ति किन्तु ब्राह्मणजातिप्राप्तिमात्रेण तत्सम्बद्धं जप्यादि कर्मा-
वश्यन्तावीति तन्मात्रेण पुरुषार्थः सिध्यतीति प्रतीकग्रहणपूर्वकमाह ।
मनुष्याणामिति । कुत्र तर्हि यथोक्तक्रियापेक्षेति तत्राह । यत्र त्विति ।
देवानां मध्येऽग्निसम्बन्धमेव कर्म कृत्वा पुरुषार्थलाभो मनुष्याणां मध्ये तु

द्वाराङ्गणा नात्र संशयः । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्री ब्राह्मण
उच्यत इति । पारिव्राज्यदर्शनाच्च । तस्माद्ब्राह्मणत्व एव
मनुष्येषु लोकं कर्मफलमिच्छन्ति । यस्मादेताभ्यां हि
ब्राह्मणाग्निरूपाभ्यां कर्मकर्तृधिकारणरूपाभ्यां यत्स्रष्टृ
ब्रह्मसाक्षादभवत् ॥

अत्र तु परमात्मलोकमग्नौ ब्राह्मणे चेच्छन्तीति केचित् ।
तदसत् । अविद्याधिकारे कर्माधिकारार्थं वर्णविभागस्य
प्रस्तुतत्वात्परेण च विशेषणात् । यदि ह्यत्र लोकशब्देन पर
एवात्मीयेत परेण विशेषणमनर्थकं स्यात् स्व लोकमदृष्टेति ।
स्वलोकव्यतिरिक्तश्चेदग्न्यधीनतया प्रार्थ्यमानः प्रकृतो
लोकस्ततः स्वमिति युक्तं विशेषणं प्रकृतपरलोकनिवृत्त्य-

ब्राह्मण्यप्रयुक्तजप्यादिमात्रेण तन्माप्तिरित्यत्र प्रमाणमाह । स्रुतेष्वेति ।
जप्यग्रहणं जातिमात्रमयुक्तकर्मापेक्षलक्षणार्थं । अन्यदग्निस्त्वन्नं कर्म ।
कोऽयं ब्राह्मणो नाम तत्राह । मैत्र इति । सर्वेषु भूतेष्वभयप्रदो
विधिर्एज तिमनिति यावत् । ननु यथोक्तस्रुतेर्ब्राह्मण्यप्रतिबन्धमात्राद्-
भ्युदयलाभेऽपि कुतस्ततो निःश्रेयससिद्धिस्तत्राह । पारिव्राज्येति ।
ब्राह्मणो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति ब्राह्मणस्य पारिव्राज्यं श्रूयते ।
तच्च सन्नप्रादुर्ब्राह्मणः स्थानमिति ब्रह्मलोकसाधनं गम्यते । अतश्च ब्राह्म-
णजातिनिमित्तं लोकमिच्छन्तीति युक्तमित्यर्थः । ब्राह्मणो मनुष्येष्वित्य-
स्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । हेतुगक्यमादाय व्यापष्टे । यस्मा-
दिति ।

हिषङ्कार्थो यस्मादियुक्तो यत्स्रष्टृ ब्रह्म तदेताभ्यां यस्मात्साक्षा-
दभवत्तस्मादग्नावेवेत्प्रादि युक्तमिति योजना । अग्नौ ऊत्वा ब्राह्मणे च
दत्वा परमात्मलक्षणं लोकमाप्नुमिच्छन्तीति भर्तृप्रपञ्चव्याख्यानमनुव-
दति । अत्रेति । अग्नौ तस्मादित्प्रादिवाक्यविषया । प्रक्रमालोचनायां

यत्वात् स्वत्वेन चाव्यभिचारात्परमात्मलोकस्य । अविद्याक्लेश-
तानाञ्च स्वत्वव्यभिचारात् । ब्रवीति च कर्मक्षतानां व्यभि-
चारं क्षीयत एवेति । ब्रह्मणा सृष्टा वर्णाः कर्मार्थः । तच्च
कर्म धर्माख्यं । सर्वानेव कर्तव्यतया नियन्तृपरुषार्थ-
साधनं च । तस्मात्तेनैव चैतन्मणा स्वी लोकः परमात्मा-
ख्योऽविदितोऽपि प्राप्यते किं तस्यैव पदनीयत्वेन क्रियत
इत्यत आह ॥

कर्मफलमिहलोकशब्दार्थो न परमात्मा प्रक्रममङ्गप्रसङ्गादिति दूषयति ।
तदसदिति । कर्माधिकारार्थं कर्मसु प्रवृत्तिविद्वार्यमिति यावत् ।
वाक्यशेषगतविशेषणवशादपि कर्मफलस्यैवात्र लोकशब्दवाच्यत्वमितग्राह्यं ।
यरेष चेति । तदेव प्रपञ्चयति । यदि हीति । परपक्षे स्वमिति विशेषणं
व्यावर्त्याभावात् पठते चेत्तत्पक्षेऽपि कथं तदुपपत्तिरित्यग्राह्यग्राह्यं ।
स्वलोकैति । परशब्दोऽन्तात्मविधयः । ननु प्रकृते वाक्ये लोकशब्देन पर-
मात्मा नोच्यते चेदुत्तरवाक्येऽपि तेषां नासाव्येत विशेषाभावादित्या-
शङ्क्य विशेषणसामर्थ्यान्नैवमितग्राह्यं । स्वत्वेन चेति । कर्मफलविधयत्वेनापि
विशेषणस्य नेतृं शक्यत्वाच्च विशेषसिद्धिरित्यग्राह्यग्राह्यं । अविद्येति ।
तेषां स्वरूपव्यभिचारे वाक्यशेषं प्रमाणयति । ब्रवीति चेति । उत्तरवाक्यं
व्यावर्त्यं पूर्वपक्षमाह । ब्रह्मणेति । तत्पुनरचेतनमकिञ्चित्करमितग्रा-
ह्यग्राह्यं । तच्चेति । सर्वैरेव वर्णैः स्वस्वकर्तव्यतया तान् प्रति नियन्तृ-
भूतेति योजना । तस्य पुमर्थोपायत्वमसिद्धिमादाय फलितमाह । तस्मा-
दिति । अविदितोऽपीति हेतुः । देवतागुणजम् सुप्तिहेदरिति पक्षं
प्रतिषेधमुत्तरवाक्यमुत्पादयति । अत आह्वेति ।

अथ यो ह वा अस्मात्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति
स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तो

अथेति पूर्वपक्षविनिवृत्त्यर्थः । यः कश्चित् ह वै अस्मा-
त्तां सारिकात् पिण्डग्रहणलक्षणादविद्याकामकर्महेतुकाद-
ग्न्यग्नीनकर्माभिमानतया वा ब्राह्मणजातिमात्रकर्माभिमानि-
तया वा आगन्तुकादस्वरूपभूतालोकात् स्वं लोकमा-
त्माख्यमात्मत्वेनाव्यभिचारित्वाददृष्ट्वाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रैति
स्त्रियते । स यद्यपि स्त्री लोकोऽविदितोऽविद्यया व्यव-
हितोऽस्व इवाज्ञात एनं सङ्ख्यापूरण इव लौकिक आत्मा-
न भुनक्ति न पालयति शोकमोहभयादिदोषापनयेन ।
यथा च लोके वेदोऽननूक्तोऽनधोतः कर्माद्यवबोधकत्वेन
न भुनक्त्यन्यद्वा लौकिकं कथादि कर्माकृतं स्वात्मनान-

ज्ञानादेव मुक्तिर्न कर्मणेत्यागमप्रसिद्धमिति निपातयोरर्थः । तत्र
निमित्तमुपादानञ्चेति द्वयं सङ्क्षिपति । अविद्येति । निमित्तं विदु-
ष्योति अग्नप्रधानेति । आत्माख्यस्य लोकस्य सत्त्वे हेतुमाह । आत्मत्वे-
नेति । अहं ब्रह्मास्मीत्यद्वेति सत्त्वन्व । यः परमात्मानमविदित्वैव
स्त्रियते तमेनं परमात्मानं पालयतीति योजना । परमात्मनः स्वरूपत्वा-
दविदितस्यापि पालयितृत्वं स्यादिनग्राह्यमाह । स वदपीति । लोक-
शब्दादुपरिष्ठात्तत्तथापीति द्रष्टव्य । अविदित इत्यस्य व्याख्यानमविद्य-
येतग्रादि । परमात्माख्यो लोको नाज्ञातो भुनक्तीत्यत्र कर्मफलभूतं
लोकवैधर्म्म्यं दृष्टान्ततया दर्शयति । अथ इति । अज्ञातस्यापालयितृ-
त्वे साधर्म्म्यदृष्टान्तमाह । सङ्ग्रेति । तथा लौकिको दशमो दशमो
ऽस्मीत्यज्ञातो न शोकादिनिवर्त्तनेनात्मानं भुनक्ति तथा परमात्मापीत्य-
र्थः । तत्रैव श्रुत्युक्तं दृष्टान्तद्वयं व्याचष्टे । यथाचेतग्रादिना । अवि-

अन्यथा कर्मकृतं यदिह वा अथनैवंविद्
महत्पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यां ततः क्षीयत

भिव्यञ्जितमालोयफलप्रदानेन भुनक्त्येवमात्मा स्वी लोकाः
स्वेनैव नित्यात्मस्वरूपेणानभिव्यञ्जितोऽविद्यादिप्रहाणेन
न भुनक्त्येव । ननु किं स्वलोकदर्शननिमित्तपरिपालनेन
कर्मणः फलप्राप्तिधौव्यादिष्टफलनिमित्तस्य च कर्मणो
बाहुल्यात्तन्निमित्तं पालनंमत्तयं भविष्यति । तन्न । कृतस्य
क्षयवत्त्वादित्येतदाह । यदि ह वै संसारेऽदुभुतवत्क्वचिन्म-
हात्माप्यनेवंवित् स्वं लोकं यथोक्तेन विधिना विद्वान्मह-
द्ब्रह्ममेधादि पुण्यं कर्मेष्टफलमेव नैरन्तर्येण करोत्य-
नेनैवानन्त्यं मम भविष्यतीति । तत्कर्म ह अस्याविद्याव-
तोऽविद्याजनितकामहेतुत्वात् स्वप्नदर्शनविभ्रमोद्भूतविभूतिव-
दन्ततोऽन्ते फलोपभोगस्य क्षीयत एव । तत्कारणयोः-

द्यादीतग्रादिशब्देन तदुक्तं सर्वं सङ्गृह्यते । यदिहेतुग्रादिवाक्यापोद्य क्षो-
द्यमुत्थापयति । न चेति । नन्वानिष्टफलनिमित्तस्यापि कर्मणः प्राप्तिधौ-
व्यात्कथं कर्मणो मोक्षः सेत्स्यति तत्राह । इष्टेति । बाहुल्यमश्व-
मेधादिकर्मणो महत्तरत्वं तद्वि दुरितमभिभूय मोक्षमेव सम्पादयिष्यती-
त्यर्थः । यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायमाश्रित्य परिहरति । तच्चे-
तग्रादिना । सप्तम्यर्थः संसार इति निपातार्थं सूचयति । अद्भुत-
वदिति ।

अनेवंपित्तं व्याकरोति । स्वं लोकमिति । यथोक्तो विधिरन्त्य-
व्यतिरेकादि । पुण्यकर्मच्छिद्रेषु दुरितप्रसक्तिं निवारयति । नैरन्-
त्येष्टिति । तथा पुण्यं सञ्चिन्वतोऽभिप्रायमाह । अनेनेति । प्रकान्तः

एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव
लोकमुपास्ते न हास्य कर्म चीयते

विद्याकामयोश्चलत्वात्कृतञ्चयधौव्योपपत्तिस्तस्मान्न पुण्यक-
र्मफलपालनानन्त्याशास्त्येव । अत आत्मानमेव स्वं लोकं ।
आत्मानमिति स्वं लोकमित्यस्मिन्नर्थे स्वं लोकमिति प्रकृत-
त्वादिह च स्वशब्दस्याप्रयोगादुपासीत । स य आत्मानमेव
लोकमुपास्ते । तस्य किमित्युच्यते । न हास्य कर्म चीयते ।
कर्मभावादेवेति नित्यानुवादः । यथाऽविदुषः कर्म-
क्षयलक्षणं संसारदुःखं सन्ततमेव । न तथा तदस्य विद्यत
इत्यर्थः । मिथिलायां प्रदोषायां न मे दह्यति किञ्चनेति
यद्वत् । स्वात्मलोकोपासकस्य विदुषोऽविद्यासंयोगात्कर्मैव-
न चीयत इत्यपरे वर्णयन्ति । लोकशब्दार्थञ्च कर्म-

यच्छब्दामेक्षितं कथयति । तत्कर्मैति । प्रागुक्तन्यायाद्योती निपात ।
कारणरूपेण कार्यस्य भ्रुवत्वमाशङ्क्याह । तत्कारणयोरिति । सुक्तेर-
नित्यत्वदोषसमाधिस्तर्ह्ये केन प्रकारेण स्यादित्याशङ्क्याह । अत इति ।
आत्मशब्दार्थमाह । स्वं लोकमिति । तदेव स्पष्टयति । आत्मानमिति ।
आत्मशब्दस्य प्रकृतस्वलोकविषयत्वे हेतुन्तरमाह । इह चेति । प्रयोगे
तु पुनरुक्तिभयादर्थान्तरविषयत्वमपि स्यादित्यर्थः । विद्याफलमाकाङ्क्षाद्वारा
निक्षिपति । स य इति । कर्मफलस्य क्षयित्वमुक्त्वा कर्मणोऽक्षयत्वं
वदतो व्याहृतिमाशङ्क्याह । कर्मैति । वाक्यस्य विवक्षितमर्थवेधकं दृष्टा-
न्तेन व्यचष्टे । यथेति । अविदुष इति छेदः । कर्मक्षयेऽपि वा विदुषो
दुःखाभावे दृष्टान्तमाह । मिथिलायामिति । आत्मानमित्यादि केवल-
ज्ञानान्मुक्तिरित्येव परतया व्याख्यातम् । सम्प्रति भर्तृप्रपञ्चव्याख्यासुखा-

समवायिनं द्विधा परिकल्पयन्ति किलैको व्याकृतावस्थः
 कर्माश्रयो लोको हिरण्यगर्भास्थस्तं कर्मासमवायिनं
 लोकं व्याकृतं परिच्छिन्नं य उपास्ते तस्य किल परि-
 छिन्नकर्मात्मदर्शिनः कर्म क्षीयते । तमेव कर्मासमवा-
 यिनं लोकमव्याकृतावस्थं कारणरूपमापाद्य यस्तूपास्ते
 तस्यापरिच्छिन्नकर्मात्मदर्शित्वात्तस्य च कर्म न क्षीयत
 इति । भवतीयं शोभना कल्पना न तु श्रौतो । स्वलोक-
 शब्देन प्रकृतस्य परमात्मनोऽभिहितत्वात् ॥

पयति । स्वात्मेति । आत्मलोकोपासकस्य कर्माभावे कथं तदक्षयमाचो-
 युक्तिरित्याशङ्क्य कर्माभावस्यासिद्धिमभिसम्भाव्य कर्मसाध्यं लोकं व्याकृता-
 व्याकृतरूपेण भिनत्ति । लोकशब्दार्थञ्चति । औत्मेक्षिको कल्पना न तु
 श्रौतीति वक्तुं किलेत्, क्तम् । तत्वाद्यलोकशब्दार्थमनूद्य 'तदुपासकस्य दोष-
 माह । एक इति । परिच्छिन्नः कर्मात्मा तत्वाध्यो व्याकृतावस्थो लोक-
 स्तस्मिन्नहङ्गोपासकस्येति यावत् । किलशब्दस्तु पूर्ववत् । द्वितीयं
 लोकशब्दार्थमनूद्य तदुपासकस्य लाभं दर्शयति । तमेवेति । यथा कुण्ड-
 लादेरन्तर्वाहिरन्तरेण सुदर्शातिरिक्तरूपानुपलम्भात्तद्रूपेणास्य नित्यत्वम् ।
 तथा कर्मसाध्यं हिरण्यगर्भादिलोकं कार्यत्वादव्याकृतं कारणमेवेत्यङ्गी-
 कृत्य यस्तस्मिन्नहङ्गोपासके तस्यापरिच्छिन्नकर्माध्यलोकलोपासकत्वा-
 द्वाविविधं कर्माविविधं घटते । तस्य स्वत्वात्मेव कर्म । तेन तस्य तन्न
 क्षीयते । यः पुनरहंतावस्थाउपास्ते तस्यात्मैव कर्म भवतीति हि भर्तृ-
 मपञ्चैवैवमित्यर्थः । आत्मानमित्यादि सञ्चक्ष्यपरमिति प्राप्तं पञ्चं प्रत्यहं ।
 भवतीति । औतत्वानावे हेतुमाह । स्वलोकेति । स्वं लोकमहृद्वेत्यत्र
 स्वलोकाशब्देन परस्य प्रकृतस्यात्मानमेवेत्यत्र प्रकृतहानाप्रकृतमभ्यापरि-
 हारार्थमुक्तत्वात्मा लोकद्वैविध्यकल्पना युक्तेत्यर्थः ।

अस्माद्वात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥ १५ ॥

स्वं लोकमिति प्रसृत्य स्वशब्दं विहायात्मशब्दप्रक्षेपेण पुनस्तस्यैव प्रतिनिदेशादात्मानमेव लोकमुपासीतेति । तत्र कर्मसंमवायिलोककल्पनाया अनवसर एव । परेण च केवलविद्याविषयेण विशेषणाद्येषां नोऽयमात्मानं लोका इति पुत्रकर्मपरविद्याकृतेभ्यो हि लोकेभ्यो विशिनष्टि अयमात्मा नो लोका इति । न हास्य केन च न कर्मणा लोको भूयते एषोऽस्य परमलोका इति च । तैः सविशेषणैरस्यैकवाक्यता युक्ता । इहापि स्वं लोकमिति विशेषणदर्शनादस्मात्कामयत इत्ययुक्तमिति चेदिह स्वी लोकाः परमात्मा तदुपासनात् स एव भवतीति स्थिते यद्यत्कामयते तत्तदस्मादात्मनः

लोकशब्देनात्र परमात्मपरिग्रहे हेत्वन्तरमाह । स्वं लोकमिति । यथा लोकस्य स्वशब्दार्थो विशेषणं तथात्मानमित्यत्र स्वशब्दपर्यायात्मशब्दार्थस्तस्य विशेषणं दृश्यते न च कर्मफलस्य मुख्यमात्मत्वमतो लोकशब्दोऽत्र परमात्मवैत्यर्थः । प्रकरणाद्विशेषणाच्च सिद्धमर्थं दर्शयति । तच्चेति । परस्यैव लोकशब्दार्थत्वे हेत्वन्तरमाह । परेणेति । उत्तरमेव प्रपञ्चयति । पुत्रेति । अथ परेषु वाक्येषु परमात्मा लोकशब्दार्थः । प्रकृते तु कर्मफलमिति व्यस्येति चेन्नैवमेकवाक्यत्वसम्भवे तद्धेतुस्यान्यायत्वादित्याह । तैरिति । एकवाक्यत्वसम्भावनामेव दर्शयति । इहापीति । यद्योत्तरत्वात्मादशब्देन लोको विशेषितस्तथात्मानमित्यत्राप्यात्मशब्देन विशिष्यते । पूर्ववाक्ये च स्वं लोकमद्वेति स्वशब्देनात्मवाचिना तस्य विशेषणं दृश्यते । तथा च पूर्वपरालोचनायामेकवाक्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । प्रकरणेन परस्य लोकशब्दार्थत्वमयुक्तं लिङ्गविरोधादिति चोदयति । अस्मादिति । तदेव विद्वदिति । इहेतुप्रादिना । अर्थवादस्य लिङ्गं न

सृजत इति तदात्मप्राप्तिव्यतिरेकेण फलवचनमयुक्तमिति चेन्न । स्वलोकोपासनस्तुतिपरत्वात्स्वस्मादेव लोकात्सर्वमिष्टं सम्पद्यत इत्यर्थो नान्यदतः प्रार्थनीयमाप्तकामत्वात् । आत्मतः प्राण आत्मत आशा इत्यादि श्रुत्यन्तरेण । यथा सर्वात्मभावप्रदर्शनार्थो वा पूर्व्ववद्वदि हि पर एवात्मा सम्पद्यते तदा युक्तोऽस्माद्धेऽवात्मन इत्यात्मशब्दप्रयोगः स्वस्मादेवप्रकृतात्मनो लोकादित्येवमर्थः । अन्यथाऽव्याकृतावस्थात्सर्वमिष्टो लोकादिति सविशेषणमवच्छेत् । प्रकृतपरमात्मलोकव्यावृत्तये व्याकृतावस्थाव्यावृत्तये च । न ह्यस्मिन् प्रकृते विशेषितेऽश्रुतान्तरालावस्था प्रतिपत्तुं शक्यते ॥ १५ ॥

प्रकरणोद्भवमिति सत्त्वा समाधत्ते । नेतृादिना । स्तुतिमेव स्पष्टयति । स्वस्मादेवेति । लोकाज्ज्ञातादिति शेषः । यथाह्यन्द्ोग्ये स्तुतार्थमात्मनः चटृत्वमुच्यते तथात्माप्यात्मलोकं स्तोतुमेतत्फलवचनमित्याह । आत्मत इति । भवतु वा माभूदस्मद्भवेत्प्रादिरर्थवादस्तथापि तस्य सर्वात्मत्वप्रदर्शनार्थं चाद्युक्तमतलोकगद्देन परमात्मग्रहणमित्याह । सर्वात्मेति । तस्मात्तत्सर्वमभगदित् वाक्यं दृष्टान्तयति । पूर्व्वमिति किञ्चात्मशब्दस्य त्रिधा परिच्छेदशून्यार्थवाचिताया यच्चाप्नोतीतप्रादिन्यायेन सिद्धतात्त्विकमानाधिकरणलोकशब्दस्यापि तदर्थत्वात्परस्वैवात्म लोकत्वमित्याह । यदि हीति । किञ्च यदि लोकगद्देन परं हित्वा र्थान्तरमुच्यते तदा सविशेषणं वाक्यं स्यादन्यथा स्वलोकमिति प्रकृतपरमात्मलोकस्य त्वत्पक्षेऽनन्तरोक्तवृत्तलोकस्य व्यावृत्त्ययोगात् । न चात्र सविशेषणं वाक्यं दृष्टमतः स्वलोकमिति प्रकृतः परमात्मैवात्मात्वापि लोक इत्याह । अन्यथेति । विशेषणं विनैकस्मादित्यत्र परापराभ्यामर्थान्तरं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न हीति । स्वलोकमिति प्रकृते परमात्मन्यात्मानमेवेति विशेषिते चाव्याकृतावस्थापरापराभ्यामन्तरावस्था न प्रतिपत्तुं शक्यते तस्याः श्रुतत्वाभावादित्यर्थः ॥ १५ ॥

अथो अयं वा आत्मा सर्व्वेषां भूतानां लोकः स
यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यद-
नुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपुणाति,

अथो अयं वा आत्मा अत्राविद्वान्वर्णाश्रमाद्यभिमानो
धर्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्त्तव्यतया पशुवत्प-
रतन्त्र इत्युक्तम् । कानि पुनस्तानि कर्माणि यत्कर्त्तव्यतया
पशुवत्परतन्त्रो भवति । के वा ते देवादयो येषां कर्मभिः
पशुवदुपकरोतीति तदुभयं प्रपञ्चयति । अथो इत्ययं
वाक्योपन्यासार्थः । अयं यः प्रकृतो गृही कर्माधिकृतो
ऽविद्वान्वरीरेन्द्रियसङ्घातादिविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते ।
सर्व्वेषां देवादीनां पिपीलिकान्तानां भूतानां लोको भोग्य
आत्मेत्यर्थः । सर्व्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्मभिरुप-
कारित्वात् । कैः पुनः कर्मविशेषैरुपकुर्व्वन् केषां भूत-
विशेषाणां लोक इत्युच्यते । स गृही यज्जुहोति यद्यजते ।
यागो देवतामुद्दिश्य स्वत्वपरित्यागः । स एवासेचनाव-
धिको होमस्तेन होमयागलक्षणेन कर्मणावश्यकर्त्तव्यत्वेन
देवानां पशुवत्परतन्त्रत्वेन प्रतिबद्ध इति लोकोऽथ यदनु-

कर्णिकान्तरमवतार्य्य दत्तमनूद्याक्ताङ्गापूर्व्वकं तात्पर्य्यमाह ।
अथो इत्यादिना । अत्रेतरविद्यावस्थापूर्व्वग्रन्थो वा गृह्यते । अपिपर्या-
यस्याथोशब्दस्यासङ्गतिमाशङ्क्य व्याकरोति । अथो इतीति । परस्यापि
प्रकृतत्वात्ततो विशिनष्टि । गृहीति । गृहित्वे हेतुरविद्वानित्यादिरितर-
पर्य्युदासार्थं कर्माधिकृत इत्युक्तम् । कथमुक्तस्यात्मनः सर्व्वभोग्यतेत्या-
शङ्क्याह । सर्व्वेषामिति । तदेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति । कैः पुनरिति ।

[२५२]

यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वा-
सयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणां अथ
यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य
गृहेषु श्वापदावयास्यापिपीलिकाभ्य उपजी-

व्रूते स्वाध्यायमधीतेऽहरहस्तेन ऋषीणां लोकोऽथ यत्पि-
त्यभ्यो निष्ठुराति प्रयच्छति पिण्डोदकादि । यच्च प्रजामि-
च्छते प्रजार्थमुद्यमं करोतीच्छा चोत्पत्त्य पलक्षणार्था प्रजापति-
ञ्चोत्पादयतीत्यर्थः । तेन कर्माणावश्यकर्तव्यत्वेन पितृणां
लोकं पितृणां भोग्यत्वेन परतन्त्रो लोकः । अथ यन्मनुष्यान्
वासयते भूभ्युदकादिदानेन गृहे यच्च तेभ्यो वसङ्गोऽवसङ्गो
वार्थिभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणाम् । अथ यत्पशु-
भ्यस्तृणोदकं विन्दति लभ्यति तेन पशूनां यदस्य गृ-
हेषु श्वापदावयासि च पिपीलिकाभिः सह कर्णबलि-
भाण्डचालनाद्युपजीवन्ति तेन तेषां लोको यस्मादयमे-
तानि कर्माणि कुर्वन्नुपकरोति देवादिभ्यस्तस्मादयथाह

यजति जुहोत्यो ज्यगार्धचेनाग्निं पातु नृक्षितिमायद्वा यजति श्वेदना इव्य-
देशताज्जियाञ्चुदाये क्षताक्षेलादिति न्ययेनाह । यत्न इति । आशि-
चनं प्रक्षेपः । उत्तञ्च । जुहोति राक्षसे चनावधिकः स्यादिति । य-
थोक्तहोमादिभिर्देवादेन् प्रत्युपकुर्वन्तो गृहिणोऽविद्याया प्रतिबन्ध-
सम्प्राप्त्युपकारित्वव्याहृतिरित्याशङ्क्याह । यस्मादिति । पूर्वेषा-
मघयद्दानामभिप्रेतमर्थं मनूय समनन्तरवाक्यं सवतार्यं तदर्थमाह ।
तस्मादिति । देवादीनां कर्माधिकारिणि कर्तृत्वादपदिप्राचन-

वन्ति तेन तेषां लोको यथाह वै स्वाय लोकायारि-
ष्टिमिच्छेदेव चैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टि-
मिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमां सितम् ॥ १६ ॥

वै लोके स्वाय लोकाय स्वस्मा देहायारिष्टिमविनाशं स्वभा-
वात्प्रच्युतिमिच्छेत्स्वस्वभावप्रच्युतिभयात्पोषणरक्षणादिभिः
सर्वतः परिपालयेदेवं ह एवंविदे सर्वभूतभोग्योऽहमनेन प्रका-
रेण मयाऽवश्यमृणिवत्प्रतिकर्तव्यमित्येवमात्मानं परि-
कल्पितवते सर्वाणि भूतानि देवादीनि यथोक्तान्यरिष्टि-
मविनाशमिच्छन्ति स्वत्वाऽप्रच्युत्यै सर्वतः संरक्षन्ति
कुटुम्बिन इव पशून्स्तस्मादेषां तत्र प्रियमित्युक्तम् ।
तद्वै एतत्तदेतद्यथोक्तानां कर्मणामृणवदवश्यकर्तव्यत्वं
पञ्च महायज्ञप्रकरणे विदितं कर्तव्यतया मीमांसितं वि-
चारितञ्चावदानप्रकरणे ॥ १६ ॥

मेव परिरक्षणमिति विवक्षित्वा पूर्वोक्तं स्मारयति । तस्मादिति । यथोक्तं
कर्म कुर्वन् यद्यपि देवादीन् प्रत्युपकरोति तथापि न तत्कर्मत्वमावश्यकं
मानाभावादित्याशङ्क्याह । तद्वा इति । भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो
देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेतेषां पञ्च महायज्ञाः । ननु श्रुतमपि विचारं विना ना-
नुष्ठेयम् । न हि रुद्रोदनादि श्रुतमितेष्टवानुष्ठीयते तत्राह । मीमांसित-
मिति । तदेतदनुदयते यद्यजते स यदमौ जुहोतीत्याद्यवदानप्रकरणम् ।
अणं ह वावजायते जायमानो योऽस्त्रीत्यादिनार्थवादेनेति शेषः ॥ १६ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत् । ब्रह्मविदांश्चेत्तस्मात्प्रशुभा-
 वात्कर्त्तव्यताबन्धनरूपाप्रतिमुच्यते । केनायं कारितः
 कर्मबन्धनाधिकारेऽवश्य इव प्रवर्त्तते न पुनस्तद्विमोक्षणो-
 माये विद्याधिकार इति । ननुक्तं देवा रक्षन्तीति । वाढम् ।
 कर्माधिकारे स्वर्गोचरारूढानेव तेऽपि रक्षन्ति । अन्यथा
 क्षताभ्यामागमकृतनाशप्रसङ्गात् । न तु सामान्यपुरुषमात्रं
 विशिष्टाधिकारानारूढं तस्माद्भवितव्यम् । तेन येन प्रेरितो-
 ऽवश्य एव वहिर्मुखीभवति स्वस्माल्लोकात् । नन्वविद्या साऽ-
 विद्यावान् हि वहिर्मुखीभूतः प्रवर्त्तते । सापि नैव प्रव-
 र्त्तिका । वस्तुस्वरूपावरणालिका हि सा । प्रवर्त्तकवोजत्वन्तु

वाक्यान्तरमादाय व्याख्यातुं पातनिकां करोति आत्मैवेत्यादिना
 कनैव बन्धनं तत्ताधिकारोऽनुष्ठानं तस्मिन्निति यावत् । विद्याधिकारस्त-
 दुपाये श्रवणादौ प्रवृत्तिस्तत्रेत्यर्थः । यथोक्ताधिकारिणो देवादिभीर्क्षयं
 प्रवृत्तिमार्गे नियमेन प्रवर्त्तकमिति शङ्कते । नन्विति । उक्तमङ्गीकरोते ।
 गच्छसिति । तर्हि प्रवर्त्तकान्तरं न वक्तव्यं तत्राह । कर्माधिकारेति ।
 क्षतेभ्योऽधिकारेण स्वर्गोचरत्वं प्राप्तानेव देवादयोऽपि रक्षन्ति न सर्वान्धम-
 अन्धकारिणो निवृत्तिं तत्राह प्रवृत्तिपरत्वपक्षपाते कारणं वाच्यमित्यर्थः ।
 मनुष्यमात्रकर्मण्येव ते बलात्प्रवर्त्तयन्ति तेषामचिन्त्यशक्तित्वादित्याशङ्क्याह ।
 पश्येति । स्वर्गोचररूढानेवेतेष्वकारस्य व्यावर्त्त्यं कीर्त्तयति । न त्विति ।
 विशिष्टाधिकारो गृहस्यानुष्ठेयकर्मस्य गृहस्यत्वेन स्वाभित्वं तेन देवगोचर-
 तामप्राप्तमित्यर्थः । देवादिर्क्षयकारणत्वे फलितमाह । तस्मादिति ।
 मत्तुगविद्या यथोक्ताधिकारिणो नियमेन प्रवृत्त्यनुष्ठाने हेतुरिति शङ्कते ।

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सीऽकामयत

प्रतिपद्यतेऽन्वत्वमिव गत्तादिपतनप्रवृत्तिहेतुः । एवं तर्हि
उच्यतां किं यत्प्रवृत्तिहेतुरिति । तदिहाभिधीयते । एषण
कामः सः स्वाभाविक्यामविद्यायाञ्च वर्त्तमाना बालाः
प्रवर्त्तन्ते । पराञ्चः कामाननुयन्तीति काठकश्रुतौ । श्रुतौ च
काम एष इत्यादि । मानवे च सर्वा प्रवृत्तिः कामहेतुक्ये-
वेति । स एषोऽर्थः सविस्तरः प्रदर्श्यत इहाध्यायपरिसमाप्तेः ।

आत्मैवेदमग्र आसीत् । आत्मैव स्वाभाविकोऽविद्वान्
कार्यकरणसंघातलक्षणो वर्णी अग्रे प्राग्दारसम्बन्धा-
दात्मैत्यभिधीयते तस्मादात्मनः पृथग्भूतं काम्यमानं

नन्विति । तदेव स्फुटयति । अविद्यावानिति । तस्याः स्वरूपेण प्रवर्त्त-
कत्वं दूषयति । सापीति । अविद्यायास्तर्हि प्रवृत्त्यन्यव्यतिरेकौ कथ-
मितप्राशङ्ग्य कारणकारणत्वेनेतप्राह । प्रवर्त्तकेति । सतप्रत्यक्षिन् कारणे
कारणमेवाविद्याप्रवृत्तेरिति चेसत्प्राह । एवं तर्हीति । उत्तरवाक्यसुत्त-
रत्वेनावगार्यं तस्मिन् विवक्षितं प्रवर्त्तकं सङ्क्षिपति । तदिहाभिधीयत
इति तत्त्वार्थः श्रुतप्रन्तरं संवादयति । स्वाभाविक्यामिति । तत्रैव भगो-
वतः सम्प्रतिमाह । श्रुतौ चेति । अथ केन प्रयुक्तोऽयमितप्रादिप्रश्नस्यो-
त्तरं काम एष क्रोध एव रजोगुणसंज्ञैव इत्यादि । अकामतः क्रिया
काचिद्दृश्यते नेह कस्यचित् । यद्वि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टित-
मिति वाक्यमाश्रितप्राह । मानवे चेति । दर्शितमिति शेषः । उक्तोऽर्थे
तृतीयाध्यायशेषमपि प्रमाणयति । स एषोऽर्थ इति ।

एवं तात्पर्यं श्रुत्वा प्रत्येकमादाय यदानि व्याकरोति । आत्मैवेतप्रादिन
वर्णी द्विजत्वद्योतको ब्रह्मचारीति यावत् । कथं तर्हि हेत्वभावे तस्य
कामित्वमपि स्यादितप्राशङ्ग्यप्राह । जायादीति । यशब्दं व्याकुर्वन्नुत्तर-

जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ
कर्म्म कुर्वीत्येतावान् वै कामो नेच्छेत्

जायादिभेदरूपं नासीत् स एवैक आसीज्जायाद्येषणा
यौजभूताविद्यावानेक एवासीत् स्वाभाविक्या स्वात्मनि
'कर्त्तादिकारकक्रियाफलात्मकताध्यारोपलक्षणयाऽविद्यावास-
नया वासितः । सोऽकामयत कामितवान् । कथं जाया
कर्म्माधिकारहेतुभूता मे मम कर्त्तुः स्यात्तया विनाऽह-
मनधिकृत एव कर्म्मण्यतः कर्म्माधिकारसम्पत्तये भवे-
ज्जाया । अथाहं प्रजायेय प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येय । अथ
वित्तं मे स्यात्कर्म्मसाधनं गवादिलक्षणमथाहमभ्युदयनिः
श्रेयससाधनं कर्म्म कुर्वीय येनाहमनृणी भूत्वा देवादीनां
लोकान् प्राप्नुयां तत्कर्म्म कुर्वीय । काम्यानि च पुत्रवि-
त्तस्वर्गादिसाधनान्येतावान् वै काम एतावद्विषयपरि-
च्छिन्न इत्यर्थः एतावानेव हि कामयितव्यो विषयो यदु-
जायापुत्रवित्तकर्म्माणि । साधनलक्षणैषणा । लोकाश्च तयो

वाक्यसादायावशिष्टं व्याचष्टे । स्वाभाविक्येति । कामनाप्रकारं प्रत्यपूर्वकं
प्रकटयति । कथमिति । कर्म्माधिकारहेतुत्वं तस्याः साधयति । तयेति ।
प्रजां प्रति जायाया हेतुत्वद्योतकोऽयमशब्दः । प्रजाया मानुषवित्तान्कर्मा-
वसम्भ्युपेत्य द्वितीयोऽयमशब्दः । तृतीयवस्तुवित्तस्य कर्मानुष्ठाने हेतुत्वविष-
येति विभागः । कर्मानुष्ठानफलमाह । येनेति । तत्किं नितप्रनैमित्तिक-
कर्म्मणानेवानुष्ठानं नेत्याह । काम्यानि चेति । क्रिया पदमनुक्रुदुं च
शब्दः । कामशब्दस्य यद्यानुवृत्तमर्थं स्पष्टं त्वेतावानित्यादिवाक्यस्याभिप्राय-

नातो भूयो विन्देतस्मादप्येतच्चेकाको कामयते

मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति फलभूता
साधनैषणाश्चास्याः । एतदर्थं हि जायापुत्रवित्त-
कर्मलक्षणा साधनैषणा । तस्मात् सैकैवैषणा या
लोकैषणा सैव सत्यैषणा साधनापेक्षेति विधाऽतौऽव-
धारयिष्यत्युभे ह्येते एषणे एवेति । फलार्थत्वात्सर्व-
रम्भस्य । लोकैषणार्थप्राप्तौक्तैवेत्येतावान् वै एतावानेव
काम इत्यवधियते । भोजनेऽभिहिते तृप्तिर्न हि पृथ-
गभिधेया । तदर्थत्वाद्भोजनस्य । ते एते एषणे साध्यसाधन-
लक्षणे कामो येन प्रयुक्तो विद्वानवश एव कोशकारवदा-
त्मानं वेष्टयति कर्ममार्गं एवात्मानं न प्रणिदधद्विर्मु-
खीभूतो न स्व' लोकं प्रतिजानाति । तथा च तैत्तिरीयके
अग्निमुग्धो ह्येव धूमतान्तः स्व' लोकं न प्रतिजानातीति । का-

माह । साधनलक्षणेति । अस्या साधनैषणायाः फलभूता इति सखन्वः ।
द्वयोरेषणाऽमुक्त्वा लोकैषणा परिगिनष्टि । एतदर्थं हीति । कथन्नाहि
साधनैषणोक्तिरित्याशङ्काह । सैकेति । एतेन वाक्यशेषो ऽप्यनुष्णोभव-
त्तत्राह । अत इति । साधनवत्फलमपि काममात्रञ्चेत्कथन्नाहि अत्राह
साधनमात्रमभिधायैतावानवधियते तत्राह । फलार्थत्वादिति । उक्तसाधने
साध्यमार्थकमित्यत्र दृष्टान्तमाह । भोजन इति । साधनोक्तौ साध्य-
स्थार्थादुक्तेरेतावानिति द्वयोरेतुवादेऽपि कथमेषणात्वं कामशब्दस्तत्र प्रयु-
ज्यते । नहि तौ पर्यायौ । न च तदवाच्यत्वे तयोरनर्थकतेतत्राशङ्क्या-
पर्यायत्वमेषणाकामशब्दयोरुपेतत्राह । न एत इति । वेष्टनमेव स्पष्ट-
यति । कर्ममार्ग इति । अग्निमुग्धोऽग्निरेव होमादिद्वारेण मन्त्र श्रेयः-

जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ
कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नो-

यं पुनरेतावत्त्वमवधार्यते । कामानामनन्तत्वादनन्ता हि
कामा इत्येतदाशङ्क्य हेतुमाह । यस्मान्नेच्छंश्च न इच्छन्नपि
अतोऽस्मात्फलसाधनत्वलक्षणाद्भूयोऽधिकतर न विन्देत् ।
न हि लोके फलसाधनव्यतिरिक्तं दृष्टमदृष्टं वा लब्धव्य-
मस्ति । लब्धव्यविषयो हि कामस्तस्य चैतद्व्यतिरेकेणाभावा-
द्युक्तं वक्तुमेतावान् वै काम इति । एतदुक्तं भवति दृष्टार्थ-
मदृष्टार्थं वा साध्यसाधनलक्षणमविद्यावत् पुरुषाधिकार-
विषयमेषणाद्वयं . कामोऽतोऽस्माद्विदुषा व्युत्थातव्यमिति ।
यस्मादेवमविद्वानात्मा कामो पूर्वं कामयामास तथा पूर्व-
तरोऽपि । एषा लोकस्थितिः प्रजापतेश्चैवमेष सर्ग आसीत्
सोऽविभेदविद्यया । ततः कामप्रयुक्त एकाग्रममाणो
ऽरत्युपधाताय स्त्रियमैच्छतां समभवत्ततः सर्गोऽयसा-

साधनं नात्मज्ञानमित्यभिमानवान् धूमतान्तो धूमेन ग्लानिमापन्नः । धू-
सतां वा समान्ते देहावसाने भवतीति सन्त्यमानस्ते धूममभिसन्धवन्तीति
श्रुतेः । खं लोकमात्मानं वाक्यान्तरमुखाप्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना ।
तस्मादेतावत्त्वमवधार्यते । तेषामिति शेषः । उक्तमेवार्थं लोकदृष्टिम-
वदप्य स्पष्टयति । न हीति । लब्धव्यान्तराभावेऽपि कामयितव्यान्तरं स्यादि-
तप्राशङ्काह । लब्धव्येति । एतद्व्यतिरेकेण साध्यसाधनातिरेकेणेति यावत् ।
तयोर्हयोरपि कामत्वविधयिश्रुतेरभिप्रायमाह एतदुक्तमिति । कारुस्या-
गर्धत्वात् साध्यसाधनयोश्च तावन्मात्रत्वात्सर्गादौ पुनर्गतादिश्चासं तत्रात्मा

त्यक्तृत्वं एव तावन्मन्यते तस्योक्तृत्वं मन
 एवास्यात्मा वाग्जाया ।

सौर्दितं ह्युक्तम् । तस्मात्तत्सृष्ट्वाऽवेत्तर्ह्येतस्मिन्नपि काले एका-
 कौ सन् प्राग्द्वारक्रियातः कामयते जाया मे स्यादथ प्रजा-
 येह अथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्युक्तार्थं वाक्यम् ।
 स एवं कामयमानः सम्पादयंश्च जायादीन् यावत्सम-
 स्तान् स एतेषां यथोक्तानां जायादीनां एकैकमपि न
 प्राप्नोत्युक्तृत्वाऽसम्पूर्णोऽहमित्येतावदात्मानं मन्यते । पारि-
 शेषात्समस्तानेवंतान् सम्पादयति यदा तदा तस्य कृ-
 तृत्वं । यदा तु न शक्नोति कृतृत्वं सम्पादयितुं तदा-
 त्याक्तृत्वं तदास्य कृतृत्वसम्पादनायाहतस्योक्तस्याकृ-
 तृत्वाभिमानिनः कृतृत्वेत्येवं भवति । कथमयं कार्य-
 करणसङ्घातः प्रविभज्यते तत्र मनोऽनुवृत्तिर्यौतस्त्वर्त्त-
 कार्यकरणजातमिति । मनः प्रधानत्वादात्मेवात्मा । यथा

स्वप्नलाभतुल्याभ्यस्तिसृभ्योऽप्येषणाभ्यां व्युत्थानं सच्चरात्मात्मकं हत्वा कार्झि-
 तमोजहेतुं ज्ञानमुद्दिश्य अवग्राह्यावर्त्तयेदित्यर्थः । तस्मिन् दपोतप्रादि व्या-
 चष्टे । यस्मादिति । प्राकृतस्थितिरेषा न बुद्धिपूर्वकारिणामिदं वृत्तमि-
 तप्राशङ्गाह । प्रजापतेश्चेति । तत्र हेतुत्वेन पूर्वोक्तं स्मारयति । सोऽवि-
 भेदितप्रादिना । तत्रैव कार्यनिष्पन्नकानुमानं सूचयति । तस्मादिति ।
 स यावदितप्रादिवाक्यभादाय व्यचष्टे स एवमिति । पूर्वसशब्दो वाक्य-
 पददर्शनार्थः । द्वितीयस्तु व्याख्यानमध्यपातोत्पत्तिरोधः । अर्थसिद्धयर्थ-
 माह । पारिशेष्यादिति । तस्याकृतृत्वेतेतदवतार्य व्याकरोति । यदेतप्रा-
 दिना । अकृतृत्वाभिमानिनो विरुद्धं कृतृत्वमितप्राशङ्गाह । कथमिति ।

प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्द-
ते श्रोत्रं दैवम् श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्थ

जायादीनां कुटुम्बपतिरात्मैव । तदनुकारित्वा जायादि-
चतुष्टयस्य । एवमिहापि मन आत्मा परिकल्पते कृत्स्नतायै ।
तथा वाग्जाया मनोऽनुवृत्तित्वसामान्याद्वाचो वागिति
शब्दस्योदनादिलक्षणा मनसा श्रोत्रादिद्वारेण गृह्यते स्व-
धार्यते प्रपूज्यते चेति मनसो जायेव वाक् ॥

ताभ्यञ्च वाङ्मनसाभ्यां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसू-
यते प्राणः कर्मार्थमिति प्राणः प्रजैव । तत्र प्राणचेष्टा-
दिलक्षणं कर्म चक्षुर्दृष्टवित्तसाध्यं भवतीति चक्षुर्मानुषं
वित्तम् । तद्विविधं वित्तं मानुषमितरच्चातो विशिनष्टि इतर-
वित्तनिवृत्त्यर्थं मानुषमिति । गवादि हि मनुष्यसंख्ये
वित्तं चक्षुर्ग्राह्यं कर्मसाधनं तस्मात्तत्स्थानीयम् । तेन सख-

विरोधमन्तरेण कात्स्न्यार्थं विभागं दर्शयति । अयमिति । 'विभागे
प्रस्तुते मनसो यजमानत्वकल्पनाया निमित्तमाह । तत्रेति । उक्तमेव
व्यनक्ति । यथेति । तथा मनसो यजमानत्वकल्पनावदित्यर्थः । वाचि
जायात्वकल्पनायां निमित्तमाह । मन इति । वाचो मनोऽनुवृत्तित्वे
स्वरूपकयनपुर सरं स्फोरयति । वागिति ।

प्राणस्य प्रजात्वकल्पनां साधयति । ताभ्याञ्चेति । कथं पुनश्चक्षु-
र्मानुषं वित्तमित्युच्यते प्रशुचिरख्यादि तथेत्याशङ्क्याह । तत्रेति । आ-
त्मादित्ये सिद्धे सतीति चावत् । आदिपदेन कायचेष्टा गृह्यते । मानुष-
मिति विशेषणस्यायेवञ्च समर्पयते । तद्विविधमिति । सप्रति चक्षुषो
मानुषवित्तञ्च प्रमञ्जयति । गवादीति । तत्तदपराच्छब्देनार्थं व्याचष्टे ।

कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्ता यज्ञः
पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदं सर्वं य-

न्माञ्चक्षुर्मानुषं वित्त । चक्षुषा हि यस्मात्तन्मानुषं वित्तं
विन्दते गवाद्युपलभत इत्यर्थः । किं पुनरितरद्वित्तं श्रोत्रं
दैवं देवविषयत्वाद्विज्ञानस्य । विज्ञानं दैवं वित्तं तदिह
श्रोत्रमेव सम्पत्तिविषयं । कस्माच्छ्रोत्रेण हि यस्मात्तदैवं
वित्तं विज्ञानं शृणोति । अतः श्रोत्राधौनत्वाद्विज्ञानस्य
श्रोत्रमेव तदिति किं पुनरैतैरात्मादिवित्तान्तरिह नि-
र्वर्त्यं कर्मेत्युच्यते । आत्मेव आत्मेति शरीरमुच्यते । कथं
पुनरात्मा कर्मस्थानीयोऽस्य कर्महेतुत्वात् । कथं कर्म-
हेतुत्वं आत्मना हि शरीरेण यतः कर्म करोति तस्या-
कृत्स्नत्वाभिमानिनः । एवं कृत्स्नता सम्पन्ना । यथा वाह्य-
जायादिलक्षणा । एवं तस्मात् स एष पाङ्क्तः पञ्चभिर्निर्वृत्तः
पाङ्क्तो यज्ञो दर्शनमात्रनिर्वृत्तोऽकर्मिणोऽपि कथं पुनरस्य

तेन सम्पन्नादिति । तत्स्थानीयं मानुषवित्तस्थानीयं तेन मानुषेण वित्ते-
नेत्येतत् । सम्पन्नेव साधयति । चक्षुषा हीति । तस्माच्चक्षुर्मानुषं वित्त-
मिति शेषः । आकाङ्क्षापूर्ववस्तुत्तरवाक्यमुपादत्ते । किं पुनरिति ।
तद्व्यासष्टे । देवेति । तत्र हेतुमाह । कस्मादित्यादिना । यजमाना-
दिनिर्वर्त्यं कर्म प्रत्यपूर्वकं विशदयति । किं पुनरित्यादिना । इहेति
सम्पत्तिपक्षोक्तिः । शरीरस्य कर्मत्वमपसिद्धमिति शङ्कित्वा परिहरति ।
कथं पुनरिति । अस्मेति यजमानोक्तिः हिशब्दार्थो यत इत्यनृद्यते ।
तस्याकृत्स्नतेत्युक्तमुपसंहरति । तस्मेति । उक्तरीत्या कृत्स्नत्वे सिद्धे
फलितमाह । तस्मदिति । अस्मेति दर्शनोक्तिः । पशोः पुरुषस्य च

दिदं किञ्च तदिदं सर्वमाप्नोति य एवं वेद । ७ । ४।
चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

यत्समानानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता एक-
मस्य साधारणं द्वे देवानभाजयतत्रीण्यात्मनेऽकुरुत
पञ्चत्वसम्पत्तिमात्रेण यज्ञत्वमुच्यते । यस्माद्ब्राह्मोऽपि
यज्ञः पशुपुरुषसाध्यः स च पशुः पुरुषश्च पाङ्क्त एव ।
यथोक्तमनआदिपञ्चत्वयोगात् । तदाह पाङ्क्तः पशुर्गवादिः
पङ्क्तः पुरुषः पशुत्वेनास्य विशेषः । पुरुषस्येति पृथक्पुरुष-
ग्रहणम् । किं बहुना पाङ्क्तमिदं सर्वं कर्मसाधनं फलञ्च
यदिदं किञ्च सर्वमेवं पाङ्क्तं यज्ञमात्मानं यः सम्पादयति
स तदिदं सर्वं जगदात्मत्वेनाप्नोति य एवं वेद ॥ १.७ ॥

इति बृहदारण्यके तृतीये प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् । ४ ।

यत्समानानि मेधया । अविद्या प्रसूता । तद्वाविद्वा-
नन्यां देवतामुपास्तेऽन्येऽसावन्योऽहमस्मीति सवर्णाश्रमा-
पाङ्क्तत्वं तच्छब्दार्थः । पुरुषस्य पशुत्वविशेषात्पृथग्ग्रहणमयुक्तमित्या-
शङ्क्याह । पशुत्वेऽपीति । न केवलं पशुपुरुषयोरेव पाङ्क्तत्वम् किन्तु सर्व-
स्येत्याह । किं बहुनेति । तस्मादाध्यात्मिकस्य दर्शनस्य यज्ञत्वं पञ्चत्व-
योगादतिरुद्धमिति शेषः । सम्पत्तिफलं व्याकरोति सर्वमिति । व्याख्या-
तार्थवाक्यमनुवदन् ब्राह्मणमुपसंहरति । य एवं वेति । साध्यं साध-
नञ्च पाङ्क्तत्वात्मना ज्ञात्वा तच्चात्मत्वेनानुसन्धानस्य तदाप्तिरेव फलं तत्-
कृतन्यायादियर्थः ॥ १.७ ॥ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थब्राह्मणम् ।

ब्राह्मणान्तरमवतार्य सङ्गतिं वक्तुं दत्तं कीर्त्तयति । यत्समानानि-
त्यादिना । तत्वेत्यतिक्रान्तब्राह्मणोक्तिः । उपास्तिशब्दितं भेददर्शनम-
विद्याकार्यमनेनानूद्य न स वेदेति तद्वैतविद्या पूर्वत्वं प्रसूतेति यो-

पशुभ्य एकं प्रायच्छत्तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च
प्राणिनि यच्च न कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि
सर्वदा यो वै तामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन

भिमानः कर्मकर्तव्यतया नियतो जुहोत्यादिकर्मभिः
कामप्रयुक्तो देवादीनामुपकुर्वन् सर्वेषां भूतानां लोक-
इत्युक्तम् । यथा च स्वकर्मभिरेकैकेन सर्वैर्भूतेरसौ लोको
भोज्यत्वेन सृष्टः । एवमसावपि जुहीतग्रादिपाङ्क्तकर्मभिः
सर्वाणि भूतानि सर्वञ्च जगदात्मभोज्यत्वेनासृजत । एव-
मेकैकः स्वकर्मविद्वानुरूप्येण सर्वस्य जगतो भोक्ता
भोज्यञ्च सर्वस्य सर्वः कर्त्ता कार्यञ्चेतयर्थः । एतदेव च
विद्याप्रकरणे मधुविद्यायां वक्ष्यामः । सर्वं सर्वस्य कार्यं
मध्वितग्रात्मैकत्वविज्ञानार्थम् । यदसौ जुहोतीतग्रादिना पा-
ङ्क्तेन काम्येन कर्मणात्मभोज्यत्वेन जगदसृजत विज्ञानेन च

जना । अथोऽव्यमित्यत्रोक्तमनुवर्तते । स्वर्णाश्रमाभिमान इति । आत्मै-
वेदमय आसीदित्यादावुक्तं स्मरयति । कामप्रयुक्त इति । वृत्तमनूद्यो-
त्तरपन्थसवतारयितुमर्पेक्षितं पूरयति यथा चेति । गृहिणो जगतश्च
परस्परं स्वकर्म्मोपार्जितत्वमेष्टव्यमन्यथाऽन्योन्यमुपकारकत्वाद्योगादित्यर्थः ।
अनु सत्त्वसैव जगत्कर्त्तृत्वं ज्ञानक्रियातिशयवत्तान्नेतरेषां तदभावादत-
स्याह । -एवमिति । पूर्वकल्पोयविहितप्रतिप्रिद्धज्ञानकर्म्ममनुष्ठाता सर्व्वै-
जन्तुसत्तरसर्गस्य पितृन्नेनात्र विवक्षितो न तु प्रजापतिरेवेत्युक्तमर्थं सङ्क्षि-
प्याह । सर्व्वेति । -सर्व्वस्य मिथोहेतुहेतुमन्त्रे प्रमाणस्याह । एतदेवेति ।
सर्व्वस्यान्योन्यकार्यकारणत्वोक्त्या कल्पितत्ववचनं कुत्रोपयुज्यते तत्राह ।

स ढेवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजोवतीति ।
श्लोकाः । १ ।

तज्जगत्सर्वं सप्तधा प्रविभज्यमानं कार्यकारणत्वेन सप्ता-
न्नान्युच्यन्ते भोज्यत्वात् तेनासौ पिता तेषामन्नानाम् । एतेषा-
मन्नानां स विनियोगानां सूत्रभूताः सङ्क्षेपतः प्रकाशक-
त्वादि सै मन्त्राः यत्सप्तान्नानि यदजनयदिति क्रियाविशे-
षणं मेधया प्रजया विज्ञानेन तपसा च कर्मणा ज्ञान-
कर्मणौ एव हि मेधातपःशब्दवाचे । तयोः प्रकृतत्वान्ने-
तरे मेधातपसौ अप्रकारणात् । पाङ्क्तं हि कर्म जायादि-
साधनं य एवं वेदिति चानन्तरमेव ज्ञानं प्रकृतम् । तस्मान्न
प्रसिद्धयोर्मेधातपसोराशङ्का कार्या । अतो यानि यत्सप्ता-
न्नानि ज्ञानकर्माभ्यां जनितवान् पिता तानि प्रकाशयिष्याम
इति वाक्यशेषः ॥ १ ॥

प्राज्ञैकत्वेति । एवं भूतिकां कत्वोत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह । यदसा-
विति । उच्यते । ध्यानार्थमिति शेषः । अक्षत्वे हेतुः । भोज्यत्वा-
दिति । तेन ज्ञानकर्माभ्यां जनकत्वेनेति यावत् । ब्राह्मणसवतार्थं मन्त्र-
सवत्त्वमिति । तेषामिति । तत्वाद्यं मन्त्रभागमादाय व्यचष्टे ।
यत्सप्तान्नानिति । अनयदिति क्रियाया विशेषणं यदिति पदम् । तथा
च तद्युक्तं पित्रत्वादिति शेषः । मन्यार्थधारणशक्तिर्मेधा । कच्छुचा-
न्द्रायणादि तपः । ते कस्मादन्नं न स्थान्ते तत्राह । ज्ञानकर्माणीति ।
तयोः प्रकृतत्वं प्रकटयति । पाङ्क्तं हीति । इतरयोरप्रकृतत्वं हेतुकृत-
मनूय फलितमाह । तस्मादिति । ज्ञानकर्माणोः प्रकृतत्वमुक्तं हेतुमादाय
वाक्यं पूरयति । अत इति ॥ १ ॥

यत्सप्तानानि मेधया तपसाऽजनयत्यितेति-

मेधया हि तपसाऽजनयत्यितैकमस्य साधारण-

तत्र मन्त्राणामर्थस्तिरोहितत्वात् प्रायेण दुर्विज्ञेयो
भवतीति तदर्थं व्याख्यानं ब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र यत्स-
प्तानानि मेधया तपसाऽजनयत्यितेति । अस्य कोऽर्थ उच्यते
इति । हिशब्देनैव व्याचष्टे प्रसिद्धार्थावद्योतकेन । प्रसिद्धो
ह्यस्य मन्त्रस्यार्थ इत्यर्थो यदजनयदिति चानुवादस्वरूपेण
मन्त्रेण प्रसिद्धार्थतैव प्रकाशिता । अतो ब्राह्मणमविशङ्क्यै-
वाह । मेधया हि तपसाऽजनयत्यितेति ॥ ननु कथं प्रसि-
द्धतास्यार्थस्येत्युच्यते जायादिकर्मान्तानां लोकफलसा-
धनानां पितृत्वं तावत् प्रत्यक्षमेवाभिहितञ्च जाया मे

यत्सप्तानानीत्यादि मन्त्रमागं व्याख्याय ब्राह्मणवाक्यं सप्तपादाय
तात्पर्यमाह । तत्रेति । मन्त्रब्राह्मणात्मको ग्रन्थः सप्तस्यर्थः । मेधया
हीत्यादि ब्राह्मणमाकाङ्क्षापूर्वकमुपापयति । तत्र यदिति । प्रकृतमन्त्र-
सप्तपादाय सप्तस्या परावृत्त्यते । व्याख्यानमेव सङ्गृह्णाति । प्रसिद्धो हीति ।
न केवलं हिशब्दान्मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थत्वं किन्तु मन्त्रस्वरूपालोचनायामपि
तत्सिद्ध्यतीत्याह । यदिति । मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वे मन्त्रस्यानुगुणत्वं हेतु-
कस्य फलितमाह । अत इति । तत्प्रसिद्धसप्तपादादयितुं शृच्छति । न-
न्विति । साध्यसाधनात्मके जगति यत्पितृत्वमविद्यावतो भावि तत्प्रत्यक्ष-
त्वात्प्रसिद्धमनुभूयते हि जायादि सम्पादयन्नविद्वानित्याह । उच्यते इति ।
श्रुत्या च प्रागुक्तत्वात्प्रसिद्धमेतदित्याह । अभिहितञ्चेति । यच्च नेधात-
पोभ्यां स्रष्टृत्वं मन्त्रब्राह्मणयोरुक्तं तदपि प्रसिद्धमेव विद्याकर्मपुत्राणाम-
भावे लोकत्रयोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्याह । तत्र चेति । पूर्वोत्तरग्रन्थः सप्त-
स्यर्थः । पुत्रेणैवायं लोको जय्य इत्यादौ वक्ष्यमाणत्वाच्चास्यार्थस्य प्रसि-

नितीदमेवास्य तत्सधारणमन्नं यदिदमव्यते ।

स्यादित्यादिना । तत्र च दैवं वित्तं विद्या कर्म पुत्रश्च
फलभूतानां लोकानां साधनं स्रष्टृत्वं प्रतीत्यभिहितं । वक्ष्य-
माणञ्च प्रसिद्धमेव । तस्माद्युक्तं वक्तुं मेधयेत्यादि । एषणा
हि फलविषया प्रसिद्धैव च लोके । एषणा च जायादी-
त्युक्तमेतावान्वै काम इत्यनेन । ब्रह्मविद्याविषये च सर्वै-
कत्वात्कामानुपपत्तेः । एतेनाशस्त्रीयप्रज्ञातपीभ्यां स्वाभा-
विकाभ्यां जगत्स्रष्टृत्वमुक्तमेव भवति । स्थावरान्तस्थ चानिष्ट-
फलस्य कर्मविज्ञाननिमित्तत्वात् । विवक्षितस्तु शास्त्रीय एव
साध्यसाधनभावः । ब्रह्मविद्याविधितया तद्वैराग्यस्य विव-
क्षितत्वात्सर्वो ह्ययं व्यक्ताव्यक्तलक्षणः संसारोऽशुद्धोऽनित्यः

इतेनग्राह- । वक्ष्यमाणश्चेति । मन्त्रार्थस्वेत्यं प्रसिद्धत्वे मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थ-
विषयं ब्राह्मणमुपपन्नमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ प्रकारान्तरेण मन्त्रा-
र्थस्य प्रसिद्धार्थत्वमाह । एषणा हीति । फलविषयत्वं तस्याः स्वानुभव-
सिद्धिमिति वक्तुं हिशब्दः । तस्या लोकाप्रसिद्धत्वेऽपि कथं मन्त्रार्थस्य
प्रसिद्धत्वमत आह । एषणा चेति । जायाद्यात्मकस्य कामस्य संसार-
रम्भकत्वबन्धोच्चेऽपि कामं संसारमारभेत कामत्वाविशेषादित्यतिप्रसङ्ग-
माशङ्कग्राह । ब्रह्मविद्येति । तस्या विषयो मोक्षः । तस्मिन्नद्वितीयत्वा-
द्वागादिपरिपन्थिनि कामापरपर्यायो रागो नाशकल्पते । न हि मिथ्या-
ज्ञाननिदानो रागः सत्यगुज्ञानाधिगम्ये मोक्षे सम्भवति । अत्राह तत्र
भवति तत्त्वबोधाधीनतया संसारविरोधिनी तन्न संसारानुपपत्तिर्मुक्तावित्यर्थः
शास्त्रीयस्य जायादेः संसारहेतुत्वे कर्मादेरशास्त्रीयस्य कथं तद्वैतव्यमित्या-
गद्वग्राह । एतेनेति । अविद्योत्पत्तस्य कामस्य संसारहेतुत्वोपदर्शनेनेति

स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्त्तते
मिश्रं ह्येतद्वै ।

साध्यसाधनरूपो दुःखोऽविद्याविषय इत्येतस्माद्विरक्तस्य
ब्रह्मविद्यारब्धव्येति । तत्रानानां विभागेन विनियोग
उच्यते । एकमस्य साधारणमिति मन्त्रपदं तस्य व्याख्या-
नमिदमेवास्य तत्साधारणमन्नमित्युक्तमस्य भोक्तृसमुदा-
यस्य । किं तद्यदिदमद्यते भुज्यते सर्वैः प्राणिभिरहन्य-
हनिं तत्साधारणं सर्वभोक्तृर्थमकल्पयत् पिता सृष्ट्वान्नं ।

स य एतत्साधारणं सर्वप्राणभृत्स्थितिकरं भुज्य-
मानमन्नमुपास्ते तत्परो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि नाम
तात्पर्यं ॥ दृष्टं लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इत्यादौ ।

यावत् । स्वाभाविकाभ्यामविद्याधीनकामप्रयुक्ताभ्यामित्यर्थः । इतश्च
तयोर्जगत्पृथग्योजकत्वमेव व्यमित्वाह । स्यावरान्त्येति । यत्सामान्या-
नीत्यादिमन्त्रपदस्य मेधया हीतत्वादि ब्रह्मणस्य चाक्षरोत्यमर्धं शुद्धा तात्प-
र्यार्थमाह । विवक्षितस्त्विति । शास्त्रपरवशस्य शास्त्रवशादेव साध्यसाध-
नभावादशास्त्रीयाद्वै मुख्यमन्त्रवाच्यं तस्यात्र विवक्षितत्वमित्यर्थः । शा-
स्त्रीवस्य साध्यसाधनभावस्य विवक्षितत्वे हेतुमाह । ब्रह्मेति । तदेव प्रप-
द्यति । सर्वो हीति । दुःखयतीति दुःखस्तद्धेतुरिति यावत् । प्रकृत-
मन्त्रब्राह्मणव्याख्यासमाप्ताविति शब्दो विवक्षितार्थप्रदर्शनसमाप्तौ वा ।
मन्त्रब्राह्मणयोः श्रुतार्थाभ्यामर्थशुद्धा समनन्तरमन्यमवतारयति । तत्रेति ।
सप्रविधेऽन्ने सृष्टे सतीति यावत् । व्याख्यामेव विवक्ष्यति । कस्येत्यादिना ।

साधारणमन्नमसाधारणीकुर्वतो दोषं दर्शयति । तत्परो भवतीति ।
उक्तं विवक्ष्यति । उपासनं हीति । ब्रह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रं प्रमाणयति ।

तस्माच्छरीरस्थित्यर्थान्नोपभोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्म-
प्रधान इत्यर्थः । स एवम्भूतो न पाप्मनोऽधर्माद्व्यावर्तते
न किमुच्यत इत्येतत् । तथाच मन्त्रवर्णो मोघमन्त्रं विन्दत
इत्यादिः । सृतिरपि नात्मार्थं पाचयेदन्नं । अतिथिभ्यो
ऽप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः । अन्नादेर्भूणहा मार्शी-
न्यादिः । कस्मात्पुनः पाप्मनो न व्यावर्तते मिश्रं ह्येतत्स-
र्वेषां हि स्वं तदप्रविभक्तं यत्प्राणिभिर्भुज्यते सर्वभोज्य-
त्वादेव यो मुखे प्रक्षिप्यमाणोऽपि ग्रासः परस्य पीडाकरो
दृश्यते मसेदं स्यादिति हि सर्वेषां तन्नाशा प्रतिबद्धा ।
तस्मान्न परमपीडयित्वा ग्रसितुमपि शक्यते । दुष्कृतं हि
मनुष्याणामित्यादि स्मरणाच्च । गृहिणा वैश्वदेवाख्यमन्न-

तथा चेति । मोघं विफलं देवाद्यनुपभोग्यमन्नं यदि ज्ञानदुर्बलो लभते
तदा सर्वथैव तस्येति साधारणान्नस्यासाधारणोकरणं निन्दितमित्यर्थः ।
तत्रैव सृतीरुदाहरति । सृतिरपीति । न दृष्ट्या घातयेत्पशुं न चैकः स्वय-
मन्नोयाद्विधिवर्जं न निर्वपेदिति पादत्वयं द्रष्टव्यम् । इष्टान् भोगान् हि
वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविता । तैर्देवानिति शेषः । अनेनाभिगंसति-
स्तेन प्रसक्ते राजनि तावन्नान्तमङ्कुर इत्युत्तरपादत्वयं द्रष्टव्यम् । तत्रा-
द्यपादस्यार्थो भूणहा अष्टब्राह्मणघातकः । यदाहुः । वरिष्ठब्रह्महा चैव
भूणहेत्यभिधीयत इति । स्वस्थान्नभक्षणे स्वपापं सार्ष्टिं शोधयतीत्यन्न-
दातुः पापक्षयोक्तिरितरस्यासाधारणे कृत्यं भुञ्जानस्य पपितेति । अद-
त्वात् य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः । स भुञ्जानो न जानाति अदृ-
ष्टैर्जग्धिमात्मन इत्यादिशक्यमादिशब्दार्थः । आकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमय-
वार्थं व्याकरोति । कस्मादित्यादिना । सर्वं भोज्यत्वं साधयति । यो

महन्महनि निरूप्यत इति केचित् । तन्न सर्वभोक्तृसाधारणत्वं वैश्वदेवाख्यस्यान्नस्य । तन्न सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नवत् प्रत्यक्षं नापि यदिदमद्यत इति तद्विषयं वचनमनुकूलं । सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नान्तर्पातित्वाच्च वैश्वदेवाख्यस्य युक्तं श्वचाण्डालाद्यद्यस्यान्नस्य ग्रहणं वैश्वदेवव्यतिरेकेणापि श्वचाण्डालाद्यद्यान्नदर्शनात्तत्र युक्तं यदिदमद्यत इति वचनं । यदि हि तन्न गृह्येत साधारणशब्देन पितृसृष्टत्वाविनियुक्तत्वे तस्य प्रसज्येयातां । इष्यते हि तत्सृष्टृत्वं तद्विनियुक्तत्वञ्च सर्वस्यान्नजातस्य । न च वैश्वदेवाख्यं शास्त्रोक्तं कर्म कुर्वतः पाप्मनोऽविनिवृत्तिर्युक्ता ॥

सुख इति । परस्य चमाजारादेरिति यावत् । पीडाकरत्वे हेतुमाह । ममेदमिति । पायुक्तदृष्टिफलमाचष्टे । तस्मादिति । साधारणमन्नमसाधारणीकुर्वाणस्य पापानिवृत्तिरित्यत्र हेतुन्तरमाह । दुष्कृतं हीति । यदा हि मनुष्याणां दुष्कृतमन्नमात्रित्यतिष्ठति तदा तदसाधारणीकुर्वतो न हत्तरं पापं भवतीत्यर्थः । एकमस्येत्यादिमन्त्रब्राह्मणयोः स्वपक्षमुक्त्वा गृह्यप्रपञ्चपक्षमाह । गृह्येति । यदन्नं गृह्येता प्रत्यूहमग्नौ वैश्वदेवाख्यं निर्वर्त्यते तत्साधारणमिति भर्तृप्रपञ्चैक्यमित्यर्थः । साधारणदानुपपत्तेर्न युक्तमिदं व्याख्यानमिति दूषयति । तच्चेति । वैश्वदेवस्य साधारणान्नं प्राज्ञमित्याह । सर्वेति । वैश्वदेवप्रहेऽपेतरमहः इति चेन्नेत्याह । वैश्वदेवेति । यत्तु परपक्षे यदिदमद्यत इति वचो नानुलमिति तन्नास्त्यजेऽस्तीत्याह । तत्वेति । प्रत्यूहं साधारणान्नं प्रम्यर्थः । विपक्षे दोषमाह । यदि हीति । प्रसङ्गस्येष्टत्वं निराह । इष्यते हीति । परपक्षे वाक्यशेषविरोधं दोषान्तरमाह । न चेति ।

देवानभाजयदिति हुतञ्च प्रहुतञ्च तद्देवेभ्यो
जुहति च प्रजुह्वत्यथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति ।

न च तस्य प्रतिषेधोऽस्ति । न च मत्स्यबन्धनादिकर्मवत्
स्वभावजुगुप्सितमेतच्छिष्टनिर्वर्त्यत्वादकरणे च प्रत्यवायश्रव-
णादितरत्र च प्रत्यवायोपपत्तेः । अहमन्नमन्नमदन्तमन्नोति
मन्त्रवर्णात् । द्वे देवानभाजयदिति मन्त्रपदं । ये द्वेऽग्ने सृष्ट्वा
देवानभाजयत्के ते द्वे इत्युच्येते । हुतञ्च प्रहुतञ्च । हुत-
मित्यग्नौ हवनं । प्रहुतं हुत्वा बलिहरणं । यस्माद्द्वे एतेऽग्ने
हुतप्रहुते देवानभाजयन्ति ता । तस्मादेतर्ह्यपि गृहिणः
काले देवेभ्यो जुहति देवेभ्य इदमन्नमन्नाभिर्दीयमान-
सिति मन्वानाः प्र च जुहति प्रजुहति च हुत्वा च बलिहर-
णञ्च कुर्वन्त इत्यर्थः । अथोऽप्यन्ये आहुर्वेऽग्ने पित्रा देवेभ्यः

भ्येनादितुल्यत्वं तस्य व्यावर्त्तयति । न च तस्येति । अग्निषिद्ध
स्यापि तस्य स्वभावजुगुप्सितत्वात्तदनुष्ठायिनः पापानिष्टीकृतित्वाशङ्क्याह ।
न चेति । अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविरितप्रकरणे वैश्व-
देवस्य प्रतप्रवायश्रवणाच्च तदनुष्ठायिनो न पापभेदोऽस्तीतिग्राह । अकरणे
चेति । सर्वसाधारणान्नपदे तु तत्परस्य निन्दावचनमुपपद्यते तेन तदेव
प्राज्ञमित्तिग्राह । इतरत्वेति । तत्रैव श्रुतप्रन्नरं संवादयति । अहमिति ।
अर्थिभ्योऽ विभज्यान्नमदत्वा स्वयमेव भुञ्जानं नरमहमन्नमेव भक्षयामि तम-
नर्थभाजं करोमीत्यर्थः । मन्त्रान्तरमादायाकाङ्क्षाद्वारा ब्राह्मणमुद्याय व्या-
चरे द्वे देवानित्तिग्रादिना । हुतप्रहुतयोर्देवान्नत्वे सम्प्रति तमनुष्ठानमनु-
कूलयति । यस्मादिति । पक्षान्तरमुपन्यस्य व्याकरोति । अथो इति ।
यदि दर्शपूर्णमासौ देवान्ने कथं तर्हि हुतप्रहुते इति पक्षस्य प्राप्तिस्त-
त्ताह । द्वित्वेति । तर्हि द्वे देवानिति । श्रुतद्वित्वस्य हुतप्रहुतयोरपि सम्भ-

प्रप्ते न हुतप्रहुते । किं तर्हि दर्शपूर्णमासाविति । द्वित्वश्र-
वणाविशेषाद् न्यत्र प्रसिद्धत्वाच्च हुतप्रहुते इति प्रथमः
पक्षः । यद्यपि द्वित्वं हुतप्रहृतयोः सम्भवति तथापि श्रौतयो-
रेव तु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वं प्रसिद्धतरं मन्त्रप्रकाशित-
त्वात् । गुणप्रधानप्राप्तौ च प्रधाने प्रथमतरावगतिः । दर्श-
पूर्णमासयोश्च प्राधान्यं हुतप्रहुतापेक्षया । तस्मात्तयोरेव
ग्रहणं युक्तं द्वे देवानभाजयदिति । यस्माद्देवाग्रमेते पित्रा
कृते दर्शपूर्णमासाख्येऽग्ने तस्मात्तयोर्देवार्थत्वाविधाताया
न्तीत्युच्यते । मनुष्याश्च पशवश्च यस्मात्तेनैवान्नेन वर्तन्ते

मकम् । तत्र किल शब्दसूचितां पाठकप्रसिद्धिमाह । शातपथीति । कास्ये-
वान्न प्रथमपक्षस्य पूर्वपक्षत्वमत आह । यदुपीति । प्रसिद्धतरत्वे हेतुमाह ।
मन्त्रेति । अग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्निरिदं हविरजुषतेत्यादिमन्त्रेषु दर्शपूर्ण-
मासयोर्देवान्नत्वस्य प्रतिपन्नत्वादिति यावत् । इतश्च दर्शपूर्णमासयोरेव देवा-
न्नत्वमिति वक्तुं सामान्यन्यायमाह । गुणेति । गुणप्रधानयोरेकत्वं साधारण-
शब्दात्प्राप्तौ सत्तां प्रथमतरां प्रधाने भवतव्रवगतिर्गौणमुख्ययामुख्ये कार्ये
सम्मतप्रथम इति न्यायादित्यर्थः । अस्यैव प्रस्तुते किं जातं तदाह ।
दर्शपूर्णमासयोश्चेति । तयोर्निरपेक्षश्रुतिदृष्टतया सापेक्षश्रुतिसिद्धकृतादपे-
क्षया प्राधान्यं सिद्धम् । तथा च प्रधानयोस्तयोरितरयोश्च गुणयोरेकत्वं
प्राप्तौ प्रधानयोरेव द्वे देवानिति मन्त्रग्रहो युक्तिमानित्यर्थः । दर्शपूर्ण-
मासयोर्देवान्नत्वे समनन्तरनिषेधवाक्यमनुकूलयति । यस्मादिति । इष्टिव-
जनशोभो न स्यादिति सम्बन्धः । मनु तत्तद्व्रजनशीलत्वाभावे कुतो दर्श-
पूर्णमासयोर्देवार्थत्वम् । न हि तावन्निष्पन्नौ तदर्थवितप्रशङ्काह । इष्टि-
शब्देनेति । किं पुनरस्मिन्वाक्ये कास्येष्टिविषयत्वमितीष्टिशब्दस्येत्यत्र निया-

तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्पशुभ्य एकं प्रायच्छ-
दिति तत्पयः । पयोह्येवाग्रे मनुष्याश्च पश-

नेष्टियाजुक इष्टियजनशीलः । इष्टिशब्देन किल कास्या
इष्टयः शातपथीयं प्रसिद्धिस्ताच्छील्यप्रत्ययप्रयोगात्कास्ये
ष्टियजनप्रधानो न स्यादित्यर्थः ।

पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति यत् पशुस्य एकं प्रायच्छ-
त्पिता कि पुनस्तदन्नं तत्पयः । कथं पुनरवगम्यते पशवो-
ऽस्यान्नस्य स्वामिन इत्यत आह पयो ह्यग्रे प्रथमं यस्मान्ननुष्या-
श्च पशवश्च पय एवोपजीवन्तीत्युचितं हि तेषां तदन्नमन्यथा
कथं तदेवाग्रे नियमेनोपजीवेयुः । कथमग्रे तदेवोपजीव-

धीनामनुष्ठाननिषेधे स्वर्गकामवाक्यविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह । ताच्छी-
त्येति । तत्र विहितस्योक्तजपूतप्रत्यस्यात्र प्रयोगात्कास्येष्टियजनप्रधानत्वमिह
निषिध्यते । तच्च देवप्रधानयोर्दर्शपूर्णमासयोरवगम्यानुष्ठेयत्वविद्वग्धं न तु ताः
स्वतो निषिध्यन्ते तत्र स्वर्गकामवाक्यनिरोधोऽस्तीत्यर्थः ।

पञ्चन्नविषयसन्तपटमाटाय मन्त्रपूर्वकं तदर्थं कथयति । पशुभ्य
इति । पशूनां पयोऽन्नमित्येतदुपपादयितुं पृच्छति । कथं एनरिति ।
पयो ह्येति प्रतीकमुपादाय व्याकरोति । अग्न इति । पशवो द्विपा-
दचतुष्पादश्चेति श्रुतिभान्नित्य मनुष्याद्येत्युक्तम् । उचितं होत्यत हि-
शब्दस्तस्यार्थः । यस्यादित्युपक्रमादौचित्यं व्यतिरेकद्वारा साधयति । अन्य-
देति । नियमेन प्रथमं पशूनां तदुपजीवनसमन्वयतिपन्नमिति शङ्कते । कथ-
मिति ननुष्यमिषे वा मन्त्रस्तद्वितरपशुविषये वेति पृच्छति । उच्यते इति । तत्रा-
द्यननुष्यावदन्नेन प्रत्याचष्टे । मनुष्यादेति । चकारो मनुष्यमात्रसङ्गच्छार्थः ।

वञ्चोपजीवन्ति तस्मात् कुमारं जातं घृतं वै वाग्रे
प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानुधापयन्त्यथ वत्सं जात-

स्यत्वेऽपि यथा पित्राऽऽदौ विनियोगः कृतस्तस्मात्कुमारं
बालं जातं घृतं वा त्रैवर्णिका जातकर्माणि जातरूपसंयुक्तं
प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति । स्तनं वानुधापयन्ति पश्चात्प्रा-
शयन्ति । यथासम्भवमन्येषां स्तनमेवाग्रे धापयन्ति मनु-
ष्येभ्योऽन्येषां पशूनां । अथ वत्सं जातमाहुः । कियत्प्रमाणी
वत्स इत्येवं पृष्टाः सन्तोऽदृष्टाद इति नाद्यापि दृष्टम-
न्यतीव बालः पयसैवाद्यापि वर्त्तत इत्यर्थः । यच्चाग्रे जात-
कर्मादौ घृतमुपजीवन्ति यच्चेतरे पय एव तत्सर्व्वथापि
पय एवोपजीवन्ति घृतस्यापि पयोविकारत्वात्पयस्त्वमेव

तेनैव पयसैवेति यावत् । एतं वेतिवाशब्दो वक्ष्यमाणविकल्पद्योतकः ।
जातरूपं हेमं त्रैवर्णिकेभ्योऽन्येषां जातकर्माभावाद्योग्यतामनतिक्रम्य
स्तनमेव जातं कुमारं प्रथमं प्राशयन्तीत्याह । यथासम्भवमिति । यद्वा
तेषां जातकर्मानधिष्ठितानां जातं कुमारं यथासम्भवं एतं वा स्तनं वा
प्रथमं प्राशयन्तीति यावत् । पशुविषयं प्रश्वं पशवश्चेति सूचितं समा-
धानं प्रत्याह । स्तनमेवेति । पशूनां जातवत्त्वमिति सम्बन्धः । पशूनां
पयोऽन्नमित्यत्र लोकप्रसिद्धं प्रमाणावयति । अथेति । द्विपात्पञ्चधिकार-
विच्छेदार्थे शब्दः प्रतिवचनं व्याचष्टे । नाद्यापीति । नन्वेषामग्रे एतोप-
जीवित्वमुपलभ्यते पयस्तेनोपजीवन्ति एतपयसोर्भेदादतः पञ्चन्नत्वं पयसो
भागासिद्धमत आह । यच्चेति । ननु एतमुपजीवन्तोऽपि पय एवोपजीव-
न्तीत्युक्तं तद्भेदस्योक्तत्वात्तवाह । एतस्य'पीति । सन्त्वपाठक्रममतिक्रम्य
पञ्चमे व्याख्याते प्रत्यवतिष्ठते । कस्मादिति । द्वेदेवानभाजयदिति व्याख्या-

माहुरंतृणाद् इति तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं । यच्च

कस्मात्पुरः संतमं सत् पञ्चन्न चतुर्थत्वेन व्याख्यायते कर्म-
साधनत्वात्कर्म हि पयः साधनाश्रयेमग्निहोत्रादि तच्च
कर्मसाधनं वित्तंसाध्यं वक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्य साध्यस्य । यथा
दर्शपूर्णमासौ पूर्वोक्तावन्नै । अतः कर्मपक्षत्वात्कर्मणा सह
पिण्डीकृत्योपदेशः । साधनत्वाविशेषादर्थसम्बन्धादानन्तर्य-
मकारणमिति च । व्याख्यानप्रतिपत्तिसौकर्याच्च । सुखं हि
नैरन्तर्येण व्याख्यातुं शक्यन्तेऽन्नानि व्याख्यातानि च सुखं
प्रतीयन्ते तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं । यच्च प्राणिति यच्च नेत्यस्य
कीर्त्य इत्युच्यते । तस्मिन्पञ्चने पयसि सर्वमध्यात्माधिभूता-

ने साधिते साधनत्वाविशेषात्तैवीऽपि बुद्धिस्तमित्यर्थमाश्रित्य परिहरति ।
कर्मेति । तदेव स्पष्टयति । कर्महीति । यद्यपि पयोरूपं साधनमाश्रित्य
कर्म प्रवृत्तं तथापि दर्शपूर्णमासानन्तर्यं कथं पयसा सिध्यति तत्राह ।
तच्चेति । वित्तेन पयसा साध्यं कर्माक्षत्रयस्य साधनमिति । अत्र वृष्टान्त-
माह । यथेति । पूर्वोक्तौ दर्शपूर्णमासौ द्वे देवान्ने वक्ष्यमाणस्यान्न-
यस्य यथा साधनं तथा पयसोऽग्निहोत्रादिद्वारा तत्साधनत्वा-
त्कर्मकोटिनिवृत्त्याद्व्याख्यानानन्तर्यं पयोव्याख्यानस्य युक्तमित्यर्थः ।
पाठक्रमस्तर्हि कथमित्याशङ्क्यार्थक्रमेण तद्वाधमभिप्रेत्याह । साधन-
त्वेति । ज्ञानान्तर्यं पाठक्रमः । अकारणत्वमविवक्षितम् । पाठक्रमा-
दर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्तेनेतरस्य बाध्यत्वमित्येतत्प्रथमे तन्त्रे स्थित-
मित्तिभिप्रेत्याह । इति चेति । पञ्चन्नस्य चतुर्थत्वेन व्याख्याने हेत्वन्तर-
माह । व्याख्यान इति । व्याख्यानसौकर्यं साधयति । सुखं हीति ।
प्रतिपत्तिसौकर्यं प्रकटयति । व्याख्यातानीति । चत्वारि साधनानि
त्रैणि साध्यानीति विभज्योक्तौ वक्तृश्रोतोः सौकर्येण धीर्भवति ततश्च

प्राणिति यच्च नेति पयसि होद्ध्य सर्वं प्रतिष्ठितं
यच्च प्राणिति यच्च न ।

धिदैवलक्षणं कृत्स्नं जगत्प्रतिष्ठितं । यच्च प्राणिति
प्राणचेष्टावद्यच्च न स्थावरं शैलादि । तत्र च हिशब्देनैव प्र-
सिद्धावद्योतकेन व्याख्यातं । कथं पयो द्रव्यस्य सर्वप्रतिष्ठात्वं
कारणत्वापपत्तेः । कारणत्वञ्चाग्निहोत्रादिकर्मसमवायित्व-
मग्निहोत्राद्याहुतिविपरिणामात्मकञ्च । जगत्कृत्स्नमिति
श्रुतिस्मृतिवादाः शतशो व्यवस्थिताः । अतो युक्तमेव हि
शब्दं न व्याख्यातुं ॥

पाठकभातिक्रमः श्रेयानितप्रथः । पञ्चज्ञस्य सर्वाधिष्ठानविषयं मन्त्रमव-
तार्य प्रश्नपूर्वकं तदीयं ब्राह्मणं व्याचष्टे । तस्मिन्नितप्रादिना । मन्त्राद्भेदो
ब्राह्मणेन प्रतिभातीतप्राशङ्क्यग्राह्य । तत्रेति । पयसि हीति ब्राह्मणे हि-
शब्दस्य प्रसिद्धावद्योतकमस्ति । तेन च हेतुना हिशब्देन तस्मिन्नितप्रादिकं
मन्त्रपदं व्याख्यातमिति योजना । मन्त्रार्थस्य लोकप्रसिद्धभावाच्च प्रसिद्धा-
वद्योतिना हिशब्देन व्याख्यातं न युक्तमिति शङ्कते । कथमिति । कार्यं
कारणे प्रतिष्ठितमिति ज्ञायेत्त वैदिकीं प्रसिद्धिमादाय समाधत्ते । कारण-
त्वेति । पयसो द्रवद्रव्यमात्रस्य कुतः सर्वजगत्कारणत्वमितप्राशङ्क्यग्राह्य ।
कारणत्वञ्चेति । तत्समवायित्वेऽपि कुतो जगतः कारणतेतप्राशङ्क्यग्राह्य ।
अग्निहोत्रादिति । ते वा एते व्याहृतो ह्यते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशत
इतप्रादयः श्रुतिवादा ह्युपरिजन्यग्रीहप्रादिक्रमेणाग्निहोत्राहुत्योर्गर्भाकाद-
प्राप्तिर्नर्द्ध्यति । अग्नौ प्राप्ता हुतिः सम्यगादितप्राश्रपतिष्ठते । आदितप्रा-
ज्जायते षष्टिर्ष्टेरन्नं ततः प्रजा इतप्रादिस्मृतिवादाः । पयसि होतप्रादि
ब्राह्मणमुपसंहरति । अत इति । पयसः सर्वजगदाधारत्वस्य श्रुति-
स्मृतिप्रसिद्धत्वादिति यावत् ।

[२७६]

तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुन-
मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति ।

यत्तद्वाङ्मणान्तरेष्विदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वद-
पपुनर्मृत्युं जयतीति संवत्सरेण किल त्रीणि षष्टिशता-
न्यक्तां तेषु च आहुतीनां सप्त च शतानि विंशतिश्चेति
याजुषतीरिष्टका अभिसम्पद्यमानाः संवत्सरस्य चाहीरा-
त्राणि संवत्सरमग्निं प्रजापतिमाप्नुवन्त्वेवं कृत्वा संवत्सरं
जुह्वदपजयति पुनर्मृत्युमितः प्रेत्य देवेषु सम्भूतः पुनर्न
म्रियत इत्यर्थः इत्येवं ब्राह्मणवादा आहुर्न तथा विद्यान्
तथा द्रष्टव्यं यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपज-
यति न संवत्सराभ्यासमपेक्षत एवं विद्वान् सन् यदुक्तं
पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं पय आहुतिविपरिणामात्क-
कृत्वात्सर्वस्येति । तदेकेनैवाक्ता जगदात्मत्वं प्रतिपद्यते

सर्वं पयपि प्रतिष्ठितमिति विधित्स्वितदर्शनस्तुतये शाखान्तरोयमतं
निन्दितमुक्तावयति । यत्तदिति । न केवलं कर्मणाऽहृत्यजयः किन्तु दर्शन-
सहितेनेति दर्शयितुमग्निहोत्राहुतिषु सङ्ख्यां कथयति । संवत्सरेणेति ।
उक्ताहुतिसङ्ख्यायां संवत्सरावच्छिन्नायामग्निहोत्रविदां सम्प्रतिपत्त्यर्थं किते-
त्युक्तम् । ननु प्रत्यहं सायं प्राञ्चेतग्राहुती द्वे विद्ये तत्कथमाहुतीनां
पञ्चाधिकानि त्रीणि शतानि संवत्सरेण भवन्ति तत्राह । सप्त चेति । प्रत्ये-
कमहोरात्रावच्छिन्नाहुतिप्रयोगाणामेकस्मिन् संवत्सरे पूर्वोक्ता सङ्ख्या
तत्रैव प्रयोगार्थानां विंशत्यधिका सप्तशतरूपा सङ्ख्येति सिद्धिसितार्थः ।
आहुतीनां सङ्ख्यामुक्त्वा तासु - याजुषतीनामिष्टकानां दृष्टिमाह ।
याजुषतीरिति । तासामपि पञ्चाधिकानि त्रीणि शतानि सङ्ख्याया

तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवंविद्वान्सर्वं हि
देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति ।

तदुच्यते अपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकृत्कृत्वा विद्वा
च्छरीरेण वियुज्य स सर्वात्मा भवति न पुनर्मरणाय
परिच्छिन्नं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः । कः पुनर्हेतुः सर्वात्मनः
मृत्युमपजयतीत्युच्यते । सर्वं समस्तं हि यस्माद्देवेभ्यः
सर्वेभ्योऽन्नाद्यमन्नमेव तदद्यच्च सायं प्रातराहुतिप्रक्षेपेण
प्रयच्छति तद्युक्तं सर्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदे-
वान्नरूपेण सर्वदेवैरेकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा

भवन्ति । तथाच प्रत्यहमाहुतोरभिनिष्पद्यमानाः सङ्ख्यासामान्येन
याजुष्मतीरिष्टकाश्चिन्त्येदित्यर्थः । आहुतिमयोनाभिष्टकानां संवत्सरा-
वयवाहोरात्रेषु सङ्ख्यासामान्येनैव दृष्टिमन्वाचष्टे । संवत्सरस्येति ।
तान्यपि षष्ठ्यधिकानि त्रीणि शतानि प्रसिद्धानि । तथाच तेषु
यद्योक्तेष्टकादृष्टिः स्तिष्टेत्यर्थः । चित्रग्नौ संवत्सरात्मप्रजापतिदृष्टि-
माह । संवत्सरमिति । यं संवत्सरं प्रजापतिस्तं चित्रग्नं
विद्वांसः स्मृदयन्ति अहोरात्रेष्टकाद्वारा तयोः सङ्ख्यासामान्य-
दित्यर्थः । दृष्टिमनूद्य फलं दर्शयति । एवमिति । उक्तसङ्ख्यासा-
मान्येनाग्निहोत्राहुतीरग्न्यवयवभूतयाजुष्मतीसञ्ज्ञकेष्टकाः सम्पाद्य
तद्रूपेणाहुतीर्ध्यायन्नाहुतीमयोश्चेष्टकाः संवत्सरावयवाहोरात्राणि तेनैव
सम्पाद्य पुरुषनाडीस्थसङ्ख्यासामान्येन तन्नाडीस्थान्येवाहोरात्राण्या-
पाद्य तद्रूपेणाहुतीरिष्टका नाडीस्थासुसन्धानो नाहोरात्रयाजुष्मतीद्वारा
पुरुषसंवत्सरचित्यानां समत्वभापाद्याहमग्निः संवत्सरात्मा प्रजापतिरेवेति
ध्यायन्नग्निहोत्रं पयसा संवत्सरं जुह्वद्दिद्या संहितहोमवशात्प्रजापतिं
संवत्सरात्मकं प्राप्य नृत्युमपजयतीत्यर्थः । एकीयमतमुपसंहृत्य तच्चिन्दा-
पूर्वकं मतान्तरमाह । इत्येवमित्यादिना । एवं विद्वानित्युक्तं व्यक्ती

कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति
पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते ।

पुनर्न स्त्रियत इति । अथैतदप्युक्तं ब्राह्मणेन । ब्रह्म वै
स्वयम्भुस्तपोऽतप्यत तदैक्षत न वै तपस्यानन्यमस्ति हन्ताहं
भूतेष्व्वात्मानं जुह्वानि भूतानि चात्मनीति तत्सर्वेषु
भूतेष्व्वात्मानं जुह्वा भूतानि चात्मनि सर्वेषां भूतानां
अष्टेऽस्वाराज्यमाधिपत्यं पश्येदिति ॥

कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति । यदा
पित्रान्नानि सृष्ट्वा सप्त पृथक् पृथग्भोक्तृभ्यः प्रत्तानि तदा
प्रभृत्येव तैर्भोक्तृभिरद्यमानानि । तन्निमित्तत्वात्तेषां स्थितिः

करोति । यदुक्तमिति । तत्तथैव विद्वानेकाहोरात्रावच्छिन्नाहृतिसात्रेण
जगद्रूपं प्रजायति प्राप्य नृत्युनप्रजयतीत्याह । तदेकेनेति । उक्तोऽर्थे श्रुति-
संवतार्यं व्याचष्टे । तदुच्यत इति । सर्वं होत्यादि हेतुवाक्यमाकाङ्क्षा-
पूर्णं बहुलाप्य व्याकरोति । कः पुनरित्यादिना । यथोक्तदर्शनवशादेकै-
वाहृत्या नृत्युं प्रजयतीत्यत्र ब्राह्मणान्तरं संवादयति । अथेति । यथा
संवत्सरमित्याद्युक्तं तथा यदहरेवेतयादपि ब्राह्मणान्तरे सूचितमित्यर्थः ।
ब्रह्म हिरण्यमर्मभावी जीवः स्वयम्भुः परस्मै तदात्मनावस्थानात्तपोऽत-
प्यत कस्मान्वतिष्ठत् । यत्कृतकं तद्वनित्यमिति न्यायेन कर्मनिन्दाप्रकार-
आह । तदेक्षतेति । कर्मसङ्हायभूतामुपायनाद्युपदिशति हन्तेति । उपा-
सनामन्द्यं समुद्भवफलं कथयति । तत्सर्वं विधत्तेति । अथत्वेऽपि राज-
सारवदस्वातन्त्र्यमाशङ्क्याह । स्वाराज्यमिति ।

अभिधाय पालयित्वमाधिपतयाम् । पञ्चमे व्याख्याते । प्रश्नरूपं
मन्त्रपदमाटत्ते । कस्मादिति । ननु चत्वार्यङ्गानि व्याख्यातानि त्रीणि
व्याविख्यासितानि तेष्वव्याख्यातेषु कस्मादित्यादिप्रश्नः कस्मादित्यादिप्रश्न

सर्वदा नैरन्तर्येण कृतचर्योपपत्तेश्च युक्तस्तेषां चयः ।
न च तानि क्षीयमाणानि जगतोऽविभ्रष्टरूपेणैवावस्थान-
दर्शनाद्भवितव्यञ्चाक्षयकारणेन । तस्मात् कस्मात्पुनस्तानि न
क्षीयन्त इति प्रश्नः । तस्येदं प्रतिवचनं । पुरुषो वा अक्षिति-
र्यथासौ पूर्वमन्नानां स्रष्टासीत्येता मेधया जायादिसम्ब-
द्धेन च पाङ्क्तकर्मणा भोक्ता च तथा येभ्यो दत्तान्यन्नानि
तेऽपि तेषामन्नानां भोक्तारोऽपि सन्तः पितर एव मेधया
तपसा च जनयन्ति तान्यन्नानि । तदेतदभिधीयते पुरुषो
वै योऽन्नानां भोक्ता सोऽक्षितिरक्षयहेतुः । कथमस्याक्षि-
तित्वमित्युच्यते स हि अस्मादिदं भुज्यमानं सप्तविधं

साधनेषूक्तेषु साध्यानामपि ते साधर्याऽदुक्तत्वमस्तीतप्रभिप्रेतप्र प्रश्रद्धन्ति
सन्वानो व्याचष्टे । यदेति । सर्वदेतप्रस्य व्याख्यानैरर्थेणेतप्रज्ञानां सदा
भोक्तृभिरदप्रमानत्वे हेतुमाह । तन्निमित्तत्वादिति । भोक्तृणां स्थितेरन्न-
निमित्तत्वात्तैः सदादप्रमानानि तानि यवपूर्णकुम्बलवद्भवन्ति क्षीणानीतप्रर्थः ।
किञ्च ज्ञानकर्मफलत्वादज्ञानां यत्कृतकं तदनिताप्रमिति न्यायेन क्षयः स-
म्भवतीतप्राह । कतेति । अस्तु तर्हि तेषां क्षयो नेतप्राह । न चेति ।
भवतु तर्हि स्वभावादेवं सप्ताक्ष्णात्मकस्य जगतोऽक्षीणत्वं नेतप्राह । भवितव्य-
ञ्चेति । स्वभाववादेस्यातिप्रसङ्गित्वादितप्रर्थः । प्रश्नं निगमयति । तस्मा-
दिति । प्रतिवचनंमादाय व्याचष्टे । तस्येतप्रादिना । तेषां पितृत्वे हेतु-
माह । मेधयेति । भोगकालेऽपि विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्मसम्भवात् प्रवाह-
रूपेणान्नाक्षयं सम्भवतीतप्रर्थः । तत्प्र प्रतिज्ञाभागमुपादायाक्षराणि व्या-
चष्टे । तदेतदिति । हेतुभागमुपाद्य विभजते । कथमितप्रादिना ।
तस्मात्तदेक्षयः सम्भवति । प्रवाह्नात्मनेति शेषः । उक्तं हेतुं व्यतिरेकद्वारो-
पपादयितुं यद्वैततदित्यादि वाक्यं तद्वप्राचष्टे । यदिति । अन्वयव्यतिरेक-

कार्यकारणलक्षणं क्रियाफलात्मकं पुनः पुनर्भूयो भूयो-
जनयते उत्पादयति धिया धिया तत्तत्कालभाविन्या
तया प्रज्ञया कर्मभिश्च बाह्मनः कायचेष्टितैर्यद्यदि
यद्येतत्सप्तविधमन्त्रमुक्तं क्षणमात्रमपि न कुर्यात्प्रज्ञया
कर्मभिश्च ततो विच्छिद्येद्भुज्यमानत्वात्सातत्येन क्षीयेत
ह । तस्माद्यथैवायं पुरुषो भोक्तानानां नैरन्तर्येण
यथा प्रज्ञं यथा कर्म च करोत्यपि तस्मात्पुरुषोऽक्षितिः
सातत्येन कर्तृत्वात्तस्माद्भुज्यमानान्यप्यन्नानि न क्षीयन्त
इत्यर्थः । अतः प्रज्ञाक्रियाफललक्षणप्रबन्धारूढः सर्व-
लोकः साध्यसाधनलक्षणः क्रियाफलात्मकः संहता-
नेकप्राणिकर्मवासनासन्तानोऽवष्टब्धत्वात् क्षणिकोऽशुद्धोऽसारो-

सिद्धं हेतुं निगमयति । तस्मादिति । यथा तथाप्रज्ञमिति । पठितव्यं
साध्यं निगमयति । अक्षयहेतौ सिद्धे फलितमाह । तस्माद्भुज्यमानानीति ।
धिया धियेत्यादि श्रुतेः स हीदमित्यतोक्तं परिहारं प्रपञ्चयन्त्याः सप्त-
विधानस्य कार्यत्वात् प्रतिक्षणध्वंसित्वेऽपि पुनः पुनः क्रियमाणत्वात्
प्रवाहात्मना तदचलम् । मन्दां पश्यन्तीत्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यमाह । अत
इति । प्रज्ञाक्रियाभ्यां हेतुभ्यां लक्ष्यते व्यावर्त्यते निष्पाद्यते यः प्रबन्ध-
समुदायस्तदारूढस्तदात्मक सर्वो लोकश्चेतनाचेतनात्मको द्वैतप्रपञ्चः साध्य-
त्वेन च वर्तमानो ज्ञानकर्मफलभूतः क्षणिकोऽपि नित्य इव लक्ष्यते । तत्र
हेतुः । संहतेति । संहतानां मिथं सहायत्वेन स्थितानामनेकेषां प्राणिना-
मनन्तानि कर्माणि वासमाश्च तत्सन्तानेनावष्टब्धत्वाद्दृढीकृतत्वादिति यावत् ।

यो वै तामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः
 स हीदमन्नं धियाधिया जनयते कर्मभिर्यद्वैतन्न
 कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं

नदीस्रोतः प्रदीपसन्तानकल्पः कदलीस्तम्भवदसारः फेन-
 मायामरीच्यम्भः स्वप्नादिसमस्तदात्मगतदृष्टीनामविकी-
 र्यमाणोऽनित्यः सारवानिव लक्ष्यते । तदेतद्वैराग्यार्थ-
 मुच्यते धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्वैतन्न कुर्यात् क्षी-
 येत हेति विरक्तानां हि । तस्माद् ब्रह्मविद्यारम्भ्या चतुर्थ-
 प्रमुखेनेति । यो वै तामक्षितिं वेदेति वक्ष्यमाणान्यपि
 लीख्यन्नान्यस्मिन्नवसरे व्याख्यातान्येवेति कृत्वा तेषां याथा-
 त्माविज्ञानफलमुपसंक्रियते । यो वै तामक्षितिमक्षयहेतुं
 यथोक्तं वेद पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया
 जनयते कर्मभिर्यद्वैतन्न कुर्यात् क्षीयेत हेति सोऽन्नमत्ति
 प्रतीकेनेत्यस्यार्थ उच्यते मुखं मुख्यत्व प्राधान्यमित्येतत्प्रा-

प्रातीतिकमेव संसारस्य स्थैर्यं न तान्त्रिकमिति वक्तुं विशिनष्टि ।
 नदीति । असारोऽपि सारवद्भातीत्यत्र दृष्टान्तमाह । कदलीति । अशु-
 द्धोऽपि शुद्धवद्भातीत्यत्रोदाहरणमाह । मायेत्यादिना । अनेकोदाहरणं
 संसारस्यानेकरूपत्वद्योतनार्थं । केषां पुनरेष संसारोऽन्यथा भातीत्यपेक्षायां
 संसाराय परागदृष्टामिति न्यायेनाह । तदात्मेति । किमिति प्रतिक्षणं
 प्रध्वंसि जगदिति श्रुत्योच्यते तत्राह । तदेतदिति । वैराग्यमपि कुत्रोप-
 युज्यते तत्राह । विरक्तानां हीति । इति वैराग्यमर्थवदिति शेषः । पुरुषो-
 ऽन्नानामक्षये हेतुरित्युपपाद्य तज्ज्ञानमनूद्य फलमाह । यो वै तामित्या-
 दिना । यथोक्तमनुवदति । पुरुष इति । फलविषयमन्त्रप्रदसुपादाय

प्रतीकं मुखेनेत्येतत्स देवानपि गच्छति स ऊर्ज-
मुपजीवतीति प्रशंसा । २ ।

तृतीयात्मने कुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्या-
त्मने कुरुतान्यत्वमना अभूवन्नादर्शमन्यत्रमना

श्वान्येनैवान्नानां पितुः पुरुषस्याक्षितित्वं यो वेद सोऽन्न-
मस्ति नान्नं प्रतिगुणभूतः सन् यथाऽन्नस्तथा विद्वानन्ना-
नामात्मभूतो भोक्तैव भवति न भोज्यतामापद्यते स
देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवति देवानपि गच्छति
देवात्मभावं प्रतिपद्यते ऊर्जममृतञ्चोपजीवतीति यदुक्तं
सा प्रशंसा नापूर्वार्थोऽन्योऽस्ति ॥ २

पाङ्क्तस्य कर्मणः फलभूतानि यानि तृतीयात्मान्युपक्षि-
प्तानि तानि कार्यत्वात् विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्वोभ्योऽन्नेभ्यः
पृथगुक्तृष्टानि तेषां व्याख्यानार्थं उत्तरो ग्रन्थ आत्रा
ह्यणपरिसमाप्तेः तृतीयात्मने कुरुतेति । कोऽस्यार्थ इत्यु-

तदीयब्राह्मणमवतार्य व्य करोति । सोऽन्नमित्यादिना । यथोक्तोपासना-
वतो यथोक्तं फलवृत्तिप्राप्तिप्राधान्येनैव सोऽन्नमस्तीति सम्यग् । विदुषोऽन्नं
प्रति गुणत्वाभावे हेतुमाह । अन्नानामिति । उक्तमर्थं प्रतिगृह्णाति ।
भोक्तैवेति । प्रसक्तिं सिद्धये प्रपञ्चयति । स देवानित्यादिना । साधना-
त्मकमन्नचतुष्टयमन्नाक्षयकारणमक्षितित्वगुणप्रक्षेपेण पुरुषोपासनस्य फलञ्चो-
क्तम् ॥ २ ॥

इदानीमात्र ब्राह्मणसमाप्तेरुत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह । पाङ्क्तस्येत्या-
दिना । ब्राह्मणशेषस्य तात्पर्यमुक्त्वा मन्त्रभेदमनूयाकाङ्क्षाद्वारा ब्राह्मण-
चतुष्टय व्य चष्टे । तृतीयात्मादिना । ज्ञानकर्माभ्यां सप्ताक्षानि सृष्ट्वा चत्वारि

अभूवं नाशौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा
शृणोति ।

अने मनोवाक्प्राणा एतानि त्रीण्यन्नानि तानि मनो
वाचं प्राणञ्चात्मने आत्मार्यमकुरुत कृतवान् सृष्ट्वादौ
पिता । तेषां मनसोऽस्तित्वं स्वरूपञ्च प्रति सशय इत्यत आह
अस्ति तावन्ननः श्रोत्रादिवाह्यकरणान्यतिरिक्तं । यत एवं
प्रसिद्धं वाह्यकरणविषयात्मसम्बन्धे सत्यप्यभिमुखीभूतं
विषयं न गृह्णाति किं दृष्टवानसौदं रूपमित्युक्तो वदत्य-
न्यत्र मे गतं मन आसीत् सोऽहमनत्रमना आसं नादर्शम् ।
तथेदं श्रुतवानसि मदोय वच इत्युक्तोऽन्यत्रमना अभूवं
वाशौषं न श्रुतवानस्मीति । तस्माद्यस्यासन्निधौ रूपादिग्रह-
णसमर्थस्यापि सतश्चक्षुरादेः स्वस्वविषयसम्बन्धे रूपशब्दा-
दिज्ञानं न भवति । यस्य च भावे भवति तदन्यदस्ति मनो

भोक्तृभ्यो विभज्य त्रीण्यात्मार्यं कल्प्यादौ पिता कल्पितवानित्यर्थः । अन्य-
त्रेत्यादि वाक्यमुपादत्ते । तेषामिति । षष्ठी निर्द्धारणार्था । तत्र मन-
सोऽस्तित्वमादौ साधयति । अस्ति तावदिति । आत्मेन्द्रियार्थसान्निध्ये
सत्यपि कदाचिदेवार्थधीर्जायमाना ह्येतन्नरमाक्षिपति । न चादृष्टादिति ।
युक्तं तस्य दृष्टसंवादित्वाच्छब्दार्थादिसान्निध्ये ज्ञानकादाचित्कत्वानुपपत्ति-
र्मनःसाधिकेत्यर्थः । लोकप्रसिद्धिरपि तत्र प्रमाणमित्याह । यत इति ।
अतोऽस्ति वाह्यकरणाद्यतिरिक्तं विषयमाहि करणमिति शेषः । तामेव
प्रसिद्धिमुदाहरणतयोदाहरति । किं दृष्टवानित्यादिना । तत्रैवान्वय-
व्यतिरेकानुपपन्न्यसति । तस्मादिति । यथोक्तार्थापत्तिर्लोकप्रसिद्धिवशादिति

कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा अद्वाऽअद्वा धृतिर
धृति ह्रीं धीं भीरित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि

नामान्तः करणं सर्वकरणविषयोपयोगीत्यवगम्यते । तस्मात्स-
र्वो हि लोको मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति तद्वाग्रत्वे
दर्शनाद्यभावादस्त्वित्वे सिद्धे मनसः स्वरूपार्थमिदमुच्यते ॥

कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषादिः । सङ्कल्पः प्रत्युपस्थि-
तविषयविकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन । विचिकित्सा संशय-
ज्ञानं । अद्वाऽदृष्टार्थेषु कर्मणां स्तिक्वबुद्धिर्देवतादिषु च ।
अयद्वा तद्विपरीता बुद्धिः । धृतिर्धारणं देहाद्यवसाद
उत्तम्भनम् । अधृतिस्तद्विपर्ययः । क्लीलंजा । धीः प्रज्ञा ।
भीर्भयं इत्येतदेवमादिकं सर्वं मन एव मनसोऽन्तः करणस्य
रूपाण्येतानि । मनोऽस्त्वित्वं प्रत्यन्यच्च कारणमुच्यते । तस्मा-

यावत् । विमतमात्माद्यतिरिक्तापेक्षं तस्मिन्सत्यपि कदाचित्कत्वाद्दृष्टव्य-
नुमानं तच्छब्दार्थः । तस्मादनुमानादिमानादन्यदस्ति मनो नासेति स-
म्बन्धः । रूपादिप्रहणसमर्थस्यापि सत इति प्रमातोच्यते । अन्तःकरणस्य
चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यमाह । सर्व्वेति । समनन्तरं वाक्यं फलितार्थविषय-
त्वेनादत्ते । तस्मादिति । तच्छब्देनोक्तं हेतुं स्पष्टयति । तद्व्यपत्त्वं इति ।
कामादिवाक्यसवतार्यं व्याकुर्व्वन्मनसः स्वरूपं प्रति संशयं निरस्यति ।
अस्तित्व इति ।

अयद्वादितात्कामादिविवक्षितोऽत्वेति सत्त्वा मनोबुद्ध्योरेकतन्त्रपेक्षोप-
संहतति । इत्येतदिति । द्वैतप्रवृत्त्युत्पत्तये मनो भीक्तकर्मवशाज्ज्ञानार्थकारेण
विवर्त्तत इत्यभिप्रेत्य नन्तरवाक्यसवतारयति । मनोऽस्तित्वमिति । तदेवा-
न्यन्तारणं स्फोरयति । यस्मादिति । तस्मादस्ति विवेककारणमन्तःकरण-
मिति सम्बन्धः । चक्षुरसंप्रयोगात्तेन स्पर्शविशेषादर्शनेऽपि संप्रयुक्तया
त्वेचाविनापि मनोविशेषदर्शनं स्वादित्याशङ्क्याह । यदीति । त्वद्भाष्य

पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्चि
शब्दो वागेव सा ।

मनो नामास्त्यन्तःकरणं । यस्माच्चक्षुषो ह्यङ्गोचरे पृष्ठतो-
ऽप्युपस्पृष्टः केनचिद्वस्तुस्थायं स्पर्शो जानीरयमिति विवे-
केन प्रतिपद्यते । यदि विवेककृन्मनो नाम नास्ति त्वङ्मा-
त्रेण कुतो विवेकप्रतिपत्तिः स्यादप्रतिविवेकप्रतिपत्तिका-
रणं तन्मनोऽस्ति तावन्मनः स्वरूपञ्च तस्याधिगतम् । त्रीण्य-
न्नानीह फलभूतानि कर्मणां मनोवाक्प्राणखगानि
अध्यात्ममधिभूतमधिदैवञ्च व्याचिखगसितानि । तत्राध्या-
त्मिकानां वाङ्मनः प्राणानां मनो व्याख्यातम् । अथेदानीं
वाग्वक्तव्येत्यारम्भो यः कश्चिल्लोके शब्दो ध्वनिस्तात्वादि-
व्यङ्ग्यः प्राणिभिर्वर्णादिलक्षण इतरो वा वादितमेघा-
दिनिमित्तः सर्वो ध्वनिर्वागेव स इदं तावद्वाचः स्वरूप-
मुक्तम् । अथ तस्याः कार्यमुच्यते ॥

स्पर्शमात्रमाहित्वेन विवेचकत्वायोगादित्यर्थः । विवेचके कारणान्तरे
सत्यपि कुतो मनःसिद्धिस्तत्वाह । यत्तदिति । वृत्तं कीर्त्तयति । अस्ति
तावदिति । उत्तरपन्थमवतारयितुं भूमिकां करोति । त्रीणीति । एवं
भूमिकामारब्ध्याध्यात्मिकत्वाग्व्याख्यानार्थं यः कश्चेत्यादि वाक्यमाटाय
व्याकरोति । अथेत्यादिना । शब्दपर्यायो ध्वनिर्द्विविधो वर्णात्मकोऽवर्णा-
त्मकस्तत्वाद्यो व्यवहर्त्तृभिस्तात्वादिस्थानव्यङ्ग्यो द्वितीयो मेघादिकतः स
सर्वोऽपि प्रकृता वागेवेत्यर्थः । प्रकाशमात्रं वागित्युक्त्वा तत्र प्रमाणमाह ।
इदं तावदिति । तस्मादभिधेयनिर्णायकत्वान्नासावपलापार्हेति शेषः ।

एषा ह्यन्तर्मायै तैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान
उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो

एषा वाग्धि यस्मादन्तर्मायै तैषा न प्राणोऽपानो व्यान
यस्योत्तानुगता एषा पुनः स्वयन्नाभिधेयवत्प्रकाशा-
भिधेयप्रकाशिकैव * प्रकाशात्मकत्वात् प्रदीपादिवन्न हि
प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशान्तरेण प्रकाश्यते तद्वद्वाक्यप्र-
काशिकैव स्वयं न प्रकाशेत्यनवस्थां श्रुतिं परिहरत्येषा
हि न प्रकाश्या प्रकाशकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः ।
अथ प्राण उच्यते । प्राणो मुखनासिकासञ्चार्या हृदय-
वृत्तिः । प्रणयनाद्याणः । अपनयनान्मूत्रपुरीषादेरपानो
ऽधीवृत्तिः । आनाभिस्थानो व्यानो व्यायमनकर्मा व्यानः ।
प्राणापानयोः सन्धिर्वीर्यवत्कर्महेतुश्च । उदान उत्कर्षो-

वचोऽपि प्रकाश्यत्ववत्कथं प्रकाशमात्रं वागित्युक्तमाशङ्क्याह । एषेति ।
दृष्टान्तं समर्थयते । न ह्येति । प्रकाशान्तरेण सजातीयेनेति शेषः ।
प्रकाशिकापि वाक् प्रकाश्या चेत्तत्रापि प्रकाशकान्तरभेदव्यमित्यवस्था स्थास-
न्निरासार्थमेवा हि नेति श्रुतिः प्रकाशमात्रं वागित्याह । स्वपरनिर्वाह-
कस्तुशब्दः । तस्मात्प्रकाशकत्वं कार्यं यत्र दृश्यते तत्र वाच स्वरूपमनु-
गतमेवेत्याह । तद्वदित्यादिना । आध्यात्मिकप्राणविषयं वाक्यमवतार्य
व्याकरोति । अथेति । सुखादौ सञ्चार्यासञ्चरणार्हा हृदयसम्बन्धिनी
या वाश्रुवृत्तिः । तत्र प्राणशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह । प्रणयनादिति ।
उरतो निःसरणमिति यावत् । व्यायमं प्रणापानयोर्नियमनं कर्माख्येति
तथोक्तः वीर्यवत्कर्मरण्यामग्न्युत्पादनादि । उत्कर्षो देहे पुष्टिः । आ-
दिपदेनैकान्तिरुक्ता । प्राणशब्देनानशब्दस्य रुचिमाशङ्क्याह । अत्र इत्ये-

वा अथमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥

ध्वङ्गमनादिहेतुरापादतलमस्तकेस्थान ऊर्ध्ववृत्तिः समानः
समं नयनाद्भक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता अन
इत्येषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेह-
चेष्टासम्बन्धिनी वृत्तिरेवं यथोक्तं प्राणादिवृत्तिजातमेत-
त्सर्वं प्राण एव । प्राण इति वृत्तिमानाध्यात्मिकोऽननुक्तः
कर्म चास्य वृत्तिभेदप्रदर्शनेनैव व्याख्यातम् । व्याख्या-
तान्याध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणख्यान्यन्येतन्मय
एतद्विकारः प्राजापत्यैरेतैर्वाङ्मनः प्राणैरारब्धः । कोऽ
सावयं कार्यकारणसङ्घात आत्मा पिण्ड आत्मस्वरूपत्वे-
नाभिमतोऽविवेकिभिरविशेषेणैतन्मय इत्युक्तस्य विशेषणं
वाङ्मयो मनोनयः प्राणमय इत्यपि प्राणस्फुटीकरणम् ॥ ३ ॥

प्रामिति । तथापि तृतीयस्य प्राणशब्दस्य ताभ्यां पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह ।
प्राण इतीति । साधारणासाधारणवृत्तिमानुप्राण इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः ।
मनसो दर्शनादिवद्वाचोऽभिधेयप्रकाशनवच्च प्राणस्यापि कार्यं वक्तव्यमित्या-
शङ्क्याह । कर्म चेति । एतन्मय इत्यत्र मयटो विकारार्थत्वं वृत्तसङ्कीर्तन-
पूर्वकं कथयति । व्याख्यातानीति । आध्यात्मिकानां वागादीनामा-
रम्भकत्वं वारयति । प्राजापत्यैरिति । आरब्धस्वरूपं प्रश्नपूर्वकमनन्तर-
वाक्यमनिर्द्धारयति । कोऽसाविति । कार्यकरणसङ्घाते कथमात्मशब्द-
प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह । आत्मस्वरूपत्वेनेति । वाङ्मय इत्यादि वाक्यस्य
पूर्वेण पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह अविशेषेणेति ॥ ३ ॥

तयो लोका एत एव वागेवायं लोकोमनोऽन्तरि-
 च्छलोकः प्राणोऽसौ लोकः । ४ । त्रयोवेदा एतएव
 वागेवर्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः । ५ ।
 देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः
 पितरः प्राणो मनुष्याः । ६ । पिता माता प्रजैत
 एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा । ७ ।
 विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किञ्च-

तेषामेव प्राज्ञापत्यानामन्नानामाधिभौतिको विस्ता-
 रोऽभिधीयते । तयो लोकाः भूर्भुवः स्वरित्याख्या । एतएव
 वाङ्मनः प्राणास्तत्र विशेषो वागेवायं लोको मनोऽन्त-
 रिच्छलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥ तद्या तयो वेदा
 इत्यादीनि वाक्यानि ऋज्वर्थानि ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ विज्ञातं
 विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव तत्र विशेषो यत्किञ्च
 विज्ञानं विस्पष्टं ज्ञातं वाचस्तद्रूपं तत्र स्वयमेव हेतुमाह ।
 वाग्धि विज्ञाता प्रकाशात्मकत्वात्कथमविज्ञाता भवेद्या-

वागादीनामाध्यात्मिकविभूतिप्रदर्शनाद्भुत्तरग्रन्थसमवतारयति । तेषा-
 मेवेति ॥ ४ ॥ तत्रेत्युक्तं सामान्यं परास्म्यति । त्रिलोकीवाक्यवदुत्तरं
 वाक्यं विज्ञातादिवाक्यात् प्राक्तनं नेतव्यमित्याह । तथेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
 विज्ञातादि वाक्यमादाय तद्वतं विशेषं दर्शयति । विज्ञातमिति । विज्ञातं
 सर्वं वाचो रूपमिति प्रतिज्ञातोऽर्थः । सप्तम्यर्थः । प्रकाशकत्वेऽपि कथं
 वाचो विज्ञातत्वमित्याशङ्क्याह । कथमिति । प्रकाशात्मकत्वमेव बुतो-
 वाचं सिद्धमित्याह । वाचेति । वाग्विशेषस्तद्विभूतिः सन्दिग्धमाना-

विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्वि विज्ञाता वागेन
तद्भूत्वाऽवति । ८ । यत्किञ्च विज्ञाज्ञास्यं मनस-
स्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वाऽ

न्यानपि विज्ञापयति वाचैव सम्प्राट् बन्धुः प्रजायत इति
हि वक्ष्यति वाग्विशेषविद इदं फलमुच्यते वागेदैनं
यथोक्तवाग्विभूतिविदं तद्विज्ञातं भूत्वाऽवति पालयति ।
विज्ञातरूपेणैवास्यानं भोज्यतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥
तथा यत्किञ्चाविस्पष्टं विस्पष्टं ज्ञातुमिष्टं विजिज्ञास्यं
तत्सर्वं मनसो रूपं मनो हि यस्मात्सन्दिह्यमानाकार-
त्वाद्विजिज्ञास्यं । पूर्ववन्ननो विभूतिविदः फलं मन एनं
तद्विजिज्ञास्यं भूत्वाऽवति विजिज्ञास्यं स्वरूपेणैवान्नत्वमा-
पद्यते ॥ ९ ॥ तथा यत्किञ्चाविज्ञातं विज्ञानागोचरं न
च सन्दिह्यमानं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञात अवि-
ज्ञातरूपो हि यस्मात्प्राणोऽनिरुक्तश्रुतेर्विज्ञातविजिज्ञा-

कारत्वात्सङ्कल्पविकल्पात्मकत्वादिति यावत् । तस्मात्सर्वं विजिज्ञास्यं मनो-
रूपमिति । योजना । विज्ञातादिरूपमिति सम्बन्धः । पूर्ववद्वाग्वि-
भूतिविदो यथा फलशुक्तं तद्वदिति यावत् । अनिरुक्तश्रुतेरविज्ञातरूपो
यस्मात्प्राणस्तस्माद्विज्ञातं सर्वं प्राणस्य रूपमिति योजना । विज्ञातादि-
रूपातिरेकेण लोकवेदाद्यभावाद्विज्ञातादिरूपत्वाभिधानेनैव वागादीनां लो-
काद्यात्मत्वे सिद्धे किमर्थं तयो लोका इत्यादिवाक्यमित्याशङ्क्य तथैव
ध्यानार्थमित्याह । विज्ञातेति । भूरादिष्वेकैकत्र विज्ञातादित्वयदृष्टेर्षागा-
देश्व्यवस्थितत्वात्कुतो विज्ञातादर्षागाद्यात्मकत्वं नियन्तुं शक्यमित्याश-
ङ्क्याह सर्वत्वेति । प्राणविभूतिविदः सम्प्रति फलं कथयति । प्राण

वति । ६ । यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं
प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति । १० ।
तस्यैव वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमय

स्याविज्ञातभेदेन वाङ्मनः प्राणविभागे स्थिते तयो लोका
इत्यादयो वाचनिका एव । सर्वत्र विज्ञातादिरूपदर्शना-
द्वचनादेव तस्य नियमः स्मर्त्तव्यः । प्राण एनं तद्भूत्वा
ऽवत्याविज्ञातरूपेणैवास्य प्राणोऽऽन्नं भवतीत्यर्थः । शिष्य-
पुत्रादिभिः सन्दिह्यमाना अविज्ञातोपकारा आचार्य-
पुत्रादयो दृश्यन्ते । यथा मनः प्राणयोरपि सन्दिह्य-
मानाविज्ञातयोरनन्त्वोपपत्तिः ॥ १० ॥

व्याख्यातो वाङ्मनः प्राणानामाधिभौतिको विस्तारो
ऽथायसाधिदैविकार्थं आरम्भस्तस्यैतस्या वाचः प्रजापते-
रदत्त्वेन प्रसूताद्याः पृथिवी शरीरं वाह्य आधारे
ज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं कारणं पृथिव्या आधेयभूतं अद्य

इति । लोके विज्ञातस्यैव भोज्यत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । शिष्येति ।
शिष्यैरविवेकिभिः सन्दिह्यमानोपकारा अपि गुरवस्तेषां भोज्यतामापद्यमाना
दृश्यन्ते पुत्रादिभिश्चातिवार्त्तरविज्ञातोपकाराः पित्रादयस्तेषां भोज्यत्वमुप-
पद्यते तथा प्रकृतेऽपि सम्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

वृत्तमनूद्य तस्यैव वाचः पृथिवीत्याद्यवतारयति व्याख्यात इति ।
आधिदैविकार्थस्तद्विभूतिप्रदर्शनार्थं इति यावत् । समनन्तरसन्दर्भस्य ता-
त्पर्यमुक्त्वा वाक्याच्चराणि योजयति । तस्या इति कथमाधाराधेयभावे
वाचो निर्दिश्यते तत्राह । द्विरूपा ह्येति । उक्तमर्थं सद्भिष्य निगुम्-

मग्निस्तद्यावत्यैव वाक्तावती पृथिवी तावानय-
मग्निः । ११ ।

अथेतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसा
वादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावान-

पार्थिवोऽग्निद्विरूपौ हि प्रजापतेर्वाकार्यमाधारोऽप्रकाशः
करणञ्चाधेयं प्रकाशस्तेदुभयं पृथिव्यग्नी वागेव प्रजापते-
स्तत्तत्र यादत्परिमाणैवाध्यात्माधिभूतभेदभिन्ना सती
वाग्भवति तत्र सर्वत्राधारत्वेन पृथिवी व्यवस्थिता
तावत्यैव भवति कार्यभूता तावानयमग्निराधेयः करण-
रूपी ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टः तावानेव भवति
समानमुत्तरम् ॥ ११ ॥

अथैतस्य प्राजापत्यान्नोक्तस्यैव मनसो द्यौर्द्युलोकः
शरीरं कार्यमाधारो ज्योतीरूपं करणमाधेयोऽसावा-
दित्यस्तत्र यावत्परिमाणमेवाध्यात्ममधिभूतं वा मन-

सति । तदुभयेमिति । अध्यात्ममधिभूतञ्च या वाक्परिच्छिन्ना तस्यास्तु-
ल्यपरिमाणत्वमाधिदैविकेशमंशत्वादंशाग्निनोच तादात्म्यात्तया सह दृश्ये-
यति । तत्तत्वेति । तावानयमग्निरिति प्रतीकमादाय व्याकरोति । आ-
धेय इति । समानमुत्तरमित्यस्यायमर्थोऽध्यात्ममधिभूतं च मनःप्राणयोर-
धिदैविकमनःप्राणं शत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण तुल्यपरिमाणत्वमुच्यते । तथाच
वाचा समानं प्राणादावुत्तरवाक्ये कथ्यमानसमानपरिमाणत्वमिति ॥ ११ ॥

आधिदैविकवाग्बिभूतिव्याख्यानानन्तर्यं सयशब्दार्थः । मनसो ह्यैकस्व-
भुक्त्वा व्याप्तिमभिधत्ते । तत्वेति । मन एवास्यात्मा वाग्जाया प्राणः
प्रजेत्यध्यात्मं मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजेत्यधिभूतञ्च वाङ्मनसद्योः

सावादित्यस्तौ मिथुनः समैतां ततः प्राणोऽ
जायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नी द्वितीयो वै सपत्नो
नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद । १२ ।

स्तावती तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा मनसो ज्योती-
रूपस्य करणस्याधारत्वेन व्यवस्थिता यौस्तावानसावा-
दित्यौ ज्योतीरूपं करणमाधेयं तावग्न्यादित्यौ वाङ्मनसे
आधिदैविके मातापितरौ मिथुनं मैथुन्यमितरेतरसंसर्गं
समैतां सङ्गच्छेतां । मनसादित्येन प्रसूतं पित्रा वाचाग्निना
मात्रा प्रकाशितं कर्म करिष्यामीत्यन्तरारोदस्योस्त-
स्तयोरेव सङ्गमनात्प्राणो वायुरजायत परिस्पन्दाय
कर्मणे । यो जातः स इन्द्रः परमेश्वरो न केवलमिन्द्र
एवासपत्नोऽविद्यमानः सपत्नो यस्य कः पुनः सपत्नो नाम
द्वितीयो वै प्रतिपक्षत्वेनोपगतो द्वितीयः सपत्न इत्यु-
च्यते तेन द्वितीयत्वेऽपि सति वाङ्मनसे न सपत्नत्वं भजेते

प्राणस्य प्रजात्वपुक्तं तथाऽधिदैवेऽपि तस्य तत्प्रजात्वं वाच्यमित्यभिप्रेत्याह ।
साविति । कथमादित्यस्य मनसः प्राणं प्रति पितृत्वं वाचो वाग्नेर्मा-
न्यत्वं तत्राह । मनसेति । सावित्वं पाकमाग्नेयं च प्रकाशयते कार्य-
सिद्धयदर्शनाच्चोः सिद्धं जनकत्वमित्यर्थः । कर्मशब्देन कार्यमुच्यते
तत्करिष्यामीति प्रत्येकमभिसन्धिपूर्वकमादित्याग्न्योर्द्वौवाष्टयव्योरन्तरं
सङ्गतिरासीदित्याह । कर्मेति । सङ्गतिकार्यं माभिप्रायानुसारं दर्शयति
तत इति । वायोऽरिन्द्रत्वासपत्नत्वगुणविशिष्टस्योपासनमभिप्रेत्याह । यो
जात इति । द्वितीयस्य सपत्नत्वे वागादेरपि तथात्वं स्यादित्याशङ्क्याह ।

अथेतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ
चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ

प्राणं प्रति गुणभावोपगते एव हि ते अध्यात्ममिव तत्र
प्रासङ्गिकासपत्नविज्ञानफलमिदं नास्य विदुषः सपत्नः
प्रतिपक्षो भवति य एवं यथोक्तं प्राणमसपत्नं वेद ॥ १२ ॥

अथेतस्य प्रकृतस्य प्राजापत्यान्नस्य प्राणस्य न प्रजो-
क्तस्यानन्तरनिर्दिष्टस्यापः शरीरं कार्यं कारणाधारः
पूर्व्ववज्ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तत्र यावानेव प्राणो याव-
त्परिमाणोऽध्यात्मादिभेदेषु तावद्व्याप्तिमत्य आपस्तावत्य-
परिमाणास्तावानसौ चन्द्र आधेयस्तास्वप्स्वनुप्रविष्टः करण-
भूतोऽध्यात्ममधिभूतश्च तावद्व्याप्तिमानेव तान्येतानि पित्रा
पाङ्क्तेन कर्मणा कृष्टानि नील्यन्नानि वाङ्मनःप्राणास्थानि
अध्यात्ममधिभूतश्च जगत्समस्तमेतैर्व्याप्तं नैतेभ्योऽन्यदस्ति

प्रतिपेक्षत्वेनेति । यथोक्तसपत्नव्याख्यानफलमाह । तेनेति । सपत्नगुण-
कप्राणोपासने फलवाक्य प्रमाणयति । तत्तेति । प्राणस्यासपत्नत्वे सिद्धे
सतीति यावत् । प्रासङ्गिकत्वं प्रजोत्पत्तिप्रसङ्गादागतत्वम् ॥ १२ ॥

आधिदैविकयोर्वाङ्मनसयोर्विभूतिनिर्देशानन्तर्यं सथेत्तुक्तम् । नन्वेतस्ये-
तच्छब्देन प्रजात्वेनोक्तस्य प्राणस्य किमिति न ग्रहणं तत्राह । न प्रजेति ।
अक्षत्वेत्यस्य समप्रधानत्वेन प्रकृतत्वादेतच्छब्देन प्रधानपरामर्शोपपत्तौ नाप्र-
धानं परासृष्ट्येतेत्यर्थः । पूर्व्ववद्वाचो मनसश्च पृथिवी ह्यौच शरीरं
यथा तथेत्यर्थः ह्येकस्य प्राणस्योक्ते व्याप्तिमवशिष्टं व्याचष्टे । तत्तेति ।
तावानित्यादि प्रतीकजादाय व्याचष्टे । चन्द्र इति । वाङ्मनःप्राणाना-
माधिदैविकरूपेणोपासनं विधातुं वृत्तं कीर्त्तयति । तानीति । एतेभ्यो

चन्द्रस्त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः स यो है-
तानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्त् सलोकं जयत्यथ यो
हैताननन्तानुपास्तेऽन्तवन्त् सलोकं जयति । १३ ।

कार्यात्मकं कारणात्मकं वा । ससस्तानि त्वेतानि प्रजाप-
तिस्त एते वाङ्मनःप्राणाः सर्व एव समास्तुत्या व्याप्तिमन्तो
यावत्प्राणिगोचरं साध्यात्माधिभूतं व्याप्य व्यवस्थिता अत-
एवानन्ता यावत्संसारभाविनो हि ते । न हि कार्यक-
रणप्रत्याख्यानं संसारीऽवगम्यते । कार्यकरणात्मका हि
त इत्युक्तं । स यः कश्चित् ह एतान् प्रजापतेरात्मभू-
तानन्तवतः परिच्छिन्नानधिभूतरूपेणाध्यात्मरूपेण वोपास्ते
स च तदुपासनानुरूपमेव फलमन्तवन्तं लोकं जयति परि-
च्छिन्न एव जायते नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः । अथ
पुनर्ये हैताननन्तान् सर्व्वत्मकान् सर्व्वप्राण्यात्मभूतान्परि-
च्छिन्नानुपास्ते सोऽन्तमेव लोकं जयति ॥ १३ ॥

ऽतिरिक्तमधिष्ठानमस्तीत्याशङ्क्य विधिनष्टि । कार्यात्मकमिति । प्रजापति-
रेतेभ्योऽतिरिक्तोऽस्तीत्याशङ्क्याह । समस्तानीति । खोपस्तरं वृत्तमन्य
वाक्यमादाय व्याचष्टे । त एत इति । तुल्यां व्याप्तिमेव व्यनक्ति । याव-
दिति । तावदशेषं जगत् व्याप्येति योजना । तुल्यव्याप्तिमत्त्वमुपजी-
व्याह । अत एवेति । तेषां यावत्संसारभावित्वमभिव्यनक्ति । न हीति ।
कार्यकरणयोर्यावत्संसारभावित्वेऽपि प्राणानां किमायातमत आह । का-
र्येति । तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने दोषमाह । स य इति । एवं पात-
निकां कृत्वा विवक्षितमुपासनमुपदिशति । अथेति ॥ १३ ॥

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य
रात्रयएव पञ्चदशकलाध्रुवैवास्य षोडशी कला
स रात्रिभिरेवावपूर्य्यतेऽप च क्षीयते सोऽमा-

पिता पाङ्क्तेन कर्मणा सप्तानानि सृष्ट्वा त्रीण्यनान्या-
न्मार्थमकरोदित्युक्त । तान्येतानि पाङ्क्तकर्मफलभूतानि
व्याख्यातानि । तत्र कथं पुनः पाङ्क्तस्य कर्मणः फलमेतानी-
त्युच्यते । यस्मात्तेष्वपि त्रिष्वन्नेषु पाङ्क्ततावगम्यते । वित्तक-
र्मणोरपि तत्र सम्भवात् ॥ तत्र पृथिव्यग्नी माता । दिवादित्यौ
पिता । योऽयमनयोरन्तरा प्राणः स प्रजेति व्याख्यातं । तत्र
वित्तकर्मणी सम्भावयितव्य इत्यारम्भः । स एष संवत्सरो
योऽयं त्र्यन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मना विशे-
षतो निर्दिश्यते षोडशकलः षोडशकला अवयवा
अस्य सोऽयं षोडशकलः स वत्सरः संवत्सरात्मा काल-
रूपः । तस्य च कालात्मनः प्रजापते रात्रय एवाहोरा-
त्राणि तिथय इत्यर्थः । पञ्चदशकलाः ध्रुवा एव नित्या

अक्षत्रये फलवद्भूतानविषये व्याख्याते वक्तव्याभावात्तत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्या-
शङ्क्य दृष्टं कोत्तयति । पितेति । तेषां तत्फलत्वे प्रमाणाभावमादाय
शङ्कते । तत्रेति । प्रकृतं व्याख्यानं सप्तम्यर्थः । कार्यलिङ्गकमनुमानं
प्रमाणयन्नुत्तरमाह । उच्यते इति । अनुमानमेव स्फुटयितुमन्नेषु पाङ्क्त-
त्वावगति दर्शयति । यस्मादिति । तस्मात्तत्कारणमपि तादृशमिति शेषः ।
कथं पुनस्तत्र पाङ्क्तत्वधीरित्याशङ्क्याह । वित्तेति । आत्मा जाया प्रजेति
त्रयं सङ्ग्रहितमपि शब्दः । उक्तं हेतुं व्यक्तीकुर्वन्मुक्तं आरयति । त-
त्रेति । अक्षत्रयं सप्तम्यर्थः । तथापि कथं पाङ्क्तत्वमित्याशङ्क्यानन्तरं

वास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं
प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताः

व्यवस्थिता अस्य प्रजापतेः षोडशी षोडशानां पूरणी
कला स रात्रिभिरेव तिथिभिः कलोक्ताभिरापूर्यन्ते
चापक्षीयते च । प्रतिपदाद्याभिर्हि चन्द्रमाः प्रजापतिः
शुक्लपक्षे आपूर्यते । कलाभिरुपक्षीयमानाभिवेद्यते यावत्स-
न्मूर्गसखलः पौर्णमास्यां । ताभिरेवापक्षीयमानाभिः कला-
भिरुपक्षीयते कृष्णपक्षे यावद्भ्रुवैका कला व्यवस्थिता
ऽमावास्यायां । सः प्रजापतिः कालात्मा मावास्याममावा-
स्यायां रात्रिं रात्रौ या व्यवस्थिता भ्रुवा कलोक्तैतया
षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृद्व्याणिजातमनुप्रविश्य
यदपः पिवति यच्चैषधीरश्नाति तत्सर्वमेवोषध्यात्मना
सर्वं व्याप्यामादास्यां रात्रिमेवस्थाय ततोऽपरद्युः प्रात-
र्जायते द्वितीयया कलया संयुक्तः । एवं पाङ्क्तात्मको

अन्यमवतारयति । तत्र विन्देति । सप्तमी पूर्ववत् । अवतारितमन्य-
व्य चर्ते । योऽयमित्यादिना । कथं प्रजापतेस्तिथिभिरापूर्यमाणत्वम-
पक्षीयमाणत्वञ्च तत्राह । प्रतिपदाद्यादिभिरिति । वृद्धेर्मर्यादा दर्शयति ।
यावदिति । अपक्षयश्च मर्यादासाह । यावद्भ्रुवैति । अवशिष्टाममा-
दास्यां निविष्टां कलां प्रपञ्चयत् द्वितीयकलोत्पत्तिं शुक्लपतिप्रदि दर्शयति ।
स प्रजापतिरिति । व्याणिजातमेव पिशिनष्टि । यदिति । स्यावरं जङ्गम-
ञ्चैत्यर्थः । ओषध्यात्मनेत्युपलक्षणं जलालजैत्यपि द्रष्टव्यम् । फलभूते
प्रजापतौ पाङ्गत्वं वक्तुमुपक्रान्तं तदद्यापि नोक्तमित्याशङ्क्याह । एवमिति ।
तदेव पाङ्गम् व्यनक्ति । दिवेति । कलानां विच्छेदवित्तत्वे हेतुमाह ।

रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृक-
लासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥

ऽसौ प्रजापतिः । दिवादित्यौ मनः पिता । पृथिव्यग्नी
वाग्जाया माता तयोश्च प्राणः प्रजाः । चान्द्रमस्यस्तिथयः
कलाः । वित्तमुपचयापचयधर्म्मिन्त्वादित्तवत्तासां च कलानां
कालावयवानां जगत्परिणामहेतुत्वं कर्म्म । एवमेष कृत्स्नः
प्रजापतिर्जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ
कर्म्म कुर्वीयेत्येषणानुरूप एव पाङ्क्तस्य कर्म्मणः फलभूतः
संवृत्तः । कारणानुविधायि हि कार्यमिति लोकेऽपि
स्थितिर्यस्मादिष चन्द्र एतां रात्रिं सर्वप्राणिजोतमनुप्र-
विष्टो ध्रुवया कलयामा वृत्तते । तस्माद्धेतोरेताममावास्यां
रात्रिं प्राणभृतः प्राणिनः प्राणन्न विच्छिन्द्यात्प्राणिनं न
प्रमापयेदित्येतदपि कृकलासस्य । कृकलासो हि पापात्मा
स्वभावेनैव हिंस्यते प्राणिभिर्दृष्टोऽप्यमङ्गल इति कृत्वा ।
ननु प्रतिषिद्धैव प्राणिहिंसा अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र
तीर्थेभ्य इति । बाढं प्रतिषिद्धा तथापि नामावास्याया

उपचयेति । पाङ्क्तत्वं निर्द्देशेन लब्धमर्थमाह । एवमेष इति । सम्प्रति
कृत्स्नस्य प्रजापतेरुपक्रमानुसारित्वं दर्शयति । जायेति । भवतु प्रजापते-
रुक्तनीत्या पाङ्क्तत्वं तथापि कथं पाङ्क्तकर्मफलत्वं तत्राह । कारणेति ।
पाङ्क्तकर्मफलत्वं प्रजापतेरुक्त्वा प्राप्तद्विकर्ममर्थमाह । यच्चादिति । अपि
कृकलासस्येति कुतो विशेषोक्तिरित्याशङ्क्याह । कृकलासो हीति । कुतस्तस्य
पापात्मत्वं तत्राह । दृष्टोऽपीति । विशेषनिषेधस्य शेषानुच्चापरत्वाद्वि-
शेषोऽर्थः सामान्यशास्त्रेण स्यादिति शङ्कते । नन्विति । तीर्थशब्दः शास्त्र-

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयं
मेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्च-
दशकला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनै-

अन्यत्र प्रतिप्रसवार्थं वचनं हिंसायाः कृत्कलासविषये वा
किन्तुर्ह्येतस्याः सोमदेवताया अपचित्यै पूजार्थं ॥ १४ ॥

यो वै स परोक्षाभिहितः संवत्सरः प्रजापतिः षोडश-
कलः स नैवात्यन्तं परोक्षो मन्तव्यो यस्मादयमेव सः
प्रत्यक्ष उपलभ्यते । कोऽसावयं यो यथोक्तं अत्रात्मकं
प्रजापतिमात्मभूतं स एव वित्पुरुषः केन सामान्येन
प्रजापतिरिति तदुच्यते तस्यैव विदः पुरुषस्य गवादिवि-
त्तमेव पञ्चदशकला • उपचयापचयधर्मित्वात्तद्वित्तसा-
ध्यञ्च कर्म । तस्य कृत्स्नतायै आत्मैव पिण्ड एवास्य विदुषः

विदितप्रदेशविषयः । साधारण्येन सर्वत्र निषिद्धापि हिंसा विशेषतोऽसा-
वास्यायां निषिध्यमाना सोमदेवतापूजार्था । ततः श्रेषादुक्ताभावाच्च सामा-
न्योक्तिविरोधोऽस्तीति परिहरति । बाढमिति ॥ १४ ॥

यत्पूर्वमाधिदैविकत्वाच्चैवात्मिकप्रजापत्युपासनमुक्तं तदहमस्मि प्रजापति-
रित्यहंपदेष कर्त्तव्यमित्याह । यो वा इति । प्रत्यक्षमुपलभ्यमानं प्रजा-
पतिं प्रत्यक्षद्वारा प्रकटयति । कोऽसाविति । तस्य प्रजापतित्वमप्रसिद्धमि-
त्याशङ्क्य परिहरति । केनेत्यादिना । कलानां जगद्विपरिणामहेतुत्वे
कर्मेत्युक्तम् । वित्तेऽपि कर्महेतुत्वमस्ति तेन तत्र कलाशब्दप्रवृत्तिरुचिते-
तप्राह । वित्तेति । यथा चन्द्रमाः कलाभिः शुक्लकृष्णपक्षयोरपूर्यते
ऽपचीयते च तथा स विद्वान्वित्तेनोपचीयमानेनापूर्यतेऽपचीयमानेन चाप-
चीयते । एतच्च लोकप्रसिद्धत्वान्नप्रतिपादनसापेक्षमितप्राह । स चन्द्र-

वाच पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा
प्रधिवित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयते आ-
त्मना चेज्जीवति प्रधि नागादित्येवाहुः ॥ १५ ॥

अथ त्रयो वावलोका मनुष्यलोकः पितृलोको

बोडशी कला ध्रुवस्थानीया स चन्द्रवदित्तेनापूर्यते चाप-
क्षीयते च । तदेतल्लोके प्रसिद्धं । तदेतन्नभ्यं नाभ्यं हितं
नभ्यं नाभिं बाह्वतीति किं तद्यदयं योऽयमात्मा पिण्डः
प्रधिवित्तं परिवारस्थानीयं वाह्यं चक्रस्येवारनेम्यादि ।
यस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि सर्वस्वापहरणं जीयते क्षीयते
श्लानिं प्राप्नोतीत्यात्मना चक्रनाभिस्थानीयेन चेद्यदि
जीवति प्रधिना वाह्येन परिवारेणायमगात् क्षीणोऽयं
यथा चक्रभरनेमिविमुक्तमेवमाहुर्जीवञ्चेदनेमिस्थानीयेन
वित्तेन पुनरुपक्षीयत इत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

एवं पाङ्क्तिन दैववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणा त्रयत्र-
लोकः प्रजापतिर्भवतीति व्याख्यातमनन्तरञ्च जायादि-

दिति । आत्मैव ध्रुवा कलेत्युक्तं तदेव रथचक्रदृष्टान्तेन स्पष्टयति । तदेत-
दिति । नाभिचक्रपिण्डका तत्स्थानीयं वा नभ्यं तदेव प्रज्ञद्वारा स्फोर-
यति । किन्तदिति । शरीरस्य चक्रपिण्डकास्थानीयत्वमयुक्तं परिवाराद-
र्शजादित्प्राशङ्ग्याह प्रधिरिति । शरीरस्य रथचक्रपिण्डकास्थानीयत्वे
फलितमाह । तस्मादिति । पदार्थमज्ञा वाक्यार्थमाह जीवञ्चेति ॥ १५ ॥

अन्नतयात्मानि प्रजापतावहङ्गुहोपासनस्य फलस्योक्तत्वाद्वक्तव्याभावादुत्त-
रमुन्यवैयर्थ्यमित्प्राशङ्ग्यं तद्विषयं वक्तुं वृत्तमनुवदति । एवमिति । साध-

देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो
 नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया
 देवलोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्तस्मा-
 द्विद्यां प्रशंसन्ति ॥ १६ ॥

वित्तं परिवारस्थानीयमित्युक्तं । तत्र पुत्रकर्मापर
 विद्यानां लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येनावगतं न
 पुत्रादीनां लोकप्राप्तिफलं प्रति विशेषसम्बन्धनियमः ।
 सोऽयं पुत्रादीनां साधनानां साध्यविशेषसम्बन्धो वक्तव्य
 इत्युत्तरकण्डिका प्रणीयते । अथेति वाक्योपन्यासार्थस्तथो
 वा वित्तवधारणार्थस्तथैव शास्त्रोक्तसाधनार्हा लोकान-
 न्यूनानधिका वा । के त इत्युच्यते । मनुष्यलोकः पितृलोको
 देवलोक इति । तेषां सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव साधनेन
 जय्यो जेतव्यः साध्यो यथा च पुत्रेण जेतव्यस्तथोत्तरत्र
 वक्ष्यामो नान्येन कर्मणा विद्यया वेति वाक्यशेषः । कर्मणा

नोक्त्यैव फलमुक्तम् । तयोर्मिथो वक्ष्यतात्माजायतप्रवृत्तं फलं दर्शितं तत्कि-
 मुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य सामान्येन तत्प्रतीतावपोदमस्येति विशेषो नोक्तस्तदु-
 क्त्यर्थमुत्तरा श्रुतिरित्याह । तत्रेति । पूर्वग्रन्थः सप्तम्यर्थः । नियमो
 नावगत इति सम्बन्धः । उपन्यासः प्रारम्भः । वा अवशब्दस्यावधारण-
 रूपमर्थं विवृणोति । तत्र एवेति । तदेव लोकत्रयं प्रत्यक्षद्वारा स्फोरयति ।
 के त इत्यादिना । जयो नाम पुत्रेण मनुष्यलोकातिक्रम इति केचित्तान्
 प्रत्याह । साध्य इति । पुत्रेणास्य सिद्धत्वमसिद्धत्वमित्याशङ्क्याह । यथा
 चेति । द्विविधो हि मनुष्यलोकस्तो यः कर्तव्यवर्षानुष्ठानं भोगश्च ।

अथातः सम्प्रतिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमां-
ह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्या-

अग्निहोत्रादिलक्षणेन केवलेन पितृलोको जेतव्यो न
पुत्रेण नापि विद्यया । विद्यया देवलोको न पुत्रेण नापि
कर्मणा । देवलोको वै लोकानां त्रयाणां श्रेष्ठः प्रशस्य-
तमः । तस्मात्तत्साधनत्वाद्विद्यां प्रशंसन्ति ॥ १६ ॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्म-
विद्याख्यानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्रकर्म्मार्थ-
त्वान्न पृथक्साधनमिति पृथङ्नाभिहिता । वित्तं च
कर्मसाधनत्वान्न पृथक्साधनम् । विद्याकर्मणोर्लोकजयहेतुत्व-
स्वात्मप्रतिलाभेनैव भवतीति प्रतिष्ठम् । पुत्रस्य त्वक्रियात्म-
कत्वात्केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति । न ज्ञायतेऽत-
स्तद्वक्तव्यमित्यर्थानन्तरमारभ्यते । सम्प्रतिः सम्प्रदानम् ।
सम्प्रतिरिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । पुत्रे हि

तत्वाद्यमाश्रितग्रान्ययोगव्यवच्छेदमेवकारार्थं दर्शयति । नाच्येनेति । द्वितीये
त्वयोगव्यवच्छेदार्थः । ज्योतिषेऽनं लोकं जयतीति साधनान्तरेणापि
मनुष्यलोकजयश्रुतेरिति भावः । पूर्ववाक्यस्यमेवकारमुत्तरवाक्ययोरनुषक्त-
श्रुतेः वाक्यद्वयं व्याचष्टे । कर्मणेत्यादिना । साधनद्वयापेक्षया फलद्वार-
कमुत्कर्षं दर्शयति । विद्यया देवलोक इति ॥ १६ ॥

वृत्तमनुवदति । एवमिति । पुत्रादिवज्जायावित्तयोरपि प्रकृतत्वा-
त्फलविशेषे विनियोगो वक्तव्य इत्याशङ्क्याह । जाया त्विति । न
पृथक् पुत्रकर्मस्यामिति शेषः । न पृथक् साधनं कर्मणः सकायादिति
द्रष्टव्यम् । भवत्येवं साधनत्रयनियमस्तथापि विद्याकर्मणी हित्वा सम-
नन्तरमप्ये किमिति पुत्रनिरूपणमित्याशङ्क्याह । विद्याकर्मणोरिति ।

हाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति यद्वै किञ्चानूक्तं
तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ।

स्वात्मव्यापारसम्प्रदानं करोत्यनेन प्रकारेण पिता तेन
सम्प्रतिसञ्ज्ञकमिदं कर्त्तुं तत्कस्मिन्काले कर्त्तव्यमित्याह ।
स पिता यदा यस्मिन्काले प्रैथन्नरिष्यन्नरिष्यामीत्यरिष्टा-
दिदर्शनेन मन्यतेऽथ तदा पुत्रमाहूयाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्व-
लोक इति स एवमुक्तः प्रत्याह स तु पूर्वमेवानुशिष्टो
जानाति मयैतत्कर्त्तव्यमिति तेनाह अहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं
लोक इति । एतद्वाक्यद्वयमेतस्यार्थस्तिरोहित इति मन्वाना
श्रुतिर्व्याख्यानाय प्रवर्त्तते । यद्वै किञ्च यत्किञ्च शिष्टमनू-
क्तमधीतमनधीतञ्च तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मेत्येतस्मिन् पद एकतै
कत्वं योऽध्ययनव्यापारी सप्त कर्त्तव्यं असीदेतावन्तं कालं
वेदविषयः । स इत ऊर्द्धं त्वं ब्रह्म त्वत्कार्त्तकोऽस्त्वित्यर्थः ॥

यद्योक्ते चोद्ये एतस्य लोकहेतुत्वज्ञापनार्थं सम्प्रतिवाक्यमित्याह । अत
इति । अथात इति पदद्वयं व्याख्याय सम्प्रतिपदं व्याचष्टे । सम्प्र-
त्तिरिति । किमिदं सम्प्रदानं नाम तदाह । सम्प्रत्तिरितीति । तदेव
कर्म विशदयति । पुत्रे हीति । अनेन प्रकारेणेति वक्ष्यमाणप्रकारोक्तिः ।
अरिष्टादीत्यादिपदेन दुःखत्रादिसङ्ग्रहः । प्रत्याह वाक्यत्रयमिति सम्ब-
न्धः । पुत्रस्याहं ब्रह्मेत्यादि प्रतिवचने हेतुमाह । स त्विति । मया
कार्यं यदध्ययनादि तदेवावशिष्टं त्वया कार्यमिति । पुत्रस्य प्रागनु-
शिष्टताभावे प्रतिवचनानुपत्तिरित्यर्थः । यद्वै किञ्चेतत्रादि वाक्यानां उ-
क्तानुमन्त्रणवाक्यैरर्थभेदाभावात्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह । एतस्मेति । यद्वै
किञ्चेतत्रादिवाक्ये वाक्यार्थमाह । योऽध्ययनेति ।

ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता
ये वै के च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकतै-

तथा ये वै के च यज्ञा अनुष्ठेयाः सन्तो मयानुष्ठि-
ताश्चाननुष्ठिताश्च तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येतस्मिन् पदे
एकत्वं सत्कृत्का यज्ञाय आसन् । तद्वत् जङ्घं यज्ञस्व-
त्कृत्का भवन्वित्यर्थः । ये वै के च लोका मया जेतव्याः
सन्तो जिता अजिताश्च तेषां सर्वेषां लोक इत्येतस्मिन्
पदे एकता इत जङ्घंत्वं लोकस्त्वया जेतव्यास्ते इत जङ्घं
मयाध्ययनयज्ञलोकजयकर्त्तव्यक्रतुस्त्वयि समर्पितोऽहन्तु
सुक्तोऽस्मि कर्त्तव्यतावन्धनविषयात्क्रतोः । स च सर्वं तथैव
प्रतिपन्नवान् पुत्रोऽनुशिष्टत्वात् । तत्रेसं पितुरभिप्रायं मन्वा-
नाऽऽचष्टे श्रुतिरेतावदेतत्परिमाणं वै इदं सर्वं यदुगृहिणा
कर्त्तव्यं यदुत वेदा अध्येतव्या यज्ञा यष्टव्या लोकाश्च
जेतव्या एतन्मा सर्वं सन्नयं सर्वं हीमं भारं मदधीनं

त्वं ब्रह्मेति वाक्यबन्धे यज्ञ इति वाक्यमपि शक्यं व्याख्यातुमित्याह ।
तथेति । ब्राह्मणार्थं सङ्गृह्णाति । सत्कृत्का इति । त्वं लोकं
इतप्रस्य व्याख्यानं ये वै केचिदित्यादि । तत्र पदार्थानुज्ञा वाक्यार्थमाह ।
इत इति । किमिति त्वत्कृत्कमध्ययनादिकमपि समर्थ्यते त्वयैव किं
नानुष्ठीयते तत्राह । इत जङ्घंमिति । कर्त्तव्यतैव बन्धनं तद्विषयः । क्रतुः
सङ्कल्पस्तत्कृत्कमिति यावत् । स पुत्र इतप्रादेस्तात्पर्यमाह । स चेति । तत्रे-
तप्रथोक्तानुशासनोक्तिः । एतत्सर्वमित्यादि प्रतीकमादाय व्याचष्टे ।
सर्वं हीति । अनद्यतने भूतेऽर्थे विहितस्य लङ्गे भविष्यदर्पित्वं कथमि-
त्याशङ्क्याह । छन्दसीति । पुत्रानुशासनस्य फलवत्त्वमाह । यकादि-

तावद्वा इदं सर्वमेतन्मा सर्वं सन्नयमितोऽभुन-
जदिति तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मा-

मत्तोऽपच्छिद्यात्मनि निधायेतोऽस्मात्लोकान्मा मामभुन-
जत् पालयिष्यतीति लृडर्थे लङ् । छन्दसि कालनियमा-
भावाद्यस्मादेवं सम्पन्नः पुत्रः पितरमस्मात्लोकान्कर्त्तव्य-
ताबन्धनतो मोचयिष्यति तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं
लोकहितं पितुराहुर्ब्राह्मणाः । अत एव छिनं पुत्रमनु-
शासति लोक्योऽयं नः स्यादिति पितरः स पिता यदा
यस्मिन् काले एवंवित्पुत्रसमर्पितकर्त्तव्यताक्रतुरस्मात्लोका-
न्कैति म्रियतेऽथ तदा एभिरेव प्रकृतैर्वाङ्मनः प्राणैः
पुत्रमाविशति पुत्रं व्याप्नोति अध्यात्मपरिच्छेदहेत्वपग-
मात्पितुर्वाङ्मनः प्राणाः स्वेनाधिदैविकेन रूपेण पृथिव्य-
ग्न्यार्काद्यात्मनाभिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वमाविशन्ति तैः
प्राणैः सह पिताप्याविशति वाङ्मनः प्राणात्मभावितत्वा-
त्पितुरहमस्मानन्ता वाङ्मनः प्राणा अध्यात्मादिभेदवि-

त्प्रादिना । कृतसम्पत्तिकः सन् पिता किं करोतीत्यपेक्षायामाह । स
पितेति । कोऽयं प्रवेशो न हि विशिष्टस्य केवलस्य वा त्रिले सर्पवत्प्रवेशः
सम्भवत्यत आह । अध्यात्मेति । हेतुर्मय्याज्ञानादि । वागादिष्वा-
विष्टेषूपि कुतोऽर्थान्तरस्य पितुरावेशधीरित्याशङ्क्याह । वागिति । तद्वा
वित्त्वमेव स्फोरयति । अहमिति । भावनाफलमाह । तस्मादिति । पुत्र-
विशेषणात्परिच्छिन्नत्वं पितृसद्वत्समित्याशङ्क्याह । सर्वेषां हीति ।
मृतस्य पितुरितो लोकाद्प्राप्तस्य कथं यथोक्तरूपत्वमित्याशङ्क्याह ।

देनमनुशासति स यदैवंविदस्माहोकात्प्रैत्यैभि
रेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यद्यनेन
किञ्चिदक्षणाया कृतं भवति तस्मादेनं सर्व-

स्तारा इत्येव भावितो हि पिता । तस्मात्तत्प्राणानुवृत्तित्वं
पितुर्भवतीति युक्तमुक्त मेभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशतीति ।
सर्वेषां ह्यसावात्मा भवति पुत्रस्य चैतदुक्तं भवति । यस्य
पितुरेवमनुशिष्टः पुत्रो भवति सोऽस्मिन्नेव लोके वर्त्तते
पुत्ररूपेण नैव मृतो मन्तव्य इत्यर्थः । तथा च श्रुत्यन्तरे
सोऽस्यायमितर आत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयत इति ।
अथेदानीं पुत्रनिर्वचनमाह । स पुत्रो यदि कदाचि
दनेन पित्रा अक्षणाया कोणछिद्रतोऽन्तराऽकृतं भवति
कर्त्तव्यम् । तस्मात्कर्त्तव्यतारूपात्पित्राऽकृतात्सर्वं आलोकप्रा-
प्तिप्रतिबन्धरूपात्पुत्रो मुञ्चति सोचयति तत्सर्वं स्वयमुप-
तिष्ठन् पूरयित्वा । तस्मात्पूरणेन त्रायति पितरम् । यस्मात्त-

एतदुक्तमिति । पुत्ररूपेणात्र स्थितिमेव विभजते । नैवेति । मृत पित्ता-
ऽनुशिष्टपत्रात्मनात्र वर्त्तते नास्मदतन्त्रं व्यावृत्तः फलरूपेण च परत्रेति
भावः । उक्तेऽर्थे ऐतरेयश्रुतिं स वादतति । तथा चेति । षष्ठीप्रघसाध्यं
पितापुत्रावुच्येते ।

सपदोतप्रादिवाक्यमवतार्य व्याकरोति । अथेतप्रादिना । अकृत-
सकृतादिति च्छेदः । तस्मादिति प्रतीकमादाय व्याकरोति । पूरणेनेति
तदेव प्रपञ्चयति । इदं तदिति । पुत्रवैशिष्ट्यं निगमयति । स पितेति ।
पुत्रेणैतल्लोकजयमुपसंहरति । एवमिति । यथोक्तात्पुत्रादिव्याकर्म्मणोर्वि-
शेषमाह । न तथेति । कथं तर्हि ताभ्यां पिता तौ जयति तत्राह ।

स्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणै-

स्मात्पुत्रो नामेदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वं यत्पितुश्छिद्रं पूर-
यित्वा चायति स पितैवविधेन पुत्रेण मृतोऽपि सन्न-
मृतोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्येवमसौ पिता पुत्रेणैव
मनुष्यलोकं जयति । न तथा विद्याकर्म्मभ्यां देवलोकपितृ-
लोकौ स्वरूपलाभसत्तामात्रेण । नहि विद्याकर्म्मणौ स्वरू-
पलाभव्यतिरेकेण पुत्रवद्व्यापासान्तरापेक्षया लोकज-
यहेतुत्वं प्रतिपद्येते । अथ कृतसम्पत्तिकं पितरमेनमेते
वागादयः प्राणा देवा हिरण्यगर्भा अनृता अमरणध-
र्माण आविशन्ति कथमिति वक्ष्यति पृथिव्यै चैनमित्यादि ।
एवं पुत्रकर्म्मापरविद्यानां मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोक-
साधार्यता प्रदर्शिता श्रुत्या स्वयमेवात्र केचिद्भावदूकाः

स्वरूपेति । तदेव स्पष्टयति । न ह्यिति । अनुशिष्टपुत्रेणैतल्लोकजयनं
पितरं भविष्यत्यर्थेनमित्यादि वाक्यं तद्व्याकरोति । अथेति । पुत्र-
प्रकरणविच्छेदार्थोऽयमशब्दः । आवेशप्रकारबुभुक्ष्यायामुत्तरवाक्यप्रवृत्तिं प्रति-
जानीते । कथमित्यादिना । पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यस्य व्यावर्त्यं पक्षं
हृत्तात्तुवादपूर्वकमुत्थापयति । एवमिति । अत्रेति वैदिकान्तिर्धारयितुं
समर्था । बद्धवदनशीलत्वे हेतुः श्रुत्युक्त्येति । मोक्षार्थं तां ऋणापाक-
रणश्रुतिस्मृतिभ्यां वदन्तीति शेषः । मीनांसकपक्षं प्रकृतश्रुतिविरोधेन दूषयति ।
तेषामिति । कथमित्याद्यद्वयं श्रुतेरादिमध्यावसानालोचनया युत्वादेः संसार-
फलत्वावगमाच्च मुक्तिफलतेत्याह । जायेत्यादिना । युत्वादीनाञ्चेति
वचनाराटेतावान् काम इति मध्ये सङ्ग्रहः । यदुक्तं ऋणापाकरणश्रुतिस्मृति-
भ्यां युत्वादेर्मुक्तिफलतेति तत्राह । तस्मिन् इति । युत्वादेः श्रुतं संसार-

वास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणा
अमृता आविशन्ति ॥१७॥

श्रुत्युक्तविशेषार्थानभिज्ञाः सन्तः पुत्रादिसाधनानां मोक्षार्थतां वदन्ति । तेषां सुखापिधानं श्रुत्येदं कृतं जाया मे स्यादित्यादि पाङ्कजं काम्यं कर्मोत्पन्नक्रमेण पुत्रादीनां च साध्यविशेषविनियोगोपसंहारेण च । तस्मै दृष्टश्रुतिरविद्वद्धिषया न परमात्मविद्याविषयेति सिद्धम् । वक्ष्यति च किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽप्यमात्मायं लोक इति । केचित्तु पितृलोकदेवलोकजयोऽपि पितृलोकदेवलोकाभ्यां व्यावृत्तिरेव । तस्मात् पुत्रकर्मपरविद्याभिः समुच्चित्यानुष्ठिताभिस्त्रिभ्य एतेभ्यो लोकेभ्यो व्यावृत्तः परमात्मविज्ञानेन मोक्षमधिगच्छतीति परम्परया मोक्षार्थान्येव पुत्रादि-

फलत्वं परामर्शस्तच्छब्दः । श्रुतिशब्दः स्मृतेरुपलक्षणार्थः । श्रुतिस्मृत्योरविरक्तविषयत्वे वाक्यशेषमनुकूलयति । वक्ष्यति चेति । भीमासकपञ्चं निराकृत्य भर्तृप्रपञ्चपक्षमुत्थापयति । केचित्त्विति । मनुष्यलोकजयस्ततो व्यावृत्तिर्यथेत्यपेक्षार्थः । पुत्रादिसाधनाधीनतया लोकत्रयव्यावृत्तावपि कथं मोक्षः संपद्यते । न हि पुत्रादीन्येव सुक्तिसाधनानि विरक्तत्वविरोधादित्याशङ्क्याह । तस्मादिति । पृथिव्यै चेत्याद्योत्तरा श्रुतिरेव भीमांसकमतवद्भूतप्रपञ्चमतमपि निराकरोतीति दूषयति । तेषामिति । कथं सा तन्मतं निराकरोतीत्याशङ्क्या श्रुति विशिनष्टि । कतेति । तत्रज्ञात्वात्पाप्मिस्तदाप्तिवचनविरुद्धं परमतमित्युक्तम् । तदाप्तेरेव सुक्तित्वादित्याशङ्क्याह । न चेति । तथापि कथं यद्योक्तं फलं मोक्षो न भवति तत्राह । मेधेति । तत्रज्ञात्वात्वा ज्ञानकर्मजन्यत्वे हेतुनाह । पुनः पुनरिति । स्मृताप्तेरसुक्तित्वे हेतुन्तरमाह । यद्वेति ।

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति सा वै
दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्वदति ॥ १८ ॥

साधनानौच्छन्ति । तेषामपि सुखापिधानायेयमेव श्रुतिरु-
त्तराकृतसम्प्रत्तिकस्य पुत्रिणः कस्मिंश्चिन्नान्नालविद्याविदः
फलप्रदर्शनाय प्रवृत्ता । न चेदमेव फलं मोक्षफलमिति
शक्यं वक्तुम् । अत्र सखन्वान्मेधातपः कस्मैत्वाच्चान्नानां पुनः
पुनर्जनयत इति दर्शनात् । यद्वैतन्न कुर्यात् 'क्षीयेत' इति च
क्षयश्रवणाच्छरीरं ज्योतीरूपमिति च कार्यकरणत्वोपप-
त्तेस्तत्र वा इदमिति च नामरूपकर्मात्मनोपसंहारात् ।
न चेदमेव साधनत्रय सहितं सत्कस्यचिन्नोच्चार्यं कस्यचित्
अत्रान्नालफलमित्यस्मादेव वाक्यादवगन्तुं शक्यम् । पुत्रादि
साधनानां अत्रान्नालफलदर्शनेनैवोपक्षीणत्वाद्वाक्यस्य ॥ १७ ॥

पृथिव्यै पृथिव्याश्च एनमग्नेश्च दैवी अधिदैर्वाल्मिका
वागेनं कृतसम्प्रत्तिकसाविशति सर्वेषां हि वाचः उपा-

कार्यकारणवत्त्वश्रुतेरपि सूत्रभावो न सुक्तिरित्याह । शरीरमिति । अ-
विद्यातदुल्लङ्घितस्य तत्रान्नालत्वेनोपसंहारात्तदात्मसूत्रभावो बन्धान्तर्भूतो न
सुक्तिरिति युक्त्यन्तरमाह । त्वमिति । नन्वविरक्तस्याज्ञस्य सूत्राग्निफलमपि
कर्मादिविरक्तस्य विदुषो सुक्तिफलमिति व्यर्थस्थितिर्नेत्याह । न चेदमिति ।
नहि पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यस्यैकस्य सकृच्छ्रुतस्यानेकार्थत्वम् । भिद्यते हि
तथा वाक्यमिति न्यायादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यावष्टमेन पक्षद्वयं प्रतिक्षिप्य तदक्षराणि व्याचष्टे ।
पृथिव्या इति । एनमित्युक्तमनूद्य व्याकरोति । एनमिति । कथं पुनः

दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति तद्वै
दैवं मनो येनानन्दैव भवत्यथो न शोचति ॥ १८ ॥

दानभूता दैवौ वाक् पृथिव्यग्निलक्षणा । सा ह्याध्यात्मि-
कांसङ्गादिदोषैर्निरुद्धा । विदुषस्तद्दोषापगमे आवरण-
भङ्ग इवोदकं प्रदीपप्रकाशवच्च व्याप्नोति । तदेतदुच्यते
पृथिव्या अग्नेश्चैनं दैवी वागाविशतीति । सा च दैवी वाग-
नृतादिदोषरहिता शुद्धा । यया वाचा दैव्या यद्यदेव
आत्मने परस्मै वा वदति तत्तद्भवत्यसौघा ऽप्रतिबद्धास्य
वाग्भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

तथा दिवश्चैनं आदित्याच्च दैव मन आविशति । तच्च
दैव मनः स्वभावनिरर्म्मलत्वाद्येन मनसाऽसावानन्येव भवति
सुखेन भवत्यथो ऽपि न शोचति शोकादिनिमित्तासंयो-
गात् ॥ १८ ॥

सूत्रात्मभूता वागुपासकमाविशति तदाह । सर्व्वेषां हीति । तर्हि तयो-
रभेदादविदुषोऽपि व्याप्तैव वागिति विदुषि विशेषो नास्तीत्याशङ्क्याह । सा
हीति । दैव्या वाचि दोषविगमसुत्तरवाक्येन साध्यति । सा चेति ।
विद्वद्वाचः स्वरूपं सङ्क्षिपति । असौघेति ॥ १८ ॥

वाचि दर्शितन्यायं मनस्यतिदिशति । तथेति । यन्मनः स्वभाव-
निरर्म्मलत्वेन दैवमित्युक्तं तदैव विशिनष्टि । मन इति असाविति विद्वदुक्तिः ।
येन मनसा विद्वच्च शोचत्यपि तद्धेतुभावात्तद्वैवमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ १८ ॥

अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति स
 वै देवः प्राणो यः सञ्चरन्श्वासञ्चरन्श्च न अथ-
 तेऽथो न रिष्यति स एवंविष्वक्षां भूतानामात्मा
 भवति यथैषा देवतैव स यथैतां देवतां
 सर्वाणि भूतान्यवन्येव ह्येवंविदं सर्वाणि
 भूतान्यवन्ति ।

तथाद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति । स वै
 दैवः प्राणः किं लक्षण इत्युच्यते । यः सञ्चरन् प्राणिभेदे-
 ष्वसञ्चरन् समष्टिव्यष्टिरूपेणाय वा सञ्चरन् जङ्गमेष्वस-
 च्चरन् स्थावरेषु न व्यथते न दुःखनिमित्तेन भयेन
 युज्यते । अथो ऽपि न रिष्यति न विनश्यति न हिंसामा-
 पद्यते । स यो यथोक्तमेवं वेत्ति त्रयन्नात्मदर्शनं स सर्वेषां
 भूतानामात्मा भवति सर्वेषां भूतानां प्राणो भवति सर्वेषां
 भूतानां मनो भवति वाग्भवतीत्येवं सर्वभूतात्मतया
 सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । सर्वज्ञश्च यथैषा पूर्वसिद्धा हिरण्य-
 गर्भदेवता । एवमेव नास्य सर्वज्ञत्वे सर्वज्ञत्वे वा क्वचित्प्रति-
 ष्ठातः । किञ्च स इति दृष्टान्तनिर्देशो यथैतां हिरण्य-
 गर्भदेवतामिज्यादिभिः सर्वाणि भूतान्यवन्ति पालयन्ति

मनस्युक्तं न्यायं प्राणे क्षतिदिशति । तथेति । तमेव दैवं प्राणं
 प्रत्यपूर्वकं प्रकटयति । स वा इति । स एवंविदित्यादि व्याचष्टे । स य
 इति । विदित्वा लाभार्थः । न केवलं यथोक्तमेव विद्याफलं किन्तु फला-

यदु किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां तद्भवति

पूजयन्त्येव' हैवविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति इज्यादिलक्षणां
पूजां सततं प्रयुञ्जत इत्यर्थः ।

अथेदमाशङ्क्यते सर्वप्राणिनामात्मा भवतीत्युक्तं । तस्य
च सर्वप्राणिकार्य्यकरणात्मकत्वे सर्वप्राणिसुखदुःखैः सम्बध्यत
इति । तन्न । अपरिच्छिन्नबुद्धित्वात्परिच्छिन्नात्मबुद्धीनां
ह्याक्रोशादौ दुःखसम्बन्धो दृष्टोऽनेनाहमाक्रुष्ट इत्यस्य
तु सर्वात्मना य आक्रुष्यते यश्चाक्रोशति तयोरात्मत्व-
बुद्धिविशेषाभावान्न तन्निमित्तं दुःखमुपपद्यते सरणदुःख-
वच्च निमित्ताभावात् । यथा हि कस्मिंश्चिन्मृते कस्यचिद्दुःख-
मुत्पद्यते समासौ पुत्रो भ्राता चेति पुत्रादिनिमित्तं । तन्नि-
मित्ताभावे तन्मरणदर्शिनोऽपि नैव दुःखमुपजायते । तथे-
श्वरस्यापरिच्छिन्नात्मनो ममतादिदुःखनिमित्तमिथ्या-

न्तरमप्यस्तीत्याह । किञ्चेति । सर्वभूतात्मत्वे तद्दोषयोगात्प्राजापत्यं
पदमनादेर्यमित्युत्तरवाक्यव्यावर्त्यामाशङ्कामाह ।

अथेति । सर्वप्राणिसुखदुःखैरित्यस्मादूढं सशब्दोऽध्याहर्त्तव्यः ।
सर्वात्मके विदुष्यैकैकभूतनिष्ठदोषयोगो नास्तीत्युत्तरमाह । तच्चेति । तदेव
प्रपञ्चयति । परिच्छिन्नेति । अपरिच्छिन्नधीत्वेऽपि सूत्रात्मके विदुषि
सर्वभूतान्तर्भावात्तद्दुःखादियोगः स्यादेवेतप्राशङ्क्य जठरकुहरविपरिवर्त्ति-
क्रिमिदोषैरस्माकमसंसर्गवत्प्रकृतेऽपि सम्भवान्मैवमितप्रभिमेतप्राह । सरणेति ।
नोपपद्यते विदुषो दुःखमिति पूर्वेण सम्बन्धः । दृष्टान्तं विदृश्यति । यथेति ।
मैत्रस्य स्वहस्ताद्यभिमानवत्तद्दुःखादियोगवद्विदुषः सूत्रात्मनः स्वांशभूत-
सर्वभूताभिमानिनस्तद्दुःखादिसर्गः स्यादितप्राशङ्क्य दार्ष्टान्तिकमाह ।

पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति
॥ २० ॥

अथातो व्रतमीमांसा प्रजापतिर्ह कर्माणि
सृजते तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पृङ्गन्त वदिष्याम्ये-

ज्ञानादिदोषाभावान्नैव दुःखमुपजायते । तदेतदुच्यते । यत्
उ किञ्च यत्किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्ति अमेव सहैव प्रजा-
भिस्तच्छ्लोकादिनिमित्तं दुःखं संयुक्तं भवत्यासां प्रजानां
परिच्छिन्नबुद्धिजनितत्वात्सर्वात्मनस्तु । केन सह किं संयुक्तं
भवेद्वियुक्तं वा । असुन्तु प्रजापत्ये पदे वर्त्तमानं पुण्यमेव
शुभमेव फलमभिप्रेतं पुण्यमिति । निरतिशयं हि तेन
पुण्यं कृतं तेन तत्फलमेव गच्छति । न ह वै देवान् पापं
गच्छति पापफलस्यावसराभावात्पापं फलं दुःखं न
गच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ता इत्यविशेषेण वाङ्म-
नः प्राणानासुपासनमुक्तं नान्यतमगती विशेष उक्तः । किमे-

तथेति । मम तावदित्यादिपदेनाहन्ताग्रहणम् । तदेव दुःखनिमित्तं
मिथ्याज्ञानम् । आदिशब्देन रागादिरुक्तः । उक्तेऽर्थे श्रुतिमवतार्य
व्याचष्टे । तदेतदिति । सुखमेव गच्छतीति सम्बन्धः । फलरूपेण वर्त्त-
मानस्य कथं कर्मसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह । फलमिति । उक्तमेव
व्यनक्ति । निरतिशयमिति ॥ २० ॥

अथेत्यादिवाक्यस्य वक्तव्यशेषाभावादानर्थक्यमाशङ्क्य व्यवहितो-
पासनाहुवादेन तदङ्गव्रतविधानार्थश्चतुर्थः वाक्यमित्यनर्थकां

वार्द्धमित वाग्दधे ईक्षाम्यहमिति चक्षुः श्रोत्रा-
म्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथा कर्म
तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तन्वाप्नोत्तान्याप्त्वा

ब्रमेव प्रतिपत्तव्यं किंवा विचार्यमाणे कश्चिद्विशेषो व्रत-
मुपासनं प्रति प्रतिपत्तुं शङ्क्यत इत्युच्यते । अथातोऽनन्तरं
व्रतस्य उपासनस्य मीमांसा उपासनकर्मविचारणेत्यर्थः ।
एषां प्राणानां कस्य कर्म व्रतत्वेन धारयितव्यमिति
मीमांसा प्रवर्तते । तत्र प्रजापतिर्ह्यशब्दः किलार्थे प्रजा-
पतिः किल प्रजाः सृष्ट्वा कर्माणि करणानि वागादीनि
कर्मार्यानि हितानीति कर्माणीत्युच्यन्ते सृष्टजे सृष्ट-
वान्वागादीनि करणानीत्यर्थः । तानि पुनः सृष्टान्यन्यो
ऽन्येनेतरैतरमस्यर्जन्त स्रज्वां सङ्घर्षचक्रुः । कथं वदिष्या-
म्येवं स्वव्यापारादनुपगतैवाहं स्यामिति वागव्रतं दधे
भूतवती । यद्यन्योऽपि मत्समोऽस्ति स्वव्यापारादनुपगन्तुं
शक्तः सोऽपि दर्शयत्वात्मनो वीर्यमिति । तथा द्रव्या-

परिहरति । त एत इत्यादिना । व्रतमित्यवश्यानुष्ठेयं कर्मोच्यते ।
जिज्ञासायाः सत्त्वमतः शब्दार्थः । उपासनोक्त्यानन्तर्यमयशब्दार्थं कथ-
यति । अनन्तरमिति । विचारणामेव स्फोरयति । एषामिति । प्रवृ-
त्तायां मीमांसायां प्राणव्रतमभग्नत्वेन धारणीयमिति निर्धारणार्थसाख्या-
यिकां प्रणयति । तत्रेत्यादिना । कथं वागादिकरणेषु कर्मशब्दप्रवृत्ति-
रित्याशङ्क्याह । कर्मार्यानीति । तदीयसृष्टेरुपयोगमुपदर्शयितुं भूतिकां
करोति । तानीति । स्रज्वाप्रकारं मन्त्रपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्या-

मृत्यु रवांरुन्धत्तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक् आस्यति
चक्षुः आस्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः
प्राणस्तानि ज्ञातुं दध्निरे ।

म्यहमिति चक्षुः । श्रोत्राम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यान्पि
कर्मणि करणानि यथा कर्म यद्यद्यस्य कर्म यथा-
कर्म तानि करणानि मृत्युर्मारकः अमः अस्रूपी भूत्वा
उपयेमे सञ्जग्राह । कथं तानि करणानि स्वव्यापारे प्रवृ-
त्तान्याप्नोच्छमरूपेणात्मानं दर्शितवानाप्ता च तान्यवारु-
न्धदवरोधं कृतवान् मृत्युः स्वकर्मभ्यः प्रचावितवानि-
त्यर्थः । तस्मादद्यत्वेऽपि वदने स्वकर्मणि प्रवृत्ता वाक्
आस्यत्येव अस्रूपिणा मृत्युना संयुक्ता स्वकर्मतः प्रचा-
व्यते । तथा आस्यति चक्षुः । आस्यति श्रोत्रं । अथेममेव
मुख्यं प्राणं नाप्नोन्न प्राप्तवाच्छ्रमृत्युः अस्रूपी । योऽयं
मध्यमः प्राणः तं तेनाद्यत्वेऽपि अश्रान्त एव कर्मणि
अवर्तते तानीतराणि करणानि तं ज्ञातुं दध्निरे धृतवन्ति
अनः ॥

दिना । यथा कर्म स्वीयं स्वीयं व्यापारमनुसृत्य व्रतं दध्निरे त्वगादीनि
करणानीत्यर्थः । प्रजापतेर्वागादिषु अमद्वारा स्वकर्मप्रच्युतिरासीदित्यत्र
कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रसाधयति । तस्मादिति । वागादीनां भग्न-
व्रतत्वनिर्धारणानन्तर्यं लघुशब्दार्थः । प्रजापतेः प्राणे मृत्युयस्तत्वाभावे
कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति । तेनेति । प्रवर्तते प्राण इति सम्बन्धः ।
तथापि कथं प्राणस्यैव व्रतं धार्यमित्यपेक्षायामाह । तानीति ।

अयं वै नः श्रेष्ठो यः सञ्चरञ्चासञ्चरञ्च न
व्यथते न रिष्यति हन्तास्यैव सर्व्वं रूपमसामेति त
एतस्यैव सर्व्वं रूपमभवत् स्तस्यादेत एतेनाख्या-

अयं वै नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठः प्रशस्यतमोऽभ्यधिको
यस्माद्यः सञ्चरञ्चासञ्चरञ्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्ते-
दानीं अस्यैव प्राणस्य सर्व्वं वयं रूपमसाम प्राणमात्मत्वेन
प्रतिपद्येमहि । एवं विनिश्चित्य त एतस्यैव सर्व्वं रूपम-
भवन् प्राणरूपमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नाः प्राणव्रतमेव दध्नि-
रेऽस्मद्व्रतानि न मृत्योर्वारणाय पय्याप्तानीति । यस्माप्रा-
णेन रूपेण रूपवन्तीतराणि चलनात्मना स्वेन च प्रका-
शात्मना । न हि प्राणादन्यत्र चलनात्मकत्वोपपत्तिश्चल-
नव्यापारपूर्वकाख्यैव हि सर्वदा स्वव्यापारेषु लक्ष्यन्ते ।
तस्मादेते वागादयः एतेन प्राणाभिधानेनाख्यायन्तेऽभि-
धीयन्ते प्राणा इति । एवं य एवं प्राणात्मतां सर्वकरणानां
वेत्ति प्राणशब्दाभिधेयत्वं च तेन ह वाव तेनैव विदुषा

आपनार्थं बहुसंख्यानप्रकारमेव दर्शयति । अयमिति । तस्य श्रेष्ठत्वे
फलितमाह । हन्तेति । इतिशब्दं व्याकरोति । एवं विनिश्चित्येति ।
अस्माकं वामादीनां व्रतानि मृत्योर्वारणाय न पय्याप्तानीति विनिश्चित्य
दध्निरे प्राणव्रतमेवेति सम्बन्धः । प्राणरूपत्वसंज्ञा करणानां तन्नामत्वमाह ।
यस्मादिति । यस्मादित्यस्य तस्मादिति व्यवहितेन सम्बन्धः । प्राणरूपं चलना-
त्मत्वमिति कुतो निश्चीयते तत्राह । न हीति । तर्हि करणेषु प्रकाशात्मकत्व-
मेव न चलनात्मत्वमित्याशङ्क्याह । चलनेति । सम्प्रति विद्याफलमाह ।

यन्ते प्राणा इति तेन हवाव तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य उ ह्येवंविदा स्यर्द्धते ऽनुश्रुष्य हैवान्ततो म्रियते इत्यध्यात्मं ॥ २१ ॥

अथाधिदैवतं

ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्ने

तत्कुलमाख्यातमाचक्षते लौकिकाः । यस्मिन्कुले स विद्वा-
न्नातो भवति तत्कुलं विद्वन्नाम्नैव प्रथितं भवति अमुष्येदं
कुलमिति । यथा तापत्यं इति । य एवं यथोक्तं वेद वागा-
दीनां प्राणस्वरूपतां प्राणाख्यत्वं च तस्यैतत्फलं । किञ्च
यः कश्चित् उ ह एव विदा प्राणात्मदर्शिना स्यर्द्धते तत्प्रति-
यक्षी सन् सोऽस्मिन्नेव शरीरेऽनुश्रुष्यति शोषमुपगच्छति
अनुश्रुष्य हैव शोषं गत्वैवान्ततोऽन्ते म्रियते न सहसोपद्रुतो
म्रियते इत्येवमुक्तमध्यात्मं प्राणात्मदर्शनमित्युक्तोपसंहारोऽधि-
दैवतप्रदर्शनार्थः ॥ २१ ॥

अथानन्तरमधिदैवतं देवताविषयं दर्शनमुच्यते । कस्य
देवताविशेषस्य व्रतधारणं श्रेय इति मीमांस्यते अध्या-
त्मवत्सर्वं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्ने । तप्स्राम्यहमित्या-

य एवमिति । तदेव स्पष्टयति । यस्मिन्निति । तपती स्वर्यं सुता तस्या
वंशस्तापत्यः । कस्येदं फलमित्युक्ते पूर्वोक्तमेव स्फुटयति । य एवमित्या-
दिना । न केवलं विद्याया यथोक्तमेव फलं किन्तु फलान्तरमप्यस्तीत्याह ।
किञ्चेति । प्राणविदा सह स्यर्द्धी न कर्त्तव्येति भावः । इत्यध्यात्मस्यान-
र्थक्यमाशङ्क्याह । इत्येवमिति । २१ ।

अध्यात्मदर्शनमुक्त्वाऽधिदैवतदर्शनं वक्तुमनन्तरवाक्यमवतारयति । अथे-
ति । तर्हि ज्वलिष्यामीत्यादि किमर्थमित्याशङ्क्याह । कस्येति । यदि-

तस्मात्प्राम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा
 एवमन्या देवता यथादेवतं स यथैषां प्राणानां
 मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्होचिन्ति
 ह्यन्या देवता न वायुः सैषा नस्तमिताऽदेवता
 यद्वायुः ॥ २२ ॥

दित्यः । भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः । एवमन्या देवताः ।
 यथा दैवतं स दृष्टान्तोऽध्यात्मं वागादीनामेषां प्राणानां मध्ये
 मध्यमः प्राणो मृत्युना नाप्तः स्वकर्मणो न प्रच्यावितः स्वेन
 प्राणव्रतेताभग्नव्रतो यथा एवमेतासामन्यादीनां देव-
 तानां वायुरपि स्तोचन्त्यस्तं यन्ति स्वकर्मभ्य उपरमन्ते
 यथाध्यात्मं वागादयोऽन्या देवता अन्याद्या न वायुरस्तं
 याति यथा मध्यमः प्राणोऽतः सैषाऽनस्तमिता देवता
 यद्वायुर्योग्यं वायुरेवमध्यात्ममधिदैवं च मीमांसित्वा निर्द्वा-
 रित वाय्वात्मनी व्रतमभग्नमिति ॥ २२ ॥

प्राप्तीत्यादावुक्तं व्यख्यानमिहापि द्रष्टव्यमित्याह । अध्यात्मवदिति । यथा-
 दैवतं स्वं स्वं देवताव्यापारमनतिक्रम्यान्त्या देवता विद्युदाद्या दग्निरे
 व्रतमित्यर्थः । स यथेयादि व्याचष्टे । अध्यात्ममिति । वायुरपि मृत्युना
 नाप्तः स्वकर्मणो न प्रच्यावित इति । स्वेन वायुव्रतेनाभग्नव्रत इति शेषः ॥
 तदेव साधयति । स्तोचन्तीति । ब्राह्मणोक्तमर्थमुपसंहरति । एवमिति ॥ २२ ॥

अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र
च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति
तदेवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व इति
यद्वा एतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति ।

अथेवस्यैतार्थस्य प्रकाशक एष श्लोको मन्त्रो भवति
यतश्च यस्माद्वायोरुदेत्युद्गच्छति सूर्योऽध्यात्मं च चक्षुरा-
त्मना प्राणादस्तच्च यत्र वायौ प्राणे च गच्छत्यपरस-
न्ध्यासमये स्वापसमये च पुरुषस्य तं देवास्तं धर्मं देवा-
श्चक्रिरे धृतवन्तो वागादयोऽग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं
च पुरा विचार्य स एवाद्येदानीं श्वोऽपि भविष्यत्यपि
कालेऽनुवर्त्यतेऽनुवर्तिष्यते च देवैरित्यभिप्रायः । तत्रैवं
मन्त्रं सङ्गृह्णीतौ व्याचष्टे ब्राह्मणम् । प्राणाद्वा एष सूर्य उदेति
प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य । स उ श्व
इत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते । यद्वा एते व्रतममुर्हि अमुष्मि-
न्काले वागादयोऽग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं चाध्रियन्त

ब्राह्मणार्थदार्ढ्यं मन्त्रमवतार्य व्याकरोति । अथेत्यादिना । सूर्यो
ऽधिदैवस्यदयकाले वायोरुद्गच्छति तत्र वापरसन्ध्यासमयेऽस्तं । गच्छति ।
स एवाध्यात्मं प्रबोधसमये चक्षुरात्मना प्राणादुदेति पुरुषस्य स्वापसमये च
तस्मिन्नेवास्तं गच्छतीति यतश्चेत्यादौ विभागः । श्लोकस्योत्तरार्द्धं प्राणादि-
त्यादि ब्राह्मणव्यवहितं श्लोकपूर्णताज्ञापनार्थं प्रथमं व्याचष्टे । ते देवा
इति । धारणस्य प्रकृतत्वात्सामान्येन च विशेषं लक्षयित्वाह । धृतवन्त
इति । स एवेति धर्मपरासर्थः । तत्रेति सप्तमी सम्पूर्णा मन्त्रमधिकरोति ।

तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च
नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्यु चरेत्समा-

तदेवाद्यापि कुर्वन्त्यनुवर्त्तन्तेऽनुवर्त्तिष्यन्ते व्रतं तयोरे-
भग्नमेव । यत्तु वागादिव्रतं च तद्भग्नमेव । तेषामस्तमन-
काले च वायौ प्राणे च निष्कृतिदर्शनात् ॥

अथैतदन्यत्रोक्तम् । यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि
वागप्येति प्राणं मनः प्राणं चक्षुः श्रोत्रं यदा प्रबु-
ध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त इत्यध्यात्मम् । अथाधिदैवतम् ।
यदा वा अग्निरनुगच्छति वायुं तर्ह्यनूद्वाति । तस्मादे-
नमुद्वासीदित्याहुर्वायुं ह्यनूद्वाति यदादित्योऽस्तमेति
वायुं तर्हि प्रविशति वायुं चन्द्रमा वायौ दिशः प्रतिष्ठिताः
वायोरेवाधि पुनर्जायन्त इति । यस्मादेव व्रतं वागादिष्व-
ग्न्यादिषु चानुगतं यदेतद्वायोश्च प्राणस्य च परिस्पन्दात्म-
कत्वं सर्वैर्देवैरनुवर्त्यमानं व्रतम् । तस्मै दन्योऽप्येकमेव व्रतं

इमं मन्त्रमिति । पूर्वार्द्धोक्तिः । उत्तरार्द्धस्य ब्राह्मणमाकाङ्क्षापूर्वकमुक्त्याप्य
व्याचष्टे । तमित्यादिना । तैरभग्नं देवैरभग्नत्वेन सीमासितं तेऽनुग-
च्छन्तीत्यर्थः । विशेषणस्यार्थवत्त्वं साधयति । यत्त्विति । उक्तहेतुमग्नि-
रहस्यमाश्रित्य विशदयति । अथेति ।

यथात्रेत्युपमाथोऽयमर्थः । अनुगच्छति शस्यतीत्येतत् । वायु-
मनु तदधीन एव तस्मिन्काले उद्वात्यस्तमेति उद्वासीदस्तं गत इत्यर्थः ।
इतिशब्दोऽग्निरहस्यविषयवाक्यसमाप्तरर्थः । अध्यात्मप्राणव्रतमधिदैवतञ्च
वायुव्रतमित्येकमेव व्रतं धार्यमिति मन्त्रब्राह्मणाभ्यां प्रतिपाद्य तस्मादिति
व्याचष्टे । यस्मादिति । न हि वागादयोऽग्न्यादयो वा परिस्पन्दविर-

पिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सला-
कतां जयति ॥ २२ ॥ पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

चरेत् । किन्तव्याख्यात्प्राणनव्यापारं कुर्यादपान्यादपानन-
व्यापारञ्च । न हि प्राणव्यापारस्य प्राणनापनलक्षणस्य
उपरमोऽस्ति । तस्मात्तदेवैकं व्रतं चरेद्वित्तेन्द्रियान्तरव्या-
पारं नेस्मा मां पाप्मा मृत्युः अमरूपी आप्नुवन्नाप्नुयात् ।
नेच्छेद् परिभये । यद्यहमस्माद्गताव्यच्युतः स्यां ग्रस्त
एवाहं मृत्युनेत्येवं चस्ती धारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायः ।
यदि कदाचिदु चरेत्प्राणव्रतं समापिपयिषेत्समा-
पयितुमिच्छेद्यदि ह्यस्माद्गतादुपरमेत्प्राणः परिभूतः
स्याद्देवाश्च । तस्मात्समापयेदेव । तेन उ तेनानेन व्रतेन प्राणा-
त्मप्रतिपत्त्या सर्वभूतेषु वागादयोऽग्न्यादयश्च सदात्मका
एवायं प्राण आत्मा सर्वपरिस्सन्दृक्कदेवं तेनानेन व्रत-
धारणेनैवास्या एव प्राणदेवतायाः सायुज्यं सयुग्भार्वमेका-

हिणः स्यात्समर्हन्ति । तेन प्राणादिव्रतं तैरनुवर्त्येत एवेत्यर्थः । एक
एकमेवेति नियमे प्राणव्यापारस्याभग्नत्वं हेतुमाह । न हीति । तद-
नुपरमे फलितमाह । तस्मादिति । ननु प्राणनाद्यभावे जीवनासम्भवात्तस्या-
यित्वात्तदनुष्ठानमविधेयमित्यागङ्गावैकारलभ्यं नियमं दर्शयति । हित्वे
ति । नेदित्यादि वाक्यस्याक्षरार्थसुक्ता तात्पर्यार्थमाह । यद्यहमिति ।
प्राणव्रतस्य सकृदनुष्ठानमाशङ्क्य सर्वेन्द्रियव्यापारनिवृत्तिरूपं सन्नप्रासमा-
रणमनुवर्त्तयेदित्याह । यदीति । विपक्षे दोषमाह । यदि हीति ।
प्राणादिपरिहारार्थं नियमं निगमयति । तस्मादिति । विद्याफलं वक्तुं
भूमिकां करोति । तेनेति । व्रतमेव विशिनष्टि । प्राणेति । प्रतिपत्ति-

तथं वा इदं नामरूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्यै-

तत्त्वं सलोकतां समानलोकतां वैकस्थानत्वं विज्ञानमा-
द्यापेक्ष्यमेतज्जयति प्राप्नोतीति ॥ २३ ॥ इति त्रीमद्बृह
दारण्यके शाङ्करीयभाष्ये तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

यदेतदविद्याविषयत्वेन प्रसृतं साध्य साधनलक्षणं व्याकृतं
जगत्प्राणात्मप्राप्त्यन्तोत्कर्षवदपि फलम् । या चैतस्य व्याकर-
णात्प्रागवस्थाव्याकृत शब्दवाच्या वृक्षबीजवत्सर्वमेतत्तयम् ।
किं तत्तयं इत्युच्यते । नामरूपं कर्म चेत्यनात्मैव नात्मा
यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । तस्मादस्माद्विरज्येत्येवमर्थस्त्वयं

वा इत्याद्यारम्भः । न ह्यस्मादनात्मनोऽव्यावृत्तचित्तस्या-
त्मानमेव लोकमहं ब्रह्मास्मीत्युपासितुं बुद्धिः प्रवर्तते
बाह्यप्रत्यगात्मप्रवृत्त्योर्विरोधात् । तथा काठके । पराञ्चि
खानि व्यदणत् स्वयम्भूस्तस्मात्परां पश्यति नान्तरात्मन् ।

मेव प्रकटयति । सर्वभूतेष्विति । सम्प्रति विद्याफलं कथयति । एव-
मिति । कथमेकस्मिन्नेव विज्ञाने फलविकल्पः स्यादित्याशङ्क्य विज्ञानप्रक-
र्षापेक्षं सायुज्यं तन्निकर्षापेक्षञ्च सालोक्यमित्याह । विज्ञानेति ॥ २३ ॥
तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणं ।

प्रपञ्चितस्याविद्याकार्यस्य सङ्क्षेपेणोपसंहारार्थं ब्राह्मणान्तरमतोरे-
यति । यदेतदिति । फलमपि ज्ञानकर्मणोरुक्तविशेषणवद्यदेतत्प्रस्तुतमिति
सम्बन्धः । अव्याकृतप्रक्रियायामुक्तं स्मारयति । या चेति । व्याकृताव्या-
कृतस्य जगतः सङ्गृहीतं रूपमाह । सर्वमिति । बाह्यमनःप्राणाख्यं तय-
मिति शङ्कां प्रत्याह । किन्तदित्यादिना । किमर्थः पुनरयमुपसंहार
इत्याशङ्क्याह । अनात्मैवेति । आत्मशब्दार्थमाह । यत्साक्षादिति ।

तदेषामुक्तमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति ।

कश्चिद्वीरः प्रत्येगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्-
त्यादि । कथं पुनरस्य व्याकृताव्याकृतस्य क्रियाकारणफ-
लात्मनः संसारस्य नामरूपकर्मात्मैव । न पुनरात्मत्व-
मित्येतत्सम्भावयितुं शक्यत इत्यत्रोच्यते । तेषां नाम्नां यथो-
पन्यस्तानां वागिति शब्दसामान्यमुच्यते । यः कश्च शब्दो
वागेव सैत्युक्तत्वादांगित्येतस्य शब्दस्य योऽर्थः शब्दसा-
मान्यमात्रमेतदेषां नामविशेषाणामुक्त्यकारणमुपादानं
सैन्धवलवणकरणानामिव सैन्धवाचलस्तदाहन्ती ह्यस्मा-
न्नामसामान्यात् सर्वाणि नामानि यच्चदत्तो देवदत्त
इत्येवमादिप्रविभागान्युत्तिष्ठन्ति उत्पद्यन्ते प्रविभज्यन्ते

ध्यात्मत्वेन जगतो हेयत्वं तच्छब्देन परानुश्यते । वैराग्यमपि किमर्थ-
मित्याशङ्क्याह । न हीति । अविरक्तोऽपि कुतूहलितया तत्ताधिकारी
स्यादित्याशङ्क्याह । वाह्येति । अनात्मप्रमाणमप्यात्मानं प्रत्याययिष्यत्या-
त्मनः सर्वात्मकत्वात्कुतो विरोध इत्याशङ्क्याह । तथेति । कथं तर्हि प्रत्य-
गात्मधीस्तत्वाह । कश्चिदिति । उपसंहारस्येत्यफलत्वेऽपि सर्वस्य जगतो
नामादिमात्रत्वे प्रमाणाभावादयुक्तमिति शङ्कते । कथमिति । अनुमानैः
सम्भावनां दर्शयति । अत्रेति । तत्र तत्कार्यत्वहेतुकमनुमानमाह ।
तेषामिति । वागित्येतदुक्तमिति सम्बन्धः । इन्द्रियव्यावृत्त्यर्थं वाक्यपदा-
र्थमाह । शब्देति । सङ्गृहीतमर्थं विवृणोति । यः कश्चेत्यादिना ।
उक्तमुपपादयितुमुत्तरं वाक्यमित्याह । तदाहेति । कार्यकारणभावे कि-
मायातमत आह । कार्यञ्चेति । सर्वे नामविशेषास्तन्मात्रास्तत्ततो न
भिद्यन्ते । तत्कार्यत्वाद्यत्कार्यं तत्ततो न भिद्यते । यथा मृदो घट इत्य-

एतदेषां सामैतद्वि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां
ब्रह्मैतद्वि सर्वाणि नामानि विभर्त्ति ॥ १ ॥

लवणाचलादिव लवणकणाः कार्यञ्च कारणेनाव्यति-
रिक्तं । तथा विशेषाणाञ्च सामान्येऽन्तर्भावात्कथं सामान्य-
विशेषभाव इति । एतच्छब्दसामान्यमेषां नामविशेषाणां-
सास्र समत्वात्साम सामान्यमित्यर्थः । एतद्वि यस्मात्सर्वै-
र्नामभिरात्मविशेषैः समं । किञ्च आत्मलाभाविशेषाञ्च
नामविशेषाणां । यस्य च यस्मादात्मलाभो भवति,
स तेनाविभक्तो दृष्टो यथा घटादीनां नृदा कथं
नामविशेषाणां आत्मलाभो वाच्य इत्युच्यते । यत
एतदेषां वाक्छब्दवाच्यं वस्तु ब्रह्मात्मा ततो ह्यात्म-
लाभो नाम्नां । शब्दव्यतिरिक्तस्वरूपानुपपत्तेस्तत्प्रतिपाद-
यत्येतच्छब्दसामान्यं हि यस्माच्छब्दविशेषान् सर्वाणि
नामाग्निं विभर्त्ति धारयति स्वरूपप्रदानेन । एवं

र्थः । सर्वे नामविशेषास्तत्सामान्ये कल्पिताः प्रत्येकं तदनुविद्धत्वाद्ब्रह्मिद-
मंशानुविद्धसर्पादिवदित्यनुमानान्तरमाह । तर्हेति । कार्याणां कारणेऽन्त-
र्भावादिति यावत् । उक्तमेव प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना ।
सामत्वं साधयति । एतद्धीति । इतश्च नामविशेषा नाममात्रेऽन्तर्भवन्ती-
त्याह । किञ्चेति । नामविशेषाणां नाममात्रादात्मलाभात्तस्मादविशेषा-
त्तत्त्वान्तर्भाव इत्यर्थः । सर्वे नामविशेषास्तत्सामान्यान् पृथक् वस्तुतः
सन्ति । तेनात्मवत्त्वाद्येष्वात्मवन्तस्ते ततोऽन्ये वस्तुतो न सन्ति । यथा नृदात्म-
वन्तो घटादयो वस्तुतस्ततोऽन्ये न सन्तीत्युक्तेऽनुमाने व्याप्तिं साधयति ।
सुख्य चेति । हेतुसमर्थमन्तरवाक्यमुत्थापयति । कथमित्यादिना । अतः

अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्त्यमतो हि
सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सामैतद्वि सर्व-
रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मै तद्वि सर्वाणि रूपाणि
विभर्त्ति ॥ २ ॥

कार्यकारणत्वोपपत्तेः सामान्यविशेषोपपत्तेरात्मप्रदा नोप-
पत्तेश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा । एवमुत्तरयो-
रपि सर्वं योज्यं यथोक्तं ॥ १ ॥

अथेदानीं रूपाणां सितासितप्रभतीनां चक्षुरिति
चक्षुर्विषयसामान्यं चक्षुःशब्दाभिधेयं रूपसामान्यमात्रं
प्रकाश्यमात्रमभिधीयते । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठ-
न्त्येतदेषां सामैतद्वि सर्वैरूपैः सममेतदेषां ब्रह्मै तद्वि सर्वाणि
रूपाणि विभर्त्ति ॥ २ ॥

शब्दमात्रास्तद्विशेषाणामात्मत्वाभी भवतीति शेषः । तत्रैव युक्ति-
माह । ततो हीति । तत्रैव वाक्यमवतार्य व्याचष्टे । तदित्यादिना ।
तस्मात्तन्मात्रास्तद्विशेषाणामात्मत्वाभ इति वाक्यशेषः । पृथग्भक्तिकण्डिकायां
सिद्धमर्थमुपसंहरति । एवमिति । उपपत्तित्रयमुत्तरवाक्यद्वयेऽपि तुल्यमित्या-
दिशति । एवमुत्तरयोरिति ॥ १ ॥

तत्र व्याख्यानसाधेयाणि पदानि व्याकरोति । अथेत्यादिना ।
नामव्याख्यानानन्तर्यमयशब्दार्थः । चक्षुरुक्त्यमिति सम्बन्धः । चक्षुरिति
चक्षुःशब्दाभिधेयं चक्षुर्विषयसामान्यमभिधीयते तच्चक्षुरूपसामान्यं तदपि
प्रकाश्यमात्रमिति योजना ॥ २ ॥

अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्त्यमतो हि
सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सामैतद्वि सर्वैः
कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्वि सर्वाणि कर्माणि

अथेदानीं सर्वकर्मविशेषाणां मननदर्शनात्मकानां
चलनात्मकानां च क्रियासामान्यमात्रेऽन्तर्भाव उच्यते ।
कथं सर्वेषां कर्मविशेषाणामात्मा शरीरं सामान्यमा-
त्मानः कर्मात्मेत्युच्यते । आत्मना हि शरीरेण कर्म
करोतीत्युक्तम् । शरीरे च सर्वं कर्माभिव्यज्यते । अतस्ता-
त्स्थयात्तच्छब्दं कर्मसामान्यमात्रं सर्वेषामेषामुक्त्यामि-
त्यादि पूर्ववत्तदेतद्यथोक्तं नामरूपं कर्मत्रयं इतरेत-
राश्रयमितरेतराभिव्यक्तिकारणमितरेतरप्रलयं संहतं
त्रिदण्डविष्टम्भवत्सदेकम् । केनात्मनैकत्वमित्युच्यते अयमा-

रूपप्रकरणानन्तर्यमथेत्युच्यते । क्रियाविशेषाणां क्रियासात्वेऽन्तर्भाव
प्रश्नद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना । आत्मशब्देनात्र शरीरनिर्वर्त्य-
कर्मग्रहणे पुरुषविधब्राह्मणशेषमनुकूलयति । आत्मना हीति । तत्रैवोप-
पत्तिमाह । शरीरे चेति । तथापि कथमात्मशब्दः शरीरनिर्वर्त्यं कर्म
ब्रूयादित्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह । अत इति । सङ्क्षेपस्यापि सङ्क्षेपान्तर-
माह । तदेतदिति । तदेतत्त्रयं त्रिदण्डविष्टम्भवत्संहतं सदेकसिति
सन्वन्धः । कथं संहतत्वमत आह । इतरेतराश्रयमिति । रूपं विषय-
माश्रित्य नामकर्मणो सिध्यतः स्वातन्त्र्येन निर्विषययोस्तयोः सिद्धप्रदर्श-
नाज्ञानकर्मणो चाश्रित्य रूपं सिध्यति । न हि ते हित्वा किञ्चिदुत्पद्यत-
इत्यर्थः । वाचकेन वाच्यस्य तेनेतरस्य ताभ्याञ्च क्रियायास्तय-
योरपेक्षादर्शनादन्येऽन्यमभिव्यञ्जकत्वमाह । इतरेतरेति । सति नास्ति

विभर्त्ति तदेतत्त्रयं सदेकमयमात्मो एकः सन्ने-
तत्त्रय तदेतदमृतं सत्येन कृन्नं प्राणो वा अमृतं

त्मायं पिण्डः कार्यकांस्थात्मसङ्घातस्तथान्नत्रये व्या-
ख्यात एतन्मयो वा अयमात्मित्यादिना एतावद्बीदं
सर्वं व्याकृतमव्याकृतं च । यदुत नामरूपं कर्म्मत्यात्मा उ-
एकोऽयं कार्यकरणसङ्घातः सन्नध्यात्माधिभूताधिदैव-
भावेन व्यवस्थितमेतदेव त्रयन्नामरूपं कर्म्मति । तदेतद्व-
ध्यमाणममृतं सत्येन कृन्नमित्येतस्य वाक्यस्यार्थमाह । प्राणो
वाऽमृतं करणात्मकोऽन्तरूपष्टम्भनकर्म्मा आत्मभूतोऽमृ-
तोऽविनाशी । नामरूपे सत्यं कार्यात्मके शरीरावस्थे

रूपसंहारदर्शनाद्रूपे चति नामसंहारवधेः सतोश्च तयोः कर्म्मशस्त्रस्त्रिंश-
सति तयोरुपसंहारोपलब्धादितरेतर प्रलयमित्याह । इतरेतरप्रलयमिति ।
तयाणामेकत्वं विरुद्धमिति शङ्कित्वा परिहरति । केनेत्यादिना ॥ कथं
कार्यकरणसङ्घातात्मना तयाणामेकत्वं तद्व्याह । तथेति ॥ नामरूपकर्म्मणं
कार्यकरणसङ्घातमात्मत्वेऽपि ततो व्यतिरिक्तं सङ्घातादन्यत्स्यादित्या-
शङ्क्याह । एतावदिति । नामादितयस्य सङ्घातमात्मत्वे कथं व्यवहारा-
साङ्ख्यमित्याशङ्क्याह । आत्मेति । सङ्घातोऽयमात्मशब्दितः स्वयमेकोऽपि
सन्नध्यात्मादिभेदेन स्थितं त्वयमेव भवतीति व्यवहारसाङ्ख्यमित्यर्थः ।
एकस्त्रिंशपि सङ्घाते कार्यकरणरूपेणावान्तरविभागमाह । तदेतदिति ।
आत्मभूतस्तस्योपाधित्वेन स्थित इति यावत् । अविनाशी स्थूलदेहे गच्छ-
त्यपि यावन्मोक्षं न गच्छतीत्यर्थः । सच्च त्वच्च सत्यं भूतपञ्चकं तदात्मे
नामरूपे इत्याह । नामेति । करणयाथात्म्यं कथयति । क्रियात्मक-
त्विति । पञ्चीकृतपञ्चसहभूतात्मकं तत्कार्यं सर्वं सच्च त्वच्चेति व्युत्पत्तेः

नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्चक्रः ॥ ३ ॥ इति
बृहदारण्यके तृतीयोऽध्यायः ॥

क्रियात्मकस्तु प्राणस्तथीरुपष्टम्भको वाह्याभ्यां शरीरा-
त्मकाभ्यामुपजनापायधर्मिभ्यां मर्त्याभ्यां चक्रोऽप्रकाशी-
कृतः । एतदेव ससारसत्त्वमविद्याविषयं प्रदर्शितम् । अत ऊर्ध्वं
विद्याविषय आत्माधिगन्तव्य इति चतुर्थं आरभ्यते ॥ ३ ॥
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्रा-
जकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ बृहदारण्यकभाष्ये
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

सत्यं वैराजं शरीरं कार्यं मपञ्चीकृतपञ्चमहामूतकार्यात्मककरणरूपसंप्रदेश-
कलिङ्गस्य, सूत्राख्यस्यायतनं तस्यैवाच्छादकं तत्सत्त्वनात्मापि स्यूतदेहकृत्त-
त्वाद् दुर्विज्ञातं तेनापि कृत्तं प्रत्यग्वस्तु सुतरामिति तज्ज्ञानेऽविहृतैर्भाव्य-
सिति भावः । इदानीमविद्याकार्यप्रपञ्चमुपसंहरति । 'इतदिति अविद्या-
विषयविवरणस्य वक्ष्यमाणोपयोगमुपसंहरति । अत इति । प्रपञ्चितं
सत्यविद्याविषये ततो विरक्तस्यात्मानं विविदुषस्तज्ज्ञापनार्थं चतुर्थप्रमुखः
सन्दर्भो भविष्यति । तस्मादविद्याया विषयविवरणमुपयोगीति भावः ॥ ३ ॥
पठं ब्राह्मणम् । इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुक्लानन्दपूज्य-
पादशिष्येण श्रीमद्भगवदानन्दज्ञानेन कृतायां बृहदारण्यकभाष्यटीकायां
पठं ब्राह्मणम् । तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

ॐ नमः ।

श्रीगणेशाय नमः । आत्मेत्येवोपासीत तदन्वेषणे च
 सर्वमन्विष्टं स्यात्तदेव चात्मतत्त्वं सर्वमात्मैयत्त्वादन्वेष्यम् ।
 आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्यात्मतत्त्वमेकं विद्याविषयम् ।
 यस्तु भेददृष्टिविषयः सोऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स
 वेदेत्यविद्याविषयः एकधैवानुद्रष्टव्यं मृत्याः स मृत्युमा-
 प्रीति य इह नानेव पश्यतीत्येवमादिभिः प्रविभक्तौ
 विद्याविद्याविषयौ सर्वोपनिषत्सु । तत्र च योऽविद्यावि-
 षयः स सर्व एव साध्यसाधनादिभेदविशेषविनियोगेन
 व्याख्यात आतृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः । स च व्याख्यातो

तृतीयाध्याये सूत्रितविद्याविद्ययोरविद्या प्रपञ्चिता सम्प्रति विद्यां
 प्रपञ्चयितुं चतुर्थमध्यायमारभमाणो वृत्तं सङ्कीर्तयति । आत्मेति । कि-
 मित्यर्थान्तरेषु सत्त्वात्मतत्त्वमेवानुसन्धातव्यं तत्राह । तदन्वेषणे चेति ।
 तस्यैवान्वेष्यत्वे परप्रेमास्पदत्वेन परमानन्दत्वं हेत्वन्तरमाह । तदेवेति ।
 आत्मतत्त्वज्ञानस्य सर्वापत्तिफलत्वाच्च तदेवान्वेष्यमित्याह । आत्मान-
 मिति । उक्तया परिपाद्या प्रसिद्धमर्थं सङ्गृह्णाति । आत्मतत्त्वमिति ।
 उक्तमर्थान्तरमनुवदति । यस्त्विति । सोऽविद्याविषय इति सम्बन्धः । कथं
 भेददृष्टिविषयस्याविद्याविषयत्वं तत्राह । अन्योऽसाविति । यो भेददृष्टि-
 परः सन् वेदेत्यविद्या तद्दृष्टिमूलं सूचितं तेन तद्विषयो भेददृष्टिविषय
 इत्यर्थः । कथं यथोक्तौ विद्याविद्याविषयावसङ्कीर्णविवर्तनं शक्येते तत्राह ।
 एकधेति । सप्तान्नब्राह्मणे वृत्तमर्थं कथयति । तत्र चेति । विद्याविद्या-
 विषययोरिति यावत् आदिपदं साध्यसाधनावान्तरभेदसङ्ग्रहार्थं यथोक्तौ
 भेद एव विशेषः । तस्मिन्विनियोगो व्यवस्थापनं तेनेत्यर्थः । उपसंहार-
 ब्राह्मणान्ते वृत्तमनुभाषते । स चेति । अथ योक्तौ विद्याविद्याविषयौ कथ-
 मसङ्कीर्णौ मन्त्रव्यावित्याशङ्क्याह एकधेति । तत्रोत्तरग्रन्थस्य विषयपरि-
 श्रुपार्थं पुरुषविधब्राह्मणशेषमारभ्योक्तं दर्शयति । तत्र चेति । तर्हि समा-

ऽविद्याविषयः । सर्व एव द्विप्रकारोऽन्तः प्राण उपष्ट-
 भको गृहस्थेव स्तम्भादिलक्षणः प्रकाशकोऽमृतो बाह्यश्च
 कार्यलक्षणोऽप्रकाशक उपजनापायधर्मकस्तृणकुशमृत्ति-
 कासमो गृहस्थेव सत्यशब्दवाच्यो मर्त्यस्तेनामृतशब्दवाच्यः
 प्राणश्चैव इति चोपसंहृतः । स एव च प्राणो
 बाह्याधारभेदेऽनेकधा विस्तृतः । प्राण एको देव इत्यु-
 च्यते । तस्यैव बाह्यः पिण्ड एकः साधारणो विराड्वैश्वान-
 नर आत्मा पुरुषविधः प्रजापतिः । को हिरण्यगर्भ

प्रत्वाऽविद्याविषयस्य कथमविदुषो गार्ग्यस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तदर्थमवान्तर-
 विभागमनुवदति । स चेति । तावेव प्रकारौ दर्शयन्नादौ सूक्ष्मशरीर-
 सुप्रपञ्चयति । अन्तरिति । तस्य बाह्यकरणद्वारा स्थूलेषु विषयेषु प्रका-
 शकत्वममृतत्वं च व्युत्पादितं द्वितीयं प्रकारमाचक्षाणः स्थूलं दर्शयति ।
 बाह्यश्चेति । तस्य कयापि विधया सूक्ष्मदेहं सत्यप्रकाशकत्वादप्रकाशकत्वं
 आगमापायित्वेनावहेयत्वं सूचयति । उपजनेति । यथा गृहस्थ तृ-
 णादि बहिरङ्गं तथा सूक्ष्मस्य देहस्य स्थूलो देहस्तथापि तृणादिना विना
 गृहस्थ व्यवहारायोग्यत्ववत्तस्यापि स्थूलदेहं विना न तद्योग्यत्वमिति म-
 त्वाह । तथेति । तस्य पूर्वप्रकरणान्ते नामरूपे सत्यमित्यत्र प्रस्तुतत्व-
 मस्तीत्याह । सत्येति । सर्वथा बाधवैधुर्यसत्यत्वमिति शङ्कां निरसितुं
 विशिनष्टि । मर्त्य इति । तस्य कार्यं दर्शयति । तेनेति । वृत्तमनूद्या-
 जातशत्रुब्राह्मणमवतारयति । स एवेति । आदित्यचन्द्रादयो बाह्या-
 धारभेदा अनेकधात्वमतिष्ठा मूर्तेत्यादिवक्ष्यमाणगुणवशाद्द्रव्यम् । कथं
 तर्हि तस्यैकत्वं तत्राह । प्राण इति । प्राणस्य नाभावमनेकत्वञ्चोक्तं
 तत्रैकत्वं विदुषोति । तस्यैवेति । प्राणस्यैव स्वभावमृतोऽनात्मलक्षणः
 पिण्डः समष्टिरूपो हिरण्यगर्भादिशब्दैरुपाधिविषयैकत्वं श्रुतिसूत्रतत्त्वोक्त-

इत्यादिभिः पिण्डप्रधानैः शब्दैराख्यायते सूर्यादिप्रवि-
भक्तकरणः ॥

एकञ्चानेकञ्च ब्रह्मैतावदेव नातः परमस्ति प्रत्येकञ्च
शरीरभेदेषु परिसमाप्तं चेतनावत्कटं भोक्तृ चेत्यविद्यावि-
षयमेवात्मत्वेनोपगतो गार्ग्यो ब्राह्मणो वक्तोपस्थाप्यते ।
तद्धि परीतात्मदृगजातशत्रुः श्रोता । एवं हि यतः पूर्वं
पक्षसिद्धान्ताख्यायिकारूपेण समर्थ्यमाणोऽर्थः श्रोतुञ्चि-
त्तस्य वशमेति । विपर्यये हि तर्कशास्त्रवत्केवलार्थानुग-
मवाक्यैः समर्थ्यमाणो दुर्ज्ञेयः स्यादत्यन्तसूक्ष्मत्वाद्बुद्धेः ।
तथा च काठके । श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य इत्या-
दिवाक्यैः सुसंस्कृतदेवबुद्धिगम्यत्वं सामान्यमात्रबुद्ध्यबुद्धि-

प्यते । स चाग्निमूर्द्धा चक्षुषो चन्द्रसूर्यावित्यादि श्रुतेः सूर्यादिभिः
प्रविभक्तैः करणैरुपेतो भवतीत्यर्थः ।

बहुब्रह्म समस्तं व्यक्तं च तद्विदं हिरण्यगर्भमात्ममेव न तस्मादधिक-
संकीर्तिं हिरण्यगर्भं स्तौति । एकञ्चेति । एकत्वं विशदीकृत्य प्रणश्य
नानात्वं विशदयति । प्रत्येकञ्चेति । गोत्वादिसामान्यं तुल्यत्वं व्या-
प्तेयति । चेतनावदिति । केवलभोक्तृत्वपक्षं वारयति । कटं इति ।
पक्ता पूर्वपक्षवादीति यावत् । तस्मादसुख्यादुब्रह्मणो विपरीतं सुखं
जह्य तस्मिन्नात्मदृष्टो राजा श्रोता सिद्धान्तवादीत्यर्थः । किमिति वक्तृ-
श्रोतरूपाख्याविका प्रणीयते तत्राह । एवं होति । एवं शब्दार्थमेव स्फु-
टयति । पूर्वपक्षेति । अतो भवितव्यमाख्यायिकयेति शेषः । आख्या-
यिकानङ्गीकारे दोषमाह । विपर्यये हीति । यथा तर्कशास्त्रेण समर्थ-
नाणोऽर्थो ज्ञातुं न शक्यते औत्प्रेक्षिकतर्काणां निरङ्कुशत्वात् । यथा
केवलमर्थोऽनुगम्यते । मन्त्रप्रतिवचनभावरहितैर्यैर्वाक्यैस्तैः समर्थ्यमाणोऽपि
दुर्विज्ञेयोऽर्थः स्यात् । यद्याख्यायिका 'नानुश्रीयते । तेन सा सुख-

गम्यत्वं च सप्रपञ्चन्दर्शितम् । आचार्यवान् पुरुषो वेद । आच-
र्याङ्गैव विद्येति च छान्दोग्ये । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिन-
स्तत्त्वदर्शिन इति च गीतासु । इहापि च शाकल्ययाज्ञ-
वल्क्यसंवादेनातिगह्वरत्वं महता संरम्भेण ब्रह्मणो वक्ष्यति ।

तस्माच्छ्लिष्ट एवाख्यायिकारूपेण पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपमा-
प्नुय एवं वस्तु समर्पणार्थमस्यारम्भः आचारविध्युपदेशा-
र्थश्च । एवमाचारवतोर्वक्तृश्रोत्रोराख्यायिकानुगतोऽर्थो
ऽवगम्यते । केवलतर्कबुद्धिनिषेधार्थां चाख्यायिका । नैषा
तर्केण मतिरपनेया । न तर्कशास्त्रदग्धायेति श्रुतिस्मृतिभ्यां
श्रद्धा च ब्रह्मविज्ञाने परमं साधनमित्याख्यायिकार्थः ।

प्रतिपत्त्यर्थमनुसर्त्तव्येत्यर्थः । कुतो दुर्विज्ञेयत्वन्तवाह । अत्यन्तेति ।
यथोक्तस्य वस्तुनो दुर्विज्ञेयत्वे श्रुतिस्मृतिसंवादं दर्शयति । तथा चेति ।
सुसंस्कृतापरिशुद्धा देवबुद्धिः सान्त्विकी बुद्धिः । सामान्यमात्रबुद्धिस्तामसी-
राजसी च बुद्धिः । अति गह्वरत्वमत्यन्तगह्वीरत्वं संरम्भस्तात्पर्यं । ब्रह्म-
णो दुर्विज्ञेयत्वे फलितमाह । तस्मादिति । आख्यायिकायाः सुखप्रति-
पत्त्यर्थमुक्ताऽर्थान्तरमाह । आचारेति । उत्तमाद्धमेन प्रणिपातोपस-
दनादि द्वारा विद्या आह्ला । अधमात्तुत्तमेन तद्व्यतिरेकेण श्रद्धादिमा-
त्रेण सा लब्धत इत्याचारप्रकारज्ञापनार्थं आस्यसारम्भ इत्यर्थः । आख्या-
यिकाया यथोक्तेऽर्थे नित्यत्वं कथयति । एवमिति । वक्तृश्रोत्रोर्मध्ये
यथोक्ताचारवता श्रोत्रा विद्या लब्धव्या । वक्तृ च तादृशेन सोपदेष्टव्ये-
त्येषोऽर्थोऽस्यामाख्यायिकायामनुगतो गम्यते । तस्मादाचारविशेषन्दर्श-
यितुमेवाऽऽख्यायिका युक्तेत्यर्थः । आगमासुसारिगुरुसम्प्रदायादेव तत्त्व-
धीर्लभ्यते । यस्तु केवलसर्कस्तद्वशाद्धैषा बुद्धिः सिद्धयति । तथा च केवल-
तर्कप्रयुक्ता तत्त्वबुद्धिरिति सम्भावना निषेधार्थाऽऽख्यायिकेति पक्षान्तरमाह ।
केवलेति । केवलेन तर्केण तत्त्वबुद्धिर्न सिद्धयतीत्यत्र श्रुतिस्मृती दर्शयति ।
नैवेति । सतिर्द्वादिति शेषः । प्रकारान्तरेणाख्यायिकामवतार्य तत्रा

॥ ॐ ॥ दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस
स होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स

तथा हि गार्ग्याजातशत्रोरतीव श्रद्धालुता दृश्यते आख्या-
यिकायाम् । श्रद्धावान् लभते ज्ञानमिति च सूतिः ॥

तत्र पूर्वपक्षवाद्यविद्या विषयब्रह्मविद्दृप्तबालाकिर्दृष्टी
गर्वितोऽसम्यग्ब्रह्मविज्ञत्वादेव बलाकाया अपत्यं बालाकि-
र्दृष्ट्यासौ बालाकिश्च दृप्तबालाकिर्हशब्द एतिह्यार्थ
आख्यायिकायामनूचानोऽनुवचनसमर्थो वक्ता वाग्मी
गार्ग्यगोत्रत आस बभूव । कचिल्कालविशेषे स ह उवाचा-
जातशत्रुनामानं काश्यं काशिराजमभिगम्य ब्रह्म ते ब्रवा-
णीति ते तुभ्यं ब्रह्म ब्रवाणि कथयानि । स एकमुक्तोऽजात-
शत्रुरुवाच सहस्रं गवां दत्तः । एतस्यां वाचि यो मां प्रत्यवीची
ब्रह्म ते ब्रवाणीति तावन्मात्रमेव गोसहस्रप्रदाने निमित्त-
मित्यभिप्रायः । साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव निमित्तं कस्मा-
न्नापेक्षते सहस्रदाने ब्रह्म ते ब्रवाणीति । इयमेव तु वाक्
निमित्तमपेक्षत इत्युच्यते । यतः श्रुतिरेव राज्ञोऽभिप्राय-

ख्यायिकानुगुणान्दर्शयति । तथा हीति । श्रद्धा ब्रह्मज्ञाने परमसाधन-
मित्यत्र भगवतोऽपि सम्प्रतिम.ह । श्रद्धावानिति ।

आख्यायिकार्थे वज्रधा स्थिते तदक्षराणि व्याचष्टे । तत्रेत्यादिना ।
पूर्वपक्षवादित्वं हेतुमाह । अविद्याविषयेति । गर्वितत्वे हेतुमाह ।
असत्यगिा । इयमेव तु वाक् निमित्तमित्यत्रापि कस्मादित्यनुपपद्यते ।
अतो ब्रह्म ते ब्रवाणीति वागेव सहस्रदाने निमित्तमिति शेषः । श्रुति

होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यांवाचिदधो जनको
जनक इति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥

सहोवाच गार्ग्यो य एवासावादित्ये पुरु षण्णतः
मेवाहं ब्रह्मोपासं इति स होवाचाजातशत्रुर्भामै-

माह । जनको दाता जनकः श्रोतेति वै तस्मिन्वाक्यद्वये
पदद्वयमभ्यस्यते जनको जनक इति । वैशब्दः प्रसिद्धाव-
द्योतनार्थः । जनको दित्सुर्जनकः शुश्रूषुरिति । ब्रह्मशुश्रू-
षवो विवक्षवः प्रतिजिघृक्षवश्च जना धावन्तीत्यभिगच्छन्ति ।
तस्मात्तत्सर्वं मय्यपि सम्भावितवानसीति ॥ १ ॥

एवं राजानं शुश्रूषुमभि सुखीभूतं स ह उवाच गार्ग्यः ।
य एवासावादित्ये चक्षुषि चैकोऽभिमानी चक्षुर्द्वारेण ह
हृदि प्रविष्टोऽहं भोक्ता कर्ता चेत्यवस्थितः । एतमेवाहं
ब्रेह्मं पश्याम्यस्मिन्कार्यकरणसङ्घात उपासे । तस्मात्तमहं

व्याचष्टे । जनक इति । प्रसिद्धं जनकस्य दातृत्वादि तदेवद्योतको वै
निपात इति यावत् । वाक्यार्थमाह । जनको दित्सु रित्यादिना ।
सम्भावितवानसीति प्रागुक्तं वाङ्मात्रं सहस्रदाने निमित्तमिति शेषः ।
तस्मान्नक्तप्रसिद्धाति क्रमणादिति यावत् । तत्सर्वं दातृत्वादिकमित्यर्थः ।
इति शब्दोऽभिप्रायसमाप्तरर्थः ॥ १ ॥

हृदि प्रविष्टो भोक्ताहमित्यादि प्रत्यक्षं प्रमाणयति । अहमिति ।
दृष्टिफलं नैरन्तर्याम्यासं दर्शयति । उपास इति । तावता मम किमा-
यातं तदाह । तस्मादिति । मामेति प्रतीकमादावाभ्यासस्थार्थमाह ।
मामेति । विनिवारयन्प्रत्युवाचेति सम्बन्धः । एकस्य मादने निवारकत्वमपरस्य
संवादेन सङ्गतिरिति विभागे सम्भवति कुतो द्विर्वचनमित्याशङ्क्याह । मामे-

तस्मिन्संवदिष्टा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा
 राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेव-
 मुपास्तेतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा
 भवति ॥ २ ॥

पुरुषं ब्रह्म तुभ्यं ब्रवीम्युपास्तेति । स एवमुक्तः प्रत्युवाचाज-
 तेश्वरुर्मा मा मेति हस्तेन विनिवारयन्नेतस्मिन् ब्रह्मणि
 विज्ञेये मा संवदिष्टा मामेत्यावाधनार्थं द्विर्वचनम् । एवं
 समाने विज्ञानविषय एव आवयोरस्मान्ज्ञानवत इव
 दर्शयता वाधिताः स्यामीतीति मा संवदिष्टा मा संवादं
 कार्षीरस्मिन्ब्रह्मणि । अन्यच्च ज्ञानासि तदुब्रह्मा वक्तुमर्हसि ।
 न तु यन्मया ज्ञायत एवाथ चेन्नन्यसे जानीषे त्वं ब्रह्म-
 भात्रं न तु तद्विशेषेणोपासनफलानीति तन्न मन्तव्यं यतः
 सर्वमेतदहं जाने । यदुब्रवीषि कथमतिष्ठा अतीत्य सर्वाणि
 भूतानि तिष्ठतीति । अतिष्ठाः सर्वेषां च भूतानां मूर्द्धा
 शिरो राजेति । वै राजाद्दीप्तिगुणोपेतत्वादेतैर्विशेषणै-
 र्विशिष्टमेतदुब्रह्मास्मिन्कार्यकरणसंघाते कर्तृ भोक्तृ चेत्यह-
 मेतमुपास इति फलमप्येव विशिष्टोपासकस्य । स य एत-

त्यावाधनार्थमिति । तदेव स्फुटयति । एवमिति । त्वदुक्तेन प्रकारेण यो
 विज्ञानविषयोऽर्थस्तस्मिन्नावयोर्विज्ञानसाध्यादेव समानेऽपि विज्ञानवत्त्वे
 सत्यस्मान् विज्ञानवत इव स्वीकृत्य तमेवार्थमस्मान् प्रत्युपदेशेन ज्ञापयतां
 भवता वयं वाधिताः स्याम इति योजना । तथापि गार्ग्यस्य कथमीषदु-
 पाधनं तत्वाह । अत इति । अतिष्ठाः सर्वेषामित्यादि वाक्यं यद्वा-

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे पुरुष एत-
मेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मांमैत-
स्मिन्संवदिष्टा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति

मेवमुपास्ते गतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति
यथा गुणोपासनमेव हि च फलन्तं यथा यथोपासते तदेव
भवतीति श्रुतेः ॥ २ ॥

संवादेनादित्यब्रह्मणि प्रत्याख्यातेऽजातशत्रुणा चन्द्र-
मसि ब्रह्मान्तरं प्रतिपेदे गार्ग्यः । य एवासौ चन्द्रे मनसि
चैकः पुरुषो भोक्ता कर्त्ता चेति पूर्ववद्विशेषणम् । बृहन्मह-
त्पाण्डरं शुक्लं वासो यस्य सोऽयं पाण्डरवासा अप्शरी-

द्वारा अवतार्य व्याकरोति । अथेत्यादिना । एतपुरुषमिति शेषः । इति-
शब्दो गुणोपास्तिस्मात्प्रार्थः । पूर्वोक्तरीत्या विभिर्गुणैर्विशिष्टे ब्रह्म तदुपा-
सकस्य फलमपि जानामीत्युक्त्वा फलवाक्यमुपादत्ते । स य इति । किमिति
यथोक्तं फलमुच्यते तत्राह । यथेति ॥ २ ॥

मनसि चेति चकारादुबुद्धौ चेत्यर्थः । एकः पुरुषस्तमेवाहं ब्रह्मो-
पासे त्वञ्चेत्यमुपास्तेत्युक्ते मां मेत्यादिना प्रत्युवाचेत्याह । इति पूर्व-
वदिति । भातुमण्डलतो द्विगुणश्चन्द्रमण्डलमिति प्रसिद्धिमान्नित्याह । म-
हानिति । कथं पाण्डरं वासश्चन्द्राभिमानितः प्राणस्य सम्भवतीत्याशङ्का-
ह । अप्शरीरत्वादिति । पुरुषो हि शरीरेण वाससेव वेष्टितो भवति
पाण्डरत्वञ्चापि प्रसिद्धं आपो वासः प्राणस्येति च श्रुतिरतो युक्तं प्राणस्य
पाण्डरवासस्तमित्यर्थः । न केवलं सोमशब्देन चन्द्रमा गृह्यते । कि-
न्तु लतापि समानधर्मात्वादित्याह । यथेति । चन्द्रमसं लतात्मकं बुद्धि-
निष्ठञ्च पुरुषमेकीकृत्याहंप्रपञ्चेणोपास्तिरित्यर्थः । सम्प्रत्युपास्तिफलमाह । य-

वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहर-
हृहं सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥

स होवाच गार्गी य एवासौ विद्युति पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाज्ञातशत्रुर्मा-
मैतस्मिन्संवदिष्टास्तेजस्वीति वा अहमेतमु-
पास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति
तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

ब्रह्माब्राणस्य । यश्चान्नभूतोऽभिषूयते लतात्मको यज्ञे तमे-
कीकृत्यैतमेवाहं ब्रह्मोपासे यथोक्तगुणं य उपास्ते तस्या-
हरहः सोमोऽभिषुतो यज्ञे प्रसुतश्च विकारेष्वन्नञ्चास्य न
क्षीयतेऽन्नात्मकोपासकस्य ॥ ३ ॥

तथा विद्युति त्वचि हृदये चैका देवता तेजस्वीति
विशेषणं तस्यास्तत्फलं तेजस्वीह भवति तेजस्विनी हास्य
प्रजा भवति । विद्युतां बहुत्वस्याङ्गीकरणादात्मनि प्रजा-
याच्च फलबाहुल्यम् ॥ ४ ॥

योक्तेति वक्ष्यशब्देन प्रकृतिरुक्ता । विकारशब्देन विकृतयो गृह्यन्ते । यथो-
क्तोपासकस्य प्रकृतिविकृत्यनुष्ठानसामर्थ्यं लीजया लभ्यमित्त्वर्थः । अन्नाद्य-
श्चोपासनानुसारित्वाद्दुपपन्नत्वमभिप्रेत्योपासकं विशिनष्टि । अन्नात्मेति
॥ ३ ॥

संवाददोषेण चन्द्रे ब्रह्मण्यपि प्रत्याख्याते ब्रह्मान्तरेमाह । तथेति ।
कथमेकमुपासनमेकफलमित्याशङ्क्याह । विद्युतामिति । अप्रवर्त्तित्वमव-
लम्बित्वमक्रियावत्त्वं वा । कथमेकस्मिन्नायावपरान्जिता सेनेति गुणः सम्भू-

स होवाच गार्गी य एवायमाकाशेपुरुष एत-
मेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मासैत-
स्मिन्संवदिष्टाः पूर्णमप्रवर्त्तीति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशु-
भिर्नास्यास्मात्प्रजोद्वर्त्तते ॥ ५ ॥

स होवाच गार्गी य एवायं वायौ पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रु-
र्मा सैतस्मिन्संवदिष्टा इन्द्रो वैकुण्ठो पराजिता
सेनेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते
जिष्णुर्होपराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

तथाऽऽकाशे ह्रद्याकाशे चैका पूर्णमप्रवर्त्ति चेति विशे-
षणद्वयं पूर्णत्वविशेषणफलमिदं पूर्यते च प्रजया पशु-
भिरप्रवर्त्तिविशेषणफलं नास्यास्मात्प्रजोद्वर्त्तत इति
प्रजा सन्तानाविच्छित्तिः । ५ ॥

तथा वायौ प्राणे हृदि चैका विशेषणमिन्द्रः परमेश्वरो
वैकुण्ठोऽप्रसङ्गो नरैर्जितपूर्वा पराजिता सेना मरुतां
रणत्वप्रसिद्धेरुपासनफलमपि । जिष्णुर्ह जयनशीलोऽप-
राजिष्णुर्न च परैर्जितस्वभावो भवति । अन्यतस्त्यजायी
अन्यतस्त्यानां सपत्नानां जयनशीलो भवति ॥ ६ ॥

वति तत्राह । मरुतामिति । विशेषणत्रयस्य फलत्रयं क्रमेण व्युत्पादयति ।
जिष्णुरित्यादिना । अन्यतस्त्यानामन्यतो नादृतो जातानां । यद्वद्विदि-

स होवाच गार्गी य एवायमग्नौ पुरुष एत-
मेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा
सैतस्मिन्संवदिष्टा विषासहिर्हिति वा अहमेत-
मुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह-
भवति विषासहिर्हस्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

स होवाच गार्गी य एवायमसु पुरुष एतमेवाहं
ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा सैतस्मिन्सं-
वदिष्टाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति
स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपं है वै नमुपगच्छति
नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥

अग्नौ वा चिद्बृदि चैका विशेषणं विषासहिर्मर्षयिता
प्रथेयां अग्निबाहुल्यात्फलबाहुल्यं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

असु रेतसि हृदि चैका विशेषणं प्रतिरूपोऽनुरूप-
श्रुतिस्तत्प्रतिकूल इत्यर्थः । फलं प्रतिरूपं श्रुतिस्तत्प्र-
थासनानुरूपमेव । एतमुपगच्छति प्राप्नोति न विपरीत-
अन्यत्रास्मात्तथाविध एवोपजायते ॥ ८ ॥

धत्ते क्षिपते तत्सर्वं भस्मीकरणेन सहते तेनाग्निर्विषासहिः । यथा पूर्वं
विद्युतां बाहुल्यादात्मनि प्रजायां च फलबाहुल्यसुक्तां तथा चात्राध्यग्नीनां
तद्वलत्वादुपासकस्यात्मानि प्रजाया च दे प्राप्नित्वं सिध्यतीत्याह । अग्नौति
॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

प्रतिरूपत्वं प्रतिकूलत्वमित्येतद्व्यावर्तयति । अनुरूप इति । अन्यच्च
फलमिति सम्बन्धः । अस्मादुपासितरित्यर्थः । तथाविधश्रुतिस्तत्प्रतिकूल

सं होवाच गार्ग्यो य एवामादर्शं पुरुष एतमे-
वाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैत-
स्मिन्संवदिष्टा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति
रोचिष्णुर्हस्य प्रजा भवत्यथो यैः सन्निगच्छति
सर्वोऽस्तानतिरोचते ॥ ९ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं यं तं पञ्चाच्छब्दोऽ-
नूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति सहोवाचाजातशत्रु-
र्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा असुरिति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वे चैवास्मिन्नलोक-
आयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ १० ॥

आदर्शं प्रसादस्वभावे चान्यत्र खङ्गादौ हार्दं च स्वत्वशु-
द्धिस्वाभाव्ये चैका विशेषणं रोचिष्णुर्दीप्तिस्वभावः फलञ्च
तदेव रोचनाधारबाहुल्यात्फलबाहुल्यम् ॥ ९ ॥

यं 'तं गच्छन्तं' य एवायं शब्दः पृष्ठतोऽनूदेत्यध्यात्मञ्च
जीवनहेतुः प्राणस्तमेकीकृत्याहामुः प्राणो जीवनहेतुरिति ।
गुणस्तस्य फलं सर्वमायुरस्मिन् लोके एतीति । यथोपात्तं
कर्मणां यः कर्मफलपरिच्छिन्नकालात्पुरा पूर्वं रोगा-
दिभिः पीड्यमानमध्येन प्राणो न जहाति ॥ १० ॥

इति यावत् । हार्दं चेत्येतदेव स्वीकृत्यति । स्वत्वेति । सर्वत्वैकेति विशेष-
णस्य देवतेति विशेष्यतया सम्बध्यते । तदेव रोचिष्णुत्वमित्यर्थः । आह-
तमेवाहमित्यादीति शेषः । तस्य गुणवदुपासनस्वेत्यर्थः । सर्वमायुरित्ये-
तद्व्याचष्टे । यथोपात्तमिति । ८ । ९ । १० ।

सहोवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एत-
मेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा-
मैतस्मिन्संवदिष्टा द्वितीयोऽनपग इति वा अह-
मेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीय-
वान् ह भवति नास्माद्गणत्रिकृत्यते ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं छायांमयः पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा-
मैतस्मिन्संवदिष्टा मृत्युरिति वा अहमेतमु-
पास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वं हैवास्मि-
ल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालामृत्युराग-
च्छति ॥ १२ ॥

दिक्षु कर्णयोर्हृदि चैकाग्रिनी देवाववियुक्तस्वभावौ
गुणस्तस्य द्वितीयवत्त्वमनपगतत्वमवियुक्तता चान्योऽन्यदिशा-
मश्विनीश्चैवंधर्म्मिन्त्वात्तदेव च फलमुपासकस्य गणाविच्छेदो
द्वितीयवत्त्वञ्च ॥ ११ ॥

छायायां बाह्ये तमस्यध्यात्मे चावरणात्मकेऽज्ञाने हृदि
चैका देवता विशेषणं मृत्युः फलं सर्वं पूर्ववन्मृत्योरनागमे
रोगादिपीडाभावो विशेषः ॥ १२ ॥

का पुनरसावेका देवता तत्वाह । अश्विनाविति । तस्य देवस्येति
यावत् । यथोक्तं गुणद्वयमुपपादयति । दिशामिति । द्वितीयवत्त्वं साधु-
मृत्युपरिहृतत्वं । शब्दब्रह्मोपासकस्येव तमो ब्रह्मोपासकस्यापि फलमिच्छा-

स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा
मैतस्मिन्संवदिष्टा आत्मन्वीति वा अहमेत-
मुपास इति स य एतमेवमुपास्ते आत्मन्वीह
भवत्यात्मन्विनीहास्य प्रजा भवति स ह तुष्णी-
मास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुरेतावन्न इत्येतावद्वीति

आत्मनि प्रजापती बुद्धी च हृदि चैकात्मन्वीह
भवत्यात्मवान् भवति आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति बुद्धि-
बहुलत्वात्प्रजायां सम्पादनमिति विशेषः । स्वयं परिज्ञात-
त्वेनैवंक्रमेण प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु स गार्ग्यो ऽक्षीणब्रह्मविज्ञा-
नोऽप्रतिभासमानोत्तरस्तूष्णीमवाक्शिरा आस ॥ १९ ॥

तं तथाभूतमालक्ष्य गार्ग्यं स होवाचाजातशत्रुरेता-
वन्न इति । किमेतावद्ब्रह्म निर्जातमाहोस्विदधिकमप्यस्ती-
तर आह एतावद्वीति । नैतावता विदितेन ब्रह्म विदितं

ह । फलमिति । फलभेदे च कथमुपासनभेदः स्यादित्याशङ्क्याह । नृत्यो-
रिति । व्यस्तानि ब्रह्माण्यपन्यस्य समस्तं ब्रह्मोपदिशति । प्रजापता-
विति । आत्मवत्त्वं वक्ष्यात्मकत्वं फलस्वात्मगाभित्वाच्च प्रजायां तदभिधान-
मुचितमित्याशङ्क्याह । बुद्धीति । ११ । १२ । १३ ।

विचारायां स्तुतिरिति कथयति । किमेतावदिति । वाक्यार्थं ज्ञोद्य-
समाधिभ्यां स्फुटयति । किनित्यादिना । आदित्यादेरविदितत्वनिषेधं प्रति-

नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य
उपत्वायानीति ॥ १४ ॥

भवतीत्याहाजातशत्रुः किमर्थं गर्वितोऽसि ब्रह्म ते ब्रवा-
णीति किमेतावद्विदितं विदितमेव न भवतीत्युच्यते न
फलवद्विज्ञानश्रवणान्न चार्थवादत्वमेव वाक्यानामवगन्तुं
शक्यमपूर्वविधानपराणि हि वाक्यानि प्रत्युपासनीपदेशं
लक्ष्यन्ते ऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानामित्यादीनि तदनुरू-
पाणि च फलानि सर्वत्र श्रयन्ते । विभक्तान्यर्थवादत्वे एत-
दसमञ्जसम् । कथं तर्हि नैतावता विदितं भवतीति । नैष
दोषोऽधिकतापेक्षत्वात् । ब्रह्मोपदेशार्थं हि शुश्रूषवेऽजातश-
त्रवे असुख्यब्रह्मविद्गार्ग्यः प्रवृत्तः स युक्त एव सुखब्रह्म-
विदाऽजातशत्रुणाऽसुख्यब्रह्मविद्गार्ग्यो वक्तुं यत्सुख्यं ब्रह्म
वक्तुं प्रवृत्तस्त्वं तन्न जानीष इति । यद्यसुख्यब्रह्मविज्ञान-
रपि प्रत्याख्ययेत तदेतावतेति न ब्रूयाच्च किञ्चिज्ज्ञात-
त्वयेत्येवं ब्रूयात्तस्माद्भवत्येतावन्यविद्याविषये ब्रह्मण्येता-

जाय हेतुमाह । न फलवदिति । नैतानि वाक्यानि फलवद्विज्ञानपरा-
णि । अर्थवादत्वादित्याशङ्क्याह । न चेति । फलवत्त्वाच्चापूर्वविधिपरा-
ण्येतानि वाक्यानीत्याह । तदनुरूपाणीति । अर्थवादत्वेऽपि तेषामपूर्वा-
र्थत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । अर्थवादत्व इति । वाक्यानां फलवद्वि-
ज्ञानपरत्वमुपेत्य निषेधवाक्यस्य गतिं पृच्छति । कथं तर्हीति । तस्यान-
र्थक्यं परिहरति । नैष दोष इति । अधिकतापेक्षत्वाद्देनप्रतिषेधस्ये-
त्युक्तं स्पष्टयति । ब्रह्मेति । नैतावतेत्यविशेषेण सुख्यब्रह्मज्ञानमपि निषि-
द्धमिति चेन्नेत्याह । यदीति । किञ्च निष्कासेन चेदेतान्युपासनान्यनुष्ठी-

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं वै तद्यद्ब्राह्मणः
क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्या-
मीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषः सुप्त-
माजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्याञ्चक्रे वृहन्पा-

वद्विज्ञानद्वारत्वाच्च परब्रह्मविज्ञानस्य युक्तमेव वक्तुं नैता-
वता विदितं भवतीति । अविद्याविषये विज्ञेयत्वं नाम-
रूपकस्मात्कत्वञ्चैषां तृतीयेऽध्याये प्रदर्शितम् । तस्मान्नैता-
वता विदितं भवतीति ब्रुवता अधिकं ब्रह्म ज्ञातव्यम-
स्तीति दर्शितं भवति । तच्चानुपसन्नाय न वक्तव्यमित्या-
चारविधिज्ञो गार्ग्यः स्वयमेवाहोपत्वायानीत्युपगच्छानीति
त्वाम् । यथाऽन्यः शिष्यो गुरुम् ॥ १४ ॥

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं विपरीतञ्च तत्किं तद्य
द्ब्राह्मण उत्तमवर्णं आचार्यत्वेऽधिकृतः सन् क्षत्रियम-
नाचार्यस्वभावमुपेयादुपगच्छेच्छिष्यवृत्त्या ब्रह्म मे वक्ष्य-
तीत्येतादृशविधिशस्त्रेषु निषिद्धम् । तस्मान्निष्ठ त्वमा-

यन्ते तदैतेषां ब्रह्मज्ञानार्थत्वादसुख्यब्रह्मज्ञाननिषेधमन्तरेण निषेधोपपत्ति-
रित्याह । एतावद्विज्ञानेति । आदित्यादिकमेव सुख्यं ब्रह्मेति निषेधान-
र्थं क्यं तदवस्थमित्याशङ्क्याह । अविद्येति । आदित्यादेर्मुख्यब्रह्मत्वाद्यभ-
वादिषेधस्योपपत्तत्वात्तत्प्राप्त्यर्थसिद्धनर्थमुपन्यस्यति । तस्मादिति । उपगम-
नवाक्यसुत्याप्त्य व्याचष्टे । तच्चेति ॥ १४ ॥

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते । अनुब्रज्या च शुश्रूषा याव-
दध्ययनं गुरोः । नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेदित्यादीन्या-

एङरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तं पाणि-
ना पेष्मं बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

चार्य एव सन् । विज्ञापयिष्याम्येव त्वामहम् । यस्मिन्विदिते
ब्रह्म विदितं भवति । यत्तन्मुख्यं ब्रह्म वेद्यं तं गार्ग्यं सल-
ज्जमालद्य विश्वम्भजननाय पाणौ हस्त आदाय गृही-
त्वोत्तस्थावुत्थितवान् । तौ ह गार्ग्याजातशत्रू पुरुषं सुप्तं
राजगृहप्रदेशे कचिदाजग्मतुरागतौ । तं च पुरुषं सुप्तं
प्राप्यैतैर्नामभिर्बृहन् पाण्डरवासः सोम राजन्नित्येतैरा-
मन्त्रयाञ्चक्रे । एवमात्रमन्त्रमाणोऽपि स सुप्तो नोत्तस्थौ ।

तु यस्मिन् पाणिना पेष्मं आपिष्यापिष्य बोधयाञ्च-
प्रतिबोधितवान् । तेन स होत्तस्थौ । तस्माद्यो गार्ग्य-
णाभिप्रेतो नासावस्मिञ्छरीरे कर्त्ता भोक्ता ब्रह्मेति ॥ १५ ॥

कथं पुनरिदमवगम्यते सुषुप्तपुरुषगमनतत्त्वबोधना-
नुष्ठानैर्गार्ग्याऽभिमतस्य ब्रह्मणोऽब्रह्मत्वं चापितमिति ।
जागरितकाले यो गार्ग्याभिप्रेतः पुरुषः कर्त्ता भोक्ता ब्रह्म
स सन्निहितः करणेषु यथा तथा अजातशत्रुभिप्रेतोऽपि

चारविधिशस्त्राणि । आदित्यादिब्रह्मभ्यो विशेषमाह । यस्मिन्निति ।
पाणस्य व्याप्रियमाणस्यैव सम्बोधनार्थं पृथगुक्तानामाश्रयणादापेक्षणाच्चो-
त्थानात्तस्याभोक्तृत्वं सिध्यतीति फलितमाह । तस्मादिति ॥ १५ ॥

तौ ह सुप्तमित्यादि सुप्तपुरुषगर्वाक्तनाच्चपति । कथमिति । गार्ग्यं
काश्याभिमतयोरुभयोरपि जागरिते करणेषु सन्निधानाविशेषात्तत्रैव किमि-
ति विवेको न दर्शित इत्यर्थः । जागरितेषु करणेषु द्वयोः सन्निधानेऽपि साह-

तत्त्वामी भृत्येष्विव राजसन्निहित एव । किन्तु भृत्यस्वामिः
 नोर्गाग्याजातशत्रुभिप्रेतयोर्यद्विवेकावधारणकारणं तत्त्व-
 क्षीर्णत्वादनवधारितविशेषं यद्द्रष्टृत्वमेव भोक्तुर्न दृश्यत्वं
 यच्चाभोक्तुर्दृश्यत्वमेव । न तु द्रष्टृत्वं तच्चोभयमिह
 सङ्क्षीर्णत्वाद्विविच्य दर्शयितुमशक्यमिति सुषुप्तपुरुषगमनम् ।
 ननु सुप्तेऽपि पुरुषे विशिष्टैर्नामभिरामन्वितो भोक्तैव
 प्रतिपश्यते नाभोक्तेति नैव निर्णयः स्यादिति । न निर्द्धारि-
 रितविशेषत्वाद्गार्ग्याभिप्रेतस्य । यो हि सत्येन क्वन्नः
 प्राणालाऽमृतो वागादिष्वनस्तमितो निम्नोचत्सु यस्यापः
 शरीरं पाण्डुरवासा यश्चाऽसपत्नवान् यश्च बृहन् यश्च
 सीमो राजा षोडशकलः स खव्यापारारूढो यथा
 निर्ज्ञात एवाऽनस्तमितस्वभाव आस्ते । न चाऽन्यस्य कस्य-
 चिद्व्यापारस्तस्मिन् काले गार्ग्येणाभिप्रेयते तद्विरोधिनः ।
 तस्मात्स्वनामभिरामन्वितेन प्रतिबोद्धव्यं न च प्रेत्यर्जुन्यत ।

यथाहृष्यकरं विवेचनमिति परिहरति । जागरितेति । ब्रह्मशब्दाद्ब्रह्मं सशब्द-
 मध्याहृत्य योजना । तर्हि स्वाभिभृत्यन्यायेन तयोर्विवेकोऽपि सुकरः
 स्यादित्याशङ्क्याह । किन्त्विति । तद्विवेकावधारणकारणं तदाह । यद्द्र-
 ष्टृत्वमिति । कथं तदनवधारितविशेषमिति तदाह । तच्चेति । इहेति
 जागरितेति । यद्यपि जागरितं हित्वा सुप्ते पुरुषे विवेकार्थं तयोरुप-
 गतिस्तत्र यो भोक्तैव स बोधितः स्वनामभिस्तच्छब्दं श्रोष्यति नाचेतनस्त-
 थापि नेष्टविवेकसिद्धिर्गार्ग्यकाश्याभीष्टात्मनोरुत्थितसंशयादिति शङ्कते ।
 नन्विति । संशयं निराकरोति । नेत्यादिना । विशेषावधारणमेव
 विशदयति । यो हीत्यादिना । खव्यापारस्तु मूलशब्दादि । यथा नि-
 र्ज्ञातो ययोक्तैर्विशेषणैरुपलब्धं रूपमनतिक्रम्य वर्त्तमानः प्राणस्योक्तविशेष

तस्मात् पारिशेष्याङ्गाभिमितं स्या भोक्तृत्वम् । ब्रह्मणो भोक्तृ-
 स्वभावश्चेद्भुञ्जीतैव स्वं विषयं प्राप्तम् । न हि दग्धस्वभावः
 प्रकाशयितुस्वभावः सन् वल्किस्तृणोलपादि दाह्यं स्ववि-
 षयं प्राप्तं न दहति प्रकाशयच्च न प्रकाशयति । न चेत्
 दहति प्रकाशयति च प्राप्तं स्वं विषयं नासीत् वल्किर्दग्धा
 प्रकाशयिता चेति निश्चीयते । यथाऽसौ प्राप्तशब्दादि-
 विषयोपलब्धस्वभावश्चेद्भाग्याभिमितः प्राणी बृहन्पाण्डर-
 वासा इत्येवमादिशब्दं स्वं विषयमुपलभेत । यथा प्राप्तं
 तृणोलपादि वल्किर्दहति प्रकाशयेच्चाव्यभिचारेण तद्वत् ।
 तस्मात्प्राप्तानां शब्दादीनामप्रतिबोधाद्भोक्तृस्वभाव इति
 निश्चीयते । न हि यस्य यः स्वभावी निश्चितः
 स तं व्यभिचरति कदाचिदपि । अतः सिद्धं प्राणस्या-
 भोक्तृत्वं सम्बोधनार्थं नामविशेषेण सम्बन्धग्रहणादप्रति-
 बोध इति चेत् । स्यादेतत् । यथा बहुव्यासीनेषु स्वनाम-

णवतः स्वापेऽवस्थानेऽपि तस्य तदा भोगाभावस्तत्र भोक्तृन्तराभ्युपगमादि-
 त्वायद्वाह । न चेति । तस्यैव भोक्तृत्वे फलितमाह । तस्मादिति ।

अस्तु तस्य प्राप्तशब्दश्रवणं तत्राह । न चेति । परिशेषसिद्धमर्थमाह ।
 तस्मादिति । प्राणस्याभोक्तृत्वं व्यतिरेकद्वारा साधयति । भोक्तृस्वभाव-
 चेदिति । न च भुङ्क्ते तस्माद्भोक्तेति शेषः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्ट-
 यति । न हीत्यादिना । उक्तं बालवत् । विषये दोषमाह । न
 चेदिति । उक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह । वयेत्यादिना । प्राणस्याभोक्तृत्वमुक्तमुपसं-
 हरति । तस्मादिति । यद्यपि प्राणः स्वापे शब्दादीन् न प्रतिबुध्यते तथा-
 पि भोक्तृस्वभावो भविष्यति नेत्याह । न हीति । सम्बोधनशब्दाश्रयणमतः

विशेषेण सम्बन्धग्रहणान्नामयं सम्बोधयतीति शृण्वन्नपि सम्बोधयमानो विशेषतो न प्रतिपद्येत । तथेमानि बृहन्नित्येवमादीनि मम नामानौत्थग्रहीत् । सम्बन्धत्वात्प्राणो न गृह्णाति । सम्बोधनार्थं शब्दं न त्वविज्ञादत्वादेवेति चेत् । न । देवताभ्युपगमेऽग्रहणानुपपत्तेः । यस्य हि चन्द्रायभिमानिनी देवताऽध्यात्मं प्राणो भोक्ताऽभ्युपगम्यते । तस्य तया संव्यवहाराय विशेषनान्ना सम्बोधोऽवश्यं गृहीतव्योऽत्यथाऽऽज्ञानादिविषये संव्यवहारोऽनुपपन्नः स्यात् । व्यतिरिक्तपक्षेऽप्यप्रतिपत्तेरयुक्तमिति चेत् । यस्य च प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता तस्यापि बृहन्नित्यादिनामभिः सम्बोधने बृहत्त्वादिनानां तदा तद्विषयत्वात् प्रतिपत्तिर्युक्ता । न च कदाचिदपि बृहत्त्वादिशब्दैः सम्बोधितः प्रतिपद्यमानो दृश्यते । तस्मात् अकारणम्-

शब्दार्थः । तस्य सूत्रनामाग्रहणं सम्बन्धग्रहणकृतं नानात्मत्वकृतमिति शङ्कते । सम्बोधनार्थेति । शङ्कानेव विशदयति । स्यादेतदित्यादिना । देवतायाः सम्बन्धग्रहणमयुक्तं सर्वज्ञत्वादित्युक्तमाह । न देवतेति । तदेव प्रपञ्चयति । यस्य होत्यादिना । तथेति अग्रहणकटनिर्देशः । अत्रस्थमिति सूचितामनुपपत्तिनाह । अन्यथेति । आदिपदेन यागस्तुतिनमस्कारादिर्गृह्यते । संव्यवहारोऽभिज्ञाभोगप्रसादादिः । सम्बोधननामाग्रहणकृतानात्वादोषश्च त्वदिष्टात्मनोऽपि तस्य इति शङ्कते । व्यतिरिक्तेति । सङ्गृहीतं चोद्यं विदुषोति । यस्य चेति । तदा सुषुप्तिद्रव्यायां प्रतिपत्तिर्युक्तेति सम्बन्धः । तद्विषयत्वादित्यतिरिक्तात्मविषयत्वादिति यावत् । अस्येवातिरिक्तस्यात्मनः सम्बोधनश्रवणमिति चेत्तेत्याह । न कदाचि-

भोक्तृत्वे सम्बोधनाप्रतिपत्तिरिति चेत् । न । तद्वतस्ताव-
न्नात्राभिमानानुपपत्तेः । तस्य प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता
स प्राणादिकरणवान् प्राणी यस्य न प्राणदेवतामात्रेऽभि-
मानो यथा हस्ते । तस्मात् प्राणानामसम्बोधने कृत्स्नाभि-
मानिनो युक्तैवाप्रतिपत्तिः ॥ न तु प्राणस्यासाधारण
नामसंयोगे देवतात्मत्वानभिमानाच्चात्मनः स्वनाम
प्रयोगेऽप्यप्रतिपत्तिदर्शनादयुक्तमिति चेत् । सुषुप्तस्य
यत्तौकिकं देवदत्तादि नास्तेनापि सम्बोध्यमानः
कदाचिन्न प्रतिपद्यते सुषुप्तस्तथा भोक्तापि सन् प्राणी
न प्रतिपद्यत इति चेत् । न । आत्मप्राणयोः सुप्ता-
सुप्तत्वविशेषोपपत्तेः । सुप्तत्वात्प्राणग्रस्ततयोपरतकरण
आत्मा स्व नाम प्रयुज्यमानमपि न प्रतिपद्यते ।

इति । तदिष्टात्मनः सम्बोधनशब्दाप्रतिपत्तावपि भोक्तृत्वाङ्गीकारश्च-
द्दार्थः । अतोभोक्तृत्वमपि प्राणस्येति शेषः । यथा हस्तः पादोऽङ्गुलि-
रित्यादि नामोक्तौ मैत्रो नेतिष्ठति । सर्वदेहाभिमानित्वेन तस्मात्त्वानभि-
मानित्वादेव काश्येष्टात्मनः सर्वकार्यकरणाभिमानित्वादङ्गुलिस्थानीयप्राण-
मत्तो तदभावात्तन्नामासङ्गं न त्वचेतनत्वादिति परिहरति । न तद्वत इति
तदेव स्फुटयति । यस्येति । प्राणमात्रे प्राणादिकरणवतोऽभिमानाभावे
फलितमाह । तस्मादिति ।

चन्द्रस्यापि प्राणैकदेशत्वान्तर्ग्रामधिः सम्बोधने कृत्स्नाभिमानो सञ्चु-
त्तिष्ठति । अत्राप्यङ्गुल्यदिष्टान्तोपपत्तेरित्याशङ्क्याह न त्विति । गोत्व-
त्तस्य सर्ववस्तु समान्तेरिति सर्वत्वाभिमानसिद्धेर्वैधवोधौ तुल्यावित्या-
शङ्क्याह । देवतेति । विशिष्टस्यात्मनो देवतायामात्मत्वाभिमानाभावादित-
रस्य च कूटस्थज्ञप्तिमात्रत्वेन तदयोगाच्च तुल्यतेत्यर्थः । प्रकारान्त-
रेण तस्याभोक्तृत्वं वाच्यमाह । स्वनामेति । अयुक्तं प्राणेतदस्य

न तु तदसुप्तस्य प्राणस्य भोक्तृत्वे उपरतकरणत्वं सम्बो-
धनाग्रहणं वा युक्तम् । अप्रसिद्धनामभिः सम्बोधनमयुक्त-
मिति चेत् । सन्ति हि प्राणविषयाणि प्रसिद्धानि
प्राणादिनामानि । तान्यपोह्याप्रसिद्धैर्बृहत्त्वादिनामभिः
सम्बोधनमयुक्तं लौकिकन्यायापोहात् । तस्माद्भो-
क्तुरिव सतः प्राणस्याप्रतिपत्तिरिति चेन्न । देवता-
प्रत्याख्यानायत्वात् । केवलसम्बोधनमात्राप्रतिपत्त्यै वा-
सुप्तस्याध्यात्मिकस्य प्राणस्याभोक्तृत्वे सिद्धे यच्चन्द्रदेवता-
विषयैर्नामभिः सम्बोधनं तच्चन्द्रदेवता प्राणोऽस्मिच्छ-
रीरे भोक्तेति गार्ग्यस्य विशेषप्रतिपत्तिनिराकरणार्थम् ।
न हि तल्लौकिकनाम्ना सम्बोधने शक्यं कर्तुम् । प्राण-

भोक्तृत्वमिति शेषः । तदेव विदुषोति । सुषुप्तस्येति । विशेषं दर्शयन्नुत्तर-
माह । नास्मेति । काश्याभोष्टात्मनः सुप्तत्वयुक्तं फलमाह । सुषुप्तत्वा-
दिति । प्राणस्यापि संहृतकरणत्वात्स्वनामाग्रहणमित्याशङ्क्य तस्यासुप्तत्व-
कृतं कुर्ये कथयति । न त्विति । न हि करणस्त्वामिनि व्याप्रियमाणे
करणोपरमः सम्भवति । तस्य चानुपरतकरणस्य स्वनामाग्रहणमयुक्तमि-
त्यर्थः । प्राणनामत्वेनाप्रसिद्धनामभिः सम्बोधनान्तदनुत्थानं नामात्मत्वा-
दिति शङ्कते । अप्रसिद्धेति । तदेव स्पष्टयति । सन्ति हीति । प्रसिद्धमनू-
द्याप्रसिद्धं विधेयमिति लौकिको न्यायः । अप्रसिद्धसज्ज्ञाभिः सम्बोधनस्या-
युक्तत्वे फलितमाह । तस्मादिति । चन्द्रदेवताऽस्मिन्नुद्देशे कर्त्री भोक्ता चा-
स्मेति गार्ग्याभिप्रायनिषेधदेवतानामग्रहस्य तात्पर्यान्तदुपहोऽर्थवानिति परि-
हरति । न देवतेति । तदेव प्रपञ्चयति । केष्वेति । प्राणादीनामपि
सम्बोधनेऽपि तन्निराकरणं कर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह । न हीति । लौकि-
कनाम्नो देवताविषयत्वाभावादित्यर्थः । प्राणस्याभोक्तृत्वेऽपीन्द्रियाणां भोक्तृ-
त्वमिति केचित्तानुप्रत्याह । प्राणेति । प्राणकरणत्वं चन्द्रदेवतानाम् भोक्तृ-

प्रत्याख्याननि प्राणग्रस्तत्वाकरणान्तराणां प्रवृत्त्यनुपप-
त्तेर्भोक्तृत्वाशङ्कानुपपत्तिः । देवतान्तराभावाच्च । नन्व-
तिष्ठा इत्याद्यात्मन्वीत्यन्तेन गुणवद्देवताभेदस्य दर्शितत्वाद-
युक्तमिति चेन्न । तस्य प्राण एवैकत्वान्भ्युपगमात् । सर्व्वं शु-
तिष्वरनाभिनिर्दर्शनेन सत्येन क्वन्नः प्राणौ वाऽमृतमिति
च प्राणवाह्यस्यान्यस्यानभ्युपगमाज्ज्ञेयः । एष उ ह्येव सर्व्व
देवाः कतम एको देव इति प्राण इति च सर्व्वदेवानां
प्राण एवैकत्वोपपादनाच्च ॥

तथा करणभेदेष्वनाशङ्का । दृष्टभेदेष्विव स्यतिज्ञाने-
च्छादिप्रतिसन्धानानुपपत्तेः । न ह्यन्यदृष्टं अन्यः स्मरति
जानातीच्छति प्रतिसन्धाति वा तस्मान्न करणभेदविषये

त्वेऽपि देवतान्तरमत्र भोक्तृ स्यादित्याशङ्क्याह । देवतान्तराभावाच्चेति ।
भोक्तृत्वाशङ्कानुपपत्तिरिति पूर्व्वेण सखन्वः । तत्रोपक्रमविरोधं शङ्कते ।
नन्विति । दर्शितत्वाद्देवतान्तराभावो नास्तीति शेषः । खान्तो देवताभेदो
नास्तीति समाधत्ते । न तस्येति । प्राणे देवताभेदस्यैक्ये युक्तिमाह । अर-
न्नाभीति । न देवतान्तरस्य भोक्तृत्वं गार्ग्यस्य रूपचविरोधादिति शेषः ।
नन्वनुतिष्विदुक्तं ताः सङ्क्षेपतो दर्शयति । एष इति । कति देवा याज्ञ-
वल्क्येत्यादिना सङ्क्षेपविस्तराभ्यां सर्व्वेषां देवानां प्राणात्मन्येवैकत्वमुपपा-
द्यते । अतो न देवताभेदोऽस्तीत्याह । सर्व्वदेवानामिति । प्राणात्पृथ-
ग्भूतस्य देवस्यात्मातिरेके सत्यसत्त्वापत्तेश्च प्राणान्तर्भावः । सर्व्वदेवताभेद-
स्येति वक्तुं पश्यद् ॥

करणानामभोक्तृत्वे हेत्वन्तरमाह । तथेति । देवताभेदेष्विवेति यावत् ।
अनाशङ्कं भोक्तृत्वस्येति शेषः । तत्रोदाहरणान्तरमाह । देहभेदेष्विवेति ।
न हि हस्मादिषु प्रत्येक भोक्तृत्वं शङ्क्यते । तत्रात्रोत्पत्त्यादिष्वपि न

तथा शब्दादिपटुमान्यादिकृतश्च । अस्ति चायं वि-
 शेषो यस्मात् स्पर्शमात्रेणापतिबुध्यमानं पुरुषं सुप्तं पा-
 णिना प्रेषमापिष्याप्रिष्य बोधयाचकाराजातशत्रुः । त-
 स्माद्य आपेक्षणेन प्रतिबुबुधे ज्वलन्निव स्फुरन्निव कुत-
 सिदागत इव पिण्डश्च पूर्वविपरीतं बोधचेष्टाकारविशे-
 षादिमत्त्वेनापादयन् सोऽन्योऽस्ति गार्ग्याभिमतब्रह्मभ्यो
 व्यतिरिक्त इति सिद्धं । संहतत्वाच्च पारार्थ्योपपत्तिः
 प्राणस्य । गृहस्य स्तम्भादिवच्छरीरस्यान्तरूपष्टम्भकः प्राणः
 शरीरादिभिः संहत इत्युच्यते । आरनेमिवत्च नाभि-
 स्थानीय एतस्मिन्सर्वमिति च । तस्मान्नृहादिवत् स्वावयवस-
 सुदायजातीयव्यतिरिक्तार्थं संहन्यत इत्येवमवगच्छेमहि ।

ङ्गीकारात् । अतः सङ्घातमात्रे भोक्तरि प्रतिबोधे विशेषासिद्धिरित्यर्थः ।

शब्दस्पर्शादीनां पटुत्वमतिपटुत्वं मान्यमतिमान्यमित्येवमादिना कृतो
 विशेषो बोधे दृश्यते । सोऽपि सङ्घातवादे न सिद्धप्रतीत्याशयेनाह । तथेति ।
 अयुक्त इति यावत् । चकारो विशेषालुकार्थः । सा तर्हि प्रतिबोधे
 विशेषोऽभूदित्याशङ्क्याह । अस्ति चेति । विशेषदर्शनफलमाह । तस्मा-
 दिति । आदिशब्देन गुणादि गृह्यते । अन्यः सङ्घातादिति शेषः ।
 देहादेरनात्मत्वमुक्त्वा प्राणस्यानात्मत्वे हेत्वन्तरमाह । संहतत्वाच्चेति । हेतु-
 साधयति । गृह्यतेति । यथा नेमिरराच्च मिथः संहन्यन्ते तथैव प्राणस्य
 संहतिरित्याह । अरनेमिवच्चेति । किञ्च प्राणे नाभिस्थानीये सर्वमर्पित-
 मिति श्रूयते तद्युक्तं तस्य संहतत्वमित्याह । नाभीति । संहतत्वफलमाह ।
 तस्मादिति । प्राणस्य गृहादिवत्पारार्थ्योऽपि संहतशेषित्वमेधितव्यं गृहादेः

भोक्तृत्वाशङ्का विज्ञानमात्रविषया वा कदाचिदप्युपप-
द्यते । ननु सङ्घात एवास्तु भोक्ता किं व्यतिरिक्तकल्पन-
येति । नापेक्षणे विशेषदर्शनात् । यदि हि प्राणशरीरं
सङ्घातमात्रो भोक्ता स्यात्सङ्घातमात्राविशेषात्सदा पिष्टस्या-
नापिष्टस्य च प्रतिबोधे विशेषो न स्यात् । सङ्घातव्य-
तिरिक्ते तु पुनर्भोक्तारि सङ्घातसम्बन्धविशेषानेकत्वात्पेक्षणा-
पेक्षणकृतवेदनायाः सुखदुःखमोहमध्यमाधमोत्तमकर्म्मफल-
भेदोपपत्तेश्च विशेषो युक्तो न तु सङ्घातमात्रे सम्बन्ध-
कर्म्मफलभेदानुपपत्तेर्विशेषो युक्तः ।

भोक्तृत्वाशङ्का युक्ता । तेषु स्मृतिरूपज्ञानसेच्छाया योऽहंरूपमद्राक्षं च
शब्दं दृश्योमीत्यादिप्रतिसम्भानस्य चायोगादित्यर्थः । अमुपपत्तिमेव स्फुट-
यति । न हीति । क्षणिकविज्ञानस्य निराश्रयस्य भोक्तृत्वाशङ्कापि प्रतिसम्भान-
नासम्भवादेव प्रत्युक्तेत्याह । विज्ञानेति । प्राणादीनामनात्मत्वसङ्घातं स्थूलदे-
हस्य तद्वक्तुं पूर्वं प्रत्ययति । नन्विति । सङ्घातो भूतचतुष्टयसमाहारः स्थूलो
देह इति यावत् । गौरोऽहम्यस्यामोत्यादि प्रत्यक्षेण तस्यात्मत्वदृष्टेरिति
भावः । प्रमाणाभावादतिरिक्तकल्पना न युक्तेत्याह । किं व्यतिरिक्तेति ।
सङ्घातस्यात्मत्वं दूषयति । नापेक्षणे इति । विशेषदर्शनं व्यतिरेकद्वारा
विशदयति । यदि हीति । प्राणेन सहितं स्थूलं शरीरमेव सङ्घातस्त-
न्मात्रो यदि भोक्ता स्यादिति योजना । त्वत्पक्षेऽपि कथं पेक्षणापेक्षणयो-
रुत्थाने विशेषः स्यादित्याशङ्क्याह । सङ्घातेति । तस्य सङ्घातेन सम्बन्ध-
विशेषात्सकर्मरभ्यत्वादात्मात्मीयत्वस्वप्राणपरिपाल्यत्वादयस्तेषामनेकत्वात्पेक्ष-
णापेक्षणयोरिन्द्रियोद्भवाभिभवकृतवेदनायाः स्फुटत्वास्फुटत्वात्मको विशेषो
युक्तः । सुखदुःखमोहान्मुत्तममध्यमाधमकर्म्मफलानां कर्मोद्भवाभिभव-
कृतविशेषसम्भवाच्च यथोक्तो विशेषः सम्भवतीत्यर्थः । परपक्षेऽपि तथैव
विशेषः स्यादित्याशङ्क्याह । न त्विति । न हि तत्र स्वकर्म्मरभ्यत्वादयः
सम्बन्धविशेषाः कर्मफलभेदो वा युज्यते । सङ्घातवादिनाऽतीन्द्रियकर्म्मज-

स्तम्भकुडाटणकाष्ठादिष्टहावयवानां स्वात्मजन्मोपचयापक्षयवि-
नाशानामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षलब्धसत्तादितद्विषयद्रष्टृश्रोतृ-
मन्तृविज्ञात्रर्थत्व दृष्ट्वा मन्यामहे तत्सङ्घातस्य च । तथा प्रा-
णाद्यवयवानां तत्सङ्घातस्य च स्वात्मजन्मोपचयापक्षयविनाशा-
नामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षलब्धसत्तादितद्विषयद्रष्टृश्रोतृमन्तृ-
विज्ञात्रर्थत्व भवितुमर्हति । देवताचेतनावत्त्वे समत्वात् गु-
णाभावाऽनुपगम इति चेत् । प्राणस्य विशिष्टैर्नामभिराम-
न्तणदर्शनाच्चेतनावत्त्वमभ्युपगतम् । चेतनावत्त्वे च पा-
रार्थ्योपगमः समत्वादनुपपन्न इति चेन्न । निरुपाधिकस्य
केवलस्य विजिज्ञापयिषितत्वात् क्रियाकारकफलात्मकता ह्या-
त्मनो नामरूपोपाधिजनिता विद्याध्यारोपिता । तन्निमित्तो
लोकस्य क्रियाकारकफलाभिमानलक्षणः ससारः स निरु-

स्तथा दर्शनादित्याशङ्क्याह । स्तम्भेति । स्वात्मना स्तम्भादीनां जन्मोप-
चयश्चापचयश्च विनाशश्च नास चाकृतिश्च कार्यज्ञेयेते धर्मास्तन्निरपेक्षतया
लब्धा मुक्ता स्फुरणं येन स च तेषु स्तम्भादिषु विषयेषु दृष्टा च श्रोता च
मन्ता च विज्ञाता च तदर्थत्वं तेषां तत्सङ्घातस्य च दृष्ट्वा प्राणादीनामपि
तथात्वं भवितुमर्हतीति मन्यामहे इति सन्देहः । प्राणादिः स्वातिरिक्तः
द्रष्टृशेषः । स हतत्वाद्गृहादिवदित्यनुमानात्प्राणायां तत्प्रतीतौ च प्राणादि-
विक्रियानपेक्षतया सिद्धो दृष्टा निर्विकारो युक्तस्तस्य विकारवत्त्वे हेत्वभावा-
दिति भावः । प्राणदेवतापारार्थ्यानुमानं व्याप्नोन्नरविरुद्धमिति शङ्कते ।
देवतेति ।

प्राणदेवतायाश्चेतनत्वमेव कथमभ्युपगतं तत्राह । प्राणस्येति । तथा-
पि प्रकृतेऽनुमाने कथं व्याप्नोन्नरविरोधस्तत्राह । चेतनावत्त्वे चेति । यो
येन समः स तच्छेषो न भवति । यथा दीपो दीमान्तरेण हृत्प्लो न तच्छेष
इति व्याप्तिविरोधः स्यादित्यर्थः । नायं विरोधः समाधातव्यः । शेषे-

प्राधिकारस्वरूपविद्यया निवर्त्तयितव्य इति तत्स्वरूप-
विजिज्ञापयिषयोपनिषदारम्भो ब्रह्म ते ब्रवाणि नैतावता
विदितं भवतीति चोपक्रम्यैतावदरे खल्वस्यतत्त्वमिति चो-
पसंहारान्न चातोऽन्यदन्तराले विवक्षितमुक्तं वास्ति । त-
स्मादनवसरः समत्वाद्गुणभावानुपगम इति चोद्यस्य विशे-
षवतो हि सोपाधिकस्य संव्यवहारार्थं गुणगुणिभावो न
विपरीतस्य निरुपाख्यो हि विजिज्ञापयिषितः सर्वस्यासु-
पनिषदि स एष नेति नेतीत्युपसंहारात् । तस्मादादि-
त्यादिब्रह्मस्य एतेभ्यो विज्ञानमयेभ्यो विलक्षणोऽन्योऽस्ति
विज्ञानमय इत्येतत् सिद्धम् ॥

विभावस्याप्रतिपाद्यत्वादिति परिहरति । न निरुपाधिकस्येति । तदेव
स्तुत्यति । क्रियेत्यादिना । उपनिषदारम्भो निरुपाधिक स्वरूपं ज्ञाप-
यितुमित्यत्र गमकमाह । ब्रह्मेति । द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे सूर्तं चैवासू-
र्तं चेत्यादिदर्शनादस्यासुपनिषदि सोपाधिकमपि ब्रह्म विवक्षितमित्या-
शङ्क्याह । न चेति । द्वित्वाद्यस्य कल्पनविषयवत्त्वाच्चेतीति निर्विशेषस्तु-
तमर्पणादतोऽन्यदुक्तमिति चोक्तैरत्र निरुपाधिकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यमिति
भावः । शेषशेषिभावस्याप्रतिपाद्यत्वे फलितमाह । तस्यादिति । किमर्थं
तर्हि शेषशेषिभावेन तत्त्वोक्तकलात् । विशेषवतो हीति । सोपाधिकस्य
शेषशेषिभावो विवक्षितस्तत्र तत्र च स्वमिच्छत्यन्यायेन विशेषस्तत्त्वादसिद्धं
रक्तत्वमित्यदे । न च विपरीतस्य निरुपाधिकस्य शेषशेषित्वमस्तीत्यत्र
हेतुमाह । निरुपाख्यो हीति । शेषशेषित्वाद्यशेषविशेषानुच्य इत्यर्थः । पा-
प्तिशेषान्यविचारार्थं सङ्क्षिप्तोपसंहरति । आदित्यादौति ।

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष

स एवमजातशत्रुर्यत्रैष इति रिक्तात्मास्त्विदं प्रतिपाद्य गार्ग्यं
 सुवाच । यत्र यस्मिन्काल एष विज्ञानमयः पुरुष एत-
 त् स्वपनं सुप्तोऽभूत्पाक्पाणिपेषप्रतिबोधाद्विज्ञानं विज्ञायतेऽने-
 नेत्यन्तःकरणं बुद्धिरुच्यते तन्मयस्तत्प्रायो विज्ञानमयः ।
 किं पुनस्तत्प्रायत्वं तस्मिन्नुपलभ्यत्वं तेन चोपलभ्यत्वमुपल-
 ब्धत्वं च । कथं पुनर्मयटोऽनेकार्थत्वे प्रायार्थतैवावगम्यते ।
 स वा अयमात्मा ब्रह्मविज्ञानमयो मनीमय इत्येवमादौ प्राया-
 र्थ एव प्रयोगदर्शनात्परविज्ञानविकारत्वस्याप्रसिद्धत्वाद्य ए-
 ष विज्ञानमय इति च प्रसिद्धवदनुवादादवयवोपमार्थयो-
 श्चावासम्भवात्पारिशेष्यात्प्रायार्थतैव । तस्मात्सङ्कल्पविकल्पाद्या-
 त्मकमन्तःकरणं तन्मय इत्येतत्पुरुषः पुरि शयनात्क्वैष

वृत्तमनूद्यानन्तरमन्यभवतायं व्याचष्टं । स एवमित्यादिना । एतत्
 स्वपनं यथा भवति तथेति यावत् । यत्नेत्युक्तं कालं विशिनष्टि । प्रागिति ।
 तदा काभूदिति सन्बन्धः । विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञान परं ब्रह्म तद्विकारो
 जीवस्तेन विकारार्थे मयडिति केचित्तच्चिराकरोति । विज्ञानमिति । अन्तः-
 करणप्रायत्वमात्मनो न प्रकल्प्यते तस्यासङ्गस्य तेनासम्बन्धादित्याक्षिपति ।
 किं पुनरिति । असङ्गस्याप्यागिद्यं बुद्ध्यादिसम्बन्धमुपेत्य परिहरति ।
 तस्मिन्निति । तस्याक्षित्वाच्च तत्प्रायत्वमित्याह । उपलब्धत्वेति । निया-
 मकाभावं शङ्कित्वा परिहरति । कथमित्यादिना । एकस्मिन्नेव वाक्ये पृथि-
 वीमय इत्यादौ प्रायार्थत्वोपलब्धाद्विज्ञानमय इत्यत्रापि तदर्थमेव मयटो
 निश्चितमित्युक्तं इदानीं जीवस्य परमात्मरूपविज्ञानविकारस्य नृतिच्छत्योरप्र-
 सिद्धत्वाच्च प्रायार्थत्वमेवेत्याह । परेति । अप्रसिद्धमपि विज्ञानविकारत्वं

विज्ञानमयः पुरुषः क्लैष तदाभूत्कुत एतदागा-
दिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

तदाऽभूदिति प्रश्नः । स्वभावविजिज्ञापयिषया प्राक् प्रति-
बोधात्क्रियाकारकफलविपरीतस्वभाव आत्मेति कार्याभावेन
दिदर्शयिषितम् । न हि प्राक् प्रतिबोधात्कस्मादि कार्यं
सुखादि किञ्च न गृह्यते । तस्मादकस्मिन्प्रयुक्तत्वात् । तथा
स्वाभाव्यमेवात्मनोऽवगम्यते यस्मिन्स्वाभाव्योऽभूत् । यतश्च
स्वाभाव्यात्प्रच्युतः संसारी स्वभावविलक्षण इत्येतद्विवक्षया
पृच्छति गार्ग्यं प्रतिभानरहितं बुद्धिच्युत्पादनाय क्लैष त-
दाऽभूत्कुत एतदागादित्येतदुभयं गार्ग्येणैव प्रष्टव्यमासीत् ।
तथापि गार्ग्येण न पृष्टमिति नोदास्तेऽजातशत्रुर्वोधयि-

हतिवशादिव्यतामित्याशङ्क्याह । य एष इति । य एष विज्ञानमय इत्यत्र
विज्ञानमयस्त्वैवेति प्रसिद्धवदनुवादादप्रसिद्धविज्ञानविकारत्वं सर्वनामभ्युति-
विरुद्धमित्यर्थः । जीवो ब्रह्मावयवस्तत्सङ्गो वा तदर्थो नयडित्याशङ्क्याह ।
अवयवेति । ब्रह्मणो निरयवत्वश्रुतेस्तस्यैव जीवरूपेण प्रवेशश्चवशाच्च प्रकृते
वाक्ये नयटोऽवयवाद्यर्थायोगान्निर्विपर्ययासम्भवाच्च पारिशेष्यात्पूर्वोक्ता
प्रायार्थतैव तस्य प्रत्येत्येत्यर्थः । विज्ञानमयपदार्थसुप्रसंहरति । तस्मा-
दिति । यत्रेत्यादि व्याख्याय वाक्यशेषमवतार्य तात्पर्यमाह । क्लैष
इति । स्वरूपज्ञापनार्थं प्रश्नप्रवृत्तिरित्येतत्प्रकटयति । प्रागिति । कार्या-
भावेनेत्युक्तं व्यनक्ति । न हीति । तस्मादित्यस्वार्थमाह । अकस्मिन्प्रयुक्त-
त्वादिति । किं तथा स्वाभाव्यमिति तदाह । यस्मिन्निति । द्वितीय-
प्रश्नार्थं प्रक्षिपति । यतश्चेति । उक्तोऽर्थे प्रश्नद्वयमुत्थापयति । एतदिति ।
तथा स्वाभाव्यमेवेति सम्बन्धः । एतदित्यधिरणमपादानञ्च गृह्यते ।
किमिति तं प्रत्युभयं पृच्छते । स्वकीयां प्रतिज्ञां निर्वोदुमित्यभिप्रेत्याह ।

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष
विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन

तव्य एवेति प्रवर्त्तते । अपयिष्याम्येवेति प्रतिज्ञातत्वात् ।
एवमसौ व्युत्पाद्यमानोऽपि गार्ग्यो यत्रैष आत्माभूत्वाक् प्र-
तिबोधाद्यतश्चैतदागमनमागादुभयं न व्युत्थेदेव वक्तुं वाप्रष्टुं
वा गार्ग्योऽहं न मेने न ज्ञातवाम् ॥ १६ ॥

स होवाचाजातशत्रुर्विवक्षितार्थसमर्पणाय यत्रैष एत-
त्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः कौष तदाभूत् कुत एतदा-
गादिति यदपृच्छाम तच्छृणूच्यमानं यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्त-
दा तस्मिन्काल एषां वागादीनां प्राणानां विज्ञानेनान्तः
करणगताभिव्यक्तविशेषविज्ञानोपाधिस्वभावजनितेनादाय वि-
ज्ञानं वागादीनां स्वस्वविषयगतसामर्थ्यं गृह्येत्वा य एषो-

बुद्धीति । ननु शिष्यत्वाद्गार्ग्यैव प्रष्टव्यम् । स चेदज्ञत्वाच्च पृच्छति तर्हि
राक्षसस्मिन्नौदासीन्यमेव युक्तं तत्राह । इत्येतदुभयमिति । तदु हेत्यादि
व्याकरोति । एवमिति । एतदागमनं यथा भवति तथेति यावत् । तत्र
क्रियापदयोर्धैर्याक्रमं वक्तुं प्रष्टुं वेत्याभ्यां सम्बन्धः ॥ १६ ॥

कूटस्थचिदेकरसोऽयमात्मा तत्र क्रियाकारकफलव्यवहारो वस्तुतो
नास्तीति विवक्षितोऽर्थस्तस्य प्रकटीकरणार्थं प्रस्तुतं प्रश्नद्वयमनुवदति । यत्रे-
ति । उपाधिरन्तःकरणं तस्य स्वभावस्तदुपादानमज्ञानं तेन जनितमन्तः-
करणगतमभिव्यक्तं विशेषविज्ञानं चैतन्याभासलक्षणं तेन करणेनेत्यर्थः ।
वागादीनां स्वं स्वं विषयगतं प्रतिनियतं प्रकाशनं विज्ञानसामर्थ्यमि-
त्यर्थः । य एषोऽन्तरिति प्रतीकसादाय व्याचष्टे । मध्य इति । आका-

विज्ञानमादायै य एषोऽन्तर्हृदये आकाशस्तस्मि-
ञ्छेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति

ऽन्तर्मध्ये हृदये हृदयस्थाकाशो यत्राकाशशब्देन पर एव स्व
आलोच्यते तस्मिन्स्व आत्मन्याकाशे शेते स्वाभाविकेऽसांसारि-
के । न केवलं आकाश एव श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात् । संता-
सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति लिङ्गोपाधिसम्बन्धकतं विशे-
षात्मस्वरूपमुत्सृज्याविशेषे स्वाभाविक आत्मन्येव केवले व-
र्त्तत इत्यभिप्रायः । यदा शरीरेन्द्रियाध्यक्षतामुत्सृजति त-
दाऽसौ स्वात्मनि वर्त्तत इति कथमवगम्यते नामप्रसिद्धि-
रित्याह । तानि वागादिविज्ञानानि यदा यस्मिन्काले गृ-
ह्णात्यादत्तेऽथ तदाह एतत्पुरुषः स्वपिति नाम एतन्नामा-
स्य पुरुषस्य तदा प्रसिद्धं भवति गौणमेवास्य नाम भ-
वति स्वमेवात्मानमपीत्यपि गच्छतीति स्वपितीत्युच्यते सत्यं

शशब्दस्य भूताकाशविषयत्वमाशङ्क्याकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादिति न्या-
येनाह । आकाशशब्देनेति । सद्रूपे ब्रह्माण्येव सुषुप्तस्य शयनं भूताकाशे
तु न भवतीत्यत्र छान्दोग्यश्रुतिराह । श्रुत्यन्तरेति । कीदृशत्वं शयनं विष-
क्षितमित्याशङ्क्याह । लिङ्गेति । स्वापाधिकारे स्वाभाविकत्वं अविद्या-
मात्रसंमिश्रितत्वं सन्ततिं सम्पाद्य न विदुरित्यादि श्रुतेरिति दृष्टव्यम् । तानि
यदेत्यादिवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमादत्ते । यदेत्यादिना । विज्ञानानि तत्सा-
धनानीत्येते । पुरुष इति प्रथमा षष्ठ्यर्थेऽतो वक्ष्यति । अस्य पुरुष-
स्येति । अश्वकर्णादिनाम्नो विशेषमाह । गौणमेवेति । गौणत्वं व्युत्-

नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाक्
गृहीतञ्चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥ १७ ॥

स यत्रैतत्स्वप्नाया चरति ते ह्यस्य लोकास्तदु-

स्वपितीति । नाम प्रसिद्धात्मनः संसारधर्मं विलक्षणं रूप-
मवगम्यते । न त्वत्र युक्तिरस्तीत्याशङ्काह । तत्र स्वपकाले
गृहीत एव प्राणो भवति । प्राण इति घ्राणेन्द्रियं वागा-
दिप्रकरणाद्वागादिसम्बन्धे हि सति तदुपाधित्वादस्य
संसारधर्मित्वं लक्ष्यते । वागादयश्चोपसंहृता एव । तदा तेन
कथं गृहीता वाक् गृहीतञ्चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन-
स्तस्मादुपसंहृतेषु वागादिषु क्रियाकारकफलात्मताभावात्-
स्वात्मस्थएवात्मा भवतीत्यवगम्यते ॥ १७ ॥

ननु दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां कार्यकरणवि-
योगेऽपि संसारधर्मित्वमस्य दृश्यते । यथा च जागरिते
सुखी दुःखी बन्धुवियुक्तः शोचति मुह्यते च । तस्माच्छोक

प्रादयति । स्वप्नेवेति । नास्मिन्ऽर्थव्यभिचारस्यापि दृष्टत्वाच्च तद्वशात्स्वाप्ने
स्वरूपेऽवस्थानमिति शङ्कामनूद्य तद्गृहीत एवेत्यादि वाक्यस्य व्याचष्टे ।
सत्यमित्यादिना । का पुनरात्मनः स्वप्नावस्थायामसंसारस्वरूपेऽवस्थान-
मित्यत्र युक्तिरिहोक्ता भवति तत्राह । वागादीति । तदा सुषुप्तावस्थायां
तेनात्मनोऽर्चतन्याभासेन हेतुनेत्यर्थः । स्वाप्ने करणोपसंहारं विदधतीति ।
कथमित्यादिना । तदुपसंहारफलं कथयति । तस्मादिति ॥ १७ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकमात्मनः संसारित्वमुक्तं तत्र व्यति-
रेकाविदिमाशङ्कते । नन्विति । व्यतिरेकाविद्वौ फलितमाह । तस्मादिति ।

तेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चा-
वचं निगच्छति ॥

मोहधर्मवानेवायं । नास्य शोकमोहादयः सुखदुःखाद-
यश्च कार्यकरणसंयोगजनितभ्रान्त्यध्यारोपिता इति न मृषा-
त्वात् प्रकृत आत्मा । यत्र यस्मिन्काले दर्शनलक्षण्या
स्वप्नया स्वप्नवृत्त्या चरति वर्तते तदा ते ह अस्य लोकाः
कर्मफलानि । के ते । तत्तत्र उत अपि महाराज इव भवति ।
सोऽयं महाराजत्वमिवायं लोको न महाराजत्वमेव
जागरित इव । तथा महाब्राह्मण इव उत इव अपि
उच्चावचं उच्चं च देवताद्यवचञ्च तिर्य्यक्त्वादि उच्चमिवावच-
मिव च निगच्छति नृषैव महाराजत्वादयोऽस्य लोका
इव शब्दप्रयोगादभ्यभिचारदर्शनाच्च । तस्मान्न वस्तुवियोगा-
दिजनितशोकमोहादिभिः स्वप्ने सस्वध्यत एव । ननु च
यथा जागरिते जाग्रत्कालाव्यभिचारिणी लोका एव
स्वप्नेऽपि तेऽस्य महाराजत्वादयो लोकाः स्वप्नकालभा-
विनः स्वप्नकालाव्यभिचारिण आत्मभूता एव । न त्वविद्या-

स्वप्नस्य रज्जुसपेवन्मिथ्यात्वेन वस्तुधर्मत्वाभावान्नालनः संसारित्वमित्युत्तर-
माह । न मृषात्वादित । तदुपपादयन्नादौ स यत्नेत्यादीन्यक्षराणि
योजयति । सप्रकृत इत्यादिना । अथात्र स्वप्नस्वभावो निर्दिश्यते न तस्य
मिथ्यात्वं कथ्यते तत्राह । नृषैवेति । स्वप्ने दृष्टानां महाराजत्वादीनां
जाग्रत्स्वप्नवृत्तिराहित्यं व्यभिचारदर्शनम् । स्वप्नस्य मिथ्यात्वे सिद्धमर्थमाह ।
तस्मादिति । विमता लोका न मिथ्या तत्कालव्यभिचारित्वाज्जाग्रत्स्वप्नवृत्तिराहित्येति

स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जन-

ध्यारोपिता इति । ननु च जाग्रत्कार्यकरणात्मत्वं देव-
तात्मत्वञ्चाविद्याध्यारोपितं न परमार्थं इति व्यतिरिक्तवि-
ज्ञानमयात्मप्रदर्शनेन दर्शितम् । तत्कथं दृष्टान्तत्वेन स्वप्न-
लोकस्य मृत इवोज्जीविष्यन् प्रादुर्भविष्यति । सत्यम् । विज्ञा-
नमये व्यतिरिक्तं कार्यकरणदेवतात्मत्वप्रदर्शनमविद्याध्यारो-
पितं शक्तिकायामिव रजतत्वदर्शनमित्येतत्सिद्धयति व्यति-
रिक्तात्मास्तित्वप्रदर्शनन्यायेनैव । न तु तद्विशुद्धिपरतयेव
न्याय उक्त इति । असन्नपि दृष्टान्तो जाग्रत्कार्यकरणदे-
वतात्मत्वदर्शनलक्षणं पुनरुद्भाव्यते । सर्व्वे हि न्यायः कि-
ञ्चिद्विशेषमपेक्ष्यमाणोऽपुनरुक्तो भवति ।

न तावत् स्वप्ने अनुभूतमहाराजत्वादयो लोका आत्म-

शङ्कते । ननु यथेति । साध्यवैकल्यं वक्तुं सिद्धान्ती पाणिपेक्षवाच्योक्तं
स्मारयति । ननु चेति । जाग्रत्लोकस्य मिथ्यात्वे फलितमाह । तत्कथं-
मिति । प्रादुर्भावे जाग्रत्लोकस्य कर्तृत्वं प्राकरणिकमेष्टव्यम् । तत्र पूर्व्व-
वादी दृष्टान्तं साधयति । सत्यमित्यादिना । अन्वयव्यतिरेकाख्यो न्यायः ।
देहद्वयस्य आत्मनश्च विवेकमात्रं प्राशुक्तम् । ननु प्राधान्येनात्मनः शुद्धि-
रुक्तेति विभागमङ्गीकृत्य वस्तुतोऽसत्तमपि दृष्टान्तं सन्तं कृत्वा तेन स्वप्न-
सत्यत्वमाशङ्क्य तन्निरासेनात्यन्तिकी शुद्धिरात्मनः स्वप्नवाक्येनोच्यते । तथा
जाग्रतोऽपि तथा मिथ्यात्वादात्मैकरसः शुद्धः स्यादित्याशयवानाह । अत्य-
सन्नपीति । पाणिपेक्षवाक्ये जाग्रन्मिथ्यात्वोक्त्यर्थादुक्ता शुद्धिरत्रापि सैवो-
च्यते चेत्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह । सर्व्वे हीति ।

यत्किञ्चित्वाप्तान्यात्पौनरुक्त्यं सर्व्वत्र तत्स्यं अवान्तरभेदादपौनरुक्त्यम् ।
प्रकृतेऽपि सप्तं पूर्व्वं त्वं शुद्धिद्वयस्यार्थिकत्वादिह वाचनिकत्वादिति भावः ।

पदे यथाकामं परिवर्त्ततैव मे वैष एतत्प्राणान्

भूता आत्मनोऽन्यस्य जाग्रत्प्रतिविम्बभूतस्य लोकस्य दर्श-
नात्महाराज एव तावद्व्यस्तसुप्तासु प्रकृतिषु पर्यङ्के शयानः
स्वप्नान् पश्यन्नुपसंहृतकरणः पुनरुपगतप्रकृतिं महाराजमिवा-
त्मानं जागरित इव पश्यति । आत्रागतं भुञ्जानमिव च
भोगान् । न च तस्य महाराजस्य पर्यङ्के शयानाद्विती-
योऽन्यः प्रकृत्युपेतो विषये पर्यटन्नहनि लोके प्रसिद्धोऽस्ति
यमसौ सुप्तः पश्यति । न चोपसंहृतकरणस्य रूपादिमती-
दर्शनमुपपद्यते । न च देहे देहान्तरस्य तत्तुल्यस्य स-
म्भवोऽस्ति । देहस्थस्यैव हि स्वप्नप्रदर्शनम् । ननु पर्यङ्के श-
यानः पथि प्रवृत्तमात्मानं पश्यति न वहिः स्वप्नान् पश्य-
ति इत्येतदाह । स महाराजो जानपदान् जनपदे भ-
वान् राजोपकरणभूतान् भृत्यानन्यांश्च गृहीत्वोपादाय स्व
आत्मीय एव जयादिनोपार्जिते जनपदे यथाकामं यो
यः कामोऽस्य यथाकाममिच्छातो यथा परिवर्त्तत इत्यर्थः ।

जाग्रदृष्टान्तेन स्वप्नस्थत्वचोद्यसम्भवाद्वाच्यस्तस्य समाधिरिति पूर्ववादिमुखे-
षोक्त्वा समाधिसधुना कथयति । न तावदिति । मिता न द्रष्टुरात्मनो
स्पर्शा वा तद्दृश्यत्वाद्दृष्टादिवदित्यर्थः । किञ्च स्वप्नदृष्टानां जाग्रदृष्टादर्या-
न्तरत्वेन दृष्टेर्मिथ्यात्वमित्याह । महाराज इति । तेषां जाग्रदृष्टादर्या-
न्तरत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह । न चेति । प्रमाणसामग्र्यभावाच्च स्वप्नस्य
स्मिथ्यात्वमित्याह । न चेति । योग्यदेशाभावाच्च तन्मिथ्यात्वमित्याह । न
चेति । देहाद्वहिरेव स्वप्नदृष्टीकाराद्योग्यदेशमिद्विरित्याशङ्क्याह । देह-

गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते ॥ १८ ॥

एवमेव एष विज्ञानमय एतदिति क्रियाविशेषणम् । प्रा-
णान् गृहीत्वा जागरितस्थानेभ्यः उपसंहृत्य स्वे शरीरे
स्व एवं देहे न वहिर्यथाकामं परिवर्त्तते । कामकर्मभ्या-
मुद्भासिता पूर्वानुभूतवस्तुसदृशी वासना अनुभवतीत्यर्थः ।
तस्मात् स्वप्ने सृष्टाध्यारोपिता एवात्मभूतत्वेन लोका अवि-
द्यमाना एवं सन्तस्तथा जागरितेऽपीति प्रत्येतव्यम् । त-
स्माद्विशुद्धोऽक्रियाकारकफलात्मको विज्ञानमय इत्येतत्सिद्धं
यस्माद्दृश्यते द्रष्टुर्विषयभूताः क्रियाकारकफलात्मकाः का-
र्यकरणलक्षणा लौकिकास्तथा स्वप्नेऽपि । तस्मादन्योऽसौ
दृश्येभ्यः स्वप्नजागरितलोकेभ्यो द्रष्टा विज्ञानमयो विशुद्धः
॥ १८ ॥

स्थस्येति । एतदेव साधयितुं शङ्कयति । नन्विति । तत्र स यथेत्यादि-
वाक्यसत्तरत्वेनावतार्य व्याचष्टे । न वहिरित्यादिना । यथाकामं तं
तमनतिक्रान्त्येत्यर्थः । एतदिति क्रियाया ग्रहणस्य विशेषणमेतद्गृह्यं यथा
तथेत्यर्थः । परिवर्त्तनमेव विदुषोति । कामेति । योग्यदेशाभावे सिद्धे
सिद्धमर्थं दर्शयति । तस्मादिति । स्वप्नस्य मिथ्यात्वे तद्दृष्टान्तत्वेन जड-
त्वाद्विहेतुना जागरितस्यापि तथात्वं शक्यं निश्चेत्तुमित्याह । तथेति ।
द्वयोर्मिथ्यात्वे प्रतीचो विशुद्धिः सिद्धेत्युपसंहरति । तस्मादिति । अक्रिया-
कारकफलात्मक इति विशेषणं समर्थयते । यस्मादिति । जागरितं दृष्टान्ती-
कृत्य दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । द्रष्टृदृष्टाभावे फलितमाह । तस्मादिति ।
अन्यत्वफलं कथयति । विशुद्ध इति ॥ १८ ॥

अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यच न

दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेर्दृश्यत्वादतद्वर्त्मतेति विशु-
द्धताऽवगता । आत्मनस्तत्र यथाकामं परिवर्त्तत इति का-
मवशात्परिवर्त्तनमुक्तम् ॥ द्रष्टृदृश्यसम्बन्धश्चास्य स्वाभाविक इ-
त्यशुद्धता शङ्क्यतेऽतस्तद्विशुद्ध्यर्थमाह । अथ यदा सुषुप्तो भ-
वति यदा स्वप्नगया चरति तदाप्ययं विशुद्ध एवाथ पुन-
र्यदा हित्वा दर्शनवृत्तिं स्वप्नं यदा यस्मिन्काले सुषुप्तः
सुष्ठु सुप्तः संप्रसादं स्वाभाव्यं गतो भवति सलिलमि-
वान्यसम्बन्धकालुष्यं हित्वा स्वाभाव्येन प्रसीदति । कदा
सुषुप्तो भवति । यदा यस्मिन् काले न कस्यचन न किञ्चने-
त्यर्थो वेद विजानाति कस्यच न वा शब्दादेः सम्बन्धिवस्त्व-
न्तरं किञ्चन न वेदेत्यध्याहार्यम् । पूर्वन्तु न्याय्यं सुप्ते तु
विशेषज्ञानाभावस्य विवक्षितत्वादेवं तावद्विशेषविज्ञानाभावे
सुषुप्तो भवतीत्युक्तम् । केन पुनः क्रमेण सुषुप्तो भवती-
त्युच्यते हितानामहितफलप्राप्तिनिमित्तत्वान्नाड्यो हिता
उच्यन्ते हिता इत्येवं नाम्नो नाड्यः शिरो देहस्यान्नर-

एतानुवादपूर्वकं उत्तरश्रुतिनिरस्यामाशङ्कामाह । दर्शनवृत्तावित्या-
दिना । तत्रेति स्वप्नोक्तिः । कामादिसम्बन्धश्चकारार्थः । निवर्त्य शब्दा-
सङ्गावान्निवर्त्तकान्तरश्रुतिं प्रतिजानीते । अत इति । स्वप्नेऽपि शुद्धिरुक्ता
किं सुषुप्तिग्रहेणेत्याशङ्क्याह । यदेति । गतो भवति तदा सुतरामस्य श्रद्धिः
सिध्यतीति शेषः । तमेकं सुषुप्तिकालं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कदेति ।
विकल्पं व्यावर्त्तयति । पूर्वन्त्विति । एतन्नूय प्रश्नपूर्वकं सुषुप्तिगति-

वेदं हिता नाम नाड्यो वा सप्ततिसहस्राणि
हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृष्य

सविपरिणामभूतास्ताश्च द्वासप्ततिसहस्राणि द्वे सहस्रे अधिके
सप्ततिश्च सहस्राणि ता द्वासप्तति सहस्राणि नाडीनां हृद-
याद्बृहदयनाम सांसपिण्डात्पुण्डरीकाकारात् पुरीतत हृदयपरि-
वेष्टनमाचक्षते तदुपलक्षितं शरीरमिह पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतं
पुरीततमभिप्रतिष्ठन्त इति शरीरं कृत्स्नं व्याप्नुवन्त्योऽश्वत्य-
यर्णराजय इव वह्निर्मुखाः प्रवृत्ता इत्यर्थः ।

तत्र बुद्धेरन्तःकरणस्य हृदयं स्थानं तत्र बुद्धितन्त्रा-
णि चेताराणि वाह्यानि करणानि तेन बुद्धिः कर्मवशा-
च्छ्रोत्रादीनि ताभिर्नाडीभिर्मत्स्यजालवत्कर्णशङ्कुल्यादिस्था-
नेभ्यः प्रसारयति प्रसार्य चाधितिष्ठति जागरितकाले
तां विज्ञानमयोऽभिव्यक्तस्वात्मचैतन्यावभासतया व्याप्नोति
सङ्कीर्णकाले च तस्या अनुसङ्गुचति । सोऽस्य विज्ञानम-

प्रक रं दर्शयति । एवं तावदिति । हितफलप्राप्तिनिमित्तत्वान्नाड्यो हिता
उच्यन्ते । तासां देहसम्बद्धानामन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्नरसविकारत्वमाह ।
अत्रेति । तासां मेघ मध्यमसङ्ख्यां कथयति । तच्चेति । तासाञ्च हृदय-
सम्बन्धिनीनां ततो निर्गत्य देहव्याप्राया वह्निर्मुखत्वमाह हृदयादिति । ता-
भिरित्यादि व्याकर्तुं भूमिका करोति । तत्रेति ।

शरीरं सप्तम्यर्थः । शरीरे करणानां बुद्धितन्त्रत्वे किं स्यात्तदाह ।
तेनेति । तथापि जीवस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । ता विज्ञानमय इति ।

पुरीतति श्रेते स यथा कुमारी वा महाराजो

यस्य स्वापो जाग्रद्विज्ञेपानुभवो भोगो बुद्ध्यापाधिस्वभावानुविधायी हि सः । चन्द्रादिप्रतिविम्ब इव जलाद्यनुविधायी । तस्मात्तस्या बुद्धेर्जाग्रद्विषयायास्ताभिस्ताभिर्नाडीभिः प्रत्यवसर्पणमनुप्रत्यवसृप्य पुरीतति शरीरे श्रेते तिष्ठति तन्मिव लौहपिण्डमविशेषेण संव्याप्याग्निवच्छरीरं संव्याप्य वर्त्तत इत्यर्थः । स्वाभाविक एव स्थात्मनि वर्त्तमानोऽपि कर्मानुगतबुद्धानुवृत्तित्वात्पुरीतति श्रेत इत्युच्यते । न हि सुषुप्तिकाले शरीरसम्बन्धोऽस्ति । तीर्णो हि तदा सर्वान्च्छोकान् हृदयस्येति वक्ष्यति । सर्वसंसारदुःखवियुक्तेयमवस्थेत्यत्र दृष्टान्तः । स यथा कुमारी वात्यन्तबालो वा महाराजो वात्यन्तवश्यप्रकृतिर्यथोक्तकृन्महाराज्ञाणो वात्यन्तपरिपक्वविद्याविनयसम्पन्नोऽतिघ्नीमतिशयेन दुःखं हन्तीत्यतिघ्नी आनन्दस्यावस्था सुखावस्था तां प्राप्य गत्वा शयीतावतिष्ठेत् । एषाञ्च कुमारादीनां स्वभावस्थानां सुखं निरतिशयं प्रसिद्धं लोके विक्रियमाणानां हि तेषां दुःखं न

भोगशब्दो जागरविषयः । बुद्धिविकासमनुभवज्ञात्मा जागर्तीत्युच्यते । तत्सङ्कोचमनुभवानुस्मृतिरित्यत्र हेतुमाह । बुद्धीति । बुद्ध्यानुविधायित्वं परानुष्ठेय ताभिरित्यादि व्याचष्टे । तस्मादिति । प्रत्यवसर्पणं व्यावर्त्तनम् । पदार्थसङ्का वाक्यार्थमाह । तन्निवेति । कर्त्तव्ये देहस्य कर्त्तव्ये चात्मनो दृष्टान्तद्वयं हृदयाकाशे ब्रह्मणि श्रेते । विज्ञानात्मेत्युक्त्वा पुरीतति शयनमाचक्षान्यस्य पूर्वपरनिरोधः स्यादित्याशङ्क्याह । स्वाभाविक इति । औपचारिकसिद्धं वचनमित्यत्र हेतुमाह । नहीति । इयमवस्थेति प्रकृता सुषुप्ति-

वा महाब्राह्मणो वातिघ्नोमानन्दस्य गत्वा शयो
तैवमेवैष एतच्छेते ॥ १८ ॥

स्वभावस्तेन तेषां स्वाभाविक्यवस्था दृष्टान्तत्वेनोपादीयते
प्रसिद्धत्वात् । न तेषां स्वाप एवाभिप्रेतः । स्वापस्य दार्ष्टा-
न्तिकत्वेन विवक्षितत्वाद्विशेषाभावाच्च । विशेषे हि सति
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभेदः स्यात्तस्मान्न तेषां स्वापो दृष्टान्तः ।
एवमेव यथायं दृष्टान्त एष विज्ञानमय एतच्छेदनं शेत
इत्येतच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः । एवमयं स्वाभाविके
स्व आत्मनि सर्वसंसारधर्मातीतो वर्तते स्वापकाल
इति ॥ १८ ॥

कौष तदाभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तमनेन च
प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विशुद्धिरसंसारित्व-
ञ्चोक्तं । कुत एतदागादित्यस्य प्रश्नस्यापाकरणार्थं आरम्भः ।
ननु यस्मिन् ग्रामे नगरे वा यो भवति सोऽन्यत्र गच्छं

इत्येते । उक्तेषु दृष्टान्तेषु विवक्षितमंशं दर्शयति एषाञ्चेति । उ खमपि
तेषां प्रसिद्धमित्याशङ्क्याह । विक्रियमाणानां हीति । कुमारादिस्वापस्यैव
दृष्टान्तत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न तेषामिति । स्वापस्य दृष्टान्तत्वम-
स्वत्स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वमिति विभागमाशङ्क्याह । विशेषाभावादिति ।
कौष तदाभूदिति प्रश्नस्योत्तरस्युपपादितमुपसंहरति । एवमिति ॥ १८ ॥

स यथेत्यादेः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं सङ्कोचयति । कौष इति । किं
पुनराद्यप्रश्ननिर्णयेन फलमिति त्वंपदार्थशुद्धिरित्याह । अनेनेति । शुद्धि-
द्वारा ब्रह्मत्वञ्च तस्योक्तमाह । असंसारित्वञ्चेति । उत्तरग्रन्थस्य तात्प-
र्यमाह । कुत इति । पूर्वोक्तोत्तरस्य गतार्थत्वं शङ्कते । नन्विति । स्थित्य-

स्तत एव ग्रामान्नगराद्वा गच्छति नान्यतः । यथा सति कौष-
 तदाभूदित्येतावानेवास्तु प्रश्नो यत्राभूत्तत एवागमनं प्रसिद्धं
 स्यान्नान्यत इति । कुत एतदागादिति प्रश्नो निरर्थक एव
 किं श्रुतिरूपालभ्यते भवता न किं तर्हि द्वितीयस्य प्रश्न-
 स्यार्थान्तरं श्रोतुमिच्छास्यत आनर्थक्यं चोदयामि । एवन्त-
 र्हि कुत इत्यपादानार्थता न गृह्यते ऽपादानार्थत्वे हि पुन-
 रुक्तता नान्यार्थत्वे ऽस्तु तर्हि निमित्तार्थः प्रश्नः कुत एतदा-
 गात्किं निमित्तमिहागमनमिति । न निमित्तार्थतापि प्रति-
 वचनवैरूप्यादात्मनश्च सर्वस्य जगतोऽग्निविष्कुलिङ्गादिव-
 दुत्पत्तिः प्रतिवचने श्रूयते । न हि विष्कुलिङ्गानां विद्र-
 वणेऽग्निनिमित्तमपादानमेव तु सः । तथा परमात्मा वि-
 ज्ञानमयस्यात्मनोऽपादानत्वेन श्रूयते ऽन्मादात्मन इत्येत-
 स्मिन्वाक्ये । तस्मात्प्रतिवचने वैलोप्यात्कुत इति प्रश्नस्य निमि-

---

वधेरेव निर्धारितत्वं दग्धत्वावधेर्निर्द्धारविषया प्रश्ने प्रतिवचनं सावकाश-
 मित्याशङ्क्याह । तथा सतीति । अपौरुषेयो श्रुतिरशेषदोषमृच्छत्वादनति-
 शङ्कनीयेति सिद्धान्तो गूढाभिसम्भिराह । किं श्रुतिरिति । न श्रुतिराक्षि-
 प्यते निर्दोषत्वादिति पूर्ववाद्याह । नेति । श्रुतेरनापेक्षत्वे त्वदोयञ्चोद्यं
 निरवकाशमित्याह । किन्तुर्हीति । तस्य सावकाशत्वं पूर्ववादी साधयति ।
 द्वितीयस्येति । पूर्ववादिन्यपादानादर्थान्तरे पञ्चम्याः श्रुत्प्रमाणे सत्के-
 देशी ब्रवीति । एवं तर्हीति । कथमन्यार्थत्वं तदाह । अस्त्विति ।
 तर्हि तस्यामपादानार्थत्वेन पुनरुक्तत्वावस्थायामित्यर्थः एकदेशिनं पूर्ववादी
 दूषयति नेति । अपादानार्थतावदित्यपेक्षार्थः । तदेव स्फुटयति । आत्म-
 नश्चेति । जगत् सर्वस्य चेतनस्याचेतनस्य चेति वक्तुं च शब्दः । तर्हि

तार्थता न शक्यते वर्णयितुं । नन्वपादानपक्षेऽपि पुनरुक्त-
तादोषः स्थित एव । नैष दोषः । प्रश्नाभ्यामात्मनि क्रियाका-
रकफलात्मतापोहस्य विवक्षितत्वात् । इह हि विद्याऽविद्या-
विषयावुपन्यस्तौ । आत्मेत्येवोपासीत आत्मानमेवावेत्
आत्मानमेव लोकमुपासीतेति विद्याविषयस्तथाऽविद्याविष-
यश्च पाङ्क्त कर्म्म तत्फलञ्चान्नत्रयं नामरूपकर्म्मात्मकमिति ।
तत्राविद्याविषये वक्तव्यं सर्व्वमुक्तम् । विद्याविषयस्तात्मा
केवल उपन्यस्तो निर्णीतः ।

तन्निर्णयाय च ब्रह्म ते ब्रवाणोति प्रक्रान्तम् । ज्ञ-
पयिष्यामीति च । अतस्तदब्रह्मविद्याविषयभूतं ज्ञापयितव्यं-
याथात्म्यतः । तस्य च यथात्म्यं क्रियाकारकफलभेदशून्यमत्य-
न्तविशुद्धमद्वैतमित्येतद्विवक्षितम् । अतस्तदनुरूपौ प्रश्नावुत्था-
प्येते श्रुत्या कौष तदाभूत्कुत एतदागादिति । तत्र यत्र भवति
तदधिकरणं यद्वति तदधिकर्त्तव्यं तयोश्चाधिकरणाधिकर्त्त-

भवत्वपादानार्था पञ्चसंख्याशङ्क्य पूर्ववादी पूर्वोक्तं स्मारयति । नन्विति ।
सर्वा विद्या तज्ज्ञा निर्मुक्तं प्रत्यगद्वयं ब्रह्म प्रश्नद्वयव्याजेन प्रतिपिपादयि-
षितमिति न पुनरुक्तिरिति विद्वान्तो स्वाभिमतमिदमवाटयति । नैष दोष
इति । यथोक्तं वस्तुप्रश्नाभ्यां विवक्षितमिति कुतो ज्ञानमित्याशङ्क्य तद्वक्तुं
तार्त्तीयमर्थमनुवदति । इह हीति ।

विद्याविषयनिर्णयस्य कर्त्तव्यत्वमत्र न प्रतिभातीत्याशङ्क्याह तन्निर्णयाय
चेति । अन्यथा प्रक्रमभङ्गः स्यादिति भावः । किं तद्याथातथ्यं तदाह ।
तस्य चेति । कथं यथोक्तयाथात्म्यव्याख्यानोपयोगित्वं प्रश्नयोरित्याशङ्क्य
तयोः श्रौतमर्थमाह । तत्रेति । प्रश्नप्रवृत्तिमुक्त्वा प्रतिवचनप्रवृत्तिमाह ।
सेति । निवर्त्तयितव्येति तद्विवक्षितमिति शेषः । सम्प्रतिपत्तिवचनग्रोहोत्प-

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः जुष्टा

व्ययोर्भेदो दृष्टो लोके । तथा यत आगच्छति तदपादानम् । य आगच्छति स कर्त्ता । तस्मादन्यो दृष्टस्तथात्मा काप्यभृदन्यस्मिन्नन्यः । कुतश्चिदागादन्यस्मादन्यः । केनचिद्भिन्नेन साधनानन्तरैणेत्येव लोकवत्प्राप्ता बुद्धिः सा प्रतिवचनेन निवर्त्तयितव्येति । नायमात्मान्यो ऽन्यत्राभृदन्यो वान्यस्मादागतः साधनान्तरं वात्मन्यस्ति । किं तर्हि स्वात्मन्येवाभृत्स्वमात्मानमपौतो भवति सतासौम्यं तदासम्पन्नो भवति प्राग्गेनात्मना संपरिष्वक्तः पर आत्मनि संप्रतिष्ठेति इत्यादिश्रुतिभ्योऽत एव नान्योऽन्यस्मादागच्छति । तच्छ्रुत्यैव प्रदर्शयतेऽस्मादात्मन इत्यात्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तराभावात् । न त्वस्ति प्राणायामव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं न प्राणादेस्तत एव निष्पत्तेः । तत्कथमिलुच्यते तत्र दृष्टान्तः स यथा लोके ऊर्णनाभिः ऊर्णनाभिलूता कौट एक एव प्रसिद्धः सन्स्वात्मा प्रविभक्तेन तन्तुना उच्चरेदु-

य्येमाह । नायमिति । स्वात्मन्येवाभृदित्यत्र प्रमाणमाह । स्वात्मानमिति । सुषुप्तौ स्वात्मव्यवस्थितिरतः शब्दार्थः प्रबोधदशायामात्मन एवागमनापादानत्वमित्यत्र मानत्वेनानन्तरश्रुतिस्तथापयति । तच्छ्रुत्यैवेति । स्थित्यागत्योरात्मन एवावधित्वमित्यत्रोपपत्तिमाह । आत्मेति । वस्त्वन्तराभावत्वस्यासिद्धिं शङ्कित्वा दूषयति । नन्वितप्रादिना ।

क्रियावतो नृदादेर्घटाद्युत्पत्तिदर्शनादुब्रह्मणोऽक्रियात्वान्ततो न प्राणायुत्पत्तिरिति शङ्कते । तत्कथमिति । नृदोर्मायाभयत्वमाश्रित्य श्रुत्या परिहरति । उच्यत इति । स्वात्मा प्रविभक्तेनेत्युक्तमव्यतिरेकद्वारा स्फोरयति

विष्णुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे
 प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवा सर्वाणि भूतानि
 व्युच्चरन्त तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा

इच्छेन्नचास्ति तस्योद्गमने स्वतोऽतिरिक्तं कारकान्तरम् । यथा
 चैकरूपादेकस्मादग्नेः क्षुद्रा अल्पा विस्फुलिङ्गास्तुटयोऽन्यवयवा
 व्युच्चरन्ति विविधं नाना वोच्चरन्ति । यथेभौ दृष्टान्तौ कारक-
 भेदाभावेऽपि प्रवृत्तिं दर्शयतः । प्राक्प्रवृत्तेश्च स्वभावत एक-
 त्वमेवमेवास्मादात्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधाद्यत्स्वरूपं
 तस्मादित्यर्थः । सर्वे प्राणा वागादयः सर्वे लोकाः सर्वाणि
 कर्मफलानि सर्वे देवाः प्राणलोका अधिष्ठातारोऽग्न्यादयः
 सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि प्राणिजातानि सर्व
 एत आत्मन इत्यस्मिन्पाठे उपाधिसम्पर्कजनितप्रबुद्धप्रमानविशे-
 षात्मान इत्यर्थे व्युच्चरन्ति । यस्मादात्मनः स्थावरं जङ्गमं जग-
 दिदमग्निविस्फुलिङ्गवद्व्युच्चरत्यनिशं यस्मिन्नेव च प्रलीयते
 जलबुधुदवद्वयदात्मकं च वर्तते स्थितिकाले तस्यास्यात्मनो
 ब्रह्मण उपनिषत् उपसमीपं निगमयतीत्यभिधायकः शब्द

न चेति । असहायस्य कारणत्वे दृष्टान्तसुक्ता कूटस्थस्य सङ्गावे दृष्टान्तमाह ।
 यथा चेति । माध्यन्दिनश्रुतिमाश्रितग्राह ॥ सर्व एत इति । तस्येत्याद्यव-
 तार्थं व्याचष्टे । यस्मादित्यादिना । ननु प्रत्यग्भूतस्य ब्रह्मणो वाचकोषे
 शब्दान्तरेष्वपि सत्यं किमित्येतच्छब्दविषयमादरणं क्रियते तत्राह । शास्त्रे-

वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ २० ॥ चतुर्थस्य प्रथमं
ब्राह्मणम् ॥ ० ॥

उपनिषदित्युच्यते शास्त्रप्रामाण्यादेतच्छब्दगती विशेषो
ऽवसीयते उपनिगमयितृत्वं नाम । कांसावुपनिषदित्याह
सत्यस्य सत्यमिति साधित्वा सर्व्वं चोपनिषदलौकिककार्य-
त्वाद् विज्ञेयार्थेति तदर्थमाचष्टे प्राणा वै सत्यं तेषामेष
सत्यमिति एतस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयं
भविष्यति ॥ १० ॥

भवतु तावदुपनिषद्वाख्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयम् । त-
स्योपनिषदित्युक्तं तत्र न जानीमः । किं प्रकृतस्यात्मनो
विज्ञानमयस्य पाणिपेषणोत्थितस्य संसारिणः शब्दादिभुज
द्वयमुपनिषदाहोस्त्रिदसंसारिणः कस्यचिक्लिञ्चातः यदि सं-
सारिणस्तदा संसार्य्यैव विज्ञेयः । तद्विज्ञानादेव सर्व्वप्रा-
प्तिः स एव ब्रह्मशब्दवाच्यस्तद्विद्यैव ब्रह्मविद्येति
अथासंसारिणस्तदा तद्विषयाविद्या ब्रह्मविद्या । तस्माच्च

ति । ब्राह्मणवाक्यस्यार्थोऽपि कथं निश्चीयतामित्याह । एतस्येति ॥ २० ॥

उक्तमङ्गीकृत्य विशेषादुद्घ्या संशयानो विचारं प्रसूति । भवत्विति ।
सन्दिग्धं समयोजनञ्च विचार्य्यमिति न्यायेन सन्देहसङ्गा विचारप्रयोजकं
प्रयोजनं पृच्छति । किञ्चात इति । कस्मिन्पक्षे किं फलतीति पृष्टे प्रथम-
पक्षमनूय तस्मिन् फलमाह । यदीति । यद्विज्ञानान्मुक्तिस्तस्यैव ज्ञेयता न
जीवस्येत्याशङ्क्याह । तद्विज्ञानादिति । ब्रह्मज्ञानादेव सा न संसारिज्ञाना-
दित्याशङ्क्याह । स एवेति । यद्विद्या ब्रह्मविद्या तदेव ब्रह्म न संसार-
ी

ब्रह्मविज्ञानात्सर्वभावापत्तिः सर्वमेतच्छास्त्रप्रामाण्याद्भवति । किन्त्वस्मिन् पक्षे आत्मैवोपासीत आत्मानमेवावेत अहं ब्रह्मास्मीति परब्रह्मैकत्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन् । संसारिणश्चान्यस्याभाव उपदेशानर्थक्यात् । यत एव पण्डितानामप्येतन्महामोहस्थानमनुक्तप्रतिवचनप्रश्नविषयम् । अतो यथाशक्त्या ब्रह्मविद्याप्रतिपादकवाक्येषु * ब्रह्मविजिज्ञासूनां बुद्धिव्युत्पादनाय विचारयिष्यामी न तावदसंसारो परः पाणिपेषणप्रतिबोधिताच्छब्दादिभुजोऽवस्थान्तरविशिष्टादुत्पत्तिश्रुतेर्न प्रशसिताशनायावर्जितः परो विद्यते । कस्माद्यत्नाद्ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति प्रतिज्ञाय सुप्तं पुरुषं पाणिपेषं बोधयित्वा तं शब्दादिभोक्तृत्वविशिष्टं दर्शयित्वा तस्यैव स्वप्नहारेण सुषुप्ताख्यवस्थान्तरमुन्नीय

त्याशङ्काह । तद्विद्येवेति । आद्यकल्पेयफलसमाप्ताविति शब्दः पक्षान्तरमनूय तस्मिन् फलमाह । अयेत्यादिना । किंमत्र नियामकमित्याशङ्क्य ब्रह्म वा इदमित्यादि शास्त्रमित्याह । सर्वमेतदिति । ब्रह्मोपनिषत्पक्षे शास्त्रप्रामाण्यात्सर्वं समञ्जसञ्चेत्तथैवास्तु किं विचारेणेत्याशङ्क्य जीवब्रह्मणोर्भेदो वेति विकल्पप्राये दोषमाह । किन्त्विति । अभेदपक्षं दूषयति । संसारिण्येति । उपदेशानर्थक्यादभेदपक्षानुपपत्तिरिति शेषः । विशेषानुपलब्धस्य संशयहेतुत्वमनुवदति । यत इति । पक्षद्वये फलप्रतीतिं परावृणोति । एवमिति । अन्यव्यतिरेककौशलं पाण्डित्यम् । एतदित्यैकात्म्यप्रोक्तिः । महत्त्वं मोहस्य विचारोत्पत्तिर्णयं विनाशच्छब्दत्वम् । तस्य स्थानमालम्बनं केनापि नोक्तं प्रतिवचनं यस्य किं तदैकात्म्यमिति प्रश्नस्य तस्य विषयभूतमिति यावत् । न हि येन केनचिदैकात्म्यं प्रष्टुं प्रतिवक्तुं वा शक्यते । अथवापि बहुभि र्यो न लभ्य इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । विचारप्रयोजकमुक्त्वा तत्-

तस्मादेवात्मनः सुषुप्तप्रवस्थाविशिष्टादस्मिन्विस्फुलिङ्गोर्णनाभिदृष्टा-
न्ताभ्यामुत्पत्तिं दर्शयति श्रुतिरेवास्मादित्यादिना ॥

न चान्यो जगदुत्पत्तिकारणमन्तराले श्रुतोऽस्ति
विज्ञानमयस्यैव हि प्रकरणम् । समानप्रकरणे च श्रुत्यन्तरे
कौषीतकिनामादित्यादिपुरुषान् प्रस्तुत्य स होवाच यो वै
बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता यस्य चैतत्कर्म स वै वेदि-
तव्य इति प्रबुद्धस्यैव विज्ञानमयस्य वेदितव्यतां दर्शयति
नार्यान्तरस्य । तथा चात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती-
त्युक्त्वा य एवात्मा प्रियः प्रसिद्धस्तस्यैव द्रष्टव्यश्रुतव्य-
मन्तव्यनिदिध्यासितव्यतां दर्शयति । तथा च विद्योपन्या-
सकाल आलेख्यवोपासीत तदेतत्प्रियः पुत्रात्प्रियो वित्तात्प्रि-
यस्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्येवमादिवाक्यानामाहु-
लोभ्यं स्यात्पराभावे । वक्ष्यति च आत्मानं चेद्विजानीयादय

कार्यं विचारस्तुपसंहरति । अत इति । संशयादिना विचारकार्यताम-
वतार्थं पूर्वपक्षयति । न तावदिति । जगत्कर्त्ता ह्रींश्वरो विवक्ष्यते । प्र-
कृते च सुषुप्तिविशिष्टाज्जीवाज्जगज्जन्मोच्यते । तस्मादोश्वरो जीवादतिरिक्तो
नास्तीत्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति । नेत्यादिना ।

प्रकृतेऽपि जीवे जगत्कारणत्वनीश्वरस्यैवात्त श्रुतमित्याशङ्क्याह । न
चेति । तत्र प्रकरणाविरोधहेतुनाह । विज्ञानेति । श्रुत्यन्तरवशादपि
जीव एवात्त जगत्कर्त्तेत्याह । समानप्रकरणे चेति । श्रुत्यन्तरस्य च जीव-
विषयत्वं जगद्वाचित्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन द्रष्टव्यं । वाक्यशेषवशादपि
जीवस्यैव वेदितव्यत्वं । वाक्यान्वयाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन दर्शयति । तथा
चेति । जीवातिरिक्तस्य परस्य वेदितव्यस्याभावे पूर्वोत्तरवाक्यानामाहुकृत्यं

मस्मीति पुरुष इति सर्व्ववेदान्तेषु च प्रत्यगात्मवेद्यतैव
 प्रदर्शयतेऽहमिति न वह्निर्वेद्यता शब्दादिवत्प्रदर्श्यते सौ-
 ब्रह्मेति तथा कौषीतकिनामेव न वाचं विजिज्ञासी-
 त वक्तारं विद्यादित्यादिना वागादिकरणैर्व्यापृतस्य
 कर्तृरेव वेदितव्यतां दर्शयति अवस्थान्तरविशिष्टोऽ सं-
 सारीति चेदथापि स्याद्यो जागरिते शब्दादिभुग् विज्ञान-
 मयः स एव सुषुप्ताख्यमवस्थान्तरं गतौ संसारीपरः
 प्रशासितान्यः स्यादिति चेन्नादृष्टत्वान्न ह्येवं धर्मकः पदा-
 र्थो दृष्टोऽन्यत्र वैनाशिकसिद्धान्तात् नहि लोके गौस्तिष्ठन्
 गच्छन्वागौर्भवति शयानस्वखादिजात्यन्तरमिति न्यायाच्च
 यद्वर्त्मको यः पदार्थः प्रमाणेनावगतो भवति स देशकाला-
 वस्थान्तरेष्वपि तद्वर्त्मक एव भवति स चैतद्वर्त्मकत्वं
 व्यभिचरति सर्वप्रमाणादिव्यवहारो लुप्येत तथाच न्याय-
 विदः सांख्या मीमांसकादयोऽसंसारिणोभावं युक्तिशतैः

हेत्वन्तरमाह । तथाचेत्यादिना । इतश्च जीवस्यैव वेद्यतेत्याह सर्व्वेति ।
 तत्रैव हेत्वन्तरमाह तथेति । सर्व्ववेदितव्य इत्यत्र न स्पष्टं जीवस्य वेदितव्य-
 त्वमिह तु स्पष्टमिति भेदः स्वापावस्ताज्जीवाज्जगज्जन्म श्रुतेस्तस्यैव वेद्यत्व
 दृष्टेः जगद्देवतं श्वरो वेदान्तवेद्योनास्तेत्युक्ते सेश्वरवादी चोदयति । अव-
 स्थान्तरेति । चोदयमेव विष्टणोति अथापीति । उक्तोपपत्तिवत्त्वेऽपीति
 यावत् । नावस्था भेदाद्वस्तुभेदस्तथा ननु भवादपराङ्मान्ताच्चेति परिहरति ।
 नादृष्टत्वादिति अवस्था भेदाद्वस्तु भेदाभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति
 तत्रैव हेत्वन्तरमाह । न्यायाच्चेति । जागरादिविशिष्टस्यैव स्वापवैशिष्ट्य-
 त्तस्य संसारित्वाच्चेत्श्वरोऽन्योऽस्तीत्युक्त्वा तदभावे वादि सम्मतिमाह । तथा-
 चेति । आदिगद्गो लोकायतादि समस्त निरीश्वरवादि संङ्ग्रहार्थः । युक्ति-

प्रतिपादयन्ति संसारिणोऽपि जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रिया-
कर्तृत्वं विज्ञानस्याभावादयुक्तमिति चेन्नहता प्रपञ्चेन
स्थापितं यच्छब्दादिभुक् संसार्यैवावस्थान्तरविशिष्टो
जगत इहकर्त्ता इति तदसत् यतो जगदुत्पत्तिस्थितिलय-
क्रियाकर्तृत्वविज्ञानशक्तिसाधनाभावः सर्वलोकप्रत्यक्षः
संसारिणः स कथमस्मदादि संसारी मनसापि चिन्तयितु-
मशक्यं पृथिव्यादिविन्यासविशिष्टं जगन्निर्मिनुयादतोऽयुक्त-
मिति चेन्न शास्त्रात् शास्त्रं हि संसारिण एवमेवास्मादात्मन
इति जगदुत्पत्त्यादि दर्शयति तस्मात् सर्वं श्रद्धेयमिति ।
स्यादयमेकः पक्षः यः सर्वज्ञः सर्वविद्योऽगनायापिपासे
अत्येत्यसङ्गो नहि गम्यते एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने यः सर्वेषु
भूतेषु तिष्ठन्नन्तर्याम्यमृतः समस्तान् पुरुषान् निरुह्यात्यक्रामन्
स वा एष महानज आत्मा एष नेतुर्विधरणः सर्वस्य वशी

शतैरिति तस्य देहित्वेऽस्मदादितुल्यत्वात्तदभावे सुक्तवत् जगत् कर्त्तृत्वा
योगात् जीवानां मेवादृष्टद्वारा तत् कर्त्तृत्वं सम्भवात् स्यात् किञ्चित् कर-
मित्यादिभिरित्यर्थः । जीवो जगत्जन्यादि हेतुर्न भवति तत्रासमर्थत्वात्
प्राणाणवत्तच्च संसारित्वादिति शङ्कते । संसारिणोऽपीति । ईश्वरस्ये-
वेत्यपेक्षः । अयुक्तं प्राणादि कर्त्तृत्वमिति शेषः । संप्रह्ववाक्यं विदुषोति
यत् महतेतद्वादिना कलातृयापादानेन दूषयति । न शास्त्रादिति ।
निरीश्वरवादमुपसंहरति । तस्मादिति ।

सेश्वरवादमुत्पापयति । यः सर्वज्ञ इत्यादिना । तान् पृथि-
व्यादिष्वभिमानिनः पुरुषानुत्पादा योऽतिक्रान्तवान् स एष सर्व-
विशेषशून्य इति यावत् । उदाहृताः श्रुतयः स्मृतयश्च न्यायस्तु ।

सर्वस्येगानी य आत्मा अपहतपाप्मा विजरी विमृत्युस्ते-
 ज्ञोऽसृजत । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्न लि-
 प्यते लोकदुःखेन वाह्य इत्यादिश्रुतिश्रुतेभ्यः । सृतेश्चाहं
 सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तत इति परोऽस्यसंसारो ।
 श्रुतिसृतिन्यायेभ्यश्च स च कारणं जगतः । नन्वेवमेवात्मा
 दात्मन इति संसारिण एवोत्पत्तिं दर्शयतीत्युक्तम् । न य
 एषोऽन्तर्हृदय आकाश इति परस्य प्रकृतत्वादत्मादात्मन
 इति युक्तः परस्यैव परामर्शः । कौष तदाभूदित्यस्य प्र-
 अस्य प्रतिवचनत्वेनाकाशशब्दवाच्यः पर आत्मीको य एषो
 ऽन्तर्हृदय आकाशस्त्वस्मिञ्चेति इति सता सोम्य तदा स-
 म्यन्नो भवत्यहरहर्गच्छन्त्य एत ब्रह्मलोकं न विदन्ति प्रा-
 चेनात्मना संपरिवृक्तः परे आत्मनि सम्प्रतिष्ठित इत्या-
 दिश्रुतिभ्य आकाशशब्दः पर आत्मेति निश्चीयते ।

दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति प्रस्तुत्य तस्मिन्नेवात्मश-
 ब्दप्रयोगाच्च प्रकृत एव पर आत्मा तस्माद्युक्तमेवमेवा-
 त्मादात्मन इति परमात्मन एव सृष्टिरिति संसारिणः

विचित्तं कार्यं विधिष्विज्ञानवत्पूर्वकं प्राप्तादादौ तथोपलम्भादि-
 त्यादि । प्रकरणमनुसृत्य जीवस्य प्राणादिकारणत्वसक्तं स्मारयति ।
 नन्विति । नेद जीवस्य प्रकरणमिति परिहरति । नेत्यादिना । प्रतिवचन-
 स्याकाशशब्दस्य परविषयत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह । कौष इति ।

इतश्चाकाशशब्दस्य परमात्मविषयतेत्याह । दहरोऽस्मिन्निति । य
 आत्माऽपहतपाप्मा इत्यात्मशब्दप्रयोगः । प्रतिवचने परस्याकाशशब्दवा-
 च्यत्वे फलितमाह । प्रकृत एवेति । तस्य प्रकृतत्वे लब्धमर्थमाह । तस्मा-

सृष्टिस्थितिसंहारज्ञानसामर्थ्याभावं चावोचाम । अत्र
 चात्मित्येवोपासीतात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मविद्या
 प्रस्तुता । ब्रह्मविषयञ्च ब्रह्मविज्ञानमिति ब्रह्म ते ब्रवाणीति
 ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति आरब्धम् । तत्रेदानीमसंसारि ब्रह्म
 जगतः कारणमशनायाच्यतीतं नित्यमुक्तबुद्धशुद्धस्वभावं
 तद्विपरीतञ्च संसारो । तस्मादहं ब्रह्मास्मीति न गृह्णी-
 यात् । परं हि देवमीशानं निरुक्तः संसार्यात्मत्वेन कर्तु-
 कथं न दोषभाक् स्यात्तस्मान्नाहं ब्रह्मास्मीति युक्तम् ।
 तस्मात्पुष्पोदकाञ्जलिस्तुतिनमस्कारवत्पुष्पहारस्वाध्यायध्यानयो-
 गादिभिरारिराधयिष्येति । आराधनेन विदित्वा सर्वेशित्वं
 ब्रह्म भवति । न पुनरसंसारि ब्रह्म संसार्यात्मत्वेन चिन्त-
 येदग्निसिव शीतत्वेन, काशमिव सूक्तिमत्त्वेन । ब्रह्मात्म-
 त्वप्रतिपादकमपि शास्त्रमर्थवादो भविष्यति । सर्वतर्कशास्त्रलो-

---

दिति । इतश्च परस्मै देव प्राण्यादिसृष्टिरित्याह । संसारिण इति । यन्म-
 हता प्रपञ्चेनेत्यादाविति शेषः । अस्मीत्यरो जगत्कारणं ब्रह्म तदेव जीव-
 स्य स्वरूपं तस्येयञ्चानिर्वादिष्येति सिद्धान्तसागङ्गा दूषयति । अत्र चेति ।
 तृतीयोऽध्यायः सप्तम्यर्थः । का पुनः सा ब्रह्मविद्येति तत्राह । ब्रह्म-
 विषयश्चेति । इति ब्रह्मविदां प्रसिद्धमिति शेषः । चतुर्थे ब्रह्मविद्या
 प्रस्तुतेत्याह । ब्रह्मेति । सत्यमस्ति प्रस्तुता ब्रह्मविद्या सा जीवविद्यापि
 भवति जीवब्रह्मणोरभेदादित्यागङ्गाह । तत्रेति । ब्रह्मविद्यायर्
 प्रस्तुतावामिति यावत् । इदानीं न गृह्णीयादिति सन्वन्धः ।
 मिथोविरुद्धत्वप्रतीत्यवस्थायामित्येतत् । अन्योऽन्यविरुद्धत्वं तच्छ-
 व्दार्थः । विषये दोषमाह । परमिति । कथं तर्हीत्यरे मतिं

कन्यायैश्चैवमविरोधः स्यान्न मन्त्रब्राह्मणवादेभ्यस्तस्यैव प्र-
वेशश्रवणात्पुरुषक इति प्रकृत्य पुरः पुरुष आविशदिति ।
रूप रूपम्प्रतिरूपो बभूव । तदस्य रूप प्रतिचक्षणाय । स-
र्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वाभिवदन् य-
दास्ते इति सर्वशाखासु सहस्रशी मन्त्रवादाः सृष्टिक-
र्त्तुरेवासंसारिणः शरीरप्रवेशं दर्शयन्ति । तथा ब्राह्म-
णवादास्तत्कृष्टा तदेवानुप्राविशत् स य एतमेव सीमानं
विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत सेयं देवतेमास्तिस्त्री देवता अ-
नेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य एष सर्वेषु भूतेषु गूढ आत्मा न प्रका-
शत इत्याद्याः ।

सर्वश्रुतिषु ब्रह्मण्यात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दस्य च प्रत्यगा-
त्माभिधायकत्वादिषु सर्वभूतान्तरात्मेति च श्रुतेः परमात्मव्य-
तिरेकेण संसारिणोऽभावादेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैवेदमात्मैवेद-
मित्यादिश्रुतिभ्यो युक्तमेवाहं ब्रह्मास्मीत्येव धारयितुम् ।
यदैवं स्थितः शास्त्रार्थस्तदा परमात्मनः संसारित्वम् । तथा

कुर्यादियमगद्व्युत्पत्तिरिति नेत्याह । तस्मादिति । आदिपद प्रदक्षिणादि-
सङ्ग्रहार्थं ऐकात्म्यशास्त्रादात्मनिरेव ब्रह्मणि कर्त्तव्येत्याशङ्क्याह । न पुन-
रिति । का तर्हि शास्त्रगतस्तत्त्वाह । ब्रह्मेति । मुख्यार्थत्वे सम्भवे किमि-
त्यर्थवादनेत्याशङ्क्याह । सञ्ज्ञेति । संसारित्वासंसारित्वादिना निधो विरु-
द्धयोर्जीवेश्वरयोः शीतोष्णवर्दकाहुपपत्तिर्यायो विज्ञानात्मविषयत्वं तटस्थे-
श्वरविषयत्वद्वोपनिषदो निवारयन् परिहरति । नेत्यादिना । परस्यैव प्रवे-
शवादे मन्त्रब्राह्मणवादानुदाहरति । पुरुष इत्यादिना ।

यत्त्वहं ब्रह्मेति न गृह्णीयदिति तत्त्वाह । सर्वश्रुतिषु चेति ।
शास्त्रीयमप्येकत्वमनिष्टमसङ्गान् स्वीकर्त्तव्यमिति शङ्कते । यदेति । परस्य
संसारित्वे तदसंसारित्वे च शास्त्रानर्थक्यं फलितमाह । तथा चेति । संसा-

च सति शास्त्रानर्थक्यमसंसारित्वे चीपदेशानर्थक्यं स्पष्टो
 दोषः प्रापत् । यदि तावत्परमात्मा सर्वभूतान्तरात्मा स
 र्वशरीरसम्पर्कजनितदुःखान्यनुभवतीति स्पष्टं परस्य सं-
 सारित्वं प्राप्तम् । तथा च परस्यासंसारित्वप्रतिपादिकाः
 श्रुतयः कुप्येरन् । श्रुतयश्च सर्वे च न्यायाः । अथ क-
 थञ्चिन्प्राणशरीरसम्बन्धजैर्दुःखैर्न सम्बध्यत इति शक्यं प्रति-
 पादयितुम् । परमात्मनः साध्यपरिहार्याभावादुपदेशानर्थ-
 क्यदोषो न शक्यते निवारयितुम् । अत्र केचित्परिहार
 माचक्षते । परमात्मा न साक्षाद्भूतेष्वनुप्रविष्टः स्वेन रूपेण ।
 किं तर्हि विकारभावमापन्नो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपेदे । स
 च विज्ञानात्मा परस्मादन्योऽनन्यश्च ॥

येनान्यस्तेन संसारित्वसम्बन्धी येनानन्यस्तेनाहं ब्र-
 ह्मेति धारणार्हः । एवं सर्वमविरुद्धं भविष्यतीति । तत्र

रिणोऽनन्यस्यापि परस्यासंसारित्वे संसारित्वाभिसतोऽपि असंसारीत्युपदे-
 शानर्थक्यं तं विनैव शक्तिसिद्धिरिति दोषान्तरमाह । असंसारित्वे चेति ।
 तत्राद्यं दोषं प्रिष्ट्येति । यदि तावदिति । न लिप्यते लोकोदु खेन बाह्य
 इत्याद्याः श्रुतयः । यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यत इत्याद्याः
 श्रुतयः । कूटस्थसङ्गत्वादयो न्यायाः । द्वितीये दोषप्रसङ्गसापाद्य प्रक-
 टयति । अथेत्यादिना । दोषद्वये स्वयंग्रसमादिषु ग्रापयति । अत्रेति ।
 कथं तर्हि तस्य कार्यं प्रविष्टस्य जीवत्वं तत्राह । किन्तर्हीति । जीवस्य ब्रह्म-
 विकारत्वेऽपि ततोऽभेदाकाङ्क्षं ब्रह्मेति धीः । अभेदे ब्रह्मणोऽपि संसारि-
 तेत्याशङ्क्याह । स चेति ।

तथापि नच शङ्कितदोषाभावात्तत्राह । येनेति । एवमिति
 भिन्नाभिन्नत्वपरामर्शः । एकदेशिनतं निराकर्तं विस्मययति ।

विज्ञानात्मनी विकारपक्षे एता गतयः पृथिवीद्रव्यवदनेक-
द्रव्यसमाहारस्य सावयवस्य परमात्मनः एकदेशविपरिणामो
विज्ञानात्मा घटादिवत्पूर्वसंस्थानादस्थस्य वा परस्यैकदेशो
विक्रियते । केशीषरादिवत्सर्व एव वा परः परिणमेत् क्षीरा-
दिवत्तत्र समानजातीयानेकद्रव्यसमूहस्य कश्चिद्द्रव्यविशेषो
विज्ञानात्मत्वं प्रतिपद्यते यदा तदा समानजातीयत्वादेक-
त्वमुपचरितमेव न तु परमार्थतः । तथा च सति सिद्धा-
न्तविरोधः । अथ नित्यायुतसिद्धावयवानुगतोऽवयवो पर
आत्मा तस्य तदवस्थस्यैकदेशो विज्ञानात्मा संसारो । त-
दापि सर्वावयवानुगतत्वाद्दवयविन एवावयवगतो दोषो गु-

तत्वेति । एता गतय इत्येते पक्षा वक्ष्यमाणाः सम्भवन्ति न
गत्यन्तरमित्यर्थः । यथा पृथिवीशब्दितन्द्रव्यमनेकावयवसमुदायस्तथा भौति-
कात्मकेकद्रव्यसमुदायः सावयवः परमात्मा तस्यैकदेशश्चैतन्यलक्षणस्तद्वि-
कारो जीवः पृथिव्येकदेशस्तद्विकारघटशरावादीत्येकः कल्पः । यथा मूमे-
रूषरादिदेशो नखकेशादि वा पुरुषस्य विकारस्तथावयविनः परस्यैकदेश-
विकारो जीव इति द्वितीयः कल्पः । यथा क्षीरं स्वर्णं वा सर्वात्मना
दधिरुचकादिरूपेण परिणमते तथा कृत्स्न एव परो जीवभावेन परिणमे-
दिति कल्पान्तरम् । तत्राद्यमनूद्य दूषयति । तत्वेत्यादिना । नानाद्रव्याणां
समाहारो वा तानि वान्वोन्यापेक्षाणि परस्मै च तस्यैक्यं स्यान्नहि बहूनां सु-
ख्यसैक्यं समाहारस्य च समुदायापरपर्यायस्य समुदायिभ्यो भेदाभेदाभ्यां
दर्भणत्वेन कल्पितत्वादित्यर्थः । तर्हि ब्रह्मणो मुख्यसैक्यं साभूतवाह ।
तथाचेति । न हि तद्वानात्वं कस्यापि सम्मतमिति भावः । द्वितीयमनूद्य
निराकरोति । अथेत्यादिना । सर्वं देवापृथगवस्थितेष्ववयवेषु जीवेष्वनु-

णो वेति विज्ञानात्मनः संसारित्वदोषेण पर एवात्मा सं-
ख्यत इतीयमप्यनिष्ठा कल्पना ॥

क्षीरवत्सर्वपरिणामपक्षे सर्वश्रुतिस्मृतिकोपः स चा-
निष्ठो निष्क्रियं शान्तं दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्या-
भ्यान्तरो ह्यजः आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः स वा एष
महानज आत्माऽमरोऽजरोऽमृतो न जायते म्रियते वा
कदाचिदव्यक्तोऽयमित्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धा एते सर्वे पक्षा
अचलस्य परमात्मन एकदेशपक्षे विज्ञानात्मनः कर्मफलवत्
देशसंसरणानुपपत्तिः परस्य वा संसारित्वमित्युक्तं परस्यै-
कदेशोऽग्निविस्फुलिङ्गवत् स्फुटितो विज्ञानात्मा संसरतीति

भूतश्चेतनोऽवयवी परश्चेत्तर्हि यथा प्रत्यवयवं मलसंसर्गे देहस्य मलिनत्वं
तथा परस्य जीवगतैर्दुःखैर्महद्दुःखं स्यादिति प्रथमकल्पनावहुद्वितीयापि
कल्पना न युक्तेत्यर्थः ।

तृतीयं प्रत्याह । क्षीरवदिति । न जायते म्रियते वा विपश्चिदि-
त्याद्याः श्रुतयः । न जायते म्रियते वा कदाचिदित्याद्याः स्मृतयः । श्रुत्या-
दिकोपस्येष्टत्वमाशङ्क्य वैदिकं प्रत्याह । स चेति । श्रुतिस्मृती विवेचयन्-
पक्षत्वसाधारणं दूषणमाह । निष्कलमित्यादिना । कूटस्थस्य निरवयवस्य
कात्स्न्यैकदेशाभ्यां परिणामासम्भवो न्यायः । जीवस्य परमात्मैकदेशत्वे दो-
षान्तरमाह । अचञ्चलेति । एकदेशस्यैकदेशव्यतिरेकेणाभावाज्जीवस्य स्वर्गा-
दिषु गत्यनुपपत्तिरित्युक्तं अन्यथा परस्यापि स्याच्चहि पटावयवेषु चलत्सु
पटो न चलतीत्याह । परस्य चेति । उक्तं यदि तावत्परमात्मेत्यादाविति
शेषः । जीवस्य संसारित्वे परस्य तन्नास्तीति शङ्कते । परस्येति । परस्य
निरवयवत्वश्रुतेरवयवस्फुटतानुपपत्तिं भ्रान्तो दूषयति । तथापीति । यत्
परस्यावयव स्फुटति तत् तस्य ज्ञतं प्राप्नोति तदीयावयवसंसरणे च परमा-

चेत्तथापि परस्यावयवस्फुटनेन क्षतप्राप्तिस्तत्संसरणे च परमा-
त्मप्रदेशान्तरावयवव्यूहे च्छिद्रताप्राप्तिरव्रणत्ववाक्यविरोधश्च ।
आत्मावयवभूतस्य विज्ञानात्मनः संसरणे परमात्मशून्यप्रदेशा-
भावादेवयवान्तरनोदनव्यूहनाभ्यां हृदयशूलेनैव परमात्मनो
दुःखित्वप्राप्तिः । अग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुतेर्न दोष इति
चेन्न श्रुतेर्चापकत्वात् ॥

न शास्त्रं पदार्थानन्यथाकर्तुं प्रवृत्तम् । किं तर्हि
यथाभूतानामज्ञातानां ज्ञापने । किञ्चातः शृण्वतो यज्जवति
यथाभूता मूर्त्तान्मूर्त्तादिपदार्थधर्मा लोके प्रसिद्धास्तदृष्टा-
न्तोपादानेन तदविरोध्ये वस्त्वन्तरं ज्ञापयितुं प्रवृत्तं शा-
स्त्रं न लौकिकवस्तुविरोधज्ञापनाय लौकिकमेव दृष्टान्तमुपा-
दत्ते । उपादीयमानोऽपि दृष्टान्तोऽनर्थकः स्यादार्थान्तिका-

त्मनः प्रदेशान्तरेऽवयवाना व्यूहे सत्युपपद्यः स्यात्तथाच परस्यावयवा यतो
निर्गच्छन्ति तत्र छिद्रताप्राप्तिर्यत्र च ते गच्छन्ति तत्रोपपद्यः स्यादित्युक्त-
मव्रणमस्थूलमनखक्षुब्धमित्यादिवाक्यविरोधो भवेदित्यर्थः । परैकदेशो
विज्ञानात्मोति पक्षे दुःखित्वमपि तस्य दुर्वारमापतेदिति दोषान्तरमाह ।
आत्मावयवैति । सूक्ष्मोहविस्फुलिङ्गादृष्टान्तश्रुतिवशात्परस्यावयवा जीवाः सि-
ध्यन्तीत्यतो जीवानां परैकदेशत्वे नोक्तो दोषो ऽवतरति । युक्त्यपेक्षया श्रुते-
र्बलवत्त्वादिति शङ्कते । विस्फुलिङ्गादीति । शास्त्रार्थो युक्तिविरुद्धो न सिध्य-
तीति दूषयति । न श्रुतेरिति ।

न जर्थं विवृणोति । न शास्त्रमिति । हेतुभागमाकाङ्क्षापूर्वकं विभ-
जते । किन्तर्हीति । सूक्ष्मादिव्यावृत्त्यर्थमज्ञातानामित्युक्तम् । अस्तु शास्त्र-
मज्ञापकम् । तथापि परस्य नास्ति सावयवत्वमित्यत्र किमायातमिति पृच्छति ।
किञ्चात इति । शास्त्रस्य यथोक्तसमावत्वे व्यत्ययस्य निरवयवत्वं फलति तदु-
च्यमानं समाहितेन श्रुतव्यमित्याह । शृण्विति । तत्र पृथग्नं लोकाविरो-

सङ्गतेः । न ह्यग्निः शीत आदित्यो न तपतीति वा दृष्टा-
न्तशतेनापि प्रतिपादयितुं शक्यम् । प्रमाणान्तरेणान्यथा-
धिगतत्वाद्ब्रह्मणः । न च प्रमाणं प्रमाणान्तरेण विरुध्यते ।
प्रमाणान्तराविषयमेव हि प्रमाणान्तरं ज्ञापयति । न च
लौकिकपदपदार्थाश्रयणव्यतिरेकेणागमेन शक्यमज्ञातं वस्तुन्त-
रमवगमयितुम् । तस्मात्प्रसिद्धन्यायमनुसरता न शक्या पर-
मात्मनः सावयवांशांशित्वकल्पना परमार्थतः प्रतिपादयितुम् ।
क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा ममैवांश इति श्रूयते स्मर्यते चेति चेन्न ।
एकत्वप्रत्ययार्थपरत्वात् । अग्नेर्हि विस्फुलिङ्गोऽग्निरेवेत्ये-
कत्वप्रत्ययार्थो दृष्टो लोके । तथा चांशोऽग्निर्नैकत्वप्रत्ययार्थः ।

धेन शास्त्रप्रवृत्तिं दर्शयति । यद्येति । आदिपदेन भावाभावादि गृह्यते ।
पदार्थेष्वेव भोक्तृपारतन्त्राद्ब्रह्मण्यस्तेषां लोकप्रसिद्धपदार्थानां दृष्टान्तानामु-
पन्यासेनेति यावत् । तद्विरोधिलोकप्रसिद्धार्थाविरोधीत्यर्थः । वस्तुन्तरं
निरवयवादि दार्ष्टान्तिकम् । तद्विरोधेवेत्येवकारस्य व्यावर्त्यमाह । न
लौकिकेति । विपक्षे दोषमाह । उपादीयमानोऽपीति । सामान्ये नोक्त-
सर्थे दृष्टान्तविशेषनिविष्टतया स्पष्टयति । न हीति । अग्निरुणत्वमादि-
त्यस्य तापकत्वमन्यथेत्युच्यते । ननु लौकिकं प्रमाणं लौकिकपदार्थाविरुद्ध-
मेव स्वार्थं समर्पयति । वैदिक पुनरपौरुषेयं तद्विरुद्धमपि स्वार्थं प्रमापये-
दलौकिकविषयत्वादत आह । न चेति । ननु श्रुतेरज्ञातज्ञापकत्वे लोका-
नपेक्षत्वाच्च विरोधेऽपि का हानिस्तत्राह । न चेति । लोकावगतसामर्थ्यः
शब्दो वेदेऽपि बोधक इति न्यायास्तदनपेक्षा श्रुतिर्नाज्ञातं ज्ञापदितुमल-
मित्यर्थः । शास्त्रस्य लोकानुसारित्वे सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति ।
प्रसिद्धो न्यायो लौकिको दृष्टान्तः । न हि नित्यस्याकाशादेः सावयवत्वं
परच नित्योऽभ्युपगतस्तत्र तस्य सावयवत्वेनांशांशित्वकल्पना वस्तुतः सम्भ-

तत्रैवं सति विज्ञानात्मनः परमात्मविकारांशत्ववाचकाः शब्दाः
परमात्मैकत्वप्रत्ययाभिधित्वव उपक्रमोपसंहाराभ्याञ्च । सर्वासु
ह्युपनिषत्सु पूर्वमेकत्वं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च परमात्मनो
विकारांशादित्वं जगतः प्रतिपाद्य पुनरेकत्वमुपसंहरति ।

तद्यथैव तावदिदं सर्वं यद्यमात्मैति प्रतिज्ञायो-
त्पत्तिस्थितिलयहेतुदृष्टान्तैर्विकारविकारित्वाद्येकत्वप्रत्ययहेतू-
न् प्रतिपाद्यानन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रक्षेत्युपसंहरिष्यति । त-
स्मादुपक्रमोपसंहाराभ्यामयमर्थो निश्चीयते । परमात्मैकत्व-
प्रत्ययद्रष्टुं उत्पत्तिस्थितिलयप्रतिपादकानि वाक्यानीति ।
अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । सर्वोपनिषत्सु विज्ञानात्मनः प-

र्वति लोकाविरोधादित्यर्थः । जीवस्य परांशत्वानङ्गीकारे श्रुतिसूत्रयोर्गति-
र्वक्तव्येति शङ्कते । क्षुद्रा इति । तयोर्गतिमाह । नेत्यादिना । विष्कुलिङ्गे
दर्शितं न्यायं सर्वत्रांशमात्रेऽतिदिशति । तथापीति । दृष्टान्ते दधोक्ता-
नीत्या स्थिते दार्ष्टान्तिकमाह । तत्रेति । परमात्मना सह जीवस्यैकत्व-
विषयं प्रत्ययमाधातुमिच्छन्तीति तथोक्ताश्लेषामेकत्वप्रत्ययावतारहेतुत्वे हेत्व-
न्तरं सङ्गृह्णाति । उपक्रमेति । तदेव स्फुटयति । सर्वसु हीति ।

उक्तमर्थमुदाहरणनिष्ठतया विभजते । तद्यथेति । इहेति प्रकृतोपनिष-
दुक्तिः । आदिशब्देनांशांशित्वादि गृह्यते । विवृतं सङ्ग्रहवाक्यमुपसंहरति ।
तस्मादिति । तेषां स्वार्थनिष्ठत्वे दोषं वदन्नेकत्वप्रत्ययार्थत्वे हेत्वन्तरमाह ।
अन्यथेति । सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यत इति न्यायेनोक्तं प्रप-
ञ्चयति । सर्वोपनिषत्सु । किञ्च तेषां स्वार्थनिष्ठत्वे श्रुतफलभावात्फल-
ान्तरं कल्पनीयम् । न चैकत्वप्रत्ययविषयतया तत्फले निराकाङ्क्षेषु तेषु
कल्पना युक्ता । इष्टे सत्प्रवृत्त्यकल्पनानवकाशादित्याह । फलान्तरञ्चेति ।

रमात्मनैकत्वप्रत्ययो विधीयत इत्यविप्रतिपत्तिः सर्वेषामुप-
निषदादिनां तद्विद्वेकवाक्ययोगे च सम्भवत्युत्पत्त्यादिवा-
क्यानां वाक्यान्तरत्वकल्पनायां न प्रमाणमस्ति । फलान्तरस्य
कल्पयितव्यं स्यात् । तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतय आत्मैकत्वप्रतिपाद-
नपराः । अत्र च सम्प्रदायविद आख्यायिकां सम्प्र-
क्षते । कश्चित्किल राजपुत्रो जातमात्र एव मातापितृभ्या-
मपविद्धो व्याधगृहे संवर्द्धितः । सोऽमुष्य वंशतामजानन् व्या-
धजातिप्रत्ययो व्याधजातिकर्मण्येवानुवर्त्तते न राजास्मीति
राजजातिकर्मण्यनुवर्त्तते । यदा पुनः कश्चित्परमकारु-
णिको राजपुत्रस्य राजश्रीप्राप्तियोग्यतां जानन्नमुष्य पुत्रतां
बोधयति न त्वं व्याधोऽमुष्य राज्ञः पुत्रः कथञ्चिद्व्याधस्य
गृहमनुप्रविष्ट इति स एव बोधितस्त्यक्त्वा व्याधजाति-

उत्पत्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिवृत्तासत्त्वावे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति ।
तत्त्वमस्यादिवाक्यसैक्यपरं तच्छेषः सृष्ट्यादिवाक्यमित्युक्तोऽर्थः द्रविडाचार्य-
शम्भतिमाह । अत्र चेति । तत्र दृष्टान्तरूपामाख्यायिकां प्रणयति । कश्चि-
दिति । जातमात्रे प्रागवस्थायामेव राजास्मीत्यभिमानाभिव्यक्तेरित्यर्थः ।
ताभ्यां तत्परित्यागे निमित्तविशेषस्यानिश्चितत्वद्योतनार्थं किलेत्प्रकृतम् ।
व्याधजातिप्रत्ययस्तत्प्रयुक्तो व्याधोऽस्मीत्यभिमानो यस्य स तथा व्याध-
जातिकर्मणि तत्प्रयुक्तानि मांसविक्रयणादीनि । राजास्मीत्यभिमानपूर्वकं
तज्जातिप्रयुक्तानि परिपालनादीनि कर्मणि । अज्ञानं तत्कार्यञ्चोक्त्वा
ज्ञानं तत्फलञ्च दर्शयति । यदेत्यादिना । बोधनप्रकारमभिसृयति । न

प्रत्ययकर्माणि पितृपैतामहीमात्मनः पदवीमनुवर्त्तते
राजाहमस्मीति ।

तथापि किलायं परस्मादग्निविष्कुलिङ्गादिवत्तज्जाति-
रेव विभक्त इह देहेन्द्रियादिगहने प्रविष्टोऽसंसारो सन्
देहेन्द्रियादिसंसारधर्म्ममनुवर्त्तते । देहेन्द्रियसङ्घातोऽस्मि
कथः स्थूलः सुखी दुःखीति परमात्मतामजानन्नात्मनो
न त्वमेतदात्मकः परमेव ब्रह्मास्य संसारोति प्रतिबोधित
आचार्य्येण हित्वैषणात्रयानुवृत्तिं ब्रह्मैवास्मीति प्रतिपद्यते-
ऽत्र राजपुत्रस्य राजप्रत्ययवद्ब्रह्मप्रत्ययो दृढीभवति ।
विष्कुलिङ्गवदेव त्वं परस्माद् ब्रह्मणी अष्ट इत्युक्ते विष्कु-
लिङ्गस्य प्रागुक्ते अंशादन्येकत्वदर्शनात्तस्मादेकत्वप्रत्ययदा-
ढ्याय सुवर्णमणिलोहाग्निविष्कुलिङ्गदृष्टान्ता नोत्पत्त्यादिभेद-
प्रतिपादनपराः ।

त्वमिति । कथं तर्हि शरवेष्टसुप्रवेशकताह । कथञ्चिदिति । राजाहम-
स्मीयमिमानपूर्वकमात्मनः पितृपैतामही पदवीमनुवर्त्तते इति सम्बन्धः ।

दार्ष्टान्तिकरूपामाख्यायिकामाचष्टे । तथेति । जीवस्य परस्माद्विभागे
निमित्तमज्ञानं तत्कार्य्यञ्च प्रसिद्धमिति द्योतयितुं किलेत्युक्तम् । तज्जाति-
स्तत्त्वभावो वस्तुतः परमात्मैवेति यावत् । इहेयपरोक्षानुभवगम्यतोक्तिः ।
गहनं गम्भीरं वनम् । संसारधर्म्माद्यनुवर्त्तने हेतुमाह । परमात्मतामिति ।
उक्तां विद्यां तत्कार्य्यविरोधिनीं ब्रह्मात्मविद्यां लभयति ! न त्वमिति ।
राजपुत्रस्य राजास्मीति प्रत्ययवद्वाक्यादेवाधिकारिणि ब्रह्मास्मीति प्रत्ययश्चे-
त्कृतम् । विष्कुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुत्येत्याशङ्क्याह । अत्रेति । तथापि कथं
ब्रह्मप्रत्ययदार्थं तवाह । विष्कुलिङ्गस्येति । दृष्टान्तेष्वेकत्वदर्शने तस्मा-
दिति परास्मृष्टं उत्पत्त्यादिभेदे नास्ति ।

सैन्धवघनवत्पञ्चमैकरसनैरन्तर्यत्वावधारणादेकधैवानुद्वृष्ट-
व्यमिति च । यदि च ब्रह्मणश्चित्रपटवद् वृत्तसमुद्रादिवच्चो-
त्पत्त्याद्यनेकधर्मविचित्रता विजिग्राहयिषिता एकरसं सै-
न्धवघनवदनन्तरमवाह्यमिति नोपसमाहरिष्यदेकधैवानुद्वृष्ट-
व्यमिति च न प्रायोक्ष्येत । य इह नानेव पश्यतीति निन्दा-
वचनं च । तस्मादेकरूपैकत्वप्रत्ययदाढ्यायैव सर्ववेदान्ते-
षूत्पत्तिस्थितिलयादिकल्पना न तत्प्रत्ययकरणाय । न च
निरवयवस्य परमात्मनोऽसंसारिणः संसार्यैकदेशकल्पना
न्याया स्वतोऽदेशत्वात्परमात्मनः । अदेशस्य परस्यैकदेशसं-
सारित्वकल्पनायां पर एव संसारौति कल्पितं भवेत् । अथ
परोपाधिकृत एकदेशः परस्य घटकरकाद्याकाशवन्न तदा
तत्र विवेकिनां परमात्मैकदेशः पृथक्, संव्यवहारभा-

शास्त्रतात्पर्यमित्यत्र हेतुनरमाह । सैन्धवेति । चकारोऽवधारणा
दिति पदमनुकर्षति । सङ्गृहीतमर्थं विवृणोति । यदि चेत्यादिना । निन्दा-
वचनं च न प्रायोक्ष्येतेति सम्बन्धः । एकत्वस्यावधारणफलमाह । तस्मा-
दिति । एकस्य भेदसहत्वं वारयितुमेकरूपविशेषणम् । आदिशब्देन प्रवे-
शनिवमने गृह्यते । न तत्प्रत्ययकरणाद्येत्यत्र तच्छब्देनोत्पत्त्यादिभेदो विव-
क्षितः । किञ्च परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेत्यत्र त्वदेकदेशः स्वाभाविको वाक्या-
दौपाधिको वेति विकल्पाद्यं दूषयति । न चेति । विपक्षे दोषमाह ।
अदेशस्येति । द्वितीयमुत्थापयति । अथेति । एकदेशस्यौपाधिकत्वपक्षे
परस्मिन्विवेकयतां तदखण्डत्वबुद्धिभाजां तदेकदेशो वस्तुतः दृश्यमानत्वा व्य-
हारलम्बनमिति नैव बुद्धिर्जायते औपाधिकस्य स्फटिकलौहित्यवन्निव्याता-
दित्युत्तरमाह । न तदेति । ननु जीवे कर्माहं भोक्ताहमिति परिच्छि-
न्नधीः सर्वेषामुपलभ्यते । सा च तस्य वस्तुतोऽपरिच्छिन्नब्रह्ममात्रत्वान्नञ्च-
क्रोशनधीवदुपचरिता । तस्मादुभयेषां मुक्तात्मबुद्धिदर्शनात्परमात्मैकदेशत्व-

गिति बुद्धिरुत्पद्यते । अविवेकिनां विवेकिनाञ्चोपचरिता बुद्धिर्दृष्टेति चेन्नाविवेकिनां मिथ्याबुद्धित्वादविवेकिनां च सं-
 व्यवहारमात्रावलम्बनार्थत्वादयथा कृष्णो रक्तखाकाश इति
 विवेकिनामपि कदाचिक्लृणता रक्तता चाकाशस्य संव्यव-
 हारमात्रावलम्बनार्थत्वं प्रतिपद्यत इति न च परमार्थतः
 कृष्णो रक्तो वाकाशो भवितुमर्हति । अतो न पण्डितै-
 ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तिविषये ब्रह्मणोऽंशांश्येकदेशैकदेशिवि-
 कारविकारित्वकल्पना कार्या । सर्वकल्पनापनयनार्थसा-
 रपरत्वात्सर्वोपनिषदां । अतो हित्वा सर्वकल्पनामाका-
 शस्येव निर्विशेषता प्रतिपत्तव्या । आकाशवत्सर्वगतश्च
 नित्यः । न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः ।

जीवस्य दुर्ब्यारमिति । चोदयति । अविवेकिनामिति । तत्राविवेकिनां य-
 थोक्ता बुद्धिरुपचरिता न भवत्येतस्मिंस्तद्वुद्धित्वेनाविद्यात्वादिति परि-
 हरति । नेत्यादिना । तथापि विवेकिनामीदृशी धीरुपचरितेति चेत्त-
 त्वाह । विवेकिनाञ्चेति । तेषां संव्यवहारोऽभिज्ञाभिवदनात्मकस्तावन्मात्र-
 स्थालम्बनमाभासभूतोऽर्थस्तद्विषयत्वात्तद्वुद्धेरपि मिथ्याबुद्धित्वादुपचरितत्वा-
 सिद्ध्यित्यर्थः । विवेकिनामविवेकिनाञ्चात्मनि परिच्छिन्नधीरुपलब्धेत्येता-
 वता न तस्य वस्तुतो ब्रह्मांशत्वादिसिध्यतीत्येतदुद्घातनेन साधयति । यथे-
 ति । अविवेकिनामिवेत्यपेक्ष्यः । ब्रह्मणो वस्तुतोऽंशादिकल्पना न कर्त्त-
 व्येति दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति । अत इति । अंशांशिनोर्विशदीकरणमेत-
 देशैकदेशीति । अतः शब्दोपात्तमेव हेतुं स्फुटयति । सर्वकल्पनेति ।
 सर्वासां कल्पनानां अपनयनमेवार्थः । सारत्वेनाभीष्टस्तत्परत्वादुपनिषदां
 तदेकसमधिगम्ये ब्रह्मणि न कदाचिदपि कल्पनाऽस्तीत्यर्थः । उपनिषदां
 निर्विकल्पकवस्तुपरत्वे फलितमाह । अतो हित्वेति ।

नात्मानं ब्रह्मविलक्षणं कल्पयेदुष्णात्मक इवाग्नीं शी-
तैकदेशं प्रकाशात्मके वा सवितरि तम एकदेशं सर्व-
कल्पनापनयनार्थसारपदत्वात्सर्वोपनिषदां । तस्मान्नामरू-
पोपाधिनिमित्ता एवात्मन्यसंसारधर्माणि सर्वे व्यवहाराः ।
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य
धीरः । नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्त इत्येवमादिमन्त-
वर्णेभ्यः । न स्वत आत्मनः संसारित्वमलक्तकाद्युपाधिसं-
योगजनितरक्तस्फटिकादिबुद्धिवदुभ्रान्तमेव न परमार्थतो
ध्यायतीव लेलायतीव । न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् ।
कर्मणा लिप्यते पापकेन । समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं । परमे-
श्वरं शुनि चैव श्वपाके चेत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परमात्मनो
'ऽसंसारितैव । अत एकदेशो विकारः शक्तिर्वा विज्ञाना-
त्माऽन्यो वेति विकल्पयितुं निरवयवत्वाभ्युपगमे विशेषतो
न शक्यते । अंशादिश्रुतिस्मृतिवादाच्चैकत्वार्था न

ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेऽपि आत्मनस्तदैकदेशस्य सविशेषत्वं किं न स्या-
दित्याशङ्क्याह । नात्मानमिति । आत्मा निर्विशेषश्चेत्कथं तस्मिन् व्यव-
हारत्वमित्याशङ्क्याह । तस्मादिति । आत्मनि सर्वो व्यवहारो नामरूपो-
पाधिप्रयुक्त इत्यत्र प्रमाणमाह । रूपं रूपमिति । असंसारधर्मिण्यात्मुक्तं
विशेषणं विशदयति । न स्वत इति । अन्या संसारित्वमात्मनीतृत्व मान-
माह । ध्यायतीति । कूटस्थत्वासङ्गत्वादिन्यायः परमात्मनः सशक्तत्वपक्षो
निराकृतः । नत तस्य निरंशत्वेऽपि कुतो जीवस्य तन्मात्रत्वं तदैकदेश-
त्वादिसम्भवादत आह । एकदेश इति । कथं तर्हि पादोऽस्य विद्या-
भूतानि । समैवांशो जीवलोके । अंशो नान्यपदेशान् । सर्व एते

तु भेदप्रतिपादकाविवक्षितार्थैकवाक्ययोगादित्यवोचाम सर्वो-
पनिषदां परमात्मैकत्वज्ञापनपरत्वे । अथ किमर्थं तत्प्र-
तिकूलोऽर्थो विज्ञानात्मभेदः परिकल्प्यत इति कर्म-
काण्डप्रामाण्यविरोधपरिहारायेत्येके । कर्मप्रतिपादकानि
हि वाक्यान्त्यनेकक्रियाकारकफलभोक्तृकर्त्राश्रयाणि । वि-
ज्ञानात्मभेदाभावे ह्यसंसारिण एव परमात्मन एकत्वे कथ-
मिष्टफलासु क्रियासु प्रवर्त्तयेयुरनिष्टफलाभ्यो वा क्रि-
याभ्यो निवर्त्तयेयुः । कस्य वा बद्धस्य मोक्षाद्योपनिष-
दारभ्यत । अपि च । परमात्मैकत्ववादिपक्षे कथं पर-
मात्मैकत्वोपदेशः । कथं वा तदुपदेशग्रहणफलं । व-

आत्मनो व्युच्चरन्तीति श्रुतिस्मृतिवादस्तत्वाह । अंशादिति ।

न्यायागमाभ्यां जीवेश्वरयोरशाशित्वादिकल्पना निराकृत्य वेदान्ताना-
मैक्यपरत्वे स्थिते सति द्वैताधिष्ठिः फलतीत्याह । सर्वोपनिषदासिति ।
एकत्वज्ञानस्य सनिदानद्वैतस्य सित्वमथशब्दार्थः । प्रकृतं ज्ञानं तत्पदेन
परावृत्त्यते । इत्यद्वैतमेव तत्त्वमिति शेषः । किमर्थमिति प्रश्नं सत्त्वानो
द्वैतिनां मतमुत्थापयति । कर्मकाण्डेति । वेदान्तानामैक्यपरत्वेऽपि कथं
तत्प्रामाण्यविरोधप्रसङ्गस्तत्वाह । कर्ममिति । तथापि विरोधावकाशः स्यादि-
त्याशङ्क्याह । विज्ञानात्मेति । केवलाद्वैतपक्षे कर्मकाण्डविरोधमुक्त्वा तत्रैव
ज्ञानकाण्डविरोधमाह । कस्य वेति । परस्य नित्यमुक्तत्वादव्यस्य स्वतः पर-
तो वा बद्धस्याभावाच्छिष्याभावस्तथा चाधिकार्यभावादुपनिषदारम्भासिद्धि-
रित्यर्थः । कर्मकाण्डस्य काण्डान्तरस्य च प्रामाण्यानुपपत्तिर्विज्ञानात्मा-
दिभेदं कल्पयतीत्यर्थापत्तिद्वयमुक्तम् । तत्र द्वितीयामर्थापत्तिं प्रपञ्चयति ।
अपि चेति । का पुनरुपदेशस्यानुपपत्तिस्तत्वाह । बद्धमेति । तदभाव इत्यत्र
तच्छब्दो बद्धनधिकरोति निर्विषयं निरधिकारम् । किञ्च यद्यप्यर्थापत्तिद्वयं
उक्तया सिध्योतिवति तर्हि भेदस्य दुर्निन्द्यत्वात्कथं कर्मकाण्डं प्रामाण्यमिति

इस्य हि बन्धनाशायोपदेशस्तदभाव उपनिषच्छास्त्रं नि-
विर्षयमेव ।

एवं तद्व्युपनिषदादिपक्षस्य कर्मकाण्डवादिपक्षेण चोद्य-
परिहारयोः समानः पन्थाः । येन भेदाभावे कर्मकाण्डं
निरालम्बनमात्मानं न लभते प्रामाण्यं प्रति तथोपनि-
षदपि । एवं तर्हि यस्य प्रामाण्ये स्वार्थविघातो नास्ति तस्यैव
कर्मकाण्डस्यासु प्रामाण्यमुपनिषदां तु प्रामाण्यकल्प-
नायां स्वार्थविघातो भवेदिति माभूत् प्रामाण्यं । न हि
कर्मकाण्डं प्रमाणं सदप्रमाणं भवितुमर्हति । न हि प्रदोषः
प्रकाश्यं प्रकाशयति न प्रकाशयति चेति । प्रत्यक्षादिप्रमा-
णविप्रतिषेधाच्च । न केवलमुपनिषदो ब्रह्मैकत्व प्रतिपाद-

यद्वब्रह्मवादिना कर्मवादं चोद्यते तद्वब्रह्मवादस्य कर्मवादेन तुल्यम् ।

ब्रह्मवादेऽपि शिष्यशासित्वादिभेदाभावे कथमुपनिषत्प्रामाण्यं नित्या-
चेमु' सुकरत्वाद्यस्योपनिषदां प्रतीयमानं शिष्यशासित्वादिभेदमार्चित्वं प्रामा-
ण्यमिति परिहारः स कर्मकाण्डस्यापि समानः । तत्रापि प्रातीतिकभेद-
मादाय प्रामाण्यस्य सुप्रतिपन्नत्वाच्च च भेदप्रतीतिभ्रान्तिव्याधाभावादित्यभि-
प्रेत्याह । एवं तर्हीति । चोद्यसास्यं विदुषोति । येनेति । इति चोद्य-
सास्यात्परिहारस्यापि सास्यमिति शेषः । ननु कर्मकाण्डं भेदपरं ब्रह्म-
काण्डमभेदपरं प्रतिभात्यन्यतरवस्तुनिर्विकल्पः सम्भवति अतोऽन्यतरस्याप्रा-
माण्यमत आह । एवं तर्हीति । तुल्यमुपनिषदामपि स्वार्थविघातकत्व
मिथाशङ्कग्राह । उपनिषदामिति । स्वार्थः शब्दशक्तिवशात्प्रतीयमानं स्पष्ट्या-
दिभेदः । यत्तूच्यते कर्मकाण्डस्य व्यावहारिकं प्रामाण्यं न तत्त्विकं ता-
त्त्विकन्तु काण्डान्तरखेति तत्राह ! न हीति । यदि प्रामाण्यस्य व्याव-
हारिकत्वं तदेव तस्य तात्त्विकत्वम् । न हि प्रमाणं तत्त्वञ्च नावेदयति

यन्त्यः स्वार्थविघातं कर्मकाण्डप्रामाण्यविघातञ्च कुर्वन्ति
 प्रत्यक्षादिनिश्चितभेदप्रतिपत्त्यर्थैः प्रमाणैश्च विरुद्धयते । तस्मा-
 दप्रामाण्यमेवोपनिषदामन्यार्थता वास्तु न त्वेव ब्रह्मैकत्व-
 प्रतिपत्त्यर्थता नोक्तोत्तरत्वात् । प्रमाणस्य हि प्रमाणत्वमप्रमा-
 णत्वं वा प्रमोत्यादनानुत्यादननिमित्तमन्यथा चेत् स्वभादी-
 नां प्रामाण्यप्रसङ्गाच्छब्दादौ प्रमेये । किंचातो यदि तावदु-
 पनिषदो ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिं प्रमां कुर्वन्ति कथमप्रमाणं भवे-
 युर्न कुर्वन्त्येवेति चेद्यथाग्निः शीत इति स भवानेवं व-
 दन् वक्तव्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थं भवतो वाक्यमुपनि-
 षत्प्रामाण्यप्रतिषेधं किं न करोत्येवाग्निर्वा रूपप्रकाशमथ
 करोति यदि करोति भवतु तदा प्रतिषेधार्थं प्रमाणं भ-
 वद्वाक्यं अग्निश्च रूपप्रकाशको भवेत् ॥

व्याघातादित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह । न हीति । स्वार्थाभिघातात्कर्मकाण्ड-
 विरोधाच्चोपनिषदामप्रामाण्यमित्युक्तस्य पसं हर्तुमिति शब्दः । उपनिषदप्रामा-
 ण्ये हेतुनिरमाह । प्रत्यक्षादीनीति । प्रत्यक्षादीनि निश्चितानि भेदप्रति-
 पत्त्यर्थानि प्रमाणानि तैरिति विग्रहः । अध्ययनविध्युपात्तानां कुतस्तासा-
 मप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह । अन्यार्थता वेति । सिद्धान्तयति । नेत्यादिना ।
 तदेव स्फुटयितुं सामान्यन्यायमाह । प्रमाणस्येति । स्वार्थे प्रमोत्यादकत्वा-
 भावेऽपि प्रामाण्यमिच्छन् प्रत्याह । अन्यथेति । यथोक्तप्रयोजकप्रयुक्तं
 प्रामाण्यमप्रामाण्यं वेत्येतस्मिन्पक्षे किं फलतीति पृच्छति । किञ्चेति । तत्
 किमुपनिषदः स्वार्थं बोधयन्ति न वेति विकल्पप्राप्त्यमनूद्य दूषयति । यदि
 तावदिति । द्वितीयमुच्यथाप्य निराकरोति । नेत्यादिना । अग्निर्यथा शीतं
 न करोति तथोपनिषदोऽपि ब्रह्मैकत्वे प्रमां न कुर्वन्तीति वदन्तं प्रति
 प्रतिबन्धो ग्रहो न युक्तोऽनुभवविरोधादित्याशङ्क्याह । यदीति ।

प्रतिषेधवाक्यप्रामाण्यं भवत्येवोपनिषदां प्रामाण्यमत्र
भवन्तो ब्रुवन्तु कः परिहार इति । नन्वत्र प्रत्यक्षान्महा-
क्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थं प्रतिपत्तिरग्नी च रूपप्रकाश-
नप्रतिपत्तिप्रसापकस्तर्हि भवतः प्रवेष्टो ब्रह्मैकत्वप्रत्यये प्रमा-
प्रत्यक्षं कुर्वन्तीषूपनिषत्सु उपलभ्यमानासु प्रतिषेधानुप-
पत्तेः शोकमोहादिनिवृत्तिश्च प्रत्यक्षं फलं ब्रह्मैकत्वप्र-
तिपत्तिपारम्पर्यजनितमित्यवोचाम । तस्मादुक्तोत्तरत्वादु-
पनिषदं प्रत्ययप्रामाण्यशङ्का तावन्नास्ति । यच्चोक्तं स्वार्थवि-
घातकरत्वादप्रामाण्यमिति तदपि न । तदर्थं प्रतिपत्ते-
र्वाधकाभावात् । नह्युपनिषद्ग्न्य ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति
प्रतिपत्तिरस्ति । यथाग्निरूष्णः शीतश्चेत्यस्मादाक्याद्विरुद्धा-

तर्हि स्वार्थे प्रमितिजनकत्वाद्वाक्यस्य प्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याह ।
प्रतिषेधेति । उपनिषदप्रामाण्ये भवद्वाक्यप्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये तूपनिषत्प्रामा-
ण्यं दुर्वारमिति सास्ये प्राप्ते व्यवस्थापकः समाधिर्वक्तव्य इत्याह । अ-
त्रेति । उक्तमेवार्थं चोद्यसमाधिभ्यां विशदयति । नन्वित्यादिना । प्रति-
षेधमङ्गीकृतोक्ता यथोक्तोपनिषदुपलक्ष्ये सति तस्य निरवकाशत्वात्प्रवेष्टानुप-
पत्तिरित्याह । प्रतिषेधेति । उपनिषदुक्त्याया धियो वैफल्यत्तासासमान-
तेत्याशङ्क्याह । शोकेति । एकत्वं प्रति तावदापातेन जायते । सा च वि-
चारं प्रयुज्य रुननादिद्वारा दृढीभवति । सा पुनरशेषं शोकादिकमपनय-
तीति पारम्पर्यजनितं फलमिति द्रष्टव्यम् । स्वार्थे प्रमाजनकत्वादुपनिषदां
प्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहरति । तस्मादिति । प्रामाण्यहेतुसङ्गात्वादुपनिषदां
प्रामाण्यं प्रतिपाद्य तदप्रामाण्यं परोक्तमनुवदति । यच्चोक्तमिति । कथं
हि तासां स्वार्थविघातकत्वं किं ताभ्यो ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रति-
पत्तिरुत्पद्यते । किं वा काश्चिद् ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिं अन्योपनिषदस्तत्र प्रति-

र्थद्वयप्रतिपत्तिरभ्युपगम्य चैतद्वोचाम । न तु वाक्य-
प्रामाण्यसमय एष न्यायः । यदुक्तस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं
सति चानेकार्थत्वे स्वार्थश्च स्यात्तद्विघातकञ्च विरुद्धोऽन्यो
ऽर्थो न त्वेतद्वाक्यप्रमाणकानां विरुद्धमविरुद्धञ्चैकं वाक्यम-
नैकमर्थं प्रतिपादयतीत्येष समयोऽर्थैकत्वाद्धैकवाक्यता ।
न च कानिचिदुपनिषद्वाक्यानि ब्रह्मैकत्वप्रतिषेधं कुर्वन्ति ॥

यत्तु, लौकिकं वाक्यमग्निरूष्णः शीतश्चेति न त-
त्रैकवाक्यता तदेकदेशस्य प्रमाणान्तरविषयानुवादित्वादग्निः
शीत इत्येतदेकं वाक्यमग्निरूष्ण इति तु प्रमाणान्तरा-
नुभवस्मारकं न तु स्वयमर्थवेबोधकमतो नाग्निः शीत इ-
त्यनेनैकवाक्यता प्रमाणान्तरानुभवस्मारणेनैवोपजीवत्वात् ।
यत्तु, विरुद्धार्थप्रतिपादकमिदं वाक्यमिति मन्यते तच्छी-
तोष्णपदाभ्यामग्निरपद्रसामानाधिकरण्यप्रयोगनिमित्ता भ्रा-
न्तिर्न . त्वेवैकस्यानेकार्थत्वं लौकिकस्य वैदिकस्य वा । य-

षेधं कुर्वन्तीति विकल्पग्राह्यं दूषयति । तदपि नेति । तदेव प्रपञ्चयति ।
न हीति । 'एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वमङ्गीकृत्य वैधर्म्योदाहरणं युक्तमि-
त्याह । अभ्युपगम्येति । तस्याङ्गीकारवादत्वे हेतुमाह । न त्विति । उक्त-
मर्थं व्यतिरेकद्वारा विदुषोति । सति चेति । भवत्येकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं
नेत्याह । न त्विति । कस्तर्हि तेषां समयस्तत्वाह । अर्थैकत्वादिति । तदु-
क्तं प्रथमे तन्त्रे । अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साक्षाद्भूतं चेद्विभागे स्यादिति । द्वि-
तीयं दूषयति । न चेति ।

एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं लोके दृष्टमित्याशङ्क्याह । यत्त्विति । तदे-
कदेशस्येत्यादिवाक्यं विदुषोति । अग्निरिति । अनुवादकबोधकभागयोरे-
कवाक्यत्वाभावं फलितमाह । अत इति । हेत्वर्थमुक्तमेव स्पष्टयति । प्रमा-

प्रतिषेधवाक्यप्रामाण्यं भवत्येवोपनिषदां प्रामाण्यमत्र
 भवन्तो ब्रुवन्तु कः परिहार इति । नन्वत्र प्रत्यक्षान्मद्वा-
 क्य उपनिषदप्रामाण्यप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिरग्नौ च रूपप्रकाश-
 नप्रतिपत्तिप्रसापकस्तर्हि भवतः प्रद्वेषो ब्रह्मैकत्वप्रत्यये प्रमां
 प्रत्यक्षं कुर्वन्तीषूपनिषत्सु उपलभ्यमानासु प्रतिषेधानुप-
 पत्तेः शोकमोहादिनिवृत्तिश्च प्रत्यक्षं फलं ब्रह्मैकत्वप्र-
 तिपत्तिपारम्पर्यजनितमित्यवोचाम । तस्मादुक्तोत्तरत्वादु-
 पनिषदं प्रत्ययप्रामाण्यशङ्का तावन्नास्ति । यच्चोक्तं स्वार्थवि-
 घातकरत्वादप्रामाण्यमिति तदपि न । तदर्थप्रतिपत्ते-
 र्वाधकाभावात् । नह्युपनिषद्ग्नौ ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति
 प्रतिपत्तिरस्ति । यथाग्निरुष्णः शीतश्चेत्यस्माद्वाक्याद्विरुद्धा-

तर्हि स्वार्थे प्रमितिजनकत्वाद्वाक्यस्य प्रामाण्यं स्वादित्याशङ्क्याह ।
 प्रतिषेधेति । उपनिषदप्रामाण्ये भवद्वाक्यप्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये तदुपनिषदप्रामा-
 ण्यं दुर्वारमिति साम्ये प्राप्ते व्यवस्थापकं समाधिर्वक्तव्य इत्याह । अ-
 त्वेति । उक्तमेवार्थं चोद्यसमाधिभ्यां विशदयति । नन्वित्यादिना । प्रति-
 षेधमङ्गीकृतोक्ता यद्योक्तोपनिषदुपलब्धे सति तस्य निरवकाशत्वात्प्रद्वेषानुप-
 पत्तिरित्याह । प्रतिषेधेति । उपनिषदुक्त्याया धियो वैफल्यत्तासामसान-
 तेत्याशङ्क्याह । शोकेति । एकत्वं प्रति तावदापातेन जायते । सा च वि-
 चारं प्रयुज्य मननादिद्वारा दृढीभवति । सा पुनरशेषं शोकादिकमपनय-
 तीति पारम्पर्यजनितं फलमिति द्रष्टव्यम् । स्वार्थे प्रमाजनकत्वादुपनिषदां
 प्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहरति । तस्मादिति । प्रामाण्यहेतुसङ्गात्वादुपनिषदां
 प्रामाण्यं प्रतिपाद्य तदप्रामाण्यं परोक्तमनुवदति । यच्चोक्तमिति । कथं
 हि तासं स्वार्थविघातकत्वं किं ताभ्यो ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रति-
 पत्तिरुत्पद्यते । किं वा काश्चिद् ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिं अन्याद्योपनिषदस्तत्र प्रति-

र्थद्वयप्रतिपत्तिरभ्युपगम्य चैतद्वोचाम । न तु वाक्य-
प्रामाण्यसमय एष न्यायः । यदुतैकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं
सति चानेकार्थत्वे स्वार्थश्च स्यात्तद्विघातकञ्च विरुद्धोऽन्यो
ऽर्थो न त्वेतद्वाक्यप्रमाणकानां विरुद्धमविरुद्धञ्चैकं वाक्यम-
नैकमर्थं प्रतिपादयतीत्येष समयोऽर्थैकत्वाद्धरेकवाक्यता ।
न च कानिचिदुपनिषद्वाक्यानि ब्रह्मैकत्वप्रतिषेधं कुर्वन्ति ॥

यत्तु, लौकिकं वाक्यमग्निरूष्णः शीतश्चेति न त-
त्रैकवाक्यता तदेकदेशस्य प्रमाणान्तरविषयानुवादित्वादग्निः
शीत इत्येतदेकं वाक्यमग्निरूष्ण इति तु प्रमाणान्तरा-
नुभवस्मारकं न तु स्वयमर्थवेबोधकमतो नाग्निः शीत इ-
त्यनेनैकवाक्यता प्रमाणान्तरानुभवस्मारणेनैवोपक्षीणत्वात् ।
यत्तु विरुद्धार्थप्रतिपादकमिदं वाक्यमिति मन्यते तच्छै-
तोष्णपदाभ्यामग्निपदसामानाधिकरस्यप्रयोगनिमित्ता भ्रा-
न्तिर्न त्वेवैकस्यानेकार्थत्वं लौकिकस्य वैदिकस्य वा । य-

वेधं कुर्वन्तीति विकल्पग्राह्य दूषयति । तदपि नेति । तदेव प्रपञ्चयति ।
न हीति । 'एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वमङ्गीकृत्य वैधर्म्योदाहरणं युक्तिम-
त्वाह । अभ्युपगम्येति । तस्याङ्गीकारवादत्वे हेतुमाह । न त्विति । उक्त-
मर्थं व्यतिरेकद्वारा विदूष्येति । सति चेति । भवत्येकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं
नेत्याह । न त्विति । कर्त्ताहं तेषां समयस्तत्वाह । अर्थैकत्वादिति । तदु-
क्तं प्रथमे तन्त्रे । अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साक्षाद्भ्रं चेद्विभागे स्यादिति । द्वि-
तीयं दूषयति । न चेति ।

एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं लोके दृष्टमित्याशङ्क्याह । यत्त्विति । तदे-
कदेशस्तेत्यादिवाक्यं विदूष्येति । अग्निरिति । अनुवादकबोधकभागयोरे-
कवाक्यत्वाभावं फलितमाह । अत इति । हेत्वर्थमुक्तमेव स्फुटयति । प्रमा-

श्रीक्तं कर्मकाण्डप्रामाण्यविघातकदुपनिषद्वाक्यमिति तन्ना-
 न्यार्थत्वात् । ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरा ह्युपनिषदो नेश-
 र्थप्राप्तौ साधनोपदेशं तस्मिन्वा पुरुषनियोगं वारयन्त्यनेका-
 र्थत्वानुपपत्तस्व । न च कर्मकाण्डवाक्यानां स्वार्थे प्रमा-
 नोत्पद्यते । असाधारणे चेत् स्वार्थे प्रमां उत्पादयति वा-
 क्यं कुतोऽन्येन विरोधः स्यात् । ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वात्प्रमा-
 नोत्पद्यत एवेति चेन्न प्रत्यक्षत्वात्प्रमायोः । दर्शपूर्वमासाभ्यां
 स्वर्गकामो यजेत । ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवमादिवाक्येभ्यः
 प्रत्यक्षा प्रमा जायमाना सा नैव भविष्यति । यद्युपनि-
 षदो ब्रह्मैकत्वं बोधयिष्यन्तीत्यनुमानं न चानुमानं प्रत्यक्ष-
 विरोधे प्रामाण्यं लभते । तस्मादसदेवैतङ्गीयते प्रमैव नोत्प-
 द्यत इति ॥

अपि च यथा प्राप्तस्यैवाविद्या प्रत्युपस्थापितस्य क्रिया-

णान्तरेति । शीतः शैश्वरोऽग्निरित्येतद्वोधकमेव चेद्वाक्यं कथं तर्हि तत्र
 लोकेषु विरुद्धाधैधीरित्याशङ्क्याह । यत्त्विति । स्वार्थविघातकत्वादप्रामा-
 ण्यमुपनिषदासित्येतन्निराकृत्य चोद्यान्तरमनूद्य निराकरोति । यच्चेत्या-
 दिना । तस्मिन्निर्तोषार्थप्रापकसाधनोक्तिः । ननूपनिषद्वाक्यं ब्रह्मैकत्वं
 वाचात्प्रतिपादयदर्थान्कर्मकाण्डप्रामाण्यविघातकमिति चेत्तत्र तदप्रामाण्य-
 मनुत्पत्तिरुक्तं विपर्ययासलक्षणं वेति विकल्पाद्यमनूद्य दूषयति । न
 चेति । विदितपदतदर्थसङ्गतेष्वर्थान्यायविदस्तदर्थेषु प्रमोत्पत्तिदर्शनादि-
 त्यर्थः । स्वार्थे प्रमासुत्पादयदपि वाक्यं मानान्तरविरोधादप्रामाण्यमित्या-
 शङ्क्याह । असाधारणे चेदिति । स्वगोचरस्युपस्थापनामित्यर्थः ।
 विमतं न प्रमोत्पादकं प्रमाणापहृतविषयत्वादनुष्णाग्निवाक्यवदिति शङ्कते ।
 ब्रह्मेति । प्रत्यक्षविरोधादनुमानमनवकाशमिति परिहरति । नेत्यादिना ।

कारकफलस्याश्रयणेनेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारीपायसामान्ये प्रवृत्त-
 स्य तद्विशेषमजानतस्तदाचक्षाणा श्रुतिः क्रियाकारकफलभेद-
 स्य लोकप्रसिद्धस्य सत्यतामसत्यतां वा नाचष्टे । न च वार-
 यतोष्टानिष्टफलप्राप्तिपरिहारीपाये । विधिपरत्वात् । यथा
 काम्येषु प्रवृत्ता श्रुतिः कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वे सत्यमि-
 यथा प्राप्तानिव कामानुत्पादयत्साधनान्येव विधत्ते न तु का-
 मानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थरूपत्वञ्चेति न विदधाति ।
 तथा नित्याग्निहोत्रादिशास्त्रमपि मिथ्याज्ञानप्रभवंक्रियाका-
 रकभेदं यथा प्राप्तमेवादायेष्टविशेषप्राप्तिमनिष्टविशेषपरिहारं
 वा किमपि प्रयोजनं पश्यदग्निहोत्रादीनि कर्माणि विधत्ते ।
 नाविद्यागोचरासद्वस्तुविषयमिति न प्रवर्त्तते यथा काम्येषु ।
 न च पुरुषा न प्रवर्त्तेरन्नविद्यावन्तो दृष्टत्वाद्यथा कामिनी
 विद्यावतामेव कर्माधिकार इति चेन्न ॥

इतश्च कर्मकाण्डस्य नाप्रामाण्यमिति वदन् द्वितीयं प्रत्याह । अपि
 चेति । यथा प्राप्तमेत्यस्यैव व्याख्यानमविद्याप्रत्युपस्थापितस्येति । नाध्यदा-
 धनसम्बन्धबोधकस्य कर्मकाण्डस्य न विपर्ययो मिथ्यार्थत्वेऽपि तस्यार्थक्रि-
 याकारित्वसामर्थ्यानपहारात्प्रामाण्योपपत्तेरिति भावः । ननु कर्मकाण्डस्य
 मिथ्यार्थत्वे मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थनिष्ठत्वे नाप्रवर्त्तकत्वादप्रामाण्यजनत
 आह । यथेति । विमतमप्रमाणं मिथ्यार्थत्वाद्विप्रलम्भकवाक्यवदित्या-
 शङ्क्य व्यभिचारमाह । यथाकाम्येष्विति । अग्निहोत्रादिषु काम्येषु क-
 र्मेषु मिथ्याज्ञानजनितं निष्प्रभूतं कारुण्यपादाय शास्त्रप्रवृत्तिवन्नित्येष्वपि
 तेषु साधनमसदेवादाय शास्त्रं प्रवर्त्ततां तथापि बुद्धिमन्तो न प्रवर्त्तिष्यन्ते
 वेदान्तेभ्यस्तस्मिन्निष्प्रात्वावगमादित्याशङ्क्याह । न चेति । अविद्यावतां कर्मास्तु
 प्रवृत्तिमाप्तिपति । विद्यावतामेवेति । इष्यदेवतादिज्ञानं वा ब्रह्मैवात्वज्ञानं
 वा कर्मप्रवर्त्तकमिति विकल्पप्रादुर्भूततत्प्र द्वितीयं दूषयति । नेत्यादिना ।

ब्रह्मैकत्वविद्यायां कर्माधिकारविरोधस्योक्तत्वात् । एतेन
 ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वादुपदेशेन तद्ग्रहणफलाभावदोषपरिहार
 उक्तो वेदितव्यः । पुरुषेच्छारागादिवैचित्र्याच्च । अनेका हि
 पुरुषाणां इच्छा रागादयश्च दोषा विचित्रास्ततश्च बाह्य-
 विषयरगाद्यपहतचेतसो न शास्त्रं निवर्त्तयितुं शक्तम् ।
 नापि स्वभावतो बाह्यविषयविरक्तचेतसो विषयेषु प्रवर्त्तयितुं
 शक्तम् । किन्तु शास्त्रादेतावदेव भवतीदमिष्टसाधनमिदमनि-
 ष्टसाधनमिति साध्यसाधनसत्त्वन्वविशेषाभिव्यक्तिः प्रदीपादिव-
 त्तमसि रूपादिज्ञानं । न तु शास्त्रं मृत्यानिव बलान्निवर्त्तयति
 नियोजयति वा । दृश्यन्ते हि पुरुषा रागादिगौरवाच्चा-
 त्तमप्यतिक्रामन्तः तस्मात्पुरुषनतिवैचित्र्यमपेक्ष्य साध्यसाधन-
 सत्त्वन्वविशेषाननेकधोपदिशति । तत्र पुरुषाः स्वयमेव
 यथारुचि साधनविशेषेषु प्रवर्त्तन्ते शास्त्रन्तु सवित्प्रदी-
 पादिवदुदास्त एव ॥

कर्मकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तिं निराकृत्य द्वितीयाभ्यासपत्तिमतिदेशेन
 निराकरोति । एतेनेति । कर्मकाण्डसग्राहं प्रति समर्पकत्वोपपादनेनेति ।
 ज्ञावत् । ननु कर्मकाण्डसत्त्वन्वं बोधयत्प्रवृत्त्यादिपरमतो रागादित्रयात्त-
 द्योगाच्चास्तीत्यप्रवृत्त्यादिविषयस्य द्वैतस्य सत्त्वत्वमन्यथा तद्विषयत्वानुप-
 पत्तिरित्यर्थापत्त्यन्तरमायातमिति तत्राह । पुरुषेच्छेति । न प्रवृत्तिनिवृत्ती
 शास्त्रवशादिति शेषः । तदेव स्फुटयति । अनेका हीति । शास्त्रसग्राह-
 त्वात्प्रवर्त्तकत्वादभावाच्च तत्रैव युक्त्यन्तरमाह । दृश्यन्तेहीति । तर्हि
 शास्त्रस्य किंकर्तव्यमित्यगङ्गाह । तस्मादिति ।

तथा कस्यचित्परोऽपि पुरुषार्थोऽपुरुषार्थवदवभासते यस्य
 यथावभासः स तथारूपं पुरुषार्थं पश्यति तदनुरूपाणि साधना-
 न्युपादित्सति । तथा चार्थवादीऽपि त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ
 पितरि ब्रह्मचर्यमूषुरित्यादि तस्मान्न ब्रह्मैकत्वं ज्ञापयिष्यन्तो
 वेदान्ता विधिशास्त्रस्य बाधकाः । न च विधिशास्त्रमेतावता नि-
 विषयं स्यान्नाप्युक्तकारकादिभेदं विधिशास्त्रमुपनिषदां ब्रह्मै-
 कत्वं प्रति प्रामाण्यं निवर्त्तयति । स्वविषयशूराणि हि प्रमा-
 णानि श्रोत्रादिवत् । तत्र पण्डितस्तस्याः केचित् स्वचित्तवशा-
 त्सर्वं प्रमाणमितरेतरविरुद्धं मन्यन्ते तथा प्रत्यक्षादिविरो-
 धमपि चोदयन्ति ब्रह्मैकत्वे । शब्दादयः किल श्रोत्रादिविष-

तत्र सम्बन्धविशेषोपदेशे सतीति यावत् । यद्यारुचि पुरुषाणां प्रवृत्तिश्चेत्
 परमपुरुषार्थं कैवल्यमुपदिश्य सत्यक् ज्ञानसिद्धये तदुपायश्रवणादिषु सन्न्या-
 सपूर्वकां प्रवृत्तिर्बुद्धिपूर्वकारिणा मुचितेत्याशङ्क्याह । तथेति । रागादि-
 वैचित्त्यानुसारेणेति यावत् । उक्तं हि । अपि उन्दावने शून्ये शृगाल-
 त्वमित्यादि । तर्हि कथं पुरुषार्थविवेकसिद्धिस्तत्राह । यस्येति । पुरुषा-
 र्थदर्शनकार्यमाह । तदनुरूपाणीति । स्वाभिप्रायानुसारेण पुरुषाणां
 पुरुषार्थप्रतिपत्तिरित्यत्र गमकमाह । तथा चेति । यथा दकारत्वये प्रजा-
 पतिनोक्ते देवादयः स्वाभिप्रायेण दमाद्यर्थत्वम् जग्दुस्तथा स्वाभिप्रायवशा-
 देव पुरुषाणां पुरुषार्थप्रतिपत्तिरित्यर्थवादतोऽवगतमित्यर्थः । पूर्वोक्तका-
 ण्डयोरविरोधमुपसंहरति । तस्मादिति । एकस्य वक्त्रस्य द्वयत्वायोगा-
 दिति यावत् । अर्थाद्बाधकत्वमाशङ्क्याह । न चेति । एतावता वेदान्तानां
 ब्रह्मैकत्वज्ञापकत्वमात्रेणेत्यर्थः । वेदान्तानामवाधकत्वेऽपि कर्मकाण्डस्य
 तन्नासाख्यनिवर्त्तकत्वमस्तीत्याशङ्क्याह । नापीति । स्वपक्षे सर्वविरोध-

याभिन्नाः प्रत्यक्षत उपलभ्यन्ते ब्रह्मैकत्वं ब्रुवतां प्रत्यक्ष-
विरोधः स्यात् । तथा श्रोत्रादिभिः शब्दाद्युपलब्धारः कर्त्ता-
रश्च धर्माधर्मयोः प्रतिशरीरं भिन्ना अनुमीयन्ते संसारिण-
स्तत्र ब्रह्मैकत्वं ब्रुवतामनुमानविरोधश्च । तथा चागम-
विरोधश्च वदन्ति । ग्रामकामो यजेत । पशुस्वर्गकामो
यजेतेत्येवमादिवाक्येभ्यो ग्रामपशुस्वर्गादिकामास्तत्सा-
धनाद्यनुष्ठातारश्च भिन्ना अवगम्यन्ते । अत्रोच्यते । ते
कुतर्कदूषितान्तःकरणा ब्राह्मणादिवर्णापसदा अनुकम्पनीया
आगमार्थविच्छिन्नसम्प्रदायबुद्ध्य इति । कथं श्रोत्रादिद्वारैः
शब्दादिभिः प्रत्यक्षत उपलभ्यमानैर्ब्रह्मण एकत्वं विरुद्धत
इति वदन्तो वक्तव्याः । किं शब्दादीनां भेदेनाकाशैकत्वं

निरासद्वारा स्वार्थे वेदान्तानां प्रामाण्यमुक्तम् । सम्प्रति तार्किकपक्षस्यत्या-
गयति । तत्रेति । ऐक्ये शास्त्रगम्ये स्वीकृते सतीति यावत् । सर्व्व-
प्रमाणमित्यागमवाक्यं प्रत्यक्षादि चैत्यर्थः । कथमैक्यावेदकमागमवाक्यं
प्रत्यक्षादिना विरुध्यते तत्राह । तथेति । यथा ब्रह्मैकत्वे प्रवृत्तस्य शा-
स्त्रस्य प्रत्यक्षादिविरोधं मन्यन्ते तथा तमस्मान् प्रति चोदयन्त्यपीति योज-
ना । तत्र प्रत्यक्षविरोधं प्रकटयति । शब्दादय इति । सम्प्रत्यक्षमान-
विरोधमाह । तथेति । स्वदेहसमवेतचेष्टा तुल्यचेष्टा देहान्तरे दृष्टा सा
च प्रत्यक्षवत्पूर्व्विका विशिष्टचेष्टात्वात् सम्मतवदित्यनुमानविरुद्धमद्वैतशास्त्र-
मित्यर्थः । तत्रैव प्रमाणान्तरविरोधमाह । तथा चेति । मानत्रयवि-
रोधान्न ब्रह्मैक्यमिति प्राप्तं प्रत्याह । कुतर्कत । इति दूष्यता तेषा-
मिति शेषः । द्वैतग्राहि प्रमाणविरुद्धमिति वदतां कथं शोच्यतेति प्र-
च्छति । कथमिति । तत्र ब्रह्मैकत्वे प्रत्यक्षविरोधं परिहरति । श्रोत्रा-
दीति । तथात्वे तदेकत्वाभ्युपगमविरोधः स्यादिति शेषः । यथा सर्व्व-
भूतस्यमेकसाक्षात्मित्यत्र न शब्दादिभेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधस्तथैकं ब्रह्मेत्य-

विरुद्धात् इत्यथ न विरुद्धाते न तर्हि प्रत्यक्षविरोधः । य
 चोक्तं प्रति शरीरं शब्दाद्युपलब्धारो धर्माधर्मयोश्च कर्तारो
 भिन्ना अनुमीयन्ते । तथाच । ब्रह्मैकत्वे अनुमानविरोध
 इति भिन्नाः कैरनुमीयन्त इति प्रष्टव्याः ।

अथ यदि ब्रूयुः सर्वैरस्माभिरनुमानकुशलैरिति । के
 यूनमनुमानकुशला इत्येवं पृष्ठानां किमुत्तरम् । शरीरेन्द्रिय-
 मनआत्मसु च प्रत्येकमनुमानकौशलप्रत्याख्यानं शरीरेन्द्रियमनः
 साधना आत्मानोऽवयवमनुमानकुशला अनेककारकसाध्यत्वा-
 त्क्रियाणामिति चेत् । एव तर्ह्यनुमानकौशले भवतामनेकत्वप्र-
 सङ्गोऽनेककारकसाध्या हि क्रियेति भवद्भिरेवाभ्युपगतम् ।
 तत्रानुमान च क्रिया । सा शरीरेन्द्रियमनआत्मसाधनैः का-

त्वापि न तद्विरोधोऽस्तीत्याह । अथेति । तस्य कल्पितभेदविषयत्वादिति
 भावः । अनुमानविरोधं परोक्तमनुयदति । यच्चेति । या चेष्टा सा प्रत्य-
 वत्पूर्विकेतेतावता नात्मभेदः स्वप्रयत्नपूर्वकत्वस्यापि सम्भवादनुपलब्धि-
 विरोधे 'त्वनुमानस्यैवातुत्यानात्सदेहचेष्टायाः स्वप्रयत्नपूर्वकत्ववत् परदेहे
 चेष्टायास्तद्वत्पूर्वकत्वे चादावेव स्वपरभेदः सिद्धेति स च नाध्यक्षात्परस्या-
 नध्यक्षत्वाद्वातुमानादन्योऽन्याश्रयादित्याशयवानाह । भिन्ना इति ।

दोषान्तराभिधित्वया शङ्कयति । अथेति । असदर्थं पृच्छति । के
 यूनमिति । स हि स्थूलदेहो वा करणजातं वा देहद्वयादन्यो वा ।
 नाद्यौ । तयोरचेतनत्वादनुमादत्वायोगात् । न तृतीयस्तस्याविकारित्वा-
 दिति भावः । किंशब्दस्य प्रन्नार्थतां क्त्वा पूर्ववाद्याह । शरीरेति ।
 आत्मा देहादिवज्जसाधनविशिष्टोऽनुमाता क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादेवं-
 विशिष्टात्मकत्वात्तुमानात्मतिदेहमात्मभेदा धीरित्यर्थः । विशिष्टस्यात्मनोऽ-
 नुमानकत्वे क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादिति हेतुश्चेत्तदा तय देहादेयै-
 रनेकस्यामनेकत्वं स्यादित्युत्तरमाह । एवं तर्हीति । तदेव विष्टुणोति । अने-

रकैरात्मकलंका निर्वर्त्येत इत्येतद्व्यतिज्ञातम् । तत्र वयमनुमानकुशला इत्येवं वदद्भिः शरीरेन्द्रियमन आत्मानः प्रत्येकं वयमनेक इत्यभ्युपगतं स्यात् । अहीऽनुमानकौशलं दर्शितमपुच्छशृङ्गैस्तार्किकबलीवद्दैः । यो ह्यात्मानमेव न जानाति स कथं मूढस्तद्वत् भेदमभेदं वा जानीयात्तत्र किमनुमिनोति केन वा लिङ्गेन । न ह्यात्मनः स्वतो भेदप्रतिपादकं किञ्चिद्विज्ञमस्ति । येन लिङ्गेनात्मभेदं साधयेत् ।

यानि लिङ्गान्यात्मभेदसाधनाय नामरूपवन्तुपन्यस्यन्ति तानि नामरूपगतान्युपाधय एवात्मनो घटकरकापवारकभूच्छिद्राणीवाकाशस्य । यदाकाशस्य भेदलिङ्गं पश्यति त-

केति । आत्मनो देहादीनां चानुमानकारकाणां प्रत्येकमवान्तरक्रियास्ति वज्रादिषु तथा दर्शनात्तथा चात्मनोऽवान्तरक्रिया किमनेककारकसाध्या किं वा नाद्येऽस्यात्मातिरिक्तानेककारकसाध्या किं वा तदनतिरिक्ततत्त्वाध्या वा नाद्याऽनवस्थानात् । द्वितीये त्वात्मनोऽनेकत्वापत्तेर्नैरात्म्यं स्याच्च चावान्तरक्रिया दानैककारकसाध्या प्रधानक्रियायामपि तथात्वप्रसङ्गात् । एतेन देहादिष्वपि कारकत्वं प्रत्युक्तमिति भावः । अत्त्वात्मात्मप्रतियोगिकभेदान् वस्तुत्वादुपवदति । तत्त्वात्मा प्रतिपक्षोऽप्रतिपक्षो वा । द्वितीयं प्रत्याह । यो हीति । प्रतिपक्षत्वपक्षेऽपि भेदेनाभेदेन वा तत्त्वतिपक्षः । उभयथापि नानुमानप्रवृत्तिरित्याह । तत्रेति । इतश्चात्मभेदानुमानाहुत्वा नमित्याह । केनेति । किंशब्दस्याच्चेपार्थं स्फुटयति । न हीति ।

अन्तादीनां प्रतिनियमादलिङ्गवशादात्मभेदः स्यादिति चेत्तेत्याह । यागीति । आत्मनः पञ्चातीयभेदे लिङ्गाभावः दृष्टान्तेन साधयति । यदेति ।

दात्मनोऽपि भेदलिङ्गं लभेत सः । न ह्यात्मनः परतोऽपि विशेषमभ्युपगच्छन्निस्त्वाकिंकशतैरपि भेदलिङ्गमात्मनो दर्शयितुं शक्यते । स्वतस्तु दूरादपनीतमेवाविषयत्वादात्मनः । यद्यत्पर आत्म धर्मत्वेनाभ्युपगच्छति तस्य तस्य नामरूपात्मकत्वाभ्युपगमान्नामरूपाभ्यां चात्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमात् । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्विहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति श्रुतेः । नामरूपे व्याकरवाणीति च । उत्पत्तिप्रलयात्मके हि नामरूपे तद्विलक्षणञ्च ब्रह्म । अतोऽनुमानस्यैवाविषयत्वात्कुतोऽनुमानविरोधः । एतेनागमविरोधः प्रत्युक्तः । यदुक्तं ब्रह्मैकत्वे । यस्मा उपदेशो यस्य चोपदेशग्रहणफलं तदभावादेकत्वोपदेशानर्थक्यमिति । तदपि नानैककारकसाध्यत्वात्कि-

किञ्चौपाधिको वा स्वाभाविको वात्मभेदः साध्यते नाद्यः । सिद्धसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्याह । न हीति । न द्वितीय इत्याह । स्वतस्त्विति । आत्मा द्रव्यत्वात्तिरिक्तापरजातीयोऽप्रावणविशेषगुणवत्त्वाद्दृष्टवदित्यनुमानान्तरमाशङ्क्यान्तरासिद्धिं दर्शयति । यद्यदिति । ताभ्यामात्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमे मानमुपन्यस्यति । आकाश इति । तत्रैवोपपत्तिमाह । उत्पत्तीति । अनुमानाविरोधमुपसंहरति । अत इति । आगमविरोधमुक्तन्यायातिदेशेन निराकरोति । एतेनेति । औपाधिकभेदाश्रयत्वेन व्यवहारस्योपपन्नत्वदर्शनेनेति यावत् । प्रत्यक्षानुमानागमैरर्हैतस्याविरोधेऽपि स्याद्विरोधोऽर्थापत्त्येति चेदत आह । यदुक्तमिति । उपदेशो यस्मै क्रियते यस्मै चोपदेशग्रहणप्रयुक्तं फलं तयोर्ब्रह्मैकत्वे सत्युपदेशानर्थक्यमित्यनुवादायः । किं क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादेव ह्युच्यते किंवा ब्रह्मणो नित्यसक्तत्वादिति विकल्पप्रायः दूषयति । नदपीति । तासामनेककारकसाध्यत्वस्य प्रत्यु-

याणां कञ्चोद्यो भवति । एकस्मिन् ब्रह्मणि निरुपाधिके नो-
पदेशो नोपदेशा न चोपदेशग्रहणफलम् । तस्मादुपनिषदाच्चा-
नर्थक्यमित्येतदभ्युपगतमेव ।

अथानेककारकविषयानर्थक्यञ्चोद्यते न स्वतोऽभ्युप-
गमे विरोधादात्मवादिनाम् । तस्मात्तार्किकचाटभटराजाप्रवेश्य-
मभयं दुर्गं इदमल्पबुद्धागम्यं शास्त्रम् । गुरुप्रसादरहितैश्च-
कस्तं मदासदं देव मदन्यो ज्ञातुमर्हति । देवैरत्रापि वि-
चिकित्सितं पुरा नैषा तर्केण मतिरपनेया । वरप्रसादल-
भ्यत्वश्रुतिस्मृतिवादेभ्यश्च । तदेजति तन्नैजति तद्दूरे
तद्वदन्तिके इत्यादि विरुद्धधर्म्मसमवायित्वप्रकाशकमन्त्र-
वर्णेभ्यश्च । गीतासु च मत्स्थानि सर्वभूतानीत्यादि ।

दस्तत्वादिति भावः । यदि ब्रह्मणो नित्यसुक्तत्वाभिप्रायेणोपदेशानर्थक्यं
चोद्यते तत्र नित्यसुक्ते ब्रह्मणि ज्ञातेऽज्ञाते वा तदानर्थक्यं चोद्यत इति
विकल्पप्राद्यमङ्गीकरोति । एकस्मिन्निति ।

द्वितीयसुत्यापयति । अथेति । उपदेशस्तावदनेकेषां कारकाणां
साध्यतया विषयस्तदानर्थक्यं तमज्ञाते नित्यसुक्ते ब्रह्मणि चोद्यते चेदि-
त्यर्थः । सर्वैरात्मवादिभिरुपदेशस्य ज्ञानार्थमिष्टत्वात्तद्विरोधादज्ञाते
ब्रह्मणि तदानर्थक्यचोद्यतनुपपन्नमित्याह । न स्वत इति । अद्वैते विरो-
धान्तराभावेऽपि तार्किकसमयविरोधोऽस्तीत्याशङ्क्याह । तस्मादिति ।
प्रमाणविरोधाभावस्तच्छब्दार्थः । आर्यमर्यादां भिन्दानाश्चाटा विश-
ष्यन्ते । भटास्तु सेवका मिथ्याभाषिणस्तेषां सर्वेषां राजानस्तार्किकास्तैर-
प्रवेश्यमनाक्रमणीयमिदं ब्रह्मात्मैकत्वमिति यावत् । शास्त्रादिप्रसादमृन्मै-
रगम्यत्वे प्रमासमाह । कस्तमिति । देवतादेर्वरप्रसादेन लभ्यमित्यत्र श्रु-
तिस्मृतिवादाः सन्ति । तेभ्यश्च शास्त्रादिप्रसादहीनैरलभ्यं तत्त्वमिति निश्चि-
तमित्यर्थः । शास्त्रादिप्रसादवतामेव तत्त्वं सुगममित्यत्र अत्रैतं स्मार्त्तञ्च

यो ह वै शिष्टो साधानं स प्रत्याधानं संस्थू-
णं सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्वि ।

तस्मात्परब्रह्मव्यतिरेकेण संसारो नाम नान्यदस्त्वन्तरमस्ति
तस्मात् सुष्ठूच्यते । ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं
ब्रह्मास्मीति नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोत्र इत्यादि
श्रुतिशतेभ्यः । तस्मात्परस्यैव ब्रह्मणः सत्यस्य सत्यं नामो-
पनिषत्परा । चतुर्थाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणं ।

ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति प्रस्तुतं । तत्र यतो जगज्जातं य-
न्मयं यस्मिंश्च लीयते तदेकं ब्रह्मेति विज्ञापितं । किमात्मकं
पुनस्तज्जगज्जायते लीयते च पञ्चभूतात्मकं । भूतानि च
नामरूपात्मकानि । नामरूपे सत्यमित्यपि ह्युक्तं । तस्य
सत्यस्य पञ्चभूतात्मकस्य सत्यं ब्रह्म । कथं पुनर्भूतानि सत्य-
मिति मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणं । मूर्त्तामूर्त्तभूतात्मकत्वात्कार्यक-

लिङ्गान्तरं दर्शयति । तदेजतीति । ब्रह्माद्वितीये सर्वप्रकारविरोधाभावे
फलितमाह । तस्मादिति । संसारिणो ब्रह्मणोऽर्थान्तरत्वाभावे श्रुतीनामा-
नुकूल्यं दर्शयति । तस्मादिति । अद्वैते श्रुतिसिद्धे विचारनिष्पन्नमर्थसु-
पसंहरति । तस्मात्परस्येति । चतुर्थस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

वृत्तवर्त्तिष्यमाणयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । ब्रह्मेति । ब्रह्म
ते ब्रवाणीति प्रकृत्य, व्यैव त्वा ज्ञपयिष्यामीति प्रतिज्ञाय जगतो जन्मा-
दयो यतस्तद्वितीयं ब्रह्मेति व्याख्यातमित्यर्थः । जन्मादिविषयस्य जग-
तः स्वरूपं शृच्छति । किमात्मकमिति । विप्रतिपत्तिनिरासार्थं तत्स्वरूप-
माह । पञ्चेति । कथं तर्हि नामरूपकर्मात्मकं जगदित्युक्तं तत्वाह ।

रणात्मकानि भूतानि प्राणा अपि सत्यं । तेषां कार्यकरण-
 त्मकानां भूतानां सतत्त्वनिर्दिधारयिषया ब्राह्मणद्वयमार-
 भ्यते सैवोपनिषद्ग्राह्या । कार्यकरणसतत्त्वावधारणद्वारे-
 ण हि सत्यस्य सत्यं ब्रह्मावधार्यते । अतोक्तं प्राणा वै
 सत्यं तेषामेष सत्यमिति । तत्र के प्राणाः कियन्त्यो वा प्राण-
 विषया उपनिषदः का इति च ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन करणा-
 नां स्वरूपसंवधारयति । पथिगतकूपारामाद्यवधारण-
 वत् । यो ह वै शिशुं साधनं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं
 वेद तस्येदं फलं । किन्तु संस्रंसं सङ्घट्टकान् ह द्विषती
 द्वेषकृत्तृन् भ्रातृव्यान् भ्रातृव्या हि द्विविधा भवन्ति द्विषन्तीऽ-

भूतानीति । तत्र नामकमाह नामरूपे इति । भूतानां सतत्त्वे कथं ब्र-
 ह्मणः सतत्त्ववाचो युक्तिरित्याशङ्क्याह । तस्येति । तत्सतप्रमितप्रवधा-
 रेणाद्वाध्येषु भूतेषु सतत्त्वसिद्धिरिति शङ्कयित्वा समाधत्ते । कथमित्या-
 दिना । सच्च तत्रच सतप्रमिति व्युत्पत्त्या भूतानि सतप्रशब्दवाच्यानि
 विवक्षन्ते चेत्कथं तर्हि कार्यकारणसङ्घातस्य प्राणानाञ्च सतप्रत्वमुक्तं तत्रो-
 च । भूतेति । यथोक्तभूतरूपत्वात्कार्यकारणानां तदात्मकानि भूतानि
 सतप्रानीतप्रज्ञीकारात्कार्यकारणानां सतप्रत्वं प्राणा अपि तदात्मकाः सतप्र-
 शब्दवाच्या भवन्तीति । प्राणा वै सतप्रमितप्रविरुद्धमित्यर्थः । एवं पात-
 निकां कृत्वोत्तरब्राह्मणद्वयस्य विषयमाह । तेषामिति । उपनिषद्ग्राह्या-
 नाय ब्राह्मणद्वयमित्युक्तिविरुद्धमेतदित्याशङ्क्याह । सैवेति । कार्यका-
 रणात्मकानां भूतानां स्वरूपनिर्धारणैवोपनिषद्ग्राह्येतत्त्व हेतुमाह । कार्य-
 ति । ब्राह्मणद्वयमेवमवतार्यं शिशुब्राह्मणस्याधान्तरसङ्गतिमाह । अतो-
 त्प्रादिना । उपनिषदः काः कियन्त्यो वेत्युपसङ्घातव्यमित्याकाङ्क्षाया-
 मिति शेषः । ब्रह्म चेदवधारयितुमिष्टं तर्हि तदेवावधार्यतां किमिति
 मध्ये करणस्वरूपसंवतार्यते तत्राह । पथीति । ब्राह्मणतात्पर्यमुक्त्वा

अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येद

द्विषन्तश्च तत्र द्विषन्तो ये भ्रातृव्यास्तान् द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्वि सप्त ये शीर्षेण्याः प्राणा विषयोपलब्धिद्वाराणि तत्प्रभवा विषयरागाः सहजत्वादुभ्रातृव्याः ।

ते ह्यस्य स्वात्मस्थां दृष्टिं विषयविषयां कुर्वन्ति । तेन ते द्वेष्टारो भ्रातृव्याः । प्रत्यगात्मक्षेत्रप्रतिषेधकरत्वात् । काठके चीत्तं । पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्नित्यादि । तत्र यः शिश्वादीन् वेद तेषां याथाव्यवधारयति स एतान् भ्रातृव्यानवरुणद्वयपाह्णोति विनाशयति । तस्मै फलश्रवणेनाभिसुखीभूतायाह । अयं वाव शिशुः । कोऽसौ । योऽयं मध्यमः प्राणः । शरीरमध्ये यः प्राणो लिङ्गात्मा यः पञ्चधा शरीरमाविष्टो बृहत्प्राण्डरवासः सोमराजन्नित्युक्तः । यस्मिन्वाङ्मनःप्रभ-

तदक्षराणि योजयति । यो हेतुः प्रादिना । विशेषणस्यार्थं भ्रातृव्यान् भिनत्ति । भ्रातृव्या हीति । के पुनरत्र भ्रातृव्या विवक्ष्यन्ते तत्राह । सप्तमेति । कथं ओत्सादीनां सप्तत्वं द्वारभेदादित्याह । विषयेति । कथं तेषां भ्रातृव्यत्वमित्याशङ्क्य विषयाभिजापद्वारेणेत्याह । तत्प्रभवा इति ।

तथापि कथं तेषां द्वेष्टृत्वमत आह । तेहीति । अथेन्द्रियाणि विषयविषयां दृष्टिं कुर्वन्त्येवात्मविषयामपि तां करिष्यन्ति । तत्र यथोक्तभ्रातृव्यत्वं तेषामिति तत्राह । प्रत्यगिति । इन्द्रियाणि विषय प्रवक्ष्यानि तत्रैव दृष्टिहेतवो न प्रत्यगात्मनीतत्र प्रमाणमाह । काठके चेति । फलितसुषप्तं हरति । तत्रेति । उक्तविशेषणेषु भ्रातृव्येषु सिद्धेष्विति यावत् । प्राणे वागादीनि प्रविभक्तत्वे हेतुमाह । पङ्कीशेति । यथा जातग्रो हव-

मेवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणाः स्थूणान्नं दाम ॥ १ ॥

तौनि करणानि विषक्तानि । पड्डीशशङ्कुनिदर्शनात् एष
शिशुरिव विषयेष्वितरकरणवदपटुत्वाच्छिशुः साधनमि-
त्युक्तं किं पुनस्तस्य शिशोर्वत्स्थानीयस्य करणात्मन आ-
धानं । तस्येदमेव शरीरमाधानं कार्यात्मकं । आधीयते-
ऽस्मिन्नित्याधानं । तस्य हि शिशोः प्राणस्येदं शरीरमधि-
ष्ठानं । अस्मिन् हि करणान्यधिष्ठितानि प्रलब्धात्मकान्युप-
लब्धिद्वारं भवन्ति न तु प्राणमात्रे विषक्तानि । तथा हि दर्शि-
तमजातशत्रुणा । उपसंहृतेषु करणेषु विज्ञानमयो नोप-
लभ्यते । शरीरदेशे व्यूढेषु तु करणेषु विज्ञानमय उपलभ्य-
मान उपलभ्यते । तच्च दर्शितं पाणिपेषप्रतिबोधनेन । इदं
प्रत्याधानं । शिरःप्रदेशविशेषेषु प्रति प्रत्याधीयत इति
प्रत्याधानं । प्राणः स्थूणा अन्नपानजनिता शक्तिः प्राणो बल-
मिति पर्यायाः । बलावष्टम्भो हि प्राणोऽस्मिन् शरीरे । स

अतरोऽपि पादवन्धनकीलान् पर्यायेणोत्पाद्योत्क्रामति तथा प्राणो वागा-
दीनीति निदर्शनात्प्राण्ये विषक्तानि वागादीनि सिद्धानीत्यर्थः । शरीरस्य
प्राणं प्रत्याधानत्वं साधयति । तस्येति । शरीरस्याधिष्ठानत्वं स्फु-
टयति । अस्मिन् हीति । प्राणमात्रे विषक्तानि नोपलब्धिद्वाराणीत्यत्र
प्रमाणमाह । तथाहीति । देहाधिष्ठाने प्राण्ये विषक्तानि तान्युपलब्धिद्वार-
ाणीत्यत्राहुर्भवमनुकूलयति । शरीरेति । तत्रैवाजातशत्रुब्राह्मणसंवादं
दर्शयति । तच्चेति । शरीराश्रिते प्राण्ये वागादिषु विषक्तेषु उपलब्धिरुप-
लभ्यमानत्वमिति यावत् । प्रत्याधानत्वं शिरसो व्युत्पादयति । प्रदेशेति ।
उत्पत्त्यर्थस्य प्राणस्य स्थूणत्वं समर्थयते । वनेति । अयं सुमूर्धुरात्मा यस्मिन्

यत्रायमात्माऽवत्यं नित्यसंमोहमिवेति दर्शनात् । यथा वत्सः
 स्थूणावष्टम्भः । एवं शरीरपक्षपाती वायुः प्राणः स्थूणेति ।
 केचिदन्नं दाम । अन्नं हि भुक्तं त्रेधा परिणमते । यः स्थू-
 लः परिणामः स एतद्द्वयं भूत्वे मामप्येति सूत्रञ्च पुरीषञ्च ।
 यो मध्यमो रसः सारः स लोहितादिक्रमेण स्वकार्यं शरी-
 रं साप्तधातुकं उपचिनोति । स्वयोन्यन्नागमे हि शरीरमुप-
 चीयतेऽन्नमयत्वात् । विपर्ययेऽपचीयते पतति । यस्त्वणिष्टी
 रसोऽमृतमूर्कप्रभाव इति च कथ्यते । स नाभेरूर्ध्वं हृदयदेश-
 मागत्य हृदयादिप्रसृतेषु हाससतिनाडीसहस्रेष्वनुप्रविश्य
 यत्तत्कारणसङ्घातरूपं लिङ्गं शिशुसंज्ञकं तस्य शरीरे स्थिति-
 कारणं भवति बलमुपजनयत्स्थूणाख्यं तेनान्नमुभयतः प्राश-
 वत्सदामवत् प्राणशरीरयोर्निर्वन्धनं भवति ॥ १ ॥

ज्ज्वाले देहमवधुभावं नीत्वा समोहमिव प्रतिपद्यते तदोत्क्रामतीति पष्ठे
 दर्शनादिति यावत् वत्सावष्टम्भोऽस्मिन्देहे प्राण इत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथे-
 ति । भर्तृप्रपञ्चपक्षं दर्शयति । शरीरेति । उक्तं हि प्राण इत्युक्त्वा-
 र्चनिश्चासकम्पानं वायुः शरीरः शरीरपक्षपाती गृह्यते । एतदां स्थूणायां
 शिशुः प्राणः करणदेवता लिङ्गपक्षपाती गृह्यते । स देवः प्राण एतस्मिन्-
 वाह्ये प्राणे बह इति तद्व्याख्यातुं भूमिकां करोति । अन्नं हीति ।
 त्वगृह्णामांसवेदोमज्जास्थिशुक्रेभ्यः सप्तभ्यो धातुभ्यो जातं साप्तधातुकं ।
 तथापि कथमन्नस्य दामत्वं तदाह । तेनेति । १ ।

तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तद्या इमा
अक्षन्लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनं रुद्रोन्वायत्तो
ऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका
तयादित्यो यत् दृष्ट्वा तेनाग्निर्यच्छुक्लतेनेन्द्रोऽ

इदानीन्तस्यैव शिशोः प्रत्याधाने जडस्य चक्षुषि का-
श्चनोपनिषद् उच्यन्ते । तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते ।
तं करणात्मकं प्राण शरीरेऽन्नबन्धनं चक्षुष्यदृढं एता वक्ष्यमा-
णाः सप्त सप्तसंख्यका अक्षितयोऽक्षितिहेतुत्वादुपतिष्ठन्ते ।
यद्यपि सन्तकरणे तिष्ठन्निरूपपूर्वं आत्मनेपदीभवति । इहापि
सप्त देवताभिधानानि सन्तस्थानीयानि करणानि । तिष्ठ-
तेरतोऽत्राप्यात्मनेपदं न विरुद्धम् । कास्ता अक्षितय इत्यु-
च्यन्ते । तत्तत्र या इमाः प्रसिद्धा अक्षन्नक्षिणि लोहिन्यो
लोहिता राजयो रेखास्ताभिर्द्वादभूताभिरेतं मध्यमं प्राणं
रुद्रोऽन्वायत्तोऽनुगतः । अथ या अक्षन्नक्षिणि आपो
धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्यमानास्ताभिरद्भिर्द्वादभूताभिः पर्ज-
न्यो देवतात्माऽन्वायत्तोऽनुगत उपतिष्ठत इत्यर्थः ।

यो ऋर्वं शिशुमित्प्रादौ सृष्टिनिश्चयादिपदार्थान् व्याख्यायानन्तरस-
न्दर्भस्य तात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरवाक्यनुपादाय व्याकरोति । इदानीमित्प्रादिना ।
ननु यत्र सन्नेषोपस्थानं क्रियते ततैवोपपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति ।
उक्तं हि । उपान्त्नकरणे (पा० १।३।२५) इति । दृश्यते च आ-
दित्प्रं गायत्र्योपतिष्ठत इति । न चान्न सन्नेष किञ्चित् क्रियते । किन्तु-
न्नाक्षयहेतुत्वात्प्राणस्य । सप्ताक्षितय इत्येवोपनिषदो विवक्ष्यन्ते तत्राह ।

धर्यैनं वर्त्तन्त्या पृथिव्यान्वायत्ता द्यौरुत्तरया ना-
स्यानं क्षीयतेय एवं वेद ॥ २ ॥

तदेष श्लोको अवत्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्त-
स्मिन्यशो निहितं विश्वरूपं तस्यासत ऋषयः

सचान्नभूतोऽन्नितिः प्राणस्य पर्जन्ये वर्षति आनन्दिनः प्राणा
भवन्तीति श्रुत्यन्तरात् । या कनीनका दृक्शक्तिः तथा क-
नीनकया द्वारेण आदित्यो मध्यमआणमुपतिष्ठते । यत् कृष्णं
चक्षुषि तेनैनमग्निसुपतिष्ठते । यच्छुक्लं चक्षुषि तेन्द्रो ऽध-
रया वर्त्तन्त्या पञ्चमणा एनं पृथिव्यन्वायत्ता ऽधरत्वसा-
मान्यात् । द्यौरुत्तरयोर्ध्वत्वसामान्यात् । एताः सप्तान्नभूताः
प्राणस्य सन्ततमुपतिष्ठन्ते इत्येवं यो वेद तस्यैतत् फलम् ।
जास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥

• तत्तत्रैतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रो भवति । अर्वाग्बिल-
श्चमस इत्यादिः । तत्र मन्त्रार्थमाचष्टे श्रुतिः अर्वाग्बिल-

यद्यपीति । सन्त्रेण कस्य चिदनुष्ठानस्य करणे विवक्षिते तिष्ठतिरूपपूर्वो
यद्यथात्मनेपदी भवति तथाप्यत्र सप्त रुद्रादिदेवतानामानिमन्त्रवदवस्थितानि
तैश्च करणान्युपासनानुष्ठानान्यत्र क्रियन्ते । अतस्तिष्ठतिरूपपूर्वस्यात्मनेपद-
मविरुद्धमिति योजना । लोहितरेखाभी रुद्रस्य प्राणस्यत्यनुगतेरनन्तरमि-
त्यथशब्दार्थः । पर्जन्यस्यान्नद्वारा प्राणाक्षयहेतुत्वे प्रमाणमाह । पर्जन्य
इति । कथं पुनरेतेषां प्राणस्ययक्षितत्वं सर्वेषां सिध्यति तत्राह । एता
इति । सन्मथुपास्तिफलमाह । इत्येवमिति ॥ २ ॥

रुद्रादिशब्दानां देवताविषयत्वान्मन्त्रस्यापि तद्विषयतेत्याशङ्क्य चक्षुषि
रुद्रादिगणस्योक्तत्वात् इन्द्रियसम्बन्धात्तस्य करणग्रामत्वप्रतीतेस्तद्विषयश्लोको

सप्त तीरं वागष्टमी ब्रह्मणा समिदानेत्यर्वाग्विल-
 च्चमस ऊर्ध्वबुध इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्विलच-
 मस ऊर्ध्वबुधस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति
 प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपं प्राणानेतदाह
 तस्यासत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणा वा ऋषयः
 प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा समिदानेति वा-
 ग्षष्टमी ब्रह्मणा संविन्दे ॥ ३ ॥

श्चमस ऊर्ध्वबुध इति । कः पुनरसौ अर्वाग्विलचमस ऊ-
 र्ध्वबुधः । इदं तच्छिरश्चमसाकारं हि तत् । कथमेष ह्य-
 र्वाग्विलो मुखस्य विलरूपत्वात् शिरसो बुधाकारत्वादूर्ध्वबु-
 धस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति । यथासौमश्चमसे । एवं
 तस्मिन्क्षिरसि विश्वरूपं नानारूपं निहितं स्थितं भवति ।
 किं पुनस्तद्यशः प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणाः श्रीनादयो
 वायवश्च मरुतः सप्तधा तेषु प्रसृता यश इत्येतदाह मन्त्रः
 शब्दादिज्ञानहेतुत्वात् । तस्यासत ऋषयः सप्ततीर इति । प्रा-
 णाः परिस्यन्दात्मकास्त एव च ऋषयः प्राणानेतदाह मन्त्रः
 वागष्टमी ब्रह्मणा समिदानेति । ब्रह्मणा संवादं कुर्वत्यष्टमी

न प्रसिद्धदेवताविषय इत्यभिप्रेत्याह । तत्रेति । मन्त्रस्य व्याख्यानसामे-
 चत्वं तत्रेत्युच्यते । शिरसश्चमसाकारत्वमस्यष्टमित्याशङ्क्य समाधत्ते । कथ-
 मित्यादिना । वागष्टमीत्युक्तम् । तस्याः सप्तमत्वेनोक्तत्वाच्च चैकस्या द्वित्व-
 मित्याशङ्क्याह । ब्रह्मणेति । शब्दराशिर्ब्रह्म तेन संवादः संसर्गस्तं गच्छ-

इमावेव गौतमभरद्वाजा वयमेव गौतमोऽयं
 भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव
 विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपा-
 वयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवान्निर्वाचा ह्यन्न-
 मद्यतेऽत्तिर्ह वै नामैतद्वदन्निरिति सर्वस्यात्ता

भवति । तद्धेतुमाह वाग्घाष्टमी ब्रह्मणा संविदन्ते इति ॥३॥

के पुनस्तस्य चमसस्य तीरे आसते ऋषय इति । इमा-
 वेव गौतमभरद्वाजौ कर्णौ अयमेव गौतमोऽयं भरद्वाजो
 दक्षिणश्चेत्तरश्च विपर्ययेण वा । तथा चक्षुषो उपदिशन्नु-
 वाच इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी । दक्षिणं विश्वामित्र
 उत्तरं जमदग्निः विपर्ययेण वा इमावेव वसिष्ठकश्यपौ
 नासिके उपदिशन्नुवाच । दक्षिणः पुटो भवति वशिष्ठः ।
 उत्तरः कश्यपः । पूर्व्ववद्वा । वागेवान्निरदनक्रियायोगा-
 त्सप्तमी वाचा ह्यन्नमद्यते । तस्मादत्तिर्ह वै प्रसिद्धं नामैत-
 दत्तृत्वादन्निरिति । अत्तिरेव सन् यदन्निरुच्यते प्रोक्षेण स-

न्तीति शब्दराशिस्तुत्यायन्ती वागष्टमी स्यादिति यावत् । तथापि सप्तमत्वं
 विहाय कथमष्टमत्वं तत्राह । तद्धेतुमिति ॥ ५ ॥

वक्तृत्वात्तत्त्वभेदेन द्विधा वागिष्टा तत्र वक्तृत्वेनाष्टमी सप्तमी चात्तृत्वे-
 नेत्यविरोधः । रसना तृपलब्धिहेतुमिति भावः विपर्ययेण वा इत्येतत्पूर्व्व-
 वदित्युच्यते । अत्रिः सप्तम इति सप्तम्वः । अत्रित्वे हेतुः अदनक्रिया-
 योगादिति । हेतुं साधयति । वाचा हीति । साध्यमर्थं निगमयति ।
 इतस्स दिवि । तर्हि कथमन्निरिति व्यपदिश्यतेऽत आह । अत्तिरेवेति ।

भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

इ वाव ब्रह्मणो रूपे भूतञ्चैवाभूतञ्च मर्त्यञ्च
मृतञ्च स्थितञ्च यच्च सच्च त्यच्च ॥ १ ॥

व्यस्यैतस्यान्नजातस्य प्राणस्यान्निर्वचनविज्ञानादन्ता भवति ।
अन्तैव भवति । नामुष्मिन्नन्येन पुनः प्रत्यपद्यत इति ।
एतदुक्तं भवति सर्वमस्यान्नं भवति । य एवमेतद्यथोक्तं
प्राणयाथात्म्यं वेद स एवं मध्यमः प्राणो भूत्वाऽऽधानग-
तो भोक्तैव भवति । न भोज्यं भोज्याद्व्यावर्तत इत्यर्थः
॥ ४ ॥ चतुर्थस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

तत्र प्राणा वै सत्यमित्युक्तम् । याः प्राणानामुपनि-
दस्ता ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन व्याख्याताः । एते ते प्राणा इ-
व । ते किमात्मकाः । कथं वा तेषां सत्यत्वमिति च वक्तव्य-
मिति । पञ्चभूतानां सत्यानां कार्य्यकरणात्मकानां स्वरूपा-

प्राणस्य यदन्नजातं तदेतस्य सर्वस्यान्ता भवति अन्तिनिर्वचनविज्ञानादि-
सम्बन्धः । सर्वमस्येत्यादिवाक्यमर्थोक्तिपूर्वकं प्रकटयति । अन्तैवेति ।
केन्द्रमन्तिनिर्वचनं कृतमेतद्विज्ञानफलं किन्तु प्राणयाथात्यवेदनप्रयुक्तमि-
त्याह । य एवमिति ॥ ४ ॥ चतुर्थस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

सम्बन्धं यक्तुं वृत्तहीर्तयति । तत्रेति । अजातयात्र ब्राह्मणावसान-
सम्बन्धः । उपनिषदो रूपाद्यभिधानानि चकारादुक्तमित्यनुषङ्गः । उक्त-
रब्राह्मणतात्यर्थमाह । ते किमात्मका इति । ब्रह्मणो निर्धारणीयत्वा-
दिमिति भूतानां सत्त्वं निर्धार्यते तत्राह । यदुपाधीति । तेषामुपाधि-

धारणार्थमिदं ब्राह्मणमारभ्यते । यदुपाधिविशेषापनयद्वारेण
 नेति नेतीति ब्रह्मणः सत्त्वं निर्दिधारयिषितम् । तत्र द्विरूपं
 ब्रह्म पञ्चभूतजनितकार्यकरणसम्बद्धं मूर्त्ताऽमूर्त्ताख्यं मर्त्या-
 मृतस्वभावं तज्जनितवासनारूपञ्च सर्वज्ञं सर्वशक्ति सोपा-
 ख्यं भवति । क्रियाकारकफलात्मकञ्च सर्वव्यवहारास्पदम् ।
 तदेव ब्रह्म विगतसर्वोपाधिविशेषं सस्यग्दर्शनविषयमजमजर-
 ममृतमभयं बाह्यमनसयोरप्यविषयमद्वैतत्वान्नेति नेतीति नि-
 दिश्यते । तत्र यदपोहद्वारेण नेति नेतीति निर्दिश्यते ब्रह्म ।
 ते एते द्वे वाव वाव शब्दोऽवधारणार्थः । द्वे एवेत्यर्थः । ब्रह्म-
 णः परमात्मनो रूपे रूप्यते याभ्यामरूपं परम्ब्रह्माविद्याभ्या-
 रोपणाभ्यां के ते द्वे । मूर्त्तञ्च एव मूर्त्तमेव च । तथा अमू-
 र्तञ्च एवामूर्त्तमेव चेत्यर्थः । अन्तर्णीतस्वात्मविशेषणे मूर्त्ता-
 मूर्त्ते द्वे एवेत्यवधार्यते । कानि पुनस्तानि विशेषणानि

भूतानां स्वरूपावधारणार्थं ब्राह्मणमिति सम्बन्धः । सत्यस्य सत्यमित्यत्र
 षष्ठ्यन्तसत्यशब्दितं हेयं प्रथमान्तसत्यशब्दितमादेयं तयोराद्यस्वरूपोक्त्यर्थ-
 मथेत्यतः प्राक्तन वाक्यं तदूङ्माब्राह्मणसमाप्तेरादेयनिरूपणार्थमिति रुमु-
 दाशार्थः । सविशेषमेव ब्रह्म न निर्विशेषमिति केचित् तान्निराकर्तुं विभ-
 जते । तत्रेति । ब्राह्मणार्थं पूर्वोक्तनीत्या स्थिते सतीति यावत् । द्वे
 वावेत्यादिश्रुतेः सोपाधिकं ब्रह्मरूपं विवृणोति । पञ्चभूतेति । शब्दप्रचय-
 विषयत्वं सोपाख्यत्वम् । निरुपाधिकं ब्रह्मरूपं दर्शयति । तदेवेति ।
 एवं सूक्तिसारचय्य अक्षराणि व्याकरोति । तत्रेत्यादिना । द्वैरूप्ये
 सतीति यावत् । अमूर्त्तमेत्यत्र चत्तारादेवकारास्तुपेक्षितं विवक्षितब्रह्मणो

तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमे-
तत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यै-

मूर्त्तामूर्त्तयोरित्युच्यन्ते । मर्त्यञ्च मर्त्यं सरणधर्म्यमृतञ्च तद्वि-
परीतं स्थितं परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं यत् स्यात्तु यच्च याती-
ते यद्वाप्यपरिच्छिन्नं स्थितं विपरीतं सच्च सदित्यन्नेभ्यो
वैशेष्यमाणासाधारणधर्मविशेषवत् त्वञ्च तद्विपरीतं त्याद्-
येव सर्व्वदा परीक्षाभिधानार्हम् ॥ १ ॥

तत्र चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्त्तं तथाऽमूर्त्तञ्च । कानि
मूर्त्तविशेषणानि कानि चेतराणीति विभज्यन्ते । तदेत-
न्मूर्त्तं मूर्च्छितावयवमितरेतरानुप्रविष्टावयवं घनं संहतमि-
त्यर्थः । किं तद्यदन्यत् कस्मादन्यत् वायोश्चान्तरिक्षाच्च भूत-
द्वयात्परिशेषात्पृथिव्यादिभूतत्रयमेतन्मर्त्यं यदेतन्मूर्त्ताख्यं भूत-
त्रयं इदं मर्त्यं सरणधर्मि । कस्मान्यस्मात्स्थितमेतत् परि-

रूपद्वयमवधारितञ्चैकत्वत्वादीनि वक्ष्यमाणविशेषणान्यवधारणविरोधादयु-
क्तानीत्याशङ्क्याह । अन्तर्णीतेति । मूर्त्तामूर्त्तयोरन्तर्भावितानि स्वात्मनि
यानि विशेषणानि तान्याकाङ्क्षाद्वारा दर्शयति । कानि पुनरित्यादिना ।
यद्गतिपूर्वकं स्यात्तु तन्परिच्छिन्नं स्थितमिति योजना । विशेष्यमाणात्वं
प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वम् ।

तत्रेति निर्धारणार्था सप्रसी । तत्र प्रत्येकं मूर्त्तामूर्त्तचतुष्टयविशेषणत्वे
समंति यावत् । कथं स्थितत्वे मर्त्यत्वं तत्राह । परिच्छिन्नं हीति ।
तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । अथेत्यादिना । अतो मर्त्यत्वान्मूर्त्तमिति शेषः ।
मूर्त्तत्वमर्त्यत्वयोरन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावः द्योतयितुं वा शब्दः । कथं पुन-
र्यदर्थं धर्मेण विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च निश्चेतव्यस्तत्राह । अन्यो-

तस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो
ह्येष रसः ॥ २ ॥

च्छिन्नं ह्यर्थान्तरेण सम्प्रयुज्यमानं विरुध्यते । यथा घटः स्तम्भ-
कुड्यादिना तथामूर्त्तं स्थितं परिच्छिन्नमर्थान्तरसम्बन्धि ।
ततोऽर्थान्तरविरोधान्नत्यमेतत्तद्विशेष्यमाणासाधारणधर्मवत् ।
तस्माद्वि परिच्छिन्नं परिच्छिन्नत्वान्मर्यमती मूर्त्तम् । मूर्त्तत्वाद्वा
मर्थं मर्त्यत्वात् स्थितं स्थितत्वात् सत् । अतोऽन्योन्याव्यभिचा-
राच्चतुर्णां धर्माणां यथेष्टं विशेषणविशेष्यभावो हेतु हेतुमद्भावश्च
दर्शयितव्यः । सर्वथाऽपि तु भूतत्रयं चतुष्टयविशेषणविशिष्टं
मूर्त्तं रूपं ब्रह्मणः । तत्र चतुर्णामेकस्मिन् गृहीते विशेषणे
इतरङ्गुहीतमेव विशेषणमित्याह । तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य
स्थितस्यैतस्य सतश्चतुष्टयविशेषणस्य भूतत्रयस्येत्यर्थः । एष
रसः सार इत्यर्थः । त्रयाणां हि भूतानां सारिष्ठः सविता ।
एतत् साराणि त्रीणि भूतानि यत एतत् त्रितयविभज्यमान-

न्येति रूपरूपीभावस्यापि व्यवस्थाभावमाशङ्क्याह । सर्वथापीति । तस्यै-
तस्यैष रस इति वक्तव्ये किमिति मूर्त्तस्येत्यादिना विशेषणचतुष्टयमनूद्यते
तत्राह । तत्रेति । सारत्वं साधयति । त्रयाणां हीति । तत्र प्रतिज्ञा-
मनूद्य हेतुमाह । एतदिति । एतेन सवित्समण्डलेन कृतानि विभज्य-
मानान्यसङ्कीर्णानि शुक्लकृष्णलोहितमित्येतानि रूपाणि विशेषणानि येषां
ष्टव्यमेजसां तानि तथा । ततो भूतत्रयकार्यमध्ये सवित्समण्डलस्य प्राधा-
न्यमित्यर्थः । य एष तपति अस्यार्थमाह । आधिदैविकस्येति । हेतु-

अथामूर्त्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्
तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य ।

रूपविशेषणानि भवन्ति । आधिदैविकस्य कार्यस्यैतद्रूपं य
सविता यदेतन्मण्डलं तपति । सती भूतवयस्य हि यस्मादे
रस इत्येतद्गृह्यते । मूर्त्ती ह्येव सविता तपति । सारिष्ठश्च
यत्त्वाधिदैविकं कारणं मण्डलस्याभ्यन्तरं तद्वक्ष्यामः ॥ २ ॥

अथामूर्त्तमथाधुनाऽमूर्त्तमुच्यते । वायुश्चान्तरिक्षञ्च यत्प
रिशेषितं भूतद्वयं एतदमृतममूर्त्तत्वादस्थितमतोऽविरुद्धमा
कैनचिदमृतममरणधर्म्मेतद्यत् स्थितविपरीतं व्याप्य परि
च्छिन्नं यस्माद्यदेतदन्येभ्योऽप्रविभज्यमानविशेषमतस्यं त्यदि
परोक्षाभिधानार्हमेव पूर्ववत् । तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृत
स्यैतस्य यत एतस्य त्वस्य चतुष्टयविशेषणस्यामूर्त्तस्यैव रसः
कोऽसौ । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः कारणोत्सको हिरण्य

वाक्यमादाय तस्य तात्पर्यमाह । सत इति । मण्डलमेवैतच्छब्दार्थः
मण्डलपरिग्रहे हेतुमाह । मूर्त्ते हीति । मूर्त्तमहणस्योपलक्षणत्वात् चतु
र्णामन्वयो हेतुत्वार्थः । अतश्च मण्डलात्मा सविता भूतवयकार्यमध्यं
भवति प्रधानं कार्यकारणयोरैकरूप्यस्यैतत्सर्गिकत्वादित्याह । सारिष्ठश्चेति
मण्डलञ्चेदाधिदैविकं कार्यं किम्पुनस्तथाविधं कारणमिति तदाह । य
त्त्विति । २ ।

आधिदैविकं मूर्त्तमभिधाय तादृगेवामूर्त्तं प्रतीकोपादानपूर्वकं स्फुट
यति । अथेत्यादिना । अमूर्त्तमुभयत्वहेतुत्वेन सम्बध्यते । अपरिच्छि
न्नत्वमविरोधे हेतुः । अमूर्त्तत्वादीनां मिथो विशेषणविशेष्यभावो हेतु
हेतुमज्ञावच्च यथेष्टं द्रष्टव्य इत्याह । पूर्ववदिति । पुनरुक्तिरपि पूर्व

त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त-
स्य ह्येष रस इत्यभिदैवतं ॥ ३ ॥

गर्भः प्राण इत्यभिधीयते । यः स एषः अमूर्तस्य भूतद्वयस्य
रसः पूर्ववत् सारिष्ठः । एतत्पुरुषसारञ्चामूर्तं भूतद्वयं हिर-
ण्यगर्भलिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरव्याकृतात्तस्मात्ताद-
र्थ्यात्तत्सारं भूतद्वयम् ।

त्यस्य ह्येष रसो यस्माद्यी मण्डलस्यः पुरुषो मण्डलवन्न
गृह्यते सारश्च भूतद्वयस्य तस्मादस्ति मण्डलस्यस्य पुरुषस्य
भूतद्वयस्य च साधर्म्यम् । तस्माद्युक्तं प्रसिद्धवद्वेतूपादानं त्यस्य
ह्येष रस इति । रसः कारणं हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा चेतन
इति केचित् । तत्र च किल हिरण्यगर्भविज्ञानात्मनःकर्म

वत् । य एष इत्यादिप्रतीकग्रहणं तस्य व्याख्यानं । करणात्मक इति
यथा भूतत्वयस्य मण्डलं सारिष्ठसक्तं तद्वदित्याह । पूर्ववदिति । सारि-
ष्ठत्वानूद्य हेतुमाह । एतदिति । तादर्थ्याद्भूतद्वयस्य भूतत्वयोपसर्जनस्य
स्वयं प्रधानस्य हिरण्यगर्भारम्भार्थत्वादिति यावत् । भूतद्वयम्भूतत्वयो-
पसर्जनमिति शेषः ।

हेतुमवतार्य व्याचष्टे । त्यस्य हीति । पुरुषशब्दादुपरिष्टात्त्वशब्दो
द्रष्टव्यः । अमूर्तत्वादिति विशेषणचतुष्टयवशिष्ट्यासाधर्म्यं तत्फलमाह ।
तस्मादिति । स्वमतसुक्ता भर्तृप्रपञ्चमतमाह । रस इति । त्यस्य हीत्या-
दौ रसशब्देन भूतद्वयकारणसक्तं न च तच्चेतनादन्यत् न च जीवः । तथा-
ऽसामर्थ्यात् । नापि परः कौटस्थात् । तस्माच्चेतनः स्वरूपेणैव सत्येत्यर्थः ।
सोऽपि कथं भूतद्वयकारणमत आह । तत्रेति । परकीयपक्षः सप्रत्यर्थः ।
तत्कर्मण्यन्तासाधारणसम्प्रतिपन्नमित्यभिप्रेत्य क्लृप्त्युक्तं । यथाहुः ।

वायुन्तरिक्षयोः प्रयोक्तृ तत्कर्म वायुन्तरिक्षाधारं सदन्येष
भूतानां प्रयोक्तृ भवति । तेन स्वकर्मणा वायुन्तरिक्षयोः
प्रयोक्तेति तयो रसः कारणमुच्यत इति । तत्र मूर्त्तरसेना-
तुल्यत्वात् । मूर्त्तस्य तु भूतत्रयस्य रसो मूर्त्तमेव मण्डलं
दृष्टं भूतत्रयसमानजातीयं न चेतनः । तथा मूर्त्तयोरपि
भूतयोस्तत्समानजातीयेनैवामूर्त्तरसेन युक्तं भवितुम् । वाक्य-
प्रवृत्तेस्तुल्यत्वात् । यथा हि मूर्त्तामूर्त्तं चतुष्टयधर्मवती विभ-
ज्येते । तथा रसरसवतोरपि मूर्त्तामूर्त्तयोस्तुल्येनैव न्यायेन
युक्तो विभागः । न चार्धवैग्रसम् । मूर्त्तरसेऽपि मण्डलाधि-
पश्चेतनो विवक्ष्यत इति चेदत्यल्पमिदमुच्यते । सर्वत्रैव तु मूर्त्ता-

यो ह्येतन्निम्नण्डले विज्ञानात्मा एष स्वत्वविद्याकर्मपूर्वमज्ञापरिष्कृतो
विज्ञानात्मत्वमापद्यते । तदेतत्कर्मरूपं विज्ञानात्मनस्तद्वायुन्तरिक्षप्रयोक्तृ
भवतीति । ननु हिरण्यगर्भदेहस्य पञ्चभूतात्मकत्वाद्भूतद्वयोत्पत्तावपीतरभूतोः
त्पत्तिं विना कुतोऽस्य भोगः सिध्यत्यत आह । तत्कर्मैति वायुन्तरिक्षा-
धारं तद्रूपपरिणतमिति यावत् । वायुन्तरिक्षयोर्मूर्त्तयोरपसर्जनयो-
रिति शेषः । प्रयोक्ता हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा निराकरोति । तस्मैति ।
कत्र मूर्त्तरसेन सह ययोक्तामूर्त्तरसस्यास्तुल्यतेत्याशङ्क्याह । मूर्त्तस्येति ।
अमूर्त्तस्यासौ रसश्चेत्यमूर्त्तरसस्तेनेति यावत् । अमूर्त्तरसस्य चेतनस्ये तु रस-
योर्नैजात्यं स्यादिति भावः । अस्तु तयोर्वैजात्यं नेत्याह । यथाहीति ।
मूर्त्तं मर्त्यं स्थितं सदिति मूर्त्तस्य धर्मचतुष्टयममूर्त्तं असृष्टं व्यापि त्वदित्य-
मूर्त्तस्य भिन्नजनं । अक्षद्वोर्णत्वेन प्रदर्शनं यथा रसवतो मूर्त्तामूर्त्त-
योस्तुल्यत्वमुक्तं । तथा रस रसवोरपि । तयोस्तुल्येनैव प्रकारेण
प्रदर्शनमवचितं नत्वमूर्त्तरसः । चेतनो मूर्त्तौ रसस्त्वचेतन इति

अथाध्यात्ममिदमेव मूर्त्तं यदन्यत्राणाञ्च यश्चा-

मूर्त्तयोर्विद्वद्रूपेण विवक्षितत्वात् । पुरुषशब्दोऽचेतनेऽनुपपन्न इति चेत् । न । पक्षपुच्छादिविशिष्टस्यैव लिङ्गस्य पुरुषशब्ददर्शनात् । न वा इत्थं सन्तः शक्यामः । प्रजाः प्रजनयितुं नमान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवामेति । त एतान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्नित्यादौ अन्नरसमयादिषु च श्रुत्यन्तरेषु पुरुषशब्दप्रयोगादित्यधिदेवतमित्युक्तोपसंहार आध्यात्मविभागीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथाधुनाध्यात्म मूर्त्तमूर्त्तयोर्विभाग उच्यते । किन्तु-

युक्तो विभागः । अङ्गजतीयस्याप्रामाणिकत्वादित्याह । तथेति । अर्धवैशसं परिहर्त्तुं शङ्कते । मूर्त्तरसेऽपीति । अमूर्त्तरसश्चमूर्त्तरसशब्देनापि चेतनस्यैव ब्रह्मणो मण्डलापन्नस्य ग्रहणमित्येतद्दूषयति । अत्यल्पमिति । मण्डलस्य चेतनकार्यतयाऽचेतनत्वे सर्वस्य तत्कार्यतया तन्मात्रत्वाद्रसयोश्चेतनतेति विशेषणार्थक्यमित्यर्थः । मण्डलाधारस्य चेतनत्वं पुरुषशब्दवशादेष्टव्यमिति शङ्कते । पुरुषशब्द इति । अनुपपत्तिं परिहरति । नेत्यादिना । तदेव व्याकरोति । नवा इति । इत्थं विभक्ताः सन्तो नैव शक्यामो व्यवहारं प्रजनयितुमित्यालोच्य त्वक्षक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाङ्मनोरूपानिमान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषं संहतं लिङ्गं करवामेति मिश्रित्य अमी प्राणाः सप्तपुरुषालुक्तानेकं पुरुषं लिङ्गात्मानं क्षतमन्त इत्यर्थः । आदिशब्देन लौकिकमपि दर्शनं नष्टयते । नृत्वम्बरं तैत्तिरीयकं पुरुषशब्दप्रयोगः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यादिः । परकीयं व्याख्यानं प्रत्याख्याय प्रकृतं श्रुतिव्याख्यानमनुवर्तयति । अधिदेवतमिति ॥ १ ॥

चक्षुषो रसत्वं प्रतिज्ञापूर्वकं प्रकटयति । आध्यात्मिकस्येत्यादिना चक्षुषः सारत्वे शरीरावयवेषु प्राप्यन्त्यं हेत्वन्तराह । प्राप्यत्याश्चेति ।

यमन्तरात्मन्नाकाश एतन्मूर्त्तमेतत्स्थितमेतत्सत्त-
स्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य
सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥

नमिदमेव किञ्चिद् यदन्यत्प्राणाच्च वायोर्यश्चायमन्तरभ्यन्तर
आत्मन्याकाशः खं शरीरस्थश्च यः प्राण एतद्वये वर्जयित्वा यद-
न्यच्छरीरारम्भकं भूतत्रयमेतन्मूर्त्तमित्यादि समानमन्यत्पूर्वेण ।
एतस्य सतो ह्येष रसो यच्चक्षुरित्याध्यात्मिकस्य शरीरारम्भकस्य
कार्यस्यैष रसः सारस्तेन हि सारेणे सारवदिदं शरीरं सम-
स्तम् । यथाधिदैवतमादित्यमण्डलेन प्राथम्याच्च चक्षुषी एव
प्रथमे सम्भवत इति । तेजो रसो निरवर्त्तताग्निरिति लिङ्गा-
न्तैजसं हि चक्षुरेतत्सारमाध्यात्मिकं भूतत्रयं सतो ह्येष रस
इतिनूत्तत्त्वसारत्वे हेत्वर्थः ॥ ४ ॥

तत्र प्रजापत्याह । चक्षुषी एवेति । सम्भवतो जायमानस्य जन्तोश्चक्षुषी
एव प्रथमं प्रधाने सम्भवतो जायेते । शब्दं रेतसः सित्तस्य चक्षुषी एव
प्रथमे सम्भवत इति ब्राह्मणनित्यर्थः । चक्षुषः सारत्वे हेत्वन्तरमाह ।
तेज इति । शरीरमात्मन्याविशेषेण निष्पादकम् । तत् सर्वत्र सन्निहित-
मपि । तेजो विशेषतश्चक्षुषि स्थितम् । आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणो प्राविश-
दिति श्रुतेः । अतः तेजः शब्दपर्यायरसशब्दस्य चक्षुषि प्रवृत्तिरविरुद्धेति ।
भावः । इतश्च तेजःशब्दपर्यायो रसशब्दश्चक्षुषि सम्भवतीत्याह । तेजसो
हीति । प्रतिज्ञार्थमुपसंहरति । एतत्सारमिति । हेतुमवतार्य तस्यार्थ-
माह । सतो हीति ॥ ४ ॥

अथामूर्त्तं प्राणञ्च यश्चायमन्तरात्मनाकाश एतद-
मृतं तददत्तं तस्यै तस्यामूर्त्तस्यै तस्यामृतस्यै तस्य
यत एतस्य त्वस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुष-
स्तस्य ह्येष रसः ॥ ५ ॥

अथाधुनाऽमूर्त्तमुच्यते । यत्परिशेषितं भूतद्वयं प्राणञ्च
यश्चायमन्तरात्मनाकाश एतदमूर्त्तम् । अन्यत्पूर्ववत् । एतस्य
त्वस्यैष रसः सारो योऽयं दक्षिणेक्षन् पुरुषो दक्षिणेऽक्षन्निति
विशेषग्रहणं शास्त्रप्रत्यक्षत्वात् । लिङ्गस्य हि दक्षिणेऽक्षिणि वि-
शेषतोऽधिष्ठातृत्वं शास्त्रस्य प्रत्यक्षं सर्वं श्रुतिषु तथा प्रयोगद-
र्शनात् । त्वस्य हेऽष रसइति पूर्ववत् विशेषतोऽग्रहणादस्त्व-
मूर्त्तत्वसारत्वं हेत्वर्थः ॥ ५ ॥

चक्षुषो मूर्त्तत्वान्मूर्त्तभूतत्रयकार्यत्वं युक्तम् । साधर्म्याद्देहावयवेषु
प्राधान्याच्च तस्याध्यात्मिकभूतत्रयसारत्वसिद्धिरित्यर्थः । कुतो विशेषोक्ति-
रित्याशङ्क्याह । दक्षिण इति । शास्त्रस्य तेन वा दक्षिणेऽक्षिणि विशे-
षस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । द्वितीयं व्याख्यानमाश्रित्य हेत्वर्थं स्फुटयति ।
लिङ्गस्येति । हेतुमनूय तदर्थं कथयति । त्वस्येति । यथा पूर्वत्र च-
क्षुषि मूर्त्तादिचक्षुष्यदृष्ट्या तादृग्भूतत्रयसारतोक्ता । तथात्रापि लिङ्गात्म-
न्यमूर्त्तत्वादिचक्षुष्यस्य विशेषेणाग्रहणादमूर्त्तत्वादिना साधर्म्यात्तथाविधभूत-
त्रयसारत्वम् । तस्य शरीरे प्राधान्याच्च तत्सारत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्य हेतस्य पुरुषस्य रूपं ।

ब्रह्मण उपाधिभूतयोर्मूर्त्तामूर्त्तयोः कार्यकरणविभागेना-
ध्यात्माधिदैवतयोर्विभागो व्याख्यातः सत्यशब्दवाच्ययोः । अ-
येदानां तस्य हेतस्य पुरुषस्य करणात्मनो लिङ्गस्य रूपं
वक्ष्यामी वासनामयं मूर्त्तामूर्त्तवासनाविज्ञानमयसंयोगजनि-
तं विचित्रं पटभित्तिचितवन्मायेन्द्रजालमृगतृणिकोपमं स-
र्वव्यामीहास्यदं एतावन्मात्रमेवास्मिन् विज्ञानवादिनां वैना-
शिका यत्र भ्रान्ताः । एतदेव वासनारूपं पटरूपवदात्मनो
द्रव्यस्य गुण इति नैयायिका वैशेषिकाश्च सम्प्रतिपन्नाः । इ-

तस्य हेत्यादि वृत्तान्तवादपूर्वकं सम्बन्धमाह । ब्रह्मणः इति ।
विभागो विशेषः । तस्याधिदैव' प्रकृतस्यैतस्याध्यात्मसन्निहितस्यामूर्तरसभूता-
न्तःकरणस्यैव रागादिवासनेति वक्तुं तस्येत्यादि वाक्यमित्यर्थः । कथमिदं
रूपं लिङ्गस्य प्राप्तमिति तदाह । मूर्त्तेति । मूर्त्तामूर्त्तवासनाभिर्विज्ञान-
मयसंयोगेन च जनितं बुद्धे रूपमिति यावत् । नेदमात्मनो रूपं तस्यैक-
रसस्यानेकरूपत्वानुपपत्तेरिति विशिनष्टि । विविक्तमिति । वास्तवत्व-
शङ्कां वारयति । मायेति । वैचित्त्यग्रसमुत्पत्त्यानेकोदाहरणम् । अन्तः-
करणस्यैव रागादिवासनाश्लेष्कथं पुरुषस्तन्मयो दृश्यते तत्राह । सर्वेति ।
तदेव व्याकुर्वन्विज्ञानवादिनां भ्रान्तिमाह । एतावन्मात्रमिति । बुद्धि-
मात्रमेवाहंवृत्तिविशिष्टं स्वरसभङ्गुरं रागादिकलुपितमात्मा नान्यः स्थायी
जणिको वेति यत्र ते भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति सम्बन्धः । तार्कि-
काणामपि बौद्धवद्भ्रान्तिसङ्गावयति । एतदेवेति । अन्तःकरणमेवाहंधी-
प्याह्यं रागादिधर्मकमात्मा तस्य वासनमयं रूपं पटस्य शैल्यवद्वृणः स च
संसार इति यत्र तार्किकाः भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति पूर्ववत् ।

हमात्माद्ये त्रिगुणं स्वतन्त्रं प्रधानाश्रयं पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्तत इति साङ्ख्याः । औपनिषदमन्या अपि केचित्प्रक्रियां रचयन्ति । मूर्त्तामूर्त्तराशिरेक परमात्मराशिरुत्तमः ताभ्यामन्योऽयं मध्यमः किल तृतीयः कर्त्ता भोक्ता विज्ञानमयेनाजातशत्रुप्रतिबोधितेन सह विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासमुदायप्रयोक्तृकर्मराशिः प्रयोज्यः पूर्वोक्तो मूर्त्तामूर्त्तभूतराशिः साधनञ्चेति । तत्र च तार्किकैः सह सन्धिं कुर्वन्ति । लिङ्गाश्रयश्चैषः कर्मराशिरित्युक्त्वा पुनस्ततस्तस्यन्तः साङ्ख्यात्वभया-

साङ्ख्यानां भ्रान्तिमाह । इदमिति । केन प्रकारेणान्तःकरणमात्मार्यमिष्यते तत्राह । पुरुषार्थेनेति । कथमस्य त्रिगुणत्वादिकं सिद्धमिति तत्राह । प्रधानाश्रयमिति । नान्तःकरणमेवात्मा किन्त्वन्यः सर्व्वगतः सर्व्वविक्रियाश्रित्यः स्वप्रकाशस्तस्य भोगापवर्गानुगुण्येन प्रधानात्मकजन्यकरणं तत्त्वधर्म्मकं प्रवर्तत इति यत्र कापि ता भ्रान्त्यन्ति तस्य रूपं वक्ष्याम इति सम्बन्धः । यत्र विचित्रा विपश्चितां भ्रान्तिसदन्तकरणं तस्य हेत्वलोच्यते । नात्मेति । स्वपक्षमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चपक्षस्थापयति । औपनिषदमन्या इति । कोऽशी प्रक्रियेत्युक्ते राशित्वयकल्पनां वदन्नादावधमं राशिं दर्शयति मूर्त्तेति । उत्कृष्टराशिमाचष्टे । परमात्मेति । राश्यन्तरमाह । ताभ्यामिति । तान्येतानि त्रीणि वस्तूनि मूर्त्तामूर्त्तमाहारजनादिरूपमात्मतत्त्वमिति परोक्तिमान्त्रित्य राशित्वयकल्पनामुक्त्वा मध्यमाधयराश्योर्विशेषमाह । प्रयोक्तेति । उत्पादकत्वं प्रयोक्तृत्वम् । कर्मग्रहणं विद्याप्रज्ञयोरुपलक्षणम् । साधनं ज्ञानकर्मकारणं कार्यकरणजातं तदपि प्रयोज्यमित्याह । साधनञ्चेति । इतिशब्दो राशित्वयकल्पानामसमाप्तरर्थः । परकीयकल्पनान्तरमाह । तत्रेति । राशित्वये कल्पिते सतीति यावत् । सत्त्विकरणमेव स्फोरयति । लिङ्गाश्रयश्चेति । तत इत्युक्तिपरामर्शः । साङ्ख्याभयान्नशब्दो वैशेषिकचित्तमप्यनुसरन्तीति सम्बन्धः । कथं तच्च-

त्वर्वः कर्मराशिः पुष्पाश्रय इव गन्धः पुष्पवियोगेऽपि पुटतैला-
श्रयो भवति तद्वल्लिङ्गवियोगेऽपि परमात्मैकदेशमाश्रयति ।
स परमात्मैकदेशः किलानगत आगतेन गुणेन कर्मणा
सगुणो भवति । निर्गुणेऽपि सन् कर्त्ता भोक्ता वध्यते मुच्यते
च विज्ञानात्मेति वैशेषिकचित्तमप्यनुसरन्ति ॥

स च कर्मराशिर्भूतराशिरागन्तुकः स्वतो निर्गुण एव
परमात्मैकदेशत्वात् स्वत उल्लिखिताऽविद्याऽनागन्तुकाप्युपर-
वदनात्मधर्म इत्यनया कल्पनया साङ्ख्यचित्तमनुवर्तन्ते ।

ज्ञानुसरणं तदुपपादयति । कर्मराशिरिति । कथं निर्गुणमात्मानं क-
र्मराशिराश्रयतीत्याशङ्क्याह । परमात्मैकदेश इति । अन्यत इति कार्य-
करणात्मकाङ्गभूतराशेरिति यावत् । यदा भूतराशिनिष्ठं कर्मादि तदुद्वा-
राऽऽत्मन्यागच्छति तदा सकृत्त्वादिति संसारमनुभवतीत्याह । सन्कर्तेति ।
स्वतस्तस्य कर्मादिसम्बन्धत्वेन संसारित्वं स्यादिति चेन्नैत्याह । स चेति ।

निर्गुण एव विज्ञानात्मेति शेषः । साङ्ख्यचित्तानुसारार्थमेव पुरेषां
प्रक्रियान्तरमाह । स्वर इति । नैसर्गिक्यविद्या परस्मादेवाभिव्यक्ता सती
तदेकदेशं विधाय तस्मिन्नेवान्त करणाख्ये तिष्ठतीति वदन्तोऽनात्मधर्मोऽविद्यो-
त्युक्त्वा साङ्ख्यचित्तमप्यनुसरन्तीत्यर्थः । अविद्या परस्मादुत्पत्त्या चेत्तमेवा-
श्रयेत्यतः एकदेशमित्याशङ्क्याह । ऊपरवदिति । यथा पृथिव्या जातोऽधूप-
रदेशान्तरेकदेशमाश्रयति एवमविद्या परस्माज्जाताऽपि तदेकदेशमाश्रयिष्य-
तीत्यर्थः । तदेतद्विषयितुमुपक्रमते । सर्व्वमेतदिति । तार्किकैः सह स-
म्बन्धित्वादिक्मेतत्सर्व्वमधिगत्य सामञ्जस्येन पूर्व्वोक्तानाङ्गत्वनानामापातेन
रमणीयत्वमनुभवन्तीति यावत् । यथोक्तकल्पनानां श्रुतिन्यायानुसारित्वा-
भावात्प्राप्त्यर्थं सूचयति । नेत्यादिना । कर्मद्वयं प्रत्येकं क्रियापदेन
सम्बध्यते । नजज्ञोभयतान्दयः । कथं यथोक्तकल्पनानां आपातरमणीयत्वेन

सर्वमेतत्तार्किकैः सह सामञ्जस्यकल्पनया रमणीयं पश्यन्ति नोपनिषत्सिद्धान्तं सर्वन्यायविरोधञ्च पश्यन्ति । कथमुक्ता एव तावत् सावयवत्वे परमात्मनः संसारत्वसन्नत्व-कर्मफलदेशसंसरणानुपपत्त्यादयो दोषाः । नित्यभेदे च विज्ञानात्मनः परैकत्वानुपपत्तिः । लिङ्गमेवेति चेत्यरमात्मन उपचरितदेशत्वेन कल्पितं घटकरकभूक्छिद्राकाशादिवत् तथा लिङ्गवियोगेऽपि परमात्मदेशाश्रयणम् । वासनाया अविद्यायाश्च स्वत उत्थानमूषरवदित्यादिकल्पनाऽनुपपन्नैव । न च वास्य देशव्यतिरेकेण वासनाया वस्त्वन्तरसञ्चरणं मनसापि

श्रुतिन्यायवाह्यत्वमिति पृच्छति । कथमिति । यदुक्तं परस्मैकदेशो विज्ञानात्मेति तत्र तदेकदेशत्वं वास्तवमवास्तवं वा प्रथमे स परस्मादभिन्नो भिन्नो वेति विज्ञानाद्यन्दूषयति । उक्ता एवेति । आदिशब्देन श्रुतिस्मृतिविरोधो गृह्यते । कल्पान्तरस्यत्याह । नित्यभेदे चेति । भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वादनुपपत्तिश्चकारार्थः । लिङ्गोपाधिरात्मा परस्मांश्च इति कल्पान्तरं शङ्क्यते । लिङ्गमेवेति । 'उपचरितत्वं कल्पितत्वं लिङ्गोपाधिना कल्पितः परांशो जीवात्मेत्युक्ते स्वापादौ लिङ्गध्वं से वासनाऽनात्मनि त्याग्लिङ्गाभावे तदधीन-जीवाभावात् । ततश्च तद्वियोगेऽपि लिङ्गस्था वासना जीवे तिष्ठतीति प्रक्रियाऽनुपपत्तेति दूषयति । तथेति । यत्तु परस्मैद्विद्यायाः सद्युत्थानमिति तन्निराकरोति । अविद्यायाश्चेति । आदिपदेनानात्मधर्मत्वसविद्यावा गृह्यते । परस्मैद्विद्योत्पत्तौ तस्यैव संचारः स्यात् । तयोरैकाधिकरण्यात् । अतश्चाविद्यायां सत्यां न सृक्तिः । न च तस्यान्नष्टायां तत्त्वद्वि-कारणे स्थिते कार्यस्यात्यन्तनाशयोगात् कार्याविद्यानाशे तत्कारणपरा-

कल्पयितुं शक्यम् । न च श्रुतयो गच्छन्ति कामः सङ्कल्पो
विचिकित्सा हृदये ह्येव रूपाणि ध्यायतीव लेलायतीव
कामा येऽस्य हृदिश्रितास्तीर्णी हि तदा सर्वान् शोकान् हृदये-
त्याद्याः । न चासां श्रुतीनां श्रुतादन्यार्थान्तरकल्पना न्याय्या ।
आत्मनः परब्रह्मत्वोपपादनार्थपरत्वादासांमेतावन्मात्रार्थोपच-
यत्वाच्च सर्वोपनिषदाम् ।

तस्माच्छ्रुत्यर्थकल्पनाऽकुशलाः सर्व एवोपनिषदर्थमन्यथा
कुर्वन्ति । तथापि वेदार्थश्चेत् स्यात् कामं भवतु न मे द्वेषः ।
न च द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति राशितयापत्तेः समञ्जसं ।
यदा तु मूर्त्तामूर्त्ते तज्जनितवासनाश्च मूर्त्तामूर्त्ते द्वे रूपे-
भवः । तथाच भोक्तृणोऽभावान्नोक्षासिद्धिः । न च नात्मधर्मोऽविद्या
विद्याया अपि तद्धर्मत्वप्रसङ्गात् तयोरेकाश्रयत्वादिति भावः । यत्तु लिङ्गो-
परमे तद्गता वासनाऽऽत्मन्यस्तीति तत्राह । न चेति । पुरुषादौ तु युष्मा-
द्यवयवानां जेवातुष्टित्तिरिति भावः । इतश्च वासनाया जीवाश्रयत्वमसङ्गत-
नित्याह । न चेति । ननु जीवे समवायिकारणे मनःसंयोगादसमवायि-
कारणात् कामाद्युत्पत्तिरित्युदाहृतश्रुतिषु विवक्ष्यते तत्राह । न चासुमिति ।
इत्यमानसंसारमौपाधिकमभिधाय जीवस्य ब्रह्मत्वोपपादने तात्पर्यं श्रुती-
नामुपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिभ्यो गम्यते तन्नार्थान्तरकल्पनेत्यर्थः । इतश्च
यथोक्तश्रुतीनां नार्थान्तरकल्पनेत्याह । एतावन्मात्रेति । सर्वोपासुपनि-
षदामेकरूपेऽर्थे पर्याप्तानम्फलमत्ताटिलिङ्गेभ्यो गम्यते तत् कदमुक्तश्रुतीनाम-
र्थान्तरकल्पनेत्यर्थः ।

ननूपनिषदामैक्यादर्थान्तरमपि प्रतिपाद्य व्याख्यातारो वर्णयन्ति । तत्क-
चमर्धान्तरकल्पनामुपपत्तिरत आह । तस्मादिति । सर्वोपनिषदामैक्यपर-
त्वप्रतिभासस्तच्छब्दार्थः । ननु परैरुच्यमानोऽपि वेदार्थो भवत्येव किमि-
त्यमौ द्वेषादेकं त्यज्यते तत्राह । तथापीति । न चार्थान्तरस्य वेदार्थत्व-
दत्त तात्पर्यं लिङ्गाभावादिति भावः । लिङ्गद्विवोगेऽपि यु सि वासनास्ती-

ब्रह्म च रूपि तृतीयम् । न चान्यच्चतुर्थमन्तराले तदेतदनु-
 कूलमवधारणं द्वे एव ब्रह्मणो रूप इति । अन्यथा ब्रह्मैक-
 देशस्य विज्ञानात्मनो रूप एति कल्पं परमात्मनो वा वि-
 ज्ञानात्मद्वारेणेति । तदा च रूपे एवेति द्विवचनमसमञ्जसम् ।
 रूपाणीति वासनाभिः सह बहुवचनं युक्ततरं स्यात् । द्वे
 च मूर्त्तामूर्त्ते वासनाश्च तृतीयमिति । अथ मूर्त्तामूर्त्ते एव
 परमात्मनो रूपे वासनास्तु विज्ञानात्मन इति चेत् । न । तदा
 विज्ञानात्मद्वारेण विक्रियमाणस्य परमात्मन इतीयं वाचो
 युक्तिरनर्थिका स्यात् । वासनाया अपि विज्ञानात्मद्वारस्यावि-
 शिष्टत्वात् । न च वस्तु वस्त्वन्तरद्वारेण विक्रियत एति मुख्य-
 या वृत्त्या शक्यं कल्पयितुम् । न च विज्ञानात्मा परमात्मनो

त्येतन्निराकृत्य राशित्वयकल्पनां निराकरोति । न चेति । कथं सिद्धान्तेऽपि
 वावशब्दादिसामञ्जस्यं तत्राह । यदेति । राशित्वयपक्षे जीवस्य रूपमध्येऽ
 न्तर्भावे निषेध्यकोटिनिवेशः स्यादद्रूपमध्येऽन्तर्भावे श्रुतिः शिचणीयेत्य-
 त्त्राह । अन्यथेति । भवत्येवं श्रुतेः शिचेति तत्राह । तदेति । रूपि-
 मध्ये जीवान्तर्भावकल्पनायामिति यावत् । विषयभेदेनोपक्रमविरोधं चोद-
 यति । अथेति । इत्थं व्यवस्थायां जीवद्वारा विक्रियमाणस्य परस्य रूपे
 मूर्त्तामूर्त्ते इत्युक्तिरयुक्ता । वासनाकर्मादिरपि तद्वद्वारा तत्त्वस्वभ्वाविशेषा-
 दिति दूषयति । तदेति । विज्ञानात्मद्वारा परस्य विक्रियमाणत्वमङ्गीकृत्योक्तं
 तदेव नास्तीत्याह । न चेति । तथाभूतस्यान्यथाभूतस्य च विक्रियाया दुर्ग-
 पपादत्वादित्यर्थः । किञ्च जीवस्य ब्रह्मणो वस्त्वन्तरत्वमात्यन्तिकमनात्यन्तिकं
 वा नाद्य इत्याह । न चेति । न द्वितीयो भेदाभेदनिरासादिति द्रष्टव्यम् ।

वस्त्वन्तरम् । तथा कल्पनायां सिद्धान्तहानात् । तस्माद्देदार्थ-
मूढानां स्ववित्तप्रभवा एवमादि कल्पना अक्षरवाह्या । न
ह्यक्षरवाह्यो वेदार्था वेदार्थोपकारो वा निरपेक्षत्वाद्देदस्य
प्रामाण्यमिति । तस्माद्राशितयकल्पना समञ्जसा ।

योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुष इति लिङ्गात्मा प्रसृतः । अध्यात्मे
ऽधिदैवे च । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष इति तस्येति प्रक-
तोपादनत्वात् स एवोपादीयते । योऽसौ त्वस्यामूर्त्तस्य रसो
न तु विज्ञानमयः । ननु विज्ञानमयस्यैवैतानि रूपाणि क-
ष्मान्न भवन्ति । विज्ञानमयोऽस्यापि प्रकृतत्वान्तस्येति च प्र-
कृतोपादानान्नैवं विज्ञानमयस्यारूपित्वेन विजिज्ञापयिषित-
त्वात् । यदि हि तस्यैव विज्ञानमयस्यैतानि माहारजना-
दीनि रूपाणि स्युः । तस्यैव नेति नैतीत्यनाख्ययरूपतयाऽऽदे-
शो न स्यात् । नन्वत्यस्यैवासावादेशो न तु विज्ञानमयस्येति ।
न पष्ठान्त उपसंहाराद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति

परपक्षद्वयपक्षसंहति । तस्मादिति । एवमादिकल्पनाराशितयं जीवस्य
कामाद्यान्मयत्वमित्याद्याः । अक्षरवाह्यत्वे फलितमाह । न हीति । वेदा-
र्थोपकारित्वाभावे हेतुमाह । निरपेक्षत्वादिति । वेदार्थत्वादाभावे सिद्ध-
मर्थं कथयति । तस्मादिति ।

तस्य हेतुत्व परकीयप्रक्रियां प्रत्याख्याय स्वमते तच्छब्दार्थमाह ।
योऽयमिति । प्रकृतत्वात् लिङ्गात्मकग्रहे जीवस्यापि पाणिपेषवाक्ये तद्भा-
वात्तत्त्वैवात् तच्छब्देन ग्रहः स्यादिति शङ्कते । नन्विति । प्रकृतत्वेऽपि
तस्य निर्विशेषब्रह्मत्वेन ज्ञापयितुमिष्टत्वान्न वासनामयं संसाररूपं तत्त्वतो
युक्तमिति परिहरति । नैवमिति । इतश्च जीवस्य न वासना निरूपिता
द्रिन्तु चित्तस्येवाह । यदि हीति । निषेध्यकोटिप्रवेशादिति भावः । नाय

विज्ञानमयं प्रस्तुत्य स एष नेति नेतीति विज्ञापयि-
ष्यामीति च प्रतिज्ञाया अर्थवत्त्वात् । यदि च विज्ञान-
मयस्यैवासंव्यवहार्यं मात्मस्वरूपं ज्ञापयितुमिष्टं स्यात्
प्रध्वस्तसर्वोपाधिविषयम् । तत इयं प्रतिज्ञा ऽर्थवती
स्यात् । येनासौ ज्ञापितो जानात्यात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति
शास्त्रनिष्ठां प्राप्नोति न विभेति कुतश्च नेति । अथ पुनरन्यो
विज्ञानमयोऽन्यो नेति नेतीति व्यपदिश्यते तदाऽन्यददो ब्र-
ह्मान्योऽहमस्मीति विपर्ययो गृहीतः स्यात् । नात्मानमेवा-
विदहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तस्य हेतस्य लिङ्गपुरुषस्यैवैतानि
रूपाणि । सत्यस्य च सत्ये परमात्मस्वरूपे वक्तव्ये निरवशेषं
सत्यं वक्तव्यम् । सत्यस्य च विशेषरूपाणि वासनास्तासामि-
मानि रूपाण्युच्यन्ते । एतस्य पुरुषस्य लिङ्गात्मन एतानि
रूपाणि । कानि तानीत्युच्यन्ते ॥

जीमसादेशः किन्तु ब्रह्मणस्तदस्येति शङ्कयित्वा दूषयति । नन्वित्यादिना ।
षष्ठावसाने विज्ञातारमरे केनेत्यात्मानमुपक्रत्य स एष नेति । नेत्यात्मशब्दा-
त्तस्यैवादेशो न तदस्येत्यर्थः । इतश्च प्रत्यगर्थस्यैवायमादेश इत्याह ।
विज्ञापयिष्यामीति । तदेव समर्थयति । यदोति । कथमेताः प्रतिज्ञार्थ-
वत्त्वं तदाह । येनेति । ज्ञानफलं कथयति । शास्त्रेति अन्वयमुत्तेनोक्त-
मर्थं व्यतिरेकसूत्रेण साधयति । अथेत्यादिना । विपर्यये गृहीते ब्रह्म-
कण्डिकाविरोधं दशयति । नात्मानमिति । तच्छब्देन जीवपरात्मार्थासम्भवे
फलितमाह । तस्मादिति । ननु लिङ्गस्य चेदेतानि रूपाणि किमित्युपन्य-
स्यन्ते परमात्मस्वरूपस्यैव वक्तव्यत्वादत आह । सत्यमत्र चेति ।

इदमारम्यते । अथानन्तरं सत्यस्वरूपनिर्देशानन्तरं
यत्तत्त्वस्य सत्यं तदेवावशिष्यते यस्मात् । अतस्तस्मात्तत्त्वस्य
सत्यं स्वं स्वरूपं निर्देक्ष्यामः । आदेशो निर्देशो
ब्रह्मणः । कः पुनरसौ निर्देश इत्युच्यते । नेति नेती-
त्येवं निर्देशः । ननु कथमाभ्यां नेति नेतीति शब्दाभ्यां
सत्यस्य सत्यं निर्दिदिक्षितमित्युच्यते सर्वोपाधिविशेषापो-
हेन । यस्मिन्न कश्चिद्विशेषोऽस्ति नाम वा रूपं वा कर्म
वा भेदो वा जातिर्वा गुणो वा तद्वारेण हि शब्दप्रवृत्तिर्भव-
ति । न चैषां कश्चिद्विशेषो ब्रह्मण्यस्ति । अतो न निर्देष्टुं
शक्यते इदं तदिति । गौरसौ स्पन्दते शुक्लो विषाणीति यथा
लोके निर्दिश्यते । तथाऽध्यारोपितनामरूपकर्मद्वारेण ब्रह्म
निर्दिश्यते । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म विज्ञानघन एव ब्रह्मात्मे-
त्येवमादिशब्दैः ।

त्वेन सत्यस्य सत्यं ब्रह्म निर्देष्टुमिष्टमिति परिहरति । उच्यते इति । ब्रह्म-
णो विधिसुखेन निर्देशे सम्भाव्यमाने किमिति निषेधसुखेन तन्निर्दिश्यते
तत्ताह । यस्मिन्निति । तद्विधिसुखेन निर्देष्टुमशक्यमिति शेषः । नाम-
रूपाद्यभावेऽपि ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिर्नाशङ्क्याह । तद्वद्वारेणेति । जात्या-
दीनामन्यतमस्य ब्रह्मण्यपि सम्भवान्तद्वारा तत्र शब्दप्रवृत्तिः स्यादिति चेन्ने-
त्याह । न चेति । उक्तमर्थवैधर्म्यं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । गौरिति तथा जा-
त्याद्यभानान्न ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिरिति शेषः । कथन्तर्हि कश्चिद्विधिसुखेन
ब्रह्मपदिश्यते तत्ताह । अध्यारोपितेति । विज्ञानानन्दादिकाक्येषु शब्देषु
गृहीतशक्तिभिः शब्दैर्लक्ष्यते ब्रह्मेत्यर्थः ।

न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयः

यदा पुनः स्वरूपमेव निर्दिदिक्षितं भवति निरस्त सर्वो-
पाधिविशेषं तदा न शक्यते केनचिदपि प्रकारेण निर्देष्टुं
तदाऽयमेवाभ्युपायः । यदुत प्राप्तनिर्देशप्रतिषेधद्वारेण नेति
नेतीति निर्देशः । इदञ्च नकारद्वयं वीप्साव्याप्त्यर्थम् । यद्य-
व्याप्तं तत्तन्निषिध्यते । तथा च सत्यनिर्दिष्टा शङ्का ब्रह्मणः परि-
हृता भवति । अन्यथा हि नकारद्वयेन प्रकृतद्वयप्रतिषेधे
यदन्यः प्रकृतात्यतिषिद्धव्यात ब्रह्म तन्न निर्दिष्टम् । कोटशन्तु
खल्वित्याशङ्का न निवर्त्तिष्यते । तथा चानर्थकञ्च सं निर्देशः
पुरुषस्य विविदिषाया अनिर्वर्त्तकत्वात् । ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति
च वाक्यमपरिसमाप्त्यर्थं स्यात् । यदा तु सर्वदिक्कालादिवि-
विदिषा निवर्त्तिता स्यात्सर्वोपाधिनिराकरणद्वारेण तदा

ननु लक्षणासुपेक्ष्य साक्षादेव ब्रह्म किमिति न विवक्ष्यते तत्राह ।
यदा पुनरिति । निर्देष्टुं लक्षणसुपेक्ष्य साक्षादेव वक्तुमिति यावता
तत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां जात्यादीनामावश्योक्तत्वादित्यर्थः । विधि-
मुखेन निर्देशासम्भवे फलितमाह । तदेति । प्राप्तो निर्देशो यस्य विशेषस्य
तत्प्रतिषेधमुखेनेति यावत् । एवं ब्रह्म निर्दिदिक्षितं चेदेकेनैव नञा लङ्घ-
तं द्वितीयेनेत्याशङ्क्याह । इदञ्चेति । वीप्सया व्याप्तिः सर्वविषयसङ्ग-
स्तदर्थं नकारद्वयमित्युक्तमेव व्यनक्ति । यद्यदिति । विषयत्वेन प्राप्तं सर्व-
त्र ब्रह्मेत्युक्ते सत्यविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेत्येकत्वे शास्त्रपर्यवसानान्नैराकाङ्क्षं
त्रोक्तं सिध्यतीत्याह । तथाचेति । इतिशब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्मज्ञत-
मूर्त्तामूर्त्तादेरन्यत्वे ब्रह्मणो नकारपर्यवसानं किमिति नेष्यते तत्राह ।
अन्यथेति । आशङ्का निवृत्त्यभावे दोषमाह । तथा चेति । अनर्थक-

सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥
६ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

सैन्यवधनवदेकरसं प्रज्ञानघनमनन्तरमवाह्यं सत्यस्य सत्यमहं
ब्रह्मास्मीति सर्वतो निवर्त्तते । विविदिषात्मन्येवावस्थिता प्रज्ञा
भवति । तस्मादौप्सायं नेति नेतीति नकारद्वयम् । ननु म-
हता यत्नेन परिकरबन्धं कृत्वा किं युक्तमेव निर्देष्टुं ब्रह्म ।
वाढम् । कस्मान्नहि यस्मादिति । नेति नेत्येतस्मादि-
तीति व्याप्तव्यप्रकारा नकारद्वयविषया निर्दिश्यन्ते । यथा
ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यन्यत्परं निर्देशनं नास्ति । तस्माद्वय-
मेव निर्देशो ब्रह्मणः । यदुक्तम् । तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमि-

त्येति चकारेण समुच्चितं दोषान्तमाह । ब्रह्मेति । उक्तमर्थमन्वयमुत्तेन
समर्थयते । यदा त्विति । सर्वोपाधिनिरासेन तत्र तत्र विषयवेदनेच्छा यदा
निवर्तिता तदा यद्योक्तं प्रत्यग्ब्रह्माहमिति निश्चित्याकाङ्क्षा सर्वतो व्यावर्त्तते
तेन निर्देशस्य सार्थकत्वं यदा चोक्तरीत्या ब्रह्मात्मैत्येव प्रज्ञाऽवस्थिता भव-
ति तदा प्रतिज्ञावाक्यमपि परिसमाप्तरर्थं स्यादिति योजना । धीष्ठापक्ष-
मुपसंहरति । तस्मादिति । आदेशस्य प्रक्रमानुगुणत्वमाशङ्क्यानन्तरवा-
क्येन परिहरति । नन्वित्यादिना । न हीति प्रतीकोपादानं यस्मादि-
त्यस्य हि शब्दार्थस्य तस्मादित्यनेन सन्बन्धः । व्याप्तव्याः सङ्ग्राह्याः विष-
योक्तव्या ये प्रकाराः ते नकारद्वयस्य विषयाः सन्तो निर्दिश्यन्ते इति ने-
त्येतस्मादित्यनेन भागेनेति योजना ! इति शब्दाभ्यां व्याप्तस्य सर्वप्रकार-
सङ्ग्राहे दृष्टान्तमाह । यथेति । ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्युक्ते राज्य-
निवृत्तरमणीयसर्वग्रामसङ्ग्राहवत्प्रकृते ऽपीतिशब्दाभ्यां निषयभूतसर्व-

त्येवं प्रकारेण सत्यस्य सत्यं तत्परं ब्रह्म । अतो युक्तमुक्तं नाम-
मधेयम् । ब्रह्मणो नामैव नामधेयम् । किं तत् सत्यस्य सत्यं
प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति ॥ ६ ॥ इति चतुर्थस्य
प्रपाठकस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ।

आत्मेत्येवोपासीत । तदेवैतस्मिन्सर्वस्मिन्पदनीयसात्मतत्त्वं
यस्मात् प्रियः पुत्रादेरित्युपन्यस्तस्य वाक्यस्य व्याख्यानविषये
सम्बन्धप्रयोजने अभिहिते तदात्मानमेवा वेदहं ब्रह्मास्मीति ।
तस्मात्तत्सर्वमभवदित्येवं प्रत्यगात्मा ब्रह्मविद्याया विषय इत्ये-
तदुपन्यस्तम् । अविद्यायाश्च विषयोऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न
सदेवेत्यारभ्य चातुर्वर्ण्यप्रविभागादिनिमित्तपाङ्ककर्म्मसाध्यसा-
धनलक्षणी बीजाङ्गु रवदुव्याकृताव्याकृतस्वभावो नामरूपात्मकः

प्रकारसङ्ग्रहे नकाराभ्यां तन्निषेध इत्यर्थः । यथोक्तान्निषेधरूपा-
न्निर्देशादन्यन्निर्देशेन यस्मादुवच्यमाणो न परमस्ति तस्मादित्युपसंहारः ।
अथेत्यादि वाक्यं प्रकृतोपसंहारत्वेन व्याचष्टे । यदुक्तमित्यादिना ॥ ६ ॥
इति चतुर्थे प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ।

सम्बन्धाभिधित्यया वृत्तङ्गीर्त्तयति । आत्मेत्येवेति । किमित्यात्मतत्त्व-
मेव ज्ञातव्यं तत्राह । तदेवेति । इत्यं सूत्रितस्य विद्याविषयस्य वाक्यस्य
व्याख्यानमेव विषयस्तत्र विद्या साधनं साध्या सुक्तिरिति सम्बन्धः । सुक्तिश्च
फलमित्येतदात्मानमित्यादिना दर्शितेत्याह । इत्युपन्यस्तस्येति । विद्यावि-
षयत्वमुक्तं निगमयति । एवमिति । उक्तमर्थान्तरं आरयति । अविद्या-
याश्चेति । अन्योऽसावित्यादयारभ्याविद्याया विषयश्च संसाररूप उपसंहृ-
तस्तयमित्यादिनेति सम्बन्धः । संसारमेव विशिनष्टि । चातुर्वर्ण्येति ।
चातुर्वर्ण्यं चातुरात्रन्यमिति प्रविभागादिनिमित्तं यस्य पाङ्कस्य कर्म्मणि-

संसारः । त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म्मैत्युपसंहृतः शास्त्रीय उ-
 त्कर्षलक्षणी ब्रह्मलोकान्तः । अधोभावश्च स्थावरान्तोऽशास्त्रीयः
 पूर्वमेव प्रदर्शितो दया हेत्यादिना । एतस्मादविद्याविषयाद्वि-
 रक्तस्यास्य प्रत्यगात्मविषयब्रह्मविद्यायामधिकारः कथं नाम
 स्यादिति तृतीयेऽध्याये उपसंहृतः समस्तोऽविद्याविषयः ।
 चतुर्थे तु ब्रह्मविद्याविषय प्रत्यगात्मानं ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्र-
 ह्म ज्ञपयिष्यामीति च प्रस्तुत्य तद् ब्रह्मेकमद्वयं सर्वविशेषशून्यं
 क्रियाकारकफलस्वभावसत्यशब्दवाचाशेषभूतधर्मप्रतिषेधद्वारेण
 नेति नेतीति ज्ञापितम् । अस्याः ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन स-
 न्नासो विधित्सितः । जायापुत्रवित्तादिलक्षणं पाङ्गं कर्म्मा-
 विद्याविषयम् । यस्मान्नात्मप्राप्तिसाधनम् । अन्यसाधनं ह्यन्यस्मै

सस्य साध्यसाधनमित्येवमात्मकमिति यावत् । तस्यानादित्वं दर्शयति ।
 बीजाङ्गुरवदिति । तमेव त्रिधा सङ्क्षिपति । नामेति । स चोत्कर्षापक-
 र्माभ्यां द्विधा भिद्यते तत्रादिसुदाहरति । शास्त्रीयमिति । उत्कृष्टो हि
 संसारस्य द्वात्मभावः शास्त्रीयज्ञानलभ्य इत्यर्थः । द्वितीयं कथयति ।
 अधोभावश्चेति । निकटः संसारः स्वाभाविकज्ञानकर्म्मसाध्य इत्यर्थः ।
 किमित्यविद्याविषयो व्याख्यातो न हि स पुरुषस्योपबुध्यते तत्राह । एत-
 स्मादिति । प्रत्यगात्मैव विषयस्तस्मात् या ब्रह्मेति विद्या तस्यामिति
 यावत् । तार्तीयमर्थमनूद्य चातुर्यिकमर्थं कथयति । चतुर्थे त्विति ।
 एवं घत्तमनूद्योत्तरवाङ्मणतात्पर्यमाह । अस्या इति । किमिति सन्नप्राप्तो
 विधित्सिते कर्म्मणैः विद्यालाभादित्याशङ्क्याह । जायेति । अविद्याया वि-
 यप एव विषयो यद्येति विग्रहस्तस्मात् सन्नप्राप्तो विधित्सित इति
 पूर्वोक्तं सम्यग् । ननु प्रकृतं कर्म्माविद्याविषयमपि किमित्यात्म-
 नानं तादर्थ्येनानुष्ठीयमानं नोपनयति तत्राह । अन्येति । तदेव दृष्टा-

फलसाधनाय प्रयुज्यमानं प्रतिकूलं भवति । न हि बुभुक्षापि-
पासानिबृत्त्यर्थं धावनं गमनम् वा साधनम् । मनुष्यलोकपितृलो-
कदेवलोकसाधनत्वेन हि पुत्रादिसाधनानि श्रुतानि नात्मप्रा-
प्तिसाधनत्वेन विशेषितत्वाच्च । न च ब्रह्माविदो विहितानि
काम्यत्वश्रवणादेतावान्वै काम इति । ब्रह्मविदश्चाप्तकामत्वा-
दाप्तकामस्य कामानुपपत्तेः । येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति
च श्रुतेः । केचित्तु ब्रह्मविदो ऽप्येषणासम्बन्धं वर्णयन्ति तैर्ब्र-
ह्मदारण्यकं न श्रुतम् । पुत्राद्येषणानामविदद्विषयत्वम् । वि-
द्याविषये च येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इत्यतः किं प्रजया
करिष्याम इत्येष विभागस्तैर्न श्रुतः श्रुत्या कृतः ॥

न्तेन स्पष्टयति । न हीति । पाङ्क्तस्य कर्मणोऽन्यसाधनत्वमेव कथमधिगत-
मित्याशङ्क्याह । मनुष्येति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रैरेव जय्य' कर्मणा
पितृलोको विदग्राह्यः देवलोक इति विशेषितत्वं श्रुतमेव । विशेषितत्वोक्ति-
द्वारा स्फुटोक्तमिति चकारेण द्योत्यते । ननु ब्रह्मविदग्राह्यत्वे विहितं
कर्मामेक्षते श्रौतसाधनत्वाद्दर्शयितुम् । तथाच मनुष्ययाज्ञं कर्मसङ्ग्राहसि-
द्धिरत आह । न चेति । कर्मणां काम्यत्वेऽपि ब्रह्मविदस्तानि किञ्च स्युरि-
त्याशङ्क्याह । ब्रह्मविदश्चेति । इतश्च तस्य पुत्रादि साधनानुपत्तिरित्याह ।
येषामिति । मनुष्यपक्षमनुभाष्य श्रुतिविरोधेन दूषयति । केचित्त्विति ।
श्रुतिविरोधमेव स्फोरयति । पुत्रादीति । अविद्वद्विषयत्वं श्रुतम् । तत्र-
करणे तेषामुद्देशादिति शेषः । किञ्च प्रजया करिष्याम इत्यत आरभ्य
येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति च विदग्राह्यविषये श्रुतिरिति योजना ।
एष विभागः श्रुत्या कृतस्तैः मनुष्यवादिभिर्न श्रुत इति सम्बन्धः ।

सर्वक्रियाकारकफलोपमह्रस्वरूपायां च विद्यायां सत्यां
 सह कार्येणाविद्याया अनुत्पत्तिलक्षणश्च विरोधस्तेन
 विज्ञातो व्यासवाक्यञ्च तेन श्रुतम् । कर्मविद्यास्वरूप-
 योर्विद्याविद्यात्मकयोः प्रतिकूलवर्त्तनं विरोधः । यदिदं
 वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च काङ्क्षति विद्यया या-
 न्ति काञ्च गच्छन्ति कर्मणा । एतद्वै श्रोतुमिच्छामि
 तद्भवान् प्रब्रवीतु मे । एतावन्योन्यवैरूप्ये वर्त्तेते प्रतिकूलतः ।
 इत्येवम्पृष्टस्य प्रतिवचनेन कर्मणा बाध्यते जन्तुर्विद्यया
 च विमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पार-
 दर्शिन इत्येवमादिविरोधः प्रदर्शितः । तस्मान्न साधना-

न केवलं सृष्टिविरोधादेव ससृष्ट्यासिद्धिः किन्तु युक्तिविरोधाच्चेत्याह ।
 सञ्चेति । द्वितीयश्चकारोऽवधारणार्थो नञा सम्बध्यते । सृष्टिविरोधाच्च
 ससृष्ट्यासिद्धिरित्याह । व्यासेति । तत्र प्रथमं पूर्वोक्तं युक्तिविरोधं स्फुट-
 यति । कर्मेति । प्रतिकूलवर्त्तनं निवर्त्यनिवर्त्तकभावः । सम्प्रति सृष्टि-
 विरोधं स्फोरयति । यदिदमिति । प्रसिद्धं वेदवचनं कुरु कर्मत्यज्जम्बति
 यदिदमुपलभ्यते विवेकिनाम्प्रति च त्यजेति तत्र काङ्क्षतिमित्यादिः शिष्यस्य
 व्यासम्प्रति प्रश्नस्य बीजमाह । । एतामिति । विद्वान्कर्माख्यावुपायौ
 परस्परविरुद्धत्वे वर्त्तेते । साभिमानत्वनिरभिमानत्वादिपुरस्कारेण प्राति-
 कूल्यात् ससृष्ट्यानुपपत्तेर्यथोक्तस्य प्रश्नस्य सावकाशत्वमित्यर्थः । इत्येवम्पृ-
 ष्टस्य भगवतो व्यासस्येति शेषः । विरोधो ज्ञानकर्मणोः ससृष्ट्यस्येति वक्त-
 व्यम् । ससृष्ट्यानुपपत्तिमुपसंहरति । तस्य दिति । कथन्तर्हि ब्रह्मविद्या-
 उपसर्गसाधनमिति तत्राह । सर्वविरोधादिति सर्वस्य क्रियाकारकफल-
 भेदाल्लक्ष्यं द्वैतेन्द्रजालस्य ब्रह्मविद्याया विरोधादिति यावत् । एका-
 किनी ब्रह्मविद्या युक्तिहेतुरिति स्थिते फलितमाह । इति पारिव्राज्यमिति ।

न्तरसहिता ब्रह्मविद्या पुरुषार्थसाधनं सर्वविरोधात् साधनं
 निरपेक्षैव पुरुषार्थसाधनमिति । पारिव्राज्यं सर्वसाधनसन्न्या-
 सलक्षणमङ्गत्वेन विधित्स्यते एतावदेवामृतत्वसाधनमित्यवधा-
 रणात् षष्ठसमाप्तौ लिङ्गाच्च कर्माणि सन् याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति ।
 मैत्रेय्यै च कर्मसाधनरहितायै साधनत्वेनामृतत्वस्य ब्रह्मवि-
 द्योपदेशाद्वित्तिनिन्दावचनाच्च । यदि ह्यमृतत्वसाधनं कर्म
 स्याद्वित्तसाध्यम्पाङ्क्तं कर्मेति तन्निन्दावचनमनिष्टं स्यात् ।
 यदि तु परितित्याजयिषितं कर्म ततो युक्ता तत्साधननिन्दा ।
 कर्माधिकारनिमित्तवर्णाश्रमादिप्रत्ययोपमर्दाच्च । ब्रह्म तं

न केवलं सन्न्यासस्य श्रवणादिपौष्कल्यद्वारेण विद्यापरिपाकाङ्गत्वं
 श्रुत्यादिवशादवगम्यते किन्तु लिङ्गादपीत्याह । एतावदेवेति । तन्नैव लिङ्गा-
 न्तरमाह । षष्ठसमाप्ताविति । एतच्चोभयतः सम्बध्यते । यदि कर्मसहितं
 ज्ञानं मुक्तिहेतुस्तदा किमिति कर्मिणः सतो याज्ञवल्क्यस्य पारिव्राज्यमुच्यते
 तस्मात्तत्यागस्तदङ्गत्वेन विधित्सित इत्यर्थः । तन्नैव लिङ्गान्तरमाह ।
 मैत्रेय्यै चेति । न हि मैत्रेयी भर्त्तरि त्यक्तकर्मणि स्वयं कर्माधिकर्तुम
 र्हेति पतिद्वारमन्तरेण भार्यायास्तदनधिकारात् । तथाच कर्मशून्यायै
 मुक्तौ साधनत्वेन विद्योपदेशात् कर्मत्यागस्तदङ्गस्तदङ्गत्वेन ध्वनित इत्यर्थः ।
 तन्नैव हेत्वन्तरमाह । वित्तेति । किमहन्तेन कुर्यामिति निन्द्यते । अतश्च
 तत् साध्यं कर्म ज्ञानसहायत्वेन मुक्तौ नोपकरोतीत्यर्थः । तदेव विदु-
 ष्योति । यदि होति । तन्निन्दावचनमित्यत्र तच्छब्देन वित्तमुच्यते त्वत्पक्षे
 वा कथं निन्दावचनमिति तत्राह । यदि त्विति । ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियो-
 ऽहमित्यभिमानस्य कर्मास्तृष्टाननिमित्तस्य निन्दया सर्वमिदमात्मैवेति प्रत्यये
 श्रुतेस्त्रात्पर्यदर्शनाद्विद्याङ्गत्वेन सन्न्यासो विधित्सित इत्याह । कर्माधि-

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरे
 अहमस्मात् स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्तगायन्या
 ऽन्तं करवाणीति ॥ १ ॥

यरादात् क्षत्रन्तन्मरादादित्यादेः। न हि ब्रह्मक्षत्राद्यात्मप्रत्ययो-
 यमर्हं ब्राह्मणेनेदं कर्त्तव्यं क्षत्रियेणेदं कर्त्तव्यमिति विषया-
 भावादात्मानं लभते विधिर्यस्यैव पुरुषसोपमर्हितः प्रत्ययो ब्रह्म-
 क्षत्राद्यात्मविषयस्तस्य तद्व्ययसन्नग्रासात्तत्कार्याणां कर्मणां
 कर्मसाधनानाञ्चार्थप्राप्तश्च सन्नग्रासः। तस्मादात्मज्ञानाङ्गत्वेन
 सन्नग्रासविधित्सयैवाख्यायिकेयमारभ्यते ।

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीं स्वां भार्यामाम-
 न्वितवान् याज्ञवल्क्यो नाम ऋषिः। उद्यासन्नूर्ध्वं यास्यन्
 पारिव्राज्याख्यमाश्रमान्तरं वै अरे इति सस्वोधनं अहम-
 स्माज्ञार्हस्थगात् स्थानादाश्रमादूर्ध्वं गन्तुमिच्छन्नस्मि भवामि।
 अतो हन्तानुमतिं प्रार्थयामि ते तव। किञ्चा-

करेति। ननु जायति विधौ कर्त्तव्यमनमपहर्तयितुमत आह। न
 हीति। ननु वर्णाश्रमाभिमानवतः सन्नग्रासोऽपीष्यते स कथं तदभावे त-
 ताह। यस्यैवेति। अर्थप्राप्तिश्चेत्यवधारणार्थश्चकारः। प्रयोजकज्ञानवतो
 वैधसन्नग्रासाभ्युपगमादविरोध इति भावः। आत्मज्ञानाङ्गत्वं सन्नासस्य
 नृतिस्मृतिन्यायसिद्धञ्चेत्किमर्थमियमाख्यायिका प्रणीयते तत्राह। तस्मा-
 दिति। विद्वज्जपेक्षितार्थवादसिद्धार्थमाख्यायिकेति भावः।

भार्यामामन्व्य किं कृतवानिति तदाह। उद्यास्यन्निति। वै शब्दो-
 ऽवधारणार्थः। आश्रमान्तरं यास्यन्नेवाहुरसीति सन्देहः। यद्योक्ते-
 स्नानन्तरं भार्यायाः कर्त्तव्यं दर्शयति। अत इति। सति भार्यादौ सन्नग्रा-
 नस्य तदनुज्ञापूर्वकत्वनियमदितिभावः। कर्त्तव्यान्तरं कथयति। कि-

सा होवाच मैत्रेयो । यन्नु म इयम्भगोः सर्वा
 पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् कथं तेनामृता
 स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोप-
 कारणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्याद-

न्यत्तवाऽनया द्वितीयया भार्यया कात्यायन्या अन्तं विच्छेदं
 करवाणि । पतिद्वारेण युवयोर्मया सम्बन्धमानयोर्यः सम्बन्ध
 आसीत्तस्य सम्बन्धस्य विच्छेदं करवाणि द्रव्यविभागं कृत्वा
 वित्तेन संविभज्य युवां गमिष्यामि ॥ १ ॥

सैवमुक्ता ह उवाच यद्यदि नु इति वितर्के मे मम इयं
 पृथिवी भगो भगवन् सर्वा सागरपरिच्छिन्ना वित्तेन धनेन
 पूर्णा स्यात्कथं न कथञ्चनेति क्षेपार्थः प्रश्नार्थो वा तेन पृथिवी-
 पूर्णवित्तसाध्येन कर्मणाग्निहोत्रादिना मृता किं स्यामिति
 व्यवहितेन सम्बन्धः । प्रत्युवाच याज्ञवल्क्यः । कथमिति यदि

श्वेति । आश्रयोर्विच्छेदः स्वाभाविकोऽस्ति किं तत्र कर्तव्यमित्याशङ्क्याह ।
 पतिद्वारेणेति । त्वयि प्रव्रजिते स्वयमेवावयोर्विच्छेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह ।
 द्रव्येति । वित्ते तु न स्त्री स्वतन्त्रमिति भावः ॥ १ ॥

मैत्रेयो सोक्षमेवापेक्षमाणा भर्तारं प्रत्याहूकूक्ष्यमात्मनो दर्शयति ।
 सैवमिति । कर्मसाध्यस्य गृहप्रासादादिविभक्तत्वात्तुपपत्तिराक्षेपनिदानम् ।
 कथंशब्दस्य प्रश्नार्थत्वापक्षे वाक्यं योजयति । तेनेति । कथं तेनेत्यत्र
 कथंशब्देन किमहं तेनेत्यत्र किंशब्दमुपादाय वाक्यं योजयन्ती वित्तसा-
 धस्य कर्मणोऽन्ततत्त्वसाधनत्वमात्मासिद्धौ तत्प्रकारप्रश्नस्य निरवकाशत्वादि-
 र्यः । सुनिरपि भार्याहृदयाभिन्नः सन्तुष्टः सप्ताक्षेपं प्रश्नञ्च प्रतिनदती-

मृतत्वस्य तु नाशस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥ सा होवाच
मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां
यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥

क्षिपार्थमनुमोदन' नेति होवाच याज्ञवल्कर इति प्रश्नश्चेत्यति-
वचनार्थ' नैव स्यां अमृता । किं तर्हि यथैव लोके उपकरण-
वतां साधनवतां जीवितं सुखोपायभोगसम्पन्न' तथैव तद्वदेव
तव जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाश मनसाप्यस्ति वित्तेन
वित्तसाध्येन कर्मणेति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी एवमुक्ता प्रत्युवाच मैत्रेयी यद्येवं
येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन वित्तेन कुर्यां यदेव भगवान्-
केवलममृतत्वसाधनं वेद तदेवामृतत्वसाधनं मे सद्य' ब्रूहि ॥ २ ॥

तत्राह । प्रत्युवाचेति । वित्तेन नमामृतत्वाभावे तदकिञ्चित्कर सदेयमि-
तत्राशङ्क्याह । किन्तर्हीति । २ । वित्तसमामृतत्वसाधनाभाषमधिगम्य
तस्मिन्नास्यां तत्राद्या सुक्तिसाधनमेवात्मज्ञानमात्मार्थ' दातुं पतिं नियुञ्जाना
ब्रूते । सा हेति । भार्यामेवित' मोक्षोपाय' विवक्षुस्तानादौ स्तौति ।
न हेतुप्रादिना । वित्तेन साध्यं कर्म तस्मिन्मृतत्वसाधने शङ्किते किमहं
तेन कुर्यामिति धार्ययापि प्रतप्राख्याते सतीति यावत् । स्वाभिप्रायो न
कर्मसुक्तिहेतुरिति तस्य भार्याद्वारापि सम्पत्तौ सतप्राप्तितर्थाः । १ । ४ ।

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वतारे नः सती
 प्रियं भाषस एह्यास्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षा-
 णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ४ ॥ स होवाच
 न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्म-
 नस्तु, कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे
 जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु,

स होवाच याज्ञवल्क्यः एवं वित्तसाध्येऽमृतत्वसाधने
 प्रत्याख्याते याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायसम्पत्तौ तुष्ट आह । स
 होवाच प्रिया इष्टा वतैत्यनुकम्पग्राह अरे मैत्रेयि नोऽस्माकं
 पूर्वमपि प्रिया सती भवती इदानीं प्रियमेव चित्तानुकूलं
 भाषसे एह्यास्व उपविश व्याख्यास्यामि यत्ते तवेष्टममृतत्वसा-
 धनमात्मज्ञानं कथयिष्यामि व्याचक्षाणस्य तु मे सम व्याख्यानं
 कुर्वीत निदिध्यासस्तु वाक्यान्वर्षतो निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति
 ॥ ४ ॥ स होवाच अमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिक्षुः ।

अमृतत्वसाधनमात्मज्ञानं विवक्षितञ्चेदात्मा वा अरे इष्टव्य इत्यादि
 वक्तव्यं किमिति न वा अरे पत्युरित्यादि वाक्यमित्याशङ्कग्राह । जायेति ।
 उवाच जायादीनामात्मार्षत्वेन प्रियत्वमात्मनश्चानौपाधिकप्रियत्वेन परमा-
 नन्दत्वमिति शेषः । प्रतीकसादाय व्याचष्टे । न वा इति । किं तन्नि-
 पातेन स्मार्यते तदाह । मसिद्धमिति । यथोक्ते क्रमे नियामकमाह ।
 पूर्वं पूर्वमिति । यद्यदासन्नं प्रीतिसाधनं तत्तदनतिक्रम्य तस्मिन्निषेधे ।
 पूर्वं पूर्वं वचनमिति योजना । तत्र हेतुमाह । तत्वेति । न वा अरे
 सर्वस्येत्युक्तम् । पत्यादीनामुक्तत्वादंशेन शुनरुक्तिप्रसङ्गादित्याशङ्कग्राह ।

कामाय जायाप्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां
 कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः
 प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं
 प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति ।
 न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्म-
 नस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य

जायापतिपुत्रादिभ्यो विरागमुत्पादयति । तत्तन्नासाय न
 वै । वै शब्दः प्रसिद्धस्मरणार्थः । प्रसिद्धमेव तस्मैके । पत्यु-
 भैर्तुः कामाय प्रयोजनाय जायायाः पतिः प्रियो न भवति
 किन्तु आत्मनस्तु कामाय प्रयोजनायैव भार्यायाः पतिः प्रियो
 भवति । तथा न वा अरे जायायै इत्यादि समानमन्यत् ।
 न वा अरे पुत्राणाम् । न वा अरे वित्तस्य । न वा अरे
 ब्रह्मणः । न वा अरे क्षत्रस्य । न वा अरे लोकानाम् । न

सर्वं ग्रहणमिति । उक्तश्रुतानामपि ग्रहणं कर्तव्यम् । न च सर्व-
 त्विशेषतो गृहीतुं शक्यन्ते । तेन सामान्यार्थं सर्वपदमित्यर्थः । सर्व-
 यर्थीयेषु सिद्धसर्वमुपसंहरति । तस्मादिति । ननु तदर्थे प्रियत्वमात्म-
 न्प्राप्त्या तदेवात्रापि कथ्यते चेत् पुनरुक्तिः स्यात्तत्राह । तदेतदिति
 अथोपपन्नासविशेषाभ्यां प्रीतिरात्मन्येवेत्युक्तम् । पुत्रदायापि तदर्थ-
 नादत आह । तस्मादिति । आत्मनो निरतिशयप्रीत्यास्पदत्वेन परम-
 नन्दत्वसमिधायोत्तर वाक्यमादाय व्याचष्टे । तस्मादित्यादिना । कथं पु-
 र्निदं दर्शनमुत्पद्यते तत्राह । श्रोतव्य इति । श्रवणादीनामन्यतमेन

कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु, कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु, कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु, कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भव-

वा अरे देवानाम् । न वा अरे भूतानाम् । न वा अरे सर्वस्य । पूर्व्वं पूर्व्वं यथाऽऽसन्ने प्रीतिसाधने वचनम् । तत्र तत्रेष्टतरत्वाद्देवाण्यस्य सर्वग्रहणमुक्तानुक्तार्थम् । तस्मात्प्रसिद्धमेतत् । आत्मैव प्रियो नान्यत् । तदेतद्विद्यः पुत्रादित्युपन्यस्तम् । तस्यैतद्वृत्तिस्थानीयं प्रपञ्चितम् । तस्मादात्मप्रीतिसाधनत्वाद्द्विणी अन्वत्र प्रीतिरात्मन्यैव मुख्या । तस्मादात्मा वा अरे द्रष्टव्यो दर्शनार्हः दर्शनविषयमापादयितव्यः । श्रोतव्यः पूर्व्वमाचार्यतः आगमतश्च । पश्चान्मन्तव्यस्तर्कतः । ततो निदि-

ज्ञानलाभात्किमिति सर्वेषामध्ययनमित्याशङ्क्याह । एवं हीति । विध्यन्नुसारित्वमेव शब्दार्थः श्रुतत्वाविशेषादिकल्पहेत्वभावाच्च सर्वैरेवात्मज्ञानं जायते चेत्तेषां समप्रधानत्वमाग्न्यादिश्रुतपतेदित्याशङ्क्याह । यदेति । अपण्यस्य प्रमाणविचारत्वेन प्रधानत्वादङ्गित्वम् । मनननिदिध्यासनयोस्तु तत्कार्यप्रतिबन्धप्रध्वंसित्वादङ्गत्वमित्यङ्गाङ्गिभावेन यदा श्रवणादीन्यसकृत्तदनुष्ठानेन ससञ्चितानि तदा सामग्रीपौष्कल्यात्तत्त्वज्ञानं फलशिरस्कं सिध्यति । मननाद्यभावे श्रवणमात्रेण नैव तदुपपद्यते । मननादिना प्रतिबन्धप्रध्वंसित्वाच्च फलवज्ज्ञानजनकत्वायोगादित्यर्थः । परामर्श-

न्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न
 वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु
 कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः
 श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो
 वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं
 विदितम् ॥ ५ ॥

ध्यासितव्यो निश्चयेन ध्यातव्यः । एवं ह्यसौ दृष्टो भवति
 श्रवणमनननिदिध्यासनसाधनैर्निर्वर्त्तितैः यदैकत्वमेतान्युप-
 गतानि तदा सम्यग्दर्शनं ब्रह्मैकत्वविषयं प्रसीदति नानग्रथां ।
 श्रवणमात्रेण यदुब्रह्मक्षतादिकर्मनिमित्तं वर्णाश्रमादिलक्ष-
 णमात्मनःप्रविद्ययाऽध्यारोपणप्रत्ययविषयं क्रियाकारकफलात्मक-
 मविद्याप्रत्ययविषयम् । रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययस्तदुपमदार्ढ्यमाह ।
 आत्मनि खलु अरे मैत्रेयि दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं
 विदितं भवति ॥ ५ ॥

वाक्यतात्पर्यमाह । यदीत्यादिना । कर्मनिमित्तं ब्रह्मक्षतादि तदेव
 वर्णाश्रमावस्थादिरूपमात्मन्यविद्यायारोपितस्य प्रत्ययो मिथ्याज्ञानं तस्य विष-
 यतया स्थितं क्रियाद्यात्मकं तदुपमदनार्थमाहेति सम्बन्धः । अविद्या-
 ध्यारोपितप्रत्ययविषयमित्येतदेव व्याकरोति । अविद्येति । अविद्याज-
 नितप्रत्ययविषयत्वे दृष्टान्तमाह । रज्ज्वामिति ॥ ५ ॥

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनी ब्रह्म वेद क्षत्रं तं
 परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्यो
 ऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रा-
 त्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो
 भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं

ननु कथमनग्रस्मिन्विदितेऽनग्रद्विदितं भवति । नैष दोषः ।
 न ह्यात्मव्यतिरेकेणानग्रत्विच्चिदस्ति । यद्यस्ति न तद्विदितं
 स्यान्न त्वनग्रदस्ति आत्मैव तु सर्वम् । तस्मात्सर्वमात्मनि विदिते
 विदितं स्यात् । कथं पुनरात्मैव सर्वमित्येतच्छ्रावयति । ब्रह्म
 ब्राह्मणजातिस्तं पुरुषं परादात् परादध्यात् पराकुर्यात् ।
 कं योऽनग्रत्रात्मन आत्मस्वरूपव्यतिरेकेणात्मैव न भवति इयं
 ब्राह्मणजातिरिति तां यो वेद तं परादध्यात्मा ब्राह्मणजाति-
 रनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीति । परमात्मा हि सर्वेषामात्मा ।
 तथा क्षत्रं क्षत्रियजातिस्तथा लोका देवा भूतानि सर्वमिदं

आत्मनि विदिते सर्वं विदितमित्युक्तमाक्षिपति । नन्विति । दृष्टि-
 विरोधं गिराचष्टे । नैष दोष इति । आत्मनि ज्ञाते ज्ञातमेव सर्वं नृ ।
 ततोऽर्थान्तरस्याभावादित्युक्तमेव स्फुटयति । यदीत्यादिना । आकाङ्क्षा-
 पूर्वकमृतरवाक्यमुदाहृत्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना । पुरुषं विशेषतो
 ज्ञातं मन्त्रमुपन्यस्य प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति । कथित्यादिना । परा-
 करणे पुरुषस्यापराधित्वं दर्शयति । अनात्मेति । परमात्मातिरेकेण दृश्य-
 नानानामपि ब्राह्मणजातिः स्वरूपेण पश्यन्कथमपराधी स्यादित्याश-

वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि
भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

स यथा दुन्दुभेर्ह्यन्यमानस्य न बाह्यान्कब्दा-
नक्कुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्त ग्रहणेन दुन्दुभ्या-

ब्रह्मेति यावन्त्यत्र प्रक्रान्तानि यानप्रनुक्तान्तानि सर्वाण्यात्मैव
यदयमात्मा योऽयमात्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति प्रकृतः । यस्मा-
दात्मनो जायते आत्मनेऽव लीयते आत्मसमयश्च स्थितिकाल
आत्मव्यतिरेकेणाग्रहणादात्मैव सर्वम् ॥ ६ ॥

कथं पुनरिदानीमिदं सर्वमात्मैवेति ग्रहीतुं शक्यते ।
चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते । तत्र दृष्टान्त
उच्यते । यत्स्वरूपव्यतिरेकेणाग्रहणं यस्य तस्य तदात्मत्वमेव
लोके दृष्टम् । स यथा स इति दृष्टान्तो लोके । यथा दुन्दुभे-
र्भ्यादेर्हन्यमानस्य ताड्यमानस्य दण्डादिना न बाह्यान्कब्दा-

द्वाराह । परमात्मेति । इदं ब्रह्मेत्युत्तरवाक्यानुवादस्तस्य व्याख्यानं
यान्यनुक्रान्तानीत्यादि । आत्मैव सर्वमित्येतत्प्रतिपादयति । यस्मादित्या-
दिना । स्थितिकाले तिष्ठति तस्मादात्मैव सर्वम् । तद्व्यतिरेकेणाग्रहणा-
दिति योजना ॥ ६ ॥

स्थित्यवस्थायां सर्वस्यात्ममात्रत्वं ज्ञातुमशक्यं ज्ञापकाभावादित्यादि-
यति । कथं पुनरिति । षटः स्फुरतीत्यादि प्रत्ययसाम्प्रित्य परिहरति ।
चित्प्रतिपत्तिः । स यथा दुन्दुभेरित्यादि वाक्यमवतारयति । तत्रेति ।
तत्प्रत्ययविषयत्वेत्येकेणासत्त्वं समस्यर्थः । दृष्टान्ते विवक्षितं रुद्धिपति ।
दृष्टान्तमदाद्याचराणि व्याचष्टे । स यथेत्यादिना ।

घातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥ स यथा शङ्खस्य
धायमानस्य न वाह्यान्शब्दान्शक्तुयाद्गृहणाय शङ्ख-
स्य तु ग्रहणेन शङ्खधस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

नवहिर्भूतान्शब्दविशेषान् दुन्दुभिः शब्दसामान्यान्निष्कृष्टान्दु-
न्दुभिः शब्दविशेषान् शक्तुयाद्गृहणाय गृहीतुम् । दुन्दुभेस्तु ग्रह-
णेन शब्दसामान्यविशेषणत्वेन दुन्दुभिः शब्दाः । एत इति
शब्दविशेषा गृहीता भवन्ति । दुन्दुभिः शब्दसामान्यव्यतिरेके-
णाभावात्तेषां दुन्दुभ्याघातस्य वा । दुन्दुभेराहननमाघातः ।
दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तद्वता विशेषा
गृहीता भवन्ति । न तु त एव निर्भिद्य गृहीतुं शक्यन्ते ।
विशेषरूपेणाभावात्तेषाम् । तथा प्रज्ञानव्यतिरेकेण स्वप्नजाग-
रितयोरनं कश्चिद्वस्तुविशेषो गृह्यते । तस्मात्प्रज्ञानव्यतिरेकेणा-
भावो युक्तस्तेषाम् ॥ ७ ॥ तथा स यथा शङ्खस्य धायमानस्य
शब्देन संयोज्यमानस्यापूर्यमाणस्य न वाह्यान्शब्दान् शक्तुया-
दित्येवमादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

शब्दविशेषानेव विशदयति । दुन्दुभीति । कथन्तर्हि दुन्दुभिः शब्दविशेषाणां
ग्रहणं तदाह । दुन्दुभेस्त्विति दुन्दुभिः शब्दसामान्यस्येति यावत् । उक्तोऽर्थो
दुन्दुभ्याघातस्येत्यादिवाक्यस्येत्याप्य व्याचष्टे । दुन्दुभ्याघातस्येति । वाश-
ब्दार्थमाह । तद्वतविशेषा इति । उक्तमर्थं व्यतिरेकसुखेन विशदयति । न
त्विति । निवृत्तितन्दादौ न्तिकमाचष्टे । तथेति । तत्रैव वस्तुविशेषग्रहण-
सम्भावनामभिप्रेत्य स्वप्नजागरितयोरित्युक्तम् । तथा दुन्दुभिष्टान्तवदिति
यावत् । शङ्खस्य तु ग्रहणेनेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । दुन्दुभेस्तु ग्रहणे-
नेत्यादिवाक्यन्दृष्टान्तयति । पूर्वमिति । ७ । ८ ।

यथा वीणायै वाद्यमानायै न वाचांशब्दा-
 शब्दकृत्याद्गुणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य
 वा शब्दो गृहीतः ॥ ६ ॥

तथा वीणायै वाद्यमानायै वीणाया वाद्यमानाया अनेक-
 दृष्टान्तोपादानमिह सामान्यबहुत्वव्यापनार्थम् । अनेके हि
 विलक्षणाश्चेतनाचेतनरूपाः सामान्यविशेषास्ते साम्यारम्य-
 गत्या यथैकस्मिन्नासामान्यऽन्तर्भावस्तथा प्रज्ञानघने कथन्नाम
 प्रदर्शयितव्य इति दुन्दुभिश्च वीणाशब्दसामान्यविशेषाणां
 यथा शब्दत्वे । एवं स्थितिकाले तावत्सामान्यविशेषाव्यति-
 रेकाद्ब्रह्मैकत्वं शक्यमवगन्तुं एवमुत्पत्तिकाले प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मै-
 वेति शक्यमवगन्तुम् ॥ ६ ॥

तथेति दृष्टान्तद्वयपरामर्शः । एकेनैव दृष्टान्तेन विवक्षितार्थविधौ किमि-
 त्यनेकदृष्टान्तोपादानमित्याशङ्क्याह । अनेकेति । इहेति । जगदुच्यते
 श्रुतिर्वा । सामान्यबहुत्वमेव स्फुटयति । अनेके हीति । तेषां स्वस्व-
 काम्यमित्यान्तर्भावेऽपि कुतो ब्रह्मणि पर्यवसानमित्याशङ्क्याह । तेषामिति ।
 काम्यमित्यान्तर्भावः । इति मन्वते श्रुतिरिति शेषः । विमतं
 न सति यथा दुन्दुभ्यादिद्यद्वास्तत्सामान्यातिरेकेणागदह्यमाणं तत्तदतिरेकेण
 न चर्त्तुं शक्यं । विवक्षितार्थः । इन्दुमिति । शब्दत्वेऽन्तर्भावः । तथा
 प्रज्ञानघने सर्वं जगदन्तर्भावमिति शेषः । दृष्टान्तत्रयमवष्टभ्य निरङ्कितमर्थ-
 पुराणं हृदयति । एवमिति । स यथाऽऽशङ्क्ये धाम्ने रित्यादिवाक्यस्य तात्पर्य-
 याह । एवमित्यादिना । ६ ।

स यथाद्रैन्धाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्च-
रन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेत-

यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गधूमाङ्गाराचिषां प्रागविभागादग्निरेवेति
भवत्यग्न्येकत्वमेव जगन्नामरूपविकृतं प्रागुत्पत्तेः प्रज्ञानघन
एवेति युक्तं ग्रहीतुमित्येतदुच्यते । स यथा ऽऽद्रैन्धाग्नेराद्रैन्धोभि-
रिहोऽग्निराद्रैन्धाग्निस्तस्मादभ्याहितात्पृथग्धूमाः पृथन्नानाप्र-
कारधूमग्रहणं विस्फुलिङ्गादिप्रदर्शनार्थं धूमविस्फुलिङ्गादयो वि-
निर्गच्छन्ति । एवं यथाऽयं दृष्टान्तः । अरे मैत्रेयि अस्य पर-
मात्मनः प्रकृतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतन्निःश्वसितमिव
निःश्वसितम् । यथाऽप्रयत्नेनैव पुरुषनिश्वासी भवत्येवं वा अरे
किं तन्निःश्वसितमिव ततो जातमित्युच्यते । यदृग्वेदो यजु-

स्थितिकालवदित्येवं शब्दार्थः । तत्र वाक्यमवतार्य व्याचष्टे ।
इतिहास इति । महतो ऽनवच्छिन्नस्य भूतस्य परमार्थस्येति यावत् । निश्च-
सितमिन्वेत्युक्तं व्यनक्ति । यथेति । अरे मैत्रेयि ततो जातमिति सम्बन्धः ।
तद्देशकाङ्क्षापूर्वकं विशदयति । किन्दित्यादिना । इतिहास इति
ब्राह्मणमेवेति सम्बन्धः । संवादादिरित्यादिपदेन प्राणसंवादादिग्रहणम् ।
असद्वा इदमग्न आसीदित्यादिशब्देनासदेवेदमग्न आसीदिति गृह्यते ।
देवजनविद्या नृत्यगीतादिशास्त्रम् । वेदं सोऽयं वेदाद्वह्निर्भवतीत्यर्थः ।
इत्याद्या विद्येति सम्बन्धः । आदिशब्दं शिल्पशास्त्रसङ्ग्रहायः । प्रिय-
मित्येतदुपासीतेत्याद्या इत्यत्रादिशब्दः सत्यस्य सत्यमित्युपनिषत्सङ्ग्रहायः ।
तदेते श्लोका इत्यादय इत्यत्रादिशब्देन तदप्येष श्लोको भवति । असन्नेव
स भवतीत्यादि गृह्यते इत्यादीनीयादिपदमथ योऽन्यां देवतासुपास्ते ब्रह्म-
विदाम्नेति परमियादि ग्रहीतुं । अर्थाभावेषु व्यख्यानपदप्रयुक्तौ हेत्व-

द्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वान्गिरस इति
हासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनु

वेदः सामवेदोऽथर्वान्गिरसश्चतुर्विधं मन्त्रजातं इतिहासं
इत्युर्वशीपुरुषवसोः संवादादिरुर्वशीहाप्सरा इत्यादि ब्रा-
ह्मणमेव पुराणमसद्वा इदमग्र आसीदित्यादि विद्या देवजन-
विद्या वेदः सोऽयमित्यादिरुपनिषदः प्रियमित्येतदुपासीते-
त्याद्याः श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवा मन्त्रास्तदेते श्लोकाइत्यादयः
सूत्राणि वस्तुसङ्ग्रहवाक्यानि वेदे यथाऽऽत्मैत्येवोपासीतेत्यादीनि
अनुव्याख्यानानि । मन्त्रविवरणानि व्याख्यानाननर्थवादाः ।
अथवा वस्तुसङ्ग्रहवाक्यविचारणाननुव्याख्यानानि । यथा चतु-
र्धाध्याये आत्मैत्येवोपासीतेत्यस्य यथावानग्नोऽसावनग्नोऽहम-
स्मीति न स वेद यथा पशुरेवमित्यस्यायमेवाध्यायशेषः ।

भावः शङ्कित्वा प्रक्षान्तरमाह । अथवेति । इतिहासादिशब्दव्याख्यान-
सुप्तसंहरति । एषमिति । ब्राह्मणमितिहासादिपदवेदनीयमिति शेषः ।
षट्पादिशब्दानामितिहासादिशब्दानाञ्च प्रसिद्धार्थत्यागे को हेतुरित्याशङ्क्य
निश्चितश्रुतिरितिहासादिशब्दानां प्रसिद्धार्थत्यागे हेतुः । परिशेषस्त्वन्य-
त्वेत्यभिप्रेत्याह । एवं मन्त्रेति । ननु प्रथमे कारणे वेदस्य नित्यत्वेन
प्रामाण्यं स्थापितं तदनित्यत्वे तद्धानिरित्यत आह । नियतेति । ने-
त्यादौ वेदे विशेष्यते । कल्पान्ते तर्हि तान्येदा नित्यादिवाक्यान्नियतरच-
नावच्यं वेदस्य गम्यते । अनादिनिधनानित्यादेशः सदातमत्वं तस्य निश्ची-
यते । न च कृतकत्वादप्रामाण्यं प्रत्यक्षादौ व्यभिचारात् । न च पौरु-
षेयत्वादनपेक्षहेत्वभावादप्रामाण्यम् । बुद्धिपूर्वप्रणीतत्वाभावेन तत्सिद्धेः ।
न चोन्नतवाक्यसादृश्यमवाधितार्थत्वादिति भावः । सिद्धे वेदस्य प्रामा-

व्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि
निशुसितानि ॥ १० ॥

मन्त्रविवरणानि व्याख्यानानि । एवमष्टविधब्राह्मणम् ।
एवं मन्त्रब्राह्मणयोरेव ग्रहणं नियतरचनावतो विद्यमानस्यैव
वेदस्याभिव्यक्तिः पुरुषनिश्चासवत् । न च पुरुषबुद्धिप्रयत्न
पूर्वकः । अतः प्रमाणं निरपेक्ष एव स्वार्थे । तस्माद्यत्ते
नोक्तं तत्तथैव प्रतिषत्तव्यम् । आत्मनः श्रेय इच्छद्भिर्ज्ञानं
वा कर्म वेति नामप्रकाशवशा हि रूपस्य विक्रियाव्यवस्था ।
नामरूपयोरेव हि परमात्मोपाधिभूतयोर्व्याक्रियमाणयोः
सलिलफेनवत्तत्त्वान्यत्वेनानिर्वक्तव्ययोः सर्वावस्थयोः संसा-
त्त्वमिति । अतो नाम्न एव निश्चसितत्वमुक्तम् । तद्वच-
नेनैवेतरस्य निश्चसितत्वसिद्धेः । अथवा सर्वस्य द्वैतजातस्या-
वित्याविषयत्वमुक्तम् । ब्रह्म तं परादात् इदं सर्वं यदयमा-

स्ये फलितमाह । तस्मादिति । नामप्रपञ्चसृष्टिरेवात्रोपदिष्टा । न
रूपप्रपञ्चसृष्टिः । सा चोपदेष्टव्या । सृष्टिपूर्तेरन्यथातुपपत्तेरित्याशङ्क्याह ।
नामेति । यद्यपि नासत्तत्त्वा रूपसृष्टिरिति नामसृष्टिवचनेन रूपसृष्टिरर्था-
दुक्ता तथापि सर्वसंसारसृष्टिर्नोक्ता । नामरूपयोरेव संसारत्वे प्राक् तत्-
सृष्टेः संसारो न स्यादित्याशङ्क्याह । नामरूपयोरिति । उर्ध्ववस्थयो-
र्व्याक्ताव्यक्तावस्थयोरिति यावत् । नामप्रपञ्चसंज्ञात् सर्गोक्तिस्तुपपादितास्तुप-
संहति । इतीति । अतः शब्दार्थं स्फुटयति । तद्वचनेनेति । निश्च-
सितमिति विधान्तरेणावतारयति । अथ वेत्यादिना । मित्यात्वेऽपि
प्रतिषिद्धवत् प्रमाणवन्तत्वात् उक्तत्वादिव्याख्यानास्तु मित्याप्रामाधीन-

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमेव सर्वेषां
 स्पर्शानां त्वगेकायनमेव सर्वेषां रसानां
 जिह्वैकायनमेव सर्वेषां गन्धानां नासिक एका-

त्वेति तेन वेदस्याप्रामाण्यमाशङ्कते । तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमि-
 दमुक्तं पुरुषनिश्वासवदप्रयत्नोत्थितत्वात्प्रमाणं वेदो न यथाऽन्यो
 ग्रन्थ इति ॥ १० ॥

किञ्चान्यत्र केवलं स्थित्युत्पत्तिकालयोरेव प्रज्ञानघनव्य-
 तिरेकेणाभावाज्जगतो ब्रह्मत्वं प्रलयकाले च जलबुद्बुदफेनादी-
 नामिव सलिलव्यतिरेकेणाभावः । एवमप्रज्ञानव्यतिरेकेण तत्-
 कार्याणां नामरूपकर्मणां तस्मिन्नेव लीयमानानामभावः ।
 तस्मादेकमेव ब्रह्म प्रज्ञानघनमेकरसं प्रतिपत्तव्यमित्यत आह ।
 प्रलयप्रदर्शनाय दृष्टान्तः । स इति दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण
 सर्वासां दीवापीतडागादिगतानामपां समुद्रोऽधिरेकार्यनमेक-

प्रयत्नजन्यत्वेनाज्ञानत्वाद्देदस्य तदभावाद्द्विषयाव्यभिचाराच्च नृप्रामाण्यमि-
 त्याह । तदाशङ्केति । १० ।

अन्यो अन्यो बुद्धादिप्रणीतः स्वर्गकामश्चैत्यं वन्देदित्यादिः स यथा
 सर्वासामपासित्यादि सन्ननन्तरग्रन्थसुत्यापयति । किञ्चान्यदिति । तदेव
 व्याकरोति । न केवलमिति । प्रलयकाले च प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावाज्ज-
 गतो ब्रह्मत्वमिति सन्तम्भः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । जलेति ।
 तथापि प्रज्ञानमेवैकमेव स्यात्त ब्रह्मेत्याशङ्क्याह । तस्मादिति । सत्यज्ञाना-
 दिवाक्याद् ब्रह्मणस्तत्त्वात्वादित्यर्थः । यथोक्तं ब्रह्म चेत्प्रतिपत्तव्यं किमिति
 तर्हि स यद्येत्यादि वाक्यमित्याशङ्क्य तच्छेषत्वेन प्रलयं दर्शयितुं दृष्टान्तवचनमे-

यनमेव॑ सर्वेषां॑ रूपाणाञ्चतुरेकायनमेव॑ सर्वे-
षां॑ शब्दानां॑ श्रोत्रमेकायनमेव॑ सर्वेषां॑ सङ्क-
ल्पानां॑ मन एकायनमेव॑ सर्वासां॑ विद्यानां॑

। मनमेकप्रलयो ऽविभागप्राप्तिरित्यर्थः । यथा ऽयन्दृष्टान्तः ।
एवं सर्वेषां स्पर्शानां मृदुकर्कशकठिनपिच्छिलादीनां वायो-
रात्मभूतानां त्वगेकायनं त्वगिति त्वग्विषयं स्पर्शसामान्यमात्रं
तस्मिन्प्रविष्टाः स्पर्शविशेषा आप इव समुद्रं तद्व्यतिरेकेणा-
भावभूता भवन्ति । तस्यैव हि ते संस्थानमात्रा आसन् । तथा
नदपि स्पर्शसामान्यमात्रं त्वग्शब्दवाच्यं मनः सङ्कल्पे मनो-
वेषयसामान्यमात्रे त्वग्विषय इव स्पर्शविशेषाः । प्रविष्टं
। व्यतिरेकेणाभावभूतं भवति । एवं मनोविषयोऽपि बुद्धि-

तदित्याह । अत आहेति । प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयः । एकस्यासौ प्रल-
यश्चेत्येकप्रलयः । तडागादिगतानामपि कुतः समुद्रे लयो न हि तासां
तेन सङ्गतिरित्याशङ्क्याह । अविभागेति । अत्र हि समुद्रशब्देन जलसामा-
न्यमुच्यते तद्व्यतिरेकेण च जलविशेषाणांभावो विवक्षितः तेषां तत्साधन-
मात्रत्वात् अतश्चासामस्मिन्नविभागस्य प्राप्तिरिति समुद्रेऽविभागप्राप्तिरि-
त्यर्थः । पिच्छिलादीनामित्यादियद्देनानुक्तस्पर्शविशेषाः सर्वे गृह्यन्ते ।
विषयाणामिन्द्रियकार्यत्वाभावात्कुतः स्पर्शानां त्वच्च विषयः स्यादित्याश-
ङ्क्याह । त्वगितीति । स्पर्शविशेषाणां स्पर्शसामान्येऽन्तर्भावः प्रपञ्चयति ।
तस्मिन्निति । तथापि समस्तस्य जगते ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावादुब्रह्मत्वमित्ये-
तत्कथं प्रतिज्ञातमित्याशङ्क्य परस्परया ब्रह्मणि सर्वप्रविलयं दर्शयितुं क्रम-
मनुक्रामति । तथेति । मनसि सति विषयविषयिभावस्य दर्शनादसति चाद-

हृदयमेकायनमेव॑ सर्वेषां कर्मणां हस्तावेका-
यनमेव॑ सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमे-
व॑ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेव॑ सर्वै-

विषयसामान्यमात्रे प्रविष्टः । तद्व्यतिरेकेणाभावभूतो भवति
विज्ञानमात्रमेव भूत्वा प्रज्ञानघने परे ब्रह्माणि आप इव समुद्रे
प्रलीयते । एवं परम्पराक्रमेण शब्दादौ सह ग्राहकेण कर-
णेन प्रलीने प्रज्ञानघने उपाध्यभावात् सैन्धवघनवत् प्रज्ञान-
घनमेकरसमनन्तरमपारं निरन्तरं निरञ्जनं ब्रह्म व्यवति-
ष्ठते । तस्मादात्मैकैकमद्वयमिति प्रतिपत्तव्यम् । तथा सर्वेषां
गन्धानां पृथिवीविशेषाणां नास्तिके घ्राणविषयसामान्यम् । तद्व
सर्वेषां रसानां श्रृङ्गिषेष्णाणां जिह्वेन्द्रियविषयसामान्यं तथा
रूपाणां तेजोविशेषाणां चक्षुर्विषयसामान्यम् । तथा श्रोत्रा-

र्थनान्ननः स्यन्दितमात्रं विषयजातमिति तस्य तद्विषयमात्रे प्रविष्टस्य तदति
रेकाणामसत्त्वमित्यर्थः । बहुल्यस्याध्यवसायपारतन्त्र्यदर्शनादध्यवसायात्मिका-
याञ्च बुद्धौ तद्विषयस्य पूर्ववदनुप्रवेशात्बहुल्यविकल्पात्मकमनः स्यन्दितं द्वैतस्य
बहुल्यात्तत्के मनस्यन्तर्भावात्तस्य च सन्ननोविषयसामान्यस्य बुद्धिविषयसा-
मान्ये प्रविष्टस्य तद्व्यतिरेकेणामसत्त्वमित्याह । एवमिति । सर्वं जगत् उक्तेन
न्यायेन बुद्धिमात्रं भूत्वा तद्व्यच्छेदोक्त आत्मनोति श्रुत्या ब्रह्माणि पर्यवस्य-
तीत्याह । विज्ञानमात्रमिति । ननु जगदिदं विचीयमात्रं शक्तिशेषमेव वि-
चीयते । तत्त्वज्ञानाद्वते तस्य निःशेषनाशानाश्रयणात् । तथा च कुतो ब्रह्म-
करस्य प्रतिपत्तिरत आह । एवमिति । शक्तिशेषत्वयेऽपि तस्या दुर्निर्दिष्ट-

धामध्वनां पादावेकायनमेषु सर्वेषां वेदानां
वागेकायनं ॥ ११ ॥

दिविषयसामान्यं पूर्ववत् । तथा श्रोत्रादिविषयसामान्यानां
मनोविषयसामान्ये सङ्कल्पे मनोविषयसामान्यस्यापि बुद्धि-
विषयसामान्ये विज्ञानमात्रे विज्ञानमात्रं भूत्वा परस्मिन्
प्रज्ञानवने प्रलोयते । तथा कर्मेन्द्रियाणां विषया वदनादान-
गमनविसर्गानन्दविशेषास्तत्क्रियासामान्येष्वेव प्रविष्टा न
विभाज्या भवन्ति समुद्र इवाब्धिविशेषास्तानि च सामान्यानि-
प्राणमात्रं प्राणश्च प्रज्ञानमात्रम् । एवं यो वै प्राणः स प्रज्ञाया
वै प्रज्ञा स प्राण इति कौषीतकिनोऽधीयते । ननु सर्वत्र विष-
यस्यैव प्रलयोऽभिहितो न तु करणस्य तत्र कोऽभिप्राय इति ।
वाढम् । किन्तु विषयसमानजातीयं करणं मन्यते श्रुतिर्न

त्वादस्त्वैकं रसस्य धीरविरुद्धेति भावः । एकायनप्रक्रियातो सर्वस्य पसंहरति ।
तस्मादिति । ब्राह्मणविषयसामान्यमित्यादावेकायनमिति सर्वत्र सम्बन्धः ।
कथं पुनरत्र प्रति पर्यायं ब्रह्मणि पर्यावसानं तत्वाह । तथेति । यथा
सर्वेषु पर्यायेषु ब्रह्मणि पर्यावसानं तथोच्यते इति यावत् । पूर्ववदिति त्व-
ग्विषयसामान्यवदित्यर्थः सङ्कल्पे लय इति शेषः । विज्ञानमात्र इत्यत्रापि
तथैव । एवं सर्वेषां कर्मणामित्यादेरर्घमाह । तथा कर्मेन्द्रियाणा-
मिति । क्रियासामान्यानां सत्त्वात्मसंस्थानभेदत्वमभ्युपेत्याह । तानि चेति ।
क्रियाज्ञानशक्तयोश्चिदुपाधिभूतयोश्चिदभेदाभेदमभिप्रेत्य प्राणश्चेत्यादिना भा-
व्यम् । तत्र तयोरन्योन्याभेदे मानमाह । यो वा इति । श्रुतिमुखात्करण-
लयो न प्रतिभाति । स्वयञ्च व्याख्यायते । तत्र को हेतुरिति पृच्छति ।
नन्विति । श्रुत्या करणलयस्यानुक्तत्वमङ्गीकरोति । वाढमिति । पृष्टमभिप्रायं

यतो यत्स्वादतीत लवणमेवैव वा अर इदं
महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव ।

कस्माद्यतो यतो यस्माद्यस्माद्देशात्तदुदकमाददीत गृहीत्व
स्वादयेल्लवणास्वादमेव तदुदकं न तु खिल्यभावी यथायं दृष्टान्त
एवमेव तु अरे मैत्रेयि इदं परमात्माख्यं महद्भूतं यस्मान्महतो
भूतादविद्यया परिच्छिन्ना सती कार्यकरणोपाधिसम्बन्धात्
खिल्यभावमापन्नासि मर्त्या जन्ममरणाशनायापिपासादिसं-
सारधर्मवत्यसि नामरूपकार्यालिकाभुष्टान्वयाहमिति । स
खिल्यभावस्तवकार्यकरणभूतोपाधिसम्पर्कभ्रान्तिजनितो म-
हति भूते स्वयोनौ महासमुद्रस्थानीये परमात्मन्यजरेऽमरेऽभये
शुद्धे सैन्यवधनवदेकरसे प्रज्ञानघनेऽनन्तेऽपारे निरन्तरे
ऽविद्याजनितभ्रान्तिभेदवर्जिते प्रवेशितः । तस्मिन् प्रविष्टे

अन्वयप्रदर्शनार्थं नैवेति पुनरुक्तम् । महद्भूतमेकसर्वतमित्युत्तरत
सम्बन्धः । अस्याथैस्य सर्वोपनिषत्प्रसिद्धत्वप्रदर्शनार्थो वैशब्दः । इदं
महद्भूतमित्यत्रेदंशब्दार्थं विगदयति । यथादित्यादिना । तदिदं परमा-
त्माख्यं महद्भूतमिति पूर्वेण सम्बन्धः । खिल्यभावापत्तिक र्थं कथयति ।
मर्त्येत्यादिना । कोऽसौ खिल्यभावोऽभिप्रेतस्तत्राह । नामरूपेति । का-
र्यकरणसङ्घाते तादात्म्याभिमानद्वारा जात्यभिमानोऽत्र खिल्यभाव इति ।
इति शब्देनाभिमानो लक्ष्यते । वयोक्ते खिल्यभावे सति कुतो भूतस्य
महत्त्वमित्याशङ्क्याह । स खिल्यभाव इति । खिल्यभावः स्वशब्दार्थः ।
परस्य प्रसिद्धत्वात्तन्मजरादिविशेषणानि । देन द्रष्टव्यं करस्यं तदाह । प्रज्ञा-

स्वयोनिरस्ते खिल्यभावेऽविद्याकृते भेदभावे प्रणाशिते इदं-
 मेकमद्वैतं महद्भूतं महच्च तद्भूतञ्च महद्भूतं सर्वमहत्तर-
 त्वात्तदाकाशादिकारणत्वाच्च भूतं त्रिष्वपि कालेषु स्वरूपा-
 व्यभिचारात्सर्वदैव परं निष्पन्नमिति । त्रैकालिको निष्ठा-
 प्रत्ययः । अथवा भूतशब्दः परमार्थवाची महच्च पारमार्थिक-
 च्चेत्यर्थः । लौकिकान्तु यद्यपि महद्भवति स्वप्नमया कृतं हि
 महदादि पर्वतोपमं न परमार्थवस्तु । अतो विशिनष्टि इ-
 दञ्च महच्च तद्भूतञ्चेति । अनन्तं नास्यान्तो विद्यत इत्य-
 नन्तम् । कदाचिदापेक्षिकं स्यादित्यतो विशिनष्ट्यपारमिति ।
 विज्ञप्तिर्विज्ञानं विज्ञानञ्च तदुच्यतेति विज्ञानघनः । घनशब्दो
 जात्यन्तरप्रतिषेधार्थः । यथा सुवर्णघनोऽयोघन इति । एव
 शब्दोऽवधारणार्थः । नानाज्जात्यन्तरमन्तराले विद्यत इत्यर्थः ।

॥ ॥ तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह । अनन्त इति । तस्य सापेक्षत्वं वारयति ।
 अपार इति । प्रतिभासमाने भेदे कथं यद्योक्तं तत्त्वमित्याशङ्क्याह ।
 अपिद्येति भवतु यद्योक्ते तत्त्वे खिल्यभावस्य प्रवेशस्तथापि किं स्यादित्यत
 आह । तस्मिन्निति । महत्त्वं साधयति । सर्वेति । भूतत्वमुपपादयति ।
 त्रिषूपीति । महदित्याक्ते पारमार्थिकञ्चेति विशेषणं किमर्थं मितप्राशङ्क्या-
 ह । लौकिकमिति । जायत्कालीनं परिदृश्यमानं हि महदादि
 महद्यद्यपि भवति तथापि स्वप्नमयादिसत्त्वात् तत्परमार्थवस्तु ।
 न हि दृश्यं जडं इन्द्रजालादेर्विशिष्यतेऽतो लौकिकान्महतो ब्रह्म
 व्यावर्तयितुं विशेषणमित्यर्थः । आपेक्षिकं स्यादानन्त्यमिति शेषः ।

एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति

यदीदमेकमद्वैतं परमार्थतः स्वच्छं संसारदुःखासम्पृ-
क्तम् । किं निमित्तोऽयं खिल्यभावः । आत्मनो जातो मृतः
सुखी दुःखग्रहं समेत्येवमादिलक्षणोऽनेकसंसारधर्मीपद्भुत
इत्युच्यते । एतेभ्यो भूतेभ्यो यान्येतानि कार्यकरणविषया-
नि नामरूपात्मकानि सलिलफेनबुद्बुदोपमानि
च्छस्य परमात्मनः सलिलोपमस्य येषां विषयपर्यन्तानां प्रज्ञा
नघने ब्रह्मणि परमार्थविवेकज्ञानेन प्रविलापनमुक्तं नदीस-
मुद्रवत् । एतेभ्यो हेतुभूतेभ्यो भूतेभ्यः सत्यशब्दवाच्येभ्यः समु-
त्थाय सैन्धवखिल्यवद्ययाऽद्भ्यः सूर्यचन्द्रादिप्रतिविम्बो यथा
स्वच्छस्य स्फटिकस्यालक्तकाद्युपाधिभ्यो रक्तादिभावः एव
कार्यकरणभूतभूतोपाधिभ्यो विशेषात्मखिल्यभावेन सिन्धुः

अवधारणरूपमर्थमेव स्फोरयति । नान्यदिति । एतेभ्यो
समुत्थायेतयादि समनन्तरवाक्यव्यावर्त्यामाशङ्कामाह । यदिदमिति
सुतः सिद्धत्वे किं सिध्यन्ति तदाह । संसरेति । तर्हि तस्मिन्निमित्ते
भावाच्च तस्य खिल्यत्वमिति सत्त्वाह । किं निमित्त इति । खिल्यभाव-
मेव विशिनष्टि । जात इति । अनेकः संसाररूपो धर्मीऽयनाद्यापि-
पासादिक्षेनोपद्भुतो दूषित इति यावत् । खिल्यभावे निमित्तं दर्श-
यन्नुत्तरमाह । उच्यते इति । एतच्छब्दार्थं व्य करोति । यातीति ।
स्वच्छस्य परमात्मनः कार्यकरणविषयाकारेण परिणतानीति यावत् ।
तानि व्यवहारसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि । नामरूपात्मकानीति । तेषामतिदुर्ब-
लत्वं सूचयति । सलितेति । स्वच्छत्वे दृष्टान्तमाह । सलिलोपमस्येति ।

न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञ-
वल्क्यः ॥ १२ ॥

येभ्यो भूतेभ्यो उत्थितस्तानि यदा कार्यकरणविषयाकारप-
रिणतानि भूतान्यात्मनो विशेषात्मखिल्यहेतुभूतानि शास्त्रा-
चार्योपदेशेन ब्रह्मविद्यया नदीसमुद्रवत्प्रविलापितानि विन-
श्यन्ति सलिलफेनबुद्बुदादिवत् । तेषु विनश्यत्सु स एष
विशेषात्मखिल्यभावो विनश्यति । यथोदकालक्तकादिहेत्वपनये
सूर्यचन्द्रस्फटिकादिप्रतिबिम्बो विनश्यति चन्द्रादिस्वरूपमेव
परमार्थतो व्यवतिष्ठते । तद्वत्प्रज्ञानघनमनन्तमपारं स्वच्छं
व्यवतिष्ठते । न तत्र प्रेत्यविशेषसंज्ञास्ति । कार्यकरण-
सङ्घातेभ्यो विमुक्तस्येति । एवमरे मैत्रेयि ब्रवीमि नास्ति
विशेषसंज्ञेत्यहमसावमुच्य पुत्तो ममेदं क्षेत्रं धनं सुखी
दुःखीत्येवमादिलक्षणाऽविद्याकृतत्वात्तस्या अविद्यायाश्च ब्रह्म-

तेषां प्रतग्रन्थत्वेऽपि प्रकृतत्वाभावे कथमेतच्छब्देन परामर्शः स्थादितग्राह-
ङ्गग्राह । येषामिति । उक्तमेकायनप्रक्रियायामिति शेषः । ब्रह्माणि प्रज्ञान-
घने भूतानां प्रलये दृष्टान्तमाह । नदीति । हेतौ पञ्चमीति दर्शयति ।
हेतुभूतेभ्य इति । पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे पृथ्व्यन्तसत्प्रशब्दाच्चतया तेषां प्र-
कृतत्वमाह । सत्येति । यथा सैन्धवः सन् खिल्यः सिन्धोस्तेजःसम्बन्धम-
पेक्षप्रोक्तच्छति । तथा भूतेभ्यः खिल्यभावो भवतीतिग्राह । सैन्धवेति ।
समुत्थानमेव विदधेति । यथेत्यादिना । तान्येवेत्यादि व्याचष्टे । येभ्य-
इति । खिल्यहेतुभूतानि तत्र हेतुत्वेऽपि तानीति यावत् । ब्रह्मविद्यो-
त्पत्तौ हेतुमाह । शास्त्रेति । तत्फलं सदृष्टान्तमाचष्टे । नदीवदिति ।
यथा सलिले फेनादयो विनश्यन्ति तथा तेषु भूतेषु विनश्यत्सु सत्सु

सा हीवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानममुहन् प्रेत्य-

विदया निरन्वयतो नाशित्वात् कुतो विशेषसञ्ज्ञासम्भवी
ब्रह्मविदश्चैतन्यस्वभावस्थितस्य शरीरावस्थितस्यापि विशेष-
सञ्ज्ञा नोपपद्यते किं पुनः कार्यकरणविमुक्तस्य सर्वत इति
ह उवाच उक्तवान् किल परमार्थदर्शनं मैत्रेय्यै भार्यायै
शान्तवल्क्यः ॥ १२ ॥

एवं प्रतिबोधिता सा ह किल उवाच उक्तवती मैत्रेयी
अत्रैवैतस्मिन्नैवैकस्मिन्वस्तुनि ब्रह्मणि विरुद्धधर्मवत्त्वमाचक्षाणै-
न भगवता मम मोहः कृतस्तदाह अत्रैव मा भगवान् पूजावा-
नममुहन् मोहं कृतवान् । कथं तेन विरुद्धधर्मवत्त्वमुक्तमित्यु-
च्यते पूर्वविज्ञानघन एवेति प्रतिज्ञाय पुनर्न प्रेत्य सञ्ज्ञास्तीति
कथं विज्ञानघन एव कथं वा न प्रेत्यसञ्ज्ञास्तीति न ह्युणाः

अनु पश्चात्खिल्यभावे नश्यतीत्याह । सन्निवेति । किंपुनर्भूतानां खिल्य-
भावस्य च विनाशे सत्यवशिष्यते तत्राह । यद्येति । तत्रेति कैवल्योक्तिः ।
उक्तमेव वाक्यार्थं स्फुटयति । नास्तीति । ब्रह्मविदोऽशरीरस्य विशेष-
सञ्ज्ञाभावं कैमुतिकन्यायेन कथयति । शरीरावस्थितस्येति । सुषुप्तस्येति
यावत् । सर्वतो मुक्तस्येति शेषः । १२ ।

उक्तं परमार्थदर्शनमेव व्यक्तीकर्तुं चोदयति । एवमिति । तेन
याज्ञवल्केऽनेति यावत् । इति वदता विरुद्धधर्मवत्त्वमुक्तानिमित्तशेषः ।
एवं वदन्तोऽपि कुतो । विरुद्धधर्मोक्तिसत्त्वाह । कथमिति । एकस्यैव वि-
ज्ञानघनत्वे सञ्ज्ञाराहित्ये च कुतो विरुद्धधीरित्याशङ्क्याह । नहीति ।
विरोधबुद्धिफलमाह । अत इति । अत्रेत्युक्तविषयपरामर्शः । न वा
इति प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति । अरे इति । मोहनवाक्यं ब्रवीत्येषु

सञ्ज्ञास्तीति स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं
मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥

शीतश्चाग्निरेवैको भवत्यतो मूढोऽस्मात् स होवाच याज्ञवल्क्यो
न वै अरे मैत्रेयि अहं मोहं ब्रवीमि मोहनं वाक्यं न ब्रवीमी-
त्यर्थः । ननु कथं विरुद्धधर्मत्वमवचो विज्ञानघनं सञ्ज्ञाभा-
वञ्च नमयेदमेकस्मिन्मिहि अभिहितं त्वयैवेदं विरुद्धधर्मत्वेन
एकं वस्तु परिगृहीतं भ्रान्त्या न तु मयोक्तम् । मया त्विद-
मुक्तं यस्तु अविद्याप्रत्युपस्थापितः कार्य्यकरणसम्बन्धात्मकः
खिल्यभावस्तस्मिन् विद्यया नाशिते तन्निमित्ताविशेषसञ्ज्ञा-
शरीरादिसत्त्वन्विनि अन्यत्वदर्शनलक्षणा सा कार्य्यकरणस-
ङ्घातोपाधौ प्रविलापिते नश्यति हेत्वभावात् । उदकाद्याधार-
नाशादिवच्चन्द्रादिप्रतिबिम्बः तन्निमित्तश्च प्रकाशादिर्न पुनः
परमार्थचन्द्रादित्यस्वरूपानामवदसंसारि ब्रह्मस्वरूपस्य विज्ञा-
नघनस्य नाशः तद्विज्ञानघन इत्युक्तं स आत्मा सर्वस्य जगतः
परमार्थतो भूतनाशान्न विनाशी । विनाशी त्वविद्याकृत-
खिल्यभावो वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुत्यन्तरात् ।

अयानिति शङ्कते । नन्विति । समाधत्ते । न मयेति । कथं तर्हि समै-
कस्मिन्वै वस्तुनि विरुद्धधर्मवत्त्वबुद्धिरित्याशङ्क्याह । त्वयैवेति । त्वया तर्हि
किञ्चित्सिति तत्राह । मयात्विति । खिल्यभावस्य विनाशे प्रत्यगात्मरूप-
मेव विनश्यतीत्याशङ्क्याह । न पुनरिति । ब्रह्मस्वरूपस्यागाशे विज्ञानघनस्य
किमायातन्नित्याशयेनाह । तदिति । विज्ञानघनस्य प्रत्युक्तत्वं दर्शयति ।
आत्मेति । कथं तर्हि तान्येवानुविनश्यतीति क्षत्राह । भूतनाशेति ।
खिल्यभावस्याविद्याकृतत्वे प्रमाणमाह । वाचारम्भणमिति । खिल्यभावन-

यत्न हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं
 पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं
 शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर

अयन्तु पारमार्थिकोऽविनाशी वा अरे अयमात्मा अतोऽलं प-
 र्याप्तं वै अरे इदं महद्भूतं अनन्तमपारं यथा व्याख्यातं
 विज्ञानाय विज्ञातुं न हि विज्ञातुर्विज्ञाते विपरिलोपो विद्यते
 अविनाशित्वादिति हि वक्ष्यति ॥ १२ ॥

कथं तर्हि प्रेत्यसृज्ज्ञा नास्त्युच्यते शृणु । यत्र यस्मिन्न-
 विद्याकल्पिते कार्यकरणसङ्घातोपाधिजनिते विशेषात्मनि
 खिल्यभावे हि यस्माद्द्वैतमिव परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि
 द्वैतमिव भिन्नमिव वस्त्वन्तरमात्मन उपलक्ष्यते । ननु द्वैते-
 नोपमीयमानत्वात् द्वैतस्य पारमार्थिकत्वमिति न । वाचार-
 म्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुत्यन्तरादेकमेवाद्वितीय-

वत्परमात्मनोऽपि नाशित्वं स्यादिति चेन्नैत्याह । अवन्त्विति । पार-
 मार्थिकत्वे प्रमाणमाह । अविनाशित्वं फलमाह । अत इति । पर्याप्तं
 विज्ञातुमिति सम्बन्धः । इदमित्यादिपदानां गतार्थत्वादव्याख्येयत्वं सूच-
 यति । वधेति । विज्ञानघन एवेत्यत्र वाक्यशेषं प्रमाणयति । न हीति ।

आत्मनो विज्ञानघनत्वं प्रामाणिकं चेत्तर्हि निषेधवाक्यसमुक्तमिति शङ्कते ।
 कथमिति । अविद्याकृतविशेषविज्ञानाभावाभिप्रायेण निषेधवाक्योपपत्तिरित्यु-
 च्यते । शृण्विति । यस्मिन्नुक्तलक्षणे खिल्यभावे सति यस्माद्यथोक्ते ब्रह्मणि
 द्वैतमिव द्वैतमुपलक्ष्यते । तस्मात्तस्मिन्नुच्यते इतरं जिघ्रतीति सम्बन्धः द्वैतमि-

इतरं मनूते तदितर इतरं विजानाति यत्नं वा
अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं
पश्येत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्-
केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयात् ।

मात्मैवेदं सर्वमिति च । तत्तत्र यस्माद्वैतमिव तस्मादे-
वेतरोऽसौ परमात्मनः खिल्यभूत आत्मा परमार्थचन्द्रादेरिवोद-
कचन्द्रादिप्रतिविम्बो द्रष्टा इतरेण चक्षुरादिकरणेन यत्
द्रष्टव्यं रूपादिकं पश्यति इतर इतरमिति कारकप्रदर्शनार्थं
पश्यतीति क्रियाफलयोरभिधानं । यथा छिनत्तीति यथो-
द्य योद्यम्य निपातनं छेद्यस्य च द्वैधीभावस्य च उभयं छिन-
त्तीत्येकेनैव शब्देनाभिधीयते क्रियावसानत्वात् फला ।
क्रियाव्यतिरेकेण च तत्फलस्यानुपलम्भात् । इतरो

येतत्प्रक्रमनूद्य व्याचष्टे । भिन्नमिवेति । इष्यशब्दस्योपसर्गमुपेत्य शङ्कते । नन्विति ।
द्वैतेनैवं तस्योपनीय मानत्वाद्दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकस्य च तस्य दस्तुत्वं स्यादुपमा-
नोपमेयबोध्यन्द्रोषयोरवस्तुत्वोपलम्भादित्यर्थः । द्वैतप्रपञ्चस्य निव्यात्ववादि-
न्यतिविरोधाच्च तस्य सत्यतेति परिहरति । वाचारम्भणमिति । तत्र
तस्मिन् खिल्यभावे सतीति यावत् । स्वप्नादिवैतमिव जागरितेऽपि तद्वैतं
यस्मादावप्यते तस्य त्वरमात्मनः सकाशादितरोऽसावात्मा खिल्यभूतोऽपर-
मार्थनः सन्नितरं जिघ्रतीति योजना । परमादितरस्मिन्नात्मन्यपरमार्थे
खिल्यभूते दृष्टान्तमाह । चन्द्रादेरिवेति । इतरशब्दमनूद्य तस्यार्थमाह ।
द्रष्टेति । अविद्यादयायां यच्चोपपत्तिः कारकाणि सन्ति कर्तृकम्पनिर्देशस्य
सर्वकारकोपलक्षणत्वादित्याह । इतरेति । क्रियाफलयोरेकशब्दे दृ-
ष्टान्तं विदुषोति । यथेति । दृष्टान्तेऽपि विप्रतिपत्तिमाशङ्क्यानन्तरोक्तं
चेत्तमेव स्पष्टयति । क्रियेति । अतश्च जिघ्रतीत्यत्रापि क्रियाफलयोरेक-

येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्

प्राता इतरेण प्राणिनेतरं प्रातव्यं जिघ्रति तथा सर्वं पूर्वव-
द्विजानाति इयमविद्यावदवस्था । यत्र तु ब्रह्मविद्यया आवि-
द्यानाशमुपगमिता तत्रात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावो यत्र वै
अस्य ब्रह्मविदः सर्वं नामरूपाद्यात्मन्येव प्रविलापितं
आत्मैव स'वृत्तं यत्रैवमात्मैवाभूत्तत्तत्र केन कारणेन क'
द्रष्टव्यं कः पश्येत्तथा जिघ्रेद्विजानीयात् ।

सर्वत्र हि कारकसाध्या क्रिया । अतः कारकाभावेऽनुप-
पत्तिः क्रियायाः । क्रियाभावे च फलाभावः । तस्मादविद्या-
यामेव सत्यां क्रियाकारकफलव्यवहारो न ब्रह्मविदः ।
आत्मत्वादेव सर्वस्य नात्मव्यतिरेकेण कारकं क्रियाफलं

शब्दत्वनिवृत्तिमिति शेषः । उत्तरवाक्यार्थनन्द्य वाक्यान्तरेष्वतिदिशति ।
इतर इति । तथेतरो द्रष्टा ज्ञेयेन ज्ञेयस्योऽन्ते द्रष्टव्यं पश्यतीत्यादि द्रष्ट-
व्यमिति शेषः । उत्तरेष्वपि वाक्येषु पूर्ववाक्यवत्कार्त्तकर्मनिर्देशस्य सर्व-
कारकोपलक्षणत्वं क्रियापदस्य च क्रिया । तत्फलप्रतिपादित्वं त्वत्यमि-
त्याह । सर्वमिति । यत्र ज्ञीत्यादि वाक्यार्थरूपसंहरति । इयमिति ।
अत्र वा अखेद्यादि वाक्यस्य तात्पर्यमाह । यत्र त्विति । उक्तेऽर्थे वाक्या-
क्षराणि व्याचष्टे । यत्रेति । तन्नेवार्थं संक्षिपति । यत्रैवमिति । सर्वं
कर्तृकरणादीति शेषः । तत्केनेत्यादि व्याकरोति । तत्तत्रेति ।

किं शब्दस्याक्षेपार्थं कथयति । सर्वत्र हीति । ब्रह्मविदोऽपि कार-
कद्वारा क्रियादि स्वीक्रियतामित्याशङ्क्याह । आत्मत्वादिति । सर्वस्या-
त्मत्वादिद्विमाशङ्क्य सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुत्या समाधत्ते । न चेति । कथं
तर्हि सर्वमात्मव्यतिरेकेण भातीत्याशङ्क्याह । तस्मादिति । भेदभानस्या-

विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥

चतुर्थं ब्राह्मणं ॥

वास्ति । न चानात्मा सन्सर्व्वमात्मैव भवति कस्यचित् । तस्मा-
दविद्ययैवानात्मत्वं परिकल्पितं न तु परमार्थत आत्मव्य-
तिरेकेणास्ति किञ्चित्तस्मात्परमार्थात्मैकत्वप्रत्यये क्रिया-
कारकफलप्रत्ययानुपपत्तिरतोविरोधाद्ब्रह्मविदः क्रियाणां
तत्साधनानाञ्चात्यन्तमेव निवृत्तिः । केन कमिति चेपार्थं
वचनं प्रकारान्तरानुपपत्तिदर्शनार्थम् । न केनचिदपि
प्रकारेण क्रियाकरणादिकारकानुपपत्तिः । केनचित् कि-
ञ्चित्किञ्चित्किञ्चिन्न पश्येदेवेत्यर्थः । यात्राप्यविद्यावस्थायाम-
स्योऽन्यं पश्यति तत्रापि येनेदं सर्व्वं विजानाति तं केन
विजानीयात् येन विजानाति तस्य करणस्य विज्ञेये विनि-

विद्याकृतत्वे कल्पितमाह । तस्मात्परमार्थेति । तद्वेतोरज्ञानस्यापनीत-
त्वादिति शेषः । एकत्वप्रत्ययादज्ञाननिवृत्तिद्वारा क्रियादिप्रत्यये निवृत्तेऽपि
क्रियादि स्यात्तत्त्वाह । अत इति करणप्रमाणयोरभावे कार्यस्य विरुद्धत्वा-
दिति यावत् । ननु किंशब्दे प्रसन्नार्थे प्रतीयमाने कथं क्रियातत्साधनयोर-
त्यन्तनिवृत्तिर्विदुषो विपक्ष्यते तत्राह । केनेति । किं शब्दस्य प्रागेवाज्ञे
पार्थत्वमुक्तं तच्चाक्षेपार्थवचो विदुषः सर्वप्रकारक्रियाकारकाद्यसम्भवप्रदर्शनार्थ-
मित्यन्तमेव क्रियानिवृत्तिर्विदुषो युक्तित्यर्थः । सर्वप्रकारानुपपत्तिमेवाभि-
नयति । केनचिदिति । कैवल्यावस्थामास्याय सञ्ज्ञाभाववचनमित्युक्त्वा
तत्रैव किं पुनर्न्यायं वक्तुमविद्यावस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानाविषयत्वमाह ।
यत्रापीति । येन कूटस्थबोधेन व्याप्तो लोकः सर्व्वं जानाति तं साक्षिणं
केन करणेन को वा ज्ञाता जानीयादित्यत हेतुमाह । येनेति । येन

युक्तत्वात् ज्ञातुं च नैव एव हि जिज्ञासा नास्मिन् । न चो-
 ग्नेरिवात्मात्मनो विषयो न चाविषये ज्ञातुर्ज्ञानमुपपद्यते ।
 तस्माद्यन्नेदं सर्वं विजानाति तं विज्ञातारं केन करणेन को
 वान्यो विजानीयाद्यदा तु पुनः परमार्थविवेकिनो ब्रह्म-
 विदो विज्ञातैव केवलो द्वयोर्वर्तते तं विज्ञातारमरे केन
 विजानीयादिति ॥ १४ ॥ चतुर्थस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

यत्केवलं कर्मनिरपेक्षममृतत्वसाधनं तद्वक्तव्यमिति मैत्रे-
 यिब्राह्मणमारब्धम् । तच्चात्मज्ञानं सर्वसद्गतासाङ्गविशिष्टम् ।
 आत्मनि च विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति । आत्मा
 च प्रियः सर्वस्मात्तस्मादात्मा द्रष्टव्यः स च श्रोतव्यो
 मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति च । दर्शनप्रकारा उक्ता-

चक्षुरादिना लोको जानाति तस्य विषयग्रहणेनैवोपलक्षणत्वात् साक्षिणि प्रवृ-
 त्तिरित्यर्थः । आत्मनः सन्दिग्धभावत्वाच्च प्रमेयत्वासिद्धिरित्याह । ज्ञातु-
 चेति । किञ्चात्मा स्वेनैव ज्ञायते ज्ञातृन्तरेण वा नाद्य इत्याह । न चेति ।
 न द्वितीय इत्याह । न चाविषय इति । ज्ञातृन्तरस्याभावात्तस्य विषयोऽय-
 मात्मा कुतस्तेन ज्ञातुं शक्यते । न हि ज्ञातृन्तरमस्ति नान्यतोऽस्ति
 दृष्टेत्यादिन्युतेरित्यर्थः । आत्मनि प्रमादप्रमाणयोरभावे ज्ञानाविषयत्वं
 फलतोत्याह । तस्मादिति । विज्ञातारमित्यादिवाक्यस्यार्थं प्रपञ्चयति ।
 यदा त्विति । तदेवं स्वरूपापेक्षं विज्ञानघनत्वम् । विशेषाधिशेषविज्ञाना-
 पेक्षं तु सञ्ज्ञाभावावचनमित्यविरोध इति ॥ १४ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः सद्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति । यत्केवलमिति ।
 कैवल्यं व्याचष्टे । कर्मोति । निरपेक्षमिति तच्चात्मज्ञानमुक्तमिति सम्यक् ।
 ततो निराकाङ्क्षत्वं सिद्धमिति शकारार्थः । आत्मज्ञानं सद्गतादिनामेवेति
 नियन्तं विशिनष्टि । सर्वेति । ननु कुतस्ततो नैराकाङ्क्षं सत्यपि तस्मिन्नि-

स्तत्र च श्रोतव्य आचार्यागमाभ्याम् । मन्तव्यस्तर्कतस्तत्र
 तर्कश्च उक्त आत्मैवेदं सर्वमिति । प्रतिज्ञातस्य हेतुवचनं
 आत्मैकसामान्यत्वमात्मैकोद्भवत्वमात्मैकप्रलयञ्च । तत्रायं हे-
 तुरसिद्धे इत्याशङ्क्यते आत्मैकसामान्योद्भवप्रलयाख्यस्तदा श-
 ङ्खानिवृत्त्यर्थमेतद्वाङ्मणमारभ्यते । यस्मात्परस्परौपकार्योप-
 पकारकभूतं जगत्सर्वं पृथिव्यादि यच्च हीके परस्परौप-
 कार्योपकारकभूतं तदेककारणपूर्वकमेकसामान्यात्मकमेक-
 प्रलयं च दृष्टम् । तस्मादिदमपि पृथिव्यादिलक्षणं जगत्प-
 रम्परकार्यकारणत्वात् तथाभूतं भवितुमर्हति । एष ह्यर्थोऽस्मि-
 न्ब्राह्मणे प्रकाशयतेऽथवा आत्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातस्या-
 त्मोत्पत्तिस्थितिलयत्वं हेतुमुक्त्वा पुनरागमप्रधानेन मधुब्राह्म-

ज्ञेयान्तरसम्बन्धादत आह । आत्मनि चेति । न वा अरे पत्युरित्यादावुक्तं
 स्मारयति । आत्मा चेति । तस्य निरतिशयमेनास्रदत्वेन परमानन्दत्वे
 क्वणितनाह । तस्मादिति । स चेद्दर्शनाहर्हस्तर्हि तद्दर्शने कानि साधना-
 नीत्याशङ्काह । स चेति । दर्शनप्रकारा दर्शनखोपायप्रभेदाः । त्रवण-
 नननयोः स्वहमे विशेषं दर्शयति । तत्वेति । कोऽसौ तर्को येन आत्मा
 सन्तव्यो भवति तत्राह । तत्र चेति । इन्द्रुभ्यादिपन्थः सप्तस्थः ।
 उक्तमेव तर्कं सङ्गृह्णाति । आत्मैवेदमिति ॥ प्रधानादिवादानादाय हेतु-
 सिद्धिरङ्गायां तद्विराकारणार्थमिदञ्चाङ्गणमिति सङ्गतिं सङ्गिरते । तत्राप-
 मिति । कथं हेतुसिद्धिरङ्गोऽयिष्यते तत्राह । यथादिति । तस्मात्तथा
 भूतं भवितुमर्हतीति उत्तरत्वं सखन्वः । अन्योऽन्योपकार्योपकारकभूतं
 जगदेकचैतन्यानुविद्धनेकप्रकृतिकहेत्यत्र व्याप्तिमाह । वच्चेति । दृष्टं स्वप्ना-
 दीति शेषः । दृष्टान्ते सिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । तस्मादिति ।
 तच्छब्दार्थं स्फुटयति । परस्परिति । तथाभूतमित्येककारणपूर्वकत्वादिति

एन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य निगमनं क्रियते । तथाहि नैया-
यिकैरुक्तं हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति ।
अन्यैर्व्याख्यातं आदुन्दुभिदृष्टान्ताच्छ्रुतव्यार्थं आगमवचनं
प्राङ्मधुब्राह्मणान्मन्तव्यार्थमुपपत्तिप्रदर्शनेन । मधुब्राह्मणेन तु
निदिध्यासनविधिरुच्यत इति । सर्वथापि तु यथागमेनावधारितं
तर्कतस्तथैव मन्तव्यम् । यथा तर्कतो मतस्य तर्कागमाभ्यां नि-
श्चितस्य तथैव निदिध्यासनं क्रियत इति पृथङ्निदिध्यासन-
विधिरनर्थक एव । तस्मात्पृथक्प्रकरणविभागोऽनर्थक इ-

गृह्यते । विमतमेव कारणकं परस्पररोपकारार्थोपकारकभूतत्वात्स्वप्रवदित्वयुक्तं
हेत्वसिद्धेः । न हि सर्वं जगत्परस्पररोपकारार्थोपकारकभूतमित्याशङ्क्याह ।
एष हीति । हेत्वसिद्धिशङ्कां परिहर्तुं ब्राह्मणमिति सङ्गतिमुक्त्वा प्रकारा-
न्तरेण तामाह । अथ वेति । प्रतिज्ञा हेतुकमेवोक्ता हेतुसहितस्य प्रति-
ज्ञार्थस्य पुनर्वचनं निगमनं इत्यत्र तार्किकसम्प्रतिमाह । तथा हीति ।
भट्टप्रपञ्चानां ब्राह्मणारम्भप्रकारमनुवदति । अन्यैरिति । दृष्टव्यादि-
वाक्यादारभ्य इन्दुभिदृष्टान्तादागमवचनं श्रुतव्य इत्युक्तश्रवणनिरूपणार्थम् ।
इन्दुभिदृष्टान्तादारभ्य मधुब्राह्मणात्मागुपपत्तिप्रदर्शनेन मन्तव्य इत्युक्तं
सनननिरूपणार्थमागमवचनम् । निदिध्यासनं व्याख्यातुं पुनरेतद्ब्राह्म-
णमित्यर्थः । एतदुद्गूढयति । सर्वथापीति । श्रवणादेर्विधेयत्वेऽपीति
यवत् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रवणे प्रवृत्तस्य तत्पौष्कल्ये सत्यर्थवच्च' समजं
न विभिन्नपेक्षते । यथा तर्कतो मतं तत्त्वं तथा तर्कस्य तर्कागमाभ्यां नि-
श्चितस्योभयसामर्थ्यादेव निदिध्यासनसिद्धौ तदपि विध्यनपेक्षितमेवेत्यर्थः ।
तथाणां विध्यनपेक्षितत्वे फलितमाह । तस्मादिति । इति परकीय-
व्याख्यानमशुक्तमिति शेषः । सिद्धान्तेऽपि श्रवणादिविध्युपगमात्तथ' पर-

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शरीर-

त्यस्मदभिप्रायः । श्रवणमनननिदिध्यासनानामिति । सर्व-
थापि त्वध्यायद्वयस्यार्थोऽस्मिन्ब्राह्मण उपसंक्रियते ।

इयं पृथिवी प्रसिद्धा सर्वेषां भूतानां मधु सर्वेषां ब्रह्मा-
दिस्तम्बपर्यन्तानां भूतानां प्राणिनां मधुकार्यं मध्विव मधु ।
यथैको मध्वपूपोऽनेकैर्मधुकरैर्निर्वर्तित एवमियं पृथिवी सर्व-
भूतनिर्वर्तिता तथा सर्वाणि भूतानि पृथिव्यै पृथिव्या
अस्या मधुकार्यम् । किञ्च यश्चायं पुरुषोऽस्यां पृथिव्यां तेजो-
मयश्चिन्मात्रप्रकाशमयोऽमृतमयोऽमरणधर्मा पुरुषो यश्चाय-
मध्यात्मं शरीरः शरीरे भवः पूर्ववर्त्तजोमयोऽमृतमयः पु-
रुषः स च लिङ्गाभिमानो स च सर्वेषां भूतानामुपकारा-
करणत्वेन मधु सर्वाणि च भूतान्यस्य मधु । च शब्दसाम-

कोयं प्रस्थानं प्रत्याख्यातमित्याशङ्क्याह । सर्वथापि त्विति । तद्विध्युप-
गमेऽपीति यावत् ।

एवं सङ्गतिं ब्राह्मणस्योक्ता तदन्तराणि व्याकरोति । इयमित्यादिना ।
यदुक्तं मध्विव मध्विति तद्विदुषोति । यथेति । न केदृशमुक्तं मधुद्वयमेव किन्तु
मध्वन्तरश्चास्तीति ग्राह्यम् । किञ्चेति । पुरुषशब्दस्य क्षेत्रविषयत्वं वारयति ।
स चेति । तस्य पृथिवीवन्मधुत्वमाह । स च सर्वेषामिति । सर्वेषाञ्च
भूतानां तं प्रति मधुत्वं दर्शयति । सर्वाणि चेति । नन्वाद्वयमेव मधुद्वयं
अमृतममृततन्तु मधुद्वयमशक्यं कल्पयितुं कल्पकाभावादत आह । च शब्देति ।
प्रथमपर्यायार्थमुपसंहरति । एवमिति । पृथिवी सर्वाणि भूतानि पार्थिवः

स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्म-
दममृतमिदं ब्रह्मिदं सर्वं ॥ १ ॥

य्यात् । एवमेतच्चतुष्टयं तावदेकं सर्वभूतकार्यम् । सर्वाणि
च भूतान्यस्य कार्यम् । अतोऽस्यैककारणपूर्वकता यस्मा-
देकस्मात्कारणादेतज्जातं तदेवैकं परमार्थतो ब्रह्मेतरत्कार्यं
वाचारम्भणं विकारो नामधेयमात्रमित्येष मधुपर्क्यायाणां
सर्वेषामर्थः सङ्क्षेपतः । अयमेव स योऽयं प्रतिज्ञात इदं
सर्वं यदयमात्मेति इदममृतं यन्मैत्रेय्य अमृतत्वसाधनमुक्त-
मात्मविज्ञानमिदं तदमृतमिदं ब्रह्म यद्ब्रह्म ते ब्रवाणि च-
र्पायथामीत्यध्यायादौ प्रकृतं यद्विषया च विद्या ब्रह्मविद्ये-
त्युच्यते इदं सर्वं । यस्माद्ब्रह्मणो विज्ञानात्सर्वं भवति ॥ १ ॥

पुरुषः शरीरश्चेति चतुष्टयनेकं सध्विति शेषः । मधुशब्दार्थमाह ।
सर्व्वेति । अस्तेति पृथिव्यादेरिति यावत् । परस्पररूपकार्योपकारकभावे
फलितमाह । अत इति । अस्तेति सर्वं जगदुच्यते । उक्तञ्च यस्मात्परस्पर-
रूपकार्योपकारकभूतमित्यादि भवत्वनेन न्यायेन मधुपर्क्यायेषु सर्वेषु कारणो-
पदेशो ब्रह्मोपदेशस्तु कथङ्गितग्राहकमाह । यस्मादिति । स प्रकृत आत्मै-
वायं चतुर्दोक्तो भेद इति योजना । इदमिति चतुष्टयकत्वेनाधिष्ठानविषयं
ज्ञानं परास्त्विति । इदं ब्रह्मेति । अत्र चतुष्टयाधिष्ठानमिदं शब्दार्थः ।
तृतीये च तस्य प्रकृतत्वं दर्शयति । यद्विषयेति । इदं सर्वमित्यत्र ब्रह्म-
ज्ञानमित्युक्तम् । सर्व्वं सर्वाङ्गिसाधनमिति यावत् । तदेव स्पष्टयति ।
यस्मादिति ॥ १ ॥

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपाः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्नु तेजोमयो-
 ऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः रेतसस्तेजो-
 मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृत-
 तमिदं ब्रह्मेदः सर्वं ॥ २ ॥ अयमग्निः सर्वेषां
 भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-
 मस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायम-
 ध्यात्मः वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमे-
 व स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ ३ ॥
 अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि
 भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृत-

तथा आपो अध्यात्मं रेतस्येषां विशेषतोऽवस्थानम् ॥ २ ॥
 तथाग्निर्वाच्यग्नेर्विशेषतोऽवस्थानम् ॥ ३ ॥ तथा वायुध्यात्मं
 प्राणो भूतानां शरीरारम्भकत्वेनोपकारान्मधुत्वम् । तदन्त-

वथा पृथिवी मधुत्वेन व्याख्याता तथान्देऽपि व्याख्येया इत्याह ।
 तथेति । रेतस इति विशेषणस्यार्थमाह । अध्यात्ममिति । आपो रेतो
 भूत्वा शिञ्जं प्रविशन्निति हि श्रुतप्रन्तरम् ॥ २ ॥ पृथिव्यामप्यु चोक्तन्याय-
 मग्नावतिदिशति । तथेति । वाङ्मय इतप्रस्यार्थमाह । वाचीति । अग्नि-
 र्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति हि श्रूयते ॥ ३ ॥ अग्नावुन्न्यायं वायौ
 योजयति । तथेति । वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदिति श्रुत्यन्तर-
 माश्रितग्राह । अध्यात्ममिति । पृथिव्यादि तदन्तर्बर्त्तिनाञ्च पुरुषाणा-
 मेकवाक्योपात्तानामेकरूपं मधुत्वमिति शङ्कां परिहरन्नान्तरविभागमाह ।

मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥ अयमादित्यः सर्वेषां भूता-
नां मध्वस्यादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्ते-
जोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेद-
ममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशां
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं औचः

गतानां तेजोमयादीनां करणत्वेनोपकारान्मध्वत्वम् । तथा-
चोक्तम् । तस्यैव वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयर्मग्नि-
रिति ॥ ४ ॥ तथादित्यो मधु चक्षुरध्यात्मम् ॥ ५ ॥

तथा दिशो मधु दिशां यद्यपि औत्तमध्यात्मं तथापि
भूतानामिति । पृथिव्यादीनां कार्यत्वं तेजोमयादीनां करणत्वमित्यत्र
सप्ताङ्गाधिकारसम्प्रतिमाह । तथा चोक्तमिति ॥ ४ ॥ यद्यथादित्यस्मृ-
तेऽयं भूतेऽन्तर्भवति तथापि देवताभेदमाश्रितग्राग्नाद्युक्तन्यायं तच्छिन्नतिदि-
शति । तथेति । आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति श्रुतिमाश्रितग्राह
चक्षुरिति ॥ ५ ॥

आदित्यग्नं न्यायं दिक्षु सम्पादयति । तथेति । दिशः औत्तं
भूत्वा कर्षी प्राविशदिति श्रुतेः औत्तमेव दिशामध्यात्मं तथावाध्यात्मं

प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स
 योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ६ ॥
 अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि
 भूतानि मधु यश्चायमस्मिन् चन्द्रे तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृ-
 तमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
 ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ७ ॥ इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां
 मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-
 मस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाय-
 मध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
 स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥

अयं स्तनयिदुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तन-

शब्दप्रतिश्रवणवेलायान्तु विशेषतः सञ्चितो भवति इत्य-
 ध्यात्मम् । प्रातिश्रुत्कः प्रतिश्रुत्कायां प्रातिश्रवणवेलायां भवः
 प्रातिश्रुत्कः ॥ ६ ॥ तथा चन्द्रः अध्यात्मं मानसः ॥ ७ ॥
 तथा विद्युत्त्वक् तेजसि भवस्तैजोऽध्यात्मम् ॥ ८ ॥ तथा

श्रोत्रमित्येव वक्तव्ये कथं प्रातिश्रुत्क इति विशेषणं निन्दाशङ्काह । दिशा-
 मिति । तथापीत्यस्मिन्नेव तदुक्तः ॥ ६ ॥ दिक्षु व्यवस्थितन्यायं चन्द्रे
 दर्शयति । तथेति । चन्द्रजा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशदिति श्रुतिमनु-
 स्मृताह । अध्यात्ममिति ॥ ७ ॥ चन्द्रवद्विद्युतोऽपि मधुत्वनाह । तथेति ।
 अध्यात्मं तैजस इत्यस्यार्पणाह । त्वमिति ॥ ८ ॥ पर्जन्योऽपि विद्युदा-
 दिवत्सर्वेषां भूतानां मधु भवतीत्याह । तथेति । अध्यात्मं शाब्द इत्य-

यित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन् स्तन-
 यित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म-
 शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽय-
 मेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं

॥ ८ ॥ अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याका-

शस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे

तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म- हृद्या-

काशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽ-

यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

स्तनयित्नुः शब्दे भवः शाब्दोऽध्यात्मं यद्य-
 विशेषतो भवतीति सौवरो अध्यात्मम् ॥ ८ ॥

ऽध्यात्मं हृदयाकाशो हृदयः आकाशान्तोः तथा-

भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकरणसङ्घातात्मान उप-
 वर्न्तो मधु भवन्ति प्रति शरीरिणमित्युक्तम् । येन ते प्रयुक्ताः

शरीरिभिः सख्यध्यामाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति तद्वत्तद्व्यमि-
 तीदमारभ्यते ॥ १० ॥

स्वार्थमाह । शब्दे भव इति । यद्यप्यध्यात्मं शब्दे भव इति शाब्दः पुरुष-
 स्तथापि स्वरे विशेषतो भवतीत्यध्यात्मं सौवरः पुरुष इति योजना । ८ ॥
 स्तनयित्नावुक्तन्यायमाकाशेऽतिदिशति । तथेति । पर्यायान्तरं वृत्तम-
 नूद्योत्प्राण्यति । । आकाशान्तो इति । प्रति शरीरिणं सर्वेषां शरी-
 रिणां प्रत्येकमिति यावत् ॥ १० ॥

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धाम्मस्तेजो-

अयं धर्मोऽयमित्यप्रत्यक्षोऽपि धर्मः कार्येण तत्पयु-
क्तेन प्रत्यक्षेण व्यपदिश्यते अयं धर्म इति । प्रत्यक्षवद्वर्त्मस्य
व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिलक्षणः । क्षत्रादीनामपि नियन्ता
जगतो वैचित्र्यकृतपृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वात्प्राणि-
भिरनुष्ठेयमानरूपश्च तेन चायं धर्म इति प्रत्यक्षेण व्यप-
मस्यां सत्यधर्मयोश्चाभेदेन निर्देशः कृतः । शास्त्राचार-
मध्यात्मं तु भेदेन व्यपदेश एकत्वे सत्यपि दृष्टादृष्ट-
स योऽयमात्मनाऽदृष्टेन रूपेण कार्यमारभते सामान्य-
अयं धर्मः

धर्मस्य शास्त्रैकगत्यत्वेन परोक्षत्वादवमिति निर्देशानर्हत्वमाह ।
अयमिति । यद्यपि धर्मो प्रत्यक्षोऽवमिति निर्देशानर्हत्वाच्च पृथिव्या-
दिधर्मकार्यस्य प्रत्यक्षत्वात्तेन कारणस्याभेदसौपचारिकमादाय प्रत्यक्षपटा-
दिषदवन्धर्म इति व्यपदेशोपपत्तिरित्यर्थः । कोऽसौ धर्मो यस्य प्रत्यक्ष-
त्वेन व्यपदेशस्तथाह । धर्मोऽवेति । व्याख्यातमादौतच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत
धर्ममित्यादाविति शेषः । तर्हि तस्य प्रत्यक्षत्वाच्च षोडशलक्षणत्वमित्या-
शङ्क्य गौणत्वसुखत्वभ्यामनिरोधमभिप्रेत्याह । श्रुतीति । तस्मिन्नेव कार्य-
लिङ्गकमनुमानं सूचयति । क्षत्रादीनामिति । तत्रैवाहुमानान्तरं विव-
क्षित्वोक्तम् । जगत इति । जगद्वैचित्र्यकारित्वे हेतुमाह । पृथिव्या-
दीनामिति । धर्मस्य प्रत्यक्षेण व्यपदेशे हेतुन्तरमाह । प्राणिभिरिति ।

मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृत-
मिदं ब्रह्मेदं सर्वं ॥ ११ ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयो

रूपेण पृथिव्यादीनां प्रयोक्ताभवति विशेष रूपेण चाध्या-
त्मं कार्यकरणसङ्घातस्य तत्र पृथिव्यादीनां प्रयोक्तिरि-
यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयस्तयाध्यात्मं कार्यकरणसङ्घातक-
र्त्तरि धर्मो भवो धर्मः ॥ ११ ॥

तथा दृष्टेनानुष्ठीयमानेनाचाररूपेण सत्याख्यो भवति
स एव धर्मः सोऽपि द्विः प्रकार एव सामान्यविशेषात्मरू-
पेण सामान्यरूपः पृथिव्यादिसमवेतो विशेषरूपः कार्यकरण-

तेनानुष्ठीयमानाचारेण प्रत्यक्षेण धर्मस्य लक्ष्यमाणत्वेनेति यावत् । ननु
तृतीयेऽध्याये यो वै स धर्मः सत्त्वं वै तदिति सत्त्वधर्मबोधरेदवचनान्तयो-
र्भेदेनात्र पर्यायद्वयोपादानकल्पपक्षमत आह । सत्येति । नयमेकत्वे इति
भेदेनोक्तिरित्याशङ्क्याह । दृष्टेति । दृष्टेन रूपेण कार्यारम्भकत्वं प्रक-
टवति यस्त्विति । सामान्यात्मनारम्भकत्वमुदाहरति । सामान्यरूपेणेति ।
विशेषात्मना कार्यारम्भकत्वं व्यनक्ति । विशेषेति । धर्मस्य द्वौ भेदावुक्तौ
तयोर्मध्ये प्रथममधिकृत्य यज्ञेत्यादि वाक्यमित्याह । तत्रेति । द्वितीयं
विषयीकृत्य यश्चायमध्यात्ममित्यादि प्रकृतमित्याह । तथेति ॥ ११ ॥

इदं गत्यमित्यस्मिन्पर्याये सत्यशब्दार्थमाह । तथा दृष्टेनेति । सोऽ-
पीचपिशब्दो धर्मोदाहरणार्थः । द्वयोरपि प्रकारयोर्विनिवोगं विभजते ।
सामान्यरूप इति । समवेतशब्दकृतं कारणत्वेनानुगतार्थः ।

ऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मदेममृत-
मिदं ब्रह्मेदं सर्वं ॥ १२ ॥

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मदेममृत-
मिदं ब्रह्मेदं सर्वं ॥ १२ ॥

सङ्घातसमवेतस्त्वच्च पृथिव्यादिसमवेते वर्त्तमानक्रियारूपे सत्ये
तथाध्यात्मं कार्यकरणसङ्घातसमवेतरि । सत्ये भवः सात्यः ।
सत्येन वायुरावातीति श्रुत्यन्तरात् ॥ १२ ॥

धर्मसत्याभ्यां प्रयुक्तोऽयं कार्यकरणसङ्घातविशेषः । स
येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति स जातिविशेषो मानुषादि-
स्तत्रमानुषादिजातिविशिष्टा एव सर्वे प्राणिनिकायाः
परस्पररोपकार्योपकारकभावेन वर्त्तमाना दृश्यन्ते । अतो
मानुषादिजातिरपि सर्वेषां भूतानां मधु । तत्र मानुषादि-

यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य विषयमाह । तत्रेति । सत्ये यश्चेत्यादि
वाक्यमिति शेषः । यथादमध्यात्ममित्यादि वाक्यस्य विषयमाह । तथा-
ध्यात्ममिति । सत्यस्य पृथिव्यादौ कार्यकरणसङ्घाते च कारणत्वे प्रमाप्स-
माह । सत्येनेति ॥ १२ ॥

इदं मानुषमित्यत्र मानुषपदं सर्वं जान्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह ।
धर्मसत्याभ्यामिति । कथं पुनरेषा जातिः सर्वेषां भूतानां मधु भवति

अथमात्मा सर्वेषां भूतानां मधुस्यात्मनः सर्वाणि
 भूतानि मधु यस्यायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृत-
 तमयः पुरुषो यस्यायमात्मा तेजोमयोऽमृततमयः
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा दममृतमिदं ब्रह्मेदं
 सर्वं ॥ १४ ॥

जातिरपि बाह्याध्यात्मिका चेत्तु भयथा निर्देशभागभवति ॥ १॥

यस्तु कार्यकरणसङ्घातो मानुषादिजातिविशिष्टः सोऽय-
 मात्मा सर्वेषां भूतानां मधु न चायं शरीरशब्देन निर्दिष्टः
 पृथिवीपर्याय एव । न पार्थिवांशस्यैव तत्र ग्रहणात् । इह तु
 सर्वात्माप्रत्यस्त्वमितो धरात्माधिभृताधिदैवादिसर्वविशेषः सर्व-
 भूतदेवतागुणविशिष्टः कार्यकरणसङ्घातः सोऽयमात्मेत्युच्यते ।
 तस्मिन्नस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृततमयः पुरुषोऽमूर्तरसः स-

तत्वाह । तत्वेति । भोगभूमिः सप्तमर्थः । यस्यायमस्मिन्नित्यादिवाक्य-
 इयस्य विषयभेदं दर्शयति । तत्वेति । व्यवहारभूमाविति यावत् । धर्मा-
 दिवदित्यभेदार्थः । निर्देष्टुः स्वशरीरनिष्ठा जातिराध्यात्मिकी शरीरान्त-
 राश्रिता तु बाह्येति भेदः । वस्तुतस्तु नोभयथात्वमित्यभिप्रेत्य निर्देशभागि-
 त्युक्तम् ॥ १३ ॥

अन्तिमपर्यायमवतारयति । यस्त्विति । आत्मनः शरीरेण गतत्वात्-
 पुनरुक्तिरनुपपद्यतेति शङ्कते । नन्विति । अवयवावयवविषयत्वेन पर्यायद्वय-
 मपुनरुक्तमिति परिहरति । नेत्यादिना । परमात्मानं व्यावर्त्तयति ।
 सर्वभूतेति । चेतनं व्यवच्छिन्नमिति । कार्येति । यस्यायमस्मिन्नित्यादि-
 वाक्यविषयमाह । तस्मिन्निति । यस्यायमध्यात्ममिति किमिति नोक्तमि-

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः
सर्वेषां भूतानां राजा तद्यथा रथनाभौ च रथ-

वात्मको निर्दिश्यते । एकदेशेन तु पृथिव्यादिषु निर्दिष्टोऽत्रा-
ध्यात्मविशेषाभावात् स न निर्दिश्यते । यस्तु परिशिष्टो विज्ञा-
नमयो यदर्थोऽयं देहलिङ्गसङ्घात आत्मा स यश्चायमात्मेत्युच्यते ।

यस्मिन्नात्मनि परिशिष्टो विज्ञानमयोऽन्त्ये पर्याये प्रवेशितः
सोऽयमात्मा तस्मिन्नाविद्याकृतकार्यकरणसङ्घातोपाधिविशिष्टे
ब्रह्मविद्यया परमार्थात्मनि प्रवेशिते स एवमुक्तोऽनन्तरोऽवाह्यः
कृत्स्नः प्रज्ञानघनभूतः सर्वेषां भूतानामयमात्मा सर्वरूपास्यः
सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वभूतानां स्वतन्त्रो न कुसारामात्य-
वत् किं तर्हि सर्वेषां भूतानां राजा राजत्वविशेषणमधिपति-
रिति भवति कश्चिद्राजोचितवृत्तिमाश्रित्य राजा न त्वधिपति-

त्याशङ्क्याह । एकदेशेनेति । अत्रैतन्नपर्यायोक्तिः ॥ यश्चायमात्मेतत्प्रसा-
धमाह । यस्त्विति ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मेत्यस्यार्थमाह । यस्मिन्निति । परिशिष्टः पूर्वपर्याये-
ष्वनुपदिष्टोऽन्त्ये पर्यायेऽयमात्मेत्युक्तो विज्ञानमयो यस्मिन्नात्मनि खित्य-
दृष्टान्तवचसा प्रवेशितस्तेन परेणात्मना तादात्म्यप्रद्वतो विद्वान् अत्र आत्म-
शब्दार्थ इत्यर्थः । उक्तमात्मशब्दार्थमनूद्य सर्वेषामित्यादि व्याचष्टे ।
तस्मिन्निति । अविद्यया कृतं कार्यकरणसङ्घात एवोपाधिस्तेन विशिष्टे
जोवे तस्मिन्परमार्थात्मनि ब्रह्मणि ब्रह्मविद्यया प्रवेशिते स एवायमात्मा
यथोक्तविशेषणः सर्वरूपास्यः सर्वेषां भूतानां अधिपतिरिति स्वस्वम् । व्या-
ख्येयस्य दमादय तस्य वाच्यनर्थमाह । सर्वेषामिति । तस्यैव विवक्षितोऽर्थः
सर्वरूपास्य इत्युक्तं । स्मात्तन्त्रं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । नेत्यादिना ।

नेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि

रतो विशिनध्यधिपतिरिति । एवं सर्वभूतात्मा विद्वान्ब्रह्म-
विष्णुक्तो भवति । यदुक्तं ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या
सन्त्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेदस्मात्तत्सर्वमभवदितौदं तद्व्याख्यात-
मेवसात्मानमेव सर्वात्मनेनाचार्यागमाभ्यां श्रुत्वा मत्वा तर्कतो
विज्ञाय साक्षादेवं यथा मधुब्राह्मणे दर्शितं तस्माद्ब्रह्मविज्ञा-
नादेवं लक्षणात्पूर्वमपि ब्रह्मैव सदविद्यया अब्रह्मासीत्सर्व-
मेव च सदसर्वमासीत्तां त्वविद्यामस्माद्विज्ञानात् तिरस्कृत्य
ब्रह्मविद्ब्रह्मैव सन् ब्रह्माभवत्सर्वं सत्सर्वमभवत् । परिसमाप्तः
शास्त्रार्थो यदर्थः प्रस्तुतः । तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वात्मभूते ब्रह्म-
विदि सर्वात्मनि सर्वं जगत्समर्पितमित्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त
उपादीयते । तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे सम-

सर्वेषां भूतानां राजेत्येतावतैव यथोक्तार्थमिदौ किमित्यधिपतिरिति विशे-
षणमित्याशङ्क्याह । राजत्वेति । राजत्वजात्यनाक्रान्तोऽपि कश्चित्तदु-
चितपरिपालनादिव्यवहारवानित्युपलब्धं न सुनस्तस्य स्वातन्त्र्यं राजपर-
त्वात्तत्तात्ततो व्यवच्छेदार्थमधिपतिरिति विशेषणमित्यर्थः । राजाधिपति-
रित्युभयोरपि मिथो विशेषणविशेष्यत्वमभिप्रेत्य वाक्यार्थं निगमयति । एव-
मिति । उक्तस्य विद्याफलस्य तृतीयेनेकवाक्यत्वमाह । यदुक्तमिति । तदेव
व्याख्यानं स्फोरयति । एवमिति । मैत्रेयीब्राह्मणोक्तक्रमेणेति यावत् ।
एवमित्यस्यार्थं कथयति । यथेति । मधुब्राह्मणे पूर्वब्राह्मणे चोक्तक्रमेणा-
त्मनि श्रवणादित्वं सम्पाद्य विद्वान् ब्रह्माभवदिति सम्बन्धः । ननु मोक्षा-
वस्थायामेव विदुषो ब्रह्मत्वापरिच्छिन्नत्वं न प्राच्यामविद्यादशायामित्या-
शङ्क्याह । तस्मादिति । समानाधिकरणं पञ्चमीत्वम् । एवंलक्षणाद्-
ब्रह्मस्येति श्रवणादित्वात्तत्त्वात्कारादिति यावत् । अब्रह्मत्वादिधीञ्च-

सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मनः समर्पिताः
॥ १५ ॥

र्पिता इति प्रसिद्धोऽर्थः । एवमेतस्मिन्नात्मनि परमात्मभूते
ब्रह्मविदि सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्वप्नपर्यन्तानि सर्वे देवा
अनादयः सर्वे लोका भूरादयः सर्वे प्राणा वागादयः सर्वे
एत आत्मनो जलचन्द्रवत्प्रतिशरीरानुप्रवेशिना अविद्याकल्पि-
ताः सर्वे जगद्विन्समर्पितम् । यदुक्तं ब्रह्मविद्वामदेवः प्रति-
पेदे अहं मनुरभवम् सूर्यश्चेति । स एष सर्वात्मभावो व्याख्या-
तः । स एव विद्वान्ब्रह्मवित्सर्वोपाधिः सर्वात्मा सर्वं भवति ।
निरुपाधिर्निरुपाख्योऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनोऽ-

स्तित्वार्हः कथमित्याशङ्क्याह । तान्विति । वृत्तमनूद्योत्तरप्रत्ययसमा-
श्रयति । परिसमाप्त इति । यस्य शास्त्रस्यार्थो विषयप्रयोजनाख्यो ब्रह्म-
कण्डिप्यं चतुर्थादौ च प्रस्तुतस्तस्यार्थो यथोक्तत्वादेन निर्धारित इत्यनुवा-
दार्थः । सर्व्वात्मभूतत्वं सर्पादिष्वत्कल्पितानां सर्व्वोपात्मात्मभावेन स्थितत्वम् ।
सर्व्वं ब्रह्म तद्रूपत्वं सर्व्वात्मत्वम् । सर्व एत आत्मान इति कुतो भेदोक्तिः ।
आत्मैक्यस्य शास्त्रीयत्वादित्याशङ्क्याह । जलचन्द्रवदिति । दार्ष्टान्तिकभा-
गस्य संपिण्डितनर्णमाह । सर्व्वमिति । उक्तस्य सर्व्वात्मभावस्य तृतीयेनैक-
वाक्यत्वं निर्दिशति । यदुक्तमिति । सर्व्वात्मभावे विदुषः सप्रपञ्चत्वं
स्यादित्याशङ्क्याह । स एष इति । सर्व्वेण कल्पितेन द्वैतेन संहितसमिधा-
नभूतं ब्रह्म प्रत्यग्भावेन पश्यन्विद्वानुसर्व्वोपाधिस्तद्रूपेण स्थितः सर्व्वो भवति ।
वदेवं कल्पितं स्वप्रपञ्चत्वमविद्वद्दृष्ट्या विदुषोऽभीष्टमित्यर्थः । विद्वद्दृष्ट्या
तस्य निष्प्रपञ्चत्वं दर्शयति । निरुपाधिरिति । निरुपाख्यत्वं गन्धवत्पदार्थ-

जोऽजरोऽमृतोऽभयोऽचलो नेति नेत्यस्थूलोऽनणुरित्येवंविशेषणी
भवति । १५ ।

तमेतमर्थं मजानन्तस्तार्किकाः केचित्पण्डितमन्याश्चागम-
विदः शास्त्रार्थं विरुद्धं मन्यमाना विकल्पयन्तो मोहमगाध-
मुपयान्ति । तमेतमर्थमेतौ मन्वावनुवदतः । अनेजदेकं
मनसो जवीयस्तदेजति तन्न जतीति । तथा च तैत्तिरीयके ।
यच्चात्पर नापरमस्ति किञ्चित् । एतत्सामगायनास्ते । अह-
मन्नमहमन्नमहमन्नमित्यादि । तथा च छान्दोग्ये । जज्ञन्-
क्रौडन्नममाणः स यदि पितृलोककामः सर्वगन्धः सर्वरसः
सर्वन्नः सर्वविदित्यादि । आथर्वणे च । दूरात्स दूरे तदि-
हान्तिके च कउवत्तोष्वपि । अणोरणौयान् महतो महौयान् ।
कस्तं मदामदं देवम् । तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठदिति च ।
तथा गीतासु । अहं क्रतुरहं यज्ञः । पिताहमस्य जगतः ।
नादत्ते कस्यचित्पापम् । सगं सर्वेषु भूतेषु । अविभक्तं
विभक्तेषु । अग्निष्णुः प्रभविष्णुचेत्येवमाद्यागमार्थं विरुद्धमिव
प्रतिभान्तं मन्यमानाः स्वचित्सामर्थ्यादर्थनिर्णयाय विक-

गोचरत्वं ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वमविद्याजतं निष्प्रपञ्चत्वं तात्त्विकमिदमागमार्थं
'विरोध उक्तः' ॥ १५ ॥

कथं तर्हि तार्किका भीमांसकाश्च शास्त्रार्थविरुद्धं पश्यन्तो ब्रह्मास्ति
नास्तीत्यादि विकल्पयन्तो मोहज्जने तत्राह । तमेतमिति । वादिव्यामोह-
स्याज्ञानं मूलमुक्त्या प्रकृते ब्रह्मणो वैरूप्ये प्रमाणमाह । तमित्यादिना ।
तैत्तिरीयमुतावादिगद्देन अहमन्नमन्नमदन्नमच्चीत्यादि गृह्यते । छन्दोग्य-
मुतावादिगद्देन सत्यकामः । सत्यसङ्कल्पो विजरो विस्तृतुरित्यदि गृही-
तम् । नृतिषिद्धे वैरूप्ये स्मृतिसमिधं वादयति । तथेति । पूर्वोक्तप्रकारे-

ल्यन्तोऽस्यात्मा नास्यात्मा कर्त्ता अकर्त्ता मुक्तो बद्धः
 क्षणिको विज्ञानमात्रं शून्यञ्चैत्येवं विकल्पयन्तो न पार-
 मधिगच्छन्ति । अविद्याया विरुद्धधर्मादर्शित्वात्सर्वत्र ।
 तस्मात्तत्र यं एव श्रुत्याचार्य्यदर्शितमार्गानुसारिणः । त-
 एवाविद्यायाः पारमधिगच्छन्ति । त एव चास्मान्मोहसमु-
 द्रादगाधादुत्तरिष्यन्ति नेतरे स्वबुद्धिकौशलानुसारिणः ।
 परिसमाप्ता ब्रह्मविद्यामृतत्वसाधनभूता ॥ यां मैत्रेयी
 पृष्टवती भर्त्तारं यदेव भगवानमृतत्वसाधनं वेद तदेव
 मे ब्रूहि इत्येतस्या ब्रह्मविद्यायाः सुत्यर्थेयमाख्यायिका
 नीता । तस्या आख्यायिकायाः सङ्क्षेपतोऽर्थप्रकाशनार्थावि-
 तौ मन्त्रौ भवतः । एवं हि मन्त्रब्राह्मणाभ्यां सुतत्वादमृ-
 तत्वसर्वप्राप्तादिसाधनत्वं ब्रह्मविद्यायाः प्रकटीकृतं राज-
 मार्गमुपनीतं भवति । यथा आदित्य उद्यन् शार्वरं तमो-

णागमार्थं विरोधसमाधाने विद्यमानेऽपि तदज्ञानाद्वादिविभ्रान्तिरित्युप-
 सङ्हरति । इत्येषमादीति ॥ विकल्पमेव स्फुटयति । अस्तीति । सर्वत्र
 श्रुतिस्मृतिष्वात्मनोति यावत् । के तर्हि पारं ब्रह्मविद्यायाः समधिगच्छन्ति
 तत्राह । तस्मादिति । ब्रह्मज्ञानफलमाह । त एवेति । तद्यथेत्यादि-
 वाक्यार्थं विशदरेषोक्त्वा दृष्टं कीर्त्तयति । परिसमाप्तेति ।

ब्रह्मविद्या परिसमाप्ता चेत्किञ्चिदुत्तरमन्येनेत्याशङ्क्याह । एतस्या इति ।
 इयमिति प्रवर्ग्यप्रकरणस्यामाख्यायिकां परामृशति । चार्त्तं तेति । इदं
 वैतन्मध्वित्यादिना ब्राह्मणेनेति शेषः । तदेतद्विपरित्यादेस्तात्पर्यमाह ।
 तस्या इति । तदाचरेत्यादिरेको मन्त्रः । आष्वर्षणायेत्यादिरपरः ।
 मन्त्रब्राह्मणाभ्यां वक्ष्यमाणरीत्या ब्रह्मविद्यासुतत्वे किं सिध्यतीत्याशङ्क्याह ।

इपनयतीति तद्वत् । अपि चैवं सुता ब्रह्मविद्या या इन्द्र-
 राजरक्षिता सा दुष्प्राप्या देवैरपि । यस्मादश्विभ्यामपि दे-
 वभिषग्भ्यामिन्द्ररक्षिता विद्या महताऽऽयासेन प्राप्ता । ब्रा-
 ह्मणस्य शिरश्छित्वाश्वरां शिरः प्रतिसन्धाय तस्मिन्निन्द्रेण छि-
 न्ने पुनः स्वशिर एव प्रतिसन्धाय तेन ब्राह्मणस्य स्वशिरसैवो-
 क्ताशेषा ब्रह्मविद्या श्रुता । तस्मात्ततः परतरं किञ्चित्पुरुषार्थ-
 साधनं न भूतं न भावि वा कुत एव वर्त्तमानमिति
 नातः परा सुतिरस्ति । अपि चैवं स्तूयते ब्रह्मविद्या । सर्व-
 पुरुषार्थानां कर्म हि साधनमिति लोके प्रसिद्धम् । तच्च
 कर्म वित्तसाध्यं तेनाशापि नास्ति अमृतत्वस्य । तदिदममृ-
 तत्वं केवलयात्मविद्यया कर्मनिरपेक्षया प्राप्यते । यस्मात्कर्म-
 प्रकरणे वक्तुं प्राप्तापि सती प्रवर्ग्यप्रकरणे कर्मप्रकरणादुत्तीर्य
 कर्मणा विरुद्धत्वात्केवलसन्नाससहिताभिहिताऽमृतत्व-
 साधनाय । तस्मान्नातः परं पुरुषार्थसाधनमस्ति । अपि
 चैवं सुता ब्रह्मविद्या । सर्वे हि लोको इन्द्वारामः । स

एवं होति । तस्या मुक्तिसाधनत्वं दृष्टान्तेन स्फुटयति । धर्मेति । केन
 प्रकारेण ब्रह्मविद्यायाः स्तुतत्वं तदाह । अपि चेति । अपिशब्दः
 स्तावकब्राह्मणसम्भावनार्थः । मन्त्रद्वयसमुच्चयार्थश्चशब्दः । एवंशब्द-
 स्फुटितं सुतिप्रकारमेव प्रकटयति । यः इन्द्रेति । तस्या दुष्प्रापत्वे
 हेतुमाह । यस्मादिति । महान्तमायासं स्फुटयति । ब्राह्मणस्येति ॥
 कृतार्थेनापीन्द्रेण रक्षितत्वे विद्याया दौर्लभ्यं फलितमाह । तस्मादिति ।
 न केवलमुक्तेनैव प्रकारेण विद्या स्तूयते किन्तु प्रकारान्तरेणापीत्याह ।
 अपि चेति । तदेव प्रकारान्तरं प्रकटयति । सर्वेति । केवलयेत्यस्य
 व्याख्यानं कर्मनिरपेक्षयेति । तत्र हेतुः । यस्मादिति । किमिति तर्क-

ने नैव रमे तन्नादेकाकी न रमते इति श्रुतेः । याज्ञवल्क्यो-
क्तोक्तसाधारणीऽपि सन्नात्मज्ञानबलात् भार्यापुत्रवित्तादि-
संसाररतिं परित्यज्य प्रज्ञानदत्त आत्मरतिर्बभूव । अपि-
चैव स्तुता ब्रह्मविद्या । यस्माद्याज्ञवल्क्येन संसारमार्गाद्भु-
त्तिष्ठतापि प्रियायै भार्यायै प्रीत्यर्थमेवाभिहिता । प्रियं भाषसे
एह्यास्वेति लिङ्गात् ।

अत्रेयं स्तुत्यर्थाऽऽख्यायिकेत्युच्यते । का पुनः साऽऽख्या-
यिकेत्युच्यते । इदमित्यन्तरनिर्दिष्टं व्यपदिशति बुद्धौ स-
न्निहितत्वात् । वैशब्दः अरणार्थः । तदिताख्यायिकानिर्वृत्तं
प्रकरणान्तराभिहितं परोक्षं वैशब्देन स्मारयन्निह व्यप-
दिशति । यत्तत्प्रवर्ग्यप्रकरणे सूचितं नाविषक्तं मधु तदिदं
मध्विहानन्तरं निर्दिष्टं इयं पृथिवीत्यादिना । कथं तत्र
प्रकरणान्तरे सूचितं दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणे मधु-

प्रकरणे प्राप्तापि प्रकरणान्तरे कथ्यते तत्राह । कर्मणेति ॥ मध्विहं पु-
नर्थोपायं कर्मण्युक्त्वा विद्यायामेवादरे तदधिकृतं समधिगतेति फलित-
माह । तस्मादिति । प्रकारान्तरेण ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिं दर्शयति । अपि-
चेति ॥ अनात्मवर्तिनं त्यक्त्वा आत्मन्येवात्मरतिं हेतुत्वान्महती विद्येत्यर्थः ।
विद्यान्तरेण तस्याः स्तुति माह । अपि चैवमिति ॥ कथं ब्रह्मविद्या
भार्यायै प्रीत्यर्थमेवोक्तेति गम्यते तत्राह । प्रियमिति ।

आख्यायिकायाः स्तुत्यर्थेन मतिपाद्य वृत्तगन्तूयाकाङ्क्षापूर्वकं तामव-
तार्य व्याकरोति । अत्रेत्वादिना । ब्रह्मविद्या सप्तम्वर्थः । पदार्थसूक्ता
वाक्यार्थमाह । यदिति । दध्यङ् हत्यादि व्याङ्ग्यार्थाकाङ्क्षापूर्वकं प्रव-
र्ग्यप्रकरणस्याभावात्प्रवर्ग्यप्रकरणान्तरे कथ्यते । कथमित्यादिना । आभ्याम-
भ्यामिति प्रावत् । केन प्रकारेणोपाधेत्यपेक्षायामाह । तदेनयोदिति ।

नामब्राह्मणमुवाच । तदेनयोः प्रियं धाम तदेवैनयोरितेनो-
पगच्छति । स होवाचेन्द्रेण वा उक्तोऽस्मिन्तच्छेदन्यथा अनु-
ब्रूयास्तत एव ते शिरश्छिन्द्यामिति । तस्माद्देविभेमि यद्दे-
मे स शिरो न छिन्द्यात्तदामुपनेष्य इति । तौ होचतुरावा-
ह्वा तस्मात्तास्यावहे इति । कथं मा तास्यैधे इति । यदा
नावुपनेष्यसे । अथ ते शिरश्चित्वाऽन्यत्राहृत्योपनिधास्यावः ।
अथाश्वस्य शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्यावः । तेन नावनुव-
क्ष्यसि । स यदा नावनुवक्ष्यसि । अथ ते तदिन्द्रः शिरश्छे-
त्सप्रति । अथ ते स्वशिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्याव इति ।
तथेति तौ होपनिन्ये । तौ यदोपनिन्ये । अथास्य शिरश्छि-
त्वा अन्यत्रोपनिदधतुः । अथाश्वस्य शिर आहृत्य तदास्य
प्रतिदधतुः । तेन हाभ्यामनूवाच । स यदाभ्यामनूवाचा-
थास्य तदिन्द्रः शिरश्छिच्छेद । अथास्य स्वं शिर आहृत्य

एतयोरश्विनोस्तन्मधु प्रीत्यास्पदमासीत् । तद्वशात्ताभ्यां प्रार्थितो ब्राह्मण-
स्तदुवाचेत्यर्थः । यदश्विभ्यां मधु प्रार्थितं तदेतेन वक्ष्यमाणेन प्रकारेण
प्रवक्ष्येवैनयोरश्विनोरात्रार्यत्वेन ब्राह्मणसमीपगमनं कृतवानित्याह ।
तदेवेति । आत्रार्यत्वानन्तरं ब्राह्मणस्य वचनं दर्शयति । स होवाचेति ।
एतच्छब्दो मध्वत्तुभवविषयः । यद्यर्थो यच्छब्दस्तच्छब्दस्तर्हीतप्रर्थो वा युवास्तप-
नेष्ये शिष्यत्वेन स्त्रीकरिष्यासीति यावत् । तौ देवभिषज्जावश्विनौ शिरश्छे-
दनमित्तं मरणं वक्ष्यमर्थः । नावावास्तुपनेष्ये स्वशिष्यत्वेन स्त्रीकरिष्यदि-
त्येति यावत् । अथ शब्दस्तदेत्यर्थः । ब्राह्मणस्यातुजानन्त्यं मधेत्युक्तम् ।
मधुप्रवचनानन्त्यं तृतीयस्याथपदस्यार्थः । यदश्वस्य शिरो ब्राह्मणे-
निषद्वं तस्य छेदनानन्त्यं चतुर्थस्याथपदस्यार्थः । तर्हि समस्तमपि

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङायवर्बणोऽग्निभ्यामुवाच
तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्तद्वान्नरासनयेदं स उग्र-

तद्वास्य प्रतिदधतुरिति । यावत्तु प्रवर्ग्यकर्मज्ञभूतं मधु
तावदेव तत्राभिहितं न तु कस्यमात्मज्ञानाख्यम् । तत्र
याऽऽख्यायिकाभिहिता सेह स्तुत्यर्थी प्रदर्शयति ॥ ० ॥ ॥ ० ॥
इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङायवर्बणोऽग्निना प्रपञ्चेनाग्निभ्यामुवाच ।
तदेतदृषिस्तदेतत्कर्म ऋषिर्मन्त्रः पश्यन्नुपलभमानोऽवोच-
दुक्तवान् । कथं तदंस इति व्यवहितेन सम्बन्धः । दंस
इति कर्मणो नामधेयम् । तच्च दंसः किं विशिष्टम् ।
उग्रं क्रूरम् । वा युवयोः । हे नरा नराकारौ अग्निनौ
तच्च कर्म किन्निमित्तं सनये लाभाय लाभलुब्धो हि लो-

मधु प्रवर्ग्यप्रकरणे प्रदर्शितमेवेति । कतमनेन ब्राह्मणेनेत्याशङ्क्याह । याव-
त्त्विति । प्रवर्ग्यप्रकरणे स्थिताख्यायिका किमर्थमत्वानीतेत्याशङ्क्यतस्याः
ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थेमाख्यायिकेत्यतीतानुपसंहरति । तत्वेति ।

ब्राह्मणभागव्याख्यां निगमयति । इदमिति । तद्वाभित्यादि मन्त्र-
सुत्याप्य व्याचष्टे । तदेतदिति । कथं लाभयेति क्रूरकर्माद्युपानयनं व्याह ।
लाभेति । ननु प्रतिषेधे सुखो नकारः कथमिदं व्याख्यायते तत्राह ।
नकारस्त्विति । वेदे पदादुपरिष्ठात् यो नकारः श्रुतः स खलूपचारः
सन् उपमाधीऽपि सम्भवति न निषेधार्थः । तत्रोदाहरणमाह ।
यद्येति । अश्वं न गूढमश्विनेत्त्वत् नकारो यथोपमाधीयस्तथा प्रकृतेऽपी-
त्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । अश्वमिवेति । यद्वदिति उपमाधीये नकारे
सति वाक्यस्वरूपमनूय तदयं कथयति । तन्यत्वरित्वादिना । विद्यास्तुति-
द्वारा तद्वन्नाराश्विनावत् न श्रूयते किन्तु क्रूरकर्मकारित्वेन निन्द्यते

माविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं दध्यङ्घ्रं यन्मध्वा-
थर्वणो वामशूस्थ शीर्ष्णा प्रयदीमुवाचेति ॥ १६ ॥

केऽपि क्रूरं कर्माचरति तथैवेतौ उपलभ्यते । यथा लोके
तदाविः प्रकाशं कृणोमि करोमि यद्रहसि भवद्ग्रां कृतं
क्तिमिवेत्युच्यते तन्यतुः पर्जन्यो न इव । नकारस्तूपरिष्ठादु-
पचारः । उपमार्थीयो वेदे न प्रतिषेधार्थः । यथाश्वं न
अश्वमिवेति यद्वत् । तन्यतुरिव वृष्टिं यथा पर्जन्यो वृष्टिं प्रका-
शयति स्तनयित्वादिशब्दैस्तद्वत् युवयोः क्रूरं कर्माविष्कृ-
णोमि इति सखन्धः । नन्वश्विनोः स्तुत्यर्थो कथमिमौ मन्त्रौ
स्यातां । निन्दावचनौ हि इमौ । नैष दोषः । स्तुतिरेवैषा
न निन्दावचनौ । यस्मादीदृशमप्यति क्रूरं कर्म कुर्वन्तो-
र्युवयोर्न लोम च हीयत इति । न चान्यत् किञ्चिद्हीयत
इवेति । स्तुतावेतौ भवतः । निन्दां प्रशंसां हि लौकिकाः

तदप्याख्यायिका विद्यास्तुत्यर्थत्वयुक्तमिति शङ्कते । नन्विति । आख्यायि-
काया विद्यास्तुत्यर्थत्वमविरुद्धमिति परिहरति । नैष इति । लोममात्र-
मपि न हीयते यस्मात्तस्माद्विद्यास्तुत्या तद्वतोः स्तुतिरेवात्र विवक्षितेति
योजना । यद्यपि क्रूरकर्मकारिणोरश्विनोर्न दृष्टहानिः तथाप्यदृष्टहानिः
स्यादेवेतप्राशङ्ग्यं कैस्तिकन्यायेनाह । न चेति । कथं पुनर्निन्दायां दृष्ट-
मानायां स्तुतिरिष्यते तत्राह । निन्दायिति । न हि निन्दानिन्द्यां निन्द-
मपि तु विधेयं स्तोत्रमिति न्यायादित्यर्थः । यथा निन्दा न निन्द्यां
निन्दितमेव तथा स्तुतिरपि स्तुत्यं स्तोत्रमेव न भवति किन्तु निन्दितमपि
तथा च नानयोर्ध्वगस्थितत्वमित्याह । तथेति । तद्वामितप्रादिन्वस्य पू-
ज्यार्द्धं व्याख्यायान्यायिकायाः स्तुत्यर्थत्वविरोधञ्चोद्धृत्य उत्तरार्द्धं व्याचष्टे ।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्गमाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच
तदेतदृषिः पश्यन्नवोचदाथर्वणायाश्विना दधी-

स्मरन्ति । तथा प्रशंसारूपा च निन्दा लोके प्रसिद्धा द-
ध्यङ्गमाथर्वणः । ह इति अनर्थको निपातः । यन्मधुक-
क्षमात्मज्ञानलक्षणम् । अथर्वणो वां युवाभ्यामश्वस्य शीर्ष्णां
शिरसा यदौमुवाच यत् प्रोवाच मधु । ईमिति अनर्थको
निपातः । इदं वै तन्मधु इत्यादि पूर्ववत् मन्त्रान्तरप्रद-
र्शनार्थम् ॥ १६ ॥

तथाऽन्यो मन्त्रस्तस्मैवाख्यायिकामनुसरति स्म । अथर्व-
णो दध्यङ्गमाथर्वणोऽन्यो विद्यत इति । अतो विशिनष्टि
दध्यङ्गमाथर्वणस्तस्मै दधीचे आथर्वणाय हे अश्विनाविति
मन्त्रदृशो वचनं अश्व्यं अश्वस्य स्वभूतं शिरो ब्राह्मणस्य
शिरसि छिन्नेऽश्वस्य शिरश्छित्वा ईदृशमिति क्रूरं कर्म कृत्वा-
अश्व्यं शिरो ब्रह्माणं प्रति ऐरयतं गमितवन्ता युवाम् ।
स च आथर्वणो वां युवाभ्यां तन्मधु प्रावोचद्यत्पूर्वं प्रति-

दध्यङ्गनामेति । यत्कव्यं ज्ञानाख्यं मधु तदाथर्वणो युवाभ्यामश्वस्य शिरसा
प्रावोचत् । यज्ञासौ मधु युवाभ्यामुक्तवान् तदहमाविष्कृत्योमि इति स-
म्बन्धः । समानार्थत्वे किमिति पुनरुच्यते तत्राह । मन्त्रान्तरेति ॥१६॥

तुल्यार्थस्य ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह । तथेति । विशेषणकृत्यं दर्शयन्-
व्याकरोति । दध्यङ्गनामेति । प्रथममश्वमित्यादि पदार्थवचनं मन्त्रस्ये-
त्यादौ छित्वेत्यस्य कर्मोक्तिः । अश्व्यं शिर इत्यत्र त्वन्वयार्थमुक्तमिति
विभागः । प्रोक्षापूर्वकारिणामीदृशी प्रवृत्तिरयुक्तेति शङ्कित्वा समाधत्ते ।

चेष्टवृत्तिः प्रत्यैरयतं स वां मधु प्रावोचदृताय-
न्वाष्ट्रं यदस्मावपि कक्ष्यं वामिति ॥ १७ ॥

ज्ञातं वक्ष्यामीति । स किमर्थमेव जीवितसन्देहमारुह्य प्रा-
वोचदित्युच्यते ऋतायन् यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं सतं तत्परि-
पालयितुमिच्छन् जीवितादपि हि सत्यधर्मपरिपालना गुरु-
तरित्येतस्य लिङ्गमेतत्किन्तन्मधु प्रावोचदित्युच्यते त्वाष्ट्रं त्व-
ष्टादित्यस्तस्य सम्बन्धि यज्ञशिरश्छिन्नं त्वष्टाऽभवत्तत्प्रतिस-
न्धानार्थं प्रावर्ग्यं कर्म । तत्र प्रवर्ग्यं कर्मोद्भूतं यद्विज्ञानं
तत्त्वाष्ट्रं मधु यज्ञस्य शिरश्छेदनप्रतिसन्धानादिविषयं द-
र्शनं त्वाष्ट्रं यन्मधु हे दस्त्री दस्त्राविति परबलानां उप-
क्षयितारौ शत्रूणां वा हिंसितारौ । अपि च न केवलं
त्वाष्ट्रमेव मधु कर्मसम्बन्धि युवाभ्यामवोचदपि च कक्ष्यं
गोप्यं रहस्यं परमात्मसम्बन्धि यद्विज्ञानं मधु मधुब्राह्मणेनो-
क्तं अध्यायद्वयप्रकाशितं तच्च वां युवाभ्यां प्रावोचदित्य-
नुवर्तते ॥ १७ ॥

स किमर्थमिति । ऋतायन्नित्यर्थसिद्धमर्थं कथयति । जीवितादपीति ।
यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवाश्चिनावन्नुवन्नुभिषजौ वै स्य इदं यज्ञस्य शिरः
प्रतिधत्तमित्यादि श्रुत्यन्तरमात्रित्याह । यज्ञस्येत्यादि । प्रवर्ग्यं कर्मण्येव
प्रवृत्तेऽपि प्रवृत्ते विज्ञाने किमायातं तदाह । तत्रेति । उक्तमेव सङ्गु-
ह्नाति । यज्ञस्येति । यद्यथोक्तदर्शनं तत्त्वाष्ट्रं मधु यच्च तन्मधु तत्प्रा-
वोचदिति सम्बन्धः । अध्यायद्वयप्रकाशिततृतीयचतुर्थाभ्यामध्यायाभ्यां प्रक-
टितमिति यावत् ॥ १७ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्वभ्यामुवाच
तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्पुरुश्चक्रे द्विपदः पुरश्चको
चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आवि-

इदं वै तन्मध्विति पूर्ववदुक्तौ द्वौ मन्त्रौ प्रवर्ग्यसम्ब-
ध्याख्यायिकोपसंहर्तारौ । द्वयोः प्रवर्ग्यकर्म्मार्थयोरध्याय-
योरर्थः आख्यायिकाभूताभ्यां मन्त्राभ्यां प्रकाशितः ब्रह्म-
विद्यार्थयोस्त्वध्याययोरर्थः उत्तराभ्यामृगस्यां प्रकाशयि-
तव्य इत्यतः प्रवर्तते यत्कथ्यं च मधु उक्तवान् आथर्व-
णो युवाभ्यामित्युक्तम् । किं पुनस्तन्मध्वित्युच्यते पुरश्चक्रे
पुरः पुराणि शरीराणि यत इयमव्याकृतव्याकरणप्रक्रिया
स परमेश्वरो नामरूपे अव्याकृते व्याकुर्वाणः प्रथमं भू-
रादौ लोकेकान्सृष्ट्वा चक्रे कृतवान्विपदो द्विपादुपलक्षितानि
मनुष्यशरीराणि । तथा पुरः शरीराणि चक्रे चतुष्पदश्च-
तुष्पादुपलक्षितानि पशुशरीराणि । पुरः पुरस्तात् ईश्वरः
पक्षी लिङ्गशरीरं भूत्वा पुरः शरीराणि पुरुष आविश-

उक्तमन्त्राभ्यां वक्ष्यमाणमन्त्रयोरपुनरुक्तत्वावयवत्वं वक्तुं दृष्टं कीर्त्त-
यति । उक्तमिति । आख्यायिकाविशेषेण प्राप्तं सङ्कोचं परिहरति ।
द्वयोरिति । उत्तरमन्त्रद्वयमव्यक्तं प्रतिजानीते । ब्रह्मेति सम्बन्धगान्तर-
सङ्गतिमाह । यत्कथ्यञ्चेति । हिरण्यगर्भकर्तृकं शरीरनिर्माणमल-
नोच्यते किन्तु प्रकरणवपादीश्वरकर्तृकमित्याह । यत इति । शरीर-
सृष्ट्यपेक्षयां लोकसृष्टिमायस्यं पुरस्ताद्देहसृष्ट्यनन्तरं प्रवेशात्पूर्वमिति
यावत् । स हि सर्वेषु शरीरेषु वर्त्तमानः इति श्रेय इति व्यत्यज्या प्रति-

श्रुदिति स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिशयं
नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतम् ॥ १८

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङायवणोऽश्विभ्यामुवा
तदेतदृषिः पश्यन्नवोचद्रूपं रूपं प्रतिरूप

दित्यस्यार्थमाचष्टे श्रुतिः । स वा अयं पुरुषः सर्वासु
र्वं सर्वशरीरेषु पुरिशयः पुरि शेत इति पुरिशयः सन्
रुष इत्युच्यते । न एतेनानेन किञ्चन किञ्चिदपि अनावृ
अनाच्छादितम् । तथा नैनेन किञ्चनासंवृतम् । अन्तः अन्तः
प्रवेशितं बाह्यभूतेनान्तर्भूतेन च नानावृतम् । एवं स र
नामरूपात्मनान्तर्वहिर्भावेन कार्यकरणरूपेण व्यवस्थित
पुरश्चक्रे इत्यादिमन्त्रः सङ्क्षेपतः आत्मैकत्वमाचष्ट इत्यर्थः ॥ १९

इदं तन्मध्वित्यादि पूर्ववत् रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव
रूपं प्रति रूपं प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरं बभूवेत्यर्थः । प्र
रूपोऽनुरूपो वा यादृक् संस्थानी मातापितरौ तत्संस्थ
नस्तदनुरूप एव पुत्रो जायते । न हि चतुष्पदो द्विपा

शयः सन् पुरुषो भवतीत्युक्त्वा प्रकारान्तरेण पुरुषार्थं व्युत्पादयति । नेत्य
दिना । वाक्यद्वयस्यैकार्थत्वमाशङ्क्य सर्वं जगदोत्प्रेतत्वेनात्मव्याप्तमित्य
विशेषमाश्रित्याह । बाह्येति । पूर्णत्वे सत्यात्मनो दिव्यो ह्यमूर्त्त इत्य
दिश्रुतिमाश्रित्य फलितमाह । एवमिति । मन्त्रब्राह्मणयोरर्थवैमत्यमा
शङ्क्याह । पुत्र इति । १८ ।

प्राचीनमेव ब्राह्मणमनूय मन्त्रान्तरमवतारयति । इदमिति
प्रतिशब्दस्तन्नेषोऽश्रितः रूपं रूपमुपाधिभेदं प्रतिरूपो रूपान्त
प्रतिविवं बभूवेत्येतत्प्रतिरूपो बभूवेत्यत्र विधत्तमिति योजना
अनुरूपो वेत्युक्तं विवक्ष्यते । यादृगित्यादिना । उक्तं मध्वेननुभवात्

बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभिः
पुरुषरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै

जायते द्विपदो वा चतुष्पात् एव हि परमेश्वरो नामरूपे
व्याकुर्वाणी रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । किमर्थं पुनः प्रति-
रूपमागमनं तस्येत्युच्यते । तदस्यात्मनो रूपं प्रतिचक्षणाय
प्रतिस्थापनाय यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदाऽस्यात्मनो
निरुपाधिकं रूपं प्रज्ञानघनाख्यं न प्रतिखरायेत । यदा पुनः
कार्य्यकरणात्मना नामरूपेऽव्याकृते भवतस्तदास्य रूपं प्रति-
खरायेत । इन्द्रः परमेश्वरो मायाभिः प्रज्ञाभिर्नामरूपभूत-
तत्कृतमिथ्याभिमानैर्वा न तु परमार्थतः पुरुषो बहुरूप
ईयते गम्यते एकरूप एव प्रज्ञानघनः सन्नविद्याप्रज्ञाभिः ।
कस्मात्पुनः कारणात् युक्ता रय इव वाजिनः स्वविषयप्रकाश-
नाम्न हि यस्मादस्य हरयो हरणादिन्द्रियाणि । शता शतानि

करोति । न हीति । रूपान्तरभवने कर्त्तृन्तरं वारयति । स एव
हेति । प्रतिस्थापनाय शास्त्राचार्यादिभेदेन तत्त्वप्रकाशनायेत्यर्थः ।
तदेव व्यतिरेकेणान्ये च स्फुटयति । यदि हीत्यादिना । मायाभिः प्रज्ञा-
भिरिति परपक्षसङ्गात् स्वपक्षमाह । मायाभिरिति ! निथ्याधीहेतुभूताना-
द्यनिर्व्याद्यादण्डायमानाज्ञानवशादेष बहुरूपो भाति । प्रकारभेदात्तु बहु-
क्तिरिति वाक्यार्थमाह । एकरूप एवेति । अविद्याप्रज्ञाभिर्वहुरूपो गम्यत
इति पूर्वेषु सन्वन्धः । परस्य बहुरूपत्वे निमित्तं प्रश्नपूर्वक निवेदयति ।
कस्मदित्यादिना । यथा रथेषु युक्ता वाजिनो रथिनः स्वगोचरं देशं प्राप-
यितुं प्रवर्त्तन्ते तथास्य प्रतीवो रथस्थानीये शरीरे युक्ता हरयः । स्ववि-
षयप्रकाशनं यस्मात्प्रवर्त्तन्ते तस्मदिन्द्रियाणां तद्विषयाणाञ्च बह्वक्तत्वात्तद्गू-

हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि
च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमयमात्मा

दश च प्राणिभेदबाहुल्यात् शतानि दश च भवन्ति । तस्मा-
दिन्द्रियविषयबाहुल्यात्तत्प्रकाशनायैव च युक्तानि तानि नात्म-
प्रकाशनाय । पराञ्चि खानि व्यत्यणत्स्वयम्भूरिति हि काठ-
के । तस्मात्तैरेव विषयस्वरूपैरीयते न प्रज्ञानघनैकरसेन
स्वरूपेण । तद्वै यमन्यः परमेश्वरोऽन्ये हरय इत्येवं प्राप्ते
उच्यते अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चान-
न्तानि च प्राणिभेदस्यानन्यात् । किं बहुना तदेतद्ब्रह्म य
आत्माऽपूर्वं नास्य कारणं पूर्वं विद्यत इति अपूर्वम् । ना-
स्यापरं कार्यं विद्यत इत्यनपरम् । नास्य जात्यन्तरमन्तराले
विद्यत इत्यनन्तरम् । अवाह्यं तथा वह्निरस्य न विद्यत इत्य-

पैरेष बहुरूपो भातीति योजना । हरिशब्दोऽन्धियेषु प्रवृत्तौ निमित्त-
माह । हरणादिति । प्रतीचो विषयान्मतीति शेषः । इन्द्रियबाहुल्ये तु
हेतुमाह । प्राणीति । इन्द्रियबाहुल्यात्प्रत्यगात्मा बहुरूप इति शेषः ।
नन्वात्मानं प्रकाशयितुमिन्द्रियाणि प्रवृत्तानि न तु रूपादिकमेव तत्कथं
तद्विषयवशादात्मनोऽन्यथा प्रयेत्याशङ्क्याह । तत्प्रकाशनायेति । तस्मादि-
न्द्रियविषयबाहुल्यादित्यतोक्तमुपसंहरति । तस्मादिति । यद्वा यद्योक्त-
नृतिवशेन कृत्वमर्थमाह । तस्मादिति । यस्मै दिन्द्रियाणि पराग्विषये प्रवृ-
त्तानि तस्मात्तैरिन्द्रियैर्विषयस्वरूपैरेवायं प्रत्यगात्मा गम्यते न तु स्वसाधा-
रणेन रूपेणेत्यर्थः । युक्ता कीर्तिः सम्बन्धमाश्रित्य शङ्कते । एवं तर्हीति ।

ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनं ॥ १८ ॥ इतिपञ्चमं
ब्राह्मणम् ॥ ॥

अथ वंशः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः
पौतिमाष्यात्यौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशि-
कात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्या-

ब्राह्मम् । किं पुनस्तं निरन्तरं ब्रह्मायमात्मा कोऽसौ यः प्रत्य-
गात्मा द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा विज्ञाता सर्वानुभूः सर्वानना
सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूरित्येतदनुशासनं सर्ववेदान्तोपदेशः ।
एष सर्ववेदान्तानामुपसंहृतोऽर्थः । एतदस्मृतमभयं परिसमा-
प्तञ्च शास्त्रार्थः । १८ ।

चतुर्थस्याध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य मधुकाण्डस्य वंशः स्तुत्यर्थो ब्रह्म-
विद्यायाः मन्त्रश्चायं स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च तत्र वंश इव वंशी

अयमित्यादिवृत्तेन परिहरति । अयमिति । तत्तदिन्द्रियादिरूपेणात्मन
एवाविद्यया भानात्मस्वत्वस्य कल्पितत्वाच्चाद्वैतहानिरित्यर्थः । इन्द्रियान्त्ये
हेतुमाह । प्राणिभेदस्येति । वाक्यार्थव्याख्यानार्थमित्यागतेन तत्त्वन्दर्भेण
भूमिकासारचय्य तत्परं वाक्यमवतार्य व्याकरोति । किं वञ्चनेत्यादिना ।
न केवलमध्यायद्वयस्यैवार्थः सङ्क्षिप्योपसंहृतः किन्तु सर्ववेदान्तानामित्याह ।
एष इति । तस्योभयविधपुरुषार्थरूपार्थमाह । एतदिति । वक्तव्यान्तर
परिशेषशङ्कां परिहरति । परिसमाप्तञ्चेति ॥ १८ ॥ चतुर्थस्य पञ्चमं
ब्राह्मणम् ।

ब्रह्मविद्यां सङ्क्षेपविस्तराभ्यां प्रतिपाद्य वंशब्राह्मणतात्पर्यमाह ।
अथेति । महाजनपरिगृहीता हि ब्रह्मविद्या तेन सा महाभागधेयेति

छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥ १ ॥
 अग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानभिम्नाता-
 चानाभिम्नात आनभिम्नातादानभिम्नात आन-
 भिम्नातादानभिम्नातो गौतमाद्गौतमः सैतवप्राची-
 नयोग्याभ्यां सैतवप्राचीनयोग्यौ पाराशर्य्या-
 त्पाराशर्य्यौ भारद्वाजद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्च
 गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजः पारा-
 शर्य्यात्पाराशर्य्यौ वैजवापायनाद्वैजवापायनः
 कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ धृतकौशि-
 काद्धृतकौशिकः पाराशर्य्यायणात्पाराशर्य्यायणः
 पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यौ जातकर्ण्याज्जातकर्ण्य-
 आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्रैवणैस्त्रैवणि-

यथा वेणुवंशः पर्वणः पर्वणो हि भिद्यते तद्वदायावभृत्या-
 मूलप्राप्तेरयं वंशीधरायचतुष्टयस्याचार्य्यपरम्पराक्रमो वंश
 इत्युच्यते । तत्र प्रथमान्तः शिष्यः पञ्चम्यन्त आचार्य्यः । पर-

स्तुतिः । ब्राह्मणस्थायान्तरमाह । मन्त्रश्चेति । स्वाध्यायः स्वाधीनोच्चारण-
 क्षमत्वे सत्यध्यापनं जपस्तु प्रत्यहमावृत्तिरिति भेदः । यथोक्तनीत्या
 ब्राह्मणारम्भे स्थिते वंशशब्दार्थमाह । तत्रेति । तदेव स्फुटयति ।
 यथेति । शिष्यावसानोपलक्षणीभूतात्पौतिमाध्यादारभ्य तदादिर्वेदाख्यम-
 क्षमूलपर्य्यन्तोऽयं वंशः । पर्वणः पर्वणो भिद्यत इति सम्बन्धः । वंश-
 शब्देन निम्नतममर्थमाह । अत्रायचतुष्टयमेति । अथात्र शिष्यचार्य्यवा-
 चतपञ्चमावे कुतो व्यवस्येति तत्राह । तत्रेति । परमेष्ठिब्रह्मशब्दयोरे-

रौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भार-
 द्वाज आत्वेयादात्रेयो माण्डेर्माण्डिर्गौतमा-
 ज्ञौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डि-
 त्याच्छाण्डित्यः कौशोर्थ्यात्काप्यात्कौशोर्थ्यः काप्यः
 कुमारहारिताकुमारहारितो गालवाद्गालवो
 विदभीर्कौण्डिन्याद्विदभीर्कौण्डिन्यो वत्सन-
 पातो बाम्भवाद्बत्सनपाद्बाम्भवः पथःसौभरात्य-
 न्याःसौभरो ऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस
 आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्रा-
 द्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विनभ्यामश्विनौ दधीचआथर्व-
 णाद्ध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणोदैवादथर्वदैवो नृत्योः

मेष्ठी विराट् ब्रह्मणो हिरण्यगर्भात्ततः परमाचार्यपरम्परा
 नास्ति । यत्पुनर्ब्रह्म तन्नित्यं स्वयम्भु तस्मै ब्रह्मणे स्वय-
 म्भुवे नमः ॥ १ ॥ २ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
 परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमच्छङ्कर भगवतः कृतायां बृह-

कार्थत्वमाशङ्क्याह । परमेष्ठीति । कुतश्तर्हि ब्रह्मणो विद्याप्राप्तिस्तत्वाह ।
 तत इति । स्वयं प्रतिभातवेदो हिरण्यगर्भो नाचार्यान्तरसमेक्षते ।
 ईश्वरातुष्टहीतस्य बुद्ध्यावाविर्भूताद्देवादेव विद्यालाभसम्भवादित्यर्थः । कुत-
 श्त्तर्हि वेदो जायते तत्वाह । यत्पुनरिति । परस्वैव ब्रह्मणो वेदरूपेणा-
 वस्थानात्तस्य नित्यत्वाच्च हेत्वपेक्षेत्यर्थः । आदावन्ते च कृतमङ्गला येन्याः
 प्रचारिणो भवन्तीति द्योतयिष्यन्ते ब्रह्मणे नम इत्युक्तं व्याचष्टे । तस्मा-
 इति । इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमच्छङ्कामन्दपूज्यपादशिष्य

वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः सिद्धिषां ब्राह्म-
णानामनुज्ञानतम इति स ह गवां सहस्रमव-

त्यत्रोपायविधिपरा वा । प्रमिद्धो ह्युपायो विवद्विः शास्त्रेषु
च दृष्टोदानम् । दानेन ह्युपनमन्ते प्राणिनः । प्रभूतं हिरण्यं
गोमहम्नदानञ्चेह उपलभ्यते । तस्मादन्यपरेणापि शास्त्रेण
विद्याप्राप्त्युपायदानप्रदर्शनार्थाख्यायिकारत्ना ॥

अपि च तद्विद्यामयोगः तैश्च सह वादकरणं विद्या-
ग्रामरूपायो न्यायविद्यायां दृष्टः । तच्चास्मिन्नध्याये प्रावर्त्येन
प्रदर्श्यते । प्रत्यक्षा य विद्वत्संयोगे प्रज्ञावृद्धिः । तस्माद्विद्या-
ग्रामरूपायप्रदर्शनायैवाप्यायिका । जनको नाम ह किल
सन्नाट् राजा वभूव विदेहानां । तत्र भवो यः स वैदेहः । स

८ नास्ती विद्याप्रज्ञोपायो यस्मात्प्रतिज्ञस्तथास्तस्य तदुपायत्वेनास्ति वक्त-
 व्यमिदम् । दाने कर्म प्रतिष्ठितमित्यादिहृदिषु विद्वद्भिरेव विद्याप्रज्ञो-
 पायो उपपादयन् लोकोपायत्वे विवदितव्यमित्याह । विद्वद्भिर्गति । उप-
 पादयन् दानम् विद्याप्रज्ञोपायत्वमिच्छात् । दानेनेति । भगव दानं
 विद्वत्प्राप्तोऽयं दानमपि यथापरादिना कर्म तन्मदर्थनपरेत्यागद्व्याह ।
 तद्विद्वत् । अतः प्रवृत्तेषु नाप्येवमस्ति प्रत्यक्षं निक्षिप्यितं राजा
 उपपादयन् । तत्र तन्मतेन प्रवृत्ते विद्याप्रज्ञोपायविधानायात्याधिकार-
 इत्येव दृष्टव्यम् । तत्र द्विदि । उपपादये यदीत्युक्तञ्छास्ते ।

[illegible]

कुरोध दश दश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोरावद्धा
बभूवुः ॥ १ ॥

च बहुदक्षिणेन यज्ञेन शाखान्तरप्रसिद्धो बह्वदक्षिणी
नामं यज्ञोऽश्वमेधो वा दक्षिणाबाहुल्याद्बहुदक्षिणं इहो-
च्यते तेनेजे अयजत् । तत्र तस्मिन्यज्ञे निमन्विता दर्शन-
कामा वा कुरूणां देशानां पञ्चालानाञ्च ब्राह्मणास्तेषु हि
विदुषां बाहुल्यं प्रसिद्धं अभिसमेता अभिसङ्गता बभूवुः ।
तत्र महान्तं विद्वत्समुदायं दृष्ट्वाऽथ तस्य ह किल जन-
कस्य यजमानस्य को नु खल्वत्र ब्रह्मिष्ठ इति विशेषेण ज्ञातु-
मिच्छा विजिज्ञासा बभूव । कथं कः स्वित्को नु खलु
एषां ब्राह्मणानां अनूचानतमः । सर्व्वं इमेऽनूचानाः कः
स्विदेषां अतिशयेनानूचानतम इति । स हानूचानतमो
विषयोत्पन्नजिज्ञासुः सन् तद्विज्ञानोपायार्थं गवां सहस्रं
प्रथमवयसामवरुोध गोष्ठेऽवरोधं कारयामास । किं

प्राप्तुपायत्वेऽपि कथं प्रकृते तद्वदर्शनपरत्वमत आह । तच्चेति । तद्वि-
द्व्यासंयोगादिति यावत् । न केवलं तर्कशास्त्रवशादेव तद्विद्व्यासंयोगे प्रज्ञा-
द्विः किन्तु स्वानुभववशादपीत आह । प्रत्यक्षाच्चेति । आख्यायिकाता-
त्पर्य्यसुरसंहरति । तस्मादिति । राजसूयाभिषिक्तः सार्व्वभौमो राजा
सम्वाडित्युच्यते बह्वदक्षिणेन यज्ञेनायजदिति सम्बन्धः । अश्वमेधे दक्षिणा-
बाहुल्यमश्वमेधप्रकरणे स्थितम् । ब्राह्मणा अभिसङ्गता बभूवुरिति सम्बन्धः ।
कुरुपञ्चालानामिति कुरोर्विशेषणं तत्राह । तेषु हीति । तत्र यज्ञशाला-
यामिति यावत् । विजिज्ञासामेताकाङ्क्षापूर्व्विकां व्युत्पादयति । कथमि-
त्यादिना । अनूचानत्वमनुचनसमर्थत्वम् । एषां मध्ये ऽतिशयेनानूचा-
नतमः स एकः स्यादिति योजना । एकस्य पलस्य चत्वारो भागास्तेषामेको

तां होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः
स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न
दधुपुरथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणः
मुवाचैताः सौम्योदज सामश्रवा इति ता हो-

विगिष्टास्ता गावोऽवरुडा इत्युच्यते । पलचतुर्भागः पादः
सुवर्णस्य । दग दश पादा एकैकस्याः गोशृङ्गयोरावडा
बभूवुः । पञ्च पञ्च पादा एकैकस्मिन् शृङ्गे ॥ १ ॥

गा एवमवनश्च ब्राह्मणांस्तान् ह उवाच । हे ब्राह्मणा
भवन्ता उत्थामन्तरा यो वो युष्माकं ब्रह्मिष्ठः सर्वे यूयं
ब्रह्मणेऽतिगयेन युष्माकं ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतां
उत्थालयतु स्वर्गं प्रति ॥ ते ह ब्राह्मणा न दधुः । ते ह
किल्बिषमुक्ता ब्राह्मणाः ब्रह्मिष्ठतामात्मानः प्रतिज्ञातुं न
दधुः न प्रगल्भाः संहृताः । अप्रगल्भभूतेश्वथ याज्ञवल्क्यः
च्यमानोऽयमेव ब्रह्मचारिणमन्ते वामिनमुवाच । एता गा हे
सौम्य उदज उदमयान्महृहान् प्रति । हे सामश्रवः साम-

भाग पाद इत्युच्यते । प्रत्येकं शृङ्गयोर्दश दश पादाः सम्यङ्द्वयस्मिन्
गडा निराकर्तुं विभज्यते । पञ्चेति । एकैकस्मिन् शृङ्गे प्रायदा बभूवुरिति
निरूप्य मन्त्रश्च ॥ १ ॥

ब्राह्मणा वेदाध्ययनमप्यद्राक्षदर्थनिष्ठा इति यावत् । उत्थालयतु
उदमयतु । यतो याज्ञवल्क्याय जुर्वेददिदः । सकागादुब्रह्मचारी साम-
निधिं करोति अथ याध्यास्तुं साम गीयते । त्रिष्वेव च वेदेषु लभ्यते-
ऽतो वेदस्तस्मादप्युदजुर्वेदिनो गुणैः शिष्यस्य सामवेदाध्ययनानुपपत्तेर्येद-
मप्युदयविगिष्टो मुनिरित्यादि । अत इति । निमित्तनिषेदनपूर्वकं ब्राह्म

दाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुधुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो-
 ब्रवीतेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्रुलो-
 बभूव सहैनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य
 ब्रह्मिष्ठोऽसी २ इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय
 कुर्मो गोक्लामा एव वयं स्म इति तं ह तत-
 एव प्रष्टुं दध्रे होताश्रुलः ॥ २ ॥

विधिं हि शृणोत्यतोऽर्थान्चतुर्वेदो याज्ञवल्करः । ता गा ह
 उदाचकार उक्तालितवानाचार्यगृहं प्रति । याज्ञवल्क्येन
 ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणेनात्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञातेति ते ह
 चुक्रुधुः क्रुधवन्तः ब्राह्मणाः । तेषां क्रोधाभिप्रायमाचष्टे । कथं
 नोऽस्माकमेकैकप्रधानानां ब्रह्मिष्ठोऽस्मीति ब्रवीतेति । अथ हैवं
 क्रुद्धेषु ब्राह्मणेषु जनकस्य यजमानस्य होतृत्विक् अश्रुलो
 नाम बभूव आसीत् । स एव याज्ञवल्करं ब्रह्मिष्ठाभिमानी
 राजाश्रयत्वाच्च पृष्टो याज्ञवल्करं पप्रच्छ पृष्टवान् । कथं
 याज्ञवल्क्येति होवाच त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठो-
 ऽसीति पृतिर्भर्त्सनायार्थः । स होवाच याज्ञवल्क्यो नमस्तुभ्यो
 वयं ब्रह्मिष्ठाय । इदानीं गोक्लामाः स्मो वयमिति । तं
 श्रानां सभ्यानां क्रोधप्राप्तिं दर्शयति । याज्ञवल्क्येनेति । क्रोधानन्तर्यसप-
 शब्दार्थं कथयति । क्रुद्धेष्विति । आश्रुलमन्त्रस्य प्राधस्ये हेतुः । राजेति ।
 याज्ञवल्करजितप्रनुवादोऽन्वयप्रदर्शनार्थः । प्रश्नमेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति ।
 फलमित्यादिना । अनौदत्यं ब्रह्मविदो लिङ्गमिति सूचयति । रुहेति ।
 किमिति तर्हि सगृहं प्रति गावो ब्रह्मिष्ठापणभूता नीतास्तत्राह । इदानी-

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्युना-

द्रष्टव्यमिति सन्तं तत एव वृत्तिष्ठपणखीकरणात्प्रष्टुं दधे
धृतवान्नगो होताखलः ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच तत्र मधुकार्ण्डे पाङ्क्तिन कर्मणः
दग्नेनसमुद्भितेन यजमानस्य मृत्योरत्ययो व्याख्यातः । उक्ती-
यप्रकरणे सङ्क्षेपतस्तस्यैव परोक्षाविषयोऽयमिति तद्गत-
दर्शनविशेषार्थोऽयं विशेष आरम्यते । यदिदं साधनजातं न-
रस्य कर्मणः चत्विगन्नादि मृत्युना कर्मलक्षणेन स्वाभा-
विमानममर्चितेनाप्तं न केवलं व्याप्तमभिपन्नं च मृत्युना
पशोऽतः च । जैन दर्शनेन साधनेन यजमानो मृत्यो-
रामितोक्त्य मृत्युर्गोचरत्वमतिक्रम्य मुच्यते । स्वतन्त्रो मृत्यो-
रस्यगो भवतीत्यर्थः । ननूक्तोय एवाभिहितं येनातिसुच्यते-
मृत्युप्राप्त्याल्लदर्शनमिति । वाढम् । उक्तो योऽनुक्तो विशेष-

मिति । न तस्य तादृशी प्रतिज्ञा प्रतिभातीत्यागदुष्टाह । तत एवेति । १ ।

तत्र तादृशं मुनेरानिष्टसमापादयितुं नगोधयति । याज्ञवल्क्येति ।
उक्तं तादृशं तादृशमेव मृत्युते तस्योक्तं अधिकारेण गृह्णतिगार । तत्रेति ।
गोपुत्रादौ धर्मैव व्याख्याते यदुक्तेनमन्त्रस्य तन्निवृत्तप्राप्तनो मृत्यो-
रस्यगो मृत्युतेन कर्मणः मृत्युप्राप्त इति गम्यम् । तस्यैवोक्तीय-
दर्शनमिति यावत् । परोक्षाविषयो निराभूत्स्वित्वात् प्रज्ञाप्रतिवचनरूपो
मृत्यु इत्यर्थः । न चन्द्र मननगदनिर्दिष्टमन्त्रविषयः दर्शनमुक्तीयोपासनं
तस्य विषयो यम त्रैलोक्यादिमायं विज्ञानं तत्त्वज्ञानवैशेष्यं क्रमः । य-
ममन्त्रमन्त्रविषयः प्रज्ञाप्रतिवचनं व्याचष्टे । यदिदमिति । मृत्युनायमि-

तत् सर्वं मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्योः

स्तत्र तदर्थोऽयमारभ इत्यदोषः । होत्रत्विजान्निना वा-
चेत्याह याज्ञवल्क्यः । एतस्यार्थं व्याचष्टे । कः पुनर्होता येन
मृत्युमतिक्रामतीत्युच्यते । वाग्वै यज्ञस्य यजमानस्य यज्ञो
वै यजमान इति श्रुतेः । यज्ञस्य यजमानस्य या वाक् सैव
होताऽधियज्ञे । कथं तत्तत्र या इयं वाग्यज्ञस्य यजमानस्य
सोऽय प्रसिद्धोऽग्निरधिदैवतम् । तदेतत् अन्नप्रकरणे व्याख्या-
तम् । स चाग्निर्होता अग्निर्वै होतेति श्रुतेः । तदेतद्यज्ञस्य
साधनद्वयम् । होता चत्विंगधियज्ञमध्यात्मञ्च वागैतदुभयं सा-
धनद्वय परिच्छिन्नं मृत्युनाऽऽप्तं स्वाभाविकज्ञानासङ्गप्रयु-
क्तीन कर्माणा मृत्युना । प्रतिक्षणमन्यथात्वमापाद्यमानं

तत्रानेन मृत्युनाभिपन्नमित्युक्तार्थत्वमाशङ्क्याह । न कोऽल्पमिति । कर्मणो
मृत्युत्वात्तेन मृत्योरुत्पत्त्यायोगात्तदुत्पत्त्यसाधनं किञ्चिद्दर्शनमेव वाच्यमि-
त्याशयेन पृच्छति । लेनेति । दर्शनविषयं मन्त्रमात्रमिति । नन्विति ।
येन मुख्यपाणात्तदर्थेनातिमुच्यते तदुद्गीथप्रक्रियावासोक्तम् । तथाच
मृत्योरुत्पत्त्योपायस्य विज्ञानस्य निर्ज्ञातत्वात्केनेति मन्त्राद्युपपत्तिरिति यो-
जना । तद्वै परोक्षविषयोऽप्यसित्तादाशुक्तासादाय परिहरति । बाढ-
मिति । उद्गीथप्रकरणे वागादेरग्न्याद्यात्तदर्थनिरूपो यो विशेषो वक्तव्यो
ऽपि नोक्तस्तदुक्त्यर्थोऽयं मन्त्रप्रतिवचनरूपो अन्य इति कृत्वा केनेत्यादि-
मन्त्रोपपत्तिरित्यर्थः । नीलञ् पुनर्दर्शनं मृत्युजयसाधनं होत्रेत्यादि-
मुक्तमित्याशङ्क्याह । एतत्तेति । व्याचष्टे वाग्वै यज्ञस्वेत्यादिनेति शेषः ।
व्याख्यानमेव विमर्शयितुं पृच्छति । कः पुनरिति । दर्शनविषयं दर्शक-
मुत्तरमाह । उच्यते इति । यज्ञमन्दस्य यजमाने मन्त्रप्रयोगो नास्तीत्या-
शङ्क्याह । यज्ञ इति । यजमानस्य वा वागध्यात्मं सैवाधियज्ञे होतास्तु ।

सात्तिमत्तिसुच्यत इति होत्वर्त्विजाग्निना वाचा

यगोक्तम् । तदनेनाधिदैवतरूपेणाग्निना दृशमानं यज-
मानस्य चत्वारितिसुक्तये भवति । तदेतदाह स मुक्तिः । स
होताग्निर्मुक्तिरग्निस्वरूपदर्शनमेव मुक्तिः । यदैव साधनद्वय-
मग्निरूपेण पश्यति तदानीमेव हि स्वाभाविकादासङ्गान्मृ-
त्योर्विसुच्यते । आध्यात्मिकात् परिच्छिन्नरूपादाधिभौतिकाच्च
तस्मात् स होताग्निरूपेण दृष्टो मुक्तिर्मुक्तिसाधनं यजमानस्य
सात्तिमुक्तिः । यैव च मुक्तिः सात्तिमुक्तिरतिमुक्तिसाधनमि-
त्यर्थः । साधनद्वयस्य परिच्छिन्नस्य यागधिदेवतारूपेणापरि-
च्छिन्नेनाग्निरूपेण वा दृष्टिः सा मुक्तिः । यासौ मुक्तिरधि-

तत्र पि ऋचं तदेदेतात्तनादग्निमित्राह । कथमिति । तथोरग्न्या-
त्मन दग्नेनमुत्तराग्नय नवम्भिन् व्यापडे । तत्तद्वेति । ऋचं एनजगिग्-
न्दोरेकत्वं तदाह । तदेतद्वेति । तदेदेकत्वेऽपि कुतो होतृत्वादेक्यमित्या-
नन्तराह । स चेति । स मुक्तिरित्येतद्वेत्तारवितुं भूमिकां करोति । यदे-
द्वेति । न त्वेतामेतद्वयं सद्गुणा संस्पृष्टेन किन्तु तं पर्यं कृतञ्चे-
त्तदाह । स भवति । सत्त्वानात् सत्त्वानाभिपन्नमितानयोर्दग्धमन्त्र
संघेताद्वेदेऽसमुद्भूतिः । तदनेवेति । साधनद्वयं तच्चार्थः । यज-
न नत्तराह सत्त्वानात्तद्वयम् । उक्तेऽनेन समनन्तरं याग्यगतायार्थं व्य-
पेति । तदेतद्वेति । मुक्तिरग्निसाधनमित्यर्थः । पदार्थमुक्ता वाक्या-
नेनाह । अन्विताद्वेति । वाचा होतृदग्निस्वरूपेण दग्धमेव मुक्ति-
रित्येति वादः । यजमानस्य प्रपद्यति । यदेति स मुक्तिरित्युक्तार्थ-
मुपपद्यते । तदाह । नत्त्वानन्तरं समुदायं व्यापडे । सात्ति-

त्वाभ्यामाप्तं सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन
 यजमानोऽहोरात्रयोरप्राप्तिमिति मुच्यत इत्यध्वर्यु-
 णत्विजा चक्षुषादित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युस्तद्व्य-

ज्ञस्य मृत्योराश्रयभूतानां दर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनानां यो
 परिणामहेतुः कालस्तस्मात्कालात्पृथगतिमुक्तिर्वक्तव्ये तीदमार-
 भ्यते । क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि प्रागूर्ध्वञ्च क्रियायाः सा-
 धनविपरिणामहेतुत्वेन व्यापारदर्शनात्कालस्य । तस्मात्पृथ-
 कालादतिमुक्तिर्वक्तव्येत्यत आह । यदिदं सर्वमहोरात्रा-
 भ्यामाप्तं स च कालो विरूपोऽहोरात्रादिलक्षणास्थित्यादिलक्ष-
 णश्च तत्राहोरात्रादिलक्षणात्तावदतिमुक्तिमाह । अहोरात्रा-
 भ्यां हि सर्वं जायते वर्द्धते विनश्यति च । तथा यज्ञसा-
 धनञ्च यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च शिष्टान्यक्षराणि पू-

विपरिणामोऽग्निसाधनान्याश्रित्य काम्यं कर्म ऋचुशब्दितस्तद्यते ।
 तेषां साधनानां विपरिणामहेतुत्वात्कालो ऋचुः । ततो ऽतिमुक्तिर्वक्तव्ये-
 त्युत्तरग्रन्थारम्भ इत्यर्थः । कर्मणो मुक्तिरुक्ता चेत्कालादपि सोक्तैव तस्य
 कर्मान्तर्भावेन मृत्युत्वादित्याशङ्क्याह । पृथगिति । कर्मनिरपेक्षतया
 कालस्य मृत्युत्वं व्युत्पादयति । क्रियेति । कालस्य पृथङ्मृत्युत्वे सिद्धे फलि-
 तमाह । तस्मादिति । उत्तरग्रन्थस्य प्रत्ययोर्विषयं भेत्तुं कालं भिनत्ति ।
 स चेति । आदित्यश्चन्द्रश्चेति कर्तृभेदादुद्बैविध्यमुद्भेयं कालस्य द्वैरूप्ये
 सत्प्राद्यकशिङ्का विषयमाह । तत्रेति । अहोरात्रयोर्मृत्युत्वे सिद्धे
 ताभ्यामतिमुक्तिर्वक्तव्या । तदेव कथमित्याशङ्क्याह । अहोरात्राभ्यामिति ।
 यज्ञसाधनञ्च तथा ताभ्यां जायते वर्द्धते नश्यति चेति सप्तम्यः । प्रति-
 वचनव्याख्याने यज्ञग्रन्थार्थमाह । यजमानस्येति । स मुक्तिरित्यस्य
 तात्पर्यार्थमाह । यजमानस्येत्यादिना । तस्यैवाक्षरार्थं कथयति ।

वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक् सोऽयमग्निः स
होता सा मुक्तिः सातिमुक्तिः । ३ ।

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमहोरा-

देवतादृष्टिः मेवाध्यात्माधिभूतपरिच्छेदविषयासंज्ञास्पदं मृत्यु-
मतिक्रम्यः।धिदेवतात्वस्याग्निभावस्य प्राप्तिसा फलभूता साऽति-
मुक्तिरित्युच्यते । तस्या अतिमुक्तेर्मुक्तिरेव साधनमिति कृत्वा
सातिमुक्तिरित्याह । यजमानस्य ह्यतिमुक्तिर्वागादीनाम-
ग्न्यादिभाव इत्युद्घोषप्रकरणे व्याख्यातम् । तत्र सामान्येन
सृष्टाप्राणदर्शनमात्रं मुक्तिसाधनमुक्तम् । न तद्विशेषो वागा-
दीनामग्न्यादिदर्शनम् । इह विशेषो वर्ण्यते । मृत्युप्राप्त्यति-
मुक्तिस्तु मेव फलभूता योद्गीयब्राह्मणेन व्याख्याता मृत्युमति-
क्रान्तो दीप्यत इत्याद्या ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । स्वाभाविकादज्ञानासङ्गप्रयुक्ता-
त्कर्मज्ञानमृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । तस्य कर्मणः सा स-

मुदिरिति । मुक्तिमुच्योत्सङ्गीर्णत्वं दर्शयति । साधनद्वयस्येति । प्राप्ति-
रतिमुक्तिरिति मन्त्रस्य । तामेव महृच्छति । या फलभूतेति । फलभूताया-
मग्न्यादित्येतामाप्ती कथमतिमुक्तिगच्छेत्तत्पक्षित्यागद्वाराह । तस्या इति ।
मनु वागादीनामग्न्यादिभागोऽस्य अयते । यजमानस्य न किञ्चिदुच्यते ।
तदाह । यजमानस्येति । तर्हि तेनैव गवार्थत्वादनर्थकमित्येव ब्राह्मण-
मिव्यागद्वारा शतपितृप्रातिनोक्तं स रयति । तत्वेति । दर्शनवत्पक्षेऽपि
स्तिरेव स्यादित्यागद्वाराह । मृत्युप्राप्तिरिति ॥ ३ ॥

यज्ञान्तमवतार्य तादृश्यमाह । याज्ञवल्क्येति । व्याश्रयभूतानि
प्राप्ति तामेव महृच्छति । दर्शनवत्पक्षेऽपि । प्रतिपन्नमन्यद्वारा

दिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सो ऽध्वर्युः सा मुक्तिः
सातिमुक्तिः । ४ ।

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं पूर्वपक्षा-
परपक्षाभ्यामाप्तं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्याम-
भिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिम-

र्ववन्नेयानि । यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च साधनद्वयमध्यात्मा-
धिभूतपरिच्छेदं हित्वाऽधिदैवतात्मना दृष्टं यत्तु मुक्तिः सोऽ-
ध्वर्युरादित्यभावेन दृष्टो मुक्तिः सैव मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति
पूर्ववदादित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे सम्भवतः ॥४॥

इदानीं तिथ्यादिलक्षणादतिमुक्तिरुच्यते । यदिदं सर्वं-
अहोरात्रयोरविशिष्टयोरादित्यः कर्त्ता न प्रतिपदादीनां
तिथीनाम् । तासान्तु द्विलक्ष्योपगमनेन प्रतिपद्यभ्युत्थीनां च-
न्द्रमाः कर्त्ता । अतस्तदापत्या पूर्वपक्षापरपक्षात्ययः आदि-

सोऽध्वर्युरिति । यथोक्तनीत्या आदित्यात्मत्वेऽपि कथमहोरात्रलक्षणा-
न्मृत्योरतिमुक्तिरत आह । आदितेति । नोदेत नास्तेनेतत्रादिश्रुते-
रादिते वस्तुतो नाहोरात्रे च । तथा च तदात्मनि गिदृष्यपि तेन सम्भ-
वत इत्यर्थः । ४ ।

कण्डिकान्तरस्य तात्पर्यमाह । इदानीमिति । नन्वहोरात्रादिल-
क्षणे काले तिथ्यादिलक्षणस्य कालस्यान्तर्भावात्ततोऽतिमुक्तावुक्तायां तिथ्या-
दिलक्षणादपि कालादसावुक्तैवेति क्वचनं पृथगारम्भेणेति तत्राह । अहो-
रात्रयोरिति । अविशिष्टयोर्द्विलक्ष्यशून्ययोरिति यावत् । कथं तर्हि
तिथ्यादिलक्षणात्कालादतिमुक्तिरत आह । अनन्तदापत्येति । चन्द्र-
प्राप्ता तिथ्याद्युपयोमाध्यन्दिनश्रुत्युच्यते । काण्वस्तत्रा तु वायुभावा-

तिमुच्यते इत्युक्त्वा त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै
 यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता
 सा मुक्तिः सातिमुक्तिः । ५ ।

त्यापत्त्याऽहोरात्रात्यचवत् । तत्र यजमानस्य प्राणो वायुः ।
 स एवोद्गातेत्ये, दुर्गीयत्राह्मणेऽवगतं वाचा च ह्येव स
 प्राणेन चोद्गादिति च निर्धारितम् । अथैतस्य प्राणस्यापः
 गरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्र इति च प्राणवायुचन्द्रमसा-
 मेकत्वाच्चन्द्रमसा वायुना चोपसंहारेण कश्चिद्विशेष एवं मन्य-
 माना श्रुतिर्वायुनाधिदैवतरूपेणोपसहरति । अपि च वायु-
 विमित्तौ हि बुद्धिबयौ चन्द्रमसः । तेन तिथ्यादिलक्षणस्य
 कालस्य कर्तुरपि कारयिता वायुः । अतो वायुरूपपन्न-

प्राणा तद्वत् उक्तः । तदाच शुद्धोर्विरोधे कः समाधिरित्यागच्छाह ।
 तदेति । कश्चिदुक्तमिति यावत् । उद्गातरपि प्राणात्मकायुरूपत्वं श्रुतिद्वया-
 नुरूपेण दर्शयति । न एवेति । न केवलमुद्गातं प्राणत्वं प्रतिज्ञासात्वेन प्र-
 तिपन्नं किन्तु विषयं निर्धारितमेवेत्याह । याचेति । प्राणचन्द्रमसोर्धकत्वं
 यथाकाधिकारे निर्धारितमित्याह । अथेति । उपस्था रीत्या प्राणादी-
 नानि कश्च शुद्धोर्विरोधं फलितमाह । प्राणेति । मनोमहणोच्चन्द्रमसा
 तातोद्गादोश्च वायुनोपसंहारेणोपसहृष्टे मृत्युतरणे विगेषो नास्तीति शुद्धो-
 र्विरोधेनोपपत्तिरित्यर्थः । उपसंहरति प्राणमुद्गातारञ्च तद्रूपेणोपास्य ।
 तदा उद्गातरपि कश्चिदुक्तिरित्यर्थः । इतश्च काण्वश्रुतिरूपपन्नेत्याह ।
 अपि चेति । वायुः कश्चात्मा तन्निमित्तौ व्याधयस्य चन्द्रमसोर्धकत्वात् ।
 यथाप्राणा हि चन्द्रादेर्जगतश्चेत्तदर्थः । उद्गादिहेतवे फलितमाह ।

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमनार-

स्थित्यादिकालादतीती भवतीत्युपपन्नतरं भवति । तेन श्रुत्य-
न्तरे चन्द्ररूपेण दृष्टिर्मुक्तिरतिमुक्तिश्च । इह तु काण्वानां
साधनद्वयस्य तत्कारणरूपेण वाय्वात्मना दृष्टिर्मुक्तिरतिमुक्ति-
श्चेति न श्रुत्योर्विरोधः ॥ ५ ॥

मृत्योः कालादतिमुक्तिर्याख्याता । यजमानस्य सोऽति-
मुच्यमानः केनावष्टम्भेन परिच्छेदविषयं मृत्युमतीत्य फलं
प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्युच्यते । यदिदं प्रसिद्धमन्तरिक्षमाकाशो-
ऽनारम्भणमनालम्बनमिव शब्दादस्यैव तदालम्बनं तत्तु न
ज्ञायत इत्यभिप्रायः । यत्तु तदज्ञायमानमालम्बनं तत्सर्व-
नाम्ना केनेति पृच्छते । अन्यथा फलप्राप्तेरसम्भवात् । येना-
वष्टम्भेनाक्रमेण यजमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमानोऽतिमुच्यते

तेनेति । कर्तुश्चन्द्रस्येत्यर्थः । वायोश्चन्द्रमसि कारयित्वेऽपि प्रकृते किमायातं
तदाह । अत इति । उदितानुदितहोमवद्विकल्पसुप्तेत्याविरोधमुपसंहरति ।
तेनेति । श्रुत्यन्तरं माध्यन्दिनश्रुतिः साधनद्वयस्यैत्युभयत्र सम्बुध्यते
तत्रादौ मनसो ब्रह्मणश्चेत्यर्थः । उत्तरत्र प्राणस्योक्तातुश्चेत्यर्थः । तच्छब्द-
श्चन्द्रविषयः ॥ ५ ॥

यदिदमन्तरिक्षमित्यादि प्रश्नान्तरं यत्तात्त्वात्पूर्वकमुपादत्ते । मृ-
त्योरिति । व्याख्यानव्याख्येयभावेन क्रियापदे नेतव्ये इतिप्रतत्पञ्चरूप-
मुच्यते । समनन्तरवाक्येनेति यावत् । तद्व्यापदे । यदिदमिति । के-
नेतिप्रश्नस्य विषयमाह । यत्त्विति । प्रश्नविषयं प्रपञ्चयति । अन्यथेति ।
आलम्बनमन्तरेणेति यावत् । प्रश्नार्थं सङ्क्षिप्तोपसंहरति । केनेति । अत्र-

स्वप्नमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमतं
इति ब्राह्मणविज्ञा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य

इति ब्राह्मणत्वज्ञा मनसा ।
जिन्नदेति प्रशविषयः । केन क्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमा-
क्रमत इति स्वर्गं लोकं फलं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्यर्थः । ब्रह्मण-
त्विज्ञा मनसा चन्द्रेणित्यक्षरन्यासः पूर्ववत् । तत्राध्यात्मं
यत्न्य यजमानस्य यदिदं प्रसिद्धं मनः सोऽसौ चन्द्रोऽधिदैवं
मनोऽध्यात्मं चन्द्रमाधिदेवतमिति हि प्रसिद्धम् । स एव
चन्द्रमा ब्रह्मत्विक् तत्राधिभूतं ब्रह्मणः परिच्छिन्न रूपमध्यात्मं
य मनस एतद्दृश्यपरिच्छिन्नेन चन्द्रमनो रूपेण पश्यति ।
एन चन्द्रमना मनसावलम्बनेन कर्मफलं स्वर्गलोकं प्राप्नोति
इतिमुच्यत इत्यभिप्रायः । इतोत्युपसंहारार्थं वचनमित्येव

[illegible]

ब्रह्मा तद्यदिदं मनः सो ऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा सा मु-
क्तिः साऽतिमुक्तिरित्यातिमोक्षा अथ सम्पदः ॥ ६ ॥

अकारा मृत्योरतिमोक्षाः । सर्वाणि हि दर्शनप्रकाराणि
यज्ञाङ्गविषयाण्यस्मिन्नवसर उक्तानोति कृत्वोपसंहार इत्यति-
मोक्षाः । एवमकारा अतिमोक्षा इत्यर्थः । अथ सम्पदः ।
अथाधुना सम्पद उच्यन्ते । सम्पन्नाम केनचित्सामान्येना-
ग्निहोत्रादीनां कर्मणां फलवतां तत्फलाय सम्पादनं सम्पत्-
फलस्यैव वा सर्वोत्साहेन फलसाधनानुष्ठाने प्रयततां केनचि-
द्द्विगुण्येनासम्भवः । तदिदानीं आहिताग्निः सन्यक्त्रिचिक्त्वा-
ग्निहोत्रादीनां यथा सम्भवमादायालम्बनीकृत्य कर्मफल-
विवक्षायां सस्तां यत्कर्मफलकामो भवति तदेव सम्पादयति ।

यदेति शेषः । कर्मिणामेव सम्पदनुष्ठानेऽधिकार इति दर्शयितुमाहिताग्निः
संज्ञित्युक्तः । अग्निहोत्रादीनामिति निर्द्धारणे षष्ठी । यथासम्भवं
वर्णाश्रमाचरूपमिति यावत् । आदायेत्यस्य व्याख्यानं आलम्बनीकृत्येति ।
न केवलं कर्मित्वमेव सम्पदनुष्ठानरूपेण ते किन्तु तत्फलविद्यावत्त्वमपीत्याह ।
कमेति । तदेव कर्मफलमेवेत्यर्थः । कर्मण्येव फलवन्ति न रम्यःस्तत्क-
थं तासां कार्यतेत्याशङ्क्याह । अन्यथेति । विहिताध्ययनस्यार्थं ज्ञाना-
नुष्ठानादिपरम्परया फलवत्त्वमिदं । न चाश्वमेधादिषु सर्वेषामनुष्ठान-
सम्पदं कर्मस्वधिकृतानारूपि त्वैषणिकानां केषाञ्चिदनुष्ठानासम्भवादतत्त्वज्ञेयं
तदध्ययनार्थं वत्त्वमुपपत्त्या सम्पदामपि फलवत्त्वमेष्टव्यमित्यर्थः । सच्चतो-
ऽश्वमेधादिफलस्य कथमल्पीयसा सम्पदा प्राप्तिरित्याशङ्क्य शास्त्रप्रामाण्या-
दित्यभिप्रेत्याह । यदिति । तदा तत्पाठः स्वाध्यायार्थ एवेति पूर्वस्य
सम्बन्धः । अध्ययनस्य फलवत्त्वे वक्तव्ये फलितमाह । तद्भावादिति ।

याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्यग्भि
र्ज्ञेतास्मिन्न्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमा
स्मास्तिस्म इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव

अन्यथा राजन्त्याग्नसेधपुत्पसेधसर्वमेधलक्षणानामनधिकृतानां
त्रैवर्णिकानामप्यसम्भवस्तेषां सत्पाठः स्वाध्यायार्थ एव केवलः
न्यात् । यदि तत्फलप्राप्त्युपायः कश्चन न स्यात्तस्मात्तेषां
नस्यदेव तत्फलप्राप्तिस्तस्मात्स्यदासपि फलवत्त्वमतः सम्पद
वाग्व्यन्ते ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । अभिसुखीकरणाय कतिभिरय-
मद्यास्मिन्न्यज्ञे कतिभिर्ऋग्भिः कतिसद्ग्राभिर्ऋग्जातिभि-
रन्य नोतस्मिन्न्यज्ञे करिष्यति शस्त्रं शंसत्याहेतरस्तिष्ठभि-
र्ऋग्जातिभिरित्युक्तवन्तं प्रत्याहेतरः कतमास्मास्तिस्म इति ।
नतेयविषयोऽयं प्रश्नः । पूर्वञ्च सद्ग्राविषयः पुरोऽनुवाक्या
च । प्राग् प्रयोगकालाद्याः प्रयुज्यन्ते ऋचः सर्गजातिः पुरो-
ऽनुवासेत्युच्यते । यागार्थं याः प्रयुज्यन्ते ऋचः सर्गजाति-
र्वाज्या । शस्त्रार्थं याः प्रयुज्यन्ते ऋचः सर्गजातिः शस्या ।

तेषां राजसूयादीनामिति यावत् । साङ्ख्यपादानां राजसूयाद्यध्ययन-
रास्यत्वेतेषां सम्पदेव तत्फलप्राप्त्यपि किं सिद्धयति । तस्मात्स्यदा-
मिति । शस्त्रपादमिति पट्टानाद्योऽपि गच्छ । तामां फलवत्त्वे फलित-
माह । अत इति । ६ ।

स्यदासंरक्षन्मुपायः सद्ग्राय्यमुन्वापयति । याज्ञवल्क्येति ।
प्रतीकमादाय व्याचष्टे । कतिभिरित्यादिना । कतिभिः कतमा इति
सद्ग्रायोर्निषेधमेतदं दर्शयति । सद्ग्रादेति । स्मोदित्या नामान्यापि

तृतीया किन्ताभिर्जयतीति यत्किञ्चेदं प्राणभृ-
दिति ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्युरस्मि-
न्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्ता-
स्त्रिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अति-

सर्वास्तु याः काश्चनचस्ताः स्तोत्रिया वा अन्या वा सर्वा एता-
स्त्रेव तिसृषु ऋग्जातिष्वन्तर्भवन्ति । किन्ताभिर्जयतीति
यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति । अतश्च सङ्ख्यासामान्यायत्किञ्चिदप्राण-
भृज्जातं तत्सर्वं जयति तत्सर्वं फलजातं सम्पादयति सङ्ख्यादि-
सामान्येन ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । कत्ययमद्याध्वर्यु-
रस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति कत्याहुतिप्रकारास्त्रिस्र इति ।
कतमास्तास्त्रिस्र इति । पूर्ववदितर आह या हुता उज्ज-
लन्ति समिदाज्याहुतयः । या हुता अतिनेदन्ते अतीव शब्दं
कुर्वन्ति मांसाद्या हुतयः । या हुता अधिशेरते अधि अधो
गत्वा भूमेः अधि शेरते पयःसोसाहुतयः । किन्ताभिर्जयतीति
ताभिरेवं निर्वर्त्तिताभिराहुतिभिः किं जयतीति । या आहु-

काचिदृग्जातिरस्तीत्याशङ्क्याह । सर्वास्त्विति । अन्या वेति शास्त्रे जाति-
ग्रहः । विधेयाभेदात्सर्वशब्दात्पुनरुक्तिः । अतश्च सम्पत्तिकारणादित्यर्थः ।
सङ्ख्यासामान्यान्निधा विशेषादिति यावत् । ७ ।

प्राणभृज्जातं लोकत्रयं विशिष्टं प्रथमः सङ्ख्याविषयो द्वितीयस्तु
सङ्ख्येयविषयः प्रश्न इति विभागं लक्षयति । पूर्ववदिति । तेन सामान्ये-
नोज्ज्वलत्वेनेति यावत् । उक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह । देवलोकस्थमिति । कथं

नेदन्ते या हुता अभिशेरते किन्ताभिर्जयतीति
 या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति
 दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ते
 पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतोव हि पितृलोको
 या हुता अभिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यथ
 इव हि मनुष्यलोकः ॥ ८ ॥

तयो हुता उज्ज्वलन्ति उज्ज्वलनयुक्ता आहुतयो निर्वर्त्तिताः
 जल इ देवलोकाख्यं उज्ज्वलमेव तेन सामान्येन या मया एता
 उज्ज्वलन्त्य आहुतयो निर्वर्त्त्यमानास्ता एताः साक्षादेवलोकस्य
 जलमनस्य रूपं देवलोकाख्यं फलमेव मया निर्वर्त्त्यत इत्येवं
 सम्पादयति । या हुता अतिनेदन्ते आहुतयः पितृलोकमेव
 ताभिर्जयति कुक्षितगन्धकट्वत्सामान्येन पितृलोकसम्बन्धायां
 हि मयनित्यां पुण्यां वैवस्वतेन पाल्यमानानां हा कृताः, न्न मुञ्च
 मुञ्चेति गच्छीभवति । तयाऽवदानाहुतयस्तेन पितृलोकसामान्या
 न्यापितृलोक एव मया निर्वर्त्त्यत इति सम्पादयति । या हुता
 अभिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति भूम्युपरि सम्यन्यमा-
 नान्पादध इव हि अथ एव मनुष्यलोकः उपरितनान्साध्यान्
 लोकानपेक्ष्यायवाधोगमनमपेक्ष्याती मनुष्यलोक एव मया

मयाऽदत्तं नः पितृलोकेन सह यद्येकं सामान्यमत आह । पितृ-
 लोकेति । अधोगमनमपेक्षेति । अस्मि हि मोमाद्याहुतीनामधस्ता-
 त्ममस्मिन् मनुष्यलोकस्य पादपक्षुरस्य तद्वगमनं तदपेक्ष्येत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा
यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति

निर्वर्त्यत इति सम्पादयति पयः सोमाहुतिनिवर्त्तनकाले ॥ ८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्व्ववत् । अयमृत्विग्ब्रह्मा
दक्षिणतो ब्रह्मासने स्थित्वा यज्ञं गोपायति । कतिभिर्देवता-
भिर्गोपायतीति प्रासङ्गिकमेतद्वहुवचनम् । एकया हि देव-
तया गोपायत्यसौ एवं ज्ञाते बहुवचनेन प्रश्नो नोपपद्यते स्वयं
जानतस्तस्मात्पूर्व्वयोः कण्डिकयोः प्रश्नप्रतिवचनेषु कतिभिः
कतिभिस्त्रिभिस्त्रि इति प्रसङ्गं दृष्टेहापि बहुवचनेनैव
प्रश्नोपक्रमः क्रियते । अथवा प्रतिवादिव्यामोहार्यं बहुवचन-
मितर आह । एकयेत्येका सा देवता यया दक्षिणतः स्थित्वा
ब्रह्मासने यज्ञं गोपायति । कतमा सैकेति । मन एवेति
मनः सा देवता । मनसा हि ब्रह्मा व्याप्रियते ध्यानेनैव तस्य
यज्ञस्य मनश्च वाक् च वर्त्तनी तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति
ब्रह्मेति श्रुत्यन्तरात्तेन मन एव देवता तया मनसा हि

ष्वतः सामान्य इति यावत् । दक्षिणत आह्वनीयस्येति शेषः ॥ ८ ॥

प्रासङ्गिकं बहुवचनमित्युक्तं प्रकटयति । एकया हीति । जल्पक-
थाप्रवृत्तेति हृदि निधाय बहुवचने गतान्तरमाह । अथवेति । मनसो
देवतात्वं साधयति । मनसेति । वर्त्तनी वर्त्तनी तयोर्गोपायस्योर्बर्त्तनी-
रन्यतरां वाचं मनसा मौनेन ब्रह्मा संस्करोति । वाग्विसर्गं प्रायश्चित्त-
विधानादिति श्रुत्यन्तरस्यार्थः । तथापि कथं सम्पदं सिद्धिस्तत्वाद् ॥

कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं वे मनोऽनन्ता
विश्वदेवता अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥८॥

याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्योद्गातास्मिन्यज्ञे
स्तोत्रिया स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्ता-
स्तिस्त्र इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्येव
गोपायति ब्रह्मा यज्ञम् । तत्र मनोवृत्तिभेदेनानन्तम् । ये
शब्दः प्रसिद्धावद्योतकः । प्रसिद्धं मनसः प्रानत्यम् । तदा-
नन्याभिमानिनी देवा अनन्ता ये विश्वदेवाः । सर्वे देवा य-
त्रैक भवन्तीति श्रुत्यन्तरात्तेनानन्यसामान्यादनन्तमेव स
तेन लोकं जयति ॥ ८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । कति स्तोत्रियाः
स्तोष्यतीत्ययमुद्गाता स्तोत्रिया नाम ऋक्सामसमुदायः कति-
पयानामृचाम् । स्तोत्रिया वा शस्या वा याः कान्यनं ऋच-
स्ताः सर्वास्तिस्त्र एवेतग्राह । ताश्च व्याख्याताः पुरोऽनुवाक्या
च याज्या च शस्यैव तृतीयेति । तत्र पूर्वमुक्तं यत्किञ्चिदं

तच्चेति । देवाः सर्वे यस्मिन्ननखेकं भवन्तीत्यभिप्रायं प्रतिपाद्यन्ते
तस्मिन्निश्चदेवदृष्ट्या भवतुप्रनन्तलोकप्राप्तिरिति श्रुतप्रनन्तरस्यार्थः । अनन्त-
मेवेतग्रादि व्याचष्टे । तेनेति । उक्तेन प्रकारेणेति यावत् । तेन मनसि
विश्वेदेवदृष्ट्याध्यासेनेतत्पूर्वः । स इत्युपासकोक्तिः पूर्ववदितप्रमितुलीकर-
णायेतत्पर्यः ॥ ८ ॥

प्रतिवचनमुपादत्ते । स्तोत्रिया वेति । प्रगीतमृगजातं स्तोत्रमप्रगीतं
शस्त्रं । कतमास्तास्तिस्त्र इत्युपादेसात्पर्यमाह । तायेति । प्रश्नान्तरं
वृत्तमनूद्योपादत्ते । तत्रेति । यज्ञाधिकारः सप्तम्यर्थः । पुरोऽनु-

तृतीया कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राण एव
 पुरोऽनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या किन्ता-
 भिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया
 जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकं शस्यया
 ततो ह होताश्वत्थ उपरराम ॥ १० ॥ पञ्चमे
 प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

प्राणभृत्सर्वं जयतीति तत्केन सामान्येनेत्युच्यते कतमास्ता-
 स्त्रिस्र ऋचो या अध्यात्मं भवन्तीति प्राण एव पुरोऽनुवाक्या ।
 अपशब्दसामान्यादपानो याज्या । आनन्तर्यादपानेन हि
 प्रक्तं हविर्देवता ग्रसन्ति । यागश्च प्रदानम् । व्यानः शस्या ।
 अप्राणन्नपानन्नृचमभिव्याहरतीति श्रुत्यन्तराकिन्ताभिर्जय-
 तीति व्याख्यातम् । तत्र विशेषसम्बन्धसामान्यमनूक्तमिहीच्यते
 सर्वमन्यद्वाख्यातम् । लोकसम्बन्धसामान्येन पृथिवीलोक-
 मेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया मध्यत्वसामा-

वाक्यादिना लोकत्रयजयलक्षणं फलं । केन सामान्येनेतदपेक्षायां सङ्ख्या-
 विशेषेणेत्युक्तं स्मारयति । तदिति । अधियज्ञमुक्तं स्मारयित्वाध्यात्मं
 विशेषं दर्शयितुस्ततो अन्य इत्युक्तं । उच्यते इति । प्राणादौ पुरो-
 ऽनुवाक्यादौ च पृथिव्यादिलोकदृष्टिरिति मन्त्रपूर्वकमाह । कतमा इति ।
 अपाने याज्यादृष्टौ हेतुत्तरमाह । अपानेन हीति । हस्ताद्यादानव्या-
 पारेणेति यावत् । प्राणापानव्यापारव्यतिरेकेण शस्त्रप्रयोगस्य न्युत्तरान्तरे
 सिद्धत्वाद्वापाने शस्यादृष्टिरित्याह । अप्राणन्निति । तत्र पुरोऽनुवाक्या-
 दिषु चेति यावत् । इहेत्यनन्तरवाक्योक्तिः । सर्वमन्यदिति सङ्ख्यासा-

न्यात् द्युलोकं गन्धयोर्द्ध्वत्वसामान्यात्ततो ह तस्मादात्मनः
प्रत्यनिर्णयादसौ होताखल उपरराम नायमस्मन्नीचर इति
॥ १० ॥ इति श्रीमद्वृहदारण्यके पञ्चमप्रपाठके प्रथमब्राह्मण-
भाष्यम् ।

आख्यायिकामस्यन्वः प्रसिद्ध एव । सृत्योरिति मुक्तिर्व्या-
ख्याता काललक्षणात्कर्मलक्षणाच्च । कः पुनरसौ सृत्युर्व्य-
न्मादिति मुक्तिर्व्याख्याता । स च स्वाभाविकज्ञानासङ्गास्यदो-
षाधिभूतविषयपरिच्छिन्नो ग्रहातिग्रहलक्षणी सृत्युः ।
तस्यात्परिच्छिन्नरूपान्मृत्योरिति मुक्तस्य रूपाख्यान्यादित्यादो-
न्यहोतप्रकरणे व्याख्यातानि अखलप्रत्ये च तद्वतो विशेषः
मन्त्रोक्तिः । [पितृद्विगेषमस्यश्चसामान्यं तदाह] लोकेति ॥ पृथिवील-
क्षणेन लोकेन मृत् मद्यमत्वेन सम्यश्चसामान्यं पुरोऽनुवाक्याया इति
तत्र पृथिवीर्लक्ष्येन प्राप्नोतीत्यर्थः । अखलस्य तुष्णीस्मात् भजतोऽभि-
रुचमत् ॥ नायमिति ॥ १० ॥ अखलब्राह्मणं प्रथमम् ॥

ब्राह्मणान्तरमतारयद्वारस्याविता किमर्थेति गृह्यमानस्यत्राह ।
नान्यथादितेति । याज्ञान्त्यो हि विद्याग्ररूपेण ग्राह्यं पूजाभागी ल-
क्षणे नार्चमाणस्तथा विद्यामान्यादतो विद्यान्मन्त्रार्थेयमाख्यायिकेत्यर्थः ।
इदानीं ब्राह्मणार्थं यत् इतं कीर्तयति । सृत्योरिति ॥ मृत्तुस्वरूपं
इत्येति । कः पुनरसौ इति । तत्त्वव्यपनिरूपणार्थं ब्राह्मणमुदापयति ।
म इति । सृत्योरिति सम्यश्च । स्वाभाविकं नैगनिकमनादिसिद्धमज्ञानं
तत्त्वदाहृत्य नान्यथास्पदमेवास्मत् तस्य म तद्येति विग्रहः । तस्य वि-
ग्रहणं व्यतिराजः । अध्यात्मेति । तस्य स्वरूपमाह । यजेति ।
तदोक्तमृत्तुस्य प्रियन्पृथिवीना यदवति । तस्मादिति । तान्यपि यजति-
यजत्पृथिवीतत्त्वयोर्निर्दग्धमर्गित्वादित्यर्थः । तद्वतो विगेषोऽग्न्यादित्यतो
तद्येति इति यदाह । कश्चिद्व्याख्यात इति सम्यश्च ॥ सत्यस्यापि
प्राप्तिरूपमभिप्रेत्याह । तद्येति । अग्न्यादित्याद्यात्म्यं होतृप-

कश्चित्तवैतर्क्येणं ज्ञानसहितानां फलमेतत् । तस्मात्सं-
ध्यसाधनरूपात् संसारान्मोक्षः कर्त्तव्य इत्यतो बन्धनरूपस्य
मृत्योः स्वरूपमुच्यते । बन्धस्य हि मोक्षः कर्त्तव्यः । यदप्य-
तिमुक्तस्य स्वरूपमुक्तं तत्रापि ग्रहातिग्राहाभ्यामविनिर्मुक्त एव
मृत्युरूपाभ्याम् ।

तथाचोक्तमशनाया मृत्युरेष एव मृत्युरित्यादित्यस्य पुरुष-
सङ्गीकृत्याह एको मृत्युर्बहव इति च तदात्मभावापन्नो हि
मृत्योराप्तिमितिमुच्यत इत्युच्यते । न च तत्र ग्रहातिग्रही मृत्यु-
रूपौ न स्तः । अथैतस्य मनसो द्यौः शरीर ज्योतीरूपमसा-
वादित्यः । मनश्च ग्रहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीत इति
वक्ष्यति । प्राणी वै ग्रहः । सोऽप्यनेन नातिग्राहेणेति वाग्वै

देमिति यावत् । फलं यथोक्तमृत्युप्रसूतिमिति शेषः । किमिति मृत्यो-
र्वन्धनरूपस्य स्वरूपमुच्यते तत्राह । एतस्मादिति । ननु मोक्षे कर्त्तव्ये
वन्धनरूपोपवर्णनमनुप्रयुक्तमित्याशङ्क्याह । बन्धस्य हि मोक्षः कर्त्तव्यः ।
यथोक्तमृत्युप्रव्याप्तिमुक्ता व्यक्तीकरोति । यदपीति । अविनिर्मुक्त एवाति-
मुक्तोऽपीति शेषः ।

तथापि कथं सूत्रस्य यथोक्तमृत्युप्रव्याप्तिस्तत्राह । तथाचेति । तथ पि
कथमग्न्यादीनां मृत्युप्रव्याप्तिर्न हि तत्र प्रमाणमस्ति तत्राह । एक इति ।
बहव इति छान्दसं तथापि विदुषो मृत्योरतिमुक्तस्य न तदाप्तिरित्या-
शङ्क्याह । तदात्मेति । सौत्रे पदे मृत्युप्रव्याप्तिं प्रकारान्तरेण प्रकटयति ।
न चेति । मनसि कार्यकरणरूपेण दिवशादित्यस्य चैक्यमस्तु तथापि कथं
ग्रहातिग्रहगृहीतत्वं सूत्रस्येत्याशङ्क्याह । मनश्चेति । वागादेर्वक्तव्या-
देश्च ग्रहत्वे ऽतिग्रहत्वे च हिरण्यगर्भे किमायातमित्याशङ्क्याह । तथे-
ति । कर्म फलस्य संसारत्वाच्च तत्फलं सौत्रपदं मृत्युप्रसूतिमेवेत्याह ।
सुविचारितश्चेति । यदेव कर्मबन्धप्रवृत्तिप्रयोजकं तदेव बन्धनिवृत्तिर्दे-

स नाम्नातिग्राहेणेति च तथा चरन्विभागे व्याख्यातमस्माभिः ।
सुविचारितं चैतद्यदेव प्रवृत्तिकारणं तदेव निवृत्तिकारणं न
भवतीति । केचित्तु सर्वमेव निवृत्तिकारणं मन्यन्ते ।

अतः कारणात् पूर्वस्मात्पूर्वस्मान्मृत्युर्मुच्यते उत्तरमु-
त्तरस्मृतिपद्यमानो व्यावृत्त्यर्थमेव प्रतिपद्यते न तु तादर्थ्य-
मित्यत आह । हैतच्चयात्सर्वं मृत्युर्हैतच्चये तु परमा-
र्थतो मृत्योराप्तिमिति मुच्यते । अतथापेक्षिकी गौणी मुक्ति-
रन्तराले सर्वमेतदेवमवार्हदारण्यकम् । ननु सर्वैकत्वं

कारणमतः कर्मफलं हिरण्यगर्भं पदं बन्धनमेवेत्यर्थः । स्वमतसङ्का मता-
न्तरमाह । केचित्त्विति । सर्वमेव कर्म इति शेषः । स्वर्गकामवाक्ये देहा-
त्मत्वनिवृत्तिर्गौदोहनवाक्ये स्वतन्त्राधिकारनिवृत्तिर्नित्यनैमित्तिकविधिपूर्वा
न्तरोपदेशेन स्वाभाविकप्रवृत्तिनिरोधो निषेधेषु साक्षादेव नैसर्गिकप्रवृत्तयो
निरुध्यन्ते । तदेवं सर्वमेव कर्मकाण्डं निवृत्तिद्वारेण मोक्षपरमित्यर्थः ।

ननु शास्त्रीयात्मकर्मणो हेतोरुत्तरमुत्तरं कार्यकरणसङ्कातप्रतिशय-
वन्तमात्रजातुप्रतिपद्यमानः सङ्कातात्पूर्वस्मान्मुच्यते तत्कुतो निवृत्तिपरत्वं
कर्मकाण्डस्येत्याशङ्क्याह । अतः कारणादिति । यद्वादेमुत्तरमुत्तरं
सातिशयं फलं प्राजापतेः पदं तदपि प्रासादारोहणकमेव व्यावृत्तिद्वारा-
मोक्षमवतारयितुं । ननु तत्रैव प्राजापतेः पदे श्रुतेस्मात्पर्यं तस्यापि
निरतिशयफलत्वाभावादित्यर्थः । फलितमाह । इत्यत इति । यस्मा-
त्पूर्वं पूर्वं परित्यज्योत्तरमुत्तरं प्रतिपद्यमानस्तत्तद्विद्वत्तिद्वारा सुख्यर्थमेव
तत्प्रतिपद्यते । न तु तत्तत्पदमात्रार्थमेव वाक्यं पर्यवसितं तस्यान्त-
वत्त्वेनाफलत्वात् । तस्मादुद्देश्यतयपर्यन्तं सर्वोऽपि फलविशेषो मृत्यु-
भ्रजत्वात्प्रासादारोहणन्यायेन मोक्षाद्योऽवतिष्ठते हिरण्यगर्भपदमात्रा हैत-
च्चये तु वस्तुतो मृत्योराप्तिमतीत्य परमात्मरूपेण स्थितो मुक्तो भवति । तथा च

मोक्षस्तस्मात्तत्सर्वमभवदिति श्रुतेः । वाढम् । भवत्येतदपि
न तु ग्रामकामो यजेत पशुकामो यजेतेत्यादिश्रुतीनां
तादर्थ्यम् । यदि ह्यद्वैतार्थत्वमेवासां ग्रामपशुस्वर्गाद्यर्थत्वं
नास्तीति ग्रामपशुस्वर्गादयो न गृह्येरन् गृह्यन्त तु कर्म-
फलवैचित्र्यविशेषाः ॥

यदि च वैदिकानां कर्मणां तादर्थ्यमेव संसार एव
नाभविष्यदथ तादर्थ्येऽप्यनुनिष्पादितपदार्थः स्वभावः संसार
इति चेद्यथा च रूपदर्शनार्थं आलोके सर्वेऽपि तत्रस्थः

मनुष्यभावादूर्ध्वं सर्वाङ् परमात्मभावान्मध्ये या तत्तत्पदप्राप्तिः सा खल्वा-
मेक्षिकी सती गौणी मुक्तिर्मुख्या तु पूर्वोक्तवैद्यर्थः । सर्वमेतदुत्प्रेक्षाभा-
वेणारचितं न तु बृहदारण्यकस्य श्रुत्यन्तरस्य चार्थ इति दूषयति ।
सर्वमेतदिति । सर्वैकत्वक्षणे मोक्षो बृहदारण्यकस्य एवास्माभिरुच्यते
तत्कथमस्मदुक्तमत्र बृहदारण्यकमिति शङ्कते । न त्विति । अङ्गीकरोति ।
वाढमिति । अङ्गीकृतमंशं विशदयति । भवतीति । एतत्सर्वैकत्वसारण्य-
कार्थो भवत्यपीति योजना । कथं तर्हि सर्वमेतदबृहदारण्यकमित्युक्तं
तत्राह । न त्विति । तदुक्तरीत्या कर्मश्रुतीनां यथोक्तमोक्षार्थत्वं न
घटते । तेन सर्वमेतदौत्प्रेक्षकं न श्रौतमित्युक्तमित्यर्थः । श्रुतीनां मोक्षा-
र्थत्वाभावं समर्थयेते । यदि हीति । तस्मात्तासां न मोक्षार्थमिति शेषः ।

किञ्च संसारस्तावद्वर्माधर्महेतुकः । तौ च विधिनिषेधाधीनौ ।
तयोश्चेत्त्वदुक्तरीत्या मोक्षार्थत्वे तदा हेत्वभावात्संसार एव न स्यादित्याह ।
यदि चेति । विधिनिषेधयोर्निवृत्तिद्वारा मुक्त्यर्थत्वेऽपि विध्यादिज्ञानादनु-
निष्पादितोऽयं कर्मपदार्थस्तस्यायं स्वभावो यदुत कर्त्तारमनर्थेन संशुन-
तीति चोदयति । व्येति । मोक्षार्थमपि कर्मकाण्डं संसारार्थं भवतीति
सदृष्टान्तमाह । यथेति प्रमाणाभावेन परिहरति । नेति । तदेव व्य-

प्रकाश्यत एव न प्रमाणानुपपत्तिः अद्वैतार्थत्वे वैदिकानां
 कर्मणां विद्यासहितानामन्यस्यानुनिष्पादितत्वे प्रमाणा
 नुपपत्तिः न प्रत्यक्षं नानुमातमत् एव च नागम उभ-
 यमेकेन वाक्येन प्रदर्श्यत इति चेत्कुल्याप्रणयनालोका-
 दिवत्तन्नैव वाक्यधर्मानुपपत्तिः । न चैकवाक्यगतस्यार्थस्य
 प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनत्वमवगन्तुं शक्यते । कुल्याप्रणयना-
 लोकादावर्थस्य प्रत्यक्षत्वाददोषः । यदप्युच्यते मन्त्रा अस्मि-
 न्नेष्टे दृष्टा इत्ययमेव तु तावदर्थः । प्रमाणागम्या मन्त्राः
 पुनः किमस्मिन्नर्थे आहोस्विदन्यस्मिन्नर्थे इति मृग्यमेतत् ।

नक्ति । अद्वैतार्थत्व इति । अन्यस्य वन्मस्येति यावत् । अनुपपत्तिं
 स्मरयति । न प्रत्यक्षमिति । कर्मश्रुतिवाक्यस्यावान्तरतात्पर्यं यथान्युत्तेऽर्थे
 गृह्यते । निवृत्तिद्वारा कृतौ तु महातात्पर्यमित्यङ्गोक्त्य गृह्यते । उभय-
 मिति । कृतिसाः क्षुद्राः सरितः कुल्यास्तासां प्रणयनशाल्यर्थं पानीया-
 येमावसनीयादर्थश्च । प्रदीपश्च प्रासादशोभार्थं कृतौ गमनादिहेतुरपि
 भवति । दृक्षमूले च सेचनमनेकार्थं तथा कर्मकाण्डमनेकार्थमिति उपपा-
 दयति । कुल्येति । एकस्य वाक्यस्य यथा श्रुतेनार्थेनार्थवत्त्वे संस्रवति
 नात्वं तात्पर्ये कल्प्यं कल्पनाभावात् च त्वदुक्तया रीत्यानेकार्थत्वलक्षणो
 धर्मो वाक्यस्यैकस्योपपद्यतेऽर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति न्यायादिति परिहरति ।
 तन्नैवमिति । वाक्यस्यानेकार्थत्वाभावेऽपि तदर्थस्य कर्मणो वन्मभोक्षाख्या-
 नैकार्थत्वं स्यादित्याशङ्क्याह । च चेति । परोक्तं दृष्टान्तं विधटयति ।
 कुल्येति । विद्याञ्चाविद्याञ्चेत्यादयो मन्त्राः ससञ्चयपरा वृष्टाः । ससञ्च-
 यश्चेत्कर्मकाण्डस्य निवृत्तिद्वारा मोक्षार्थत्वमित्यस्मिन्नर्थे सिध्यतीति शङ्कते ।
 यदपीति । कर्मकाण्डस्योक्तस्तीत्या मोक्षार्थत्वेनास्तिप्रमाणमिति परिह-
 रति । अयमेवेति । मन्त्राणां ससञ्चयपरत्वात्तस्य च वयोक्तावार्थाच्चेप्रकत्वा-
 त्कुताऽस्यार्थस्य प्रमाणं गम्यतेत्यशङ्क्याह । मन्त्राः पुनरिति । तेषां न
 ससञ्चयपरतेत्यप्येत्यक्तीभिष्यतेत्यर्थः ।

तस्माद्गृहातिग्रहलक्षणो मृत्युर्बन्धस्त्वस्मान्मोक्षो वक्तव्य
इत्यत इदमारभ्यते । न च जानोमी विषयसन्धाविवान्त-
रालेऽवस्थानमर्धजरतीयं कौशलम् । यत्तु मृत्योरतिमुच्यत
इत्युक्त्वा ग्रहातिग्रहावुच्येते तत्त्वार्थसम्बन्धात्सर्वोऽयं साध्य-
साधनलक्षणो बन्धो ग्रहातिग्रहाविनिर्मीकान्निगंडे हि
निर्जातिनिगडितस्थ मोक्षाय यत्नः कर्तव्यो भवति । तस्मा-
त्तादर्थ्येनारम्भः । अर्थ हैनं ह शब्द एतिह्यार्थः । अथानन्तरं-
मंखले उपरते प्रकृतं याज्ञवल्करं जरत्कारुंगोत्री जार-
त्कारवः ऋतभागस्यापत्यमार्त्तभागः पप्रच्छ याज्ञव-

परमतासम्भवे स्वमतमुपसंहरति । तस्मै दिति । बन्धनिरूपणमनुपयोगि-
त्याशङ्क्याह । तस्मै मोक्ष इति । यत्तु कर्मकाण्डवन्माय सुक्तेये वा न भवति
किञ्चन्तरावस्था न कारुण्यमिति तदुदूषयति । न चेति । यथा न जागर्ति
न स्वप्नितोति विषयग्रहणच्छिद्रे ऽन्तरालेऽवस्थानं दुर्घटं यथा चार्द्धं कुकुट्याः
पाकं द्युमर्द्धञ्च प्रसवायेति कौशलं नोपलभ्यते । तथा कर्मकाण्डं न
बन्धाद नापि साक्षान्मोक्षायेति व्याख्यानं कर्तुं न जानीम इत्यर्थः ।
यत्तु श्रुतिरेकोत्तरोत्तरपदप्राप्त्यभिधानव्याजेन मोक्षे पुरुषमवतारयतीति त-
त्त्वाह । यत्त्विति । मृत्योराप्तिमतीत्य मुच्यत इत्युक्त्वा यदेतद्गृहातिग्रह-
वचनं तदयं सर्वः साध्यसाधनलक्षणो बन्ध इत्यनेनाभिप्रायेणोच्यते ।
तस्यार्थेन मृत्युपदार्थेनान्वयपददर्शनादिति योजना । अर्थसम्बन्धादि-
त्युक्तं स्फुटयति । ग्रहातिग्रहाविनिर्मीकादिति । एषा हि श्रुतिर्वन्धमेव
प्रतिपादयति न तु मोक्षे पुरुषमवतारयतीति भावः । ननु पुरुषस्यापे-
क्षितो मोक्षः प्रतिपाद्यतां किमित्यमर्थात्मबोधः प्रतिपाद्यते तत्त्वाह । नि-
गंडे हीति । बन्धज्ञानं विना ततो विज्ञेययोगान्मुमुक्षोः सप्रयोजन-
दम्भज्ञानार्थत्वेनानन्तराज्ञानप्रवृत्तिरित्युपसंहरति । तस्मादिति । कृति

अथ चैनं जारत्कारव आर्त्तभागः पप्रच्छ याज्ञ-
वल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति ।

त्क्येति होवाचित्यभिमुखीकरणाय पूर्ववत्प्रश्नः कतिग्रहाः
कत्यतिग्रहा इति ॥

इतिग्रहो वाक्यपरिसमाप्तार्थः । तत्र निर्ज्ञातिषु वा
ग्रहातिग्रहेषु प्रश्नः स्यादनिर्ज्ञातिषु वा । यदि तावद्ग्रहाः
अतिग्रहाश्च निर्ज्ञातास्तदा तद्वत्स्यापि गुणस्य सद्ग्राया
निर्ज्ञातत्वात् कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति सद्ग्राविषयः
प्रश्नो नोपपद्यते । अथानिर्ज्ञातास्तथा सद्ग्राविषयप्रश्न
इति । के ग्रहाः कति ग्रहाः इति प्रष्टव्यं न तु कति-
ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति प्रश्नः । अपि च निर्ज्ञात-
सामान्यकेषु विशेषविज्ञानाय प्रश्नो भवति । यथा कत-
मेऽत्र कठाः कतमेऽत्र कलापा इति । न चात्र ग्रहातिग्रहा

ग्रहा इत्यादिः प्रथमः सद्ग्राविषयः प्रश्नः । कतमे त इति द्वितीयः स-
द्ग्राविषय इत्याह । पूर्ववदिति ।

सम्प्रति प्रश्नमाक्षिपति । तत्वेत्यादिना । आद्यं प्रश्नमाक्षिप्य द्विती-
यमाक्षिपति । अपि चेति । विशेषतश्च ज्ञातेष्विति च यद्वार्थः । मुख्य-
तिमुक्तिपदार्थद्वयप्रतियोगिनौ बन्धनाख्यौ ग्रहातिग्रहौ सामान्येन प्राप्तौ ।
प्रश्नस्तु विशेषबुभुक्षायामिति प्रष्टा बोधयति । ननु चेति । तथापि प्रश्न-
द्वयमनुपपन्नमित्याक्षेप्ता ब्रूते । ननु तत्वेति । वाग्वै यज्ञस्य होतेत्यादा-
विति यावत् । निर्ज्ञातत्वाद्विशेषस्येति शेषः । अतिमोक्षोपदेयेन त्वगा-
देरपि सूचितत्वात्तेषु चतुष्कसानिर्द्धारणाद्विशेषेण प्रपञ्चेषु यागादिषु
विशेषबुभुक्षायाम् सद्ग्राविषयत्वेन प्रश्नस्योपपन्नार्थत्वाच्चाक्षेपमपत्ति-

अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति ये तेऽष्टौ ग्रहा
अष्टावतिग्रहाः कतमे ते इति ॥ १ ॥

नाम पदार्थाः केचन लोके प्रसिद्धाः । येन विशेषाद्यः
प्रश्नः स्यात् तु चातिमुच्यत इत्युक्तम् । ग्रहगृहीतस्य हि
सोक्तः समुक्तिः सातिमुक्तिरिति हि विरुक्तम् । तस्मात्प्राप्ता
ग्रहातिग्रहाश्च । ननु तत्रापि चत्वारो ग्रहा अतिग्रहाश्च
निर्ज्ञाता वाक्चक्षुः प्राणमनांसि । तत्र कतीति प्रश्नो नोपपद्य-
ते निर्ज्ञातत्वान्नानवधारणार्थत्वात् । न हि चतुर्ष्वं तत्र विव-
क्षितमिह तु ग्रहातिग्रहदर्शनेऽष्टत्वगुणविवक्षया कतीति प्रश्न
उपपद्यत एव । तस्मात्स मुक्तिः सातिमुक्तिरिति मुक्त्यतिमु-
क्ती विरुक्ते ग्रहातिग्रहा अपि सिद्धाः । अतः कतिसङ्ख्या-
का ग्रहाः कति वा अतिग्रहा इति पृच्छति । इतर आह ।
अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति । ये तेऽष्टौ ग्रहा अभि-
हिताः कतमे ते नियमेन ग्रहोत्तव्या इति तत्राह ॥ १ ॥

रिति समाधत्ते । नानवधारणार्थत्वादिति । तदेव स्पष्टयति । न हीति ।
तत्र पूर्वब्राह्मणे वागादिष्विति यावत् । फलिता ग्रथनप्रश्नोपपत्तिं कथ-
यति । इह त्विति । ननु ग्रहाणामेव पूर्वलोपदेशातिदेशाभ्यां प्रति-
पन्नत्वान्नेषु विशेषबुभुक्षाया कति ग्रहा इति प्रश्नेऽप्यतिग्रहाणामप्रति-
पन्नत्वात्कथं कत्यतिग्रहा इति प्रश्नः स्यादत आह । तस्मादिति । पूर्वे-
ऽस्माद् ब्राह्मणादिति यावत् । वागादयो यत्तव्यादयश्च चत्वारो ग्रहाश्चाग्नि-
ग्रहाश्च यद्यपि विशेषतो निर्ज्ञातास्तथाप्यतिदेशप्राप्ताश्चत्वारो विशेषतो ह
ज्ञायन्ते । तेन तेषु विशेषतो ज्ञागसिद्धये प्रश्न इत्यभिप्रेत्य विश्वरूपेण
नियमेनेति । द्वितीये ग्रहे परिहरस्तथापयति । तत्राहिति । १ ॥

प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धं जिघ्रति ॥ २ ॥ वाग्वै ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ३ ॥ जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्राहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्राहेण गृहीतश्चक्षुषा हि

प्राणो वै ग्रहः प्राण इति प्राणमुच्यते । प्रकरणाद्वायुसहितः सोऽपानेनेति गन्धेनेत्येतदपानसचिवत्वादपानो गन्ध उच्यते । अपानोपहतं हि गन्धम् । प्राणेन सर्वो लोको जिघ्रति । तदेतदुच्यते अपानेन हि गन्धान् जिघ्रतीति ॥ २ ॥

वाग्वै ग्रहो वाचा ह्यध्यात्मपरिच्छिन्नया आसङ्गविषयासदयाऽसत्याऽनृताऽसम्भवीभत्सादिवचनेषु व्यापृतया गृहीतो लोकोपहतः तेन वाक् ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण

प्राणशब्दस्य प्राणविषयत्वे पूर्वोत्तरपन्थयोर्भागादीनां प्रकृतत्वं हेतुमाह । प्रकरणादिति । तस्य गन्धेन गृहीतत्वसिद्ध्यर्थं विगिनर्ति । वायुसहित इति । अपानशब्दस्य गन्धविषयत्वे गन्धस्यापानेनाभाव हेतुमाह । अपानेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । अपानोपहतं हीति । अपञ्चासोऽपानशब्दार्थः । उक्त्यर्थे वाक्यं यातव्यमिति । तदेतदिति ॥ २ ॥

वाचो यद्वत्पुष्टपादयति । वाचाहीति । आसङ्गस्य विषयः शब्दादिरेवास्वदं यस्या वाचस्येति विग्रहः । तत्सिद्ध्यर्थमध्यात्मपरिच्छिन्नेति विशेषणम् । असत्यं परपीडाकरं मिथ्यावचनं तदेव स्वदृष्टमात्रविरोध्यन्तं विपरीतं वा व्यादिपदेनेष्टमिष्टोक्तिग्रहः । वाचि प्रकृत्याय स नाम्नेति कथमुच्यते तत्राह । वागात्मा इति । यक्तव्येन वाचो यशीकृतत्वं

रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं वै ग्रहः स शब्द-
 नातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृणोति ॥
 ६ ॥ मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो
 मनसा हि कामान्कामयते ॥ ७ ॥ हस्तौ वै ग्रहः
 स कर्मणातिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म
 करोति ॥ ८ ॥ त्वग्वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्राहेण
 गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतेऽष्टौ ग्रहा
 अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

गृहीतः स वागाख्यो ग्रहो नाम्ना वक्तव्येन विषयेणातिग-
 रेणातिग्राहेणेति दैर्घ्यच्छान्दसं नाम वक्तव्यार्था हि वाक् ।
 तेन वक्तव्येनार्थेन प्रयुक्ता वाक् तेन वशीकृता तेन तत्कार्य-
 मकृत्वा नैव तस्या मोक्षः । अतो नाम्नातिग्राहेण गृहीतः
 वागित्युच्यते 'वक्तव्यासङ्गेन हि प्रवृत्ता सर्वानर्थैर्युज्यते ।
 समानमन्यदित्येते । त्वक्पर्यन्ता अष्टौ ग्रहाः स्पर्शपर्यन्ताश्च
 एतेऽष्टावतिग्रहा इति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

साधयति । वक्तव्यार्थेति । तादर्थ्येन वचनकरणत्वेनेति यावत् । वचनार्थे
 वाचो वक्तव्येन वशीकृतत्वे फलितमाह । तेनेति । तत्कार्यं वचनं मोक्ष-
 सासाधारणे देवतात्मनि पर्यवसानं वक्तव्यार्थोक्तिं विना वाचो पर्यवसाने
 सिद्धमर्थमाह । अत इति । वाचोऽतिग्रहगृहीतत्वमनुभवेन साधयति ।
 वक्तव्येति । वाचा हीत्यादेरपानेन हीत्यादिना त्वत्कार्यत्वादव्याख्येयत्व-
 माह । समानमिति । घ्राणं वाग्जिह्वा चक्षुः श्रोत्रं मनो हस्तौ त्वगि-
 त्युक्ता ग्रहाञ्चिगमयति । इत्येत इति । गन्धो नाम रसो रूपं शब्दः
 कामः कर्म स्पर्श इत्यतिग्रहाञ्चिगमयति । स्पर्शपर्यन्ताश्चेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

योजनं वल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं

उपसंहृतेषु महातिग्रहेषु आह । पुनर्याज्ञवल्क्येति
होवाच । यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं सर्वं जायते विपद्यते च
महातिग्रहलक्षणेन मृत्युना अस्तम् । का खित्वा नु स्यात् सा
देवता यस्या देवताया मृत्युरप्यन्नं भवेन्मृत्युर्यस्योपसेचन-
मिति श्रुत्यन्तरात् । अयमभिप्रायः प्रष्टुमर्हति मृत्योर्मृत्युं
वक्ष्यतमवस्था स्यात् । अथ न वक्ष्यतस्मादुपहातिग्रहलक्ष-
णान्मृत्योर्मौक्तो नोपपद्यते । ग्रहातिग्रहमृत्युविनाशे हि
मौक्तः स्यात् । स यदि मृत्योरपि मृत्युः स्याद्ग्रहातिग्रहलक्ष-
णस्य मृत्योर्विनाशः । अतो दुर्वचनं प्रश्नं मन्वानः पृच्छति ।
का खित्वा देवतेति । अस्ति तावन्मृत्योर्मृत्युः । नन्वनवस्था
स्यात् । तस्याप्यन्यो मृत्युरिति नानवस्था । सर्वमृत्योर्मृत्यु-
न्तरानुपपत्तेः । कथं पुनरवगम्यतेऽस्ति मृत्योर्मृत्युरिति ।

प्रतीकमादाय व्याचष्टे । यदिदमिति । यदिदं व्याकृतं जगत्सर्वं
मृत्योरन्नमिति योजना । तस्य तदन्नत्वं साधयति । सर्वमिति । मृत्यो-
रन्नत्वसन्धावनाया श्रुत्यन्तरं संवाक्यति । मृत्युरिति । मृत्योर्मृत्युमधिक्यं
प्रश्नस्य करटदन्तिरूपणवदप्रयोजनत्वनागङ्गाह । अयमिति । सत्येव
महातिग्रहलक्षणे मृत्योर्मौक्तो भविष्यतीति चेन्नेत्याह । अहेति । अस्तु
तर्हि महातिग्रहनागे मुक्तिरित्यत आह । स यदीति । न च मृत्यो-
र्मृत्युरस्त्यनवस्थानादित्युक्तमिति भावः । एदेऽनवस्थानात्पक्षे चासुक्तिरि-
त्यत गद्गर्थः । अस्तिपक्षं परिगृह्णाति । अस्ति तावदिति । मृत्यो-
र्मृत्युत्वं ज्ञातसाक्षात्कारो विवक्षितस्तस्याप्यन्यो मृत्युरस्ति चेदनवस्था । नास्ति
चेन्नैतन्नानस्यापि स्थितेरसुक्तिरिति गङ्गते । नन्विति । सत्यस्तिपक्षं

का खित्वा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै
मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति ॥ १० ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्वायं पुरुषो म्रियत

दृष्टत्वाद्ग्निरावत्सर्वस्य दृष्टो मृत्युर्विनाशकत्वात् सोऽग्निर्भ-
क्ष्यते सोऽग्निरपामन्नम् । गृहाण तर्ह्यस्ति मृत्योर्मृत्यु रिति ।
तेन सर्वं ग्रहातिग्रहजातं भक्ष्यते मृत्योर्मृत्युना । तस्मिन्
बन्धने नाशिते मृत्युना भक्षिते संसारान् मोक्ष उपपन्नो
भवति । बन्धनं हि ग्रहातिग्रहलक्षणमुक्तम् । तस्माच्च मोक्ष
उपपद्यत इत्येतत्प्रसाधितम् । अतो बन्धमोक्षाय पुरुषप्रयासः
सफलो भवत्यतोऽपजयति पुनर्मृत्युम् ॥ १ ॥

परेण मृत्युना मृत्यौ परमात्मदर्शनेन योऽसौ मुक्तो
विद्वान् सोऽयं पुरुषो यत्र यस्मिन्काले म्रियते उदूर्ध्वम-
परिगृह्य परिहरति । नानवस्येति । यथोक्तस्य मृत्योः स्वपरविरोधित्वाच्च
किञ्चिदवृद्धमित्यर्थः । उक्तं पञ्च मन्त्रद्वारा प्रमाणाकृढं करोति । कथ-
मिति । दृष्टत्वं स्पष्टयति । अग्निस्तावदिति । दृष्टफलमाचष्टे । गृहा-
णेति । तस्य कार्यं कथयति । तेनेति । अप पुनर्मृत्युं जयतीत्यस्य पात-
निकां करोति । तस्मिन्निति । उक्तमेव व्यक्तीकरोति । बन्धनं हीति ।
प्रसाधितं मृत्योरपि मृत्युरस्तीति । प्रदर्शनेनेति शेषः । मोक्षोपपत्तौ
फलमाह । अत इति । पुरुषप्रयासः शमादिपूर्वकश्रवणादितत्फलस्य
ज्ञानस्य फलं दर्शयत्वाक्यं योजयति । अत इति । ज्ञानं यच्चाम्यर्थः ।
सस्यग्ज्ञानस्यापपुनर्मृत्युं जयतीत्युक्तम् ॥ १० ॥

फलं विशदीकर्तुं प्रश्नान्तरमुत्थापयति । परेणेति । परेण मृत्युना
परमात्मदर्शनेनेति सम्बन्धः । ग्रहातिग्रहलक्षणो बन्धः सप्तम्यर्थः ।
ग्रहणत्वेन प्रयोज्यराशिर्गृहीतः नामादीनां स्थूलाणां बहिष्ठत्वे तत्स-

उद्स्मात्प्राणाः कामन्त्याहो ३ नेति नेति होवाच
याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते उच्छ्रयत्याध्मायत्या
ध्मातो मृतः शेते ॥ ११ ॥

स्माद्ब्रह्मविदो म्रियमाणात्माणा वागादयो यथाः नामा-
दयथातिग्रेहा वासनारूपा अन्तस्थाः मप्रयोजकाः काम-
न्त्यूर्ध्वं उत्क्रामन्ति । आहोम्वित्रेति नेतोति होवाच याज्ञ-
वल्क्यो नीत्क्रामन्त्यवैवाश्वित्रेव परेणात्मना अविभागं
गच्छन्ति । विदुषि करणानि स्वयोना परब्रह्मसत्त्वे सम-
वनीयन्ते एकीभावेन समवसृज्यन्ते प्रलीयन्त इत्यर्थः ।
जम्भय इव समुद्रे । तथा च श्रुत्यन्तर कालागम्यवाच्याना
प्राणानां परस्मिन्वात्मनि प्रलयं दर्शयति । एवमेवाम्य
परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुष प्राप्यास्त

रसतत्त्वज्ञत्वात्कथं तदुत्क्रान्तिः पृच्छ्यते तत्राह । वासनारूपा इति ।
तेषामनुत्क्रान्तौ सुक्ताप्रसन्नं सूचयति । स प्रयोजका इति । उत्क्रान्ति-
पक्षे भ्रवं जन्म मृतस्य चेति न्यायात्पुनरुत्पत्तिः स्यादनुक्रान्तिपक्षे मरण-
प्रसिद्धिर्विच्छेदेति भावः । द्वितीयं पक्षं परिगृह्य परिहरति । नेति होवा-
चेत्यादिना । कार्याणि करणानि वा सर्वाणि परेणात्मना सह विभागं
गच्छन्ति सन्त्यश्वित्रेव विदुषि समानोयन्त इति सम्बन्धः । तेषां विदुषि
विषये हेतुमाह । स्वयोनोविति । विद्वानेव हि पूर्वमविद्यया तेषां
योनिरासीत् तस्मिन्विद्यादयायां तद्व्यवसादविद्यायामपनीतायां परिपूर्णे
तत्त्वे तेषां पर्यवसानं सम्भवतीत्यर्थः । कारणे कार्याणां प्रसिद्धे दृष्टा-
न्तमाह । जम्भय इति । प्राणादीनां कारणसंसर्गाख्यो लयश्चेत्पुनरु-
त्पत्तिः स्यादित्याशङ्क्य ज्ञाने सत्त्वज्ञानध्वंसाच्चैवमित्यभिप्रेत्याह । तथा

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते

गच्छन्तीति । इति परेणात्मनाऽविभागं गच्छन्तीति दर्शितं ।
न तर्हि मृतो नहि मृतश्चायं यस्मात्क उच्छ्रयत्युच्छ्रानतां
प्रतिपद्यते आध्मायति वाह्येन वायुना पूर्यते इतिवदा-
भातो मृतः शेते निश्चेष्टः । बन्धननाशे मुक्तस्य न कश्चि-
दुपगमनमिति वाक्यार्थः ॥ ११ ॥

मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयन्ते आहोस्वित्तत्प्रयो-
जकमपि सर्वम् । अथ प्राणा एव न तत्प्रयोजकं सर्वं प्रयो-
जके विद्यमाने पुनः प्राणानां प्रसङ्गः । अथ सर्वमेव काम-
कर्मादि ततो मोक्ष उपपद्यत इत्येवमर्थ उत्तरः प्रश्नः ।
याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमनेन

चेति । सविषयाख्येकादशेन्द्रियाणि वायवश्च पञ्चेति पौष्ट्यशक्तास्तासां
स्वातन्त्र्यमात्रवान्तरं च वारयति । पुरुषायणा इति । तासां निवृत्तिश्च
पुरुषार्थतिरेकेण नास्तीति पुरुषं प्राप्येति प्राणाञ्चोक्तेऽस्मिन् तर्हि मृतो
न भवतीति प्रतीतिविरोधं शङ्कित्वा परिहरति । न तर्हीत्यादिना । इति-
शब्दो भस्माविषयः । प्रकृतं वाक्यं प्रत्यक्षमिदं देहमरणानुवादकमित्यभिप्रे-
त्याह । बन्धनेति ॥ ११ ॥

प्राणा उत्क्रान्तीति विशेषणमाश्रित्य प्रश्नान्तरमादत्ते । मुक्त्येति ।
पञ्चदशेऽपि प्रयोजनं कथयति । अथेत्यादिना यत्पुत्रक्षेत्राद्यभूतदधुना
नाममात्रावशेषमित्युक्तेनावशिष्टं किञ्चिदिति यथावगम्यते तथात्वापि
नाममात्रं श्रियमात्रं विद्वांसं न जहातोत्युक्तेन किञ्चिदवशिष्टमिति दृष्टिः
स्यादिति प्रत्युक्तितात्पर्यमाह । सर्व्वमिति । यथाश्रुतमर्थमाश्रित्य प्रत्युक्तिं
व्याचष्टे । नाममात्रन्त्विति । विदुषो नामनित्यत्वे हेत्वन्तरमुत्तरवाक्या-
दृष्टम्भेन दर्शयति । नित्यं हीति । अनन्तशब्दो नाम्नो व्यक्तीमाचुर्ये

किमेनं न जहातीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता
विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ १० ॥

याजवल्कोति चोवाच यत्नाम् पुरुषस्य मृत-
स्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुर्गादित्य मन-
जहातीति आहोतरा नामेति । सत्यं समवनीयत इत्यर्थः ।
नाममात्रन्तु न लीयते आकृतिसमूह्यात्रित्यं हि नाम ।
अनन्तं वै नाम नित्यत्वमेवानन्तं नामानन्तदानन्त्याधिक्यता
अनन्ता वै विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति तथा
मानन्त्याधिक्यताविज्ञान्देयानात्मत्वेनोपेत्य तेनानन्तदुर्ग-
नेनानन्तमेव लोकं जयति ॥ १२ ॥

गृहातिगृहरूपं बन्धनमुक्तं मृत्युरूपं । तस्य च मृत्यो
मृत्युसद्भावात्सोच्योपपद्यते । स च मोक्षो ग्रहाति ग्रह-
पाणामिहैव प्रलयः प्रदीपनिर्वाणवत् । यत्तदग्रहातिग्रहान्यं
बन्धनं मृत्युरूपं तस्य यत्तद्योजकं यत्स्वरूपनिर्हारणार्थ-

प्रतिभाति । कुतो नित्यतेत्यागद्वाराह । नित्यत्वमेवेति । व्यक्तित्वेन
प्रसिद्धत्वं तद्वक्तव्यं ब्रह्मविदः साध्या नः सापि न विद्यते परदृष्टा तद-
वशेषोक्तिः शुको मुक्त इत्यदिव्यपदेष्टुर्गनादतो नामनित्यत्वं व्यावहारि-
कमिति भावः । ब्रह्मास्मीति दर्शनेन विश्वदेशनात्मत्वेनोपगम्यान्तं लोकं
जयतीति सिद्धाचक्षुर्गो ब्रह्मविद्यां स्तोत्रमित्यभिप्रेतानन्तर्यामिणादतो ।
तदानन्त्येति । तद्वत्प्राप्तये तच्चामानन्त्येति ॥ १२ ॥

यत्नास्तेत्यादेस्तात्पर्यं एतानुवादपूर्वकं स्पष्टयति । ग्रहातिग्रह-
रूपमित्यादिना । किमेनमित्यादिषाकस्य सत्यास्यामुक्ता यत्ने-
त्यादेस्तात्पर्यं श्लोक्तम् । इदानीं भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानमुत्थापति । अ-
त्रेति ॥ किमेनमित्यादाविति यावत् । समुद्रयाचुषानाद्देहयोः समयोज-

अद्भुतं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाश-
मात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतोन्केशा अप्सु लोहि-
तञ्च रेतञ्च निधोयते कायं तदा पुरुषो भवती
त्याह र सोम्य हस्तमार्त्तभागा वामेवैनस्य वेदि-
ध्यावो न नावेतत् स जन इति ।

मिदमारभ्यते । याज्ञवल्क्येति होवाच । अत्र केचिद्वर्णयन्ति
ग्रहातिग्रहस्य सप्रयोजकस्य विनाशेऽपि किल न मुच्यते
नामावशिष्टोऽविद्ययोषरस्थानीयया स्वात्मप्रभवया परमा-
त्मनः परिच्छिन्नो भोज्याच्च जगतो व्यावृत्तं उच्छिन्नकाम-
कर्मन्तराले व्यवतिष्ठते । तस्य परमात्मैकत्वदर्शनेन वैतद-
र्शनमपनेतव्यमिति । अतः परं परमात्मदर्शनसादृश्यमित्ये-
वमयवर्गाख्यामन्तरालावस्थां परिकल्प्योत्तरग्रन्थसम्बन्धं कु-
र्वन्ति ।

कयोर्नाशेऽपि पुंसोर्मुक्तिर्न चेत्तर्हि तस्य बद्धत्वायोगात्कामसौ दशमवल-
म्बतामित्याशङ्क्याह । नामावशिष्ट इति । क्षितेरुपरवदवस्थितात्मविद्यया
परश्चात्परिच्छिन्नश्चेदात्मा तर्हि बन्धपक्षस्यैव स्यान्नतु भोज्याज्जगतो व्यावृ-
त्तिरित्याशङ्क्याह । उच्छिन्नेति । सर्वस्य कर्मादिफलस्य ह्यत्मात्मनः
समुच्चयासादितस्य भोगादप्राप्तप्रार्थाभावात्कामासिद्ध्या कर्माभावात्प्रयोजक-
राशेरुच्छित्तिरित्यर्थः । किमेनमित्यादावन्तरावस्थस्य विद्याधिकारिणो
निर्द्धारणात्तदपेक्षितविद्याशेषत्वेनोपसृप्तप्रश्नादेरारम्भं सम्भावयति । तस्मेति ।
इति शब्दो वर्णयन्तीतन्नेन सम्बध्यते । तर्हि यत्रोपसृप्तप्रश्नादौ ब्रह्मविद्यो-
च्यते तस्यैवारम्भो युक्तो यत्राख्येतादिस्तु ब्रह्मेत्याशङ्क्य फलवद्विद्याप्राप्ति-
शेषत्वेन निवर्त्य मृत्युप्रयोजकनिर्द्धारणार्थं यत्रेतादिरित्यभिप्रेतयाह ।
एवमिति ।

सैव तदूचतुरथ यत्पृगणमत्तः कर्मै सैव तत्प्र-
गणसत्तुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति

ख्यादिमती मृतस्य वागग्निमप्येति । वातं प्राणाऽप्येति च-
क्षुरादित्यमप्येति । इति सर्वत्र सम्यध्यते मननन्द दिगः त्रीनं
पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मेत्यत्रात्माधिष्ठानं हृदयाकाशमुच्यते ।
स आकाशमप्येति श्रोत्रधोरपि यन्ति लोमानि वनस्पतीनपि
यन्ति केशा अस्तु लोहितं रेतस्य निधीयत इति । पुनरादान-
लिङ्गं सर्वत्र हि वागादिशब्देन देवताः परिगृह्यन्ते । न
तु करणान्येवापक्रामन्ति प्राप्नोन्नात् । तत्र देवताभिरनधि-
ष्ठितानि करणानि न्यस्तदात्वाद्युपमानानि । विदेहस्य क-
र्त्ता पुरुषोऽस्त्वतन्त्रः किमात्रितो भवतीति पृच्छ्यते । का-
यं तदा पुरुषो भवतीति । किमात्रितस्तदा पुरुषो भव-
तीति । यमात्रयमात्रित्य पुनः कार्यकरणसङ्घातमुपाद-
त्ते । येन ग्रहातिग्रहलक्षणबन्धनं प्रयुज्यते । तस्मिन्मिति

सन्निधिव धे लिङ्गान्तरमाह । निधीयत इति । तस्य हि पुनरादानयो-
न्यद्रव्यनिधाने प्रयोगदर्शनादिहऽपि पुनरादानं चेद्विज्ञादेराभातप्रतः-
प्रसिद्धसंसारिणे चर एवायं प्रत्यक्षार्थः । अविदुषो वागादिस्तथाभावाद्वा
मनासि दर्शनादिन्यायात्तस्य चात्र श्रुतेर्बिद्धानेव पुरुषस्तटीयकलाविषयस्य
श्रुतिप्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्याह । सर्वत्र हीति । अग्न्याद्यग्निमानं वागा-
दिशब्दितानामपक्रमणेऽपि करणानां तदभावे तदधिष्ठानस्य देहस्यापि
भावेन भोगसम्भवाच्च प्रत्याशकाशोऽस्तीत्याशङ्क्याह । तत्रेति । देवता-
श्रेयससंहृतेष्विति यावत् । तेषां ताभिरनधिष्ठितस्यै मत्त्वैकक्रियात्मन्य-
फलतोत्याह । न्यस्तेति । करणानामधिष्ठातृहीनानां भोगहेतुत्वाभावेऽपि

पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्त्तभाग
उपरराम ॥ १२ ॥ इति बृहदारण्यके पञ्चमे
प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

प्रश्नः । अत्रोच्यते । स्वभावयदृच्छाकालकर्मदैवविज्ञानमात्र-
शून्यानि वादिभिः परिकल्पितानि । अतोऽनेकविप्रतिपत्ति-
स्थानत्वान्नैव जल्पन्यायेन वस्तुनिर्णयः । अत्र वस्तुनिर्णयः
चेदिच्छसि आह र सोम्य हस्तमार्त्तभाग हे आवासेवै-
तस्य त्वत्पृष्ठस्य वेदितव्यं यत्तद्देदिष्यावो निरूपयिष्यावः ।
कस्मान्न नौ आवयोरितदस्तु सजने जनसमुदाये निर्णेतुं
न शक्यते । अत एकान्तङ्गमिष्यावो विचारणाय । तौ हे-
त्यादिश्रुतिवचनं तौ याज्ञवल्क्यार्त्तभागावेकान्तं गत्वा कि-
ञ्चक्रतुरित्युच्यते । तौ ह उत्क्रम्य सजनाद्देशान्मन्त्रयाञ्च-
क्राते । आदौ लौकिकवादिपक्षाणामेकैक परिगृह्य विचा-
रितवन्ती । तौ ह विचार्य यदूचतुरपोह्य पूर्वपक्षान्सर्वाने-
तच्छृणु । कर्म हैवाश्रयं पुनः पुनः कार्यकरणोपादान-
हेतुं तत्तद्वोचतुरुक्तवन्तौ । न केवलं कालकर्म दैवेष्व-
मरिष्यभ्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशशसतुस्ती कर्म हैव तत्प्रशश-

कयमात्रयप्रश्नो भोक्तुः स्यादित्याशङ्क्याह । विदेहश्चेति । प्रश्नं विद-
णोति । यमात्रयमिति । आह रेत्यादि परिहारमवतारयति । अत्रेति ।
सीमासका लोकावता ज्योतिर्विदो वैदिका देवताकारुडीया विद्याववादिनो
माध्यमिकाश्चेत्यनेके विप्रतिपत्तारो जल्पन्यायेन परस्परप्रचलितमात्रपर्य-
न्तेन विचारेणेति यावत् । अत्रेति प्रश्नोक्तिः । ननु प्रश्नाऽऽर्त्तभागे

दैव तदूचतुरथ यत्पृथग्भूतः कर्म दैव तत्प्र-
गृह्यतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति

स्थादिमतो मृतस्य वागग्निमप्येति । वातं प्राणोऽप्येति च-
क्षुरादित्यमप्येति । इति सर्व्वत्र सम्यध्यते मनचन्द्रं दिग्ः त्रीन्
पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मेत्यत्राणाधिष्ठानं हृदयाकाशमुच्यते ।
स आकाशमप्येति ओषधोरपि यन्ति लोमानि वनस्पतीनपि
यन्ति केशा अस्सु लोहितं रेतस्य निधीयत इति । पुनरादान-
लिङ्गं सर्व्वत्र हि वागादिशब्देन देवताः परिगृह्यन्ते । न
तु करणान्येवापक्रामन्ति प्राप्नोन्त्यात् । तत्र देवताभिरनधि-
ष्ठितानि करणानि न्यस्तदात्माद्युपमानानि । विदेहव क-
र्त्ता पुरुषोऽस्वतन्त्रः किमाश्रितो भवतीति पृच्छ्यते । का-
यं तदा पुरुषो भवतीति । किमाश्रितस्तदा पुरुषो भव-
तीति । यमाश्रयमाश्रित्य पुनः कार्य्यकरणसत्तातमुपाद-
त्ते । येन ग्रहातिग्रहलक्षणबन्धनं प्रयुज्यते । तत्किमिति

सच्चिद्विषये लिङ्गान्तरमाह । निधीयत इति । तस्य हि पुनरादानयो-
ग्यद्रव्यनिधाने प्रयोगदर्शनादिहःपि पुनरादानं सौहितादेराभातप्रत-
प्रसिद्धसंसारिणे, चर एवायं प्रश्न इत्यर्थः । अविदुषो वागादिश्रवणाभावाद्वा
मनसि दर्शनादिन्यायात्तस्य चाल् श्रुतेर्विद्वानेव पुरुषस्तटीयकलाविश्वस्य
श्रुतिप्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्याह । सर्व्वत्र हीति । अग्न्याद्यङ्गानां वागा-
दिशब्दितानामपक्रमणेऽपि करणानां तदभावे तदधिष्ठानस्य देहस्यापि
भावेन भोगसम्भवाच्च प्रत्यावकाशोऽस्तीत्याशङ्क्याह । तत्रेति । देवतां-
जेषूपसंहृतेष्विति यावत् । तेषां ताभिरनधिष्ठितत्वे सत्यर्थक्रियाक्षमत्वं
फलतोत्याह । न्यस्तेति । करणानामधिष्ठातृहीनानां भोगहेतुत्वाभावेऽपि

आपः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्त्तभाग
उपरराम ॥ १२ ॥ इति बृहदारण्यके पञ्चमे
प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

प्रश्नः । अत्रोच्यते । स्वभावयदृच्छाकालकर्मदैवविज्ञानमात्र-
शून्यानि वादिभिः परिकल्पितानि । अतोऽनेकविप्रतिपत्ति-
स्थानत्वान्नैव जल्पन्यायेन वस्तुनिर्णयः । अत्र वस्तुनिर्णयः
चेदिच्छसि आह र सोम्य हस्तमार्त्तभाग हे आवामेवै-
तस्य त्वत्पृष्ठस्य वेदितव्यं यत्तद्देदिष्यावो निरूपयिष्यावः ।
कस्मान्न नौ आवयोरितद्वस्तु सजने जनसमुदाये निर्णेतुं
न शक्यते । अत एकान्तङ्गमिष्यावो विचारणाय । तौ हे-
त्यादिश्रुतिवचनं तौ याज्ञवल्क्यार्त्तभागावेकान्तं गत्वा कि-
ञ्चक्रतुरित्युच्यते । तौ ह उत्क्रम्य सजनादेशान्मन्त्रयाञ्च-
क्राते । आदौ लौकिकवादिपक्षाणामेकैक परिगृह्य विचा-
रितवन्तौ । तौ ह विचार्य यदूचतुरपोह्य पूर्वपक्षान्सर्वाने-
तच्छृणु । कर्म हैवाश्रयं पुनः पुनः कार्यकरणोपादान-
हेतु तत्तद्वीचतुरुक्तवन्तौ । न केवलं कालकर्म दैवेष्व-
मरिष्वभ्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशंसतुस्तौ कर्म हैव तत्प्रशंस-

कथमाश्रयप्रश्नो भोक्तुः स्यादित्याशङ्क्याह । विदेहश्चेति । प्रश्नं विदु-
षोति । यमाश्रयमिति । आह रेत्यादि परिहारमवतारयति । अत्रेति ।
मीमांसका लोकायता ज्योतिर्विदो वैदिका देवताकारणदीप्य विज्ञातवादिनो
माध्यमिका चेत्यनेके विप्रतिपत्तारो जल्पन्यायेन परस्परप्रचलितमात्रपर्य-
स्तेन विचारेणेति यावत् । अत्रेति प्रश्नोक्तिः । ननु मयाऽऽर्त्तभागे

सतुः । यस्मान्निर्जितमेतत्कर्मप्रयुक्तं ग्रहातिग्रहादिकार्यक-
रणीपादानं पुनः पुनः । तस्मात्पुण्यो वै शास्त्रविहितेन पुण्येन
कर्मणा भवति । तद्विपरीतेन विपरीतो भवति । पापः
पापेनेत्येवं याज्ञवल्क्येन ग्रन्थेषु निर्णीतेषु ततोऽशक्यप्र-
कम्पत्वाद्याज्ञवल्क्यस्य ह जारत्कारव आर्त्तभाग उपरराम
॥ १३ ॥ इति श्रीमद्वृहदारण्यके पञ्चमे प्रपाठके द्विती-
यब्राह्मणभाष्यं ॥

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ । ग्रहातिग्रहलक्ष-
णं वन्धनमुक्तम् । यस्मात्प्रयोजकान्मुक्ती सुच्यते । येन वा
वद्धः संसरति स मृत्युः । तस्माच्च मोक्ष उपपद्यते । यस्मा-
न्मृत्योर्मृत्युरस्ति । मुक्तस्य च न गतिः क्वचित् । सर्वोत्सा-
दो नाममात्रावशेषः प्रदीपनिर्वाणवदिति चावधृतम् । त-
याज्ञवल्क्यश्च प्रतिवक्तोति द्वाविहोपलभ्येते । तथाच तौ हेत्यादिवचनमयुक्तं
तृतीयस्यात्वाभावादत आह । तौ हेत्यादीति । तत्रेत्येकान्ते स्थित्वा
विचारावस्थायामिति । यावत् । न केवलं कर्मकारणसूचकः किन्तु तदेव
कालादिषु हेतुत्वभ्युपगतेषु सत्सु प्रशशंसतु । अतः प्रशंसावचनात्कर्मणः
प्राधान्यं गम्यते । न तु कालादीनामहेतुत्वम् । तेषां खलुपनिष्पत्तौ
कारकतया गुणभावदर्शनात् फलकालेऽपि तत्राधाद्येनैव तदेतत्त्वसम्भवादि-
तग्राह्यं । न केवलमिति । पुण्यो वै पुण्येनेतद्ग्रादि व्याचष्टे । यस्य दि
तद्ग्रादिना ॥ १३ ॥ आर्त्तभागब्राह्मण द्वितीयम् ॥ ० ॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्य वृत्तं कीर्त्तयति । अथेतद्ग्रादिना । उक्तमेव
तस्य स्वरूपं व्यक्तीकरोति । यस्मादिति । अग्निर्वै सृष्टारितग्रादावुक्तं
स्मारयति । तस्मादिति । यत्रायमितग्रादावुक्तमनुव्रवति । मुक्तस्य चेति ।
यत्राखेतग्रादौ निर्णीतमनुभाषते । तत्रेति । पूर्वब्राह्मणस्यो अन्यः सप्त-
व्यर्थः । तस्य चावधारितमित्त्रनेन सुबन्धः । संसरतां मुच्यमानानाञ्च

च संसरतां मुच्यमानानाञ्च कार्यकरणानां स्वकारणसंस-
 र्गै समाने मुक्तानामत्यन्तमेव पुनरनुपादानम् । संसरता-
 न्तु पुनः पुनरुपादानं येन प्रयुक्तानां भवति तत्कर्मैत्यवधा-
 रितं विचारणपूर्वकम् । तत्क्षये च नामावशेषेण सर्वो-
 क्तादौ मोक्षस्तच्च पुण्यपापाख्यं कर्म । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा
 भवति पापः पापेनेत्यवधारितत्वादेतत्कृतः संसारः । तत्रापु-
 ण्येन स्थावरजङ्गमेषु स्वभावदुःखबहुलेषु नरकतिर्यक्प्रेता-
 दिषु च दुःखमनुभवति । पुनः पुनर्जायमानो म्रियमाण-
 श्चेत्येतद्राजवर्त्मवत्सर्वलोकप्रसिद्धम् । यस्तु शास्त्रीयः पुण्यो
 वै पुण्येन कर्मणा भवति तत्रैवादरः क्रियते । इह श्रुत्या
 पुण्यमेव च कर्म सर्वपुरुषार्थसाधनमिति सर्वे श्रुतिस्मृति-

यानि कार्यकरणानि तेषामिति वैयधिकरण्यनुपादानमनुपादानमित्युभयत्र
 कार्यकरणानामिति सन्बन्धः । कर्मणो भावाभावाभ्यां बन्धमोक्षावुक्ता ।
 तत्राभावाद्द्वारा कर्मणो मोक्षहेतुत्वं स्फुटयति । तत्क्षये चेति । तस्य भावद्वा-
 रा बन्धहेतुत्वं प्रकटयति । तच्चेति पुण्यपापयोरुभयोरपि संसारफलत्वावि-
 शेष्टात्पुण्यफलवत्पापफलमित्यत्र वक्तव्यम् । अन्यथा ततो विरागायोगादि-
 त्वाद्यङ्गवर्तिष्यमाणस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिका करोति । तत्रेति । पुण्ये-
 षूपुण्येषु च निर्धारणार्था सप्तमी । स्वभावदुःखबहुलेष्वित्युभयतः सम्ब-
 ध्यते । तर्हि पुण्यफलमपि सर्वलोकप्रसिद्धत्वाच्चात्र वक्तव्यमित्याशङ्क्याह ।
 यत्त्विति । शास्त्रीयः सुखानुभव इति शेषः । इहेति ब्राह्मणोक्तिः ।
 शास्त्रीयं कर्म सर्वमपि संसारफलमेवेति वक्तुं बाह्यणमिति । उक्ता-
 शङ्कोत्तरत्वेनापि तदवतारयति । पुण्यमेवेत्यादिना । मोक्षस्य पुण्यसा-
 ध्यत्वं विधान्तरेण साधयति । यावद्यावदिति । कथं तस्यानिवर्तनमित्या-
 शङ्क्याह । ज्ञानसहितस्तेति । समुच्चितमपि कर्म संसारफलमेवेत्यत्र
 हेतुमाह । व्याकतेति । मोक्षेऽपि स्वर्गादाविव उपपार्थक्याविशेषात्

प्रदाः । मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वात्तत्माध्यता प्राप्ता । याव-
 द्यावत्युख्योत्कर्षस्तावत्तावत्फलोत्कर्षप्राप्तिः । तस्मादुत्तमेन
 पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्का स्यात् । सा निवर्त्त-
 यितव्या । ज्ञानसहितस्य च प्रकटस्य कर्मण एतावती गतिः ।
 व्याकृतनामरूपास्पदत्वात्कर्मणस्तत्फलस्य च । न त्वकार्यं
 नित्येऽव्याकृतधर्मिण्यनामरूपात्कर्म क्रियाकारकफलस्रभाव-
 र्जिते कर्मणो व्यापारोऽस्ति । यत्र च व्यापारः संसार-
 एवेत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनाय ब्राह्मणमारुपते । यत्तु, कैश्चिदु-
 च्यते । विद्यासहितं कर्म निरभिसन्धि विषदध्यादिवत्कार्या-
 न्तरसारमत इति । तत्र । अनारभ्यतान्मोक्षस्य । बन्धननाश
 एव हि मोक्षो न कार्यभूतः । बन्धनञ्चाविद्येत्यवोचाम ।

कर्मणो व्यापारः स्वादित्याशङ्काह । न त्विति । अकार्यत्वसुत्पत्ति-
 श्चैवत्वं नित्यत्वम् । नाशान्तर्यं अव्याकृतधर्मित्वं व्याकृतनामरूपा-
 दित्यम् । अगच्छस्यर्गमित्यादिभूतिमाश्रित्याह । अनामेति । निष्कलं
 निष्क्रियमित्यादि भूतिमाश्रित्याह । क्रियेति । चतुर्विधक्रियाफलविल-
 क्षणे मोक्षे कर्मणो व्यापारो न सम्भन्तीति भावः । नन्वास्याः शोरा च
 प्रजापतेः सर्वकर्म व्यापारात्कथं मोक्षे प्रजापतिभावलक्षणे तद्व्यापारो
 नास्ति तत्राह । यत्र चेति । कर्मफलस्य सर्वव्यापारत्वेनेति कुतः सिद्ध-
 तिः । तत्राह । इत्यस्येति । विद्यासहितमपि कर्म संसारफलं विद्यैव
 मोक्षार्थेति स्वपक्षशुद्ध्यर्थं विचरयन् पूर्वपक्षयति । यत्त्विति । यथा
 केवलं विषदध्यादिमरणज्वरादिकरमपि मन्त्रगर्करादियुक्तं जीवनपुष्ट्याद्या-
 रभते तथा स्वतो बन्धफलमपि कर्मफलाभिलाषनन्तरेणानुष्ठितं विद्यासह-
 जितं मोक्षाय क्षममित्यर्थः । उक्तेः साध्यत्वाद्भीकारे सद्यश्चित्तकर्मसा-
 ध्यत्वं स्यान्न तु तस्यासाध्यत्वं धीमात्वावत्त्वादित्युत्तरमाह । तत्रेति ।
 हेतुनेन साधयति । बन्धनेति । किन्तुबन्धनं तदाह । बन्धनञ्चेति ।

अविद्यायाश्च न कर्मणा नाश उपपद्यते । दृष्टविषय-
त्वाच्च कर्मसामर्थ्यस्य । उत्पत्त्याप्तिविकारसंस्कारा हि कर्म-
सामर्थ्यस्य विषय उत्पादयितुं प्रापयितुं विकर्तुं संस्कृत्तुं
च सामर्थ्यं कर्मणो नातो व्यतिरिक्तविषयोऽस्ति कर्म-
सामर्थ्यस्य । लोकेऽप्रसिद्धत्वात् । न च मोक्ष एषां पदार्था-
नामन्यतमोऽविद्यामात्रव्यवहित इत्यवोचाम । वाढं । भवतु
केवलस्यैव कर्मण एव स्वभावः । अतो विद्यासंयुक्तस्य तु निर-
भिसन्धेर्भवत्यन्यथा स्वभावः । दृष्टं ह्यन्यशक्तित्वेन निर्ज्ञा-

अविद्यानाशोऽपि कर्मरन्ध्रो भविष्यतीति चेन्नेत्याह । अविद्याया-
श्चेति । मोक्षो न कर्मसाध्योऽविद्यास्तमयत्वाद्विद्यास्तमयवदित्यर्थः ।
तत्रैव हेत्वन्तरमाह । दृष्टविषयत्वाच्चेति । न कर्मसाध्या सृष्टिरिति
शेषः । तदेव स्पष्टयति । उत्पत्तीति । उक्तमेव कर्मसामर्थ्यविषयमन्व-
यव्यतिरेकाभ्यां साधयति । उत्पादयितुमिति । अप्रसिद्धत्वादिति छेदः ।
उत्पत्त्यादोनामन्यतमत्वान्मोक्षस्यापि कर्मसामर्थ्यविषयता स्यादिति चेन्न-
ेत्याह । न चेति । नित्यत्वादात्मत्वात्कूटस्थत्वान्नित्यशुद्धत्वाच्चिर्गुणत्वाच्चेत्यर्थः ।
आत्मभूदो यथोक्तो मोक्षस्तर्हि किमिति सर्वेषां न प्रथत इत्याशङ्क्याह ।
अविद्येति । उक्तकर्मसामर्थ्यं पूर्ववाद्यङ्गीकरोति । वाढमिति । अङ्गी-
कारमेव स्फोरयति । भवत्विति । एवं स्वभावत उत्पादनादौ समर्थता का
तर्हि विप्रतिपत्तिस्तत्वाह । विद्यासंयुक्तस्येति । अन्यथा स्वभावश्चतुर्विधे
क्रियाफले विलक्षणेऽपि मोक्षे समर्थतेति यावत् । उत्पत्त्यादौ समर्थस्य क-
र्मणो विद्यासंयुक्तस्य तद्विलक्षणेऽपि मोक्षे सामर्थ्यमस्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह ।
दृष्टं हीति । उक्तदृष्टान्तवशात्कर्मणोऽपि केवलस्य संसारफलस्य विद्यासंयो-
गान्मुक्तिफलत्वमपि स्यादित्याह । तथेति । समाधत्ते । नेत्यादिना ।
अतीन्द्रियत्वात्कर्मणो सृष्टिसाधनत्वे प्रत्यक्षाद्यसम्भवेऽप्यर्थापत्तिरस्तीति
शङ्कते । नन्विति । नित्येषु कर्मसु मोक्षातिरिक्तस्य फलस्य श्रुतस्या-
भावे सति तदुपलभ्यमानचोदनाया मोक्षफलत्वं विना उपपत्तिस्तेषां तस्या-

तानामपि पदार्थानां विषदध्यादीनां विद्यामन्त्रशर्करादिमंयु-
क्तानामन्यविषये सामर्थ्यम् ॥ तथा कर्मणांऽप्यस्त्विति चेन्न ।
प्रमाणाभावात् । तत्र हि कर्मण उक्तविषयव्यतिरेकेण वि-
षयान्तरे सामर्थ्यास्तित्वे प्रमाणं न प्रत्यक्षं नानुमानं नो-
पमानं नार्थापत्तिर्न शब्दोऽस्ति । ननु फलान्तराभावे चाद-
नान्यथानुपपत्तिः प्रमाणमिति । न हि नित्यानां कर्मणां
विश्वजिन्नप्रायेण फलं कल्पते । नापि श्रुतं फलमस्ति ।

चोद्यन्ते च तानि पारिशेष्यान्मोक्षस्तेषां फलमिति
शस्यते । अन्यथा हि पुरुषा न प्रवर्त्तेरन् । ननु विश्वजिन्नप्राय-
श्वायातो मोक्षस्य फलस्य कल्पितत्वान्मोक्षे चान्यस्मिन्वा-
कलेऽकल्पिते पुरुषा न प्रवर्त्तेरन्निति मोक्षः फलं कल्प्यते ।

धनत्वे मानमित्यर्थः । ननु विश्वलिता दजतेत्यत्र यागकृत्त व्यतारूपो-
नियोगोऽवगम्यते । तस्य नियोज्यसाधेयत्वात् स्वर्गः स्वात्सर्ग्यानुप्रत्यविशि-
ष्टत्वादिति न्यायेन स्वर्गकामो नियोज्योऽङ्गीकृतस्तथा नित्येष्वपि कर्मसु भवि-
ष्यति स्वर्गो नियोज्यविशेषणमत आह । न हीति । जीवन् जुहुयादिति
जीवनविशिष्टस्य नियोज्यस्य लाभात् नित्येषु स्वर्गो नियोज्यविशेषणमि-
त्यर्थः । ननु जीवविशिष्टोऽपि फलाभावेन नियोज्यः स्यात्तथा च कर्मणा
पितृलोक इति श्रुतं फलं तेषु कल्पयिष्यते नेत्याह । नापीति ।

नित्यविधिप्रकरणे पितृलोकवाञ्छयाश्रयणादित्यर्थः । तर्हि फला-
भावाच्चोदनेव साभूदिति चेत्तेत्याह । चोद्यन्ते चेति । तथापि फलान्तरं
कल्प्यतामित्याशङ्क्य कल्पकाभावान्मोक्षमित्यभिप्रेत्याह । पारिशेष्यादिति ।
सुतीर्यत्कल्पकं तदेव फलान्तरस्यापि किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्य निरति-
शयफलविषयत्वान्नुक्तिरूपकमेवेत्यभिप्रेत्याह । अन्यथेति । अनुपपत्त्या

श्रुतार्थापत्त्या यथा विश्वजिति । नन्वेवं सति कथमुच्यते विश्वजिन्नप्रायो न भवतीति । फलं कल्पयते च । विश्वजिन्नप्रायश्च न भवतीति विप्रतिषिद्धमभिधीयते । मोक्षः फलमेव न भवतीति चेन्न । प्रतिज्ञाहानात्कर्म कार्यान्तरं विषदधादिवदारमत इति हि प्रतिज्ञातम् । स चेन्मोक्षः कर्मणः कार्यं फलमेव न भवति सा प्रतिज्ञा हीयेत । कर्मकार्यत्वे च मोक्षस्य स्वर्गादिफलैभ्यो विशेषो वक्तव्यः । अथ कर्म कार्यं न भवति नित्यानां कर्मणां फलं मोक्ष इत्यस्या वचनव्यक्तेः कोऽर्थ इति वक्तव्यम् । न च कार्यफलशब्दभेदमात्रेण विशेषः शक्यः कल्पयितुम् । अफलञ्च मोक्षो नित्ये च कर्मभिः क्रियते । नित्यानां कर्मणां फ-

चेन्नियोज्यताभाय नित्येषु फलं कल्पयते । कथं तर्हि विश्वजिन्नप्रायो न प्राप्नोतीति विद्वान्नी प्रत्याह । नन्विति । उक्तमेव विदुषोति । मोक्षे चेति । • अकल्पिते सतीति छेदः । श्रुतार्थापत्त्या विधेः श्रुतस्य प्रवर्त्तकानुपपत्त्येति यावत् । विश्वजितोव नित्येषु मोक्षे फले कल्पयमाने सति फलितमाह । नन्वेवमिति । कथमित्युक्तामनुपपत्तिमेव स्फुटयति । फलञ्चेति । फलकल्पनायां विश्वजिन्नप्रायोऽवतरति मोक्षस्तु स्वरूपस्थितित्वेनानुत्पादत्वात् । फलमेव न भवतीति शङ्कते । मोक्ष इति । निग्रहमुद्गावयन्नुत्तरमाह । नेति । प्रतिज्ञाहानिं प्रकटयति । कर्मत्यादिना । कर्मकार्यत्वं मुक्तेरुपेत्योक्तं । तदेवायुक्तमित्याह । कर्मकार्यत्वे चेति । फलत्वेऽपि कर्मकार्यत्वं न मुक्तेरस्त्योक्तं दोषं परिहर्त्तुं चोदयति । अथेति । प्रतिज्ञाविरोधेन प्रतिविधत्ते । नित्यानामिति । फलत्वमङ्गीकृत्य कार्यत्वेनाङ्गीकृते कथं व्याघात इत्याशङ्क्याह । न चेति । विशेषार्थगत इति शेषफलत्वमङ्गीकृत्य कार्यत्वानङ्गीकारे व्याघातमुक्ता वैपरीत्येऽपि तदनुत्पाद

लं न कार्यमिति चैषोऽर्थो विप्रतिषिद्धोऽभिधेयते यथा-
 ग्निः शीत इति । विज्ञानवदिति चेद्यथा ज्ञानस्य कार्यं
 मोक्षो ज्ञानेनाक्रियमाणोऽप्युच्यते तद्वत्कर्मकार्यत्वमिति
 चेन्न । अज्ञाननिवर्त्तकत्वात् ज्ञानस्य । अज्ञानव्यवधाननिव-
 र्त्तकत्वात्ज्ञानस्य । मोक्षो ज्ञानस्य कार्यमित्युपचर्यते । न
 तु कर्मणा निवर्त्तयितव्यमज्ञानम् । न चाज्ञानव्यतिरेकेण
 मोक्षस्य व्यवधानान्तरं कल्पयितुं शक्यम् । नित्यत्वान्मोक्षस्य
 साधकस्वरूपाव्यतिरेकाच्च । यत्कर्मणा निर्वर्त्येत । अज्ञानमेव
 निवर्त्तयतीति चेन्न । विलक्षणत्वात् अनभिव्यक्तिरज्ञान-
 मभिव्यक्तिलक्षणेन ज्ञानेन विरुध्यते । कर्म तु नाज्ञानेन-
 विरुध्यते । तेन ज्ञानविलक्षणं कर्म । यदि ज्ञानाभावो यदि

मिति । अफलञ्चेति । आद्यं व्याघातं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । नित्याना-
 मिति । दृष्टान्तेन व्याघातं परिहरन्नायङ्कृते ज्ञानवदिति । चेदिति ।
 देव स्फुटयति । यथेति । दृष्टान्तं विषटयति । नेति । ज्ञानस्य मोक्ष-
 व्यवधिभूताज्ञाननिवर्त्तकत्वान्मोक्षः । तेनाक्रियमाणोऽपि तत्कार्यमिति
 उपदेशभाग् भवतीत्यर्थः । तदेव स्फुटयति । अज्ञानेति । दार्ष्टान्तिकं
 आचष्टे । न त्विति । यत्कर्मणा निवर्त्येत तन्मोक्षस्य व्यवधानानन्तरं
 कल्पितं न तु शक्यमिति सम्बन्धः व्यवधानध्वंसे कर्मणा प्रवेशेऽपि मुक्ता-
 य तत्प्रवेशः स्यादिति चेन्नेत्याह । नित्यत्वादिति ।

नित्यकर्मनिवर्त्यं व्यवधानानन्तरं साभूदज्ञानमेव तद्वि-
 र्थं भविष्यति तथा च मोक्षस्य कर्मकार्यत्वं शक्यमुपचरतुमिति
 चेत् । अज्ञानमेवेति । कर्मणो ज्ञानाद्विलक्षणत्वाच्चाज्ञाननिवर्त्त-
 कमित्युत्तरमाह । न विलक्षणत्वादिति । वैलक्षण्यमेव

संशयज्ञानं यदि विपरीतज्ञानं बोध्यतेऽज्ञानमिति सर्व्वं हि
तच्चज्ञानेनैव निवर्त्येत । न तु कर्मणान्यतमेनापि विरो-
धाभावात् । अथादृष्टं कर्मणामज्ञाननिवर्त्तकत्वं कल्पमि-
ति चेन्न । ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ गम्यमानायामदृष्टनिवृ-
त्तिकल्पनानुपपत्तेः । यथावघातेन व्रीहीणान्तुषनिवृत्तौ गम्य-
मानायामग्निहोत्रादिनित्यकर्मकार्य्योऽदृष्टा न कल्पयते तुष-
निवृत्तिः । तद्वदज्ञानमिहत्तिरपि नित्यकर्मकार्य्यं न
कल्पयते ज्ञानेन विरुद्धत्वञ्चासक्तत्कर्मणामवोचाम ।
यद्विरुद्धं ज्ञानं कर्मभिस्तदेव लोकप्राप्तिनिमित्तमित्युक्तं ।
विद्यया देवलोक इति श्रुतेः । किञ्चान्यकाले च फले

गकटयति । अमभिव्यक्तिरिति । इतश्च ज्ञाननिवर्त्यं मेवाज्ञानमिच्छाह ।
यदीति । अन्यतमेन मित्यादिना व्यक्तेन समस्तेन वा श्रौतेन छात्तेन
चेत्यर्थः । कर्मज्ञानयोरविरोधो हेत्वर्थः । अज्ञाननिवर्त्तकत्वं कर्मणो
यान्यव्यतिरेकसिद्धं । किन्त्वदृष्टमेव कल्पमिति शङ्कते । अथेति । इदं
सम्यदृष्टकल्पना न न्यायेति परिहरति । न ज्ञानेनेति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन
धुन्वावारोपयति । यथेत्यादिना । अदृष्टेति छेदः । अस्ते ज्ञानादज्ञान-
भ्रष्टाः किन्तु कर्मसंज्ञितादित्याशङ्क्याह । ज्ञानेनेति । ननु कर्म-
भिरविरुद्धमपि हिरण्यगर्भादिविज्ञानमस्ति । तथा च संज्ञितं ज्ञान-
मज्ञानमध्वंसि भविष्यति नेत्याह । यद्विरुद्धमिति । नित्यानां कर्मणो
संज्ञितानामसंज्ञितानाञ्च स्वरूपस्थितौ मोक्षे तत्प्रतिबन्धकाज्ञानमध्वंसो
पा न दृष्टसामर्थ्यं कल्पमित्युक्तं । इदानीं तत्कल्पनामङ्गीकृत्यापि दूषयति ।
किञ्चेति । कर्मणोऽस्ति मोक्षसामर्थ्यं भित्तेतदुक्तादेव कारणान्नैव भवति ।
किन्त्वन्यच्च कारणं तत्वास्तीत्यर्थः । तदेव दर्शयितुं विचारयति । कल्पे
नेति । विरोधमपनयति । इत्येति । कार्य्यत्वाभावं सूचयति । अस्ति-
इति । पक्षान्तरमाह । किञ्चेति । सामर्थ्यविषयं निश्चययति । अङ्गी-

नित्यानां कर्मणां श्रुतानां यत्कर्मभिर्विरुध्यते द्रव्यगुणक-
 र्मणां कार्यमेव न भवति किन्तु कल्पप्रताम् । यस्मिन् कर्मस्य
 सामर्थ्यमेव न दृष्टं किं वा यस्मिन् दृष्टं सामर्थ्यं यच्च
 कर्मणां फलमविरुद्धं तत्कल्पप्रतामिति पुरुषप्रवृत्तिजनना-
 यावश्यं चेत्कर्मफलं कल्पयितव्यम् । कर्माविरुद्धविषय एव
 श्रुतार्थापत्तेः श्रौणत्वान्नित्यो मोक्षः फलं कल्पयितुं न शक्यः ।
 तद्व्यवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वा । अविरुद्धत्वाददृष्टसामर्थ्यविषयत्वा-
 च्चेति पारिशेष्यन्यायाश्चोक्त एव कल्पयितव्य इति चेत् ।
 सर्वेषां हि कर्मणां सर्वं फलम् । चान्यदितरकर्मफलं व्य-
 र्तिरेकेण फलं कल्पनायोग्यमस्ति । परिशिष्टश्च मोक्षः । स-
 चेष्टोऽवेदविदां फलम् । तस्मात्स एव कल्पयितव्य इति चेत् ।

ति । कथमिह निर्णयस्तथाह । पुरुषेति । कल्पयितव्यं फलमिति
 बन्धवः । उत्पत्त्यादीनामन्यतमो हि कर्मभिरविरुद्धो विषयः । तत्रैव
 नित्यकर्मचोदनादुपपत्तेरुपशान्तत्वं नित्यकर्मफलत्वेन मोक्षः । तद्व्यवधाना-
 ज्ञाननिवृत्तिर्वा न शक्यते कल्पयितुं । कर्माज्ञानयोर्विरोधाभावाद्दृष्टं सार्व-
 त्र्यस्मिन्त्युत्पत्त्यादौ तद्विरुद्धाच्च कर्मण्यस्तद्विरुद्धो मोक्षो न व्यापारः । तथा
 च नित्यकर्मविधिवशात्पुरुषप्रवृत्तिसम्पादनाय फलहेतुकल्पयितव्यं तर्हि तदु-
 त्पत्त्यादीनामन्यतमादेव तद्विरुद्धं कल्पयितव्यम् । इति शब्दः श्रुतार्थापत्ति-
 परिहारसमाप्तरर्थः । मोक्ष एव नित्यानां कर्मणां फलत्वेन कल्पयितव्यः ।
 पारिशेष्यन्यायादिति शङ्कते । पारिशेष्येति ।

पारिशेष्यन्यायमेव विशदयति । सर्वेषामिति । सर्वञ्च स्वर्गं पशुपत्वा-
 दिति वापत् । तथापि मोक्षादन्यदेव नित्यकर्मफलं किं न स्यात्तथाह ।
 न चेति । मोक्षस्यापोवरकर्मफलनिवेशमाशङ्क्याह । परिशिष्टश्चेति तस्य
 फलत्वमेव कथं सिद्धं तदाह । स चेति । परिशेषादुक्तार्थं निगमयति ।

कर्मफल व्यक्तौनामानन्त्यात्पारिशेषन्यायानुपपत्तेः । न हि
 पुरुषेच्छाविषयाणां कर्मफलानामेतावन्तं नाम केनचिदस-
 र्वधेनावृत्तं तत्साधनानां वा । पुरुषेच्छानाञ्चानियतदेशका-
 लनिमित्तत्वात्पुरुषेच्छाविषयसाधनानाञ्च पुरुषेष्टफलप्रयुक्त-
 त्वात् । प्रतिप्राणिचेष्टावैचित्र्यात् फलानां तत्साधनानां चा-
 नन्त्यसिद्धिस्तदानन्त्याच्चाशक्यमेतावत्त्वं पुरुषैर्ज्ञातुम् । अ-
 ज्ञाते च साधनफलेतावत्त्वे कथं मोक्षस्य परिशेषसिद्धि-
 रिति । कर्मफलजातिपारिशेष्यमिति चेत् । सत्यपीच्छा-
 विषयाणां तत्साधनानाञ्चानन्त्ये कर्मफलजातित्वं नाम स-
 र्वेषां तुल्यम् । मोक्षस्त्वकर्मफलत्वात्परिशिष्टः स्यात्तस्मा-
 त्परिशेषात् एव युक्तं कल्पयितुमिति चेन्न । तस्यापि

तस्मादिति । पारिशेष्यासिद्ध्या दूषयति । नेति । कर्मफलं व्यक्त्यान-
 न्त्यसक्तं व्यनक्ति । न हीति फलवत्फलसाधनानां फलविषयेच्छानाञ्चा-
 नन्त्यं कथयति । तत्साधनानामिति । तदानन्त्ये हेतुमाह । अनिम-
 तेति इच्छाद्यानन्त्ये हेतुनरमाह । पुरुषेति । एतावत्त्वं नाम नास्ती-
 त्युभयत्र सम्बन्धः । पुरुषेष्टं फलं शोभनाध्यासविषयभूतं तत्र विवक्षितं
 शोभनाध्यासे न प्रयुक्तत्वादिति हेत्वर्थः । इच्छाद्यानन्त्यं प्राणिभेदेषु दर्श-
 यित्वा तदानन्त्यमेकैकस्मिन्नपि प्राणिनि दर्शयति । प्रति प्राणि चेति ।
 इच्छाद्यानन्त्ये फलितमाह । तदानन्त्याच्चेति साधनादिष्वेतावत्त्वज्ञानेऽपि
 लिं स्यात्तदह । अज्ञाते चेति । इतिशब्दः पारिशेष्यानुपपत्तिसमाप्ति-
 र्थः । प्रकारान्तरेण पारिशेष्यं शङ्कते । कमेति । तामेव शङ्कं विषद-
 यति । सन्त्यपीति । तथापि कथं मोक्षस्य परिशेषत्वं तदाह । मोक्ष-
 स्थितिः । परिशेषफलमाह । तस्मादिति । शङ्कितं परिशेषं दूष-
 यति । नेत्यादिना । अर्थापत्तिपरिशेषौ पराकृत्य अर्थापत्तिपराकरणं
 मञ्जयितुं प्रसूति । तस्मादिति । अन्यथाप्युपपत्तिं प्रकट-

नित्यकर्मफलत्वाभ्युपगमे कर्मफलसमानजातीयत्वोपपत्तिः
परिशेषानुपपत्तिः । तस्मादन्यथाप्युपपत्तिस्तत्त्वात् क्षीणा
श्रुतार्थापत्तिः । उत्पत्त्याप्तिविकारसंस्काराणामन्यतमदपि
मित्यानां कर्मणां फलमुपपद्यत इति क्षीणा श्रुतार्थापत्तिः ।
चतुर्णामन्यतम एव मोक्ष इति चेन्न तावदुत्पाद्यो नित्य-
त्वात् । अत एवाविकार्योऽसंस्कार्यश्चात एवासाधनद्रव्या-
कत्वाच्च । साधनात्मकं हि द्रव्यं संस्क्रियते । यथा पात्रा
ज्यादि प्रोक्षणादिना । न च संस्क्रियमाणः संस्कारनि-
र्वर्त्यो वा यूपसद्वित्पारिशेषादाप्यः स्यान्नाप्योऽप्यात्मस्वभाव-
त्वादेकत्वाच्च ॥

इतरैः कर्मभिर्वैलक्षण्यादित्यानां कर्मणां तत् फलेनापि
विलक्षणेन भवितव्यमिति चेन्न । कर्मत्वसालक्षण्यात्सलक्षणं

यति । उत्पत्तीति । नित्यानामुत्पत्त्यादिफलत्वेऽपि मोक्षस्य तत्फलत्वं
सिद्धिरतीति शङ्कते । चतुर्णामिति । तत्र मोक्षस्योत्पाद्यत्वं दूषयति । न
तावदिति उभयत्वातः शब्दो नित्यत्वपरामर्शः । असंस्कार्यत्वे हेतुनिर-
नाह । असाधनेनेति । तदेव व्यतिरेकमुखेन विप्रणोति । साधनात्मकं
हीति । इतश्च मोक्षस्यासंस्क्रियमाणत्वमित्याह । न चेति । यथा यूपस्तक्ष-
णाट्टाक्षीकरणाभ्यङ्गनादिना संस्क्रियते । यथा चाहुवनीयः संस्कारेण
निष्पाद्यते । न तथा मोक्षो नित्यस्तद्वत्त्वाच्चिर्युगत्वाच्चेत्यर्थः । पञ्चान्तर-
मनुभाष्य दूषयति । पारिशेषादित्यादिना ।

एकत्वं पूरणत्वं साधनवैलक्षण्यं फलवैलक्षण्यं कल्पयतीति शङ्कते ।
इतरैरिति । हेतुवैलक्षण्यादिसिद्धौ कल्पकाभावात् फलवैलक्षण्यासिद्धिरिति
दूषयति । न कर्मत्वेति । निमित्तकृतहेतुवैलक्षण्यवशात्फलवैलक्षण्य-
सिद्धिरिति शङ्कते । निमित्तेति । निमित्तवैलक्षण्यं फलवैलक्षण्यस्या-

कस्मात् फलं न भवति । इतरकर्म्मफलैर्निमित्तवैलक्षण्यादिति चेन्न । क्षामवत्यादिभिः समानत्वात् । यथा हि गृहदाहादौ निमित्ते क्षामवत्यादीष्टिर्यथा भिन्ने जुहोति स्वन्ने जुहोतीत्येवमादौ नैमित्तिकेषु कर्म्मसु न मोक्षः फलं कल्प्यते । तैश्चाविशेषान्नैमित्तिकत्वेन जीवनादिनिमित्ते च श्रवणात् । तथा नित्यानामपि न मोक्षः फलम् । आलोकस्य सर्वेषां रूपदर्शनसाधनत्वे उलूकादय आलोकेन रूपं न पश्यतोति । उलूकादिचक्षुषोर्वैलक्षण्यादितरलोकचक्षुभिर्न र-

निमित्तमिति । परिहरति । न क्षामवत्यादिभिरिति । तदेव प्रपञ्चयति । यथा हीति । यस्याहिताग्नरग्निगृहान्दहेदग्नये क्षामवते पुरोडाशमटाकपालं निर्वपेदित्यत्र दहेदिति विधिभिक्त्या प्रसिद्धार्थयच्छब्दोपहितया गृहदाहाख्यनिमित्तपरामर्शेनाग्नये क्षामवते पुरोडाशमित्यादिना क्षामवती विधीयते । यस्योभय हविर्गार्त्तिसाख्येन येन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यत्र चर्छेदिति विधिभिक्त्या निर्वपेदिति विधास्यमाननिमित्तं हविर्गार्त्तिसमूह्य निर्वपो विधीयते । भिन्ने जुहोति स्वन्ने जुहोत्यथ यस्य पुरोडाशा जीयतस्त यज्ञं वरुणो गृह्णाति । यदा तद्वन्तिष्ठेताथ तदेव हविर्निर्वपेद्यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तमिति च भेदनादिनिमित्तं प्रायश्चित्तसुक्तम् । न च तन्मन्त्रिफलम् । तथा निमित्तभेदेऽपि न नित्यकर्म्मसुक्तिफलमर्थः । क्षामवत्यादितत्त्वत्वं नित्यकर्म्मणां फलं लब्धमित्याशङ्क्याह । तैश्चेति । क्षामवत्यादिभिरिति यावत् । अविशेषे हेतुर्नैमित्तिकत्वेनेति तदेव कथयति चेत्तत्राह । जीवनादीति । दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति । तथेति । निधं कर्म्म कर्म्मन्तरादिलक्षणमपि न मोक्षफलमित्यत्र दृष्टान्तमाह । आलोक्येति । चक्षुरन्तरैरुलूकादिचक्षुषोर्वैलक्षण्यादपि न रसादिष्विषयान्नित्यं हेतुमाह । रसादीति । वैलक्ष्यं तर्हि कुतोपदुज्यते तत्राह । नुष्यान्विहायोलूकादौ गत्यापीति

साद्विषयत्वं परिकल्प्यते । रसाद्विषये सामर्थ्यादृष्ट-
त्वात् । सुदूरमपि गत्वा यद्विषये दृष्टं सामर्थ्यं तदेव
कश्चिद्विषयः कल्पयितव्यः । यत्पुनरक्तं विद्यामन्त्रार्क-
रादिसंयुक्तविषयध्यादिवन्नित्यानि कार्यान्तरमारभन्त इति ।
आरभ्यतां विशिष्टं कार्यम् । तदिदृष्टत्वाद्विरोधा निगमि-
सन्धेः कर्मणो विद्यासंयुक्तस्य विशिष्टकार्यान्तरारम्भेन
कश्चिद्विरोधः । देवयाज्यात्मयाजिनोरात्रयाजिनो विषेप-
श्रवणाद्देवयाजिनः श्रैयानात्मयाजीत्यादौ यदेव विद्याया
करोतीत्यादौ च ॥

यस्तु परमार्थदर्शनविषये मनुनोक्त आत्मयाजिशब्दः
समं पश्यन्नात्मयाजीत्यत्र समं पश्यन्नात्मयाजी भवतीत्यर्थः ।
अथवा भूतपूर्वगत्या आत्मयाज्यात्मसंस्काराद्यं नित्यानि

यावत् । यद्विषये रूपादावित्यर्थः । विषयो दूरदृष्ट्यादिरतिगमः ।
दार्ष्टान्तिकं पूर्ववादानुवादपूर्वकमावष्टे । यत्पुनरित्यादिना । तत्तत्वेति
यावत् । तदेव विद्वदिति । निरभिसन्धेरिति । विद्यासंयुक्तं कर्म विशि-
ष्टकार्यकरमित्यत्र शतपथश्रुतिं प्रमाणयति । देवयाजीति । तदाह-
रित्युपक्रमस्य देवयाजो श्रैयानित्यादौ काम्यकर्तुर्देवयाजिनः सकाशादा-
त्मश्रुत्यर्थं कर्म कुर्यात्तयाजी श्रैयानिति आत्मयाजिनो विषेपश्रवणा-
त्सर्वकृतयाजिनामात्मयाजी विशिष्यत इति स्मृतेश्च विशिष्टस्य कर्मविशिष्ट-
कार्यारम्भकत्वसिद्धमित्यर्थः ।

छान्दोग्येऽपि विद्यासंयुक्तस्य कर्मणो विशिष्टकार्यारम्भकत्वं दृष्टमि-
त्याह । यदेवेति । न त्वात्मयाजिशब्दो नित्यकर्मादुपयिविषयो न भव-
ति । सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि । सम्पश्यन् तयाजी वै

कर्माणि करोति इदं मेने नाङ्गं संस्क्रियत इति श्रुतेः ।
तथा गार्भैर्लोमैरित्यादिप्रकरणे कार्यकरणसंस्कारार्थत्वं
नित्यानां कर्मणां दर्शयति । संस्कृतश्च य आत्मयाजी तैः
कर्मभिः सम द्रष्टुं समर्थो भवति । तस्येह वा जन्मान-
न्तरे वा सममात्मदर्शनमुत्पद्यते । समं पश्यन् स्वाराज्य-
मधिगच्छतीत्येषोऽर्थः । आत्मयाजीशब्दस्तु भूतपूर्वगत्या
प्रयुज्यते । ज्ञानयुक्तानां नित्यानां कर्मणां ज्ञानोत्पत्ति-

स्वाराज्यमधिगच्छतीति । अत्र परात्मदर्शनविषये तस्य प्रयुक्तत्वा-
दत आह । यस्त्विति । यदि समं पश्यन्भवेत्तदा परेणात्मनैकी-
भूतः स्मार उभवतोत्यात्मज्ञानस्तुतिरत्र विवक्षिता । महती हीवं ब्रह्म-
विद्या । यदुब्रह्मविदेवात्मयाजो भवति हि तदनुष्ठानं पृथगपेक्षते । ब्रह्म-
वित्पुण्यकृदिति च यच्छ्रुतीत्यर्थः । परदर्शनवत्यात्मयाजिशब्दस्य गत्यन्तर-
माह । अथ वेति । भूता या पूर्वस्थितिसामपेक्ष्यात्मयाजिशब्दो विदु-
षीत्यर्थः । तदेव प्रगञ्चयति । आत्मेति । तेषां तत्संस्कारार्थत्वे प्रमा-
णमाह । इदमिति । तत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति । तथेति । गर्भसम्बन्धि-
भिर्हीमैर्मौञ्जीनिबन्धनादिभिश्च वैदिकमेवैतः समयतीत्यस्मिन्प्रकरणे नित्यक-
र्माणां संस्कारार्थत्वं निश्चितमित्यर्थः । स स्मारोऽपि कुत्रोपयुज्यते तत्रा-
ह । स स्मृतश्चेति । यो हि नित्यकर्मांस्तुष्टाया सदनुष्ठानजनितापूर्ववशा-
त्तरिश्चुद्बुद्धिः सम्यग्धीयोग्या भवति । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं
क्रियते तत्तुरिति स्मृतिरित्यर्थः । कदा पुनरेषा सम्यग्धैरुत्पद्यते तत्रा-
ह । तस्येति । उत्पन्नस्य सम्यग्ज्ञानस्य फलमाह । सममिति । कथं पु-
नः सम्यग्ज्ञानवत्यात्मयाजिशब्द इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति । आत्मेति ।
किमिति च भूतपूर्वगतिराश्रितेति तत्राह । ज्ञानप्रयुक्तानामिति । ऐहिकै-
राक्षुषकैर्वा कर्मभिः शुद्धबुद्धेः श्रवणादियथादैक्यज्ञानं इति फलमुदेति ।
कर्म तु विद्यासंयुक्तमपि संसारफलमेवेति भावः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।

साधनत्वप्रदर्शनार्थं । तितान्त्रिकम् । ब्रह्मा विष्णुश्च शिवश्च
सत्तान्त्रिकस्य च । उक्तमां सात्त्विकीमेतां यतिमाहर्षनी-
पिण उति च ॥

देवसाष्टिर्न्यतिरेकेण भूतान्त्रिकं दर्शयति । भूतान्त्रिकेति ।
पञ्च वै भूतान्त्रिक्येतीति पाठः ये तान्त्रिके तेषां चैव तेषां
परिस्वित्तवृत्तिरादृश्यः । न चार्थतादृशमन्त्राद्यन्त्र ब्रह्मान्त्रा-
कर्मविपाकाद्यस्य तद्व्यतिरिक्ताकमान्त्राद्यस्य च कर्मतात्पर्य-
यनिपद्मां तुल्यार्थत्वदर्शनात् । विष्णुतात्पर्यप्रतिपिण-
कित्तेति विद्याशुभमं कर्मव्याख्येयम् । न तेषां साधनं कारणं विष्णुस्य
तदुपपदरूपतात्पर्यम् । तदेव दर्शयति । ब्रह्मेति । सात्त्विकीं ब्रह्म-
प्रकृतज्ञानरुचिं कर्मफलभूमिं साधयति ।

यत्तु किं विद्या, तस्य च कर्मफलप्रदत्वमिति कथ्यते । तस्य भूत-
रुचिर्ब्रह्मप्रसादस्य कर्मफलम् । तिस्रोऽतिरेकेण कर्मफलस्य साधनं वि-
द्व्यपसंकारादिति तस्यासाधनम् । तिस्रोऽतिरेकेण कर्मफलस्य साधनं वि-
द्यार्थितानिति । कर्मफलप्राप्त्यर्थं साधनं विद्याविद्याः तदतिरेकेण विष्णु-
सेवमानस्य भूतान्त्रिक्येति पञ्च वेति । भूतान्त्रिक्यस्य च कर्मफल-
तत्त्वात् । देवताधीनम् । तिस्रोऽतिरेकेण भूतान्त्रिक्येति पञ्च वेति पाठ-
स्तु सतिरेव ब्रह्मप्रसादस्य साधनं विद्याविद्याः तदतिरेकेण भूतान्त्रिक्य-
रुचिरेव इति प्रतिपादितोपायस्य साधनस्य पठ साधनस्य निमित्तम् । ननु
विष्णुवतो देवतैव नर्त्तता । भूतान्त्रिक्यस्य साधनस्य भूतान्त्रिक्यस्य ।
अतो ब्रह्मा विष्णुश्च शिवश्च तत्त्वमेव भूतान्त्रिक्यस्य साधन-
त्वं निराकर्तुं शक्यमत एव । न चेति । भूतान्त्रिक्यस्य साधनस्य भूतान्त्रिक्य-
जातत्वादिति शेषः । किं । सात्त्विकीमेतां यतिमाहर्षनी-
पिण उति च । भूतान्त्रिक्यस्य साधनस्य भूतान्त्रिक्यस्य । भूतान्त्रिक्यस्य
रता नरः । सात्त्विकेः पञ्चभूतान्त्रिक्यस्य साधनस्य भूतान्त्रिक्यस्य ।
गोर्जातिभूतान्त्रिक्यस्य । ननु भूतान्त्रिक्यस्य साधनस्य भूतान्त्रिक्यस्य ।

कर्मणाञ्च स्थावरश्वशूकरादिफलदर्शनात् वान्ताश्चादिप्रे-
तदर्शनाच्च । न च श्रुतिस्मृतिविहितप्रतिषिद्धव्यतिरेकेण
विहितानि वा प्रतिषिद्धानि वा कर्मणि केनचिदवगन्तुं
शक्यन्ते । येषामकरणादनुष्ठानाच्च प्रेतश्वशूकरस्थावरादी-
कर्मफलानि प्रत्यक्षानुमानाभ्यानाभ्यामुपलभ्यन्ते । न चे-
षामकर्मफलत्वं केनचिदभ्युपगम्यते । तस्माद्विहिताकरण-
प्रतिषिद्धसेवानां यथैते कर्मविपाकाः प्रेततिर्य्यकस्थावरा-
दयस्तथोत्कृष्टेष्वपि ब्रह्मान्तेषु कर्मविपाकत्वं वेदितव्यम् ।
तस्मात्स आत्मनो वपामुदसिखदक्षो ऽरीदीयदरोदौरित्या-
दिवन्नाभूतार्थवादत्वम् ।

त्यादिवाक्यैः प्रतिपादितफलानां प्रत्यक्षेष्वपि दर्शनात् । यथा तत्र
नाभूतार्थवादत्वं तथा यथोक्ताध्यायस्यापि नाभूतार्थवादतेत्याह । विहि-
तेति । किञ्च वज्रादिदेशे वर्द्धताश्चादिप्रेतानां प्रत्यक्षत्वादध्ययनरहिता-
नामपि स्त्रीशूद्रादीनां वेदोच्चारणदर्शनेन ब्रह्मयजुसङ्गावागमाञ्च न ब्र-
ह्मादिवाक्यास्यार्थवादतेत्याह । वान्तेति । ननु स्थावरादीनां औतस्यार्त्त-
कर्मफलत्वाभवात्सत्तद्दर्शनेन वचनानां भूतार्थत्वं शक्यं कल्पयितुमत आह ।
न चेति । सेवादिदृष्टकारणसाम्येऽपि फलवैषम्योपलभ्यादवश्यमतीन्द्रि-
कारणं वाच्यम् । न च तत्र श्रुतिस्मृती विहायान्यन्त्यामसि । तथा च
औतस्यार्त्तकर्मकतान्येव स्थावरादीनि फलानीत्यर्थः । सन्निहितासन्नि-
हितेषु स्थावरादिषु प्रत्यक्षानुमानयोर्यथायोगं प्रवृत्तिरुच्येया । स्थावराणां
जीवशून्यत्वादकर्मफलत्वमिति केचित्तान्प्रत्याह । न चैवामिति । इन्द्र-
दादिवदेव वज्रादीनां वज्रादिदर्शनात्त्वजीवत्वमसिद्धेस्तस्मात्प्रत्यक्षान्ति पा-
दपा इत्यादिप्रयोगाञ्च तेषां कर्मफलत्वमिद्विरित्यर्थः । स्थावरादीनां
कर्मफलत्वे सिद्धं फलितमाह । तस्मादिति ब्रह्मादीनां पुण्यकर्मफलत्वेऽपि
मरुते किं स्वात्तदाह । तस्मादिति ।

तत्राप्यभूतार्थवादत्वं माभूदिति चेद्वल्वेवम् । न चैताव-
तास्य न्यायस्य बाधो भवति । न चास्मत्पक्षो वा दुर्यति ।
न च ब्रह्मा विश्वसृज इत्यादीनां काम्यकर्मफलत्वं शक्यं ।
वक्तुं तेषां देवसार्पितायाः फलस्योक्तत्वात् । तस्मात्साभिस-
न्धीनां नित्यानां कर्मणां सर्वमेधाश्वमेधादीनां च ब्रह्म-
त्वादीनि फलानि । येषां पुनर्नित्यानि निरभिसन्धीन्याक-
संस्कारार्थानि क्रियन्ते तेषां शानोत्पत्त्यर्थानि तानि । ब्रा-
ह्मीयं क्रियते तनुरित्यादि स्मरणात्तेषामारादुपकारकत्वान्मोक्ष-

कर्मविपाकप्रकरणस्याभूतार्थवादत्वाभावे इष्टान्तेऽपि तन्न स्यादिति
ब्रूते । तत्राप्येति । अङ्गकरोति । भवत्विति । कथं तर्हि वैधर्म्यं इष्टा-
न्तविहितं आह । न चेति । वैधर्म्यं इष्टान्ताभावमात्रेण कर्मविपाकाध्या-
यस्य नामूतार्थवादतेत्यस्य न्यायस्य नैव बाधः । साधर्म्यं इष्टान्तादपि
तत्त्वद्वैरित्यर्थः । ननु प्रजापतिरात्मनो वपासुदुःखददित्वादीनामूतार्थ-
वादत्वाभावे अयमर्थवादविपाकप्रकरणं घटिष्यते तत्राह । न चेति । 'तदव-
दनायामपि नः' उपजस्रतिश्चैव तदभूतार्थवादत्वं त्वजतस्तद्विरोधार्थित्यर्थः ।
ननु कर्मविपाकप्रकरणस्यार्थवादत्वाभावेऽपि ब्रह्मादीनां काम्यकर्मफलत्वाच्च
ज्ञानसंयुक्तनित्यकर्मफलत्वं ततो मोक्ष एव तत्फलमित्यत आह । न चेति ।
तेषां काम्यानां कर्मणामिति वाङ्मत् । देवसार्पिताया देवैरिन्द्रादिभिः स-
मानैश्चर्यप्राप्तेरित्यर्थः । उत्कटं कर्म संश्लेष्य देवानामेति सार्पितामित्य-
त्वेति शेषः । ननु विश्वासंयुक्तानां कर्मणां फलं ब्रह्मादिभावहेत्यर्थं
वानि शानोत्पत्त्यर्थान्यास्यीयन्ते तत्राह । तस्मादिति । कर्मणां सु-
ख-
फलत्वाभावस्तच्छब्दार्थः साभिसन्धीनां देवताभावे फलेऽनुरागवतामिति या-
वत् । नित्यानि कर्माणि श्रौतानि स्मार्तानि चाग्निहोतृसन्ध्योपासनप्रभृतीनि
निरभिसन्धीनि फलाभिहायविकलानि परमेस्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणानि ।
आत्मयन्त्रो मनो विषयः । कर्मणां त्रिसहस्रिहारा शानोत्पत्त्यर्थत्वे प्रकाश-

साधनानपि कर्माणि भवन्तीति न विरुध्यन्ते । यथा चायमर्थः
षष्ठे जनकाख्यायिकासमाप्तौ वक्ष्यामः । यत्तु विषदध्यादि-
वदित्यक्तम् । तत्र प्रत्यक्षाणुमानविषयत्वादविरोधः । यस्त्व-
त्यन्तशब्दगम्योऽर्थस्तत्र वाक्यस्याभावे तदर्थप्रतिपादकस्य न
अर्थं कल्पयितुं विषदध्यादिसाधर्म्यम् । न च प्रमाणान्तर-
विरुद्ध्यर्थं विषये श्रुतेः प्रामाण्यं कल्प्यते । यथा शीतोऽग्निः
क्लृद्यतीति श्रुते तु तादर्थ्ये वाक्यस्य प्रमाणान्तरस्याभा-
सत्त्वम् । यथा खद्योतोऽग्निरिति तलमलिनमन्तरिक्षमिति

साह । ब्राह्मीति । कथं तर्हि कर्मणां मोक्षसाधनत्वं केचिदावक्षते तत्राह ।
तेषामिति । संस्कृतबुद्धीनामिति ज्ञावत् । कर्मणां परं वक्ष्या मोक्षसाधनत्वं
कर्मण्यसिद्धवदुच्यते तत्राह । यथा चेति । अयमर्थस्तथेति शेषः । निर-
स्तमप्यधिकविषयया पुनरनुवदति । यत्त्विति । विषादेर्मन्त्रादिसंहितस्य जी-
वनादिहेतुत्वं प्रत्यक्षादिसिद्धमतो उच्यते कार्यान्तरान्तरकत्वलक्षणोऽर्थः
तत्रेति । कर्मणो विद्यायुक्तस्य कार्यान्तरान्तरकत्वलक्षणोऽर्थः
शब्देनैव गम्यते । न च तत्र मानान्तरमस्ति । न च ससंज्ञितस्य क-
र्मणो मोक्षारम्भकत्वप्रतिपादकं वाक्यलक्षणमभ्यते तदभावे कर्मणि विद्यायुक्ते-
ऽपि विषदध्यादिसाधर्म्यं कल्पयितुं न शक्यमित्याह । अस्त्विति । कर्म-
साधनत्वे च मोक्षस्यानित्यता । स्यादिति भावः । अपाम सोममस्तुता ज-
भूमेतप्रादिश्रुतेर्मोक्षस्य कर्मसाध्यस्यापि नित्यत्वमिति चेन्नेत्याह । न चेति ।
अत्यन्तकं तदनित्यमित्याहुमानानुगृहीतं तदर्थे हेतूनादिवक्तुं तद्विरोधेना-
र्थावच्छेदश्रुतेः साधर्म्यं प्रामाण्यमित्यर्थः । प्रमाणान्तरविरुद्धेऽर्थे प्रामाण्यं
श्रुतेर्नोच्यते चेद्वैतश्रुतेरपि कथं मतप्रत्यादिविरुद्धे साधर्म्यं प्रामाण्यमित्याह-
त्याह । श्रुते त्विति । तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य बहुविधतात्यर्थं चिह्नैः सद्वैतपर-
त्वे निर्वह्यते च ह्येदं विषयस्य मतप्रत्यादेराभासत्वं भवतीत्यर्थः । तदेव उ-
च्यते साधयति । यथेष्टादिना । यदभिहितं वदोक्तं मतप्रत्यक्षं तद्व्यभि

अथ चेन्न भुज्यन्तीत्यायनि पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति
शेवाच ॥

वास्तानां यन्प्रत्यक्षमपि तदपि यममाप्नोति तदायं त्वं
निश्चितं निश्चितार्थमपि यान्प्रत्यक्षमाभासीभयति । तस्या-
द्देहप्रामाण्यस्याव्यभिचारान्तादर्थ्ये मति वाक्यस्य तथात्वं
स्यात् न तु पुरुषमतिकीशसम् । न हि पुरुषमतिकीशना-
स्त्वविता रूपं न प्रकाशयति । तथा वैद्वाक्यानापि नान्या-
र्थाणि भवन्ति । तच्चान्न मोक्षार्थानि कर्माणीति सिद्धम् । अतः
कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनाद्यैव ब्राह्मणमारभ्यते ।

अथानन्तरमुपरते जारत्कारवे भुज्युरिति नामनी
लक्षस्यापत्वं लाघस्यदपत्वं लाघायनिः पप्रच्छ याज्ञ-

वल्क्यमभाषित्वेन प्रवक्षं गिरिगार्थं च तथापि तद्विज्ञेयमादादौ विज्ञेय-
दत्तस्याप्रामाण्यादेर्मानान्तरस्य स्वार्थत्वे मति तद्विज्ञेयं पुरोक्तमपि विज्ञेयमत्र-
न्मन्माभासीभयति । तथेदं हैतविसयं मतप्रज्ञायाहैतामविरोधे भवतु भाव-
इत्यर्थः । ननु तात्पर्यं नाम पुरुषस्य मनोवर्त्मन इत्यत्रेदं हैतव्युत्तरेदं वा-
च्यं तर्हि प्रतिपुरुषमन्यथैव तात्पर्यदर्शनात्तद्व्याख्यायैव अत्रार्थः
स्यादित्याद्यत्र दाष्टान्तिकं निगमयत्तुत्तरमाह । तस्मादित्यादिना । ता-
दर्थ्यमर्थपरत्वं तथाप्य वाच्यार्थं यद्व्याख्यायैव तात्पर्यं तस्य यद्व्याख्यायैव
इति च अत्र पुरुषाभिप्रायमात्रान्यथार्थत्वमित्यर्थः । अत्रार्थं इति
लक्षणं स्पष्टयति । न हीति । विचारार्थं उपपन्नहरति । तस्मादिति । विचार-
वृत्तस्यापि कर्मणो मोक्षारम्भकत्वाद्यभावात्तद्व्याख्यायैव । मातृकर्मणां मोक्षा-
वर्तनं किन्तावतेतत्राद्यत्र ब्राह्मणारम्भं निगमयति । अत इति ।

ब्राह्मणारम्भमेव प्रतिपाद्य तद्व्याख्यायैव व्याकरोति । अथेति ।
ब्राह्मणारम्भमभिप्रेक्ष्यतत्र मुमुक्षुः साक्षात् पूर्वनिर्दिष्टां कर्मां कर्म-

वल्कीरति होवाच आदावुक्तमश्वमेधदर्शनं । समष्टिव्यष्टि-
फलश्चाश्वमेधक्रतुर्ज्ञानसमुच्चितो वा केवलज्ञानसम्पादितो
वा । सर्वकर्मणां परा काष्ठा । भ्रूणहत्याश्वमेधाभ्यां न परं
पुण्यपापयोरिति हि स्मरन्ति । तेन हि समष्टीर्व्यष्टीश्च प्राप्नो-
ति । तत्र व्यष्टयो निर्ज्ञाता अण्डान्तरविषया अश्वमेधयाग-
फलभूताः । मृत्युरस्यात्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवती-
त्युक्तं । मृत्युश्चाशनाया लक्षणो बुद्ध्यात्मा समष्टिः प्रथमजो
वायुः सूत्रं सत्यं हिरण्यगर्भः । तस्य व्याकृतो विषयो

यति । तामवतारयितुमश्वमेधस्वरूपं तत्फलं च विभज्य दर्शयति । आटा-
विति । क्रतुरुक्त इति पूर्वेण सम्बन्धः । क्रतोर्द्वैविध्यमाह । ज्ञानेति ।
अश्वमेधस्य द्विधा विभक्तस्य सर्वकर्मोत्कर्षमुद्गिरति । सर्वकर्मणामिति । तस्य
पुण्यश्रेष्ठत्वे मानमाह । भ्रूणहत्येति । समष्टिव्यष्टिफलश्चेत्युक्तं स्पष्टयति ।
तेनेति । अश्वमेधेन सहकारिज्ञानाभावेन समष्टीः समनुगतरूपा व्यष्टीश्च
व्यावृत्तरूपा देवताः प्राप्नोतीत्यर्थः । काः पुनर्व्यष्टयो विषय्यन्ते तत्राह ।
तत्रेति । अग्निरादित्यो वायुरित्याद्या व्यष्टयो देवताः । सोऽग्निरभव-
दित्यादिवण्डान्तर्वृत्तिन्योऽश्वमेधफलभूता दर्शिता इत्यर्थः । का तर्हि सम-
ष्टिर्देवतेत्युक्ते तत्रैवोक्तं स्मारयति । मृत्युरिति । तामेव समष्टिरूपां दे-
वतां प्रपञ्चयितुमिदं ब्राह्मणमिति वक्तुं पातनिकां करोति । मृत्यु-
श्चेति । प्राणात्मकबुद्धिधर्मोऽशनायाः कथं मृत्योर्लक्षणं तत्राह । बुद्ध्या-
त्मेति । तर्हि बुद्धेर्व्यष्टित्वान्मृत्युरपि तथा स्यादित्याशङ्क्याह । समष्टिरिति ।
प्रागेव व्यष्ट्युत्पत्तेरुत्पत्तत्वेन समष्टित्वं साधयति । प्रथमज इति । सर्वा-
श्रयत्वं दर्शयति सूत्रमिति । तत्र वायुर्वै गौतमेतयादि वाक्यं प्रमाण-
मिति सूचयति । वायुरिति । तथापि कथं प्रथमजत्वं भूतानां प्रथमसु-

यदात्मकं सर्वं द्वैतैकत्वं यः सर्वभूतान्तरात्मा निष्कममूर्तर-
 सा यदाश्रितानि सर्वभूतकर्माणि यः कर्मणां कर्मसम्यग्ज्ञा-
 नाच्च विज्ञानानां परा गतिः परं फलं । तस्य कियान्गोचरः
 कियती व्याप्तिः सर्वतः परिमण्डलोभूता सा वक्तव्या ।
 तस्यामुक्तायां सर्वः संसारो बन्धगोचर उक्तो भवति । तस्य
 च समष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रदर्शनार्थमाख्यायिका-
 मात्मनो वृत्तां प्रकुरुते । तेन च प्रतिवादिबुद्धिं व्यामोहयिष्या-
 भीति मन्यते ।

‘वृषत्तेरित्यागङ्गाह । सतप्रमिति । हिरण्यगर्भस्योक्तनञ्णत्वे ऽपि क्रिमादातं
 न्यतरोरित्यागङ्गाह । हिरण्यगर्भ इति । जगदेव समष्टिव्यष्टिरूपं न
 स्त्वमित्यागङ्गाह । यदात्मकमिति । द्वैतं व्यष्टिरूपमेकात्मं समष्टिरूप
 तत्त्वार्थं यदात्मकं तस्येति सम्बन्धः । तस्योक्तप्रमाणत्वं प्रकटयति । यः स-
 र्वेति । विज्ञानात्मानं व्यावर्त्तयति । निष्प्रमिति । तस्य ऐश्वर्यमस्ति इत्य-
 नुसृत्याह । धर्ममूर्तेति । तस्य साधनाश्रयत्वं दर्शयति । यदाश्रितानोति ।
 नस्यैव फलान्श्रयत्वमाह । यः कर्मणामिति । परा गतिरित्यस्यैव व्याख्यानं
 परं फलमिति । एतं भूमिकामारचयानन्तरद्वाङ्मयमनारयति । तस्येति ।
 मन्त्रमेव प्रकटयति । कियतीति । सर्वतः परितो मण्डलभावमासाद्य स्थि-
 तेति वाच्यं । ननु किमिति सा वक्तव्या । तस्य उक्तायामपि उक्तव्यसंसार-
 वशेषादाकाङ्क्षाविश्रान्त्यभावादत आह । तस्यामिति । इयान् बन्धो नाधि-
 को न्यूनो येतदन्यव्याच्चेदेन बन्धपरिणामपरिच्छेदाय कर्मफलव्याप्तिर-
 त्त्वोच्यते तत्परिच्छेदश्च वैराग्यद्वारा मुक्तिहेतुरिति भावः । ब्राह्मणस्यैव
 प्रवृत्तावपि किमिति भज्युः स्वस्य पूर्वनिर्दृष्टां कथामाहेत्यागङ्गाह ।
 तस्य चेति । समष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रदर्शनेन वा किं स्यात्तटाह ।
 तेन चेति ।

मद्रेषु चरकाः पर्यत्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य
गृहानैम तस्यासीदुहिता गन्धर्वगृहीता तम-
पृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सु धन्वाऽऽङ्गिरस
इति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क
पारिक्षिता अभवन्निति क पारिक्षिता अभवन् स

मद्रेषु मद्रा नाम जनपदास्तेषु चरका अध्ययनार्थं
व्रतचरणाचरका अध्यय्यवो वा पर्यत्रजाम पर्यटितवन्त-
स्ते पतञ्चलस्य ते वयं पर्यटन्तः पतञ्चलस्य नामतः काप्यस्य
कपिगोत्रस्य गृहानैम गतवन्तः । तस्या सीदुहिता गन्धर्वगृ-
हीता गन्धर्वेणामानुषेण सत्तुन केनचिदाविष्टः । गन्धर्वो वा
धिष्योऽग्निर्ऋत्विग्देवता विशिष्टविज्ञानत्वादवसीयते । न हि
सत्त्वमात्रस्येदृशं विज्ञानमुपपद्यते । त सर्व्वे वयं परिवारिताः
सन्तोऽपृच्छाम कोऽसीति कस्त्वमसि किं नामा किंसतत्त्वः ।
सोऽब्रवीद्गन्धर्वः सुधन्वा नामत आङ्गिरसो गोत्रतः । तं
यदा यस्मिन्काले लोकानामन्तान्पर्य्यवसानान्यपृच्छामा-
थैनं गन्धर्वमब्रूम भुवनकोशपरिमाणज्ञानाय प्रवृत्तेषु सर्व्वे-

इति मन्यते भुञ्जु रति शेषः । जल्पे परम्पराजयेनात्मजयस्येष्टत्वादि-
तार्थः । धिष्यत्वमग्नेरूपास्यत्वं । अग्निर्वै देवानां ह्योतेति श्रुतिमाह-
तग्राह । ऋत्विगिति । यथोक्तं गन्धर्वशब्दार्थं सङ्ग्रहलिङ्गमाह । विशि-
ष्टेति । तस्यान्यथासिद्धिं दूषयति । न ह्येति । अष्टैनमित्यादेरर्थं विदु-
ष्योति । भुवनेति । भवत्वेवं गन्धर्वं प्रति भवतः प्रश्नस्यार्थापि किमायातं
तदाह । स चेति । तेन गन्धर्व्ववचनेनेति यावत् । दिव्येभ्यो गन्धर्वेभ्यः

त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क पारिचिता अभ-
वन्निति ॥ १ ॥

स होवाचोवाच वै सोऽगच्छन्वै ते तद्यत्वाश्वमेध
याजिनो गच्छन्तीति क न्वश्वमेधयाजिनो गच्छ-

प्रात्मानं श्लाघयन्तः पृष्ठवन्तो वयं कथं क पारिचिता अभ-
वन्निति । स च गन्धर्वः सर्वमस्मभ्यमब्रवीत् । तेन दिव्येभ्यो
मया लब्धं ज्ञानं । तत्तव नास्त्यतो निगृहीतोऽमीत्यभिप्रायः ।
सोऽहं विद्यासम्पन्नो लब्धागमो गन्धर्वात् त्वा त्वां पृच्छामि
याज्ञवल्क्यं । क पारिचिता अभवन् तत् त्वं किं जानासि हे
याज्ञवल्क्य कथय पृच्छामि । क पारिचिता अभवन्निति । ? ।

स होवाच याज्ञवल्क्यः उवाच वै सः । वै शब्दः स्मरणार्थः ।
उवाच वै स गन्धर्वस्तुभ्यं । अगच्छन्वै ते पारिचितास्तत्तत्र
क यत्र यस्मिन्श्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति निर्णीते, प्रश्न

सकाशादितेप्रवत् । एतज्ज्ञानाभावे त्वज्ञानमप्रतिभाद्विहित्यप्रतिज्ञाहानि-
चेत्तत्राह । अत इति । मष्टुरभिप्रायमुक्त्वा मन्त्राक्षराणि व्याचष्टे । सोऽ-
हमिति । प्रथमा तावत्क पारिचिता अभवन्नित्युक्तिर्गन्धर्वमन्त्रार्थः । द्वितीया
तवात्तुरूपप्रतिवचनार्थः । यो हि क पारिचिता अभवन्निति मन्त्रो गन्धर्वं
प्रति कृतस्तस्य प्रत्युक्तिं सर्वां सोऽस्मभ्यमब्रवीदिति तत्र विवक्ष्यते । तृतीया
तु मुनिं प्रति मन्त्रार्थेति विभागः ॥ १ ॥

अज्ञानादिनिघट्टं प्रपरिहरन्नुत्तरमाह । स होवाचेति । स्मरणार्थो
गन्धर्वास्तवस्य ज्ञानस्येति शेषः । विमुखाचेत्प्रमेक्षायासाह । गच्छन्निति ।
अहोरात्रं आदित्यरथगत्या यावानुपन्या मितस्तावान्देशो दातिंश्च णि-

न्तीति द्वात्रिंशत् वै देवरथाङ्गान्ययं लोकस्तत्
समन्तं पृथिवो द्विस्तावत्पर्य्येति तात्समन्तं
पृथिवो द्विस्तावत्समुद्रः पर्य्येति तद्यावतो क्षुरस्य

आह । क्व नु कस्मिन्नश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । तेषां गति-
विवक्षया भुवनकोशपरिमाणमाह । द्वात्रिंशत् वै द्वेऽधिके
त्रिंशत् वै देवरथाङ्गानि देव आदित्यस्तस्य रथो देवरथ-
स्तस्य रथस्य गथाङ्गा यावत्परिच्छिद्यते देशपरिमाणं तद्देव-
रथाङ्गं तद्द्वात्रिंशद्गुणितं देवरथाङ्गानि तावत्परिमाणी-
यं लोको लोकालोकगिरिणा परिक्षिप्तः । यत्र वैराजं श-
रीरं यत्र च कर्मफलोपभोगः प्राणिनां स एष लोक एतावा-
ल्लोकोऽतः परमलोकस्तं लोकं समन्तं समन्ततो लोकविस्ता-
राद्विगुणपरिमाणविस्तारेण परिमाणेन तं लोकं परिक्षिप्ता
पर्य्येति पृथिवो । तां पृथिवीं तथैव समन्तं द्विस्तावद्विगु-
णेन परिमाणेन समुद्रः पर्य्येति यं घनोदमाचक्षते पौरा-
णिकाः । तत्राण्डकपालयोर्विवरपरिमाणमुच्यते । येन

स्वात्किरणव्यप्तं । स च चन्द्रांश्च यात्रेन देशेन साकं पृथिवीं स्मृतं तदा-
च्यते । रविचन्द्रमणोर्यात्रान्मयूखैरवसास्यते । समुद्रसरिच्छिन्ना तावती पृ-
थिवी स्मृतेतत्राह । द्वात्रिंशत्मितरादिना । अयं लोक इत्युक्तार्थमाह ।
तावदिति । तत्र लोकानां विभजते । यवेति । उक्तं लोकमनूद्यावशिष्ट-
स्यालोकत्वमाह । एतावानिति । मतीकभादय व्यचष्टे । लोकमितरादिना ।
अन्यय दर्शयितुं तं लोकमिति पुनरुक्तिः । तत्र पौराणिकसम्प्रतिमाह ।
रघुनोदमिति । उक्तं हि । अण्डस्यास्य समन्तात् सन्निविष्टोऽस्मृतोदधिः ।

धारा यावद्वा मज्जिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाश-
स्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छन्तान्या-
युरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्राशुमेधयाजिनो

विवरेण मार्गेण वह्निर्निर्गच्छन्तो व्याप्नुवन्त्यश्वमेधयाजिनः ।
तत्र यावती यावत्परिमाणा क्षुरस्य धारा अथ यावद्वा
सौक्ष्मरेण युक्तं मज्जिकायाः पत्रं तावांस्तावत्परिमाणोऽन्तरेण
मध्ये कपालयोराकाशश्छिद्रं तनाकाशेनेत्येतत्तान्पा-
रिञ्चितानश्वमेधयाजिनः प्राप्तानिन्द्रः परमेश्वरो योऽश्वमे-
धेऽग्निश्चितः सुपर्णो यद्विषयं दर्शनमुक्तं तस्य प्राचो दिक्
शिर इत्यादिना सुपर्णः पक्षो भूत्वा पक्षपुच्छाद्यात्मकः सुपर्णो
भूत्वा वायवे प्रायच्छन्मूर्त्तत्वात्तान्स्यात्मनो गतिस्तत्रेति ।
तान् पारिञ्चितान् वायुरात्मनि धित्वा स्थापयित्वा स्वात्मभूता-
न् कृत्वा तत्र तस्मिन् अगमयत् । क । यत्र पूर्वोऽतिक्रान्ता-
पारोक्षिता अश्वमेधयाजिनोऽभवन्निति । एवमिव वै । एव
सैव स गन्धर्वो वायुमेव प्रणय स पारोक्षितानां गतिः । समा-

समन्ताद्दुष्पनतोयेन धार्यमाणः स तिष्ठतीति । तत्रावतोत्प्रादेस्तात्पर्यमाह ।
तत्रेति । लोकादियरिमाणे यथोक्तेरेतया स्थिते कर्तुमिति यावत् । कपाल-
विवरस्यानुपयुक्तत्वात्किन्तत्परिमाणचिन्तयेत्प्राणद्वाराह । येनेति । व्यञ्जा-
रभूभिः सप्तस्यः । परमात्मानं व्यावर्त्तयति । योऽश्वमेध इति । सुपर्ण-
शब्दस्य श्वेतनाडस्य नाद्विषयं चित्तोऽप्यो पश्यति दर्शयति । यद्विषयमिति ।
चक्रार्थं पद्ममुबदति । सुपर्ण इति । भूत्वेतदस्यार्थमाह । पक्षेति । ननु चि-
तत्रोऽग्निरगृह्णाद्द्विदश्वमेधयाजिनं गृह्णीत्वा स्वर्गमेव गच्छतु किमिति तावत्वायवे

ऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशंस तस्मा-
द्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति
य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥
इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

साऽऽख्यायिका तन्निवृत्तत्वे प्रमाख्यायिकातोऽपस्त्य स्वेन
श्रुतिरूपेणैवाचष्टेऽस्माभ्यम् । यस्माद्वायुः स्थावरजङ्गमानां भू-
तानामन्तरात्मा वहिश्च स एव तस्मादध्यात्माधिभूताधिदैव-
भावेन विविधा या अष्टिव्याप्तिः स वायुरेव । तथा समा
अष्टिः केवलेन सूत्रात्मना वायुरेव । एवं वायुमात्मानं स-
मष्टिव्यष्टिरूपात्मकत्वेनोपगच्छति । य एवं वेद तस्य किं फ-
लमित्याह । अत्र पुनर्मृत्युं जयति सकृन्मृत्वा पुनर्न म्रि-
यते । तत आत्मनः प्रश्ननिर्णयाद् भुज्युर्लाह्यायनिरुपर-
राम ॥ २ ॥ इति श्रीमद्वृहदारण्यके पञ्चमे प्रपाठके तृ-
तीयब्राह्मणभाष्यम् ॥ ॥

प्रशच्छति तत्राह । मूर्तत्वादिति । आत्मनश्चित्तस्थानेरिति यावत् ।
तत्रैव त्वण्डाद्वाङ्मादेशोक्तिरिति युक्तम् । वायवे प्रदानमिति शेषः । आख्या-
यिकासमाप्ताविति शब्दः । परितो दुरितं क्षीयते येन स परिजिद्वत्
मेधस्तद्याजिन पारिजितास्तेषां गतिं वायुमिति सम्बन्धः । सुनिश्चये व-
र्त्तमाने कथमाख्यायिकासमाप्तिस्तत्राह । समाप्तेति । वायुप्रशंसायां
हेतुमाह । यस्मादिति । किं पुनर्योक्तवायुतत्त्वविज्ञानेफलं तदाह ।
एवमिति ॥ २ ॥ इति वृहदारण्यकपञ्चमप्रपाठकभाष्ये कायां तृतीयं
भुज्युर्ब्राह्मणम् ।

अथ हैनमुषस्तथाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति

अथ हैनमुषस्तथाक्रायणः पप्रच्छ पुण्यपापप्रयुक्तैर्ग्रहा-
तिग्रहैर्गृहीतः पुनः पुनर्ग्रहातिग्रहांस्त्यजन्नुपाददत्तं सर-
तीत्युक्तम् । पुण्यस्य च पर उत्कर्षो व्याख्यातो व्याकृतविषयः
समष्टिर्यष्टिरूपवैतैकत्वात्प्राप्तिः । यस्तु ग्रहातिग्रहैर्ग्रस्तः
संसरति सोऽस्ति नास्त्यस्तित्वे च किं लक्षण इत्यात्मन
एवं विवेकावगमायोषस्तप्रश्न आरभ्यते । तस्य च निरुपाधि-
स्वरूपस्य क्रियाकारकविनिर्मुक्तत्वभावस्याधिगमाद्यथोक्तादभ्य-
नाहिमुच्ये सप्रयोजकात् । आख्यायिकासम्बन्धस्तु प्रसिद्धः ।
अथ ह एनं प्रकृतं याज्ञवल्क्यं उषस्तो नामतश्चक्रस्यापत्यं

ब्राह्मणान्तरमतारयति । अथेति । तस्यापुनरुक्तमर्थं वक्तुमार्त्त-
भागप्रश्ने वृत्तं कीर्तयति । पुण्येति । भुज्यप्रश्नान्ते सिद्धमर्थमनुद्भवति ।
पुण्यस्य चेति । नामरूपाभ्या व्याकृतं जगद्भिरण्यगर्भात्मकं तद्विषयमुत्कर्षं
विगिनष्टि । समष्टीति । कथं यथोक्तोत्कर्षस्य पुण्यकर्मफलत्वं तत्राह ।
वैतेति । सम्प्रान्तरब्राह्मणस्य विषयं दर्शयति । अस्त्येति । साध्य-
मिक्तानामन्येषाञ्चाद्यो विवादः किं लक्षणो देहादीनामन्यतमस्तेभ्यो वि-
लक्षणो वेति यावत् । इत्येवं विमृश्य ततो देहादित्यो विवेकेनाधिगमा-
येदं ब्राह्मणमिच्छात् । इत्यात्मन इति । विवेकाधिगमस्य भेदज्ञानवेना-
नर्थकरत्वमाशङ्क्य कहेलप्रश्नान्तरार्थं सङ्गृह्णाति । तस्य चेति । ब्राह्मण-
सम्बन्धमुक्त्वा आख्यायिकासम्बन्धमाह । आख्यायिकेत । विद्यास्तु यथा
सुखवबोधार्था च आख्यायिके वर्त्यः । भुज्यप्रश्ननिर्णयानन्तर्यं मथयद्दार्थः ।
स बोधनमापि सुखे कारणार्थम् । इष्टुरव्यवहितमित्युक्ते षटादिवदव्यवधानं
गौणमिति शङ्कते । यदिति । तन्निराकर्तुमपरोक्षादियुक्तम् । सख्यमेव

होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर-
रस्तं मे व्याचक्ष्व इत्येषत आत्मा सर्वान्तरः
कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति

चाक्रायणः पप्रच्छ । यद्ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केनचिद्द्र-
ष्टुरपरोक्षादगौणम् । न श्रोत्रब्रह्मादिवत्किं तद्य आत्मा-
त्मशब्देन प्रत्यगात्मोच्यते । तत्रात्मशब्दस्य प्रसिद्धत्वात्सर्वस्याभ्य-
न्तरः सर्वान्तरो यद्यः शब्दाभ्यां प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति ।
तमात्मानं मे मह्यं व्याचक्ष्वेति विस्पष्टम् । शृङ्गे गृहीत्वा
यथा गां दर्शयति तथाऽऽचक्ष्व सोऽयमित्येवं कथयस्वेत्यर्थः ॥

एवमुक्तः प्रत्याह याज्ञवल्क्यः । एष ते तव आत्मा सर्वान्तरः
सर्वस्याभ्यन्तरः । सर्वविशेषणोपलक्षणार्थं सर्वान्तरः

द्रष्टृव्यवहितं स्वरूपं ब्रह्म । तथा च द्रष्टृधीनसिद्धत्वाभावात् स्वतोऽपरो-
क्षमित्यर्थः । श्रोत्रं ब्रह्म मनो ब्रह्मेत्यादि यथा गौणं न तथा गौणं द्र-
ष्टृव्यवहितं ब्रह्मद्वितीयत्वादित्याह । न श्रोत्रेति । उक्तमव्यवधानमाका-
ङ्क्षाद्वाराऽनन्तरवाक्येन साधयति । किन्तदित्यादिना । तस्य परिच्छिन्न-
त्वशङ्कां वारयति । सर्वस्येति । सर्वनामभ्यां प्रत्यग्ब्रह्म विशेष्यं समर्थते
इतरैस्तु शब्दैर्विशेषणानीति विभागमभिप्रेत्याह । यद्यः शब्दाभ्यामिति ।
इति रुच्यते इत्यनेन सम्बध्यते । इतिशब्दो द्वितीयः प्रश्नसमाप्तरर्थः ।
तमेव प्रश्नं विष्टेति । विस्पष्टमिति ।

तदर्थं वाक्यार्धान्वययोग्ये पृष्टे तत्प्रदर्शनाद्यं प्रत्युक्तिमधतारयति ।
एवमुक्त इति । सर्वान्तर इति विशेषोक्त्या प्रश्नस्य विशेषणान्तराणामना-
स्थापनाशङ्काह । सर्वविशेषणेति । एष सर्वान्तर इति भागस्यार्थं विष्टेति ।

स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त
 आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यानिति स त

ग्रहणम् । यत्साक्षादव्यवहितं अपरोक्षादगोचरं ब्रह्म बृहत्त-
 ममात्मा सर्वस्याभ्यन्तर एतैर्गुणैः समस्तैर्युक्त एषः । कोऽसौ
 तवात्मा योऽयं कार्यकरणसङ्घातस्तव । स येनात्मनात्मवा-
 न्स एष तवात्मा । तव कार्यकरणसङ्घातस्येत्यर्थः । तत्र पि-
 ण्डस्तस्याभ्यन्तरे लिङ्गात्मा करणसङ्घातस्तृतीयो यच्च सन्दि-
 ह्यमानस्तेषु कतमो मे ममात्मा सर्वान्तरस्त्वया विवक्षित
 इत्युक्तः । इतर आह यः प्राणेन मुखनासिकासञ्चारिणा
 प्राणिति प्राणचेष्टां करोति येन प्राणः प्रणीयत इत्यर्थः ।
 स ते तव कार्यकरणस्यात्मा विज्ञानमयः । समानमन्यत ।
 योऽपानेनापानिति व्यानेन व्यानित्तीति छान्दसन्देर्घ्यम् ।
 सर्वाः कार्यकरणसङ्घातगताः प्राणनादिचेष्टा दारुयन्त-

यदिति । एषश्चार्थं प्रश्नपूर्वकमाह । कोऽसाविति । आत्मशब्दार्थं
 विवक्षोति । योऽयमिति । येनेत्यत्र शब्दो द्रष्टव्यः । यद्यर्थं स्पष्टयति ।
 तवेति । प्रश्नान्तरमुपस्थाप्य प्रतिवक्ति । तत्वेत्यादिना । सर्वान्तरसाक्षात्-
 त्युक्ते सतीति यावत् । तृतीयो मातृषाक्षी प्रणीयते प्राणनविशिष्टः क्रियत
 इति यावत् । कथमेतावता सन्देहोऽप्याकृत इत्याशङ्क्य विवक्षितमनुमानं
 यक्तुं व्याप्तिमाह । सर्वा इति । या खल्वचेतनप्रवृत्तिः सा चेतनाधि-
 ष्ठानपूर्विका यथा रथादिपट्टतिरित्यर्थः । येन क्रियते सोऽस्तीति सम्बन्धः ।

आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति स त
आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ
गौरसावशु इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति यदेव

स्येव येन क्रियन्ते । न हि चेतनावदनर्थादितस्य दारुय-
न्तस्येव प्राणनादिचेष्टा विद्यन्ते । तस्माद्विज्ञानमयेनाधि-
ष्ठितविलक्षणेन दारुयन्तवप्राणनादिचेष्टां प्रतिपद्यते । तस्मा-
त्तोऽस्ति कार्यकरणसङ्घातविलक्षणे यश्चेष्टयति ॥ १ ॥

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा कश्चिदन्यथा प्रतिज्ञाय
पूर्वं पुनर्विप्रतिपन्नी ब्रूयादन्यथा असौ गौरसावशु यश्च-
लति धावतीति वा पूर्वं प्रत्यक्षं दर्शयामीति प्रतिज्ञाय प-
श्चाच्चलनादिलिङ्गैर्व्यपदिश्यत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं प्राणनादिलिङ्गै-
र्व्यपदिष्टं भवति त्वया । किं बहुना त्यक्त्वा गोदृष्ट्या नि-

दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं परिहरति । न हीति । सम्प्रत्यनुमानमवातरयति ।
तस्मादिति । विमता चेष्टा चेतनाधिष्ठानपूर्विका ऽचेतनप्रवृत्तिर्वाद्वादि-
चेष्टावदित्यर्थः प्रतिपद्यते । प्राणादीति शेषः । अनुमानफलमाह । त-
त्कालोऽस्तीति । चेष्टयति कार्यकरणसङ्घातमिति शेषः । १ ।

प्रश्नप्रतिपन्नयोरनु रूपत्वमाशङ्कते । स होवाचेति । दृष्टान्तमेव स्पष्ट-
यति । असावित्यादिना । प्रत्यक्षं गामश्वं वा दर्शयामीति पूर्व्वं प्रति-
ज्ञाय पश्चाद्यश्चलत्यसौ गौर्योवा धावति सोऽश्व इति चलनादिलिङ्गैर्व्यपदि-
श्यादिति व्यपदिश्यत इति । एवमेव ब्रह्मप्रत्यक्षं दर्शयामीति सत्प्रश्नानुसारेण
प्रतिज्ञाय प्राणनादिलिङ्गैर्व्यपदिश्यत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं प्रतिज्ञाहानिरनवधेयवचनता स्या-

साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे
व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञ-
वल्क्य सर्वान्तरः ॥

मित्तं व्याजम् । यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्-
न्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेतीतर आह । यथा मया प्रथमं प्रति-
ज्ञातस्तव आत्मा एवंलक्षण इति तां प्रतिज्ञामनुवर्त्त एव ।
तत्तथैव यथोक्तं मया । यत्पुनरुक्तं तमात्मानं घटादिव-
द्विषयीकुरु इति । तदशक्यत्वाच्च क्रियते । कस्मात्पुनस्तद-
शक्यमित्याह । वस्तुस्वाभाव्यात् । किं पुनस्तद्वस्तुस्वाभाव्यम् ।
दृष्ट्यादिकर्तृत्वम् । दृष्टेर्द्रष्टा ह्यात्मा । दृष्टिरिति द्विविधा
भवति लौकिकी पारमार्थिकी चेति । तत्र लौकिकी चक्षुः-
संयुक्तान्तःकरणवृत्तिः । सा क्रियते इति जायते विन-

दित्वर्थः । प्रतिज्ञा प्रज्ञावस्तुषर्त्तव्यौ । बुद्धिपूर्वकारिणेति फलितमाह । किं
सङ्गनेति । प्रत्युक्तितात्पर्यमाह । यथेति । प्रतिज्ञानुवर्त्तनमेवामिनयति ।
तत्तथेति । कतमो याज्ञवल्केत्यादिप्रश्नस्य तात्पर्यमाह । यत्पुनरिति । न
दृष्टेरित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं वदन्नुत्तरमाह । तदशक्यत्वादिति । आत्मनो
वस्तुत्वादृष्टादिवद्विषयीकरणं नाशक्यमिति शङ्कते । कस्मादिति । वस्तुस्वरूप-
मनुसृत्य परिहरति । आह्वेति । घटादेरपि तर्हि वस्तुस्वाभाव्यानां भूद्विष-
यीकरणमिति सन्धानः शङ्कते । किं पुनरिति । दृष्ट्यादिषाक्षित्वं वस्तुस्वाभाव्यं
ततश्चाप्रियत्वम् । न चैवं वस्तुस्वाभाव्यं घटादेरस्तीत्युत्तरमाह । दृष्टेरि-
ति । दृष्ट्यादिषाक्षिणोऽपि दृष्टिविषयत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । दृष्टिरि-
ति । यथा प्रदीपो लौकिकज्ञानेन प्रकाश्यो न स्वप्रकाशकं ज्ञानं प्रकाशयति
तथा दृष्टिमाक्षी दृष्ट्या न प्रकाश्यत इत्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टैव नास्तीति सौगता-

न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येन् श्रुतेः श्रोतारः शृणुयात्

श्रुति च । या त्वात्मनो दृष्टिरग्न्युष्णप्रकाशादिवत्ता च द्रष्टुः
स्वरूपत्वान्न जायते न विनश्यति च । सा क्रियमाणयोपाधि-
भूतया संस्पृष्टेवेति अपदिश्यते । द्रष्टेति भेदवच्च द्रष्टुर्दृष्टे-
रिति च । यासौ लौकिकी दृष्टिश्चक्षुर्द्वारा रूपोपरता जाय-
मानेव नित्ययाऽऽत्मदृष्ट्या संस्पृष्टेव तत्प्रतिच्छाया तथा व्या-
प्तैव जायते तथा विनश्यति च तेनोपचर्यते द्रष्टा सदा पश्य-
न्नपि पश्यति न पश्यति चेति ।

न तु पुनर्द्रष्टुर्दृष्टेः कदाचिदप्यन्यथात्वं । तथा च
वक्ष्यति षष्ठे । ध्यायतोव लेलायतीव । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्वि-
परिलोपो विद्यत इति च । तमिममर्थमाह । लौकिकी

ज्ञानप्रत्याह । दृष्टिरिति । लौकिकी व्याचष्टे । तत्वेति । पारमार्थिकी
दृष्टिं व्याकरोति । या त्विति । नन्वात्मा नित्यदृष्टिस्वभावश्चेत्कथं द्रष्टे-
त्यादिव्यपदेशः । सिद्धयति तत्वाह । सा क्रियमाणयेति । साध्यबुद्धिस्तद्व-
त्तिष्ठन् कर्तृत्वं क्रियात्वञ्चाध्यात्मिकं नित्यदृष्ट्युपे व्यपह्रियत इत्यर्थः ।
आत्मनो नित्यदृष्टिः स्वभावत्वे कथं पश्यति न पश्यति चेति काचित्को
व्यवहार इत्याशङ्क्याह । याऽसाविति । या बहुविशेषणा लौकिकी दृष्टि-
रसौ तत्प्रतिच्छायेति सम्बन्धः । तयां तत्प्रतिच्छायाया व्याप्तैवेति यावत् ।

किमित्यौपचारिको व्यपदेशो मुख्यस्तु किञ्चस्यादित्याशङ्क्याह । न
त्विति । दृष्टेर्वस्तुतो न विक्रियावत्त्वमित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति । तथा
चेति । उक्तेऽर्थे न दृष्टेरित्यादिश्रुतिमवतार्य व्याचष्टे । तमिममित्या
दिना । उक्तमेव प्रपञ्चयति । योऽसाविति । न दृष्टेरित्यादिवाक्यार्थः

न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विजातेर्विज्ञातारं
विजानीयाः ।

दृष्टेः कर्मभूताया द्रष्टारं स्वकीयया नित्यया दृष्ट्या व्याप्ता-
रं न पश्येः । यासी लौकिकी दृष्टिः कर्मभूता सा रूपे-
परक्ता रूपाभिव्यञ्जिका नात्मानं स्वात्मनो व्याप्तारं मतेर्म-
नोवृत्तेः केवलाया व्याप्तारं प्रत्यक्षं व्याप्नोति । तस्मात्तं प्रत्य-
गात्मानं दृष्टेर्द्रष्टारं न पश्येः । तथा श्रुतेः श्रोतारं न शृणु-
थाः । तथा मतेर्मनोवृत्तेः केवलाया व्याप्तारं न मन्वीथाः ।
तथा विजातेः केवलाया बुद्धिवृत्तेर्व्याप्तारं न विजानीयाः ।
एष वस्तुनः स्वभावोऽतो नैव दर्शयितुं शक्यते गवादिवत् ।
न दृष्टेर्द्रष्टारमित्यत्राचराण्यन्यथा व्याचक्षते केचित् । न
दृष्टेर्द्रष्टारं दृष्टेः कर्त्तारं दृष्टिभेदमकृत्वा दृष्टिमात्रस्य
कर्त्तारं न पश्येरिति । दृष्टेरिति कर्मणि पठौ । सा दृष्टिः

निगमयति । तस्मै इति । उक्तन्यायसुत्तर वाक्येषुतिदिशति । तथेति ।
उक्तं वस्तुस्वाभाव्यसुरसंज्ञतत्र फलितमाह । एष इति । न दृष्टेरित्यत्र स्वपक्ष-
सङ्गा भर्तृप्रपञ्चपक्षमाह । न दृष्टेरिति । कथमचराणामन्यथा व्याख्येत्याशङ्क्य
तद्दिष्टमचरार्थज्ञाह न दृष्टेरिति । इतिशब्दो व्याचक्षते इत्यनेन सम्बध्यते ।
यत्वं व्याकुर्वतामभिप्रायमाह । दृष्टेरिति । कर्मणि पठौमेव स्फुटयति ।
सा दृष्टिरिति । पठौ व्याख्याय ततो द्वितीयां व्याचष्टे । द्रष्टारमितीति ।
पटार्थसङ्गा वाक्यार्थमाह । तेनेति । उक्तं परकीयव्याख्यां दूषयति ।
तत्रेति । दृष्टकर्तृत्वविषयायां तजन्तेनैव तत्तिष्ठे पठौ निरर्थिकेत्यर्थः ।
उक्तं पुनर्व्याख्यातारो यथोक्तदोषं न पश्यन्ति तत्राह । पश्यताञ्चेति ।

क्रियमाणां घटवत्कर्म भवति । द्रष्टारमिति तृजन्तेन द्रष्टृ-
 दृष्टिकर्तृत्वमाचष्टे । तेनासौ दृष्टेर्द्रष्टा दृष्टेः कर्त्तेति व्या-
 ख्यातृणामभिप्रायः । तत्र दृष्टेरिति षष्ठ्यन्तेन दृष्टिग्रहणं
 निरर्थकमिति दोषं न पश्यन्ति । पश्यतां वा पुनरुक्तम-
 सारः । प्रमादपाठ इति वानादरः । कथं पुनराधिकारं
 तृजन्तेनैव दृष्टिकर्तृत्वस्य सिद्धत्वात् दृष्टेरिति निरर्थकम् ।
 तदा द्रष्टारं न पश्येरित्येतावदेव वक्तव्यम् । यस्माद्धातोः
 परंस्तृच्छ्रूयते । तद्धात्वर्थकर्त्तरि हि तृच् स्मर्यते । गन्तारं
 भेत्तारं वा नयतीत्येतावन्नेव हि शब्दः प्रयुज्यते । न तु
 गन्तेर्गन्तारं भिदेर्भेत्तारमित्यसत्यर्थविशेषे प्रयोक्तव्यः । न चा-
 र्थवादत्वेन हातव्यं सत्यां गतौ न च प्रमादपाठः । स-
 र्व्वेषामविगानात् । तस्मादग्राख्यातृणामेव बुद्धिदौर्बल्यं ना-
 ध्येत्प्रमादः ।

षष्ठीनैरर्थक्यं । प्रागुक्तमाकाङ्क्षाद्वारा समर्थयते । कथमित्यादिना । क्रिय-
 त्तर्हीहार्थवदित्याशङ्क्याह । तदेति । तत्र हेतुमाह । यस्मादिति ।
 क्रिया धात्वर्थः । कर्त्ता प्रत्ययार्थः । तथा चैकेनैव पदेनोभयलाभात्पृथ-
 क्रियाग्रहणमनर्थकमित्यर्थः । दृष्टेरित्यस्यानर्थकत्वं दृष्टान्तेन साधयति ।
 गन्तारमित्यादिना । अर्थवादत्वेन तर्हीदिमुपयातमित्याशङ्क्याह । न
 चेति । विधिशेषत्वभावादसदुक्तनीतया सार्थवत्त्वसम्भवादित्यर्थः । अप्र-
 परपक्षे निरर्थकमेवेदं पदं प्रमादात् पठितमिति चेन्नेत्याह । न चेति ।
 सर्व्वेषां काण्वमाध्यन्दिनानामिति यावत् । कथं तर्हीदं पदमनर्थकमिति
 परेषां प्रतीतिस्तत्राह । तस्मादिति ।

यस्य त आत्मा सर्वान्तर्गतोऽन्यदात्तं ततो चो-
पस्तथाक्रायण उपरगम ॥ २ ॥ चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

यथा त्वष्ठाभिर्व्याख्यातं लोन्तिरदृष्टेर्विनिश्चयः नित्य-
द्विविधं प्राप्ता प्रदर्शयितव्यः । तथा कर्मकर्मविशेष-
त्वेन दृष्टिशब्दस्य हिः प्रयोग उपपन्नः । आत्मरूपनिर्धार-
णाय । न हि दृष्टुर्दृष्टेरिति च प्रदेगान्तरात्प्राप्तमेव एक-
वाक्यतोपपन्ना भवति । तथा चतुर्थं पश्यन्ति श्रौतमिदं
श्रुतमिति श्रुत्यन्तरैकवाक्यतोपपन्ना । न्यायार्थमेव द्वा-
लनो नित्यत्वमुपपद्यते विक्रियाभावे । विक्रियापनं नित्य-
मिति च विप्रतिपिदम् । ध्यायतीत्येतादृशं न हि दृ-
ष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते । एष नित्यो मणिमा ब्राह्मण-
स्येति च श्रुत्यन्तराख्यन्यथा न गच्छन्ति । ननु दृष्टा श्रौता

कथं पुनर्भवतामपि एवेदंरूपादानमुपपत्ते तन्माह । यदातिथि ।
प्रदर्शयितव्यपटादुपरिष्ठादिति गच्छो दृष्टव्यः । कर्तृत्वविशेषपक्षेन
साक्षिमात्रसमर्पकत्वेनेति यावत् । तत्समर्पणमिति श्रुतोपपद्यते तन्माह ।
प्राप्तेति । दृष्ट्यादिमाद्यप्राप्ता न तद्विषय इति तत्समर्पणनिवृत्त्यर्थं सा-
क्ष्यादिमर्पणमित्यर्थः । प्राप्ता मित्यदृष्टिभावो न एवमाद्या दृष्टेर्विषय
इत्येव चेन्न दृष्टेरित्यादिवाक्यस्यार्थः कदा न हीतप्रादिनाऽस्यैकशब्दत्वं सि-
द्धयति । तस्माद्यथोक्तार्थमेव न दृष्टेरित्यादिवाक्यस्येत्याह । न हीति ।
प्राप्ता कूटस्थदृष्टिरित्यत्र तत्त्वकारश्रुतिं संवाटयति । तथा चेति । तस्य
कूटस्थदृष्टिरेवेत्यन्तरमाह । न्यायाच्चेति । तमेव न्यायं विप्रदयति ।
एवमेवेति । विप्रक्षे दोषमाह । विक्रियाप्यच्चेति । इत्यस्यात्मनो नास्ति विक्रिया-
प्यमित्याह । ध्यायतीत्येति । अन्यथा विक्रियाप्ये सतीति यावत् । अ-

अथ हैनं कक्षोलः कौपीतकेयः पप्रच्छ याज्ञ-

मन्ता विज्ञातेत्येवमादीन्यक्षराण्यात्मनोऽविक्रियत्वेन गच्छन्ती-
ति । न । यथा प्राप्तलौकिकवाक्यानुवादित्वात्तेषां । ना-
त्मत्वनिर्धारणार्थानि तानि । न दृष्टेर्द्रष्टारमित्येवमादीना-
मन्यार्थासम्भवाद्यथोक्तार्थपरत्वमवगम्यते । तस्मादनवबोधा-
देव हि विशेषणं परित्यक्तं दृष्टेरिति । एष तव आत्मा
सर्व्वैकृतेर्विशेषणैर्विशिष्टः । अत एतस्मादात्मन अन्यदार्त्तं
कार्य्यं वा शरीरं करणात्मकं वा लिङ्गमेतदेवैकमनात्तम-
विनाशि कूटस्थम् ततो ह्येषस्तच्चाक्रायण उपरराम ॥ २ ॥
इति श्रीमद्बृहदारण्यके पञ्चमे प्रपाठके चतुर्थब्राह्मण-
भाष्यम् ॥ ४ ॥

बन्धनं सप्रयोजकमुक्तं यश्च बद्धस्तस्याप्यस्तित्वमधिगतं

विक्रियत्वेऽपि श्रुतप्रक्षराण्युपपन्नानीति शङ्कते । नन्विति । न तेषां विरो-
धो दृष्टो दृष्ट्यादिकर्तृत्वमनुसृत्य प्रवृत्ते लौकिके वाक्ये तदर्थानुवादि-
त्वाद्भक्तश्रुतप्रक्षराणां स्वार्थे प्रमाण्याभावादिति परिहरति । नेत्या-
दिना । न दृष्टेरित्यादीन्यपि तर्हि श्रुतप्रक्षराणि न स्वार्थे प्रमाण्यानी-
त्याशङ्क्याह । न दृष्टेरिति । अन्योऽर्थो दृष्ट्यादिकर्त्ता यद्योक्तोऽर्थो दृष्ट्या-
दिसाक्षी द्रष्टृपदस्य साक्षिविषयत्वे सिद्धे दृष्टेरिति साक्षात्समर्पणात्तदर्थ-
वत्त्वोपपत्तिरित्युपसंहरति । तस्मादिति । पञ्चान्तरं निराकृत्य स्वपक्ष-
सुगपाद्यानन्तरं वाक्यं विमज्जते । एष इति । अन्यदार्त्तमिति विशेषण-
सामर्थ्यं सिद्धमर्थमाह । एतदेवेति । २ । इति श्रीमद्बृहदारण्यके पञ्च-
मप्रपाठके चतुर्थब्राह्मणटीकाया उपस्तब्राह्मणम् ।

ब्राह्मणत्वयर्थं सङ्गतिं वक्तुमनु वदति । बन्धनमिति । चतुर्थं ब्रा-
ह्मणार्थं सङ्गतिं । यश्चेति । उत्तरब्राह्मणतात्पर्य्यमाह । तस्मैति । उप-

वन्त्येति त्रैवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्वत् य
 व्यतिरिक्तत्वं च । तस्येदानीं ब्रह्मसाक्षात्प्राप्तं समग्रं
 साक्षात्ज्ञानं वक्तव्यमिति कर्त्तव्यं च आरभ्यते । अत एव एव
 कर्त्तव्यो नामतः कुपीतकदाप्यत्र 'प्राप्तिर्भवति' पदं वा
 भवत्येति त्रैवाचेति परीयत् । यदेव साक्षादपरोक्षाद्वत्
 च य आत्मा सर्वान्तरस्तु मे जायतेति । य इति
 वचनान्तरमुच्यते । याज्ञवल्कर आह । एव मे तत्राभा
 किमुपस्तकहोलाभ्यां एका आत्मा पटः किं वाभिवाया-
 क्मानो तुल्यलक्षणाविति । भिन्नाविति युक्तं प्रत्यक्षोपपन्नत्वं
 त्वोपपत्तेः । यद्विद्येक आत्मा उपस्तकहोलाभ्यामपि विवि-
 तस्तत्त्वेकेनेव प्रत्यक्षेनाधिगतत्वात्तद्विषयो द्वितीयप्रत्यक्षोपपन्न-
 स्यात् । नचाप्येवाद्यत्वं वाच्यम् । तस्मात्त्रिधावेतावाक्मानो
 ज्ञेयत्वं परमात्माख्याविति । केचिद्व्याचक्षते तत्र । तत्रेति
 सप्रधानलक्ष्यमद्वयत्वात् : । तस्येति द्वितीयमपरोक्षत्वादेः समोक्तिरिति
 निवृत्त्यर्थः । ब्रह्मसिद्धान्तस्यो नात्र प्रतिभाति किन्तु साक्षात्प्राप्तं
 शङ्कराह । यं द्वितीयेति । तं व्यावर्त्येति अर्थात् समानं । प्रत्यक्षोप-
 पन्नत्वं विमोक्षप्रदर्शनार्थं परावृत्तिरिति । किमुपमेति । तत्त्वं व्यप्यते
 दृष्टाति । भिन्नाविति । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । यद्वि-
 द्येति त्रैवाच । अर्थकं वाच्यं वस्तुपरं तत्त्वार्थसादो द्वितीयं वाच्यं नेतृ-
 त्वं । न चेति । द्वयोर्वाक्ययोस्तुल्यलक्षणत्वे फलितत्वात् । तस्य द्वि-
 त्वत्वाच्च वाच्यं ज्ञेयत्वं न धिक्करोति । द्वितीयं परमात्मानमित्यभिप्रेत्यत्र
 ज्ञेयत्वेति । ब्राह्मणद्वयेनार्थद्वयं विवक्षितमिति भर्तृपदद्वयस्यैव
 त्वात् । तत्रेति । प्रत्यक्षं प्रतिपन्नयोरैकव्युत्पत्तं नार्थभेदोऽस्तीत्यु-
 पपद्यति । एव त इति । तत्राप्यर्थभेदे काव्यव्युत्पत्तिरिति । न चेति ।

आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्षेत्येष त आत्मा
सर्वान्तरः ।

प्रतिज्ञानादेव त आत्मेति हि प्रतिवचने प्रतिज्ञातम् ।
न चैकस्य कार्यकरणसङ्घातस्य द्वावात्मानावुपपद्येते । एको
हि कार्यकरणसङ्घात एकेनात्मनात्मवान्न चोषस्त-
स्यान्यः क होलस्यान्यो जातितो भिन्न आत्मा भवति
द्वयोरगोणत्वात्मत्वसर्वान्तरत्वानुपपत्तेः । यद्येकमगोणं
ब्रह्म द्वयोरितरेणावश्यं गौणेन भवितव्यं तथात्मत्वं स-
र्वान्तरत्वं च विरुद्धत्वात्पदार्थानां यद्येकं सर्वान्तरं ब्रह्मा-
त्मा मुख्य इतरेणासर्वान्तरेणानात्मनाऽ मुख्येनावश्यं भवि-
तव्यं तस्मादेकस्यैव द्विःश्रवण विशेषविवक्षायां ॥

तदेवोपपादयति । एको होति । कार्यकरणसङ्घातभेदादात्मभेदमाश-
ङ्क्याह । *न चेति । जातितः स्वभावतोऽहमहमित्येकाकारणादित्यर्थः ।
इतश्च न तत्त्वभेद इत्याह । द्वयोरिति । तदेव स्फुटयति । यदोति ।
द्वयोर्मध्ये यद्येकं ब्रह्म गोण तदेतरेण गौणेनावश्यं भवितव्यं
तथात्मत्वादि यद्येकस्येष्टं तदेतरेणानात्मत्वादि कुतः स्यादिति
कुतः स्यादिति चेत्तत्राह । विरुद्धत्वादिति । उक्तोपपादनपूर्वकं
दि श्रवणस्याभिप्रायसाह । यदोत्या दिना । अनेकमुख्यत्वावस्थया
दुतः । रिच्छिन्नस्य षड्वदब्रह्मत्वादनात्मत्वाच्चैकमेव मुख्यं प्रत्य-
ग्भूत ब्रह्मेत्यर्थः । यदि जीवेश्वरभेदाभावात्प्रत्येकैर्नामभेदस्तर्हि
उत्तरतिरन्ये केनाशङ्क्याह । तस्मादिति ।

यत्तु पूर्वोक्तेन समानं द्वितीये प्रश्नान्तरं उक्तं ताव-
न्मात्रं पूर्वस्यैवानुवादस्तस्यैवानुक्तं कचिद्विधेपो वक्तव्य इति ।
कः पुनरसौ विशेष इत्युच्यते । पूर्वस्मिन्प्रश्ने अस्ति व्यतिरिक्त
आत्मा यस्यायं सप्रयोजको बन्ध उक्त इति । द्वितीये तु
तस्यैवात्मनोऽगनायादिसंसारधर्मातीतत्वं विशेष उच्यते ।
यद्विशेषपरिधानात्सन्नाससहितात्पूर्वोक्ताद्वन्धनाद्विमुच्यते त-
स्मात्प्रश्नप्रतिवचनयोरेव त आत्मैवमन्तयोस्तुत्यार्थतैव । न-
नु कथमेकस्यैवात्मनोऽगनायाद्यतीतत्वं वदत्वच्चेति विरुद्ध-
धर्मसमवायित्वमिति न परिहृतत्वान्नामरूपविकारकार्यकर-
णलक्षणसङ्घातोपाधिभेदसम्पर्कजनितभ्रान्तिमात्रं हि

तर्हि स एव विशेषो दर्शयितव्यो येन पुनरुक्तिरर्थयतीत्याशङ्क्याह ।
यत्त्विति । अनुक्तविशेषकथनार्थसक्तपरिमाणं निर्णेतुं उक्तानुशादयेदनुक्तो
विशेषस्तर्हि प्रदर्श्यतामिति पृच्छति । कः पुनरिति । बुभुक्षितं विशेषं
दर्शयति । उच्यते इति । इतिशब्दं क्रियापदेन सम्बध्यते । किमिदं
विशेषो निर्दिश्यते तत्राह । यद्विशेषेति । अर्थभेदासम्भवे कलितमरह ।
तस्मादिति । याऽगनायेत्यादिना तु विरक्षितविशेषोक्तिरिति शेषः । एक-
मेवात्मतत्त्वमधिकृत्य प्रश्नादितत्र चोदयति । नन्विति । विरुद्धधर्मवत्त्वा-
न्निधो भिन्नौ प्रश्नार्थावितेयतत् दूषयति । नेति । परिहृतत्वमेव प्रकट-
यति । नामरूपेति । तयर्विकारः कार्यकरणलक्षणः सङ्घात स एवोपा-
धिभेदस्तेन सम्पर्कस्तस्मिन्नह समाध्यासस्तेन जनिता भ्रान्तिरह कर्त्तृतत्रा-
द्या तावन्मात्रसंसारित्वमित्यनेकशो व्युत्पादितम् । तस्माच्चास्ति वस्तुतो
विरुद्धधर्मवत्त्वमित्यर्थः । किञ्च सविशेषत्वनिर्दिशेषत्वश्रुतयोर्विषयविभागो-
क्तिप्रसङ्गेन संसारित्वस्य भिद्यतात्वं सध्वन्नाज्ञानोऽवोचामेतत्राह ।
विरुद्धेति । कथं तर्हि विरुद्धधर्मवत्त्वमतीतिरित्याशङ्क्याह ।
यथेति । परेण पुरुषेणाज्ञानेन बाध्यारोपितैः सदेतद्विभिर्धनैर्विणिष्टा इति

संसारित्वमित्यसकृदवोचाम । विरुद्धश्रुतिव्याख्यानप्रसङ्गेन
च यथा रज्जुश्रुक्तिकागगणादयः सर्परजतमलिना भवन्ति प-
राध्यारोपितधर्मविशिष्टाः स्वतः केवला एव रज्जुश्रुक्तिकागग-
णादयः । न चैवं विरुद्धधर्मसमवायित्वे पदार्थानां कश्चन
विरोधो नामरूपोपाध्यस्त्वित्वे नैकमेवाद्वितीयम् । नेह नानास्ति
किञ्चनेति श्रुतयोर्विरुद्धोरन्निति चेन्न । सलिलफेनदृष्टान्ते न
परिहृतत्वान्मृदादिदृष्टान्तैश्च । यदा तु परमार्थदृष्ट्या पर-
मात्मतत्त्वात् श्रुत्यनुसारिभिरन्यत्वेन निरूप्यमाणे नामरूपे
मृदादिविकारवद्वस्त्वन्तरे तत्त्वतो न स्तः सलिलफेनघटादि-
विकारवदेव । तदा तदपेक्षयैकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति
किञ्चनेत्यादिपरमार्थदर्शनगोचरत्वं प्रति पद्यते ।

यावत् । स्वतश्चाध्यारोपेण विनेत्यर्थः । प्रतिभासतो विरुद्धधर्मवत्त्वेऽपि
क्षेत्रक्षेत्रयोर्भिन्नत्वाद्भिन्नार्थावेव प्रभाविता चेद्वेत्याह । न चैवमिति ।
निरुपाधिकरूपेणासंसारित्वं सोपाधिकरूपेण संसारित्वमित्यविरोध उक्तः ।
इदानीं सोपाध्युपगमे सद्भवत्वं एतस्मैव घटादेरुपाधित्वदृष्टेरिति शङ्कते ।
नामेति । सलिलातिरेकेण न सन्ति फेनादयो विकारा नापि मृदाद्यतिरे-
केण तद्विकाराः शरावादयः सन्तीति दृष्टान्ताख्यश्रुतिव्याख्यादिविद्यानामरूपपर-
चितकार्यकरणसङ्घातस्याविद्यामात्रत्वात्तस्याश्च विद्याया निरासाच्चैवमिति
परिहरति । नेत्यादिना । कार्यसत्त्वमभ्युपगम्योक्तेः इदानीं तदपि नि-
रूप्यमाणे नास्तीत्याह । यदा त्विति । नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुत-
नुसारिभिर्वस्तुदृष्ट्या निरूप्यमाणे नामरूपे परमात्मतत्त्वादित्यन्यत्वेन
यानिरूप्यमाणे तत्त्वतो वस्त्वन्तरे यदा तु न स्त इति सस्त्वन्तः । मृदादिवि-
कारवदित्युक्तं प्रकटयति । सलिलेति । तदा तत्परमात्मतत्त्वमपेक्ष्येति योज-
नीयः ।

कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽगनाया-
पिपासे गोकं मोक्षं जरां मृत्युमत्येति ।

यदा तु स्वाभाविक्याऽविद्यया ब्रह्मस्वरूप रज्जुशुक्तिकाग-
भनस्वरूपवदेव स्वेन रूपेण वर्त्तमानं केनचिदस्मृष्टस्वभाव-
भपि सत्तामरूपकृतकार्यं करणीपाधिभ्यो विवेकेन नावधार्यते
नामरूपोपाधिदृष्टिरेव च भवति स्वाभाविको तदा
सर्वोऽयं वस्वन्तरास्तित्वव्यवहारोऽस्ति चायन्मे दृष्टतो मिथ्या-
व्यवहारो येषां ब्रह्मतत्त्वादन्यत्वेन वस्तु विद्यते येषां च नास्ति
परमार्थत्वादिभिस्तु श्रुत्यनुसारेण निरूप्यमाणे वस्तुनि किं त-
त्त्वतोऽस्ति वस्तु किं वा नास्तीति ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं सर्वमव्य-
वहारशून्यमिति निर्धार्यते तेन न कश्चिद्विरोधः । न हि पर-
मार्थावधारणनिष्ठायां वस्वन्तरास्तित्वं प्रतिपद्यामहे । एक-

कदा तर्हि लौकिको व्याहार सत्त्वाह । यदा त्विति, अविद्यया
स्वाभाविक्या ब्रह्म यदोपाधिभ्यो विवेकेन नावधार्यते तदा लौकिको व्य-
वहारश्चेत्तर्हि विवेकिनां नासौ स्यादित्याशङ्क्याह । अस्ति चेति । भेद-
भानप्रयुक्तो व्यवहारो विवेकिनामविवेकिनाञ्च तुल्य एवायं वस्वन्तरास्ति-
त्वाभिनिवेशस्तु विवेकिनां नास्तीति विशेषः । ननु यथा प्रतिभासं वस्वन्तरं
परमार्थिकमेव किं न स्यात्तत्त्वाह । परमार्थेति किं द्वितीयं वस्तु तत्त्व-
तोऽस्ति किं वा नास्ति वस्तुनि निरूप्यमाणे सति श्रुत्यनुसारेण तत्त्वद-
र्शिमिरेकमेवाद्वितीयं ब्रह्माव्यवहार्यमिति निर्धार्यते तेन व्यवहारश्चा-
श्रयणेन भेदकतो मिथ्याव्यवहारस्तत्त्वदृष्ट्याश्रयणेन च तदभाविष्यत्वा-
श्लीयो व्यवहार इदुग्रभयविषयव्याहारसिद्धिरित्यर्थः । तत्र शास्त्रीयव्यव-

मेवाद्वितीयमनन्तरमवाह्यमिति श्रुतेः । न च नामरूपव्यवहार-
काले त्वविवेकिनां क्रियाकारकफलादिसंव्यवहारो नास्तीति
प्रतिषिध्यते । तस्माद् ज्ञानाज्ञानेऽपेक्ष्य सवः संव्यवहारः शा-
स्त्रीयो लौकिकश्च । अतो न काचन विरोधाशङ्का । सर्ववादि-
नामप्यपरिहाय्यः परमार्थसंव्यवहारकृत्तौ व्यवहारः । तत्र
परमार्थात्मस्वरूपमपेक्ष्य प्रश्नः पुनः कतमो यात्रवत्क्य सर्वान्तर
इति । प्रत्याहेतरो योऽशनायापिपासे । अशितुमिच्छा अश-
नाया । पातुमिच्छा पिपासा । तेऽशनायापिपासे योऽत्येतीति
वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥

हारोपपत्तिं प्रपञ्चयति । न हीति । तथा च विद्यावस्थायां शास्त्रीयो भे-
दव्यवहारश्चदितरव्यवहारस्वाभासमात्रमिति शेषः । अविद्यावस्थायां लौ-
किकव्याहारोपपत्तिं विवृणोति । न च नामेति । उभयविधव्यवहारो-
पपत्तिमुपसंहरति । तस्मादिति । उक्तरीत्या व्यवहारद्वयोपपत्तौ फलित-
माह । अत इति । प्रत्यक्षादिषु वेदान्तेषु चेति शेषः । ज्ञानाज्ञाने
पुरस्कृत्य व्यवहारः शास्त्रीयो लौकिकश्चेति नाम्नाभिदेवोच्यते किन्तु स-
र्वेषामपि परोक्षकाणामेतत्सम्मतम् । स सारदशायां क्रियाकारकव्यवहारस्य
गोक्षावस्थायाञ्च तदभावस्येष्टत्वादित्याह । सर्ववादिनामिति । निरुपाधिके पर-
स्मिन्नात्मन चिद्ज्ञानावनाद्यविद्याकल्पितोपाधिकृतमशनायादिसत्त्वं वस्तु तद्वा-
हित्यमित्युपपाद्यानन्तरमशुभ्राण्य प्रतिवक्ति । तत्वेत्यादिना । कल्पिताकल्पि-
तयोरात्मरूपयोर्निर्द्धारणार्थां समुपमी । योऽत्येति स सर्वान्तरत्वादिविशेष-
कवाप्तेति शेषः ॥

यं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैः प-
णायाश्च वित्तैः पणायाश्च लोकैः पणायाश्च व्युत्थाय ।

अविवेकिभिस्तलमलवदिव गगनं गम्यमानमेव तलमने
अत्येति परमार्थतस्ताभ्यामसंसृष्टस्वभावत्वात्तथा मूर्टेरगनाया-
पिपासादिमदुब्रह्म गम्यमानमपि क्षुधितोऽहं पिपामितोऽहमिति
ति अत्येत्येव । परमार्थतस्ताभ्यामसंसृष्टस्वभावत्वात् । न नि-
ष्यते लोकदुःखेन बाह्य इति शुतरविद्वद्भोकाध्यारोपितदुःखेने-
तत्रयः । प्राणैकधर्मत्वात्तमासकरणं अगनायापिपासयोः शोकं
मोहम् । शोक इति काम इष्टं वस्तु ह्येव चिन्तयतो यद्वरमणं
तत्तृणाभिभूतस्य कामवीजं तेन हि कामो दीप्यते । मोहनं विप-

ननु परोऽगनायादिमानप्रसिद्धेनापि जीवन्मुक्ता तस्य परकाटव्यति-
रेकाटत आह । अविवेकिभिरिति । परमार्थत इति उभयतः । मन्वध्यते
ब्रह्मैवाखण्डं सद्भिदानन्दमनाद्यविद्यातत्कार्यबुद्ध्याटिमन्वद्भमाभासद्वारा
स्वानुभवादगनायादिमद्भस्यते तत्त्वं वस्तुतो विद्याद्यसम्बन्धादगनायाद्यतीतं
नित्यसुखं तिष्ठतीत्यर्थः । अगनायापिपासादिमदुब्रह्म गम्यमानमिति इष्ट-
न्नाचार्यो नाना जीववाटस्थानिष्ठं सूचयति । परमार्थतो ब्रह्मण्यगना-
याद्यसम्बन्धे मानमाह । न लिप्यत इति । बाह्यत्वमद्वयत्वं लोकदुःखेने-
त्युक्तं लोकस्यात्मनो दुःखसम्बन्धानभ्युपगमादित्यागमुपाह । अविद्व-
दिति । अगनायापिपासयोः समस्योपादाने हेतुमाह । प्राणै-
ति । अरतिवाची शोकमय्यो न कामविषय इत्यागमुपाह ।
इष्टमिति । कामवीजत्वमरतेरनुभवेनाभिव्यनक्ति । तेन हीति ।
कामस्य शोकोवीजमिति स कामतया व्याख्यातोऽनित्यानुचिदुच्चा-
नात्मसु नित्यशुचिदुच्चाकस्यातिर्विपरीतप्रत्यय तस्मात्त-

अथ भिन्नाचर्य्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा

रौतप्रत्ययप्रभवोऽविवेको भ्रमः । स चाविद्या सर्वस्यानर्थस्य
प्रसवबीजं भिन्नकार्यत्वात्तयोः शोकमोहयोरसमासकरणं ।
तौ मनोऽधिकरणौ । तथा शरीराधिकरणौ । जरां मृत्युं
चात्येति । जरेति कार्यकरणसङ्घातविपरिणामो बलीपलि-
तादिलिङ्गो मृत्युरिति तद्विच्छेदो विपरिणामावसानः ।
तौ जरामृत्यू शरीराधिकरणावत्येति । ये तेऽशनायादयः
प्राणसनः शरीराधिकरणाः प्राणिष्वनवरतं वर्तमाना अ-
होरात्रादिवत्समुद्गोर्भिवच्च प्राणिषु संसार इत्युच्यते ॥

योऽसौ दृष्टेद्रेष्टेत्यादिलक्षणः स साक्षादव्यवहितो
परोक्षान्नीयः सर्वान्तर आत्मा ब्रह्मादिस्वप्नपर्यन्तानां

नसि प्रभवति कर्तव्याकर्तव्यविवेकः स लौकिकः सम्यग्ज्ञानविरोधो
भ्रमोऽविद्येत्युच्यते । तस्याः सर्वानर्थोत्पत्तौ निमित्तत्वं मूलाविद्याया इत्यु-
पादानत्वं तदेतदाह । मोहस्त्विति । कामस्य शोको मोहो दुःखस्य हेतु-
रिति भिन्नकार्यत्वं तद्विच्छेद इत्यत्र कार्यकरणसङ्घातसच्छब्दार्थः ।
स साराद्विद्धस्य पारिव्राज्यं वक्तुमुत्तरं वाक्यमित्यभिप्रेत्य सङ्क्षेपतः संसार-
स्वरूपमाह । एत इत्यादिना । तेषामात्मधर्मत्वं व्यावर्त्तयितुं विशि-
नष्टि । प्राण्येति । तेषां स्वरसतो विच्छेदशङ्का वारयति । प्राणिष्विति ।
प्रवाहरूपेण नैरन्तर्यं दृष्टान्तमाह । अहोरात्रादिवदिति । तेषामिति
चपलत्वे दृष्टान्तः । समुद्गोर्भिवदिति । तेषां हेयत्वं द्योतयति । प्राणि-
ष्विति । ये यथोक्ताः प्राणिष्वशनायादयस्ते तेष्वसंसार इत्युच्यन्त इति
योजना ।

एतं वै तमित्यत्र तच्छब्दार्थं उपसप्तप्रश्नोक्तं त्वंपदार्थं कथयति ।
योऽसाविति । एतच्छब्दार्थं कहीलप्रश्नोक्तं तत्पदार्थं दर्शयति । अथमा-

वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येतै एष-
णो एव भवतः ।

भूतानां अशनावापिपासादिभिः संसारधर्मैः सदा न व्यु-
त्थते । आकाश इव घनादिमलैः । तस्मिन् वै आत्मानं स्व-
न्तत्त्वं विदित्वा आत्माग्न्यमहमस्मि परं ब्रह्म सदा सर्व-
संसारविनिर्मुक्तं नित्यत्वमिति ब्राह्मणाः । ब्राह्मणानामेवा-
धिकारो व्युत्थाने । अतो ब्राह्मणग्रहणं व्युत्थाय वैपरीत्ये-
नोत्थानं कृत्वा कुत इत्याह । पुत्रैषणायाः पुत्रार्था एषणा
पुत्रैषणा । पुत्रैषणो लोक जयेयमिति लोकत्रयसाधनं पु-
त्रसम्पत्तीच्छा एषणा दारसंग्रह । दारसंग्रहमजलेत्यर्थः ।
वित्तैषणायाश्च कर्मसाधनस्य गवादेरुपादानं अनेन कर्म-
कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासमुत्कीर्णं वा देवलोकं
केवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन देवलोकम् ।

येति । तयोरैक्यं सामानाधिकरण्येन सूचितमित्याह । तस्मैतिमिति । ज्ञान
मेव विशदयति । व्यर्थमित्यादिना । ज्ञात्वा ब्राह्मणा व्युत्थाय भिक्षाचर्यं
चरन्तीति सम्बन्धः । सत्प्रासविधायके वाक्ये किंसिद्धविकारिणि ब्राह्मण-
मदं तत्वाह । ब्राह्मणानामिति । पुत्रार्थनेषणासिद्धिं विदधोति । पुत्रे-
ष्येति । ततो व्युत्थानं सङ्गृह्णाति । दारसङ्गृह्णमिति । वित्तैषणायाश्च
व्युत्थानं कर्तव्यमित्याह । वित्तेति । वित्तं त्रिविधं मानुषं दैवं च ।
मानुषं गवादि । तस्य कर्मसाधनस्योपादनमुपार्जनं । तेन कर्मकृत्वा
जैवत्वेन कर्मणा पितृलोकं जेष्यामि । दैवं वित्तं विद्या । तत्समुत्कीर्णं
कर्मणा देवलोकं केवलया च विद्यया तमेव जेष्यामीतीच्छा वित्तैषणा ।
ततश्च व्युत्थानं कर्तव्यमिति व्याचष्टे । कर्मसाधनस्येति । एतेन लोक-

देवादिताद व्युत्थानमेव नास्तीति केचित् । यस्मात्तद्वलेन
हि किल व्युत्थानमिति । तदसत् । एतावान्वै काम इति
पठितत्वात् एषणमर्थे । दैवस्य वित्तस्य हिरण्यगर्भादि-
देवताविषयैव विद्याविद्येत्युच्यते । देवलोकहेतुत्वात् । न
हि निरुपाधिकप्रज्ञानघनविषया ब्रह्मविद्या देवलोकप्राप्ति-
हेतुः । तस्मात्तत्सर्वमभवत् आत्मा ह्येषां स भवतीति श्रुतेः ।
तद्वलेन हि व्युत्थानम् । एतं वै तमात्मानं विदित्वेति विशे-
षवचनात् ॥

तस्मात्त्रिभ्योऽप्येतेभ्योऽनात्मलोकप्राप्तिसाधनेभ्य एषणा-
विषयेभ्यो व्युत्थाय एषणाकाम एतावान्वै काम इति श्रुते-
रेतस्मिंस्त्रिविधेऽनात्मलोकप्राप्तिसाधने तृष्णामकत्वित्यर्थः । स-
र्वा हि साधनेच्छा फलेच्छैव । अतो व्याचष्टे श्रुतिरेकैवैष-

एषणायाश्च व्युत्थानमुक्तं वेदितव्यं देवादिताद्व्युत्थानमाक्षिपति । देवादिति ।
सस्य पि कामत्वात्ततो व्युत्थातव्यमिति परिहरति । तदसदिति । तर्हि ब्रह्म-
विद्यायाः सकाशमपि व्युत्थानात्तन्मूलध्वंसे तद्वशातः स्यादित्याशङ्क्याह ।
हिरण्यगर्भादिति । देवतोपासनाया वित्तयज्जोक्तविद्यात्वे हेतुमाह ।
देवलोकैति । तत्प्राप्तिहेतुत्वं ब्रह्मविद्यायामपि तत्त्वमिति चेन्नेत्याह । न
ह्येति । तत् फलान्तरव्यवर्णनं हेतुकरोति । तस्मादिति । इतश्च ब्रह्मविद्या
देवादिताद्वहिरेवेत्याह । तद्वलेनेति ।

प्रागेश वेदनं सिद्धञ्चेत्किं पुनर्व्युत्थानेनेत्याशङ्क्य प्रयोजकज्ञानं तत्प्र-
योजकमुद्देश्यन्तु तत्त्वसाक्षात्करणमिति विवक्षित्वाह । तस्मादिति । प्रयो-
जकज्ञानं पञ्चम्यर्थः । व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीति सम्बन्धः । व्युत्था-
नस्य रूपं मर्दार्थनार्थनेषणास्वरूपमाह । एषणेति किमेतावतेत्याशङ्क्य व्युत्था-
नस्य रूपमाह । एतस्मिन्निति । सम्बन्धस्तु पूर्ववत् । या ह्येवेत्यादिश्रुतेस्तस्मा-

येति । कथं या हीव पुत्रैपणा सा वित्तैपणाऽदृष्टकर्मसा-
 धनत्वतुल्यत्वाया वित्तैपणा कर्मभृता सा लोकैपणा फला-
 र्थैव सा सर्वः फलार्थप्रयुक्त एव हि सर्वं साधनमुपादत्ते ।
 अत एकैवैपणा लोकैपणा या सा साधनमन्तरेण सम्पाद-
 यितुं न शक्यत इति साध्यसाधनभेदेर्नाभे हि यस्मादेत ए-
 पणे एव भवतस्तस्माद्ब्रह्मविदो नास्ति कर्म कर्मसाधनं
 वा । अतो येऽतिक्रान्ताः ब्राह्मणाः सर्वं कर्म कर्मसाधनञ्च
 सर्वं देवपितृमानुषनिमित्तं यज्ञोपवीतादि । तेन हि
 दैवं पितरं मानुषञ्च कर्म क्रियते । निवीत मनुष्याणामि-
 त्यादिश्रुतेस्तस्मात्पूर्वं ब्राह्मणा ब्रह्मविदो व्युत्थाय कर्मभ्यः
 कर्मसाधनेभ्यश्च यज्ञोपवीतादिभ्यः परमहंसपारिव्राज्यं प्रति-
 पद्य भिक्षाचर्यं चरन्ति । भिक्षार्थं चरणं भिक्षाचर्यं च-
 रन्ति त्यक्ताः सन्ति लिङ्गं केवलायममात्रशरणानां जीव-
 नसाधनं पारिव्राज्यव्यञ्जकं विद्वोस्त्रिङ्गवर्जितः । तस्माद्-

तर्क्यमाह । सर्वा हीति । फलं नेच्छति साधनञ्च विकीर्षतीति घ्याघा-
 तात्फलेच्छान्भूतैव साधनेच्छा तद्युक्तेष्वप्येकमित्यर्थः । श्रुतेस्तदेव व्युत्पा-
 दकत्वं प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति । कथमित्यादिना । फलैपणान्तर्भाव-
 साधनैपणादाः समर्थयते । सर्वं इति । उभे हीत्यादिश्रुतिमवधार्य
 व्याचष्टे । लोकैपणेति । प्रयोजकज्ञानयतः साध्यसाधनरूपात्सारादिर-
 क्तस्य कर्मतत्साधनयोरसम्भवे साक्षात्कारसिद्धिस्तस्मात् सत्प्राप्तं दर्शयति ।
 अत इति । अतिक्रान्ता ब्राह्मणाः किं प्रजयेत्यादिप्रकृतितास्तेषां कर्म
 कर्मसाधनञ्च यज्ञोपवीतादि नास्तीति पूर्वोक्तं सम्बन्धः । देवपितृमानुष-
 निमित्तमिति विशेषणं विशदयति । तेन हीति । प्राचीनार्थं पितृ-
 णामुपवीतं देवानामित्यादिशब्दार्थः । यस्मात्पूर्वं भिक्षाप्रयोजकज्ञान-
 यती ब्राह्मणा विरक्ताः सत्प्राप्तं तद्विशुद्धं धर्ममन्यतिष्ठंस्तस्मादपनातनोऽपि

लिङ्गो धर्मज्ञोऽव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचार इति सृष्टिम्यः । अथ परिव्राजिवर्णवासा सुण्डोऽपरिग्रह इत्यादिश्रुतेः सगि-
खान्केशान्निहृत्य विसृज्य यज्ञोपवीतमिति च । ननु व्यु-
त्थाय भिक्षाचर्यं चरतीति वर्त्तमानापदेशादर्थवादोऽयं न
विधायकः प्रत्ययः कश्चिच्छूयते लिङ्गलोऽतव्यानामन्यतमी-
ऽपि । तस्मादर्थवादमात्रेण श्रुतिस्थितिविहितानां यज्ञोपवीता-
दीनां साधनानां न शक्ये परित्यागः कारयितुम् । यज्ञो-
वीत्येवाधीयोत याजयेद्यजेत वा ॥

पारिव्राज्ये तावदध्ययनं विहितं वेदसन्नसनाच्छूद्रस्त-
न्नाहिदं न संन्यसेदिति स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचमि-
ति चापस्तम्बः । ब्रह्मोज्जां वेदनिन्दा च कौटसाख्यं सुह-
द्वधः । गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षडिति वे-

प्रयोजकज्ञानी विरक्तो ब्राह्मणस्तथा कुर्यादित्याह । तस्मिन् इति । त्विद-
गुणेन यतिश्चैवेत्यादि श्रुतेन परमहंसपरिव्राज्य सत्वविवक्षितमित्याशङ्क्याह
त्यक्तेति । तस्य दृष्टार्थत्वान्मुमुक्षुभिस्त्याज्यत्वं सूचयति । केवलमिति ।
असुख्यत्वाच्च तस्य त्यज्यतेत्याह । पारिव्राज्येति । तथापि त्वदिष्टं सन्नग्रा-
सो न सृष्टिकारैर्निवृत्त इति चेन्नेत्याह । विद्वानिति । प्रत्यक्षश्रुतिवि-
रोधाच्च स्मार्तसन्नग्रासो सुख्यो न भवतीत्याह । व्यथेति । एतं वै तस्मि-
त्यादि वाक्यस्य विधायकत्वमुपेय सर्वकर्मतत्त्वाधनपरित्यागरत्नसुक्तमस्ति-
पति । नन्विति । इतश्च यज्ञोपवीतमपरित्याज्यमित्याह । यज्ञोपवी-
तेति ।

याजनादिसमभिव्यक्तहारादसन्नग्रासविषयमेतदित्याशङ्क्याह । पारि-
व्राज्ये तावदिति । वेदग्रागे दोषश्रुतेस्तदनग्रागेऽपि कथं परिव्राज्ये यज्ञो-
पवीतमित्याशङ्क्याह । उपामन इति । इतश्चेन वाक्येन गुर्वान्यु

दपरित्यागे दीपयचनादुपासनं गुरुणां यजमानात्मतियोनां
 होमे जप्यकर्मणि भोजने आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवी-
 तो स्यादिति परिव्राजकधर्मेषु च । गुरुपासनास्वाध्यायभो-
 जनाचमनादीनां कर्मणां अतिश्रुतिगु कर्तव्यतया चोदि-
 तत्वात् । गुर्वीशुपासनाज्ञत्वेन यज्ञोपवीतस्य विहितत्वात्तत्प-
 रित्यागो नैवावगन्तुं शक्यते । यद्यप्यपणाभ्यो व्युत्थानं दि-
 धीयत एव तथापि पुत्राद्यपणाभ्यग्निभ्य एव व्युत्थानं
 न तु सर्वणात्मकर्मणः कर्मसाधनाय व्युत्थानं सर्वपरित्यागे
 चाश्रुतं हतं स्याच्छ्रुतञ्च यज्ञोपवीतादि ज्ञापितं स्यात् । त-
 थाच महानपरार्था विहिताकरणप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तः कृतः
 स्यात्तस्माद्यज्ञोपवीतादिलिङ्गपरित्यागोऽन्वपरस्म्येव । न यज्ञो-
 पवीतं वेदांश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यदितिरिति श्रुतेरपि चात्मज्ञानपरत्वा-
 त्सर्वस्या उपनिषद् आत्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इति हि

यासनाज्ञत्वेन यज्ञोपवीतस्य विहितत्वात्परिव्राजकधर्मेषु गुरुपासनादीनां
 कर्तव्यतया श्रुतिश्रुतिगु चोदितत्वाद्यज्ञोपवीतपरित्यागोऽवगन्तुं नैव शक्य-
 त इत्यन्वयः । सम्प्रति प्रौढिमाकूटो व्युत्थाने व्युत्थाने निधिमर्हति इत्यपि
 दूषयति । यद्यपीत्यादिना एपणाभ्यो व्युत्थाने सति एपणात्वाभिधेयात्कर्मा-
 न्तरसाधनाच्च व्युत्थानं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य यज्ञोपवीतादेरेपणात्वमक्षिप्तमित्या-
 शयेनाह । सर्व्वेति । अश्रुतकरणे श्रुतत्यागे च कुर्व्वन् विहितं कर्मत्वादि-
 श्रुतिमाश्रित्य दूषणमाह । तथा चेति । ननु दृश्यते यज्ञोपवीतादिलि-
 ङ्गत्यागः च कस्मान्निराक्षयते तत्राह । तस्य दिति । नैयमन्वपरस्म्येति
 परिहरति । नेत्यादिना । ब्रह्मचर्यादिषु प्रजिदित्यादि विध्युपलभ्योऽपि
 प्रौढवादेनात्मज्ञाननिधिमन्तादेश सञ्ज्ञायां साधयितुमात्मज्ञानपरत्वं ताव-

प्रस्तुतम् । स चात्मैव साक्षादपरोक्षात्मर्वान्तरोऽशनायादि-
 संसारधर्मवर्जित इत्येवं विज्ञेय इति तावत्प्रसिद्धम् । सर्वा
 हीयमुपनिषदेवंपरेति विध्वन्तरशेषत्वं तावन्नास्त्यतो नार्थवा-
 दः । आत्मज्ञानस्य कर्त्तव्यत्वादात्मा चाशनायादिधर्मवान्न भ-
 वतीति साधनफलविलक्षणो ज्ञातव्यः । अतो व्यतिरेके-
 णात्मनोऽज्ञानमविद्यान्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद मृत्योः
 स मृत्युमाप्नोति । य इह नानेव पश्यत्येकधैवानुद्दष्टव्य-
 मेकमेवाद्वितीय तत्त्वमसीत्यादि श्रुतिभ्यः ।

क्रियाफलं साधनञ्चाशनायादि संसारधर्मातीतादात्म-
 नोऽन्यदविद्याविषयम् । यत्र हि द्वैतमिव भवत्यन्यो ऽसा-
 वन्योऽहमस्मि न स वेद । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरित्यादि-
 वाकाशतभ्यः । न च विद्याविद्ये एकस्य पुरुषस्य सह भवतो
 विरोधात्तमः प्रकाशाविव । तस्मादात्मविदो ऽविद्याविषयोऽ-

दुपनिषदाद्युपन्यस्यति । अपि चेति । इतश्चास्ति सन्नग्रासे विधिरिति यावत् ।
 तद्विधिबलादेव सन्नग्राससिद्धिरिति शेषः । कथं सर्वोपनिषदात्मज्ञानपरे-
 ष्यते । कर्त्तृत्वेतिद्वारा कर्मविधिशेषत्वेनार्थवादत्वादित्याशङ्क्याह । आ-
 त्मेत्यादिना । अस्तु यथोक्तं वस्तु विज्ञेयं तथापि प्रस्तुते किञ्जातं
 तत्राह । सर्वा हीति । ननु तस्य कर्त्तव्यत्वेऽपि कथं कर्मतत्साधन-
 त्यागसिद्धिरत आह । आत्मा चेति । विषये दोषमाह । त इति ।
 साधनफलान्भूतत्वेनात्मनो ज्ञानमविद्येत्यत्र प्रमाणमाह । अन्योऽ-
 सावित्यादिना ।

त्रियाकारकफलविलक्षणस्यात्मनो ज्ञानं कर्त्तव्यं तत्त्वामर्थ्यात्त्वा-र्थ-
 साधनत्यागः सिद्धातीत्युक्तम् । सन्नत्यविद्याविषयत्वाच्च साध्यसाधनयो-
 रविद्यावता त्याज्यत इत्याह । क्रियेति । तस्या विद्याविषयत्वे श्रुतीरुदा-

धिकारी न दृष्टव्यः क्रियाकारकफलभेदरूपः । सर्वोऽस्य
 मृत्युमाप्नोतीत्यादि निन्दितत्वात् । सर्वक्रियाकारकफलभा-
 नाद्याविद्याविषयाणां तद्विषयीतात्पर्यवशात् सातत्यत्वेनेद-
 त्वात् । यज्ञोपवीतादिमाधनानां तद्विषयत्वात् । तस्याद-
 साधनफलसम्भावात् प्राप्तेऽन्वयविषया विनियमात् ।
 उभे ह्येतं साधनफलं एषणं एव भवति । यज्ञोपवीतादिमाधन-
 कर्मणा च साधनत्वात् । उभे ह्येतं एषणं भवति । ईदृशचने-
 नावधारणाद् यज्ञोपवीतादिमाधनानां तत्काम्येभ्यश्च कर्मभ्यो
 ऽविद्याविषयत्वात् एषणारूपत्वाच्च जिज्ञासितव्यरूपत्वाच्च
 व्युत्थान विधिल्लितस्यैव । न तद्विनिर्गदः । प्राप्तेऽनपरत्वात् ।
 व्युत्थानश्रुतिश्च सुवर्णा । न विधिर्न विधिल्लितविधानेन

हरति । यत्नेति । तद्विद्याविषयत्वे ऽपि सम्भवादिद्विगता भवति ।
 विद्याविषययोरेषणादिषु साक्षिद्योत्पत्त्यादिगुणानां । न नेति । विद्या-
 विषयोः साक्षित्वात्सर्वे फलभावात् । तद्विदित । इतश्च प्रयोजन-
 ज्ञानगता साध्यसाधनभेदो न दृष्टव्यो विद्योपवीतत्वात् तद्विदोभिवा-
 दित्याह । सर्वोऽस्य । अत्र विद्याविषयाणां विज्ञानगता त्वागन्तव्यं पितृ-
 यज्ञोपवीतादेनां त्वं गन्तव्याह । यज्ञोपवीतादीति । तद्विषयत्वादिद्वे-
 तत्त्वच्छेदो विद्याविषय एषणात्वाच्च यज्ञोपवीतादीनां त्वाज्यतेत्वाह । त-
 स्मादिति । ज्ञेयत्वेन प्रसूतादिति यावत् । साध्यसाधनविषया तद्विदित-
 कर्मणा त्वाज्येति तत्तत्तत्साह । विनियमेति । पुरुषं चेद्विदितं त-
 सां हेतुत्वर्थः । साध्यसाधनयोरेषणात्वं साधयति । उभे ह्येति । तद्विदित-
 यज्ञोपवीतादीनां कर्मणा च कर्मविषयात्सर्वे साधयति । तद्विदित-
 त्याह । यज्ञोपवीतादेति । तयोरेषणात्वं एषणं तद्विज्ञानगतात्वेन सर्व-

समानकर्तृत्वश्रवणात् । न ह्यकर्तृत्वेन कर्तृव्यस्य समा-
नकर्तृकत्वेन वेदे कदाचिदपि श्रवणं सम्भवति । कर्तृव्या-
नामेव ह्यभिववहोसभक्षाणां यथा श्रवणमभिषुतरं हुत्वा भ-
क्षयन्तीति । तद्वदात्मज्ञानैषणा व्युत्थानभिक्षाचर्याणां कर्तृव्या-
नामेव समानकर्तृकत्वश्रवणं भवेत् । अविद्याविषयजादेषणा-
त्वाच्चार्यप्राप्त एव आत्मज्ञानविधिरेव यज्ञोपवीतादिपरित्यागो
न तु विधातव्य इति चेन्न ।

सुतरामात्मज्ञानविधिनैव विहितस्य समानकर्तृकत्वश्रवणेन
दार्ढ्योत्पत्तिस्तथा भिक्षाचर्यस्य । यत्पुनरुक्तं वर्तमानापदेशा-
दर्शवादमात्रमिति । औदुम्बरयूपादिविधिसमानत्वाददोषः ।
व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीत्यनेन पारिव्राज्यं विधीयते । पा-
रिव्राज्याश्रमे च यज्ञोपवीतादिसाधनानि विहितानि लिङ्गञ्च

तोत्याशङ्क्याह । उभे हीति । तयोरेषणात्वे सिद्धे फलितमाह । यज्ञो-
पवीतादीति । आत्मज्ञानविधिरेव सन्नप्राप्तविधिरित्युक्त्वाद्युत्थायेत्यस्य
नास्ति विधित्वमिति शङ्कते । न त्विति । व्युत्थाय विदित्वेति पाठक्रम-
मतिक्रमस्य व्याख्याने भवत्येवायं विविदिषोर्विधिरिति परिहरति । न
विधित्वेति । पाठक्रमेऽपि प्रयोजकज्ञानवतो विरक्तस्य भवत्येवायं विधि-
रित्यभिप्रेत्याह । न हीति उक्तमेवान्वयसुखेनोदाहरणद्वारा विवृणोति ।
कर्तृव्यानामिति । अभिषुत्य सोमस्य कण्डूभं कृत्वा रसमादायेत्यर्थः ।
पाठक्रममेवाश्रित्य शङ्कते । अविद्येति ।

प्रयोजकज्ञानवतो विरक्तस्यात्मज्ञानविधिसामर्थ्यलब्धस्य यज्ञोपवीतादि-
त्यागस्य कर्तृव्यात्माज्ञानेन समानकर्तृकत्वश्रवणादतिशयेनापश्य कत्वसिद्धि-
रित्युत्तरमाह । न सुतरामिति । व्युत्थाने दर्शितन्यायं भिक्षाचर्येऽप्य-
तिदिशति । तथेति । भिक्षाचर्यस्य आत्मज्ञानविधिनैकवाक्यस्य तथैव
दार्ढ्योत्पत्तिरिति सन्त्वन्वयः । व्युत्थानादिवाक्यस्यार्थपादत्वमुक्तमनूद्य दूष-

श्रुतिभिः श्रुतिभिः प्रत्यक्षतर्जयित्वाऽन्यथाद्वयत्वाभिमपत्ता-
 त्वेऽपीति चेन्न । विज्ञानसमानकार्यकाम्यामिषायादिविषया-
 त्यानलक्षणा पारिव्राज्यान्तरापपत्तेः । यदि तदेवमाभ्यां ज्ञा-
 त्यानलक्षणं पारिव्राज्यं तदा गणनात्तत्त्वान्वयानिर्गच्छेत्प्रमाप-
 रित्यागरूपत्वाद्विषयाविषयत्वाच्चेष्टमायामन्वयतिरेकेण चा-
 न्याय्यमरूपं पारिव्राज्यं ब्रह्मलोकादिफलप्राप्तिमाधनम् । य-
 द्विषयतं यज्ञोपवीतादिमाधनविधानं निरूपिधानम् ।
 न चैषणारूपसाधनीपादानन्याय्यमधर्मसाधने पारिव्राज्यान्तर-
 विषये सम्भवति सति सर्वोपनिषद्विहितस्याभ्युपगमनस्य बाधनं

यति । यत्पुनरित्यादिना । ज्योतिष्वरो यूपो भग्नोऽप्यतो नेत्रपरपरिप-
 विधिसंस्कारवद्वत्तापि मङ्गलकारेण विधिसिद्धेर्नार्थपादपश्येत् ।
 सम्प्रति प्रकृते वाक्ये पारिव्राज्यविधिमङ्गीकृत्य स्वयुज्यः गच्छते । ध्युत्पा-
 येति । का तर्हि विप्रतिपत्तिमात्राह । पारिव्राज्येति । निरूपं विदग्ध-
 त्वादि । पुराणे यज्ञोपवीते विद्वज्ज नमस्तुपाटाऽयाधनं तपिमेत्तिदग्धी
 कमण्डलुमानीत्याद्याः श्रुतयः । स्तुतयश्चैषणात्वाद्यज्ञोपवीतादीनामपि
 त्याज्यत्वमुक्तमित्याह । श्रुतिस्मृतिद्वयादुच्युत्त्वाने संकोचमभिप्रेतमाह । अत-
 इति । उदाहृतश्रुतिस्मृतीनां विषयान्तरं दर्शयन्नुत्तरमाह । नेत्रादि-
 ना । तदेव विष्टेऽपीति । यज्ञोपवीतादिना । तस्यात्मज्ञानाद्गत्वे चेतमाह ।
 आत्मज्ञानेति । एषणायास्तद्विरोधित्वमेव कुतः सिद्धं तत्राह । अविद्येति ।
 तर्हि यथोक्तानां श्रुतिस्मृतीनां किमालम्बनं तदाह । तदुच्यतिरेकेणेति ।
 आश्रमत्वेन निरूप्यते वस्तुतस्तु नाश्रमस्तदाभास इति यावत् । तस्यात्म-
 ज्ञानाद्गत्वं पारयति । ब्रह्मेति । अथ व्यासवाक्योक्तमुच्यते पारिव्राज्य-

युक्तम् । यज्ञोपवीताद्यविद्याविषयैषणारूप साधनोपादिस्वार्था
चावश्यमसाधनफलरूपस्याशनायादिससारधर्मवर्जितस्याहं ब्र-
ह्मास्मीति विज्ञानं बाध्यते । न च तद्बाधनं सर्वोपनिषदां
तदर्थपरत्वाद्विज्ञाचर्यं चरन्तीत्येषणां ग्राहयन्ती श्रुतिः
स्वयमेव बाधत इति चेत् । अथापि स्यादेषणाभ्यो व्युत्थानं
विधाय पुनरेषणैकदेशं भिन्नाचर्यं ग्राहयन्ती तत्सम्बद्धमन्य-
दपि ग्राहयन्तीति चेन्न ।

भिन्नाचर्यस्याप्रयोजकत्वाद्भुत्वोत्तरकालभक्षणवच्छेषप्रति-
पत्तिकर्मत्वादप्रयोजकं हि तत् । असंस्कारकत्वाच्च । भक्षणं
पुरुषसंस्कारकमपि स्थानं तु भिन्नाचर्यम् । नियमादृष्टस्यापि

विषयत्वमेव चिह्नादिविधानस्य किं न स्यात्तत्वाद् । न चेति । एषणाद्व-
पाणि साधनानि यज्ञोपवीतादानि तेषामुपादानमनुष्ठानं । तस्यान्वयमर्थ-
नात्वेणोक्तस्य यथोक्ते सञ्ज्यासामासे विषये सति प्रधानबाधेन सुख्यपारि-
व्राज्यविषयमयत्वमयुक्तमित्यर्थः । कथं पुनरुक्त्यो पारिव्राज्यविषयत्वे
यज्ञोपवीतादेरिष्टे प्रधानबाधनं तदाह । यज्ञोपवीतादिति । साध्यसा-
धनयोरसङ्गे तद्विलक्षणस्यात्मनो ज्ञानं बाध्यते चेत्कानो हानिरित्याश-
ङ्काह । न चेति । भिन्नाचर्यं तावद्विहितं विहितानुष्ठानञ्च यज्ञोपवी-
तादि विना न सम्भवतीति श्रुतैर्वात्मज्ञानं यज्ञोपवीतादिविरोधितमिति
शङ्कते । भिन्नाचर्यमिति । शङ्कामेव विशदयति । अथाप्रोत्यादिना ।
यथाहृतशेषस्य भक्षणं विहितमपि न द्रव्याक्षेपं परिशिष्टद्रव्योपादानेन प्र-
वृत्तेः । तथा सर्वस्वत्यागे विहिते परिशिष्टभिन्नोपादानेन विहितमपि
भिन्नाचरणमुपवीताद्यनाक्षेपकमित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ।

दृष्टान्तमेव स्पष्टयति । शेषेति । तद्विलक्षणमिति सम्बन्धः । अप्रयो-
जकं द्रव्यविशेषस्यानाक्षेपकमिति यावत् । यद्वा दार्ष्टान्तिकमेव स्पष्टयति ।
शेषेति । सर्वस्वत्यागे विहिते शेषस्य कालस्य शरीरपातान्तस्य प्रतिपत्ति-

अज्ञविदोऽनिष्टत्वात् । नियमादृष्टस्यानिष्टत्वे किं भिच्चाचर्ये-
णेति चेत् । न । अन्यसाधनादुपस्थानस्य विहितत्वात् । तथापि
किं तेनेति चेत् । यदि स्याद्वादम् । अभ्युपगम्यते हि तत् ।
यानि पारिव्राज्येऽभिहितानि वचनानि यत्रोपवीत्येवाधौयी-
तत्यादीनि तान्यविद्वत्पारिव्राज्यमात्रविषयाणीति परिहृ-
तानि । इतरथाज्ञानबाधः स्यादिति ह्यतस्मात् । निराग्नि-
षमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् । अजीर्णं क्षीणकर्माणं
तं देवा ब्राह्मणं विदुरिति सर्वकर्माभावं दर्शयति स्म-
तिर्विदुषः विद्वान्निर्जितस्तृप्तादलिङ्गो धर्मज्ञ इति

कर्ममात्रं भिच्चाचर्यं यतो न तदुपवीतादिप्रापकमित्यर्थः । किञ्च ।
भिच्चाचर्यस्य शरीरस्थितेर्ग्राह्यतया च तत्रापि विधिर्हरेत् । तद्वादुपवी-
तादिसिद्धिरित्याह । असंस्कारकत्वाच्चेति । तदेव स्फुट्यते । भक्षण-
मिति । एककालञ्चरेद्भक्ष्यमित्यादि नियमवशाददृष्टं सिद्धदुपवीतादिक-
क्षेपकं ज्ञानोत्पादकान्नप्राप्त्याद्युपयोगे देहस्थित्यर्थत्वेनैव चरितार्थत्वादिति ।
भावः । तर्हि यथा कथञ्चिदुपनतेनाच्चेन शरीरस्थितिसम्भवाद्भिच्चाचर्यं चर-
न्तीति वाक्यं व्यर्थमिति शङ्कते । नियमादृष्टस्येति । भिच्चाचर्यानुवादेन ।
प्रतिपक्षादिनिवृत्त्यर्थत्वाद्वाक्यस्य नानर्थक्यमित्युक्तं रमाह । नान्येति ।
निवृत्त्युपदेशेन वाक्यस्यार्थवत्त्वेऽपि तदुपदेशस्य नार्थवत्त्वं कूटस्थान्नज्ञानेनैव
सर्वनिवृत्तेः सिद्धेरिति शङ्कते । तथापीति । यदि निष्क्रियात्मज्ञानाद-
त्रेवनिवृत्तिः स्यात्तर्हि तदस्याभिरपि स्वीक्रियते । सतप्रसितप्रज्ञो करोति ।
यदीति । यदि तु क्षुदादिदोषप्रावल्यादात्मानं निष्क्रियमपि विस्मृत्य प्रार्थ-
नादिपरो भवति । तदा निवृत्त्युपदेशोऽपि भवतर्थावधानिति भावः । प्रागुक्त-
वाक्याविरोधान्निवृत्त्युपदेशः शक्य इति चेत्तत्वाह । यानीति । मुख्यपरि-
ब्राह्मण्यस्य दोषं स्मारयति । इतरथेति । निवृत्त्युपदेशानुमाहकत्वेन

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन
तिष्ठासेत् ।

च । तस्मात्परमहंसपारिव्राज्यमेष व्युत्थानलक्षणं प्रति-
पद्ये तात्मवित्तर्ककर्मसाधनपरित्यागरूपमिति ।

यस्मात्पूर्वं ब्राह्मणा एतमात्मानमसाधनफलस्वभावं
विदित्वा सर्वस्मात्साधनस्वरूपादेषणालक्षणाद्व्युत्थाय भिक्षा-
चर्यं चरन्ति स्म । दृष्टादृष्टार्थं कर्म न तत्साधनं च
हित्वा । तस्मादद्यत्वेऽपि ब्राह्मणः ब्रह्मवित्पाण्डित्यं पाण्डित-
भावमेतदात्मविज्ञानं पाण्डित्यं तन्निर्विद्य निःशेषं विदित्वा
आत्मविज्ञानं निरवशेषं कृत्वेत्यर्थः । आचार्यत आगमतश्च
एषणाभ्यो व्युत्थाय । एषणा व्युत्थानावसानमेव हि तत्पा-

स्तुतीरुदाहरति । निरागममित्यादिना । असुखसङ्ग्रासिविषयतासम्भ-
वात्सुख्यपरिव्राद्धिप्रयं व्युत्थानवाक्यमित्युपसंहरति । तस्मादिति ।

इति शब्दो व्युत्थानवाक्यव्याख्यानसमाप्तरर्थः । तस्मादित्यादिवाक्य-
सत्रतार्यं व्याचष्टे । यस्मादित्यादिना । उक्तमेव व्युत्थानं स्पष्टयति ।
दृष्टेति । विवेकत्रैराग्याभ्यामेषणाभ्यो व्युत्थाय श्रुत्याचार्याभ्यां कर्तव्यं
ज्ञानं निःशेषं कृत्वा बाल्येन तिष्ठासेदिति व्यर्वाहतेन सम्बन्धः । पा-
ण्डित्यं निर्विद्येत्यनेनैव व्युत्थानं विहितमित्याह । एषणेति । तद्धि
पाण्डित्यमेषणाभ्यो व्युत्थाने सम्भवति तदत्र व्युत्थानविधिरित्यर्थः । त-
देव स्फुटयति । एषणेत्यादिना । तासां तिरस्कारेण पाण्डित्यसङ्गवति
तस्यैषणाया किरुद्धत्वादिति । तथा च पाण्डित्यं निर्विद्येत्यत्र ताभ्यो
व्युत्थानविधानमुचितमित्यर्थः । विनापि व्युत्थानं पाण्डित्यसङ्गनिष्पत्तीति
चेन्नेत्याह । न हीति । पाण्डित्यं निर्विद्येत्यत्र व्युत्थानविधिसुक्तमुपसं-
ह-

शुद्धत्वम् । एषणातिरस्कारोद्भवत्वादेपणाया विरुद्धत्वात् । ए-
 षणामतिरस्कृत्य न आत्मविषयस्य पाण्डित्यस्योद्भव इत्यात्म-
 ज्ञानेनैव विहितमेपणाव्युत्थानम् । आत्मज्ञानममानकर्तृक-
 क्ताप्रत्ययोपादानलिङ्गत्वाद् दृढीकृतम् । तस्मादेपणाभ्यां
 व्युत्थाय ज्ञानबलभावेन बाल्येन तिष्ठामेत् स्यात्तुमिच्छेत् ।
 साधनफलाश्रयणं हि बलमितरेषामनाम्विदाम् । तद्वन्नं दित्वा
 विद्वानसाधनफलस्वरूपात्मविज्ञानमेव बलं तज्जावसेद् केवल-
 मात्रयेत् । तदाश्रयणे हि करणान्येपणाविषये एनं हत्वा
 स्थापयितुमुत्सहन्ते । ज्ञानबलहीनं हि मूढं दृढादृष्टि-
 यथायामेपणायामेवैनं करणानि नियोजयन्ति । बलं नामात्म-

रति । इत्यात्मज्ञानेनेति । तर्हि किमिति विदित्वा व्युत्थायेत्तद्व्यु-
 त्थाने विधिरभ्युपगतस्तत्ताह । आत्मज्ञानेति । तेन व्युत्थानस्य समान-
 कर्तृत्वे क्ताप्रत्ययस्योपादानमेव निम्नभूता श्रुतिसया दृढीकृतं नियमेन
 प्रापितं व्युत्थानमित्यर्थः । बाल्येनेत्यादि वाक्यतुल्याय व्याकरोति । त-
 स्मादिति । प्रवेकादिवशादेपणाभ्यां व्युत्थाय पाण्डित्यं सम्पाद्य तस्मा-
 द्वाण्डित्यान्ज्ञानबलभावेन स्यात्तुमिच्छेदिति योजना । केयं ज्ञानबल-
 भावेन स्थितिरित्याशङ्क्य ता व्युत्पादयति । साधनेत्यादिना । विद्वानिति
 विवेकित्वोक्तिः । यथोक्तबलभावावष्टम्भे करणानां विषयपारवश्यनिवृत्त्या
 पुरुषस्यापि तत्पारवश्यनिवृत्तिः प्रवृत्तीत्याह । तदाश्रयो हीति । उक्त-
 मेवार्थं व्यतिरेकमुपेन विषयदयति । ज्ञानबलेनेति । नन्वद्यापि ज्ञानस्य
 बलं कीदृगिति न ज्ञायते तत्ताह । बलं नामेति । बाल्यवाक्यार्थमुपसं-
 स्मरति । अत इति । यथा ज्ञानबलेन विषयाभिसुखी दृष्टिस्तिरुपक्रियते

बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनिरमौनञ्च
मौनञ्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्या-

विद्यया अशेषविषयदृष्टितिरस्करणम् । अतस्तद्भावेन बाल्येन
तिष्ठासेत् । तथात्मना विदन्ते वीर्यमिति श्रुत्यन्तरान्नायमात्मा
बलहीनेन लभ्य इति च ।

बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्य निःशेषं कृत्वा अथ मनना-
भुनिर्योगी भवत्येतावद्धि ब्राह्मणेन कर्त्तव्यम् । यदुत सर्वाना-
त्मप्रत्ययतिरस्कार एतत्कृत्वा कृतकृत्यो योगी भवति । अ-
मौनञ्चात्मज्ञानानात्मप्रत्ययतिरस्कारौ पाण्डित्यबाल्यसञ्ज्ञकौ
निःशेषं कृत्वा । मौनं नामानात्मप्रत्ययतिरस्करणस्य पर्य-
वसानफलम् । तच्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः कृतकृत्यो भवति ।
ब्रह्मैव सर्वमिति प्रत्यय उपजायते । स ब्राह्मणः कृतकृत्यो-

तथेति यावत् । आत्मना तद्विज्ञानातिशयेनेत्यर्थः । वीर्यं विषयदृष्टितिर-
स्करणसामर्थ्यमित्येतत् । बलहीनेन विषयदृष्टितिरस्करणसामर्थ्यरहितेनाय-
मात्मा न लभ्यो न शक्यः साक्षात्कर्तुमित्यर्थः ॥

बाल्यञ्चेत्यादि वाक्यभादाय व्यावष्टे । बाल्यञ्चेति । पूर्वोक्तयोरुत्तरत्वं
हेतुद्योतनार्थोऽथशब्दः । तदेवोपपादयति । एतावद्धीति । वाक्यान्तरमुत्थाप्य
व्याकरोति । अमौनञ्चेत्यादिना । मौनामौनर्योर्ब्राह्मण्यं प्रति सामग्रीत्वद्यो-
तकोऽथ शब्दः ब्राह्मण्युपपादयति । ब्रह्मैवेति आचार्यपरिचर्यापूर्वकं
वेदान्तानां तात्पर्यावधारणं पाण्डित्यं । युक्तितो ज्ञातृदृष्टितिरस्कारो
बाल्यं । अहमात्मा परब्रह्म न मत्तोऽन्यदस्ति किञ्चनेति । मनसैवानुस-
न्धानं मौनं महावाक्यार्थावगतिर्ब्राह्मण्यमिति विभागः । प्राग्भि प्रसि-
द्धं ब्राह्मण्यमिति चेत्तत्ताह । निरुपचरितमिति । ब्रह्मविदः समाचार-

ह्रीवाच यदिदं सर्वमप्सोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्,
खल्वाप ओताञ्च प्रोताञ्चेति ।

यत्कार्यं परिच्छिन्नं स्थूलं कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण
व्याप्तमिति दृष्टम् । यथा पृथिव्यतिस्तथा पूर्वं पृथमुत्तरेणो-
त्तरेण व्यापिना भवितव्यमित्यपि आसर्वान्तरादात्मनः प्रत्यार्थः ।
तत्र भूतानि पञ्च संहतान्येवोत्तरोत्तरं सूक्ष्मभावेन व्यापकेन,
कारणरूपेण च व्यवतिष्ठन्ते । न च परमात्मनोऽर्थात्तद्व्य-
तिरेकेण वस्त्वन्तरमस्ति । सत्यस्य सत्यमिति श्रुतेः । सत्यञ्च
भूतपञ्चकं सत्यस्य सत्यं च पर आत्मा । कस्मिन्, खल्वाप ओ-
ताञ्च प्रोताञ्चेति । तासामपि कार्यत्वात् स्थूलत्वात्परिच्छि-
न्नत्वाच्च क्वचिदप्रोतप्रोत भावेन भवितव्यम् । क तासामोतप्रो-

नाह । यथेति । सम्प्रत्यनुमानमाह । तथेति । पूर्वं पूर्वमित्यवादेर्धर्मिणो
निर्द्देशः । उत्तरेणोत्तरेण वाक्यादिकारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्या-
प्तमिति शेषः । विरुतं कारणेन व्यापकेन सूक्ष्मेण व्याप्तं कार्यत्व-
त्परिच्छिन्नत्वात्स्थूलत्वाच्च पृथिवीवदित्यर्थः । सर्वान्तरादात्मनोऽर्था-
द्युक्त्यायं सर्वत्र सञ्चारयति । इत्येव दूति । ननु तथापि भूतपञ्च-
कव्यतिरिक्तानां गन्धर्वलोकादीनामप्यान्तरत्वेनोपदेशात्कथं भूतपञ्चकव्य-
सेन सर्वान्तरप्रतिपत्तिर्विवक्षितेति तत्राह । तत्रेति । उक्तानीत्या । आर्थे
स्थिते सतीति यावत् । भूतात्मस्थितिनिर्द्धारणे वा सप्तमी । अथ परमा-
त्मानं भूतानि च हित्वा पृथगेव गन्धर्वलोकादीनि वस्त्वन्तराणि भवि-
ष्यन्ति नेत्याह । न चेति । गन्धर्वलोकादीन्यपि भूतानामेवावस्थादिशे-
पास्ततः सत्यं भूतपञ्चकं तस्य सत्यं परं ब्रह्म नान्यदन्तराहत् प्रतिपत्त-
व्यमिति । अन्यप्रतिपेक्षार्थं चण्डौ । तात्पर्यरुक्ता । असत्याय तद्वराणि

वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोत-
 श्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्ष-
 लोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति
 कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्या-
 दित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वदित्यलोका
 ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु
 खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्र-

तभाव इत्येवमुत्तरोत्तरं प्रश्नप्रसङ्गो योजयितव्यः ।

वायौ गार्गीति । नन्वग्नाविति वक्तव्यम् । नैष दोषोऽग्नेः
 पार्थिवं वाप्यपांवाधातुमनाश्रित्येतरभूतवत्स्वातन्त्र्येणात्मा-
 लाभो नास्तीति । तस्मिन्नोतप्रोतभावो नोपदिश्यते कस्मिन्नु
 खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति । तान्येव
 भूतानि संहतान्यन्तरिक्षलोकास्तान्यपि गन्धर्वलोकेषु गन्धर्व-
 लोका आदित्यलोकेष्वदित्यलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्र-
 लोकेषु नक्षत्रलोका देवलोकेषु देवलोका ब्रह्मलोकेष्विन्द्रलोका
 विराड्शरीशरश्चकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका

व्याकरोति । कस्मिन्नित्यादिना । कस्मिन्नु खलु वायुरित्यादावुक्तन्यायमिति
 दिशति । एवमिति ।

वायवित्वयुक्ता प्रयुक्तरफामग्निकार्यत्वादग्नाविति वक्तव्यत्वादिनि-
 शङ्कते । नन्विति । अग्नेरुदकव्यापकत्वेऽपि काष्ठवित्युदादि पारतन्त्र्यात्स्व-
 तन्त्र्येण केनचिदपि व्याप्तिर्वक्तव्येत्यग्निं हित्वा तत्कारणं वायवित्वयुक्तं वा-
 योच्च स्वकारणतन्त्र्येऽपि नोदकतन्त्र्येति तद्व्यापकत्वसिद्धिरित्युत्तरमाह ।

लोकेषु गार्गीति कस्मिन् खलु नक्षत्रलोका ओताञ्च
 प्रोताञ्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन् खलु
 देवलोका ओताञ्च प्रोताञ्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति
 कस्मिन् खल्विन्द्रलोका ओताञ्च प्रोताञ्चेति प्रजा-
 पतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन् खलु प्रजापति-
 लोका ओताञ्च प्रोताञ्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति
 कस्मिन् खलु ब्रह्मलोका ओताञ्च प्रोताञ्चेति स हो
 वाच गार्गि ! मातिप्राचीर्मा ते मूर्धा अपतदन्ति-

ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामाण्डारम्भकाणि भूतानि । सर्व्वं त्व
 हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राण्युपभोगाश्रयाकारपरिणतानि भू-
 तानि संहतानि । तान्येवं पञ्चेति बहुवचनभाञ्जि । कस्मिन्
 खलु ब्रह्मलोका ओताञ्च प्रोताञ्चेति । स होवाच याज्ञवल्क्यो
 हे गार्गि । माति प्राचीः स्वं प्रश्नं न्यायप्रकारमतीत्यागमेन
 प्रष्टव्यां देवतामनुमानेन मा प्राचीरित्यर्थः । पृच्छन्त्याश्च मा ते
 तव मूर्धा शिरो व्यपतद्विस्मृतं मा पतेत् । देवतायाः स्वप्रश्न
 आगमविषयस्तं प्रश्नविषयमतिक्रान्तो गार्ग्याः प्रश्न आनुमा-

नैष दोष इत्यादिना । अन्तरिक्षलोकशब्दार्थमाह । तान्येवेति । प्रजा-
 पतिलोकशब्दार्थं कथयति । विराडिति अन्तरिक्षलोकादीनां प्रत्येकत्वा-
 त्कृतो बहुवचनमित्याशङ्क्याह । सर्व्वं त्व हीति । पूर्व्वदनुमानेन सूत्रं
 पृच्छन्तीं गार्गीं प्रतिषेधति । स होवाचेत्यादिना । उक्तमेव स्पष्टयन् वा-
 क्यार्थमाह । आगमेनेति । । प्रतिषेधातिक्रमे दोषमाह । पृच्छन्त्याश्चेति ।

प्रश्नां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि माति प्राची-
रिति ततो ह गार्गो वाचक्रव्युपरराम ॥ १ ॥
षष्ठब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञव-
ल्क्येति होवाच मद्रेष्ववसाम पतच्चलस्य काप्यस्य

निकत्वात्स यस्या देवतायाः प्रश्नः सातिप्रश्न्या नातिप्रश्न्या अन-
तिप्रश्न्या स्वप्रश्नाविषयेव केवलागमगम्येत्यर्थः । तामनतिप्रश्न्यां
वै देवतामति पृच्छसि अतो गार्गि माति प्राचीर्मर्त्तुञ्चेन्नेच्छसि
ततो ह गार्गो वाचक्र व्युपरराम ॥ १ ॥ इति श्रीमद्वृहदारण्य-
कभाष्ये पञ्चमे प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इदानीं ब्रह्मलोकानामन्तरतमं सूत्रञ्च वक्तव्यमिति त-
दर्थं आरम्भः । तच्चागमेनैव प्रष्टव्यमितीतिहासेनागमोपन्यासः
क्रियते । अथ हैनमुद्दालको नामतोऽरुणस्यापत्यमारुणिः प-
प्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्रेषु देशेष्ववसामोषितवन्तः

सूक्ष्मापातप्रसङ्गं प्रकटयन्प्रतिषेधमुपसंहरति । देवताया इत्यादिना ॥ १ ॥
पञ्चमस्य षष्ठं गार्गिब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रादर्वाक्तानं व्यापकमुक्तमिदानीं सूत्रं तदन्तर्गतमन्त-
र्यामिष्यं च निर्वक्तुमुत्तरब्राह्मणमिति सङ्गतिमाह । इदानीमिति ।
ब्राह्मणतात्पर्यं सूत्राख्यायिकातात्पर्यमाह । तच्चागमेनैवेति । व्याचा-
र्योपदेशोऽत्राममशब्दार्थः । गार्ग्यां सूक्ष्मापातभयादुपरतेरनन्तरमित्यश-
ब्दार्थः । सोऽब्रवीदिति प्रतीकोपादानं तस्यार्थमाह । सूत्रमिति । इति

गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्गार्ह्यं गन्धर्वगृहीतं।
 तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत् कवन्ध आथर्वण
 इति सोऽब्रवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्यनु
 त्वं काप्यतत्सूत्रं येनाथञ्च लोकः परश्च लोकः
 सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्तीति सोऽ
 ब्रवीत्पतञ्जलः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति ।

पतञ्जलस्य । पतञ्जलो नाम तस्यैव कपिगोत्रस्य काप्यस्य गृहेषु
 यज्ञमधीयाना यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणाः । तस्यासीद्गार्ह्यं
 गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति । सोऽब्रवीत्कवन्धो नाम-
 तोऽथर्वणोऽपत्यमाथर्वण इति । सोऽब्रवीद्गन्धर्वः पतञ्जलं काप्यं
 याज्ञिकांश्च तच्छिष्यान्वेत्यनु त्वं हे काप्य जानीषे तत्सूत्रम् ।
 किन्तयेन सूत्रेणायं च लोक इदं च जन्म परश्च लोकः प-
 रञ्च प्रतिपत्तव्यं जन्म सर्वाणि च भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्य-
 न्तानि सन्दृब्धानि सङ्गृथितानि स्रगिव सूत्रेण विंष्टब्धानि भ-
 वन्ति येन । तत्किं सूत्रं वेत्स्य । सोऽब्रवीदेवं पृष्टः काप्यो नाहं
 तद्भगवन्वेदेति । तत्सूत्रं नाहं जानी हे भगवन्निति संपूज-
 यन्नाह ।

शब्दार्थमाह । एवमिति । येनाथञ्चेत्यादिरुक्तः प्रकारः स सर्वलोकान्श्च
 वेत्तीतिसम्बन्धः । विशेषेणोक्तिपूर्वकं तानेव लोकाननुवदति । भूरादीनिति ।
 स ब्रह्मविदित्यादिनोक्तं सङ्क्षिपति । सर्वञ्चेति । तथाभूतं सूत्रेण
 विष्टतमन्तर्यामिणा च नियम्यमानमिति यावत् ।

सोऽब्रवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्य नु त्वं
 काप्यं तमन्तर्यामिणं य इमञ्च लोकं परञ्च लोकं
 सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरोऽयमयतीति सोऽब्र-
 वतीतञ्जलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति सोऽ-
 ब्रवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तत्का-
 प्यसूत्रं विद्यात्तच्चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्स

सोऽब्रवीत्पुनर्गन्धर्व उपाध्यायमस्मांश्च वेत्य नु त्वं काप्यं
 तमन्तर्यामिणमन्तर्यामीति विशेष्यते । य इमञ्च लोकं परञ्च
 लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरोऽभ्यन्तरः सन्यमयति निय-
 मयति दारुयन्त्वमिव भ्रामयति स्वं स्वमुचितव्यापारं कारय-
 तीति । सोऽब्रवीदेवमुक्तः पतञ्जलः काप्यो नाहं तं जाने भग-
 वन्निति संपूजयन्नाह । सोऽब्रवीत्पुनर्गन्धर्वः सूत्रतदन्तर्गतान्त-
 र्यामिणोर्विज्ञानं स्तूयते । यः कश्चिद् वै तत्सूत्रं हे काप्य विद्या-
 द्विजानौयात्तच्चान्तर्यामिणं सूत्रान्तर्गतं तस्यैव सूत्रस्य
 नियन्तारं विद्याद्य इत्येवमुक्तेन प्रकारेण स हि ब्रह्म-
 वित्परमात्मवित्स लोकांश्च भूरादीनन्तर्यामिणा नियम्यमा-
 नान् लोकान्वेत्ति स देवांश्चाग्निादीन् लोकानो जानाति
 वेदांश्च सर्व्वप्रमाणभूतान्वेत्ति भूतानि च ब्रह्मादीनि
 सूत्रेण प्रियमाणानि तदन्तर्गतेनान्तर्यामिणा नियम्यमा-
 नानि वेत्ति स आत्मानं च कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टं तेनै-

प्रस्तुतस्युतिप्रयोजनमाह । इत्येवमिति भवत्वैव तव सूत्रा-

लोकवित्त्वं देववित्त्वं वेदवित्त्वं भूतवित्त्वं आत्म-
 वित्त्वं सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तद्वहं वेद तच्चेत्त्वं
 याज्ञवल्करं ब्रह्मविद्यांस्तज्ज्ञान्तर्यामिणं ब्रह्म-
 गवोरुदजसे मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति वेद वा अहं
 गौतम तत्सृचं तज्ज्ञान्तर्यामिणमिति यो वा इदं
 कश्चिद्ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्य तथा ब्रूहीति ॥१॥

वान्तर्यामिणा नियम्यमानं वेत्ति सर्वं जगत्तथाभूतं
 वेत्तोत्येवं सृते स्रवान्तर्यामिविज्ञाने प्रनुद्यः कार्योऽभि-
 मुखीभूतो वयञ्च तेभ्यद्यान्मभ्यमभिमुखीभूतभ्योऽब्रवीद्ब्रह्म-
 स्रवमन्तर्यामिणं च । तद्वहं स्रवान्तर्यामिविज्ञानं वेद
 गन्धर्वादिद्व्यागमः सन् । तद्देव्याज्ञवल्करं सृचं तद्वान्तर्या-
 मिणमविद्यांवेदब्रह्मवित्त्वं यदि ब्रह्मगवोरुदजसे ब्रह्मविद्यां
 स्रभूता गा उदजसे उन्नयमि त्वमन्यायेन ततो रज्ज्याप-
 दग्धस्य मूर्द्धा गिरस्ते तव विस्मटं पतिष्यति । एतमुक्तो
 याज्ञवल्कर आह । वेद जानाम्यहं हे गौतमेति गौतमस्त-
 त्सृचं यद्वन्धर्वसुभ्यमुक्तवान् यज्ज्ञान्तर्यामिणं गन्धर्वादिदि-
 तवन्तो ब्रूयं तज्ज्ञान्तर्यामिणं वेदाहमित्येवमुक्ते प्रत्याह ।
 गौतमो यः कश्चिदप्राकृत इदं यत्त्वयोक्तं ब्रूयात्वायं वेद
 वेदेत्यात्मानं ह्यावयन् क्लिप्तेन गजिन्तेन कार्येण दर्शय
 यथा वेत्य तथा ब्रूहीति । । ।

ज्ञानं मम विद्यायादमित्याह । तद्देदिति । क्लिप्तेनेत्यत्र तस्मै-
 त्प्रत्याहारः कार्येण दर्शयेत्प्रकृतं विदुषोति दर्शयति ॥ १ ॥

स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै
गौतम सूत्रेणायञ्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च
भूतानि सन्दधानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषं
प्रेतमाहुर्व्यस्र ऋषिषतास्याङ्गानीति वायुना हि

स होवाच याज्ञवल्क्यो । ब्रह्मलोका यस्मिन्नीताश्च
प्रोताश्च वर्त्तमाने काले । यथा पृथिव्यण्डसु तत्सूत्रमागमगम्यं
वक्तव्यमिति तदर्थं प्रश्नान्तरमुत्थापितमिति । अतस्तन्नि-
र्णयायाह । वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं नान्यद्वायुरिति सूक्ष्ममा-
काशवद्विष्टम्भकं पृथिव्यादीनां यदात्मकं सप्तदशविधं
लिङ्गं कर्मवासनासमवायि प्राणिनां यत्तत्समष्टिव्यष्ट्या-
त्मकं यस्य बाह्याभेदाः सप्त सप्त मरुतणाः सुसुद्रस्य वोर्मय-
स्तदेतद्वायव्यं तत्त्वं सूत्रमित्त्वभिधीयते । वायुना वै गौतम
सूत्रेणायञ्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्द-
धानि भवन्ति सङ्गृहितानि भवन्तीति प्रसिद्धमेतत् । अस्मि-
न् च लोके प्रसिद्धिः । कथं यस्माद्वायुः सूत्रं वायुना विष्टं

याज्ञवल्क्योक्तेस्तात्पर्यमाह । ब्रह्मलोका इति ॥ इत्यभीष्टमा-
गमिदमित्यध्याहृत्याद्येति शब्दस्य योजना । प्रश्नान्तरं सूत्रविषयं
गौतमशक्यं वैश्वदर्थमाह । नान्यदिति ॥ सूक्ष्मपत्वे दृष्टान्तमाह ।
आकाशवद्विष्टं वायुमेव विमिश्रितं । यदात्मकमिति ॥ पञ्चभूतानि
दश ग्राह्यामीन्द्रियगणि पञ्चवृत्तिः प्राणश्चतुर्विधमन्तःकरणमिति सप्तदश-
विधत्वम् ॥ कर्मणां वासनानाञ्चोत्तरसृष्टिहेतुनां प्राणिभिरर्जिताना-
माश्रयवाद्प्रेक्षितमेव लिङ्गमित्याह । कर्म इति ॥ तस्यैव सामान्यविशे-
षात्मनो बहुरूपत्वमाह । यत्तदिति ॥ तस्यैव लोकपरीक्षकप्रसिद्धत्वं

गौतम सूत्रेण संहृद्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याश-
वत्क्रान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥ २

यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी

सर्वं तस्मादौ गौतम पुरुषं प्रीतमाहुः कथयन्ति अस्मि-
पत विमस्तान्यस्य पुरुषस्याहानीति । सूत्रापगमे हि मग्ना-
दीनां प्रीतानामवस्त्रंसनं दृष्टं एव वायुः सूत्रम् । तस्मिन्ना-
णिवक्रीतानि यद्यस्याङ्गानि सुन्ततो युक्तमेतद्यान्पगमे
विस्त्रंसनमङ्गानाम् । अतो वायुना हि गौतम सूत्रेण संहृ-
द्धानि भवन्तीति निगमयति । एवमेवैतद्याशवत्क्रान्तर्यामिणं
सूत्रं तदन्तर्गतत्विदानां तस्यैव सूत्रस्य नियन्तारमन्त-
र्यामिणं ब्रूहीत्युक्तं आह ॥ २ ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन्भवति सोऽन्तर्यामी । सर्वः पृथिव्यां
तिष्ठतीति सर्वत्र प्रसङ्गो माभूदिति विशिनष्टि । पृथिव्या-
अन्तरोऽभ्यन्तरस्तुतैतत्स्यात्पृथिवी देवतैवान्तर्यामीत्यत
आह । यमन्तर्यामिणं पृथिवी देवतापि न वेद मय्यन्यः

आह । वस्येति ॥ तस्य सूत्रत्वं शाश्वतम् । वायुनेति ॥ प्रसिद्धिमे-
तत्सूत्रविदामिति शेषः ॥ लौकिकीं प्रसिद्धिमेव प्रश्नपूर्वकमनन्तरमुच्य-
वष्टब्धेन स्पष्टयति । कथमित्यदिना ॥ उक्तमेव दृष्टान्तं ध्वनक्ति । सूत्रे-
त्यादिना ॥ वायोः सूत्रत्वे सिद्धे फलितमाह । अत इति ॥ २ ॥

निवन्तुरीश्वरस्य लौकिकनियन्तृवत्कार्यकरणत्वमाशङ्क्याह । यस्य
मेति ॥ पृथिव्याः शरीरित्वमेव न तु शरीरत्वमित्याशङ्क्याह ।
पृथिवीति ॥ पृथिव्या यत्करणं तदेव तस्य करणं वेति योजना कथं

न वैद् यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो
यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिर्मृतः ॥ ३ ॥

कश्चिद्वर्तते इति । यस्य पृथिवी शरीरं यस्य च पृथिव्यैव,
शरीरं नान्यत्पृथिवीदेवताया यच्छरीरं तदेव शरीरं
यस्य । शरीरग्रहणं चोपलक्षणार्थं कर्णञ्च पृथिव्या-
स्तस्मात् । स्वकर्माप्रयुक्तं हि कार्यं करणञ्च पृथिवीदेवतायाः ।
तस्य स्वकर्माभावादन्यार्यामिणो नित्यमुक्तत्वात्परार्थ-
कर्तव्यत्वात्स्वभावत्वात्परस्य यत्कार्यं करणञ्च तदेवाय न
स्तस्तदाह यस्य पृथिवीशरीरमिति । देवताकार्य-
करणं क्षेत्रसप्तचिमात्रसान्निध्येन हि नियमेन प्रवृत्ति-
निवृत्तौ स्याताम् । य ईदृशीश्वरो नारायणाख्यः पृथिवीं
पृथिवीदेवतां यमयति नियमयति । स्वव्यापारेऽन्त-
रोऽभ्यन्तरस्तिष्ठन्नेष त आत्मा ते त्वं मम च सर्वभूतानां
चेत्युपलक्षणार्थं एतदन्यार्यामी यस्यवा पृथोऽन्तः सर्व-
संसारधर्मकर्जित इत्येतत्समानमन्यत् ॥ ३ ॥

पृथिव्याः शरीरेन्द्रियवत्त्वं तदाह । स्वकर्माति ॥ अन्तर्यामिणोऽपि
तथा किं न स्नातलाह । तदस्येति ॥ अस्यान्तर्यामिस्तदेव कार्यं कर-
णञ्च नान्यदित्यत्र हेतुमाह । स्वकर्माति ॥ तदेव हेतुनरेण स्मोर-
यति । परार्थेति ॥ यः पृथिवीमित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह ।
देवतेति ॥ तत्र वाक्यसप्तार्थं व्याचष्टे । य ईदृगिति ॥ यस्य पृथिवी-
देवताकार्यकरणभ्यामेव कार्यकरणवत्त्वमीदृशत्वम् ॥ पृथिवीपर्याये इ-
र्मितित्यायं पर्यायान्तरेऽतिदिशति । समानमिति ॥ ३ ॥

योऽप्सु तिष्ठन्नङ्गोऽन्तरो यमाप्सो न विदुर्धस्या-
 पः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयत्ये प त आत्मान्तर्या-
 म्यमृतः ॥ ४ ॥ योऽग्नी तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न
 वेद् यस्यग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयत्ये प त
 आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ५ ॥ योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्त-
 रिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद् यस्यान्तरिक्षः
 शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्ये प त आत्मान्तर्या-
 म्यमृतः ॥ ६ ॥ यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरो
 य वायुर्न वेद् यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो
 यमयत्ये प त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥ यो
 दिवि तिष्ठन्दिवोऽन्तरो य द्यौर्न वेद् यस्य द्यौः
 शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्ये प त आत्मान्तर्या-
 म्यमृतः ॥ ८ ॥ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादौ-

योऽप्सु तिष्ठन्नग्नावन्तरिक्षे वायौ दिव्यादित्ये दिक्षु चन्द्र
 तारके आकाशे यस्तमसि आवरणात्मके वाह्ये तमसि
 तेजसि तद्विपरीते प्रकाशसामान्य इत्येवमधिदैवतमन्तर्या-
 मिविषयदर्शनदेवतासु । अथाधिभूतं भूतेषु ब्रह्मादिस्तम्ब-
 पर्थ्यन्तेष्वन्तर्यामिदर्शनमधिभूतं । अथाध्यात्म्यः प्राणि प्राण-
 वायुसहिते प्राणि यो वाचि चक्षुषि श्रोत्रे मनसि त्वचि

सर्वत्र प्राणादौ तिष्ठन्नन्तर्यामी तत्रास्तेति सम्बन्धः ॥ याक्यान्तर-
 प्रअपूर्वकमुत्थाय व्याचष्टे । कस्यादित्यदिना ॥ यथा मनसि

न्तरो यमादितरो न वेद् यस्यादितरोः शरीरं य
 आदितमन्तरो यमयतरो ष त आत्मान्तर्गम्य-
 मृतः ॥ ९ ॥ यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्योऽन्तरो यं
 दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो
 यमयतरो ष त आत्मान्तर्गम्यमृतः ॥ १० ॥ यश्च-
 न्द्रतारके तिष्ठेत्तारकादन्तरो यश्चन्द्रतारका-
 न वेद् यस्य चन्द्रतारकं शरीरं यश्चन्द्रतारक-
 मन्तरो यमयतरो ष त आत्मान्तर्गम्यमृतः ॥ ११ ॥
 य अकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद्
 यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो यमयतरो ष त
 आत्मान्तर्गम्यमृतः ॥ १२ ॥ यस्तमसि तिष्ठेत्तम-
 सोऽन्तरो यं तमो न वेद् यस्य तमः शरीरं यस्तमो-
 ऽन्तरो यमयतरो ष त आत्मान्तर्गम्यमृतः ॥ १३ ॥

विज्ञाने बुद्धौ रेतसि प्रजनने । कस्मात्पुनः कारणतृप्ति-
 व्यादिदेवता महा भोगाः सत्यो मनुष्यादिवदात्मनि तिष्ठ-
 श्वन्तसात्मनो नियन्तारमिषं न विदुरित्यत आह ।
 अदृष्टो न दृष्टो न विषयीभूतश्चक्षुर्दर्शनस्य कस्यचित्स्त्वन्तु
 चक्षुषि सन्निहितत्वम् दृशिस्वरूप इति द्रष्टा । तथा
 अश्रुतः श्रोत्रमोक्षरत्वमनापन्नः कस्यचित्स्त्वन्तुमश्रवण-
 शक्तिः सर्वश्रोत्रेषु सन्निहिबत्वात् श्रोता । तथा असतो मनः-
 तथा बुद्धावपि विधानाद्बुद्धात्वेति यावत् । तत्रेति पूर्वस-

यस्तेजसि तिष्ठत्स्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवतमथाधिभूतं ॥ १४ ॥ यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यः सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिभूतमथाध्यात्मं ॥ १५ ॥ यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥ यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो यं वाङ्मन वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥ यश्चक्षुषि तिष्ठत्क्षुषोऽ

सङ्कल्पविषयमनापन्नः । दृष्टे श्रुते एव हि सर्वः सङ्कल्पयत्यदृष्टत्वादश्रुतत्वादेवामतोऽलुप्तमननशक्तित्वात्सर्वमनःसु सन्निहितत्वाच्च सन्ता । तथाऽविज्ञपतो निश्चयगोचरमनापन्नी रूपादिवत्सुखादिवद्वा स्वयन्बलुप्तविज्ञानशक्तित्वात्सान्निध्याच्च विज्ञाता । तत्र यं पृथिवी न वेद यं सर्वाणि भूतानि न विदुरिति चाग्रे नियन्तया विज्ञातारोऽन्यो नियन्तान्तर्यामीति प्राप्तं तदन्यत्वाशङ्कानिहत्यर्थमुच्यते ।

न्दर्भोक्तिः । अन्ययसुपलक्षयितुमतोऽन्य इत्युक्तिर्नि पदार्थान्वया-

न्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुर-
 न्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥ यः
 श्रोत्रे तिष्ठच्छ्रोत्रादन्तरो यश्च श्रोत्रं न वेद यस्य
 श्रोत्रं शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आ-
 त्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १९ ॥ यो मनसि तिष्ठन्मनसो-
 ऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनो-
 न्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २० ॥
 यस्त्वचि तिष्ठत्स्त्वचो-
 ऽन्तरो यं त्वङ् न वेद यस्य
 त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मा-
 न्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥ यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञाना-
 दन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं
 यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्य-
 मृतः ॥ २२ ॥ यो रेतसि तिष्ठन्नेतसो-
 ऽन्तरो यश्च

नान्यो-
 ऽतो न अन्य अतो-
 ऽस्मादन्तर्यामियो नान्यो-
 ऽतो-
 ऽस्ति द्रष्टा तथा नान्यो-
 ऽतो-
 ऽस्ति श्रोता नान्यो-
 ऽतो-
 ऽस्ति मन्ता नान्यो-
 ऽतो-
 ऽस्ति विज्ञाता यस्मात्परो नास्ति द्रष्टा श्रोता
 मन्ता विज्ञाता यो-
 ऽदृष्टो द्रष्टा-
 ऽश्रुतः श्रोता-
 ऽमतो मन्ता
 अविज्ञातो विज्ञाता-
 ऽनृतः सर्वसंसारधर्मावर्जितः सर्वसंसा-
 रिणं कर्मफलविभागक्षेत्रं त आत्मान्तर्याम्यमृतो-
 ऽस्मा-

कश्चेति । अत इति ॥ अन्यो द्रष्टा नास्तीति सम्बन्धः । एष त-
 त्यादिवाक्यसमर्थमाह । यस्मादित्यादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

रैतो नवेद् यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमय-
तप्रेष त आत्मान्तर्याम्यमृतो ऽदृष्टो द्रष्टाऽयुतः-
श्रोताऽमृतोमन्ता विज्ञातो विज्ञाता नान्यो तोऽस्ति
द्रष्टा नान्यतोऽस्ति श्रोता नान्यतो स्ति मन्ता ना-
न्यतो स्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतो न्य-
दात्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ २३ ॥
सप्तमं ब्राह्मणं । ७ ।

अथ ह वाचक्ताशुवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ता-
हमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रच्छामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न

ब्रह्मात्मनोऽन्यदार्त्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम
॥ ४ ॥ ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ ।
१५ । १६ । १७ । १८ । १९ २० । २१ । २२ । २३ ॥
इति बृहदारण्यके पञ्चमप्रपाठकभाष्ये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥

अतः परमश्रुतायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं साक्षात्प-
रोक्षात्सर्वान्तरं द्रष्टुं बलव्यमित्यत आरम्भः । अथ ह वाच-
क्ताशुवाच पूर्वं याज्ञवल्क्येन निषेद्धा सूक्ष्मातमयादु-
रता सती पुनः प्रष्टुं ब्राह्मणा गुह्यं प्रार्थयते । हे ब्राह्मणाः

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति पञ्चमस्य सप्तमसचर्यामित्राक्षस्य ॥ पूर्व-
स्मिन्ब्राह्मणे सूत्रान्वयामिश्रौ प्रश्नप्रत्युक्त्यां निर्हारिबौ सन्नादुत्तर-
ब्राह्मण्येतात्पर्यमाह । अतः परमिति ॥ उपोपाधिकवस्तुनिर्धारणानन्तर्यम-

वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रूयैव जेतैति पृच्छ-
मार्गीति ॥ १ ॥

सा होवाचाहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो
वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ
बाणवन्तौ सप्ततातियाधिनौ हस्ते कृत्वोपति-

भगवन्तः पूजावन्तः शृणु न मम वचो हन्ताहमिमं याज्ञ-
वल्क्यं पुनर्द्वौ प्रश्नौ प्रत्यामि यद्यनुमतिर्भवतामस्तौ
प्रश्नौ चेद्यदि वक्ष्यति कथयिष्यति मे कथञ्चिन्न वै जातु क-
दाचिद्युष्माकं मध्ये इमं याज्ञवल्क्यं कश्चिद्ब्रूयैव ब्रूव-
दनं प्रति जेता न वै कश्चिद्वेदित्येवमुक्त्वा ब्राह्मणा अनुज्ञां
प्रददुः पृच्छ मार्गीति लक्ष्मणुञ्जा ह याज्ञवल्क्यम् ॥१॥

सा होवाचाहं वै त्वा त्वां द्वौ प्रश्नौ प्रत्यामीत्यनुषज्यते ॥
कौताविति जिज्ञासायाम् तयोर्दुर्द्वयत्वं द्योतयितुं दृष्टा-
न्तपूर्वकं तावाह । हे याज्ञवल्क्य यथा लोके काश्यः काशीषु
भवः काश्यः प्रसिद्धं शौर्यं काश्ये वैदेहो वा विदेहानां
वा राजा उग्रपुत्रः शूरान्वय इत्यर्थः । उज्जयमवतारित-
ज्याकं धनुः पुनरधिज्यमारोपितज्याकं कृत्वा द्वौ बाण-

यशब्दार्थः ॥ ननु यस्माद्ब्रूयाद्मार्गीं पूर्वमुपरता तस्यास्तदवस्थत्वत्कथं
पुनः सा प्रष्टुं प्रवर्तते तत्वाह । पूर्वमिति ॥ हन्तेत्यस्यार्थमाह । य-
दीति ॥ न वै जात्विति प्रतीकमाद्या व्याचष्टे । कदाचिदित्यादिना ॥१॥

आश्चर्यं दर्शयितुं कश्चिदिति पुनरुक्तिः सन्धीयते । स उच्यत
इति ॥ गोपप्रश्नयोरवस्थप्रत्युत्तरणीयत्वे ब्रह्मिष्ठत्वाङ्गीकारो हेतुः-

ॐ देवमेवाहं त्वां द्वाभ्यां प्रज्ञाभ्यामुपोदस्यान्ती
मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यद्वाक्
पृथिव्या यदन्तरा यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवञ्च
स विष्यञ्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतञ्च प्रोतञ्चेति

वन्तौ वाणवन्देन शराग्रौ यो वंशखण्डः सञ्जीवते तेन
स्निनापि शरो भक्षतोत्यसौ विशिनष्टि । वाणवन्ताविति तौ
द्वौ वाणवन्तौ शरौ तदोरेव विज्ञेयं संप्रदातित्याधिनौ
शरोः फीडात्तरावनिर्जयेन हन्ते कृत्वा योगिष्ठे त्समौपत
आत्मानं दर्शयेद्देवमेवाहं त्वां शरस्यानीयम्यं प्रज्ञाभ्यां
द्वाभ्यामुपोदस्यामुत्थितवत्यस्मि त्वत्समीपे । तौ मे ब्रूहि
ब्रूहि विज्ञेदिति ॥ २ ॥

सा होवाच यदूर्ध्वं मुपरि दिवोऽण्डकपाचाद्यक्षाद्वागधः
पृथिव्या अयाण्डकपासाद्यक्षान्तरा मध्ये यावापृथिवी
यावापृथिव्योरेण्डकपान्तयोरिमे च यावापृथिवी यद्भूतं
यच्चातीतं भवञ्च वर्तमानं स्वप्नापारखं भविष्यञ्च नत्तं मा-
मादूर्ध्वकालभावि लेङ्गगम्भं यस्मिन् सेतदाचक्षते कथयन्ति

रिवाह । ब्रूहि विज्ञेदिति ॥ सूत्रसाधने प्रत्ये विमिति सर्व-
जगदनुद्यते तस्याह । तत्सर्वमिति । पूर्वोक्तं सर्वं जगदाल्लक्षणमिति
यावत् ॥ २ ॥

यथा प्रश्नमनूद्य प्रत्युक्तिमादत्ते । स होराचेति । तां व्याचष्टे ।
यदेदिति । यज्जमहारातं सूत्राल्लक्षणे तद्व्यज्ञताकाशे वर्तते इति

॥ ३ ॥ - होवाच यदूर्ध्वं मार्गं दिवो यदवाक्
 पृथिव्या यदन्तरा द्वावापृथिवी इमे यद्गतञ्च भवञ्च
 भविष्यञ्चे तन्मचक्षते आकाशे तदोतञ्च प्रोतञ्चेति
 ॥ ४ ॥ स होवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म
 एतं व्यवचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति
 ॥ २ ॥

त्यागमतस्तत्सर्वं द्वैतजातं यस्मिन्नेकीभवतीत्यर्थः । तत्सूत्र-
 सञ्ज्ञं पूर्वाक्तं कस्मिन्नोतञ्च प्रोतञ्च पृथिवीधातुरिवासु । ३ ।
 स होव, चेतरो हे गार्गी यत्त्वद्वोक्तमूर्ध्वं दिव इत्यादि
 तत्सर्वं यत्सूत्रमचक्षते तत्सूत्रमाकाशे तदोतञ्च प्रोतञ्च
 यदेतद्व्याकृतं सूत्रात्मकं जगद्व्याकृतकाशेऽपि स्थितं पृथिवी
 धातुस्त्रिष्वपि कालेषु वर्तते उत्पत्तौ स्थितौ लब्धे च ॥ ४ ॥
 पुनः सा होवाच नमस्तेऽस्तिवत्यादिप्रश्नस्य दुर्वचस्त्वप्रदर्श-
 नायै वो मे ममेतं प्रश्नं व्यवचो विशेषेणोक्तवानसि । एतस्य
 दुर्वचस्त्वे कारणं सूत्रमेव तावदङ्गम्यामितरैर्दुर्वीच्यं किमुत
 तद्वस्मिन्नोतञ्च प्रोतञ्चेत्यतो नमोऽस्तु ते तुभ्यमपरस्मै द्विती-
 याय प्रश्नाय धारयस्व दृष्टीकुर्वात्मानमित्यर्थः । पृच्छ गार्गी
 तीतर आह व्याख्यातमन्यत् ॥ ५ ॥

सम्बन्धः । त्रिष्वपि कालेष्विति यदुक्तं तद्वन्नक्ति । उत्पत्ताविति । वक्ष्य-
 माणं वाक्यमन्यदित्युच्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यद्वाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्गूतञ्च भवञ्च भविष्यञ्चेतप्राचक्षते कस्मिन् तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ॥६॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यद्वाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्गूतञ्च भवञ्च भविष्यञ्चेतप्राचक्षत आकाश एव तदोतञ्च प्रोतञ्चेति कस्मिन् खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥७॥

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्येत्यादिप्रश्नः प्रतिवचनं चोक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते । न किञ्चिदपूर्वमर्थान्तरमुच्यते । सर्वं यथोक्तं गार्गी प्रत्युच्चार्य तमेव पूर्वोक्तमर्थमवधारितवानाकाश एवेति याज्ञवल्क्यः । गार्गी ह कस्मिन् खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । आकाशमेव तावत्कालत्रयातीतत्वाद्बुद्ध्यम् । ततोऽपि कष्टतरान्वरं यस्मिन्नाकाशमोतश्च प्रोतश्चातो वाच्यमिति कृत्वा न प्रतिपद्यते सा । प्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं तार्त्तिकसमयेत्यावाच्यमपि वदति । तथापि विप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं विरुद्धा प्रतिपत्तिर्हि सा यद्वाच्यस्य वदनमतो दुर्वचनं पुनश्च मन्यते गार्गी तदोषद्वयमपि परिजिहीर्षन्नाह ॥६॥७॥

तदेव प्रश्नप्रतिपत्तियचनरूपमनुवदति । सा चेति । पुनरुक्तेरकिञ्चित्करत्वं व्यावर्त्तयति । उक्तस्यैवेति ॥ प्रतिवचनानुवादतात्पर्यं काह । गार्गीति ॥ प्रश्नाभिप्रायं प्रकटयति । आकाश एवेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभि-
वदन्यस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमलोहितमस्त्रे ह-
म-
च्छायमतमोऽवायवं नाकाशमसङ्गमरसमगन्धमच-
क्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममा-

स होवाच याज्ञवल्का एतद्वै तद्यत्पृष्ठवत्यसि कस्मिन्नु
खल्वाकाशं श्रोतश्च प्रोतश्चेति । किन्तदक्षरं यन्न क्षीयते न
क्षरतीति चाक्षरं तदक्षरं हे गार्गि ब्राह्मणा ब्रह्मविदोऽभि-
वदन्ति । ब्राह्मणाभिवदनकथनेन नाहमवाच्यं वक्ष्यामि
न च न प्रतिपद्येयमित्येवं दोषद्वयं परिहरति । एवमपाकते
प्रश्ने पुनर्गार्ग्याः प्रतिवचनं द्रष्टव्यम् । ब्रूहि किं तदक्षरं
यद्ब्राह्मणा अभिवदन्तीत्युक्तं आह । अस्थूलं तत्स्थूलाद-
न्यदेवं तर्हि अण्वनणु अस्तु तर्हि ऋस्वमऋस्वमेव तर्हि दीर्घं
नापि दीर्घमदीर्घं एवमेतैश्चतुर्भिः परिमाणप्रतिषेधैर्द्रव्य-
धर्मः प्रतिषिद्धो न न द्रव्यं तदक्षरमित्यर्थः । अस्तु तर्हि
लोहितो गुणस्ततोऽप्यन्यदलोहितम् । अग्नैर्यो गुणो लोहितो
भवतु तर्ह्यपां स्नेहनं नास्नेहमस्तु तर्हि छाया सर्वथाप्यनि-
र्देश्यत्वाच्छायाया अप्यन्यदच्छायमस्तु तर्हितमोऽनमो भवतु
वायुस्तर्ह्यवायुर्भवत्तर्ह्यैकाशमनाकाशं भवतु तर्हि सङ्गात्मं कं

अप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिश्चेति दोषद्वयं सामान्येनोक्तं विशेषतो
ज्ञातं पृच्छति । किन्तदिति ॥ अस्थूलादियाक्यमवतार्य व्याकरोति ।
एवमित्यादिना ॥ यदग्नेर्लोहितं रूपमित्यादि श्रुतिमाश्रित्याह । अ-
ग्नैर्य इति ॥ अवायुविशेषणेनाप्राणविशेषणस्य पुनरुक्तिमाशङ्क्याह । आ-

तुमनन्तरमवाह्यं न तदश्नाति किञ्चन न तदश्ना-
ति कश्चन ॥ ८ ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशानने गार्गि सूर्याचन्द्र-
जतुवदसङ्गरसोऽग्नौ तच्च रस तद्याग्न्यमग्नौ तर्हि चक्षुष्क-
चक्षुष्कं न हि चक्षुरस्य काः णं विद्यतेऽतोऽचक्षुष्कं पण्यत्यचक्षु-
रिति मन्त्रवर्णोक्त्याऽप्योक्तं स शृणोत्यकार्णं इति । अग्नौ तर्हि
यागवाक्त्वाऽमनस्तथाऽतैजस्कमविद्यमानं तेजोऽग्नौ तदे-
जस्कम् । न हि तेजोऽग्न्यादि प्रकाशवदस्य विद्यते प्राणमा-
ध्यात्मिको वायुः प्रतिपिध्यतेऽप्राणमिति । मुखं तर्हि दारं
तदमुखममात्रं मीयते येन तन्मात्रममात्रं मात्रारूपं तत्र
भवति न तेन किञ्चिन्मीयते । अग्नौ तर्हि क्षिद्रवदन्तर-
वदनन्तरं नास्यान्तरमस्ति । सम्भवेत्तर्हि वहिस्तस्या-
वाह्यमग्नौ तर्हि भक्षयितुं तन्न तदश्नाति किञ्च न भवेत्तर्हि
भक्ष्यं कस्यचिन्न तदश्नाति कश्चन सर्व्वविशेषणरहित-
मित्यर्थः । एकमेवाद्वितीयं हि तत्त्वेन किं विशिष्यते ॥ ८ ॥

अनेकविशेषणप्रतिषेधप्रयासादस्ति त्वं तावदक्षरस्थोपग-
मितं श्रुत्या तथापि लोकबुद्धिमपेक्ष्याशङ्कते यतोऽतोऽ

ध्यात्मिक इति । अमात्रमिति मानमेयान्वयो निराक्रियते तस्यैत्या-
लोक्तिः ॥ सम्पिण्डितमर्थमाह । सर्व्वेति तदुपपादयति एक-
मिति ॥ ८ ॥

अथ यथोक्तया नीत्या श्रुत्यैवाक्षरास्तित्वे ज्ञापिते वक्तव्याभावात्कि-
मुत्तरेण ग्रन्थेनेति तत्राह । अनेकेति ॥ यदस्ति तत्प्रतिशेषणमेवेति
लौकिकी बुद्धिराशङ्कते । नेति । अक्षरं निर्विशेषणमिति शेषः ।

मसौ विधुतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशा-
सने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधुते तिष्ठतः ॥

स्तित्वावानुमानं प्रमाणमुपेत्यस्यति । एतस्य चाक्षरस्य
यदेतदधिगतमक्षरं सर्वान्तरं साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य
अ त्मे ऽशनाद्यादिधर्मातीत एतस्य वै अक्षरस्य प्रशासने ।
यथा राज्ञः प्रशासने राज्यमस्फुटितं नियतं वर्तते एव-
मेतस्याक्षरस्य प्रशासने हे गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ सूर्यश्च
चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ अहोरात्रयोर्लोकप्रदीपौ ताद-
र्थ्येन प्रशासितौ ताभ्यं निर्वर्त्यमानलोकप्रयोजनविज्ञा-
नवता निर्मितौ विधुतौ च स्याताम् । साधारणसर्वप्राणि-
प्रकाशोपकारकत्वाल्लौकिकप्रदीपवत् । तस्मादस्ति तद्येन

अनुग्राहिणि जगत्कारणे परस्मिन्ननुमानद्विजे विवक्षितं निरुपाध्यक्षरं
सेत्सुप्रति जगत्कारणत्वस्योपलक्षणतया जन्मादिसूत्रे स्थितत्वाद्ब्रह्मलक्षण-
द्वारा ब्रह्मेण स्वरूपलक्षणप्रवृत्तेरन्तर्यामिण्यनुमानप्रकृतोपयुक्तोति भावः ।
अनुमानश्रुत्यक्षराणि व्याकरोति । यदेतदिति । प्रशासने सूर्याचन्द्र-
मसौ विधुतौ स्यातामिति सम्बन्धः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फोरयति ।
यथेति ॥ अत्रापि पूर्ववदन्वयः । जगद्व्यवस्था प्रशासित पूर्विका व्यव-
स्थात्वाद्वाज्यव्यवस्थावदित्यर्थः ॥ सूर्याचन्द्रमसावित्यादौ विवक्षितमनु-
मानमाह । सूर्यश्चेत्यादिना । तादर्थ्येन लोकप्रकाशत्वेन प्रशासितौ
निर्मिताविति सम्बन्धः । निर्मातुर्विशिष्टविज्ञानवत्त्वमाचष्टे । तन्निर्व-
र्त्यमानेति । सूर्याचन्द्रमसौ तच्छब्दाच्चौ विमतौ विशिष्टविज्ञानवता
निर्मितौ प्रकाशत्वात्मदीपवदित्यर्थः । विमतौ नियन्तृपूर्वकौ विशिष्ट-
चेष्टावत्त्वाद्भृत्यादिवदित्यभिप्रेत्याह । विधुतादिति । प्रकाशोपकारकत्वं
तज्जनकत्वं निर्मातुर्विशिष्टविज्ञाने सम्भावनार्थं विशेषणं साधारणः स-

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा

विष्टतावीश्वरी स्वतन्त्री सन्ती निर्मितौ तिष्ठतौ नियत-
देशकालनिमित्तोद्द्यान्तमनवृद्धिचयाभ्यां च वर्त्तेते । तद-
स्त्वैवमेतयोः प्रकाशित्रक्षरं प्रदीपकर्तृविधाऽष्टिवद्वेतस्य
वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ द्यौच पृथिवी
च सावयवत्वास्फुटनस्वभावे अपि सत्यौ गुरुत्वात्पतनस्व-
भावे ॥ संयुक्तत्वाद्वियोगस्वभावे चेतनावटभिमानीदेवताधि-
ष्ठितत्वात्स्वतन्त्रे अध्येतस्याक्षरस्य प्रशासने वर्त्तेते विष्टते
तिष्ठतः ॥

एतद्व्यक्षरं सर्वव्यवस्थासेतुः सर्वमव्यादाविधरणमतौ
नास्याक्षरस्य प्रकाशनं द्यावपृथिव्यौ अतिक्रामतस्तस्मा-

व्वैषं प्राणिनां यः प्रकाशस्तस्य जनकत्वादिति यावत् । दृष्टान्ते लौकि-
कविशेषणं प्रासादादिविशिष्टदेशनिषिद्धत्वसिद्ध्यर्थम् ॥ आनुमानफलमुपसंहर-
ति । तस्मादिति ॥ विगिरं चेष्टावत्त्वादित्युपदिष्टं ऐतं स्पष्टयति ।
नियतेति । नियतौ देशकालौ नियतञ्च निमित्तं प्राण्यदृष्टं तद्वन्तौ
सूर्याचन्द्रमसाबुद्धानावस्तमयौ तौ च देन विष्टताबुद्धान्तमयाभ्यां दृष्टि-
क्षयाभ्यां च वर्त्तेते उदयश्चास्तमयश्चोदयास्तमयम् । दृष्टिश्च जयश्च
दृष्टिचयमिति ह्रन्व गृहीत्वा द्विवचनम् । एवं कर्तृत्वेन विधारयित्व-
त्वेन चेत्यर्थः । विमते प्रयतयता विष्टते सावयवत्वेऽप्यस्फुटितत्वाद्गुरु-
त्वेऽपि अपतित्वात्संयुक्तेऽप्यवियुक्तत्वाच्चेतनावत्त्वेऽस्वतन्त्रत्वाच्च हस्तन्यस्त-
पापाणादिवदिति ॥ द्वितीयपर्यायस्य तात्पर्यमाह । सावयवत्त्वादित्य-
त्वादिना ॥

किमिच्छेतस्य प्रशासने द्यावापृथिव्यौ वर्त्तेते तस्मात् । एतद्वीति ।
पृथिव्यादिव्यवस्था नियन्तारं विनानुपपन्ना तत्कलिकेत्यर्थः ॥ तथा कि-

मुहुर्त्ता अहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऋतवः संव-
त्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशा-

स्तिष्ठमस्यास्तित्वमक्षरस्य । अव्यभिचारि हि तल्लिङ्गं यद्या-
वापृथिव्यौ नियते कर्त्तेते चेतनावन्तं प्रशासितारमसंसा-
रिणमन्तरेण नैतद्युक्तं येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढेति
मन्त्रवर्णात् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा
मुहुर्त्ता इत्येते कालावयवाः सर्वस्यातीतानागतवर्त्तमा-
नस्य जनिमतः कलयितारः । यथा लोके प्रभुणा नियतो
गणकः सर्वमायं व्ययच्चाप्रमत्तो गणयति तथा प्रभुस्था-
नीय एषां कालावयवानां नियन्ता । तथा प्राच्यः
प्रागञ्चनाः पूर्वदिग्गमना नद्यः स्यन्दते स्रवन्ति श्वेतेभ्यो
हिमवद्गदिभ्यः पर्वतेभ्यो गिरिभ्यो गङ्गास्ता नद्यस्ताश्च यथ

मित्येतेन विधृते द्यावापृथिव्याविति तत्राह । सर्वमर्थ्यादेति ॥ एष
सेतुर्विधरण इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्य फलितमाह । व्यतो ज्ञास्येति ॥
द्वितीयपर्यायार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ तच्छब्दोपात्तमर्थं स्फोरयति ।
अव्यभिचारीति ॥ अव्यभिचारित्वं प्रकटयति । चेतनावन्तमिति । पृथि-
व्यादेर्नियन्तृत्वमेतच्छब्दार्थः ॥ नियन्तृत्वमिदं कथञ्चिद्वारसिद्धिरित्या-
शङ्क्याह । येनेति । उपपन्नं पृथिव्यादेश्चेतनावदभिमानिदेष्टतावत्त्वेन
स्वातन्त्र्यम् । येन स्वस्तमितं येन नाको योऽन्तरिक्षे रजसो विमानः कश्चौ
देवाय हविषा विधेस इत्यत्र हिरण्यगर्भाधिष्ठातेश्वरः पृथिव्यादेर्निय-
न्तोच्यते । न हि हिरण्यगर्भमात्रस्यास्मिन्प्रकरणे पूर्वापरमन्ययोरुच्य-
मानं निरद्भुतं सर्वनियन्तृत्वं सम्भवतीति भावः । एते कालावयवा
विधृतास्तिष्ठन्तीति स्वत्वम् ॥ तत्राहुमानं वक्तुं हेतुमाह । सर्वस्येति ॥
तः कलयिता स नियन्तृपूर्वकः इति व्याप्तिभूमिमाह । यथेति ॥ दार्ष्ट-

सने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वे तेभ्यः प-
र्व्वतेभ्यः प्रीतच्योऽन्यायां याञ्च दिग्मन्वेति ॥

प्रवर्त्तिता एव नियताः प्रवर्त्तन्ते नान्यथापि प्रवर्त्तितुमुक्त-
हन्व्यतस्तदेतन्निर्द्गं प्रगासुः प्रतीच्योऽन्याः प्रतीचीं दिग्म-
ञ्चन्ति सिन्धवाद्या नद्य अन्याश्च यां यां दिग्मनुप्रवृत्तास्तां
तां न व्यभिचरन्ति तच्च लिङ्गम् । किञ्च ददतो हिर-
ण्यादीन् प्रयच्छतः स्वात्मपौडां कुर्व्वतोऽपि प्रमाणज्ञा अपि
सनुय्याः प्रशंसन्ति । तत्र यच्च दीयते ये च ददति ये च
प्रतिगृह्णन्ति तेषामिहैव समागमो विलयश्चान्वञ्चो दृश्यते ।
अदृष्टसु परः समागमः ॥

निकन्दर्शयन्ननुमानमाह । तथेति । निमेषादयो निवक्तृपूर्व्वकाभलेपि-
तत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः ॥ कास्ता नद्य इत्यपेक्षायामाह । गङ्गाद्याः
इति । अन्यथा प्रवर्त्तितुमुक्तहमानत्वं तत्तद्देवतानां चेतनत्वेन स्वात-
न्त्र्यम् । विमता निवक्तृपूर्व्विका नियन्त्रप्रवृत्तित्वाद्गुह्यत्वादिप्रवृत्तिवदिति
चतुर्थपर्यायार्थः । नियतप्रवृत्तिमत्त्वनदेतदित्युच्यते । तच्चैदमभिचा-
रितोक्तिः । विमतं विगिष्टज्ञानवद्वाटकं कर्म फलत्वात्सैवाफलवदित्य-
भिप्रेत्य पञ्चमं पर्यायमुत्थापयति । जिज्ञेति । दाता प्रतिग्रहीतः
दानं देयं फले दास्यति जिमीवरेणेत्यागङ्गाह । तत्रेति । दातादी-
नामिहैव प्रत्यक्षो नागो दृश्यते तेन तत्प्रयुक्तोऽदृष्टः पुरुषार्थो न कश्चिद-
न्नीत्यर्थः । अदृष्टं पुरुषार्थं प्रत्याह । अदृष्टस्त्विति । समागमः फल-
प्रतलाभः न खल्वैच्छिको न भवति किन्तु पारलौकिकफलतया च नासावि-
हैव नष्टात्वादिप्रयुक्तः सम्भवतीत्यर्थः ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो

तथापि मनुष्या ददतां दानफलेन संयोगं पश्यन्तेः
प्रमाणज्ञतया प्रशंसन्ति ॥ तच्च कर्मफलेन संयोजयितरि
कर्तुः कर्मफलविभागज्ञे प्रशस्त्यर्थसति न स्यात् ॥ दान-
क्रियायाः प्रत्यक्षविनाशित्वात् । तस्मादस्ति दानकर्तृणां
फलेन संयोजयिता । अपूर्वमिति चेन्न । तत्सद्भावे प्रमाणाभु-
पपत्तेः । प्रशास्तुरपीति चेन्न । आगमतात्पर्यस्य सिद्धत्वात् ।
अवोचाम ह्यागमस्य वस्तुपरत्वम् । किञ्चान्यदपूर्वकल्पनाया-
च्चापत्तेः । क्षयोऽयथैवोपपत्तेः । सेवाफलस्यास्य सेव्या-
त्प्राप्तिदर्शनात् ॥ सेवायाश्च क्रियात्वात्तत्सामान्याच्च । याग-
दानहोमादीनां सेव्यादौश्वरहृदेः फलप्राप्तिरूपपद्यते । दृष्टक्रि-

तर्हि फलदातुरभावात् स्वार्थकं शो हि मूर्खतेति न्यायाद्दातु प्रथमैव
माभूदित्याशङ्क्याह । तथापीति ॥ फलसंयोगदृष्टौ हेतुमाह । प्रमाण-
ज्ञतयेति । हिरण्यदा अस्तत्वं भजल इत्यादि प्रमाणं तथापि कथमी-
श्वरसिद्धिस्तत्वाह । कर्तुरिति ॥ तद्वि दातुप्रशंसनं विशिष्टे नियन्त्रि
व्यसतनुपपन्नं तत्कल्पकमित्यर्थः । दानक्रियावशादेव तत्फलसिद्धौ
कृतं नियन्त्रेति चेज्जेत्याह । दानेति । कर्मणः क्षणिकत्वात् फलस्य
च कालान्तरभावित्वान्न साधनत्वोपपत्तिरित्यर्थः । अनुमानार्थापत्तिभ्यां
सिद्धमर्थसुपसंहरति । तस्मादिति ॥ अपूर्वस्यैव फलदातृत्वात्कृतमीश्वरे-
त्येति शङ्कते । पूर्वमिति चेदिति ॥ स्वयमचेतनं चेतनानधिष्ठितं वा पूर्वं
फलदातृ न कल्प्यमप्रामाणिकत्वादिति परिहरति ॥ नेति ॥ ईश्वरद्वेषी
शङ्कते । प्रशास्तुरिति ॥ सद्भावे प्रमाणाद्युपपत्तिरिति शेषं परिहरति ।
न्यगमेति ॥ कथं कार्यपरस्यागमस्य वस्तुपरत्वमित्याशङ्क्याह । अवोचा-
मेति । कर्मविधिर्हि फलदातृतिरेकेण नोपपद्यते । न च कर्माशुतरनिश्च-

मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवा दर्वा पितरो-
ऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥

याधर्मसामर्थ्यमपरित्यज्यैव फलप्राप्तिकल्पनीयपत्ती दृष्ट-
क्रियाधर्मसामर्थ्यपरित्यागो न न्याय्यः । कल्पनाधिक्याच्च
ईश्वरः कल्पोऽपूर्वं वा । तत्र क्रियायाश्च स्वभावः सेव्या-
त्फलप्राप्तिर्दृष्टा । न त्वपूर्वान्न चापूर्वं दृष्टम् । तत्रापूर्वमदृष्टं
कल्पयितव्यम् । तस्य च फलदातृत्वे सामर्थ्यम् । सामर्थ्ये च
सति दानञ्चाभ्यधिकमिति । इह त्वीश्वरस्य सेव्यस्य सद्भाव-
मात्रं कल्प्यं न तु फलदानसामर्थ्यं दातृत्वञ्च । सेव्यात्फल-
प्राप्तिर्दर्शनात् ॥ अनुमानञ्च दर्शितं द्यावापृथिव्यौ विद्यते
तिष्ठत इत्यादि । तथा च यजमानं देवा ईश्वराः सन्ती
जीवनार्थेऽनुगताश्चरुपुरोडाशाद्युपजीवनप्रयोजनेनान्यथापि

शिकालान्तरभाषिफलानुकूलतदर्थपत्तिविज्ञेऽपूर्वं कथं मानासिद्धिरित्या-
शङ्काह । किञ्चेति ॥ न केवलं सद्भावे प्रमाणासत्त्वमेनापूर्वदूषणं किम-
न्यत्किञ्चिदस्तीति यावत् ॥ स तदेव प्रकटयति । अपूर्वेति अपूर्वस्य कल्प-
नायां या अर्थापत्तिः शङ्कते तस्याः कल्पितमपूर्वमन्तरेणान्युपपत्तेः क्षयः
स्यादिति योजना । अन्यथाप्युपपत्तिं विहणोति । सेवेति । यागादि-
फलमपीश्वरात्सम्भवतीति शेषः ॥ कथमीश्वराधीना यागादिफलप्राप्ति-
स्तत्त्वाह । सेवायाश्चेति । आदिपदेनेन्द्रादिदेवता गृह्यन्ते । विमता विशि-
ष्टज्ञानवता दीयमानफलवती विशिष्टक्रियात्वात्सम्प्रतिपन्नयदिति भावः ।
इतस्मात्पूर्वकल्पना न युक्तेत्याह । दृष्टेति । दृष्टं सेवाया धर्मत्वेन सा-
मर्थ्यं सेव्यात्फलप्राप्तकत्वं तदनुसृत्य दानादौ फलाप्राप्तिसम्भवे तन्निरा-
सेनापूर्वात्तत्कल्पना न नाय्या ॥ दृष्टानुसारिण्यां कल्पनायां तद्विरोधिक-

यौ वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽसिंल्लोके
जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षतह-

जीवितुमुत्सहन्तः कृपणां दीनां वृत्तिमाश्रित्य स्थितास्तच्च
प्रशङ्कुः प्रशसनाश्यात् । तथा पितरोऽपि तदर्थं दर्वीं
दर्विहोममन्वायन्ता अनुगता इत्यर्थः ॥ समानं सर्व-
मन्यत् ॥ ८ ॥

इतश्चास्ति तदक्षरं यस्मात्तदज्ञाने नियता संसारीप-
पत्तिर्भवितव्यं तु तेन यद्विज्ञानात्तद्विच्छेदो न्यायोपपत्तेः ।
ननु क्रियात एव तद्विच्छिन्तिः स्यादिति चेन्न । यो वा
ल्लनायोगादित्यर्थः ॥ अपूर्वस्य फलहेतुत्वे दोषान्तरमाह । कल्प-
नेति ॥ तदाधिक्यं वक्तुं परावृत्तति । ईश्वर इति ॥ नापूर्वोऽकल्पप्र-
कृतत्वात्तत्र कल्पनाधिक्यमित्प्राशङ्ग्याह । तेनेति ॥ व्यवहारभूमिः सप्त-
म्यर्थः । भूमिर्ज्ञा कृत्वा कल्पनाधिक्यं स्फुटयति ॥ तत्रोत्पत्तिना ॥
अपूर्वस्यादृष्टत्वे सतीति यावत् । इति कल्पनाधिक्यमिति शेषः । न
त्वम्यत्रापि तल्लयकल्पनेत्याशङ्क्याह । इहैतदिति । स्वपक्षे धर्मिभावः
कल्पप्रं परपक्षे धर्मो धर्मस्येत्याधिक्यं तस्मात्फलमत उपपत्तेरिति न्या-
येन परस्परं फलदातृतेति भावः । धर्मिणोऽपि प्राभाणिकत्वं कल्पप्रत्वमि-
त्यभिप्रेत्याह । अनुमानञ्चेति ॥ ईश्वरास्तित्वे हेत्वन्तरमाह । तथा
चेति । देवा यजमानमन्वायन्ता इति सम्बन्धः । जीवनार्थं जीवनं
मिमित्तीक्यतेति यावत् । देवानामीश्वराणामपि हव्यार्थित्वेन मनुष्या-
धीनाख्यहीनवृत्तिमाह्वं नियन्तृकल्पप्रमित्यर्थः । यो न कस्यचित्प्रकृति-
त्वेन विवृतिवत्त्वेन वा वर्तते स दर्वीहोमः ॥ ९ ॥

ईश्वरास्तित्वे हेत्वन्तरमाह । इतश्चेति । मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वे-
मापि तदस्तीत्याह । भवितव्यमिति । यदज्ञानात्प्रवृत्तिर्यां तज्ज्ञानात्प्रा-
पित्तं इति न्यायः । कर्मवशादेवं मोक्षसिद्धेस्तद्हेतुज्ञानविषयत्वेना-

स्वायन्तवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं
गार्ग्यं विदित्वाऽस्मात्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य
एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्मात्लोकात्प्रैति स
ब्राह्मणः ॥ १० ॥

एतदक्षरं हे गार्ग्यं विदित्वाऽविज्ञायाम्निं बोके जहोति यजते
तपस्तप्यते दृष्टपि व इति वर्षमहस्वायन्तवदेवास्य तत्फलं
भवति तत्फलभोगान्ते जीयन्त एवास्य कर्माणि । अपि च
यद्विज्ञानात्कार्यं ख्यात्यः संसारविच्छेदो यद्विज्ञानाभा-
वाच्च कर्मकृतकृपणः कृतफलस्यैवोपभोक्तो जननमरणप्रव-
न्यारुढः संसरति । तदक्षरं प्रगासितं तदेतदुच्यते
यौ वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वास्मात्लोकात्प्रैति स कृपणः
पणञ्जीत इव दासादिः । अथ य एतदक्षरं गार्गि विदि-
त्वास्मात्लोकात् प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

क्षरं नाभ्युपेयमिति शङ्कते । नन्विति ॥ उत्तरमात्रेणोत्तरमाह । नेत्या-
दिना । यस्या ज्ञानादमृकटबुदितानि विगिष्टफलान्यपि सर्वाणि कर्माणि
संसारमेव फलयन्ति तदज्ञातमक्षरं नास्तीत्युक्तं संसाराभावप्रसङ्गादिति-
भावः ॥ अत्रान्निवे हे वनरमाह । अपि चेति ॥ पूर्वयाक्यं जीवद्व-
स्यपुनरपि प्रयमिदं तु परलोकविषयमिति विग्रेहं सत्तोत्तरवाक्यसवतार्य-
व्याचष्टे । तदेतदित्यादिना ॥ ३० ॥

तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्र
ऽमतं मन्त्रऽविज्ञातं विज्ञातं नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ
नान्यदतोऽस्ति श्रोत्रं नान्यदतोऽस्ति मन्त्रं नान्य-
दतोऽस्ति विज्ञातं तस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश
श्रोतश्च प्रीतश्चेति ॥ ११ ॥

अग्नेर्देहनप्रकाशकत्ववत्स्वाभाविकमस्य प्रशास्तृत्वम-
चेतनस्यैवेत्य आह । तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं न केनवि-
दृष्टमविषयत्वात्स्वयं तु द्रष्टृदृशिस्वरूपत्वात् । तथाऽश्रुतं
श्रोत्राद्यविषयत्वात्स्वयं श्रोत्रं श्रुतिस्वरूपत्वात् । तथाऽमतं
मनसोऽविषयत्वात् स्वयं मन्त्रं मतिस्वरूपत्वात् । तथाऽविज्ञातं
बुद्धेरविषयत्वात् स्वयं विज्ञातं विज्ञानस्वरूपत्वात् ।
किञ्चन अन्यदतोऽस्मादक्षरादस्ति नास्ति किञ्चिद्द्रष्टृदर्शन-
क्रियाकर्तृ एतदेवाक्षरं दर्शनक्रियाकर्तृ सर्व्वं । तथा ना-
न्यदतोऽस्ति श्रोत्रं तदेवाक्षरं श्रोत्रं सर्व्वं । नान्यदतो
ऽस्ति मन्त्रं तदेवाक्षरं मन्त्रं सर्व्वं सर्व्वमनोद्धारिण ।
नान्यदतोऽस्ति विज्ञातं विज्ञानक्रियाकर्तृ । तदेवाक्षरं
सर्व्वबुद्धिद्वारेण विज्ञानक्रियाकर्तृ । नाचेतनं प्रधानमन्यद्वा

प्रधानवादिभः शङ्कामनूद्योत्तरवाक्येन निराकरोति ॥ अग्नेरित्या-
दिना ॥ इतश्चाक्षरस्य नाचेतनत्वमित्याह । किञ्चेति ॥ नास्तीत्यन्वय-
प्रदर्शनं अतोऽन्यदिति विशेषणसिद्धसर्थमाह । एतदिति । अन्यद्वा पूर्व्वो-
क्तमव्याकृतादिपृथिव्यन्तं निगमनवाक्यचूदाहृत्य तस्य तात्पर्य्यमाह ॥ एत-
दस्मिन्निति । परा काष्ठा पर्य्यवसानं नास्मादुपरिष्ठादधिष्ठानं किञ्चिद-
स्तीत्यर्थः । तस्यैव परमपुरुषार्थमाह । एषेति ॥ पुरुषानपरं किञ्चि

सा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वं न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रूयाद्यं जेत्येति ततो ह वाचक्रव्युपरराम ॥ १२ ॥ अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

एतस्मिन्, खल्वचरं गार्ग्याकाशं ओतय प्रोतयेति । यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरोऽगनायादिसंसारधर्मातीतो यस्मिन्नाकाशं ओतय प्रोतयेदा परा काष्ठैषा परा गतिरेतत्परं मध्ये तत्पृथिव्यादेराकाशा तस्य सत्यस्य सत्यम् ॥ ११ ॥

सा होवाच हे ब्राह्मणा भगवन्तः शृणुत मदीयं वचस्तदेव बहु मन्येध्वं मन्यध्वम् । किन्तु यदस्माद्याज्ञवल्क्यानमस्कारेण मुच्येध्वं मुच्यध्वमस्मै नमस्कारं कृत्वा तदेव बहुमन्यध्वमित्यर्थः । जयस्त्वस्य मनसापि नाशं सनीयः किमुत कार्यतः । कस्मान्न वै युष्माकं मध्ये जातु कदाचिदभीमं

त्या काशं सा परा गतिरिति हि स्थूलतरम् । ब्रह्मास्मादचरादन्यदस्तीति चेन्नैत्याह । एतदिति ॥ ननु चतुर्थे सत्यस्य सत्यं ब्रह्म व्याख्यातमचरन्तु नैवमिति चेत्तत्राह । एतत्पृथिव्यादेरिति ॥ १२ ॥

किन्तु वचनं तत्राह । तदेवेति ॥ वज्रमानविषयभूतं वस्तु पृच्छति । किन्तु दिति ॥ यदादौ मदीयं वचनं तदेव वज्रमानयोग्यमित्याह । यदिति ॥ तद्व्याकरोति । अस्मादिति ॥ नमस्कारं कृत्वाऽस्मदनुज्ञां प्राप्येति शेषः । तदेवेति प्राथमिकवचनोक्तिः । किमिति त्वदीयं पूर्वं वचो वज्रमन्यासहे जेतुं पुनरिममाशास्यहे नेत्याह । जयस्त्विति । तत्र प्रश्नपूर्वकं पूर्वोक्तमेव वज्रमा-

याज्ञवल्क्यं ब्रह्मोद्यं प्रति जेता ॥ प्रश्नौ चेन्मह्यं वक्ष्यति
न वै जेता भवितेति पूर्वमेव मया प्रतिज्ञातमद्यापि ममा-
यमेव निश्चयो ब्रह्मोद्यं प्रत्येतन्तुल्यो न कश्चिद्विद्यत इति ।
ततो ह वाचक्रव्यपरराम ॥ १२ ॥

अत्रान्तर्यामिब्राह्मण एतदुक्तम् । यं पृथिवी न वेद यं
सर्वाणि भूतानि न विदुरिति च । यमन्तर्यामिणं न विदु-
र्ये च न विदुर्यच्च तदक्षरं दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वेन सर्वेषां
चेतनाधातुरित्युक्तम् । कस्मिंषां विशेषः किं वा सामान्य-
मिति । तत्र केचिदाचक्षते । परस्य महासमुद्रस्थानीयस्य
ब्रह्मणी ऽक्षरस्याप्रचलितस्वरूपस्येष्टप्रचलितावस्थान्तर्यामी
अत्यन्तप्रचलितावस्थाक्षेत्रज्ञो यस्तं न वेदान्तर्यामिणम् ।

नत्रिषयभूतं वाक्यमवतार्यं व्याचष्टे । कस्मादित्यादिना ॥ पराजिताया-
गाभ्यां वचो नोपादेयमित्याशङ्क्याह । प्रश्नौ चेदिति । ततश्च प्रश्ननिर्णया-
द्याज्ञवल्क्यस्याप्रकम्पत्वं प्रतिपाद्य ब्राह्मणान्प्रति हितश्चोक्तैत्यर्थः ॥ १२ ॥

अन्तर्यामी क्षेत्रज्ञोऽक्षरमित्येतेषामगन्तरविशेषप्रदर्शनार्थं प्रकृतत्वं
दर्शयति । अन्तर्यामीति ॥ तत्रान्तर्यामिणः प्रकृतत्वं प्रकटयति । य-
मिति ॥ क्षेत्रज्ञस्य प्रकृतत्वं स्फुटयति । ये चेति ॥ अक्षरस्य प्रस्तुतत्वं
प्रत्याययति । यच्चेति । सर्वेषां विषयाणां दर्शनश्रवणादिक्रियाकर्तृत्वेन
चेतनाधातुरिति यत्तदक्षरमुक्तमित्यन्वयः ॥ तेषु विचारमवतारयति ।
कस्त्विति ॥ तस्मिन्विचारे स्वयूय्यमतमुत्थापयति । तत्रेति ॥ क्षेत्रज्ञ-
स्याप्रस्तुतत्वशङ्कां वारयति । तस्मिन् ॥ यथा परस्यात्मनोऽन्तर्यामी जीव-
श्चेत्यस्ये हे कल्पते तथा तस्यैवान्याः पञ्चावस्थाः पिण्डो जातिर्वि-
राट् सूत्रं दैवमित्येवं लक्षणमहाभूत संस्थानभेदेन कल्पयन्तीत्याह ।
तथेति । उक्तरीत्या कल्पनायां पिण्डो जातिर्विराट् सूत्रं देवमव्याकृतं

संवाच्याभ्यन्तरो ह्यज इति चाथर्वणे । तस्मान्निरु-
पाविकस्यात्मनो निरुपायत्वात्निर्विशेषत्वेदेकत्वाच्च नेति
नेतीति व्यपदेशो भवत्यविद्याकामकर्माविशिष्टकार्यकरणो-
पाधिरात्मा संसारो जीव उच्यते । नित्यनिरतिशयज्ञा-
नशक्त्युपाधिरात्मान्तर्यामीश्वर उच्यते । स एव निरु-
पाधिः कैवल्यशुद्धः । खैन स्वभावेनाक्षरं पर उच्यते ।
तथा हिरण्यगर्भाव्याकृतदेवता जातिपिण्डमनुष्यतिर्यक्-
प्रतादिकार्यकरणोपाधिभिर्विशिष्टस्तदाख्यस्तद्रूपो भवति ।
तथा तदेजति तन्न जतीति व्याख्यातम् । तथैष त आत्मैष
सर्वभूतान्तरात्मैष सर्वेषु भूतेषु गूढः । तत्त्वमस्यहमेवेदं
सर्वमात्मैवेदं सर्वं नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतयो न

आत्मनः स्वतो विशेषानवगमे फलिनमाह । तस्मादिति ।
निरुपायत्वं वाचां मनसाञ्चागोचरत्वम् । तत्र निर्विशेषत्वमेकत्वञ्च
हेतुर्निरुपाधिकस्येति निर्विशेषत्वं साधयितुमुक्तं तत्र च वीष्णावाक्यं
प्रमाणकृतम् ॥ कथं पुनरेवैतस्य वस्तुनः संसारित्वं तदाह । अविद्येति ।
तैर्विशिष्टं यत्कार्यकरणं तेनोपाधिनोपहितः परमात्मा जीवः संसारीति
च व्यपदेशमागम्यतीत्यर्थः ॥ तथापि कथं तस्यान्तर्यामित्वं तदाह । नि-
त्येति ॥ नित्यं निरतिशयं सर्वत्राप्रतिबन्धज्ञानं तस्मिन्सत्त्वपरिणामे
सत्त्वप्रधाना मायाशक्तिरुपाधिस्तेन विशिष्टः सन्नात्मेश्वरोऽन्तर्यामीति चोच्यत
इत्यर्थः । कथं तर्हि तस्मिन्क्षेत्रशब्दपठितस्तत्वाह । स एवेति । निरुपा-
धित्वं शुद्धत्वे हेतुः कैवल्यमद्वयत्वे ॥ तथापि कथं तत्र हिरण्यगर्भा-
दिशब्दप्रत्ययायित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ यथैकस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि
कल्पितोपाधिप्रयुक्तं नानात्वं तथा तदेजति तन्न जतीत्यादि यावद्यमा-
श्रित्य प्रागेवोक्तमित्याह । तथेति ॥ कल्पनया परस्य नानात्वम् ॥ वस्तु-
तस्त्वैकरस्यमित्यत्र श्रुतोरुदाहरति । तथेत्यादिना ॥ अवस्थाशक्तिविकारा-

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा
याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे
यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च
शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव

विरुध्यन्ते । कल्पनान्तरेष्वेताः श्रुतयो न गच्छन्ति । तस्मा-
दुपाधिभेदेनैवैषां भेदो नान्यर्थकमेवाद्वितीयमित्यवधा-
रणात् सर्वोपनिषत्सु ॥ इति बृहदारण्यकभाष्ये पञ्चमा-
ध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ पृथिव्यादीनां
भूक्ष्मतारतम्यक्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरस्मिन्नोत्तमोत्तमार्थं
कथयन् सर्वान्तरं ब्रह्म प्रकाशितवान् । तस्य च ब्रह्मणो
ऽव्याकृतविषये सूत्रभेदेषु नियन्तृत्वमुक्तम् । व्याकृतविषये
व्यक्ततरं लिङ्गमिति तस्यैव ब्रह्मणः साक्षादपरोक्षत्वे निधन्त-
व्यदेवंताभेदसङ्कोचद्वारेणाधिगन्तव्ये इति तदर्थं शाकल्य-

वयवपक्षेऽपि यथोक्तश्रुतीनामुपपत्तिमाशङ्काह । कल्पनान्तरेष्विति ॥
सौपाधिकोऽन्तर्याम्यादिभेदो न स्वाभाविक इत्युपसंहरति । तस्य दिति ॥
स्वतोऽस्तुनि नास्ति भेदः किञ्चैकरस्यमेवेत्यत्र हेतुमाह । एकमिति
पञ्चमस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥

ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति । अर्थेति ॥ गार्गीप्रश्ने निर्णीते तथा ब्रह्म-
वदनं प्रत्येतत्तुल्यो नास्तीति सर्वान् प्रति कथनानन्तरमथशब्दार्थः ॥ स-
ङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । पृथिव्यादीनामिति । यत्साक्षादित्यादि
प्रस्तुत्य सर्वान्तरत्वनिरूपणद्वारा साक्षित्वादिकमार्थिकं ब्राह्मणत्रये नि-
रितमित्यर्थः ॥ अन्तर्यामिब्राह्मणे परतो निर्दिष्टमर्थमनुव्रवति । तस्य

देवा याज्ञवल्केरिति त्रयस्त्रिंशदित्योमिति हो-
वाच कथ्येव देवा याज्ञवल्केरिति षडित्योमिति
होवाच कथ्येव देवा याज्ञवल्केरिति त्रय इत्योमिति
होवाच कथ्येव देवा याज्ञवल्केरिति द्वावित्यो-
मिति होवाच कथ्येव देवा याज्ञवल्केरित्यध्यर्द्ध
इत्योमिति होवाच कथ्येव देवा याज्ञवल्केरत्येक

ब्राह्मणमारभ्यते । विदग्ध इति नामतः शकलस्थापत्य
शाकल्यः पप्रच्छ । कतिसङ्ख्याका देवा हे याज्ञवल्केरिति । स
याज्ञवल्करो ह किल एतयैव वक्ष्यमाणया निविदा प्रतिपेदे
सङ्ख्यायां सङ्ख्यां पृष्टवान् शाकल्यो यावन्ती यावत्सङ्ख्याका
देवा वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य निविदि निविन्नामदेवतासङ्ख्यावा-
चकानि मन्त्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यन्ते । तानि
निविस्त्रञ्चकानि तस्यां निविदि यावन्ती देवाः श्रूयन्ते
तावन्तो देवा इति । का पुनः सा निविदिति । तानि नि-
वित्यदानि प्रदर्श्यन्ते । त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च देवा दे-
वानां त्रीणि च शतानि पुनरप्येव त्रयश्च त्री च सहस्राण्ये-

चेति । नामरूपाभ्यां व्याकृतौ विषयो हैतप्रपञ्चस्तत्र सूत्रस्य भेदा ये ।
पृथिव्यादयस्तेषु नियम्येषु नियन्तृत्वं तस्योक्तमिति योजना ॥ किमिति
व्याकृतमिष्ये नियन्तृत्वमुक्तमिति तत्राह । व्याकृतेति ॥ तत्र हि परत-
न्त्रस्य पृथिव्यादेर्यद्दृष्टं नियम्यत्वे स्पष्टतरलिङ्गमिति तत्रैव नियन्तृत्वमुक्त-
मित्यर्थः ॥ वृत्तमनूद्योत्तरस्य ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह । तस्यैवेति ॥
नियन्तव्यानां देवताभेदानां, प्राणानां सङ्ख्याचो त्रिकासप्तानन्त्यपर्यन्त-

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा
याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे
यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च
शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव

विरुध्यन्ते । कल्पनान्तरेऽपि ताः श्रुतयो न गच्छन्ति । तस्मा-
दुपाधिभेदेनैवेपां भेदो नान्यथैकमेवाद्वितीयमित्यवधा-
रणात् सर्वोपनिषत्सु ॥ इति बृहदारण्यकभाष्ये पञ्चमा-
ध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ पृथिव्यादीनां
मूक्ष्मतारतम्यक्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरस्मिन्नीतप्रोतभाव
कथयन् सर्वान्तरं गच्छ प्रकाशितवान् । तस्य च ब्रह्मणो
ऽव्याकृतविषये सूत्रभेदेषु नियन्तृत्वमुक्तम् । व्याकृतविषये
व्यक्ततरं लिङ्गमिति तस्यैव ब्रह्मणः साक्षादपरोक्षत्वे नियन्त-
व्यदेवताभेदसङ्कोचद्वारेणाधिगन्तव्ये इति तदर्थं शाकल्य-

वयवपक्षेऽपि यथोक्तश्रुतीनामुपपत्तिमागच्छाह । कल्पनान्तरेऽपि ॥
अपौपाधिकोऽन्तर्याम्यादिभेदो न स्वाभाविक इत्युपसंहरति । तस्मिन् ॥
स्वतो वस्तुनि नास्ति भेदः किञ्चेकरस्यमेवेत्यत्र हेतुमाह । एकमिति
पञ्चमस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥

ब्राह्मणान्तरसत्यापयति । अथेति ॥ गार्गिप्रश्ने निर्णीते तया ब्रह्म-
वदनं प्रत्येतत्तुल्यो नास्तीति सर्वान् प्रति कथनानन्तरमयमर्थः ॥ स-
द्भूतिं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । पृथिव्यादीनामिति । यत्साक्षादित्यादि
प्रस्तुत्य सर्वान्तरत्वनिरूपणद्वारा साक्षित्वादिकुसार्यिकं ब्राह्मणत्वमे नि-
रतिमित्यर्थः ॥ अन्तर्यामिब्राह्मणे परतो निर्दिष्टमर्थमनुदधति । तस्य

देवा याज्ञवल्केरिति त्रयस्त्रिंशदित्योमिति हो-
वाच कथं व देवा याज्ञवल्केरिति षडित्योमिति
होवाच कथं व देवा याज्ञवल्केरिति त्रय इत्योमिति
होवाच कथं व देवा याज्ञवल्केरिति द्वावित्यो-
मिति होवाच कथं व देवा याज्ञवल्केरित्यध्यर्द्ध
इत्योमिति होवाच कथं व देवा याज्ञवल्केरित्येक

ब्राह्मणमारभ्यते । विदग्ध इति नामतः शकलस्यापत्यं
शाकल्यः पप्रच्छ । कतिसङ्ख्याका देवा हे याज्ञवल्केरिति । स
याज्ञवल्केरि ह किल एतयैव वक्ष्यमाणया निविदा प्रतिपेदे
सङ्ख्यायां सङ्ख्यां पृष्टवान् शाकल्यो यावन्तो यावत्सङ्ख्याका
देवा वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य निविदि निविन्नामदेवतासङ्ख्यावा-
चकानि मन्त्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यन्ते । तानि
निविस्त्रज्जकानि तस्यां निविदि यावन्तो देवाः श्रूयन्ते
तावन्तो देवा इति । का पुनः सा निविदिति । तानि नि-
वित्पदानि प्रदर्शयन्ते । तयश्च त्री च शता तयश्च देवा दे-
वानां त्रीणि च शतानि पुनरप्येवं तयश्च त्री च सहस्राण्ये-

चेति । नामरूपाभ्यां व्याकृतो विषयो द्वैतप्रपञ्चस्तत्र सूत्रस्य भेदा ये ॥
पृथिव्यादयस्तेषु नियमेषु नियन्तृत्वं तस्योक्तमिति योजना ॥ किमिति
व्याकृतमिष्ये नियन्तृत्वमुक्तमिति तत्राह । व्याकृतेति ॥ तत्र हि परत-
न्त्रस्य पृथिव्यादेर्षहणं नियम्यत्वे सप्ततरलिङ्गमिति तत्रैव नियन्तृत्वमुक्त-
मित्यर्थः ॥ वृत्तमनूद्योत्तरस्य ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह । तस्यैवेति ॥
नियन्तव्यानां देवताभेदानां, प्राणानां सङ्ख्याचो विकासश्चानन्त्यपर्यन्तः,

इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता
त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥

स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंश-
श्चैव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ

तावन्तो देवा इति । शाकल्योऽप्योमिति होवाच । एवमेषां
मध्यमा सङ्ख्या सम्यक्तया ज्ञाता । पुनस्तेषामिव देवानां स-
ङ्ख्योचविषयां सङ्ख्यां पृच्छति कथं देवा याज्ञवल्क्येति । त्र-
यस्त्रिंशत् षट् त्रयो द्वावध्यङ्गं एक इति । देवतासङ्ख्योचवि-
काशविषयां सङ्ख्यां पृष्ट्वा पुनः सङ्ख्येयस्वरूपं पृच्छति कतमे
ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥

स होवाचेतरो महिमानी विमूतय एषां त्रयस्त्रिंशतां
देवानामेते त्रयश्च त्री च शतेत्यादेशः । परमार्थतस्तु त्रय-

स्तद्वद्वारा प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्त्वापरोक्षत्वे च एष नेति नेत्या-
न्तेत्यादिनाधिगन्तव्य इति कृत्वा प्रथमं देवतासङ्ख्योचविकाशोक्तिरनन्तरं
वस्तुनिर्देश इत्येतदर्थमेतद्वद्वाङ्मणमित्यर्थः ॥ ब्राह्मणारम्भेवमुक्त्वा तद-
क्षराणि व्याकरोति । अथेत्यादिना ॥

निविदि श्रूयन्ते तावन्तो देवा इत्युत्तरत्रयसम्बन्धः । केयं निवि-
दिति पृच्छति ॥ निविद्नामेति ॥ उत्तरमाह । देवतेति ॥ पदार्थ-
मुक्त्वा वाक्यार्थं कथयति । तस्यामिति ॥ यद्यपि सार्थं निविद्वाख्याता
तथापि प्रश्नद्वारा श्रुत्या तां व्याख्याति । का पुनरित्यादिना ॥ अनु-
ज्ञावाक्यं व्याकरोति । एवमिति । मध्यमा सङ्ख्या षडधिकत्रिंश-
ताधिकत्रिंशताधिकत्रिंशत्सहस्रलक्षणा ॥ कथं वेत्यादिप्रश्नानां पूर्वप्रश्नेन
पौनस्तुप्रसाधश्च परिहरति । पुनरित्यादिना ॥ कतमे ते

वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्र-
शदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशता इति ॥ २ ॥

कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चा-
न्तरिक्षादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि
चैते वसव एतेषु हीदं वसु सर्वाः हितमिति त-
स्माद्वसव इति ॥ ३ ॥ कतमे रुद्रा इति देशेमे पुरुषे-

स्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्युच्यन्ते ।
अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्र-
श्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशविति त्रयस्त्रिंशतां पूरणी ॥ २ ॥

कतमे वसव इति । तेषां स्वरूपं प्रत्येकं पृच्छते ।
अग्निश्च पृथिवी चेत्यग्न्याद्या नक्षत्रान्ता एते वसवः प्राणिनां
कर्मफलाश्रयत्वेन कार्यकरणसङ्घातरूपेण तन्निवासत्वेन
विपरिणमन्तो जगदिदं सर्वं वासयन्ति वसन्ति च ते
यस्माद्वासयन्ति तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥ कतमे रुद्रा इति ।

त्रयश्चेत्यादिप्रश्नस्य विषयभेददर्शयति । देवतेति ॥ कति तर्हि देवा भव-
न्ति तत्राह । परमार्थतस्त्विति ॥ १ ॥ त्रयस्त्रिंशतो देवानां स्वरूपं प्रश्न-
द्वारा निर्द्धारयति । कतमे त इति ॥ २ ॥

उत्तरप्रश्नप्रपञ्चप्रतीकं गृहीत्वा तस्य तात्पर्यमाह । कतम इति
तेषां वखादीनां प्रत्येकं वखादित्ये प्रतिगणमिन्द्रे प्रजापतौ चैकैकस्ये-
त्यर्थः ॥ तेषां वसुत्वमेतेषु हीत्यादिवाक्यावष्टम्भेन स्पष्टयति । प्राणिना-
मिति । तेषां कर्मणस्तत्फलस्य चाश्रयत्वेन तेषामेव निवासत्वेन च
शरीरेन्द्रियसमुदायाकारेण विपरिणमन्तोऽग्निरादयो जगदेतदाश्रयन्ति स्वे-
यञ्च तत्र वसन्ति तस्मादुक्तं तेषां वसुत्वमित्यर्थः । वसुत्वं निगमयति ।
ते यस्मादिति ॥ ३ ॥ प्राणशब्दार्थमाह । कस्मैति ॥ एते यदा अ-

प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्या-
 दुक्त्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रद्रा
 इति ॥ ४ ॥ कतम आदित्या इति द्वादश वै
 मासाः संवत्सरस्येत आदित्या एते हीदृ
 सर्वमाददाना यन्ति ते यदिदृ सर्वमाददाना
 यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः
 कतमः प्रजापतिरिति स्तनयितु रेवेन्द्रो यज्ञः

दश इमे पुरुषे कर्मबुद्धीन्द्रियाणि प्राणा आत्मा मन
 एकादश एकादशानां पूरणस्त एते प्राणा यदा अस्मा-
 च्छरीरान्मर्त्याप्राणिनां कर्मफलोपभोगचये उत्क्रामन्ति
 अथ तदा रोदयन्ति तत्तत्र यस्माद्रोदयन्ति ते सखन्विन-
 स्तस्माद्रद्रा इति ॥ ४ ॥ कतम आदित्या इति । द्वादश वै
 मासाः संवत्सरस्य कालस्यवयवाः प्रसिद्धा एते आदि-
 त्याः । कथमे ते हि यस्मात्पुनः पुनः परिवर्त्तमानाः
 प्राणिनामायूषि कर्मफलञ्चाददानाः गृह्णन्त उपाददतो
 यन्ति गच्छन्ति यस्मादेवमिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मा-
 दादित्या इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति

आदित्यादि वाक्यमनुसृत्य तेषां रुद्रत्वमुपपादयति । त एते प्राणा
 इति । मरणकालः सप्तम्यर्थः ॥ ४ ॥ तेषामादित्यत्वमप्रसिद्धमिति श-
 द्धते । कथमिति ॥ ५ ॥ एते हीत्यादिवाक्येनोत्तरमाह । एते हीति ॥
 प्रसिद्धं वज्रं व्यावर्त्तयति । वीर्यमिति । तदेव सङ्घातनिष्ठ-

प्रजापतिरिति कतमस्तनयिन् रित्यशनिरिति
कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥ ६ ॥

कतमे षडितग्रमिश्र पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्ष-
आदितग्रश्च यौश्चैते षडेते हीदुः सर्वं ऽ षडिति ॥
७ ॥ कतमे ते तयो देवा इतीम एव तयो लोका

स्तनयिन्, रेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति । कतमः स्तनयिन्, रि-
त्यशनिरिति । अशनिर्वज्रं वीर्यं बलं यत्राणिनः प्रमाप-
यन्ति स इन्द्रः । इन्द्रस्य हि तत्कर्म । कतमो यज्ञ इति
पशवः इति । यज्ञस्य हि साधनानि पशवो यज्ञस्यारूपत्वा-
त्पशुसाधनाश्रयत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यते ॥ ६ ॥

कतमे षडिति । त एवाग्न्यादयो वसुत्वेन पठिताः ।
चन्द्रमसं नक्षत्राणि च वर्जयित्वा षट् भवन्ति षट्सङ्ख्या-
शिशिष्टाः । एते हि यस्मात् तयस्त्रिंशदादि यदुक्तमिदं
सर्वमेत एव षड्भवन्ति सर्वो हि वस्वादिविस्तार एतेष्वेव
षट्स्वन्तर्भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ कतमे ते तयो देवा इति । इम

त्वेन स्फुटयति । बलमिति ॥ किन्तु इति चोत्तरमाह । यत्राणिन इति ।
प्रमापणं हिंसनम् ॥ कथं तस्येन्द्रत्वमुपचारादित्याह । इन्द्रस्य हीति ।
पशूना यज्ञत्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्याह । यज्ञस्य हीति । कारणे कार्योप-
चारं साधयति । यज्ञस्येति । अमूर्त्तत्वात्साधनव्यतिरिक्तरूपाभावाद्य-
ज्ञस्य पश्वान्श्रयत्वाच्च पशवो यज्ञा इत्याच्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एते हीति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । यस्मादिति । यत्तयस्त्रिंश-
दाद्यत्तं तत्संज्ञेत एव यस्मादेते षड्भवन्तीति योजना । अक्षरार्थ-
सङ्गा वाक्यार्थमाह ॥ सर्वो हीति ॥ ७ ॥ प्रतिज्ञासमाप्ताविते शब्दस्तव

एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमो तौ द्वौ देवा-
वितत्रश्चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्द्ध इति योऽयं
पवत इति ॥ ८ ॥ तदाहुर्व्यदयमेक इवैव पवतस्य
कथमध्यर्द्ध इति यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्द्धोत्ते-

एव तयो लोका इति । प्रथिवीमन्त्रिजैर्कोकृत्यैको देवाऽ
न्तरिक्षं वायुजैर्कोकृत्य द्वितीयो दिवमादित्यजैर्कोकृत्य
तृतीयस्त एव तयो देवा इति । एषु हि यन्मात्रं त्रिषु देवेषु
सर्वे देवा अन्तर्भवन्ति तेनेत एव देवा एव इत्येष नैक-
तानां केषांचित्पक्षः । कतमो तौ द्वौ देवाविति । अत्रैव
प्राणश्चेतौ द्वौ देवावनयोः सर्वेषामुक्तानामन्तर्भावः ।
कतमोऽध्यर्द्ध इति । योऽयं पवत वायुः ॥ ८ ॥ तदाहुर्व्यद-
यन्ति । यदयं वायुरेक इवैव एक एव पवत । अथ कथमध्यर्द्ध
इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्द्धोदस्मित्वायां सतीदं सर्व-
मधि आर्द्धोदवि ऋषिं प्राप्नोति तेनाध्यर्द्ध इति । कतम

हेतुः ॥ एषु हीति ॥ देशलक्षणकतां केशाक्षिदेव पक्षो दर्शितोऽन्येभ्यस्तु
तयो लोका इत्यस्य यत्र श्रुतोऽर्थ इत्याह ॥ इत्येष इति ॥ ८ ॥ एक-
स्याध्यर्द्धत्वमाक्षिपति । तत्रेति । इदमव्यस्तु कथमित्यत्र सम्बध्यते ॥
परिहरति । यदस्मिन्निति ॥ प्राणस्य ब्रह्मत्वं साधयति । सर्वेति । तेन
अहत्त्वेनेति यावत् ॥ तस्य परोक्षत्वप्रतिपत्तौ प्रयत्नगौरवार्थं ऊहयति ।
त्यदिति ॥ उक्तमर्थं प्रतिपत्तिमौक्त्यर्थं बहूष्णाति । देवानामिति ॥
एकत्वं प्राये पर्यवसानं मानात्वमानन्त्यं यदधिकृतिं शताधिकृतिसह-
स्रसङ्ख्याकानामेव देवानामतोक्तत्वात्कथं तदानन्त्यमित्याशङ्क्य यतः सहस्रग-
व्याभ्यामनन्ताप्युक्तेवेत्याशयेनाह । अनन्तानामिति ॥ एकस्मिन्प्राये पर्य-

नाध्यर्ह इति कतम एको देव इति प्राण इति
स ब्रह्मतत्त्वदित्याचक्षते ॥ ८ ॥

एको देव इति । प्राण इति । स प्राणो ब्रह्म सर्वदेवात्मक-
त्वान्महद्ब्रह्म त्वदित्याचक्षते त्वदिति तद्ब्रह्माचक्षते परो-
क्षाभिधायकेन शब्देन । देवानामेतदेकत्वं नानात्वञ्चान-
न्तानां देवानां निवित्तसङ्ख्याविशिष्टेऽन्तर्भावस्तेषामपि त्रय-
स्त्रिंशदादिषूत्तरोत्तरेषु यावदेकस्मिन्प्राणे प्राणस्यैव चैकस्य
सर्वोऽनन्तसङ्ख्यातो विस्तर एवमेकञ्चानन्तश्च अवान्तर-
सङ्ख्याविशिष्टश्च प्राण एव । तत्र च देवस्यैकस्य नामरूपकर्म-
गुणशक्तिभेदोऽधिकारभेदात् ॥ ८ ॥

वसानं यावद्भवति तावत्पर्यन्तमुत्तरेषु त्रयस्त्रिंशदादिषु तेषामन्यन्तर्भाव
इत्याह । तेषामपीति ॥ प्राणस्य कस्मिन्नन्तर्भावस्तत्वाह ॥ प्राणस्यैवेति ॥
सङ्गृहीतमर्थमुपसंहरति । एवमिति ॥ एकस्यानेकधाभावे किञ्चिन्नित्त-
मित्याशङ्क्याह । तत्रेति । उक्तरोत्या प्राणस्वरूपे स्थिते सतीति यावत् ।
देवस्यैकस्य प्रकृतस्य प्राणस्यैवेत्यर्थः ॥ प्राणिनां ज्ञाने कर्मणि चाधिकारस्य
स्वामित्वस्य भेदोऽधिकारभेदस्तन्निमित्तत्वेन देवस्यानेकसंस्थानपरिणाम-
सिद्धिः । प्राणिनो हि ज्ञानं कर्म चानुष्ठाय कृत्वांशमग्न्यादिरूपमाप-
द्यन्ते तद्युक्तो यथोक्तो भेद इत्यर्थः ॥ सङ्कोचविकाशाभ्यां प्राणस्वरूपोक्तप्र-
नन्तरमवसरप्राप्तिमिदानीमुच्यते । उपदिश्यते ध्यायार्थमिति शेषः ॥ ८ ॥

पृथिव्यैव यस्यायतनमग्निर्लोको मनोज्योति-
र्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम्

इदानीं तस्यैव प्राणस्य गच्छणः पुनरुपस्था भेदमुपदि-
श्यते । पृथिवी एव यस्य देवस्यायतनमाययोऽग्निर्लोको
यस्य । लोकत्रयनेनेति लोकः । पश्यतीत्यग्निना पश्यती-
त्यर्थः । मनोज्योतिर्मनसा ज्योतिषा सङ्कल्पविकल्पादिकार्यं
करोति यः सोऽयं मनोज्योतिः । पृथिवीगरीरोग्नि-
र्दर्शनो मनसा सङ्कल्पयिता पृथिव्यभिमानी कार्यकरण-
सङ्घातवान् देव इत्यर्थः । स एवंविशिष्टर्जितं पुरुषं यो
विद्याद्विजानीयात्सर्वस्यात्मन आध्यात्मितस्य कार्यकरण-
सङ्घातस्यात्मनः परमयनं परमाययन्तं परायणम् । मातृ-
जेन त्वङ्मांसरुधिररूपेण क्षेत्रस्थानीयेन बीजस्थानीयस्य
पितृजस्यास्थिमज्जाशुक्ररूपस्य परमयनं करणात्मनश्च स वै
वेदिता स्याद्य एतदेवं वेत्ति स वै वेदिता पण्डितः स्यादि-

अवयवशो वाक्यं योजयति । पृथिवीति ॥ संपिण्डितवाक्यत्वार्थं
क्रथयति । पृथिवीत्यादिना । शैशब्दोऽवधारणार्थः । तं परायणं य एव
विजानीयात्स एव वेदिता स्यादिति सम्बन्धः ॥ अथ केन रूपेण पृथिवी-
देवस्य कार्यकरणसङ्घातं प्रत्ययाश्रयत्वं तदाह । मातृजेनेति । पृथिव्या
मातृशब्दाच्चत्वादय एव देवोऽहं पृथिव्यस्मीति मन्यते स एव गरीरार-
म्भकमातृजकोशत्वयाभिमानीतया वर्तते । तथा च तस्य तेन रूपेण
पितृजत्वित्यं कार्यलिङ्गञ्च करणं प्रत्ययाश्रयत्वं सम्भवतीत्यर्थः ॥ पृथि-
वीदेवस्य परायणत्वमुपपाद्यानन्तरं वाक्यसुखाय व्याचष्टे । स वै वेदि-
तेति ॥ तदा मम किमायातमित्याशङ्गाह । याज्ञवल्क्येति । स

स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं
पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं
शरीरः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का
देवते तस्मै तमिति होवाच ॥ १० ॥

व्यभिप्रायः । याज्ञवल्क्य त्वं तमजानन्नेव पण्डिताभिमा-
नीत्यभिप्रायो यदि तद्विज्ञाने पाण्डित्यं लभ्यते वेद वा अहं
तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य यं कथयसि तमहं
वेदं तत्र शाकल्यस्य वचनञ्च द्रष्टव्यम् । यदि त्वं वेद्यं तं
पुरुषं ब्रूहि किंविशेषणोऽसौ । शृणु यद्विशेषणः स एवायं
शरीरः पार्थिवोऽयः । शरीरे भवः शरीरो मातृजकोशत्रय-
रूप इत्यर्थः । स एष देवो यस्त्वया पृष्टो हे शाकल्य कि-
न्त्वस्ति तत्र वक्तव्यं विशेषणान्तरं तद्देव पृच्छैवेत्यर्थः । हे
शाकल्य स एव प्रक्षोभितोऽमर्षवशग आह तोत्रादित
इव गजस्तस्य देवस्य शरीरस्य का देवता यस्मान्निष्प-
द्यते यः सा तस्य देवतेत्यास्मिन्प्रकरणे विवक्षितः । अमृत-

पुरुषो येन विशेषणेन विशिष्टस्तद्विशेषणमुच्यमानं शृण्वित्युक्ता तदेवाह ।
य एवेति । शरीरं हि पञ्चभूतात्मकं तत्र पार्थिवंशेन जनकत्वेन स्थितः
शरीर इति यावत् ॥ तस्य जीवत्वं वारयति । मातृजेति ॥ पृथिवीदे-
वस्य निर्णीतत्वशङ्कां वारयति । किन्त्विति ॥ याज्ञवल्क्यो वक्ता सन्प्र-
चारं शाकल्यं प्रति कथं वदैवेति कथयति तत्राह । पृच्छेति ॥ क्षोभि-
तस्यामर्षवशगत्वे दृष्टान्तः । तोत्रेति ॥ प्राकरणिकं देवताशब्दार्थमाह ॥
यस्मादिति ॥ पुरुषो निष्पत्तिकर्ता षष्ठोऽस्ते लोहितनिष्पत्तिहेतुत्वसत्

एव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं
 पुरुषं विद्यात्सर्वस्य आत्मनः परायणं स वै वे-
 दिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरु-
 षं सर्वस्य आत्मनः परायणं यमात्य य एवासावा-
 दित्ये पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति
 सत्यमिति होवाच ॥ १२ ॥ आकाश एव यस्या-
 यतनं श्रोत्रं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
 विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता
 स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्व-
 स्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं श्रोत्रः
 प्रातिश्रुतः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य
 का देवतेति दिश इति होवाच ॥ १३ ॥

दीप्तिर्जायते ॥ ११ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनम् । रूपाणि शुक्ल-
 कृष्णादीनि । य एवासावादित्ये पुरुषः सर्वेषां हि रूपाणां
 विमिश्रं कार्यमादित्ये पुरुषस्तस्य का देवतेति । सत्यमिति
 होवाच । सत्यमिति चक्षुरुच्यते चक्षुषाध्यात्म न आदित्यस्या-

रस्य चक्षुर्दर्शनस्य मनसा सहस्रव्यतिर्देवस्य कथमादित्ये पुरुषो विशेषण-
 मित्याशङ्क्याह । सर्वेषां हीति । रूपमात्राभिमानिनो देवस्यादित्ये पुरुषो
 विशेषणवच्छेदः । स च सर्वरूपप्रकाशकत्वात्सर्वै रूपाः रूपप्रकाशनायारब्धः ।
 तस्माद्युक्तं यद्युक्तं विशेषणमित्यर्थः । कथं चक्षुषः सकाशादादित्यस्यो-
 त्पत्तिरित्याशङ्क्य चक्षुः स्वयं अजायतेति श्रुतिमाश्रित्याह । चक्षुषो

तम एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्यो-
तिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वं स्यात्मनः परायणं
स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं
पुरुषं सर्वं स्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं
छायामयः पुरुषः स एव वद्वैव शाकन्य तस्य
का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १४ ॥ रूपा-
ण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै

धिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १२ ॥ आकाश एव यस्यायतनम् ।
य एवायं ओम् भवः ओम्स्तत्रापि प्रतिश्रवणवेलायां
विशेषतो भवतीति प्रातिश्रुत्कृतस्य का देवतेति दिग् इति
होवाच दिग्भ्यो ह्यसावाध्यात्मिको निष्पद्यते ॥ १३ ॥

तम एव यस्यायतनम् । तम इति शार्वराद्यन्वकारी गृह्यते ।
आध्यात्मं छायायमयो ज्ञानमयः पुरुषस्तस्य का देवतेति
मृत्युरिति होवाच । मृत्युरधिदैवतं तस्य निष्पत्तिकारणं
॥ १४ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनम् । पूर्वं साधारणानि रूपा-

हीति ॥ १० ॥ तत्रापीति औतोक्तिः । प्रतिश्रवणं संवादः ॥ प्रतिविषयं
श्रवणं वा सर्वाणि श्रवणानि वा तद्दृशायामिति यावत् ॥ दिग्स्तत्राधि-
दैवतमिति श्रुतिमाश्रित्वाह । दिग्भ्यो हीति ॥ १३ ॥

अधिदैवतं मृत्युरीश्वरो मृत्युर्नैवेदमाहृतमासीदिति श्रुतेः । स च
तस्याज्ञानमयस्याध्यात्मिकस्य पुरुषस्योत्पत्तिकारणमविवेकिप्रवृत्तेरीश्वरप्रेरितो
गच्छेत्स्वर्गं वा शब्दमेव वेति हि पठन्ति तदाह । मृत्युरिति ॥ १४ ॥
पुनरुक्तिं प्रत्यूह । पर्वमिति । आधारशब्दो भावप्रधानस्तथा च

तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै
वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं
सर्वस्रात्मनः परायणं यमात्य य एवायमादर्श
पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यसु-
रिति होवाच ॥ १५ ॥ आप एव यस्यायतनं
हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्या-
त्सर्वस्रात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् ।
याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्रात्मनः
परायणं यमात्य य एवायमसु पुरुषः स एष

एतन्मानीह तु प्रकाशकानि विशिष्टानि रूपाणि गृह्यन्ते ।
रूपायतनस्य देवस्य विशेषायतनं प्रतिबिम्बाधारमाद-
र्शाद्यसुरिति होवाच तस्य प्रतिबिम्बाख्यस्य रूपस्य
निष्पत्तिरसौ प्राणात् ॥ १५ ॥ आप एव यस्यायतनम् ।
साधारणाः सर्वा आप आयतनं वापीतडागाद्याश्रया-
स्वसुविशेषावस्थानम् । तस्य का देवतेति वरुण इति । वरु-

प्रतिबिम्बस्याधारत्वं यत्र तदित्युक्तं भवति ॥ आदिशब्देन स्वच्छस्वभा-
वखड्गादि गृह्यन्ते । प्राणेन हि निष्पद्यमाणे दर्पणादौ प्रतिबिम्बाभिव्य-
क्तियोग्ये रूपविशेषो निष्पद्यते । ततो युक्तं प्राणस्य प्रतिबिम्बकारण-
त्वमित्यभिप्रेत्याह । तस्येति ॥ १५ ॥ आप एव यस्यायतनम् । य
एवायमसु पुरुष इत्युभयत्र सामान्यविशेषभावो न प्रतिभातीति शङ्क-
नानं प्रत्याह । साधारणा इति ॥ कथं पुनर्वापीकूपविशेषायतनस्य
वरुणो देवता ॥ न हि देवतात्मनो वरुणस्य तदधिष्ठातृत्वात्कारणत्वं त-

वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति
होवाच ॥ १६ ॥ रेत एव यस्यायतनं हृदय
लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वं स्या-
त्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य
वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वं स्यात्मनः परायणं
यस्याय य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एव वदैव
शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति
होवाच ॥ १७ ॥

णात्सहातकत्वोऽध्यात्ममाय एव व्याप्याद्यपां निष्पत्तिकार-
णम् ॥ १६ ॥ रेत एव यस्यायतनम् । य एवायं पुत्रमयो
विशेषायतनं रेत आयतनस्य पुत्रमय इति चास्त्रिमञ्जा-
शुक्लाणि पितुर्जातानि । तस्य का देवतेति । प्रजापतिरिति
होवाच । प्रजापतिः पितोच्यते । पितृतो हि पुत्रस्तत्पत्तिः
॥ १७ ॥

त्वाह । वरुणादिति ॥ व्यापो वापीकृपाद्याः पीताः सन्तोऽध्यात्मं
शरीरे मूत्रादिष्वहातं कुर्वन्ति । ताश्च वरुणाद्भवन्ति । वरुणशब्देनाप
एव रश्मिद्वारा भूमिं पतन्त्योऽभिधीयन्ते । तदा च ता एव वरुणात्मका
व्याप्याद्यपां पीयमानानामुत्पत्तिकारणमिति युक्तं वरुणस्य वापीतडागा-
द्यायतनं पुरुषं प्रति कारणत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥ वाक्यद्वयं गृहीत्वा
तात्पर्यमाह । विशेषेति ॥ पुत्रमयशब्दार्थं व्याचष्टे । पुत्रमय इति ॥ १७ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्तवाऽऽस्विदिमे
ब्राह्मणा अङ्गारावक्ष्यणमक्रता इति ३ ॥ १८ ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो यदिदं कुरुपाञ्चालानां
'ब्राह्मणानतवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति

अष्टधा देवलोकपुरुषभेदेन त्रिधा त्रिधात्मानं विभ-
ज्यावस्थित एकैको देवः प्राण एवोपासनार्थं व्यपदिष्टः ।
अधुना दिग्विभागेन पञ्चधा प्रविभक्तस्यात्मन्युपसंहारार्थ-
माह । तृणीभूतं शाकल्यं याज्ञवल्क्यो महेष्वावेशयन्नाह ।
शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्तवाऽऽस्विदिति वितर्के इमे
नूनं ब्राह्मणा अङ्गारावक्ष्यणमङ्गारा अवक्षीयन्ते यस्मि-
न्सन्देसादौ तदङ्गारावक्ष्यणं तन्नूनं त्वामक्रत कृतवन्तो
'ब्राह्मणास्त्वन्तु तन्न बुध्यसे आत्मानं मया दह्यमानमित्यभि-
प्रायः ॥ १८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यदिदं
कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीरत्युक्तवानसि स्वयं भी-
तास्वामङ्गारावक्ष्यणं कृतवन्त इति । किं ब्रह्म विद्वान्स-

शाकल्येति होवाचेत्यादिग्रन्थस्य तात्पर्यं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति ।
अष्टधेति । लोकः सानान्याकारः पुरुषो विशेषावच्छेदो देवः । तत्का-
रणमनेन प्रकारेण त्रिधा त्रिधात्मानं प्रतिपद्य स्थितो य एकैको देव-
स्तदुक्तं स प्राण एव सूत्रात्मा तद्भेदत्वात् पूर्वोक्तस्य सर्वस्य स चोपासना-
र्थमष्टधोपदिष्टोऽधस्तादित्यर्थः ॥ उत्तरस्य तात्पर्यं दर्शयति । अधु-
नेति । प्रविभक्तस्य जगतः सर्वस्येति शेषः । आत्मशब्दो हृदयविशेषः ॥
याज्ञवल्क्यस्य शाकल्ये प्रष्टव्यं बुद्धिपूर्वकारित्वापादकत्वं दर्शयति ।
अद्वेष्टेति । सर्वपासेन ब्राह्मणानां प्रायेण हन्तव्यत्वेन समस्तो भवानिति

दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति यद्दिशो
वेद्य सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ १६ ॥

किं देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत

नैवमधिचिपसि वाज्रिणान् । याज्ञवल्क्य आह ब्रह्मविज्ञानं
तावदिदं मम किं तद्दिशो वेद दिग्विषयं विज्ञानं जाने
तच्च न केवलं दिश एव सदेवा देवैः सह दिग्धिष्ठात्मिः ।
किञ्च सप्रतिष्ठाः प्रतिष्ठाभिश्च सह । इतर आह । यद्यदि
दिशो वेद्य सदेवाः सप्रतिष्ठा इति । सफलं यदि विज्ञानं
त्वया प्रतिज्ञातम् ॥ १५ ॥

किं देवतः का देवता अस्य तव दिग्भूतस्य । अस्मीति
याज्ञवल्क्यो हृदयात्मानं दिक्षु पञ्चधाविभक्तं दिगात्म-
भूतं तद्द्वारेण सर्वं जगदात्मत्वेनोपगम्याहमस्मि दिगा-
त्मेति व्यवस्थितः पूर्वाभिमुखः सप्रतिष्ठावचनाद्यया
याज्ञवल्क्यस्य प्रतिज्ञा तथैव पृच्छति । किं देवतस्त्वमस्यां

सुनेरभिसंहितम् ॥ १८ ॥ याज्ञवल्क्यस्तु कालचोदितत्वाटनुरोर्ध्वीरन्यथा
प्रतिपत्तिमेवादाय चोदयतीत्याह । यदिदमिति । दिग्विषयं विज्ञानं
जाने तन्नमाप्नोत्यर्थः ॥ तच्च विज्ञानं केवलं दिङ्मात्रस्य न भवति
किन्तु देवैः सह प्रतिष्ठाभिश्च सहिता दिशो वेदेत्याह । तच्चेति ॥ १६ ॥
अवतारितस्य वाक्यस्यार्थं सङ्क्षिप्रमिति । सफलमिति ॥ प्राच्यां दिशि का
देवतेति वक्तव्ये कथमन्यथा पृच्छते तत्राह । अस्मीति । आत्मा-
नमात्मीयमिति यावत् । यद्योक्तं हृदयमात्मत्वेनोपगम्येति सखन्धः ॥
तथापि प्रथमं प्राचीं दिग्मधिकृत्य प्रश्ने को हेतुरिति चेत्तत्राह ।
पूर्वाभिमुख इति । यद्यपि दिगात्मा हमस्मीति स्थितस्तथापि कथं सर्वं

इति स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुः
 षीति कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेष्विति

दिशसीति हि सर्वत्र वेदे यां यां देवतामुपास्त इहैव
 तदभूतस्तं तां प्रतिपद्य न इति । तथा च वक्ष्यति । देवो
 भूत्वा देवानप्येतौत्यशां प्राच्यां का देवता दिगात्मन-
 स्तवाधिष्ठात्री कया देवतया त्वं प्राचीदिग्रूपेण सम्पन्न
 इत्यर्थः । इतर आह आदित्यदेवत इति । प्राच्यां दिशि
 ममादित्यो देवता सोऽहमादित्यदेवतः । सदेवा इत्ये-
 तदुक्तम् । सप्रतिष्ठा इति तु वक्तव्यमित्याह । स आदित्यः
 कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । चक्षुषीति । अध्यात्मनश्चक्षुष आदित्यो
 निष्पन्न इति हि मन्त्रब्राह्मणवादाः । चन्द्रमा मनसो जास्त-
 श्चक्षुषः सूर्य इत्यादयः । कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं
 भवति । कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितमिति । रूपेष्विति रूपप्र-

जगदात्मत्वेनोपगम्य तिष्ठतीत्यवगम्यते तत्राह । सप्रतिष्ठेति । सप्रतिष्ठा
 दिशो वेदेति वचनात्समपि हृदयद्वारा जगदात्मत्वेनोपगम्य स्थितो मुनि-
 रिति प्रतिभातीत्यर्थः ॥ प्रतिज्ञानुसारित्वेष्वप्यं प्रश्नो युक्तिमानित्याह ।
 यथेति ॥ अहमस्मि दिगात्मे त प्रतिज्ञानुसारिण्यपि प्रश्ने देहपातोत्तर-
 भावी देवताभावः पृच्छते सति देहे ध्यातुस्तद्भावयोगादित्याशङ्क्याह ।
 सर्वत्र हीति । इति न भाविदेवताभावः प्रश्नगोचर इति शेषः ॥ उक्तोऽर्थो
 वाक्यशेषमनुकूलयति । तथा चेति ॥ प्रश्नार्थरूपसंहरति । अस्त्विति ॥
 आदित्यस्य चक्षुषि प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयितुं कार्यकारणभावं तयोराद-
 र्शयते । अध्यात्मनश्चक्षुष इति । चक्षोः सूर्योऽजायतेत्यादयोमन्त्रवा-

चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन् रूपाणि प्रति-
ष्ठितानीति भवन्तीत्येवमेवैतद्याद्यवल्क्य ॥२०॥

हृणाय हि रूपात्मकं चक्षुः रूपेण प्रयुक्तम् । यैर्हि रूपैः
प्रयुक्तं तैरात्मग्रहणागारब्धचक्षुस्तस्मात्सादित्यं चक्षुः । सह
प्राच्या दिशा सह तत्स्थैः सर्वे रूपेषु प्रतिष्ठितम् । चक्षुः
सह प्राची दिक्सर्वा रूपभूतानि च । कस्मिन् रूपाणि
प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच । हृदयारब्धानि रूपाणि
रूपाकारेण हि हृदयं परिणतम् । यस्मात् हृदयेन हि
रूपाणि सर्वे लोको जानाति । हृदयमिति । बुद्धि-
मनसी एकीकृत्य निर्देशः । तस्माद् हृदये ह्येवं रूपाणि प्रति-
ष्ठितानि हृदयेन हि स्मरणं भवति । रूपाणां वासना-
त्मनां हृदये रूपाणि प्रतिष्ठितानीत्यर्थः । एवमेवैतद्या-
द्यवल्क्य ॥ २० ॥

दास्तदनुसारिणश्च ब्राह्मणवादाः ॥ भवतु कार्यकारणभावस्तथापि कथं
चक्षुष्यार्तदित्यस्य प्रतिष्ठितत्वं तत्राह ॥ कार्यं हीति ॥ कथं चक्षुषोऽ-
रूपेषु प्रतिष्ठितत्वं तत्राह । रूपमप्यवगायेति ॥ तथापि कथं यद्योक्त-
माधाराधेय-मात्रमाह । यैर्हीति ॥ चक्षुषो रूपाधारत्वे फलितमाह ।
तस्मादिति ॥ उपसंहृतमर्थं संदृष्ट्वाति । चक्षुषेति ॥ हृदयारब्धत्वं
रूपाणां स्फुटयति । रूपाकारेणेति ॥ हृदये रूपाणां प्रतिष्ठितत्वं
हेत्वन्तरमाह । यस्मादिति ॥ हृदयगदस्य मांसखण्डविषयत्वं व्याव-
र्त्तयति । हृदयमिति ॥ कथं पुनर्वैर्हिर्मुखानि रूपाणि अन्तर्हृदये
स्यातुं पारयन्ति तत्राह । हृदयेण हीति ॥ तथापि कथं तेषां हृद-
यप्रतिष्ठितत्वं तत्राह । वासनात्मनामिति ॥ २० ॥

किं देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति यमदे-
वत इति स यमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति
कस्मिन् यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति
कस्मिन् दक्षिणा प्रतिष्ठितेति अद्वायामिति यदा
ह्येव अद्वात्तेऽथ दक्षिणां ददाति अद्वायां ह्येव
दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन् अद्वा प्रतिष्ठितेति

किं देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति पूर्ववत् । द-
क्षिणायां दिशि का देवता तव । यमदेवत इति । यमो
देवता मम दक्षिणादिग्भूतस्य । स यमः कस्मिन् ति-
ष्ठित इति । यज्ञ इति । यज्ञे कारणे स प्रतिष्ठितो यमः
सह दिशा । कथं पुनर्यज्ञस्य कार्यं यम इत्युच्यते । ऋत्वि-
ग्भिर्निष्पादितो यज्ञो दक्षिणया यजमानस्तेभ्यो यज्ञं
निष्क्रीयते । न यज्ञेन दक्षिणां दिशं सह यमेनाभिज-
यति । तेन यज्ञे यमः कार्यत्वात् प्रतिष्ठितः सह दक्षिणया
दिशा । कस्मिन् यज्ञः प्रतिष्ठित इति । दक्षिणायामिति ।
दक्षिणया स निष्क्रीयते । तेन दक्षिणाकार्यं यज्ञः । कस्मिन्
दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । अद्वायामिति । अद्वा नाम दित्सु-
त्वमास्ति क्यर्बुद्धिर्भक्तिसहिता । कथं तस्यां प्रतिष्ठिता

पूर्वदित्प्रक्रमेण व्यनक्ति । दक्षिणायामिति ॥ यमस्य यज्ञकार्य-
त्वमप्रसिद्धमिति शङ्कित्वा व्युत्थापयति । कथमित्यादिना ॥ तस्य यज्ञ-
कार्यत्वे फलितमाह । तेनेति ॥ यज्ञस्य दक्षिणायां प्रतिष्ठितत्वं साध-
यति । दक्षिणेति ॥ कार्यञ्च कारणे प्रतिष्ठितमिति शेषः । दक्षि-

हृदय इति होवाच हृदयेन हि अद्या जानाति
हृदये ह्येव अद्या प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञ-
वल्क्य ॥ २१ ॥

किं देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत
इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यस्मिन्ति

दक्षिणा । यस्माद्यदा ह्येव अद्यतेऽय दक्षिणां ददाति ना-
अहधदक्षिणां ददाति । तस्माच्चद्यायां ह्येव दक्षिणा प्रति-
ष्ठितेति । कस्मिन् अद्या प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच ।
हृदयस्य हि वृत्तिः अद्या । यमादधृद्गेन हि अद्यां
जानाति वृत्तिश्च वृत्तिमति प्रतिष्ठिता भवति । तस्माद्-
दये ह्येव अद्या प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

किं देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । तस्यां वरुणो
ऽधिदेवता मम । स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यस्मिन्ति
हि वरुणः कार्यं अद्या वा आपः । अद्यातो वरुणम-
सृजतेति श्रुतेः । कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता इति । रेतसीति

णायाः अद्याप्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति । यस्मादिति ॥ हृदये ना प्रति-
ष्ठितेत्यत्र हेतुमाह । हृदयस्येति । हृदयस्याप्यत्वाच्च अद्यायास्तत्प्रति-
ष्ठितत्वमित्याह । हृदयेन हीति । हृदयस्य अद्यावृत्तिरस्तु तदापि
प्रकृते किमायातं तदाह । वृत्तिश्चेति ॥ २१ ॥

रेतसो हृदयकार्यत्वं साधयति । काम इति ॥ तद्यत्रि क्वं
रेतो हृदयस्य कार्यं तदाह । कामिनो हीति ॥ तत्रैव लोकप्रसिद्धिं
प्रमाणयति । तस्मादिति । अग्निशब्दः सम्भारानार्थः अव-

कस्मिन्नापः प्रतिष्ठिता इति रेतसीति कस्मिन्न
 रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति तस्मादपि प्रति-
 रूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृष्टो हृदयादिव निमि-
 त इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमे-
 वैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥ किं देवतोऽस्यामुदीच्यां
 दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन् प्र-
 तिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन् दीक्षा प्रति-
 स्थितेति सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं
 वदेति सत्यं ह्येव दीक्षा प्रतिस्थितेति कस्मिन् सत्यं
 प्रतिष्ठितमिति हृदय इति होवाच हृदयेन हि

रेतसा ह्यापः सृष्टा इति श्रुतेः । कस्मिन् रेतः प्रतिष्ठित-
 मिति । हृदय इति । यस्माद्धृदयस्य कार्यं रेतः कामो
 हृदयं य इति । कस्मिन् हि हृदयाद्रेतोऽधिष्ठादति ।
 तस्मादपि प्रतिरूपमरूपं पुत्रं जातमाहुर्लौकिका अस्य
 पितुर्हृदयादिवायं पुत्रः सृष्टो विनिःसृष्टो हृदयादिव
 निर्म्मतो यथा सुवर्णेन निर्म्मन्त्रः कुण्डलः । तस्माद्धृदये ह्येव
 रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥ किं देव-
 तोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति । ततां सोमं
 देवताञ्चैकीकृत्य निर्देशः । स सोमः कस्मिन् प्रतिष्ठित

धारणार्थे अ॥ २२ ॥ दीक्षायां सोमस्य प्रतिष्ठितत्वं साधयति ॥ दीक्षितो
 ह्येवादिना ॥ दीक्षायाः सत्ये प्रतिष्ठितत्वमप्रसिद्धमिति शङ्कित्वा समाधत्ते ।
 कथमित्यादिना । अपिशब्दोऽवधारणार्थः ॥ सत्यं वदेति वदतामभिप्रा-

कस्मिन् वाक् प्रतिष्ठितेति हृदयं इति कस्मिन्
हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥ अहस्मिकेति

कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वञ्चीति । कस्मिन् वाक् प्रतिष्ठि-
तेति हृदय इति । तत्र याज्ञवल्क्यः सर्वांश्च दिक्षु विप्रसृतेन
हृदयेन सर्वां दिश आत्मत्वेनाभिसम्पन्नः सदेवाः
सप्रतिष्ठा दिश आत्मभूतास्तस्य नामरूपकर्मात्मभूतस्य
याज्ञवल्क्यस्य । यद्रूपं तत्प्राच्या दिशा सह हृदयभूत
याज्ञवल्क्यस्य । यत्केवलं कर्म पुत्रोत्पादनलक्षणञ्च ज्ञान-
सहितं च सहफलेनाधिष्ठात्रीभिश्च देवताभिर्दक्षिणा प्रती-
च्युदीच्य कर्मफलत्तिका हृदयमेव आपन्नास्तस्य । ध्रुव्या
दिशा सह नाम सर्वं वाग्द्वारेण हृदयमेवापन्नम् । एताव-
द्ब्रह्म सर्वं यद्रूपं वा कर्म वा नाम वेति सर्वं हृदयमेत-

यद्रूपमिति । आद्ये पर्याये हृदये रूपप्रपञ्चोपसंहारो दर्शितो हृ-
दये ह्येव रूपाणीति श्रुतेरित्यर्थः ॥ दक्षिणायामित्यादिपर्यायत्वयेण
तत्रैव कर्मोपसंहार उक्त इत्याह । यत्केवलमिति । यद्धि केवलं कर्म
तत्फलादिभिः सह दक्षिणादिगात्मकं हृदयुपसंह्रियते । यत्तदक्षिणादि-
द्वारा हृदये प्रतिष्ठितत्वोक्तेर्दक्षिणस्या दिशस्तत्फलत्वात्पुत्रजन्माख्यं च
कर्म प्रतीच्यात्मकं तत्रैवोपसंहृतं हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितमिति श्रुतेः
पुत्रजन्मञ्च तत्कार्यत्वाज्ज्ञानउहितमपि कर्मफलप्रतिष्ठा देवताभिः सहो-
दीच्यात्मकम् । तत्रैवोपसंहृतं सोमदेवताया दीक्षादिद्वारा तत्प्रतिष्ठित्व-
श्रुतेरेव दिक्षु सर्वं कर्म हृदि संहृतमित्यर्थः ॥ पञ्चम पर्यायस्य
तात्पर्यमाह । ध्रुव्येति ॥ नामरूपकर्मात्मसंहृतेष्वपि किञ्चिदुप-
संहर्तव्यान्तरमाश्लिष्यमस्तीत्याशङ्क्य निराकरोति एतावद्भीति ॥ प्र-२-

होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रास्मान्नन्यसै
 यच्चैतदन्यत्रास्मत्स्याच्छूनो वै न दद्युर्वयांसि
 वैनद्विमथीरन्निति ॥ २५ ॥

तत्सर्वात्मकं हृदयं पृच्छ्यते कस्मिन्न, हृदयं प्रतिष्ठितमिति
 ॥ २४ ॥ अश्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो नामान्तरेण
 समोधनं कृतवान् । यत्र यस्मिन्काले एतद्वदयमात्मास्य
 शरीरसगान्यत्र कचिद्देशान्तरेऽस्मत्तो वर्तत इति मन्यसै
 मन्यसे । यद्वि यदि ह्येतद्वदयमन्यत्रास्मत्स्याद्वेच्छूनो वा
 एनच्छरीरं तदाद्युर्वयांसि वा पक्षिणो वा एनद्वि मथूनी-
 रन्विलोडयेयुर्विकषेरन्निति । तस्मान्मत्रे शरीरे हृदयं
 प्रतिष्ठितमित्यर्थः । शरीरस्यपि नामरूपकर्मात्मकत्वा-
 दहृदये प्रतिष्ठितत्वम् ॥ २५ ॥

नरमुत्थापयति । तत्सर्वात्मकमिति ॥ २४ ॥ हृदयपदेन नामाद्याधात-
 रवदहल्लिकशब्देनापि हृदयाधिकरणं विवक्ष्यते वाक्यच्छायावास्यादि-
 त्याशङ्काह । नामान्तरेणेति । अहनि लीयत इति विगृह्य प्रेतवादि-
 नेति शेषः ॥ देहे हृदयं प्रतिष्ठितमिति व्युत्पादयति । एवंत्वादिना
 तस्मिन्काले शरीरं मृतं स्यादिति शेषः ॥ शरीरस्य हृदयान्नयत्वं
 निश्चययति । यद्वीत्यादिना । देहादन्यत्र हृदयस्यावस्थाने यद्योक्तदोष-
 मिति शब्देन परान्तश्च फलितमाह । इतीत्यादिना ॥ देहस्यैव बुद्ध-
 प्रतिष्ठित इत्यत आह । शरीरस्येति ॥ वृत्तमनूद्य प्रश्नान्तरमुपादत्ते ।
 हृदयेति ॥ २५ ॥

कस्मिन्, त्वञ्चामा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण
इति कस्मिन्, प्राणः प्रतिष्ठित इतःपान इति
कस्मिन् पानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्,

हृदयशरीरयोरेवमन्योन्यप्रतिष्ठोक्ता कार्यकरणयो-
रतत्त्वां पृच्छामि । कस्मिन्, त्वं च शरीरमात्मा च तव
हृदयं प्रतिष्ठितौ स्थ इति । प्राण इति । देहात्मानौ प्राणे
प्रतिष्ठितौ स्यातां प्राणवृत्तौ । कस्मिन्, प्राणः प्रतिष्ठित
इत्यपान इति । सापि प्राणवृत्तिः प्राङ्मेव प्रेयादपानवृत्त्या
चेन्न निगृह्यते । कस्मिन् न्वपानः प्रतिष्ठित इति । व्यान
इति । साप्यपानवृत्तिरध एव यायात् । प्राणवृत्तिश्च प्रा-
ङ्मेव मध्यस्थया चेद्व्यानवृत्त्या न निगृह्यते । कस्मिन् व्यानः
प्रतिष्ठित इति । उदान इति । सर्वास्तिष्ठोऽपि वृत्तय उ-
दाग्ने कीलस्थानीये चेन्न निबद्धा विष्वग्भवेयुः । कस्मिन्-
दानः प्रतिष्ठित इति समान इति । समानप्रतिष्ठा ह्येताः
सर्वा वृत्तयः । एतदुक्तं भवति शरीरहृदयवायवोऽन्यो-

प्राणशब्दस्य सूत्रविषयत्वं व्यवर्त्तुं वृत्तिविशेषणं प्राणस्यापाने
प्रतिष्ठितत्वं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । सापीति ॥ प्राणापानयोरुभयो-
रपि व्यानाधीनत्वं साधयति । साप्यपानेति ॥ तिसृणां वृत्तीनामुक्ता-
नामुदाने निबद्धत्वं दर्शयति । सर्वा इति । विष्वङ्ङिति नानागति-
त्वोक्तिः ॥ कस्मिन् हृदयमित्यादेः समानान्तस्य तात्पर्यमाह । एतदिति ।
तेषां प्रवर्त्तकं दर्शयति । विज्ञानमयेति ॥ स एष इत्यादेस्तात्पर्यमाह ।
सर्वमिति । यस्य कूटस्थवृद्धिमात्रस्यान्तर्यामित्वकल्पनाधिष्ठानस्याज्ञानवशान्न
प्रशासने द्यावापृथिव्यादि स्थितं स परमात्मैव प्रत्यगात्मैवेति पदयोरध-

व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिन्नुदानः
 प्रतिष्ठित इति समान इति स एष नेति नेत्या-
 त्मः ऽगृह्यो न हि गृह्यते ऽशीर्यो न हि शीर्यते ऽसङ्गो
 न हि सज्जगते ऽसितो न व्यथते न रिष्यति ।

न्यप्रतिष्ठाः सङ्घातेन नियता वर्तन्ते विज्ञानमयार्थ-
 प्रयुक्ता इति । सर्वमेतद्येन नियतं यस्मिन् प्रतिष्ठितमाका-
 शान्तमोतञ्च प्रीतञ्च तस्य निरुपाधिकस्य साक्षादपरी-
 चाद्ब्रह्मणो निर्द्देशः कर्तव्य इत्ययमारम्भः । स एष । स
 यो नेति नेतीति निर्द्दिष्टो मधुकाण्ड एष सः । सोऽयमा-
 त्मा ऽगृह्यो न गृह्यः । कथम् । यस्मात् सर्वकार्यधर्मातीतस्त-
 सादगृह्यः । कुतो यस्मान्न हि गृह्यते । यद्वि करणगोचरं
 व्याकृतं वस्तु तदग्रहणगोचरमिदन्तु तद्विपरीतमात्मतत्त्वम् ।
 तथा ऽशीर्यो यद्वि मूर्त्तिं संहतं शरीरादि तच्छीर्यते ऽयन्तु
 तद्विपरीतोऽतो न हि शीर्यते । असङ्गोऽमूर्त्तो मूर्त्तान्तरेण
 यः सम्बध्यमानः सज्जगते ऽयञ्च तद्विपरीतोऽतो न हि सज्जग-
 ते । तथा ऽसितः अबद्धो यद्वि मूर्त्तिं तद्वध्यते । इदन्तु तद्वि-

विवक्षित्वाह । स एष इति ॥ निषेधद्वयं मूर्त्तिमूर्त्तिब्राह्मणे व्याख्यात-
 मितग्राह । स यो नेति । य मधुकाण्डे चतुर्थे नेति नेतीति निषेध-
 सुखेन निर्द्दिष्टः स एष कूर्चब्राह्मणे तन्मुखेनैव वक्ष्यत इति योजना ॥
 निषेधद्वारा निर्द्दिष्टमेव स्पष्टयति । सोऽयमिति । कार्यधर्माः शब्दादयो ऽ-
 शानादयश्च ॥ श्वत्सुक्तं हेतुमवतार्य व्याचष्टे । कुत इतग्रादिना ॥ तद्विपरीतत्वं
 कर्णगोचरत्वं न चक्षुषेत्यादिश्रुतेः तद्विपरीतत्वादमूर्त्तत्वादिति यावत् ॥

एतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा
अष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्युह्यातम्

परीतत्वाद्बद्धत्वान्न व्यथतेऽतो न रिष्यति । ग्रहणशरण-
सङ्गबन्धकार्यधर्म्मरहितत्वान्न रिष्यति । न हिंसामा-
पद्यते न विनश्यतीत्यर्थः । क्रममतिक्रम्यौपनिषदस्य पुरुष-
समाख्यायिकातो, पसृत्य श्रुत्या स्वेन रूपेण त्वरया निर्देशः
कृतः ॥

ततः पुनराख्यायिकामेवाश्रित्याह । एतानि यान्यु-
क्तान्यष्टावायतनानि पृथिव्येव यस्यायतनमित्येवमादीनि
अष्टौ लोका अग्निलोकादयोऽष्टौ देवा अमृतमिति हो-
वाचेत्येवमादयोऽष्टौ पुरुषाः शरीरः पुरुष इत्यादयः ।
स यः कश्चित्तान् पुरुषान् शरीरप्रभृतीन्निरुह्य निश्च-
यैनीह्य गमयित्व, पृचतुष्कभेदेन लोकस्थितिमुपपाद्य पुनः
प्राचीदिग्द्वारेण प्रत्यूह्य स्वात्मनि हृदये, त्यक्रामदतिक्रा-
न्तवानुपाधिधर्म्मं हृदयाद्यात्मत्वं स्वेनैवात्मना व्यवस्थितो

दर्शित्वाप्युभयत्र तद्वै परीत्यमेतदेवात्र शब्दार्थं स्फुटं च सुपमादयति ।
अहेणेत । कार्यधर्म्माः शब्दादयोऽश्नादयश्च प्रागुक्ताः । ननु शास्त्र-
व्याख्यानवल्क्ययोः संवादात्मिकेयमाख्यायिका तत्र कथं शाकल्येनाष्ट-
मात्मानं याज्ञवल्क्यो व्याचष्टे तत्राह । क्रममिति ॥

विज्ञानादिवाक्ये वक्ष्यमाणत्वात्किञ्चित्प्रत्यक्षं निर्देश इत्यत्राशङ्काह ।
त्वरयेति ॥ एतान्यष्टावित्प्रादिवाक्यस्य पूर्वेणानुसङ्गतिमाशङ्काह । ततः
पुनरिति ॥ निश्चयेन गमयित्वेतेप्रतदेव स्पष्टयति । अष्टाविति ॥ प्रत्यूह्यो-
च्यतेति यावत् । औपनिषदत्वं पुरुषस्यबुद्ध्या

क्रामत्तत्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तच्चैर्मे न
विवक्ष्यसि मूर्ध्नी ते विपतिष्यतीति । तच्च न मेने
शाकल्यस्तस्य च मूर्ध्नी विपपातापि हास्य परि-
मोषिणोऽस्थीन्यपजह्नु रन्यन्मन्यमानाः ॥ २६ ॥

य औपनिषदः पुरुषोऽश्नायादिवर्जित उपनिषत्स्तेवविज्ञेयो
नान्यप्रमाणगम्यस्तं त्वात्वां विद्याभिमानिनं पुरुषं पृच्छामि ।
तच्चैद्यदे मे न विवक्ष्यसि विषयं न कथयिष्यसि मूर्ध्नी ते
विपतिष्यतीति । तत्त्वौपनिषदं पुरुषं शाकल्यो न मेने
च न विज्ञातवान् किल । तस्य च मूर्ध्नी विपपात विप-
तितः । समाप्ताख्यायिका । श्रुर्वचनं तं च न मेने
इत्यादि । किञ्चापि हास्य परिमोषिणस्तस्करा अस्थीन्यपि
संस्कारार्थं शिष्यैर्नीयमानानि गृहान्प्रत्यपजह्नु रपहृत-
वन्तः । किं निमित्तमन्यद्वनं नीयमानं मन्यमानाः । पूर्व-
वृत्ता ह्याख्यायिके च सूचिताष्टाध्यायां किल शाकल्येन ।
याज्ञवल्क्यस्य समानान्त एव संवादो निर्दिष्टः । तत्र

५

वेति ॥ त हेतुप्रादिना याज्ञवल्क्यस्य वा मध्यमस्य वा वाक्यमिति गृह्यं
वारयति । समाप्तेति । ब्रह्मविद्विद्वेषे परलोकविरोधोऽपि स्यादित्याह ।
किञ्चेति ॥ मूर्ध्नी ते विपतिष्यतीति मूर्ध्नि पतिते शपेन किमित्प्रग्नि-
होवाग्निसंस्कारमपि शाकल्यो न ग्राप्त्वानितप्राशङ्गाह ॥ पर्ववृत्तेति
तामेवाख्यायिकामनुक्रामति । अष्टाध्याय्यान्निति । अष्टाध्यायी वृहदार-
ण्यकात्राचीना कर्मविप्रवा । पुरे पुण्यक्षेत्रातिरिक्ते देशेऽतिथ्यो पण्य
तिथिभूत्ये कालेऽस्थीनि च । नेति च न शब्देऽप्यर्थः । उपवादी परि-

अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते
स मा पृच्छतु सर्व्वं वा मा पृच्छत यो वः कामयते

याज्ञवल्क्येन शपो दत्तः । पुरेऽतिथ्यै मरिष्यसि । न तेऽ-
स्थीनि च गृहान्प्राप्स्यन्तीति स तथैव ममार । तस्य
ह्यायन्यन्मन्यमानाः परेमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुः । तस्मान्नोप-
वादी स्यादुत ह्येवंवेत्परो भवतीति । सैषाख्यायिकाऽऽचा-
रायै सूचिता । विद्या सुता ॥ २६ ॥

यश्चेह । यस्य नेति नेत्यन्यप्रतिषेधद्वारेण ब्रह्मणो
निर्देशः कृतस्तत्र विधिमुखेन कथं निर्देशः कर्त्तव्य इति
पुनराख्यायिकासेवमित्याश्रित्याह मूलञ्च जगतो वक्तव्य-
मिति । आख्यायिकासम्बन्धब्रह्मवेदो ब्राह्मणान् जित्वा
गोधनं हर्त्तव्यमिति न्याय मत्वाह ॥ अथ होवाच । अथाऽ-
नन्तरं तूष्णींभूतेषु ब्राह्मणेषु ह उवाच । हे ब्राह्मणाः
भगवन्त इत्येवं सम्बोध्य यो वो युष्माकं मध्ये कामयते

भवकर्त्ता ॥ तच्छ्रार्यमाह । उत हीति । किमितीयमाख्यायिकात्त्र-
यि प्रकरणे सूचितेत्याशङ्काह । कैषेति ॥ ब्रह्मविदि विनीतेन भवितव्य-
मित्प्राचारः । महती हीयं ब्रह्मविद्या । यत्तन्निजवत्प्राप्तमैहि कामुष्मि-
कविरोध स्यादिति त्रिधास्तुतिः ॥ २६ ॥

अथ हेतुप्राप्त्युत्तरयन्यमवतारयति । यस्येत्यादिना ॥ जगतो मूलञ्च
वक्तव्यमित्प्राख्यायिकासेवाश्रित्याहेतु सम्बन्धः ॥ आख्यायिका किमर्थे-
त्यत आह । आख्यायिकेति । इति शब्द सम्बन्ध समात्यर्थः ॥ ननु
ब्राह्मणेषु तूष्णींभूतेषु प्रतिषेधु रभागाद्धोधनं हर्त्तव्यं किमिति तान्
प्रति याज्ञवल्क्योऽवदीदित्प्रत आह । न्यायं मत्वेति । ब्रह्मस्य हि

तं व. पृच्छामि सर्वांन्वा वः पृच्छामीति ते ह
ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २७ ॥

तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ । यथा वृक्षो वनस्पति-
स्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य लोमानि पर्णानि

इच्छति याज्ञवल्क्यं पृच्छामीति स मा मामागत्य पृच्छतु ।
सर्वे वा मा पृच्छत । सर्वे वा यूयं मा मां पृच्छत । यो वः
कामयते याज्ञवल्क्यो मां पृच्छत्विति तं वः पृच्छामि ।
सर्वांन्वा वो युष्मानहं पृच्छामि । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुस्ते
ब्राह्मणा एवमुक्ता अपि न प्रगल्भाः संवृत्ताः किञ्चिदपि
प्रत्युत्तरं वक्तुम् ॥ २७ ॥

तेष्वप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेषु तान् ह एतैर्वैद्यभाणैः
श्लोकैः पप्रच्छ पृष्ठवान् । यथा लोके वृक्षो वनस्पतिः । वृक्षस्य
विशेषणं वनस्पतिरिति । तथैव पुरुषोऽमृषा । अमृषा सत्यमे-
तत् । तस्य लोमानि । तस्य पुरुषस्य लोमानीतरस्य वनस्पतेः
पर्णानि । त्वगस्त्योत्पाटिका । वह्नित्वं अस्य पुरुषस्येतर-

ब्राह्मणानुमतिमनापाद्य नीयमानमनर्थाय स्थगितप्रभिप्रायः । सम्बोध्यो-
वाचेति सम्बन्धः । यो व इति प्रतीकनादाय व्याचष्टे । 'युष्माकमिति ॥
व्याख्यतभागमनूद्य व्याख्येयमादाय व्याकरोति । यो व इति प्रादिना ॥
य योक्तप्रज्ञानन्तरं ब्राह्मणानामप्रतिमां दर्शयति । ते हीति ॥ २७ ॥

स्वकीयज्ञानप्रकर्षप्रकटनार्थमेव प्रज्ञान्तरमवतारयति । तेष्विति ॥
वृक्षो वनस्पतिरिति पर्यायत्वात्पुनरुक्तिरिति प्राशङ्गाह । वृक्षस्येति । तच्च
तस्य सहचत्वमाहेतुपौनरुक्तिः ॥ पुरुषस्य वृक्षशर्मास्येतदित्युच्यते ॥

त्वाऽशोत्पाटिका वहिः ॥ त्वच एवास्य रुधिरं
प्रस्यन्दि च व उत्पटः । तस्मात्तदावृक्षात्प्रैति रसो
वृक्षादिवहतात् ॥ मांसान्यस्य शकराणि
किनाट् स्त्रावततिस्थिरं । अस्थीन्यन्तरतो दारूणि

शोत्पाटिका वनस्यते त्वच एव सकाशादस्य पुरुषस्य
रुधिरं प्रस्यन्दि वनस्यतेः । त्वच उत्पटस्त्वच एवोत्सफु-
टति । यस्मादेवं सर्वं समागमेव वनस्यतेः पुरुषस्य च तस्मा-
त्तदावृक्षाद्विसितात्प्रैति तद्रुधिरं निर्गच्छति वृक्षादिवा-
हताच्छिन्नाद्रसः । एवं मांसान्यस्य पुरुषस्य वनस्यतेस्तानि
शकराणि शकलानीत्यर्थः । किनाट् । वृक्षस्य किनाटं
नाम शकलेभ्योऽभ्यन्तरं वल्कलरूपं काष्ठसंलग्नं तत्स्त्रावव-
त्पुरुषस्य तत्स्थिरं तत्किनाटं स्त्राववदृढं हितत् । अस्थीनि ।
पुरुषस्य स्त्राव्नोऽभ्यन्तरतोऽस्थी न भवन्ति । तथा किनाट-
स्यभ्यन्तरतो दारूणि काष्ठानि । मज्जा । मज्जैव वनस्यतेः]
पुरुषस्य च मज्जोपमा कृता । मज्जाया उपमा मज्जोपमा

साधर्म्यमेव स्पष्टयति ॥ तस्यैत्यादिना । नीरसा त्वशुत्पाटिकोत्पद्यते ॥
उत्पटो वृक्षनिर्यासः ॥ विशेषाभावमेवाभिनयति । यथेति ॥ साधर्म्य-
मिति वैधर्म्यं वक्तुमशक्यमितप्राशयेनाह ॥ यद्यपीति ॥ इदमपि साधर्म्यं
मेव किं न स्यादितप्राशङ्गाह । यदेति । तस्मादिति । एतस्माद्विशेषणात्
प्राग्यद्विशेषणमुक्तं तत्त्वर्थं सुभयोः सामान्यमवगतमिति सम्बन्धः ॥
वृक्षस्याङ्गस्येति शेषः । सा भूतस्य प्ररोहणमिति चेन्नैतप्राह । भवि-
तयञ्चेति ध्रुवं जन्मन्तस्य चेतीत्यर्थः ॥ जीयतो हि रेतो जायते स

न बाध्यं किं च न वेदेतरादिगिरुत्तु, तिराकादर्शनागेन
कर्तव्यो विचारः ॥

तस्माद्युक्तं वेदवाक्याद्यनिर्णयाय विचारयितुम् । मोक्ष-
यादिविप्रतिपत्तेश्च । साक्ष्या वैशेषिकाच्च मोक्षवादिनो
नास्ति मोक्षे सुखं संवेद्यमित्येवं प्रतिपन्नाः । अनेन निरति-
शयसुखं स्वसंवेद्यमिति । किन्तावद्युक्तमानन्दादित्रयवगाट
जलनूक्रीः न समानः स यदि पितृलोककामो भवति । स
सर्वज्ञः सर्ववित् । सर्वान् कामान्ममश्रुत इत्यादिच्युतिभ्यो
मोक्षे सुखं संवेद्यमिति । नन्वेकत्वे कारकविभागाभावा-

कर्तव्य इत्यर्थः ॥ उभयत्र फलं दर्शयति । ग्रहानन्द्येति ॥

अन्यथा लोकेष्टयोः गन्तव्यभेदादविगच्छन्त्याप्यर्थ इति न्य-
यदिरोधोऽसंवेद्यत्वं पुनरुक्तमतिरिक्तमेति भागः ॥ विचारमाक्षिपति ।
नन्विति ॥ विरुद्धमत्यर्थनिर्णयार्थं विचारकर्तव्यतां दर्शयति चेति ॥
सङ्ग्रहाच्च विदुषोति । सत्यमित्यादिना ॥ एकत्वे सति विज्ञानप्रति-
षेधस्तुतिपरोदाहरति । यत्रेत्यादिना । इत्यादिश्रवणमिति शेषः ॥ फलि-
तमाह । विरुद्धमतीति ॥ श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विचारकर्तव्यतामुपसंहरति । त-
थादिति । तत्रैव हेतुन्तरमाह । मोक्षेति ॥ तामेव विप्रतिपत्तिं
विदुषोति । साक्ष्या इति ॥ विमर्शपूर्वकं पूर्वपक्षं गृह्णाति । किन्ता-
वदित्यादिना ॥ ज्ञानन्दादिश्रवणाद्विज्ञानमानन्द ब्रह्मेति श्रुतेर्भेदे सुखं
संवेद्यमिति युक्तमिति सम्बन्धः ॥ तत्रैव वाक्यान्तरागुदाहरति । जल-
नूतनादिना ॥ पूर्वपक्षमाक्षिपति नन्विति ॥ मोक्षे चेदित्यने सुख-
ज्ञानं तर्हि तटानेककारकताभ्यं वाच्यं क्रियात्वात्पाकाद्व्यस्यैकत्वे
च मोक्षे कारकविभागाभावाच्च सुखसंवेदनं भवतीत्यर्थः ॥ अन्यस्य कार-
कापेक्षायांमपि सुखज्ञानस्याजन्यत्वाच्च तदपेक्षेतरागच्छाह । क्रियाय चेति ॥

द्विज्ञानानुपपत्तिः । क्रियायाश्चानेककारकसाध्यत्वाद्धि-
 ज्ञानस्य च क्रियात्वात् । नैष दोषः । शब्दप्रामाण्याद्भवेद्वि-
 ज्ञानमानन्दविषये । विज्ञानमानन्दमित्यादीनानन्दस्व-
 रूपस्यसंबन्धत्वेऽनुपपन्नानि वचनानीतप्रबोधानि । ननु
 वचनेनाप्यग्नेः शैत्यमुदकस्य चौष्ण्यं न क्रियत एव ज्ञाप-
 कत्वाद्ब्रह्मचनानाम् । न च देशान्तरेऽग्निः शीत इति शक्यते
 ज्ञापयितुमगस्ये वा देशान्तर उष्णमुदकमिति । न प्रत्य-
 गात्मनानन्दविज्ञानदर्शनान्न विज्ञानमानन्दमित्यवसा-
 दीनां वचनानाम् । शीतोऽग्निरेतयादिवाक्यवत् प्रत्यक्षा-

या क्रिया शानेककारकसाध्येति व्याप्तेर्गमनादाववगतत्वज्ञानस्यापि धात्व-
 र्थेन क्रियात्वादानेककारकसाध्यतासिद्धिर्भवेत्तर्कः । श्रुतिप्रामाण्यमाश्रित्य
 पूर्ववादी परिहरति । नैष दोष इति ॥ तदेव स्फुटयति । विज्ञानमिति
 ब्रह्मण्ये ब्रह्मणि श्रुतिप्रामाण्यादानन्दज्ञानमुक्तमाश्रयति । नन्विति ॥ अद्वै-
 तश्रुतिविरोधाद्ब्रह्मणि विज्ञानक्रियाकारकविभागापेक्षा नोपपद्यते । न
 हि विज्ञानमानन्दमित्यादिब्रह्मचनानि मानान्तरविरोधेन विज्ञानक्रियां ब्रह्म-
 ण्युत्पादयन्ति । तेन ज्ञापकत्वाज्ज्ञापकस्य चाविरोधापेक्षत्वादप्युक्तं
 प्रसङ्गादितर्कः । लौकिकज्ञानस्य क्रियात्वेऽपि भोक्ते सुखज्ञानं क्रियैव न
 भवति ॥ तत्र विज्ञानादिवाक्यस्याद्वैतश्रुतिविरोधोऽस्तीत्यशङ्का । न
 चेति । पयःपादकयोः सार्वत्रिकरूपवद्विज्ञानस्यापि लोकवेदयोरेकरूप-
 त्वमेवेति भावः । मानान्तरविरोधादात्मन्यानन्दज्ञानस्य सत्यमेव वा नि-
 षिध्यन्ते । तस्य क्रियात्वं वा निराक्रियते । तत्राद्य दूषयति । नेतृप्रा-
 दिना ॥ तदेव स्पष्टयति । न विज्ञानमिति ॥ सुखज्ञानस्य गुणत्वाद्भीवा-
 रान् क्रियात्वनिराकरणमिष्टमेवेति मत्वाच्च । अनुभूयते त्विति ॥ अनुभ-
 वमेवाभिनयति । सुख्यइमिति ॥ तथापि श्रुतिविरोधः स्यादित्याशङ्क्य
 ननुप्रचानुसारेण सपि नेतव्येनेत्याशयेनाच्च । तस्मादिति ॥ आत्मन्यस्य-

दिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वम् । अनुभूयते त्वविरुद्धार्थता ।
सुखदृष्टिमिति सुखात्मकमात्मानं स्वमेव वेद्यते । तस्मा-
द्युतरां प्रत्यक्षा विरुद्धार्थता । तस्मादानन्दं ब्रह्मविज्ञाना-
त्मकं सत्स्वयमेव वेद्यते ॥

तथानन्दप्रतिपादकाः श्रुतयः समञ्जसाः स्युर्जनन्क्री-
डन्वममाण इत्येवमाद्याः पूर्वाक्ताः । न । कार्यकारणा-
भावेन उपपत्तिर्विज्ञानस्य । शरीरवियोगो हि मोक्ष आतृ-
न्तिकः । शरीराभावे च करणानुपपत्तिराश्रयाभावात् ।
ततश्च विज्ञानानुपपत्तिरकार्यकरणत्वात् । देहाद्यभावे च
विज्ञानोत्पत्तौ सर्वेषां कार्यकरणोपादानानर्थक्यप्रसङ्गः ।
एकत्वविरोधाच्च । परञ्चेत् ब्रह्मानन्दात्मकमात्मानं नित्य-

न्दज्ञानस्य क्रियात्वानङ्गीकारात्कारकभेदापेक्षाभावादित्यर्थः । गुरुत्वपक्षे
च प्रत्यक्षस्यानुगुणत्वादागमस्य विरोधिनस्तदनुसारेण नेयत्वादविरुद्धत्वा-
दस्य भूयस्त्वादित्यर्थः । अविरुद्धार्थता विज्ञानादियुतेरिति शेषः ।
शुण्णगुणिभावेऽपि नाद्वैतश्रुतिः शक्या नेतुमित्याशङ्क्य स्ववेद्यत्वपक्षमात्रि-
त्याह । तस्मादानन्दमिति ॥

यथा कथञ्चिद्ब्रह्मण्यनन्दस्य वेद्यत्वे श्रुतीनामानुगुण्यमस्तीति प्राह ।
तथेति । अनन्दो वेद्यो ब्रह्मणीति चोदिते सिद्धान्तमाह । नेति । व्याग-
न्तुकमनागन्तुकं वा ज्ञानं सुक्तावानन्दं गोचरयति नाद्य इति प्राह ।
कार्येति ॥ अनुपपत्तिमेव स्फोरयति । शरीरेति ॥ कार्यकरणयोरभा-
वेऽपि मोक्षे ब्रह्मानन्दज्ञानं जनिष्यते संसारे हि हेत्वपेक्षेत्याशङ्क्य ॥
देहादीति ॥ द्वितीयं दूषयति । एकत्वेति ॥ न हि ब्रह्मस्वरूपज्ञानेनैव
वेदानन्दरूपं भवितुमुत्सहते ॥ त्रिषयविषयिणोरेकत्वविरोधात्तत्त्वानाग-
न्तुकमपि ज्ञानं सुक्तौ नानन्दमधिकरोतीत्यर्थः । किञ्च ब्रह्म वा सुक्तौ
वा संसारी वा ब्रह्मानन्दं गोचरयेत्तत्त्वादभवदिति । परञ्चेदिति ॥

विज्ञानत्वाच्चित्तमेव विजानीयात् । तत्र संसार्यं पि संसार-
विनिर्मुक्तः स्वाभावं प्रतिपद्येत । जलाशय इवोदका-
ञ्जलिः क्षिप्तो न पृथक्केन व्यत्रतिष्ठते । आनन्दामकब्रह्म-
विज्ञानाय । तदा मुक्त आनन्दामकमाभानं वेदयत
इत्येतदनर्थकं वाक्यम् । अथ ब्रह्मानन्दमनः सम्भुक्तो वेदयते
पुत्रपगात्मानन्दं बाह्यमभानन्दस्वरूप इति । तदैकत्ववि-
रोधः । तथा च सति सर्वश्रुतिविरोधः । तृतीया च कल्पना
नोपपद्यते । किञ्चानन्दब्रह्मणश्च निरन्तरात्मानन्दविज्ञाने
विज्ञानाविज्ञानकल्पनानर्थक्यं निरन्तरश्चेदात्मानन्दवि-
षयं ब्रह्मस्यो विज्ञानं तदेव तस्य स्वभाव इत्यात्मानन्दं
विजानातीति कल्पनानुपपन्ना । अतद्विज्ञानप्रसङ्गे हि

तस्मिन् पक्षे न ब्रह्मरूपानन्दं वेत्ति । तेनैक्यादेकत्वं विषयविषयित्वानुप-
पत्तेरुक्तत्वादिति दूषयति । तत्रेति ॥ नापि संसारो ब्रह्मानन्दं गोच-
रयति । स खल्वनिवृत्ते संसारे संसारिणमात्मानमभिमन्यमानो न ब्रह्मा-
नन्दमाकलयितुमलम् । संसारे निवृत्ते तु ततो विनिर्मुक्तो ब्रह्मस्वा-
भाव्यं प्रतिपद्यमानस्तदानन्दं तद्वदेव विषयीकर्तुं नार्हतीति तृतीयः
प्रत्याह । संसार्यपीति ॥ सुक्तोऽपि ब्रह्मणो भिन्नोऽभिन्नो वेति किञ्चिदप्रा-
भेदपक्षमनुभाषते । जलेति ॥ ब्रह्माभिन्नस्य सुक्तस्य तदानन्दविषयीकरणं
सुक्तान्यायेन निरस्यति । तदेति ॥ भेदपक्षमनुषदति । अथेति ॥ ब्रह्मा-
नन्दं प्रत्यगात्मानमिति सम्बन्धः । वेदनप्रकारमभिनयति । अहमिति ॥
तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरोधेन निराकरोति । तदेति ॥ सुक्तो ब्रह्मणः सका-
शाद्भिन्नोऽभिन्नो वा मा भूद्भिन्नाभिन्नस्तु स्यादित्यप्रशङ्गाह । तृतीयेति ॥
सर्वत्र भेदाभेदादस्य दूषितत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणः स्वानन्दस्यावेद्यत्वे
हेत्वन्तरमाह । किञ्चान्यदिति ॥ तदेवोपपादयति । निरन्तरश्चेदिति ॥
आख्यातप्रयोगस्य तर्हि कर्तव्यत्वं तत्राह । अतद्विज्ञानेति । देवदत्तो

कल्पनाया अर्थवत्त्वम् । यथा न पश्यन्ति । य
 जिह्वाग्रामपनमो नैवार्थोपादानाभावात्कल्पनाया
 अर्थवत्त्वम् :

अथ विज्ञानमात्रानं विज्ञानातीति । विज्ञानमात्रम्
 विज्ञानशक्तिः नान्यथात्वपुनश्चैवात्मनश्च विज्ञानम् । त-
 त्त्वानित्यत्वपुनश्चैव । तस्माद्विज्ञानमात्रमिति शङ्कया
 चारव्यानपरिण श्रुतिर्नामानन्तमवैशल्यात् । अत्रानन्त-
 रित्यादिश्रुतिविरोधी संवेद्यत्वं इति चेत् । मर्त्यान्तरे
 यथा प्राप्तानुपादित्यात् । श्रुतस्य मर्त्यान्तरे मति यत्र
 क्वचिद्योग्यं देवेषु वा वायवादिप्राप्तं तदयथा प्राप्तमेव
 श्रुतिवर्जकमित्याख्यायाः । अत्रानन्तत्वं विविधं नान्यथा न श्रुति-
 त्वाभयमात्रद्वयमात्रवाच्यतामसौगो श्रुतत्वे नैव महत्त्वमवैशल्यात् ।
 नित्यज्ञानत्वभावात् । तथा च अत्रानन्तमसौगो श्रुतवैशल्यात् ॥
 बहुल्ययाग्यातप्रयोगवर्तिकां दृष्टान्तेन व्याख्या । मर्त्यान्तरे ॥

प्रत्यगात्मनि भित्तुप्रमाणतामिति दृश्यते । अत्रेति ॥ निश्चि-
 मिति ॥ क्रियाविशेषण परित्यजति । निश्चिन्तेति ॥ आत्मनो निश्चिन्ते-
 दिवमन्तरोऽसमत्वात्तस्या तस्यापि विज्ञानमस्ति चेत्तस्यान्तर्निश्चिन्ते-
 काया च यत्तान्यवयवतीग्रादिसुतेरात्मनो सत्यत्वादर्शने चेत्तदा विज्ञान-
 तदा पाषाणवद्वेत्तमत्वं निश्चिन्तेत्वात्तन्मर्त्यान्तरेति । आत्मनो
 नित्यज्ञानवपयो दोषान्तरमाह । आत्ममतेति ॥ आत्मन्तरेणैव महत्वि-
 शिष्यविशदिययायोगशक्त्यं विज्ञानादिमात्रमित्याह श्रुतिवैशल्यात् । तथा-
 दिति ॥ बहुल्ययानन्दस्यावेद्यायो श्रुतिविरोधशक्तं व्याख्या । अत्र-
 दिति ॥ सर्वज्ञात्मनो शक्तस्यैवैति योग्य श्रुत्युपपत्त्या तस्यादि-
 प्राप्तं तदेव तदनुपादितादृश्याः श्रुतेर्न विरोधोऽस्तीति प्रति-
 पद्यते ॥ नेतृतादिना ॥ तदेव प्रपद्यति । शक्तस्येति ॥ किमनुपा-

नूद्यते । तत्तस्यैव सर्व्वात्मभावादेति । सर्व्वात्मभावमोज्ञ-
स्तुतये यथा प्राप्तानुवादेत्वे दुःखित्वमपीति चेद्योगिषु
यथा प्राप्तजज्ञाणादिवत् । स्यादरादिषु यथा प्राप्तदुःखित्व-
मपीति चेन्न । नामरूपकृतकार्यकरणोपाधिसम्पर्कजनित-
भ्रान्त्यध्यारोपितत्वात्सुखित्वं दुःखित्वादिविशेषस्येति परि-
हृतमेतत् । सर्व्वविरुद्धश्रुतीनाञ्च विषयमवोचाम । तस्मा-
देषो स परम आनन्द इति वत् सर्व्वाण्यनन्दवाक्यानि
द्रष्टव्यानि ॥ इति नवमं ब्राह्मणम् ॥ इति श्रीमद्भोविन्द-
भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसप्रसिद्धान्नामकाचार्यस्य श्रीश-
ङ्करभगवतः कृतौ बृहदारण्यकब्रह्मसूत्रे पञ्चमोऽध्यायः

दफलमिति चेत्तदाह । तत्तस्येति ॥ सुक्तस्य योग्यादिषु सर्व्वात्मभावा-
देव तत्र प्राप्तं जज्ञाणाद्यनुभूतिस्तुतयेऽनूद्यते । तत्रानुवादवैयर्थ्यमि-
त्यर्थः ॥ विदुषस्त्वात्मानं योग्यादिषु प्राप्तजज्ञाणाद्यनुवादे स्यादतिप्र-
सङ्गिरिति शङ्कते । यथा प्राप्तेति ॥ अतिप्रसङ्गमेव प्रकटयति ।
योग्यादिष्विति ॥ अविद्यात्मकनामरूपविरचितोऽविद्वयवस्वनिबन्धन-
मित्याज्ञानाधीनत्वादात्मनि दुःखित्वादिविप्रतीतेर्न तत्र वस्तुतो दुःखित्वं न
च जज्ञाणाद्यपि वास्तवमादित्यस्यैव सुक्तिस्तुतयेऽनुवादात् ॥ दुःखित्वस्य
हि नानुवाद इति हीनत्वप्राप्तेरिति परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ यत्तु
विरुद्धश्रुतिदृष्टेर्नागमार्गे निरूपितो भवतीति तत्राह । विरुद्धेति ॥ वेद्य-
त्वादित्युक्तीनां सोपाधिकनिरुपाधिकविषयत्वेन मधुकाण्डे व्यवस्थोक्तेरित्य-
र्थः ॥ ब्राह्मण्यार्थमुपसहरति । तस्मादिति ॥ ब्रह्मण्यनन्दस्य वेद्यताया
दुनिष्पत्तत्वं तच्छब्दार्थः । यद्येषोऽस्येतत्त्वमेदो न विवक्षितः सर्व्वात्मभा-
वस्य प्रकृतत्वात् । तथा विज्ञानादिवाक्येष्वनन्दस्य वेद्यता न विवक्षिता ।
उक्तरीत्या तद्वेद्यताया दप्रतिपादकत्वात्तस्मादनतिशयानन्दं वस्तुमिदं
मित्यर्थः ॥ ॥ इति श्रीमदानन्दज्ञानविरचितायां बृहदारण्यकब्राह्मण्यटी-

जनको ह वैदेह आसाञ्चक्रेऽथ ह याज्ञवल्क्य
आवव्राज । तए होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थ-

समाप्तः ॥ ॥ इतुपनिषद्भाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥
ॐ तत्सत् ॥ * * * * *

ॐ नम परमात्मने ॥ जनको ह वैदेह आसाञ्चक्रे
(स) सम्बन्ध । शरीराद्यानष्टौ पुरुषान्निर्मुक्त्यै पुन-
र्हृदये दिग्भेदेन च पुन पञ्चधा व्यूह्य हृदये पुन्यूह्य हृदयं
शरीरञ्च पुनरन्योन्यप्रतिष्ठं प्राणादिपञ्चवृत्त्यात्मके समा-
नाख्ये जगदात्मनि सूत्र उपसंहृत्य जगदात्मानं शरीर-
हृदयसूत्रावस्थितिक्रान्तवान् य उपनिषद्ः पुरुषो नेति
नेतीति व्यपदिष्टः स साक्षात्कीर्णोपादानकारणस्वरूपेण
च निर्दिष्टो विज्ञानमानन्दमिति । तस्यैव वागादिदे-
वताद्वारेण पुनरभिगमः कर्त्तव्य इत्यभिगमोपायान्तरा-
र्थोऽयमारभो ब्राह्मणद्वयस्य ॥ आख्यायिका त्वाचारपद-
शनार्था ॥ जनको ह वैदेह आसाञ्चक्रे आसनं कृतवान्

कायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥ उपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥

श्रीगुरुः पातुः ॥ पूर्वस्मिन् अध्याये जल्पन्यायेन सङ्क्षिप्तानन्दं ब्रह्म नि-
र्हर्तुं । इदानीं वादन्यायेन तदेव निर्द्धारयितुमध्यायान्तरभेदतारयति ॥
जनक इति ॥ तत्र ब्राह्मणद्वयस्यावान्तरसम्बन्धं प्रतिजानीते ॥ असेति ॥
तत्रैव वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । शरीराद्यानि ॥ निरुह्य प्रत्यूह्येति वि-
स्तार्य व्यवहारमापाद्ये प्रर्थः । प्रत्यूह्य हृदये पुनरुपसंहृत्येति यावत् ।
जगदात्मनोत्पत्त्याऽतोक्तिः ॥ सूत्रशब्देन तत्कारणं गृह्यते । अतिक्रमणं त-
द्गुणशेषसंस्मृत्यम् । अनन्तरब्राह्मणद्वयतात्पर्यमह । तस्यैवेति वागा-

मचारीः पशूनिच्छन्नखन्तानिति । उभयमेव
संम्रालिति होवाच ॥ १ ॥

यत्ते कश्चिदब्रवीत्क्षणवामेतप्रवीन्मे जित्वा
शैलिनिर्वाग्वै ब्रूतेति यथा मातृमान्पितृमा-

आस्यायिकां दत्तवानित्यर्थः । दर्शनकामेभ्यो राजा । अथ
ह तस्मिन्नवसरे याज्ञवल्क्य आववाजागतवानाकनो योग-
क्षेमार्थं राज्ञो वां विविदिषां दृष्टानुग्रहार्थम् । तमागतं
याज्ञवल्क्यं यथावत्पूजां कृत्वोवाच होतवान् जनकः । हे
याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीरागवोऽसि किं पशूनिच्छन्पु-
नरपिराहोस्विदखन्तान्सूक्ष्मान्तान्सूक्ष्मवस्तुनिर्णयान्तान् प्र-
श्रामतः श्रोतुमिच्छन्निति । उभयमेव पशून्प्रश्नांश्च हे
सम्राट् । सम्राडिति वाजपेययाजिनो लिङ्गम् । समस्तस्य
वा भारतस्य वर्षस्य राजा ॥ १ ॥

किन्तु यत्ते तुभ्यं कश्चिदब्रवीत् आचार्योऽनेकाचार्य-
सेवी हि भवान्क्षणवामेति । इतर आह । अब्रवीदुक्त-
वान्मे समाचार्यो जित्वा नामतः शैलिनस्थापत्य शैलिनिः ।

यधिरात्रीष्वग्न्यादिदेवतासु ब्रह्मडिहारेतरर्थः । पूर्वोक्तान्ययव्यतिरे-
कादिषाधनापेक्षयाऽन्तरण्यः । आचार्यवता अज्ञादिमस्यन्नेन विद्या
लभ्येतशाचारः । अप्राप्तप्राप्तिर्योगः । प्राप्तस्य रक्षणं चेमेदं
विभागः । भारतस्य वर्षस्य हिमवत्सेतु पर्यन्तस्येति यावत् ॥ १ ॥

तत्र राजान प्रति प्रश्नमुत्थापयति । किन्त्विति ॥ कश्चिदिति विशेष-
णस्य तात्पर्यमाह । अनेकेति ॥ प्रामाण्यं आप्तव्यम् । यथोक्ता-

नाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्म
 तत्रवदतो हि किं स्यादितत्रब्रवीत्तु ते तस्याय-
 तनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदितरेकपादा एतत्सम्मा-
 लिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य ॥

वाग्व ब्रूते । वाग्देवता ब्रह्मेत्याहेतरो यथा मा शुभान्माता
 यस्य विद्यते पुत्रस्य सम्यगनुशास्त्री अनुशासकर्त्ता स मा शु-
 भान् । अत ऊर्ध्वं पिता यस्यानुशास्त्रा स पितृमान् ।
 उपनयनादूर्ध्वमासमावर्त्तनादाचार्यो यस्यानुशास्त्रा स
 आचार्यवान् । एवं शुद्धिचयहेतुसंयुक्तबुद्धिराचार्यः
 स्वयं न कदाचिदपि प्रामाण्यादभिवर्त्तनीति । स यथा
 ब्रूयाच्छिष्याय तथाऽसौ जित्वा शैलिनरुक्तवान् । वाग्वै
 ब्रूतेति । अब्रूदतो हि किं स्यादिति । न हि सूक्ष्मेद्वयार्थम-
 मुत्रार्थं वा किं च न स्यात् । किं त्वब्रवीदुक्तवान् । ते तुभ्यं
 तस्य ब्रह्मण आयतनं प्रतिष्ठाञ्च । आयतनं नाम शरीरम् ।
 प्रतिष्ठा त्रिष्वपि कालेषु य आश्रयः । आहेतरो न मे ब्रवी-
 दिति । इतर आह । यद्येवमेकपादा एतदेकः पादो
 यस्य ब्रह्मणस्तदिदमेकपादंब्रह्म त्रिभिः पादैः शून्यमुपास्य-
 मानमपि न फलाय भवतीत्यर्थः । यद्येवं स त्वं विद्यान्
 समोऽस्मभ्यं ब्रूहि हे याज्ञवल्क्येति ॥

धौऽनुमोदने युक्तिमाह । न हीति ॥ यथोक्तब्रह्मविद्यया कृतकतत्त्व-
 मन्वानं राजानं प्रतप्राह ॥ किन्त्विति ॥ आयतनप्रतिष्ठयोरेक-
 त्वात् पुनरुक्तिमाशङ्क्य विभजते । आयतनं नामेति ॥ एकपादत्वे
 ऽपि ब्रह्मणस्तदुपासनादिप्रसिद्धिरिति चेन्नेतप्राह । त्रिभिरिति ॥

वागेवायतनमाकाशःप्रतिष्ठा प्रज्ञे तर्पे नदुपासीत ।
का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य । वागेव सम्भालिति होवाच ।
वाचा वै सम्राड्वन्धुः प्रज्ञायत ऋग्वेदो यजुर्वेदः-
सामवेदो ऽथर्वाङ्गिरस इतिहासःपुराणविद्या उ-
पनिषद्ः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्या-
नानीष्टु हृतमाशितं पायितमयञ्च लोकः परञ्च

स चाह वागेवायतन वाग्देवस्य ब्रह्मणो वागेव करणमा-
यतनं शरीरमाकाशोऽव्याकृताख्यः प्रतिष्ठोत्पत्तिस्थिति-
लयकालेषु प्रज्ञेत्येतदुपासीत । प्रज्ञेतीयमुपनिषद्ब्रह्मणश्च-
तुर्थैः पादः प्रज्ञेति कृत्वा एतद्ब्रह्मोपासीत । का प्रज्ञतां
याज्ञवल्क्य किं स्वयमेव प्रज्ञोत प्रज्ञानिमित्तम् । यथायतनं
प्रतिष्ठे ब्रह्मणो व्यतिरिक्तं तद्वत्किं न कथं तर्हि वागेव
सम्भालिति होवाच । वागेव प्रज्ञेति ह उवाचोक्तवान्न व्यति-
रिक्ता प्रज्ञेति । कथं पुनर्वागेव प्रज्ञेत्युच्यते । वाचा वै
सम्राड्वन्धुः प्रज्ञायतेऽस्माकं बन्धुरित्युक्ते प्रज्ञायते बन्धु-
स्तथर्ग्वेदादीष्टं यागनिमित्तं धर्मं जातं ऊतं होमनिमि-
त्तञ्चाशितमन्नदाननिमित्तं पायितं पानदाननिमित्तम-
यञ्च लोक इदञ्च जन्म परञ्च लोकः प्रतिपत्तव्यञ्च जन्म ।

अहं प्रतिष्ठायायतनञ्चेति शेषः ॥ प्रश्नमेव विदुषोति । किं
स्वयमेवेति ॥ प्रज्ञानिमित्तं यस्या वाचं सा तथा ॥ द्वितीयपक्षं
विशदयति । यथेति ॥ व्यतिरेकपक्षं निषेधति । नेति ॥ आकाशा-
पूर्वकं प्रज्ञानर गृह्णाति । कथं तर्हीति ॥ बलिदानमुपहारमम-

लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट् ब्रह्म
 ज्ञायते वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं वाग्जहाति
 सर्वाण्येनं भूतान्यभिचरन्ति देवो भूत्वा देवा-
 नप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभः
 सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स
 होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य
 हरेतेति ॥ २ ॥

सर्वाणि च भूतानि वाचा वै सम्राट् प्रज्ञायन्तेऽतो वाग्मे
 सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं यथोक्तं ब्रह्मविदं वाग्जहाति ।
 सर्वाण्येनं भूतान्यभिचरन्ति बलिदानादिभिर्गृह्य । देवो
 भूत्वा पुनः शरीरपातीत्तरकालं देवान्नयेति अपि गच्छति
 य एवं विद्वानेतदुपास्ते । विद्यानिष्क्रियार्थं हस्तितुल्यकृपभो
 हस्त्यृषभो यस्मिन् । गोसहस्रं तद्वस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति
 होवाच जनको ह वैदेह । स होवाच याज्ञवल्क्यः अननु-
 शिष्यशिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्याद्धनं न हरेतेति मम
 पिताऽमन्यत समाप्ययमेवाभिप्रायः ॥ २ ॥

पञ्चमम् । आदिशब्देन सक्चन्द्रनक्षत्रालङ्कारादियहं । विद्यानि-
 स्क्रियार्थं मुवाचेति सम्बन्धः ॥ पितुरेतन्नतमस्तु तय क्रियायात् तटाह ।
 समापीति ॥ २ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छणवामेतप्रब्रवीन्म उदङ्कः
 शैल्वायनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमा
 नाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैल्वायनोऽब्रवीत्प्राणो
 वै ब्रह्मेतप्रप्राणतो हि किं स्यादितप्रब्रवीत् ते
 तसप्रायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदितरेकपाद्वा एत-
 त्सम्राडिति सं वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य प्राण एवा-
 यतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमितरे नदुपासीत
 का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सम्राडिति
 होवाच प्राणस्य वै सम्राट् कामायायाज्यं याजय
 तप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णातपि तत्र वधाशङ्कं भव-
 ति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट् कामाय प्राणो वै
 सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति सर्व्वाण्येनं
 भूतां न्यभिचरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं

यदेव ते कश्चिदब्रवीदुदङ्को नामतः शुल्वस्यापत्यं
 शैल्वायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेति प्राणो वा वायुर्देवता ।
 पूर्ववत्प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा उपनिषत्पुन्यमि-
 त्येतदुपासीत । कथं पुनः प्रियत्वं प्राणस्य वै । हे सम्राट्
 कामाय प्राणस्यार्थायायाज्यं याजयति पतेतादिकमध्यप्र-
 तिगृह्यसंशयुग्मादेः प्रतिगृह्णात्यपि तत्र तस्यां दिशि वध-
 निमित्तमाशङ्का वधाशङ्का इत्यर्थो यां दिशमेति तत्स्वरा-

यथा वागग्निर्देवता तद्वदित्याह । पूर्ववदिति ॥ प्राण एवा-

विद्वानेतदुपास्ते हस्त्युषमः सहस्रं ददामीति
 होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः
 पिता मे मन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ३ ॥
 यदेव ते कश्चिदब्रवीत्क्षृण्वामेतप्रब्रवीन्मे वर्क-
 र्वाष्णीश्चुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचा-
 व्यवाब्रूयात्तथा तद्वाष्णीऽब्रवीच्चुर्वै ब्रह्मेतप्रपश्य-
 तो हि किं स्यादितप्रब्रवीत् ते तस्यायतनं प्रति-
 ष्ठान्न मेऽब्रवीदितरेकपाद्वा एतत्सम्भाडिति स वै
 नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवायतनमाकाशः
 प्रतिष्ठा सतप्रमितरेनदुपासीत का सत्प्रता याज्ञ-
 वल्क्य चक्षुरेव सम्भाडिति होवाच चक्षुषा वै
 सम्भाट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आह्राद्राक्ष-
 मिति तत्सत्प्रं भवति चक्षुर्वै सम्भाट् परमं ब्रह्म

द्याकीर्णाञ्च तस्यां दिशि वधाशङ्का । तच्चैतत्सर्वं प्राण इ-
 प्रियत्वे भवति प्राणस्यैव -सम्भाट् कामाव । तस्मात्प्राणो वै
 सम्भाट् परम ब्रह्म नैनं प्राणी जहाति । समानमन्यत् ॥ ३ ॥
 यदेव ते कश्चिद्वर्कुरिति नासतः वृष्णं शपत्यं वाष्णीऽब्रवी-
 चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यादित्यो देवता चनुषि उपनिषत्सत्यम् ।
 यस्माच्छ्रेत्रेण श्रुतमनृतमपि स्यान्न तु चक्षुषा दृष्टम् । तस्माद्वै
 सम्भाट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीत्वं हस्तिनमिति स चेदद्राक्ष-

यतनमित्यत्र प्राणशब्दः करणविषयः । पतितादिकमित्यादिकमित्यदि-

ननं चक्षुर्जहाति सव्वाण्येनं भूतान्यभिचरन्ति
 देवो भूत्वा देवानप्येति य एवंविद्वानेतदुपास्ते
 हस्त्य षभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको
 वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत
 नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ४ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेतप्रब्रवीन्मे
 गर्हभीविपीतो भारद्वाजः ओत्रं वै ब्रह्मेति यथा
 मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भार-
 द्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेतप्रशृण्वतो हि किं स्या
 दितप्रब्रवीत्, ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदि-
 त्त्रेकपादाः एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि

मित्याह । तत्सत्यमेव भवति । यस्तन्मो ब्रूयादहमत्रौ-
 षमिति । तद्व्यभिचरति । यत्तु चक्षुषा दृष्टं तदव्यभि-
 चारात्सत्यमेव भवति । ४॥

यदेव ते गर्हभीविपीत इति नामतो भारद्वाजो गोचतः
 ओत्रं वै ब्रह्मेति । ओत्रे दिग्देवतानन्त इत्येतदुपासीत ।
 कानन्तता ओत्रस्य । दिश एव ओत्रस्यानन्त्यम् । यस्मात्तस्मा
 द्वै सम्राट् प्राचीमुदीचीं वा यां काञ्चिदपि दिशं गच्छति

पदमकुलीनमहार्हम् । उपो जातिनिशेषः । काटिशब्देन स्तेच्छ-
 गणो गृह्यते ॥ ३ ॥ चक्षुर्ब्रह्मणः सत्यत्वं साधयति । यस्तु-
 दिनि ॥ ४ ॥

यत्कमेवोपमादयति । यत्त्विति ॥ दिशामानत्येऽपि ओत्रस्य

याज्ञवल्क्य ओत्वमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्त
 इतरेणदुपातीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य दिशंश्च
 सम्राडिति होवाच तस्माद्वै सम्राडपि यां काश्च-
 दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छतत्रनन्ता हि
 दिशो दिशो वै सम्राट् ओत्वञ् ओत्वञ् वै सम्राट्
 परमं ब्रह्म नैवञ् ओत्वञ् जहाति सर्व्वाण्येनं भूता-
 न्यभिचरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवंविद्वान्-
 तदुपास्ते हव्युपभः सत्त्वं ददामीति होवाच
 जनको वैदेहः सहोवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽ-
 मन्यत नाननुगिय्य हरेतेति ॥ १ ॥ यदेव ते कश्चिद्-
 ब्रवीत्तच्छृण्वामेतत्रवीन्सो सतप्रकामो जावानो
 मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पतृमाना-
 चार्यवान् ब्रूयात्तथा तज्जावानोऽब्रवीन्मनो

नवासया अन्तं गच्छति कश्चिदपि । पतो नन्ता हि दिशो
 वै सम्राट् ओत्वञ् । तस्माद्दिगानन्त्यमेव ओत्वमनन्त्यम् ॥ ५ ॥
 सत्यकाज इति नामतो जवालाया अपत्यं जावानः । चन्द्रमा
 मनसि देवता । आनन्द इत्युपनिषत् । यद्यस्मान्न एवानन्द-
 त्तास्मान्नस वै सम्राट् स्त्रियमभिकामयमानोऽभिचार्य ते
 प्रार्थयत इत्यर्थः । तस्मादां स्त्रियमभिकामयमानोऽभिचार्यते

किसायात तदाह । दिशो वेति ॥ ५ ॥ तद्यापि कनमानन्दत्वं
 मनसः उभाति तदाह । स वेनेति ॥ ६ ॥ कथं हृदयस्य सर्व-

वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु
 ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा
 एतत्सम्नाडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्कर मन
 एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येनदुपासीत
 का आनन्दता याज्ञवल्कर मन एव सम्नाडिति
 होवाच मनसा वै सम्नाट् स्त्रियमभिहार्यते तस्यां
 प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो वै सम्नाट्
 परमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्य-
 भिचरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवंविदा-
 नेतदुपास्ते हस्त्यृषभः सहस्रं ददामीति होवाच
 जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्करः पिता मेऽ-
 मन्यत नाननुशिव्य हरेतेति ॥ ६ ॥ यदेव ते कश्चि-
 दब्रवीन्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो
 हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्य-
 वान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं वै ब्रह्मेत्य-

तस्यां प्रतिरूपोऽनुरूपः पुत्रो जयते । स आनन्दहेतुः
 पुत्रः स येन मनसा निर्वर्त्यते तस्मान्नम आनन्दः ॥ ६ ॥
 विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति । हृदयं वै सम्नाट्
 सर्वेषां भूतानामायतनम् । नामरूपकर्मत्तिकानि हि
 भूतानि हृदयाश्रयाणीत्यवोचाम । शाकल्यब्राह्मणे हृदय-

मतायतनच' तत्प्रतिष्ठातृ' च तदाह । नामरूपेति ॥ तस्मादिति

हृदयस्य हि किञ्चिदस्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं
 प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा यतस्मस्मादिति
 स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्कर हृदयमेवायतनमाकाशः
 प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितता या-
 ज्ञवल्कर हृदयमेव स्मरादिति होवाच हृदयं वै
 सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनं हृदयं वै सम्राट्
 सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये ह्येव सम्राट् सर्वा-
 णि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति हृदयं वै सम्राट्
 परमं ब्रह्म नैनं हृदयं जहाति सर्व्वेण्येनं भूता-
 न्यभिहरन्ति देवा भूत्वा देवान्येति य एवं वि-
 दानेतदुपास्ते हृत्पुष्पमश्नन् ददासीति हो-
 वाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्करः पिता
 मेऽन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ७ ॥ बृहदारण्यक-
 पष्ठे प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥

प्रतिष्ठानि चेति । तस्माद् हृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि
 प्रतिष्ठितानि भवन्ति । तस्माद् हृदयं स्थितिरित्युपासीत
 हृदये च पूजयति देवता ॥ ७ ॥ इति श्रीबृहदारण्यक-
 भाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

शाकल्यन्यायपरामर्शः । भूतानां हृदयप्रतिष्ठाने फलितमात्रं । तस्या
 हृदयमिति ॥ ७ ॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

जनको ह वै देहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाचनमस्तऽस्तु
 याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै सम्रा-
 ण्महान्तमध्वानमेध्यन् रथं वा नावं वा समाददी-
 तैव मे वै ताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽस्येवं
 वृन्दारक आख्यः सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क

जनको ह वै देहः । यस्मात्सविशेषणानि सर्वाणि ब्र-
 ह्माणि विजानाति याज्ञवल्क्यस्तस्मादाचार्यकत्वं हित्वा
 जनकः कूर्चादासनविशेषादुत्थायोप समीपमवसर्पन्पादयो-
 र्निपतन्नित्यर्थः । उवाचोक्तवान्नमस्ते तुभ्यमस्तु हे याज्ञवल्-
 क्यानुमा शाधि अनुशाधि मामित्यर्थः । इतिशब्दो वाक्यप-
 रिसमाप्तः । स होवाच याज्ञवल्क्यो यथा वै लोके हे
 सम्राट् महान्तं दीर्घमध्वानमेध्यन्गमिथ्यन् रथं वा स्थलेन
 गमिथ्यन् नावं वा जलेन गमिथ्यन् समाददीत एवमेवैतानि
 ब्रह्माण्येताभिरुपनिषद्भिर्गुक्तान्युपासीनः समाहितात्मासि
 अत्यन्तमेताभिरुपनिषद्भिः संयुक्तात्मासि । न केवल-
 सुपनिषत्समाहित एवं वृन्दारकः पूज्यश्चाद्यशेखरो न

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे कानिचिदुपासनानि ज्ञानसाधनानीत्युक्तानि ।
 इदानीं ब्रह्मणस्तैर्ज्ञेयस्य जागरादद्वारा ज्ञानार्थं ब्राह्मणान्तरभवतार-
 यति । जनको हेति ॥ राज्ञो ज्ञानित्वाभिमाने शिष्यत्वविरोधिन्यपनीते
 मुनिं प्रति तस्य शिष्यत्वेनोपसृतिं दर्शयति । यस्मादिति ॥ नम-
 स्कारोक्तेरुद्देश्यमुपन्यस्यति । अमुमेति ॥ अभीष्टमनुशासनं कर्तुं प्रा-
 चीनज्ञानस्य फलाभावे हेतुत्वोक्तिद्वारा परमब्रह्महेतुरात्मानं ज्ञानयेवेति निव-

इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्भगव-
न्वेद् यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र
गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

दरिद्र इत्यर्थः । अधीत वेद अधीतो वेदो यस्य सोऽयम-
धीतवेदः उक्ता गोपनिपद आचार्येणुभ्यम् । स त्वनुक्तोपनि-
षत्क एवं सर्वविस्मृतिसम्पन्नोऽपि मन् भयमथ्यस्य एव परमा-
त्मज्ञानेन विनाऽस्ततार्य एव तावदित्यर्थः । यावत्पुनं ब्रह्म न
वेत्ति । इतोऽस्मादेहादिमुच्यमान एताभिर्नोऽस्यानीयाभिः
समाहितः क्व कन्निर्गमिष्यते किं वलु प्राप्नोति ।
नाहं तद्वस्तु भगवन्पूजावन्वेद् जाने यत्र गमिष्यामीति ।
अथ यथेवं न जानौपि यत्र गतः कृतार्यः स्यामहं वै ते तुभ्यं
तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यमीति । ब्रवीतु भगवानिति । यदि
प्रतन्नो मां प्रति । नृण् ॥ १ ॥

दिवा तत्र राज्ञो जिज्ञासमार्पयति । स ऐन्द्रादिना ॥ यज्ञोक्तगु-
णतस्मिन्नेदं तर्हि कृतार्थत्वाच्च नै कर्तव्यमस्तुत्याशङ्क्य । एवमिति
याज्ञवल्क्यो राज्ञो जिज्ञासुनामप्यष्टकृति । इत इति ॥ परस्मैपुंसि
गतेरयोगात्त्रयिष्यं विभक्तिं सङ्गति । किं वदति ॥ राज्ञो
स्वकीयमज्ञत्वमुपेत्य शिष्यत्वे स्वीकृते प्रवृत्तिमवताप्यति । अवेति ॥
तद्वामेचित्तमथगच्छत्तचित् पूरयति । वद्येवमिति ॥ छात्रात्मनमुचि-
तमिति शङ्का वारयति । यतीति ॥ प्रकटाभिमुख्यमात्मनः पूरयति ॥
नृणां ॥ १ ॥

इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषरत
वा एतमिन्धुं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव
परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥

अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी

इन्धो ह वै नाम । इन्ध इत्येवंनामायं चक्षुर्वै ब्रह्मेति ।
पुरोक्त आदित्यान्तर्गतः पुरुष एष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्क्षिणि
विशेषेण व्यवस्थितः । स च सत्यनामा तं वै तं पुरुषं दीप्ति-
गुणत्वात्प्रत्यक्षं नामाख्येन्द्र इति । तमिन्धुं सन्तमिन्द्र इत्या-
चक्षते परोक्षेण । दस्मात्परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्य-
क्षद्विषः । प्रत्यक्षनामपहणं द्विषन्ति । एष त्वं वैश्वानरमा-
त्मानं सम्पन्नेऽसि ॥ २ ॥

अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी यं त्वं वैश्वानर-
मात्मानं सम्पन्नेऽसि तस्याख्येन्द्रस्य भोक्तुर्भोग्यैषास्य पत्नी
निराडन्नं भोग्यत्वादेव । तदेतदन्नञ्चात्ता चैकं मिथुनं स्वप्ने ।

विश्वसैजसप्राज्ञानुवादेन तुरीयं ब्रह्म दर्शयितुमादौ विश्वमनुवदति ।
इन्ध इति ॥ कोऽसाविन्ध्वनामेति चेत्सुहृद् । यश्चक्षुरिति ॥ अधिदैवतं
पुरुषसङ्गाध्यातं तं दर्शयति । योऽयमिति ॥ तस्य पूर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे
प्रस्तुतत्वमाह । स चेति ॥ प्रकृते पुरुषे विदुषां स स्मृतिमाह । तं वैत-
मिति । इन्धत्वं साधयति । दीप्तीति ॥ प्रत्यक्षस्य परोक्षेणाख्याने
हेतुमाह । यस्मादिति ॥ २ ॥

एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनायं प्रासङ्गिकमिन्द्रश्चेन्द्राणी चेति मि-
थुनं कल्पयति । अथेत्यादिना । प्रासङ्गिकध्यानाधिकाराद्धौऽयशब्दः ॥
यदेतन्मिथुनं जागरिते विश्वशब्दितं तदेतैकं स्वप्ने तैजसशब्दवाच्यमि-

विराट् तयोरेप संस्तवो य एपोऽन्तर्हृदय
 आकाशोऽथैनयोरेतदन्नं य एपोऽन्तर्हृदये लोहि-
 तपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये

कथम् । तयोरेप इन्द्राणां इन्द्रस्य संप्लावः संप्लाव इत्य-
 संस्तव कुर्वति ग्रन्थाऽन्यं स एप संज्ञाय । योऽपो य
 एपोऽन्तर्हृदय आकाशोऽन्तर्हृदये हृदयस्य संप्लित्तस्य
 मध्ये । अथैनयोरेतदन्नमाणमन्नं भोज्यं स्थितिहेतुः ।
 किन्तु एपोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डो लोहित एव पिण्डा-
 कारापन्नो लोहितपिण्डोऽन्नं जग्धं द्वेधा परिणमते यः
 स्थूल तद्धो गच्छति । यदन्यत्तत्पुनरग्नित्वा पच्यमानं
 द्वेधा परिणमते । यो मध्यमां रसः स रसो लोहितादि-
 क्रमेण पाञ्चभौतिकं पिण्डगरोरुपचिर्नोति । योऽपिष्टो
 रसः स एप लोहितपिण्ड इन्द्रस्य लिङ्गात्मनो हृदये मियु-
 नीभूतस्य चतैजसमाचक्षते न तयोरेन्द्रेन्द्रास्योर्हृदये
 मियुनीभूतयोः सूक्ष्मासु नाडोऽनुप्रविष्टः स्थितिहेतु-

त्वाह । तदेतदिति ॥ तच्छब्देन तैजसमधिकृत्य पृच्छति । ऊचमिति ॥
 किन्तस्य स्थानं पृच्छतेऽन्नं वा प्रावरणं वा मार्गो वेति विरुत्स्य यं
 प्रत्याह । तयोरेति ॥ संस्तावं मद्रतिमिति यावत् ॥ द्वितीयं प्रत्याह ।
 अथेति ॥ अन्नातिरेकेण स्थितेरसम्भवात्तस्य उक्तं व्यत्यादित्यवगच्छात् ॥
 लोहितपिण्डं सूक्ष्मान्नरसं व्याख्यातं भक्षितस्यान्नस्य तावद्विभागमाह ।
 अन्नमिति ॥ यदन्यत्तत्पुनरिति योजनीयम् । तत्तत्पृच्छाहृत्य योऽयं
 मध्यम इत्यादिग्रन्थो योज्यः ॥ उपाध्युपहितयोरेकत्वमाश्रित्याह । यन्तै-

जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः सञ्चरणीयैषा
हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति यथा केशः सहस्रधा
भिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये

भवति । तदेतदुच्यतेऽथैनयोरेतदन्नमित्यादि । किञ्चान्यद-
दथैनयोरेतद्व्यावरणम् । भुक्तवतोः स्वपतोश्च प्रावरणं भवति ।
लोके तत्सामान्यं हि कल्पयति श्रुतिः । किन्तदिह प्राव-
रणम् । यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवानेकनाडीकिद्रबळ-
लत्वाज्जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिर्मार्गः । सञ्चरतोऽन-
येति सञ्चरणी स्वप्नाजागरितदेशागमनमार्गः । का सा
सृतिर्या एषा हृदयदेशादूर्ध्वाभिमुखं सत्युच्चरति नाडी ।
तस्याः पारिमाण्यमिदमुच्यते । यथा लोके केशः सह-
स्रधा भिन्नोऽत्यन्तसूक्ष्मो भवत्येवं सूक्ष्मा अथ देहस्य
सम्बन्धिन्यो हिता नाम हिता इत्येवं व्याख्याता नाड्यस्ता-
द्यान्तर्हृदये मांसपिण्डे प्रतिष्ठिता भवति । हृदयादिप्ररू-
ढास्ताः । सर्वत्र कदम्बकेसरवदेताभिर्नाडीभिरत्यन्तसूक्ष्मा-

जसमिति ॥ तस्यान्नत्वमुपपादयति । अतः तयोरिति ॥ व्याख्यातेऽर्थे
वाक्यस्यान्वितावयवमाह । तदेतदिति ॥ प्रावरणं पृच्छते तत्राह ।
किञ्चान्यदिति ॥ भोगस्वापानन्तर्यमप्यशब्दार्थः । प्रावरणप्रदर्शनस्य
प्रयोजनमाह । भुक्तवतोरिति ॥ इहेति भोक्तृभोग्ययोरिन्द्रेन्द्राण्यो-
रुक्तिः ॥ हृदयजालकयोराधाराधेयत्वमविवक्षितं तस्यैव तद्भावात्तार्ग्ये-
त्युच्यते तत्राह । अथेति ॥ नाडीभिः शरीरव्याप्तस्यान्नस्य प्रयोजन-
माह । तदेतदिति ॥ तस्यादित्यादिवाक्यभादाय व्याचष्टे । यस्या-
दिति ॥ तथापि प्रविविक्ताहार इत्येव वक्तव्ये प्रविविक्ताहारतर इति

प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वा एतदास्त्रवदास्त्रवति
तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्मा-
च्छारीरादात्मनः ॥ ३ ॥

तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्द-

भिरेव तदन्नमास्त्रवद्गच्छदास्त्रवति गच्छति । तदेतद्देवता-
शरीरमन्नेनान्नेन दामभूतेनोपचीयमानं तिष्ठति । तस्मा-
द्यस्मात्स्थूलेनान्नेनोपचितः पिण्डः । इदन्तु देवताश-
रीरं लिङ्गं सूक्ष्मेणान्नेनोपचितम् । पिण्डोपचयकरमप्यन्नं
प्रविविक्तमेव मूत्रपुरीषादिस्थूलमपेक्ष्य लिङ्गस्थितिकरन्स्वन्नं
ततोऽपि सूक्ष्मतरमतः प्रविविक्ताहारः पिण्डः । तस्मा-
द्यप्रविविक्ताहारादपि प्रविविक्ताहारतर एष लिङ्गात्मा
इव एव भवति । अस्माच्छारीराच्छरीरमेव शारीरम् ।
तस्माच्छारीरादात्मनो वैश्वानरात्तैजसः सूक्ष्मान्नोपचिंते
भवति ॥ ३ ॥

स एष हृदयभूतस्यैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणे विध्रिय-
माणः प्राण एव भवति । तस्यास्य विदुषः क्रमेण वैश्वान-

कस्मादुच्यते तत्वाह । पिण्डेति ॥ यस्मादित्यस्यापेक्षितं कथयति ।
अत इति ॥ शारीरादिति श्रूयते कथं शारीरादित्युच्यते तत्वाह । श-
रीरमेवेति ॥ उक्तमर्थं सङ्ख्योपसंहरति । आत्मन इति ॥ ३ ॥

तस्य प्राची दिगित्याद्यवतारयितुं भूमिकां करोति । स एष इति ॥
माणशेङ्गनाज्ञातः प्रत्यगात्मा प्राज्ञो गृह्यते ॥ एवं भूमिकां
कृत्वा वाक्यमादाय व्याकरोति । तस्मैत्यादिना ॥ तैजसं प्राप्तस्यैतस्य

क्षिणे प्राणाः प्रीतची दिक् प्रयश्चः प्राणा उदीची
 दिगुदश्चः प्राणाः ऊर्द्धा दिगूर्द्धाः प्राणा अवाची
 दिगवाश्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः स एष
 नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि
 शीर्यतेऽसङ्गो न हि संज्यतेऽसितो न व्यथते न

रातैजसं प्राप्तस्य हृदयात्मानमापन्नस्य हृदयात्मनेश्च
 प्राणात्मानमापन्नस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राग्गतौ प्राणाः ।
 तथा दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः । तथा प्रतीची दिक्
 प्रत्यञ्चः प्राणाः । उदीची दिगुदश्चः प्राणाः । ऊर्द्धा
 दिगूर्द्धाः प्राणाः । अवाची दिगवाश्चः प्राणाः । सर्वा
 दिशः सर्वे प्राणाः । एवं विद्वान् क्रमेण सर्वोत्मकं प्राण-
 मात्मत्वेनोपगतो भवति । तं सर्वात्मानं प्रत्यगात्मन्युपसं-
 हृत्य द्रष्टुर्हि द्रष्टृभावं नेति नेत्यात्मानं तुरीयं प्रतिपद्यते ।
 यमेष विद्वाननेन क्रमेण प्रतिपद्यते । स एष नेति नेत्या-
 तमेत्यादि न रिथन्तीत्यन्तं व्याख्यातमेतदभयं वै जन्मम-

व्याख्यानम् । हृदयात्मनेमापन्नस्येति ॥ उक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह । एवं
 विद्वानिति । निश्चयं जामरिताभिमानिनस्तैजसे तस्य च स्वप्नाभिमानिनः
 सुषुप्त्यभिमानिनि प्राञ्चो क्रमेणान्तर्भावं जामन्नित्यर्थः ॥ स एष नेति
 नेत्यत्मेत्यादेर्भूमिकां करोति । तं सर्वोत्मानमिति ॥ तत्र वाक्यसवतार्थं
 पूर्वोक्तं व्याख्यानं स्मारयति । यमेष इति ॥ तुरीयादपि प्राप्तव्यस-
 न्यदभयमस्तीत्याशङ्गाह । अभयमिति । गन्तव्यं वक्ष्यामीत्युपक्रम्यावस्था-
 तयातीतं तुरीयसुषुप्तिदिशन्नाम्नानुष्टुः कौविदारानाचष्ट इति न्यायविप्र-
 यतां नातिवर्त्ततेत्याशङ्गाह । तदेतदिति ॥ विद्याया दक्षिणान्तरामा-

रिष्यत्यभयं वै जनकं प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञ-
वल्क्यः । स होवाच जनको वैदेहोऽभयन्वागच्छ-
ताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नम-
स्तेऽस्मिमे विदेहा अयमहमस्मीति ॥ ४ ॥ इति
बृहदारण्यके षष्ठे द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

रणादिनिमित्तभयशून्यं हे जनकं प्राप्तोऽसीति । ह एव
किल उवाचोक्तवान्याज्ञवल्क्यस्तदेतदुक्तमथ वै तेऽहं तद्व-
क्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति । स होवाच जनको ह वैदेहो
ऽभयमेव त्वा त्वामपि गच्छतामच्छ्वं यस्त्वं नोऽस्मान् हे
भगवन्पूजावन्नभयं ब्रह्म वेदयसे ज्ञापयसि प्रापितवा-
नुपाधिक्षताज्ञानाव्यवधानापनयनेनेत्यर्थः । किमन्यदहं
विद्यानिष्क्रियार्थं प्रयच्छामि । साक्षादात्मानमेव दत्तवते
ऽतो नमस्तेऽस्मिमे विदेहास्तव यथेष्टं भुज्यतामयच्चाह-
मस्मि दासभावे स्थितो यथेष्टं मां राज्यञ्च प्रतिपद्यसेत्यर्थः
॥ ४ ॥

इति बृहदारण्यकभाष्ये षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

वमभिप्रोत्याह । स होवाचेति ॥ कथं पुनरन्यस्य स्थितस्य नष्टस्य वा-
न्यप्रायणमित्याशङ्क्याह । उपाधीति ॥ पञ्चादिकं दक्षिणान्तरं सम्भ-
वतोत्याशङ्क्य तस्योक्तविद्यारूपत्वं नास्तीत्याह । किमन्यदिति ॥ वस्तुतो
दक्षिणान्तराभावमुक्त्वा प्रतीतिमाश्रित्याह । अत इति ॥ अक्षरार्थ-
मुक्त्वा वाक्यार्थमाह । यथेष्टमिति ॥ ४ ॥ षष्ठे द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

जनकं ह वैदेह याज्ञवल्क्यो जगामेत्यस्याभिसम्बन्धो
 विज्ञानमय आत्मा साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरः पर एव
 नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ इत्यादि श्रुतिभ्यः ।
 स एष ब्रह्म प्रविष्टो वदनादिलिङ्गोऽस्ति विविक्त इति
 मधुकारण्डेऽजातशत्रुसंवादे प्राणादिकर्तृत्वभोक्तृत्वप्रत्या-
 ख्यानेनाधिगतोऽपि सन्पुनः प्राणादिपणमुपन्यस्यौषस्थे
 प्रश्ने प्राणनादिलिङ्गाद्यः सामान्येनाधिगतः प्राणेन
 प्राणितीत्यादिना दृष्टेर्द्रष्टेत्यादिनाऽलुप्तमस्तिस्वभावोऽधि-

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे जागरादिद्वारा तत्त्वं निर्धारितम् । सञ्चति
 ब्राह्मणान्तरमवतार्य तस्य पूर्वेषु सम्बन्धं प्रतिजानीते । जनकमिति ॥
 तमेव वक्तुं तृतीरे वृत्तं कोत्तयति । विज्ञानमय इति ॥ यद्ब्रह्म
 साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्मा स पर एव विज्ञानमय आत्मेत्यत्र हेतु-
 माह । नान्य इति ॥ विज्ञानमयः पर एवेत्यत्र वाक्यान्तरं पठति ।
 स एष इति ॥ वदनागित्यादावुक्तमनुवदति । वदनादीति ॥ तात्ती-
 दमर्थमनूय चातुर्थिकमर्थमनुवदति । अस्तीति ॥ यदि मधुकारण्डे
 गार्ग्यभाष्यसंवादे प्राणादीनां कर्तृत्वादिनिराकरणेन तेभ्यो व्यतिरेको-
 ऽस्ति विज्ञानात्मेति सोऽधिगतस्तर्हि किमिति पञ्चमे तत्त्वज्ञातो व्युत्पा-
 द्यते तत्वाह । पुनरिति ॥ यद्यपि विज्ञानमयसद्भावश्चतुर्थे स्थितस्तथापि
 पुनरौषस्थे प्रश्ने य. प्राणेन प्राणितीत्यादिना प्राणादिलिङ्गमुपन्यस्य
 तस्मिन्नगस्यः सामान्येनाधिगतः स दृष्टेर्द्रष्टेत्यादिना कूटस्थदृष्टिस्वभावो
 विद्येयतो निश्चितस्तथा च पञ्चमेऽपि तद्व्युत्पादनमुचितमित्यर्थः ॥ आत्मा
 कूटस्थदृष्टिस्वभावश्चेत्कथं तस्य संसारस्तत्वाह । तस्य चेति ॥ अज्ञानन-
 त्कार्यज्ञान.करणादिपरोपाधिष्वर्थः । संसारस्यात्मान्यौपाधिकत्वे दृ-
 षान्तमाह । यद्येति ॥ दार्शनिकस्यानेकरूपत्वाद्नेकदृष्टान्तोपादानमि-
 त्यभिप्रेत्य दार्शनिकमाह । तथेति ॥ तथोक्तदृष्टान्तानुसारेणात्मान्यपि

गतस्तस्य च परोपाधिनिमित्तः संसारी यथा रज्जु-
रशुक्तिकागगनादिषु सर्पोदकरजतमलिनत्वादियथा-
रोपणनिमित्तमेव न मृतमनसा निरुपाधिको निरुपा-
ख्यो नेति नेतीति व्यपदेश्यः साक्षात्परोक्षात्मर्षान्तर-
भातना ब्रह्माण्डमन्तर्वासी प्रज्ञातोपनिषदः पुरुषो विज्ञा-
नमानन्दं ब्रह्मेत्यधिगतम् । तदेव पुनरिन्धमज्ज्ञः प्रवि-
विक्ताहारतरस्ततोऽन्तर्हृदये लिङ्गात्मना प्रविशितान्ता-
रतरस्ततः परेण जगदात्मप्राणोपाधिस्ततोऽपि प्रवि-

परोपाधिः संसार इति यावत् ॥ परोपाधिकत्वात्ततः संसारितकृता
निरुपाधिकस्य निन्द्यकृत्यमाह । निरुपाधिक इति ॥ निरुपादन्यं
याचां मनसां चागोचरत्वम् ॥ कर्म तर्हि तत्प्रागमप्रामाणं तयाह ।
नेति नेतीति व्यपदेश्य इति ॥ कलामपन्नोक्तमनुव्रति । साक्षादिति ॥
अक्षरब्राह्मणोक्तं स्मारयति । अक्षरमिति ॥ अन्तर्यामिब्राह्मणोक्तं
स्मारयति । अन्तर्यामीति ॥ गार्ग्यब्राह्मणोक्तमनुमन्त्रयति । औप-
निषद इति ॥ पाञ्चमिकमथसित्यमनूयातीति ब्राह्मणद्वये एतमनुभा-
षते । तदेवेति ॥ यत्साक्षात्परोक्षात्मर्षान्तरं ब्रह्म तदेवाधिगमने-
पायविशेषोपदर्शनपुराःसरं पुनरधिगतमिति सख्यः ॥ षडापार्थब्रा-
ह्मणार्थं सङ्क्षिप्य कूर्चब्राह्मणार्थं सङ्क्षिपति । इत्य इत्यादिना ॥ इत्यस्य
विशेषणं प्रविशित्वाहार इति ॥ हृदयेऽन्तर्धौ लिङ्गात्मा स ततो वै-
द्यानरादिश्चात्मविशित्वाहारतर इति योजना ॥ विद्वत्तैजसायुक्तौ प्राज्ञ-
तुरीये प्रदर्शयति । ततः परेणेति ॥ ततस्तस्माद्विद्वत्तैजसाच्च परेण
व्यवस्थितो यो जगदात्मा प्राणोपाधिरव्यालताख्यः प्राज्ञस्ततोऽपि तमधु-
पाधिभूतं जगदात्मानं कोष्ठे प्रतीचिषिष्यथा प्रविशाय स एव नेति
नेतीति यत्तुरीयं ब्रह्म तदधिगतमिति सख्यः ॥ दिव्योपाधिविद्यापने
दृष्टान्तमाह । रज्ज्वादाविति ॥ अभयं नै जनकेत्यादाहुक्तमनुव्रति ।
एवमिति ॥ कूर्चब्राह्मणोक्तमर्थमनुभाषितम् । सङ्क्षिप्याह । अत्र चेति ॥

जनकः ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने
लाप्य जगदात्मानमुपाधिभूतं रज्जादाविव सर्पादिकं
विद्यया स एष नेति नेतीति साक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्माधिगत-
मेवमभयं परिप्रापितो जनकः ।

याज्ञवल्क्येनागमतः सङ्क्षेपतः । अत्र च जाग्रत्स्वप्नसुषु-
प्ततुरीयाण्युपन्यस्तान्यन्यत्रसङ्गेन । इन्धः प्रविविक्ताहारतरः
सर्वे प्राणाः स एष नेति नेतीति । इदानीं जाग्रत्स्वप्नादि-
हारेणैव महता तर्कण विस्तरतोऽधिगमः कर्त्तव्यः । अ-
भयं प्रापयितव्यम् । सद्भावस्यात्मनो विप्रतिपत्त्याशङ्कानिरा-
करणद्वारेण व्यतिरिक्तत्वं शुद्धत्वम् । स्वयं ज्योतिष्मलुप्तश-

ब्दन्यप्रसङ्गेनोपासनानां क्रमसुक्तिफलत्वप्रदर्शनप्रसङ्गेनेति यावत् ॥ तेषां
मुपन्यासमेवाभिनयति । इन्ध इत्यादिना ॥ वृत्तमनूद्योत्तरब्राह्मणस्य
तात्पर्यमाह । इदानीमिति ॥ आदिशब्दः सुषुप्तिपुरीयसङ्ग्राहार्थः । त-
र्कस्य महत्त्वञ्चतुर्विधदोषराहित्येनावधितत्वम् । अधिगमस्तस्यैव प्रस्तु-
तस्य ब्रह्मण इति शेषः ॥ कर्त्तव्य इतीदमिदानीमारभ्यत इति स-
म्बन्धः ॥ किमिदं ब्रह्मणोऽधिगमस्य कर्त्तव्यत्वं नाम तदाह । अभय-
मिति ॥

अधिगन्तव्यमर्थान्तरमाह । सङ्गोऽङ्गोति ॥ प्रागपि सद्भावस्तस्या-
गमोऽधिगतस्तत्किमर्थं पुनस्तादर्थ्येन प्रयत्यते तत्राह । विप्रतिपत्तीति ॥
वाङ्मानं विप्रतिपत्त्या नास्ति च शङ्कायां तच्चिरासद्वारा आत्मनः सद्भा-
वोऽधिगन्तव्य इत्यर्थः । आत्मनोऽस्तित्वेऽपि केचिद्देहादौ तदन्तर्भाव-
मभ्युपयन्ति ॥ तानुप्रत्याह । व्यतिरिक्तमिति ॥ देहादिव्यतिरिक्तोऽ-
प्यात्मा कर्त्ता भोक्ता चेत्येके । भोक्तैव केवलमित्यपरे । तानुप्रत्यक्तं ।
शुद्धत्वमिति ॥ तस्य जडत्वपक्षं प्रत्याचष्टे । स्वयं ज्योतिष्मिति ॥ तत्र
कूटस्थदृष्टिस्वभावत्वं हेतुमाह । अलुप्तेति ॥ एतेन विज्ञानस्य गुणत्व-

न वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकस्य वैदेहो याज्ञवल्कर-
आग्निहोत्र समुदाते तस्मै ह याज्ञवल्कर वरं ददौ

क्षिप्ररूपत्वं निरतिगयानन्वभाभात्यमरैतत्त्वनाधिगन्तव्य-
मितीदमारभ्यते । प्राग्यायिका तु विद्यामन्त्रदानपदवि-
धिप्रकाशनार्था । विद्यामुत्तये च विधेयतां वरदानादिम-
चना । जनकं ह वैदेह याज्ञवल्क्यो जगाम । स च गच्छ-
न्नेवं मेने चिन्तितवान् । न वदिष्ये किञ्चिदपि राज्ञे । गमनप्र-
योजनं तु योग्येमाद्यम् । न वदिष्य इत्येवंमन्त्रोऽपि याज्ञ-
वल्क्यो यज्जनकः पृष्टदांस्तत्प्रतिपेदे । तत्र कीं हेतुः । म-
हत्त्वितस्यान्यथाकरण इत्यव्याख्यायिकामाचटे । पूर्वत्र क्षिप्र
जनकयाज्ञवल्क्ययोः संवाद आसीदग्निहोत्रे निमित्ते । तत्र
जनकस्याग्निहोत्रविषय विज्ञानमुपलभ्य परितुष्टो याज्ञ-

पक्षोऽपि वेदितव्यः । ये त्वानन्दमात्मगुणमाहृष्टान्प्रदाह । निरदि-
श्येति ॥ आत्मनः सप्रवृत्तत्वप्रवृत्तिं प्रत्यदिशति । यद्वैतत्वहेति ।
ब्राह्मणतात्पर्यमभिधायस्यायिकातात्पर्यमाह । याज्ञादिना त्विति ॥
विद्यायाः सम्प्रदानं शिष्यस्तस्य यज्ञविधिं याज्ञादिप्रकारस्तस्य प्रमा-
नार्थेदमाख्यायिकेति यावत् ॥ प्रयोजनान्तरं तस्या दर्शयति । विद्येति ॥
कथं कर्मभ्यो विधेयतो विद्यायास्तुतिरिव लक्ष्यते तस्माह । परेति ।
कामप्रपञ्चाख्यस्य परस्य याज्ञवल्क्येन राज्ञे उक्तत्वात् । तेन याज्ञवल्क्ये
ब्रह्मज्ञानस्यैव पृष्टत्वात्नेन पिधना विद्यास्तुतेः सूचना । साम्यत्वं
विवक्षितेत्वर्थः ॥ तात्पर्यमेतमुक्तं व्याख्यामपराणामारभते । जनकनि-
त्यादिना ॥ संवादं न करोमीति व्रतज्ञेतिमिति गच्छतीत्याहृते ।
गमनेति ॥ उत्तरमाह । योगेति ॥ अथ हेत्वाद्यवतारयति । नेत्वा-

स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तथ हास्यै ददौ तथ
सम्नाडे व पूर्वं प्रपच्छ ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरयं पुरुष इति ।

वल्क्यस्तस्मै जनकाय ह किल वरं ददौ । स च जनको ह
कामप्रश्नमेव वरं वव्रे वृत्तवांस्तच्च वरं हास्यै ददौ याज्ञ-
वल्क्यः । तेन वरप्रदानसामर्थ्येनाव्याचिख्यासुमपि याज्ञव-
ल्क्यं तूष्णीं स्थितमपि सम्नाडेव जनकः पूर्वं प्रपच्छ । त-
नैवामुक्तिब्रह्मविद्यायाः कर्मणा विरुद्धत्वात् । विद्यायाश्च
स्वातन्त्र्यात् । स्वतन्त्रा हि ब्रह्मविद्या । सहकारिसाधनान्त-
रनिरपेक्षा पुरुषार्थसाधनेति च ॥ १ ॥

हे याज्ञवल्क्येत्येवं सम्बोधाभिमुखीकरणार्थं किं
ज्योतिरयं पुरुष इति । किमस्य पुरुषस्य ज्योतिर्येन

दिना ॥ अत्रोत्तरत्वेनेति शेषः । पूर्वत्वेति कर्मकाण्डोक्तिः ॥ नन्व-
ग्निप्रकरणे कामप्रश्नो वरो दत्तश्चेत्किमिति तत्रैवात्मयाथात्म्यप्रश्नप्रति-
वचनेनासूचिपातां तत्राह । तत्रैवेति ॥ कर्मनिरपेक्षाया ब्रह्मविद्याया
• मोक्षहेतुत्वादपि कर्मप्रकरणे तदनुक्तिरित्याह । विद्यायाश्चेति ॥ सर्वा-
पेक्षाधिकरणन्यायाच्च तस्याः स्वातन्त्र्यमत्याशङ्क्याह । स्वतन्त्रा हीति ॥
सा हि स्रोतस्तौ स्वफले वा कर्मण्यपेक्षते । नाद्योऽभ्युपगमात् ।
न द्वितीयः । त एव चाग्नीम्बनाद्यनपेक्षेति न्यायविरोधादित्यभिप्रेत्याह ।
सहकारीति इत्यस्माच्च हेतोस्तत्रैवानुक्तिरिति सम्बन्धः ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्यमतमग्रे हेतुमुक्त्वा जनकस्य प्रश्नमुत्थापयति । हे या-
ज्ञवल्कोति ॥ अत्ररार्थमुक्त्वा प्रश्नवाक्ये विवक्षितमर्थमाह । किमय-
मित्यादिना ॥ स्वशब्दो यथोक्तपुरुषविषयः ॥ ज्योतिःकार्यमित्याहना-
दिव्यवहारोक्तिः ॥ इत्येतदिति कल्पद्वयं परामृश्यते ॥ पक्षद्वयेऽपि

ज्योतिषा व्यवहरति । सोऽयं किं ज्योतिरयं प्राकृतः कार्य-
करणमज्ञातरूपः गिरःशाखादिमान् पुरुषः पृच्छति ।
किमयं स्वावयवसहातवाही न ज्योतिरन्तरेण व्यवहरति ।
आहोस्वित्स्वावयवसहातमभ्यापानिना ज्योतिःकार्यमयं
पुरुषो निर्वर्त्तयतीत्येतदभिप्रेत्य पृच्छति । किं ज्ञातां यदि
व्यतिरिक्तेन यदि वाऽव्यतिरिक्तेन ज्योतिषा ज्योतिःकार्यं
निर्वर्त्तयति । शृणु तत्र कारणम् । यदि व्यतिरिक्तेनैव
ज्योतिःकार्यनिर्वर्त्तकत्वमस्य स्वभावो निर्वर्गितो भवति ।
ततो दृष्टज्योतिःकार्यविषयेऽप्यनुमान्यामहे । व्यतिरिक्तज्यो-
तिर्विनिमित्तमेवेदं कार्यमिति । अथाऽव्यतिरिक्तेनैव स्वात्मना
ज्योतिषा व्यवहरति । ततः प्रत्यक्षेऽपि ज्योतिषि ज्योतिः-
कार्यदर्शने व्यतिरिक्तमेव ज्योतिरनुमेयम् । अयानियम
एव व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा ज्योतिःपुरुषस्य व्यवहा-
रहेतुस्ततोऽनव्यवसाय एव ज्योतिर्विषय इत्येवं मन्वानः

फलं पृच्छति । किञ्चेति ॥ सप्रत्यक्षे तसिः ॥ उत्तरमाह । शृण्वित ॥
तत्रेति प्रचक्ष्योक्तिः ॥ कारणं फलमिति यावत् ॥ प्रथमपक्षमनूद्य स्वप-
क्षसिद्धिमाह । यदीत्यादिना ॥ पक्षी पुरुषमधिकरोति । कारणभूतं
ज्योतिर्न दृश्यते तत्कार्यत्वासनाद्युपलभ्यते । तत्रापि विषये सप्ता-
दाविति यावत् ॥ अनुमानमेषाभिनयति । व्यतिरिक्तेति ॥ विमतमति-
रिक्तं ज्योतिरधीनं व्यवहारस्यासक्तशक्त्यर्थः ॥ पञ्चानरमनूद्य लोकाद-
तरवृत्तिरिति फलमाह ॥ अथेत्यादिना । अप्रत्यक्षोऽपीत्यतिरिक्तमिति शब्दः ॥
कल्पान्तरमाह । अथेति ॥ अनियमं व्याकरोति । व्यतिरिक्तमिति ॥ त-
स्मिन्पक्षे व्यवहारहेतौ ज्योतिष्य निश्चयान्तद्विकारो व्याहारोऽपि न स्थै-
र्यं दातुस्तीतेत्याह । तत इति ॥ व्याख्यातं प्रथमपक्षं चरति । इत्येव-

आदित्यज्योतिः सम्भाडिति होवाच आदित्ये

पृच्छति जनको याज्ञवल्क्यं किं ज्योतिरयं पुरुष इति ।
नन्वेवमनुमानकौशले जनकस्य किं प्रश्नेन स्वयमेव क-
स्मान्न प्रतिपद्यत इति । सत्यमेवमेतत् ।

तथापि लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धविशेषाणामत्यन्तसौक्ष्म्या-
द् रवबोध्यतां मन्यते बहूनामपि पण्डितानां किमुतैकस्य ।
अत एव हि धर्मसूक्ष्मनिर्णये परिषद्वापार इष्यते । पुरुष-
विशेषश्चापेक्ष्यते । दशावरा परिषत्तयो वैको वेति । तस्मा-
द्यद्यप्यनुमानकौशलं राज्ञस्तथाप्यत्र युक्तो याज्ञवल्क्यः

मिति ॥ प्रश्नमाक्षिपति । नन्विति ॥ व्यतिरिक्तज्योतिर्बुभुक्षया प्रश्नो
मविध्यंतीति चेत्तत्राह । स्वयमेवेति ॥

• राज्ञोऽनुमानकौशलमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ किमिति तर्हि पृ-
च्छतीत्याशङ्गाह । तथापीति ॥ व्याप्यव्यापकयोस्तत्सम्बन्धस्य चातिसू-
क्ष्मत्वादेकेन दुर्ज्ञानत्वात्तज्ज्ञाने याज्ञवल्क्योऽप्यपेक्षित इत्यर्थः ॥ कथं
तेषामतिसूक्ष्मत्वं तत्राह । बहूनामपीति ॥ लिङ्गादिष्वनेकेषामपि विवे-
किनां दुर्बोधताऽस्ति । किंतुतैकस्य तेषु दुर्बोधता वाच्येत्यर्थः ॥ तेषाम-
त्यन्तसौक्ष्म्ये मांशवोऽसृतिं प्रमाणयति । अत एवेति ॥ कुशलस्यापि
पुरुषार्थत्वनिर्णये पुरुषान्तरापेक्षायाः सत्त्वादेवेति यावत् ॥ पुरुषविशेषो
वेदविदध्यात्मविदित्प्रादिः ॥ तत्र सृष्टतर्षं सङ्क्षिपति । दशेति ॥
उक्तं हि । धर्मोणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिहङ्ग्यः । ते शिष्टा
नास्मिन्ना ज्ञेयाः श्रुतिप्रतप्रज्ञहेतवः ॥ दशावरा वा परिषदां धर्मं परि-
चक्षते । तत्रावरा वापि वृत्तस्यास्तं धर्मं न विचारयेद् ॥ तैविद्यो हेतुक-

नैव ज्योतिषाः स्मृ पन्थयते कर्म कुरुते श्रियन्ते-
तीत्येवमेवैतद्याज्ञयन्कुर ॥ ७ ॥

प्रदम् । विज्ञानकौगननागम्योपपत्तेः पुराणाणां । अथ
वा श्रुतिः सप्तमेय आख्यायिकायास्तेनादुमानामासंभु-
न्यस्याग्रान्ताभयमि पुरुषमतिमनुमरन्ता । याज्ञवल्क्योऽपि
जनकाभिप्रायाभिज्ञतया अतिरिक्तमात्रमायोजितोपादि-
ष्यन् जनकं अतिरिक्तप्रतिपाटयमेव सिद्धं प्रतिपि-
यथा प्रसिद्धम् । आदित्यज्योतिः सम्प्रति शीतल ।
कदमादित्येनेव स्वायत्तमज्ञानातिरिक्तेन यज्ञयोगेन

आसीं नैरुक्तो भर्गवाटकः । तदुक्त्यादिभिः । अने परिप्रेक्षा दत्तात् ॥
मय्येतिष्टिजुर्विद्युः नामवेदविदेयः च । तदुक्त्या परिप्रेक्षायाः भर्ग-
संग्रयनित्येय इति ॥ एको वेत्युक्त्यादिदुष्यते । तदुक्त्यादि राक्षो
याज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नोपपत्तिमपमंहरति । तत्कारणं ॥ सुप्रकारं नि-
र्णये पुराणान्तरामेक्षायाः दृष्टान्ततत्तादिति दातुम् । तत्रैव हेतुना समाह ।
विज्ञानेति ॥ राक्षो याज्ञवल्क्यापेक्षामपमाद्य पुराणान्तरमाह । अथ
वेति ॥ तथा चात्र राक्षो सुनेनां विदितत्वाभावात् किमिति राक्षो
सुनिमनुमरतीति चोद्यं विरक्तमिति मेधः ॥ प्रश्नोपपत्तौ प्रतिपन्न-
सुपपन्नमेवेति भत्यामहादुत्यापयति । याज्ञवल्क्योऽपीति ॥ अतिरिक्ते
ज्योतिषि प्रष्टुं राक्षोऽभिप्रायकादभिप्रायः । अतिरिक्ततया तथाविधं ज्योती-
राजानं बोधयिष्यन् यथातिरिक्तज्योतिरायेटकं पञ्चमाद्यपिहं गृहीतव्या-
प्तिकं प्रसिद्धं भवति । तथा तद्व्याप्तिपक्षपक्षमाश्लिष्यज्योतिरित्या-
दिना सुनिरपि प्रतिपन्नमिति प्रवृत्तिः ॥ व्याप्तिं सुमुक्तमात्रां दृष्टवति ।
कथमिति ॥ यो व्यापहारः तौतिरिक्तज्योतिरपीतो यथा सवित्रपीतो
जायद्व्यापहार इति व्याप्तिं व्याकरोति । व्याप्तिमेति एवकारं ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किं ज्योति-
रेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्मव-
तीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पत्ययते कर्म

ग्राहकेण ज्योतिषाऽयं प्राकृतः पुरुष आस्त उपविशति ।
पत्ययते पर्येति क्षेमरक्षणं वा तत्र गत्वा कर्म कुरुते विद-
त्येति विपर्येति च यथागतम् । अत्यन्तयतिरिक्तज्योतिषप्र-
सिद्धताप्रदर्शनार्थमनेकविशेषणम् । वा ह्यानेकज्योतिःप्रदर्शन-
ञ्च । लिङ्गस्याश्वभिचारित्वप्रदर्शनार्थमेवमेवेतद्य । याज्ञवल्क्य ॥२॥

तथास्तमित आदित्ये याज्ञवल्का किं ज्योतिरेवायं पु-
रुष इति । चन्द्रमा एवास्य ज्योतिरस्तमित आदित्ये चन्द्र-
मस्यस्तमितेऽग्निर्ज्योतिः । शान्तेऽग्नौ वाग्ज्योतिर्वागिति
शब्दः परिगृह्यते । शब्देन विषयेण श्रोत्रमिन्द्रिय दीप्यते ।

व्याचष्टे स्वायंवेति ॥ आदित्यापेक्षामन्तरेण चतुर्विंशदेवायं व्यवहारः
सेत्स्यतीतग्राह्याह । चतुष इति ॥ आसनाद्यन्यतनव्यापारदेशे व्याप्ति-
सिद्धेर्ह्ययं विशेषणवहुत्वमित्याशङ्क्याह । अतः प्रतेति ॥ आसनादीनामे-
कैकव्यभिचारे देहस्यान्यथाभवेऽपि नातुग्राहकं ज्योतिरन्यथा भवति ।
अनस्तनुग्राह्यादत्यन्तविलक्षणमिति विरक्षित्वा व्यापारचतुष्टयमुपदिष्टमि-
त्यर्थः । तथापि निमित्तमादितग्राह्यनेकपर्यायोपादानम् । एकेनैव व्याप्तिप्र-
हसम्भवादितग्राह्याह । वाद्येति ॥ देहेन्द्रियसमोव्यापाररूपं कर्म
बिभ्रम् । तस्य व्यतिरिक्तज्योतिरव्यभिचारसाधनार्थमनेकपर्यायोऽन्यासो
बहुशो हि ब्रह्मा व्याप्तिं दृढयन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

इन्द्रियं व्यावर्त्तयति । वागिति ॥ शब्दस्य ज्योतिषं स्पष्टयितुं
पातनिकां करोति । शब्देनेति ॥ तद्दीपनकार्यमाह । श्रोत्रेति ॥ मनसि
विषयाकारे परिणामे सति किं स्यात्तदाह । तेनेति ॥ तत्र प्रमाणमाह ।

कुरुते विपल्ये तीत्ये वमेवैतद्याज्ञवल्क्यः ॥ ३ ॥
 अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्यः चन्द्रमस्यस्त-
 मिते किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य
 ज्योतिर्भवतीत्याग्नौ नैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्य-
 यते कर्मा कुरुते विपल्ये तीत्ये वमेवैतद्याज्ञवल्क्यः
 ॥ ४ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्यः चन्द्रम-
 स्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति
 वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योति-

ओवेन्द्रिये सम्प्रदीप्ते मनसि विवेक उपजायते । तेन मनसा
 बाह्यां चेष्टां प्रतिपद्यते । मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणो-
 तीति ब्राह्मणम् । कथं पुनर्वाग्ज्योतिरिति । वाचो जेयाति-
 द्योमप्रसिद्धमित्यत आह । तस्माद्वै सम्राट् यस्माद्वाजा
 ज्योतिषाऽगुगृहीतोऽयं पुरुषो व्यवहरति । तस्मात्प्रसिद्धमेत-
 द्वाचो ज्योतिषम् । कथमपि यत्र यस्मिन् काले प्राहपि
 प्रायेण मेघान्धकारे सर्वज्योतिःप्रत्यस्तगये स्त्रीऽपि पाणि-
 र्हस्तो न विस्पष्टं निर्जायते । अत्र तस्मिन् काले सर्वचेष्टा-
 निरोधे प्राप्ते बाह्यज्योतिषो ऽभावाद्यत्न बागुच्चरति श्वा वा

मनसा हीति ॥ एवं पातनिकां कृत्वा वाचो ज्योतिषसाधनार्थं प्रकृति ।
 कथमिति ॥ का पुनरत्रानुपपत्तिस्तदाह । वाच इति ॥ ततानन्तरदाक-
 सुत्तरत्वेनोक्त्या व्याकरोति । अत आह्वेतप्रादिना ॥ प्रसिद्धमेवाकाङ्क्षा-
 पूर्वकं स्फुटयति । कथमितप्रादिना ॥ उद्देशेत्प्रादि व्याचष्टे । तेन शब्दे-
 नेति ॥ ज्योतिः कार्यवत्त्वं तज्जन्यव्ययहाररूपकार्यवत्त्वमिति यावत् ।

धाऽस्तौ पत्ययते कर्म कुरुते विपत्येतीति
तस्यादौ सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायते
ऽथ यत्र वागुद्धरयत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवै-
तद्याज्ञवल्क्यः ॥ ५ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्यः चन्द्रमस्यस्त-

भषति गर्दभो वा रौति उपैव तत्र न्येति तेन शब्देन
ज्योतिषा औचमनसोर्निरन्तर्यं भवति । तेन ज्योतिः-
कार्यत्वं वाक्प्रतिपद्यते । तेन वाचो ज्योतिषा उपन्येत्येव ।
तत्र च कर्म कुरुते विपत्येति । तत्र वाग्ज्योतिषो ग्रहणं
गन्धादीनामुपलक्षणार्थम् । गन्धादिभिरपि हि घ्राणादिष्व-
नुगृहीतेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयो भवन्ति । तेन तैरप्यनुग्रहो
भवति- कार्यकरणसङ्गतस्यैवमेवैतद्याज्ञवल्क्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

शान्तायां पुनर्वाचि गन्धादिष्वपि च शान्तेषु वाह्येष्व-
नुग्राहकेषु सर्वप्रवृत्तिनिरोधः प्राप्तोऽस्य पुरुषस्यैतदुक्तं
भवति । जाग्रद्विषये बहिर्मुखानि करणानि चक्षुरादीन्या-

तत्र वाग्ज्योतिष इत्यत्र चतुर्थपर्यायः समस्यर्थः ॥ त्रिमिति गन्धादयः
शब्देनोपलक्ष्यन्ते तत्राह- गन्धादिभिरिति ॥ प्रधानरहस्यापयति । एव
मेवेति ॥ तथापि स्वप्नादौ तस्य प्रवृत्तिदर्शनात्तत्कारणोभूतं ज्योतिर्विज्ञे-
त्यमिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथ पुनरप्युच्यते ज्योतिरन्तरित्वाशङ्क्य प्रष्टुरभिप्रायमाह ।
एतदुक्तं भवतीति ॥ यो व्यवहारः सौर्जतिरन्तज्योतिर्निमित्तो यथा
आदित्यादिनिमित्तो जाग्रद्व्यवहार इति व्यतिरेकतां नि-

मिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किञ्ज्योतिरेवायं
पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं

दित्यादिज्योतिर्भिरनुगृह्यमाणानि यदा तदा स्फुटतरः
संव्यवहारोऽस्य पुरुषस्य भवतीति । एवं तावज्जागरिते स्वा-
वयवसङ्घातव्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिःकार्यसिद्धिरस्य
पुरुषस्य दृष्टा । तस्मात्ते वयं मन्यामहे सर्वबाह्यज्योतिः-
प्रत्यस्तमयेऽपि स्वप्नसुषुप्तिकाले जागरिते च तादृगव-
स्थायां स्वावयवसङ्घातव्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिः
कार्यसिद्धिरस्येति । दृश्यते च स्वप्ने ज्योतिःकार्यसिद्धिर्-
भुसङ्गमनवियोगदर्शनं देशान्तरगमनानगमनादिकं सुसुप्ता-
च्चोत्थानं सुखमहमस्वाप्तं न किञ्चिदवेदिमिति । तस्मा-
दस्ति व्यतिरिक्तं किमपि ज्योतिः । किं पुनस्तच्छान्तायां
वाचि ज्योतिर्भवतीति । उच्यते आत्मवास्य ज्योतिर्भवती-
त्यात्मेति । कार्यकरणस्वावयवसङ्घातव्यतिरिक्तं कार्यकर-

एवं तावदिति ॥ व्याप्तिज्ञानकार्यमनुमानमाह । तस्मादिति ॥ तादृगव-
स्थायां सर्वज्योतिप्रत्यस्तमयदर्शनामिति यावत् ॥ विमतो व्यवहारोऽतिरि-
क्तो ज्योतिरधीनो व्यवहारत्वात्सम्प्रतिपन्नवदितप्रधस्तादेवानुमानमावेदित-
मिति भावः । हेतोरान्वयासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति । दृश्यते चेति ॥
आदिशब्देन देशान्तरादौ कर्मकरणं गृह्यते ॥ आश्रयेकदेशासिद्धिमा-
शङ्काह । सुषुप्ताच्चेति ॥ ध्यामदेवतादशायां निषेधतादर्शनं चकारार्थः
अनुमानफलं निगमयति । तस्मादिति ॥ यथोक्तानुमानाज्ज्योतिः सिद्ध-
श्चेत्किं प्रश्नेनेत्याशङ्काह । किं पुनरिति ॥ सर्वज्योतिरुपरमे दृश्यमा-
नस्य व्यवहारस्य कारणतयानुमानतो ज्योतिर्मात्रसिद्धावपि तद्विशेषमु-

ज्योतिषाऽऽस्ते पत्ययते कर्म कुर्वते वि
पत्येतीति ॥ ६ ॥

णावभासकमादित्यादि बाह्यज्योतिर्वत्स्वयमन्ये नानवभा-
समानमभिधीयते । ज्योतिरन्तरस्थं च तत्पारिशेष्यात्का-
र्यकरणव्यतिरिक्तं तदिति तावत्सिद्धम् । यच्च कार्यकरण-
व्यतिरिक्तं कार्यकरणसङ्घातानुपाहकं च ज्योतिस्तद्वाह्यै-
श्चक्षुरादिकरणैरुपलभ्यमानं दृष्टम् । न तु तथा तच्चक्षुरा-
दिभिरुपलभ्यते आदित्यादिज्योतिःपूपरतेषु । कार्यं नु
ज्योतिषो दृश्यते । यस्मादात्मनैवायं ज्योतिषा ऽऽस्ते
पत्ययते कर्म कुर्वते विपत्येतीति । तस्मान्नूनमन्तःस्थं
ज्योतिरित्यवगम्यते ।

किञ्चादित्यादिज्योतिर्विलक्षणं तदभौतिकं च । स
एव हेतुर्यच्चक्षुराद्यग्राह्यत्वमादित्यादिवत् । न समानजाती-
येनैवीपकारदर्शनात् । यदादित्यादिष्वैलक्षण्यं ज्योतिरन्तर-

त्वायां प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः ॥ प्रतिवचनमवतार्य व्याकरोति । उच्यते
इत्यादिना ॥ अर्वाभासकत्वे दृष्टान्तमाह । आदित्यादीति ॥ तत्र व्यतिरि-
क्तत्वं साधयति । कार्येति ॥ अनुपाहकत्वादादित्यादिवदिति शेषः ॥
तन्मान्तःस्थं पारिशेष्यादित्युक्तमुपपादयति । यच्चेति ॥ उपरतेष्व्वात्मज्यो-
तिरिति शेषः ॥ तदेव तर्हि साभूदिति चेन्नैत्याह । कार्यं न्विति ॥ स्व-
गादौ दृश्यमानं व्यवहारं हेतुकत्वं फलितमाह । यस्मादित्यादिना ॥
विमतमलः स्वमतोन्द्रियत्वादादित्वमिति व्यतिरेकीत्यर्थः ॥

व्यतिरेकान्तरमाह । किञ्चेति ॥ सङ्गति लोकायतञ्चोदयति । नेत्या-
दिना ॥ तत्र मध्यं व्यासते । यदिति ॥ उक्तं हेतुं प्रत्यपूर्वकं वि-

सिद्धमित्येतदसत् । कस्मादुपक्रियमाणनमानजातीयैर्नैवा-
दित्यादिज्योतिषा कार्यकरणसङ्घातस्य भौतिकस्य भौति-
केनैवोपकारः क्रियमाणा दृश्यते । यथा दृष्टसेत्तदनुमेयम् ।
यदि नाम कार्यकारणादर्थान्तरं तदुपकारकं आदित्या-
दिवज्ज्योतिस्तथापि कार्यकरणसङ्घातसजातीयमेवानु-
मेयं कार्यकरणसङ्घातोपकारकत्वादादित्यादिज्योति-
र्वत् । यत्पुनरन्तःस्थत्वादप्रत्यक्षत्वाच्च वैलक्षण्यमुच्यते
तच्चक्षुरादिज्योतिर्भिरनैकान्तिकम् । यतोऽप्रत्यक्षाण्यन्तः-
स्थानि चक्षुरादिज्योतीषि । तच्चात्तव मनोरथमात्रं विल-
क्षणमात्मज्योतिः सिद्धमिति । कार्यकरणसङ्घातभाव-
भावित्वाच्च सङ्घातधर्मत्वमनुमीयते ज्योतिषः । सामान्यतो
दृष्टस्य चानुमानस्य व्यभिचारित्वादप्राप्ताख्यम् । सामा-
न्यतो दृष्टवलेन हि अवागादित्यादिवद्व्यतिरिक्तं ज्योतिः

भजते । कस्मादित्यादिना । यद्यपि देहादेरुपकार्यादुपकारकमादित्या-
दिसजातीयं दृष्टं तथापि नात्मज्योतिरुपकार्यलजातीयमनुमेयमित्यर्थ-
श्चाह । यथा दृष्टयेति ॥ तदेव सदयति । यदि नमेति ॥ विमतभलः-
स्थमतिरिक्ताश्चातीन्द्रियत्वादादित्यदिति परोक्तं व्यतिरेकचक्षुमानमनूद्य
दूषयति । यत्पुनरित्यादिना ॥ 'व्यनैकान्तिकत्वं व्यनक्ति । यत इति हि
अन्तःस्थान्यव्यतिरिक्तानि च सङ्घातादिति द्रष्टव्यम् ॥ व्यभिचारफलमाह ।
तस्मादिति ॥ विलक्षणभलःस्थश्चेति मन्त्रव्यस् ॥ किञ्च चैतन्यं शरीरधर्म-
स्तद्भावभावित्वाद्रूपादिवदित्याह । कार्यकरणयेति ॥ विमतं सङ्घाताद्भिन्नं
तद्भावकत्वादादित्यदित्युमानाच्च सङ्घातधर्मत्वं चैतन्यस्येत्याशङ्क्याह ।
सामान्यतो दृष्टयेति ॥ लोकादस्य देहावभासकमपि चक्षुस्ततो न
विद्यते । तथा च व्यभिचाराच्च त्वन्मानप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ महामोऽहं

साधयति कार्यकारणेभ्यः । न च प्रत्यक्षमनुमानेन बाधितुं
शक्यते । अयमेव तु कार्यकरणसङ्घातः प्रत्यक्षं पश्यति
शृणोति मनुते विजानाति च । यदि नाम ज्योतिरन्तर-
मस्योपकारकं स्यादादित्यादिवन्न तदात्मा स्याज्ज्योति-
रन्तरमादित्यादिवदेव । य एव तु प्रत्यक्षं दर्शनदि-
क्षियां करोति स एवात्मा स्यात्कार्यकारणसङ्घातो नान्यः ।
प्रतद्विरोधेऽनुमानस्याप्रामाण्यात् । नन्वयमेव चेद्दर्शना-
दिक्षियाकर्त्तात्मा सङ्घातः कथमविकलस्यैवास्य दर्शना-
दिक्षियाकर्त्तृत्वं कदाचिद्भवति कदाचिन्नेति ।

नैष दोषोऽदृष्टत्वात् । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । न हि
खद्योतप्रकाशाप्रकाशकत्वेन दृश्यमाने कारणान्तरमनुमे-
यम् । अनुमेयत्वे च केनचित्त्वाभावात्कारणं सर्वत्रानुमेयं स्यात् ।

जानामीति प्रत्यक्षविरोधाच्च तदनुमानममानमित्याह । सामान्यतो दृ-
ष्टेति ॥ ननु तेन प्रत्यक्षमुत्पत्त्यर्थतामिति चेन्न त्याह । न चेति ॥ इतश्च
देहस्यैव चैतन्यमित्याह ॥ अयमेवेति ॥ ज्योतिषो देहव्यतिरेकमङ्गीक-
रन्त्यापि दूयति । यदि नामेति ॥ विमतं ज्योतिरमात्मा देहोपका-
रत्वादादित्यदित्यर्थः ॥ आत्मत्वं तर्हि ज्ञेयत्वाशङ्काह । य एव त्विति ॥
अनुमानादात्मंगो देहव्यतिरिक्ताल्लक्ष्णमिवाशङ्काह । प्रत्यक्षेति । नान्य-
थात्मेति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ देहसंलक्ष्ये कादाचित्कं, द्रष्टृत्वश्रोतृत्वा-
द्ययुक्तमिति शङ्कते । नन्वेति ॥ स्वभावादी परिहरति । नैष दोष
इति ॥ कादाचित्के दर्शनादर्शने सम्भक्तो देहस्वाभाव्यादित्यत्र दृष्टान्त-
माह । न हीति ॥

विमतं कारणान्तरपूर्वकं कादाचित्कत्वाद्दृष्टवदित्यनुमानदृष्टान्ते
भविष्यतीत्याशङ्कान्निरण इति वदुष्णसुदृक्मिदपि द्रव्यत्वादिनानुमी-
येते इति प्रवृत्तनाह । अनुमेयत्वे चेति ॥ ननु यद्भवति तत्सन्निमित्तमेव

तच्चानिष्टम् । न च पदार्थस्वभावो नास्ति । न ह्यग्नेरग्न्या
भाष्यमन्यनिमित्तरदकस्य वा शैत्यं प्राणिधर्माधर्माद्यपे-
क्षसिति वेत् । धर्माधर्मादेर्निमित्तान्तरापेक्षत्वं भावप्रसङ्गो
ऽस्त्विति चेन्न । तदनवस्थाप्रसङ्गः । स चानिष्टः । न स्वप्न-
स्मृत्योदृष्टस्यैव दर्शनात् ॥ यदुक्तं स्वभाववादिना देहस्यैव
दर्शनादिक्रिया न व्यतिरिक्तस्येति तत्र । यदि हि देहस्यैव
दर्शनाक्रिया स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनं स्यात् । अन्यः स्वप्नं
पश्यन्दृष्टपूर्वमेव पश्यति । न शाकहीपादिगतसदृष्टपूर्वम् ।
ततश्चैतत्किञ्च भवति । यः स्वप्ने पश्यति दृष्टपूर्वं वस्तु न
एवं पूर्वं विद्यमाने चक्षुष्यद्रात्रीन् देह इति । देहस्येदृष्टा
येनाद्वाचीत्तस्मिन्नुद्भूते चक्षुषि । स्वप्ने तदेव दृष्टपूर्वं न

न स्वभावाद्भवति त्विदमाकं प्रणिष्टं तत्वाच्च । न चेति । अग्नेरौष्ण्यमु-
स्य शैत्यमित्याद्यपि न निर्निमित्तं किन्तु प्राण्युदामेक्षमिति गृह्यते ।
प्राणीति ॥ आदिशब्देनेश्वरादि गृह्यते । गूढाभिषन्निः स्वभाववाद्याह ।
वर्गेति । प्रसङ्गखेत्तलं शङ्कित्वा स्वाभिप्रायमाह । अस्त्वित्यादिना ॥
सिद्धान्ती स्वप्नादिसिद्धिरुपपत्त्या देहातिरिक्तमात्मानमस्युपगमयन्नुत्तर-
माह । नेत्यादिना ॥ तत्र नञर्थं विभजते । यदुक्तमिति ॥ स्वप्ने
दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुभागं व्यतिरेकद्वारा विदधोति । यदि हीति ॥
जाग्रदेहस्य दृष्टुः स्वप्ने नष्टत्वादतीन्द्रियस्य संस्कारस्य चानिष्टत्वादन्य-
दृष्टे चान्यस्य स्वप्नायोगात् स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनं देहात्मवादे सम्भव-
तीत्यर्थः ॥ सा भूदृष्टस्यैव स्वप्ने दृष्टिरन्वस्यापि स्वप्ने दृष्टेरित्याशङ्काह ।
अन्य इति ॥ अपिशब्दोऽप्याहर्तव्यः ॥ पूर्वदृष्टस्यैव स्वप्ने दृष्टत्वेऽपि पुनो
देहव्यतिरिक्तो द्रष्टा सिद्ध्यतीत्याशङ्काह । ततश्चेति ॥ अथोभयत्र देहस्यैव
दृष्टत्वे का ह निरिति वेदत आह । देहस्येदिति ॥ तत्र सहकारिच-
क्षुरभावाच्चक्षुरन्तरस्येत्यतौ देहान्तरस्यापि सञ्जयति सम्भवादन्यदृष्टेऽन्यस्य

पश्येत् । अस्ति च लोके प्रसिद्धिः । पूर्वं दृष्टं मया हिमवतः
 शृङ्गमद्याह स्वप्ने द्वात्रिंशत्तुल्यं चक्षुषामन्वानामपि । तस्मा-
 दनुद्धृतोऽपि चक्षुषि यः स्वप्नदृक् स एव द्रष्टा । न देह
 इत्यवगम्यते ॥ तथा स्मृतौ द्रष्टृस्मर्तोरैकत्वे सति य एव
 द्रष्टा स एव स्मर्त्ता । यदा चैवं तदा निमीलिताक्षोऽपि स्मर-
 न्दृष्टपूर्वं यद्रूपं तद्द्रष्टव्यदेव पश्यतीति । तस्माद्यन्निमीलितं
 तन्न द्रष्टृ यन्निमीलिते चक्षुषि स्मररूपं पश्यति तदेवा-
 निमीलितोऽपि चक्षुषि द्रष्टासीदित्यवगम्यते । मृते च देहे
 अविकलस्यैव च रूपादिदर्शनाभावात् ।

देहस्यैव द्रष्टृत्वे मृतेऽपि दर्शनादिक्रिया स्यात् । तस्मा-
 द्यदपाये देहे दर्शनं न भवति । यज्ञावे च भवति । तद्दर्शना-
 दिक्रियाकर्त्तृ न देह इत्यवगम्यते । चक्षुरादीन्येव दर्शना-

न स्वप्नः स्यादित्यर्थः ॥ मा भूत्पूर्वदृष्टे स्वप्नो देहत्वभावादित्याशङ्काह ।
 अस्ति चेति ॥ कथं ते जात्यन्वानामीदृग्दर्शनमिति चेज्जन्मान्तरात्म-
 वशादिति ब्रूम' ॥ अन्वस्य देहस्य द्रष्टृत्वेऽपि चक्षुषतस्तस्य स्यादेव द्रष्टृ-
 त्वमित्याशङ्काह । तस्मादिति ॥ स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनमिति हेतुं
 व्याख्याय स्मृतौ दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुं व्याचष्टे । तथेति । द्रष्टृस्म-
 र्तोरैकत्वेऽपि कृतो देह विरिक्तो दृष्टेऽप्याशङ्काह । यदा चेति ॥ देहा-
 तिरक्तस्य स्मर्तृत्वेऽपि कृतो द्रष्टृत्वमित्याशङ्काह । तस्मादिति ॥
 द्रष्टृस्मर्तोरैकत्वस्योक्तत्वादेव विरिक्तः स्मर्त्ता चेदन्तापि तथा सिद्धतीति
 भावः ॥ देहस्याद्रष्टृत्वे हेतुन्तरमाह । नृते चेति ॥ न तस्य द्रष्टृतेति
 शेषः ॥

तदेवोपपादयति । देहस्य वेति ॥ देहव्यतिरिक्तं नात्मानरूपपादि-
 तमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ चैतन्यं यत्तदोरर्थः ॥ मा भूद्देहस्यात्मत्वं
 इन्द्रियाणान्तु स्यादिति शङ्कते । चक्षुरादीनीति ॥ अन्यदृष्टेतरेणा-

दिक्रियाकवृणीति चेत् । न यदहमद्राक्षं तत्सृशामीति । भि-
न्नकर्तृकत्वे प्रतिसन्धानानुपपत्तेः । मनस्तर्हीति चेत् । न
मनसोऽपि विषयत्वादूपादिवद्द्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तिः । तस्मादन्तः-
स्थं व्यतिरिक्तमादित्यादिवदिति मिथम् । यदुक्तं कार्यकरणस-
ङ्घातसमानजातीयमेव ज्योतिरन्तरमनुनेयम् । आदित्यादि-
भिस्तत्समानजातीयैरेवोपक्रियमाणत्वादिति । तदसत् । उप-
कार्योपकारकभावस्यानियमदर्शनात् । कथं पार्थिवैरित्थनैः
पार्थिवत्वसमानजातीयैस्तृणोलपादिभिरग्नेः । प्रज्वलनोप-
कारः क्रियमाणो दृश्यते । न च तत्समानजाती-
यैरेवान्नेः प्रज्वलनोपकारः सर्वत्रानुमेयः स्यात् । येनोद-
केनापि प्रज्वलनोपकारो भिन्नजातीयेन वैद्युतस्याग्नेर्ज-

प्रत्यभिज्ञानादिति न्यायेन परिहरति । नेत्यादिना ॥ आत्मप्रतिपत्ति-
हेतुमां मनसि सम्भवादिति न्यायेन शङ्कते । मन इति ॥ शास्त्रज्ञान-
साधनोपपत्तेः सञ्ज्ञाभेदमात्ममिति न्यायेन परिहरति । न मनसो-
ऽपीति ॥ देहादेरनात्मत्वे फलितमाह । तस्मादिति ॥ आत्मज्योतिः
सङ्घातादिति शेषः ॥ परोक्तमनुवदति । यदुक्तमिति ॥ अनुग्राह्यसजा-
तीयमनुग्राहकमित्यत्र हेतुमाह । आदित्यादिभिरिति ॥ उपकार्यो-
पकारकत्वसंज्ञात्वनियमं दूषयति । तदुच्यते ॥ अनियमदर्शनमाकाङ्क्षा-
पूर्वकमुदाहरति । कथं पार्थिवैरिति ॥ उल्लेखं बालदण्डम् । पार्थि-
वस्याग्निं प्रत्युपकारकत्वानियमं वारयति । न चेति ॥ तस्मात् पार्थि-
वेनान्नेरुपक्रियमाणत्वदर्शनेनेति यावत् । तत्समानजातीयैरिति तच्छब्दः
पार्थिवविषयः ॥ तत्र हेतुमाह । येनेति ॥ दर्शनफलं निगमयति ।
तस्मादिति ॥ उपकार्योपकारकभावे संज्ञात्वनियमवदपकार्योपकारक-
भावेऽपि संज्ञात्वनियमो नास्तीत्यर्थः । तत्रोपकार्योपकारकत्वे संज्ञा-
त्वनियमाभाव उदाहारान्तरेण दर्शयति । कदाचिदिति ॥ अम्लसाग्निना

। ठरस्य च क्रियमाणो दृश्यते । तस्मादुपकार्योपकारकभावे
समानजातीयादुमानजातीयनियमो नास्ति । कदाचित्स
मानजातीया मनुष्या मनुष्यैरेवीपक्रियन्ते । कदाचित्स्या
वरपश्वादिभिश्च भिन्नजातीयैः । तस्मादहेतुः । कार्यक-
रणसङ्घातसमानजातीयैरेवादित्यादिज्योतिर्भिरुपक्रियमा-
णत्वादिति ॥

यत्पुनरात्य चचुरादिभिरादित्यादिज्योतिर्वद्दृश्य-
त्वादिति । अयं हेतुर्ज्योतिरन्तरस्यान्तःस्थत्वं वैलक्षण्यञ्च न
साधयति । चचुरादिभिरनैकान्तिकत्वादिति । तदसत् ।
चचुरादिकणेश्योऽन्यत्वे स्तुतीति हेतोर्विशेषणत्वोपपत्तेः ।
कार्यकरणसङ्घातधर्मत्वं ज्योतिष इति यदुक्तं तन्न । अरु-
मानविरोधात् । आदित्यादिज्योतिर्वत्कार्यकरणसङ्घाता-
दर्थान्तरं ज्योतिरिति ह्यनुमानमुक्तं तेन विरुध्यते । इयं
प्रतिज्ञा कार्यकरणसङ्घातधर्मत्वं ज्योतिष इति । तद्भाव-

वाग्नैरुपशान्त्युपलम्भादुपकार्योपकारकत्वे वैजात्यनियमो नास्तीति मतो-
पसंहरति । तस्मादिति ॥ उक्तानियमदर्शनं तच्छब्दार्थः । अहेतु-
रात्मज्योतिषः सङ्घातेन समानजातीयतायामिति शेषः । अतुपाहकम-
तुपाहसजातीयमनुपाहकत्वादित्यवदित्यपास्तम् ॥

सम्प्रत्यग्नीन्द्रियत्वहेतोर्नैकान्त्यं परोक्तमनुभाष्य दूषयति । यत्पु-
नरित्यादिना ॥ विमतं ज्योतिःसङ्घातधर्मस्तद्भावभाविताद्रूपादिवदि-
त्युक्तमनूद्य निराकरोति । कार्येति ॥ अतुमानविरोधमेव साधयति ।
आदित्यादीति ॥ कान्तात्ययापदेशमुक्त्वा हेत्वसिद्धिं दोषान्तरमाह । त-
द्भावेति ॥ अदर्शनादिति चेदः । यत्पुनर्विशेषेऽनुमानाभावः सामान्ये
सिद्धसाध्यतेत्यनुमानदूषणमभिप्रेत्य सामान्यतो दृष्टस्य चेत्याद्युक्तं तद्दूष-

भाषित्वं लसिद्धम् । सृते देहे ज्योतिषोऽदर्शनात् । सामान्यतो दृष्टस्यानुमानस्याप्राप्त्या सति पानभोजनादिमर्षव्यवहारलोपप्रसङ्गः । स चानिष्टः । पानभोजनादिषु हि क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिमुपलब्धवत्स्वत्वात् । यात्यानभोजनाद्युपादानं दृश्यमानं लोके न प्राप्नोति । दृश्यन्ते ह्युपलब्धपानभोजनाः सामान्यतः पुनः पानभोजनान्तरैः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिमनुमित्वन्तस्तादर्थ्यं न प्रवर्त्तमानाः । यदुक्तमयमेव तु देहो दर्शनादिक्रियाकर्त्तृति तत्रयममेव परिहृतम् । स्वप्नसृत्योर्देहादर्थान्तरभूतो द्रष्टेति । अनेनैव ज्योतिरन्तरस्यानात्मत्वमपि प्रत्युक्तम् । यत्पुनः खद्योतादेः कादाचित्कं प्रकाशाप्रकाशकत्वं तदसत् । पक्षाद्यवयवसङ्घोचविकाशनिमित्तत्वाप्रकाशाप्रकाशकत्वस्य । यत्पुनरुक्तं धर्माधर्मयोरवश्यं फलदातृत्वस्वभावोऽभ्युपगन्तव्य इति ।

यति । सामान्यतो दृष्ट्येति ॥ विशेषतोऽदृष्ट्येत्यपि द्रष्टव्यम् । किमित्यनुमानाप्रामाण्ये सर्वव्यवहारहानिरित्याशङ्क्याह । पानेति ॥ तत्सामान्यात्पानत्वभोजनत्वादिसादृश्यादिति । यावत् । पानभोजनाद्युपादानं दृश्यमानमित्युक्तं विशदयति । दृश्यन्ते हीति ॥ तादर्थ्यं न क्षुत्पिपासादिनिवृत्त्युपायभोजनपानाद्यर्थत्वेनेति यावत् । देहस्यैव द्रष्टृत्वमित्युक्तमनूद्य पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति । यदुक्तमित्यादिना ॥ ज्योतिरन्तरमादित्यादिवदनात्मैत्युक्तं प्रत्याह । अनेनेति ॥ सङ्घातादेर्द्रष्टृत्वनिराकरणेनेति यावत् ॥ देहस्य कादाचित्कं दर्शनादिमत्त्वं स्वाभाविकमित्यत्र परोक्तं दृष्टान्तमुत्तुभाष्य निराचष्टे । यत्पुनरित्यादिना ॥ सिद्धान्तिनापि स्वभाववादस्य कचिदेष्टव्यत्वमुपदिष्टमनूद्य दूयति । यत्पुनरिति ॥ धर्मादेर्यदि हेत्वन्तराधीनं फलदातृत्वं तदा हेत्वन्तरस्यापि हेत्वन्तराधीनफलदातृ-

कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु
हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः ।

तदभ्युपगमे भवतः सिद्धान्तहानात् एतेनानवस्थादोषः
प्रत्युक्तः । तस्मादस्ति व्यतिरिक्तचान्तःस्थं ज्योतिरात्मेति ॥ ६ ॥

यद्यपि व्यतिरिक्तत्वादि सिद्धं तथापि समानजाती-
यानुग्राहकत्वदर्शननिमित्तभ्रान्त्या करणानामिवान्यतमो
व्यतिरिक्तो वेत्यविवेकतं पृच्छति कतम इति । न्यायसूक्ष्म-
ताया दुर्विज्ञेयत्वादुपपद्यते भ्रान्तिः । अथवा शरीरव्य-
तिरिक्ते सिद्धेऽपि करणानि सर्वाणि विज्ञानवन्ति च विवे-
कत आत्मनोऽनुपलब्धत्वात् । अतोऽहं पृच्छामि कतम
आत्मेति । कतमोऽसौ देहेन्द्रियप्राणमनःसु यस्त्वयोक्त
आत्मा । येन ज्योतिषाऽऽस्त इत्युक्तः । अथवा योऽयमात्मा
त्वंयमभिप्रैतो विज्ञानमयः । सर्वं इमे प्राणा विज्ञानमया

त्यमित्यनवस्थेत्युक्तं प्रत्याह । एतेनेति । सिद्धान्तविरोधप्रसङ्गेनेति
यावत् । लौकायतमतानुसम्भवे स्वप्नसुषुप्तहरति तस्मादिति ॥ ६ ॥

न त्वात्तज्योतिःसङ्घाताद्यतिरिक्तमन्त्रस्यञ्चेति । साधितम् । तथा
च कथं कतम आत्मेति पृच्छते तत्राहं । यद्यपीति । अनुग्राहेण
देहादिना समानजातीयस्यादित्यादेरनुग्राहकत्वदर्शनान्निमित्तादनुग्रा-
हकत्वाविशेषादात्मज्योतिरपि समानजातीयं देहादिनेति भ्रान्तिर्भवति
तथेति यावत् । अविवेकिनो निष्कृष्टदृष्ट्यभावादित्यर्थः । व्यतिरेकसाध-
कस्य न्यायस्य दर्शितत्वात्कुतो भ्रान्तिरित्याशङ्क्याह । न्यायेति । भ्रान्ति-
निमित्ताविवेककृतं प्रश्नसङ्गा प्रकारान्तरेण प्रश्नसत्त्वापयति । अथवेति ।
प्रश्नाजराणि व्याचष्टे । कतमोऽस्येति । ज्योतिर्निमित्तो व्यवहारो
मयोक्तो न त्वात्मेत्याशङ्क्याह । येनेति । आत्मनैवायं ज्योतिरेत्युक्त्वा-

इवैषु प्राणिषु कतमः । यथा समुद्रितेषु ब्राह्मणेषु सर्वे
इमे तैलखिनः कतनः एतेषु पट्टाधिक्येति । पृथग्निन्
। व्याख्यानं कतम आत्मैत्येतावदेव प्रश्नवाक्यम् । योऽयं विज्ञा-
नमय इति प्रतिवचनम् । तृतीये व्याख्यानं प्राणचित्यं वसन्त
प्रश्नवाक्यम् । अथवा सर्वमेव प्रश्नवाक्यं विज्ञानमयो ह्यन्त-
र्ज्योतिःपुरुषः कतम इत्येतदन्तम् । योऽयं विज्ञानमय इ-
त्येतस्य शब्दस्य निर्धारितार्थविशेषविषयत्वम् । कतम आ-
त्मेतीति शब्दस्य प्रश्नवाक्यपरिसमाप्त्यर्थं व्यवहित मन्वन्त्र
मन्तरेण युक्तमिति छाया कतम आत्मैत्येवसन्तमेव प्रश्नवा-
क्यम् । योऽयमित्यादिपरं सर्वमेव प्रतिवचनमिति निनी-
यते । योऽयमित्यात्मनः प्रत्यक्षत्वान्निर्देशः । विज्ञानमयो
विज्ञानप्रायो बुद्धिविज्ञानोपाधिसम्पर्काविवेकाद्विज्ञानमय
इत्युच्यते ।

टामनादिनिमित्तं ज्योतिरामेत्यर्थः । प्रकारान्तरेण प्रश्नं व्याकरोति ।
अत्रवेति । सप्तम्यर्थं कथयति । सर्व इति । योऽयं तस्याभिप्रेतो वि-
ज्ञानमयः स प्राणिषु मध्ये कतमः श्लाघेऽपि हि विज्ञानमया इव भा-
न्तीति योजना । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन दुहायारोपयति । यथेति । व्या-
ख्यानयोरयान्तरविभागमाह । पूर्णशक्त्यादिना । हृदीत्यादिप्रति-
पन्नमिति शेषः । द्वितीयतृतीयपञ्चयोररुचिं स्वयन्नाद्यां पदमङ्गीक-
रोति । योऽयमिति । यस्मात्पृष्टः योऽयमित्यात्मनसिद्रूपत्वेन प्रत्य-
क्षत्वादयमिति निर्देश इति पटङ्गयस्यार्थः । देहव्यवच्छेदार्थं विज्ञानेति ।
विज्ञानमय इति । विज्ञानशब्दार्थमाचक्ष्यस्तत्प्रायत्वं प्रकटयति । बु-
द्धीति । बुद्धिरेव विज्ञानं विज्ञावतेऽनेनेति व्युत्पत्तेस्तेनोपाधिना सम्पर्क-
एवाविवेकस्तस्मादिति यावत् ।

बुद्धिविज्ञानसंयुक्त एव हि यस्मादुपलभ्यते राहुरिव
 चन्द्रादित्यसंयुक्तः बुद्धिर्हि सर्वार्थकरणम् । तमसीव प्र-
 दीपः पुरोऽवस्थितः । मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणी-
 तीत्युक्तम् । बुद्धिविज्ञानालोकविशिष्टमेव हि सर्वं विषयज-
 तमुपलभ्यते पुरोऽवस्थितप्रदीपालोकविशिष्टमिव तमसि ।
 द्वारमात्राणि त्वन्यानि करणानि बुद्धेः । तस्मात्तेनैव वि-
 श्रेष्यते विज्ञानमय इति । येषां परमात्मविज्ञप्तिविकार-
 इति व्याख्यानं तेषां विज्ञानमयो मनोमय इत्यादौ
 विज्ञानमयस्य शब्दस्यान्यार्थदर्शनादश्रुतार्थतावसीयते ।
 सन्दिग्धश्च पदार्थोऽन्यत्र निश्चितप्रयोगदर्शनान्निर्धार-
 यितुं शक्यो वाक्यशेषान्निश्चितन्यायबलाद्वा सा धीरिति

तत्त्वमर्कं प्रमाणमाह । बुद्धिविज्ञानेति । तस्माद्विज्ञानमय इति
 शेषः । ननु चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्यादि हित्वा विज्ञानमय इत्येव क-
 स्मादुपदिश्यते तत्राह । बुद्धिर्हीति । तस्याः साधारणकरणत्वे प्रमा-
 णमाह । मनसा हीति । मनसः सर्वार्थत्वं समर्थयते । बुद्धीति ।
 किमर्थानि तर्हि चक्षुरादीनि करयान्तेत्याशङ्क्याह । द्वारमात्राणीति ।
 बुद्धेः सति प्राधान्ये फलितमाह । तस्मादिति विज्ञानं परस्मै च तत्-
 प्रकृतिको जीवो विज्ञानमय इति भर्तृप्रपञ्चैरुक्तमनुवदति । तेषामिति ।
 विज्ञानमयादिपुन्ये मयटो न विकारार्थतेति तैरेवोच्यते । तत्र मनः सम-
 मिष्याहाराद्विज्ञानं बुद्धिर्न चात्मा तद्विकारस्तस्मादस्मिन्प्रयोगे म-
 यटो विकारार्थत्वं वदतां स्वोक्तिविरोधः स्यादिति दूषयति । तेषामिति ।
 कथं विज्ञानमयपदार्थनिर्णयार्थं प्रयोगान्तरमनुस्वीयते तत्राह । सन्दि-
 ग्धश्चेति । यथा पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा बर्हिषदं करोतीति पुरोडाश-
 मात्रचतुर्धाकरणमात्रमेकीर्णं सगन्धिना शाखान्तरयेणान्ये चतुर्धा करो-

चोत्तरत्र पाठात् हृद्यन्तरिति वचनाद्युक्तं विज्ञानप्राय-
त्नमेव । प्राणेष्विति व्यतिरेकप्रदर्शनार्था सामी । यथा
वृक्षेषु पाषाण इति सामीप्यलक्षणा । प्राणेषु हि व्यति-
रेकाव्यतिरेकता सन्दिह्यत आत्मनः । प्राणेषु प्राणिभ्यो
व्यतिरिक्त इत्यर्थः । यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्तो
भवत्येव । यथा पाषाणेषु वृक्षः । हृदि तत्रैतत्स्यात्प्राणेषु
प्राणजातीयैव बुद्धिः स्यादित्यत आह । हृद्यन्तरिति ।
हृच्छब्देन पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तात्स्वादबुद्धिर्ह-
तस्यां हृदि बुद्धौ । अन्तरिति बुद्धिर्वन्तिव्यतिरेकप्रदर्श-
नार्थम् । ज्योतिरवभासात्मकत्वादात्मोच्यते ।

तेन ह्यवभासकेनात्मना ज्योतिषाऽऽस्ते पश्यते कर्म
कुरुते चेतनावानिव ह्ययं कार्यकरणपिण्डो यथादित्य-

तीत्यनेन पिण्डेष्विष्यतया निश्चितार्थेनाग्नेय एव पुरोडाशे व्याख्यायति ।
यद्यपि शोक्ता गर्भरा उपदधातीत्यत्र केनोक्ता इत्यपेक्षया तेजो वै एत-
मिति काव्यशेषान्निर्णयस्तथेहापीत्यर्थः । आत्मविकारत्वे मोक्षानुपप-
त्त्याद्यबाधितन्यायाद्वा विज्ञानमदपटार्धनिषय इत्याह । निश्चितेति ।
यदुक्तं निर्यायो वाक्यशेषादिति गृह्येण व्यनक्ति । सा धीरिति चेति । आ-
धाराद्यर्था सप्तमी दृष्टा सा कथं व्यतिरेकप्रदर्शनार्थेत्याशङ्क्याह । यद्येति
भवत्यत्रापि सामीप्यलक्षणा सप्तमी तथापि कथं व्यतिरेकप्रदर्शनमित्या-
शङ्क्याह । प्राणेषु हीति । पण्डितं सप्तम्यर्थमभिनयति । प्राणेष्विति ।
तेषु समीपस्थोऽपि कथं तेभ्यो व्यतिरिच्यते तदाह । यो हीति । पिण्ड-
पणान्तरमाशय आत्मवर्त्यशङ्कासुजा पुनरुपतार्य व्याकरोति । हृदीत्या-
दिना । विशेषणान्तरस्य तात्पर्यमाह । अन्तरितीति ।

ज्योति'शब्दार्थमाह । ज्योतिरिति । ज्योतिः स्रष्टयति । ते-
नेति । आत्मज्योतिषा व्याप्तस्य कार्यकरणरुद्धातस्य व्यवहारचमत्वे दृष्टा-

प्रकाशस्यो घटो यथा वा मरकतादिर्मणिः क्षीरादिद्रव्यं
 प्रक्षिप्तः । परीक्षणायात्मच्छायमेव तत्क्षीरादिद्रव्यं
 करोति । तादृगेतदात्मज्योतिर्बुद्धेरपि हृदयात्सूक्ष्मत्वा-
 दृष्टान्तःस्थमपि हृदयादिकं कार्यकरणसङ्घातं चैकीकृत्या-
 त्मज्योतिच्छायं करोति । पारम्पर्येण सूक्ष्मस्यूलतारतस्या-
 त्सर्वान्तरतमत्वात् । बुद्धिस्तावत्स्वच्छत्वादानन्तर्यान्नात्मचै-
 तन्यज्योतिःप्रतिच्छाया भवति । तेन हि विवेकिनामपि
 तत्रात्माभिमानबुद्धिः प्रथमा । ततोऽप्यानन्तर्यान्मनसि
 चैतन्यावभासता । बुद्धिसम्पर्कात् । तत इन्द्रियेषु मनः सयो-
 गात् । ततोऽनन्तरं शरीरेन्द्रियसम्पर्कात् । एवं पारम्पर्येण
 कृत्स्नं कार्यकरणसङ्घातमात्मा चैतन्यस्य स्वरूपज्योतिषाव-
 भासयति । तेन हि सर्वस्य लोकस्य कार्यकरणसङ्घाते

न्माह । यथेति । चेतनावानिवेत्युक्तं दृष्टान्तेनोपपादयति । यथावेति ।
 हृदयं बुद्धिस्ततोऽपि सूक्ष्मत्वादात्मज्योतिस्तदनःस्थमपि हृदयादिकं स-
 ङ्घातं च सर्वमेकीकृत्य स्वच्छायं करोतीति कृत्वा यद्योक्तनणिसादृश्यमु-
 चितमिति दार्ष्टान्तिके योजना । कथमिदमात्मज्योतिः सर्वमात्मच्छाय
 करोति तत्राह । पारम्पर्येणेति । विषयादिप्रत्यगात्मा तेषु उत्तरो-
 त्तरं सूक्ष्मतारतस्यात्तेष्वेवात्मादिविषयान्तेषु सूक्ष्मतारतस्याच्च प्रतीचः
 सर्वस्मादनन्तरतमत्वात्तत्र तत्र स्वाकारहेतुत्वमस्तीत्यर्थः । बुद्धेरात्मच्छायत्वं
 समर्थयते । बुद्धिर्ज्ञावदिति । लौकिकपरीक्षकाणां बुद्ध्यात्माभिमान-
 यान्निमुक्तेऽर्थे प्रमाणयति । तेन हीति । बुद्धेः पञ्चाक्षरस्यपि
 चिच्छायतेत्यत्र हेतुमाह । बुद्धीति ॥ आत्मनः सर्वावभासकत्वमु-
 क्तमुपसृहरति । एवमिति । आत्मनः सर्वावभासकत्वे किमिति कस्य-
 चित्कृत्चिदेवात्मधीरित्याशङ्क्याह । तेन हीति । बुद्ध्यादेस्तत्काले-
 णात्मच्छायत्वं तच्छब्दार्थः । आत्मज्योतिषः सर्वावभासकत्वे लोकप्रसिद्धिः

स्तद्वृत्तिषु चानियतात्माभिमानबुद्धिर्यथा विवेकं जायते
तथा च भगवतोक्तं गीतासु । यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं
लोकमिमं रविः । क्षेप्तं क्षेप्ती तथा कृत्स्नं प्रकाशयति
भारत । । यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलमित्यादि
च । नित्यानित्यानाञ्चेतनानामिति च काठके ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् । तस्य भासा सर्वमिदं विभा-
तीति च । येन सूर्यरूपति तेजसेद्वा इति च सन्त्ववर्णः ।
तेनायं हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष आकाशवत्सर्वगतत्वात्पूर्ण
इति पुरुषः ।

निरतिशयश्चास्य स्वयं ज्योतिष्ट्वं सर्वावभासात्मकत्वा-
त्स्वयमन्यानवभास्यत्वाच्च । स एष पुरुषः स्वयमेव ज्योतिः-
स्वभावो यं त्वं पृच्छसि कतम आत्मेति । बाह्यानां
ज्योतिषां सर्वकारणानुग्राहकाणां प्रत्यस्तमयेऽन्तःकरण-

६

रेव न प्रमाणं किन्तु भगवद्वाक्यमपीत्याह । तथा चेति । अनाशिना-
मयमनाशी चेतनाञ्चेतयितारो ब्रह्मादयस्तेषामयमेव चेतनो यथोदका-
दीनां अगनीनामग्निनिमित्तं दाहकत्वं तथात्मनिमित्तमेव चेतयितृत्व-
सन्त्येषमित्याह । नित्य इति । अतुंगमनवदनुमानं स्वगतया भासा
स्यादिति शङ्कां प्रत्याह । तस्येति । येनेति । तत्र नावेदविन्मनुते तं
हृद्यन्तमित्युत्तरत्वं सम्बन्धः । ज्योतिःशब्दव्याख्यानमुपसंहरति । तेनेति ।
हृद्यन्तःस्थितोऽहमात्मा सर्वावभासकत्वेन ज्योतिर्भयतीति योजना ।
यदान्तरसादाय व्याचष्टे । पुरुष इति ।

आदित्यादिज्योतिषः सकाशादात्मज्योतिषि विशेषमाह । निरति-
शयश्चेति । प्रतिवचनवाक्यार्थमुपसंहरति । स एष इति । स समानः
रुन्नित्याद्यवतारयितुं कीर्त्तयति । बाह्यानामिति ॥ तर्हि बाह्यज्योतिः

द्वारेण हृद्यन्तर्ज्योतिः' पुरुष आत्मऽनुग्राहकः करणाना-
 मिल्युक्तम् । यदा तु बाह्यकरणानुग्राहकाणामादित्यादि
 ज्योतिषा भावस्तदाप्यादित्यादि ज्योतिषां परार्थत्वात्का-
 र्यकरणसङ्घातस्याचैतन्ये स्वार्थानुपपत्तेः । स्वार्थज्योतिष
 आत्मनोऽनुग्रहाभावे य कार्यकरणसङ्घातो न व्यवहाराय
 कल्प्यते । आत्मज्योतिरनुग्रहेणैव हि सर्वदा सर्व संव्यव-
 हारः । यदेतद्बुद्धय मनश्चैतत्सञ्ज्ञानमित्यादि भ्रुत्यन्तरात् ।
 साभिमानो हि सर्व प्राणिसंव्यवहारः । अभिमानहेतुं च
 मरकतमणिदृष्टान्ते नात्रोच्यते । यद्यप्येवमेतत्तथापि जाग्र-
 द्विषये सर्वकरणगोचरत्वादात्मज्योतिषो बुद्ध्यादि बाह्या-
 भ्यन्तर कार्यकारणव्यापारसन्निपातव्याकुलतत्त्वान्न शक्यते ।
 तज्ज्योतिरात्माख्यं सुज्ज्ञेयौकादन्वितं दर्शयितुमित्यतः
 स्वप्ने दिदर्शयिषुः प्रकुरुते । स समानः सन्नुभौ लोकाव-

सङ्गावावस्थायामर्कश्चित्करमात्मज्योतिरित्याशङ्क्याह । यदात्विति ।
 व्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थमन्वयमुखेन कथयति । आत्मज्योतिरिति । आत्म-
 ज्योतिषः सर्वानुग्राहकत्वे प्रमाणमाह । यदेतदिति । सर्वमन्तर्यामिणादि
 प्रज्ञानेनमित्यत्रेयमेव अत्राद्युक्तमात्मज्योतिषः सर्वानुग्राहकत्वमित्यर्थः ।
 शिञ्जाचेतनानां कार्यकरणानाञ्चेतनत्वप्रसिद्धानुपपत्त्या सदा चिदात्मव्या-
 प्तिरेवमेत्याह । साभिमानो हीति । कथमसङ्गस्य प्रतीचः सर्वत्र बुद्ध्या-
 दावहं मान इत्याशङ्क्याह । अभिमानेति । वृत्तमनूद्योत्तरवाक्यम-
 न्तरयति । यद्यपीति । यद्योक्तमपि प्रत्यग्ज्योतिर्जागरिते दर्शयितु-
 नशक्यमिति न्वति । स्वप्ने प्रसूतीत्यर्थः । अशक्यत्वे हेतुद्वयमाह । न-
 वेति । स्वप्ने निष्कट ज्योतिरिति शेषः । सृष्टयः सन्ननुषङ्गरतीति

स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव ।

नुसञ्चरति । यः स पुरुषः स्वयमेव जगतीरात्मा स समानः
सदृशः सन् केन प्रकृतत्वात्सन्निहितत्वाच्च । हृदयेन हृदीति
च । हृच्छब्दाच्चा बुद्धिः प्रकृता सा सन्निहिता च । तन्मा-
त्रयैव सामान्यम् । किं पुनः सामान्यमश्वमहिषवद्विवेकतो
ऽनुपलब्धिः । अवभास्या बुद्धिरवभासक तदात्मजगतीरा-
लोकवदवभास्यावभासकयोर्विवेकतोऽनुपलब्धिः प्रसिद्धा ।
विशुद्धत्वाद्द्वालीकोऽवभास्येन सदृशी भवति ।

यथा रक्तमेव भासयन् आलीकरक्तमदृशो रक्ताकारो
भवति । यथा हरितं नीलं लोहितं वाऽवभासयन्नालो
कस्तत्सदृशत्समानो भवति । तथा बुद्धिमवभासयन्
बुद्धिद्वारेण लक्ष्मं क्षेत्रमवभासयतीत्युक्तम् । मरकतमणि-

सम्बन्धः । णटश्लेख प्रतियोगि सापेक्षत्वमवेक्ष्य पृच्छति । केनेति ।
उत्तरम् । प्रकृतत्वादिति । प्राणानामपि तुल्यं तदिति चेत्तत्राह ।
सन्निहितत्वाच्चेति । हेतुद्वयं साधयति । हृदीत्यादिना । प्रकृतत्वादि-
फलमाह । तस्मादिति । सामान्यप्रज्ञपूर्वकं विगदयति । किं पुनरि-
त्यादिना । विवेकतोऽनुपलब्धिं व्यक्तीकर्तुं बुद्धिज्योतिषोः स्वरूपमाह ।
अवभास्येति । अवभासकत्वे दृष्टान्तमाह । आलीकवदिति ।* तथापि
कथं विवेकतोऽनुपलब्धिस्तत्राह । अवभास्येति प्रविद्धिमेव प्रकटयति ।
विशुद्धत्वाद्धीति ।

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन सुद्धावरोपयति । यथेत्यादिना । दृष्टान्तगत-
मर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । तथेति । पुनरुक्तिं परिहरति । इत्युक्त-
मिति । सर्वावभासकत्वे कथं सुद्धयैव साम्यमित्याशङ्गाह ।

निदर्शनेन । तेन सर्वेण समानो बुद्धिसामान्यद्वारेण सर्व-
मय इति च । अतएव वक्ष्यति । तेनासौ कुतश्चित्प्रतिभजम्
मुञ्चेष्टीकावत्स्वेन ज्योतीरूपेण दर्शयितुं न शक्यत इति
सर्वव्यापारं तत्राधारोप्य नामरूपगतं ज्योतिर्धर्मञ्च नाम-
रूपयोर्नामरूपे चात्मज्योतिषि सर्वो लोको मोमुह्यते ।
अयमात्मन्नायमात्मैत्येवं धर्मा नैवं धर्मा कर्ताऽकर्ता
शुद्धोऽशुद्धो बद्धो मुक्तः स्थितो गत आगतोऽस्ति
नास्तीत्यादिविकल्पैः । अतः समानः सन्नुभौ लोकौ प्रति-
पन्नप्रतिपत्तव्याविह लोकपरलोकावुपात्ते । देहेन्द्रियादि
सङ्घातत्यागान्योपादानसन्तानप्रबन्धशतसन्निपातैरनुक्रमेण
सञ्चरति । धीसादृश्यमेवोभयलोकसञ्चरणहेतुन स्वत
इति । तत्र नामरूपोपाधिसादृश्यं भ्रान्तिनिमित्तं
यत्तदेव हेतुर्न स्वत इत्येतदुच्यते । यस्मात्स समानः
सन्नुभौ लोकावनुक्रमेण सञ्चरति तदेतत्प्रत्यक्षमित्ये-
'तद्दर्शयति । यतो ध्यायतीव ध्यानव्यापारं करोतीव

तेनेति । सर्वावभासकत्वं तच्छब्दार्थः । किमर्थं तर्हि बुद्ध्या सामान्य-
सुक्तमित्याशङ्क्य द्वारत्वेनेत्याह । बुद्धीति । आत्मनः सर्वेण समानत्वे
वाक्यशेषमनुकूलयति । सर्वमय इति चेति । वाक्यशेषसिद्धेऽर्थे लोकान्ना-
न्तेर्गमकत्वमाह । तेनेति । सर्वमयत्वेनेति यावत् । आत्मानात्मनोर्विवे-
कदर्शनस्याशक्यत्वे परस्पराध्यासस्तद्वर्माध्यासश्च स्यात्ततश्च लोकानां मोहो
भवेदित्याह । इति सर्वेति । धर्मविषयं मोहमभिनयति । अयमिति ।
धर्मविषयं मोहं दर्शयति । एवं धर्मेति । तदेव स्फुटयति । कर्त्तव्या-
दिना । विफल्यै सर्वो लोको मोमुह्यत इति सम्बन्धः । स समानः
मन्त्रिन्यसार्धसङ्घातशिशुभागं व्याकरोति । अत इत्यादिना । आत्मनः

सहि स्वप्नो भवे मं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥ ७ ॥

चिन्तयतीव ध्यानव्यापारवतीं बुद्धिं स तत्स्थेन चित्स्र-
भावजगतीरूपेणावभासयन् तत्सदृशस्तत्समानः सन् ध्याय-
तीवाऽलोकवदेव । अती भवति चिन्तयतीति भ्रान्तिर्लो-
कस्य । न तु परमार्थतो ध्यायति तथा लेलायतीवात्यर्थं
चलतीव । तेष्वेव करणेषु बुद्ध्यादिषु वायुषु च चलत्सु ।
तदवभासकत्वात्तत्सदृशं तदिति लेलायतीव । न तु पर-
मार्थतश्चलनधर्मकं तदात्मजगतीति ।

कथं पुनरेतदवगम्यते । तत्समानतुभ्रान्तिरेवाभयलो-
कसञ्चरणादिहेतुर्न स्वत इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनाय हेतुरु-
पदिश्यते । स आत्मा हि यस्मात्स्वप्नो भूत्वा स यथा धिया

स्वाभाविकसुभयलोकसञ्चरणमित्याशङ्क्यानन्तरवाक्यमादत्ते । तत्रेति ।
आत्मा सप्तत्यर्थः । यतः शब्दो वक्ष्यमाणोऽतः शब्देन सम्बन्धते । अच-
रोत्यमर्थसुज्ञो वाक्यार्थमाह । ध्यानेति । ध्यानवतीं बुद्धिं ध्याप्यश्चि-
दात्मा ध्यायतीवेत्यत्र दृष्टान्तमाह । आलोकवदिति । यथा खल्वालोका-
नीलं पीतं वा विषयं व्यञ्जुवानस्तदाकारो दृश्यते तथा यमपि ध्यान-
वतीं बुद्धिं भासयन्मग्नानवानिव भवतीत्यर्थः । यद्योक्तबुद्ध्यावभासकत्वमुक्तं
हेतुमनूद्य फलितमाह । अत इति । इवशब्दार्थं कथयति । न त्विति ।
बुद्धिधर्माणामात्मन्योपाधिकत्वं साधयति । तेष्विति । इवशब्दसामर्थ्य-
मिदमर्थमाह । न त्विति ।

स हीत्याद्यनन्तरवाक्यमाकाङ्क्षादारोत्यापयति । कथमित्यादिनां
तच्छब्दो बुद्धिर्विषयः । सञ्चरणादीत्यादिशब्दो ध्यानादिव्यापारसङ्ग-
हार्थः । स्वप्नो भूत्वा लोकमतिक्रामतीति सम्बन्धः । कथमात्मा स्वप्नो भ-

समानः सा धीर्वद्यद्भवति तत्तदसावपि भवतीवात
उच्यते । तस्माद्यदासौ स्वप्नो भवति स्वापवृत्तिं प्रतिपद्यते
धीस्तदा सोऽपि स्वप्नवृत्तिं प्रतिपद्यते यदा धीर्जिजागरि-
प्रति तदाऽसावप्यत आह । स्वप्नो भूत्वा स्वप्नवृत्तिमवभा-
सयन् धियः स्वापवृत्त्याकारो भूत्वा इमं लोकां जागरितव्य-
वहारलक्षणं कार्यकारणसङ्घातात्मकं लौकिकशास्त्रीयव्य-
वहारास्यदमतिक्रामति अतीतप्र क्रामति । विविक्तेन स्व-
नात्मजोतिषा स्वप्नात्मिकां धीवृत्तिमवभासयन्नवतिष्ठते ।
यस्मात्तस्मात्स्वयं जगोतिस्वभाव एवासौ विशुद्धः सन्
कट्टक्रियाकारकफलशून्यः परमार्थतो धीसादृश्यमेवाभय
लोकसञ्चारादिसंव्यवहारभ्रान्तिहेतुमृत्तग्रोरूपाणि मृत्युः
कर्मविद्यादिर्न तस्यान्यद्रूपं स्वतः कार्यकारणान्येवास्य
रूपाणि । अतस्तानि मृतग्रोरूपाण्यतिक्रामति क्रियाफलाश्र-
याणि । ननु नास्त्येव धिया समानम् । अन्यद्विद्योऽवभास-
कसात्मजोतिर्धौ व्यतिरेकेण प्रतप्रक्षेण वानुमानेन वाऽनु-

वति वदाह । स यथेति । उक्तोऽर्थे वाक्यमवतार्य व्याकरोति । व्या-
हेति । उक्तं हेतुमनूद्य फलितमाह । यस्मादित्यादिना । कार्यकारणा-
तीतत्वात्मन्यगात्मनो न स्वतः सञ्चारित्वमित्यत आह । मृत्योरिति ।
रूपाण्यतिक्रामतीति पूर्वेण सम्बन्धः । क्रियास्तत्फलानि चाश्रयो येषां
यानि वा क्रियाणां तत्फलानाञ्चाश्रयस्तानीति यावत् । बुद्धप्रवभासकं
ज्योतिरात्मैत्युक्तं मृत्वा शाक्यः शङ्कते । नन्विति । प्रमाणादतिरिक्ता-
त्कोपलब्धिरित्याशङ्क्य प्रत्यक्षमनुमानं चेति प्रमाणद्वैतिध्वनियममभिप्रेत्य
ताभ्यजतिरिक्तात्माह्वानमभानां सापसीत्याह । धीव्यतिरेकेणेति । तत्र

पलम्भात् ॥ यथान्या तत्काल एव द्वितीया धीः । यत्त्वव-
भास्यावभासकयोरन्यत्वेऽपि विवेकानुपलम्भात्सादृश्यमिति
घटाद्यालोकयोः तत्र भवत्वन्यत्वेनालोकस्योपलम्भदुघटादेः
संस्निष्टयोः सादृश्यं भिन्नयोरेव । न च तथेह घटादिरिव
धियोऽवभासकं ज्योतिरन्तरं प्रतप्रक्षेण चानुमानेन वीपल-
म्भामहे । धीरेवहि चित्स्वरूपावभासकत्वेन हि स्वाका-
रविषयाकारा च । तस्मान्नानुमानतो नापि प्रतप्रक्षतो धि-
योऽवभासकं ज्योतिः शक्यते प्रतिपादयितुं व्यतिरिक्तञ्च ।
यदपि दृष्टान्तरूपसमिहितमवभास्यावभासकयोर्भिन्नयोरेव
घटाद्यालोकयोः संयुक्तयोः सादृश्यमिति । तत्राभ्युपगम-
मात्रमस्माभिस्तुतम् । न तु तत्र घटाद्यवभास्यावभासकौ
भिन्नौ । परमार्थतस्तु घटादिरेवावभासात्मकः
सालोकोऽन्योन्यो हि घटादिरुत्पद्यते । विज्ञानमात्र-
दृष्टान्तमाह । यथेति । घटादिरालोकश्चेत्युभयोर्मध्यः संस्पृष्टयोर्विवेके-
नानुपलम्भवदवभास्यावभासकयोर्बुद्ध्यात्मनोर्मदेऽपि पृथगनुपलम्भादैक्यम-
वभासते ॥ वस्तुतस्तु तयोरन्यत्वमेवेति शङ्कामनुवदति । यत्त्वति ॥ वैष-
म्यप्रदर्शनेनोत्तरमाह । तत्रेति ॥ दृष्टान्तः सप्तम्यर्थः । घटादेरन्यत्व-
नेति सम्बन्धः । ज्योतिरन्तरं नास्ति चेत्कुतो ग्राह्यग्राहकसंवित्तिरित्या-
शङ्काह । धीरेवेति । वाह्यप्रार्थवादिनोः सौत्वान्तिकवैभाषिकयोरभिप्रा-
यहपसंहरति । तस्माच्चेति ॥ इदानीं विज्ञानवादी वाह्यप्रार्थवादिभ्याम-
भ्युपगतं दृष्टान्तमनुवदति । यदपीति ॥

वाह्यप्रार्थवादप्रक्रिया न सुगताभिप्रेतेति दूषयति । तत्रेति । उभ-
यदृष्टान्तस्वरूपं सप्तम्यर्थः । ननु घटादेरवभास्यादालोकोऽवभासको भिन्नो
लक्ष्यते नेत्याह । परमार्थतस्त्विति । तस्य स्थायित्वं व्यावर्त्तयति ।
अन्योऽन्य इति । प्रतीतं विषयप्राधान्यं व्यावर्त्तयन्नुक्तमेव व्यनक्ति ।

मेव वा सालोकघटादिविषयाकारमवभासते । ददेवं
तदा न बाह्यो दृष्टान्तोऽस्ति विज्ञानलक्षणमात्रत्वात्त्वस्य ।
एवं तस्यैव विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकाकारतामलं परिकल्प्य-
तस्यैव पुनर्विशुद्धिं परिकल्पयन्ति । तद्ग्राह्यग्राहकविनि-
र्मुक्तं विज्ञानं स्वच्छीभूतं क्षणिकं व्यवतिष्ठत इति केचित् ।
तस्यापि शान्तिं केचिदिच्छन्ति । अन्ये तदपि विज्ञानं सा-
दृत ग्राह्यग्राहकांशविनिर्मुक्तं शून्यमेव । घटादिवाह्यवस्तु
वदित्यपरे मायमिका आचक्षते । सर्वा एताः कल्पना बुद्धि-
विज्ञानावभासकस्य व्यतिरिक्तस्यात्मज्योतिषोऽपह्नवादस्या-
त्रयो मार्गस्य प्रतिपक्षभूतावैदिकस्य । तत्र येषां बाह्योऽर्थो-
ऽस्ति तान् प्रत्युच्यते । तावन्न स्वात्मानवभासकत्वाद्घटादेस्तम-
स्यवस्थितो घटादिस्तावन्न कदाचिदपि स्वात्मानावभास्यते ।

विज्ञानमात्रमिति । विज्ञानवादे यथोक्तदृष्टान्तराहित्यं फलतीतग्राह्य ।
यदेति । शिष्यबुद्धयुत्सारेण त्रिविधं बुद्ध्याभिप्रायमुपसंहरति ।
एवमित्यादिना । परिकल्प्येत्यनेन बाह्यार्थगतमुपसंहृत्य तस्यैवेत्या-
दिना विज्ञानवादमुपसंजहार । तत्र विज्ञानवादोपसंहारं प्रष्टुमिति ।
तद्ग्राह्येति । शून्यवादमतमाह । तस्यापीति । तदेव स्फुटयति ।
तदपीति । पक्षत्रयेऽपि दोषं सम्भावयति । सर्वा इति । कथममूढं
कल्पनानां दूषणमित्याशङ्क्य प्रथमं बाह्यार्थवादिनं प्रत्याह ।
तत्रेति । निर्धारणे सप्तमी । यत्तु धीरेवावभासकत्वेन स्वाका-
रेति तत्राह । नेति । यदवभास्यं तत्स्वातिरिक्तावभास्यं अवभास्यत्वात्
यथा घटादि । अवभास्या चेयं बुद्धिरित्युत्सानाद्बुद्ध्यतिरिक्तः साक्षा-
निश्चयीत्यर्थः । दृष्टान्तं साधयति । तमपीति । तस्यावभासकापेक्षां
दर्शयितुं विशेषणम् । सालोको घट इति । सत्त्वेनावगमान्नास्ति घटस्य
व्यतिरिक्तावभासत्वमित्याशङ्क्य ग्राह्यं । संक्षिप्तयोरपीति । भवत्वन्त्यं

प्रदीपाद्यालोकसंयोगेन तु नियमेनैवावभास्यमानो दृष्टः ।
संज्ञिष्टयोरपि घटालोकयोरन्यत्वमेव । पुनः पुनः संज्ञेपे
विज्ञेपे च विशेषदर्शनाद्गजपटयोरिव । अन्यत्वे च व्यति-
रिक्तावभासकत्वं न स्वात्मानेव स्वमात्मानमवभासयति ।
ननु प्रदीपः स्वात्मानमेवावभासयन्दृष्ट इति । न हि
घटादिवत् प्रदीपदर्शनाय प्रकाशान्तरमुपाददते लौकि-
काः । तस्मात्प्रदीपः स्वात्मानं प्रकाशयति नावभास्यत्वा-
विशेषात् ।

यद्यपि प्रदीपोऽन्यस्यावभासकः स्वयमवभासालोक-
त्वान्तथापि व्यतिरिक्तचैतन्यावभास्यत्व न व्यभिचरति
घटादिवदेव । यदा चैवं तदा व्यतिरिक्तावभास्यत्वं तावद-
वश्यम्भावि । ननु यथा घटचैतन्यावभास्यत्वेऽपि व्यतिरिक्त-
मालोकान्तरमपेक्षते न त्वेवं प्रदीपोऽन्यमालोकान्तरमपे-

क्षिं तावतेत्याशङ्क्याह । अन्यत्वे चेति । व्यतिरिक्तावभासकत्वं ताट-
शावभासकसाहित्यमिति यावत् । व्यवभासयति घटादिरिति शेषः ।
दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वे परिहृते व्यभिचारमाशङ्कते । नन्विति । तदेवं
व्यतिरेकसुखेनाह । न हीति । अनैकात्मिकत्वं निगमयति । तस्मा-
दिति । प्रदीपस्य पञ्चतुल्यत्वान्न व्यभिचरोऽस्तीति परिहरति । नाव-
भास्यत्वेति ॥

अथान्यावभासकत्वात्तस्य नान्याभास्यत्वमिति चेत्तत्राह । स्वा-
पीति । व्यवभास्यत्वहेतोरव्यभिचारे फलितमाह । यदा चेति । व्यति-
रिक्तावभास्यत्वं बुद्धेरिति शेषः । व्यवभास्यत्वे सत्यपि प्रदीपे स्वभिरिक्ते-
नैवावभास्यत्वमिति नियमासिद्धेर्व्यभिचारतादवस्थप्रमिति शङ्कते । नन्विति ।
यदि प्रदीपस्य स्वावभासनां पूर्वमसन्निशेसः समनन्तरकाले स्यात् । तदा

क्षते । तस्मात् प्रदीपोऽन्यावभासोऽपि सन्नात्मानमवभास-
यति । न स्वतः परतो वा विशेषाभावोत् । यथा चैतन्याव-
भास्यत्वं घटस्य तथा प्रदीपस्यापि चैतन्यावभास्यत्वमवि-
शिष्टम् । यत्तूच्यते प्रदीप आत्मानं घटइवभासयतीति त-
दसत् । कस्माद्यदात्मानं नावभासयति तदा कीदृशः स्यात् ।
न हि तदा प्रदीपस्य स्वतो वा परतो वा विशेषः कश्चिदुप-
लभ्यते । स नाम ह्यवभास्यो भवति । यदाऽस्यावभासकः
सन्निधावसन्निधौ च विशेष उपलभ्यते । न हि प्रदीपस्य
स्वात्मसन्निधिरसन्निधिर्वा शक्यः कल्पयितुम् । असति च
कादाचित्के विशेष आत्मानं प्रदीपः प्रकाशयतीति नृपै-
वोच्यते । चैतन्यग्राहकत्वन्तु घटादिभिरविशिष्टं प्रदीपस्य ।
तस्माद्विज्ञानस्यात्मग्राह्यग्राहकत्वेन प्रदीपो दृष्टान्तश्चैतन्य-

स्वात्मानं भाज्यतीति वक्तुं युक्तं न च सोऽस्तीति दूष्यति । नेत्या-
दिना । तदेव विवृणोति । यथेति । अवभास्यत्वाविशेषादित्यर्थः । प्रदीपे
परोक्तं विशेषमनुभाष्य दूष्यति । यच्चित्यादिना । यदा दीपो न स्वा-
त्मानं भासयति तदानवभासमानः स्यादित्याशङ्क्याह । न हीति । विशे-
षाभावेऽपि दीपस्य स्वेनैवावभास्यत्वं किं न स्यादिति चेत्तत्राह । स
नाम हीति । दीपस्य विशेषान्तराभावेऽपि स्वात्मसन्निध्यसन्निधौ विशे-
षान्तिराशङ्क्याह । न हीति । दीपस्य स्वेनान्येन वा स्वस्मिन्विशेषा-
भावे फलितमाह । असतीति । व्यभिचारनिरासपूर्वकं भास्यत्वानुमा-
नमुपपाद्यानुमानान्तरमाह । चैतन्येति । यद्यज्ञकं तत्स्वविजातीयव्य-
ञ्जय यथा सूर्यादि । व्यञ्जकश्च विज्ञान तस्माद्विज्ञानव्यतिरिक्तश्चिदात्मा
सिद्धेतीत्यर्थः । प्रदीपस्य न स्वावभास्यत्वं किन्तु विजातीयचैतन्यावभास्य-
त्वमिति स्थिते फलितमाह । तस्मादिति । यदुच्यते तदुपपाद्यकान्तर-

ग्राह्यत्वं च विज्ञानस्य ग्राह्यविषयैरविगृह्यम् । चैतन्यग्राह्यत्वे च विज्ञानस्य किं ग्राह्यविज्ञानग्राह्यतैव किं वा ग्राह्यकविज्ञानग्राह्यतेति तत्र सन्दिह्यमाने वस्तुनि यथान्यत्र दृष्टो न्यायः कल्पयितुं युक्तो न तु दृष्टविपरीतः । तथा च सति यथा व्यतिरिक्तेनैव ग्राह्यकेण ग्राह्यानां प्रदीपादीनां ग्राह्यत्वं दृष्टं तथा विज्ञानस्यापि चैतन्यग्राह्यत्वात् प्रकाशकत्वे सत्यपि प्रदीपवद्व्यतिरिक्तचैतन्यग्राह्यत्वं युक्तं कल्पयितुं न त्वनन्यग्राह्यत्वम् । यथान्यो विज्ञानस्य अहीता स आत्मा ज्योतिरन्तरं विज्ञानात्तदाऽनवस्थेति चेन्न॥

ग्राह्याग्राह्यत्वमात्रं हि तदग्राहकस्य वस्त्वन्तरत्वे लिङ्गमुक्तं न्यायत । न त्वेकान्तग्राहकत्वे तदग्राहकान्तरास्तित्वे वा कदाचिदपि लिङ्गं सम्भवति । तस्मान्न तदनवस्थाप्रसङ्गः । विज्ञानस्य व्यतिरिक्ताग्राह्यत्वे करणान्तरापेक्षायामनवस्थेति चेत् । न नियमाभावात् । न हि सर्वत्रायं नियमो भवति । यत्र वस्त्वन्तरेण गृह्यते वस्त्वन्तरं तत्र ग्राह्यग्राह-

ग्राह्यं यथा दीपः । ग्राह्यं चेद्विज्ञानमित्यनुमानान्तरमाह । चैतन्येति । तथापि कथं त्वदिदग्राहकविहित्वाशङ्क्यमिच्छति । चैतन्यग्राह्यत्वे चेति । कथं तर्हि निर्णयस्तत्राह । इति सन्दिह्यमान इति । अस्तु लोकानुसारी निश्चयो लोकस्तु कथमित्याशङ्क्याह । तथा चेति । तथापि कुतो विवक्षितात्मज्योतिस्तत्राह । यश्चेति ।

विज्ञानस्य ग्राहकान्तरग्राह्यत्वे तस्यापि ग्राहकान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रवृत्तिरिति शङ्कते । अनवस्थेति चेदिति । कूटस्थबोधस्य विज्ञानसाक्षिणोऽविषयत्वाद्धानवस्थेति परिहरति ॥ नेति । यदग्राह्यं तत्साव्यतिरिक्तग्राह्यं यथा घटादीति ग्राह्यत्वमात्रं बुद्धिग्राहकस्य ततो वस्त्व-

कव्यतिरिक्तं करणान्तरं स्यादिति नैकान्तेन नियन्तुं शक्य-
ते । वैचित्र्यदर्शनात् । कथं घटस्तावत्स्वात्मव्यतिरिक्तेना-
त्मना गृह्यते तत्र प्रदीपादिरालोको या ह्यग्राहकव्यतिरिक्तं
करणम् । न हि प्रदीपाद्यालोके घटांश्चक्षुरगो वा । घटव-
च्चक्षुरग्राह्यत्वेऽपि प्रदीपस्य चक्षुःप्रदीपव्यतिरेकेण बाह्यमा-
लोकस्थानीयं किञ्चित्करणान्तरमपेक्षते । तस्मान्नैव नियन्तुं
शक्यते । यत्र यत्र व्यतिरिक्तं ग्राह्यत्वं तत्र तत्र करणान्तरं
स्यादेवेति । तस्माद्विज्ञानस्य व्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वेन क-
रणद्वारानवस्था नापि ग्राहकद्वारा कदाचिदप्युपादयितुं
शक्यते तस्मात्सिद्धं विज्ञानव्यतिरिक्तमा मज्ज्योतिरन्तरमिति ।
ननु नास्त्येव बाह्योर्थो घटादिः प्रदीपो वा विज्ञानव्यति-
रिक्तः । यद्धि यद्व्यतिरेकेण नोपलभ्यते तत्तावन्मात्रं वस्तु
दृष्टम् । यथा स्वप्नविज्ञानग्राह्यं घटपटादिवस्तु स्वप्नविज्ञान-

नरत्वे प्रदीपस्य स्वनवमास्यत्वन्यायेन लिङ्गमुक्तम् । न च बुद्धिसाक्षिणो-
ग्राह्यत्वमस्ति कूटस्थदृष्टिस्वाभाव्यात्तत्कुतोऽनवस्थेत्युपपादयति । ग्राह्य-
त्वमात्रं हीति । साक्षी स्वातिरिक्तग्राह्यो ग्राहकत्वाद्बुद्धिर्दृष्टित्याश-
ङ्क्याह । न त्विति । ग्राहकत्वं हि ग्रहणकर्तृत्वं वा साक्षित्वं न
प्राप्ये बुद्धिसाक्षिणो मुख्यवृत्त्याग्रहणकर्तृत्वेन किञ्चित्लिङ्गं सम्भवति ।
द्वितीये तस्य ग्राहकान्तरास्तित्वेन कदाचिदपि प्रमाणमस्ति तत्कुतोऽन-
वस्थेत्यर्थः । ग्राहकानवस्था परिहृत्य करणानवस्थामाशङ्कते । विज्ञान-
स्येति । तस्य ग्राह्यत्वे चक्षुरादिस्थानीयेन करणेन भक्षितव्यम् । तस्यापि
ग्राह्यत्वेऽन्यकरणमित्यनवस्था दूषयति । न नियमाभावादिति । निय-
माभावात् साधयति । न हीत्यादिना । वैचित्र्यदर्शनमाहाङ्गाप्रवृत्तं
स्फुटयति । कथमित्यादिना । उभयव्यतिरेकं दर्शयति । न हीति ।

व्यतिरेकेणानुपलम्भात्स्वप्नघटप्रदीपादेः स्वप्नविज्ञानमात्र-
तावगम्यते । तथा जागरितेऽपि घटप्रदीपादेर्जाग्रद्विज्ञान-
व्यतिरेकेणानुपलम्भाज्जाग्रद्विज्ञानमात्रतैव युक्ता भवितुम् ।
तस्मान्नास्ति बाह्योऽर्थो घटप्रदीपादिर्विज्ञानमात्रमेव तु
सर्वम् । तत्र यदुक्तं विज्ञानस्य व्यतिरिक्तावभासत्वाद्विज्ञान-
व्यतिरिक्तमस्ति । ज्योतिरन्तरं घटादिरिवेति तन्मिथ्या ।
सर्वस्य विज्ञानमात्रत्वे दृष्टान्ताभावात् ।

न यावत्तावदभ्युपगमात् । न तु बाह्योऽर्थो भवतैका-
न्तेनैव नाभ्युपगम्यते । ननु मया नाभ्युपगम्यत एव । न
विज्ञानं घटः प्रदीप इति च शब्दार्थपृथक्ताद्यावत्तावदपि
बाह्यमर्थान्तरमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । विज्ञानादर्थान्तरं वस्तु
न चेदभ्युपगम्यते विज्ञानं घटः पट इत्येवमादीनां शब्दा-

तथापि कथं वैचित्र्यं तत्राह । घटवदिति । नियमाभावमुपसंहरति ।
तस्मादिति । अत्रस्याद्वयं निराकरणं निगमयति । तस्माद्विज्ञान-
स्येति । बाह्यार्थवादिसमनिराकरणमुपसंहरति । तस्मात्स्विद्विज्ञान-
वाह्यार्थवादिनि ध्वस्तो विज्ञानवादी चोदयति । नन्विति । बा-
ह्यार्थो विज्ञानातिरिक्तो नास्तीत्यत्र प्रमाणमाह । यद्वीति । नोप-
लभ्यते च जाग्रदस्तु जाग्रद्विज्ञानव्यतिरेकेणेति शेषः । दृष्टान्तं समर्थ-
यते । स्वप्नेति । दार्शनिकं विवृणोति । तथेति । उक्तमनुमानमुप-
संहरति । तस्मादिति । सर्वविज्ञानमात्रमिति स्थिते फलितमाह ।
तत्रेति । किमिति तस्य मिथ्यात्वं तत्राह । सर्वस्येति । बाह्यार्था-
पलापवादिनं दूषयति ।

नेत्यादिना । हेतुं विशदयति । न त्विति । विज्ञानमात्रवादित्वा-
देकान्तेन बाह्यार्थान्भ्युपगमतिरिति शङ्कते । नन्विति । बाह्यार्थं हठा-
दङ्गीकारयति । नेत्यादिना । अन्ययमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन विशद-

नामेकार्थत्वे पर्यायशब्दत्वं प्राप्नोति । तथा साधनानां
फलस्य चैकत्वे साध्यसाधनभेदोपदेशशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गः ।
तत्कर्तुरज्ञानप्रसङ्गो वा । किञ्चान्यद्विज्ञानव्यतिरेकेण वादि-
प्रतिवादिवाददोषाभ्युपगमात् । न ह्यत्र त्वेज्ञानमात्र-
मेव वादी प्रतिवादी प्रतिवादिवादस्तदोषो वाभ्युपगम्यते ।
निराकर्तव्यत्वात्प्रतिवाद्यादीनाम् । न ह्यत्र भौयद्विज्ञानं
निराकर्तव्यमभ्युपगम्यते स्वयं वात्मा कस्यचित् । तथा च
सति सर्वसंव्यवहारलोपप्रसङ्गः । न च प्रतिवाद्यादयः स्वा-
त्मनैव गृह्यन्ते इत्यभ्युपगमः । व्यतिरिक्तप्राह्मणहित अभ्यु-
पगम्यन्ते । तस्मात्तत्सर्वमेव व्यतिरिक्तप्राह्मणं वस्तु जायद्वि-
षयत्वाज्जायद्वस्तु प्रतिवाद्यादिवदिति सुलभो दृष्टान्तः । स-
न्तत्यन्तरवद्विज्ञानान्तरवच्चेति । तस्माद्विज्ञानवादिनापि न

युतिः । विज्ञानादिति । ज्ञानज्ञेययोरैक्ये दोषान्तरमाह । तथेति । धन-
र्थकं शास्त्रमुपदिशतो बुद्धस्य सर्वज्ञत्वं न स्यादित्याह । तत्कर्तुरिति ।
‘वा’ शब्दश्चार्थः । इतश्च सर्वस्य नास्ति विज्ञानमात्रत्वमित्याह । किञ्चान्य-
दिति । न केवलं पूर्वोक्तोपपत्तिवशादेव प्राह्मणार्थोऽभ्युपेयः किन्तु तत्रै-
० वा न्यदपि कारणमुच्यत इति यावत् । तदेव स्फुटयति । विज्ञानेति ।
यदप्राह्मणं तत्स्वव्यतिरिक्तप्राह्मणं यथा प्रतिवाद्यादि जायद्वस्तु चेदं
प्राह्मणमित्यनुमानाच्चप्राह्मणार्थापलापरिद्धिरित्यर्थः । दृष्टान्ते विप्रति-
पत्तिं प्रत्याह । न हीति । निराकर्तव्यत्वेऽपि तैर्गं ज्ञानमात्रत्वं किं
न स्यादित्याशङ्गात्मीयज्ञानत्वं वा तेषामिति विकल्पप्रक्रमेण दूषयति ।
न हीत्यादिना सूक्ष्मनिषेधे चानिष्टापत्तिमाचष्टे । तथा चेति । त्व-
दङ्गीकारालोचनायामपि प्रतिवाद्यादीनां विज्ञानातिरेकः हेतुस्तती-
त्याह । न वेति । अन्यथा त्रिषादाभावापातादिति भावः । कथं तर्हि
तेषामङ्गीकारस्तत्वाह । व्यतिरिक्तेति । विद्वे दृष्टान्ते फलितमनुमानं

शक्यं विज्ञानव्यतिरिक्तं ज्योतिरन्तरं निराकर्तुम् । स्वप्ने
विज्ञानव्यतिरेकाभावादयुक्तमिति चेत् । नाभावादपि
भावस्य वस्तुन्तरत्वोपपत्तेः । भवतैव तावत्स्वप्ने घटादिवि-
ज्ञानस्य भूतभावत्वमभ्युपगतम् । तदभ्युपगम्य तदव्यति-
रेकेण घटाद्यभाव उच्यते ॥

स विज्ञानविषयो घटादिः । यद्यभावो यदि वा भावः
स्यादुभययापि घटादिविज्ञानस्य भावभूतत्वमभ्युपगतमेव ।
न तु तन्निवर्त्तयितुं शक्यते । तन्निवर्त्तकन्यायाभावात् । ए-
तेन सर्वस्य शून्यता प्रत्युक्ता । प्रत्यगात्मपाह्यता चात्मनो-
ऽहमिति मीमांसकपक्षः प्रत्युक्तः । दत्तं सौलोकोऽन्यथा-
निगमयति । तस्मादिति । किञ्च चैतान्तानेन संतुलनानि व्यपहारादनु-
मीयते सर्वज्ञज्ञानेन चामर्शज्ञानानि ज्ञायन्ते । तत्र भेदस्य तेषां
विद्वेस्तद्वृष्टान्ताद्रीलादेरुद्भि यद्य भेदः शक्योऽनुमातुमित्याह । सन्तत्य-
न्तरवदिति । न बाह्यार्थापलापसिद्धिरिति शेषः । तदपलापसम्भवं
फलितमाह । तस्मादिति । विज्ञानार्थभेदोक्त्या प्रत्यगात्मा विज्ञानाति-
रिक्त उक्तः । सम्प्रति विमतं न ज्ञानाभिन्नं याह्यत्वात्स्वप्नयाह्यप्रदि-
न्युक्तमनुदति । स्वप्न इति । अयुक्तं विज्ञानातिरिक्तत्वमर्थस्येति शेषः ।
दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामभिप्रेत्य परिहरति । नाभावादपीति । संय-
हवाक्यं विवृणोति । भवतैवेति । बाह्यार्थवादिभ्यो विशेषोक्तः । तद-
भ्युपगम्येति ।

तथापि कथं दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेत्याशङ्क्याह । स इति । घटा-
दिविज्ञानस्य भावभूतस्याभ्युपगतस्य घटादेर्भावादभावाद्वा विषयादर्शान-
रत्वाद्यस्य कस्यचिद्बाह्यार्थस्योपगमाद्दृष्टान्तस्य साध्यविकलता कुप्रसिद्धे-
त्यर्थः । साध्यमिक्तमतिदेशेन निराकरोति । एतेनेति । ज्ञानत्रेय-
निराकर्तुमशक्यत्ववचनेनेति यावत् । आत्मनो याह्यस्याहमिति प्रत्य-
गात्मनेव याह्यतेति गीर्वाण इति । अतः प्रत्युक्तमिति याह्यस्याहवताया

न्यञ्च घटो जायत इति तदसत् । क्षणान्तरे स एवायं इति
 प्रत्यभिज्ञानात् । सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं कृत्तोल्यितकेशनखा
 शिष्विवेति चेत् । न तत्रापि क्षणिकत्वस्यासिद्धत्वात् । जात्ये
 कत्वाद्वा । कृत्तेषु पुनरुत्थितेषु च केशनखादिषु केशनखत्व-
 जातेरेकत्वात्केशनखत्वप्रत्ययस्तन्निमित्तोऽभ्रान्त एव । न हि
 दृश्यमानलूनोत्थितकेशनखादिषु व्यक्तिनिमित्तः स एवेति
 प्रत्ययो भवति । कस्यचिद्दीर्घकालव्यवहितदृष्टेषु च
 तुल्यपरिमाणेषु तत्कालीनवालादितुल्या इति प्रत्ययो
 भवति न तु त एवेति । घटादिषु पुनर्भवति स एवेति
 प्रत्ययः । तस्मान्न समो दृष्टान्तः । प्रत्यक्षेण हि प्रत्यभिज्ञा-
 यमाने वस्तुनि तदेवेति । न चान्यत्वमनुमातुं युक्तं प्रत्यक्ष-
 विरोधे लिङ्गस्याभासोपपत्तेः । सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तेश्च ।

मिरस्तत्वादित्याह । प्रत्यगात्मेति । क्षणभङ्गवादिनोक्तमनूद्य प्रत्यभिज्ञादि-
 रोधेन निराकरोति । यत्कृत्तमित्यादिना । स्वपक्षेऽपि प्रत्यभिज्ञोपपत्तिं
 शक्यं गृह्यते । सादृश्यादिति । दृष्टान्तं विषयवद्गुणमाह । न तत्रा-
 पीति । तथापि कथं तत्र प्रत्यभिज्ञेत्याशङ्क्याह । जातीति । तद्वि-
 मित्ता तेषु प्रत्यभिज्ञेति शेषः । तदेव प्रपञ्चयति । कृत्ते-
 ष्विति । अभ्रान्त इति छेदः ॥ किमिति जातिनिमित्तं पा धीर्व्यक्ति-
 निमित्तं किं न स्यादत आह । न हीति । ननु सादृश्यवशाद्व्यक्ति-
 मेव विषयीकृत्य प्रत्यभिज्ञानं केशादिषु किं न स्यात्तत्राह । कस्यचि-
 दिति । अभ्रान्तस्येति यावत् । दार्ष्टान्तिकवैषम्यमाह । घटादिष्विति ।
 वैषम्यरूपरुहरति । तस्मादिति । यत्तत्तत्क्षणिकं यथा प्रदीपादि ।
 सत्त्वशासी भावा इत्यनुमानविरोधाद्भ्रान्तं प्रत्यभिज्ञानमित्याशङ्क्याह ।
 प्रत्यक्षेणेति । अनुपपत्त्याहमानप्रत्ययविरोधे क्षणिकत्वाद्गुणान् नोदेत्-

ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् । एकस्य हि वस्तुदर्शिनी वस्तुन्तर-
दर्शने सादृश्यप्रत्ययः स्यात् । न तु वस्तुदर्शिको वस्तुन्तर-
दर्शनाय क्षणान्तरमवतिष्ठते । विज्ञानस्य क्षणिकत्वात्मकव-
स्तुदर्शनेनैव च योपपत्तेः । तेनेदं सदृशमिति हि सादृश्य-
प्रत्ययो भवति । तेनेति दृष्टस्मरणमिदमिति वर्तमानप्रत्य-
यस्तेनेति दृष्टं स्मृत्वा यावदिदमिति वर्तमानं क्षणकाल-
मवतिष्ठेत् । ततः क्षणवादहानिः ।

अथ तेनेत्येवोपक्षीणः स्मार्त्तः प्रत्यय इदमिति चान्य-
एव वर्तमानिकः प्रत्ययः । चीयते ततः सादृश्य-
प्रत्ययानुपपत्तिस्तेनेदं सदृशमिति । अनेकदर्शिन एक-
स्याभावात् । व्यपदेशानुपपत्तिश्च द्रष्टव्यदर्शनेनैवोपक्षया-
विज्ञानस्येदं दृष्टमदोऽद्राक्षमिति व्यपदेशानुपपत्तिर्दृष्ट-

वार्जितविषयत्वस्याप्यनुमित्यङ्गत्वादिति भावः । इतश्च प्रत्यभिज्ञानं साद-
ृश्यनिवक्षनो भ्रमो न भवतीत्याह । सादृश्येति । तदनुपपत्तौ हेतु-
माह । ज्ञानस्येति । तस्य क्षणिकत्वेऽपि किमिति सादृश्यप्रत्ययो न
सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह । एकस्येति । अस्तु तर्हि वस्तुद्वयदर्शित्वमेकस्येति
चेन्नेत्याह । न त्विति । उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति । तेनेत्यादिना ॥

भवतु किन्नावतीति तत्राह ॥ तेनेति ॥ दृष्टमित्यवतिष्ठेत् यदीति
शेषः । क्षणिकत्वहानिपरिहारं शङ्कित्वा परिहरति । अद्येत्यादिना ।
तत्र हेतुनाह । अनेकेति । परपञ्चे दोषान्तरमाह । व्यपदेशेति ॥
तदेव धिष्ठयति । इदमिति । व्यपदेशक्षणेऽनस्य नाविधिं शङ्कित्वा दूष-
यति । अद्येत्यादिना । अन्योद्देशान्यश्च व्यपदेशेत्याशङ्क्य परिहरति । अद्ये-

वतो व्यपदेशक्षणावस्थानात् । अथावतिष्ठेत क्षणवादहानिः । अथादृष्टवतो व्यपदेशः सादृश्यप्रत्ययश्च तदानीं जात्यन्यस्यैव रूपविशेषव्यपदेशस्तत्सादृश्यप्रत्ययश्च सर्वमन्य परम्परेति प्रसज्येत सर्वज्ञशास्त्रप्रणयनादि । न चैतदिष्यते । अकृताभ्यागमकृतविप्रनाशदोषौ तु प्रसिद्धतरौ क्षणवादे । दृष्टव्यपदेशहेतुः पूर्वोत्तरमहित एक एव हि शृङ्खलावत्प्रत्ययौ जायत इति चेत् । तेनेदं सदृशमिति च । न वर्त्तमानातीतयोर्भिन्नकालत्वात्तत्र वर्त्तमानप्रत्यय एकः शृङ्खलावयवस्थानीयोऽतीतश्चापरस्ती प्रत्ययौ भिन्नकालौ तदुभयप्रत्ययविषयस्पृक्चेच्छृङ्खलाप्रत्ययः । ततः क्षणद्वयव्यापित्वादेकस्य विज्ञानस्य पुनः क्षणवादे हानिः । मसतवतादिविशेषानुपपत्तेश्च सर्वसंव्यवहारालापप्रसङ्गः । सर्वस्य च स्वसंवेद्यविज्ञानमात्रत्वे विज्ञानस्य च स्वच्छावबोधवभासमात्र-

त्यादिना ॥ शास्त्रप्रणयनादीत्यादिशब्देन शास्त्रीयं साध्यसाधनादि गृह्यते ॥ क्षणिकत्वपक्षे दूषणान्तरमाह ॥ अकृतेति ॥ व्यपदेशानुपपत्तिरुक्ता समादधानः शङ्कते ॥ दृष्टेति ॥ सादृश्यप्रत्ययश्च शृङ्खलास्थानीयेन प्रत्ययेनैव सेत्स्यतीत्याह ॥ तेनेदमिति ॥ अपसिद्धानप्रसक्त्या प्रत्याचष्टे ॥ नेत्यादिना । तावबोधौ प्रत्ययौ विषयौ तदवगाही चेन्नध्ययर्त्तौ शृङ्खलावयवस्थानीयः प्रत्यय इति यावत् ॥ क्षणानां मिथः सम्बन्धस्तर्हि माभूदिति चेत्तत्राह । समेति ॥ व्यपदेशसादृश्यप्रत्ययानुपपत्तिस्तु स्थितैवेति चकारार्थः । यत्तु विज्ञानस्य दुःखाद्युपश्रुतत्वं तद्वृत्त्यति । सर्वस्य चेति । शुद्धत्वात्तत्संसर्गद्रष्टृभावाच्च न ज्ञानस्य दुःखादिसंज्ञः स्वसंवेद्यवादीकाणदित्यर्थः ॥ ज्ञानस्य शुद्धबोधैकस्याभाव्यमभिद्धं दाडिमाद्विज्ञानविषयः । इत्येवञ्चाश्रयादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥

स्वाभाव्याभ्युपगमात्तद्दर्शिनश्चान्यस्याभावेऽनित्यदुःखगूण्या-
नामात्मत्वाद्यैककल्पनानुपपत्तिः । न च दाडिमादेरिव
विरुद्धानेकांशवत्त्वं विज्ञानस्य सूक्ष्मावभासस्वाभाव्यादिज्ञा-
नस्य । अनित्यदुःखादीनां विज्ञानांशत्वे च सत्यनुभूयमान-
त्वादव्यतिरिक्तविषयत्वप्रसङ्गः । अयानित्यदुःखाद्यात्मैकत्व-
मेव विज्ञानस्य तदा तद्वियोगाद्विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः ॥

संयोगिमलवियोगाद्वि विशुद्धिर्भवति । यथादर्शप्रसृ-
तौनाम् । न तु स्वाभाविकेन धर्मेण कस्यचिद्वियोगो दृष्टः ।
न ह्यग्नेः स्वाभाविकेन प्रकाशेनौष्णेन वा वियोगो दृष्टः ।
यदपि पुष्पगुणानां रक्तत्वादीनां द्रव्यान्तरयोगेन
वियोजनं दृश्यते तत्रापि संयोगपूर्वत्वमनुमीयते । बीज-
भावनया पुष्पफलादीनां गुणान्तरोत्पत्तिर्दर्शनात् । अतो-
विज्ञानस्य विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः । विषयविषय्याभासत्वञ्च

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । अनित्येति ॥ तेषां तद्वर्त्मत्वे सत्यनुभूयमानत्वा-
त्ततोऽतिरिक्तत्वं स्याद्वर्माणां धर्मिभावत्वाभावात्तद्विनाशश्च नाशट-
यांतरत्वादतो यत्तदेवं तज्ज्ञानांशं यथा घटादिभेदं च दुःखादौ-
त्यर्थः । ज्ञानस्य दुःखादिधर्मो न भवति किन्तु स्वरूपमेवेति शङ्काम-
नुभाष्य दोषमाह । अवेत्त्वादिना ॥

अनुपपत्तिर्मेव प्रकटयति । संयोगीत्यादिना ॥ स्वाभाविकस्यापि
वियोगोऽस्ति पुष्परक्तत्वादीनां तद्योपलम्भादित्याशङ्क्याह । यदपीति ।
द्रव्यान्तरशब्देन पुष्पसम्बन्धिगोऽवयवार्कतत्तत्तत्तत्त्वाद्याद्वारम्भका विवक्षिताः ।
विस्तृतं संयोगपूर्वकं विभागवत्त्वान्नेषादिवदित्यनुमानान्न स्वाभाविकस्य सति
वस्तुनि नाशोऽस्तीत्यर्थः ॥ अनुमानानुगुणं प्रत्यक्षं दर्शयति । बीजेति ।
कार्पाशाद्वीजे द्रव्यनिशेषसम्पर्काद्रक्तादिवासनया, पुष्पादीनां रक्तादि-

यन्मलं परिकल्प्यते विज्ञानस्य तदप्यन्यसंसर्गाभावाद्-
नुपपन्नम् । न ह्यविद्यमानेन विद्यमानस्य संसर्गः स्यात् ।
असति चान्यसंसर्गे यो धर्मो यस्य दृष्टः स तत्स्वभावत्वान्न
तेन वियोगमर्हति । यथाग्नेरौष्ण्यं सवितुर्वा प्रभा । तस्मा-
दन्यसंसर्गेण मलिनत्वं तद्विशुद्धिश्च विज्ञानस्येतीयं कल्प-
नान्धपरस्परैव प्रमाणशून्येत्यवगम्यते । यदपि तस्य विज्ञा-
नस्य निर्वाणं पुरुषार्थं कल्पयन्ति तत्रापि फलाश्र-
यानुपपत्तिः । कण्टकविशुद्धस्य हि कण्टकवेधजनितदुःख-
निवृत्तिफलं न तु कण्टकविद्धमरणे तद्दुःखनिवृत्तिफल-
स्याश्रय उपपद्यते । तद्वत्सर्वनिर्वाणेऽसति फलाश्रये
पुरुषार्थकल्पना व्यर्थैव । यस्य पुरुषशब्दवाच्यस्य हि सत्त्व-

गुणोदयोपलब्धात्तत्सयोगिद्रव्यापगमादेव तत्पुष्पादिषु रक्तत्वाद्यपगति-
रित्यर्थः । विशुद्धप्रनुपपत्तिमुपसंहरति । अत इति ॥ कल्पनान्तरस-
न्नद्वय दूषयति । विषयविषयीति । कथं पुनर्ज्ञानस्यान्येन संसर्गाभावस्तस्य
विषयेण संसर्गादित्याशङ्क्याह । न हीति । अथान्यसंसर्गमन्तरेणापि
ज्ञानस्य विषयविषयाभासत्वमलं स्यादिति चेत्तत्राह । असति चेति ।
कल्पनाद्वयमप्रामाणिकमनादेयमित्युपसंहरति । तस्मादिति । कल्पनान्त-
रनुत्थापयति । यदपीति ॥ उपशान्तिर्निर्वाणशब्दार्थः । दूषयति ।
तत्रापीति ॥ फलभावेऽपि फलं स्यादिति चेत्तत्राह । कण्टकेति दार्ष्ट-
ान्तिकं विवृणोति ॥ यस्य हीति ॥ ननु त्वन्मतेऽपि वस्तुनोऽद्वयत्वात्तस्यास-
दस्य केनचिदपि सयोगवियोगयोरयोगात्फलित्वासम्भवे मोक्षासम्भवा-
दित्युक्तमित्याशङ्क्याह । यस्य पुनरिति । यदपि पूर्वं वस्तु वस्तुतः सद्-
मङ्गीक्रियते । तथापि क्रियाकारकफलभेदस्याविद्यामात्रकृतत्वाद्भ्रान्ते
सर्वव्यवहारसम्भवाच्च वास्यमिति भावः । ननु बाह्यार्थादो विज्ञानवा-

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत
इदञ्च परलोकस्थानञ्च सन्ध्यं तृतीयं स्वप्न

संयोगवियोगाभ्याम् । न हि तद्वर्तते सति तैरेव संयोगो-
वियोगी वा युक्तः ॥ ८ ॥

ननु नस्तोऽस्योभौ लोकौ यौ जन्ममरणाभ्यामनुक्रमेण
सञ्चरति स्वप्नजागरिते इव । स्वप्नजागरिते तु प्रत्यक्षमव-
गम्यते न त्विहलोक परलोकौ केनचिज्जमाणेन । तस्मादेते
एव स्वप्नजागरिते इहलोकपरलोकाविति । उच्यते ।
तस्यैतस्य पुरुषस्य वै द्वे एव स्थाने भवतो न तृतीयं चतुर्थं
वा । के ते इदं च यत्प्रतिपन्नं वर्तमानं जन्मशरीरेन्द्रिय-
विषयवेदनाविशिष्टं स्थानं प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानम् । परलोक
एव स्थानं परलोकस्थानम् । तच्च शरीरादिवियोगोत्तर-
कालानुभाव्यम् । ननु ॥ तेषां परलोकस्तथा च सति द्वे

न हीति ॥ स्वाभाविकस्य हि धर्मस्य सति स्वभावे कृतः संयोगवियोगौ
वज्रगौणप्रादिष्वदर्शनात्कार्यकरणयोश्च संयोगविभागवशादस्वाभाविकत्वे
निश्चिन्नात्मनस्तदन्यत्त्वमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तस्मैत्यादिवाक्यस्य व्यावर्त्याशङ्कामाह । नन्विति ॥ अवस्थाद्वयवज्रलोकद्व-
यसिद्धिरित्याशङ्क्याह । स्वप्नेति ॥ कथं तर्हि लोकद्वयप्रसिद्धिरत आह ।
तस्मादिति ॥ ततोत्तरत्वेनोत्तरवाक्यस्य व्याकरोति । उच्यत इति ।
स्थानद्वयप्रसिद्धयोतनार्थो वै शब्दः । अवधारणं विष्टणोति । नेति ॥
वेदना सुखदुःखादिलक्षणा आगमस्य परलोकसाधकत्वमभिप्रेत्याह । तच्चेति ।
अवधारणमाक्षिपति नन्विति । तस्य स्थानान्तरत्वं दूषयति । नेति । स्वास्य

स्थानं तस्मिन्मध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने
पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च ।

एवेत्यवधारणमुक्तम् । न । कथं तर्हि । तत्रां तत् । इह लो-
कपरलोकयोः सन्धिलक्ष्मिन्भवं संप्रत्ययचतुर्थीय तत्स्वप्न-
स्थानम् । तेन स्थानद्विधावधारणम् । न हि ग्रामयोः स-
न्धित्वेव ग्रामावपेक्ष्य तृतीयत्वपरिगणनत्वमर्हति । कथं
तर्हि पुनस्तस्य परलोकस्थानस्यास्तित्वमवगम्यते यदपेक्ष्य
स्वप्नस्थानं सन्ध्रं भवेत् । यस्तस्मिन्तस्यै स्वप्नस्थाने तिष्ठन्
भवत् वर्तमान एते उभे स्थाने पश्यति । के ते उभे । इदञ्च
परलोकस्थानं च । तस्मात्ततः स्वप्नजागरितव्यतिरेकेणोभौ
स्वप्नो बोधिया समानः सन्ननुत्तरति जन्मनरणमन्ता-
नपन्नन्धेन । कथं पुनः स्वप्ने स्थित सन्नुभौ लोको पश्यति
किराणयं केन विधिनेत्युच्यते ।

नोऽप्यतिरिक्तं स्थानत्वाभावे कथं तृतीयवत्प्रतिरित्याह । गच्छति ॥
 यथा स यत्राक्ष स्थानान्तरत्वमित्युत्तरमाह । सन्ध्या तदिति ॥ सन्ध्यात्वं
 व्युत्पादयति । इत्येति । वनत्वप्रस्थान इतीयं सन्ध्या तदिति लोका-
 परतोऽप्यो सन्ध्यामिति गच्छति ॥ अथ सन्ध्यात्वं फलितमाह । तेनेति ।
 मरणप्रत्ययवत्त्वा स्थानान्तरत्वमेव सन्ध्या किं न स्थित्याद्वयं प्रथम-
 तन्मन्वागच्छतिरोधात्वेवमित्याह । न हीति । परलोकात्तत्वे प्रमाणा-
 न्तरनिष्ठाया इति । कथमिति । इत्यत्रं प्रमाणवत्तुत्तरमाह ।
 गच्छ इत्यादिना ॥ सन्ध्यात्वं परलोकात्तत्वे प्रमाणमित्युक्तं तदेवोत्तर-
 मात्रेण स्फुटयितुं इत्येति । गच्छति ॥ कथं गच्छतिमेव प्रवदयति ॥
 गच्छति इत्यादिना ॥ उत्तरमात्रमुत्तरत्वेनेत्यापयति । उच्यते इति ॥

अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमा-
क्रमसाम्याभयान् पाप्मन आनन्दाश्च पश्यति ।

अथ कथं पश्यतीति । शृणु । यथाक्रम आक्रामत्यनेन-
त्याक्रम आश्रयोऽवष्टम्भ इत्यर्थो यादृश आक्रमोऽस्य सोऽयं
यथाक्रमः । अयं पुरुषः परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये
निमित्ते यथाक्रमो भवति यादृशेन परलोकप्रतिपत्ति-
साधनेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणेन युक्तो भवतीत्यर्थः ।
तमाक्रमं परलोकस्थानायोन्मुखीभूतं प्राप्ताद्गुरीभावमिव
बीजं तमाक्रमसाम्यावष्टम्भायित्योभयान्पश्यति बहुव-
चनं धर्माधर्मकलानेकत्वादुभयप्रकारानित्यर्थः । कांस्तान्
पाप्मनं पापफलानि । न तु पुनः साक्षादेव पाप्मनां दर्शनं
सम्भवति तस्मात्पापफलानि दुःखानीत्यर्थः । आनन्दाश्च

तत्राथशब्दसुक्तप्रश्नार्थतया व्याकरोति । अथेति ॥ उत्तरभागोत्तर-
त्वेन व्याचष्टे । शृण्विति ॥ यदुक्तं किमाश्रय इति तत्राह । यथाक्रम
इति ॥ यदुक्तं केन विधिनेति तत्राह । तमाक्राममिति ॥ पाप्मनशब्दस्य
यथार्थत्वे सम्भवति किमिति फलविषयत्वं तत्राह ॥ नत्विति । साक्षादा-
गमादृते प्रत्यक्षेणेति यावत् । पाप्मनामेव साक्षाद्दर्शनासम्भवस्तत्त्वव्यर्थः ।
कथं पुनराद्ये वयसि पाप्मनामानन्दानाञ्च स्वप्ने दर्शनं तत्राह । जन्मा-
न्तरेति ॥ यद्यपि मध्यमेव वयसि करणपाटवादौहिकवासनया स्वप्ने
दृश्यते तथापि कथमन्तिमे वयसि स्वप्नदर्शनं तत्राह । यानि चेति । फ-
लानां क्षुद्रत्वमत्र लेशतो सुक्तत्वम् । यानीत्युपक्रमात्तानीत्युपसङ्गप्राव-
व्यम् । दौहिकवासनावशादौहिकानामेव पाप्मनामानन्दानाञ्च स्वप्ने
दर्शनसम्भवाच्च स्वप्नप्रत्यक्षं परलोकसाधकमिति शङ्कते । तत्कथमिति ॥
परिहरति । उच्यते इति ॥ यद्यपि स्वप्ने मनुष्याणामिन्द्रादिभावोऽप्यु-

धर्मफलानि सुखानीत्येतत्ताउभयान् पाप्मन आनन्दं च
 पश्यति जन्मान्तरदृष्टवासनामयान् । यानि च प्रतिपत्त-
 व्यजन्मविषयाणि क्षुद्रधर्माधर्मफलानि धर्माधर्मप्रयुक्तो-
 देवतानुग्रहाद्वा पश्यति । तत्कथमदगम्यते परलोकस्थान-
 भावि तत्पाप्मानं दर्शनं स्वप्न इत्युच्यते । यस्मादिह जन्मन्व
 ननुभाव्यमपि पश्यति बहु । न च स्वप्नी नास्मापूर्वं दर्श-
 नम् । पूर्वदृष्टस्मृतिर्हि स्वप्नः प्रायेण । तेन स्वप्नजागरित-
 स्थानव्यतिरेकेण स्त उभौ लोकौ । यदुक्तमादित्यादि बाह्य
 ज्योतिषामभावेऽयं कार्यकरणसङ्घातः पुरुषो येन ज्योतिषा
 व्यतिरिक्तेनात्मना ज्योतिषा व्यवहरतीत्युक्तम् । तदेव नास्ति
 यदादित्यादि ज्योतिषामभावगमनम् । यत्रेदं विविक्तं
 स्वयं ज्योतिरूपलभ्ये त ॥

भूतोऽपि भाति । तथापि तदपूर्वमेव दर्शनमित्याशङ्क्याह । न चेति ।
 स्वप्नधिया भाविजन्मभाविनोऽपि स्वप्ने दर्शनात्प्रायेणेत्युक्तम् । न च तद-
 पूर्वदर्शनमपि सम्यग्ज्ञानमुत्थानप्रत्ययवाधात् । न चैवं स्वप्नधिया भावि-
 जन्मासिद्धिर्दृष्ट्या ज्ञानसर्वाङ्गीकारादिति भावः । प्रमाणफलमुपसंहरति ।
 तेनेति ॥ स यत्वेत्यादिवाक्यस्य व्यवहितेन सम्बन्धेन वक्तुं वृत्तमनूयादि-
 पति । यदित्यादिना ॥ बाह्यज्योतिरभावे सत्ययं पुरुषः कार्यकरण-
 मृतातो देन सङ्घातातिरिक्तेनात्मज्योतिषा गमनादि निर्वर्त्तयति । तदा-
 त्मज्योतिरस्तीति ॥ यदुक्तमित्यनुवादार्थः । विशिष्टस्यानाभाव वक्तुं विशे-
 षण्णभावं तावद्दर्शयति । तदेवेति ॥ यदित्यादिज्योतिरभावविशिष्टस्यान-
 उक्तत्वेत्युक्तम् । तदेव स्थानं नास्ति विशेषणभावादिति शेषः ।

स यत्न प्रखपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्राय-
पाहाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन आसा

येन सर्वदैवायं कार्यकरणसङ्घातः संसृष्ट एवोपल-
भ्यते । तस्मादसत्समोऽसन्नैव वा स्वेन विविक्तस्रभागेन
ज्योतीरूपेणास्तीति । अथ क्वचिद्विविक्तः स्वेन ज्योतीरूपेणो
पलभ्यते । बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकससर्गशून्यः । ततो
यथोक्तं सर्वं भविष्यतीत्येतदर्थमाह । स यः प्रकृत आत्मा
यस्मिन् काले प्रखपिति प्रकर्षेण स्थापयनुभवति ।
तद किमुपादानः केन विधिना खपिति सन्ध्रं स्थानं
प्रतिपद्यत इत्यचने । दृष्टस्य लोकस्य जागरितलक्षणस्य
सर्वावतः सर्वभवतीति सर्वावान् । नायं लोकः कार्यकरण-
सङ्घातो विषयवेदनासंयुक्तः । सर्वावत्वमस्य व्याख्यातसन्न-
चयप्रकरणे । अथोऽयं वा आत्मैत्यादिना । सर्वा वा भूत-
भौतिकमात्रा अस्य ससर्गकारणभूता विद्यन्ते इति सर्वा
वान् सर्ववानेव सर्वावांस्तस्य सर्वावतो मात्रात्मिकदेशमवय-

यथोक्तस्यानाभावे हेतुमाह । येनेति ॥ संसृष्टो वाह्यैर्ज्योतिर्भिर-
रिति शेषः ॥ व्यवहारभूमौ बाह्यज्योतिरभावाभावे फलितमाह । तस्मा-
दिति ॥ उत्तरग्रन्थसुत्तरत्वेनावतारयति । अथेत्यादिना ॥ यथोक्तं सर्व-
व्यतिरिक्तत्वं स्वयं ज्योतिर्दमित्यादि । आह स्वप्नं प्रकृतौतीति यावत् ।
उपादानशब्दः परिग्रहविषयः । कथमस्य सर्वावत्त्वं तदाह ॥ सर्वावत्त्व-
मिति ॥ ससर्गकारणभूता सहाध्यात्मादिविभागेनेति शेषः । किमुपादान-
नमित्यस्योत्तरमुक्त्वा केन विधिनेत्यस्योत्तरमाह । स्वयमित्यादिना । स्वेन

स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्यो-
तिर्भवति ॥ ८ ॥

वमपादायापच्छिद्यादाय गृहीत्वा दृष्टजन्मवासनावासितः
सन्नित्यर्थः । स्वयमात्मनैव विहृत्य देहं पातयित्वा निःस-
म्बोधमापाद्य जागरिते ह्यादित्यादीनां चक्षुरादिष्वनुग्रही
देहव्यवहारार्थः । देहव्यवहारस्यात्मनो धर्माधर्मफलो
पभोगप्रयुक्तः । धर्माधर्मफलोपभोगोपरमणमस्मिन्देहे
आत्मकर्मोपरमकृतमित्यात्मास्य विहन्तेत्युच्यते । स्वयं
निर्माय निर्माणं कृत्वा वासनामयं स्वप्नदेहं मायाम-
यमिव निर्माणमपि तत्कर्मोपेक्षत्वात्स्वयं कर्तृकमुच्यते ।
स्वेनात्मीयेन भासामात्रीपादानलक्षणेन । भासा दीप्त्या
प्रकाशेन सर्ववासनात्मकेनान्तःकरणवृत्तिप्रकाशेनेत्यर्थः ।

सा हि तत्र विषयभूता सर्ववासनामयी प्रकाशते ।
सा तत्र स्वयं भा उच्यते । तेन स्वेन भासाविषयभूतेन स्वेन

आपाद्य प्रस्वपित्यनुचरत्वसम्बन्धः । कथं पुनरात्मनो देहविहृतृत्वं
जाग्रद्वैतकर्मफलोपभोगोपरमणाद्वि स विहृत्यते तत्राह । जागरिते
हीत्यादिना ॥ निर्माणविषयं दर्शयति । वासनामयमिति । यथा मा-
यावी मायामयं देहं निर्मिमीते तद्वदित्याह । मायामयमिवेति ॥ कथं
पुनरात्मनो यथोक्तं देहनिर्माणकर्तृत्वं कर्मकृतत्वात्तन्निर्माणहेत्याह ।
निर्माणमपीति ॥ स्वेन भासेत्यत्रेत्यभावे तृतीया । करणे तृतीया व्याव-
र्त्तयति । सा हीति ॥

तदेति स्वप्नोक्तिः । यथोक्तान्तःकरणवृत्तेर्विषयत्वेन प्रकाशमान-
त्वेऽपि स्वभासो भवति वृत्तत्वमित्याह । सा तत्रेति ॥ स्वेन

च ज्योतिषा तद्विषयिणा विविक्तविशेषणानुसृष्टम् स्वभावेन
 तद्भारूप वासनात्मकं विषयीकुर्वन् प्रस्त्रपिति । यदेवं
 वर्त्तनं तत्प्रस्त्रपितौत्युच्यते । अत्रैतन्व्यामवस्थायामेत-
 स्मिन् काले यं पुरुष आत्मा स्वयमेव विविक्तज्योतिर्भवति
 दाह्याध्यात्मिकभूतभीतिकसंसर्गरहितं ज्योतिर्भवति ।
 नन्वस्य लोकस्य मात्रीपादानं कृतम् । कथं तस्मिन् मत्त-
 त्वायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीत्युच्यते । नैष दोषो विषय-
 भूतमेव हि तत् । तेनैव चात्मायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्दग्धयितुं
 शक्यः । न त्वनया सति विषये कस्मिञ्चित्तु पुनः काल इव ।
 यदा पुनः सा भाः वासनात्मिका विषयभूतोपलभ्यमाना-
 भवति तदासिः कीटादिव निप्लुष्टः सर्वसंसर्गरहितं चक्षु-
 रादिकार्यकरणव्यावृत्तस्वरूपमनुसृष्टात्मज्योतिः स्वेन

ज्योतेति कर्त्तरि तृतीया । स्वगतोऽस्मात्प्रियः । कोऽयं प्रचापो
 नाम तत्राह । यदेवमिति ॥ विविक्तविशेषणं विदुषोति । वाक्तेति ।
 स्वप्ने स्वयं ज्योतिरात्मेत्युक्तमाक्षिपति । नन्वस्येति ॥ यासनात्मिकस्य
 मनोवृत्तिरूपस्य विषयतया विष्यत्वाभावादविरुद्धमात्मनः स्वप्ने स्वयं
 ज्योतिर्भवति समाधत्ते । नैष दोष इति ॥ कृतो वासनोपादानस्य विषय-
 त्वमित्याशङ्क्य स्वयं ज्योतिर्भवति तन्मार्ग्यादित्याह । तेनेति ॥ माता-
 दानस्य विषयत्वेनेति भावत् । तदेव व्यतिरेकस्वेनाह । नत्विति ।
 यथा सुषुप्तिकाले व्यक्तस्य विषयस्याभावे स्वयं ज्योतिरात्मा दर्शयितुं
 न शक्यते यथा स्वप्नेऽपि ॥ तस्मात्तत्र स्वयं ज्योतिर्भवत्या मातादा-
 नस्य विषयत्वं प्रकाशितमित्यर्थः । नन्वतु स्वप्ने वासनादानस्य विषयत्वं
 तथापि कथं स्वयं ज्योतिरात्मा शक्यते विविच्य दर्शयितुमित्याशङ्क्याह ।
 यदा पुनरिति । अत्रास्यद्वयभासं वासनात्मकमन्तराण्यमिति शेषः ॥

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्यानो भवन्त्यथ
रथान् रथयोगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः
प्रमुदो भवत्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र

रूपेणावभासयद्गृह्यते । तेनात्रायं पुरुषः स्वयं ज्योति-
र्भवतीति सिद्धम् ॥ ८ ॥

नन्वत्र कथं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्येन जागरित इव
आह्वयग्राहकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारो दृश्यते । चक्षुरा-
द्यनुग्राहकाद्यादित्याद्या लोकास्तथैव दृश्यन्ते यथा जाग-
रिते । तत्र कथं विशेषोऽवधारणं क्रियते । अत्रायं पुरुषः
स्वयं ज्योतिर्भवतीत्युच्यते वैलक्षण्यात् स्वप्नदर्शनस्य । जाग-
रिते होन्द्रियबुद्धिमन आलोकादिव्यापारसङ्कीर्णमात्म-
न्योतिः । इहतु सप्न इन्द्रियाभावाच्चक्षुरनुग्राहकादि-
त्याद्यालोकाभावाच्च विविक्तं केवलं भवति । तस्माद्वि-
लक्षणम् । ननु तथैव विषया उपलभ्यन्ते स्वप्नेऽपि । यथा
जागरिते तत्र कथमिन्द्रियाभावाद्वैलक्षण्यमुच्यत इति ।

संप्राप्तस्यायामातनोऽवभासकान्तराभावे फलितमाह । तेनेति ॥ ८ ॥

यदुक्तं स्वप्ने स्वयं ज्योतिरात्मेति तत्प्रकारान्तरेणानुपपत्ति । न-
न्विति ॥ अत्रस्याह्वये विशेषाभावात्कृतं चोद्यं दृश्यति । उच्यते इति ।
वैलक्षण्यं स्फुटयति । जागरिते हीति । मनसु स्वप्ने मद्यपि विषयस्यात्र
स्वयं ज्योतिर्विषयातीति भावः ॥ उक्तं वैलक्षण्यं प्रतीतिमाश्रित्याचि-
यति । नन्विति न तत्रेत्यादिवाक्यं व्यापुर्वचुत्तरमाह । शृण्विति । प्रतीति-
पश्यति ॥ अत्र चेति । रथादि स्मृतिमाश्रियति । कथं पुनरिति । याम-

वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्ताः
पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्ता ॥ १० ॥

शृणु । न तत्र विषयाः स्वप्ने रथादिलक्षणाः । तत्र न
रथयोगा रथे योजान्त इति रथयोगा अग्रादयस्तत्र न
विद्यन्ते । न च पश्यान् रथमार्गा भवन्ति । अथ न रथान्
रथयोगान् पश्य च सृजते स्वयम् । कथं पुनः सृजते रथादि-
सावनानां वृक्षादीनामभावे । न नूतनमस्य लोकस्य सर्वावती
मात्रामपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्मायेत्यन्तःकरण-
वृत्तिरस्य लोकस्य वासनामात्रा तामपादाय रथादि-
वासनारूपान्तःकरणवृत्तिरुदुपलब्धिनिमित्तेन कर्मणा
चोद्यमाना दृश्यत्वेन व्यवतिष्ठते तदुच्यते । स्वयं निर्मा-
येति । तदेवाह रथादीन् सृजत इति । ननु तत्र
करणं वा करणानुपाहकाणि वादित्यादिजगतींषि तदेवं-
भास्या वा रथादयो विषया विद्यन्ते तदासनामावन्तु
केवलं तदुपलब्धिकर्मनिमित्तचोदितोद्भूतान्तःकरणवृत्त्या-

नामवीर्यवृत्तिहेतु उत्तरमाह । उच्यते इति ॥ तदुपलब्धिनिमित्तेनेत्यत्र
तच्छब्देन वासनारूपता मनोवृत्तिरेवोक्ता । उक्तमेव, प्रपञ्चयति ।
नवित्यादिना ॥ तदुपलब्धिर्मानोपलब्धिस्तत्र यत्कर्मनिमित्तं तेन
चोदिततया योद्भूतान्तःकरणवृत्तिग्राहकावस्था तदाश्रयं तदात्मकं
तदासनारूपं दृश्यत इति योजना ॥ तत्र हि कथमात्मज्योतिः स्वप्ने
केवलं सिध्यति तत्राह । तदस्येति ॥ तथा योयादसिर्विविक्तो भवति
तथा दृश्यायाः बुद्धेर्विविक्तमात्मज्योतिरिति कैवल्यं साधयति ।
असिरिवेति ॥ तथा रथाद्यभाषयति । यावत् ॥ दृश्यान्विव

अयं दृश्यते । तद्यस्य ज्योतिषो दृश्यन्ते लुप्तदृशस्तदात्म-
ज्योतिरत्र केवलमसिरिव कोशाद्विक्तम् । तथा न तत्रा-
नन्दाः सुखविशेषाः मुदो हर्षाः पुत्रादिलाभनिमित्ताः
प्रमुदस्त एव प्रकर्षोपेताः ॥

अथ चानन्दादीन् सृजते । तथा न तत्र वैशान्ताः
पल्लवाः पुष्करिण्यस्तङ्गाः स्रवत्योन्मद्यो भवन्ति । अथ
वैशान्तादीन् सृजते वासनामात्ररूपान् । यस्मात् स हि
कर्त्ता । तद्वासनाययचित्तवृत्त्युद्भवनिमित्तकर्म हेतुत्वेनेत्य-
वोचाम तस्य कर्तृत्वं न तु साक्षादेव तत्र क्रिया सम्भवति
तत्र साधनाभावात् । न हि कारकमन्तरेण क्रिया सम्भ-
वति । न च तत्र हस्तपादादीनि क्रियाकारकाणि सम्भ-
वन्ति । यत्र तु तानि विद्यन्ते जागरिते तत्रात्मज्योतिरव-
भासितैः कार्यकरणैर्यथादिवासनाश्रयान्तःकरणवृत्त्युद्भवि-
मित्तं कर्म निर्वर्त्यते तेनोच्यते स हि कर्त्तेति । तदुक्तमा-

विशिष्यन् इति विशेषः सुखसामान्यानीत्यर्थः ॥ तद्येत्यानन्दाद्यभावो
दृष्टान्तः । अस्तीयांसि सरांसि पल्लवाण्युद्देनोच्यते । स हि कर्त्तेत्यत्र
हि वन्दो यः स्यादित्युक्तस्तस्मात्सृजतीति शेषः ॥

कृतोऽस्य कर्त्तृत्वं सहकार्यभावादित्याशङ्क्याह । तद्वासनेति ॥ तच्छ-
ब्देन वैशान्तादिप्रवृत्तम् । तदीयवासनाधारचित्तपरिणामस्ते नोद्भवति
यस्मात् तस्य सृष्ट्यमाननिदानत्वेनेति यावत् ॥ मुख्यं कर्त्तृत्वं वारयति ।
नत्विति । तस्तेति स्वप्नोक्तिः । साधनाभावेऽपि स्वप्ने क्रिया किं न
कादित्याशङ्क्याह । न हीति । तर्हि स्वप्ने कान्यपि भविष्यन्ति नेत्याह । न
चेति तर्हि पूर्वोक्तमपि कर्त्तृत्वं कथमिति चेत्तत्राह । यत्त्विति ॥ उक्ते-
र्येवात्रोपक्रममनुवृत्त्ययति । तदुक्तमिति ॥ उपक्रमे मुख्यं कर्त्तृत्वं दृष्ट-

तदेते श्लोका भवन्ति । स्वप्नेन शरीरमभि
प्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्रमादाय

त्मनैवायं ज्योतिषास्ते पत्ययते कर्म कुरुत इति । तत्रापि
न परमार्थतः स्वतः कर्तृत्वं चैतन्यज्योतिषावभासकत्व-
व्यतिरेकेण । यच्चैतन्यात्मज्योतिषान्तःकरणद्वारेणावभास-
यति । कार्यकरणानि तदवभासितानि कर्मसु व्याप्रियन्ते
कार्यकरणानि । तत्र कर्तृत्वमुपचर्यत आत्मनः । तदुक्तं
ध्यायतीव लेलायतीवेति तदेवानूद्यते स हि कर्त्तेतीह
हेत्वर्थम् ॥ १० ॥

तदेतस्मिन्नुक्तेऽर्थे एते श्लोका मन्त्रा भवन्ति । स्वप्नेन
स्वप्नभावेन शरीरं शरीरमभिप्रहृत्य निश्चेष्टमापाद्या-
सुप्तः स्वयमलुप्तदृगादिशक्तिस्वाभाव्यान् सुप्तावासनाकारो-
द्भूतानन्तःकरणदृष्ट्याश्रयान् बाह्याध्यात्मिकान् सर्वानेव
भावान् स्वेन रूपेण प्रत्यस्तमितान् सुप्तानभिचाकशीत्य-

लौपचारिकमिति विशेषमाशङ्क्याह । तत्रापीति ॥ परमार्थतश्चैतन्यज्यो-
तिषो व्यापारवदुपाध्यवभासकत्वव्यतिरेकेण स्वतो न कर्तृत्वं वाक्योपक्र-
मेऽपि विवक्षितमित्यर्थः ॥ आत्मनो वाक्योपक्रमे कर्तृत्वमौपचारिक-
मित्युपसंहरति । यदिति ॥ स हि कर्त्तेत्यौपचारिकं कर्तृत्वमित्युच्यते
चेत्तस्य ध्यायतीवेत्यादिनोक्तत्वात्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह । तदुक्तमिति ॥
अनुवादे प्रयोजनमाह । हेत्वर्थमिति ॥ स्वप्ने रथादिदृष्टाविति शेषः ॥ १० ॥

तदेते श्लोका भवन्तीत्यतः प्रतीकं स्पष्टीत्वा व्याचष्टे । एते इति ।
उक्तोऽर्थः स्वयं ज्योतिषादि । शरीरमिति स्वार्थे दृष्टिः । स्वयमलुप्तत्वे
हेतुमाह । अनुप्तेति ॥ व्याख्येयं पदमादाय व्याचष्टे । सुप्तानि-

पुनरेति स्थानं हिरण्यमयः पुरुष एकहस्तः
 ॥ ११ ॥ प्राणेन रक्षन्वरं कुलायं वहिष्कु-
 लायादमृतश्चरित्वा । स ईयतेऽमृतो यत्र कामं
 हिरण्यमयः पुरुष एकहस्तः ॥ १२ ॥ स्वप्नान्त

लुप्तयाऽऽत्मदृष्ट्या पश्यत्यवभासयतीत्यर्थः । शुक्रं शुद्धं
 ज्योतिषादिन्द्रियमात्रारूपमादाय गृहीत्वा पुनः कर्मणा
 जागरितस्थानमेत्यागच्छति हिरण्यमयो हिरण्यमय इव
 चैतन्यज्योतिःस्वभावः पौरुषः पुरुष एकहस्तः एक एव हस्ती-
 त्येकहस्तः । एको जाग्रत्स्वप्ने हलोकपरलोकादीन् गच्छती-
 त्येकहस्तः ॥ ११ ॥ तथा प्राणेन पञ्चवृत्तिना रक्षन् परिपा-
 लयन्नन्यथा मृतभ्रान्तिः स्यादवरं निरुद्धमनेकाग्रदि-
 मङ्गातत्वादत्यन्तबोभत्सं कुलायं नीढं शरीरं स्वयं तु
 वहिस्तस्मात्कुलायाश्चरित्वा । यद्यपि शरीरस्य एव स्वप्नं
 पश्यति तथापि तत्सम्बन्धाभावान्तत्स्य इवाकाशो वहि-
 चरित्वेत्युच्यते । अमृतं स्वयममरणधर्मा ईयते गच्छति ।
 यत्र कामं यत्र यत्र कामो विषयेषूद्भूतवृत्तिर्भवति तं तं
 कामं वासनारूपेणोद्भूतं गच्छति ॥ १२ ॥ किञ्च स्वप्नान्ते

त्यादिना ॥ उक्तमनूद्य पदान्तरमवतार्य व्याकरोति । सुप्नानभिचाक-
 शीतीति ॥ तथाशब्दः स्वप्नगतविशेषमनुष्येयार्थः । किमिति स्वप्ने प्रा-
 णेन शरीरमात्मा पालयति तत्राह । अन्यथेति ॥ वहिश्चरित्वेत्युक्तं
 शरीरस्य स्वप्नोपलम्भादित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ तत्सम्बन्धाभावा-
 दहिश्चरित्वेत्युच्यते इति सम्बन्धः ॥ देहस्यैव तदवस्थे रक्षणमाह ।

उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते वहूनि ।
उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जज्ञदुतेवापि
भयानि पश्यन् ॥ १३ ॥

आराममस्य पश्यन्ति न त पश्यति कश्चनेति ।
तन्नायतं हुवोधयेदित्याः ॥

स्वप्नस्थाने उच्चावचसुखं देवादिभावमवचं तिर्यगादि-
भावं निवृष्टं तदुच्चावचमीयमानो गम्यमानः प्राप्नोति वदू-
पाणि देवो द्योतनावान् कुरुते निवर्त्तयतीति वामनारू-
पाणि बहून्यसहस्रेयानि । उत इव अपि स्त्रीभिः सह मोद-
मानं इव जज्ञदिव हसन्निव वयस्यैः । उत इव अपि भयानि
विनेत्येभ्य इति भयानि सिंहव्याघ्रादीनि पश्यन्निव ॥ १३ ॥
आराममारा मणमाक्रीडामनेन निर्मितां वामनारूपा-
मस्यात्मानः पश्यन्ति सर्वे जनाः । ग्रामं नगरं म्वियमन्त्रा-
यमित्यादिवासनानि निर्मितमाक्रीडनरूपं न तं पश्यति ।
तं न पश्यति कश्चन । कष्टश्चो वर्त्ततेऽत्यन्तविविक्तं दृष्टि-
गोचरमापन्नमप्यही भाग्यहीनता लोकस्य यच्चैक्यदर्शनम-
प्यात्मानं तं न पश्यति । लोकं प्रत्यनुक्रोशं दर्शयति श्रुतिः ।

तत्स्य इति ॥ स्वप्नस्थं विशेषान्तरमाह । निर्द्वैति ॥ उच्चावचं वि-
प्रीकृत्य तेन तेनात्मना ज्ञेयं स्वयं गम्यमान इति यावत् ॥ १११२ ॥ १३
आरामं विष्टुतीति । ग्राममित्यादिना ॥ न तस्मिन्नादेनात्य-
जाह । कष्टमिति ॥ दृष्टिगोचरापन्नमपि न पश्यतीति स्वप्नस्थं । कष्ट-
मित्यादिनोक्तं प्रपञ्चयति । अहो इति ॥ लोकोनां ताल्यमुपसंहरति ।
आत्मनेति । वाक्यान्तरमादाय ताल्यमुपसंहरति । पूर्वमन्तरं वि व्याकरेति ।

दुर्भिषज्यं हासौ भवति यमेष न प्रतिपद्यते ।

अत्यन्तविविक्तः स्वयं ज्योतिरात्मा स्वप्ने भवतीत्यभिप्रायः ।
तं नायतं बोधयेदित्याहुः । प्रसिद्धिरपि लोके विद्यते
स्वप्न आत्मज्योतिषो व्यतिरिक्तत्वम् । कासौ । तमात्मानं
सुप्तमायतं सहसा भृशं न बोधयेदित्याहुरेवं कथयन्ति
चिकित्सकादयो जना लोके । नूनं ते पश्यन्ति जाग्रदेहादि-
न्द्रियद्वारतोऽपसृत्य केवलो वह्निर्वर्त्तत इति यत आहुः ।

तं नायतं बोधयेदिति । तत्र च दोषं पश्यन्ति । भृशं
ह्यसौ बोध्यमानः । तानौन्द्रियद्वाराणि सहसा प्रतिबोध्य-
मानो न प्रतिपद्यत इति । तदेतदाह दुर्भिषज्यं हासौ
भवति यमेष न प्रतिपद्यत इति । तमिन्द्रियद्वारदेशं यस्मा
द्देशाच्छ्रुत्वा मादायापसृतस्तमिन्द्रियदेशमेष आत्मा पुनरे-
प्रतिपद्यते । कदाचिद्व्यत्यासेनेन्द्रियमात्राः प्रवेशयति । तत

तस्मैत्यादिना ॥ 'तेषामभिप्रायमाह । नूनमिति ॥ इन्द्रियाण्येव द्वा-
रान्येतौन्द्रियद्वारो जाग्रदेहस्तस्मादिति यावत् ॥

तथापि सहसासौ बोध्यता का हानिरित्याशङ्क्याह । तत्रेति ।
एवञ्च बोध्यमानत्वं 'सप्तम्यर्थः' । किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह । नानरसाद्यम-
वतार्थं व्याचष्टे । तदेतदाहत्यादिना ॥ पुनरप्रतिपत्तौ दोषप्रसङ्गं दर्श-
यति । कदाचिदिति ॥ व्यत्यासप्रवेशस्य कार्यं दर्शयन्तुर्भिषज्यमित्यादि
व्याचष्टे । तत इति ॥ उक्तां प्रसिद्धिसुपसंहरति । तस्मादिति । एवम-
नूय मतान्तरमुत्थापयति । स्यो भूत्यादिना । इति शब्दो यथा-
दर्थे ॥ तदेतद्वान्तर स्पष्टयति । नेत्यादिना ॥ उक्तमिन्द्रियमन्तरं

अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि
ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः

आन्ध्रवाधिर्यादिदोषप्राप्ती दुर्भिषज्जगं दुःखभिषक्कर्मता
हास्मै देहाय भवति दुःखेन चिकित्सनीयोऽसौ देही भव-
तीत्यर्थः । तस्मात्प्रसिद्धापि स्वप्ने स्वयं जगोतिद्वयस्य गम्यते ।
स्वप्नो भूत्वातिक्रान्तो मृत्योरूपाणीति । तस्मात् स्वप्ने
स्वयं जगोतिरात्मा अथो अपि खल्वन्य आहुर्जागरितदेश
एवास्यैष यः स्वप्नः । न सन्ध्रं स्थानान्तरमिहलोकपर-
लोकाभ्यां व्यतिरिक्तम् । किं तर्हि इहलोक एव जागरि-
तदेशः । यद्येवं किञ्चातः शृण्वतो यद्वति यदा जागरित-
देश एवायं स्वप्नस्तदायमात्मा कार्यकरणेभ्यो न व्यावृत्तस्ते-
र्मिथ्यीभूतः । अतो न स्वयं जगोतिरात्मेत्यतः स्वयं जगोति
द्वबाधनायान्य आहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति । तत्र
च हेतुमाचक्षते । जागरितदेशत्वे यानि हि यस्मादन्ध्या-

पृच्छति । यद्येवमिति ॥ स्वप्नो जागरितदेश इत्येषं यदीदमतश्च कि
स्यादिति प्रश्नार्थः ॥ फलं प्रतिज्ञाय प्रकटयति । शृण्विति ॥ मतान्तरो-
पन्यासस्य स्वमतविरोधित्वमाह । इत्यत इति ॥ स्वप्नस्य जाग्रद्देशत्वं
दूषयति । तदसदिति ॥ तस्य जाग्रद्देशत्वाभावे फलितमाह । तस्मा-
दिति ॥ स्वप्ने बाह्यज्योतिषः सम्भजो नास्तीत्यत्र प्रमाणमाह । तदुक्त-
मिति ॥ बाह्यज्योतिरभावेऽपि स्वप्ने व्यवहारदर्शनात्तत्र स्वयं ज्योति-
द्वमाक्षेप्तुमशक्यमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ कथं पुनर्विद्यायामनु-
ज्ञायां सहस्रदानवचनमित्याशङ्क्य एतत् कीर्त्तयति । स्वयं ज्योतिरिति ।
मृत्योरूपान्ध्रवतिक्रान्तोत्यत्र च कार्यकरणव्यतिरिक्तस्वमात्मनो दर्शितमि-

स्वयं ज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥ १४ ॥

दोनि पदार्थजातानि जाग्रज्जागरितदेशे पश्यति लौकिक-
स्तान्येव सुप्तोऽपि पश्यतीति । तदसत् इन्द्रियोपरमात् । उप-
रतेषु हीन्द्रियेषु स्वप्नान् पश्यति । तस्मान्नान्यस्य ज्योतिरस्तत्र
सम्भवोऽस्ति । तदुक्तं न तत्र रथा न रथयोगा इत्यादि ।
तस्मादत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीत्येव स्वयं ज्योतिरा-
त्मास्तीति स्वप्ननिदर्शनेन प्रदर्शितम् । अतिक्रामति मृत्यो-
रूपाणीति च । क्रमेण सञ्चरन्निहलोकपरलोकादीनिहलो-
कपरलोकादिव्यतिरिक्तः । तथा जाग्रत्स्वप्नकुलायाभ्यां
व्यतिरिक्तः । तत्र च क्रमसञ्चारान्नित्यत्वेत्येतदतिपादितं
याज्ञवल्क्येन । अतो विद्यानिष्क्रियार्थं सहस्रं ददामीत्याह
जनकः । सोऽहमेवं बोधितस्त्वया भगवते तुभ्यं सहस्रं

त्याह । अतिक्रामतीति ॥ लोकद्वयसञ्चारवशादुन्नामर्धमनुव्रति । क्रमे-
णेति ॥ आदिशब्दस्तद्देहादिविषयः । स्थानद्वयसञ्चारवशादुन्नामनु-
भाषते । तथेति ॥ इहलोकपरलोकाभ्यामिवेति यावत् । लोकद्वये स्थानद्वये
च क्रमसञ्चारप्रयुक्तमर्थान्तरमाह । तत्र चेति ॥ आत्मनः स्वयं ज्यो-
तिषो देहादिव्यतिरिक्तस्य नित्यस्य स्थापितत्वादित्यतः शब्दार्थः । काम-
प्रपन्नस्य निर्णीतत्वाच्चिराकाङ्क्षत्वमिति शङ्कां वारयति । विमोक्षणेति ॥
सम्यग्बोधस्तद्देहतरिति यावत् । ननु स एव प्राणुक्तो नासौ यत्कल्योऽस्ति
तदाह । तदुपयोगेति ॥ अयमित्युक्तात्मप्रत्ययोक्तिः । तादृश्यांस्पर्श-
धर्मानस्य वाक्यार्थज्ञानशेषत्वादिति यावत् ॥ पदार्थस्य वाक्यार्थवि-
भावं दृश्यति । तदेन्द्रेण एवेति ॥ काममन्त्रो नाद्यापि निर्णीत इत्यलो-

स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा
दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च ।

ददामि । विमोक्षश्च कामप्रश्नो मयाभिप्रेतः । तदुपयो-
ग्योऽयं तादर्थ्यान्तदेकदेश एव । अतस्त्वां नियोध्यामि
समस्तकामप्रश्ननिर्णयश्रवणेन विमोक्षायात् ऊर्ध्वं ब्रूहि ।
येन संसारादिप्रमुखेयम् । त्वत्प्रसादादिमोक्षपदार्थकदेश-
निर्णयहेतोः सहस्रदानम् ॥ १४ ॥

यत्प्रस्तुतमात्मनैवाय ज्योतिषाऽऽस्त इति तत्प्रत्यक्षतः
प्रतिपादितम् । अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति । स्वप्ने
यत्तूक्तं स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्योरूपाणोति ।
तत्रैतदाशङ्कते । मृत्योरूपाण्येवातिक्रामति तन्मृत्युम् । प्र-
त्यक्षं ह्येतत् । स्वप्ने कार्यकरणव्यावृत्तस्यापि मोदवासादिदृ-
र्शनम् । तस्मान्नूनं नैवाय मृत्युमतिक्रामति कर्मणो हि मृत्योः

उत्तरवाक्यं गमकमित्याह । अत इति ॥ कामप्रश्नस्यानिर्णीतत्वादिति
यावत् । तेनापेक्षितेन हेतुनेत्यर्थः ॥ विमोक्षणस्य सम्यग्ज्ञानविषयत्वं
स्त्वयति । येनेति ॥ सम्यग्ज्ञानिप्राप्तौ गुरुप्रसादस्य प्राधान्यं दर्श-
यति । त्वत्प्रसादादिति ॥ ननु विमोक्षपदार्थो निर्णीतोऽन्यथा सत्स-
दानस्याकस्मिन्प्रसङ्गादत आह । विमोक्षेति ॥ १४ ॥

उत्तरकण्डिकामवतारयितुं एतत् कीर्तयति । यत्प्रस्तुतमिति ॥
स्वप्ननैवेत्यादिना यदात्मनः स्वयं ज्योतिषं ब्राह्मणादौ प्रस्तुतं तदत्रा-
यमित्यादिना प्रत्यक्षतः स्वप्ने प्रतिपादितमिति सम्बन्धः । एतमर्थान्नरम-
नूद्य चोद्यमुत्थापयति ॥ यत्तूक्तमिति ॥ मृत्युं नातिक्रामतीत्यत्र हेतु-
माह । प्रत्यक्षं हीति । इच्छाद्वेषादिरादिशब्दार्थः ॥ तथापि कुतो

कार्यं मोदतासादि दृश्यते । यदि च मृत्युना बद्ध एवायं
 स्वभावतस्ततो विमोक्षो नोपपद्यते । न हि स्वभावात्कश्चि-
 द्विमुच्यते । अथ स्वभावो न भवति मृत्युस्ततस्तस्मान्मोक्ष
 उपपत्स्यते । यथासौ मृत्युरात्मीयो धर्मो न भवति ततः
 प्रदर्शनायात उद्धं विमोक्षाय ब्रूहीत्येवं जनकेन पर्यनु-
 युक्तो याज्ञवल्क्यस्तद्विदर्शयिषया प्रवृत्ते । स वै प्रकृतः स्वयं
 ज्योतिः पुरुषः । एष यः स्वप्ने दर्शित एतस्मिन् संप्रसादे
 सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन्निति सम्प्रसादः । जागरिते देहेन्द्रिय-
 व्यापारमतसन्निपातजं हित्वा कालुष्यं तेभ्यो विप्रतिमुक्त ईष-
 त्वसीदति स्वप्ने । इह तु सुषुप्ते सम्यक् प्रसीदतीत्यतः सुषुप्तं
 सम्प्रसाद उच्यते । तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् भवति ।

मृत्युनातिक्रामति तत्राह । तस्मादिति ॥ कार्यस्य कारणादन्यत्र प्रष्ट-
 न्ययोगादिति यावत् ॥ उक्तमुपपादयति । कर्मणो हीति ॥ अतः स्वप्नं
 गतो मृत्युं कर्माख्यं नातिक्रामतीति शेषः ॥ सा तर्हि मृत्योरतिक्रमो-
 ऽभूत्को दोषस्तत्राह । यदि चेति । स्वभावादपि मृत्योर्विमुक्तिमाशङ्क्याह ।
 न हीति ॥ उक्तं हि न हि स्वभावो भावाना व्यावर्त्येतौष्णप्रवृत्तेरिति ।
 कथं तर्हि मोक्षोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । अथेति ॥ एषा च शङ्का प्रागेव
 राज्ञा कृतेति दर्शयन्नुत्तररत्यापयति । यद्येत्यादिना ॥ तद्विदर्शयि-
 येत्यत्र तच्छब्देन मृत्योरतिक्रमणं गृह्यते ॥ वैशब्दस्य प्रसिद्धार्थमुपेत्य
 मशब्दार्थमाह । स वै प्रकृत इति ॥ एषमश्वत्थमूत्रं व्याकरोति । एष
 इति ॥ सम्यक्प्रसादे स्थित्वा मृत्युप्रसतिक्रामतीति शेषः । सुषुप्तस्य सम्प्र-
 सादत्वं साधयति । जागरित इत्यादिना । तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति ।
 तीर्णो हीति । अस्तु सम्यक् प्रसादः सुषुप्तं स्थानं तथापि हिमायात-
 मित्यत्र आह ॥ स वा इति ॥ पूर्वोक्तेन क्रमेण सम्यक् प्रसादे सुषुप्ते

सलिल एको द्रष्टेति हि वक्ष्यति । सुपुण्यमात्मानं स वा
 एष एतस्मिन् सम्प्रसादे क्रमेण सम्प्रसन्नः सन् सुपुणे स्थित्वा
 कथं सम्प्रसन्नः । स्वप्नात्सुपुतं प्रविविधुः स्वप्नस्य एव रत्ना
 रतिमनुभूय मितबन्धुजनदर्शनादिना चरित्वा विहृत्या-
 नेकधा चरणफलं त्रयमुपलभ्येत्यर्थः । दृष्ट्वैव न कृत्वेत्यर्थः ।
 पुण्यञ्च पुण्यफलं पापञ्च पापफलम् । न तु पुण्यपापदोः स-
 षाद्दर्शनमस्तीत्युच्यते । तस्मान्न पुण्यपापाभ्यामनुबन्धः ।
 यो हि करोति पुण्यपापे स ताभ्यामनुबध्यते । न हि दर्शन-
 मात्रेणैतदनुबन्धः स्यात् । तस्मात् स्वप्ने भूत्वा भृत्युमतिक्र-
 मत्यैव न मृत्युरूपाण्येव केवलम् । अतो न मृत्योरात्मस्व-
 भावत्वागङ्गा । मृत्युश्चेत्स्वभावोऽस्य स्वप्नेऽपि कुर्यात् । न तु

स्थित्वा सत्यक् प्रसन्नः सन् मृत्योरतिक्रमतीत्यर्थः ॥ उक्तमर्चमुपपाट-
 यितुमाकाङ्क्षामाह । कथञ्चित् ॥ रत्येत्यादि व्याकुर्वन्परिकरति । स-
 न्नादिति ॥ पुण्यपापशब्दयोर्यथाश्रुतार्थत्वमाशङ्क्याह । न त्विति । अ-
 नोचामो भयानुपाप्मन आनन्दं पश्यतीत्यनेति शेषः । पुण्यपापयो-
 र्दर्शनमेव न करणमित्यत्र फलितमाह । तस्मादिति । तद्दृष्टुमपि
 तदनुबन्धः स्यादित्याशङ्क्यातिप्रसङ्गात् न मित्याह । यो हीतप्रादिना ॥
 पुण्यपापाभ्यामात्मनोऽसंस्पर्शे पलितमाह । तस्मादिति ॥ मृत्योरति-
 क्रमणं किं स्यादित्याशङ्क्याह ॥ अतो नेति ॥ मृत्योरस्वभावत्वमुपपा-
 दयति ॥ मृत्युश्चेदिति । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह । न त्विति ॥ अनन्ता-
 गतवाक्यादसङ्गवाक्याच्चेत्प्रर्थः ॥ भोक्तृशास्त्रप्रामाण्यादपि मृत्योरस्वभा-
 वत्वमित्याह । न त्विति ॥ अभावादिति ज्ञेयं । तस्याः स्वभावत्वे
 लक्षमं कथयति । अत इति ॥ मृत्युमेव व्याचष्टे । पुण्यपापाभ्या-
 मिति । स्वप्ने मृत्योः स्वभावत्वाभावेऽपि जाग्रदवस्थायां कर्तृत्वमत्तनः
 स्वभावः । तथा च नियमेन तस्य मृत्योरतिक्रमो न सिध्यतीति शङ्कते ।

पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति स्वप्नायैव

करोति स्वभावश्चेत्क्रियाऽस्य निर्मोक्षतैव स्यात् । न तु स्वभावः स्वप्नेऽभावात् । अतो विमोक्षोऽस्योपपद्यते मृत्योः पुण्यपापाभ्यां न तु जागरितेऽस्य स्वभाव एव । न हि बुद्ध्याद्युपाधिकृतं हि तत् । तच्च प्रतिपादितं सादृश्यात् । ध्यायतीव लैलायतीवेति ॥

तस्मादेकान्ते नैव स्वप्ने मृत्युरूपातिक्रमणात्र स्वाभाविकत्वाशङ्काऽनिर्मोक्षता वा । तत्र चरित्वापि चरणफलं श्रममुपलभ्येत्यर्थः । सम्प्रसादानुभवोत्तरकालं पुनः प्रतिन्यायं यथान्यायं यथागतं नि आयो न्यायः । अयनमायो निगमनं पुनः पूर्वगमनवैपरीत्येन यदागमनं स प्रतिन्यायः यथागतं पुनरागच्छतीत्यर्थः । प्रतियोनि यथास्थानं स्वप्नस्थानम् । स्वप्नस्थानाद्धि सुषुप्तिं प्रतिपन्नः । स यथास्थानमेव पुनरागच्छतीति । प्रतियोन्या द्रवति स्वप्नायैव

न त्विति । औपाधिकत्वात्कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वाभावादात्मनो कृत्योरतिक्रमः सम्भवतीति परिहरति ॥ नेति ॥ कथमौपाधिकत्वं कर्तृत्वस्य विद्वदुच्यते तत्राह । तच्चेति । ध्यायतीयेतत्रादौ सादृश्याचकादियवन्दादौपाधिकं कर्तृत्वस्य प्रागेव दर्शितमित्यर्थः । जागरितेऽपि कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वाभावे फलितमाह ॥ तस्मादिति ॥

अतरोः स्वाभाविकत्वाशङ्काभावकृतं फलमाह । अनिमोक्षता वेति । दास्यो नञ् कर्षणार्थः ॥ पुण्यश्च पापश्चेत्येतदन्तं दास्यं व्याख्याय पुनरित्यादि व्याचष्टे । तत्र इति । अत्राद्युत्पाद सुषुप्तिमुत्तमोत्तरभावमिति दास्यत् । स्वाप्नात् स्वप्नान्तरप्राप्तावध्यासं वक्तुं पुन वदः ।

स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो
ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यः । सोऽहं भग-

स्वप्नस्थानाद्यैव । ननु स्वप्ने न करोति पुण्यपापे तयोः फल-
मेव पश्यतीति कथमवगम्यते । यथा जागरिते तथा करो-
त्येवं स्वप्नेऽपि तुल्यत्वाद्दर्शनस्येति । न । यत आह स आत्मा
यत्किञ्चित्तत्र स्वप्ने पश्यति पुण्यपापफलम् । अनन्वागतोऽ
ननुबद्धस्तेन दृष्टेन भवति । नैवानुबद्धो भवतीति । यदि हि
स्वप्ने कृतमेव तेन स्यात्तेनानुबध्येत । स्वप्नादुत्थितोऽपि सम-
न्वागतः स्यात् । न च तल्लोके स्वप्नकृतकर्मणाऽनन्वागतत्व-
प्रसिद्धिः । न हि स्वप्नकृतेनागसागस्त्वारिणमात्मानं मन्यते
कश्चित् । न च स्वप्नदृशः श्रुत्वा लोकस्तं गर्हयति परिहरति

प्रबिन्द्यायमित्प्रस्थापयवार्थमुक्त्वा विवक्षितमर्थमाह । पुनरिति ॥ सम्प्रसा-
दादूर्ध्वमिति यावत् । जागरितोत् स्वप्नं ततः सुषुप्तं गच्छतीति पूर्वग-
मनं ततो वैपरीतेन सुषुप्तात् स्वप्नं जागरितं वा गच्छतीति यदागमनं
स प्रतिन्यायस्तमेव सङ्क्षिपति ॥ यथेति । यथा स्थानमाद्रवतीतेतद्विदु-
षोति । स्वप्नस्थानादिति ॥ उक्तोऽर्थो वाक्यं ज्ञातयति । प्रतियोगीति ॥
किमर्थं यथा स्थानमागमनं तदार्हं । स्वप्नस्थानायैवेति ॥ स यदित्प्रा-
दिवाक्यस्य व्यावर्त्यमाशङ्क्यमाह । नन्विति ॥ तत्र वाक्यमुत्तरत्वेनावतार्य
व्याकरोति । यत आह्येति ॥ अननुबद्ध इत्प्रसार्थं स्फुटयति । नैवेति ॥
स यदित्प्रादिवाक्यस्याक्षरार्थमुक्त्वा तैत्पर्यमाह । यदि हीति ॥ तेना-
त्मनेति यावत् । स्वप्ने कृतं कर्मा पुनस्तेनेत्युक्तं अनुबध्ये दोषमाह ।
स्वप्नादिति ॥ इष्टमपत्तिराशङ्क्याह । न चेति ॥ स्वप्नकृतेन कर्मणा जाम्-
दवस्थस्य पुरुषस्यानन्वागतत्वप्रसिद्धिरिति यदुच्यते तन्न व्यवहारभूमौ सम्प्र-
तिपन्नमित्यर्थः । स्वप्नदृष्टेन जाग्रदवस्था न सम्प्रतिरित्यत्र साहचर्यं

वते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोचायैव ब्रूहीति

॥ १५ ॥

वा । अतोऽनन्वागत एव तेन भवति । तस्मात्स्वप्ने कुर्वन्निवो
पलभ्यते न तु क्रियाऽस्ति परमार्थतः । उतेव स्त्रीभिः सह
मोदमान इवेति । श्लोक उक्तः । आख्यातारश्च स्वप्नस्य सहेव
शब्देनावक्षते । हस्तिनोऽद्य घटीकृता धावन्तीव मया दृष्टा
इति । अतो न तस्य कर्तृत्वमिति । कथं पुनरस्याऽकर्तृत्व-
मिति । कार्यकरणैर्मूर्त्तैः संश्लेषो मूर्त्तस्य स तु क्रियाहेतु-
र्दृष्टः । न ह्यमूर्त्तः कश्चित् क्रियावान्दृश्यतेऽमूर्त्तश्चात्मातो-
ऽसङ्गो यस्याच्चासङ्गो ह्ययं पुरुषस्तस्मादन्वागतस्तेन स्वप्न-
दृष्टेन । अत एव न क्रियाकर्तृत्वमस्य कथञ्चिदुपपद्यते ।
कार्यकरणसंश्लेषेण हि कर्तृत्वं स्यात् च संश्लेषः संयोगोऽस्य

दर्शयति । न हीति ॥ यद्योक्तोऽनुभवे लोकस्यापि सम्पत्तिं दर्शयति ।
न चेति । तत्र फलितमाह । अत इति ॥ कथं तर्हि स्वप्ने कर्तृत्व-
प्रतीतिस्तत्राह । तस्मादिति ॥ स्वप्नस्याभासत्वाच्च न तत्र वस्तुतोऽस्ति
क्रियेतत्राह । उतेवेति ॥ तदाभासत्वे लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति । व्याख्या-
तारश्चेति ॥ स्वप्नस्याभासत्वे फलितमाह । अत इति । अनन्वागत-
वाक्यं प्रतिज्ञारूपं व्याख्यायासङ्गवाक्यं हेतुरूपमवतारयितुमाकाङ्क्षा-
माह । कथमिति । मूर्त्तस्य मूर्त्तान्तरेण संयोगे क्रियोपलम्भादमूर्त्तस्य
तदभावादात्मनश्चामूर्त्तत्वेनासंयोगः क्रियायोगादकर्तृत्वसिद्धिरित्युत्तरं
हेतुवाक्यार्थकचनपूर्वकं कथयति । कार्यकरणैरित्यादिना । आत्मनोऽप-
्रत्येनाकर्तृत्वमुक्तं समर्पयते । अत एवेति ॥ अतः शब्दार्थं दिग्दर्शयति ।
कार्येति ॥ क्रियावत्तदभावे लक्ष्मणरणादिराहित्यं कौटम्बं फलतीत्यत्राह ।
तस्मादिति । कर्मप्रविनेकमुक्तमप्रीकरोति । एवमिति । तत्र विनिर्वात्मज्ञाने

स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव
पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति
बुद्धान्तायैव स यत्तत्र किञ्चित्प्रश्रयत्यनन्वागत-
स्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञ-

नास्ति यतोऽसङ्गो ह्ययं पुरुषः । तस्मादमृत एवमेवैतद्याज्ञः
वल्क्यः । सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत जह्वं विमोक्षायैव
ब्रूहि । मोक्षपदार्थैकदेशस्य कर्मप्रविवेकस्य सम्यग्दर्शित-
त्वादत जह्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १५ ॥

ततासङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यसङ्गताकर्तृत्वे हेतुरुक्तः ।
उक्तञ्च पूर्वं कामवशात् स ईयते यत्र काममिति । कामञ्च
सङ्गोऽतोऽसिङ्गो हेतुरुक्तः । असङ्गो ह्ययं पुरुष इति । न त्वे-
तदस्ति । कथं तर्हि सङ्ग एवेत्येतदुच्यते । स वा एष एत-
स्मिन् स्वप्ने स वै एष पुरुषः सम्प्रसादात्प्रत्यागतः स्वप्ने रत्वा

दार्ढ्यं सूचयति । सोऽहमिति ॥ नैराकाङ्क्षं व्यावर्त्तयति । अत इति ।
कथं तर्हि सहस्रदानमित्याशङ्क्याह । मोक्षेति ॥ कामप्रविवेक-
यवनियोगसमिप्रेतत्र पुनरनुकाममिति । अत जह्वमिति ॥ १५ ॥

उत्तरकण्डिकाव्यापत्तिं शङ्कामाह । तत्रेति ॥ पूर्वकण्डिका
संग्रहार्थः । भवत्वकर्तृत्वहेतुरसङ्गत्वं किन्नावतेत्याशङ्क्याह । उक्तञ्चेति ।
पूर्वलोकोपन्यासदशायामिति यावत् । कर्मवशात् स्वप्नेहेतुकर्मसामर्थ्यादि-
त्यर्थः । आत्मनः स्वप्ने कामकर्मसम्बन्धेऽपि किमिति नाशङ्क्यं त-
त्याह । कामचेति ॥ हेत्वसिद्धिं परिहरति । न त्विति ॥ न चेदेतो-
रसिद्धत्वं किं तर्हि कथं तत्सिद्धिरिति शङ्कति । कथमिति ॥ हेतुसम-

वल्व्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं वि-
मोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥

स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा

चरित्वा यथा कामं दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्चेति सर्वं पूर्व-
बुद्धान्तायैव जागरितस्थानाय । तस्मादसङ्ग एवायं
पुरुषः । यदि स्वप्ने सङ्गवान् स्यात् कामो ततस्तत्सङ्गजैर्दोषै-
र्बुद्धान्ताय प्रत्यागतो लिप्यते ॥ १६ ॥

यथासौ स्वप्नेऽसङ्गत्वात्स्वप्नसङ्गजैर्दोषैर्जागरिते प्रत्यागतो
न लिप्यते । एवं जागरितसङ्गजैरपि दोषैर्न लिप्यते एव
बुद्धान्ते । तदेतदुच्यते । स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते जाग-
रिते रत्वा चरित्वेत्यादि पूर्ववत् । यत्तत्र बुद्धान्ते किञ्चि-
त्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति । ननु
दृष्ट्वैवेति कथमवधार्यते करोति च तत्र पुण्यपापे तत्फलञ्च

र्चयार्थमुत्तरपन्थमुत्पापयति । असङ्ग इति । प्रतियोग्या इवतोत्पत्तदन्त-
र्गमित्युक्तम् । स्वप्ने कर्तृत्वाभावस्तच्छब्दार्थः । उक्तमसङ्गत्य व्यतिरे-
कमुखेन विमर्शयति ॥ यदीति ॥ सङ्गवानित्यस्य व्याख्यानम् । कामीति ।
तत्सङ्गजैस्तत्र स्वप्नविषयविशेषेषु कामाख्यभङ्गवशादुत्पन्नैरपराधैरिति या-
यत् । न तु लिप्यते प्रायश्चित्तविधानस्यापि स्वप्नस्मृतिशुभाशङ्कानिर्बर्ह-
णार्थत्वाद्भस्तेष्टानुष्ठानरित्वाभावादिति शेषः ॥ १६ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तोक्त्य जागरितेऽपि निर्लेपत्वात्मनो दर्शयति
यथेत्यादिना । तत्र प्रमाणमाह । तदेतदिति ॥ जाग्रदवस्थायास्तत्तत्कर्त-
ृत्वमाश्रियति । मन्विति ॥ तत्र कल्पितं कर्तृत्वमित्युत्तरमाह । नेत्या-
दिना ॥ तदेव दिदृशेति । प्यात्मनैवेति । स्वतोऽकर्तृत्वे यावदोपपन्नं
भावादयति । तथा चेति । शब्दार्थं स्मृष्टव्यमिति । दृष्टादीति । कर्तृ-

तद्यथा महामत्स्य उभे कूलेऽनुसञ्चरति पूर्व-
 ष्वापरञ्चैवमेवायं पुरुष एतावुभावनानुसञ्च-
 रति स्वप्नान्तञ्च बुद्धान्तञ्च ॥ १८ ॥

एवमयं पुरुष आत्मा स्वयं ज्योतिः कार्यकरणविल-
 क्षणस्तत्प्रयोजकाभ्यां कामकर्म्मभ्यां विलक्षणो यस्माद-
 सङ्गो ह्ययं पुरुषोऽसङ्गत्वादित्ययमर्थः । स वा एष
 एतस्मिन् सम्प्रसाद इत्याद्याभिस्तिसृभिः कण्डिकाभिः
 प्रतिपादितः । तत्रासङ्गतैवात्मनः कुतो यस्मान्जागरितात्
 स्वप्नं स्वप्नाच्च सम्प्रसादः सम्प्रसादाच्च पुनः सुप्नं क्रमेण
 बुद्धान्तं जागरितं बुद्धान्ताच्च पुनः सुप्नान्तमित्येवमनु-
 क्रमसञ्चारेण स्थानत्रयस्य व्यतिरेकं साधितः पूर्व-
 ष्वोपन्यस्तोऽयमर्थः । सुप्नो भूत्वेन लोकमतिक्रामति
 मृत्योरूपाणीति । तं विस्तरेण प्रतिपाद्य केवलं दृष्टान्त-
 मात्रमवशिष्टं तद्व्याप्तीत्यारभ्यते । तत्तत्रैतस्मिन्न्यथा प्रद-
 र्शितोऽर्थोऽदृष्टान्तोऽयमुपादीयते यथा लोके महामत्स्यो
 महाङ्घासौ मत्स्यश्च नादेवेन स्रोतसाऽहार्य इत्यर्थः ।
 स्रोतश्च विष्टभयति । सूच्छन्दचारी उभे कूले नद्याः

कण्डिकात्रयेण सिद्धमर्थमतुषदति । एवमिति ॥ आत्मनः स्थानत्रयस-
 ङ्कारादसिद्धोऽसङ्गत्यहेतुरित्याशङ्कते । तत्रेति । प्रतिज्ञाहेत्वोर्हेतुनिर्धारणं
 कर्ममर्थः ॥ सप्रयोजकत्वाद्देहद्वयाद्वैलक्षण्यन्तु दूरनिरस्तमित्येवमन्दायः ॥
 एवञ्चोदितहेतुसमर्थनार्थं महामत्स्यवाक्यमिति कृतिमभिप्रेत्य ब्रह्मन्तत्त्व-
 माह । पूर्वञ्चेति ॥ यथा प्रदर्शितोऽर्थोऽसङ्गतं कार्यकरणविनिर्मुक्तत्वञ्च

तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विप-

पूर्वञ्चापरञ्चानुक्रमेण सञ्चरति । स सञ्चरन्नपि कूलद्वयं तन्मध्यवर्तिनोदकस्तीतीवेगेन न परवशीक्रियते । एवमेवायं पुरुष एतावुभा अन्ता अनुसञ्चरति । कीं तौ । सुप्रा-
न्तश्च बुधान्तश्च । दृष्टान्तप्रदर्शनफलं तु मृत्युरूपः
कार्य्यकरणसङ्घातः । स ह तत्प्रयोजकाभ्यामनात्मधर्म्मा-
द्यञ्चात्मैतस्माद्विलक्षण इति विस्तरतो व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

अत्र च स्थानत्रयानुसञ्चारेण सूर्यं ज्योतिष आत्मनः
कार्य्यकरणसङ्घातव्यतिरिक्तस्य कामकर्म्मभ्यां विविक्ततोक्ता ।
सुतो नायं संसारधर्म्मवानुपाधिनिमित्तमेव तस्य संसारित्व-
मविद्याधारीपितमित्येष समुदायार्थ उक्तः । तत्र च जाग्रत्-
सुप्तसुषुप्तस्थानानां त्रयाणां विप्रकीर्णरूप उक्तो न पुञ्जीक-
त्यैकत्वदर्शितः । यस्माज्जागरिते संसक्तः स मृत्युः स कार्य्य-
करणसङ्घात उपलभ्यतेऽविद्यया । सुप्ते तु कामसंयुक्तो

हार्थत्वमप्रकम्प्यत्वं स्वप्नन्द चारितं प्रकटयति । सञ्चरन्नपीति ॥ किं पुनर्द-
ष्टान्तेन दार्ष्टान्तिके लभ्यते तदाह । दृष्टान्तेति ॥ १८ ॥

श्येनवार्क्यमवतारयितुं एतत् कीर्त्तयति । अथ चेति ॥ पूर्वमन्तर्भः
सप्रत्यर्थः । देहद्वयेन सप्रयोजकेन वस्तुतोऽस्त्वन्वे कथितमाह । मृत
इति । कथं तर्हि तत्वं संसारित्वधीरित्वाग्रहप्राह । उपाधीति ॥ औपा-
धिक्कस्यापि वस्तुत्वमाग्रहप्राह । अविदेति ॥ एतन्मृद्वोत्तरमन्यम-
वतारयन् भूमिकामाह । तदेति ॥ स्थानतत्त्वमन्वन्धिये विप्रकीर्णं
दितिष्टं रूपमस्येत्यात्मा तदा पुञ्जीकृत्य विवक्षितं सर्वत्रिये प्रथमादायेति या-
पत् । एकत्वेति वाक्योक्तिः । तत्वे हेतुं यदनु जाग्रदावदेन विवक्षिताको-

रिपय आन्तः सत्तय पक्षो सक्तथादेव ध्रियत
एवमेवायं पुरुष एतस्या अन्ताय धावति यव

नृत्यरूपविनिर्मुक्त उपलभ्यते पुनर्बुद्धान्तमागतो बुद्धा-
न्ताच्च । सुषुप्ते सन्नसन्नोऽस्मिन् भवत्येवमन्तापि दृश्यते ।
एकवाक्यतया तूपसद्विद्यमाणं फल नित्यसुप्तबुद्धन्द-
सुभावतास्य नैकत्र पुञ्जीकृत्य प्रदर्शितेति तत्प्रदर्शनाय
कण्टिकारभ्यते । सुषुप्ते ह्येवं रूपतास्य वक्ष्यमाण उच्यते ।
तद्वा अस्यैतदतिच्छेदा अपहतपाप्माभयं रूपमिति ।
यस्मादेवं रूपं विलक्षण सुषुप्तं प्रविबक्षितमिति
तत्कथमित्याह दृष्टान्तेनाभ्यास्य प्रकटीभावा भवतीति ।
तत्र दृष्टान्त उपादीयते । तद्यद्यान्निद्राकाशे भौतिके
ज्येतां वा सुषुप्तां वा । सुषुप्तगन्धेन त्रिप्रः ज्येन उच्यते । यथा
काशेऽस्मिन् विहृत्य विपरिपत्य चान्तां नानापरिपतनन-

निरित्याह । यस्मादिति ॥ सन्नसन्नोऽस्मान्तरूपस्य मित्याह रूपयति ॥
अविदप्रयेति । सन्नसन्नोऽविबक्षितत्वात्तत्सिद्धिमाह्वराह । सन्नसिति । तर्हि सुषु-
प्तवाक्ये तत्सिद्धिर्नैत्याह । सुषुप्ते पुनरिति । तद्यथाविदप्रानिर्लेकेन प्रति-
भातीति भावः ॥ एषं पातनिका एवा ग्लेनमात्रमादत्ते । एषमात्रतयेति ।
पूर्ववाक्यानामिति शेषः ॥ कृत्य तर्हि यथोक्तमात्ररूपं पुञ्जीकृत्य प्रदर्शिते
तत्वाह । सुषुप्ते हीति ॥ तत्राभयमित्यविदप्रारहित्यमुच्यते सा च सुषुप्ते
स्वरूपेण सत्यपि नाभिब्रूताभातीति दृष्टव्यम् । यस्मात्सुषुप्ते यथोक्तमात्ररूपं
यस्यते तस्मादिति यावत् । एषं रूपमिदमेवेति प्रकटयति । विनदस्यमिति ॥
कार्यकरणविनिर्मुक्तं कामकर्माविदप्रारहितमिदम् । स्वानन्दयं चिर-

सुप्ती न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं
पश्यति ॥ १८ ॥

क्षणेन कर्मणा परिखिन्नः संहत्य पक्षी सङ्गमय्य सम्प्र-
सार्य पक्षी सम्यग्लीयतेऽस्मिन्निति संलायी नीडी नीडा-
यैव ध्रियते स्वात्मनैव धार्यते सुयमेव यथायं दृष्टान्त
एवमेवायं पुरुष एतस्मा एतस्मै अन्ताय धावति अन्त-
शब्दवाच्यस्य विशेषणम् । यत्र यत्र यस्मिन्नन्ते सुप्ती न कञ्चन
न कञ्चिदपि कामं कामयते । तथा न कञ्चन सुप्नं पश्यति
न कञ्चन काममिति । सुप्नबुद्धान्तयोरविशेषेण सर्वः
कामः प्रतिषिध्यते कञ्चनेत्यविशेषिताभिधानात् । तथा न
कञ्चन सुप्नमिति । जागरितेऽपि यद्दर्शनं तदपि सुप्नमन्यन्ते ।
अतुतिरत आह न कञ्चन सुप्नं पश्यतीति । तथा च अतु-
न्तरं तस्य त्रय आवसथास्तयः सुप्ना इति यथा दृष्टान्ते
पक्षिणः परिपतनजश्चमापनुत्तये मृनीडीपसर्पणमेवं जाग्र-

कथं सुप्नं प्रवेदुमिच्छतेति शङ्कति । तत्कथमिति ॥ स्वप्नादौ दुःस्थानु-
भवात्तत्तत्रागेन सुप्नं प्राप्नोतीत्यह । अहिति ॥ अपोत्तरा इति म्यामात्
स्थानान्तरप्राप्तिमभिधत्ता तथापि किं दृष्टान्तवचनेनेत्याशङ्क्याह । दृष्टान्ते -
नेति ॥ अथार्थस्य सुप्तप्राप्तिरूपस्येतत् । स एवार्थस्तवेति मन्त्रार्थः ॥
परमात्माकाशं व्यापत्तवितुं भौतिकविशेषणम् । मन्त्रावायो मन्दयेग ग्नेन
सुप्तस्य वेगवानल्पविग्रह इति भेदः । धारणे सौकर्यं क्तुं स्वयमेवे-
त्युक्तम् । स्वप्नजागरितयोरनुमानमन्त्रात् ज्ञायम् । तथा न कञ्चन स्वप्न-
मिति स्वप्नजागरितयोरविशेषेण सर्वं दर्शनं निषिद्धम् इति शेषः । स्वप्नि-
ण्यात् स्वप्नदर्शननिषेधेऽपि कुतो जाग्रदर्शनं निषिध्यते तदाह । जाग्रते

ता वा अस्यैता हिता नाम नाश्या यथा केशः

त्वप्रयोः कार्यकरण संयोगजक्रियाफलैः संयुज्यमानस्य
पक्षिणः परिपतनज इय शमी भयति तच्छमापनपत्तने
सात्मनी नीहमायतनं सर्वसंसारधर्मो विलक्षणं सर्वक्रिया-
कारकफलावासगुण्यं सुयमात्मानं प्रविशति ॥ १८ ॥

यद्यस्यायं सुभावः सर्वसंसारधर्मैश्चान्यतापरोपाधि-
निमित्तश्चास्य संसारधर्मित्वम् । यन्निमित्तज्ञान्य परोपा-
धिकृतं संसारधर्मित्वं सा चाविद्या । तस्या अप्रविद्यायाः किं
सुभाविकत्वमाहोसित्कामकर्मादिवदागन्तुकत्वम् । यदि
चागन्तुकत्वंततो विमोक्ष उपपद्यते तस्यायागन्तुकते कोप
पत्तिः कथं वा नात्मधर्मोऽविद्येति । सर्वानर्थबीजभूताया
अविद्यायाः सतत्त्वावधारणार्थं परा कण्डिकाऽऽरभ्यते । ता

ऽपीति । कथमयमभिप्रायः श्रुतेरगत इत्यागद्व्याप्तिमेषलसामर्थ्यादि-
त्याह । अत आह्वेति । जागरितस्यापि सप्रत्ये शुद्धनरं स्मर्याद-
यति । तथा चेति ॥ दृष्टान्तदृष्टान्तिकयोर्विवक्षितमयं दर्शयति ।
यद्येतादृशः । संयुज्यमानस्य चेतस्येति शेषः । सर्वसंसारधर्मविल-
क्षणमिति विशेषणं व्याचष्टे । सर्वेति ॥ १८ ॥

इत्येवावधेनात्मनः सौदृशं रूपशक्तमिदानीं गाभीरागईस्य मन्वसं
वक्तुं चोदयति ॥ यद्यस्येति । परः सत्सुपाधिर्गुणादिरसद्गतः सतो
तुङ्गादिमन्वश्चाद्युपायगुणेत्याह । यन्निमित्तज्ञेति ॥ मिशान्ताभिप्रायम-
नूय पूर्वपाटी विकल्पयति । तस्या इति ॥ जागन्तुकत्वमभाभाविक-
त्वम् । आद्ये योनात्तुपपत्तिं विवक्षित्याह । यदि चेति । सत्सु तर्हि
द्वितीयोऽहं सोऽप्यपत्तेरित्यायद्ग्राह । तस्याचेति । साभूदविद्यात्म-

सहस्रधा भिन्नस्तावताऽणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य
नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा

वा अस्य शिरःपाण्यादिलक्षणस्य पुरुषस्यैता हिता नाम
नाब्धो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावता तावत्परिमाणे-
नाणिम्नाऽणुत्वेन तिष्ठन्ति ताश्च शुक्लस्य रसस्य नीलस्य
पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा एतैः शुक्लत्वादिभ्यो
रसविशेषैः पूर्णा इत्यर्थः । एते च रसानां वर्णविशेषा
वातपित्तश्लेष्मणामितरेतरसंयोगवैषम्यविशेषाद्विचित्रा बह-
वश्च भवन्ति । तासुैवंविधासु नाडीषु सूक्ष्मासु बाला-
मसहस्रभेदपरिमाणसु शुक्लादिरसपूर्णसु सकलदेहव्या-
पिनीषु सप्तदशकं लिङ्गं वर्त्तते । तदाश्रिताः सर्वा वासना
उच्चावचसंसारधर्मानुभवजनितास्तस्मिन् वासनाग्रयं सूक्ष्म-
'त्वात्सूक्ष्मं' स्फटिकामणिकल्पं नाडीगतरसोपाधि संसर्ग-
वशाद्धर्माधर्मप्रेरितोद्भूतवृत्तिविशेषं स्त्रीरघहस्ताद्याकार-

स्वभावंसद्वर्त्मसु स्याद्धर्मप्रत्यक्षाभावादित्याह । कथं वेति । ततोत्तरत्ये-
भोत्तरप्रत्यक्षमुत्थापयति । सर्वानर्थेति । तासां परमसूक्ष्मत्वं दृष्टान्तेन द-
र्शयति । यथेति । कथमग्निरसस्य वर्णविशेषप्राप्तिरित्याह । या-
तेति । भुक्तस्यान्नस्य परिणामविशेषो वातनाड्यस्य नीलो भवति
पित्ताधिक्ये पिङ्गलो जायते श्लेष्मातिशये शुक्लो भवति पित्ताल्पत्वे हरित-
स्यास्य च धातूनां लोहित इति तेषां मिथः संयोगवैषम्यात्तद्व्याप्त्याश्च
विचित्रा बहवश्चादृशा भवन्ति तद्व्याप्त्यां नाडीनामपि तादृशो वर्णो
जायते । अरुणाः शिरा पातकृष्णाः नीला पित्तवृक्षाः शिरा पृथग्महासु
रोहिण्यो गौर्यः श्लेष्मवृक्षाः शिरा इति शैश्वतेर्दर्शमादिदर्शः ।

अथ यत्रैतं प्रतीव जिनन्तीव तस्मीव विच्छाद्य-
यति गर्तमिव पतति ॥

विशेषैर्वासनादिभिः प्रत्यग्रभासते । अथैवं मनो यत्र यस्मिन्
काले केचन गात्रवा अन्ये वा तस्मात्तन्मासागत्य प्रत्याति
मृषैव वासनानिमित्तः प्रत्यग्रोऽस्तिष्ठान्तीति भावते तदे-
तदुच्यते । एतं संप्रदृष्टं वृत्तीवेति । तथा जिनन्तीव वगं
कुर्वन्तीव । न केचन घ्नन्ति नापि वगीकुर्वन्ति केवलतः
विद्यावासनोद्भवनिमित्तं भ्रान्तिभावम् । यथा जन्तो चैनं
विच्छाद्ययति विच्छादयति विद्रावयति धावतीवेत्येतां
गर्तमिव पतति गर्तं जीर्णकृपादिकमिव पतन्तमात्मान-
मुपलजयति । तादृशी क्षणं मृषा वासनोद्भवति । अत्यन्त-
निलक्ष्णा धर्म्मोद्भासितान्तःकरणवृत्त्या यथा दुःखरूपत्वात् ।
किं बहुना यदेव जाग्रद्व्यं पश्यति हस्तादिनक्षत्रं तदेव

नाडीसूक्ष्मं निरूप्य तत्र जागृरिते शिखरास्य स्थितिं दर्शयति ।
तास्त्रिति । एषमिधासिन्धुस्यै विवरणम् । सृष्ट्यामिहारादि । रंद्भू-
तानि दृशेन्द्रियाणि प्राणोऽन्तरास्त्रिति एषादण्डम् । जागृरिते मि-
हशरीरस्य स्थितिसृष्ट्या सारां तत्स्थितिनाह । तद्विहमिति । निरुद्धा
सुप्ते स्थितिसृष्ट्या सुषुप्तराणि योजयति । एषेत्यादिम् । अत्र धर्म्म-
दिनिमित्तजगन्निमित्तैव लिङ्गं नानाकारमवभासते तस्मिन्प्राप्तान् निष्ठा-
नुगतमूलादिद्याकार्यत्वादपिद्येति स्थिते सतीत्ययमर्थमाह ।
एवं सतीति । तस्मिन् कावे संप्रदर्शनं विज्ञेयमिति शेषः ।
इत्यर्थमाह । नेत्यादिना ॥ उक्तोदाहरणेन सृष्टिबोधोदाहर-
णान्तरमाह । तथेति ॥ गर्तादिपतन्प्रतिपत्तौ हेतुमाह ।

यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यते

भयरूपमत्रास्मिन् स्वप्ने विनैव हस्त्यादिरूपं भयमविद्या-
वासनया सृष्टैवोद्भूतया मन्यते ।

अथ पुनर्यत्राविद्यापक्ष्यमाणा विद्या चीत्कथ्यमाणा
किविषया किंलक्षणा वेत्युच्यतेऽथ पुनर्यत्र यस्मिन् काले
देव इव स्वयं भवति देवताविषया विद्या यदोद्भूता
जागरितकाले तदोद्भूतया वासनया देवमिवात्मानं
मन्यते स्वप्नेऽपि तदुच्यते । देव इव राजिव राज्यस्योऽ-
भिषिक्तः स्वप्नेऽपि राजाहमिति मन्यते । राजवासनावा-
सित एवमत्यन्तप्रचीयमाणा विद्योद्भूता च विद्या सर्वात्म-
विषया । तदा स्वप्नेऽपि तद्भावभावितोऽहमेवेदं सर्व-
मस्मीति मन्यते । स यः सर्वात्मभावः सोऽस्यात्मनः परमो-
लोकः परम आत्मभावः साभाविकः । यन्तु सर्वात्मभा-

तादृशो हीति । तादृशत्वं विशदयति । अत्यन्तेति ॥ यद्योक्तश-
चनाप्रभवत्वं कथं गच्छेत्ततनादेवगतिमित्याशङ्क्याह । दुःखेति ॥

यदेवेत्यादिश्रुतेरर्थमाह । किं वदनेति ॥ भयमित्यस्य भय-
रूपमिति व्याख्यानम् । भयं कथ्यते तेन तत्कारणं तथा ह्यन्त्यादि
नास्ति चेत्कथं स्वप्ने भातीत्याशङ्क्याह । अविद्येति ॥ अथ यत्र
देव इवेत्यादेस्तात्पर्यमाह । अथेति ॥ तत्र तस्याः प्रत्यक्षत्वं
इति शेषः । तात्पर्योक्तप्राप्तशब्दार्थमुक्ता विद्याया विषयस्वरूपे
प्रत्यक्षत्वं यदनु यत्रेत्यादेरर्थमाह । किं विषयेति । इयद्व-
प्रयोगात् स्वप्ने एवोक्त इति शङ्का वारयति । देयतेति । विद्येत्युपा-
सिरुक्ता । अभिषिक्तो राज्यस्यो जाग्रदवस्थायामिति शेषः । अह-
मेवेदमित्याद्यातारयति । एवमिति । यथा विद्यायामपक्ष्यमाणायां

इथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं सर्वोऽस्मीति
मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥ २० ॥

वादवाङ्मालाप्रमात्रमप्यन्यत्वेन दृश्यते नाहमस्मीति । तद-
वस्थाऽविद्या तथाऽविद्यया ये प्रत्युपस्थापिता अनात्मभावा
लोकास्तेऽपरमाः स्थावरान्तास्तान् संव्यवहारविषयाल्लोका-
नपेक्ष्य यः अयं सर्वात्मभावः समस्तोऽनन्तरो बाह्यः सोऽस्य
परमो लोकस्तस्मादपकथ्यमाणायामविद्यायां विद्यायाञ्च
काष्ठां गतायां सर्वात्मभावो मोक्षः । यथा स्वयं ज्योतिष्ट्वं
स्वप्ने प्रत्यक्षत उपलभ्यते तद्विद्याफलमुपलभ्यत इत्यर्थः ।
तथाऽविद्यायामप्युत्कथ्यमाणायां तिरोधीयमानायाञ्च
विद्यायामविद्यायाः फलं प्रत्यक्षत उपलभ्यते । अथ यत्रैनं
जिनन्तीव जिनन्तीवेति । त एते विद्याविद्येकार्थ्ये सर्वात्मभावः
परिच्छिन्नात्मभावश्च । विद्यया शुद्धया सर्वात्मा भवति ।
अविद्यया चासर्वा भवति । अन्यतः कुतश्चित्प्रविभक्तो भवति ।

कार्यसुक्तं तद्वदित्यर्थः । यदेति जागरितोक्तिः । इदं चैतन्यमहं चि-
न्मात्ममेव न तु भ्रदतिरिक्तो नास्मि तस्मादहं पूर्णोऽस्मीति जानाती-
त्यर्थः । सर्वात्मभावस्य परमत्वमुपपादयति । यच्चित्यादिना । तत्र
तेनाकारेणाविद्यावस्थितेत्याह । तदवस्थेति । तस्यैव कार्यमाह । तयेति ।
सनस्तत्वं पूर्णत्वमनन्तरत्वमेकरसत्वम् । अवाह्यत्वं प्रत्युक्तम् । योज्यं
यथोक्तो लोकः सोऽस्यात्मनो लोकात्पूर्वोक्तानपेक्ष्य परम इति सम्बन्धः
वाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । मोक्षो विद्याफलमित्युत्तरत्वं
सम्बन्धः । तस्य प्रत्यक्षत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । विद्याफलवद-
विद्याफलमपि स्वप्ने प्रत्यक्षमित्युक्तमनुवदति । तथेति । विद्याफलमनि-

यतो विभक्तो भवति तेन विरुध्यते । विरुद्धत्वाद्हन्यते
जीयते विच्छाद्यते चासर्वविषयत्वे च भिन्नत्वादेतद्भवति
समस्तञ्च सन् कुतो भिद्यते केन विरुद्धते येन विरुध्येत
विरोधाभावात् केन हन्यते जीयते विच्छाद्यते च ।

अत इदमविद्यायाः सतत्त्वमुक्तं भवति । सर्वात्मानं
सत्तमसर्वात्मत्वेन ग्राहयत्यात्मनोऽन्यदस्वन्तरमविद्यमानं
प्रत्युपस्थापयति । आत्मनः सर्वमापादयति । ततस्तद्विषयः
कामो भवति । यतो भिद्यते कामतः क्रियासुपादत्ते ततः
फल । तदेतदुक्तं वक्ष्यमाणं च यत्र हि द्वैतमिव भवति तदि-
तर इतरं पश्यतीत्यादि । इदमविद्यायाः सतत्त्वसह कार्येण
प्रदर्शितम् । विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावः प्रदर्शितोऽ

न्यफलञ्चेत्युक्तमुपसंहरति । ते एते इति । उक्तं फलद्वयं विन्दते ।
विद्यतेति । अमर्षो भवतीत्येतत्प्रकटयति । अन्यत इति । प्रविभागे
फलमाह । यत इति । विरोधफलं कथयति । विरुद्धत्वादिति ॥

अविद्याकार्यं निगमयति । अमर्षेति । अविद्यायाश्चेत्परिच्छिन्नफ-
लत्वं तदा तस्य भिन्नत्वादेव यद्योक्त विरोधादि दुर्वारमित्यर्थः । विद्या-
फलं निगमयति । समस्तस्त्विति । नन्यविद्यायाः सतत्त्वं निरूपयितुमारब्धं
न च तदद्यापि दर्शितं यथा च किं कृतं स्यादत आह । अत इति ।
कार्यवशादिति यावत् । इदं शब्दार्थमेव स्फुटयति । सर्वात्मानमिति ॥
प्राक्तकत्वमेव व्यनक्ति । आत्मन इति । यस्तुन्नरोपस्थितिफलमाह । तत
इति । कामस्य कार्यमाह ॥ कामत इति । क्रियातः फलं लभते तज्ज्ञो-
गभावे च रागादिना क्रियामादधातीत्यभिच्छिन्नं संसारसंस्थावद् न-
न्यगुणानं तावन्निष्कान्तनिदानमविद्या दुर्वारेत्याह ॥ तत इति ॥
नेददर्शननिदानमस्ति । अविद्यं कृत्वा एतन्निदानं । तदेतदिति ।

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहृतपाप्मा ऽभयं
रूपम् ।

विद्याविपर्ययेण । सा चाविद्या नात्मनः स्वाभाविको धर्मो
यस्माद्विद्यायामुत्कृष्टमाणायां स्वयमपचीयमाना सती
काष्ठां गतायां विद्यायां परितिष्ठते सर्वात्मभावे सर्वा-
त्मना निवर्तते रज्ज्वाभिव सर्पज्ञानं रज्जुनिवये । तत्रोक्तं ।
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्त्वेन कं पश्येदित्यादि ।
तस्मान्नात्मधर्मोऽविद्या । न हि स्वाभाविकस्योच्छ्रित्तिः
कदाचिदप्युपपद्यते सवितुरिवौष्णप्रकाशयोः । तस्मा-
त्तस्य मोक्ष उपपद्यते ॥ २० ॥

इदानीं योऽसौ सर्वात्मभावो मोक्षो विद्याफलं क्रिया-
कारकफल शून्यं स प्रत्यक्षतो निर्दिश्यते । यत्राविद्याकान

तत्तैव वाक्येष्वमनुकूलयति । वक्ष्यमाणश्चेति । अविद्यात्मनः स्वाभावो
न वेति विचारे किं निर्णीतं भवतीत्याशङ्क्य हतं कीर्तयति । इद-
मिति । अविद्यायाः परिच्छिन्नफलत्वमस्ति ततो वैपरीत्येन विद्यायाः
कार्यमुक्तं स च सर्वात्मभावो दर्शित इति योजना ॥ स्वयति निर्णीतं
मर्थं दर्शयति । सा चेति । ज्ञाने सत्यविद्यानिवृत्तिरित्यत्र वाक्यशेषं
प्रमाणयति । तच्चेति ॥ अविद्या नात्मनः स्वाभावो निर्वर्त्यत्वाद्ब्रह्मसर्व-
दित्याह । तस्मादिति । निर्वर्त्यत्वेऽप्यात्मस्वभावत्वे का हानिरित्याश-
ङ्क्याह । न हीति ॥ अविद्यायाः स्वाभाविकत्वाभावे फलितत्वाह ।
तस्मादिति ॥ २० ॥

तद्वा अस्यैतदित्यनन्तरवाक्यतात्पर्यमाह । इदानीमिति । विद्यानि-
वृत्त्योस्तत्फलयोश्च प्रदर्शनानन्तरमिति यावत् ॥ सोऽमेव विशिनष्टि ॥
यवेति ॥ पदद्वयस्यान्यं दर्शयन्निवृत्तिमर्धमाह । तदेतदिति ।

कामाणि न सन्ति । तदेतत्प्रसूतं यत्तु सुती न कञ्चन कामं
 कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीति । तद्वै अस्य रूपम् ।
 यः सर्वात्मभावः सोऽस्य परमो लोक इत्युक्तस्तदतिच्छन्दा
 अतिच्छन्दमित्यर्थः । रूपपरत्वाच्छन्दः कामोऽतिगतः
 छन्दोऽस्मिन् रूपे तदतिच्छन्दं रूपम् । अन्योऽसौ असन्तः
 छन्दःशब्दो गायत्रादिछन्दोवाचो । अयन्तु कामवच-
 नोऽतः स्वरान्त एव । तथाप्यतिच्छन्दा इति पाठः स्वाध्या-
 यधर्मी द्रष्टव्यः । अस्ति च लोके कामवचनप्रयुक्तः छन्दः-
 शब्दः स्वच्छन्दः परच्छन्द इत्यादौ अतोऽतिच्छन्दमित्येव-
 सुपनेय कामवर्जितमेतद्रूपमित्यस्ति त्रये । तथापहतपाप्मा ।
 पापशब्देन धर्माधर्मावुच्येते । पाप्मभिः संचय्यते । पापनो

यत्रोत्पन्नशङ्कितं ब्रह्मोच्यते । व्याख्यातं पदद्वयमनन्तरं वैद्वदस्य प्रति-
 पार्थित्वं, सन्धानो रूपशब्देन षष्ठ्याः मन्त्रश्च दर्शयति । तदिति । अति-
 च्छन्दमिति प्रयोगे हेतुमात्रं । रूपपरत्वादिति ॥ अतस्तदतिच्छन्दमित्याह-
 रूपं विवक्ष्यते तत्राह । छन्द इति ॥ छन्दःशब्दस्य गायत्रादिछन्दो-
 प्यस्य कथं कामविषयत्वमित्याशङ्क्याह । अन्योऽसौ इति । गायत्रा-
 दिविषयत्वं त्वया छन्दःशब्दस्य कामविषयत्वसतः शङ्क्यते । यथातत्तु
 कामवर्जितमित्येतदत्र विवक्षितं किमिति तर्हि दैर्घ्यं प्रयुज्यते तत्राह ।
 तत्रापीति । स्वाध्यायधर्मेण चान्दस्यम् । अत्र यत्रात्रास्यते चान्द-
 राचित्वेन छन्दःशब्दस्य कथमित्याशङ्क्याह । अस्ति चेति ॥ तत्रात्रास्यते
 तत्रेति निति तद्वै पदद्वयमनन्तरं तन्मार्थमुपमं चरति । अत इति । तत्रा
 कामवर्जितत्वमिति चेत् । नूनं यत्राधर्मावर्जितत्वमेव प्रतीत्येव न तत्रात्रास्यते

विजहातीत्युक्तत्वात् । अपहतपाप्मा धर्माधर्मवर्जितमित्ये-
तत्किञ्चाभयं । भयं हि नामाविद्याकार्यम् । अविद्यया भय-
सन्यत इति ह्युक्तं । तत्कार्यहारेण कारणप्रतिषेधोऽयमभयं
रूपमित्यविद्यावर्जितमित्येतत् । यदेतद्विद्याफलं सर्व-
त्वभावस्तदेतदतिच्छन्दापहतपाप्मा भयं रूपं सर्वसंसार-
धर्मवर्जितमतो भयं रूपमेतत् । इदञ्च पूर्वमेवोपन्यस्तमती-
तानन्तरब्राह्मणसमाप्तौ । अभयं वै जनक प्राप्नोऽसीत्या-
गसतः । इह तु तर्कतः प्रपञ्चितं । दर्शितागमार्थप्रत्ययदा-
याय । अयसात्मा स्वयं चैतन्यज्योतिःस्वभावः सर्वं स्वेन
चैतन्यज्योतिषावभासयति । स यत्तत्र किञ्चित्यश्नति रमते
चरति जानाति चेत्युक्तम् । अतः स्थितञ्चैतत् न्यायतो
नित्यं स्वरूपं चैतन्यज्योतिश्चमात्मनः ।

पाप्मशब्दस्य अधर्ममालवचनत्वादत आह । पाप्मशब्देनेति ॥ उपक्रमादु-
सारेण पाप्मशब्दयोर्भयविषयत्वे विशेषणमनूद्य विरलितमर्थं कथयति ।
अपहतेति । तर्हि कार्यमेवाविद्याया निषिध्यते नेत्याह ॥ तत्कार्येति ।
तस्मादर्थे तच्छब्दः । वाक्यार्थमुपसंहरन्ति । यदेतदिति कूर्चब्राह्मणान्तेऽ-
पीदमुक्तमित्याह । इदञ्चेति । आगमशक्तत्वोक्तं चेत्किमित्यत्र पुनरु-
च्यते तत्राह । इह त्विति ॥ सविशेषत्वं चेदाकृत्यानुपपत्तिरित्यादि-
स्तर्कः । आगमसिद्धे किं तर्कोपन्यासेनेत्याशङ्क्याह । दर्शितेति ।
स्त्रीवाक्यस्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुव्रजति । अयमिति । अनन्यागतवाक्ये
चात्मनश्चेतनत्वमुक्तमित्याह । स यदिति । आत्मनः सदा चैतन्यज्योतिश्च
स्वरूपं न केवलमुक्तादागमादेव सिद्धं किन्तु पूर्वोक्तादनुमानाच्च स्थिते-
मित्याह । अतः स्थितञ्चेति ।

तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्य'

सं यद्यात्मात्राविनष्टः स्वेनैव रूपेण वर्तते कस्मादय-
महमस्मीत्यात्मानं वा वहिर्वेमानि भूतानीति जाग्रत्स्वप्न-
योरिव न जानातीत्यत्रोच्यते । शृण्वताज्ञानहेतुर्मेकत्वमे-
वाज्ञानहेतुस्तत्कथमित्युच्यते । दृष्टान्तेन हि प्रत्यची-
भवति विवक्षितोऽर्थ इत्याह । तत्तत्र यथा लोके प्रियये-
ष्टया स्त्रिया सम्परिष्वक्तः सम्यक् परिष्वक्तः कामयन्त्या
कामुकः सन्नबाह्यमात्मनः किञ्चन किञ्चिदपि न वेद मत्तो
ऽन्यदस्त्विति । न चान्तरमयमहमस्मि सुखी दुःखी चेति
अपरिष्वक्तसु तथा प्रविभक्तो जानाति । सर्वमेव बाह्य-
माभ्यन्तरञ्च । परिष्वङ्गोत्तरकालन्वेकत्वापत्तेर्न जानाति
एवमेव यथादृष्टान्तोऽयं पुरुषः क्षेत्रज्ञो भूतसात्वासंसर्गतः

दृष्टमनूद्य सम्बन्धं वक्तुं कामयोटयति । स यदीति ॥ अत्रेति
उपुप्तिरुक्ता । चैतन्यस्वभावस्यैव सुषुप्ते विशेषज्ञानाभावं साधयति ॥
उच्यते इति । सुषुप्ति सप्तम्यर्थः । अज्ञानं विशेषज्ञानाभावं । सोऽ-
त्राज्ञानहेतुस्तमाह । एकत्वमिति । जीवस्य परेणात्मना यदेकत्वं तत्
अथ सुषुप्ते विशेषज्ञानाभावे कारणं तस्मिन् न त्वपि चैतन्यस्वभावानि-
ष्टेतिरिति शङ्कते । तत्कथनमिति ॥ तत्र स्वीयाक्यसुत्तरत्वेनोत्थापयति ।
उच्यते इति । तत्र दृष्टान्तभागमाचष्टे । दृष्टान्तेनेति ॥ एकत्वद्वयो-
र्विशेषज्ञानाभावो विवक्षितोऽर्थः । परिष्वङ्गप्रयुक्तानुस्वाभिनिवेशादज्ञान-
किमिति कल्पयते स्वाभाषिकमेष तत् किं न स्वादित्योगद्वयान्न । अपरिष्व-
क्तस्त्विति ॥ तर्हि परिष्वद्वद्वतोऽपि स्वभावविपरिलोपामग्न्याद्विशेष-
विज्ञानं स्वादिति चेद्वेत्याह । परिष्वङ्गेति । स्त्रीपुंसद्वययोर्व्याभिप्रेत्य

किञ्चन वेद् नान्तरमेवायं गुरुपः प्राजिनात्मना
सम्परिष्वक्तो न वाञ्छं किञ्चन वेद् नान्तरम् ॥

मैत्र्यवर्गिण्यवता विभक्तो जनादौ चन्द्राद्विप्रतिविम्बप्रतत्तायां
कारण इत्थं प्रविष्टः सौम्य गुरुपः प्राज्ञेन परमादेन
स्वाभाविकेन स्वीनात्मना परेण श्रुतिना सम्परिष्वक्तः
सम्यक् परिष्वक्त एकोभूतो निरन्तरः तयात्मना न वाञ्छ
किञ्चन वस्त्वन्तरं नाप्यान्तरमात्मन्यवसत्तन्नि सुखी
दुःखी वेति वेद् तत्र चेतन्यज्योतिःसम्भान्ते तस्माद्विप्र न
जानातीति नदप्राचीन्तवाद्य चतुर्सर्गात् । यत्तत्त्व यथा
स्वीपुंसयोः सम्परिष्वक्तयोः । तत्प्राचीनानाम् विप्रविज्ञान-
हेतुरित्युक्तं भवति ॥

परिवृत्तसदृशकालं समीगम - प्राप्तिं च यत्प्राप्तिसमर्थं पुंसां यत्प्राप्तं
तत्प्रर्थः । दायादिति व्याकरोति । एतेनेति । अतएव । परमं विद-
लक्षणात् । अविद्यात्मनो दाताया ध्यातात्तद्विप्रतिविम्बे दातात्मनो यथा-
पद्मातीतप्रत्यक्ष एधानमाह । नैवमेति । तस्य देवादौ प्रोक्त एवमेव
दर्शयति । जनादानिति । उपसर्गस्य । नर्त । दर्शयति । स्वीपुंसा-
इति । तादात्म्यं व्यावर्त्तयितुं निरन्तर इत्युक्तम् । अन्तर्भावमेव प्रयुक्त-
ननयच्छिन्नत्वमाह । सर्वात्मेति ॥ एतं स्मृतिमात्रादराणि दारणाद-
चोद्यपरिहारं प्रकटयति । तत्वेति ॥ प्रत्यग्मात्मनीति दायात् । इत्येति
सुषुप्तिरुच्यते । यथा परिष्वक्तयोः स्वीपुंसयोरेतत् पुण्ये विप्रविज्ञान-
नाभावे तस्य तत् कारणमुक्तमित्प्रर्थः । स्वीपात्मे श्रुतमव्ययमिषाया-
र्थिकदर्शमाह । तत्वेति ॥

तद्वा अस्यैतदात्मकमात्मकामसकामरूपं
शोकान्तरम् ॥ २१ ॥

नानात्वे च कारणमासनी वस्तुन्तरस्य प्रत्य पर्यापिका
विद्येत्युक्तं तत्र चाविद्याया यदा प्रविविक्तो भवति तदा
सर्वैकत्वमेवास्य भवति । ततश्च ज्ञानज्ञेयादिकारक-
विभागेऽसति कुतो विशेषविज्ञानप्रादुर्भावः कामो वा
सम्भवति स्वाभाविके स्वरूपस्य आत्मज्योतिषि । यस्मादेव
सर्वैकत्वमेवास्य रूपमतस्तद्वै अस्यात्मनः स्वयं ज्योतिःस्वभा-
वस्यैतद्रूपमात्मकामं यस्मात्समस्तमेतत्तस्मादात्माः कामा
अस्मिन् रूपे तदिदमात्मकामं यस्य ह्यन्यत्वेन प्रविभक्तः काम-
स्तदनात्मकामं भवति । यथा जागरितावस्थायां देव-
दत्तादिरूपम् । न त्विदं तथा कुतश्चित्प्रविभज्यतेऽतस्तदात्म

किं पुनर्नानात्वे कारणमिति तदाह । नानात्वे चेति । उक्त-
मद्य योन्यामितप्रादावित्पदः । किमेतावता सुषुप्ते विशेषविज्ञानाभावात्स्या-
यात तत्राह । तत्वेति । विशेषविज्ञाने नानात्वं तत्र चाविद्याकारण
मिति स्थिते मतीति यावत् । यदा तदेति सुषुप्तिर्विचिता । प्रविभक्तत्वं
कार्यकारणादिव्यादिरहित्वम् । सर्वेण पूर्वेण परमात्मना गृहेतव्यं ।
विज्ञानात्मा षड्रोच्यते । एकत्वम्लमाह । ततश्चेति ॥ उक्तसुषुप्तीव्यात्र-
कामराक्षभसत्तायं व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ आत्मकामं कनयने ॥ य-
स्यात्प्राप्तमिति । तदेव व्यतिरेकतुल्येन विवक्ष्यति । यस्य स्तीतप्रादिना ।
विशेषान्तरमात्रादापूर्वकमादाय व्याचष्टे । किमन्यस्यादिनप्रादिना ॥
सुषुप्तेरन्वतात्मनः स्यादादन्यत्वेन प्रविभक्ता इव तत्त्वमात्राः सुषुप्तादा-
त्मेव कामास्तदात्मकामात्परूपमित्ये तद्वृत्तान्तेनाह । येति । अत्र-

अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका
अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः ॥

कामं भवति । किमन्यस्मादस्तन्तरात्र प्रविभज्यते आत्मा
स्विदात्मैव तदस्तन्तरमत आह । नान्यदस्यात्मनः कथं
यत आत्मकाममात्मैव कामा यन्निद्रूपे वेत्त प्रविभक्ता
इवान्वत्वेन काम्यमाना यथा जाग्रत्स्वप्नयोस्तेऽस्यात्मैवा-
न्यत्वप्रत्युपस्थापकहेतीरविद्याया अभावादात्मकाममत ए-
वाकाममेतद्रूपं काम्यविषयाभावाच्चोकान्तरं शोकछिद्रं
शोकशून्यमित्येतच्छोकमध्यमिति वा सर्वथाप्यशोकमेत-
द्रूपं शोकवर्जितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रकृतः स्वयं ज्योतिरात्मा अविद्याकामकर्म्मविनिर्मुक्त
इत्युक्तम् । असङ्गत्वादात्मन आगन्तुकत्वाच्च तेषां तत्रैवा

स्थाद्वये सत्त्वात्मनः सकाशादन्यत्वेन प्रविभक्ता इय काम्याः काम्यन्त इति
कामाः । नैवं सुषुप्तेऽवस्थायामात्मनस्ते भिद्यन्ते किन्तु सुषुप्तेऽवस्थेय कामा
इत्यात्मकामं तद्रूपमित्यर्थः । तस्यात्मैवेत्यत्र हेतुमाह । अन्यत्वेनेति ॥
यद्यपि सुषुप्तेऽविद्या विद्यते तथापि न सामिव्यक्तास्तीत्यनर्थपरिहारोप-
पत्तिरित्यर्थः ॥ कामानानात्माश्रयत्वपक्षं प्रतिक्षेप्युं तृतीयं विशेष-
णम् ॥ शोकमध्यं शोकस्थान्तरं प्रत्यग्भूतमिति यावत् । तर्हि शोक-
वत्त्वं प्राप्तं नेत्याह । सर्वथेति ॥ पक्षद्वयेऽपि शोकशून्यमात्मरूपम् ।
न हि शोको येनात्मवांस्तस्य शोकवत्त्वं शोकस्थात्माधीनरुच्चास्तुर्त्तरात्मा-
तिरेकेणाभावादित्यर्थः ॥ २१ ॥

अत्र पितेत्यादि वाक्यस्यतारयितुं दृत्तमनुद्भवति ॥ प्रकृत इति ।
अविद्यादिनिर्मुक्ते हेतुद्वयमाह । असङ्गत्वादिति ॥ यद्यपि नागन्तुकत्व-

शङ्का जायते । चैतन्यस्वभावत्वे सत्यप्येकीभावान्न जानाति स्त्रीपुंसयोरिव सम्परिष्वक्तयोरित्युक्तम् । तत्र प्रासङ्गिकमेतदुक्तं कामकर्मादिवत् स्वयं ज्योतिष्टमप्यस्यात्मनो न स्वभावः । यस्मात् सम्प्रसादेनोपलभ्यत इत्याशङ्कायां प्राप्तायां तन्निराकरणाय स्त्रीपुंसयोर्दृष्टान्तोपादानेन विद्यमानस्यैवं स्वयं ज्योतिष्टस्य सुषुप्तेऽग्रहणमेकीभावादेतोर्न तु कामकर्मादिवदागन्तुकम् । इत्येतत्प्रासङ्गिकमभिधाय यत्प्रकृतं तदेवानुप्रवर्त्तयति । अत्र चैतत्प्रकृतमविद्याकामकर्मविनिर्मुक्तमेव तद्रूपम् । यत्सुषुप्त आत्मनो गृह्यते प्रत्यक्षत इति तदेतद्यथाभूतमेवाभिहितं सर्वसम्बन्धाधीनमेतद्रूपमिति । यस्मादत्रैतस्मिन् सुषुप्तस्थानेऽतिच्छन्दापहतपाप्माभयमेतद्रूपं तस्मादत्र पिता जनकः । तस्य च जनयितृत्वाद्यत्पितृत्वं पुत्रं प्रति तत्कर्मनिमित्तं तेन च

मविद्याया युक्तं तथाप्यभिव्यक्ता सानर्हहेतुरागन्तुकीति एष्वयम् । स्त्रीग-
क्यनिरस्याशङ्कागनुवदति । तत्रेति ॥ कामादिनिमोके दर्शिते मतीति
यावत् । स्वभावाप्यापायो न सम्भवतीत्यभिप्रेत्य चेतुमाह । यस्मादिति ।
शङ्कोत्तरत्वेन स्त्रीवाक्यमयतार्यं तज्जात्यर्थं पूर्वोक्तमनुकीर्त्तयति । एव
स्वयमिति । विद्यमानस्येति वृत्तमनूद्योत्तरयन्वमुत्थापयति । इत्येत-
दिति । स्वयं ज्योतिष्टस्य स्वाभाविकत्वमेतच्छब्दार्थः ॥ प्रासङ्गिकं कामा-
देरागन्तुशब्दोक्तिः ॥ प्रसङ्गादागतमिति यावत् ॥ प्रकृतमेव दर्शयति ।
अत्र चेति ॥ अतिच्छन्दादिपाकं सस्यग्न्यर्थः । प्रत्यक्षतः स्वरूपचैतन्य-
शब्दयोक्तात्मरूपस्य सुषुप्ते गृह्यमाणवृत्तितस्य परागर्भमयधेयम् । का-
मादिसम्बन्धवदात्मनोऽङ्गहितमपि रूपं वस्तुतमेवेत्याशङ्का ॥ तदेत-
दिति । प्रकृतमर्गमुत्तोत्तरवाच्यस्यसप्रत्यर्थमाह । कर्तृत्वमिति ॥

कर्म गज्यमसत्त्वर्गोऽग्निन् कान्ति । तज्जातुपिता पुनस्तत्त्व-
 निसित्तस्य कर्मणो विनिर्मुक्तत्वात् पिताप्यपिता भवति ।
 तथा पुत्रोऽपि पितुरपुत्रो भवतीति सामर्थ्यादस्यते ।
 उभयोर्हि सत्त्वन्धनिसित्तं कर्म । तद्वयमविज्ञानो वल-
 तेऽपहतपाप्मेति श्रुतम् । तथा नाताऽज्ञाता । नाना-
 कर्मणा जेतव्या जिताः । तत्कर्मभगवन्वाभावापेक्षा
 प्रलोकाः । तथा देवाः कर्माभिभूतास्तत्त्वर्गोऽग्निनात्वा
 देवा अदेवाः । तथा वेदाः साधनाधनसत्त्वन्धनविधातृणां
 ब्राह्मणलक्षणा सत्त्वन्धनविधातृत्वेन कर्माभि-
 भूता अधीता प्रथितव्याश्च । कर्मानिसित्तस्य सत्त्वन्धनो
 पुत्पेण । तत्कर्मातिक्रमणाद्वैतान्तिन् कान्ति वेदा प्रत्यवेदाः
 सम्ययन्ते ॥

जनकोऽप्यपिता भवतीति सम्यय ॥ पिताप्यपिता भवतीत्युपमा-
 दयति । तदेत्यादिना । यदा यद्विन् काळे तल्लिता एतस्यापिता भवति
 तद्वदित्याह । तथेति ॥ नाकार्यस्य प्रतिमादकः इन्द्रोऽस्तीत्यादि-
 ह्याह । सामर्थ्यादिति ॥ तदेा सामर्थ्यं दर्शयति । उभयोरिति । सुपुत्रे
 कर्मातिक्रमे प्रमाणमाह । अपरतेति ॥ पुनर्गोक्तपदशब्दावबुधादार्थो ॥
 वाक्पान्तरसादाय व्याचष्टे । तदेत्यादिना ॥ साध्यसाधनसम्बन्धविध्या-
 यका ब्राह्मणलक्षणा इति शेषः । अभिधायकत्वेन प्रमादत्वेन प्रमेय-
 स्त्वेन चेत्यर्थः ॥

अत्र स्ते नोऽस्तेनो भवति म्रूणहाऽम्रूणहा चा-
ण्डालोऽचाण्डालः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्र-
मणस्तापसोऽतापसो नन्वागतं पुण्येनानन्वागतं

न केवलं शुभकर्मसम्बन्धातीतः । किन्तुहिं अशुभैरप्य-
त्यन्तघोरैः कर्मभिरसम्बद्ध एवायं वर्तते इत्येतमर्थमाहात्र
स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णहर्त्ता भ्रूणहा सहपाठादवगम्यते
स तेन घोरैः कर्मैश्चैतस्मिन्काले विनिर्मुक्तो भवति । येनाय
कर्मणा महापातको स्तेन उच्यते तथा भ्रूणहाऽभ्रूणहा
तथा चाण्डालो न केवलं गत्युत्पन्नेनैव कर्मणा विनि-
र्मुक्तः । किं तर्हि सहजेनाप्यत्यन्तनिकृष्टजातिप्रापकेणापि
विनिर्मुक्त एवायम् । चाण्डालो नाम शूद्रेण ब्राह्मण्या-
मुत्पन्नः चाण्डाल एव चाण्डालः स जातिनिमित्तेन कर्मणा
सम्बद्धत्वाद्चाण्डालो भवति । पौल्लसः पुल्लस एव
पौल्लसः शूद्रेणैव क्षत्रियायामुत्पन्नः । तथा सोऽप्यपुल्लसो

अत्र स्तेनोऽस्तेनो भयतीत्यादेस्तात्पर्यमाह । न बोधव्यमिति ॥
स्तेनशब्दोऽत्र चोरमात्रे भाति कथं विशेषणमित्याशङ्क्याह । भ्रूण-
हेति ॥ भ्रूणहा च यरिष्ठजह्महन्तोऽप्येते ॥ तदेव घोरं कर्म विशि-
ष्टम् । येनेति ॥ महत्यातकमस्येति व्युत्पत्त्या महापातकस्तेनः ॥
स्तेनादिवाक्येन चण्डालादिवाक्यस्य गतार्थत्वमाशङ्क्याह । नेत्या-
दिना । प्रत्युत्पन्नमागन्तुकम् ॥ ब्राह्मण्यां चक्षियात्सूतो वैश्याद्वैदेह-
कक्षपा । शूद्राज्जातस्तु चण्डालः सर्वधर्मवह्निप्लूत इति स्मृति-
माश्रित्याह । चण्डालो नामेति ॥ जातो निषादाशूद्राया नात्या-
शूद्रकम् इति श्रुतेः । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो निषादः । स च
जात्या शूद्रः । तस्मात्क्षत्रियायां जातः शुद्धो भवतीति व्याख्या-

पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य
भवति ॥ २२ ॥

भवति । तथा अमलक्षणेन कर्मभिरमस्वद्वी भवतीत्युच्यते
अमणः परिव्राट् यत्कर्मानिमित्तो भवति स तेन विनि-
र्मुक्तत्वादमणः । तथा तापसो वानप्रस्थो ऽतापसः । सर्वेषां
वर्णाश्रमादीनामुपलक्षणार्थमुभयोर्यहणं किं बहुना ।
नन्वागतं न अन्वागतमनन्वागतमसस्वदमित्ये तत्पुण्येन
शास्त्रविहितेन कर्मणा । तथा पापेन विहिताकरण-
प्रतिषिद्धक्रियालक्षणेन रूपपरत्वान्नपुंसकलिङ्गम् । अभयं
रूपमिति ह्यनुवर्त्तते । किं पुनरसस्वद्वत्वे कारणमिति
तद्धेतुरुच्यते । तीर्णोऽतिक्रान्तो हि यस्मादेवंरूपस्तदा
तस्मिन् काले सर्वाञ्छोकान् शोकाः कामा इष्टविषय-
प्रार्थनाः । ते हि तद्विषयवियोगे शोकत्वमापद्यन्ते । इष्टं

ननुपेत्याह । नूद्रेणैवेति ॥ तथा चाण्डालवदिति यावत् ॥ अम-
णादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । तथेति ॥ परिव्राट्तापसयोरेव ग्रह-
णात्तत् कर्मायोगेऽपि सौपुत्रस्य वर्णाश्रमान्तरकर्मयोगं शङ्कित्वाह ।
सर्वेषामिति ॥ आदिशब्देन वयोऽवस्थादि गृह्यते ॥ सौपुत्रे
पुरुषे प्रकृते कथमनन्वागतमिति नपुंसकप्रयोगस्तत्वाह । रूपपर-
त्वादिति ॥ तत्परत्वे हेतुमनुषङ्गं दर्शयति । अभयमिति ॥ हेतु-
वाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे । किं पुनरित्यादिना ॥ यस्मा-
दतिच्छन्दादिवाक्योक्तस्वभाषोऽयमात्मा सपुत्रे काले हृदयनिष्ठान् स-
र्वाञ्छोकानतिक्रामति तस्मादेतदात्मरूपं पुण्यपापाभ्यामनन्वागतं मुक्त-
मित्यर्थः ॥ शोकशब्दस्य कामविषयत्वं साधयति । इष्टेति ॥

हि विषयमप्राप्तं विद्युक्तं चोद्दिश्य चिन्तयानस्तद्गुणान्
सन्तप्यते पुरुषोऽतः शोको रतिः काम इति पर्यायाः ।

यस्मात् सर्व्वकामातीतो ह्यत्राय भवति । न कश्चन कामं
कामयते अति छन्दा इति ह्युक्तं तत्प्रक्रियापतितोऽयं
शोकशब्दः कामवचन एव भवितुमर्हति । कामश्च कर्म-
हेतुर्वच्यति हि । स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्
क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुत इति । अतः सर्व्वकामातितीर्ण-
त्वाद्युक्तमुक्तमनन्वागतं पुण्येनेत्यादि । हृदयस्य हृदयमिति
पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तत्स्थमन्तःकरणं बुद्धिर्हृदय-
मित्युच्यते । तात्स्थग्रामञ्चाक्रोशनवद्धृदयस्य बुद्धेर्ये शोका-
बुद्धिसंश्रया हि ते । कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादि । सर्व्व-
मन एवेत्युक्त्वात् । वच्यति च कामा येऽस्य हृदि श्रिता

कथं तस्याः शोकत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह । इदं हीति ॥

तेषां पर्यायत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह । यस्मादिति ॥
अत्रेति सुप्रतिरुच्यते । अतः सर्व्वकामातितीर्णत्वादित्युत्तरतः स-
म्बन्धः ॥ न केवलं शोकशब्दस्य कामविषयत्वमुपपन्नमेव किन्तु मद्भि-
धेरपि सिद्धमित्याह । न कश्चनेति ॥ शोकशब्दस्य कामविषयत्वेऽपि
तदत्ययमात्रात् कथं कर्मान्वयः स्यादित्याशङ्क्याह । कामश्चेति ॥
तत्र वाक्यं प्रमाणयति । पच्यति हीति ॥ कामस्य कर्महेतुत्वे
निष्ठे फलितमाह । अत इति ॥ हृदयस्य शोकानतिक्रामतीत्यद-
हृदयशब्दार्थमाह ॥ हृदयमिति ॥ मांसपिण्डमिशेषविषयं हृदयपट-
कथं बुद्धिमाहृत्याशङ्क्याह । तात्स्थ्यादिति । यदा मञ्चा क्रोश-
तीति मञ्चक्रोशनमुच्यमानं मञ्चस्यान् पुरुषानुपचारादाह तदा
हृदयमप्यत्वाद्बुद्धेरुपचाराद्बुद्धिं हृदयशब्दो दर्शयतीत्यर्थः ॥ हृदय-
शब्दार्थं गुणं तस्य सम्बन्धं दर्शयति । हृदयमेति ॥ तानतिक्रान्ते

इति । आत्मसंश्रयभ्रान्त्यपमोदाय ह्रीदं वचनम् । इदि
 श्रिता हृदयशोका इति च । हृदयकरणसम्बन्धातीत-
 श्चायमस्मिन् कालेऽतिक्रामति मृत्यो रूपाणीति श्रुतम् ।
 हृदयसम्बन्धातीतत्वात्तत्त्वश्रयकामसम्बन्धातीतो भवतीति
 युक्ततरं वचनम् । ये तु वादिनो हृदि श्रिताः कामा वास-
 नाश्च हृदयसम्बन्धिनमात्मानमुपसर्प्योपश्लिष्यन्ते । हृदय-
 वियोगेऽपि चात्मन्यवतिष्ठन्ते । पुटतैलस्य इव पुष्पादिगन्ध
 इत्याचक्षते । तेषां कामः संकल्पः । हृदये ह्येव रूपाणि
 हृदयस्य शोका इत्यादीनां वचनानामानर्थक्यमेव । हृद-
 यकरणोत्पाद्यत्वादिति चेत् । न । हृदि श्रिता इति विशे-
 षणात् । न हि हृदयस्य करणमात्रत्वे हृदि श्रिता इति
 वचनं समञ्जसम् । हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानीति च ।

भवतीति शेषः ॥ आत्माश्रयास्ते न बुद्धिमाश्रयन्तीत्याशङ्क्याह । बु-
 द्धीति ॥ कथं तर्हि दोचिदात्माश्रयत्वं तेषां यदन्तीत्याशङ्क्य भ्रान्ति-
 वशादित्याह । आत्मेति ॥ भवतु कामादीनां हृदयाश्रितत्वं तथार्पि
 तत् सम्बन्धद्वारा तदाश्रयत्वसम्भवात् कथमात्मा सुषुप्ते कामानतिवर्त्तते
 तत्राह । हृदयकरणेति ॥ तत्सम्बन्धातीतत्वे श्रुतिविज्ञे फलितमाह ।
 हृदयेति ॥ मर्त्ये प्रपञ्च प्रस्थानश्रुत्यापयति । ये त्विति ॥ सत्येव हृदये
 तद्विष्टानां कामादीनामात्मन्युपहृष्टो न तच्चिह्नत्वावित्याशङ्क्याह । हृदय-
 वियोगेऽपीति ॥ तन्मते श्रुतिविरोधमाह । तेषामिति ॥ करणेन
 हृदयेनोत्पाद्यत्वादात्मपिकाराणामपि कामादीनां हृदयसम्बन्धसम्भवाच्चा-
 नर्थक्यं त्रुतीनामिति शङ्कते । हृदयेति ॥ न कामादिसम्बन्धमात्रं
 हृदयस्य श्रुत्यर्थः । किन्त्वाश्रयाश्रयित्वं तस्य करणत्वे न स्यात् । न
 हि चक्षुराद्याश्रयं रूपादिज्ञानं दृष्टमिति परिहरति । न हृदीति ॥
 चकाराद्वचनं न समञ्जसमिति सम्बध्यते ॥

आत्मविशुद्धेऽथ विवक्षितत्वाद्भ्रूयणवचनं यथार्थमेव
युक्तं । ध्यायतीव लेलायतीवेति च श्रुतेरन्यार्थासम्भवात् ।
कामा येऽस्य हृदि श्रिता इति विशेषणादात्माश्रया अपि-
सन्तीति चेत् । न अनाश्रितापेक्षत्वात् । न चान्नयान्तरमपे-
क्ष्य ये हृदीति विशेषणं किन्तर्हि ये हृदयनाश्रिताः कामास्तान-
पेक्ष्य विशेषणं । ये त्वप्ररूढा भविष्या भूताः स्वप्रतिपक्षतो
निवृत्तास्तेनैव हृदि श्रिताः सम्भाव्यन्ते च ते । अतो युक्तं
तानपेक्ष्य विशेषणम् । ये प्ररूढा वर्त्तमानादिविषये ते सर्वे
प्रमुच्यन्ते इति । तथापि विशेषणानर्थक्यमिति चेत् । न । तेषु
यत्नाधिक्याद्भेदार्थत्वात् । इतरथाऽयुतमनिष्टञ्च कल्पितं
स्यादात्माश्रयत्वञ्च कामानां । न कश्चन कामं कामयत इति

प्रदीपायत्तं षट्ज्ञानमिति वदन्तः करणावत्तमात्माश्रितं कामा-
दीति तस्य तदाश्रयत्ववचनमापचारिकमित्याशङ्क्याह । आत्मविशुद्धे-
त्येति ॥ इतश्चेदं यथार्थमेवेत्याह । ध्यायतीवेति ॥ अन्यार्थासम्भ-
वाद्बुद्ध्याश्रयणवचनस्येति शेषः ॥ दक्षिणेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते यामेन न
पश्यतीतिवत् प्रमुच्यन्ते हृदि श्रिता इति विशेषणमाश्रित्याशङ्कते । कामा
ये इति ॥ प्रकारान्तरेण विशेषणस्यार्थवत्त्वं दर्शयति । नेत्यादिना ।
अत्रेति प्रकृतश्रुत्युक्तिः । आश्रयान्तरं बुद्ध्वातिरिक्तामात्मारूपम् ॥
बुद्ध्वाश्रिताः ज्ञाना एव न सन्ति यदगेज्ज्वा हृदयाश्रयत्वविशेषण-
मित्याशङ्क्याह । ये त्विति ॥ प्रतिपक्षतो विषयदोषदर्शनादिति यानत् ॥
कामानां वर्त्तमानत्वनियमाभावाद्भूतमविषयतामपि सम्भवे पणितमाह । दे
इति । हृदयानाश्रितभूतमविषयकामनम्भवेऽपि सर्वकामनिवृत्ते विवक्षितत्वा-
द्वर्त्तमानविशेषणमनर्थकमिति शङ्कते । तथापीति ॥ अतोतानागतज्ञाना-
नाय । समभवति एतत् किञ्चो न तद्विद्वत्तौ यन्नोऽपेक्ष्यते अदात्मदिव्यत्वा-
द्वर्त्तमानज्ञाननिरासे यत्नाधिक्यमाधेयमिति ज्ञापयितुं वर्त्तमानपक्षमिति

प्राप्तप्रतिषेधादात्माश्रयत्वं कामानां श्रुतमेवेति चेत् । न ।
 सुधीः स्वप्नो भूत्वेति परनिमित्तत्वात् कामाश्रयत्वप्राप्ते रम-
 ङ्गवचनाच्च । न हि कामाश्रयत्वे ऽमङ्गवचनमुपपद्यते । सङ्गश्च
 काम इत्यवीचाम । आत्मकाम इति श्रुतेरात्मविषयोऽस्य
 कामो भवतीति चेत् । न । व्यतिरिक्तकामाभावार्थत्वान्नस्याः ।
 वैशेषिकादितन्वन्यायोपपन्नमात्मनः कामाद्याश्रयत्वमिति
 चेत् । न । हृदि श्रिता इत्यादि विशेषश्रुतिविरोधादनपे-
 क्ष्यास्ता वैशेषिकादि तन्त्रोपपत्तयः । श्रुतिविरोधे न्यायभास-
 त्वोपगमात् । स्वयं ज्योतिष्टवाधनाच्च । कामादीनाञ्च स्वप्ने
 केवलदृशिमात्रविषयत्वात् स्वयं ज्योतिष्ट्वं सिद्धं । स्थितश्च
 बाध्येतात्म सप्रवायित्वे । दृश्यत्वानुपपत्तेश्चक्षुर्गतविशेषवत् ।

परिहरति ॥ न तेष्विति ॥ यदि यद्योक्तं व्याख्यानमनादित्यात्मश्रयत्व-
 मेव कामनामाश्रीयते तदाऽश्रुत मोक्षासम्भवेनानिदञ्च कल्पितं स्यादि-
 त्याह । इतरथेति ॥ अश्रुतत्वमसिद्धमिति शङ्कते । न कश्चनेति ॥
 अर्थादात्माश्रयत्वं श्रुतमेव कामानामित्येतद्दूषयति । नेत्यादिना ॥
 निषेधो हि प्राप्तिमपेक्षते न वास्तवं कामानामात्मधर्मात्वं प्राप्तिस्तु
 श्रान्त्यापि सम्भवति । तस्मादात्मनो, वस्तुतो न कामाद्याश्रयत्वमित्यर्थः ॥
 इतश्चात्मनो न कामाद्याश्रयत्वमित्याह । अरुद्धेति ॥ नन्वसङ्गवचन-
 मात्मनः सङ्गाभावं साधयति तस्य कामित्वे न विरुध्यते तत्राह ।
 सङ्गश्चेति ॥ कामश्च सङ्गस्ततोऽसिद्धो हेतुरत्रेति शेषः ॥ वाक्यान्त-
 रमाश्रित्यात्मानि कामाश्रयत्वं शङ्कित्वा दूषयति । आत्मेत्यादिना ॥
 इच्छादयः कचिदाश्रिताः गुणत्वाद्वृत्तादिवदित्यनुमानात्परिशेषात् का-
 माद्याश्रयत्वमात्मनः सेतुस्यतीति शङ्कते ॥ वैशेषिकादीति ॥ श्रुत्ववद-
 म्भोने निराचष्टे । नेत्यादिना ॥ स्वयं ज्योतिष्टवाधनाच्च नात्माश्रयत्वं
 कामादीनामिति शेषः ॥ तदेव विदृणोति । कामादीनामिति । स्थित-

द्रष्टुं हि दृश्यमर्थान्तरभूतमिति । द्रष्टुः स्वयं ज्योतिर्दृष्टिदम् ।
तदुवाधितं स्याद्यदि कामाद्याश्रयत्वं परिकल्पेत । सर्वशा-
स्त्रप्रतिषेधाच्च । परस्यैकदेशकल्पनायाः कामाद्याश्रयत्वे च
सर्वशास्त्रार्थजातं कुप्येत । एतच्च विस्तरेण चतुर्थेऽवोचाम ।
महता हि प्रयत्नेन कामाद्याश्रयकल्पनाः प्रतिषेधव्याः ।
आत्मनः परेणैकत्वशास्त्रार्थसिद्धेः । तत्कल्पनायां पुनः
क्रियमाणायां शास्त्रार्थ एव बाधितः स्यात् । यथेच्छा-
दीनामात्मधर्मत्वं कल्पयन्तो वैशेषिका नैयायिकाद्योप-
निषच्छास्त्रार्थेन न सङ्गच्छन्ते । तथेयमपि कल्पनोपनि-
षच्छास्त्रार्थबाधनाच्चादरणीया ॥ २२ ॥

चातुमानादिति शेषः । यद्यत्र समवेतं तत्तेन न दृश्यते । यथा
चक्षुर्गतं काष्ण्यं तेनैव चक्षुषा न दृश्यते तथा कामादीनामात्मसम-
वायित्वे दृश्यत्वं न स्यात् । दृश्यत्वबलेनैव स्वयं ज्योतिर्दृष्टिदं बाधितम् ।
तथा च तद्वाधे पूर्वोक्ताचातुमानमपि बाधयेतेत्यर्थः । कथं कामादी-
नामात्मदृश्यत्वमाश्रित्य स्वप्ने स्वयं ज्योतिर्दृष्टोपदिष्टत्वं तत्राह ।
द्रष्टुरिति ॥ तथापि तेषामात्माश्रयत्वे चातुपपत्तिस्तत्राह । तदुवाधित-
मिति ॥ यत्तु परमात्मैकदेशं जीवमाश्रित्य तदाश्रितं कामादीति तत्राह ।
सर्वशास्त्रेति ॥ तदेव स्फुटयति । परस्येति ॥ शास्त्रार्थजातं निरपय-
यत्वप्रत्यगेकत्वादिति । तस्य कथं कोपः स्यादित्याशङ्क्याह । एतच्चेति ॥
चतुर्थे चेत्तर्ह्यप्रवृत्तयतं निरस्तं तर्हि पुनर्गिराकरणमस्मिन्नित् करण-
मित्याशङ्क्याह । महतेति ॥ परेण नह्य प्रत्यगात्मनो यदेकत्वं तस्य
शास्त्रार्थेन सिद्धार्थमिति यावत् ॥ अश्रयकल्पनायामपि शास्त्रार्थसिद्धि-
माशङ्क्याह । तत्कल्पनायामिति ॥ गार्ह्यमप्रवृत्तकल्पनाया हेयत्वमुपसंहर-
ति । यथेत्यादिना ॥ २२ ॥

यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्त्येतन्न पश्यति ॥

स्त्रीषु सयोरिवैकत्वान्न पश्यतीत्युक्तं स्वयं ज्योतिरिति च ।
स्वयं ज्योतिष्कं नाम चैतन्यात्मस्वभावता । यदि ह्यग्न्युष्ण-
त्वादिवचैतन्यात्मस्वभाव आत्मा स कथमेकत्वेऽपि हि
स्वभावं जह्यान्न जानीयात् । अथ न जहाति कथमिह सुषुप्ते
न पश्यति । विप्रतिषिद्धमेतच्चैतन्यमात्मस्वभावो न जानाति
चेति । न विप्रतिषिद्धसुभयस्यैतदुपपद्यत एव । कथं यद्वै
सुषुप्ते तन्न पश्यति पश्यन्वै तत्तन्न पश्यन्नेव न पश्यति ।
यत्तन्न सुषुप्ते न पश्यतीति जानीषे तन्न । तथा गृह्णीयाः ।
कस्मात्पश्यन्वैव भवति तत्र । नन्वेवं न पश्यतीति सुषुप्ते
जानीमो यतो न चक्षुर्वा मनो वा दर्शनं करणं व्यापृत-
मस्ति । व्यापृतेषु हि दर्शनश्रवणादिषु पश्यतीति व्यवहारो
भवति शृणोतीति वा । न च व्यापृतानि करणानि पश्यामः ।
तस्मान्न पश्यत्येवायं न हि विस्तर्हि पश्यन्नेव भवति । कथं

यद्वै तन्न पश्यतीत्यादेः सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । स्त्रीषु-
सयोरिति ॥ चकाराहुक्तं स्वयं ज्योतिष्कमिव सम्बध्यते ॥ किमिदं
स्वयं ज्योतिष्कमिति तदाह । स्वयं ज्योतिष्कं नामेति ॥ एवं वृत्त-
मनूद्योत्तरवाक्यव्यावर्त्याशङ्कानाह । यदीत्यादिना ॥ स्वभावत्यागमेया-
भिनयति ॥ न जानीयादिति । तत्त्यागभावे सुषुप्ते विशेषविज्ञानरा-
हित्यमयुक्तमित्याह । एतेत्यादिना ॥ आत्मा चिद्रूपोऽपि सुषुप्ते वि-
शेषं न जानाति किं दुष्मनीतः शङ्कराह । विप्रतिषिद्धमिति ॥ परि-
हरति । नेति । उभयं चैतन्य स्वभावत्वं विशेषविज्ञानराहित्यप्रज्ञे-
तर्प्यः । उभयस्वीकारे गदितं निमित्तप्रेषमाकाङ्क्षापूर्वकं श्रुत्या निरा-
करोति । कथमित्यादिना । यद्वै तद्वित्यादिवाक्यं चोदितार्थाहुवादस्त-

न हि द्रष्टुर्दृष्टे विपरिलोपो विद्यतेऽविना-
शित्वात् ॥

न हि । यस्माद्द्रष्टुर्दृष्टिकर्तुर्या दृष्टिस्तस्या दृष्टेर्विपरि-
लोपो विनाशः सन् विद्यते यथानेकौष्णं यावदग्निभावि
तथा चायमात्माऽविनाश्यतोऽविनाशित्वादात्मनो दृष्टिर-
प्यविनाशिनी यावद्दृष्टभाविनी हि सा । ननु विप्रति-
षिद्धमिदमभिधीयते द्रष्टुः सा दृष्टिर्न विपरिलुप्यत
इति च । दृष्टिश्च द्रष्टा क्रियते । दृष्टिकर्तृत्वाद्धि द्रष्टेत्यु-
च्यते । क्रियमाणा च द्रष्टा दृष्टिर्न विपरिलुप्यत इति
चाशक्यं वक्तुम् । ननु न विपरिलुप्यत इति वचनादविना-
शिनी स्यात् । न वचनस्य ज्ञापकत्वात् । न हि न्यायप्राप्ती
विनाशः । कृतकस्य वचनशतेनापि वारयितुं शक्यते वचनस्य
यथा प्राप्तार्थज्ञापकत्वात् । नैष दोषः । आदित्यादि-

त्परिहारस्तु पश्यन्नित्यादिवाक्यमिति विभजते । यत्तत्वेति ॥ न हीत्या-
दिवाक्यनिरस्यामाशङ्कामाह । निश्चिति ॥ चक्षुरादिव्यापाराभावेऽपि
क्षप्ते दर्शनादिकिं न स्यादित्याशङ्क्याह । व्याप्यतेष्विति ॥ अस्तु तर्हि
तत्रापि करणव्यापारो नेत्याह । न चेति ॥ अयमिति सुषुप्त-
रूपोक्तिः ॥

न पश्यत्येवेति नियमं निषेधति । नेति । तत्र हेतुं धत्तुं प्रश्न-
पूर्वकं प्रतिज्ञा प्रज्ञौति । किं तर्हीति ॥ तत्राकाङ्क्षापूर्वकं हेतु-
वाक्यसत्त्वाच्च व्याचष्टे । कथमित्यादिना ॥ अविनाशित्वादित्येतदग्रा-
ह्यन्दृष्टेर्विनाशभावः स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ द्रष्टुर्दृष्टिर्नश्यतीत्यत्र
परोक्षज्ञोदयति । निश्चिति ॥ विप्रतिषेधमेव साधयति । दृष्टिरेति ॥
नार्यस्यापि वचनादविनाशः स्यादिति शङ्कते । निश्चिति ॥ तस्या

प्रकाशकत्ववद्दर्शनोपपत्तेः । यथादित्यादयो नित्यप्रकाश-
स्वभावा एव सन्तः स्वाभाविकेन नित्ये नैव प्रकाशेन प्रका-
शयन्ति । न ह्यप्रकाशात्मनः सन्तः प्रकाशं कुर्वन्तः प्रकाश-
यन्तीत्युच्यन्ते । किं तर्हि स्वभावेनैव नित्ये नैव प्रकाशेन ।
तथायमथात्मा विपरिणुतस्वभावया दृष्टा नित्यया दृष्टे-
त्युच्यते । गौणं तर्हि द्रष्टृत्वम् । नैवमेव मुख्यत्वोपपत्तेः ।
यदि ह्यन्यथाप्यात्मनो द्रष्टृत्वं दृष्टं तदाप्यद्रष्टृत्वस्य गौणत्वं
न त्वात्मनोऽन्यो दर्शनप्रकारोऽस्ति । तदेवमेव मुख्यं द्रष्टृत्व-
मुपपद्यते नान्यथा । यथादित्यादीनां प्रकाशयितृत्वं नित्ये
नैव स्वाभाविकेनाक्रियमाणेन प्रकाशेन । तदेव च प्रकाश-

कारकत्वाच्चैवमिति परिहरति । न यजनयेति ॥ तदेव स्फुरयति । न
हीति ॥ यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्तरनुवृत्तीतानुमानविरोधाच्चो न
कार्यनित्यत्वोपपत्तिप्रच्यः ॥ कूटस्थदृष्टिरेवात्र द्रष्टृशब्दादो न दृष्टि-
कत्तो तन्न विप्रतिषेधोऽस्तीति सिद्धान्तयति । नैव दोष इति । आदित्या-
दिप्रकाशयत्त्वादित्युक्तं दृष्टान्तं व्यापद्ये । यद्येति ॥ दृष्टान्तोऽपि विप्रति-
पन्नं प्रत्याह । न हीति । दर्शनोपपत्तेरित्युक्तं दार्शनिकं शिञ्जते ।
तथेति । आत्मनो निश्चयदृष्टिरे दोषमाशङ्कते । गौणमिति । गौणस्य
मुख्यापेक्षत्वान्मुख्यस्य चान्यस्य द्रष्टृत्वस्याभावान्नैवमित्युत्तरमाह । नैत्या-
दिना । तामेवोपपत्तिमुपदर्शयति । यदि हीत्यादिना । अन्यथा कूटस्थ-
दृष्टिमन्तरेणेति यावत् । दर्शनप्रकारस्यान्यत्वं क्रियात्मत्वं तस्य निष्क्रियत्व-
श्रुतिस्मृतिविरोधादिति शेषः । द्रष्टृत्वान्नरानुपपत्तौ फलितमाह । तदेव-
मेवेति । नित्यदृष्टिरे नैवेत्यर्थः । उक्तोऽर्थे दृष्टान्तमाह । यद्येत्यादिना ।
तथात्मनोऽपि द्रष्टृत्वं नित्ये नैव स्वाभाविकेन चैतन्यज्योतिषा सिद्ध्यति
तदेव च द्रष्टृत्वं मुख्यं द्रष्टृत्वान्नरानुपपत्तेरिति शेषः । आत्मनो
नित्यदृष्टिस्वभावत्वे फलितमाह । तस्मादिति । तज्जन्तं दृष्टिशब्दमा-

न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्प-
श्येत् ॥ २३ ॥

यित्वं सुखं प्रकाशयित्वान्तरानुपपत्तेः । तस्मान्न द्रष्टु-
र्दृष्टिर्विपरिलुप्यत इति न विप्रतिषेधगन्धोऽप्यस्ति ॥ नन्व-
नित्यक्रियाकर्तृविषय एव तच्प्रत्ययान्तस्य शब्दस्य प्रयोगी
दृष्टो यथा हेत्ता भेत्ता गन्तेति तथा द्रष्टेत्यत्रापीति
चेन्न । प्रकाशयितेति दृष्टत्वात् । भवतु प्रकाशकेष्वन्यथा
सम्भवान्न त्वात्मनीति चेत् । न ॥ दृष्टप्रविपरिलोपश्रुतेः ॥
पश्यामि न पश्यामीत्यनुभवदर्शनाच्चेति चेत् ॥ न । करण-
व्यापारविशेषापेक्षत्वात् ॥ उद्धृतचक्षुषाञ्च स्वप्न आत्मदृष्टेरवि-
परिलोपदर्शनात् । तस्मादविपरिलुप्तस्वभावैवात्मनो दृष्टिः ।
अतस्तयाऽविपरिलुप्तया दृष्ट्या स्वयं ज्योतिःस्वभावया

श्रित्य शङ्कते । नन्विति । अत्राप्यनित्यक्रियाकर्तृविषयस्तृजन्तशब्दप्रयोग
इति शेषः । तजन्तशब्दप्रयोगस्यानित्यक्रियाकर्तृविषयत्वं व्यभिचारयन्तु-
त्तरमाह नेति । वैषम्यमाशङ्कते । भवत्विति । आदित्यादिषु स्वाभाविकप्र-
काशेन प्रकाशयित्वमस्तु कादाचित्कप्रकाशेन प्रकाशयित्वस्य तेष्वसम्भ-
वान्न त्वात्मनि नित्यादृष्टिरस्ति तस्मान्नाभावात् । तथा च कादाचित्कदृष्ट्यैव
तस्य द्रष्टृतेरर्थः । प्रतीचक्षिद्रूपस्य औतत्वात्कर्तृत्वं विना प्रकाशयि-
तत्वमविशिष्टमित्युत्तरमाह । न दृष्टीति । कूटस्थदृष्टिरात्मेत्युक्ते प्रत्यक्ष-
विरोधः शङ्कते । पश्यामीति । द्विविधोऽनुभवस्तस्य कूटस्थदृष्टित्वमनुगृ-
ह्णाति । चक्षुरादिव्यापारभावभावापेक्षया पश्यामि न पश्यामीति धियो-
रात्मसाक्षिकादित्युत्तरमाह । न करणेति ॥ आत्मदृष्टेर्नित्यत्वे हेत्व-
न्तरमाह । उद्धृतेति ॥ आत्मदृष्टेर्नित्यत्वमुपसंहरति । तस्मादिति ।

पश्यन्नेव भवति सुप्तौ । कत्रं तर्हि न पश्यतीत्युच्यते । न तु
तदस्ति किन्तु द्वितीयं विषयभूतं किं विगिष्टं ततो द्रष्टृ-
न्यदन्यत्वेन विभक्तं यत्पश्येद्यदुपलभ्येत । यत्ति तद्विशेष-
दर्शनकारणमन्तःकरणं चक्षुरूपं च तद्विद्यमान्यत्वेन प्रत्युप-
स्थापितमासीत् । तदेतस्मिन्काले एकीभूतम् । आत्मनः परेण
परिष्वङ्गात् । द्रष्टृर्हि परिच्छिन्नस्य विशेषदर्शनाय कारणम-
न्यत्वेन व्यवतिष्ठते । यन्तु स्वेन सर्वात्मना सम्पृग्विभक्तः स्वेन
परेण प्राज्ञेनात्मना प्रियमेव पुरुषस्तेन न पृथक्तेन व्यवस्ति-
तानि करणानि विषयाश्च । तदभावाद्दिशेषदर्शनं नास्ति ।
करणादिकृतं हि तन्नात्मकतम् । आत्मकतमिव प्रत्यवभासते

तन्नित्यत्वोक्तिफलमाह । अत इति । वाक्यान्तरमात्राद्वापूर्यक्तस्याप्य-
व्याचष्टे । कथमित्यादिना । द्वितीयादिपदानां प्रौढरक्तिमाशङ्क्यार्थभेद
दर्शयति । यद्वीत्यादिना । सामासमन्तःकरणं यत्पश्येदिति विशेषदर्श-
नकारणं प्रमादद्वितीयम् । तस्मादन्यच्चक्षुरादिप्रमाणं रूपादि च
प्रमेयं विभक्तं तत्त्वर्थं जाग्रत्स्वप्नयोरदिव्याप्रतिपन्नं सुप्तप्रकाशे कार-
णमात्रतां गतमभिव्यक्तं नास्तीत्यर्थः । सुप्तौ द्वितीयं प्रमादरूपं ना-
स्तीत्येतदुपमादयति । आत्मन इति । प्रमादरूपं पृथङ्नास्तीति शेषः ।
तथापि करणव्यापारकृतं विषयदर्शनमात्मनः स्यादित्याशङ्क्याह । द्रष्टृ-
रिति । सुप्तस्यापि परिच्छिन्नत्वमाशङ्क्याह । व्ययन्निति ॥ तस्य परेणै-
कीभावफलमाह । तेनेति । विषयेन्द्रियाभावकृतं फलमवह । तदभावा-
दिति । किमिति विषयाद्यभावाद्दिशेषदर्शनं निषिध्यते । तत्त्वमेव तस्या-
त्मत्वाधीनं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । करणादीति । नन्ववस्थाद्वये विशे-
षदर्शनमात्मकतं प्रतिभावितस्य प्रधानत्वादेत आह । आत्मकतमिति । न
त्वित्यादेस्तात्मर्थसुप्तसंहरति । तस्मादिति । प्रमादकरणविषयकतत्वाद्दिशे-
षदर्शनेनैवाह । सुप्तभावभावात्तत्कार्याया विशेषणैरपि तत्ताभावादिति

यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न
 हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न
 तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥
 २४ ॥ यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्न रसयते न
 हि रसयितूरसयतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽवि-
 नाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
 यद्रसयेत् ॥ २५ ॥ यद्वै तन्न वदति वदन्वै तन्न
 वदति न हि वक्तुर्वक्त्रेर्विपरिलोपो विद्यतेऽवि-

तस्मात्तत्कृतेयं भ्रातिरात्मनो दृष्टिः परिलुप्यत इति
 समानमन्यत् ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति । यद्वै तन्न रसयते । यद्वै तन्न
 वदति । यद्वै तन्न शृणोति । यद्वै तन्न मनुते । यद्वै तन्न
 स्मृशति । यद्वै तन्न विजानाति । मननविज्ञानयोर्दृष्ट्यादि-
 महकारित्वेऽपि सति चक्षुरादिनिरपेक्षो भूतभविष्यदन्त-
 मानविषयव्यापारो विद्यत इति पृथग्ग्रहणम् । कं

यायत् । तत्कृता जागरादावात्मकतत्त्वं न भ्रान्तिप्रतिपन्नविशेष दर्शनाभा-
 वप्रयुक्तेत्यर्थः समानमन्यदिति ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न पश्यतीत्यादायुक्तन्यायसुत्तरवाक्येऽप्यतिदिशति । मनोबुद्धौ
 साधारणकरणत्वात् पृथग्व्यापाराभावे कथं पृथङ्निर्देशः स्यादित्याश-
 यत् । मननेति ॥ वाक्यानि व्याख्यय स्वसिद्धान्तस्फुरणार्थं विचार-
 यति । किं पुनरिति ॥ धर्मभेदो धर्माणां मता मिथो धर्मिण्य भेदो
 न स्तीति यायत् ॥ धर्मस्य दृष्ट्वादिपदार्थस्येत्यर्थः । परोपधिनिमित्तं

नाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
यद्वदेत् ॥ २६ ॥ यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न
शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिणोपो विद्यते
ऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-
भक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥ यद्वै तन्न मनुते मन्वानो
वै तन्न मनुते न हि मनुर्मतेर्विपरिणोपो विद्य-
तेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-
भक्तं यन्मन्वीत ॥ २८ ॥ यद्वै तन्न स्पृशति
स्पृशन्वै तन्न स्पृशति न हि स्पृष्टुः स्पृष्टेर्विपरि-
णोपो विद्यतेऽविनाशिचान्न तु तद्वितीयमस्ति

पुनर्दृष्टादीनामग्नेरौष्ण्यप्रकाशनञ्जलनादिव्यभिचारेण सा-
होस्विदभित्येव धर्मेभ्य परापात्रिनिमित्तक धर्मान्य-
त्वमित्यत्र केचिद्व्याचक्षते । आत्मजगुनः स्वत एवेकत्वं
नानात्वञ्च । यथा गोर्गोद्व्यतयेकत्वं साम्राट्तीनां धर्माणां
परस्परतो भेदो यथा स्थूलेष्वेवमेकत्वं नानात्व तथा निरव-
यवेऽन्मूर्तवस्तुष्वेकत्वं नानात्वञ्चानुमेयम् । सर्वत्राद्यभिचार

चक्षुराद्युपाधिलतमित्येतत् । धर्मान्यत्वं धर्मत्वं धर्मिणो मित्रोऽन्यत्वं
चेत्यर्थः । भर्तृप्रपञ्चमतेन पूर्वपक्षं गृह्णाति ॥ व्यतेति ॥ गतादीनां सा-
वयवत्वाद्व्यभिचारेण रूपेणाभिन्नत्वं रूपान्तरेण भिन्नत्वमित्युच्य-
यात्वेऽपि निरवयवेष्वात्मादिषु कथमनेकरूपत्वमिद्विरित्याशङ्क्याह । यथा
स्थूलेष्विति ॥ एकरूपत्वे वस्तुनो दृष्टान्तादृष्टानां रूपत्वे गदादिदृष्टान्तर-

ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्मृशेत् ॥ २९ ॥ यद्वै तन्न
 विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति न हि
 विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशि-
 त्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वि-
 जानीयात् ॥ ३० ॥

दर्शनादात्मनोऽपि तद्वदेव दृष्ट्यादीनां परस्परं नानात्व-
 मात्मना चैकत्वमिति नान्यपरत्वात् । न हि दृष्ट्यादिधर्म-
 भेदप्रदर्शनपरमिदं वाक्यं यद्वै तदित्यादि । किं तर्हि चै-
 तन्यात्मज्योतिः कथं न जानाति सुषुप्ते नूनमतो न चैत-
 न्यात्मज्योतिरित्येवमाशङ्काप्राप्तौ तन्निराकरणाद्यैतदारब्धं
 यद्वै तदित्यादि ॥

.. यदस्य जाग्रत्स्वप्रयोज्यक्षुराद्यनेकोपाधिद्वारा चैत-
 न्यात्मज्योतिः स्वाभाव्यमुपलक्षितं दृष्ट्यादिभिधेयव्यवहारा-
 पन्नं सुषुप्त उपाधिभेदव्यापारनिवृत्तावनुज्ञास्थमान-

र्शनात्तदेषानुमेयम् ॥ विमत भिन्नाभिन्नं वस्तुत्वाद्वादादिवदित्यर्थः । यद्यपि
 गगनादिषु भिन्नाभिन्नत्वमनुमीयते तथापि कथमात्मनि तदनुमानमित्या-
 शङ्क्य वस्तुत्वस्य नानारूपत्वेनाव्यभिचारादात्मन्यपि यथोक्तमनुमानं
 निरङ्कुशप्रवरमित्याह । सर्वत्रेति । यथोक्तानुमानानुग्रहाच्च द्वैतमि-
 त्यादिभिन्नाभिन्नत्ववस्तुनि तात्पर्यमिति भावः । अतः प्रपञ्चोक्तं वाक्यतात्-
 पर्यं निराकरोति । नेत्यादिना ॥

चैतन्याविनाशे वाप्यतात्पर्यहेतुत्वं तर्हि दृष्ट्यादिभिटा यच्चमित्या-
 शङ्क्याह । यदरेति । तदि सुषुप्तप्रवृत्त्यावानुपाधेरनाकरणस्य चतुरा-
 दिभेदाधीनपरिणामव्यापारनिवृत्तौ गत्यानुपाधिभेदस्यानुज्ञास्थमानत्वात्तेन

त्वादनुपलब्धमाणस्वभावमण्युपाधिभेदेन भिन्नमित्यत्र यथा
 प्राप्तानुवादेनैव विद्यमानत्वमुच्यते । तत्र दृष्ट्यादिधर्मा-
 भेदकल्पना विवक्षितार्थानभिज्ञतया सैन्यद्वयनप्रत् प्रज्ञानै-
 करसघनश्रुतिविरोधाच्च विज्ञानमानन्दं सत्यं ज्ञानं प्रज्ञानं
 ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यश्च । शब्दप्रवृत्तेः लौकिकी च शब्द-
 प्रवृत्तिश्चक्षुषा रूपं विजानाति श्रोत्रेण शब्दं विजानाति ।
 वाचान्नस्य रसं विजानातीति च सर्वत्रैव च दृष्ट्यादि-
 शब्दाभिधेयानां विज्ञानशब्दवाच्यतामेव दर्शयति ॥
 शब्दप्रवृत्तिश्च प्रमाणम् । दृष्टान्तोपपत्तेश्च । यथा हि लोके
 खच्छस्वाभाव्ययुक्तः स्फटिकस्तन्निमित्तमेव केवलं हरि-

भिन्नमिवानुपलब्धमाणस्वभावं यद्यपि तथापि चक्षुर्द्वारेण जायमा-
 नायां बुद्धिर्ज्ञेयं व्यक्तं चैतन्यं दृष्टिः । घ्राणद्वारेण जातायां तस्यां
 व्यक्तं स्पर्शान्तरित्युपाधिभेदात्प्राप्तेदानुवादेन चैतन्यस्याधिनाशित्वे वाक्य-
 तात्पर्यमित्यर्थः । उक्ते वाक्यतात्पर्ये स्थिते फलितमाह । तत्रेति ॥
 इतश्च दृष्ट्यादिभेदकल्पना न ह्यदृष्ट्याह । सैन्यवेति ॥ तदेव स्पष्टयति ।
 विज्ञानमिति । न दृष्ट्यादिभेदकल्पनेति शेषः ॥ यथा घटाकाशो महा-
 काश इत्येकशब्दविषयत्वादुपाधिभेदेऽप्याकाशस्यैकत्वमिदं तथैकशब्दप्रवृ-
 त्तेरेकत्वं चित्तोऽपि स्वीकर्तव्यं तत्कुतो दृष्ट्यादिभेदसिद्धिरित्याह ।
 शब्दप्रवृत्तेर्चेति । तामेव विवृणोति । लौकिकी चेति । यत्तु सिद्धान्ते
 दृष्टान्तो नास्तीति तत्राह । दृष्टान्तेति । किमेकरूपत्वे वस्तुनो दृष्टान्तो
 नास्ति किं वा मिथ्यात्वे तत्त्वानां नैव प्रवृत्तिरिति वक्तव्यम् । नाद्यः ॥ नाना-
 र्थवस्तुवादिभिरप्येकैकरूपस्यानवस्थापरिहारार्थमनानारूपत्वाद्भीकाराद-
 र्थाकं दृष्टान्तमिदं वस्तुत्वहेतोश्च तत्त्वानां नैकान्तिकत्वात्तस्मादेकरूपमेव
 वस्तु स्वीकर्तव्यमिति भावः । द्वितीयं दूषयति । यथा हीति । तन्नि-
 मित्तमेवेत्यत्र तच्छब्देन खच्छस्वाभाव्यं परासृज्यते । स्फटिके हरितादि-

तनीललोहिताद्य पाधिभेदसंयोगात्तदाकारत्वं भजते । न
च स्वच्छस्वाभाव्यव्यतिरेकेण हरितनीललोहितादिलज्जगा
धर्मभेदाः स्फटिकस्य कल्पयितुं शक्यन्ते । तथा चक्षुरा-
द्यपाधिभेद संयोगात् प्रज्ञानघनस्वभावस्यैवात्मज्योतिषो
दृष्टादिशक्तिभेद उपलक्ष्यते । प्रज्ञानघनस्य स्वच्छस्वा-
भाव्यात् । स्फटिकस्वच्छस्वाभाव्यवज्ज्योतिष्ठाच्च ॥

यथा चादित्यज्योतिरवभास्य भेदैः संयुज्यमानं हरित-
नीलपीतलोहितादिभेदैरविभाज्यं तदाकाराभासं भवति ।
तथा च कृत्स्नं जगदवभासयच्चक्षुरादीनि च तदाकारं
भवति । तथा चोक्तमात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्त इत्यादि । न

धर्माणां स्वाभाविकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति । तस्य हि
स्वच्छं स्वाभाव्यं तद्वशेन हरिताद्युपाधिभेदसम्यग्व्यतिरेकेणेति यावत् ।
एकस्य नानारूपत्वं मिथ्येत्यत्र दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ।
आत्मा मिथ्यानानानिर्माण उपहितत्वात् स्फटिकरुदित्यर्थः । किञ्चात्मा
मिथ्यानानात्वाधारः स्वच्छत्वात्सम्यगतिपक्षवदित्याह । प्रज्ञानेति । किञ्चात्मा
कल्पितनानात्वाधारो ज्योतिष्ठादादित्यादिज्योतिर्वदित्याह । स्वयमिति ।

आदित्याद्यवकल्पितोऽपि भेदोऽङ्गीत्याशङ्क्य विवक्षितं गम्यमाह ।
यथा चेत्यादिना । अविभाज्यं वस्तुतो विभागायोग्यमिति यावत् । चक्षु-
रादीनि चावभासयदिति सम्यग्व्यः । आत्मनः स्वभासकत्वे वाक्योप-
क्रमं प्रमाणयति । तथेति ॥ यत्तु निरवयवेष्वपि नानारूपत्वमनुभेद-
मिति तत्राह । न चेति ॥ आकाशादीनां दृष्टान्तत्वमाशङ्क्य निराचष्टे ।
यदपीत्यादिना । कथमाकाशस्यानेकधर्मवत्त्वमौपाधिकमित्याशङ्क्य तस्य
सर्वागतत्वं तावदौपाधिकमिति साधयति । आकाशस्येति । यद्य तर्हि
सर्वागतत्वमन्यत्रास्तीत्याह । सर्वत्रोपधीति ॥ नन्वाकाशस्य सर्वागतत्वमन्य-

च निरवयवेष्वनेकात्मताः शक्यते कल्पयितुम् । दृष्टान्ता-
भावात् । यदप्याकाशस्य सर्वगतत्वादिधर्मभेदः परिकल्प्यते
परमाणादीनाञ्च गन्धरसाद्यनेकगुणवत्त्वं तदपि निरूप्य-
माणं परोपाधिनिमित्तमेव च भवत्याकाशस्य तावत्
सर्वगतत्वं नामतः स्वतो धर्मोऽस्ति । सर्वोपाधिसञ्चयादि
सर्वं च स्वेन रूपेण सत्त्वमपेक्ष्य सर्वगतत्वव्यवहारो न त्वा-
काशः क्वचिद्गतो वाऽगतो वा । स्वतो गमनं हि नास्य देशा-
न्तरस्थस्य देशान्तरेण संयोगकारणम् । सा च क्रिया नैवा-
विशेषे सम्भवति । एवं धर्मभेदा नैव सन्तप्राकाशे । तथा
परमाणादावपि । परमाणुर्नाम मृथिव्या गन्धघनायाः
परमः सूक्ष्मोऽवयवो गन्धात्मक एक एव न तस्य पुनर्गन्ध-

पेक्ष्य सर्वगतत्वं किमिति न व्यर्थमुच्यते तत्राह । नत्विति ॥ आकाशे
गमनायोगं वक्तुं तत्स्वरूपमाह । गमनं हीति । ननु कुतश्चिद्विभागे
संयोगे च केनचिद्देशे न तत्करणीभूता क्रियापि श्लेनादाविवाकाशे
भविष्यति नेत्याह । सा चेति । सावयवे हि श्लेनादौ क्रिया दृश्यते
आकाशत्वविशेषं निरवयवं कुतस्तत्र क्रियेत्यर्थः । तथापि धर्मान्तरा-
ख्याकाशे भविष्यन्तीत्याशङ्क्य तेषामपि क्रियापूर्वकाणामुक्तन्यायकवलीक-
तत्वमाह । एवमिति । भेदाभेदाभ्यां दुर्वचत्वाच्च तत्र धर्मधर्मिभावो न
सम्भवतीति भावः ॥ आकाशे दर्शितन्यायमन्यत्रापि सञ्चारयति । तथेति
पार्थिवत्वं परमाणोरेकं रूपं गन्धवत्त्वं चापरानित्यनेकरूपत्वमित्या-
शङ्क्याह । परमाणुर्नामिति । न हि पार्थिवत्वातिरेकि गन्धवत्त्वं प्रा-
माणिकमिति भावः । वैशेषिकपरिभाषामाश्रित्य शङ्कयति । अथेति ।
पार्थिवपरमाणौ रसादिमत्त्वमनौपाधिकं न भवति जलादिसंसर्गकृतत्वा-
त्तथा च निरुपाधिकभेदेनेदमुदाहरणमिति परिहरति । न तत्रापीति ।
उक्तान्ययस्य दिगादावपि समत्वं मत्वोपसंहरति । तस्मादिति । सन्ति

यत्र वाऽन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्यो
ऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्वदेदन्योऽन्य-

वत्त्वं नाम शक्यते कल्पयितुम् । अथ तस्यैव रसादिमत्त्वं
न्यादिति चेन्न । तत्राप्यवादिमंसमर्गनिमित्तत्वात् । तस्मान्न
निरवयवस्यानेकाधर्मवत्त्वे दृष्टान्तोऽस्ति । एतेन दृगादिश-
क्तिभेदानां पृथक्चक्षुरूपादिभेदेन परिणामभेदकल्पना
परमात्मनि प्रत्युक्ता ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
२९ ॥ ३० ॥

जाग्रत् स्वप्नयोरिव यद्विजानीयात्तद्वितीयं प्रविभक्तम-
न्यत्वेन नास्तीत्युक्तमतः सुषुप्तेन विजानाति विशेषम् । ननु
यद्यस्यायमेवास्य स्वभावः किं निमित्तमस्य विशेषविज्ञानं
स्वभावपरित्यागेन । अथ विशेषविज्ञानमेवास्य स्वभावः
अस्मादेव विशेषं न विजानातीत्युच्यते । शृणु । यत्र यस्मिन्
जागरिते स्वप्ने चान्यदिवात्मनो वस्त्वन्तरमिवाविद्यया प्रत्यु-

परस्मिन्नात्मारं दृगादिशक्तिभेदास्तेषां मध्ये दृक्शक्तिश्चक्षुरात्मना रूपा-
त्मना च पृथगेव परिणमते । घ्रातिशक्तिश्च घ्राणात्मना गन्धात्मना चेत्य-
नेन ज्ञमेव परस्मिन् परिणामकल्पना भर्तृप्रपञ्चैर्या कृता अपि परस्मै-
ककल्पत्वोपपादनेन निरस्तेत्याह । एतेनेति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
२९ ॥ ३० ॥

प्रौढाधिको दृष्टादिभेदो न वास्तवोऽस्तीत्युपपाद्य दृक्तमनुवर्तते ।
जाग्रदिति ॥ यत्वेन्युत्तराक्यवार्त्तामाशङ्का दर्शयति । नन्विति ॥
स्मिन्नि निमेषविज्ञानराहित्यं स्वरूपं किं वा विशेषविज्ञानमस्तम् ।
आद्ये जाग्रत्स्वप्नयोरनुपपत्तिः ॥ द्वितीये सुषुप्तेरविद्विरिति भावः ।

च्छ एयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽ-
न्यद्विजानीयात् ॥ ३१ ॥

सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवत्येव ब्रह्मलोकः

प्रस्थापितं भवति तत्र तस्मादविद्याप्रत्युपस्थापितादन्योऽन्य-
मिवात्मानं मन्यमानोऽसत्यात्मनः प्रविभक्ते वस्तुन्तरेऽ-
मति चात्मनि ततः प्रविभक्तोऽद्योऽन्य पश्येद्रुपलभेत ।
तच्च दर्शितं स्वप्ने प्रत्यक्षतो घ्नन्तीव जिनन्तीवेति ।
तथान्योऽन्यस्त्रिदशयेद्वदेच्छृणुयान्मन्वीत स्पृशेद्विजानीया-
दिति ॥ ३१ ॥

यत्र पुनः साविद्या सुषुप्ते वस्तुन्तरप्रत्युपस्थापिका
शान्ता तेनान्यत्वेनाविद्याप्रविभक्तस्य वस्तुनोऽभावात्तत्त्वेन
न पश्येत्त्रिदशयेद्विजानीयादातः स्वेनैव हि प्राज्ञेनात्मना
स्वयं ज्योतिःस्वभावेन सम्परिवृक्तः स नस्तु सम्प्रसन्न आत्म-
काम आत्मकामः सलिलवत्स्वच्छीभूतः सलिल इव सलिल
एको द्वितीयस्याभावात् । अविद्यया हि द्वितीयः प्रविभज्यते

प्रतीचक्षिन्मातृज्ज्योतिषो विशेषविज्ञातुराहित्यमेव स्वरूपं तथापि स्वावि-
द्याकल्पितविशेषविज्ञानवत्त्वमाश्रित्यावस्थाद्वयं सिद्धप्रतीत्युत्तरं वाक्यमव-
बम्बोत्तरमाह । उच्यत इत्यादिना । तच्चेत्याविद्यं दर्शनमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

पूर्वोक्तवत्पुनः पञ्चाराधं सलिलवाक्यमुत्पादयति । यत्रेत्यादिना ।
तेनाविद्यायाः शान्तत्वेनेति यावत् । वस्तुनोऽभावात्तत्त्वेति शेषः । सु-
षुप्ते विशेषविज्ञानाभावात्प्रवृत्तं फलमाह । अत इति । पूर्वमेवास्यार्धस्यो-
क्तत्वं द्योतयितुं चिद्यद्गः । सम्परिवृक्तं फलं समस्तत्वमपरिच्छिन्नत्वं
तत् फलं समस्तत्वम् । अवच्छिन्नतादो हि परिच्छेदाभिमानकृतः ।

सम्मादिति हैनमनुशशास याज्ञवल्क्य एषास्य
परमा गतिरेषास्य परमा सम्पदेशोऽस्य परमो

मा च शान्ताचात एको द्रष्टा दृष्टेरविपरिलुप्तत्वात्-
ज्योतिःस्वभावा या । अद्वैतो द्रष्टव्यस्य द्वितीयस्याभावा-
देतदमृतमभयमेष ब्रह्मलोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः
पर एवायमस्मिन् काले व्यावृत्तकार्यकरणोपाधिभेदः स्व
आत्मज्योतिषि शान्तसर्वसम्बन्धो वर्तते । हे सम्मादिति
ह एव हैनं जनकमनुशशासानुशिष्टवान् याज्ञवल्क्य इति ।
श्रुतेर्वचनमेतत्कथं वानुशशास एषास्य विज्ञानमयस्य परमा
गतिः । यास्वन्या देहग्रहणलक्षणा ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्ता
अविद्या कल्पितास्ता गतायातोपरमा अविद्याविषयत्वात् ।
इयन्तु देवतादिगतीनां कर्मविद्यामाध्यानां परमोत्तमा ।
यः समस्तात्मभावो यत्र नान्यपश्यति नान्यच्छृणोति नान्य-
द्विजानातीत्येवैव च परमा सम्पत्तर्ज्वासां सम्पदं विभूतीनां
इय परमा स्वाभाविकत्वादस्याः कृतका ह्यन्याः सम्पदः

सम्पन्नत्वे हेत्वन्तरमाह । आप्रकांश इति । तदेव सम्पन्नत्वं दृष्टान्तेन
स्पष्टयति । मलिन इति ॥ उक्तोऽर्थे वाक्याक्षराणि योजयति । मलिन
इवेति ॥ द्वितीयस्याभावं मुमुक्षु व्यक्तीकरोति । अद्वैतोति । अद्रष्टा-
इष्टेति वाञ्छेद । एकोऽद्वैतशक्त्याभ्यासस्तात्पर्यलिङ्गम् । तस्य परमपुरु-
षार्घ्यत्वं दर्शयन् कूटस्थत्वमाह । एतदिति । किमिति पृष्टीममाममुपेक्ष्य
कर्मधारयो गृह्यते तत्राह । पर एवेति । अस्मिन् काले चतुश्रवस्या-
कामिच्छेतत् । परमस्य साधयति । यास्त्विति । प्रस्तुतं समस्तात्मभावं
विशेषविज्ञानराहित्येन दिशिनिति । यत्नेति ॥ मर्षात्मनारस्य लो-

स यो मनुष्याणां राद्वः समृद्धो भवत्यन्येषामपि
पतिः सवर्मानुष्यैर्भोगैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां
परम आनन्दोऽथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स

यस्य परमानन्दस्य सात्रा अवयवाः ब्रह्मादिभिर्मनुष्य-
पर्यन्तैर्भूतैरुपजीव्यन्ते तदानन्दमात्रावयवहारिण मात्रिणं
परमानन्दमधिजिगमिषन्नाह । सैन्यवलवणशकलैरिव
लवणशैलम् । स यः कश्चिन्मनुष्याणां सव्यै राद्वः ससिद्धोऽ-
विकलः समवावयव इत्यर्थः समृद्ध उपभोगोपकरणसम्पन्नो
भवति । किञ्चान्येषां समानजातीयानामधिपतिः स्वतन्त्रः
पतिर्न माण्डलिकः सर्वैः समस्तैर्मनुष्यकैरिति दिव्यभोगो
पकरणनिवृत्त्यर्थं मनुष्याणामिव यानि भोगोपकरणानि तैः
सम्पन्नानामप्यतिशयेन सम्पन्नः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां
परम आनन्दः । तदानन्दानन्दिनोरभेदनिर्देशान्नाद्यान्त-
रभूतत्वमित्येतत् । परमानन्दस्यैवैय विषयविषयाकारिण

स यो मनुष्याणामित्यादिवाक्यतावृण्यमाह । यस्येति ॥ यथा सैन्यवाय-
यवै सैन्यवाचलं लोको बोधयति तथा तस्यानन्दस्य भावा नाम अवयवास्त-
त्पदार्थनद्वारेणाश्रयविनः परमानन्दमधिगमयितुमिच्छन्तस्ततोऽनन्दः प्रवृत्त
इत्यर्थः । तात्पर्यसङ्गताक्षराणि व्याचष्टे । स यः कश्चिदित्यादिना ॥ राद्व-
मधिकतमत्वेत्तुमृद्वत्त्वेन पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह । समग्र्येति ॥ तदेव मनुष्य-
त्वमपीत्याशङ्क्य व्याकरोति । उपभोगेति ॥ अन्तर्बहिःसम्पत्तिभेदादनुन्न-
त्तिरिति भावः ॥ न केवलमुक्तमेव तस्य विशेषणं किन्तु विशेषणान्तरङ्गा-
सीत्याह । किञ्चेति ॥ विशेषणतात्पर्यमाह । द्रियेति तदनिवर्त्तनये तस्य
इन्द्रमाण्डवद्विद्वत्तत्वात् । इत्यादिति भावः । अतिशयेन सम्पन्न इति

एकः पितृणां जितलोकानामानन्दोऽथ ये शतं
पितृणां जितलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्व-
लोक आनन्दोऽथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः

मात्रा प्रसूतेति क्तं यत्र वा अन्यद्विव स्यादित्यादि-
वाक्येन । तस्माद्युक्तोऽयं स परम आनन्द इत्यभेदनिर्देशः
युधिष्ठिरादितुल्यो राजात्रोदाहरणं दृष्टम् । मनुष्या-
नन्दमादिं कृत्वा शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेणोच्य परमा-
नन्दं यत्र भेदो निवर्तते तमधिगमयति । अत्रायमानन्दः
शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण वर्द्धमानो यत्र दृष्टिकाष्ठामनु-
भवति । यत्र गणितभेदो निवर्ततेऽन्यद्दर्शनश्रवणमनन-
भावात्त परमानन्द विवज्जन्नाह । अथ ये मानुष्या उचं
प्रकाराः शतमानन्दभेदाः स एकः पितृणान् । तेषां विशेष-
णं जितलोकानामिति । आह्वादिकर्मभिः पितृन् स्तोत्र-
यित्वा तेन कर्मणा जितो लोको येषां ते जितलोकाः पितर

शेषः । अभेदनिर्देशस्याभिप्रायमाह । तत्रेति ॥ प्रकृत वाक्ये रुद्रस्यैव ॥
आत्मनः सकाशादानन्दस्येति । शेषः । औपचारिकत्वं भेदनिर्देशस्य भाव्यप्र-
तीत्याशङ्क्याह । परमानन्दस्येति । तस्यैव विपर्ययत्वं विपर्ययमिति स्थिते फलि-
तमाह । तस्मादिति । ययोक्तो मनुष्यो न दृष्टिप्रवचनतरतीत्याशङ्क्याह ।
युधिष्ठिरादीति ॥ अथ ये शत मनुष्याणामित्यादेर्ज्ञानात्पर्यमाह । दृष्टमिति ॥
शतगुणेनोत्तरोत्तरत्वानन्दस्योत्कर्षप्रदर्शनक्रमेण परमानन्दमुच्यते तम-
धिगमयत्युत्तरेण अन्येनेति सम्बन्धः । परमानन्देन विनिर्दिष्टः ।
यत्रेति ॥ भेदः सङ्ख्याव्यवहारः । क्तान्तेन प्रपञ्चयति । यत्रेत्यादिना ॥ पर

स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा
 देवत्वमभिसम्पद्यन्ते । अथ ये शतं कर्मदे-
 वानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो
 यश्च श्रोत्रियोऽवुजिनोऽकामहतोऽथ ते शतमा-
 न्दोऽपि पितृणां जितलोकानां मनुष्यान्न्दशतगुणीकृतपरि-
 माण एक आनन्दो भवति । सऽपि शतगुणीकृतो गन्धर्व-
 लोक एक आनन्दो भवति । म च शतगुणीकृतः कर्मदेवा-
 नामेक आनन्दः । अग्निहोत्रादिशतकर्मणा ये देवत्वं
 प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाः ।

तथैवाजानदेवनामेक आनन्दः । आजानन एवोत्प-
 त्तित एव ये देवास्ते आजानदेवः । यश्च श्रोत्रियोऽधीत-
 वेदोऽवुजिनो वुजिनं पापं तद्गृहीतो यथाकृत्कारौत्यर्थः ।
 अकामहतो वीनतृणः । आजानदेवेभ्योऽर्वाक् यावन्तो

मानदे विगिकिषाया हेतुमाह । अन्यति । यद्यपि यस्मैत्यादिनो-
 क्तमित्तथापीडाक्षरव्याख्यानावसरे तेव विवृतमित्यविरोधः । तत्तदान-
 न्दप्रदर्शनानन्तर्यं तत्र तत्राप्यथशब्दार्थः । तत्तद्वाक्योपक्रमो वा । एवं
 प्रकारत्वमृच्छादि पितृणामानन्द इति सम्यग् । आहादिकर्मभिरि-
 त्यादिशब्देन पिण्डपुण्यजादि गृह्यते । ते ते कर्मदेवा नाम तत्राह ।
 अग्निहोत्रादीति । •

यथा गन्धर्वानन्दः शतगुणीकृतः कर्मदेवानामेक आनन्द इत्या-
 कर्मदेवानन्दः शतगुणीकृतः सचाजानदेवानामेक आनन्दो भवतीत्याह ।
 तत्रैव । कुत्र वीनतृणत्वं तत्राह । आजानदेवेभ्य इति । अंति-
 यादिशब्दस्य प्रकृतमङ्गतिमाशङ्क्याह । तस्य चेति । एवम्भूतस्य नि-
 पत्यपर्यापितस्येति यावत् । प्रजापति लोकमन्त्रस्य मन्त्रोक्तमङ्गाद-

जानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक
आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवजिनोऽकामहतोऽथ
ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एका

विजयास्तेषु तस्य चैव भूतस्याजानदेवैः समान आनन्द
इत्येतदन्वाहयते । चगन्तात्तच्छतगुणीकृतपरिमाणः प्रजा-
पतिलोक एक आनन्दो विण्णु शरीर । तथा तद्विज्ञान-
वान् श्रोत्रियोऽधीतवेदद्यावजिन इत्यादि पूर्ववत् । तच्छ-
तगुणीकृतपरिमाणो ब्रह्मलोक एक आनन्दो हिरण्यगर्भा-
त्मनि । यद्येत्यादि पूर्ववदेव । अतः परं गणितनिवृत्तिः । एष
परम आनन्द इत्युक्तो यस्य च परमानन्दस्य ब्रह्मलोका-
द्यानन्दा माता उद्धेरिव विष्णुः । एवं गतगुणीत्तरोत्तर-
वृद्धपेतानन्दा यत्रैकतां यान्ति । यच्च श्रोत्रिवप्रत्यक्षोऽद्वैत

धर्मेदमाह । विराडिति । यथा विराडात्मन्य जानदेवानन्दः गतगुणी-
कृतः सन्नैक आनन्दो भवति तथा विराडात्मोपाकृता श्रोत्रियत्व-
विशि-
ष्टेणो विराजाहल्यानन्दः स्यादित्याह । तथेति । तच्छतगुणीकृत इति
तच्छब्दो विराडानन्दविषयः । श्रोत्रियत्वादिविशिष्टेणानपि हिरण्य-
गर्भोपासकस्तेन तुल्य नन्दो भवतीत्याह । यदेति । हिरण्यगर्भानन्दा-
दुपरिष्ठादपि ब्रह्मानन्दे गणितभेदे प्राकरणिके प्राप्ते प्रत्याह । अतः
परमिति । एषोऽस्य परमानन्द इत्युपक्रम्य किमित्यानन्दान्तरनुपदर्शि-
तमित्याशङ्क्याह । एष इति । तथापि सौषुप्तमर्शात्मत्वमुपेक्षितमिति
चेन्नेत्याह । यस्य चेति । प्रकाशस्य ब्रह्मानन्दस्यापि चिच्छिन्नत्वाच्च । तत्र
हीति । अत्र चिच्छिन्नत्वफलमाह । भूतत्वादिति । ब्रह्मानन्दादन्तरे परि-
च्छिन्ना मर्त्याद्येत्याह । इतर इति । अथ यावान्यत्पश्यतीत्यादिहे-

ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियो वृजिनोऽकाम-
हतोऽथैष एव परम आनन्दः ।

एव सम्प्रसादलक्षणः परम आनन्द इत्यत्र हि नान्यत्पश्यति
नान्यच्छृणीति अतो भूमा भूमत्वादभृतः । इतरे तद्विपरीता
आनन्दाः । अत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे तुल्ये । अका-
महतत्वहतो विशेष आनन्दश्चतुर्गुणवृद्धिहेतुः । अत्रैतानि
साधनानि श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वानि तस्य तस्या-
नन्दस्य प्राप्तावर्थादभिहितानि । यथा कर्माण्यग्निहोत्रा-
दीनि देवानां देवत्वप्राप्तौ । तत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्व-
लक्षणे कर्माणी अधरभूमिष्वपि समाने इति नीत्तरान-
न्दप्राप्तिसाधने अभ्युपेयेते ॥

रिति भावः । श्रोत्रियादिपदानि व्याख्याय तात्पर्यं दर्शयति । अत्र
चेति । मध्ये विशेषणेषु त्रिविधं यावत् । तुल्ये सर्वपर्यायेष्विति
शेषः । विशेषणान्तरे विशेषमाह । अकामहतत्वेति । तद्योक्तविभा-
गमुपपादयितुं विद्वमर्थमाह । अत्रैतानीति ॥ यश्चेत्यादिवाक्यं सम्प्र-
स्यर्थः । तस्य तस्यानन्दस्येति देवप्राजापत्यादिनिर्देशः । अर्थादभिहितत्वे
दृष्टान्तमाह । यश्चेति ॥ ये कर्माणां, देवत्वमित्यादिश्रुतिसामर्थ्याद्देवा-
नन्दाप्तौ यथा कर्माणि साधनान्युक्तानि तथा यश्चेत्यादिश्रुतिसाम-
र्थ्यादेव तान्यपि श्रोत्रियत्वादीनि तत्तदानन्दप्राप्तौ साधनानि विव-
क्षितानीत्यर्थः ॥ ननु तयाणामपिशेषश्रुतौ कथं श्रोत्रियत्वावृजिनत्वयोः
सर्वत्र तुल्यत्वम् । न हि ते पूर्वभूमिषु श्रुते तथा चाकामहतत्वपदा
नन्दोक्तौ तयोरपि हेतुतेति तत्राह । तत्र चेति ॥ निर्द्धारणाद्यां
सम्पत्तौ । न हि श्रोत्रियत्वादि शून्यः सार्वभौमादिमुखमनुभन्ति-
रुत्सृजते ॥ तथा च सर्वत्र श्रोत्रियत्वादेस्तुल्यत्वाच्च तदानन्दातिरेक-
प्राप्तावकाशरणं साधनमित्यर्थः ॥

एष ब्रह्मलोकः सम्प्राप्तिरिति होवाच याज्ञवल्क्यः ।
सोऽहं भगवते मत्स्रं ददाम्यत उर्ध्वं विमोक्षायैव
ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यः विभवाञ्जकार मेधावी
राजा सर्वेभ्यो मान्तेभ्य उदरं स्वीदिति ॥ ३३ ॥

अकामहतत्वं तु वैराग्यं तारतम्योपपत्तेरुक्तं । तत्र
स्थानन्दप्राप्तिमाधनमित्ययमर्थः । स एष परम मानन्ते
वितृष्णो विविधप्रत्यज्ञोऽविगतः । तथा च वेदव्यासः । दत्त
कामसुखं लोके यद्दृष्टव्यं सत्कृत्यम् । लज्जावदस्यते
नार्हतः पीडयो कलामिति । एष ब्रह्मलोकः स सम्प्रा-
प्तिरिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं मेधमनुगिष्टो भगवभ्यं तु
मत्स्रं ददामि गवान् । अत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति
व्याख्यातमेतत् । अत्र ह विमोक्षायैत्यग्निन् वाक्ये दाज्ञ-
वल्क्यो विभवाञ्जकार भीतवान् । दाज्ञवल्क्यस्य कारण-
माह शुतिर्न याज्ञवल्क्यो ब्रह्मत्वसामर्थ्याभावाद्भीतवान्
ज्ञानाया किन्तर्हि मेधावी राजा सर्वेभ्यो न मानन्तेभ्यः ।
प्रश्ननिर्णयावसानेभ्य उत अरीत्सीत् आहूतोत् अदरोभं

यदुक्तमानन्दं गतमुत्प्रेक्षितं तदाकामहतत्वं तत्र विरोध इति तदुक्तं
दयति । अकामहतत्वं निति ॥ पुनरुक्तं भूमिषु वैराग्यमुक्तं तत्र
स्थानन्दप्राप्तिमाधनं वैराग्यस्य तारतम्येन परमानन्दोपपत्तेरिति-
तदयस्य तस्य परमानन्दप्राप्तिमाधनस्य सम्प्राप्तित्वं । यदेत्यादि-
वाक्यस्थे तत्त्वार्थसुखा प्रपत्ते परमानन्दे विद्वदनुभवं प्रमादयति ।
ह एव इति ॥ निरतगदसकामहतत्वं परमानन्दप्राप्तिहेतुत्वव
प्रमाणमाह । तथा चेति ॥ प्रकृतं प्रत्यगूतं परमानन्दमेव इति

स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा

कृतवानित्यर्थः । यद्युभया निर्णीतं प्रत्यक्षं विमोक्षार्थं
तत्तदेकदेगत्वेनैव कामप्रश्नस्य गृहीत्वा पुनः पुनर्न पर्य-
नुयुङ्क्त एव सिधावित्वादित्येतद्वयकारणं सर्वं सदीयं
विज्ञानं कामप्रश्नञ्च जे गोपादित् सतीति ॥ ३३ ॥

अत्र विज्ञानमयः स्वयं ज्योतिरत्मा स्वप्ने प्रदर्शितः ।
स्वप्नात्तद्वृद्धान्तसञ्चारेण कार्यकरणव्यतिरिक्तताकामक-
र्मप्रविवेकश्चासङ्गतया महामत्स्यदृष्टान्तेन प्रदर्शितः । पुन-
र्याविद्याकार्यं स्वप्न एव मन्तोविद्यादिना प्रदर्शितः । अर्था-
द्विद्यायाः सतत्त्वं निर्धारितमतद्वर्णाधारोपणरूपत्व-
मनात्मवर्त्मत्वञ्च । तथा विद्यायाश्च कार्यं प्रदर्शितं सर्व-
त्वभावः स्वप्न एव प्रत्यक्षतः सर्वोऽस्मीति मन्यते । सोऽस्य

पुरुषगतिर्युतिर्मेधावीत्याद्या व्याचष्टे । नेत्यादिना ॥ तद्यापि किन्त-
द्वयकारणं तदाह । यद्यदिति ॥ सिधावित्वात्प्रज्ञातिशयशान्तित्यादिति
यावत् ॥ तदेव भयकारणं प्रकटयति । सर्वमिति ॥ ३३ ॥

‘स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा’ यत्कृत्वा वृत्तं कीर्तयति ।
अत्रेति ॥ अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति वाक्यं सप्रत्ययं ॥
वृत्तमर्थान्तरमनुभवति । स्वप्नान्तेति ॥ ‘कार्यकरणव्यतिरिक्तत्वं’ प्रदर्शित-
मिति सम्बन्धः ॥ उक्तमर्थान्तरमाह । कामेति ॥ अथ यत्कृत्वा मन्तो-
विद्यादाशुक्तमनुभाषते । अनुयुङ्क्तेति ॥ किं तत्कार्यप्रदर्शनगामय्यादि-
हंरितमविद्यायाः सतत्त्वं तदाह । व्यतद्वर्मेति ॥ अनन्तधर्मात्ममा-
त्मनि चैतन्यदृष्टाभाविक्तवत् । अविद्याकार्यं विद्याकार्यं च स्वप्ने
सर्वान्तरात्मनोऽप्यप्रत्यक्षत एव प्रदर्शितमित्याह । तदेति ॥ सुप्ने
न्यादेतदर्थितमित्याह । एतमिति ॥ सागन्धर्वचेतन्यादिन्येतत् ।

दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च गुणः प्रतिन्यायं प्रति-
योन्या द्रवति बुद्धान्तायैव ॥ ३४ ॥

परमो लोका इति । तत्र च सर्वात्मभादन्वभावाऽप्याविना-
कामकर्म्यादिसर्वस्य पारधर्गसन्वन्तातीत रूपमन्य सादा
त्सुपुष्ते गृह्यत इत्ये तद्विज्ञापितं स्वयं ज्योतिरात्मा अप
परम ज्ञानन्द एष विद्यया विषयः । स एष परमः सम्य-
सादः सुखस्य च परा काष्ठत्वे तदेवमन्ते न यन्ने न व्याख्यातं
तस्यैतत्सर्वं विमोचपदार्थस्य दृष्टान्तभूतं बन्धनस्य च । न च
एते मोचबन्धने सहेतुके सप्रपञ्चे निर्दिष्टेऽविद्याकाव्ये
तत्सर्वं दृष्टान्तभूतमेवेति तदार्थान्तिकस्यानेने मोचद-
न्धने सहेतुके कामप्रज्ञार्थभूते त्वया वक्तव्ये इति पुनः
पर्यनुबुद्ध्वा जनकोऽत उर्ध्वं विमोचयैव ब्रूहीति । तत्र
महामत्स्यवत्स्वप्नबुद्धान्तावसक्तः सज्जत्येक प्रात्या रूप

अन्यथोक्तितस्य सुखपरामर्शो न स्यादिति भावः । उक्तं विद्याकार्यं
निगमयति । एष इति ॥ तमेव विद्याविषयं विगमयति । स एष
इति । वृत्तानुयादनुपसंहरति । इत्येतदिति ॥ एषल्लोकेन द्रव्येन
प्रपञ्चलोकान्तयावयेनेति यावत् ॥ ओऽष्टमित्यादेस्तात्पर्यमनुवर्तते ।
तच्चेति ॥ यतो राज्ञेयं अन्यतेऽतस्तस्य सञ्जसदाने दुष्ता प्रवृत्तिरित्यर्थः ।
अत ऊर्ध्वमित्यादेरभिप्रायमनुवर्तते । ते चेति ॥ यद्यपि यद्योक्त-
क्षणे मोचबन्धने प्रागेवोपदिष्टे तथापि पञ्चीकृतं सर्वं दृष्टान्तभूतमेव
तयोरिति यतो राजा भ्रातरि जतो मोचबन्धने दार्शनिकभूते
वक्तव्ये यावत्प्रवृत्त्येनेति मन्त्रमानसं प्रेरयतीत्यर्थः । इत्युक्तयोर्व-
क्तव्यत्वेन प्राप्नयोरपि प्रथमं बन्धो दह्यत इति वक्तुं दृष्टान्त स्मार-

ज्योतिरित्युक्तम् । यथा चासौ कार्यकरणानि सत्यरूपाणि
परिव्यजनुपादानश्च महामत्स्रवत्सप्रबुद्धान्तावनुसञ्च-
रति । तथा जायमानो म्रियमाणश्च तैरेव सत्यरूपैः
सयुज्यते वियुज्यते चोभौ लोकावनुसञ्चरतौति । सञ्चरणं
स्वप्नबुद्धान्तावनुसञ्चारस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन सूचितम् । तदिह
विस्तरेण सनिमित्तं सञ्चरणं वर्णयितव्यमिति तदर्थेऽय-
मारम्भः । तत्र च बुद्धान्तात्स्वप्रान्तमयसाक्षानुप्रवेष्टितः ।
तन्मात्स्र्यसादस्थानं भौतदृष्टान्तभूतम् । ततः प्रचाव्य
बुद्धान्ते सत्सारव्यवहारः प्रदर्शयितव्य इति । तेनास्य
सम्बन्धः स वै बुद्धान्तात्स्वप्रान्तकृमिणः सस्यसन्न एव । तस्मि-
न्सम्प्रसादे स्थित्वा ततः पुनरौषत्प्रचयतः स्वप्ने रत्या चरित्वे
त्यादि पूर्ववद्बुद्धान्तायैवाद्भवति ॥ ३४ ॥

यति ॥ तत्रेति ॥ दृष्टान्तगन्तव्यं दार्ष्टान्तिकस्य सम्बन्धस्य सूचितत्वं
दर्शयति । यथा चेत्यादिना ॥ उभा लोकावित्यत्र प्रथममेवंशब्दो
दृष्टव्यः ॥ दृष्टमनूद्यानन्तरप्रकरणमुत्थापयति । तदिहचेति ॥ अक्षः
ससारो सप्तम्यर्थः । सनिमित्तं कामादिना निमित्तेन सहितमित्येतत् ॥
प्रकरणारम्भमुक्त्वा समनन्तरवाक्यस्य व्यवहितेन सम्बन्धमाह । तत्र चेति ॥
स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते रत्येतत्प्रपन्नस्य स्वप्रान्तायैवेति वाक्यं
सत्यत्वा परानुसृज्यते ॥ स्वप्रान्तशब्दस्य स्वप्रविषय व्याप्यार्थं विप्रति-
सम्प्रसादेति ॥ कथं पुनः सम्प्रपन्नस्य ससारोपगमनमित्याशङ्क्याह । तत्र
इति ॥ प्रागुक्तं सप्तम्यर्थो व्यवहितो यन्वन्नेनेति परानुसृज्यते ।
समनन्तरपन्थं पञ्चोच्यते ॥ वाक्यस्य व्यवहितेन सम्बन्धमुक्त्वा तदक्षराणि
दोजयति । स वै बुद्धान्तादिति ॥ स्वप्रान्ते रत्या चरित्वेत्यादि
बुद्धान्तायैवाद्भवतीति तत्रान्नं पूर्ववदिति दोषना ॥ ३४ ॥

तद्यथा नः सुसमाहितसुसर्ज्यायादेवमेवा-

इत आत्मास्य शरीरं वर्ण्यते । यथायमात्म स्वप्ना-
न्ताद्वुद्धान्तनागत एवमयमस्माद्विहान्तरं प्रतिपत्स्यत
इत्याहात दृष्टन्तः । तत्तत्र यथा लोके अनः गकट
सुसमाहितं सुदुःशृङ्गं वा समाहितं भाण्डोपस्करणेनोत्तु-
खलसुमलशूर्पपिठपादिनद्याद्येन च समन्त्रं सभारिणा-
क्रान्तमित्यर्थः । तथा भाराकात्तं सदुत्तर्जच्छेद कुर्वे-
द्यथा याग्राहच्छेच्छेकटिकेनाधिष्ठितं सत् । एवमेव
यथोक्ती दृष्टान्तोऽयं शरीरः शरीरे भवः । कोऽसौ
आत्मा लिङ्गोपाधिर्यः स्वप्नुवुद्धान्तविव जलमरणाभ्यां
पाप्मसमर्गवियोगलज्जथाभ्यामिहलोकपरलोकावनुसञ्चरति
यस्यात्क्रमणमनुप्राणाद्युत्क्रमणं न प्राप्तेन परिणात्मना
स्वयं ज्योतिः स्वभावेनावारुढोऽधिष्ठितोऽभास्यमानस्तथा ।

तद्यद्येत्यादेरिति तु कामवसान इत्युत्तरस्य सन्दर्भस्य तात्पर्यं
तद्विहेतुप्रवृत्तमनुवदति । इत आरभ्यत इति । तद्यद्येत्यस्मादाख्यादेन
दृष्टान्तवाक्यमुत्थाप्य व्याकरोति । यद्येत्यादिना । इत इत्यत्र दृष्टान्तमाहेति
योजना । भाण्डोपस्करणेन भाण्डोपदुष्टेन गृहोपस्करणेनेति यावत् ॥
तद्देशोपकरणं विनिर्दिष्टं । उत्तुखलेति । पिठर पः कार्यं स्यूतं भारुड ॥
अन्वयं दर्शयितुं यथा शब्दोऽनूद्यते ॥ निदविशितमात्मानं विनिर्दिष्टं ।
य. स्वप्नेति ॥ जलमरणे विगदयति । याचेति ॥ कार्यकरणानि पा-
प्मगद्वेनोच्यन्ते । शरीरस्य प्राधन्यं द्योतयति । यद्येति । उत्तु-
र्ज्यात चेत्तदाङ्गीकृतमात्मनो गमनमित्येव शङ्काह ॥ तत्रेति ॥ लिङ्गो-
पाधेरात्मनो गमनप्रतीतिरित्युत्थाप्येणद्विति प्रमाणयति । तदा चेति ॥

यः शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढमुत्सर्ज-
याति यत्रैतदूर्ध्वोच्छासी भवति ॥ ३५ ॥

चोक्तमात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पत्ययते इति उत्सर्जयाति
तत्र चैतन्यात्म ज्योतिषा भास्ये लिङ्गे प्राणप्रधाने गच्छति
सति तदुपाधिरप्यात्मा गच्छतीव । तथा च नुत्यन्तरं
कस्मिन्नहमित्यादि ध्यायतीवेति च । अत एवोक्त प्राज्ञेना-
त्मनान्वारूढ इत्यन्यथा प्राज्ञेनैकौभूतः शकटवत्कथमुत्सर्ज-
याति तेन लिङ्गोपाधिरात्मा उत्सर्जनमस्मिन् नि कृत्यमा-
नेषु दुःखवेदनयार्त्तः शब्द कुर्वन्त्याति गच्छति । तत्कस्मि-
न्काल इत्युच्यते । यत्रैतद्व्यवत्येतदिति क्रियाविशेषणमूर्ध्वो-
च्छासी यत्रोर्ध्वोच्छासित्वमस्य भवतीत्यर्थः । दृश्यमान-
स्याप्यनुवदनं वैराग्यहेतोरौदृगः कष्टः खल्वयं संसारो
येनोत्क्रान्तिकाले मर्मसूक्ष्मल्यमानेषु स्मृतिलोपो दुःख-
वेदनार्थस्य पुरुषार्थसाधनप्रतिपत्तो चासामर्थ्य परवगौ-
हृतचित्तयः । तस्माद्यवदियमवस्था नागमिष्यति तावदेव

उत्सर्जयातीति श्रुतेर्मुख्यार्थत्वार्थमात्मनो वस्तुतो गमनं किं न्यादि-
ताशङ्क्यम् । ध्यायतीवेति ॥ औपाधिकमात्मनो गमनमित्यत्र लिङ्गा-
न्तरमाह । अत एवेति ॥ कथमेतावता निरुपाधेरात्मनो गमनं ने-
ष्यते तत्राह । अन्यथेति ॥ प्रमाणं फलं निगमयति । तेनेति ॥ तत्-
कस्मिन्चित्तवत् तच्छब्देनार्त्तस्य शब्दविशेषकरणमूर्ध्वकं गमनं गच्छति ॥
एतदूर्ध्वोच्छासित्वमस्य यत्रा स्थापितव्यस्या यस्मिन्काले भवति तस्मिन्
गमनमिदमपादयति । उच्यते इत्यत्रादिना ॥ किमिति प्रत्यक्षमर्ग-
सुतरमुच्यते तत्राह । दृश्यमानेति ॥ कथं दृश्यमानमनुवाद-

स यत्रायमणिमानं न्येति जरया वोपतपतो

पुरुषार्थसाधनकर्तव्यतायामप्रमत्ता भवतेत्याह काकण्या-
च्छ्रुतिः ॥ ३५ ॥

तदस्योर्द्ध्वच्छासित्वं कस्मिन् काले किं निमित्तं कथं
किमर्थं वा स्यादित्येतदुच्यते । सोऽयं प्राकृतः गिरःपि पृष्ठा-
दिमान् पिण्डो यत्र यस्मिन् काले यमणिमानमणोर्भावम-
णुत्वं कार्यमित्यर्थः नि एति निगच्छति । किं निमित्तं
जरया वा स्वयमेव कालपक्षफलवज्जीर्णः कार्यं गच्छति
उपतपतीत्युपतपत् ज्वरादिरोगग्रस्तेनोपतपता वा उप-
तप्यमानो हि रोगेण विपमानितयान्नं भुक्तं न जरयति
ततोऽन्नरसेनानुपवीयमानः पिण्डः कार्यमापद्यते तदु-

मालेण वैराग्यविहिंस्रत्वाह । ईदृश इति ॥ ईदृशत्वमेव विशदयति ।
येनेत्यादिना ॥ अनुवादन्तेरभिप्रायमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ३५ ॥

प्रश्नचतुष्टयमनूय तदुत्तरत्वेन स यत्रेत्यादि वाक्यमादाय व्या-
करोति । तदस्येत्यादिना ॥ प्रश्नपूर्वकं कार्यनिमित्तं स्वाभाविक-
भागन्तुकं चैतद्दर्शयति । किं निमित्तमित्यादिना ॥ कथं ज्वरादिना
कार्यप्राप्तिरित्याशङ्क्याह । उपतप्यमानो हीति । यथोक्तनिमित्त-
द्वयवशात् कार्यप्राप्तिं निगमयति । अणिमनमिति ॥ कस्मिन्काले तदु-
र्द्ध्वच्छासित्वमस्येति प्रश्नस्योत्तरमुक्तविधया सिद्धमित्याह । यदेति ॥
अविशिष्टप्रश्नस्योत्तरमाह । यत्रोर्द्ध्वच्छासीति । तत्र हि कार्यं
निमित्तं संभृतशकटपद्मानाशब्दहरणं स्वरूपम् । शरीरविमो-
क्षणञ्च प्रयोजनमित्यर्थे ॥ स यत्रेत्यादिवाक्यादर्थसिद्धमर्थमाह । ज-
रेति ॥ तदस्येत्यादिवाक्यं प्रश्नपूर्वकमादाय व्याचष्टे । यदेत्यादिना ॥
फलं बन्धनात्प्रसूच्यत इति सम्बन्धः । किमिति विपमानेकदृष्टान्तोपादान-

वाणिमानं निगच्छति यद्यथाम्रं वोदुम्बरं वा
पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष

अने उग्रतपता वेत्यणिमानं निगच्छति । यदात्यन्तकार्ग्यं
प्रतिपन्नो ज्वरादिनिमित्तैस्तदाह्वीच्छासो भवति । यदो-
ह्वीच्छासो तदा भृगाहितसभारश्चकटवदुत्थजंयाति जरा-
भिभवां रोगादिपीडनं कार्यापत्तिश्च शरीरवतोऽवश्यं
भाविन एतेऽनर्था इति वैराग्यायेदमुच्यते । यदाऽ-
मावत्सर्जं ग्राति तदा कथं शरीरं विमुञ्चतीति दृष्टान्त
उच्यते । तत्तत्र यथाम्रं वा फलमुदुम्बरं वा फलं पिप्पलं वा
फलं विषमानेकदृष्टान्तोपागमनं मरणस्यानियतनिमित्त-
त्वास्थापनार्थम् । अनियतानि हि मरणस्य निमित्तान्यम-
ङ्गातानि च । एतदपि वैराग्यार्थमेव । यस्मादयमनेकम-
रणनिमित्तवांस्तस्मात्सर्वदा मृत्योरास्ये वर्त्तत इति । बन्ध-

मेकेनापि विशिक्तसिद्धेरित्याशङ्क्याह । प्रियमेति ॥ कथं मरणस्यानिय-
तानि अनेकानि निमित्तानि सम्प्रयन्तोत्याशङ्क्याह भगवन्नुच्यते । अनि-
यतानीति ॥ अथ मरणस्यानेकानियतनिमित्तवत्त्वच्छोक्तं न पुनोपयुज्यते
तत्राह । एतदपीति ॥ तदर्थवच्चमेव समर्थयते । यस्मादिति ॥ इत्य-
मप्रसक्तैर्भवितव्यमिति शेष । हन्तेन सह फलं येन रसेन सम्बध्यते
म रमो बन्धनकरणभूतो बन्धनं हन्तमेव वा बन्धनं यस्मिन् फलं सम्बध्यते
रसेनेति व्युत्पत्तेस्तस्माद्बन्धनादनेकनिमित्तवशात्पूर्वोक्तस्य फलस्य भवति
प्रमोक्षणमित्याह । बन्धनादित्यादिना । लिङ्गमात्मोपाधिरस्येति तद्विशिष्ट-
शरीररूपोच्यते । मध्यस्थस्याद्रवतीति सन्धन्व ॥ सर्वगत्युपसर्गस्य तात्प-
र्यमाह । नेत्यादिना ॥ यदि स्वप्नास्यायामिव मरणस्यास्या प्राप्तेन

रभ्यो ज्ञेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतिन्या
द्रवति प्राणायैव ॥ ३६ ॥

नाद्रव्यते येन हन्तेन सह बन्धनकारणा रसो यस्मिन्वा
वध्यत इति हन्तमेवोच्यते बन्धनम् । तस्मादस्माद्द्रवतादा बन्ध-
ना प्रमुच्यते वाताद्यैकनिमित्तमेवायं पुरुषो लिङ्गमा
लिङ्गोपाधिरस्ये ऽभिध्यक्षुरादिदेहावयवैभ्यः संप्रमुच्यते
सम्यङ्ङिर्लेपेन प्रमुच्यते न सुपुतगननकात् इव प्राणेन
रचन् । किन्तर्हि सह वायुनोपसंहयः पुनः प्रतिन्यायं पुनः
शब्दात्पूर्वमप्ययं देहादेहान्तरमपक्रुतवान्यथा सप्रवु-
जान्तो पुनः पुनर्गच्छति तथा पुनः प्रतिन्यायं प्रतिगमनं
यथागतमित्यर्थः । प्रति योनिं योनिं योनिं प्रति कर्मयुता-
दिवशादाद्रवति । किमर्थम् । प्राणायैव प्राणव्यूहायैवेत्यर्थः ।
स प्राण एव गच्छति । ततः प्राणायैवेति विशेषणमन-

देह रक्षद्रवतीति नाद्रियते केन प्रसारेण तर्हि तदा देहान्तरं
प्रति गमनमित्याशङ्क्याह । किं तर्ह्येति ॥ वायुना प्राणेन ऽहं कर-
णजातमुपसंहृत्याद्रवतीति पूर्व्वक्तव्यम् ॥ पुनः प्रतिन्यायमिति प्रती-
कमादाय पुनःशब्दस्य तात्पर्यमाह । पुनरित्यादिना ॥ तथा पुनरा-
द्रवतीति सम्बन्धः । यथा पूर्व्वमिमं देहं गृह्णान् पुनरपि तत्र दे-
हान्तरं गच्छतीत्याह । प्रतिन्यायमिति ॥ देहान्तरगमने कारणमाह ।
कर्म इति ॥ आदिशब्देन पूर्व्वप्रज्ञा स्मर्यते प्राणव्यूहाय प्राण ना
विशेषाभिव्यक्तिलाभायेति यावत् ॥ प्राणायैति श्रुतिः किमर्थमित्य व्या-
ख्यायते तत्राह । स प्राण इति ॥ एतच्च तदनन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणे
निर्णीतम् ॥ प्राणायैति विशेषणस्थानर्थक्याद्युक्तं प्राणव्यूहायैति
विशेषणमित्याह । प्राणैति ॥ मनस्य प्राणः सह वर्तते चेत्तावतैव

तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूत-
 ग्रामण्योऽन्धैः पानैरावसथैः प्रतिकल्प्यन्ते यमाया-
 धैर्ज्ञं प्राणव्यूहाय हि गमनं देहाद्देहान्तरं प्रति । तेन
 ह्यस्य कर्मफलभोगार्थसिद्धिः । न प्राणसत्तामात्रेण तस्मा-
 त्तादर्थ्यार्थं युक्तं विज्ञेयणं प्राणव्यूहायेति ॥ ३६ ॥
 तत्रास्त्रेदं शरीरं परित्यज्य गच्छतो नान्यस्य देहान्त-
 रस्योपादाने साजर्थ्यलस्ति देहद्वियवियोगात् । न चान्येऽस्य
 भृत्यस्थानोया गृहमिव राज्ञे शरीरान्तरं कृत्वा प्रतीक्ष-
 माणा विद्यन्ते । अथैवं सति कथमस्य शरीरान्तरोपादान-
 मित्युच्यते । सर्वह्यस्य जगत्स्वकर्मफलोपभोगसाधनत्वायो-
 पात्तस्वकर्मफलोपभोगाय चायं प्रवृत्तो देहाद्देहान्तरं
 प्रतिपिंसुः । तस्मात्तदमेव जगत्स्वकर्मप्रयुक्तं तत्कर्मफलो-
 पभोगयोग्यं साधनं कृत्वा प्रतीक्षन्न एव । कृतं लोकं

भोगसिद्धेरज्ञं प्राणव्यूहेनेत्याशङ्क्याह । तेन हीति ॥ अन्यथा सुषु-
 प्तिमूर्च्छयोरपि भोगप्रसक्तोरित्यर्थः । तादर्थ्यार्थं प्राणस्य भोगशेषत्व-
 सिद्धिर्षमिति यावत् ॥ ३६ ॥

तद्यथा राजानमिवादिवाक्यव्याख्यानमाशङ्क्यामाह । तत्रेति ॥
 सुमूर्ध्नि स्यात् सप्तम्यर्थः । अथास्य स्वयमसाध्यं ऽपि शरीरान्तरकर्त्ता-
 रोऽन्ये भविष्यन्ति यथा राज्ञो भृत्या गृहनिर्मातारस्तथाह । न
 चेति ॥ स्वयमसाध्यमन्येषा चास्तत्त्वमिति स्थिते फलितमाह । अ-
 चेति ॥ तद्यथेत्यादिवाक्यस्य तादर्थ्यं दर्शयन्नुत्तरमाह । उच्यते इति ॥
 भगवत्स्य स्वकर्मफलोपभोगे साधनत्वमिदं सर्वं जगदुपात्तं त-
 थापि देहाद्देहान्तरं निमित्तत्वात्तस्य निजायातमित्याशङ्क्याह । स्व-
 र्मेति ॥ राज्ञोऽपि स्वयमसाध्यमन्येषा चास्तत्त्वमिति स्थिते फलितमाह । अ-
 चेति ॥ तद्यथेत्यादिवाक्यस्य तादर्थ्यं दर्शयन्नुत्तरमाह । उच्यते इति ॥

त्ययमागच्छतीत्येवम् हैवं विदुः सर्वाणि भूतानि
प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥३७॥

पुरुषोऽभिजायत इति श्रुतेः । यथा स्वप्नजागरितं प्रति-
पिप्सीस्तत् कथमिति लोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते । तत्र
यथा राजानं राज्याभिषिक्तमायातं स्वराट्ते उपाजातिवि-
शेषाः क्रूरकर्माणी वा प्रत्येनसः प्रति प्रत्येनसि पापकर्मणि
नियुक्ताः प्रत्येनस्तस्करादिदण्डनादौ नियुक्ताः सूनाश्च
ग्रामण्यश्च स्थाग्रामण्यः सूना वर्णसङ्गराजा जातिविशेषा
ग्रामण्यो ग्रामनेतारस्ते पूर्वमेव राज्ञ आगमनं बुद्ध्याऽन्ने-
र्भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैः पानैर्मदिरादिभिरावसथैश्च प्रासा-
दादिभिः प्रतिकल्पन्ते निष्पन्नैरेव प्रतीचन्तेऽयं राजा
आयात्ययमागच्छतीत्येवं वदन्तः । एवं ह एवं विदुः कर्मफ-

तच्छब्दश्च प्रकृतभोक्तृविषयो । तत्र प्रमाणमाह । कृतमिति ॥ पुरुषो
हि तात्तवर्तमानदेहो भूतपञ्चकादिना निर्मितमेव देहान्तरमभिव्याप्य
जायत इति श्रुतेरर्थः ॥ उक्तमोक्षार्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥
स्वप्नस्थानाज्जागरितस्थानं प्रतिपत्तुमिच्छतः शरीरं पूर्वमेव कृतं
नापूज्यं क्रियते तथा देहाद्देहान्तरं प्रतिपिप्समानस्य पञ्चभूतादिना
कृतमेव देहान्तरमित्यर्थः । सर्वेषां भूतानां देहान्तरं कृत्वा संसारिणि
परलोकाय प्रस्थिते प्रतीक्षणं केन प्रकारेणेति प्रश्नपूर्वकं दृष्टान्तवाक्य-
मुत्थाप्य व्याचष्टे । तत्रेत्यादिना ॥ तत्र पापकर्मणि निद्युक्तत्वमेव
व्यनक्ति । तस्करादीति ॥ आदिपदेनान्येऽपि निग्राह्या गृह्यन्ते ।
दण्डनादीत्यादिशब्दो हिंसा प्रभेदसङ्ग्रहार्थः । ब्राह्मण्यं चत्विधाऽसूत

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सु-
तग्रामग्योऽभि रमायन्त्येवमेवममात्मानमन्तकाले

नस्य वेदितारं समारिणमित्यर्थः । कर्मफलं हि प्रसृतं
तदेवंशब्देन परामृश्यते । सर्वाणि भूतानि शरीरकर्तृणि
करणानुग्रहीतृणि चादित्यादीनि कल्कर्मप्रयुक्तानि कर्तृरेव
कर्मफलोपभोगसाधनैः प्रतीचन्ते । इदं ब्रह्म भोक्तृ कर्तृ
च।स्माकमायाति । तथेदमागच्छेत्तत्त्वंमेव कृत्वा प्रतीचन्त
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तमेव जिगमिषुं के सह गच्छन्ति । ये वा गच्छन्ति ते
किं तत्क्रियाप्रणुना आहोस्वित्तत्कर्मवशात्स्वयमेव गच्छन्ति
पारलोकशरीरकर्तृणीव भूतानीत्यत्रोच्यते दृष्टान्तः ।
यद्यथा राजानं प्रयियासन्तं प्रकर्षेण यातुमिच्छन्त-

इति*मृतिमाश्रित्य स्तनशब्दार्थमाह । वर्णमङ्करेति ॥ भोज्यमध्यादि
प्रकारैरित्यादिशब्देन लेह्यचोष्ययोः सङ्ग्रहः । सदिरादिभिरित्यादि-
पदेन जीरादि गृह्यते । प्रासादादिभिरित्यादिशब्दो गोपुरतोरणा-
दियर्थः । विह्वलाश्च प्रतीयमाने किमिति कर्मफलस्य वेदितारमिति
विशेषोपादानमित्याशङ्क्याह । कर्मफलं*हीति ॥ तत्कर्मप्रयुक्तानी-
त्यत्र तच्छब्दः संसारिविषयः संसारिणो वस्तुतो ब्रह्माभिन्नत्वात्तस्मिन्
ब्रह्मशब्दः । अभ्यासलूभयवाटरार्थः ॥ ३७ ॥

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमित्यादिवाक्यव्यावर्त्यञ्चोद्यमुत्थाप-
यति । तमेवमिति । वागादयस्समनुगच्छन्तीत्याशङ्क्याह । ये चेति ।
तत्क्रियाप्रणुनान्तस्य गन्तुर्वागादिव्यापारेण प्रेरिताः समाहूता इति ।
यासन् । यानि च भूतानि परलोकगद्दित शरीरं वृच्छन्ति यानि
वा करणानुग्रहीतृणि चादित्यादीनि तेष्वपि यथोक्तप्रश्नप्रवृत्तिं दर्श-

सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी
भवति ॥ ३८ ॥ तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

स यत्रायमात्मा बल्यं न्येत्य सम्मोहमिव न्येत्यथै-

मुग्राः प्रत्येनसः सूतयामख्यस्त एवाभिसमायन्त्याभि-
मुख्येन समायात्येकौभावेन तमभिसुप्त्वा आयात्यनाज्ज्ञा
एव राज्ञा केवलतज्जिगमिषामिज्ञा । एवमेवेममात्मानं
भोक्तापरमन्तकाले मरणकाले सर्वे प्राणा वागादयोऽभिस-
मायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीति व्याख्यातम् ॥ ३८ ॥ ० ॥

इति बृहदारण्यकभाष्ये षष्ठ्याध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३

स यत्रायमात्मा । संसारोपवर्णनं प्रस्तुतम् । तत्रायं पुरुष
एभ्योऽङ्गिभ्यः सम्प्रसुचेत्युक्तम् । तत् सम्प्रसोक्षणं कस्मिन् काले
कथं वेति सविस्तरं संसरणं वर्णयितव्यमित्यारभ्यते । सो

यति । परलोकेति ॥ नाद्यं परलोकाद्यं प्रस्थितस्य वागादिव्यापा-
राभावादाह्वानानुपपत्तेः । न द्वितीयो भोक्तृकर्मणापि वागादिव्यचे-
तनेषु स्वयं प्रवृत्तेरनुपपत्तेरिति चोदयितुरभिमानः ॥ उत्तरवाक्ये-
नोत्तरमाह । अत्रेत्यादिना ॥ मरणकालमेव विगच्छति । यत्रेति ॥
अचेतनानामपि रथादीनाञ्चेतनप्रेरितानां प्रवृत्तिदर्शनाद्वागादीनामपि
भोक्तृकर्मवशात्तदाहूतत्वनन्तरेण प्रवृत्तिः सम्भवतीति भावः ॥ ३८ ॥
इति षष्ठे प्रपाठके च्योतिर्ब्राह्मणं तृतीयं विष्टम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणान्तरमुत्पापवति । स यत्रेति ॥ सम्बन्धं वक्तुमुक्तं कीर्तयति ।
संसारेति ॥ ब्रह्मसाधोपयोगित्वेनोक्तमर्थान्तरमनुव्रति । तत्रेति ॥
संसारप्रज्ञरणं सप्तम्यर्थः ॥ सम्प्रत्याकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरब्राह्मणमादत्ते ।
तत्सम्प्रसोक्षणमिति ॥ एवं ब्राह्मणमवतार्य तद्वक्ष्यामि व्याकरोति ।
सोऽयमित्यादिना ॥ गत्वा सम्प्रसोक्तमिव न्येतीत्युत्तरतः सम्बन्धः । कथ-

नमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः

ऽयमात्मा प्रसृतो यत्र यस्मिन् काले अवल्यमवलभावं नि
एत्य गत्वा यद्देहस्य दौर्बल्यं तदात्मन एव दौर्बल्यमित्य प-
चर्यने अवल्यं नेत्येति । न ह्यसौ स्वतो मूर्त्तत्वादवलभावं
गच्छति तथा सम्मोहमिव संमूढता सम्मोहो विवेकाभावः
सम्मोहतामिव नि एति निगच्छति ! न चास्य स्वतः सम्मो-
होऽसम्मोहो वास्ति नित्यचैतन्यज्योतिःस्वभावत्वात् । तेनैव
शब्दः सम्मोहमिव न्येतीति । उत्क्रान्तिकाले हि करणीप-
संहारनिमित्तो व्याकुलीभाव आत्मन इति लक्ष्यते
लौकिकैः । तथा च वक्तारो भवन्ति संमूढः संमूढोऽयमिति ।
अथ बोभयत्नेवशब्दप्रयोगो योज्योऽवल्यमिव न्येतीत्यसम्मो-
हमिव न्येतीति । उभयस्य परोपाधिनिमित्तत्वाविशेषात् ।

आत्मनो दौर्बल्यं तदाह । यद्देहस्येति ॥ किमित्प्रपचारो मुख्यमेवात्मनो
दौर्बल्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न हीति । यथायमवलभावं निग-
च्छति तथा सम्मोहं संमूढतामिव प्रतिपद्यते । विवेकाभावो हि स-
म्मोहः । तथा च मूढतामिव निगच्छतीति युक्तमित्याह । तद्येति ॥
इवशब्दार्थमाह ॥ न चेति ॥ क्वचं पुनरात्मनः एमारोपितोऽपि स-
म्मोहः स्यान्नित्यचैतन्यज्योतिहादित्याशङ्क्याह । उत्क्रान्तीति । व्याकु-
लीभावो निद्रास्येति शेषः । तत्र लौकिकीं वार्त्तामनुब्रूयति । तद्येति ।
यधानुतमिवशब्दं गृहीत्वा वाक्यं व्याख्याय प्रतान्तरजाह । यद्यप्येति ।
इवशब्दप्रयोगस्योभयत्र योजनान्मेवाभिनयति । अयमस्यमिति । उभयत्र
तद्योजने हेतुमाह । उभयस्येति ॥ तद्व्यग्रहदेनादस्यसम्मोहोपदेरेक-
वर्तित्वनिर्द्देशादयुभयत्रैवकारो द्रष्टव्य इत्याह । समानेति ॥

समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रेष

समानकर्तृकनिर्देशाच्च । अथास्मिन् काल एते प्राणा वागा-
दय एनमात्मानमभिसमायन्ति तदास्य शारीरस्यात्मनो
ऽङ्गेभ्यः सम्प्रमोक्षणम् । कथं पुनः सम्प्रमोक्षणं केन वा प्रका-
रेणात्मानमभिसमायन्तीत्युच्यते । स आत्मा एतास्तेजोमा-
त्रास्तेजसो मात्रास्तेजोमात्रास्तेजोऽवयवा रूपादिप्रकाश-
कत्वाच्चक्षुरादीनि करणानीत्यर्थः । ता एताः समभ्याददानः
सम्यङ्निर्लेपेनाभ्याददानः अभिमुख्येनाददानः संहरमाण-
स्तत्स्वप्नापेक्षया विशेषणं समिति । ननु स्वप्ने निर्लेपेन
सम्यगादानमस्तित्वाददानमात्रम् । गृहीता वाक् गृहीतश्च
क्षुरस्य लोकास्य सर्वावतो मात्रासुपादाय शुक्रमादाये-
त्यादि वाक्येभ्यो हृदयमेव पुण्डरीकाकाशमन्ववक्रामत्यन्वव-

अथेत्यादि वाक्यमवतार्य व्याकूर्वन् कस्मिन् काले तत्सम्प्रमोक्षणमित्य-
स्योत्तरमाह । अथेत्यादिना ॥ कथं वेत्युक्तं प्रश्नमनूद्य प्रश्नान्तरं
प्रस्तौति । कथमिति ॥ अतोत्तरत्वेनोत्तरं वाक्यमादाय व्याफरोति ।
उच्यते इत्यादिना ॥ रूपादिप्रकाशनशक्तिरुत्तत्त्वप्रधानभूतकार्यत्वाच्चे-
जोमात्राश्चक्षुरादीनीत्युक्तम् । सम्प्रति समभ्याददान इत्यस्यार्थमाह ।
ता एता इति ॥ संहरमाणो हृदयमन्ववक्रामतीत्यन्वयः । तत्समिति
विशेषणं स्वप्नापेक्षयेति सम्यक्त्वः । कथं स्वप्नापेक्षया विशेषणं तदाह ।
न त्विति ॥ आदाममात्रमपि स्वप्ने नास्तीति कुतस्तद्वावृत्त्यर्थं विशेष-
णमित्याशङ्क्याह । अस्तीति । स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान इत्येत-
द्व्याख्याय हृदयमेनेत्यादि व्याचष्टे । हृदयमित्यादिना । सविज्ञानो भव-
तीति वाक्यशेषमाश्रित्यवाक्यार्थमाह हृदय इति ॥ कथमात्मनो निष्क्रियस्य

चाक्षुषः पुरुषः पराङ्मुख्यवर्त्तते तथा रूपज्ञो
भवति ॥ १ ॥

गच्छति हृदयेऽभिव्यक्तविज्ञानी भवतीत्यर्था बुद्ध्यादिविज्ञे-
पोपसंसारे सति । न हि तस्य स्वतन्त्रत्वं विज्ञेपोपसंहा-
रादिविक्रिया वा । ध्यातवीव लेलायतीवेत्युक्तत्वात् । बुद्ध्याद्यु-
पाधिद्वारैव हि सर्वविक्रियाध्यारोप्यते तस्मिन् । कदा पुन-
स्तस्य तेजोमात्राभ्यादानमित्युच्यते । स यत्रैष चक्षुषि भव-
च्चाक्षुषः आदित्यांशो भोक्तुः कर्मणा प्रयुक्तो यावद्देहधा-
रणं तावच्चक्षुषोऽनुग्रहं कुर्वद्वर्त्तते । मरणकाले त्वस्य चक्षु-
षोऽनुग्रहं परित्यजति स्वमादित्यात्मानं प्रतिपद्यते । तदेत-
दुक्तम् । यत्रास्य पुरुषस्य नृत्तस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्च
क्षुरादित्यमित्यादि । पुनर्देहग्रहणकाले संश्रयिष्यन्तस्तथा

तेजोमात्रादानकर्तृत्वमित्याशङ्क्याह । बुद्ध्यादीति ॥ तेषां तद्विज्ञेपस्य
चोपसंहारे सत्यात्मनस्तदादानकर्तृत्वमौपचारिकमित्यर्थः । तर्हि तद्वि-
ज्ञेपोपसंहर्तृत्वस्तदादानकर्तृत्वमपि मुख्यमेव भविष्यतीत्याशङ्क्याह ।
न हीति ॥ अत्रादिशब्देन क्रियाविशेषः सर्वो गृह्यते । कथं तर्हि
प्रतीचिकर्तृत्वादिप्रधेत्याशङ्क्याह । बुद्ध्यादीति ॥ स यत्रेत्यादि वाक्य-
माकाङ्क्षापूर्वकनवतार्य व्याकरोति । कदा पुनरित्यादिना ॥ तस्य पुरुष-
शब्दाद्भोक्तृत्वे प्राप्तेऽग्निनिष्ठे । आदित्यांश इति ॥ तस्य चाक्षुष्यत्वं
साधयति । भोक्तुरित्यादिना ॥ यावद्देहधारणमिति कुतो विशेषणं
तत्राह । मरणकाले त्यजति ॥ आदित्यांशस्य चक्षुरनुग्रहमनुवर्त्ततः स्वातन्त्र्यं
प्रारयति । स्वमिति ॥ मरणावस्थायां चक्षुराद्यनुग्राहकदेव-
ताशानामभिदेवतात्मनोपसंहारे शुद्धन्तरं संसादयति । तदेतदिति ॥
तर्हि देहान्तरे वागादिस्फुटित्यं स्वादित्याशङ्क्याह । पुनरिति ॥ सं-

एकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न
जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयत इत्याहुरेकी-

स्वश्रुतः प्रबुद्धप्रतय । तदेतदाह । चाक्षुषः पुरुषो यत्र
यस्मिन् काले पराक् पर्यावर्त्तते परि समन्तात् पराङ्-
व्यावर्त्तते इति यथाऽत्रास्मिन् कालेऽरूपज्ञो भवति सुक्ष्म-
पूर्णरूपं न जानाति तदायमात्मा चक्षुरादितर्जामादाः
समभ्याददानो भवति स्वप्नकाल इव ॥ १ ॥

एकीभवति करणजातं स्वेन लिङ्गात्मना । तदेन पार्थिव्या
आहुर्न पश्यतीति । तथा ब्राह्मदेवतानि उक्तौ ब्राह्म-
मेकीभवति लिङ्गात्मना । तदा न जिघ्रतीत्याहुः । न मान-
मन्यत् । जिह्वायां सोमो वरुणो वा देवता तन्निवृत्त्यपेक्षया
न रसयत इत्याहुः । तथा न वदति न शृणोति न मनुते

अयिष्यन्ति वागादयस्तत्तद्देवताभिष्ठिता यथास्थानमिति शेषः । रुद्रोऽर्थे-
रिव स्वास्थतः सर्वान्णि करणानि लिङ्गात्मनोऽपि द्रियानि प्रबुध्यमानस्य
चोत्पिब्योरिव तानि यथास्थानं प्रादुर्भयन्तीत्याहुः । तदेति ॥ उक्तोऽर्थे
वाक्यं पातयति । तदेतदाहेति ॥ पराङ्पथ्यावर्त्तते इति रूपं-
सुख्यं चाक्षुषस्य विविक्षितमिति शेषः ॥ १ ॥

तर्हि भोक्तृपसंहृतं चक्षुरत्यन्ताभावीभूतमित्याशङ्क्याह । एको-
ति ॥ उक्तोऽर्थे लोकप्रसिद्धिं दर्शयति । तदेति ॥ अक्षुषि दर्शित-
न्यायं प्राप्तेऽतिदिशति । तथेति ॥ यथा चक्षुर्देवताया निवृत्तौ
लिङ्गात्मना चक्षुरेकीभवति तथा ब्राह्मदेवतांगस्य ब्राह्मचक्षुषहनिवृत्ति
द्वारेणांशिदेवतायैको लिङ्गात्मना ब्राह्ममेकीभवतीत्यर्थः । तन्निवृत्त्यपेक्षया
वरुणादिदेवताया जिह्वायामनुपहनिवृत्तौ जिह्वाया लिङ्गात्मनैक्य-
व्यपक्षमेत्यर्थः । तदनुभाहकदेवतांगस्य तत्र तत्रानुपहनिवृत्त्या तत्त-

भवति न वदतात्याहुरेकीभवति न शृणोती-
 त्या रेकीभवति न मनुन इत्याहुरेकीभवति
 न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहु-
 स्तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतते
 नैष आत्मा निष्क्रामति ॥

न स्पृशति न विजानातीत्याहुस्तदीपलक्ष्यते देवता
 निवृत्तिः करणानाञ्च हृदय एकीभावः । तत्र हृदय उप-
 सहृत्य तेषु करणेषु योऽन्तर्व्यापारः स कथ्यते । तस्य ह एतस्य
 प्रकृतस्य हृदयस्य हृदयकिद्रस्येत्येतत् । अग्रं नाडीमुख
 निर्गमनद्वारं प्रद्योतते स्वप्नकाल इव स्वेन भासा तेजो-
 मात्रादानकृतेन स्वेनैव ज्योतिषाऽऽत्मनैव च तनात्मज्योतिः-
 प्रद्योतिन हृदयाग्रेण एष आत्मा विज्ञानमयो लिङ्गोपाधि-
 निर्गच्छति निष्क्रामति । तथाऽऽद्यवर्णे कस्मिन् न्वहमुत्क्रान्त
 उत्क्रान्तो भविष्यामि । कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति

दृग्निर्देवताप्राप्तौ तत्तत्करणस्य लिङ्गात्मनैक्यं नयतीत्यभिप्रेत्याह ।
 तथेति ॥ मरणदशाया रूपादिदर्शनराहित्यमर्धहृदयमाधकमित्याह ।
 तदेति ॥ तस्य हैतस्येत्यादि वाक्यरूपादत्ते । तत्रेति ॥ सुम्भ्यांश्व्या
 मग्नस्यर्थः ॥ 'कोनाद्यं प्रद्योतो भवतीत्यभिप्रेत्याह । स्वप्नेति ॥ यथा
 स्वप्नकाले स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रन्मितीति व्याख्यात तत्रा-
 तापि तेजोमात्राया यदादानं तत्कृतेन धामनारूपेण प्राप्यप्रन्मि-
 द-
 वुरिष्टिचिरूपेण स्वेन भासा स्वेन चात्मवर्तनज्योतिषा हृदयाग्रप्रद्यो-
 तनमित्यर्थः ॥ तस्मादर्थत्रियां दर्शयति । तेनेति ॥ किमिति लिङ्ग-
 द्वाराऽऽत्मनो निर्गमनं प्रतिज्ञायते तत्राह । तथेति ॥ यदि मरणकाले

चक्षुषो वा मूर्ध्नी वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेहेभ्यः

स प्राणमसृजतेति तत्र चात्मवेतन्यज्योतिः सर्वदाभिव्य-
क्ततरं तदुपाधिद्वारा आत्मनि जन्ममरणगमनागमनादि
सर्वविक्रियालक्षणः संव्यवहारस्तदात्मकं हि द्वादशविधं
करणम् ।

बुद्ध्यादि तत्सृजं तज्जीवनं सोऽन्तरात्मा जगतस्तस्यपन-
तेन प्रथीतेन हृदयापप्रकाशेन निःक्रममाणः । केन मार्गेण
निष्क्रामतीत्युच्यते । चक्षुषो वाऽऽदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं
ज्ञानं कर्म वा यदि स्यात् । मूर्ध्नी वा वृक्षलोकप्राप्तिनिमित्तं
चेत् । अन्येभ्यो वा शरीरदेहेभ्यः शरीरावयवैभ्यो यथा कर्म
यथा श्रुतमिति तं विज्ञानात्मनसुत्क्रामन्तं परलोकाय
प्रस्थितं परलोकायोद्भूताकृतमित्यर्थः । प्राणः सर्वाधिका-

तेजोमात्रादानं तर्हि सदा निद्रोपाधिरात्मेत्याशङ्क्याह । तत्रेति
सप्तम्यानिष्पद्यते । सर्वदेति । निद्रासत्तादयोक्तिः ॥ आत्मोपाधिभूते
लिङ्गे किं प्रमाणमित्याशङ्क्यात्मनि कूटस्थे संव्यवहारदर्शनमित्याह । तदु-
पाधीति ॥ चक्षुरादिप्रतिद्विरपि प्रमाणमित्याह । तदात्मकं हीति ॥

एकादशविधं करणमित्यभ्युपगमात् सुतो द्वादशविधत्वमित्याशङ्क्याह
विशिनष्टि । बुद्ध्यादीति ॥ वायुर्नै गौतम तत्सूक्ष्ममित्यादिश्रुतिरपि
यथोक्ते लिङ्गे प्रमाणमित्याह तत्सूक्ष्ममिति । जगतो जीवनमपि तत्र
मानमित्याह । तज्जीवनमिति ॥ एष सर्वभूतान्तरात्मेति श्रुतिरपि
यथोक्तं लिङ्गं साधयतीत्याह । सोऽन्तरात्मेति ॥ निद्रोपाधिरात्मनो
यथोक्तप्रकाशेन मरणशाले हृदयादिष्क्रमणे मार्गं प्रश्नपूर्वकमुत्तर-
वाक्येनोपदिशति । तेनेत्यादिना । चक्षुषो वेति विकल्पे निमित्तं सूच-

स्तमुत्क्रामन्तं प्राणो नूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं

रश्चानीयो राज इवानूत्क्रामति । तच्च प्राणमनूत्क्रामन्तं
वागादयः सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्ति । यथा प्रधानात्वा-
विख्यास्यं न तु क्रमेण सा प्रवहमनमिह विवक्षितम् । एष
आत्मा सविज्ञानो भवति स्वप्न इव विशेषविज्ञानवान्
भवति कर्मवशान्न स्वतन्त्रः । स्वातन्त्र्येण हि सविज्ञानत्वे
सर्वः कृतकृत्यः स्यात् । नैव तु तन्नर्थः । अत एवाह व्यासः ।
मदा तद्भावभावित इति । कर्मणाऽनूद्वायमानेनान्तःकर-
णवृत्तिविशेषाश्रितवासनात्मकविशेषविज्ञानेन सर्वो लोक
एतस्मिन् काले सविज्ञानो भवति । सविज्ञानमेव च
गन्तव्यमन्ववक्रामत्यनुगच्छति विशेषविज्ञानोद्भामितमेव-

यति । आदित्येति ॥ मूर्ध्ना वेति शिख्ये हेतुमाह । ब्रह्मलो-
केति । तत्प्राप्तिनिमित्तं चेज्ज्ञानं कर्म वा स्यादिति पूर्व्वेण मन्वन्त्यः ॥
देहावयवान्तरेभ्यो निष्क्रमणे नियामकमाह । यथेति ॥ कथं परलो-
काय प्रस्थितमित्युच्यते प्राणगमनाधीनचाक्षिज्ञानात्मगमनस्येत्याशङ्क्याह ।
परलोकेत्येति ॥ ननु जीवस्य प्राणादितादात्म्ये नत कथमनुगच्छेन
क्रमो विवक्ष्यते तत्राह । यथा प्रधनेति ॥ प्रधानमनतिक्रम्य हीयमन्वा-
स्यानेत्या । तथा च जीवादे प्राधान्यानिप्रायेणानुगच्छप्रयोगो न
क्रमाभिप्रायेण देशकालभेदाभावादित्यर्थः ॥ सार्धं समूहे व्यक्तिषु क्रमेण
गमनं दृश्यते न तथा प्राणादिष्विति व्यतिरेकः । यदुक्तं हृदयाद्यप्र-
त्योक्तं तत्सविज्ञानश्रुत्या प्रकटयति । तदेति ॥ कर्मवशादिति विशेषः
साधयति । नेति । विवक्षे दोषमाह । स्वातन्त्र्येणेति । इष्टावृत्ति-
माशङ्क्याह । नैवेति । समूहोऽस्यातन्त्र्ये मानमाह । कत एवेति ।
कर्मवशादुक्तं सविज्ञानत्वमुपलक्षरति । कर्मणेति । अन्तःकरणस्य वृत्तिवि-

तं विशाकर्मणी समन्वारभेते पूर्वं प्रज्ञा च ॥३॥

शकटवत्सन्धानसंभार उत्थजं द्यातीत्युक्तं किं पुनस्तस्य परलोकालप्रवृत्तस्य पथ्यदनं शाकटिकसंभारस्यानीयं गत्वा वा परलोकं यद्गच्छे शरीराधारभक्तं च यत्तत्किमित्युच्यते । तं परलोकाय गच्छन्तमात्मानं विद्याकर्मणी विद्या च कर्म च विद्याकर्मणी विद्या सर्वप्रकारविहिता प्रतिषिद्धा अविहिताऽप्रतिषिद्धा च । तथा कर्म विहितं प्रतिषिद्धाविहितमप्रतिषिद्धञ्च समन्वारभेते सम्यगन्वारभेते अन्वालभेतेऽनुगच्छतः । पूर्वप्रज्ञा च । पूर्वानुभूतविषया प्रज्ञा पूर्वप्रज्ञाऽतीतकर्मफलानुभववासनेत्यर्थः । सा च वासनाऽपूर्वकर्मरन्ध्रे कर्मविपाके चाङ्गं भवति । तेन ता अप्यन्वारभते । न हि तया वासनया विना केन केषाञ्चित् कर्म कर्तुं फलञ्चोपभोक्तुं शक्यते । न ह्यनभ्यस्ते विषये

कर्मणानीयमानत्वे मानमाह । पुण्य इति ॥ तर्हि पुण्योपचयादेयं यथोक्तानर्थनिवृत्ते व्यर्थं तत्त्वज्ञानमित्याशङ्क्याह । एतस्येति । उपसमोपायस्तत्प्रज्ञानं तस्य विधानं प्रकाशनं तदर्थमिति यावत् । देवताध्यानादनर्थो निवृत्तिरिति किं तद्व्यवधानेनेत्याशङ्क्याह । न हीति । तद्विहितेति तच्छब्देन प्रकृतः सर्वशास्त्रोपनिषदो गृह्यन्ते । विधानान्तरेणानर्थसंशङ्गौ फलितमाह । तस्मादिति । ज्ञापितं सविज्ञानावाप्तेनेति शेषः । हत्वमनूद्य प्रत्यपूर्वकमुत्तरवाक्यमवतार्य व्याचष्टे । शकटवदिन्द्रादिना । विहिता विद्याऽऽध्यात्मिका । प्रतिषिद्धा नग्नस्त्रीदृष्ट्यादिरूपा । अविहिता घटादिविषया । अप्रतिषिद्धा पथि यतितद्व्यादिविषया । विहितं कर्म यागादि । प्रतिषिद्धं मङ्गलहर्षनादि ॥ अविहितं गमनादि । अप्रतिषिद्धं नेत्रपङ्कजिषेपादि । विद्याकर्म-

कौमलमिन्द्रियाणां भवेति । प्रतीकमपरा मन्त्रावधुनाना-
 त्विन्द्रियाणामित्याभ्यासमन्त्रेण केन नमस्यमर्थः । इत्यने-
 न केवाहित्वागन्विन्द्रियान् विप्रयस्योदितमन्त्राणां रिने-
 वेहाभ्यासेन जगन्त नमः कौमलम् । आमुनिदत्तलामोदये-
 युगाव्ययकौमलं केवाहितम् । तदा विप्रयस्यमोदये, सुभाषत
 एव केवाहितम् कौमलमौमले दयेति । तर्हि तत्तत् प्रत्ये-
 प्रज्ञाद्रादुपनिमित्तम् । तेन प्रत्ये प्रज्ञया पिता कर्मणि वा
 जलोपभोगे वा न कस्यचित् प्रवृत्तिरप्यशुभे । तस्मादेतन्न
 आनटिभनभारस्यानीयं परमोऽप्यदन्तं विद्याजिह्वपयं प्र-
 ज्ञायम् । तस्माद्विद्याजिह्वो दूरीकृत्य न देवा नरप्रतिपत्तौ,
 पभोगमाधन तस्माद्विद्यापयमाद्विगममेव समाचरेत् । यदे-
 दृष्टेइमयोगभोगीपभोगी स्यातामिति प्रज्जगत्तर्हिः ॥ २ ॥

नोदयमेवमप्यनन्तरं देवतासमोर्ध्वं विप्रयस्यमर्थे नमस्यमर्थे
 द्यात् । न देति । प्रत्ये प्रज्ञया पिता कर्मणि वा
 न देति । तस्मादेतन्न आनटिभनभारस्यानीयं परमोऽप्यदन्तं
 विद्याजिह्वपयं प्रज्ञायम् । तस्माद्विद्याजिह्वो दूरीकृत्य न देवा
 नरप्रतिपत्तौ, पभोगमाधन तस्माद्विद्यापयमाद्विगममेव समाचरेत् ।
 यदेदृष्टेइमयोगभोगीपभोगी स्यातामिति प्रज्जगत्तर्हिः ॥ २ ॥
 नोदयमेवमप्यनन्तरं देवतासमोर्ध्वं विप्रयस्यमर्थे नमस्यमर्थे
 द्यात् । न देति । प्रत्ये प्रज्ञया पिता कर्मणि वा
 न देति । तस्मादेतन्न आनटिभनभारस्यानीयं परमोऽप्यदन्तं
 विद्याजिह्वपयं प्रज्ञायम् । तस्माद्विद्याजिह्वो दूरीकृत्य न देवा
 नरप्रतिपत्तौ, पभोगमाधन तस्माद्विद्यापयमाद्विगममेव समाचरेत् ।
 यदेदृष्टेइमयोगभोगीपभोगी स्यातामिति प्रज्जगत्तर्हिः ॥ २ ॥

तद्वथातृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमा-

एवं विद्यादिसंसारसम्भृतो देहान्तरं प्रतिपद्यमानो मुक्ता पूर्वं देहं पक्षीव वृक्षान्तरं देहान्तरं प्रपिपद्यते । अथ चाऽऽतिवाहिकेन शरीरान्तरेण कर्मफलजन्मदेशं नीयते । किं वा तस्यस्यैव सर्वगतानां करणानां वृत्तितामी भवत्याहोस्विच्छरीरस्थस्य सङ्गुचितानि करणानि मृतस्य भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वतो व्याप्य पुनर्देहान्तरारम्भे सङ्गोचमुपगच्छन्ति किं वा मनोमात्रं वैशेषिकसमय इव देहान्तरारम्भदेशं प्रति गच्छति किं वा कल्पनान्तरमेव विद्वान्त समय इत्युच्यते । त एते सर्वे एव समाः सर्वेऽनन्ता इति श्रुतेः । सर्वात्मकानि तावत् करणानि सर्वात्मकप्राणसंश्रयाच्च तेषामाध्यात्मिकाधिभौतिकपरिच्छेदः प्राणिक-
स्मिन्नानभावनानिमित्तः । अतस्तद्वशात् स्वभावतः सर्वगता

. तृणजलायुकावाक्यमवतारयितुं वृत्तमनूद्य पादिविषाटान्दर्शय-
न्नादौ दिगम्बरमतमाह । एवमित्यादिना । देवतायादिमतमाह । अथ
वेति ॥ देवता येन शरीरेण विविष्टं जीवं परलोकं नयति तदातिर्वाहिकं
शरीरान्तरं तेनेति यावत् । साङ्ख्यश्रुतिमतमाह ॥ किं वेति । विद्वान्
सूषयति । आहोस्विदिति ॥ वैशेषिकादिपक्षमाह । किं वेति । न्यून-
त्वनिट्यर्थमाह । किं वा कल्पनान्तरमिति । तत्र विद्वान्तस्य प्रामा-
णिकत्वेनोपादेयत्वं वदन् कल्पनान्तराणामप्रामाणिकत्वेन त्याग्यत्वमभि-
प्रेत्याह । उच्यते इति । तेषां सर्वात्मकत्वे हेतुत्वरमाह । सर्वात्मकेति ।
कथं तर्हि करणानां परिच्छिन्नत्वधीरित्याशङ्क्याह । तेषामिति ॥ आ-
धिदैविकेन रूपेणापरिच्छिन्नानामपि करणानामाध्यात्मिकादिरूपेण परि

क्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मैदं

नामनन्तानामपि प्राणानां कर्मज्ञानवासनानुरूप्येणैव
देहान्तरारम्भवशात् प्राणानां वृत्तिः सङ्कुचति विकसति
च । तथाचोक्तं । समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन
सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽग्नेन सर्व्वेणेति । तथाचेदं वक्-
नमनुकूलं । स यो हैताननन्तानुपास्त इत्यादि तं यथा
यथोपास्त इति च । तत्र वासनापूर्व्वप्रज्ञास्थ्या विद्या कर्म
तन्त्रा जलूकावत्सन्ततैव स्वप्रकाल इव कर्मकृतं देहाद्देहा-
न्तरमारभते हृदयस्थैव पुनर्देहान्तरं पूर्वाश्रयं विमुञ्च-
तीत्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते तत्तत्र देहान्तर-
सञ्चार इदं निदर्शनम् । यथा येन प्रकारेण दृणजलायुका
दृणजलूका दृणस्यान्तमवसानं गत्वा प्राप्यान्यत्तृणं दृणान्त-
रमाक्रममाक्रम्यत इत्याक्रमस्तमाक्रममाक्रम्याश्रित्यात्मा-

च्छिन्नतेति स्थिते फलितमाह । अत इति तदथादुदाहृतश्रुतिवशादि-
त्येतत् । स्वभावतो देवतास्वरूपाचसारेणेति यावत् । कर्मज्ञानवारना-
रूपेणेत्यत्र भीष्मुरिति शेषः । उभयत्र संवादार्थं प्राणानामिति द्विरुक्तं
तेषां वृत्तिसङ्कीर्णत्वाद्दौ प्रमाणमाह । तथा चेति ॥ परिच्छिन्नापरिच्छिन्न-
प्राणीपासने गुणदोषसङ्कीर्त्तनमपि प्राणसङ्कोचविकासयोः सूचकमित्याह ।
तथा त्वेदमिति । आधिदैविकेन रूपेण सर्वमतानामपि करणानामाध्या-
त्मिकाधिभौतिकरूपेण परिच्छिन्नत्वात्तत्परिदृष्टस्य गमनं सिध्यतीति सि-
द्धान्तो दर्शितः ॥ इदानीं तृणजलायुकादृष्टान्ताद्देहान्तरं गृहीत्वा पूर्व-
देहं मुञ्चत्यात्मेति स्थूलदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति पौराणिक-
प्रक्रियां प्रत्याख्यातुं दृष्टान्तवचस्य तात्पर्यमाह । तत्रेत्यादिना ॥

शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाप्नु-
म्यात्मानमुपसृहरति ॥ ३ ॥

नमात्मनः पूर्वावयवमुपसंहरन्त्यन्यावयवस्थाते । एवमेवा-
यमात्मा यः प्रकृती यः संसारौ इदं शरीरं पूर्वोपात्तं
निहृत्य स्वप्नं प्रतिपित्तुरिव पातयित्वा विद्यां गमयित्वा
चेतनं कृत्वा स्वात्मोपसंक्षारेणान्यमाक्रमं तृणान्तरमिव तृ-
णजल्लूकामिव शरीरान्तरं गृहीत्वा प्रसारितया वासनया
ऽऽत्मानमुपसंहरति । तत्रात्मभावमारभते । यथा स्वप्ने
देहान्तरमारभते । स्वप्नदेहान्तरस्य इव शरीरारम्भदेशे
आरभ्यमाणे देहे जङ्गमे स्थावरे वा । तत्र च कर्मवशात्का-
रणानि लब्धवृत्तीनि संहन्यन्ते बाह्यञ्च कुशमृत्तिकारसा-
नीयं शरीरमारभ्यते । तत्र च करणव्यूहमपेक्ष्य बागाद्यनु-

देहनिर्गमनात्मागवस्था सप्रत्यर्थः । तदैव यथोक्ता वामना कृदयस्या
 विद्याकर्मनिमित्तं भावि देहं स्पृशति जीवोऽपि तत्त्वाभिमानं करोति
 पुनश्च पूर्वदेहं त्यजति यथा स्वप्ने देशोऽहगित्यभिमन्यमानो देहान्तरस्य
 एव भवति तथोत्क्रान्तावपि । तस्मान्न पूर्वदेहविशिष्टस्यैव परलोकागमनमित्यर्थः
 स्वाप्नोपसंहारो देहे पूर्वस्मिन्नात्माभिमानत्यागः प्रसारितया वामनया
 शरीरान्तरं गृहीतेति सम्बन्धः ॥ उपसंहारस्य स्वरूपमाह । तत्वेति ।
 सप्रत्यर्थं विद्वणोति । आरभ्यमाण इति । आरब्धे देहान्तरे सूक्ष्मदे-
 हस्याभिव्यक्तिमाह । तत्र चेति ॥ कर्मप्रवृत्तं विद्यापूर्वप्रजयो रपन्नज-
 णम् । ननु लिङ्गदेहबलदेवार्थक्रिदिदौ कृतं स्पृशगरीरेत्येवमप्यत्र
 तद्वृत्तिरेकेणैतत्सार्धक्रियाकारित्वं गच्छीति क्त्वाह । पादप्रवृत्तेति ॥

तद्यथा पेशस्कारी पेशतो मात्मा मुपादायान्यत्र-
वतरं कल्याणतरं रूपं तनुत एवमेवायमात्मैद्
शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वा न्यत्रवतरं क-
ग्रहः । या अग्न्यादिदेवताः संभवन्ते एष देहान्तर-
न्यविधिः ॥ ३ ॥

तत्र देहान्तरारम्भे नित्योपात्तमेवोपादानमुपसृष्टो-
पसृष्ट्य देहान्तरमारभते आहोस्त्रिदपूर्वमेव पुनः पुनरा-
दत्त इत्यत्रोच्यते । दृष्टान्तस्तु तत्रैतस्मिन्नर्थः । यथा पेश-
स्कारी । पेशः सुवर्णं तत् करोतीति पेशस्कारी सुवर्णकारः
पेशसः सुवर्णस्य मात्मा मुपादायपच्छिद्य गृहीत्वाऽन्यत् पूर्वं
स्माद्रचनाविशेषादन्यत्रवतरमभिनवतरं कल्याणात् कल्या-
णतरं रूपं तनुते निर्गमिनोति एवमेवायमात्मैत्यादि पूर्ववत्

धारक्यं देहद्वये करणेषु देशतानामनुपाहृत्येवावस्थानं दर्शयति । त-
त्वेति । स्थूलो देहः सप्तम्यर्थः । करणव्यवस्थेऽस्मिन्मात्रमव्यक्तिः ॥ १ ॥

पेशस्कारिवाद्यव्यापत्त्यामाशङ्कामाह । तत्रेति । संस्कारिणो हि
प्रकृते देहान्तरारम्भे किमुपादानं नास्ति किं वाऽस्ति नास्ति चेन्न भाव-
रूपं कार्यं सिद्धीत् । अस्ति चेत्तत्किम्भूतपञ्चकृतान्यत् । व्याप्येऽपि
तन्निर्गतोपात्तनेय पूर्वपूर्वदेहोपपत्तेर्नान्यमन्यं देहमारभते किंशान्यदन्य-
[भूतपञ्चकमन्यं अन्यदेहं जनयति । नाद्यः । भूतपञ्चकस्य तत्तद्देहो-
पादानत्वे मायायाः सर्वकारणत्वस्वीकारविरोधात् । न द्वितीयो भूत-
पञ्चकोत्पत्ता अपि कारणान्तरस्य नृग्यत्वात्तस्यैव देहान्तरकारणत्वसम्भवा-
च्चेतरो देहस्य प्राज्ञभौतिकत्वप्रसिद्धिविरोधादिति भावः । उत्तरं वाक्य-
मुत्तरत्वेनादत्ते । अत्रेति । तच्छब्दार्थमपेक्षितं पूरयन्नाह । दृष्टान्त-
इति । अत्र शब्दं भागमादाय व्याचष्टे । यथेत्यादिना । कि

ल्याणतरं रूपं कुरुते पितृव्यं वा गान्धर्वं वा दैवं
वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥४॥
स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः

नित्योपात्तान्येव पृथिव्यादोन्याकाशान्तानि पञ्च भूतानि
यानि हे वाव ब्रह्मणो रूपे इति चतुर्थे व्याख्यातानि षेपः
स्थानीयानि तान्येवोन्मृद्योपमृद्यान्यदन्यस्य देहान्तरं नव-
तरं कल्याणतरं रूपं संस्थानविशेषं देहान्तरमित्यर्थः ।
कुरुते पितृव्यं वा । पितृव्यो हितं पितृलोकोपभोगयोग्यमि-
त्यर्थः । गान्धर्वं गन्धर्वाणामुपभोगयोग्यं । तथा देवानां
दैवं । प्राजापतेः प्राजापत्यं । ब्रह्मण इदं ब्राह्मं वा । यथा कर्म
यथा श्रुतमन्येषां वा भूतानां सम्बन्धि शरीरान्तरं कुरुत
इत्यभिसम्बध्यते ॥ ४ ॥

यस्य बन्धनसञ्ज्ञका व्याधिभूता यैः संयुक्तस्तन्मया
ऽवमिति विभाव्यते ते पदार्थाः पुञ्जीकृत्यैकत्र प्रतिनि-
र्दिश्यन्ते । स वा अयं य एवं संसरत्यात्मा ब्रह्मैव पर एव

सुनृपादानमेतावता देहान्तरारम्भेऽभ्युपगतं भवति तत्वाह । नित्यो-
पात्तानीति । शरीरद्वयारम्भकाणीति षेपः । तेषामुभयारम्भकत्वेन
मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणं प्रस्तुतत्वं दर्शयति । यामीति । देहविकल्पे निवास-
णमाह । यथा कर्मेति ॥ शरीरारम्भे सायात्कभूतपञ्चकमुपादानमिति
पदता भूतावयवानामपि सहैव गमनमित्युक्तः ॥ ४ ॥

इदानीं स वा अयमात्मेत्यादेस्तात्पर्यमाह । येऽस्येति । ताने-
केषाधिभूतान् पदार्थान्विशिनष्टि । येनिति ॥ ननु पूर्वमथेते पदार्थाः

प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो

योऽश्नायाद्यतीतो विज्ञानमयो विज्ञानं बुद्धिस्तेनोपल-
क्ष्यमाणस्तन्मयः । कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः ।
प्राणेष्विति ह्युक्तं विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो यस्मात्तद्वन्म-
त्वमस्य विभाव्यते ध्यायतीव लेलायतीवेति । तथा मनोमय
मनःसन्निकर्षान्मनोमयः । तथा प्राणमयः प्राणः पञ्चदृ-
त्तिस्तन्मयो येन चेतनश्चलतीव लक्ष्यते । तथा चक्षुर्मयो
रूपदर्शनकाले । एवं श्रोत्रमयः शब्दश्रवणकाले । एवं तस्य
तस्येन्द्रियस्य व्यापारोद्भवे तत्तन्मयो भवति एवं बुद्धिप्रा-
णद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सन् शरीरारम्भकपृथिव्यादि-
भूतमयो भवति । तत्र पार्थिवादिशरीरारम्भे पृथिवीमयो
भवति । तथा वरुणादिलोकेष्वाप्यशरीरारम्भ आपोमयो
भवति । तथा वायव्यशरीरारम्भे वायुमयो भवति ।
तथाकाशशरीरारम्भे आकाशमयो भवति । एवमेतानि
तैजसानि देवशरीराणि । तेष्वारभ्यमाणेषु तत्तन्मयस्ते-
जोमयो भवति । अतो व्यतिरिक्तानि पञ्चादिशरीराणि

दर्शिताः किं पुनस्तत्तन्मयत्वेनेत्याशङ्क्याह । पुञ्जीकृत्येति ॥ स वा
अयमात्मा ब्रह्मेति भागं व्याकुर्वन्नात्मनो ब्रह्मैक्यं वास्तवं एतत् दर्श-
यति । स वा इति । तस्यैवावास्तवं रूपमुपपन्नस्यति । विज्ञानमय
इत्यादिना । ज्योतिर्ब्राह्मणेऽपि व्याख्यातं विज्ञानमयत्वमित्याह ।
कतम इति ॥ कस्मिन्नर्थे मयट् प्रदुज्यते तत्राह । विज्ञानेति । उक्ते
मयडर्थे हेतुमाह । यस्मादिति । बुद्धौ क्वाध्यासान्तर्द्वर्मस्य कर्तृत्वादे-
रात्मनि प्रतीतिरित्यत्र मानमाह ।

वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काम-
मयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयो

नरकप्रेतादिशरीराणि चातेजोमयानि । तान्यपेक्षाहा-
तेजोमय इति । एवं कार्य्यकरणसङ्घातमयः सन्नात्मा प्राप्तं
वस्त्वन्तरं पश्यन्निदम्भयोऽदोमय इत्यप्राप्तव्यमिति । एवं
विपरीतप्रत्ययस्तदभिलाषः काममयो भवति । तस्मि-
न्कामे दोषं पश्यतस्तद्विषयाभिलाषप्रशमे चित्तं प्रस-
न्नमकलुषं शान्तं भवति तन्मयोऽकाममयः । एवं तस्मि-
न्विहते कामे केनचित् कामः क्रोधत्वेन परिणमते तेन
तन्मयो भवन् क्रोधमयः । स क्रोधः केनचिदुपायेन निव-
र्त्तितो यदा भवति तदा प्रसन्नमनाकुलं चित्तं सद-
क्रोध उच्यते । एवं तेन तन्मयः । एवं कामक्रोधाभ्याम-
कामक्रोधाभ्याञ्च तन्मयो भूत्वा धर्ममयोऽधर्ममयश्च
भवति । न हि कामक्रोधादिभिर्विना धर्मादिप्रवृत्तिरूपप-
द्यते । यद्यद्वि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टित मिति स्मर-
णात् । धर्ममयोऽधर्ममयश्च भूत्वा सर्वमयो भवति ।
समस्तं धर्माधर्मयोश्च कार्य्यं यावत्किञ्चिद्व्याकृतं तत्सर्वं

ध्यायतीति ॥ मनःसद्विक्रान्तेन द्रष्टव्यतया सम्बन्धादिति
यामत् ॥ चतुर्मयत्वादेरपन्नचक्षुत्वमङ्गीकृत्याह । इयमिति ॥ एका-
नन्द्य गमनान्तेन भूतमयापमाह । एवं बुद्धीति ॥ भूतमयत्वं शब्द-
शान्तरसिद्धेयमाह । तदेत्यादिना ॥ न चाकाशपरमाण्वभावा दाहा

धर्ममयः सर्वमयस्तद्वदेतद्विदुर्मात्रोऽदोमय इति
 यथाकारी यथाचारी तथा भवति माधु-
 र्धमाधुर्धमाः फलम् । तत्पनिगतमानस्तद्वदेति । किं
 वचना ॥

तदेतत् मित्रमस्य यद्वदमिदमर्थो गृह्यमाणमिदम-
 दिमयस्तद्वदेति यमदोमयः अद इति परीक्ष्य ज्ञायते । गृह्य-
 माणेन निर्दिश्यते । अमन्ता हन्ता, करणं भागना विधेया ।
 नैव तं विधेयतो निर्दिष्टं गणायते । तस्मिन्मित्रमन्त्रणे कार्यतो
 ऽवगमम्यन्ते । इदमस्य हृदि वर्धते, दोऽप्येति । तेन गृह्यमाण
 कार्येणेदमयतया निर्दिश्यते । परीक्षोऽन्त्याग्नी व्यरक्षा-
 रोऽयमिदानीमदोमय इति । गृह्येतम् यदा कर्तुं यदा
 याचरितुं शीलमस्य सोऽयं यथाकारी यथाचारी स तथा
 भवति । करणं नाम नियताक्रियाविधिप्रतिषेधादिग-
 न्य

गस्य शरीराभावात्कृतं इति निरुद्धात्प्रतियोगात्पुनरादिभिर-
 त्याह । तदाशमेति ॥

कथं पुनर्धर्मादिगणने दामादिमयत्वमुपपद्यते 'तदाह' । स
 चीति ॥ कथं धर्मादिमयत्वं इति गणने कारणमिदमाह ।
 समस्तमिति ॥ गत्येवमिदं वादेरर्थाह । किं पश्येति । निश्च-
 यत्वादिस्तोऽप्यदपि प्रत्यक्षतो गृह्यमाणमादिगृह्यते । इदमय-
 मदोमयत्वमवगमकमिदमाह । तदादिगि ॥ विधेयताप्रत्यक्षोक्तिं विना
 किमिति सामान्योक्तिरित्यागद्वयाह । फलना चीति । तद्विधौ
 मानमाह । तस्मिन्मिति ॥ अयमिति प्रसारमभिप्रेयति । इदमस्येति ॥
 इदमयत्वमदोमयताज्ञोपपन्नमिति । तदेत्यादिना । परीक्ष्यते व्या-
 करोति । अन्तःस्थ इति । व्याख्याविषयमवधारयामिति यावत् ।

कारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः
पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन ॥

स्याचरणं नाम । अनियतमिति विशेषः । साधुकारौ
साधुर्भवति । यथाकारीत्यस्य विशेषणं । पापकारी पापो
भवति च । यथाचारौत्यस्य ताच्छैल्यप्रत्ययोपादानात् ।
अन्यन्ततात्पर्यतैव तन्मयत्वं न तु तत्कर्ममात्रेणेत्याय-
ह्वराह । पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ।
पुन्यपापकर्ममात्रेणैव तन्मयता स्यान्न तु ताच्छैल्यमपे-
क्षते । ताच्छैल्ये तु तन्मयत्वातिशय इत्ययं विशेषः । तत्र
कासक्रोधादिपूर्वकपुण्यापुण्यकारिता सर्वमयत्वे हेतुः
संसारस्य कारणं देहाद्देहान्तरसञ्चारस्य च ॥ एतत्प्रयुक्ती
ह्यन्यदन्यद्देहान्तरमुपादत्ते । तस्मात्पुण्यापुण्ये संसारस्य
कारणमेतत् । विप्रयो हि विधिप्रतिषेधावत्र शास्त्रस्य
साफल्यमिति । अथोऽप्यन्ये बन्धनमोक्षकुशलाः खल्वाहुः ।

इदानीमित्यसादुपरिष्ठादपि तेनेति सम्बध्यते । परोक्षत्वावस्येदानी-
मित्युक्ता तृतीययाच प्रकृतो व्यवहारो निर्दिष्टते । इतिशब्दः सर्व-
मयत्वोपसंहाराद्यः ॥ विज्ञानमयादिवाक्यार्थे षड्विपति । सङ्क्षेपत-
त्त्विति ॥ करणचरणयोरेकोन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह । करणं नामेति ॥
आदिशब्दः शिष्टाचाररुद्ध्यप्यहार्थः । वाक्यान्तरं शङ्कोत्तरत्वेनोत्पाद्य
व्याप्ये । ताच्छैल्येत्यादिना ॥ कुत्र तर्हि ताच्छैल्यमुपयुज्यते
तत्राह । ताच्छैल्ये त्विति ॥ पूर्वपक्षमुपसंहरति । तत्रेत्यादिना ॥
कर्माद् संसारकारणमुपसंहरति । एतत्प्रयुक्ती हीति ॥ संसारप्रयो-
जके कर्मणि प्रमाणमाह । एतद्विषया हीति ॥ कथं यद्योक्त-

अथो खुल्वाहः काममय एवायं पुरुष इति म
यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति
यत्कर्तुं कुरुते यत्कर्म कुरुते तद्भिसम्पद्यते ॥३॥

सत्यं कामादिपूर्वकं पुण्यापुण्यं शरीरग्रहणकारणम् ।
तथापि कामप्रयुक्तो हि पुरुषः पुण्यापुण्यकर्मणोपचिन्तति ।

कामप्रहाणे तु कर्म विद्यमानमपि पुण्यापुण्योपचयकरं
न भवति । उपचिते अपि पुण्यापुण्ये कर्मणो कामगून्धे फला-
दभ्रकं न भवतः । तस्मात्काम एव संसारस्य मूलम् । तदा
चोक्तमाथर्वणे । कामान् यः कामयते मन्यमानः स्वकर्मभि-
र्जायते तत्र तत्रेति । तस्मात्काममय एवायं पुरुषो यदन्य-
मत्वं तदकारणं विद्यमानमपीत्यतोऽवधारयति काममय
एवेति । स च काममयः सन् यादृशेन कामेन यथाकामो
भवति तत्क्रतुर्भवति सकाम ईषदभिलाषमात्रेणाभिव्यक्तो
यस्मिन्विषये भवति सो विहन्यमानः स्फुटीभवन् क्रतुत्वमा-
पद्यते । क्रतुर्नामाश्ववसादो निश्चयो यदनन्तरं क्रिया

कर्मविषयत्वं विधिनिषेधयोरित्यांशद्वाराह । अत्रेति ॥ इतिशब्दः
पूर्वपक्षसमाप्तार्थः । विद्वान्तमवतारयति । अथो, इति ॥ संभा-
रकारणस्याज्ञानस्य प्राधान्येन कामः सहाकरोति स्वविद्वान् समर्ह्यते ।
सत्यमित्यादिना ॥

कामाभावेऽपि कर्माणि सत्त्वं दृढमित्याशङ्क्याह । कामप्रहाणे
त्विति ॥ ननु कामाभावेऽपि नित्याद्यनुष्ठानात्पुण्यापुण्ये सञ्जीयेते
तत्राह । उपचेतेति ॥ यो हि पशुपुंसस्वर्गादीननतिशयपुरुषार्था-
न्मन्यमानस्तानेव कामयते स तत्तद्भोगमूढो तत्तत्कामसंयुक्तो

तदेव श्लोको भवति तदेव सक्तः सह कर्म-
णीति लिङ्गमनो यत्र निषक्तमस्य प्राप्यान्तं कर्म-

प्रवर्त्तते यत्क्रतुर्भवति यादृक्कामकार्येण क्रतुना यथा-
स्वरूपं क्रतुरसप्रसोऽयं यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते । यद्वि-
षयः क्रतुस्तत्फलनिवृत्तये यद्योग्यं कर्म तत्कुरुते निवृत्तयति
यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते । तदीयं फलमभिसम्पद्यते ।
तस्मात्सर्वमयत्वेऽस्य सप्तारित्वे च काम एव हेतुरिति ॥ ५ ॥

तत्तस्मिन्नर्थे एव श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । तदेवेति
तदेव गच्छति । सक्त आसक्तस्तत्रोद्भूताभिलाषः सन्नित्यर्थः ।
कथमेति सहकर्मणा । यत्कर्म फलासक्तः सत्रकर्मोत्तेन
कर्मणा सहेव तदेति तत्फलमिति । किन्तुलिङ्गं । मनः । मन
प्रधानत्वालिङ्गस्य मनो लिङ्गमित्युच्यते । अथ वा लिङ्गप्रते
ऽवगम्यतेऽवगच्छति येन तलिङ्गं । तन्मनो यत्र यस्मिन्नप्रक्तं
निश्चयेन सक्तमुद्भूताभिलाषमस्य सप्तारिणस्तदभिलाषो हि

भवतीत्यार्थव्युत्पत्तेरर्थः ॥ इति युक्तिरित्यर्थं निगमयति । तस्मादिति ॥
यस्मादिमयत्वस्यापि सप्तारिणोपपत्तिमाशङ्क्यते । यदिति ॥ स
येनाकामो भवतीत्यादि व्याचष्टे । यस्मादित्यादिना ॥ यस्मादित्यस्य
तस्मादिति व्यभिचारेण सम्बन्धः । इति शब्दो ब्राह्मणसमाप्तः ॥ ५ ॥

तत्रेति गन्तव्यपरामर्शः । तदेव गन्तव्यं फलं विशेषतो ज्ञातुं
इच्छति । किन्तदिति ॥ प्रतीकमादाय व्याचष्टे ॥ लिङ्गमिति ॥ योऽ-
वगच्छति स प्रमादादिसाक्षी तेन साक्ष्येण मनसावगम्यते तन्मनो
लिङ्गमिति पञ्चान्वयमाह । अथवेति ॥ यस्मिन्निश्चयेन संवारितो मनः
सक्तः तत्फलप्राप्तिस्थेति सम्बन्धः ॥ तदेवोपपादयति तदभिलाषो

शास्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययं । तस्मात्सोकात्पुन-
रैत्यस्मै लोकाय कर्मण इति नु कामयमानो या-

तत्कामं कृतवान् । तस्मात्तन्मनोऽभिवद्भवशादेवास्य तेन
कर्मणा तत्फलप्राप्तिः । तेनैतत्सिद्धं भवति कामो मूलं संसा-
रस्येति । अत उक्तं कामस्य विद्यमानान्यपि कर्माणि ब्रह्म-
विदो बन्धप्रसवानि भवन्ति । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्चैव
सर्वं प्रलीयन्ति कामा इति श्रुतेः । किञ्च प्राप्यान्तं कर्मण
प्राप्य भुक्त्वाऽन्तमवसानं यावत्कर्मणःफलम् । परिसमाप्तिं
कृत्वेत्यर्थः । कस्य कर्मणोऽन्तं प्रायेत्युच्यते । तस्य यत्किञ्चन
कर्म इहाम्लोके करोति निर्वर्त्तयत्ययं तस्य कर्मणःफलं
भुक्त्वान्तं प्राप्य तस्मात्सोकात्पुनरेत्यागच्छत्यस्मै लोकाय
कर्मणोऽयं हि लोकः कर्मप्रधानस्तेनाह कर्मण इति । पुनः
कर्मकरणाय पुनः कृत्वा फलसद्भवशात्पुनरयं लोकं
यातीत्येवम् । इति नु एवं कामयमानः संसरति यस्मात्

हीति ॥ पूर्वार्द्धार्थं सुप्रसंहरति तेनेति ॥ कामस्य संसारमूलत्वे
सत्यर्थं सिद्धमर्थं साह । अत इति ॥ बन्धप्रसवानं निष्क-
षत्वम् ॥ पर्याप्तकामस्य प्राप्तपरमपुरुषार्थस्येति यावत् । कृतात्मनः
गुणबुद्धिर्विदितसतत्त्वस्येत्यर्थः । इहेति जीवदवस्थोक्तिः । कामप्रधान
संसरति चेत्कर्मफलभोगानन्तरं कामाभावान्मुक्तिः स्यादित्याशङ्क्याह ।
किञ्चेति ॥ इतश्च संसारस्य कामप्रधानत्वमास्थेयमित्यर्थः । यावद-
वसानं तावद्भुङ्क्तेति सम्बन्धः ॥ उक्तमेव सङ्क्षिपति । कर्मण इति ॥
इत्येवं पारम्पर्येण संसरणादते शान्नास्य मुक्तिरिति शेषः ॥ संसारप्र-
करणमुपसंहरति । इति न्विति ॥ अवस्थाद्वयस्य दार्शनिकं बन्धं
प्रबन्धेन दर्शयित्वा सुषुप्तस्य दार्शनिकं मोक्षं वक्तुमशक्यादि वाक्यं ॥

कामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्म

कामयमान एवैव सत्तरत्यय तस्मादकामयमानो न क्वचित्
 समरति फलामत्ताय हि गतिरुक्ता । अकामस्य हि क्रि गानु-
 पपत्तेः । अकामयमानो मुच्यते । एव कथ पुनरका-
 मयमानो भवति । योऽकामो भवत्यसावकामयमानः ।
 कथमकामतेत्युच्यते । यो निःकामो यस्मात्त्रिर्गताः कामाः
 सोऽयं निःकामः । कथं कामा निर्गच्छन्ति ॥ य आप्ततामो
 भवति । आपाः कामा येन स आप्तकामः । कथमाप्यन्ते
 कामाः । आत्मकामत्वेन यस्मात्तैव नान्यः कामयितव्यो
 वस्त्वन्तरभूतः पदार्थो भवति । आत्मैवान्तरो बाह्यः कृत्स्नः
 प्रज्ञानघन एकरसो नोर्द्धं न तिर्यग्नाथः । आत्मनोऽन्य-
 त्कामयितुं वस्त्वन्तरं यस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन किं पश्येत्

तत्राद्यशब्दार्थमाह । यस्मादिति ॥ कामरहितस्य संसारभावं साध-
 यति । फलामत्तायेति ॥ विदुषो निष्कामस्य क्रियाराहित्ये नैष्कर्म्य-
 मयत्रविद्धमिति भावः ॥ अकामयमानत्वे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह ।
 कथमित्यादिना ॥ पाहेतुं यद्वादिदं विषयेज्वाह्वराहित्यादकामय-
 मानतेत्यर्थः ॥ अकामत्वे हेतुमाकाङ्क्षापूर्वकमाह । कथमिति ॥ काम-
 नारूपकामाभावात्कामतेत्यर्थः ॥ निष्कामत्वे प्रश्नपूर्वकं हेतुमुत्पाद्य
 व्याचष्टे । कथमिति ॥ प्राप्तपरमानन्दत्याजिष्वान्तेत्यर्थः ॥ आप्तका-
 मत्वे हेतुमाकाङ्क्षापूर्वकमाह । कथमित्यादिना ॥ हेतुमेव साधयति ।
 यत्येति ॥ तस्य युक्तमाप्तकामत्वमिति शेषः ॥ उक्तार्थं प्रमादतः प्रद-
 र्शनार्थं प्रपद्यति । अत्मैवेति ॥ कामयितव्याभावं मङ्गविदः हृत्प-
 षट्श्लोमे साधयति । यस्मेति ॥ इति मियावस्वादय विदुषोऽन्ति

कामः न तस्य प्राणा उत्कामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्मा-
प्येति ॥ ६ ॥

शृणुयान्मन्वीत विजानीयाद्वा । एवं विजानन् किङ्काम-
येत । ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति ॥

न चासावन्यो ब्रह्मविद आप्तकामस्यास्ति । य एवात्म-
कामतयाऽऽप्तकामः स निष्कामोऽकामोऽकामयमानश्चेति
मुच्यते । न हि यस्यात्मैव सर्वं भवति तस्यानात्मा काम-
यितव्योऽस्ति । अनात्मा चान्यः कामयितव्यः । सर्वं चात्मै-
वाभूदिति प्रतिषिद्धम् । सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात्
कर्मानुपपत्तिः । ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म कल्पयन्ति
ब्रह्मविदोऽपि तेषां नात्मैव सर्वं भवति । प्रत्यवायस्य
जिहासितव्यस्यात्मनोऽन्यस्याभिप्रेतत्वात् । येन चाशनाया

धोऽन्यमविजानन्न किञ्चिदपि कामयेतेति योजना ॥

पदार्थोऽन्यत्वेनाविज्ञातोऽपि कामयितव्यः स्यादिति चेत्तेत्याह ।
ज्ञायमानो हीति ॥ अहमूते स्मरणविपरिवर्तिनि कामनियमीदित्यर्थः ॥
अन्यत्वेन ज्ञायमानस्तर्हि पदार्थो विदुषोऽपि कामयितव्यः स्यादित्या-
शङ्क्याह । न चेति ॥ आप्तकामस्य ब्रह्मविदोर्दर्शितरीत्या कामयित-
व्याभावे मुक्तिः सिद्धेत्युपसंहरति । य एवेति । 'कथं' कामयित-
व्याभावो नात्मनस्तथात्वादित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ सर्वात्मत्वमना-
त्मकामयितव्यं स्यादित्याशङ्क्याह । अनात्मा चेति ॥ अयेत्यादिवाक्ये
श्रौतमर्थमुक्तार्थजिह्वमर्थं कथयति सर्वात्मदर्शिन इति ॥ कर्मजङ्गानां
मतस्तथाप्य श्रुतिनिरोधेन प्रत्याचष्टे । येत्विति ॥ ब्रह्मविदि प्रत्यवा-
यप्राप्तिमङ्गीकृत्योक्तं इदानीं तत्रापिरेव तस्मिन्नास्तीत्याशङ्क्याह येन ।
चेति ॥ यथोक्तस्यापि ब्रह्मविदो विहितत्वादेव नित्यानुष्ठानं स्यादिति

द्युतीतो नित्यं प्रत्यवायासम्बद्धो विदित आत्मा तं वय
 ब्रह्मविदं ब्रूमः । नित्यमेवाशनायाच्यतीतमात्मानं पश्यति ।
 यस्माच्च जिहासितव्यमन्यमुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य
 कर्म न शक्य एव सम्बद्धं । यत्त्वब्रह्मवित्तस्य भवत्येव प्रत्य-
 वायपरिहारार्थं कर्म इति न विरोधः । अतः कामाभावाद्-
 कामयमानो न जायते मुच्यत एव । तस्यैवमकामयमानस्य
 कर्माभावे गमनकारणाभावात्प्राणावागादयो नोत्क्रामन्ति
 नोद्धं क्रामन्ति देहात् । स च विद्वानात्मकाम आत्मकाम
 तथा इहैव ब्रह्मभूतः । सर्वात्मनो हि ब्रह्मणि दृष्टान्तत्वेन
 प्रदर्शितमेतद्रूपम् । तद्वा अस्यैतदात्मकाममात्मकाममकामं
 रूपमिति । तस्य हि दार्ष्टान्तिकभूतोऽयमर्थ उपसंह्रियते ।
 अथाकामयमान इत्यादिना । स कथमेवभूतो मुच्यत
 इत्युच्यते । यो हि सुपुतावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतमनु-
 . . . . .

चेत्वेत्याह । नित्यमेवेति ॥ यो हि सदैवासंसारिणमात्मानमनुभवति न
 च ज्ञेयमादेयं पात्मनोऽन्यत्पश्यति । यस्मादेवं तस्मात्तस्य कर्म संस्म-
 र्णयोग्यम् । यथोक्तब्रह्मविद्यायाः कर्माधिकारहेतुनानुपमृदितत्वादित्यर्थः ॥
 कर्मासम्बन्धस्तर्हि कस्येत्याशङ्क्याह । यस्त्विति । न विरोधो
 विधिकारणस्येति शेषः ॥ श्रुत्यर्थाभ्यां सिद्धमर्थमुपसंहरति । अत इति ॥
 विद्याव्यापित्येतत् । कामाभावात्कर्माभावाच्चेति द्रष्टव्यम् । अकाम-
 यमानोऽनुर्वाण्येति शेषः ॥ देशान्तरप्राप्त्रायत्ता रुक्तिरित्येतद्विरा-
 क्तुं न तस्येत्यादि व्याचष्टे । तस्येत्यादिना ॥ ब्रह्मैव सदित्येतद्व-
 तारयति । स चेति ॥ कथं वर्तमाने देहे तिष्ठन्नेव ब्रह्मभूतो भवति
 तत्राह । सर्वात्मनो हीति ॥ दृष्टान्तलोचनया दार्ष्टान्तिकेऽपि सदा

चिद्रूपज्योतिःस्वभावमात्मानं पश्यति तस्यैवाकामयमानस्य
कर्माभावे गमनकारणाभावाप्राणवागादयो नोत्क्रा-
मन्ति । किन्तु विद्वान् स इहैव ब्रह्म भवति यद्यपि देहवानिव
लक्ष्यते । स ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति । तस्मान्नहि तस्याब्रह्मत्व-
परिच्छेदहेतवःकामाःसन्ति । तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन्ब्रह्मा-
प्येति न शरीरपातोत्तरकालम् । न हि विदुषो मृतस्य
भावान्तरापत्तिर्जीवतोऽन्यो भावो देहान्तरप्रतिसन्धाना-
भावमात्रेणैव तु ब्रह्माप्येतीत्युच्यते । भावान्तरापत्तौ हि
मोक्षस्य सर्वोपनिबद्धवर्जितोऽर्थ आत्मैकत्वाख्यः स बाधितो
भवेत् । कर्महेतुकश्च मोक्षः प्राप्नोति न ज्ञाननिमित्त इति ॥
स चानिष्टोऽनित्यश्च मोक्षस्य प्राप्नोति । न हि क्रियानि-
र्वृत्तौऽर्थो नित्यो दृष्टः । नित्यश्च मोक्षोऽभ्युपगम्यते ।
एष नित्यो महिमेति मन्त्रवर्णात् । न च स्वाभाविकात्
ब्रह्मत्वं भातीति भावः ॥ सदा ब्रह्मभूतस्य मुक्तिर्नाम भास्तीति शङ्कित्वा
परिहरति । स कथमिति ॥ परिहारमेव स्फोरयितुं तस्यैवादि-
वाक्यार्थमनुव्रति । तस्यैवेति ॥ ब्रह्मैव सच्चित्स्यार्थमनुवदति । कि-
न्तुति ॥ विद्वानिहैव ब्रह्म नेत्यर्थं तस्य ब्रह्मप्राप्तिरित्याशङ्क्याह ।
ब्रह्मैवेति ॥ यदुक्तं ब्रह्मैव सच्चित्यादि तदुपपादयति । यस्मादिति ॥
प्रागपि ब्रह्मभूतस्यैव पुनर्देहपाते ब्रह्मप्राप्तिरित्युक्तं विदुषो मृतस्य
भावान्तरापत्तिस्वीकारादित्याशङ्क्याह ॥ न हीति ॥ कथं तर्हि ब्रह्मा-
प्येतीत्युच्यते तत्राह । देहान्तरेति ॥ विदुषो भावान्तरापत्तिर्मुक्तिरिति
यद्येऽपि किं दूषणमिति चेत्तदाह । भावान्तरापत्तौ हीति ॥ तथा
चोपनिषदामप्रामाण्यं विना हेतुना स्यादिति भावः । भावान्तरापत्ति-
र्मुक्तिरित्यत्र दोषोऽस्माह । कर्मैति ॥ इति पदादुपरिष्ठात् क्रिया-
पदस्य सम्बन्धः ॥ अस्तु कर्मनिमित्तो मोक्षो ज्ञाननिमित्तस्तु भाभूत-

स्वभावादन्वन्नित्यं कस्यचित् शक्यम् । स्वाभाविकश्चेदग्न्यु-
ष्णवद्भात्मनः स्वभावः सन्न शक्यते पुरुष व्यापारानुभावीति
वक्तुं । न अग्नेरौष्ण्यप्रकाशो वाऽग्निव्यापारानन्तरानुभावी ।
अग्निव्यापारानुभावी स्वाभाविकश्चेति विप्रतिपिद्धं । ज्वल-
नव्यापारानुभावित्वमुष्णप्रकाशयोरिति चेत् । न । अन्योप-
लब्धिव्यवधानात्पगमाभिध्यक्तापेक्षत्वात् । ज्वलनादिपूर्वक-
मग्निरुष्णप्रकाशगुणाभ्याजमिष्यज्यते नाग्न्यपेक्षया । किन्त-
र्हान्यदृष्टे रग्नेरौष्ण्यप्रकाशी धर्मे । व्यवहितौ कस्यचिद् दृष्टा
सम्बध्यमानौ ज्वलनापेक्षया व्यवधानापगमने दृष्टेरभि-

ताह । स चेति ॥ प्रसङ्गः सर्वानन्ना परास्त्यते । प्रतिषेधशास्त्र-
विरोधादिति भावः ॥ मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वे दोषान्तरमाह । कनि-
तत्त्वञ्चेति ॥ ततोपयुक्तां व्याप्तिमाह । न हीति ॥ अस्तु तर्हि प्राप्ता-
दादिवत् क्रियासाध्यस्य मोक्षस्याप्यनित्यत्वं नेत्याह नित्यञ्चेति ॥ एत-
कोऽपि प्रसङ्गात् ध्वंसवन्नित्यः स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति क्वचिमन्द-
भावव्यावृत्त्यर्थं स्वाभाविकं पदम् । अतोऽन्यदार्चमिति हि नृतिः ।
ध्वंसस्य तु विकल्पमात्रत्वाच्चित्त्वत्पगमसमत्तमिति भावः ॥ मोक्षोऽकृत्रिम-
स्वभावाऽपि धर्मेण स्यादित्याशङ्क्याह । स्वाभाविकश्चेदिति ॥ अग्ने-
रौष्ण्यप्रदात्मनो मोक्षश्च स्वाभाविकरूपेण स क्रियासाध्यो व्यापा-
तादित्यर्थः ॥ दृष्टान्तं समर्थयते । न हीति ॥ अरणिगतस्याग्नेरौष्-
ण्यप्रकाशौ नोपलभ्येते । सति च ज्वतने दृश्येते तेन स्वाभाविकापि
तापागन्तुकौ काटाचित्कोपलभिमत्त्वादिति शङ्कते । ज्ञानेति ॥ न
हि सतोऽग्नेरौष्ण्यप्रकाशकाटाचित्कं युक्तम् । तद्दृष्टेर्व्यवधानस्य टाट्वा-
देर्ध्वमेव ज्वलनमपनादिना दहिरभिव्यक्तिमपेक्ष्य तत्स्वभावरौष्ण्यप्रदेर्व्य-
क्तप्रभुपगमादिति परिहरति नान्येति ॥ तदेव प्रपञ्चयति । ज्वलना-
टीति ॥ तत्पनादिव्यापारवशात् प्रकाशादिना व्यज्यतेऽग्निरिति यदुच्यते
तदग्नौ सत्येव तद्गतव्यापारपेक्षया तदौष्ण्यादभिव्यक्तिवशाच्च भवति ।

व्यवर्तत तदपेक्षया भावितरूपं जायते । व्यवनर्तकं कार्यमात्रं
प्रकार्यो धर्मो जातामिति । यद्युक्तप्रकारगरीरपि स्वाभाविक-
त्वं न स्यात् । यः स्वाभाविकोऽस्मि धर्मस्तमुदाहरित्यामः । न
च स्वाभाविको धर्मो एव नास्ति पदार्थानामिति
शक्यं वक्तुम् ॥

न च निगद्यमान इवाभावभूतो मोक्षो बन्धननिवृत्ति-
रूप उपपद्यते । परमात्मैकत्वाभ्युपगमादिकर्मवादितोयमिति
श्रुतेः । न चान्यो ब्रह्माऽस्ति । यस्य निगडनिवृत्तिरुन्मन-
निवृत्तिर्मीचः स्यात् । परमात्मश्रुतिरेकेभ्योन्याभाव विम-
रेणावादिषं । तस्मादविद्यानिवृत्तिमात्रे मोक्षव्यवहार इति

किन्तु देवदत्तदृष्टेरग्निपक्षो व्यतिरिक्तो न तु तौ पक्षौ हि व्यास-
ध्येते । ज्वलनादिव्यापारात्तु दृष्टव्यधानमहे तयोरभिव्यक्तिरित्यर्थः ।
कथं तर्हि ज्वलनव्यापारादग्नेरौष्ण्यप्रणयौ जातामिति बुद्धिस्तदाह ।
तदपेक्षेनेति ॥ ज्वलनादिव्यापारादृष्टव्यधानमहे पक्षे रौष्ण्यप्रणया-
भिव्यक्तप्रवेद्येति यावत् । यथा पक्षे रौष्ण्यप्रादौ स्वाभाविकं न क्रिया-
साध्यं तथात्मनो वृत्तिः स्वाभाविकी न क्रियामाधेयत्वम् ।

इदानीमग्नेरौष्ण्यप्रादौ न स्वाभाविकमित्यागच्छाह । यदीति ॥
उदाहरित्यामो मोक्षस्यात्मस्वभावस्याकर्मणाध्यासादेति शेषः ॥ अद्याग्ने-
स्वाभाविको न कश्चिदुक्तोऽस्ति यो मोक्षस्य दृष्टान्तः सादृत्यं याह ।
न चेति ॥ सत्त्वात्मकं हि यस्तु यन्मन्त्रेण सम्यध्यते । यस्मिन्निष्वादी
निष्कल्पादि धीरित्यर्थः ॥ भाषांतरादपि पक्षं प्रतिषिध्य पक्षान्तरं
प्रत्याह । न चेति ॥ न हि यन्मन्त्रस्य तत्तामूतस्य निवृत्तिरिरोधान्यायन्य-
याभूतस्यानवस्थानात् । न च प्रजिज्ञेविरोधो दुर्निरूपध्वसि विषयत्वादिति
भावः ॥ किञ्च परस्मादन्यस्य यन्मनिवृत्तिरस्यैव वा माय इत्याह । न
चेति । तत्र हेतवेन परमात्मैकत्वाभ्युपगमादित्यादिभाष्यं व्याख्येयम् ।

षावोचाम् । यदा रज्ज्वादी सर्पादिज्ञाननिवृत्ता सर्पा-
दिनिवृत्तिवदिति । येऽप्याचक्षते मोक्षे विज्ञानान्त-
रमानन्दात्तरं वाभिव्यज्यत इति तैरिक्तयोऽभिव्यक्तिग-
द्दार्थः । यदि तावन्नोक्तिर्येवोपलब्धिः प्रपञ्चव्याप्तिरभिव्य-
क्तिशब्दार्थः । ततो वक्तव्यं किं विद्यमानमभिव्यज्यतेऽविद्य-
मानमिति वा । विद्यमानश्चेद्यस्य मुक्तस्य तदभिव्यज्यते तस्या-
त्मभूतमेव तदित्युपलब्धिव्यवधानानुपपत्तेर्नित्याभिव्यक्त-
त्वान्मुक्तस्याभिव्यज्यत इति । विशेषवचनमनर्थकं एवमथ
कदाचिदेवाभिव्यज्यते उपलब्धिव्यवधानादनात्मभूतं तदि-
त्यन्यतोऽभिव्यक्तिप्रसङ्गः । तथा चाभिव्यक्तिसाधनापेक्षिता ।

॥ द्वितीयस्तस्य नित्यमुक्तस्यत्वया वदित्वान्म्युपगमादिति द्रष्टव्यम् । कथं परस्मा-
दन्वो वदो नास्तीत्याशङ्क्य प्रवेशविचारादाशुक्तं स्मारयति । परमा-
न्वेति ॥ न चेदन्वो वदोऽस्ति कथं मोक्षव्यवहारः स्यादित्याशङ्क्याह ।
तस्मादिति ॥ अन्यस्य वदस्यानाशत्परस्य च नित्यमुक्तत्वादिति यावत् ।
यथा रज्ज्वादावधिष्ठाने सर्पादिहेतोरज्ज्वज्ञानस्य निवृत्तौ कदापि सर्पादेरपि
निवृत्तिस्तथाऽविद्याया बन्धहेतोर्निवृत्तिमात्रेण तत्कुर्यात्स्य बन्धस्यापि
निवृत्तिव्यवहारो भवतीति चायादित्युक्तिरिति योजना ॥ मतान्तरद्वयावयति ।
येऽप्याचक्षत इति ॥ वैषयिकज्ञानानन्दपेक्षयान्तरशङ्कः । केयमभिव्यक्ति-
रुत्पत्तिर्वा प्रकाशो वा ॥ नाद्यो मोक्षो सुखाद्युत्पत्तौ तदनित्यत्वापत्तेरि-
त्यभिप्रेत्याह । तैरिति ॥ द्वितीयमालम्बते । यदीति ॥ तत्र दोषं
यक्तुं विकल्पयति । तत इति ॥ द्वितीये स्वरविषाणवदपरोक्षाभिव्यक्तिर्न
स्यादित्यभिप्रेत्याद्यनर्भाष्य दूषयति । विद्यमानत्वेति ॥ उपलब्धि-
स्वभावस्तावदात्मना तस्य विद्यमानं सुखादि व्यज्यते चेत् । ज्ञानानन्दयो-
र्देशादिव्यवधानाभावादानन्दः कदैव व्यज्यत इति उक्तिविशेषप्रसङ्गमनर्थक-
मित्यर्थः । चचुर्पुटयोर्विषयविषयित्वप्रतिबन्धकः सादिनदपश्मादिप्रतिषेध्याटा

समानात्रयत्वात्प्रधानं प्रनानुपपत्तेः । सर्वत्राभिव्यक्ति-
रनभिव्यक्तिर्वा नत्वन्तरात्प्रत्यक्षायां प्रमाणमस्ति । न
च समानात्रयानामिकायाः प्रभूतानां धर्मोणास्मिन्मात्रवि-
षयविशयित्वं सञ्जायते । तद्विज्ञानस्यैव प्रागभिव्यक्तेः
संसारित्वसमिव्यक्त्यन्तरकालान्न सुकृतं यस्य सौम्य पर-
स्मान्निलाभिव्यक्तं ज्ञानपरत्वात्त्यन्तवैतन्याच्छेदमिवा-
प्यात्परमात्मभिद्वक्त्यनायासं वैदिनः ज्ञतान्तः परित्यक्तः
स्यात् । मोक्षस्येदानीमिव निर्विशेषत्वे तदर्थविशयत्वानु-
पपत्तिः शास्त्रवैयर्थ्यं च प्राप्नोतीति चेन्न । अविद्याभ्रना-
पोहार्यत्वात् । न हि वस्तुनो सुक्तासुक्तत्वविशेषोऽस्ति ।

नन्वेतज्ज्ञानञ्च संसारदशायां न व्यज्यते । मोक्षे तु व्यज्यते तदभावादिति
यद्वते । अथेति ॥ उपलब्धिदेशाद्विद्वदेषस्यैव षटादेरुपलब्धिप्रतिबन्ध-
दर्शनादनात्मभूतं सुखं न समात्मभूतयोपलब्ध्या प्रजायते किन्तु दिव्येन्द्रि-
यधर्मत्वादित्युत्तरमाह । उपलब्धेति ॥ अन्यतोऽभिव्यक्त्या किं
स्यादिति चेत्तदाह । तथा चेति ॥ तत्त्वाधनानि चेदुक्ती स्युः संसारा-
दविशेषः स्यादिति भावः ॥ उपलब्धिव्ययधानमनन्दस्वादीकृत्योक्तं इदानीं
तदेव नास्तीत्याह । उपलब्धीति ॥ कदाचिदभिव्यक्तिरनभिव्यक्तिश्च
कदाचिदिच्छेवं कालभेदेनोनय किं स्यादित्याशङ्क्याह । न त्विति ।
ज्ञानान्द्विज्ञानयोर्विषयत्वमप्युपेत्य कदाचित्की तावदभिव्यक्तिर्निरस्ता
सम्प्रति तदपि न सम्प्रतीत्याह । न चेति ॥ आत्मभूतत्वं चाभाविकत्वं
विमतं न समानात्रयविषयं धर्मत्वात्प्रदीपप्रकाशदिति भावः ॥
सुक्ताज्ञानान्द्विज्ञानानिव्यक्तिपक्षे दोषान्तरं यत्तु भृङ्गं करोति । विज्ञा-
नसुखयोरेति ॥ तद्दोषापादनमित्येवेत्याशङ्क्य निवृत्तित्वं दोषमाह ।
परमात्मेति ॥ परमते निराकृते सिद्धान्ते दोषद्वयमाशङ्कते । मोक्षेति ॥
मोक्षार्थोऽधिको यत्र शमदमादि । शास्त्रं मोक्षविषयं ॥ मोक्षस्य निर्वि-

आत्मनो नित्यैकरूपत्वात् । किन्तु तद्विषया अविद्यापीड्यते ।
 शास्त्रोपदेगजनितविज्ञानेन प्राक् तदुपदेगप्राप्तेः । तदर्थश्च
 प्रयत्न उपपद्यते एव । अविद्यावतोऽविद्यानिवृत्त्यनिवृत्ति कृतो
 विशेष आत्मनः स्यादिति चेत् । न । अविद्याकल्पनाविष-
 यत्वाभ्युपगमात् । रज्जूपरशुक्तिकागगनानां सर्पीदकरजत-
 मलिनत्वादिवद्दोष इत्यर्थाचाम् । तिमिरातिमिरदृष्टिव-
 दविद्याकर्तृत्वाकर्तृत्वज्ञत आत्मनो विशेषः स्यादिति चेत् ।
 न ध्यायतीव लेलायतीवेति स्वतोऽविद्याकर्तृत्वस्य प्रतिषिद्ध-
 त्वात् । अनेकस्या गारसन्निपातजनितत्वाच्च । अविद्याभ्रमस्य
 विषयत्वोपपत्तेश्च । यस्य चाविद्याभ्रमो घटादिवद्विविक्तो

शेषत्वेऽपि प्रत्यगदिद्यातदुक्तानर्थध्वंसित्वेनोभयसर्ववदिति परिहरति ।
 नाविद्येति ॥ तत्र नञर्थं विद्येति नहीति ॥ कथं तर्हि
 शास्त्राद्यर्थवत्त्वमित्याशङ्क्याह । किन्त्विति ॥ तत्र शास्त्रार्थवत्त्व-
 समर्थयते । तद्विषयेति ॥ प्रस्तुतात्मविषयस्य च ॥ सम्प्रति प्रयत्नस्यार्थव-
 त्वंप्रकटयति । प्रागिति ॥ प्रथमतः शब्दः शास्त्रविषयः । द्वितीयो
 मोक्षविषयः ॥ आत्मनः सदैक रूपत्वं प्रागुक्तं भाविपति । अविद्येति
 अविद्या शब्दोऽपीति समाधत्ते ॥ नेति ॥ यथा रज्ज्वाद्य विद्योत्यसंपादे
 कदिद्यथा ध्वंशं सरोरंज्यादेर्न शास्त्रो विशेषेण साक्षात्मानोऽपि सा
 विद्यामात्रोत्यविशेषवत्त्वेऽपि तद्वंशध्वंशो न वास्तवे विशेषोऽस्तीत्य-
 र्थः ॥ अदोषः सृष्टिप्रेषत्वरहित्यं ॥ प्रकारान्तरेण सविशेषत्वं गृह्यते
 तिमिरिति ॥ किमिदमविद्या कर्तृत्वं तज्जनकत्वं वा तदाश्रयत्वमिति
 विकल्पस्य दूषयति । न ध्यायतीवेति ॥ आत्मनः स्वतोऽविद्याकर्तृ-
 त्वाभावे हेतुनरमाह । अनेकेति ॥ विषयविषयाकारान्तःकरणस्य तत्र
 घटाभासोदयसात्मनो व्यापारस्तथाचानेकव्यापारसन्निपाते सत्यहं संघा-
 रीत्यविद्यात्मको भ्रमो जायते तस्मान्न तस्यात्मकार्यतेत्यर्थः ॥ कल्याणरं-
 प्रत्याह । विषयत्वेति । अविद्यादेरात्मदृष्टत्वाच्च तदाश्रयत्वं । न हि

गृह्यते स नाविद्याभ्रमवान् । अहं न जाने मुग्धाऽस्मीति
प्रत्ययदर्शनात् । अविद्याभ्रमवत्त्वमेवेति चेन्न । तस्यापि
विवेकग्रहणात् ॥

न हि यो यस्य विवेकेन गृहीता स तस्मिन् भ्रान्तज्ञान
इत्युच्यते । तस्य च विवेकग्रहणा तस्मिन्नेव च भ्रम इति विप्र-
तिपिद्धम् । न जाने मुग्धाऽस्मीति दृश्यत इति ब्रवीषि ।
तद्दर्शिनश्चाज्ञानं मुग्धरूपता दृश्यत इति च तद्दर्शनस्य
विषयं भवति कर्मतामापद्यत इति । तत्कथं कर्मभूतं
सत् कर्तृस्वरूप दृशिविशेषणमज्ञानमुग्धते स्याताम् । अथ
दृशिविशेषणत्वं तयोः कथं कर्मस्यातां दृशिना व्याप्येते ।
कर्महि कर्तृक्रियाव्याप्यमानं भवति । अन्यत्र व्याप्यमन्यद्रा-

तदुगतस्य तदुपादात्वमंशतः स्वयङ्मापत्तेरित्यर्थः ॥ तदेव स्फोरयति ॥
यस्य चेति ॥ अतुभयमतुस्तत्र गृह्यते । अहं नेत्रादिना ॥ साक्षिस्तु
ह्यभावेन भेदाभ्युपगमाच्चात्मनो विद्याश्रयत्वमित्युत्तरमाह । न तस्यापी
ति ॥ तदेव स्पष्टयति । न हीति ॥ अविद्यादेशिवेकेन पक्षीतर्यापि
तद्विषये भ्रान्तत्वे का हानिरित्याशङ्क्याह । तस्य चेति ॥ अज्ञानं मुग्ध
त्वं चात्मनो न विशेषणमिति विधान्तरेण दर्शयतु दोषः पाक्षस्तुवदति
न ज्ञान इति । तद्व्याचष्टे । तद्दर्शिनश्चेति ॥ अज्ञानादिस्तद्व्याचष्टे ॥
दृश्यमानत्वमेव विगदयति । कर्मतामिति ॥ इति त्रयीणीति सम्बन्धः ।
एवं परकीयवाक्यं व्याख्याय फलितमाह । तत्कथमिति ॥ तत्र चोद्यत-
वाक्ये दर्शितरीत्या स्थिते सति कर्तृविशेषणं नाज्ञानमुग्धते स्यातां ।
तयोः प्रत्येकं कर्मभूतत्वादित्यर्थः । विषयो दोषमाह ।
येथेति । कथं कर्म स्यातामित्येतदेव व्याचष्टे । दर्शनेति ॥
तत्रापि कथं शब्दः सम्यङ्भ्यते ॥ एतदेव स्पष्टयति ।
कर्म हीति ॥ एवं सति व्याप्यव्यापक भावस्य भेदनिष्ठत्वे

पकं न तेनैव तद्व्याप्यते च । वद कथमेवं सत्त्वज्ञानमुग्धते
दृशिविशेषणे स्यातां । न चाज्ञानविवेकदर्शी अज्ञानमात्मनः
कर्मभूतमुपलभमान उपलब्धधर्मत्वेन गृह्णाति शरीरे
कार्यरूपादिवत् । तथा सुखदुःखेच्छाप्रयत्नादीन् सर्वान्
लोको गृह्णातीति चेत्तथापि गृहीतुर्लोकस्य विविक्ततैवाभ्यु-
पगता स्यात् । न जानेऽहं त्वदुक्तं मुग्ध एवेति चेन्नव
त्वमज्ञो मुग्धो यस्त्वेवं दर्शी तं ज्ञममुग्धं प्रतिजानीमहे
वयं । तथा व्यासेनोक्तम् । इच्छादिकृतम् चैवं चैती प्रका-
शयतीति । सम सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्य-
त्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यतीत्यादि शतश उक्तम् ।
तस्मान्मात्मनः स्वतो बन्धमुक्तज्ञानाज्ञानकतो विशेषोऽस्ति ।
सर्वदासर्वशः समैकरसस्वाभाव्याभ्युपगमात् । ये त्वतोऽन्य-

थाऽऽत्मवस्तु परिकल्पप्रबन्धमोक्षादिशास्त्रं चार्थवादमापाद-
त्येतत् । किञ्चाज्ञानमुपलब्धधर्मो न भवतु उपलभ्यमानत्वाद्दे-
हगतकार्यादिवदित्याह न चेति । अज्ञानवत्कार्यमपि
नात्मधर्मः स्यादित्यतिटिपति । तथेति ॥ अज्ञानोत्पत्तेरुच्छादेरात्मधर्म
त्वनिराकरणे प्रतीतिविरोधः स्यादिति शङ्कते । सुखेति ॥ तेषां आद्यत्वं
मङ्गोक्तत्वं परिहरति । तथापीति ॥ आत्मनिष्ठत्वे सुखादीनां चैतन्यवदा-
त्मप्राप्त्यायोगात्तदुपाद्याणां तेषां न तद्धर्मतेति भावः ॥ प्रकारान्तरेण
निराकर्तुं निराकृतमेव चोद्यमनुद्भवति । न ज्ञान इति ॥ किं प्रमातृ-
रक्षामाद्याश्रयत्वमनुभवादिभिदधासि तत्त्वाक्षिणो वा । तत्त्वाद्यं प्रत्याह ।
भवत्यमिति ॥ कल्पान्तरं निराकरोति । यस्त्विति ॥ न हि योऽयं साक्षी
स तस्मात्तो मूढो वेति । तथा च सर्वसाक्षी नाज्ञानादिमानु भवतीत्यर्थः ॥
आत्मनो मोक्षादिराहितेन भगवद्वाक्यं प्रमाणयति तथेति ॥ तस्य
सर्वविशेषशून्यत्वे वाक्यान्तरमुदाहरति । सममिति ॥ आदिप्रदेन समं
पश्यन्ति सर्वे त्व । व्योतिषामपि तज्ज्योतिरित्यादि गृह्यते ॥ आत्मनो

तदेव श्लोको भवति यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा
येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र
ब्रह्म समश्नुत इति ॥

ब्राह्मणेनायमर्थोऽवधारित एव मन्त्रेणापीति बन्धकारणं
चोक्तोपसंहृतं प्रकरणमिति नु कामयमान इति । अथा-
कामयमान इत्यारभ्य सुषुप्तदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूतः सर्वा-
त्मभावा मोक्ष उक्तः । मोक्षकारणञ्चात्मकामतया यदाप्त-
कामत्वमुक्तम् । तच्च सामर्थ्यान्नात्मज्ञानमन्तरेणात्मकाम-
तयाप्तकामत्वमिति सामर्थ्यादुब्रक्षविद्यैव मोक्षकारणमित्यु-
क्तम् । अतो यद्यपि कामो मूलमित्युक्तं तथापि मोक्षका-
रणविपर्ययेण बन्धकारणमविद्येत्येतदप्युक्तमेव भवति ।
अत्रापि मोक्षो मोक्षसाधनं च ब्राह्मणेनोक्तम् । तस्यैव दृ-
ष्टीकरणाय मन्त्र उदाह्रियते श्लोकशब्दवाच्यः । तत्तस्मिन्नेवार्थे

परपक्षनिरासेन प्रकृतं वाक्यार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ उपचारे
निमित्तमाह । विपरीतेति ॥ आत्मा तत्त्वतः संसारीति विपरीतमह-
यती या देहसन्ततिस्तस्या विच्छेदमात्रं ज्ञानफलमपेक्ष्योपचारमात्र-
मित्यर्थः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणोक्तोऽर्थे मन्त्रमशतरयितुं ब्राह्मणार्थमनुवदति । स्वप्ने-
तद्रादिना ॥ अयमर्थः संसारस्तद्धेतुश्च मन्त्रस्तदेव सक्तः सह कर्मस्ये-
तद्रादिः ॥ आत्मज्ञानश्च तर्हि मोक्षकारणत्वमुपेक्षितमित्याशङ्क्याह ।
तच्चेति ॥ अतो ब्रह्मज्ञानं मोक्षकारणमित्युक्तत्वादिति यावत् । मूलं
बन्धस्येति शेषः । अत्रेति मोक्षप्रकरणोक्तिः । बन्धप्रकरणं दृष्टान्तयितु-
मपिशब्दः ॥ उक्तोऽर्थे तदेव इत्युद्धराणि व्याचष्टे । तस्मिन्नेवेति ॥

एष योक्तो मन्त्रो भवति । यदा यस्मिन्काले सर्वे समानाः
कामान्मृणाप्रभेदाः प्रमुच्यन्ते । आत्मकामस्य वृत्तिविदो
समूलतो विगौर्यन्ते । ये प्रमिता लोक इहामुवाचाः
पुत्रवित्तलोकैषणा लज्जया अस्य प्रमिदस्य पुरुषस्य हृदि बुद्धौ
चित्ता आश्रिताः । अथ तदा स मन्त्रो मरणदम्भा मन्
कामवियोगात्समूलतोऽमृतो भवति । अर्थादनात्मविषयाः
कामा अविद्यालज्जणा मृत्युव इत्येतदुक्तं भवति । अतो
मृत्युवियोगे विद्वाञ्जीवन्नेवानृतो भवति । अत्रास्मिन्नेव
शरीरे वर्तमानो ब्रह्मसैन्युते ब्रह्मभावं मोक्षं प्रतिपद्यत
इत्यर्थः । अतो मोक्षो न देवान्तरगमनोद्यमेजते ।
तस्मादिदुषो नोक्तमन्ति प्राणा यथावस्थिता एव सूका-
रणे पुरुषे समवनीयन्ते । नाममात्रं हवगिष्यत इत्युक्तम् ।

यस्मिन्काले विद्यापरिपाकावस्थायामित्यर्थः ॥ सुप्रविद्याहृत्त्यर्थं सर्व-
विशेषमिति मत्वाह । इमंसा इति ॥ काममन्दहायांनरविष्टल-
व्यावर्तयति । तस्येति ॥ क्रियापदे मोक्षमर्गं व्याहरोति । आत्म-
कामयेति ॥ तानेव विधिंनष्टि । ये प्रमिता इति ॥ कामानामात्मा-
अयत्वं निराकरोति । हृदीति ॥ समूलतः कामवियोगादिति सम्बन्धः ॥
कामवियोगादमृतो भवतीति निर्देयमामर्थ्यं सिद्धमर्थमाह । अर्थादिति ॥
तेषां अतएव किं स्यात्तदाह । अत इति ॥ अथेतदादिमा विवक्षित-
मर्थमाह । अतो मोक्षेति ॥ आदिपदसुक्तान्वादिमङ्गहार्यं । हृदी
सदृशेनाभावे फलितमाह । तस्मादिति ॥ तर्हि मरणादिदिरित्याह ।
यद्येति ॥ अत्रान्निगतप्रागतिराहितं यथावस्थितत्वम् एवम् मन्त्रे
प्रतिपादितमित्याह । नाममात्रमिति ॥

यद्यथा हि निर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता
शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते । अथायमशरीरो

कथं पुनः समवनीतेषु प्राणेषु देहे च स्वकारणे प्रलीने
विद्वान्मुक्तोऽत्रैव सर्वात्मा सन् वर्त्तमानः पुनः पूर्ववद्देहित्वं
मंसारित्वलक्षणं न प्रतिपद्यत इत्युच्यते । तत्तत्तायं
दृष्टान्तो यथा लोके अहिः सर्पस्तस्य निर्ल्वयनी निर्माकः
सा हि निर्ल्वयनी वल्मीके सर्पाश्रये वल्मीकादावित्यर्थः ।
प्रत्यस्ता प्रतिक्षिप्ताऽनात्मभावेन सर्पेण परित्यक्ता शयीत
वर्त्तते । एवमेव यथायं दृष्टान्त इदं शरीरं सर्पस्थानीयेन
मुक्तेनानात्मभावेन परित्यक्तं मृतमेव शेते । अथेतरः सर्प-
स्थानीयो मुक्तः सर्वात्मभूतः सर्पवत्तत्रैव वर्त्तमानोऽप्यशरीर
एव न पूर्ववत्पुनः सशरीरो भवति । काम
कर्मप्रयुक्तशरीरात्मभावेन हि पूर्वं सशरीरो मर्त्यश्च ।

तद्यथेत्यादि वाक्यनिरस्या शङ्कामाह । कथं पुनरिति ॥ विदुषो
विद्ययात्ममात्रत्वेन प्राणादिषु बाधितेष्वपि देहे चेदसौ वर्त्तते ततो-
ऽस्य पूर्ववद्देहित्वाद्द्विद्यावैयर्थ्यमित्प्रर्थः ॥ दृष्टान्तेन परिहरति । अ-
त्रेत्यादिना ॥ देहे वर्त्तमानस्यापि विदुषस्तत्वाभिमानराहित्यं तत्रैव प्र-
च्यते । यस्यां त्वच्चि सर्पे नितरा लीयते सा हि निर्ल्वयनी सर्पत्व-
मुच्यते ॥ सर्पनिर्मोक्तदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह । एवमेवेति ॥ सर्प-
दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकं दर्शयति । अथेति ॥ अज्ञानेन सह देहस्य
नष्टमशरीरत्वादौ हेतुरथशब्दार्थः । अथशब्दावद्योतितहेत्ववष्टम्भेना-
शरीरत्वं विगद्यति । कामेति ॥ पूर्वमित्प्रविद्यावस्योक्तिमिदानीमिति
विद्यावस्योच्यते ॥ व्यापन्यनुसारेण रुदञ्च सुखं प्राणं व्यावर्त्तयति ।
प्राप्स्येति ॥ लोके पर पञ्चात्मा यथा प्राणश्चक्षुषावापीतृयं ॥

ऋतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं भगवते
सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥७॥

तद्वियोगाद् अद्येदानोमगरीणिऽत एव चामृतः प्राणः ।
प्राणितीति प्राणः । प्राणस्य प्राणमिति हि यद्यभागे श्रोत्रं
प्राणवन्धनं हि सौम्यं मन इति च श्रुत्यन्तरे प्रकरणवायु-
सामर्थ्याच्च पर एवात्मा । अत्र प्राणशब्दो ब्रह्मैव परमा-
त्मैव । किन्तु पुनस्तत्तेज एव विज्ञानं ज्योतिर्येनात्मज्या
तिषा जगदवभासमानं प्रज्ञानैवं विज्ञानज्योतिरुत्पत्ति-
भ्रंशवर्त्तते । यः कामः प्रश्नो विमोचार्थो याज्ञवल्क्येन
वरीदत्तो जनकाय सहेतुको बन्धमोचार्थलक्षणी दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकभूतः स एषोऽन्तिकभूतः स एष निर्णीतः
सविस्तरा जनकयाज्ञवल्काख्यायिकारूपधारिणा श्रुत्या
संसारविमोचोपाय उक्तः प्राणिभ्यः । इदानीं श्रुतिः स्वयमे-
वाह । विद्यानिः क्रयार्थं जनकेनैव सुक्तमिति कथं सोऽहं

यथा च श्रुत्यन्तरे प्राणशब्दः पर एवात्मा तथात्मापीतग्राह । प्राण्येति ॥
किञ्च परविषयमिदं प्रकरणमद्याकामयमान इति मोक्षस्य प्रकान्तत्वाद-
द्यायमित्यादि वाक्यञ्च तद्विषयमन्यथा ब्रह्मादिशब्दानुपपत्तेः । त-
स्मादुभयसामर्थ्यादत्र पर एवात्मा प्राणशब्दित इतग्राह । प्रकर-
णेति ॥ विगेष्यं दर्शयित्वा विगेषणं दर्शयति । ब्रह्मैवेति ॥ ब्रह्म-
व्यस्य कमलासनादिविषयत्वं वारयति । किं पुनरिति ॥ तेजःशब्दस्य
कार्यज्योतिर्विषयत्वमाशङ्क्यग्राह । विज्ञानेति ॥ तत्र प्रमाणमाह ।
येनेति ॥ प्रज्ञा प्रकृष्टा ज्ञप्तिः स्वरूपचैतन्यं नेत्वमिदं नेत्वं प्रकाशक-

मेवं विमोक्षितस्त्वया भगवते तुभ्यं विद्यानिष्कृयार्थं सहस्रं ददामीति । ह एवं किलोवाचोक्तवान् जनको ह वै-
देहः ॥ ७ ॥

अत्र कस्माद्विमोक्षपदार्थे निर्णयति विदेहराज्यमात्मान-
मेव च न निवेदयति ॥ एकदेशीयात्ताविव सहस्रमेव ददाति ।
तत्र कोऽभिप्राय इति । अत्र केचिद्वर्णयन्ति । अर्थात्मविद्या
रसिको जनकः श्रुतमप्यर्थं पुनर्मन्त्रैः शुश्रूषति । अतो न सर्वं
मेव निवेदयति श्रुत्वाभिप्रेतं याज्ञवल्क्यात्पुनरन्ते निवेदयि-
ष्यामीति हि मन्यते । यदि चात्रैव सर्वं निवेदयामि निवृ-
त्ताभिलाषोऽयं श्रवणादिति मत्वा श्लोकान्न वक्ष्यतीति च
भयात्सहस्रदानं शुश्रूषालिङ्गज्ञापनायेति ॥ सर्वमप्येतद-
संख्येति तथोक्तम् ॥ सोऽहमित्यादेस्तात्पर्यं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । यः
कामप्रश्न इति ॥ निर्णयप्रकारं सङ्क्षिपति । संसारेति ॥ सोऽहमि-
त्यत्रादिवाक्यान्तरमुत्थापयति । इदानीमिति ॥ आकाङ्क्षापूर्वकं वाक्य-
मादाय विभजते । कथमिति ॥ ७ ॥

सहस्रदानमाक्षिपति । अत्रेति ॥ सर्वस्वदानप्राप्तावपि सहस्र-
दानं हेतुमेकदेशीयं दर्शयति । अत्र केचिदित्यादिना ॥ कदा तर्हि
गुरवे सर्वस्वं राजा निवेदयिष्यति इत्याह । श्रुत्वेति ॥ ननु पुनः
शुश्रूषुरपि राजा किमिति सम्प्रतेष्वं सर्वस्वं गुरवे न प्रयच्छति । प्र-
भूता हि दक्षिणा गुरुं प्रीणयती स्त्रीयां शुश्रूषां फलयति तत्राह ।
यदि चेति ॥ अनाप्तोक्तौ हृदयेऽन्यन्निधाय याच्यन्यन्निष्पादनात्मकं
व्याजोत्तरं युक्तम् । श्रुतौ त्वपौरुषेय्यामपास्ता शेषदोषशङ्कायां न
व्याजोक्तिर्युक्ता ॥ तदोयस्त्वारजिकप्रामाण्यमङ्गप्रसङ्गादिति दूषयति ।
सर्वमपीति ॥ एकदेशीयपरिहाराम्भवे हेतुत्वरमाह । अर्चेति ॥ तदु-
पपत्तिमेवोपपादयति । विमोक्षेति ॥ तस्यापि पूर्वमसकृदुक्तेस्तदोयशुश्रू-
षाधीनं सहस्रदानमनुचितमित्याशङ्क्य समादेशान्साधनत्वेन प्रागुक्ते-

सत्पुरुषस्येव । प्रमाणभूतायाः श्रुतेर्व्याजानुपपत्तेः । अर्थशेषो-
पपत्तेश्च । विमोक्षपदार्थ उक्तेऽप्यात्मज्ञानसाधनमात्मज्ञा-
नशेषभूतः सर्वेषणापरित्यागः सन्नग्रासाख्यो वक्तव्योऽर्थशेषो
विद्यते । तस्माच्छ्लोकमात्रश्रुत्वा कल्पनानृज्वी अगतिका
हि गतिः पुनरुक्तार्थकल्पना । सा चायुक्ता । सत्यां गतीं
न च तत्स्तुतिमात्रमित्यवोचाम । नन्वेवं सत्यत ऊर्ध्वं
विमोक्षायैवेति वक्तव्यं । नैष दोषः । आत्मज्ञानवदप्रयोजकः
सन्नग्रासः पक्षे प्रतिपत्तिकर्मवदिति हि मन्यते । सन्नग्रासेन
तनुं त्यजेदिति हि स्मृतेः । साधनत्वपक्षेऽपि नात ऊर्ध्वं
विमोक्षायैवेति प्रश्नमर्हति । मोक्षसाधनभूतात्मज्ञानपरि-
पाकार्थत्वात् ॥

स्तेन सह भूयोऽपि सन्नग्रासस्य वक्तव्यत्वयोगात्तदपेक्षया युक्तं सहस्र-
दानमित्याह । आगतिका हीति ॥ ननु सन्नग्रासादि विद्यास्तुतार्थ-
मुच्यते महाभागाहोऽयं यत्तदर्थो दुष्करमपि करोत्यतो नार्थशेष-
सिद्धिस्तत्राह । न चेति ॥ न तावत्सन्नग्रासो विद्यास्तुतिर्विदित्वा व्युत्था-
येति समानकर्तृत्वनिर्देशादिति पञ्चमे स्थितम् । नापि शमादिर्विद्या-
स्तुतिस्तत्रापि विधेर्विध्यमायत्वादित्यर्थः ॥ अर्थशेषमश्रूषया सहस्रदान-
मित्याह जनकस्याकौशलं चोदयति । नन्विति ॥ राज्ञः शङ्कितमकौशलं
दूषयति । नैष इति ॥ तत्र हेतुमाह । आत्मज्ञानवदिति यथाज्ञानं
मोक्षे प्रयोजकं न तथा सन्नग्रासो न चास्मिन्पक्षे तस्याकर्तृव्यत्वं प्रति-
पत्तिकर्मवदनुष्ठानसम्भवादिति राजा यतो मन्यते ततः सन्नग्रासस्य न
ज्ञानतुल्यत्वमतो नात ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति शृङ्खतीत्यर्थः ।
सन्नग्रासस्य प्रतिपत्तिकर्मवत्कर्तृव्यत्वे प्रमाणमाह । सन्नग्रासेनेति ॥
ननु विविदिषासन्नग्रासमङ्गीकुर्वता न तस्य प्रतिपत्तिकर्मवदनुष्ठेयत्वमि-
ष्यते तत्राह । साधनत्वेति ॥ तत्र जतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं
पदमित्युक्तत्वादित्यर्थः ।

तदेतं श्लोका भवन्त्यणुः पन्था विततः पुराणो

आत्मकामस्य ब्रह्मविदो मौञ्ज इत्येतस्मिन्नर्थे मन्त्र-
ब्रह्मणोक्ते विस्तरप्रतिपादका एते श्लोका भवन्ति । अणुः
सूक्ष्मः पन्था दुर्विज्ञेयत्वाद्विततो विस्तीर्णो विस्पष्टतरणहेतु-
त्वाद्वा वितर इति पाठान्तराग्नीचसोपधनो ज्ञानमार्गः
पुराणश्चिरन्तनो नित्यश्रुतिप्रकाशितत्वात् तार्किकबुद्धि-
प्रभवकुट्टिभार्गवदर्वाकांलिको मां स्पृष्टो मां स्पृष्टो
मया लब्ध इत्यर्थः । यो हि येन लभ्यते स तं स्पृशतीव
सम्बध्यते । तेनायं ब्रह्मविद्या लक्षणी मौञ्जमार्गो मया लब्ध-
त्वाम्मां स्पृष्ट इत्युच्यते । न केवलं मया लब्धः । किन्तु नुवित्तो
मयैवानुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलावसा-
नतानिष्ठा प्राप्तिः । भुजेरिव तृणावसानता पूर्वन्तु ज्ञान-

राज्ञोऽकौशलं परिहृत्य मन्त्रानवतारयति । आत्मकामस्येति ॥
यदेतद्वाद्य गीतश्लोकेनागामिश्लोकानामप्यपौनरुक्त्यं सूचयति । विस्तरेति ।
ज्ञानमार्गस्य सूक्ष्मत्वे हेतुमाह । दुर्विज्ञेयत्वादिति ॥ विस्तीर्णत्वं
पूर्ववस्तुविषयत्वादवधेयं ॥ माध्यन्दिनश्रुतिमाश्रित्याह । विस्पष्टेति ।
प्रयत्नसाध्यत्वं तस्य पञ्चम्या विवक्ष्यते । कथं पुनरधुनातनो वैदिको
ज्ञानमार्गश्चिरन्तनो निरुच्यते तत्राह । नित्येति । विशेषणप्रकाशितम-
र्षसंज्ञा तस्य व्यवच्छेद्यमाह ॥ न तार्किकेति ॥ मन्त्रद्वया लब्धत्वेऽपि
कृतो ज्ञानमार्गस्य तत्त्वसंश्रित्यमित्याशङ्क्याह ॥ यो हीति । अनुवेदन-
लाभयोर्विशेषाभावात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह । अनुवेदनमिति ॥ पूर्वशब्देन
पाठक्रमानुसारेण साधो गृह्यते । एवकारमाश्रित्य गृह्यते । किमसा-
यिति ॥ तथा च तद्यो यो देवानामित्याद्यविशेषश्रुतिर्विरुध्यत इति
शेषः ॥ अवधारणश्रुतेरन्यत्र त्वेवान्ययोगव्यवच्छेदकाभावमभिप्रेत्य परि-

मां स्पृष्टोऽनुवित्ते । मयैव । तेन धीरा अपि यन्ति
ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः ॥८॥

प्राप्तिसम्बन्धमात्रमेवेति विशेषः । किमसावेव मन्वद्देवकी
ब्रह्मविद्याफलं प्राप्तो नान्यः प्राप्तवान् येनानुवित्ते मयैवे-
त्यवधारयति । नैष दोषः । अस्याः फलमात्मसाक्षिकमनुत्त-
ममिति ब्रह्मविद्यायाः सुतिपरत्वात् । एवं हि कृतार्थाभि-
मानकरणमात्मप्रत्ययसाक्षिकमात्मज्ञानं किमतः परमन्यत्
स्यादिति ब्रह्मविद्यां स्तौति । न तु पुनरन्यो ब्रह्मविदत्फलं
न प्राप्नोतीति । तद्यो यो देवानामिति सर्वार्थश्रुतेस्तुटे-
वाह । तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण धीराः प्रश्नावन्तोऽन्येऽपि
ब्रह्मविद इत्यर्थः । अपियन्यपि गच्छन्ति ब्रह्मविद्याफलं मोक्षं
स्वर्गं लोकं च । स्वर्गलोकगच्छन्तिपिष्टपवाचपि सन्निहः

हरति । नैष दोष इति । सुतिपरत्वमेव प्रकटयति । एवं हीति ॥
कृतार्थोऽस्मीत्यात्मन्यभिमामकारणं स्यानुभवसिद्धमात्मज्ञानं भास्वोदन्व-
डुत्कृष्टं क्रिञ्चिदित्येवं विद्यामवधारयश्रुतिः प्रसूतीत्यर्थः । यथाश्रुता-
र्थत्वे को दोषः स्यादिति चेत्तत्राह । न त्विति ॥ इत्यवधारयश्रुत्या वि-
यक्षितमिति शेषः ॥ तत्र हेतुः । तद्यो य इति । सर्वार्थश्रुतेर्मह-
विद्या सर्वार्था सर्वसाधारणीति अत्रादिति यावत् । ब्रह्मविद्यायाः
सर्वार्थत्वे वाक्यशेषप्रमाणत्वेमादतार्थ्यं व्याप्यते तदेवेति । ननु मोक्षे
स्वर्गशब्दो न शुच्यते तस्यार्थान्तरे रूढत्वादेव व्याह । स्वर्गेति । यथा
ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतो ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमप्रत्ययस्य मोक्षप्रक-
रणे श्रुतः स्वर्गशब्दो मोक्षमधिकरोति । रूढहीकारे ब्रह्मविद्याया नि-

तस्मिञ्शुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गल ७ हरितं
लोहितञ्च एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तः

प्रकरणान्मोक्षोपनिषदः । इतोऽस्माच्छरीरपातादूर्ध्वं
जडं । जीवन्त एव विमुक्ताः सन्तः ॥ ८ ॥

तस्मिन्मोक्षसाधनमार्गे विप्रतिपत्तिर्मुमुक्षूणां । कथं ।
तस्मिन् शुक्लं शुद्धं विमलमाहुः । केचिन्मुमुक्षवो नीलमन्ये
पिङ्गलमन्येऽपि हरितं लोहितञ्च यथा दर्शनं नाद्यस्वेताः
सुपुम्नाद्याः श्लेष्मादिरससम्पूर्णाः शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गल-
स्येत्याद्युक्तत्वादित्यं वा मोक्षमार्गमेवंविधं मन्यन्ते । एष
शुक्ल एष नील इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । दर्शनमार्गस्य च
शुक्लादिवर्णासम्भवात्सर्वथापि तु प्रकृताद्वृद्धविद्यामार्गादन्य
एते शुक्लादयो न तु शुक्लः शुद्धोऽहैतमार्गो न नीलपी-

कं प्रसङ्गादिति भावः । जीवन्त एव मुक्ताः सन्तः शरीरपातादूर्ध्वं मोक्ष-
मपि यन्तीति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

तस्मिन्नित्यादि पूर्वपक्षमुत्थापयति । तस्मिन्निति ॥ विप्रतिपत्तिरेव
प्रश्नपूर्वकं पिशद्वेयति । कथमित्यादिना ॥ पिङ्गलं वज्रिज्वालादित्यम् ।
लोहितं जपासुसमसन्निभम् । सप्रपञ्चं शब्दस्पर्शरूपरसादिमद्वयञ्च तदु-
पासनमनुसृत्य तत्प्राप्तिमार्गे विषादो मुमुक्षूणामित्याह । यथा दर्शन-
मिति । तथापि कथं ब्रह्मप्राप्तिमार्गे शुक्लादिरूपसिद्धिः । न हि ज्ञा-
नस्य रूपादिमत्त्वमित्याशङ्क्याह । नाद्यस्त्विति ॥ तामामपि कथं यद्यो-
क्तरूपवत्त्वमित्याशङ्क्याह । श्लेष्मादीति ॥ तथापि कथं शुक्लादिरूपव-
त्त्वमित्याशङ्क्याह नाडीखण्डोक्तं स्मारयति । शुक्लस्येति ॥ नाडीपरित्यजे
नियामकाभावमाशङ्क्याह पञ्चान्तरमाह । आदित्यश्चेति एवंविधं शुक्लादि-
नानादर्शमित्यर्थः । तस्य तथा प्रमाणमाह । एष इति ॥ प्रकृते ज्ञान-

तादिगर्भैर्वर्षवाचकैः महानुद्रवभात् । याञ्छुकादीन्
योगिनो मोक्षपत्रं प्राप्नुते मोक्षमार्गाः संमार्गविषया
एव हि ते । चक्षुष्टो वा मूर्च्छा वा न्येभ्यो वा गरीरदेगेभ्यो
वेति गरीरदेगात्रिः सरणसम्बन्धाद्ब्रह्मादिर्लोकप्रापका
हि ते । तस्माद्यमेव मोक्षमार्गी य आत्मकामत्वेनात-
कामतया सर्वकामक्षये गमनानुपपत्तौ प्रदीपनिर्वाणव-
च्चक्षुरादीनां कार्यकरणानामत्रैव समवनय इत्येव ज्ञान-
मार्गः पन्था ब्रह्मणा परात्मस्वरूपेणैव ब्राह्मणेन त्यक्तसर्व-
षणेनानुवित्तः ॥

मार्गे किमिति मार्गान्तरं कल्प्यते तथाह ॥ दर्शनेति । तर्हि नाहो-
मघो वाऽऽदित्यपघो वा कतरो पिश्रितस्तथाह । सर्वधर्माति ॥ सुख-
मार्गस्य ज्ञानमार्गादन्यत्समाश्रियति । नत्विति ॥ सुखशब्दस्य नाहोतवि-
यत्वं नीलादिगर्भमभिव्याहारविरोधादिति परिहरति । न नीलेति ॥
सैवान्तिकमन्त्रभागं व्याख्यातं पूर्वपत्रं दूषयति । याञ्छुकादीनीति ॥
न केवलं देहदेहेनिःसरणसम्बन्धादेन नाहोभेदानां संसारविषयत्वम् ।
किन्तु ब्रह्मलोकादिसम्बन्धादपीत्याह । ब्रह्मादीति ॥ आदित्योऽपि देव-
यानमध्यपातो ब्रह्मलोकाप्रापकः संसारहेतुरेवेति मन्थानो मोक्षमार्गहप-
संहरति । तस्मादिति ॥ व्याप्तकामतया ज्ञानमार्ग इति सम्बन्धः । एवं
भूमिकां हत्येव इत्यस्यार्थमाह । सर्वकामेति । यथा तैन्नादिभिजये
प्रदीपस्य ज्वलनात्तुपपत्तौ तेजोमात्रे निर्वाणमिष्यते । तथा म्यूसस्य स-
म्बन्धस्य च सर्वस्यैव कामस्य ज्ञानात् क्षये सति गत्यत्तुपपत्तायैव प्रत्यगात्मनि
कार्यकरणानामेकीभावेनायज्ञानमित्ययमेव शब्दार्थ इत्यर्थः । पन्था इत्ये-
तथावष्टे । ज्ञानमार्ग इति । इत्थं भावे तृतीयामाश्रित्याह । परमा-
त्मेति । अतुवेदनकर्तुं प्राप्नुयस्य सद्भाषितं दर्शयति । त्यक्तेति ॥

तेनेति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च ॥६॥

तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण ब्रह्मविदन्योऽप्येति । कीदृशो
ब्रह्मवित्तेनैतीत्य चने । पूर्वं पुण्यकृद्भूत्वापुनस्त्यक्तपुत्राद्ये षणः
परमात्मातेजस्यात्मन संयोज्य तस्मिन्नभिनिर्दृत्तस्तैजसश्चा-
त्मभूत इहैवेत्यर्थः । ईदृशो ब्रह्मवित्तेन मार्गैरेति । न पुनः
पुण्यादिसमुच्चयकारिणी ग्रहणं विरोधादित्यवोचाम ।
अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः । शान्ताः सन्नप्राप्तिनो
यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नम इति स्मृतेऽपि । त्यज धर्मम-
धर्मञ्चेत्यादि पुण्यापुण्यत्यागोपदेशात् । निराशिषमनारम्भं
निर्नमस्कारमस्तुतिम् । अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं
विदुः । नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता

प्रतिपत्ति निराकृत्य मोक्षमार्गं निर्द्धार्य ते न धीरा अपियन्ती-
त्यन्तोक्तं निगमयति । तेनेति ॥ अन्योऽपि सन्त्वदृशः सकाशादिति शेषः ।
अहेति जीवदवस्थोक्तिः । समुच्चयकारिणोऽत्र ब्रह्मप्राप्तिर्विवक्षितेति के-
चित्तान् प्रत्याह । न पुनरिति ॥ विरोधाज्ज्ञानकर्मणोरिति शेषः । किञ्च
क्रमसमुच्चयः समसमुच्चयो वेति विकल्पप्राप्त्यसङ्गीकृत्य द्वितीयं दृश्यति ।
अपुण्येति । ज्ञानस्य कर्मासमुच्चयेऽपि विवेकज्ञानेन समुच्चयोऽस्तीत्याश-
ङ्क्याह । तत्रेति ॥ ब्रह्मविदोऽपि स्तुत्यादिदृष्टेन समुच्चयो ज्ञानस्ये-
तप्रापञ्छाह । निराशिषमिति । काम्यान्नुष्ठानमनारम्भः । 'अक्षीणत्वं' निद्रि-
दानावरणम् । क्षीणकर्माणं नित्यादिकर्मराहित्यम् । असमुच्चये वाक्या-
न्तरमाह । नैत्यादिना ॥ एकता निरपेक्षता सर्वोदासीनतेति यावत् ।
समता मित्रोदासीनशत्रुबुद्धिव्यतिरेकेण सर्वत्र स्तुतिर्द्विव दृष्टिः । दण्ड-
निदान अहिंसाशरत्वम् । अर्थस्य मूलं निष्कृतिः यथा च कामस्य चि-
तञ्च कर्षवयसः । धर्मस्य यागादि दयादमश्च भोक्षस्य सर्वोपरमः क्रि-
याभ्यः इत्यादिचतुर्विधे परप्राप्तेः साधनभेदोपदेशे वाक्यसादृशञ्ज्ञार्थः ।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो
 मत्तता च । शीलं स्थितिं दाननिधानमार्जवं ततस्तत्तर्वा-
 परमः क्रियाभ्य इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । उपदेयन्ति चेहापि
 त्वेप नित्यो मक्तिमा वृत्तमस्य । न कर्मणा वर्तते नो कनो
 यानिति । कर्मप्रयोजनाभावे हेतुमुक्त्वा तस्माद्वाङ्मनः
 गान्तो दान्त इत्यादिना सर्वक्रियोपरमं दर्शयति । तस्मा-
 द्वा व्याख्यातमेव पुण्यकृत्वम् । अथवा यो ब्रूवित्तेनैति
 न पुण्यकृत्तैजसचेति ब्रूवित् । स्तुतिरेवा पुण्यकृति तैजसे
 च । योगिनि सत्ताभाग्यं प्रणिजं लोके ताभ्याम् । अतो
 ब्रूवित्स्तूयते प्रख्यातसत्ताभाग्यत्वान्नोके ॥ ६ ॥

अन्धसदर्शनान्नकं तमः समारनियामकं प्रविशन्ति
 प्रतिपद्यन्ते । के । येऽविद्यां विद्यातोऽन्यां साध्यमाधनलक्ष-
 णामुपासते कर्मानुवर्त्तन्ते इत्यर्थः । ततस्तस्मादपि भूय इव

इत्यादि स्मृतिभ्यश्च न पुण्यादिनमुच्चयकारिणो स्मृतिमित् सन्ध्वः ।
 तथापि प्रकृते मन्त्रे अनुच्चयो भातीत्यागद्वयाह । उपदेयन्तीति । वाक्य-
 शेषादिपर्यालोचनासिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ सर्वपुण्यकृ-
 द्भूत्वा पुनस्तत्तत्पुत्राद्येप णो ब्रूवित्तेनैतीति क्रमो न दुज्यतेऽनुत-
 त्वादित्याशङ्क्याह । अथ चेति ॥ स्तुतिमेवोपमादयति । पुण्य कर्तृति ।
 तैजसां करणान्मुपसंस्तुत्य स्थितस्तैजसो दत्तराद्युपादीनो योगी त-
 स्मिन्नणिमाद्यैर्द्वयान्महानुभावात्प्रसिद्धिः ॥ ताभ्यां पुण्यकृत्तैजसाभ्या-
 मित्यर्थः । अतःशब्दपरान्तरं स्पष्टयति । प्रख्यातेति ॥ पुण्यकृत्तैज-
 सयोरिति शेषः ॥ ६ ॥

प्रस्तुतज्ञानमार्गसुखं मार्गान्तरं निन्दति । अन्धमित्यादिना ॥
 अविद्यायामिति प्रतीकमादाय व्याकरोति । अविद्येति ॥ अथ

भूयद्भव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥१०॥

अनन्दानाम ते लोका अन्धेन तमसा ऽऽवृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसो ऽबुधो जनाः
॥ ११ ॥

बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति । के । ये तु विद्यायामविद्या-
वस्तुप्रतिपादिकायां कर्मार्थायां त्रय्यामेव विद्यायां रता
अभिरताः । विधिप्रतिषेधपर एव वेदो नान्योऽस्तीत्युपनि-
पदर्थानपेक्षिण इत्यर्थः ॥ १० ॥

यदि तेऽदर्शनलक्षणं तमः प्रविशन्ति को दोष इत्यु-
च्यते । अनन्दा अनानन्दा असुखानाम ते लोकास्ते ना-
न्धेनादर्शनलक्षणेन तमसा वृताः व्याप्तास्ते तस्याज्ञानत-
मसो गोचरास्तांस्ते प्रेत्य नृत्वा अभिगच्छन्त्यभिप्रयान्ति ।
के येऽविद्वांसः । किं सामान्येनाविद्वत्तामात्रेण नेत्युच्यते ।
अबुधो बुधेरवगमनार्थस्य धातौः क्तिप्प्रत्ययान्तस्य रूपम् ।
आत्मावगमवर्जिता इत्यर्थः । जनाः प्रकृता एव जनन-
धर्मिणी विल्येतत् ॥ ११ ॥

अनन्दैर्यामभिरतानामधःपतनमित्याशङ्क्याह । विधीति ॥ १० ॥

मन्तान्तरमाकाङ्क्षाहारोत्याय व्याचष्टे । यदीत्यादिना ॥ अबुध
इत्यस्य निष्पत्तिं सूचयन्निषक्षितमर्चमाह । बुधेरिति ॥ ११ ॥

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु सञ्चरेत् ॥१२॥

आत्मानं स्वं परं सर्वप्राणिमनोपितत्रं हृत्स्वमगना-
यादिधर्मातीतं चेद्यदि विजानीयात्महस्त्रेषु कश्चिज्ज्ञेत् ।
इत्यात्मविद्याया दुर्लभत्वं दर्शयति । कथमयं पर आत्मा
सर्वप्राणिप्रत्ययसाक्षी यो नैति नित्याद्युक्तः । यन्मान्नान्या-
ऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता समः सर्वभूतस्यो नित्यः
शुद्धो बुद्धो मुक्तस्वभावोऽस्मि भवामीति पुरुषः पुरुषः । न
किमिच्छन् तत्स्वरूपव्यतिरिक्तमन्यदनु फलभूतं किमि-
च्छन् कस्य वान्यस्यात्मनो व्यतिरिक्तस्य कामाय प्रयोजनाय ।
न हि तस्यात्मन एष्टव्यं फलम् । न चाप्यात्मनोऽन्योऽस्ति
यस्य कामायेच्छति सर्वस्यात्मभूतत्वात् । अतः किमिच्छन्
कस्य वा कामाय शरीरमनुसञ्चरेद्भूज्येत्सन्तप्येत् शरी-
रोपाधिकतदुःखमनु दुःखी स्यात् । शरीरतापमनुतप्येत् ।

उक्तात्मज्ञानस्तुत्यर्थनेतृत्वेऽस्य सादृश्येग्राहित्वं दर्शयति ॥ आत्मा-
नमित्यादिना ॥ विज्ञानात्मनो वैलक्षण्यार्थं विगिनदि । सर्वेति । ता-
दस्यं व्यावर्त्तयति । हृत्स्वमिति । बुद्धिस्त्वन्वग्राह्यं संसारित्वं
वारयति । अशनायादीति । प्रत्यर्पकं ज्ञानप्रकारं प्रकटयति । ऊच-
मित्यादिना । सर्वभूतस्त्वन्वप्रयुक्तं दोषं वारयितुं विगिनदि । नित्येति ।
इति विजानीयादिति सम्बन्धः । प्रयोजनाय शरीरमनुसञ्चरेदिति स-
म्बन्धः । किमिच्छदित्यादिषु समर्पयते । न हीति ॥ कस्य वा कामतेत्या-
दिषु उपपादयति । न चेति । आनोपहृयं निगमयति । अत इति ॥ तदेव

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा ऽस्मिन्सन्देहो

तदनात्मदर्शिनो हि तद्व्यतिरिक्तवस्तुन्तरेक्षोर्ममेदं स्यात् ।
पुत्रस्येदं भार्याया इदमित्येव मौहमानः पुनः पुनर्जननम-
रणप्रवन्धारूढः शरीररोगमनुरुद्धप्रतः ॥ १२ ॥

सर्वात्मदर्शिनस्तु तदसम्भव इत्येतदाह । किञ्च यस्य
ब्राह्मणस्यानुवित्तोऽनुलब्धः प्रतिबुद्धः साक्षात्कृतः । कथम-
हमस्मि परं ब्रह्मेत्येवं प्रत्यगात्मत्वेनावगत आत्माऽस्मिन्
सन्देहो सन्देहे अनेकानर्थसङ्कटोपचये गहने विषमेऽनेक-
शतसहस्रविवेकविज्ञानप्रतिपक्षे विषमे प्रविष्टः । स यस्य
ब्राह्मणस्यानुवित्तप्रतिबोधेनेत्यर्थः । स विश्वकृद्विश्वकर्ता ।
कथं विश्वकृत्वं तस्य विश्वकृदिति नामेत्याशङ्क्याह ।
• स हि यस्मात्सर्वस्य कर्ता न नाममात्रं न केवलं विश्वकृत्प्र-
रप्युक्तः । किन्तु हि तस्य लोकः सर्वः किमन्यो लोकोऽन्यो
ऽस्मावित्युच्यते । स तु लोक एव । लोकशब्देनात्मीच्यते तस्य

स्पष्टयति शरीरेति । विदुषस्तापभावं व्यतिरेकमुखेन विगदयति । अना-
त्मेति । पस्तन्तरेक्षोस्तापसम्भन इति शेषः ॥ १२ ॥

स चेत्तेतदध्याहृत्य समेदमित्यादि योज्यमित्येतदाह किमिच्छन्नि-
त्याद्याश्रुतिरिति शेषः । न केशलनात्मविद्यारसिक्तस्य कायहेशराहित्यं
किन्तु लतकृत्यता चास्तीत्याह । किञ्चेति । सन्देहदृष्टिव्याटिभिर्भूतैरु-
पचिते शरीरे सन्देहत्वं साधयति । अनेकेति । निषमत्वं विगदयति ।
अनेकशतेति । न नाममात्रमित्यत्र पुरस्तादजस्तस्यादिति पठितव्यम् ।
यक्षादित्युपक्रमाद्विश्वकृत्त्वमिति शेषः । परशब्दोऽविद्यानिष्ठः । विश्व-

गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स्नं हि सर्वस्य कर्ता
तस्य लोकः स तु लोक एव ॥१३॥

इहैव सन्तोऽथ वित्परत्पदं न चेद्वेदिर्मरती

सर्व आत्मा । स च सर्वस्यात्मैतद्यः । य एष ब्राह्मणेन
प्रत्यगात्मा प्रतिबुद्धतयानुविक्त आत्मानर्दसङ्गटे गहने प्र-
विष्टः सन् संसारौ । किन्तु पर एव । यस्माद्विद्यया कर्ता
सर्वस्यात्मा । तस्य च सर्व आत्मा एका एवाद्वितीयः पर
एवास्मीति भन्तव्य इति श्लोकार्थः ॥ १३ ॥

किञ्चेहैवानेकानर्थसङ्गुले सन्तो भवन्तोऽज्ञानदीर्घनि-
द्राभोहिताः सन्तः कथञ्चिदिव ब्रह्मतत्त्वसात्मत्वेनाप्यथ
विभो विजानीमः । तदेतद्ब्रह्म । प्रकृतमहो वयं ह्यतार्या
इत्यभिप्रायः । यदेतद्ब्रह्म विजानीमः । तन्न चेद्विदितवन्तो
वयं वेदनं वेदः वेदोऽस्यास्तीति वेदी वेद्यैव वेदिर्न वेदिर-

कृतकृत्ये इत्येतत् । लोकलोकविभागेन भेदं गृह्यत्वा दूषयति ।
किमित्यादिना । यथेत्यादिसन्तस्य तात्पर्यार्थं संगृह्णाति । य एष इति ।
अस्त्वेष किन्तामतेत्याशङ्क्याह । एक एवेति । यो हि परः कथं प्रज्ञा-
भेदराहित्यात्पूर्णतया वर्त्तते स एवास्मीत्यात्मादुक्त्यातव्य इति योजना
॥ १३ ॥

ब्रह्मविदो विद्ययाकृतकृत्यत्वे श्रुतिसम्प्रतिपत्तिरेव कोऽलं न भवति
किन्तु स्वानुभवसम्प्रतिपत्तिरस्तीत्याह । किञ्चेति । अयेत्यस्य कथञ्चिद-
वेति व्याख्यानं तदित्यस्य ब्रह्मतत्त्वमित्युक्तमर्थं स्फुटयति । तदेतदिति ।
ब्रह्मब्राने कतार्थत्वं श्रुत्यनुभवाभ्यामुक्ता तदभावे दोषमाह । यदेतदिति ।
तर्हि महती विनष्टिरिति एवम् । बद्धत्वं न विप्रचितं ज्ञानान्मोक्षो

विगच्छिः । य एतद्विदुरमृतास्ते यवज्यथेतरे
दुःखमेवापि यन्ति ॥ १६ ॥

यदेतमनुपम्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं
भूतभयस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ १५ ॥

वेदिः । ततोऽहमवेदिः स्याम् । यद्यवेदिः की दोषः स्यान्ना-
हती अनन्तपरिमाणा जन्ममरणादिलक्षणाविनिष्टिर्विनश-
नम् । अही वयमस्मान्नाहती विनशनान्निर्मुक्ता यद्वयं ब्रह्म
विदितवन्त इत्यर्थः । यथा च वय ब्रह्म विदित्वास्माद्विनाश-
नाद्विप्रमुक्ता एव ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति । येन पुनर्नैव
ब्रह्मविदुस्त इतरे ब्रह्मविज्ञोऽन्येऽब्रह्मविद इत्यर्थः । दुःख-
मेव जन्ममरणादिलक्षणमेवापि यन्ति प्रतिपद्यन्ते न
'कदाचिदप्यविदुषां ततो विनिवृत्तिरित्यर्थः । दुःखमेव हि
त आत्मत्वे नोपगच्छन्ति ॥ १४ ॥

यदा पुनरेतमात्मानं कथञ्चित्परमकारुणिकं कञ्चि-
दाचार्यं प्राप्य ततो लब्धप्रसादः सन्ननु पश्चात्पश्यति
ऽस विगच्छित इत्यभिप्रेत्य वेदिरित्यस्यार्थमाह । वेदनमित्यदिना । नचे-
तद्ब्रह्म विदितमस्मी पय ततोऽहमवेदिः स्यादिति योजना । विद्या-
भावे दोषमुक्त्वा विद्वदनुभवविदमर्थं निगमयति । अहोवयमिति । इहै-
वेत्यादिना पूर्वाह्नेनोक्तमेवार्थमुत्तराह्नेन प्रपद्यति । यथा चेत्यादिना ॥
इ एतद्विदुषा विनिर्गोक्तमाभावे हेतुमाह । दुःखमेवेति ॥ १४ ॥

निष्ठु गिदुषो विविताकरणादिप्रयुक्तं भयं नास्तीति विद्यास्रोतमेव
मन्तालरमादाय व्याचष्टे । यदा पुनरित्यादिना ॥ एतन्मर्थं व्यति-

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुस्त श्रोत्रस्य श्रोत्रं
मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्व ह्यपुराण-
मग्रम् ॥ १८ ॥ मनसैवानुद्द्रष्टव्यं नेह नानास्ति

किञ्च तेन हि चैतन्यात्मज्योतिषावभास्यमानः प्राण
आत्मभूतेन प्राणिति । तेन प्राणस्यापि प्राणः सन्तं प्राणस्य
प्राणम् । तथा चक्षुषोऽपि चक्षुः । तथा श्रोत्रस्यापि श्रोत्रम् ।
ब्रह्मयत्तयधिष्ठितानां हि चक्षुरादीनां दर्शनादिनामर्थम् ।
स्वतः काष्ठलोष्टसमानि हि तानि चैतन्यात्मज्योतिःशून्यानि
मनसोऽपि मन इति ये विदुश्चक्षुरादिव्यापारद्वारानुमि-
तास्त्वित्वं प्रत्यगात्मनं न विप्रदभूतं ये विदुस्ते किं निचि-
क्युर्निच्येन ज्ञानवन्तो ब्रह्म पुराणं चिरन्तनमग्रमग्रे भवम्
तद्यदात्मविदो विदुरिति श्रायवरे । तद्ब्रह्मदर्शनसाधनमु-
च्यते ॥ १८ ॥ मनसैव परमार्थज्ञानसंस्तुतेनाचार्योपदे-
शपूर्वकं चानुद्द्रष्टव्यम् । तत्र च दर्शनविषये ब्रह्मणि न इह

प्रकृताः पञ्चजनाः पञ्चज्योतिरा नह प्राणादयो वा सूरित्वभिप्रे-
त्वाह । किञ्चेति कथं चक्षुरादिषु चक्षुरादित्वं ब्रह्मणः विद्यति
तत्वाह । ब्रह्मयत्तीति ॥ जितानि केनचिदधिष्ठितानि प्रवर्तन्ते करण-
त्वादास्याऽऽदिशति चक्षुरादिव्यापारेणानुमितस्त्वित्वं प्रत्यगात्मनं ये
विदुरिति योजना । विदि क्रियाविषयत्वं व्यावर्तयति । नेति [१८ ॥
प्रत्यगात्मविदां कथं ब्रह्मवित्त्वमित्याशङ्क्याह । तदिति । मनसो ब्रह्म-
दर्शनसाधनत्वे कथं ब्रह्मणो वाङ्मनःशरीरत्ववृत्तिरित्याशङ्क्याह । पर-
मादिति । केवलं मनो ब्रह्माविषयोऽर्वादिपि चक्षुरादिरिच्छतं तदाकारं
जायते । तेन द्रष्टव्यं तदुच्यतेऽत एव हितिव्याप्यं ब्रह्मैतुपगच्छतीति

किञ्चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव
पश्यति ॥१८॥

एकधैवानुद्द्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवं । विजरः पर
आकाशादज आत्मा महान्ध्रुवः ॥२०॥

नानास्ति किञ्चन । न किञ्चिदप्यसति नानात्वे नानात्वम-
धारोपयत्यविवक्षा । स मृत्योर्मरणान्तरणमाप्नोति ।
कोऽसौ । य इह नानेव पश्यति अविद्याधारोपणव्यति-
रेकेण । नास्ति परमार्थतो द्वितीयमित्यर्थः ॥ १८ ॥

यस्मादेव तस्मादेकधैवैकेनैव प्रकारेण विज्ञानघनैक-
रसप्रकारेणाकाशवर्त्तमान्तरेणानुद्द्रष्टव्यम् । यस्मादेतद्विज्ञा-
प्रमेयमप्रमेयं सर्वैकत्वादप्येव ह्यन्यप्रमेयते । इदन्त्वेकमे-
वातोऽप्रमेयम् । ध्रुवं नित्यं दृष्टव्यमविचालीत्यर्थः । ननु
विरुद्धमिदमुच्यते । अप्रमेयं ज्ञायत इति च । ज्ञायत इति
प्रमात्यैर्मीयत इत्यर्थोऽप्रमेयमिति च तत्प्रतिषेधः । नैष
भावः । अनुशङ्कार्थमाह । आचार्येति । दृष्टदृष्टव्यादिभावभावेदमाश-
ङ्क्याह । तत्र चेति । एवकारार्थमाह । न चेति ॥ षष्ठमात्मनः पशुतो
भेदरहितेऽपि भेदो भातीत्याशङ्क्याह । असतीति । नेरेत्यादेः षभिण्ड-
तमर्थं कथयति अविद्येति ॥ १८ ॥

इहाभावे कथमनुद्द्रष्टव्यमित्याशङ्क्याह । यस्मादिति तत्रैक प्रकारं प्रक-
टयति । विज्ञानेति ॥ परिच्छिन्नत्वं व्यभिचरन्ति । आकाशवर्त्तति । एक-
रसत्वं हेतुलत्वाप्रमेयत्वं प्रतिजानीते । यस्मादिति । एतद्विज्ञा यस्मादे-
करसं तस्मादप्रमेयमिति दीक्षणा । ऐवर्थं स्फुटयति । सर्वैकत्वादिति-

दोषः । अन्यत्र प्रतिपादनागमत्वात् । अथैवमपि सिद्धं । अतः ।
 यथा न्यायि तत्तत्प्रमाणमभिप्रेतः । प्रमाणं विषयोऽपि न
 तत्रैतदा ज्ञातव्यं प्रमाणान्तरं विषयोऽपि न ज्ञातव्यं । अतः
 स्यात्तत्त्वे केन कं पर्यवस्यतीत्यादि । प्रमाणप्रमाणान्तर-
 व्यापारप्रतिषेधेनैवानगमोऽपि विज्ञापयति । न त्वस्मिन्
 नाभिधेयत्वं ज्ञानात्तद्वर्तमानं । तस्याथागमनादि
 स्वर्गमेवादिप्रतिपाद्यत्वं प्रतिपादयित्वा । आत्मभूतं नि-
 त्यप्रतिपादयितुः प्रतिपादनस्य प्रतिपादयितव्यत्वात् । अतः
 हि सति तज्जवति । ज्ञानं तस्मिन् परमात्मभासनिवृत्ति-
 रिव । न तस्मिन्मात्रादात्मभावः कर्तव्यो विद्यमानत्वादात्म-
 भावस्य । नित्यो आत्मभावः सर्वव्यापारिष्वप्येव प्रत्यक्षभा-
 सने । तस्मादतद्विषयाभासनिवृत्तिरित्यतिरेकेण न तस्मिन्मा-

घापि कथमप्रमेयत्वं तदाह । अन्येनेति शिरोऽभिप्रेत्यतः । न-
 न्विति । विरोधमेष स्फोरयति । ज्ञातव्यं इतीति । तद्विदितं विरोधं नि-
 राकरोति । नैव दोष इति । ननु ह्येवं प्रमाणं विज्ञापयति । यदे-
 त्यादिना । तस्य मानानुरोधेऽप्यधिकृतुमगम्यत्वे ऐतमाह । सर्वज्ञोऽपि
 इति सर्वज्ञैतोपपन्नान्निवृत्तेरिति शेषः । आगमोऽपि तर्हि ज्ञानमात्र-
 भावेदयेदित्याशङ्क्याह । प्रमादिति । आत्मनः स्वर्गादिप्रतिपादनेनागम-
 प्रतिपाद्यत्वाभावे ऐतमाह । प्रतिपादयित्विति । तदापि किमिति वि-
 यत्वेनाप्रतिपाद्यत्वं तदाह । प्रतिपादयितुरिति । तद्विदितं प्रतिपाद्य-
 त्वमुक्तं कथं तर्हि तस्मिन्मात्रागमिकं ज्ञानं तदाह । ज्ञानमेति । पर-
 श्विन्द्रेहादायात्मभासस्यारोपितस्य निवृत्तिरेव यावद्वैतं नित्यते । तदाया-
 त्मपरिधिदे स्वाभाविकमेव स्फुरणं प्रतिबन्धविगमाद्वर्तनीयमतीति भावः ।
 ननु प्रमाणकात्मभावः नृत्वा कर्तव्यो विद्यमानः । न तु देहादायात्मव्या-

स्वभावो विधीयते । अन्यात्मभावनिवृत्तावात्मभावः स्वा-
 त्मनि स्वाभाविको यः स केवलो भवतीत्यात्मा ज्ञायत
 इत्युच्यते । स्वतन्त्राप्रसयः । प्रमाणान्तरेण न विषयीक्रियत
 इत्युभयस्यविरुद्धमेव । विरजो विगतरजो रजो नाम
 धर्माधर्म्यादिमल तद्रहित इति । एतत्परः परो व्यतिरिक्तः
 सूक्ष्मो व्यापी वा आकाशादव्यव्याजताख्यात् । अजो न जायते
 जन्ममरणप्रतिषेधात् । उत्तरेऽपि भावविकाराः प्रति-
 पिद्धाः । सर्वेषां जन्मादित्वादात्मा महान् परिमाणतो
 महत्तरः सर्वस्मात् । ध्रुवोऽविनाशी । तमीदृशसात्मानमेव
 धीरो धीमान् विज्ञायोपदेशतः शास्त्रतश्च प्रज्ञां शास्त्रा-
 चार्योपदिष्टविषयां जिज्ञासापरिसमाप्तिकरौ कुर्वीत
 ब्राह्मणः ॥ एवं प्रज्ञाकरणसाधनानि सन्नासशमदमोपर-
 एत्तिरत आह । न तस्मिन्निति ॥ ब्रह्मण्येदात्मभागः सदा मन्यते
 कथमन्यथा प्रथेत्याशङ्क्याह । नित्यो हीति ॥ सर्वस्य पूर्णस्य ब्रह्मण
 इत्येतत् । अतद्विषयो ब्रह्मव्यतिरिक्तविषय इत्यर्थः ॥ ब्रह्मण्यात्मभा-
 वस्य सदा दिद्यमानचे फलितमाह । तस्मादिति ॥ अतद्विषयाभाषो
 देहादायात्मत्वप्रतिभासस्तस्मिन्ब्रह्मणीत्यर्थः । अन्यस्मिन्नात्मभावनिवृत्ति-
 रेषागमेन क्रियते चेत्तर्हि कथमात्मा तेन गम्यते इत्युच्यते तस्याह ।
 अन्येति ॥ यद्यपि भिन्नोऽस्ति व्याप्यत्वेनात्मनो मेयत्वमिष्यते कथं तर्हि
 तस्यामेयत्वाचो युक्तिरियाशङ्क्याह । स्वतन्त्रेति ॥ एतद्व्याप्यत्वेन
 मेयत्वस्य रणाव्याप्यत्वेन चाभेयत्वमित्युपसंहरति । इत्युभयमिति ॥
 यदुक्तं भूषत्वं तदुपस्कारपूर्वकमुपपादयति । विरज इत्यादिना ॥
 कथं जन्मनिषेधद्विरे विकारा निषिध्यन्ते तस्याह । सर्वेषामिति ॥
 यद्योक्ते वस्तुनि दर्शनं निगमयति । तमीदृशमिति ॥ नित्यतुरत्यादिन-
 वयमिति यावत् ॥ उक्तरीत्या प्रज्ञाकरणे कानि साधनानीति चेत्तानि

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

मत्तिविज्ञासमाधानानि कुर्यादित्यर्थः । नानुधायाद्यान्
चिन्तयेद्वहन् प्रभृताऽऽद्यान् च वक्तव्यप्रतिषेधात्तच्चिन्ता-
त्वेकत्वप्रतिपादका. स्यात्वाः गद्या अनुज्ञायन्ते । योमित्येवं
ध्यायद्य आत्मानम् । अन्या वाचो गुणद्वयं चायर्थम् ।
वाचो विगुलापनं विज्ञेयेण ग्लानिकरं चमत्कारं हि यस्मा-
त्तद्वहुगव्याभिधानमिति ॥ २० ॥

सहेतुको बन्धमोक्षावभिहितौ मन्त्रब्राह्मणभ्यां
लोकैश्च । पुनर्मोक्षस्वरूपं विस्तरेण प्रतिपादितमेवमेतन्मि-
त्रात्मविषये सर्व्वी वेदो ययोपयुक्तो भवति तत्तथा वक्तव्य-
मिति तदर्थेयं कण्डिका ऽऽरभ्यते । तच्च यथाऽऽस्मिन्प्रपाठके
विहितं सप्रयोजनमनूयात्रैयोपर्यागःकृतस्त्वस्य वेदस्य काव्य-

दर्शयति । एवमिति ॥ काम्यनिषेधत्यागः गद्यभाग उपरको निव्यनैमि-
त्तिकत्याग इति भेदः ॥ यस्मिन्मिति विज्ञेयप्रमाणादायातमर्थं दर्शयति ।
तत्वेति ॥ चिन्तनीयेषु गव्येति यावत् ॥ तत्तत्तुल्यनरं स्याद-
यति । योमित्येवमिति ॥ नानुधायादित्यत्र हेतुमात्रं । अथ इति ॥
तस्माद्वहन्वाद्याच्चातुचिन्तयेदिति मुख्येण सम्बन्धः । इतिगन्धः श्लोक-
व्याख्यानसमाप्तरर्थः ॥ २० ॥

कण्डिकान्तरमथतारयितुं वृत्तं कीर्त्तयति । सहेतुकमिति ॥
उत्तरकण्डिकातात्पर्यमाह । एवमिति ॥ विरजः पर इत्यादिनो-
क्तक्रमेणावस्थिते ब्रह्मणीति यावत् ॥ तदित्युपयुक्तोक्तिः ॥ तदर्थं
ब्रह्मात्मनि सर्व्वस्य वेदस्य विनियोगदर्शनाद्यैतं यावत् ॥ ननु विविदि-
षवाक्येन ब्रह्मात्मनि सर्व्वस्य वेदस्य विनियोगो वक्ष्यते ॥ तथाच
तस्मात्प्राक्तनं वाक्यं किमर्थमित्याशङ्क्याह । तच्चेति । यथाऽऽस्मिन्प्रपाठके
फलमात्मज्ञानमुक्तं तथैव तदनूद्येति योजना ॥ कथं वयोक्ते ज्ञाने

नानुध्यायाद्वहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापन ७ हि
तदिति ॥२७॥

स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञान-
राशिवर्जितस्त्रेत्येवमर्थः । उक्तार्थानुवाद स वा एष
इत्यादिः । स इत्युक्तपरासर्गार्थः । कोऽसावुक्तः परानुगत-
तं प्रति निर्दिशति । य एष विज्ञानमय इत्यतीतानन्तर-
वाक्योक्तसम्प्रत्ययो माभूदिति । य एष कतम एष इत्यु-
च्यते ॥ २१ ॥

विज्ञान इयः प्राणेष्वित्युक्तवाक्योन्मिषन्नं संशयनिवृत्त्यर्थं ।
उक्तं हि पूर्वं जनकप्रत्यारम्भे कतम आत्मेति योऽयं
विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादि । एतदुक्तं भवति योऽयं
विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिना वाक्येन प्रतिपादितः स्वयं
न्योतिरात्मा स एष कामकर्मा विद्यानामनात्मधर्मत्व-

सर्वो वेदो विनियोक्तुं शक्यते ॥ स्वर्गकामादिशक्यस्य स्वर्गादावेव पर्य-
वसानादित्याशङ्क्य संयोगष्टयक्षान्यः यमनादय विग्लिनन्ति कायराशीति
उक्तस्य सफलस्यात्मज्ञानस्यानुवाद इति यावत् ॥ उक्ताना भूयस्त्वे विशेषं
ज्ञातुं शक्यते । कोऽसाविति ॥ विशेषणानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति ।
अतीतेति ॥ अहि विरजः पर इत्यादिनोक्तो महत्त्वादिविशेषणः पर-
मात्मा । तत्र शब्दात्मतीतिर्माभूदिति क्त्वा तेन न्योतिर्वाङ्मनस्यं
जीवं परानुगत्य तमेव वैशब्देन स्मारयित्वा तस्य सन्निहितेन परेणा-
त्मनैवमेव शब्देन निर्दिशतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

विशेषणशक्यस्येव शब्दं प्रत्यर्पकं व्यापते । कतम इति ॥ कयं
जीवो विज्ञानमयः कयं वा प्राणेष्विति कतमी प्रयुज्यते तत्वाच्च । उ-
क्तेति ॥ तदनुवादस्य सङ्काशे सन्देहापेक्षं प्रमादः । संशयेति ॥

मयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नेते
सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न

प्रतिपादनद्वारेण शीघ्रतः परमात्मभावमापादितः पर
एवायं नान्य इत्येषः । स साक्षान्सहानज आत्मेत्युक्तो विज्ञा
नमयः प्राणेष्विति यथा व्याख्यातार्थः । एवञ्च य एषोऽन्त-
र्हृदये हृदयपुण्डरीकमध्ये य एष आकाशो बुद्धिविज्ञान-
संश्रवः । तस्मिन्नाकाशे बुद्धिविज्ञानसहितः शीते तिष्ठति ।
अथवा सम्प्रसादकालेऽन्तर्हृदये य एष आकाशः पर एव
आत्मा निरुपाधिको विज्ञानमयः स्वस्वभावस्तस्मिन् स्वभावे
परमात्मन्याकाशाख्ये शीते । चतुर्थ एव तद्व्याख्यातं क्वैव
तदाऽभूदित्यस्य प्रतिवचनत्वेन । स च सर्वस्य ब्रह्मेन्द्रादेर्वशी
सर्वो ह्यस्य वशे वर्तते । उक्तञ्चैतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासनेदिति ।
न केवलं वशी सर्वस्येशान ईशिता च । ब्रह्मेन्द्रप्रभृतीनामी
शित्वं च कदाचिज्जातिष्ठतं । यथा राजकुमारस्य बलव-
त्तरानपि भृत्यान् प्रति तद्वन्मा भूदित्याह । सर्वस्याधि-

उक्तवाक्योद्धिङ्गनमित्युक्तं विदुषोति । उक्तं हीति ॥ योऽयं विज्ञान-
मयः प्राणेषु प्रायुक्तः स एव सहानज आत्मेति जीवानुवादेन परमा-
त्मभावो विहित इति वाक्यार्थमाह । एतदिति ॥ परमात्मभावापादन-
प्रकारमनुवदति । साक्षादिति । विशेषणवाक्यस्य व्याख्येयत्वप्राप्तायुक्तवा-
क्योद्धिङ्गनमित्युक्तं स्मारयति । योऽयमिति । वाक्यान्तरमवतार्य
व्याचष्टे । य एष इति । त्वयं पुनराकाशशब्दस्य परमात्मविषयत्वमुपेत्य
द्वितीयं व्याख्यानं तस्मादर्थान्तरे रूढत्वादित्याशङ्क्याह । चतुर्थ इति ॥

साधुना कर्मणा भूयान्नो रवासाधुना कनीयान् ।

पतिरधिष्ठाय पालयिता स्वतन्त्र इत्यर्थः । न राजपुत्रव-
दमात्यादिभृत्यतन्त्रः । त्वय्यस्यैतच्च शित्वादि हेतुहेतुमद्रूपम् ।
यस्मात्सर्वस्याधिपतिस्ततोऽसौ सर्वस्त्रेयानः । यो हि यम-
धिष्ठाय पालयति स तं प्रतीष्ट एवेति प्रसिद्धम् । यस्माच्च
सर्वस्त्रेयानस्तस्मात्सर्वस्य वशीति । किञ्चान्यत्स एवमात्मी-
हृद्यन्तर्ज्योतिःपुरुषो विज्ञानमयो न साधुना शास्त्रविहितेन
कर्मणा भूयान् भवति । नु वर्धते पूर्वावस्थातः केनचिद्ध-
र्मेण । नो एव शास्त्रप्रतिपिडेनासाधुना कर्मणा कनीया-
नल्पतरो भवति । पूर्वावस्थातो न होयत इत्यर्थः । किञ्च
सर्वो ह्यधिष्ठानपालनादि कुर्वन् पराबुधहृषीकेशतेन
धर्माधर्माख्येन युज्यते । अत्रैव तु कथं तदभाव इत्युच्यते ।
यस्मादेव सर्वेश्वरः सन्कर्मणोऽप्येति तु भवत्येव शीलमस्य ।
तस्मान्न कर्मणा सस्वध्यते ॥

इयं ज्ञानमनूद्य तत्फलमनुव्रतति । स चेत्यादिना । जयं पुनर्निरूपयामि-
सोऽदरस्य वशित्वम् । कथञ्च तदभावे तदात्मनो त्रिदुष्कृतदुष्पद्यते तत्राह
उक्तञ्चेति । विशेषणत्वस्य हेतुहेतुमद्रूपत्वमेव निगद्यति । यस्मादि-
त्यादिना । तत्र प्रसिद्धिं प्रमादयति । यो हीति । न केवलमुक्तमेव
विद्यापन्नं किन्तु न्यस्तोक्त्याह । किञ्चेति । एवं भूतत्वं ज्ञातपरमात्मा-
भिन्नत्वं । परिशुद्धत्वमर्थमनुव्रतति । हृदीति । अन्तोभूतस्य त्रिदुषः न्या-
तन्त्रादिदुर्मादिगन्धस्त्रित्वं स्यादिति शङ्कते । सर्वो हीति ॥

एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल

किञ्च एष भूताधिपतिर्ब्रह्मादिस्मस्वपथ्यन्तानां भूता-
नामधिपतिरित्युक्तार्थं पदं । एष कर्त्ता तेषामिव पालयिता
रजिता । एष सेतुः किं विशिष्ट इत्याह । विधरणी
वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया विधारयिता । तदाह एषां
भूरादीनां ब्रह्मलोकान्तानां लोकानामसम्भेदायामभिन्न-
मर्यादायै परमेश्वरेण सेतुवदविधार्यमाणाः लोकाःसम्भि-
न्नमर्यादाः स्युः । अतो लोकानामसम्भेदाय सेतुभूतोऽयं पर-
मेश्वरी यः स्वयं ज्योतिरात्मैवेयं वित्स्वर्गस्य वशीत्यादि ब्रह्म-
विद्यायाः फलमेतन्निर्दिष्टं । किं ज्योतिरयं पुरुष इत्येवमा-
दिषष्ठप्रपाठकविहितायामेतस्यां ब्रह्मविद्यायामेवं फलायां
काम्यैकदेशवर्जितं कृत्स्नं कर्मकाण्डं तादर्थ्येन विनियुज्यते ।
तत्कथमितुप्रच्यते । तस्मैतमेवम्भूतमौपनिषद्पुरुषं वेदानुवच-

परतन्त्रत्वमुपाधिरिति परिहरति । उच्यत इति । सर्वाधिपत्यराहित्य-
सञ्ज्ञोपाधिरित्याह । किञ्चेति । सर्वपापकृत्तराहित्यसञ्ज्ञोपाधिरित्याह । एष
इति । सर्वाधारात्त्वसञ्ज्ञोपाधिरित्याह । एष इति । कणं विधारयित्व-
मित्याशङ्क्याह । तदाह इति । तदेव साधयति । परमेश्वरेणेति । सर्वस्य
वशीत्यादिनोक्तमुपसंहरति । एवं विदिति । सफलं ज्ञानमनुद्य विविदिषा-
वाक्यमवतारयति । किं ज्योतिरिति । एवं फलायां सर्वस्य वशीत्यादि-
नोक्तफलोपेतायामिति यावत् । तादर्थ्येन परस्परया दानोत्पत्तिशेषत्वेने-
त्यर्थः । विनियोजक्याक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमादाय व्याचष्टे । तत्कथमि-
त्यादिना । एम्भूतं लोकोक्तविशेषणमित्यर्थः । ब्राह्मणशब्दस्य चति-
याद्युपलक्षणत्वे हेतुमाह । अवशिष्टो हीति । सम्भावितं पञ्चान्तर-

एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामतन्मे दाय तमेतं
वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।

नेन मन्त्रब्राह्मणाध्ययनेन नित्यस्वाध्यायलक्षणेन विविदि-
षन्ति वेदितुमिच्छन्ति । के ब्राह्मणाः । ब्राह्मणग्रहणमुपलक्ष-
णार्थं । अविशिष्टो ह्यधिकारस्त्रयाणां वर्णानां । अथवा कर्म-
कारण्डेन मन्त्रब्राह्मणेन वेदानुवचनेन विविदिषन्ति । कथं
विविदिषन्तीत्युच्यते यज्ञेनेत्यादि । ये पुनर्मन्त्रब्राह्मणलक्ष-
णेन वेदानुवचनेन प्रकाश्यमानः विविदिषन्तीति व्याचक्षते
तेषामारण्यकमात्रमेव वेदानुवचनं स्यात् । न हि कर्म-
कारण्डेन पर आत्मा प्रकाश्यते । तन्वौपनिषदमिति विशेष
श्रुतेः । वेदानुवचनेनेति चाविशेषितत्वात्समस्तपाहीन्द्रं
वचनम् । न च तदेकदेशोक्तगी युक्तः ॥

माह । अयमेति । तेन विविदिषाप्रकारं प्रत्यपूर्वकं विदुष्योति । कथमि-
त्यादिना । भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानसुत्याप्यव्याचष्टे । ये पुनरित्यादिना । तत्र
चेतुमाह । न हीति । भवतुपनिषन्नात्रग्रहणमित्याशङ्क्य वेदो यानूच्यते गु-
ह्यस्मारणानन्तरं पयंत इति व्युत्पत्तेर्वेदानुवचनशब्देन सर्ववेदग्रहे सम्भवति
तदेकदेशत्यागो न युक्त इत्याह । वेदेति । दोषसाम्यमाशङ्कते । नञ्चिति ॥
मिश्रान्तेऽप्युपनिषदं वर्जयित्वा वेदानुवचनशब्देन कर्मकारण्डं गृहीत-
मिति क्त्वा तस्य वेदैकदेशमिदं प्रविप्रयत्वं स्यात्तत्तद्योभयोरित्यादिन्याय-
निरोध इत्यर्थः । नित्यस्वाध्यायो वेदानुवचनमिति प्रथमादाय परिच्छ-
रति । नेत्यादिना ॥

ननु त्वत्पक्षेऽप्युपनिषद्वर्जमित्येकदेशत्व' स्यात् । नाद्य
 व्याख्यानेऽविरोधादस्य त्वत्पक्षे नैष दोषो भवति । यदा वेदा-
 नुवचनशब्देन नित्यः स्वाध्यायो विधीयते तदोपनिषदपि
 गृहीतैवेति वेदानुवचनशब्दार्थैकदेशो न परित्यक्तो भवति ।
 यज्ञादिसहपाठाच्च । यज्ञादीनि कर्माण्येवानुक्रमिष्यन्
 वेदानुवचनशब्द'प्रयुङ्क्ते । तस्मात् कर्मैव वेदानुवचनशब्दे-
 नोच्यत इति गम्यते । कर्म हि नित्यस्वाध्यायः कथं पुनर्नि-
 त्यस्वाध्यायादिभिः कर्मभिरात्मानं विविदिषन्ति । नैव
 विहितान्यात्मानं प्रकाशयन्ति यथोपनिषदः । नैष दोषः ।
 कर्मणां विशुद्धिहेतुत्वात्कर्मभिः सस्कृता हि विशुद्धात्मानः
 शक्नुवन्त्यात्मानमुपनिषत्प्रकाशितमप्रतिबन्धेन वेदितुं । तथा
 ह्यार्थवर्णे । विशुद्धसत्त्वस्ततः स्तुतं पश्यति निष्कलं ध्यायमान
 इति । स्मृतिश्च । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां चयात्पापस्य कर्मण

वेदैकदेशपरिग्रहपरित्यागात्कविरोधाभाव' साधयति । यदेति ।
 तर्हि व्याख्यानानन्तरमुपेक्षितमित्याशङ्क्य तदपि वाक्यशेषवशादपेक्षि-
 तमेवेत्याह । यज्ञादीति । सङ्ग्रहवाक्यं विष्टणोति । यज्ञादीनि कर्मा-
 णीति । तर्हि प्रथमव्याख्याने कथं वाक्यशेषोपपत्तिरित्याशङ्क्याह ।
 कर्म हीति । वेदानुवचनादीनामात्मविविदिषासाधनत्वसाक्षिपति । कथ-
 मिति उपनिषद्भिर्विवात्मा तैरपि ज्ञायतामित्याशङ्क्याह । नैवेति । कर्मणा-
 मप्रमाणत्वेऽपि परस्परया ज्ञानहेतुत्वाद्विविदिषाश्रुतिरविरुद्धेति समा-
 धत्ते । नैष दोष इति । तदेव स्फुटयति । कर्मभिरिति । तत्र श्रुतान्तरं
 प्रमाणयति । तथा हीति । ततो नित्याद्यनुष्ठानाद्विशुद्धधीरात्मानं सदा
 चिन्तयन्नुपनिषद्भिस्तं पश्यतीत्यर्थः । आदिशब्देन कथापत्ति-

यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनैतमेव विदित्वा
मुनिर्भवति ॥

इत्यादिः । कथं पुनर्नित्यानि कर्माणि संस्कारार्थानीत्य-
वगम्यते ॥

स ह वा आत्मवाजी यो वेदेद मेने नाङ्गं संस्कृत्यत
इदं मेने नाङ्गसुपधीयत इत्यादि श्रुतेः । सर्वेषु च स्मृति
शास्त्रेषु कर्माणि संस्कारार्थान्येवाचक्षते अष्टाचत्वारिंश
संस्कारा इत्यादिषु । गीतासु च । यज्ञो दानं तपश्चवपाव-
नानि मनीषिणां । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञचयितकल्मषा
इति । यज्ञेनेति द्रव्ययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च संस्कारार्थाः संस्कृ-
तस्य च विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानोत्पत्तिरप्रतिबन्धेन भविष्य-
त्यतो यज्ञेन विविदिषन्ति । दानेन दानमपि पापक्षय-
गित्यादिस्मृतिसङ्ग्रहः । नित्यकर्माणां संस्कारार्थत्वे प्रमाणं पृच्छति ॥
कथमिति ॥

यद्यपि स्मृतिस्मृतिभ्यां कर्मभिः संस्कृतस्योपनिष्पन्नैरात्मज्ञानं
श्रव्यते तथापि तेषां संस्कारार्थत्वे किं प्रमाणमिति प्रश्ने स्मृतिस्मृती
प्रमाणयति । स ह वा इत्यादिना ॥ किं पुनः स्मृतिशास्त्रं तदाह ।
अष्टाचत्वारिंशदिति ॥ अष्टावनायासादयो गुणाश्चत्वारिंशद्गर्भाधानादयः
संस्कारा इति विभागः ॥ बहुष्वचनोपात्तं स्मृत्यन्तरमाह । गीतासु
चेति ॥ यदान्तरमादाय व्याचष्टे । यज्ञेनेतीति ॥ तेषां संस्कारार्थ-
त्वेऽपि कथं ज्ञानसाधनत्वमित्याशङ्क्याह । संस्कृतस्येति ॥ दानेन
विविदिषन्तीति पूर्वेषु संभवः ॥ कथं पुनः स्यतन्त्रं दानं विविदि-
पाकारणमत आह । दानमपीति ॥ विविदिषाहेतुर्गिति शेषः । तप-
सेत्यत्र नि पूर्वपठन्यम् । कामानशनं रागद्वेषरहितैरिन्द्रियैर्विष्य
करणं यद्व्यालोक्यनुष्ठेति यावत् ॥ यद्यानुष्ठेति का दानि-

हेतुत्वाद्धर्मोऽद्वि हेतुत्वाच्च । तपसा तप इत्यविशेषेण ह्यङ्गुष्ठा-
 न्द्रायणादिप्राप्तौ विशेषणमनाशक्तेनेति । कामाऽनशनमना-
 शकं न तु भोजननिवृत्तिः । भोजननिवृत्तौ स्त्रियत एव ।
 नात्मवेदनं । वेदानुवचनयज्ञदानतपःशब्देन सर्वमेव नित्यं
 कर्मोपलक्ष्यते । एवं काम्यवर्जितं नित्यं कर्म जायते सर्वमा-
 त्मज्ञानोत्पत्तिद्वारेण मोक्षसाधनत्वं प्रतिपद्यते । एवं कर्म
 काण्डे नास्यैकवाक्यतावगतिः । एवं यथोक्तं न न्यायेनैतमेवा-
 त्मानं विदित्वा यथा प्रकाशितं मुनिर्भवति । मननान्मुनि-
 र्योगो भवतीत्यर्थः । एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति नान्यं ।
 नन्वन्यवेदनेऽपि मुनित्वं स्यात्कथमवधारय्यते एतमेवेति ।
 वाढं अन्यवेदनेऽपि मुनिर्भवेत् । किन्त्वन्यवेदने न मुनिरेव
 स्यात् । किंतर्हि कर्मग्रपि भवेत् । स एतन्तूपनिषदं पुरुषं
 विदित्वा मुनिरेव स्यात् न तु कर्मि । अतीऽसाधारणत्वं
 मुनित्वं विवक्षितमस्यैवधारयत्येतमेवेति ॥

रित्याशङ्क्याह । न त्विति । भवतूपात्तानां वेदानुवचनादीनामिष्यमाणे
 ज्ञाने विनियोगस्तथापि कथं सर्वं नित्यं कर्म तत्तद्विनियुक्तमित्या-
 शङ्क्याह । वेदानुवचनेनेति ॥ उपलक्षणमाह । एवमिति ॥ प्रणाल्या
 कर्मणो मुक्तिहेतुत्वे काण्डद्वयस्यैकवाक्यत्वमपि सिद्धयतीत्याह । एवं
 कर्मि ॥ वाक्यान्तरमवतार्य व्याकरोति । एवमिति ॥ तस्यैवार्थमाह ।
 यथोक्तेनेति ॥ यज्ञाद्यनुष्ठानादिशुद्धिद्वारा विविदिषोत्पत्तौ गुरुपादोप-
 सर्पणश्रवणादि चेत्यनेन क्रमेणोत्तरार्थः ॥ यथा प्रकाशितं सन्नप्रकारं
 मन्त्रब्राह्मणभ्यामुक्तलक्षणमित्यर्थः ॥ योगिशब्दो जीवन्मुक्तविषयः ।
 एवकारं व्याकरोति । एतमेवेति ॥ अवधारणमाक्षिप्य समाधत्ते । नन्वि-
 त्यादिना ॥ एवकारस्तर्हि त्यजतामित्याशङ्क्याह । किन्त्विति ॥ आत्म-
 वेदनेऽपि कर्मित्वं स्यादिति चेत्तेतप्राह । एतन्त्विति ॥

एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ।

एतस्मिन् हि विदिते केन कं पश्येदित्येव क्रियासमा-
वाप्त्यनन्तमेव स्यात् । किञ्चेतसेतसेवात्मानं स्वं लोकमिच्छन्तः
प्रार्थयन्तः । प्रवाजिनः प्रव्रजनशीलाः प्रव्रजन्ति प्रकर्षेण
व्रजन्ति सर्वाणि कर्माणि सन्नस्यन्तीत्यर्थः । एतमेव लोक-
मिच्छन्त इत्यवधारणान्न बाह्यलोकत्रयेऽप्यसूनां पारिव्राज्ये
ऽधिकार इति गम्यते । न हि गङ्गाद्वारं प्रतिपितुः काशी-
देगनिवासी पूर्वाभिमुखः प्रैति । तस्माद्वाह्यलोकत्रयार्थिनां
पुत्रकर्मपरमहन्निविद्या साधनं । पुत्रेणायं लोको जय्यो ना-
न्येन कर्मणेत्यादि श्रुतेः । अतस्तदर्थिभिः पुत्रादिमाधनं प्रत्या-
ख्याय न पारिव्राज्यं प्रतिपत्तुं युक्तं । अतस्साधनत्वात्पारि-

कथमात्मविदोऽपि सुनिश्चयसाधारणं तदाह । एतस्मिदिति ॥
इतश्चात्मविदो न कर्मिण्यमित्याह । किञ्चेति ॥ आत्मनोऽकर्मिण्यतां
सुमुक्त्युक्तमपि कर्मतयागम्यवर्णादात्मविदो न कर्मिण्येति किं यत्कथमि-
त्यर्थः । ताच्छील्यं वैराग्यातिशयशालित्वं ॥ अवधारणामर्थमिदं-
नर्धमाह । एतमेवेति ॥ पारिव्राज्ये लोकत्रयार्थिनामधिकारे
उक्तमाह । न हीति लोकत्रयार्थिगणेत्यारिव्राज्येनाधिकार-
यन्ते कदाचित् तेषामधिकारस्तदाह । तस्मादिति ॥ स्वर्ग-
कामस्य स्वर्गसाधने यागेऽधिकारबहोऽर्थलोकत्रयार्थिनामपि तत्साधने पुत्रा-
दाधिकार इत्यर्थः ॥ पुत्रादीनां यागलोकसाधने प्रमादमाह । पुत्रे-
त्येति ॥ पुत्रादीनां लोकत्रयसाधनत्वे सिद्धे फलितमाह । अत इति ॥
अतस्साधनस्य लोकत्रयं प्रत्यनुपपन्नं ॥ अवधारणार्थकप्रसंग इति ।
तस्मादिति ॥ लोकत्रयार्थिना पारिव्राज्येऽधिकार इति दाह । आत्म-
लोकाश्च स्वर्गस्येत्येव मुदाहृत्यात्मस्य तदस्येत्याह । आत्मेति ।

व्राज्यस्य । तस्माद्वैतमेव लोकमिच्छन्तः प्रवृजन्तीति युक्तमव-
धारणम् । आत्मलोकप्राप्तिर्न विद्यानिवृत्तिः स्यात्सत्यवस्थान-
मेव । तस्मादात्मानं न वे लोकमिच्छति यस्मै सर्वश्रियोपरम
एवात्मलोकसाधनं मुख्यमन्तरङ्गम् । यथा पुत्रादिष्वेव बाह्य-
लोकत्रयस्य पुत्रादिकस्यैव आत्मलोकं प्रत्यसाधनत्वात् । अस-
म्भवेन च विरुद्धत्वमवोचाम । तस्मादात्मानं लोकमि-
च्छन्तः प्रवृजन्त्येव । सर्वश्रियाभ्यां निवर्त्तन्नेदं यथः । यथा
च बाह्यलोकत्रयार्थिनः प्रति नियतानि पुत्रादीनि साध-
नानि विहितानि । एवमात्मलोकार्थिनः सर्वे पर्यानिवृत्तिः
पारिव्राज्यं ब्रह्मविदो विधीयत एव ॥

तस्यात्मत्वेन नित्यप्राप्तत्वेऽप्यविद्यया व्यञ्जितत्वात्पेक्षा मन्त्रवर्तीति
भासः । भवत्वात्मनो रूपेणा तद्यापि किन्तत्वाग्निनाशनं तदाह । तस्मा-
दिति ॥ अविद्याप्रागन्तरीप्सासम्भवादित्यर्थः । तद्विद्यायां दौर्लभ्यं
द्योतयितुं चेच्छब्दः । मुख्यत्वं ह्युत्पन्नरप्रतिपन्नत्वम् । प्रणाद्विज्ञा-
साधनेभ्यो वेदानुवचनादिभ्यो विशेषमाह । अन्तरङ्गमिति ॥ पारि-
व्राज्यमेव लोकस्यान्तरङ्गसाधनमिति दृष्टान्तमाह । यदेति ॥ तथा
पारिव्राज्यमेवात्मलोकस्य साधनमिति शेषः । पारिव्राज्यमेवेति नियमे हे-
तुमाह । पुत्रादीति ॥ तस्यान्यत्र विनियुक्तत्वात्ति शेषः । यद्यपि
केवलं पुत्रादिकं नात्मलोकप्राप्तकं तथापि पारिव्राज्यसंसृजितं तदा
स्यादित्यगच्छग्राह । असम्भवेनेति ॥ न हि परिव्राजकस्य पुत्रादि-
सृजतो वा पारिव्राज्यं सम्भवति । उक्तञ्च संसृज्यं निरावुर्बद्धिः रूप-
रिव्राजकस्य ज्ञानस्य कर्मादिना विरुद्धत्वं तेन कृतः संसृजितं पुत्रा-
द्यात्मलोकप्राप्तकमित्यर्थः ॥ साधनान्तरासम्भवे फलितसुपसंहरति ।
तस्मादात्मानमिति ॥ प्रवृजन्तीति वर्त्तमानापदेशाच्चात्र विधिरस्ती-
त्यगच्छग्राहिणोत्वं जुहोतीति वद्विधिमाश्रित्याह । यथा चेति ॥

एतच्च स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न काम-
यन्ते किं प्रजया करिष्यामः ।

कुतः पुनस्त आत्मलोकार्थिनः प्रव्रजन्त्येवैत्युच्यते । तत्रा-
र्थवादवाक्यरूपेण हेतुं दर्शयति । एतच्च स्म वै तत् । तदेत-
त्पारिजाज्ये कारणमुच्यते । ह स्म वै किल । पूर्वे प्रतिज्ञा-
न्तकालीना विद्वांस आत्मजाः प्रजां कर्मापरव्रजविद्याञ्च
प्रजोपलब्धितं हि त्वमेतत् वाद्यलोकावयवसाधनं निर्दि-
श्यते प्रजामिति । प्रजां किं न कामयन्ते पुत्रादिनीकत्व-
साधनं नानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । नन्वपरव्रजद्वर्गनमनुतिष्ठन्त्येव
तद्वलादि व्युत्थानम् । नापवादात् । मल्लत परादाद्याऽन्यत्रा-
त्मनो ब्रह्म वेद सर्वं तं परादादित्यपरव्रजद्वर्गनमप्यपवाद-
न्येव । अपरव्रजणोऽपि सर्वमध्यान्तर्भावात् । यत्र नान्यत्प-
श्यतीति च पूर्वापरवाच्यान्तर्द्वर्गनप्रतिषेधाच्च । अपूर्वमनप-

पारिजाज्यविधिसुखा तदपेक्षितमर्घ्यादमाकाङ्क्षापूर्वकमुदापन्नति ।
कुतः पुनरिति । उदापितस्यार्घ्यादस्य तात्पर्यमात्र । तदेति ॥ आ-
त्मलोकार्थिनां पारिजाज्यनियमः समन्वयः । अर्घ्यादस्य नान्य-
व्याचष्टे । तदेतदिति । क्रियापदेन अति सम्बध्यते । निपातद्वयमार्ग-
मात्र । क्विचेति । प्रजा न कामयन् इत्युत्तरत्वं सम्बध्य । प्रजापते-
रुक्ते ऋषेः कर्मादि गृह्यते तत्राह । प्रजेति । आकाङ्क्षापूर्वकमवयवसा-
चष्टे । प्रजा किमिति । अकामयमानस्यस्य पर्यङ्गानं दर्शयति । उदा-
दीति ॥ पूर्वे विद्वांसः साधनत्वयं नानुतिष्ठन्तीत्युक्तमाह । नन्विति ॥
वपुषाभ्यो व्युत्तिष्ठता किं तदनुष्ठानेनेत्याशङ्काह । तद्वलादीति । अ-
न्विष्टामपरविद्यानुष्ठानं दूषयति । नापवादादिति ॥ अत्रात्र मरिचका-
त्मनो दर्शनमेषापोद्यते । न त्वयस्स मल्लतो दर्शनमत्र आह । अत्र -

रमनन्तरमवाशमिति । तर्हि न कं पश्यन्ति यन्मां इति
 च । तस्याच्चात्मा शरीरव्यतिरेकीणान्यथात्मानं तावदस्येति ।
 कः पुनस्तेषामभिप्राय इत्युच्यते । तं प्रयोजनं फलं साध्य-
 कारिणाम् प्रजया साधनम् । प्रजा हि साधनीयस्य-
 साधनं निर्जाता । स च धर्मा लोको नाम्न्यात्मा सात्म-
 व्यतिरिक्तः । सर्वं जगत्कमात्मभूतमेव । सर्वस्य च यद्यमा-
 त्मभूताः । आत्मा च न आत्मत्वादेव न वै न चित्साधनो-
 त्पाद्य अथो द्विकार्यः संस्कार्यो वा । यदप्यात्मयाजिनः
 संस्कारार्थं कर्मेति तदपि कार्यकरणात्तदग्नविषयमेव ।
 इदं मेने नाहं संस्क्रियत इत्यहान्नित्वादिव्यवृत्तात् । न
 हि विज्ञानघनेकरमनैरन्तर्यदग्निनेऽहान्निसंस्कारोपधान-

वच्छणोऽपीति । तदप्यादे श्वनरमाह । यत्नेति । यस्मिन् भूमि-
 स्थितशत्रुरादिभिरन्यं न पश्यति शृणोतीत्यादिना च दर्शमादिव्यापारस्य
 पारितत्यादात्मविदो न युक्तमरन्तच्छदग्नमभिचर्यः । तत्रैव श्वनर-
 माह । पूर्व्वेति । प्रतिषेधप्रकारमभिनयति । अपूर्व्वमिति । इतश्चक-
 विदां नापरमच्छदग्नमितिग्राह । तत्केनेति । अपरमच्छदग्नमसम्भवे हि
 तेषामेषणाभ्यो व्युत्थाने कारणमित्याह । तज्ज्ञादिति । साधन-
 त्वयमनुतिष्ठतामभिप्रायं प्रत्यपूर्व्वमाह । कः पुनरित्यादिना । केस्य
 मेव तत्साध्यं फलमित्याह । प्रजा हीति । निर्जाता सोऽयमित्या-
 दिश्रुताविति शेषः । स एव तर्हि प्रजया साध्यतामिति चेन्नैतग्राह ।
 स चेति । आत्मव्यतिरिक्तो नास्तीत्युक्तमुपपादयति । सर्वं हीति । आत्म-
 व्यतिरिक्तस्यैव लोकस्य प्रजाऽऽसाध्यत्वमिष्यतामिति चेन्नैत्याह । आत्मा
 चेति । आत्मयाजिनः संस्कारार्थं कर्मेत्यहोकारादात्मनोऽहो संस्कार्य-
 त्वमित्याह । यदपीति । अथाहान्नित्वा संस्कार्यत्वञ्च सत्त्वात्तदग्न-

येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते हंस्स पुत्रै-
 पणायाश्च वित्तैः पणायाश्च लोकैः पणायाश्च व्युत्था-
 याथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैः पणा सा
 दर्शनं सम्भवति तस्मान्न किञ्चित् प्रजादिसाधनैः करि-
 ष्य नः ॥

अविदुषां हि तत्प्रजादिसाधनैः कर्तव्यं फलम् । न हि
 मृगतृष्णिकायामुदकदर्शीं प्रवृत्तं इति । ततोपरमात्रमु-
 दकाभावं पश्यतोऽपि प्रवृत्तिर्युक्ता । एवमस्माकमपि पर-
 मार्थात्मलोकदर्शिनां प्रजादिसाधनमाख्ये मृगतृष्णिका-
 दिममेऽविद्वद्दर्शनविषयेन प्रवृत्तिर्युक्तेत्यभिप्रायः । तदेतदु-
 च्यते । येषामस्माकं परमार्थदर्शिनामयमात्मऽगनायादि-
 विनिर्मुक्तः साध्यसाधुभ्यः साधिकाख्याऽयं लोकः फलमभिप्रेतं ।
 न चास्यात्मनः साध्यसाधनतादिसर्वसंसारधर्माविनिर्गतास्य
 साधनं किञ्चिदेषितव्यम् । साध्यस्य हि साधनान्वेषणा
 क्रियते । असाध्यस्य साधनान्वेषणायां जलबुद्ध्य

विषयमेव किं श्रेयते तच्चाह । न हीति । आत्मविदां प्रजादिमाध्य-
 भायस्तुपसहरति । तस्माच्चेति ॥

केषां तर्हि प्रजादिभिः साध्यं फलं तदाह । अविदुषां चेति ।
 केनश्चित्पुत्रादिः प्रवृत्तिर्येतेनैव न्यायेन विदुषामपि तेषु प्रवृत्तिः
 स्यादित्याशङ्गाह । न हीति । तत्र प्रवृत्तिरिति शङ्क्यः । अविद्वद्दर्श-
 नविषय इति श्लेष्टः । उक्तेऽप्येवाक्रमस्यतार्यं व्याचष्टे । तदेतदिति ।
 एवास्माच्चेत्तदभिप्रेतं फलं तर्हि तत्र साधनेन भवितव्यमित्याशङ्गाह ।
 न चेति । न तर्हि साधनमेतद्व्यमित्याशङ्गाह । साध्यस्येति । विषये
 दोषकारः । असाध्यस्येति । येषां नित्यप्रदिशज्जादं सुपसहरति । तस्मा-

वित्तैषणा वा वित्तैषणा सा लोकैषणाभिर्जाते
उपगता इव श्वेतः ।

स्यल एव तस्यां ज्ञातं जात । ये वा ग्राह्यपदान्ये षण् । तस्मा
देतमात्मानं विदित्वा प्रव्रजेयुश्च ब्राह्मणा न कर्माभे-
दत्वर्थः । यस्मात्पूर्वं एव ब्राह्मणा एवं विद्वांसः प्रजामका
मयमानाः । त एवंमाध्यमाधनमव्यवहारं निन्दन्ती वि-
विपयमिति कृत्वा किं कुर्वन्त इत्युच्यते । ते ह न किल
पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्यत्यायाश्च
भिक्षाचर्य्यं चरन्तो वादि व्याख्यातः । तस्मादात्मानं लोकमि-
च्छन्तः प्रव्रजन्ति । प्रव्रजे गुरित्येव विधिर्यवादेन सप्रच्छते ।
नहि सार्यवादस्यास्य लोकस्तुत्याऽऽभिमुखमुत्पद्यते । प्रव्रज-
न्तीत्यस्यार्यवादरूपो ह्येतद् स्मृत्यादिरुत्तरो ग्रन्थः । अर्थ-
वादश्चेद्वादवान्तरमपेक्षेत । अपेक्षते त्वेतद् स्मृत्याद्यर्थवादं
प्रव्रजन्तीत्येतत् । यस्मात्पूर्वं विद्वांसः प्रजादिकर्माभ्यां

दिति । ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां प्रजादिभिः साध्याभावादिनि दास्युः । दा-
यवान्तरं मयद्दारेणाताय्यं पाशुमिकं व्याख्यानं तस्य काग्यति । न
एवमित्यादिना । यदर्थोऽयमर्थवादस्त विधिं निगमयति । तस्मादिति ।
महानुभावोऽयमात्मनोऽहो यत्तदर्थिनो दुष्करमपि पारियाज्यं कुर्यातीति
स्मृतिरत्र विनिगता । न विधिरित्याशङ्क्याह । न हीति । तदेव प्रव्रजयति ।
प्रव्रजन्तीत्येति, तथापि प्रव्रजन्तियाक्यस्यार्थवादस्य किं न स्मादित्या-

निवृत्ताः प्रवर्जितवन्त एव तस्मादधुनातना अपि प्रम-
जन्ति । प्रवर्जयेयुरित्येवं सम्बध्यमानं न लोकानुल्यभिमुखं
भवितुमर्हति ॥

विज्ञानसमानकर्तृकत्वोपदेशादित्यादिनाऽवोचाम ।
वेदानुवचनादिसहपाताच्च । यथात्मवेदनसाधनत्वेन विहि-
तानां वेदानुवचनादीनां यथार्थत्वमेव नार्थवादत्वं तथा
तैरेव सह पतितस्य पारिव्राज्यस्यात्मलोकप्राप्तिसाधनत्वेना-
र्थवादत्वमयुक्तम् । फलविभागोपदेशाच्च । एतमेवात्मानं
लोकं विदित्वेत्यन्यस्मादाह्वात् लोकादात्मानं फलान्तरत्वेन
प्रविभजति । यथा पुत्रेणैवायलोको जय्यो नान्येन कर्मणा.

शङ्काह । अर्थवादयेति । अपेक्षाप्रकारमेव प्रकटयन्नस्य सुल्यभिमुखत्वा-
भावादिधित्वमेवेत्याह । यस्यादिति ॥

किञ्च विदित्वा व्युत्थोय निजाचर्यं चरन्तीत्यत्र विज्ञानेन समान-
कर्तृकत्वं व्युत्थानादेरुपदिश्यते । विज्ञानञ्च यथास्मिन्निप्रत्यु विधीयते ।
यतो व्युत्थानमपि विधिमर्हतीत्युक्तम् । तथा चात्रापि व्युत्थानापरप-
र्यायं पारिव्राज्यं विधेयमित्याह । विज्ञानेति । इतश्च पारिव्राज्यवा-
क्यमर्थवादो न भवतीत्याह । वेदेति । तदेष साधयति । यथेत्यादिना ।
पारिव्राज्यस्य विधेयत्वे केवलान्तरमाह । फलेति । पुत्रादिकलापेजया
पारिव्राज्यपदं विभागेनोपदिश्यते । तथाच फलपञ्चात्वादित्यादिना-
ज्यस्य विधेयत्वमिदिरित्यर्थः । तदेवं विदुषोति । तमेवेति । प्रकृतमा-
त्मानं स्वलोकमागतो विदित्वा तमेव शान्तात्कर्तुं निश्चलः प्रवर्तन्तीति
वचनात्पुत्रादिमाध्यान्तनुषलोकादात्माख्यं लोकं पारिव्राज्यस्य फलान्तर-
त्वेन यतः श्रुतिर्विभज्याभिदधाति । अतस्तस्य विधेयत्वमप्रत्युमित्यर्थः ।
फलविभागोपदेशे दृष्टान्तमाह । यथेति । तथापि पारिव्राज्येऽपि फल-
विभागोक्तो विधेयतेति दार्ष्टान्तिकमिति गजार्थः । पारिव्राज्यस्य श्रुतिव-
र्याभावे हेतुनान्तरमाह । न चेति । यथा दायुषे स्तेविदेत्यादिरर्थवादः

कर्मिणा पितृनीक इति । न च प्रधानतोत्ये तत्प्राप्तयो-
 सुतिपरम् । प्रधानवगार्थवादापि घंसङ्गदुर्गं स्यात् । तस्मा-
 न्प्रान्तिरेवैषा लौकमुतिपरमिति । न चानुद्वेयेन पारिमा-
 न्येन मुतिसपपन्नम् । यदि पारिप्राज्यमनर्थं यमपि सदस्य-
 सुत्यर्थं स्यात् । दर्शपूर्णमासादीनामप्यनुद्वेयानां सुत्यर्था
 स्यात् । न चान्यत्र कर्त्तव्यते तस्माद्विधयान्विधीता । यत्
 इह सुत्यर्था भवेत् । यदि पुनः कचिद्विधिः परिकल्प्येत
 पारिमाज्यस्य स इहेव मुख्यो नान्यत्र सम्भवति । यदप्यन-
 धिस्ततविषये पारिमाज्यं परिकल्प्यते तत्र वृत्ताद्यवरो-

प्राप्तार्थो देवतादिस्तुतृर्धः स्थितो न तच्चेद सुतिपरं तदप्युतिमन्त्रा-
 भावादित्यर्थः । किन्तु प्रधानस्य दर्शपूर्णमासादेर्न्यषाटापेक्षात्पारि मा-
 ज्यमपि तदपेक्षमुपपन्नम् । तेन यस्य दर्शादिविधेयस्य दुर्वारमित्याह ।
 प्रधानवच्चेति । किन्तु पारिमाज्यं मलदेयं शुद्धेतिटं निश्चितमन्यसु-
 तिपरं स्यान्न चेदं मलदेयं श्रूयते । प्रजजलीतप्रपकस्य प्रजां न काम-
 यन्ते ब्रुवायाद्य भिजाप्यर्थं चरन्तीतप्रपकादतोर्गपि न सुतिमात्र-
 नेतदित्याशङ्गाह । मलदिति । न चेत्तत्तादि सन्वध्यते कथं तर्हि पा-
 रिमाज्यस्य सुतिपरत्वमतीतिस्तत्कार । तस्मादिति । परसु तर्हि विधे-
 यमपि पारिमाज्यं स्तायकमपीति चेन्नेत्याह । न चेति । ऽपिपत्रे'टोप-
 माह । यद्वीति । अथ पारिमाज्यं यथादिन्दन्यत्र विधीयतामिह सुति-
 रेवेत्याशङ्गाह । न चान्यद्चेति । आत्मज्ञानाधिकारादन्त्यत्र पारिमा-
 ज्यविध्यनुपपन्नादित्यर्थः । अन्यत्र विध्यनुपपन्नं समर्पयते । यदीत्या-
 दिना । अन्यत्र प्रक्रियायामिति यावत् । कर्माधिकारे तत्त्यागविधेर्निरु-
 द्धत्वादिति भावः । भवतिह पारिमाज्ये विधिमायापि स्व-
 कर्मानधिस्ततविषयः स्यादित्याशङ्गाह । यदपीति ॥ तत्र कर्मा-
 नधिस्तते पुंसीत्येतत् ॥ तत्र हेतुमाह । कर्त्तव्यत्वेनेति । तर्मानधि-

स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यते

हणाद्यपि पारिव्राज्यवत्कल्ये त कर्त्तव्यत्वे नानिर्जातत्वावि-
शेषात् । तस्मात्सुतित्वगन्धोऽप्यत्र नागन्धः कल्पयितुम् ॥

यद्ययमात्मा लोका इष्यते किमर्थं तत्प्राप्तिसाधनत्वेन
कर्माण्येव नारभेरन् किं पारिव्राज्ये नेति । अत्रोच्यते ।
अस्यात्मलोकस्य कर्मभिरसम्बन्धाद्यमात्मानमिच्छन्तः प्रवृ-
ज्युः स आत्मा साधनत्वेन फलत्वेन चोत्पाद्यत्वादिप्रका-
राणामन्यतमत्वेनापि कर्मभिर्न सम्बध्यते । कस्मात्स एष
नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न गृह्यते इत्यादिलक्षणः । यस्मादेव-
लक्षण आत्मा कर्मफलसाधनासम्बन्धी सर्वसंसारधर्मविल-
क्षणोऽगनायाद्यतीतोऽस्यूलादिधर्मवान् अजोऽजरोऽमरोऽ
मृतोऽभयः सैन्यवधनवद्विज्ञानैकरसस्वभावः स्वयं ज्योतिरेक-
एवाद्वयोऽपूर्वो न परोऽनन्तरोऽबाह्य इत्येतदागमतस्तर्का-
तश्च स्थापितम् । विशेषतश्चेह जनकदाज्ञवल्कासवादेऽस्मिन्

कृतेन कर्त्तव्यतया ज्ञातत्वं वृत्तारोहणादावपि पारिव्राज्येऽपि नास्ति ।
तथा चानधिकृतविषये पारिव्राज्यं कव्यते चेत्तस्मिन्विषये वृत्तारोहणा-
द्यपि कल्प्येतादृशेपादित्यर्थः । पारिव्राज्यस्याधिकृतविषयत्वे विधेयत्वे
च सिद्धे फलितमाह । तथादिति ।

सार्धषाट् पारिव्राज्यं व्याख्याय स एष इत्यादि व्याकर्त्तुं गद्व-
यति । यदीति । परिहरति । अत्रेति । तदर्थिनो नारभन्ते
कर्माणीति शेषः । कर्मभिरसम्बन्धमात्मलोकस्य साधयति । यमात्मान-
मिति । तस्य कर्मावच्छेदे निष्प्रपञ्चत्वं फलतीत्याह । तथादिति ।
निर्दिशेत्तदा तदा दर्शितमन्वेषोऽयमात्मेत्येतदागमोपपत्तिभ्यां यदा
पूर्वतः स्थापितं यथाऽद्यापि मादृक्पद्वदे विग्रेतो यथाद्विर्द्धारितं

ऽशीर्थो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो
न व्यथते न रिष्यत्येतमु हैवैते न तरत इति ।

तस्मादेवंलक्षण आरूनि विदित आत्मत्वेन नैव कर्म्मारम्भ
उपपद्यते । तस्मादात्मा निर्विशेषः । न हि चक्षुष्मान् पथि
प्रवृत्तोऽहनि कूपे कण्टके वा पतति । कृत्स्नस्य च कर्म्म-
फलस्य विद्याफलेऽन्तर्भावात् । न चायत्नप्राप्ये वस्तुनि
विद्वान्यत्नमातिष्ठति । अर्के चेन्मधु विन्देत् किमर्थं पर्वतं
व्रजेत् । इष्टस्यार्थस्य सम्प्राप्तौ को विद्वान्यत्नमाचरेत् ।
सर्वं कर्म्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति गीतासु ।
इहापि चैतस्यैव परमानन्द ब्रह्मवित्प्राप्यस्यान्यानि
भूतानि मात्रासुपजीवन्तीत्युक्तम् । अतो ब्रह्मविदां न
कर्म्मारम्भः । यस्मात्सर्वैषणाविनिवृत्तः स एष नेति ।

तस्मादस्मिन्नात्मन्यापाततो ज्ञाते कर्म्मानुष्ठानप्रयत्नासिद्धिरिति योजना ।
उक्तात्मविषयविवेकविज्ञानवतो न कर्म्मानुष्ठानमित्यत्र दृष्टान्तमाह । न
हीति । ब्रह्मज्ञानफले सर्वकर्म्मफलान्तर्भावाच्च तदर्थिनो सुसुचोर्न कर्त्त-
व्यकर्म्मत्याह । कृत्स्नस्येति । तथापि विचित्फलानि कर्म्माणीति विवे-
की कुलहलवशादनुष्ठास्यतीत्याशङ्क्याह । न चेति । तत्र लौकिकं न्यायं
दर्शयति । अर्के चेति । पुरोदेशे मधु लभेत चेदिति यावत् । ज्ञानफले
कर्म्मफलान्तर्भावे मानमाह । सर्वमिति । अखिलं सम्प्राप्तोपेतमित्यर्थः ।
तत्रैव श्रुति संवादयति । इहापीति ॥ निषेधतात्पर्यमुपसंहरति । अत
इति । एवमित्यादि वाक्यं योजयति । यस्मादिति । उ हेति निपाताभ्यां

अतः पापमकरवमिच्यतः कल्याणमकरवमित्युभे
उ हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः॥ २२ ॥

नेत्यात्मानमात्मत्वे नोपगच्छ्य तद्रूपेणैव वर्तते । तस्मादेत-
मेवंविद् नैति नेत्यात्मभूतसु हैवैते वक्ष्यमाणेन तरतो
न प्राप्नुत इति युक्तमेवेति दाव्यशेषः ॥

के ते इत्युच्यते । अतोऽस्मान्निमित्ताच्छरीरधारणादि
हेतोः पापमपुण्य कर्माकरवं कृतदानम् । कष्टं खलु मम
वृत्तमनेन पापेन कर्मणाहं नरकं प्रतिपत्स्य इति । दोष्यं
पश्चात्पापं कर्म कृतवतः परितापः स एवैनं तं नैति नेत्यात्म-
भूतं न तरति । तथातः कल्याणं फलविषयकामान्निमित्ता-
यज्ञदानादिलक्षणं पुण्यं शोभन कर्म कृतवानस्मि । अतोऽ-
हमस्य फलं सुखमुपभोक्ष्य देहान्तर इत्येपोऽपि हर्षः । तन्न
तरति उभे उ ह एव एव ब्रह्मविदेते कर्मणी तरति पुण्य-
पापलक्षणे । एवं ब्रह्मविद्ः सन्न्यासिन उभेऽपि कर्मणी
क्षीयेते । पूर्वजन्मनि कृते ये ते ब्रह्म जन्मनि कृते ये ते चा-
पूर्वं च नारभ्येते । किञ्च नैनं कृताकृते । कृत नित्यानुष्ठा-

स्वचितोऽर्पो दत्तादित्यनुभाषितः । इतिशब्दस्यापेक्षितं पूरयति । इति
युक्तमिति ।

आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरावाप्त्यनन्तर्यं व्याकरोति । के त इत्यादिनां
यपोऽत्माविद्वत्तापहरां स्वर्गं गेहमाप्तः । उभे इति । पुण्यपापे
तर्कतद्वक्त्रे दृष्टमवस्थानं तयो दद्यते । तद्विरुद्धं । एवमिति
निषेधसामोहनिरोधेति दाव्यः । इतश्चात्मा पित्रो धर्मादि-सम्प्रो

तदेतदृचाभ्युक्तमेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य
न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयान् तसैव स्यात्प-

नमकृतं तस्यैवाक्रिया । तेऽपि कृताकृते एनं तपतः । नात्मज्ञ
हि कृतं फलदानेनाकृतं प्रत्यवायोत्पादनेन तपतः । अयन्तु
ब्रह्मविदात्मविद्याग्निना सर्वाणि कर्माणि भस्मीकरोति ।
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्व-
कर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेत्यादि स्मृतेः । शरीरारम्भकयोस्तू-
पभोगेनैव क्षयः । अतो ब्रह्मविदकर्मसम्बन्धी ॥ २२ ॥

तदेतद्वस्तु ब्राह्मणेनोक्तमृचा मन्त्रेणाभ्युक्तं प्रकाशितम् । एष
नेति नेत्यादिलक्षणी नित्यो महिमा । अन्ये तु महिमानः
कर्मकृता इत्यनित्याः । अयन्तु नेति नेत्यादिलक्षणी महिमा
स्वाभाविकत्वान्नित्यो ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्य त्वत्तत्सर्वेषणस्य ।
कुतोऽस्य नित्यत्वमिति हेतुमाह । न कर्मणा वर्द्धते शुभ

नास्तीत्याह । किञ्चेति । तदेवानन्तरवाक्यव्याख्यानेन स्फोरयति ।
नैनमिति । तयोस्तर्हि कुत्र ताएकत्वं तटाह । अनात्मज्ञं हीति
पुरुषत्वाद्ब्रह्म विदुष्यपि कृताकृतयोस्तापकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह । अयन्त्व-
ति । अत्र भगवद्वाक्यं प्रमाणयति । यथेति ॥ २२ ॥

यद्यपि पूर्वोत्तरयोर्धर्माधर्मयोरनारब्धयोरात्मविद्यावशाद्दिनाशक्तेषु
तथापि प्रारब्धयोरस्ति तयोस्तापकत्वमित्याशङ्क्याह । शरीरेति । प्रकृतं
विद्याफलमुपसहरति । अत इति । कर्मकार्यसम्बन्धादिति यावत् ।
उक्ते विद्याफले मन्त्रं संवादयति । तदेतदिति । एष नित्यो महिमे-
त्यत्र नियतउपपादयति । अन्ये त्विति । तद्विलक्षणत्वमकर्मकृतत्वम् ।

दवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति
तस्मादेवं विच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिचुः समा-
हितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं

लक्षणेन कृतेन वृद्धिलक्षणां विक्रियां न प्राप्नोति । यथा
शुभेन कर्मणा नो कनीयान्नाप्यपचयलक्षणां विक्रियां प्रा-
प्नोति । उपचयापचयहेतुभूता एव हि सर्वा विक्रिदा इत्ये-
ताभ्यां प्रतिपिध्यन्ते । अतोऽविक्रियत्वान्नित्य एव महिमा ।
तस्मात्तस्यैव महिम्नः स्याद्भवेत्पदवित्पदस्य वेत्ता । पद्यने
गम्यते ज्ञायत इति । महिम्नः स्वरूपमेव पदम् । तस्य पदस्य
वेदिता । किं तत्पदवेदनेन स्मादित्युच्यते । तं विदित्वा महि-
मानं न लिप्यते न सम्बध्यते कर्मणा पापकेन धर्माधर्मल-
क्षणेनोभयमपि पापकमेव विदुषः । यस्मादेवमकमसम्बन्धे प
ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणस्तस्मादेवविच्छान्तो
वाह्येन्द्रियव्यापारत उपग्रान्तः । तथा दान्तोऽन्तः करण-
दृष्टान्तो निवृत्तः । उपरतः सर्वेपणाविनिर्मुक्तः सन्नप्राप्ती ।

अकर्मलतो महिमा स्वाभाविकत्वमनिर्द्वमित्याशङ्काह । कुतोऽस्येति ।
वृद्धिपरं च यद्येति विक्रियाद्वयाभावेऽपि विक्रियान्तराणि भविष्यन्तीत्या-
शङ्काह । उपचयेति ॥ एताभ्यां भिषेधाभ्यामिति यावत् । आत्मनः
धर्षविक्रियाराहित्ये फलितमाह । अत इति । तस्य नित्यत्वेऽपि
क्लिदाह । तस्मादिति । अधर्मलक्षणेनेति वक्तव्ये किमिदं धर्माधर्म-
लक्षणेनेत्युक्तमत आह । अयमपीति । संसारहेतुत्वविशेषादित्यर्थः ।
तस्मादित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । यस्मादिति । एवंविदात्मा कर्मतत्फ-
लमन्दर्भगून् इत्यापाततो जानद्वित्यर्थः । विशेष्याभ्यामुत्सर्गतो विधि-
तलोभयविधकरणव्यापारोपरमस्य यावज्जीवादिश्रुतिविहित कर्मादवाटम-

पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति
नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति विपापो

तितिक्षुर्द्वन्द्वसहिष्णुः । समाहित इन्द्रियान्तःकरणचलनरु-
पाद्व्यावृत्त्यैकाग्ररूपेण समाहितो भूत्वा । तदेतदुक्तं पुरस्ता-
द्वाच्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्वेति । आत्मन्येव स्वकार्यकर-
णसङ्गात आत्मानं प्रत्यक्षचेतयितारं पश्यति । तत्र किं ताव-
न्मात्रपरिच्छिन्नं नेत्युच्यते । सर्वं समस्तमात्मानमेव पश्यति
नान्यदात्मव्यतिरिक्तं बालाग्रमात्रमप्यस्तीत्येवं पश्यति ।
मननान्मुनिर्भवति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं स्थानत्रयं हित्वा
एवं पश्यन्तं ब्राह्मणं नैनं पाप्मा पुण्यपापलक्षणस्तरति न
प्राप्नोति । अयन्तु ब्रह्मवित्सर्वं पाप्मानं तरत्यात्मभादेनैव
व्याप्नोत्यतिक्रामति । न चेन पाप्मा कृताकृतलक्षणस्तपति ।
इष्टफलप्रत्यवायोत्पादनाभ्यां सर्वं पाप्मानमयं तपति ।
ब्रह्मवित्सर्वात्मदर्शनवद्वह्निना भस्मीकरोति । स एष एव

आद्विरक्तस्यापि न नित्यादित्यागः । उत्सर्गस्यापवादेन बाधः कस्य न
सम्मत इत्यादिन्यायादित्याशङ्काह । उपरत इति । 'जीवनविच्छेदव्य-
तिरिक्तशीतादिष्विच्छिणुत्वं' तितिक्षुत्वंम् । यत्र कर्तुः स्वातन्त्र्यं तेषां
कर्मणां निवृत्तिः श्रमादिपदैः संज्ञा । यत्र मस्यग्धीविरोधिनि निवृत्त-
स्यादौ पुंसो न स्वातन्त्र्यं तद्विच्छिन्निः समाधानम् । समाहितो भूत्वा
पश्यतीति सम्बन्धः । पश्यतीति वर्तमानापदेशात्कथं विशेष्येषु सङ्गा-
मितो विधिरित्याशङ्काह । तदेतदिति । यथोक्तेः साधनेरुदि-
तायां विद्यायां हिं स्वादित्याशङ्काह । एवमिति ॥ तस्य दुर्गल-
पापसंस्पर्शे हेतुमाह । अयन्निति । इतश्च विदुषो न कर्मतद-

विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः
सम्नाडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भग-

विद्विषापो विगतधर्माधर्मी विरजो विगतरजो रजःकामो
विगतःकामः । अविचिकित्सश्चिन्नसंशयोऽहमस्मि सर्वात्मा
परब्रह्म ति निश्चितमतिः ब्राह्मणो भवति । अयन्त्वेवभूत-
एतस्यामवस्थायां मुख्यो ब्राह्मणः प्रागेतस्माद्ब्रह्मस्वरूपा-
वस्थानाद्वीणमस्य ब्राह्मण्यम् । एष ब्रह्मलोको ब्रह्मैव लोको
ब्रह्मलोको मुख्यो निरुपचरितः सर्वात्मभावलक्षणः ॥

हे सम्नाट् एनं ब्रह्मलोकं परिप्रापितोऽस्य भयं नेति
नेत्यादिलक्षणमिति होवाच याज्ञवल्क्यः । एवं ब्रह्मभूतो
जनको याज्ञवल्क्येन ब्रह्मभावमापादितः प्रत्याह । सो-
ऽहं त्वया ब्रह्मभावमापादितः सन् भगवते तुभ्यं विदेहा-

सम्बन्धोऽस्तीत्याह । न चैनमिति । किमिति पाप्मा ब्रह्मदिदं न तपती-
त्याशङ्क्याह । सर्वमिति । कथं ब्राह्मणो भवतीत्यपूर्णमुच्यते । प्राणपि
मांशम्यस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह । अयन्त्विति । मुख्यत्वनवाधित्वम् । स-
फलं विद्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुपदिश्रोपमहरति । एष इति । तत्र
कर्मभारयसमाप्तं सूचयति । ग्रह्येति ॥

तथाविष्णुमासुपरिपहे प्रकरणमनुयाहकमभिप्रेत्याह । मुख्य इति ।
तथापि किमिहमिति तदाह । एनमिति । आत्मीयं विद्यालाभं द्यो-
तयितुं राज्ञो वचनमित्याह । एवमिति ॥ सति यज्ञव्यग्रेषे कथमित्यं
राज्ञो वचनमित्याशङ्क्याह । परिप्रापितेति । तदापि परपुरुषार्थस्य
वक्तव्यत्वमाशङ्क्याह । समाप्त इति । कर्त्तव्यान्तरं यज्ञव्यमस्तीत्याशङ्क्याह ।
एतावदिति । तथापि यत् निष्ठा कर्त्तव्या तदाप्यमित्याशङ्क्याह । एषेति ।

वते विदेहान् ददामि माञ्चापि सह दास्यायेति
॥ २३ ॥

स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानो
विन्दते वसु य एवं वेद । २४ ।

न्देशान् मम राज्यं ददामि । मां च सह विदेहैर्दास्याय
दास्यकर्मणे ददामीति चशब्दात्सम्बध्यते । परिसमापिता
ब्रह्मविद्या सह सन्नगसेन साङ्गा सेति कर्त्तव्यताका।परिस-
माप्तः परमः पुरुषार्थः । एतावत्पुरुषेण कर्त्तव्यमेषा निष्ठा-
एषा परागतिरेतन्निश्चयसमेतप्राप्य कृतकृत्यो ब्राह्मणो
भवत्ये तत्सर्व्ववेदानुशासनमिति ॥ २३ ॥

योऽयं जनकयाज्ञवल्क्यप्राप्त्यायिकायां व्याख्यात आत्म-
स वै एष महानज आत्मा अन्नादः सर्व्वभूतस्थः सर्वा-
न्नानामत्ता वसुदानो वसु धनं सर्व्वप्राणिकर्मफल तस्य
दाता प्राणिनां यथा कर्मफलेन योजयितेत्यर्थः । तमेतम-

तथापि परमा निष्ठाऽस्तीति चेन्नेत्याह । एषेति । निश्चयश्चेत्योऽन्यदस्ती-
त्याशङ्काह । एतदिति । तथापि कृतकृत्यतया मुख्यब्राह्मण्यसिद्धयर्थं
वक्तव्यात्परमस्तीत्याशङ्काह । एतत्प्राप्येति ॥ किमस्यां प्रतिज्ञापरम्परायं
नियामकमित्याशङ्काह । एतदिति ॥ निरुपाधिकब्रह्मज्ञानात्कैवल्यमिति
गमयितुमिति शब्दः ॥-२३ ॥

सम्प्रति सोपाधिकब्रह्मव्यानादभ्युदयं दर्शयति । योऽयमित्यादिना
देश्वरश्चेत्याणिभ्यः कर्मफलं ददाति तर्हि तस्य वैषम्यनैर्दृष्ट्ये स्यातामि-
त्याशङ्काह । प्राणिनामिति ॥ उपास्य स्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनं
सफलं दर्शयति । तमेतमिति सर्वात्मत्वफलमुपासनमुक्त्वा पचान्तरमाह ।
अथवेति । इदं फलमज्ञातृत्वं धनलाभश्च उक्तगुणकमीश्वरं ध्यायतः

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतो

जमन्नादं वसुदानमात्मानमन्नादवसुदानगुणाभ्यां युक्तं
यो वेद सर्वभूतेष्वाम्भूतोऽन्नमन्ति विन्दते च वसु सर्वं
कर्मफलजातं लभते सर्वं त्वादेव । य एवं यधीक्तं वेद ।
अथवा दृष्टकलार्थिभिरप्येवं गुण उपास्यः । तेनान्नादो
चमोच लब्धादृष्टेनैव फलेनान्नान्तृत्वेन गोश्यादिना चास्य
योगो भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

इदानीं सन्नस्तस्यैवारण्यकस्य योऽर्थ उक्तः स समुच्चि-
त्यास्यो कण्डिकायां निर्दिश्यते । एतावान् समस्तारण्यकार्थ
इति । स वा एष महानज आत्माऽजरो न जीर्यत इति
न विपरिणमत इत्यर्थः । अमरो यस्माच्चाजरस्मादमरो
न म्रियत इत्यमरो यो हि जायते जीर्यते च स विन-
श्यति म्रियते वा । अयन्त्वजत्वाद्जरत्वाच्चाविनाशो यतोऽत
एवानृतः । यस्माज्जनिप्रभृतिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्भाववि-

षणमाह । तेनेति ॥ तदेव पक्षं स्पष्टयति । दृष्टेनेति ॥ २४ ॥

• अन्नात्तृत्वं दीपान्निवत् निरुपाधिकमक्षतानामुक्तिरुक्ता । शोषा-
धिकमक्षतानाम्भ्युदय उक्तस्तथा च किञ्चत्तरकण्डिकवेत्याशङ्क्याह ॥
इदानीमिति । अजत्वाच्चाविनाशीति यत्तुं चशब्दः । कथं जन्मजराभा-
षयोरमरत्वविनाशित्वसाधकत्वं तदाह ॥ यो जीति । अयन्त्वजत्वाच्चा-
विनाशो अजत्वाच्चाजरोऽमरत्वाच्चाविनाशीति योजना । मरणयोग्य-
त्वमुज्जीव्य मरणकार्यत्वाभावं दर्शयति । अत एवेति ॥ जन्मापन्नय-
विनाशानामेव मरणकाराणामिह मृत्यो निषेधाद्विद्वद्भाषादीनि विकारा-
न्मरादण्यमनि भविष्यतीति विरोधनिषेधस्य तेषाम्यनुशासकत्वादित्याश-
ङ्क्याह । यस्यादिति ॥ इतरे मन्त्रविद्वद्विपत्तिनामा । अतएवा भय

ऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति
य एवं वेद ॥ २५ ॥ चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥

कारैर्वर्जितस्मादितरेरपि भावविकारैर्मिभिस्तत्कृतैश्च
कामकर्ममोहादिभिर्न तु परैर्वर्जित इत्येतदभयोऽन्त एव ।
वस्माच्चैवं पूर्वोक्तविशिष्टगुणस्मात्तद्वर्जितः । भयं हि
नामाविद्याकार्यं तत्त्वार्थप्रतिषेधेन भावविकारप्रतिषेधेन
चाविद्यायाः प्रतिषेधः सिद्धो वेदितव्यः । अयमभय
आत्मैवंगुणविशिष्टः किमसौ ब्रह्म परिहृतं निरतिगयं
महदित्यर्थः । अभयं वै ब्रह्म । प्रसिद्धमेतन्मोक्षेऽभयं
ब्रह्मेति । तस्माद्युक्तमेवंगुणविशिष्ट आत्मा ब्रह्मेति । य एव
यथोक्तमात्मानमभयं ब्रह्म वेद सोऽभयं हि वै ब्रह्म भवति ।
एष सर्वस्या उपनिषद्ः सङ्क्षिप्तोऽर्थ उक्तः । एतस्यैवार्थस्य
सम्यक् प्रबोधाद्योत्पत्तिरिति प्रलयादिकल्पना क्रियाकार-
कफलाध्यारोपणा चात्मनि कृता तदपोहेन च नेति नेत्य-

इत्युक्तं विवक्ष्यते । यस्माच्चेति । किन्तु द्वयं तदाह । भयञ्चेति । अवि-
द्यानिषेधित्वेऽप्येष्टाभावादात्मानं सा कदा स्मृयतीत्याशङ्क्याह । तस्मा-
येति ॥ विशिष्टगुणान्तरं ब्रह्मपूर्वकसत्त्वात् व्याकरोति । अभय इति ।
कयं पुनरभयगुणविशिष्टस्यात्मनो ब्रह्मत्वं तदाह । अभयमिति ॥ वै श-
ब्दार्थमाह । प्रसिद्धमिति । लोकाद्वदं शास्त्रस्यायुपलक्षणम् । वेद्यस्य-
रूपरूपा विद्याफलं कथयति । य एवमिति ॥ कण्डिकाद्यनुपसंहार इति ।
एष इति । सृष्ट्यादेरपि तदवस्थात्किमित्प्रमाविहनोपसंहार इति ।
एतस्मैति ॥ सृष्ट्यादेरारोपितत्वे गमकमाह । तदपोहेनेति ॥ तच्छब्दः
सृष्ट्यादिप्रपञ्चविषयः । तदपोहेनेति युक्तम् । तदेव स्मृत्यति । नेतीति

धारोपितविशेषापनयनद्वारेण पुनस्तत्त्वमावेदितम् । यथा
 एकप्रभृत्यापराङ्मुखं सङ्ग्रास्वरूपपरिज्ञानाय रेखाधारो-
 पणं कृत्वा एकेयं रेखा दृश्यं शतैकं सहस्रेयमिति ग्राह-
 यत्यवगमयति सङ्ग्रास्वरूपं केवलं न तु सङ्ग्राया रेखा-
 त्वमेव । यथा चाकारादीन्यक्षराणि विजग्राहयिषुः यत्र
 ममीरेखादिसयोगोपायमास्थाय वर्णानां सतत्वमावेद-
 यति न पञ्चधात्मतामक्षराणां ग्राहयति तथा चेहो-
 त्यन्त्याद्यनेकोपायमास्थायैकं ब्रह्मतत्त्वमावेदितम् । पुनस्तत्त्व-
 त्वतोपायजनितविशेषपरिशोधनार्थं नेति नेतीति तत्त्वो-
 पसंहारकृतस्तदुपसङ्गतं पुनः परिशुद्धं केवलमेव सफलं
 ज्ञानमन्तेऽस्यां कण्डिकायामिति ॥ २५ ॥ इति बृहदार-
 न्यकभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अध्यारोपापवादन्यायेन तत्त्वस्यावेदितत्वादारोपितं भवत्येव सृष्ट्यादिर्दृ-
 तमित्यर्थः । अध्यारोपापवादन्यायस्य पक्षप्रचालनन्यायविरुद्धात्तत्त्व-
 विवक्षितचेतदेवोच्यता कथं सृष्ट्यादिर्द्वैतारोपणेनेत्याशङ्क्याह । यद्येति
 उदाहरणान्तरमाह । यथा चेति ॥ दृष्टान्तद्वयमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाचरे ।
 तथाचेति ॥ इहेति भोक्षशारङ्गोक्तिः । तथापि कल्पितप्रपञ्चमन्वप्र-
 युक्तं विशिष्टं ब्रह्मणं स्यादित्याशङ्क्याह । पुनरिति ॥ तस्मिन्नात्मनि
 कल्पितं सृष्ट्यादिरूपयस्तेन जनितो विशेषस्तस्मिन् कारणत्वादिभ्यः
 निरासार्थमिति यावत् । तर्हि द्वैतानामपिशिष्टं तत्त्वमिति चेद्वेत्त्याह ।
 तदुपसङ्गतमिति ॥ परिशुद्धं भाववदभावेनापि न संस्पृष्टमित्यर्थः । त्वेक-
 मितप्रतिषेधोक्तिः ॥ सृष्ट्यादियच्च स्वगतिमुक्ता प्रकृतमुपसङ्गरतिः ।
 सफलमिति ॥ इति शब्दः सङ्ग्रहसमाप्त्यर्थो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थो वा ॥ २५ ॥
 इति षष्ठे प्रपाठके शारीरकब्राह्मणं चतुर्थम् ॥ ४ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य चे भाष्ये^१ वभूवतु^२मैत्रेयी
च कात्यायनी च तयोर्ह^३ मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी

आगमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मकाण्डेन ब्रह्मतत्त्व^४
निर्द्धारितम् । पुनस्तस्यैवोपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्क्येन
काण्डेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा विगृह्य वादेन विचा-
रितम् । शिष्याचार्यसम्बन्धेन च पठे प्रश्नप्रतिवचनन्यायेन
सविस्तरं विचार्योपसंद्धतं । अत्रेदानीं निगमनस्यानीयं^५
मैत्रेयीब्राह्मणसारस्यते । अथ च न्यायो वाच्यकोविदेः
परिगृहीतो हेत्वपदेशाप्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमन-
मिति । अथवाऽऽगमप्रधानेन मधुकाण्डेन यदमृतत्वमाधनं
ससन्नप्रासमात्मज्ञानमभिहितं तदेव तर्केणाप्यामृतत्वसा-
धनं ससन्नप्रासमात्मज्ञानमधिगम्यते । तर्कप्रधानं हि
याज्ञवल्क्येन काण्डे । तस्माच्छास्त्रतर्काभ्यां निश्चितमेतद्य
देतदात्मज्ञानं ससन्नप्रासममृतत्वमाधनमिति । तस्मा-

समाप्ते शारीरके ब्राह्मणे षष्ठब्राह्मणं व्याख्यातव्यं इतः गन्तव्येन
मैत्रेयीब्राह्मणेनेत्याशङ्का मधुकाण्डार्थान्तुमति । आगमैरिति ॥ पाञ्च-
मिकमर्थमनुभाषते । पुनरिति । तस्यैव ब्रह्मसत्त्वमिति शेषः । विगृह्य-
वादो जयपराजयप्रधानो जयन्यायः । पठे प्रतिशोपितमनुवदति ॥
शिष्येति । प्रश्नप्रतिवचनन्यायस्तत्पनिर्णयप्रधानो वादः । उपसंद्धतं
तदेव तत्त्वमिति शेषः ॥ सम्प्रत्युत्तरब्राह्मणस्वावगतार्थत्वमाह । एदेति ।
आगमोपपत्तिभ्यां निश्चिते तत्त्वे निगमनमस्मिन्निर्णयप्रमाणमाह ॥
अथश्चेति । प्रकारान्तरेण सङ्गतिमाह । अथवेति कथमिह तर्केणाधिग-
तिस्तत्वाह । तर्केति ॥ मुनिकाण्डस्य तर्कप्रधानत्वे किं सात्तदाह ॥

वभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्यो
ऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥ १ ॥

आत्मश्रद्धावद्भिरद्वैतत्वप्रतिपितुं भिरेतप्रतिपत्तव्यमिति ।
आगमोपपत्तिभ्यां हि निश्चितोऽर्थः शब्दे यो भवत्यव्यभि-
चारादिति । वाक्याक्षराणाम् चतुर्थे यथा व्याख्यातो
ऽर्थस्तथा प्रतिपत्तव्योऽत्रापि यान्यक्षराणि व्याख्यातानि
तानि व्याख्यास्यामः । अथेति हेतुपदेशानन्तर्यप्रदर्शनार्थः ।
हेतुप्रधानानि हि व्याख्यातव्यतानि । तदनन्तरमागमप्रधा-
नेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निगम्यते मैत्रेयीवृक्षणेन । ह शब्दो
वृत्तावद्योतकः । याज्ञवल्क्यस्यर्पः किल द्वे भार्ये पत्न्यौ
वभूवतुरास्तां मैत्रेयी च नासत एका ऽपरा कात्यायनी
नाम । तयोर्भार्ययोर्मैत्रेयी ह किल इति वृक्षवादिनो वृक्ष
वदनशीला वभूव आतीत् । स्त्रीप्रज्ञा स्त्रियां योचिता सा

तस्मादिति । इति ॥ फलतीति शेषः । शास्त्रादिना यथोक्तस्य ज्ञानस्य
निश्चितत्वेऽपि किं सिद्धयति तदाह । तस्माच्छ्रद्धावद्भिरिति शेषः ॥ एत-
च्छब्दो यथोक्तज्ञानपरामर्शार्थ इति । सिद्धयतीति शेषः । तत्र हेतु-
माह । आगमेति अव्यभिचारान्मानव्युक्तिगम्यस्यावस्य तर्धैव सत्त्वादिति
यावत् । इति शब्दो वाङ्मणसद्गतिसमाप्तरर्थः ॥ तात्पर्यार्थे व्याख्याते
रत्नपरव्याख्यानप्रवृत्तामाह । अक्षराणान्विति ॥ तर्हि वाङ्मणेऽस्मिन्
पक्षव्याभावात् परिसर्गाभिरेवेत्याशङ्क्याह । यानीति ॥ ननु वाक्यानि
मूर्धन्य व्याख्यातानि न हेतुरूपदिष्टस्तत्त्वं तदुपदेशानन्तर्यं समन्नाम-
भ्यास्तत्पदरेतोरालम्बनस्याप्यशङ्केन द्योतते तदाह । हेतुप्रधानानीति ।
तदेष वृत्तं व्यनक्ति । याज्ञवल्क्येति ॥ अथेदस्यार्थमाह । एवं स-

भवति । न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया
भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति । न
वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु
कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे चतस्रस्य
कामाय चतस्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय चतस्रं
प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः
प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भव-
न्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भव-
न्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा
अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु
कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां
कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय
भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य
कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं

नीत्युच्यते । पूर्वमाचार्य-गिरमाभ्यां श्रुते पुनस्तुर्केणोपपत्त्या
मते विचारिते । श्रवणन्तागममात्रेण । मते उपपत्त्यापद्या-
द्विज्ञाते । एतमेतन्नान्यथेति निर्द्धारिते किं भवतीत्युच्यते ।

नीत्युत्तरत्वं सम्भवः । के तोषायेन त्मनि दृष्टे सर्वं दृष्टं भवतीत्युपाय
तदृच्छ । कथमिति ॥ आत्मदर्शनोपायं श्रवणादिकं दर्शयन्नुत्तर-
माह । उच्यते इति । उक्तोपायफलं प्रश्नपूर्वमाह । किमिच्छादिना ।
इदं सर्वमिच्छानूद्य तत्कार्यमाह । यदात्मनोऽन्यदिति । तदात्मनि दृष्टे

प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
 मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयात्मनि खल्वरे
 दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं ५ सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥
 ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदं क्षत्रं तं
 परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेदं लोकास्तं परा-
 दुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेदं देवास्तं परादुर्यो-
 ऽन्यत्रात्मनो देवान्वेदं वेदा तं परादुर्योऽन्यत्रा-
 त्मनो वेदान्वेदं भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो
 भूतानि वेदं सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं
 वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा-
 इमानि सर्वाणि भूतानीदं ५ सर्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥
 संयथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छ-
 क्तुयाङ्गहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य
 वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्माय-
 मानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्तुयाङ्गहणाय शङ्खस्य-

इदं सर्वं विदितं भवति इदं सर्वमिति यदात्मनोऽन्य-
 दात्मश्रुतिरेकाभावात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ चतुर्थे शब्दनिश्चा-
 सेनैव लोकाद्यर्थनिश्चासः सामर्थ्याद्युक्तो भवतीति पृथ-

रट् स्यादिति शेषः । कथमन्यस्मिन्दृष्टे सत्यन्यदृष्टं भवति तत्राह ।
 आत्मव्यतिरेकेणेति । स यथाद्रैधान्तेरित्यादाविष्टं ह्यतमित्याद्यधिकं

तु ग्रहणेन शङ्खध्वास्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥
 स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छ
 क्रुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य
 वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥ स यथाद्रैधाग्नैरभ्या-
 हितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येव वा अरेऽस्य
 महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः
 सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या
 उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्या-
 नानीष्टं हुतमाशितं पायितमयञ्च लोकः परश्च
 लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि
 निश्चसितानि ॥ ११ ॥ स यथा सर्वासामपां
 समुद्र एकायनमेव ॥ सर्वेषां ॥ स्पर्शानां
 त्वगेकायनमेव ॥ सर्वेषां ॥ रसानां

ङ्नोक्तः । इह तु सर्वशास्त्रार्थोपसंहार इति कृतार्थ-
 प्राप्तोऽप्यर्थः स्पष्टीकर्तव्य इति पृथगुच्यते ॥ ८ ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥

सर्वकार्यप्रलये विद्यानिमित्ते सैन्धवधनवद्नन्तरो
 बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानधन एक आत्मावतिष्ठते । पूर्वं तु
 इदं तस्यार्थमाह । चतुर्थ इति । सामर्थ्यादर्थभूतस्य शब्दस्यानुप-
 पत्तेरित्यर्थः । नन्वत्रापि सामर्थ्याविशेषात्पृथगुक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह ।
 इहत्विति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ १० ॥

स यथा सैन्धवधने इत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । सर्वकार्येति ॥

जिह्वैकायनमेव॥ सर्व्वेषां गन्धानां नासिकैका-
यनमेव॥ सर्व्वेषां॥ रूपाणां चक्षुरैकायनमेव॥
सर्व्वेषां॥ शब्दानां॥ श्रोत्रमेकायनमेव॥ सर्व्वेषां॥
सङ्कल्पानां मन एकायनमेव॥ सर्व्वीसां विद्यानां॥
हृदयमेकायनमेव॥ सर्व्वेषां कर्मणां॥ हस्ता-
वेकायनमेव॥ सर्व्वेषामानन्दानामुपस्थ एकाय-
नमेव॥ सर्व्वेषां विसर्गाणां॥ पायुरैकायनमेव॥
सर्व्वेषामध्वनां पादावेकायनमेव॥ सर्व्वेषां
वेदानां॥ वागेकायनं ॥ १२ ॥ स यथा सैन्ध-
वघनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैव वा

भूतमात्रासंसर्गविशेषाल्लब्धविशेषविज्ञानस्तस्मिन्प्रविलापिते
विद्यया विशेषविज्ञाने तस्मिन्मित्रे च भूतसंसर्गे न प्रेत्यस-
ञ्ज्ञाऽस्तीत्येवं याज्ञवल्क्येनोक्ता ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ सा होवा-
चात्रैव मा भगवान्नेतस्मिन्नेव वस्तुनि प्रज्ञानघन एव न प्रेत्य
सञ्ज्ञाऽस्तीति मोहान्तं मोहमध्यं आपीपिपदपतङ्गमितवा-
न से सम्प्रोहितवानसीत्यर्थः । अतो न वै अहमिममात्मानमु-
क्तलक्षणं विजानामि विवेकत इति । स होवाच नाहं मोहं
ब्रवीमीत्याह याज्ञवल्क्यः । अविनाशी वा अरेऽयमात्मा

एतेभ्यो भूतेभ्य इत्यादेरर्थमाह । पूर्व्वन्त्विति । ज्ञानोदयात्मागवस्थाया-
मित्यर्थः । सर्व्वविशेषज्ञानः सन् व्यवहरतीति शेषः । प्रविलापिते
तस्येत्यध्याहारः । पूर्व्वोत्तरविरोधं शङ्कित्वा परिहरति । सा होवा-

अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन
एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति
न प्रेत्य सञ्ज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच या-
ज्ञवल्करः ॥१३॥ सा होवाच मैत्रेय्यतैव मा भग-
वान्मोहान्तमापीपिपन्न वा अहमिमं विजाना-
मीति स होवाच न वा अरेऽहं सोऽहं ब्रवीम्यवि-
नाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा ॥१४॥
यत्र हि हैतमिव भवति तदितर इतरं
पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं

यतो विनश्युं शीलमस्म्येति विनाशी न विनाश्यविनाशी
विनाशशब्देन विक्रियात्मा अविनाशीत्यविक्रिय आनेत्यर्थः
अरे मैत्रेय्ययमात्मा प्रकृतोऽनुच्छित्तिधर्मा उच्छित्तिरुच्छेदः
उच्छेदोऽन्तो विनाश उच्छित्तिधर्माऽस्त्युच्छित्तिधर्मा
नोच्छित्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मा नापि विक्रियालक्षणो
नाथ, उच्छेदलक्षणो विनाशोऽस्य विद्यतः इत्यर्थः ॥१४॥

चतुर्वपि प्रपाठकेर्वैज आत्मा तुल्यो निर्धारितः परं ब्रह्म ।
उपायविशेषस्तु तस्याधिगमे अन्यत्रान्यद्वोपेयस्तु स एव

चेलादिना । अविनाशित्वं पूर्वत्र हेतुरित्याह । यत इति [१०६१२॥१४॥

प्रथमध्यायमन्यथा प्रतिपादनादात्मनः सविशेषत्वसाशङ्क्य स एव इत्या-
देस्तात्पर्यमाह । चतुर्वपीति । केन प्रकारेण तस्य तुल्यत्वमित्याह-

रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर
 इतरं शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर
 इतरं स्पृशति तदितर इतरं विजानाति
 यत्र त्वस्य सर्व्व मात्मैवाभक्तत्वेन कं पश्येत्तत्त्वेन
 कं जिघ्रेत्तत्त्वेन कं रसयेत्तत्त्वेन कमभिवदेत्त-
 त्त्वेन कं शृणयात्तत्त्वेन कं मन्वीत तत्त्वेन कं
 स्पृशेत्तत्त्वेन कं विजानीयाद्येनेदं सर्व्वं विजा-

आत्मा यश्चतुर्थेऽप्यात आदेशो नेति नेतीति निर्दिष्टः । स एव
 पञ्चमे प्राणपणोपन्यासेन शाकल्यब्राह्मणसंवादे निर्द्धारि-
 रितः । पुनः पञ्चमसमाप्तौ पुनर्जन्तकयाज्ञवल्क्यसंवादे ।
 पुनरिहोपनिषत्समाप्तौ चतुर्थापि पृषाठकानामेतदात्म-
 निष्ठता नान्योऽन्तराले कश्चिदपि विवक्षितोऽर्थ इत्येतत्प्र-
 दर्शनायान्त उपसंहारः स एष नेति नेतीत्यादिः ॥ यस्मा-
 त्प्रकारशतेनापि निरूप्यमाणे तत्त्वे नेति नेत्यात्मैव निष्ठा
 नान्योपलभ्यते तर्केण वागमेन वा तस्मादेतदेवामृतत्वसाधनं

ह्याह । परं ब्रह्मेति ॥ अध्यायभेदस्तर्हि कथमित्याशङ्क्याह । उपायेति ।
 उपायभेदयदुपेयभेदोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह । उपेयस्त्विति । चातुर्थिका-
 दर्शनात्तन्मिक्तस्यार्थस्य भेद व्यावर्त्तयति । स एवेति । प्राणपणोपन्या-
 सेन मूर्धा ते व्यपतिष्यतीति मूर्ध्नि पातोपन्यासात्माणः पणत्वेन गृहीत
 इति गम्यते । तेन शाकल्यब्राह्मणेन निर्दिष्टेः प्रत्यगात्मा निर्द्धारित
 इत्यर्थः । विज्ञानमानन्द ब्रह्मेत्यादवुक्त स्मारयति । पुनरिति । पञ्च-
 मसमाप्तौ पुनर्विज्ञानमित्यादिना स एव निर्द्धारित इति योजना । कूर्च-

नाति तं केन विजानीयात्स एष नेति नेत्यात्माऽ-
 गृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्थो न हि शीर्थतेऽसङ्गो न
 हि सज्यते ऽसितो न व्यथते न रिष्यति विज्ञाता-
 रमरे केन विजानीयादित्युक्तानशासनासि मैत्रेय्ये-
 तावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्ता याज्ञवल्क्यो
 विजहार ॥ १५ ॥ पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥

यदेतन्नेति नेत्यात्मपरिज्ञानं सर्वसन्नयामये तत्रतमर्थमुप-
 सञ्चिहीर्षन्नाह एतावदेतावन्मात्रं यदेतन्नेति नेत्यद्वैताद-
 यात्मदर्शनमिदञ्चान्यसहकारिकारणनिरपेक्षमेव । अरे
 मैत्रेय्यमृतत्वसाधनं यत्पृष्ठवत्प्रसि यदेव भगवान्वेत्य
 तदेव मे ब्रूह्यमृतत्वसाधनमिति । तदेतावदेवेति विज्ञेयं
 त्वयेति हेवं किलामृतत्वसाधनम् आत्मज्ञानं प्रियायै
 भार्यायै उक्त्वा याज्ञवल्क्यः किं कृतवान् यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं
 प्रव्रजिष्यन्नस्मीति तच्चकार विजहार प्रव्रजितवानित्यर्थः ।

ब्राह्मणादावपि स एवोक्त इत्याह । पुनर्जननेति । अस्मिन्नपि ब्राह्मणे
 स एवोक्त इत्याह । पुनरिहेति ॥ किमिति पूर्वत्वं तत्र ततोक्तस्य निर्वि-
 शेषस्यात्मनोऽवसाने वचनमित्याशङ्क्याह । चतुर्णामपीति । पौर्यापर्यपया-
 लोचनायामुपनिषदर्थो निर्विशेषमात्मतत्त्वमित्युपपाद्य यत्क्यान्तरमवतार्य
 व्याकरोति । यथादित्यादिना । इति होक्तेत्यादिवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वक-
 मादाय व्याचष्टे । यत्पृष्ठवत्प्रसीत्यादिना । ब्राह्मणार्णमुपमंहरति । परि-
 समाप्तेति ॥ तथाप्युपदेशान्तरकृत्तव्यमस्मीत्याशङ्क्याह । एतावानिति ।
 किमत्र प्रमाणमिति तदाह । एतदिति । तथापि परमा मिठा सद्य-
 विनो वक्तव्येति चेत्तेत्याह । एषेति । आत्मज्ञाने सद्यप्राप्ते सत्यपि

परिसमाप्ता ब्रह्मविद्या सत्रासपर्यवसाना । एतावानुपदेश
एतद्देवानुशासनमेषा परमनिष्ठा एव पुरुषार्थकर्तृशतान्त
इति ॥ १५ ॥

इदमिदानीं विचार्यते शास्त्रार्थविवेकप्रतिपत्तये यत्
आकुलानि हि वाक्यानि दृश्यन्ते । यावज्जीवमग्निहोत्रं
जुहुयाद्यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत कुर्वन्नेवेह
कर्मणि जिजीविषेच्छतं समा एतद्वै जरामर्थं सत्रं यद-
ग्निहोत्रमित्यादीन्यैकाग्रम्यप्रतिष्ठापकान्यन्यानि चाग्रमान्त-
रप्रतिपादकानि वाक्यानि विदित्वा व्युत्थाय प्रव्रजन्ति ।
ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि
वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वनाद्वेति द्वावेव
पन्थानावतुनिः क्रान्ततरौ भवतः । क्रियापथश्चैव पुरस्ता-

• संस्रष्टव्यं नित्यं कर्तव्यमस्त्योत्याशङ्काह । एव इति । इतिशब्दो ब्राह्मण
समाप्तार्थः ॥ १५ ॥

सर्वत्रासमाप्तज्ञानममृतत्वसाधनमित्युपपाद्य सत्रप्राप्तमधिकृत्य
विचारमवतारयति । इदानीमिति । तत्र तत्र प्रागेव विचारितत्वाकिं
पुनर्विचारेणेत्याशङ्काह । शास्त्रार्थेति ॥ विरक्तस्य सत्रप्राप्तो ज्ञानस्यान्त-
रङ्गं साधनं ज्ञानं केवलममृतत्वस्येति शास्त्रार्थे विवेकरूपाप्रतिपत्ति-
रपि प्रागेव सिद्धेति किं तदर्थेन विचारारम्भेणेत्याशङ्काह । यत इति ।
यतो विचारः कर्तव्यो नान्यथा शास्त्रार्थविवेकः स्यादित्युपसंहाराद्यर्थो
हि शब्दः । वाक्यानामाकुलत्वमेव दर्शयति । यावदिति ॥ यदग्निहो-
त्रमित्यादीनीत्यादिशब्दादेकाग्रम्यन्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाङ्गार्हस्यप्रस्ये-
त्वादिसृष्टिराक्यं गृह्यते कथमेतावता वाक्यानि व्याकुलानीत्याशङ्काह ।
अन्यानि चेति ॥ विदित्वा व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीति वाक्यं पाठक्रमेण

सन्नप्रासश्च तयोः सन्नप्रास एवातिरेचयतीति । न कर्मण
न प्रजया धनेन त्यागेनैके नामृतत्वमानश्रुतित्यादीनि ॥
तथा स्मृतयश्च ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति । अविशीर्षं ब्रह्मचर्यो
यमिच्छेत्तमावसेत्तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रूवते । वेदानधीत्य
ब्रह्मचर्येण पुत्रपौत्रानिच्छेत्यावनार्यं पितृणाम् । अग्नी-
नाधाय विधिवच्चेष्टयज्ञा वनं प्रविश्याथ मुनिर्वृभूषेत् ।
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् । आत्मन्-
ग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादित्याद्याः ॥ एवं व्युत्पा-
नविकल्पक्रमयथेष्टाश्रमप्रतिपत्तिप्रतिपादकानि हि श्रुति-
स्मृतिवाक्यानि शतश उपलभ्यन्ते इतरेतरविरुद्धानि ॥

विद्वत्सन्नप्रासपरमार्थक्रमेण तु विविदिपासन्नप्रासपरमात्मानमेव लोकमि-
च्छन्तः प्रव्रजन्तीति तु विविदिपा सन्नप्रासपरमेवेति विभागः । क्रमसन्नप्रा-
सपरां श्रुतिमुदाहरति । ब्रह्मचर्यमिति ॥ अक्रमसन्नप्रासविषयं वाक्यं
पठति । यदि वेति । कर्त्तृसन्नप्रासयोः सन्नप्रासस्याधिकप्रदर्शनपरां श्रुतिं
दर्शयति । द्वावेवेति । अमुनिष्क्रान्तरौ शास्त्रे क्रमेणाभ्युदयनिश्चेयसी-
पायत्वेन पुनः पुनरुक्तावित्यर्थः । ज्ञानद्वारा सन्नप्रासस्य मोक्षोपायत्वे
श्रुत्यन्तरमाह । न कर्मणेति ॥ तानि वैतान्यवराणि तपसि न्यास एवा-
त्यरेचयदित्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । यथा श्रुतयस्तथा स्मृतयोऽपि
व्याकुला दृश्यन्त इत्याह । तथेति । तत्क्रमसन्नप्रासे स्मृतिमादावुदा-
हरति । ब्रह्मचर्यवानिति । यथेष्टाश्रमप्रतिपत्तौ प्रमाणभूतां स्मृतिं
दर्शयति । अविशीर्षेति ॥ आश्रमविकल्पविषयां स्मृतिं पठति । त-
थेति । ब्रह्मचारी पठार्थः । क्रमसन्नप्रासे प्रमाणमाह । तथेति ।
तत्रैव वाक्यान्तरं पठति । प्राजापत्यामिति ॥ सर्ववेदस सर्वसं
दक्षिणा यस्यां तां निर्वर्त्येत्यर्थः । आदिपदेन सुखं निस्तनवश्चेत्यादि
वाक्यं गृह्यते इत्याद्याः स्मृतयश्चेति पूर्वेण सम्बन्धः । व्याकुलानि वा-
क्यानि दर्शितान्युपसंहरति । एवमिति ॥

आचारश्च तद्विदां विप्रतेपन्ति च शास्त्रार्थप्रतिपत्तृणां
 बहुविदारुणि । अतो न शक्यते शास्त्रार्थो मन्दबुद्धिभिवि-
 वेकेन प्रतिपत्तुम् । परिनिष्ठितशास्त्रन्यायबुद्धिभिरेव ह्येषां
 वाक्यानां विषयविभागः शक्यतेऽवधारयितुम् । तस्मादेषां
 विषयविभागज्ञापनाय यथाबुद्धिसामर्थ्यं विचारयिष्यामः ।
 यावज्जीवश्रुत्यादिवाक्यानामन्यार्थासम्भवात् क्रियावसान
 एव वेदार्थस्तं यज्ञपातैर्दहन्तीत्यन्तकर्मश्रवणाज्जराम-
 र्थश्रवणाच्च लिङ्गाच्च भस्मान्त शरीरमिति । न हि पारि-
 त्राज्यपक्षे भस्मान्तता शरीरस्य स्यात् ॥ स्मृतिश्च । निषेका
 दिश्रुशानान्तो मन्त्रैर्यस्यादितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधि-

इत्यस्य कर्तव्यो विचारोऽत आह । आचारश्चेति । श्रुति स्मृति
 विदामाचारः सविस्मृतो लक्ष्यते । केचिद्ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजन्ति अपरे
 तत्परितमप्य गार्हस्थ्यमेवाचरन्ति । अन्ये तु चतुरोऽप्याश्रमान् क्रमे-
 षाश्रयन्ते तथा च विना विचारं निर्णयानिद्विरित्यर्थः ॥ इतश्चास्ति-
 विचारस्य कार्यतेत्याह । विप्रतिपत्तिश्चेति । यद्यपि बहुविदः शास्त्रा-
 र्थप्रतिपत्तारो जेमिनिप्रभृतयस्तथापि तेषां विप्रतिपत्तिरुपलभ्यते ।
 केचिद्दूर्हैरेतस्य आश्रमाः मन्तीत्याहुर्न मन्तीत्यपरे तत्कुतो विचारादते
 निश्चयसिद्धिरित्यर्थः ॥ अथ केषाञ्चिदनरेणापि विचारं शास्त्रार्थो
 विवेकेन प्रतिभास्यति तत्राह । अत इति । श्रुतिस्मृत्याचारविप्रतिपत्ते-
 रिति यावत् ॥ के सार्हं शास्त्रार्थो विवेकेन ज्ञातुं शक्यते तत्राह ।
 परिनिष्ठितेति । नानाश्रुतिदर्शनादिवशादुपपादितं विचारारम्भमुपसं-
 हरति । तस्मादिति । विचारकर्तव्यतासङ्गा पूर्वपक्षं गृह्णाति । याव-
 दित्यादिना ॥ श्रुत्यादीत्यादिशब्देन कुर्वन्नित्यादिमन्त्रवादो गृह्यते ॥
 ऐकाग्र्ये ऐतन्नरमाह । तस्मिन् ॥ एतद्जरामर्थं सत् यदग्निहो-

कारोऽस्मिन्त्रयी नान्यस्य कस्यचिदिति । स मन्त्रकं हि
यत्कर्म वेदेनेह विधीयते । तस्य श्मशानान्ततां दर्शयति ।
स्मृत्यधिकाराभावप्रदर्शनाच्चात्यन्तमेव श्रुत्याधिकाराभावा
कर्मिणो गम्यते । अन्युद्वासनापवादाच्च । वीरहा वा एष
देवानां योऽग्निमुद्वासयत इति । ननु व्युत्थानादिविधाना-
हं कल्पिकं क्रियावसानतवं वेदार्थस्य नान्यार्थत्वादप्रत्याना-
दिश्रुतीनाम् । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति यावज्जीवं द-
र्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवमादीनां श्रुतीनां जीवनमात्र-
निमित्ततयाद्यदा न शक्यतेऽन्यार्थता कल्पयितुं तदा
व्युत्थानादिवोक्त्यानाच्च कर्मानधिकृतविषयत्वसम्भवात्

त्वमिति श्रुतेश्च पारिव्राज्याविद्धिरित्याह । जरेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।
लिङ्गाच्चेति । पारिव्राज्यप्रचरे तदुपपत्तिमाशङ्क्याह । न होति । इतश्च
नास्ति पारिव्राज्यमित्याह । स्मृतित्वेति । तस्यास्मात्पर्यमाह । सम-
न्त्रकं हीति । नान्यस्य कस्यचिदित्यत्र सूचितमर्थं कथयति । स्मृतत्वं-
धिकारोति । गृहस्थस्य पारिव्राज्याभावे हेत्वन्तरमाह । अस्मीति । पूर्व-
प्रक्षेपान्निपति । नन्विति । उभयविधिदर्शने षोडशीयहंशायहंशवद-
धिकारिभेदेन विकल्पो युक्तो न तु क्रियावसान एव वेदार्थ इति पक्षपाते
निषेधमस्तीत्यर्थः । तुल्यविधिव्यदर्शने हि विकल्पो भवत्यत्र तु सायका-
शानवकाशत्वे नातुल्यत्वात्पक्षमितिह । नान्यार्थत्वादिति । तदेव स्फुट-
यति । यावज्जीवमित्यादिना । कर्मानधिकृतविषयत्वाच्च वैकल्पिकमिति
सम्भवः । क्रियावसानत्वं वेदार्थस्येति शेषः ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इति च
मन्त्रवर्मात् । जरया वाह्ये वास्मान्म,चेत सृत्युना वेति च
जरामृतमुग्रभ्यामन्यत्र कर्मावियोगच्छिद्रासंभवात्कर्माणां
प्रमथानान्तत्वं न वैकल्पिकम् । काणकुण्ठादयोऽपि कर्मण्य-
नधिकृता अनुग्राह्या एव श्रुत्येति व्युत्थानाद्याश्रमान्तर-
विधानं नानुपपन्नम् । पारिव्राज्यक्रमविधानस्यानवकाशत्व-
मिति चेत् । न । विश्वजित्सर्वमेधयोर्यावज्जीवविध्यपवाद-
त्वाद्यावज्जीवाग्निहोत्रादिविधेर्विश्वजित्सर्वमेधयोरिवापवाद-
स्तत्र च क्रमप्रतिपत्तिसंभवो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवे-
द्गृहादानीं भूत्वा पुत्रजैदिति विरोधानुपपत्तेः । न चैवं वि-
यत्वे पारिव्राज्यक्रमविधानवाक्यस्य कश्चिद्विरोधः । क्रमप्र-

तत्त्वं हेतुलराश्याह । कुर्वन्नित्यादिना ॥ न वैकल्पिकमित्यत्र पूर्व-
वदन्वयः । व्युत्थानादिवाक्यानां कथमनधिकृतविषयत्वमत आह । का-
येति । अनधिकृतविषयत्वं तेषामशक्यं पक्षम् । ब्रह्मचर्यं समाप्येत्या-
दावधिकृतविषये क्रमदर्शनादिति शङ्कते । पारिव्राज्यमिति । गत्यन्तरं
दर्शयन्नुत्तरमाह । न विश्वजिदिति ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यु-
त्सर्गस्तस्याप्रवादो विश्वजित्सर्वमेधौ तदनुष्ठाने सर्वस्वदानादेव साधनं
सम्बद्धिरहात्मारिव्राज्यस्यावश्यम्भायित्वादतस्तद्विषयं क्रमविधानमित्यर्थः ।
तदेव स्फुटयति । यावज्जीवेति । कथं क्रमविधेरेवं विषयत्वं कल्पका-
भावादित्याशङ्काह । विरोधानुपपत्तेरिति । गृहस्थस्यापि विरक्तस्य
पारिव्राज्यमिति किमिति क्रमविषयो नेष्यते तत्राह । अन्यविषयेति ॥
क्रमविधेरपि स्वत्वस्ये ब्रह्मचर्यं स्यादित्याशङ्काह । क्रमप्रतिपत्तेरिति ।
एतत्तन्ने कर्मत्यागो निषिध्यते सत्या वा विधेर्जिज्ञासायामिति विक-
ल्पाद्यं दूषयति सिद्धान्ती । नात्मज्ञानस्येति । विद्वत्सत्प्राप्तस्यावश्यम्भा-

तिपत्तेरन्यविषयपरिकल्पनायान्तु यावज्जीवविधाना श्रुतिः
स्वविषयात्सङ्कोचिता स्यात् । क्रमप्रतिपत्तेस्तु विश्वजित्सर्व-
मेधविषयत्वान्न कश्चिदाधः । नात्मज्ञानस्यामृतत्वहेतु-
भ्युपगमात् । यत्तावदात्मैवोपासीतेत्यारभ्य स एष नेति
नेत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यदुपसंहृतमात्मज्ञानं तदमृतत्वसाध-
नमभ्युपगतं भवता । तत्रैतावदेवामृतत्वसाधनमन्य निर-
पेक्षमित्येतन्न श्रूयते तत्र भवन्तं पृच्छामि किमर्थमात्म-
ज्ञानं मर्षयति भवानिति ॥

शृणु तत्र कारणं यथा स्वर्गकामस्य स्वर्गप्राप्त्युपाय-
मजानतोऽग्निहोत्रादिस्वर्गप्राप्तिसाधनं ज्ञापयति तथेहा-
यमृतत्वप्रतिपत्तिरमृतत्वप्राप्त्युपायमजानतो यदेव भगवान्
वेत्य तदेव मे ब्रूहीत्येवमाकाङ्क्षितममृतत्वसाधनमेता वदरे

वित्वाच्च कर्मावसान एव वेदार्थ इति समुद्गीतं यस्तु विष्टयोति । यत्ता-
वदिति । विद्य सत्त्वादारभ्य निषेधशक्त्यान्तेन ग्रन्थेन यदात्मज्ञानमुप-
संहृतं तत्तावन्मुक्तिसाधनमिति भवतापि यस्मादुपगतं पराङ्मुक्तमविज्ञा-
नादन्यत्रेत्यवधारणादिति न्य यात्तस्माज्ज्ञाने सति कर्मानुष्ठानं निर-
काशमित्यर्थः । अथात्मज्ञानं कर्मसहितममृतत्वसाधनमेष्यते न केवलं
तथा च ज्ञानोत्तरकालमपि न कर्मत्यागविशिष्टिरिति शङ्कते । तत्रेति
आत्मज्ञानस्यामृतत्वसाधनत्वे सत्यपीति यावत् । कर्मनिर्पेक्षत्वञ्चेत्तदा-
त्मज्ञानस्य भवान्न सहते किमिति तर्हि ज्ञानमेवोपगतमिति विज्ञान्ती
पृच्छति । तत्रेति । तस्य कर्मानपेक्षत्वानङ्गीकारे सतीत्यर्थः ॥

तत्र पूर्ववादी शास्त्रीयत्वादात्मज्ञानममृतत्वसाधनमभ्युपगतमिति
शङ्कते । शृण्वति ॥ ज्ञापयति वेद इति शेषः । शास्त्रानुसारेणात्म-
ज्ञानाङ्गीकारे कर्मनिर्पेक्षमेवात्मज्ञानं मोक्षसाधनं सेत्स्यतीति परिहृ-

इद्येवमादौ वेदेन ज्ञाप्यत इति । एवं तर्हि यथाज्ञापितम-
ग्निहोत्रादि स्वर्गसाधनमभ्युपगम्यते, तथेहाप्यात्मज्ञानं यथा
ज्ञाप्यते तथाभूतमेवामृतत्वसाधनमात्मज्ञानमभ्युपगन्तुं यु-
क्तम् । तुल्यप्राप्ताद्यादुभयत्र । यद्येवं किं स्यात्सर्वकर्महे-
तूपमर्दकत्वादात्मज्ञानस्य विद्योद्भवे कर्मनिवृत्तिः संप्रादा-
राग्निसम्बद्धानां तावदग्निहोत्रादिकर्मणां भेदबुद्धिविषयस-
म्प्रदानकारकसाध्यत्वमन्यबुद्धिपरिच्छेद्यां ह्यग्निदेवतां स-
म्प्रदानकारकभूतामन्तरेण न हि तत्कर्मनिर्वर्त्यते । यथा
हि सम्प्रदानकारकबुद्ध्या सम्प्रदानकारकं कर्मसाधनत्वे-
नोपदिश्यते सह विद्यया निर्वर्त्यते । अन्योऽसावन्योऽहम-
स्मीति न म वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान् वेद
नृत्योः स नृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । एकधैवा-
नुद्रष्टव्य सर्वमात्मानं पश्यतीत्यादिश्रुतिभ्यः । न च देशका-

• इति । एवं तर्हीति । उभयत्र ज्ञाने कर्मणि चेत्यर्थः । यद्वा ज्ञानस्या-
मृतत्वसाधनत्वे तस्य कर्मनिरपेक्षत्वे चेत्यर्थः । तुल्यप्राप्ताद्यात्माभाष्यस्य
तुल्यत्वाद्देश्येति शेषः । यथा शास्त्रं ज्ञानाभ्युपगमेऽपि कथं तत्के-
वर्णं कैस्त्व्यकारणमिति पृच्छति । यद्येवमिति । शास्त्रानुसारेण ज्ञानम-
भ्युपगम्यन्तः प्रत्याह ॥ सर्वकर्मेति ॥ । आत्मज्ञानस्य तदुपमर्दकत्वं दर्श-
यितुं कर्महेतुतावद्दर्शयति । दाराग्नीति ॥ अग्निहोत्रादीनां सम्प्रदान-
कारकसाध्यत्वं व्यतिरेकद्वारा साधयति । अन्येति ॥ तथापि कथमा-
त्मज्ञानस्य कर्महेतुपमर्दकत्वमित्याशङ्क्याह । यथा ज्ञोति ॥ इहेति विद्या-
दगोक्तिः । विद्यायां नृतिजन्यत्वेन वक्ष्यत्वं दर्शयति । अन्योऽसावि-
त्यादिना । ननु शुचौ देशे दिवसादौ काले शास्त्राचार्यादिष्वश्रुत्युक्तं
ज्ञानं पुनरसाधनं शुचौ देशे एतिष्येत्यादिसृष्टेस्तथा च कथं तस्य
भेदबुद्ध्यामर्दकत्वमत आह । - - - - - । यत्कामग्रता तत्त्वविशेषादिति

लनिमित्ताद्यपेक्षत्वं व्यवस्थितात्मवस्तुविषयत्वादात्मज्ञानमपि
क्रियायास्तु पुरुषतन्त्रत्वात्स्याद्देगकालनिमित्तापेक्षत्वं ज्ञा-
नन्तु वस्तुतन्त्रत्वान्न देशं कालं निमित्तं वापेक्षते । यथाग्नि-
रूपस्वाकाशोऽमूर्त इति तथात्मविज्ञानमपि । नन्वेवं मति
प्रमाणभूतस्य कर्मविधेर्निरोधः स्यान्न च तुल्यप्रमाणयो-
रितरेतरनिरोधो युक्तः ॥

न स्वाभाविकभेदबुद्धिमात्रनिरोधकत्वान्नहि विधयन्त-
रनिरोधकमात्मज्ञानं स्वाभाविकभेदबुद्धिमात्रं निरणञ्चि
तथापि हेत्वपहारात्कर्मानुपपत्तेर्विधिनिरोध एव स्यादिति
चेत् । न । कामप्रतिषेधात्काम्यप्राप्त्यनिरोधवददोषात् ।
यथा स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गसाधने यागे प्रवृत्तस्य काम-

न्यायाज्ज्ञानसाधनस्य समाधेरपि न देशाद्यपेक्षा दूरतस्तु कूटस्थयस्तुत-
न्त्रज्ञानस्येति भावः । विमतं देशाद्यपेक्षं शास्त्रार्थत्वाद्भेदवदित्याशङ्क्यं
पुरुषतन्त्रत्वमुपाधित्याह । क्रियायास्त्विति ॥ साधनव्याप्तिं दूषयति ।
ज्ञानन्त्विति । विमतं न देशाद्यपेक्षं प्रमाणत्वाद्दृष्टान्तिज्ञानवदिति प्रत्य-
क्षमात्रमित्याह । यथेति । आत्मज्ञानस्य सर्वकर्महेतूपमर्हत्वे दोष-
माशङ्कते । नन्वेति ॥ दृष्टापत्तिर्नाशज्ञाह । न चेति ॥ कर्मकाण्डेन
काण्डान्तरस्यापि विरोधसम्भवादित्यर्थः ।

साक्षादात्मज्ञानं कर्मविधिनिरुध्यर्थाद्वेति दिक्लप्राद्यं दूषयति ।
नेत्यादिना । तदेव स्फुटयति । न हि विध्यन्तरेति । द्वितीयं शङ्कते ।
तथापीति ॥ यथा न कामी स्यादिति निषेधात्कस्यचित्कामप्रवृत्तिर्न भव-
तीत्येतावता न सर्वानुपपत्तिः कान्यविधिर्नरुध्यते तथा कस्यचिदात्मज्ञाना-
त्कर्मविधिनिरुधेऽपि न सर्वान् प्रत्यक्षी विरतो भविष्यतीति परिहरति । न
कामेति । दृष्टान्तमेव स्पष्टयति । दृष्टेत्वादेना । प्रतिषेधस्यास्यार्थानभिज्ञं

प्रतिषेधविधेः कामे विहते काम्ययागानुष्ठानप्रवृत्तिर्निरु-
ध्यते । न चैतावता काम्यविधिर्निरुद्धो भवति । कामप्रतिषे-
धविधिना प्रतिषेधविधेरनर्थत्वज्ञानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्निरुद्ध
एव स्यादिति चेद्भवत्वैवैवं कर्मविधिनिरोधो यथा कामप्र-
तिषेधे काम्यविधेस्तथा प्रामाण्यानुपपत्तिरिति चेदननुष्ठे-
यत्वेऽनुष्ठानुरभावादनुष्ठानविध्यानर्थक्यादप्रामाण्यमेव तत्क-
र्मविधीनामिति चेत् । न । प्रागात्मज्ञानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।
स्वाभाविकस्य क्रियाकारकफलभेदविज्ञानस्य प्रागात्म-
ज्ञानात्कर्महेतुत्वमुपपद्यत एव । यथा कामविषये दोष-
विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्काम्यकर्मवृत्तिहेतुत्वं स्यादेव स्वर्गादो-
च्छायाः स्वाभाविक्यास्तद्वत् । तथा सत्यनर्थार्थो वेद इति

प्रति तदुपपत्तेरिति भावः । अभिप्रायमविद्वानाशङ्कते । प्रतिषेध-
विधेरिति ॥ अनर्थकत्वज्ञानं काम्यस्येति शेषः । प्रवृत्त्यनुपपत्तेः
काम्येषु कर्मस्त्विति द्रष्टव्यम् । निरुद्धः स्यात्काम्यविधिरित्यध्याहर्तव्यम् ।
गूढाभिषन्धिः सिद्धान्तो ब्रूते । भवत्विति ॥ पुनरभिप्रायमप्रतिपद्यमान-
चोदयति । एवमिति ॥ एवमिति ज्ञानेन कर्मविधिनिरोधे सतीति या-
वत् । तत्प्रामाण्यानुपपत्तिरिति शेषः ॥ तदेव चोद्यं विशदयति । अन-
नुष्ठेयत्व इति ॥ तेषामनुष्ठेयानामग्निहोत्रादीनां कर्मणां ये विषयस्तेषां
मिति यावत् । सिद्धान्तो स्वाभिषन्धिसुहृदाद्यन्तुत्तरमाह । नेत्यादिना ।
उपपत्तिमेषोपदर्शयति । स्वाभाविकस्येति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
यथेति ॥ अज्ञानादस्यायामेव कर्मविधिप्रवृत्तिरित्यत्रानिष्टमाशङ्कते ।
तथा सतीति । कर्मविधेरपि पुरुषाभिप्रयत्नात्पुरुषार्थोपयोगित्वविज्ञे-
नानिष्ठापत्तिरित्युत्तरमाह । नार्थेति ॥ अर्थस्य पुरुषाभिप्रायतन्त्रत्वे
मोक्षस्यापि यावत् पुरुषार्थत्वं न स्पष्टिगताशङ्काह । मोक्षमिति ॥

चेत् । न । अर्थानर्थयोरभिप्रायतन्त्रत्वान्मोक्षमेकं वर्जयित्वान्यस्याविद्याविषयत्वात् । पुरुषाभिप्रायतन्त्रौ ह्यर्थानर्थौ । मरणादिकाम्येष्टिदर्शनात् । तस्माद्यावदात्मज्ञानविधेरभिमुख्यं तावदेव कर्मविधयस्तस्मान्नात्मज्ञानमष्टभावित्वं कर्मणामित्यतः सिद्धमात्मज्ञानमात्रमेवामृतत्वमाधनमेतावदरे खल्वमृतत्वमिति । कर्मनिरपेक्षत्वाज्ज्ञानस्य ॥

अतो विदुषस्तावत्पारिव्राज्यं सिद्धम् । सञ्चरानादिकर्मकारकजात्यादिशून्या विक्रियब्रह्मात्मदृष्टतिपत्तिमात्रेण वचनमन्तरेणान्युक्तन्यायतस्तथा च व्याख्यातमेतत् । येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति हेतुवचनेन पूर्वं विद्वांसः

अर्थानर्थयोरभिप्रायतन्त्रत्वं साधयति । पुरुषेति । मरणं महाप्रमथानमित्यादि काम्यं कृत्वा जीमदवस्थायामेव महाभारतादाविति विधानं दृष्टमतोऽर्थानर्थ्याभिप्रायकावेवेत्यर्थः । कर्मविधीनामात्मज्ञानात्मादीनत्वं प्रतिपादितमुपसंहरति । तस्मादिति । तथापि प्रकृते किमायातं तदाज्ञं तस्माज्ज्ञेति । तत्र प्रमाणमाह । इत्यत इति । अतः शब्दार्थं स्फुटयति । कर्म इति । ज्ञानस्य कर्मविरोधित्वे तन्निरपेक्षत्वे च सिद्धे फलितमाह । अत इति । आत्मज्ञानस्यामृतत्वे हेतुत्वाभ्युपगमादित्यादेरुक्तन्यायादात्मज्ञानात्कारस्य केवलस्य कैवल्यकारणत्वसिद्धेः सति तस्मिन् जीवन्मुक्तस्य कर्मानुष्ठानानप्रकाशात्तदुद्देशेन प्रवृत्तस्याधीतवेदस्य विदितपदपदार्थस्य परोक्षज्ञानवतस्तन्मात्रेण प्रमाणपेक्षामन्तरेण सिद्धं सर्वकर्मत्यागलक्षणं पारिव्राज्यं एष एव विद्वत्सत्प्राप्तो न त्वपरोक्षज्ञानवतः प्रारब्धफलप्राप्तिमन्तरेणानुष्ठेयं किञ्चित्स्तीति भावः । विध्यविधयानाञ्जातसाक्षात्कारस्य कथं पारिव्राज्यं तत्राह । इचनमिति । विधिं किनाफलभूतपारिव्राज्यमित्यर्थः । सत्यां जिज्ञासायां कर्मत्यागो न

प्रजामकामयमाना व्युत्तिष्ठन्तीति पारिव्राज्यं विदुषामा-
त्मलोकावबोधादेव तथा विविदिषोरपि सिद्धं पारि-
व्राज्यमेतमेवात्मानं लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति वचनात् ।
कर्मणाञ्चाविद्वद्द्विषयत्वमवोचाम । अविद्याविषये चोत्प-
त्त्याप्तविकारसंस्कारार्थानि कर्माणीत्यत आत्मा संस्कार-
द्वारेणात्मज्ञानसाधनत्वमपि कर्मणामवोचाम । यज्ञादि-
भिर्विविदिषन्तीति । अथैवं सत्यविद्वद्विषयाणामाश्रमक-
र्मणां बलावलविचारणायामात्मज्ञानोत्पादनं प्रतिनिय-

शक्यते निषेधमिति यदन्विद्विदिषासन्नप्राप्तं साधयति । तथा चेत्यादिना ।
विदुषामात्मसाक्षात्कारार्थिनां तत्परोक्षनिश्चययतामिति यावत् । आत्म-
लोकस्यावबोधोऽपि व्युत्थानहेतुः परोक्षनिश्चय एव । सतीतरस्मिन् फला-
वस्थस्य व्युत्थानाद्यनुष्ठानायोगान्तदन्तरेण तत्प्राप्त्यभावाच्च । उक्तं हि ॥
श्रमादिशुद्धपरतेरपि तत्त्वसाक्षात्कारे नियतं साधनत्वं तदाह । तथा
चेति । एतत्पारिव्राज्यमिति सम्बन्धः । विविदिषुर्नामाधीतवेदो विचार-
प्रयोजकापीतिक्रान्तान् सुसुक्ष्मैर्विज्ञानं तत्त्वसाक्षात्कारमपेक्षमाण-
स्तस्मिन् परोक्षनिश्चयेनापि शून्यो विवक्षितस्तस्य कथं पारिव्राज्यमत
आह । आत्मानमिति ॥ इतश्च विविदिषासन्नप्राप्तोऽस्तीत्याह । कर्मणा-
ञ्चेति ॥ तथा चाविद्याविरुद्धां विद्यामिच्छन्नशेषाणि कर्माणि शरीरधार-
यमात्मकारणेतराणि त्यजेदिति शेषः । विविदिषासन्नप्राप्ते हेत्वन्तरं
साधयति । अविद्याविषये चेति । चतुर्विधफलानि कर्माण्यविद्यात्वविषये
परं सम्भवन्ति न त्वसाध्ये यस्तनीत्यतो वस्तुजिज्ञासायां त्यज्यानि ता-
मीत्यर्थः । कथं तर्हि कर्मणामुत्तमफलान्यस्तत्वाह । आत्मेति । बुद्धि-
सुहिद्धारा ज्ञानहेतुत्वात् कर्मणामस्ति प्रणाल्यापरमपुरुषार्थान्य इत्यर्थः ।
सन्नप्राप्तं कर्मयोगस्य निश्चयेकरावुभाविति स्मृतेर्विविदिषूणां सुसुक्ष्मा
एवं पारिव्राज्यस्यैव कर्तव्यत्वमित्याशङ्काह । अथेति ॥ यथा विद्वत्सन्नप्रा

अप्रधानानाममानित्वादीनां मानमानाञ्च ध्यानज्ञानवै-
राग्यादीनां सन्निपत्यौपकारकत्वम् । हिंसागगद्देषाद-
बाहुल्यात् । वज्रक्लिष्टकर्मवमिश्रता इतर इत्यतः
पारिजाज्यं मुमुक्षूणां प्रशंसन्ति । त्याग एव हि सर्व-
व्यामुक्तानामपि कर्मणाम् । वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य
परमो विधिः । किन्ते धनेन किमु बन्धुभिस्ते किं ते दारै
ब्रह्मण यो मरिष्यसि । आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं
पितामहास्ते क्व गता पिता च । एवं साङ्ख्ययोगशास्त्रेषु

सस्तथा विविदिपासच्छ्रासेऽपि यथोक्तमीत्या सम्भारिते सतीति यावत् ।
आत्मज्ञानोत्पादनं प्रत्याश्रमधर्माणां बलान्नविचारणायामन्तरङ्गत्ववहि-
रङ्गत्वचिन्ता तस्यां सत्यामित्यर्थः । अहिंसास्ते यन्न ह्यचर्यादयो यमाः ।

वैराग्यादीनामित्यादिशब्देन शमादयो गृह्यन्ते । इत्येव नियमा-
धारा आश्रमधर्मा वृद्धना क्लिष्टेन पापेन कर्मणा मङ्गोर्णा हिंसादिप्रा-
चुर्यात् । यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजदिति स्मृतेस्तस्मा
त्पूर्वपामन्तरङ्गत्वमुत्तरेणां बहिरङ्गत्वमित्याशयेनाह । हिंसेति । कर्मयो-
गापेक्षया तत्त्यागस्याधिकारिविशेषं प्रतिप्रशस्तत्वमुपसंहरति । इत्यत
इति । तत्प्रशंसाप्रकारमेवाभिनयति । त्याग एवेति ॥ उक्तानामाश्रमै-
रनुष्ठेयत्वेनेति शेषः । तत्त्यागे हेतुमाह । वैराग्यमिति । मोक्षस्य
कर्त्तृपरित्यागस्येत्यर्थः । उक्तमपुमर्याधिनः सच्छ्रासद्वारा श्रवणादि कर्त्त-
व्यमित्यत्र वाक्यान्तरमुदाहरति । किन्ते धनेनेति । अथ पितादिभिर्गतं
पुन्यानमन्वेष्टयामि मात्मानमित्याशङ्क्याह । पितामहा इति ॥ विविदि-
पासच्छ्रासे साङ्ख्यादिसम्प्रतिमाह । एवमिति ॥ यथाहुः साङ्ख्या ज्ञा-
नेन चापयर्गो विपर्ययादिष्यते बन्ध इति विवेकाख्याति पर्यन्तमज्ञानान्वि-
तचेष्टितमिति वा । विपर्ययादिशुद्धं कोऽलमप्युच्यते ज्ञानमिति च ।

च सन्नरासो ज्ञानं प्रति प्रत्यासन्न उच्यते । कामप्रवृत्त्यभा-
वाच्च । कामप्रवृत्तेर्हि ज्ञानप्रतिकूलता सर्वशास्त्रेषु
प्रसिद्धा । तस्माद्विरक्तस्यापि सुमुक्षोर्विनापि ज्ञानेन ब्रह्म-
चर्यादेव पुत्रजेदित्याद्युपपन्नम् । ननु सावकाशत्वादनधिक-
तविषयमेतदित्युक्तम् । यावज्जीवश्रुत्यपरोधा । नैष दोषः ।
नितरां सावकाशत्वाद्यावज्जीवश्रुतीनामविद्वत्कामिकर्त-
व्यतां ह्यवोचाम सर्वकर्मणा । ननु निरपेक्षमेव जीवननि-
मित्तमेव कर्तव्यं कर्म ॥

योगशास्त्रविद्वद्वाङ्मनः । अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोध इति । तत्र वैरा-
ग्येण विषयस्रोतः परिखिली क्रियते । विवेकदर्शनाभ्यासेन कल्याण-
स्रोत उत्पद्यत इति च । दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारमञ्ज-
वैराग्यमिति च । इतश्च सन्नरासो ज्ञानं प्रतिप्रत्यासन्न इत्याह । का-
मेति । सन्नरासिनः कामप्रवृत्त्यभावेऽपि कथं सन्नरासस्य ज्ञानं प्रतिप्रत्या
सन्नचमियागज्ञाह । कामप्रवृत्तेरिति ॥ इति तु कामयमानः । काम
एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्नेनसिह
वैरिणमित्यादीनि शास्त्राणि विविदिषासन्नरासमुपसंहरति । तस्मादिति ।
यथोक्तस्याधिकारिणो दर्शितया विधया, ज्ञानेन विनापि सन्नरास्य प्रा-
प्तत्वाद्ब्रह्मचर्यादिवेत्प्रादिविधिवाक्यमुपपन्नमिति योजना । अत्र पारि-
त्राज्यविधानमनधिकृतविषयसुचितम् । तथा सति सावकाशत्वान्न त्वधिक-
तविषयं यावज्जीवश्रुतिविरोधात्तस्या निरवकाशत्वात्सावकाशनिरवका-
शयोश्च निरवकाशस्यैव बलवत्त्वादित्युक्तं शङ्कते । नन्विति ॥ यावज्जीव-
श्रुतेर्निरवकाशत्वं दूषयति । नैष दोष इति । कथमतिशयेन सावका-
शत तत्राह ॥ अविद्वदिति ॥ जीवनमात्रं निनिक्षीकृत्यचोदितं कर्म
कथं कामिना कर्तव्यं तत्राह । न त्विति ॥ प्रत्यगयपरिहारादेरिद-
त्वादित्यर्थः ॥

प्रायेण हि पुरुषाः कामबहुलाः कामस्थानेकविषयो
ऽनेककर्मासाधनसाध्यस्थानेकफलसाधनानि च वैदिकानि
कर्माणि दाराग्निसम्बन्धपुरुषकर्तव्यानि पुनः पुनश्चानुष्ठो-
यमानानि वज्रफलानि क्षयादिवद्धर्षगतसमाप्तीनि च
गार्हस्थे वाऽरण्ये वाऽतस्तदपेक्षया यावज्जीवश्रुतयः कुर्वन्ने-
वेह कर्माणीति च मन्त्रवर्णः ॥

तस्मिंश्च पक्षे विश्वजित्सर्वमेधयोः कर्मपरित्यागः ।
यस्मिंस्तु पक्षे यावज्जीवानुष्ठानं तदा श्रमशान्तत्वं भवति-

अनुष्ठातृस्वरूपनिरूपणायामपि न जीगन्माद्यं निमित्तीकृत्य कर्तव्य-
मित्याह । प्रायेणेति ॥ तथापि नित्येषु कर्मणु न कामनिमित्ता प्रवृत्ति-
स्तत्र काम्यमानफलाभावादित्याशङ्काह । कामयेति ॥ प्रत्ययायपरिहारा-
देरपि कामितत्त्व युक्तमिति भावः । तत्रापि नित्ये कर्माणि काम्यमानं
फलं विध्युद्देशे किञ्चिन्न श्रुतिमित्याशङ्काह । अनेकेति ॥ कर्मभिरनेके-
साधनैर्यद्दुरितनिर्हणादिषाध्यं तदेवास्यानुष्ठानमपि विध्युद्देशे साध्यं भवति,
यद्यपि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति स्मृतिसादृश्यतिरेकेण प्रवृत्त्य-
नुपपत्तेरतो नित्योऽपि कामितफलमस्तीत्यर्थः । ननु वैदिकीनां कर्मणां
नियतफलत्वात्कामोऽपि नियतफलो युक्तस्तथाच नित्येषु तदभिवाचनं
कामित फलं सेस्यति तत्राह । अनेकफलेति ॥ अथ तानि पुरुषमात्रक-
र्तव्यानीति कुतो मिश्रितसन्नप्राप्तिसिद्धिस्तत्राह । दारेति । नन्वभिरक्ते-
नापि गृहिणा सकृदेव तान्यनुष्ठेयानि तावता विधेयवितार्थत्वात्तद्या च
कथं फलवाञ्छत्यमितप्राशङ्गाह । पुनः पुनश्चेति ॥ यावज्जीवोपवन्त्वा-
दावृत्तिसिद्धिरिति भावः । तर्हि यावज्जीवश्रुतिवशादशेषाश्रमानुष्ठेया-
न्यनवरतमग्निहोत्रादीनि कुतो यथोक्तसन्नप्राप्तोपपत्तिरिति प्राशङ्गाह ॥
वर्षशतेति । अभिरक्तगृहविषयत्वं श्रुतिमन्त्रयोरुपसहरति । व्यत रति ।

यत्तु यावज्जीवश्रुतेरपवादो विश्वजित्सर्वमेधयोरिति तदपि कामि-
गृहविषयत्वाच्च ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विध्यपवादक मित्याह ।

अथ वंशः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवना-
ज्ञौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाज्ञौपव-

न्तताच शरीरक्षेत्रवर्णापेक्षया वा यावज्जीवश्रुतिर्न हि
क्षत्रियवैश्ययोः पारिव्राज्यप्रतिपत्तिरस्ति तथा मन्त्रैर्यस्यो-
दितो विधिः । एकाग्रमन्त्राचार्या इत्येवमादीनां क्षत्रि-
यवैश्यापेक्षत्वम् । तस्मात्पुरुषसामर्थ्यज्ञानवैराग्यकामाद्यपे-
क्षया व्युत्थानविकल्पक्रमपारिव्राज्यप्रतिपत्तिप्रकारा न
विरुध्यन्ते । अत्र धकृतानाञ्च पृथग्ग्वधानात्पारिव्राज्यस्य
स्नातको वाऽस्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वेत्यादिना ॥
तस्मात् सिद्धान्याश्रमान्तराण्यधिकृतानामेव ॥ इति श्रीट-
ट्टदारण्यकभाष्ये षष्ठाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

अथानन्तरं याज्ञवल्कीयस्य काण्डस्य वंश आरभ्यते ।

तस्मिन्नेति । परोक्तं लिङ्गमपि तद्विषयत्वान्न सर्वस्य वेदस्य कर्मानुसा-
नत्वं द्योतयतीत्याह । यस्मिन्नेति ॥ यावज्जीवश्रुतेर्गत्यन्तरमाह ।
इतरेति ॥ कथं सा क्षत्रियवैश्यविषयत्वेन प्रवृत्ता त्वेवर्णिकाणामपि
पारिव्राज्यपरिग्रहादित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ यावज्जीवश्रुतिवदेका-
ग्रस्यप्रतिपत्तिदकृष्टतीनामपि क्षत्रियादिविषयत्वमाह । तथेति ॥ श्रुतिस्मृ-
तीनां कर्मतत्त्वत्रागार्थानां भिन्नविषयत्वे फलितमुपसंहरति ।
तस्यादिति ॥ यत्तु काणकुजान्वादयोऽपि कर्माख्यनधिकृता अनुयाह्या
एव श्रुत्येति तत्राह । अनधिकृतानाञ्चेति ॥ सत्यामेव भार्याया त्यक्ता-
ग्निरुत्सन्नानिस्तस्यामस्त्यां परित्यक्ताग्निरनग्निक इति भेदः । आश्रमा-
न्तरविषयश्रुतिस्मृतीनामनधिकृतविषयत्वाभावे सिद्धमर्थं निगमयति ।
तस्यादिति ॥ षष्ठे पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

तदेवं विचारद्वारा श्रुतिस्मृतीनामापाततो विरुद्धानामपि रोधं प्रति-
पाद्याय वंश इत्यस्यार्थमाह ॥ अथेति ॥ साद्वोपाद्गस्य सफलस्याह-

नः कौशिकाकौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः
 शाण्डल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च
 गौतमः ॥ १ ॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो गार्ग्या-
 ज्ञार्ग्यो गार्ग्याज्ञार्ग्यो गौतमाज्ञौतमः सैतवात्सै-
 तवः पाराशर्य्यायणात्पाराशर्य्यायणो गार्ग्याय-
 णाज्ञार्ग्यायण उद्दालकायनादुद्दालकायनो जावा-
 लायनाज्जावालायनो माध्यन्दिनायनान्माध्यन्दिना-
 यनः सौकरायणात्सौकरायणः कापायणात्कापा-
 यणः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशि-
 कायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराश-
 र्य्यायणात्पाराशर्य्यायणः पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो
 जातूकर्ण्यज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासु-
 रायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरा-
 सुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्डे-
 र्माण्डिर्गौतमाज्ञौतमो गौतमाज्ञौतमो वात्स्यादा-

यथा मधुकाण्डस्य वंशः । व्याख्यानन्तु पूर्ववत् । ब्रह्म स्वयम्भु
 ब्रह्मणे नमः । ॥ ओंमिति श्रीबृहदारण्यके षष्ठाध्यायस्य वंश
 ब्राह्मणं षष्ठम् । इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य

विज्ञानस्य प्रवचनानन्तर्यमथशब्दार्थमाह । अतन्तरमिति ॥ यथा प्रथ-
 मान्तः शिष्यो गुरुस्तु पञ्चम्यन्त इति चतुर्थान्ते व्याख्यातं तथात्वापीत्याह ।
 व्याख्यानन्त्विति ॥ इत्युक्तमागमोपपत्तिभ्यां सप्तम्यासं सेषिकर्तव्यताकमा-

तस्यः शण्डिल्याच्छण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कै-
 शोर्यः काप्यः कुमारहारिताल्भार हारितो
 गालवाङ्गालवो विदर्भी कौण्डिन्यादिदर्भी कौण्डि-
 न्यो वत्सनपातो वाम्भवाद्वत्सनपादाः वः पथः
 सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य
 आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्व-
 रूपान्त्वाष्ट्रादिश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विरयामश्विनौ द-
 धीच आथर्वणादध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवा-
 दथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनान्मृत्युः प्रा-
 ध्वंसनः प्रध्वंसनात्प्रध्वंसन एक ऋषिरेकषि
 विप्रचित्ते विप्रचित्तिर्व्यष्टे व्यष्टिः सनारोः सनारुः
 सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः पर-
 मेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥
 षष्ठः ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ इति बृहदारण्यके षष्ठो-
 ऽध्यायः ॥ उपनिषत्सु चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करस्य भगवतः कृती
 बृहदारण्यकटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥

तत्तज्ज्ञानममृततत्त्वसाधनं सिद्धमित्युपसंहर्तुमिति शब्दः ॥ परिचमाप्तौ म-
 द्भ्रमाचरति । ब्रह्मेति ॥ ओं तत्सत् ॥ इति श्रीसत्यरमहंसपरिव्राज-
 कचार्य श्रीमच्छुद्धानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य श्रीमद्भगवदानन्दज्ञानदिरचि-
 ताया श्रीमद्बृहदारण्यकभाष्यटीकायां षष्ठे प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥
 समाप्तशाय षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमाध्यायप्रारम्भः ।

हरिः ओं ॥ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमु-
दच्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।

पूर्णमद इत्यादि खिलं काण्डमारभ्यते । अध्यायचतु-
ष्टयेन यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरा-
निरुपाधिकोऽश्नायाद्यतीतो नेति नेतीति व्यपट्यो नि-
र्द्धारितो । यद्विज्ञान केवलममृतत्वसाधनमश्ना तस्यैवा-
त्मनः सोपाधिकस्य शब्दार्थादिव्यवहारविषयापन्नस्य
पुरस्तादनुक्तान्युपासनानि कर्मभिरविरुद्धानि प्रकंठाभ्य-
दयसाधनानि क्रममुक्तिभाञ्जि च यानि तानि वक्तव्यानीति
परः सन्दर्भः । सर्वोपासनशेषत्वेनोद्धारो दमं दानं दया-
मित्येतानि च विधित्सितानि । पूर्णमदः पूर्णं न कुतश्चि-
द्व्यावृत्तं व्यापौत्येतन्निष्ठा च कर्त्तरि द्रष्टव्या ।
अद इति अपरोक्षाभिधायि सर्वनाम तत्परं ब्रूहेत्यर्थः ।

पूर्वस्मिन्नध्याये ब्रह्मात्मज्ञानं सफलं साङ्गोपाङ्गं वादन्यायेनोक्त-
मिदानीं काण्डान्तरमवतारयति । पूर्णमिति ॥ पूर्वाध्यायेनैव सर्वस्य
वक्तव्यस्य समाप्तत्वादलं खिलकाण्डारम्भेनेत्याशङ्क्य पूर्वत्वानुक्तं परि-
शिष्टं वस्तु खिलशब्दवाच्यमस्तीत्याह अध्यायचतुष्टयेनेति । सर्वान्तर इत्युक्त-
इति शेषः ॥ अमृतत्वसाधनं निर्द्धारितमिति पूर्वेण सम्बन्धः । शब्दा-
र्थादीत्यादिशब्देन मानमेयादिग्रहः । दयां शिचेदित्युक्तानीति शेषः ।

तत्तत्पूर्णमाकाशवत् । व्यापि निरन्तरं निरुपाधिकं च ।
 तदैवेदं सोपाधिकं नामरूपस्थं व्यवहारापन्नं पूर्णं स्वेन
 रूपेण परमात्मना व्याप्येव नोपाधिपरिच्छिन्नेन विशेषा-
 त्मना । तदिदं विशेषापन्नं कार्यात्मकं ब्रह्म पूर्णात्कारणा-
 त्मन उदच्यते उद्रिच्यते उद्गच्छतीत्येतत् । यद्यपि कार्या-
 त्मनोद्रिच्यते तथापि यत्स्वरूपं पूर्णत्वं परमात्मभावं न
 जहाति पूर्णमेवोद्रिच्यते । पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः
 पूर्णं पूर्णत्वमादाय गृहीत्वात्मस्वरूपैकरसत्वमापाद्यविद्यया
 ऽविद्यया कृतं भूतमात्रोपाधिसंसर्गजन्यत्वावभास तिरस्कृत्य
 पूर्णमेवानन्तरमवाह्यं प्रज्ञानघनैकरसस्वभावं केवलं ब्रह्मा-
 वशिष्यते । यदुक्तं ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमे-
 वावेत् । तस्मात्तत्सर्वमभवदित्येषोऽस्य मन्त्रस्यार्थस्तत्र ब्रह्मे-
 त्यस्यार्थः पूर्णमद इति । इदं पूर्णमिति । ब्रह्म वा इदमग्र

प्राक् कारादि यत्र साधनत्वेन विधित्वितं तत्पूर्वोक्तमैक्यज्ञानमनुवदति ।
 पूर्णमिति । अथयवार्थमुक्त्वा समुदायार्थमाह । तत्सम्पूर्णमिति ॥
 अतः पूर्णमित्यनेन लक्ष्यं तत्पदार्थं दर्शयित्वा त्वंपदार्थं दर्शयति ।
 तदपेति ॥ कथं सोपाधिकस्य पूर्णमित्याशङ्काह । स्वेनेति ॥ व्याव-
 र्त्यमाह । नोपाधीति ॥ न वयमुपहितेन विशिष्टेन रूपेण पूर्णतां
 वर्णयामः किन्तु केशलेन स्वरूपेणेत्यर्थः । लक्ष्यौ तत्त्वंपदार्थावुक्ता
 तावेष वाच्यौ कथयति । तदिदमिति ॥ कथं कार्यात्मनोद्रिच्यमाणस्य
 पूर्णत्वमित्याशङ्काह । यद्यपीति ॥ लक्ष्यपदार्थक्यज्ञानफलमुपन्यस्यति ।
 पूर्णमेति ॥ उपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यमैक्यं कृतितात्पर्यं लिङ्गं सङ्गि-
 रते । यदुक्तमिति ॥ कथं पूर्णं कण्डिकाया ब्रह्मकण्डिकया महैका-

आमोदित्वम्यार्थः । तथा च नृत्त्युत्तरम् । यदेतन् नृत्त्युत्तरम्
यदमुत्र तदनु प्रतीति ॥

अतोऽदःशब्दवाच्यं पूर्णं ब्रह्म तदेवेदं पूर्णकार्यस्य
नामरूपोपाधिसंयुक्तमविद्ययाद्विज्ञानम् । तस्मादेव परमाद्यस्य
रूपादन्यदिव प्रत्यवभासमानं तद्यदात्मानमेव परं पूर्णं ब्रह्म
विदित्वाऽहमदः पूर्णं ब्रह्मास्मीत्येवं पूर्णमादाय तिरस्कृत्या
पूर्णस्वरूपतामविद्याकृतां नामरूपोपाधिमस्य कृत्रिमतया
ब्रह्मविद्यया पूर्णमेव केवलमविशिष्यते । तथा चातम् ।
तस्मात्तत्सर्वमभवदेति ॥ यः सर्वोपनिषदर्थो ब्रह्म न
एकोऽनेन मन्त्रेणानुद्यते उत्तरमस्यन्यार्थं ब्रह्मविद्यामाभन-
त्वेन हि वक्ष्यमाणानि साधनान्याजानदमदानदया-
ख्यानि विधित्वितानि त्रिलोकप्रकरणमस्यन्यात् सर्वोपासनानां

धत्तेनेकवाक्यत्वमित्यागच्छन् नृत्त्युत्तरादर्थयति । तस्मात्तस्मात् ॥ उपनिषो-
पसंहारसिद्धौ ब्रह्मात्मैक्ये फलश्रुतिं संशययति । तथा चेति ॥

ब्रह्मात्मनोरेक्येनैकवाक्यत्वमित्यागच्छन् नृत्त्युत्तरादर्थयति । तस्मात्तस्मात् ॥ उपनिषो-
पसंहारसिद्धौ ब्रह्मात्मैक्ये फलश्रुतिं संशययति । तथा चेति ॥
ब्रह्मविद्यया फलशब्दोपक्रममनुब्रूयति । तं चोक्तमिति ।
न केवलं ब्रह्मविद्यया फलशब्दोपक्रममनुब्रूयति । तं चोक्तमिति ।
रित्याह । यः सर्वोपनिषदर्थ इति ॥ अनुवादकमाह । उत्तरेति ॥
तदेव स्फुटयति, ब्रह्मविद्यया फलशब्दोपक्रममनुब्रूयति । तं चोक्तमिति ।
तर्हि सर्वोपासनधत्तेन विधित्वितत्त्वगोकारादोपासनात्तत्त्वगोकारादोपासनात्तत्त्वगोकारादोपासनात्
अद्वितीयं ब्रह्मोत्पत्त्युत्तरं प्रकृतं प्रत्ययास्यनृत्त्युत्तरं

भृतानि च । अत्रैके वर्णयन्ति । पूर्णाकारणात्पूर्णं कार्य-
 नुद्विच्यते । उद्विक्तं कार्यं वर्त्तमानकालेऽपि पूर्णमेव पर-
 मार्यवस्तुभूतं द्वैतरूपेण पुनः प्रलवकाले पूर्णस्य कार्यस्य
 पूर्णतामादायात्मनिधित्वात्पूर्णमेवावशिष्यते कारणरूपम् ।
 एवमुत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु त्रिष्वपि कालेषु कार्यकारणयोः
 पूर्णतैव । सा चैकैव पूर्णता कार्यकारणयोर्भेदेनैव व्यपदि-
 श्यते । एवञ्च तथा द्वैताद्वैतात्मकमेकं ब्रह्म । यथा किल
 समुद्रो जलतरङ्गफेनबुद्बुदाद्यात्मक एक एव । यथा जलं
 सत्यं तदुद्भवाश्च तरङ्गफेनबुद्बुदादयः समुद्रात्मभूता
 एवाविर्भावतिरोभाजधर्म्माणः परमार्थसत्याः । एवं सर्व-
 मिदं द्वैतं परमार्थसत्यमेव जलतरङ्गादिस्थानीयं समुद्र-
 जलस्थानीयं तु परं ब्रह्म । एवञ्च किल द्वैतस्य सत्यत्वे कर्म
 काण्डस्य प्रामाण्यं यदा पुनर्द्वैतं द्वैतमिवाविद्याकृतं मृग-

दृष्टिशास्त्रन्तु विगोपं प्रवृत्तं तस्यापवादः । ततो द्वैता-
 द्वैतद्वेषं ब्रह्म सर्वोपरिपदर्थं ॥ तदेव ब्रह्मानेन मन्त्रेण सङ्क्षिप्यत
 इति भर्तृप्रपञ्चपञ्चस्त्यापयति । अत्रेत्यादिना ॥ कार्यकारणयोरु-
 पत्तिकाले पूर्णत्वसत्ता स्थितिकालेऽपि तदाह । उद्विक्तमिति ॥ प्रल-
 यकालेऽपि तयोः पूर्णत्वं दर्शयति । पुनरिति ॥ कालभेदेन कार्य-
 कारणयोरुक्ता पूर्णतां निगमयति । एवमिति ॥ कार्यकारणत्वे
 पूर्णं चेत्तर्हि कथंमद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्याह । सा चेति ॥ कथं तर्हि
 तदोक्तं पूर्णत्वं तदाह । कार्यकारणयोरिति ॥ एका पूर्णता
 व्यपदिश्यते न द्वयोरिति स्थिते लक्ष्मर्थमाह । एवञ्चेति ॥ एकं ज्ञाने-
 कात्मकमिति विप्रतिषेधमाशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे । यथा किलेति ॥
 एवमेकं ब्रह्मानेकात्मकमिति शेषः । ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वेऽपि
 सत्यमद्वैतमनन्तरित्वाशङ्क्याह । यथा चेत्यादिना ॥ द्वैतस्य परमा-

तद्विषयाभावादप्रमाणं भवति ॥

तथा च विरोध एव स्यादेकदेशभूतोपनिषत्प्रमाणं परमार्थतोऽद्वैतवस्तुप्रतिपादकत्वात् । अप्रमाणं कर्मकाण्ड-
मसद्वैतविषयत्वात् । तद्विरोधपरिजिहीर्षया श्रुत्यैतदुक्तं
कार्यकारणयोः सत्यत्वं समुद्रवत् पूर्णमद इत्यादिनेति ।
तदसत् । विशिष्टविषयापवादविकल्पयोरसम्भवात् । न हीयं
सुविवक्षिता कल्पना । कस्माद्यथा क्रियाविषये उत्सर्गप्राप्त-
स्यैकदेशोऽपवादः क्रियते । यथा अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र
तीर्थेभ्य इति हिंसा सर्वभूतविषयोत्सर्गेण निवारिता । तीर्थे
विशिष्टविषये ज्योतिष्टोमादावनुज्ञायते । न च तथा वस्तु-

र्थसत्यत्वे कर्मकाण्डश्रुतिमनुकूलयति । एवञ्चेति ॥ विषये टोषसाह ।
यदा पुनरिति ॥

अत्र कर्मकाण्डप्रामाण्यं नेत्याह । तथाचेति । विरोधोऽध्य-
यनभिधेरिति शेषः । तमेव विरोधं साधयति । वेदेति । 'कथं तद्वि-
रोधसमाधिस्तत्वाह । तद्विरोधेति ॥ प्राप्तं भर्तृप्रपञ्चं प्रस्थानं
प्रत्याचष्टे । तदसदिति ॥ विशिष्टमद्वितीयं ब्रह्म तद्विषयोत्सर्गापवाद-
योर्विकल्पसमुच्चययोश्चासम्भयं यत्तु प्रविज्ञाभागं विभजते । न हीति ॥
तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुं विवृणोति । कस्मादित्यादिना ॥ 'यथेत्यादिप्रत्यक्ष
न च तथेत्यादिना सम्बन्धः । क्रियायासुत्सर्गापवादसम्भावनामुदाहरति ।
यथेत्यादिना ॥ तथाऽन्यत्वापि क्रियायासुत्सर्गापवादौ द्रष्टव्यमिति शेषः ।
वैधर्म्यद्वयान्तस्य दार्शनिकमाह । न चेति ॥ विषयभेदे सत्त्वसुखसर्गाप-
वादौ दृष्टो न तावद्वितीये ब्रह्मणि सम्भवतः । न हि ब्रह्मादयमेव
जायते नोयते चेति सम्भावनास्यदमिति भावः । उत्सर्गापवादोपप-
त्तिवदुब्रह्मणि विकल्पानुपपत्तेश्च तदेकरसम्प्लितव्यमित्याह । तथेति ॥

विषय इहाद्वैतं ब्रह्मोत्सर्गेण प्रतिपाद्यं पुनस्तदेकदेशोऽपव-
दितुं शक्यते । ब्रह्मणोऽद्वैतत्वादेवैकदेशत्वा अनुपपत्तेस्तथा
विकल्पानुपपत्तेश्च । यथातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति
नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति ग्रहणाग्रहणयोः पुरुषा-
धीनत्वादिकल्पो भवति । न त्विह तथा वस्तुविषये द्वैतं वा
स्याद्वैतं वेति विकल्पः संभवत्यपुरुषतन्त्रत्वादात्मवस्तुनो
विरोधाच्च द्वैताद्वैतत्वयोरेकत्वस्य । तस्मान्न सुविवर्चितेयं
कल्पनां श्रुतिन्यायविरोधाच्च सैम्बवघनवत्पूजानैकरसघनं
निरन्तरं पूर्वापरवाह्याभ्यन्तरभेदविवर्जितं सवाह्याभ्या-
न्तरमजं नेति नैत्यस्थूलमनणुमजमजरमभयमनृतमितेव
साक्षाः श्रुतयो निश्चितार्थाः संशयविपर्ययासाशङ्कारहिताः
सर्वाः समुद्रे प्रक्षिप्ताः स्युरकिञ्चित्करत्वात् । तथा न्याय-
वितोषोऽपि सावयवस्यानेकार्त्मकस्य क्रियावतो नित्यत्वानु-
पपत्तेः । नित्यत्वज्ञात्मनः स्मृत्यादिदर्शनादनुमीयते तद्वि-

विकल्पानुपपत्तिरुपपादयति । यथेत्यादिना ॥ सम्मतिं समुच्चयासम्भव-
जभिदधाति । विरोधाच्चेति ॥ उत्सर्गमवादेविकल्पसमुच्चयानामसम्भवाच्च
शुक्ला ब्रह्मणो ज्ञानारसतत्कल्पनेति फलितमाह । तस्मादिति ॥ परकी-
यरूपनानुपपत्तौ हेतुत्वं प्रतिज्ञाय श्रुतिविरोधं प्रकटीकृत्य न्याय-
विरोधं प्रकटयति । तथेति ॥ ब्रह्मणोऽनेकरसत्वे स्यादिति शेषः ।
नित्यत्वानुपपत्तेरात्मनो नित्यत्वाङ्गीकारविरोधः स्यादित्यध्याहारः ।
अतस्तस्य नित्यत्वं नाङ्गीक्रियते मानाभावादिति प्रासङ्गिकामाशङ्कं प्र-
न्यास्य । नित्यत्वञ्चेति ॥ स्मृत्यादिदर्शनादित्यादिशब्देन स एव ल-
यस्मानुपपत्तिशब्दविधिभ्य इत्यधिकरणोक्ता हेतुर्गृह्यन्ते । अनुमीयते
कथ्यते स्वीक्रियते इति यावत् । तद्विरोधश्च स्मृत्यादिदर्शनकृता

रोधश्च प्राप्नोति । अनित्यत्वे भवत्कल्पनानर्थक्यञ्च स्फुटं ।
 एवं चास्मिन् पक्षे कर्मकाण्डानर्थक्यम् । अकृताभ्यागमकृत
 विप्रश्नाप्रसङ्गात् ॥

ननु ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वे समुद्रादिदृष्टान्ता
 विद्यन्ते कथमुच्यते भवतैकस्य द्वैताद्वैतत्वं विरुद्धमिति । न ।
 अन्य विषयत्वात् । नित्यनिरवयववस्तुविषयं हि विरुद्धत्वम-
 वोचाम द्वैताद्वैतत्वस्य न कार्यविषये सावयवे । तस्माच्छ्रुति
 स्मृतिन्यायविरोधादनुपपत्तेयं कल्पना । अस्याः कल्पना-
 या वरमुपनिषत्परित्याग एव । अध्येयत्वाच्च न शास्त्रार्थेय
 कल्पना । न हि जननमरणाद्यनर्थशतसहस्रभेदसमाकुलं

कनितप्रत्वानुमानविरोधश्चेत्तर्थाः, आत्मनोऽनितप्रत्वे दोषान्तरमाह, भवदिति ॥

कर्मकाण्डस्य सत्प्रार्थत्वं परेण कल्प्यते । तदानर्थक्यमात्म-
 नितप्रत्वे स्पष्टमेवापतेदितुं प्रकृतमेव स्फुटयति । स्फुटमेवेति ॥ ब्रह्मणो
 नानारसत्वं विरोधस्तत्तत्सहमानः स्तोक्तं स्मारयति । नन्विति ॥
 समुद्रादीनां कार्यत्वसाधयत्वाभ्यामनेकात्मकत्वमविरुद्धं ब्रह्मणस्तु नितप्र-
 त्वाच्चिरवयवत्वाच्च नानेकात्मकत्वं युक्तमिति वैषम्यमादर्शयन्नुत्तरमाह ।
 नेतृादिना ॥ ब्रह्मस्यो नानारसत्वकल्पनानुपपत्तिमुपसंस्कृति । तस्मा-
 दिति ॥ अजो नितप्रः शान्ततोऽप्यं पुराण इतप्राद्याः स्मृतयः । ननु
 प्रतप्रक्षाद्य विरोधेनोपनिषदं विषयसिद्ध्यर्थमेवा कल्पना क्रियते । तथा
 च कथं साऽनुपपत्तेतप्राशङ्गाह । अस्या इति ॥ विस्मयार्थत्वे कल्पि-
 तेऽपि तत्प्राप्ताद्यनुपपत्तेरविशेषादिति भावः । किञ्च ब्रह्मणो नाना-
 रसत्वं लौकिकं वैदिकं वा । नाद्यं । तस्यालौकिकत्वात्तन्मनारसत्वे
 लोकस्य तदस्यत्वात् न द्वितीयः । तत्र नानारसत्वस्य ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन
 वा शास्त्रेणानुपदेशादितप्राह । अध्येयत्वाच्चेति ॥ तदेव
 स्फुटयति । न हीति ॥ इतश्च नानारसं ब्रह्म न शास्त्रप्रकाश्य-
 मितप्राह । प्रज्ञानेति ॥ चकारादुपदिशतीतप्राहयते

समुद्रवनादिवत्सावयवमनेकरसं वक्ष्येयत्वेन विज्ञेयत्वेन
वा श्रुत्योपदिश्यते । प्रज्ञानघनताञ्चोपदिश्यते । एकधैवा-
नुद्द्रष्टव्यमिति चानेकधा दर्शनापवादाच्च श्रुत्योः स मृत्यु-
माप्नोति य इह नानेव पश्यतीति । यच्च श्रुत्या निन्दितं
तत्र कर्त्तव्यं । यच्च न क्रियते न स शास्त्रार्थो ब्रह्मणोऽनेक-
रसत्वमनेकधात्वच्च द्वैतरूपं निन्दितत्वाच्च द्रष्टव्यं । अतो न
शास्त्रार्थः । यत्त्वेकरसत्वं ब्रह्मणस्तद्द्रष्टव्यत्वात्प्रशस्तं । प्रशस्त-
त्वाच्च शास्त्रार्थो भवितुमर्हति । यत्तूक्तं वेदैकदेशस्या-
प्रामाण्यं कर्मविषये द्वैताभावादद्वैते च प्रामाण्यमिति
तत्र यथाप्राप्त उपदेशार्थत्वात् । न हि द्वैतमद्वैतं वा वस्तु
जातमात्रमेव पुरुषं ज्ञापयित्वा पश्चात्कर्म वा ब्रह्मविद्या-

अनेकधा दर्शनापवादाच्च नानारसं ब्रह्म शास्त्रार्थो न भवतीति शेषः ।
भेददर्शनस्य निन्दितत्वे लब्धमर्थमाह । यच्चैति ॥ अकर्त्तव्यत्वे प्राप्त-
मर्थं कथयति । यच्च नेति । सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति । ब्रह्मण
इति ॥ अस्तर्हि शास्त्रार्थज्ञताह । यत्त्विति ॥ ब्रह्मैकरसे प्रागुक्तं
दोषमनुभाषते । यत्तूक्तमिति ॥ कर्मकारणस्य कर्मविषयेन प्रामाण्यम-
सद्द्वैतविषयत्वादिब्रह्मकारणस्य त्वद्वैते प्रामाण्यं परमार्थाद्वैतवस्तु-
प्रतिपादकत्वात्तथा च विरोधोऽध्ययनविधेरित्यनुवादार्थः । कर्मका-
ण्डप्रामाण्यं प्रवृत्तये । तच्चेति ॥ प्रसिद्धं भेदमादाय तत्रैव विधि-
निषेधोपदेशस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारार्थत्वाच्च कर्मकारणानर्थक्यमित्यर्थः ।
मनु शास्त्रमेशदौ भेदं बोधयित्वा पश्चादभ्युदयतामनं कर्मोपदिशति ।
तथा च नानि भेदस्यान्यतः प्राप्तिरवग्याह । नहीति । यथा हि शास्त्रं
जातमात्रं पुरुषं प्रत्यद्वैतं वस्तु बोधयित्वा पश्चाद्ब्रह्मविद्यामुपदिशतीति
नेष्यते तथा प्रथममेव पुरुषं प्रति द्वैतं बोधयित्वा कर्म पुनर्वोधय-
तीत्यपि नाभ्युपेयं प्रथमतो भेदवेदनावस्थायां सस्य शास्त्रानधिकारित्वा-

चोपदिशति शास्त्रं न चोपदेशार्हं द्वैतं जातमात्रं प्राणि-
बुद्धिनाम्यत्वात् ॥

न च द्वैतस्यानृतत्वबुद्धिः प्रथममेव कस्यचित्स्यात् । येन
द्वैतस्य सत्यत्वमुपदिश्य पश्चादात्मनः प्रामाण्यं प्रतिपादये-
च्छास्त्रम् । नापि पापगुणभिरपि प्रस्थापिताः शास्त्रस्य
प्रामाण्यं न गृह्णीयुः । तस्माद्यथा प्राप्तमेव द्वैतमविद्याकृतं
स्वाभाविकमुपादाय स्वाभाविक्यैवाविद्यायाऽयुक्ताय राग-
द्वेषाददोषवते यथाभिमतपुरुषार्थसाधनं कर्मोपदि-

दित्यर्थः । द्वैतस्योपदेशार्हं त्वमग्नौक्तत्वात् तदेव नास्तीत्याह । न चेति ॥

ननु द्वैतस्य सत्यबुद्धिभावे श्रुतेरुक्तात्तुष्टानाय पुंसां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः
सप्रामाण्यसिद्धयर्थमेव द्वैतसत्यत्वं श्रुतिवैपरिप्यति नेत्याह । न च
द्वैतस्येति ॥ द्वैतानृतत्वशदिषु कर्मजहानां प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्न प्रथमद्वैतानृत-
त्वबुद्धिर्न च द्वैतसत्यत्वं श्रुत्यर्थसत्यपरिचयहीनानामपि द्वैतसत्त्वाभिनि-
वेशादित्यर्थः । किञ्च न द्वैतवैतथ्यं शास्त्रप्रामाण्यविधातकं यतो बौद्धादि-
भिः श्रयसे प्रस्थापिताः स्वशिष्या द्वैतशिष्यात्वात्तदगमेऽपि स्वर्गकामश्चैतत्त्वं
वन्देतेतदादिशास्त्रस्य प्रामाण्यं व्यङ्ग्यं । तथाग्नौत्वादिशास्त्रस्यापि
प्रामाण्यं भविष्यति साधनत्वशक्त्यनुपपत्त्यादित्याह, नार्थीति ॥ काव्यस्य
प्रामाण्योपपत्तिमुपसंहरति । तस्मादित्यादिना । प्रसिद्धो योऽयं क्रिया
दिरूपे द्वैते दोषः सातिशयत्वादिसिद्ध्यर्थं विवेकस्तद्वत् तस्माद्द्वैता-
द्विपरीतमौदासीन्योपलक्षितं स्वरूपं तस्मिन्नावस्थानं कैवल्यं तदर्थिने
मुमुक्षवे साधनचतुष्टयसम्पन्नायेत्यर्थः । किञ्च तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं पूर्वं वा
वा काण्डयोर्विरोधः शङ्कते । नाद्य इत्याह व्यथेति ॥ अयस्याभेदा-
देकस्मिन्नपि पुरुषे काण्डद्वयस्य प्रामाण्यमविरुद्धम् । इत्येवं स्थिते
सत्त्वप्रतिपक्षसत्त्वज्ञानौत्पत्त्यनन्तरं ज्ञानरीयकत्वेन प्राप्ते कैवल्ये पुरु-
षस्यैराकाङ्क्षं जायते नच निराकाङ्क्षं पुरुषं प्रति शास्त्रस्य शास्त्रत्व-

शत्यने पश्चात्प्रसिद्धक्रियाकारकफलस्वरूपदोषदर्शनवर्ते
तद्विपरीतोदासीन्यस्वरूपावस्थाप्रार्थिने तदुपायभूतमा-
त्मैकत्वदर्शनात्मिकां ब्रह्मविद्यामुपदिशति । अथैवं सति
तदौदासीन्यस्वरूपावस्थाने फले प्राप्ते शास्त्रस्य प्रामाण्यं
प्रत्यर्थित्वं निवर्त्तते । तदभावाच्छास्त्रस्यापि शास्त्रत्वं तं प्रति
निवर्त्तत एव । तथा प्रतिपुरुषं परिसमाप्तं शास्त्रमिति
न शास्त्रविरोधगन्धोऽप्यस्ति । अद्वैतज्ञानावसानत्वाच्छा-
स्त्रशिष्यशासनादिद्वैतभेदस्य । अन्यतमावस्थाने हि विरो-
धः स्यात् । अवस्थितस्येतरतरापेक्षत्वान्तु शास्त्रशिष्यशास-
नानां नान्यतमो व्यवतिष्ठते । सर्वसमाप्तौ तु कस्य
विरोध आशङ्क्यताद्वैते केवले शिवे सिद्धे नाप्यविरोधता
ऽतएव ॥

मस्ति । प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकैर्न वा । पुंसां येनोपदिश्येत
तच्छास्त्रमभिधीयत इति न्यायात्कृतकतत्त्वं प्रति प्रवर्त्तकादिभिरङ्घ्रि-
शास्त्रत्वयोगादतो ज्ञानादूर्ध्वं धर्माभावाद्बिरोधासिद्धिरित्यर्थः ॥ एक-
किन्तु रूपे दर्शितन्यायं सर्व्वत्वातिदिशति । तथेति ॥ ज्ञानादूर्ध्वं विरो-
धाभावमुपसंहरति । इति नेति ॥ कल्पान्तरं मतग्राह । अद्वैतेति ॥
तत्त्वज्ञानात्पूर्व्वं भेदस्यावस्थितत्वात्तन्मविद्यमादायाधिकारिभेदादवस्था-
भेदाद्वा कारणद्वयोरविरोधविद्विरित्यर्थः ॥ भेदमेवोपपादयति । अन्य-
तमेति ॥ शिष्यादीनामन्यतमस्यैवावस्थानं चेदवस्थितस्येतरस्मिन् सापेक्षत्वाच्च
सोऽप्यवतिष्ठेत । न च ज्ञानात्प्रागन्यतमस्यैवावस्थानं सर्व्वेषामेव तेषां
यथा प्रतिभावनस्यानादतो न पूर्व्वं विरोधशङ्केत्यर्थः । ऊर्ध्वं विरोध-
रहतामभिधुविद्विद्याऽनुवदति । सर्व्वेति ॥

अथाप्यभ्युपगम्य नूनमः । द्वैताद्वैतात्मकत्वेऽपि शास्त्रवि-
 रोधस्य तुल्यत्वात् । यदापि समुद्रादिवत् द्वैताद्वैतात्मकमेक-
 व्रक्षाभ्युपगच्छामो नान्यदस्त्वन्तरं तदापि भवदुक्ताच्छास्त्र-
 विरोधान्न मुच्यामहे । कथं । एकं हि परं ब्रह्म द्वैताद्वैता-
 त्मकं तच्छोकमोहाद्यतीतत्वाद् उपदेशं न काङ्क्षति । न
 चोपदेशान्यो ब्रह्मणो द्वैताद्वैतरूपस्य । ब्रह्मण एकस्यैवाभ्युप-
 गमात् । अथ द्वैतविषयस्यानेकत्वादन्योऽन्य उपदेशो न
 ब्रह्मविषय उपदेश इति चेत्तदा द्वैतात्मकमेव ब्रह्म नान्यद-
 स्तीति विरुद्धमिति । यस्मिन्द्वैतविषयेऽन्योन्य उपदेशः सोऽन्यो
 द्वैतज्ञान्यदेवेति समुद्रदृष्टान्तो विरुद्धः । न च समुद्रो-
 दकौकत्ववद्विज्ञानैकत्वे ब्रह्मणोऽन्योपदेशग्रहणादिकल्पना
 सम्भवति । न हि हस्तादिद्वैताद्वैतात्मके देवदत्ते वाक्कर्त्त-

कथं कौबल्य विरोधाभावस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह । नापीति ॥ अद्वै-
 तत्वादेवाभावस्यापि तत्त्वनिमज्जनादित्याह । अतएवेति ॥ अद्वितीयमेव
 ब्रह्म न द्वैतात्मकमित्युपपादितमिदानीं ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वाभ्युप-
 गमेऽपि विरोधो न शङ्क्यते परिहर्तुमित्याह । अथापीति ॥ तुल्यत्वा-
 न्नदभ्युपगमो वृथेति शेषः । उक्तमोपदिशति । यदापीति ॥ द्वैता-
 द्वैतात्मकमेकं ब्रह्मेति पक्षे कथं विरोधो न समाधीयते । द्वैतमद्वैतज्ञा-
 धिष्ठित्य कारणद्वयप्रामाण्यगन्धमादित्यादिपति । कथमिति ॥ ब्रह्मवि-
 षयः शास्त्रोपदेशः किन्वाऽब्रह्मविषयः । प्रथमे द्वैताद्वैतरूपस्यैव ब्रह्म-
 णोऽभ्युपगमात्तस्य च नित्यरक्तत्वाच्चोपदेशः सम्भवतीत्याह । एकं हीति ।
 तस्योपदेशाभावे हेत्वन्तरसाह । न चेति ॥ उपदेशो हि ब्रह्मणोऽन्यो-
 ऽन्यत्वा वा ॥ नाद्योऽभ्युपगमविरोधात् । न द्वितीयो भेदमन्तरेणोपदेश्यो
 पदेशकाभावासम्भवादिति भावः । कल्पान्तरसत्यापयति । अथेति । प्र-
 तिज्ञाविरोधेन निराकरोति । तदेति ॥ किञ्च सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे यः

यो देवदत्तैकदेशभूतयोर्वागुपदेष्टुं कर्षः केवल उपदे-
शस्य ग्रहीता । देवदत्तस्य नोपदेष्टा नाप्युपदेशस्य ग्रहीतेति
कल्पयितुं शक्यते । समुद्रैकोदकात्मत्ववदेकत्वविज्ञानवत्त्वा
देवदत्तस्य । तस्माच्छ्रुतिन्यायविरोधस्याभिप्रेतार्थासिद्धिश्चैव
कल्पनायां स्यात् । तस्माद्यथा व्याख्यात एवास्माभिः
पूर्वमद इत्यस्य मन्त्रस्यार्थः ।

समुद्रदृष्टान्तः सन् स्यात्परस्पररोपदेशस्याब्रह्मविषयत्वादित्याह । यस्मि-
न्निति ॥ अथ यथा फेनादिविकाराणां भिन्नत्वेऽपि समुद्रोदकात्मकत्वं
तथा जीवादीनां भिन्नत्वेऽपि ब्रह्मस्वभावविज्ञानैक्याद्ब्रह्म सर्वमिति
न विरुध्यते तत्राह । न चेति । सर्वस्य ब्रह्मत्वमङ्गीकृतं चेद्ब्रह्मविषय
एवोपदेशः स्याद्धेदस्याधिचारितरमणीयत्वादित्यर्थः । ननु नानारूपवस्तुं
समुदायो ब्रह्म तत्रोपदेशमेदादुपदेशोपदेशभावो ब्रह्म तु नोपदेश्यं
उपदेशकश्चेति तत्राह । न हीति ॥ तत्र हेतुमाह । समुद्रेति ॥ यथा
समुद्रस्योदकात्मना फेनादिष्वेकत्वं तथा देवदत्तज्ञेत्वत्तस्य वागादौ गव्ये-
ष्वेकत्वेन विज्ञानवत्त्वाच्च व्यवस्थामुपपन्नया ब्रह्मण्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः ।
भूतान्तरनिराकरणमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ आत्मैकरसस्य प्रतिपादिका
श्रुतिन्यायश्च सूत्रयस्य नैकात्मकस्येत्यादावुक्तः । अभिप्रेतार्थासिद्धिर्भवत्क-
ल्पनार्थक्यञ्चेत्यादिना दर्शिता । एवं कल्पनायामेकानेकात्मकं ब्रह्मे-
त्यभ्युपगतेऽपीत्यर्थः । परकीयव्याख्यानसम्भवफलितमाह । तस्मादिति ।

गीपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन यद्येदि-
तव्यम् ॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

लोके महीयत इति श्रुतेः । तत्र खमिति भौतिके प्रतीति
र्भाभूदित्याह । खं पुराणं चिरन्तनं खं परमात्माकाशमि-
त्यर्थः । यत्तत्परमात्माकाशं पुराणं खं तच्चतुर्गद्यवि-
षयत्वान्निरालम्बनमशक्यं ग्रहीतुमिति । अज्ञाभक्तिभ्यां
भावविशेषेण चोद्धार आवेशयति विष्णुज्ञाप्तितायां
शैलादिप्रतिमायां विष्णुं यथा लोकः । एवं वायुरं खं वायु-
रस्मिन्विद्यत इति वायुरं खं मन्त्रे खमितुप्रच्यते । न पुराणं
खमित्येवमाह च्छ । कोऽस्ती कौरव्यायणोपुत्रः । वायुरे हि
खे मुख्यः खण्डव्यवहारस्तस्मान्मुख्ये सम्प्रत्ययो युक्त इति
मन्वते । तत्र यदि पुराणं ब्रह्म निरुपाधिस्वरूपं यदि वा
वायुरं खं सीमाधिक ब्रह्म सर्वथाऽप्योद्धारः प्रतीकत्वेनैव
प्रतिमावत्साधनत्वं प्रतिपद्यते । एतच्चै सत्यकाम परब्रह्म-

हीति । मन्त्रमेवं व्याख्याय ब्राह्मणमथार्थं व्याचष्टे । तत्रोत्पादिना ।
मन्त्र. सप्रत्यर्थः ॥ ननु यथोक्तं तत्त्वं खेनैव रूपेण प्रतिपत्तुं शक्यते
किं प्रतीकोपदेशेनेत्याशङ्काह । यत्तदिति ॥ भावविशेषो बुद्धेर्बिम्बपा-
रमर्थं परिहृत्य प्रत्यग्ब्रह्मज्ञानाभिमुख्यमोकारे ब्रह्मावेशनमुदाहरणेन
दृढयति । यद्येति । कल्पान्तरमाह । वायुरमित्यादिना ॥ किमिति
स्वत्वाधिकरणमव्याकृतमाकाशमत्र गृह्यते तत्राह । वायुरे होत ॥
तदेव भूताकाशात्मना विपरिणतमिति भावः । तर्हि पञ्चतये सम्प्रवमाने
कं सिद्धान्तः स्यादित्याशङ्काधिकारिभेदमाश्रित्याह । तत्रेति ॥
श्रुत्यन्तरस्यान्यथाविशिष्यम्भवादोद्धारस्य प्रतीकत्वेऽपि जिप्र-

परञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इति श्रुत्यन्तरात्केवलखण्डार्थे विप्र-
 त्तिपत्तिर्वेदोऽयमोङ्कारो वेद विजानात्यनेन यद्वेदितव्यम् ।
 तस्माद्वेदं ओङ्कारो वाचकोऽभिधानम् । तेनाभिधानेन
 यद्वेदितव्यं ब्रह्म प्रकाशमानमभिधीयमानं वेद साधको
 विजानात्युपलभेत । तस्माद्वेदोऽयमिति ब्राह्मणा विदुः ।
 तस्माद्ब्राह्मणानामभिधानत्वेन साधनत्वमभिप्रेतमोङ्कार-
 स्थायवा वेदोऽयमित्याद्यथैवादः कथमोङ्कारो ब्रह्मणः
 प्रतीकत्वेन विहितः ।

ओं खं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यात्तस्य स्मृतिरदानीं
 वेदत्वेन सर्व्वं ह्ययं वेद ओङ्कार एव । एतत्प्रभव एतदा-
 त्मकः सर्व्वं ऋग्यजुसामादिभेदभिन्न एष ओङ्कारः । तद्यथा
 शङ्कना सर्वाणि पर्णानीत्यादिश्रुत्यन्तरादेतश्चायं वेद
 ओङ्कारो यद्वेदितव्यं यत्तत्सर्व्वं वेदितव्यमोङ्कारेणैव वेदै-

तिपत्तिमाशङ्काह । केऽकमिति ॥ इतरत्वं विप्रतिपत्तिद्योतकामावादिति
 भावः । प्रतीकपक्षमुपपाद्याभिधानपक्षमुपपादयति । वेदोऽयमिति ॥
 तदेव प्राञ्जयति । तेनेति ॥ वेदेत्यत्वादौ तच्छब्दो द्रष्टव्यः ॥ ब्राह्मणा
 विदुरिति, विशेषनिर्देशस्य तात्पर्य्यमाह । तस्मादिति ॥ प्रतीकपक्षेऽपि
 वेदोऽयमित्यादिग्रन्थो निर्व्वहतीत्याह । अथवेति ॥ विध्यभावे कथमर्थ-
 वादः सम्भवतीत्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना ॥

वेदत्वेन स्मृतिरोङ्कारस्य सङ्ग्रहविवरणाभ्यां दर्शयति । सर्व्वे
 हीति ॥ ओङ्कारे सर्व्वस्य नामजातस्यान्तर्भावे प्रमाणमाह । तद्यथेति ॥
 तत्तैव हेतुनरमवतार्य्य व्याकरोति । इत्यर्थेति ॥ वेदितव्यं परमपरं
 वा ब्रह्म । द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इति श्रुत्यन्तरात् ॥ तद्वेदेन साधन-
 स्येऽपि कथमोङ्कारस्य वेदत्वमित्याशङ्काह । इतरस्यापीति ॥ अतएव

त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यं
मषुर्देवा मनुष्या असुरा उपित्वा ब्रह्मचर्यं

नेनातोऽयमोकारो वेदः । इतरथापि वेदस्य वेदत्वमत
एव तस्माद्विशिष्टोऽयमोकारः साधनत्वेन प्रतिपद्यते इति ।
अथवा वेदः सः । कोऽसोऽयम् । ब्राह्मणा विदुरोकारम् ।
ब्राह्मणानां च्यसौ प्रणवोद्गीयादिवैकन्यैर्विज्ञेयस्तस्मिन्
प्रयुज्यमाने साधनत्वेन सर्वो वेदः प्रयुक्तो भवतीति ॥ १ ॥
सप्तमस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अधुना द्वादसाधनत्रयविधानार्थोऽयमारम्भः । त्रय-
स्त्रिसंख्याकाः प्राजापत्याः प्रजापतेरपत्यानि प्राजापत्याः ।
ते किम् । प्रजापतौ पितरौ ब्रह्मचर्यं शिष्यदत्तेर्ब्रह्मचर्यस्य
प्राधान्याच्छिष्याः सन्तो ब्रह्मचर्यमूपरूपितवन्त इत्यर्थः ।
के ते । विशेषतो देवा मनुष्या असुराश्च । ते चोपित्वा

वेदितव्यं वेदनेहेतुत्वादेवेत्यर्थः ॥ प्रतीकपक्षे याज्ञयोजना नगमयति ।
तथादिति ॥ अभिधानपक्षे प्रतीकपक्षेऽपि याज्ञमैकैव योजयित्वा
पक्षद्वयेऽपि साधारण्येन योजयति । अथवेति ॥ तस्य पूर्वे कृत्वा
वेदत्वे लाभं दर्शयति । तस्मिन्निति ॥ ओकारस्य ब्रह्मण उपानि-
साधनत्वमित्यं निश्चित्वापठहर्तुमिति शङ्कः ॥ १ ॥ सप्तमस्य प्रथमं
ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह । अधुनेति ॥ तद्विधानं सर्वे
पान्तिशेषत्वेनेति दृष्टव्यम् । आख्यायिकाप्रवृत्तिरारम्भः । पितरि
ब्रह्मचर्यमूपरिति सम्बन्धः । प्रजापतिस्मिन्ने ब्रह्मचर्यवासमात्रेण
किमित्यतो देवादिभ्यो हितं ब्रूयादित्याशङ्गाह । शिष्येति ॥ शिष्य-

देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षर-
मुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा इति व्यज्ञासिष्मेति
होचुर्दाम्यतेति न आत्येत्यामिति होवाच व्यज्ञा-
सिष्टेति ॥ १ ॥ अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो
भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञा-
सिष्टा इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति न आ-
त्येत्यामिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥ अथ हैन-

ब्रह्मचर्यं किमकुर्वन्नित्युच्यते । तेषां देवा ऊचुः पितरं
प्रजापतिं प्रति । किमिति । ब्रवीतु कथयतु नोऽस्मभ्यं
यदंशासनं भवानिति । तेभ्य एवमर्थिभ्यो ह एतदक्षरं
वर्णमात्रमुवाच द इति । उक्ता च तान् प्रपच्छ पिता किं
व्यज्ञासिष्ट इति मयोपदेशार्थमभिहितस्याक्षरस्यार्थं
विज्ञातवन्त आहोस्विन्नेति । देवा ऊचुः । विज्ञासिष्मेति
विज्ञातवन्तो वयम् । यद्येवमुच्यतां किं मयोक्तामिति । देवा
ऊचुर्दाम्यतः दान्ता यूयं स्वभावतः अतो दान्ता
भवतेति नोऽस्मानात्य कथयसि । इतर आहोमिति

भावेन वृत्तेः स्वस्मिन्नो ये धर्मास्तेषां मध्ये ब्रह्मचर्यस्येत्यादि यो-
ज्यम् । तेषामिति निर्धारणे पठो । ऊहापोहशक्तानामेव शिष्यत्व-
मिति व्यतनाधो ह्यब्दः । विचारार्थापहतिरित्यङ्गीकृत्य प्रश्नमेव
व्याचष्टे । मरेति । योमित्यनुज्ञामेव विभजते । सत्यमिति ॥ सना-
तत्वेनोत्तरस्य सर्वस्यैवार्थादस्याव्याख्येयत्वे प्राप्ते दत्तेत्यत्र तात्पर्य-
मात्रं ॥ स्वभावत इति ॥ दानमेव लोभत्यागरूपमुपदिष्टमिति कुतो
निर्दिष्टं किमन्यदेव हितं किञ्चिदादिष्टं किं न स्यादित्याशङ्काह ।

मसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदे-
वाक्षरमुवाच द इति व्यञ्जासिष्टा इति व्यञ्जासि-
धेति होचुर्दयध्वमिति न आत्येत्योमिति हो-
वाच व्यञ्जासिष्टेति तदेतदेवैषा देवी वागनुवदति
स्तनयितुर्द्दह इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति
तदेतत्तृयं शिच्छेद्दमन्दानं दयामिति ॥
द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

सम्यग्व्यञ्जासिष्टेति । सामान्यमन्यत् । स्वभावतो लुब्धा यूय-
मतो यथा शक्त्या संविभजत दत्तेति नोऽस्मान्नात्य किमन्य-
ङ्गूयाम्नो हितमिति मनुष्याः । १. २ ॥ तथाऽसुरादयध्वमिति
क्रूरा यूयं हिंसापरा अतो दयध्वं प्राणिषु दयां कुरुतेति
निवदेत्प्रजापतेरनुशासनमद्याप्यनुवर्त्तत एव । यः पूर्व-
प्रजापतिर्देवादीननुशशास सोऽप्यद्याप्यनुशास्तेव दैव्या स्तन-
यितुलक्षणाया वाचा । कथमेषा श्रूयते देवी वाक् । क्वासी
स्तनयितुर्द्दह इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति । एषां वा-
क्यानामुपलक्षणाय चिर्देकार उच्चार्यतेऽनुकृतिर्न तु स्तन

किमन्यदिति ॥ यथा देवा मनुष्याश्च स्वाभिप्रायानुसारेण दकारत्रय-
श्रवणे सत्यर्थं जगृहस्तथेति यावत् ॥ दयध्वमित्यत्र तात्पर्यमीरयति ।
क्रूरा इति ॥ हिंसादीनप्रादिशब्देन परस्वापहारादि गृह्यते ॥ प्रजा-
पतेरनुशासनं प्रागाधीदित्यत्र लिङ्गमाह । तदेतदिति ॥ अनुशासन-
स्यानुवृत्तिमेव व्याकरोति । यः पूर्वमिति ॥ द इति विसन्धिकरण-
सर्वत्र वर्णान्तर प्रमाणोद्धार्य । यथा दकारत्रयमत्र विपक्षित तथा

यत्तुः शब्दः । त्रिवेव सङ्ख्यानियमस्य लोकेऽप्रसिद्धत्वाद्ये-
स्मादद्यापि प्रजापतेर्दाम्यत दत्त दयध्वमित्यनुशास्येव
तस्मात्कारणादेतत्रयम् ॥ ३ ॥

किं तत्रयमित्युच्यते दमं दानं दयामिति शिञ्जेदुपाद-
द्यात्प्रजापतेरनुशासनमस्माभिः कर्तव्यमित्येवंमतिं कुर्यात् ।
तथा च स्मृतिः । त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्रयं त्यजेदित्यस्य हि विधेः
शेषः पूर्वस्तथा पे देवादीनुपदिश्य किमर्थं दकारत्रयमुच्चा-
रितवान् प्रजापतिः पृथगनुशासनार्थिभ्यः । ते वा कथं विवे-
केन प्रतिपन्नाः प्रजापतेर्मनोगतं समानेनैव दकारमा-
चरेयते पराभिंप्रायज्ञा विकल्पयन्ति । अत्रैक आङ्गिरान्त-
त्वादावृत्वाद्यालुत्वैरपराधितमात्मनो मन्यमानाः शङ्किता
एव प्रजापतावूषुः किं नो वक्ष्यतीति । तेषाञ्च दकार-
अवर्णमात्रादेवाकाशङ्कावशेन तदर्थं प्रतिपत्तिरभूत् ।

स्मृतमित्युक्त्येऽपि त्रित्वं विवक्षितं चेत्प्रसिद्धिविरोधः स्यादित्येव-
ञ्चाह । अत्रुक्तिरिति ॥ दशब्दानुकारमात्मनस्तु विवक्षितं न तु स्मृ-
तित्वमुक्त्येऽपि त्रित्वं प्रमाणाभावादिवर्णः ॥ प्रकृतस्यार्थवादेस्य विधिपर्य-
वसायित्वं फलितमाह यस्मादिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

उपासनप्रकारमेवाभिनयति । प्रजापतेरिति ॥ श्रुतिमिद्विधिभ्यस्तु-
कारेण भगवद्वाक्य प्रवृत्तिं दर्शयति । तथा चेति ॥ तदेतत्तत्रयं शिञ्जे-
दितेऽपि विधिष्वेत्कृतं त्वयोः प्रजापतेरा इतः प्रादिना अन्येनेतप्राशङ्ग्य-
दस्मादितप्रादिना सूचितमाह । अस्मेति ॥ सर्वैरेव त्वयसेनुषेये चेत्तर्हि
देवादीनुपदिश्य दकारत्वयोच्चारण मनुपपन्नमिति शङ्कते । तच्चेति ।
दस्मादितत्रयस्य सर्वैरनुषेयस्ये स्तीति यावत् ॥ किञ्च पृथक् पृथगनुशास-
नार्पिनो देवादयस्तैभ्यो दकारमात्रोच्चारणेनापेक्षितमनुशासनं सिद्धती-

लोकेऽपि हि प्रसिद्धं पुत्राः शिष्याश्चानुशास्या सन्तीः दोषा-
न्निवर्त्तयितव्या इति । अतो युक्तं प्रजापतेर्दकारमात्रोच्चा-
रणम् । दमादित्रये च दकारान्वयात् । आ मनो दोषानुसू-
च्येण देवादीनां विवेकेन प्रतिपत्तुञ्चेति ॥ फलन्त्विति दाम-
दोषज्ञाने सति दोषा निवर्त्तयितुं शक्यन्तेऽस्येनाप्युप-
देशेन । यथा देवादयो दकारमात्रेणेति ॥

तत्राह । पृथगिति ॥ किमर्थमिदानीं पूर्वेषु सम्बन्धः । दकारमात्र-
मुच्चारयतोऽपि प्रजापतेर्दिभागेनानुशासनमभिर्साहितमितप्राशङ्ग्याह ।
ते वेति ॥ त्वयं सर्वैरनुष्ठेयमिति परस्य सिद्धान्तिनोऽभिप्रायस्तदभिज्ञा-
सन्तो यथोक्तमीतया विकल्पयन्तीति योजना । पराभिप्रायज्ञा इत्युप-
हासो वा । परस्य प्रजापतेर्मनुष्यादीनाञ्चाभिप्रायज्ञा इति नञ् उल्लेखो
वा प्राठः । एकीय परिहारमुत्पापयति । अत्रेति ॥ अस्तु तेषामेव
शङ्का तथापि दकारमात्रात्कीदृशी प्रतिपत्तिरितप्राशङ्ग्याह । तेषाञ्चेति ॥
तदर्थो दकारार्थो दमादिस्तस्य प्रतिपत्तिस्तदुद्दारेणादान्तत्वादिनिवृत्तिः
रासीदित्यर्थः । किमिति प्रजापतिर्दोषज्ञापनद्वारेण ततो देवादीननु-
शास्यन् दोषान्निवर्त्तयिष्यति तत्राह । लोकेऽपीति ॥ दकारोच्चारणस्य
प्रयोजने विद्धे फलितमाह । अत इति ॥ यत्तूक्तं तेषां कथमित्यादि
तत्राह । दमादीति ॥ प्रतिपत्तुञ्च युक्त दमादीति शेषः । इति शब्द-
स्वयूच्यमतममाप्रार्थः ॥ परोक्तं परिहारमङ्गीकृतप्राख्यायिकातात्पर्यं
सिद्धान्ती ब्रूते । फलन्त्विति ॥ निज्ञातदोषा देवादयो यथा दकार-
मात्रेण ततो निवर्त्तन्त इति शेषः । इतिशब्दो दार्ष्टान्तिक प्रदर्शनार्थः ।
विशिष्टान् प्रतनुशासनस्य प्रवृत्तत्वादस्माकं तदभावादनुपादेयं दमादीति
शङ्कते । नन्विति ॥

नन्वेतन्मयाणां देवादीनामनुशासनं देवादिभिरप्येकैक
मेवोपादेशमद्यत्वेऽपि न तु त्रयं मनुष्यैः शिञ्चितव्यमित्यत्रो
च्यते । पूर्वदेवादिभिर्बिशिष्टैरनुष्ठितमेतत्प्रयं तस्मान्मनुष्यैरेव
शिञ्चितव्यमिति । तत्र दयानुत्पत्त्यानुष्ठेयत्वं स्यात्कथमसु
रैरप्रशस्तैरनुष्ठितत्वादिति चेत् । न । तुल्यत्वाप्रयाणाम् ।
अतोऽन्योऽभिप्रायः । प्रजापतेः पुत्रा देवादयस्त्रयः । पुत्रे-
भ्यश्च हितमेव पित्रोपद्रव्यम् । प्रजाप तश्च हितज्ञो नान्य-
योपदिशति । तस्मात्पुत्रानुशासनं प्रजापतेः परममेतद्विदुः ।
अतो मनुष्यैरेवैतत्प्रयं शिञ्चितव्यमिति । अथ न देवा असुरा
वाऽन्ये केचन विद्यन्ते । मनुष्येभ्यो मनुष्याणामेवादान्ता
योऽन्यैरुक्तमैर्गुणैः सम्पन्नास्ते देवा लोभध्वाना मनुष्यास्तथा

किञ्च देवादिभिरपि प्रातिस्निकानुगामनग्रादेकैकमेव दमाद्यनु-
ष्ठेयं न तत्रयमित्याह । देवादिभिरिति ॥ यथा प्रशस्तानुकाशे देवा-
दिभिरेकैकमेवोपादेशमित्युक्तं तथा वर्त्तमानेऽपि काष्ठे मनुष्यैरेकैकमेव
कर्त्तव्यं पर्वोपारानुगारात् तत्र त्रयं शिञ्चितव्यं तथा च कस्यापि विधि-
रित्याह । अत्राप्येवमिति ॥ आचारप्रामाण्यमाश्रित्य परिहरति ।
एतदेति ॥ इतिप्रसङ्गमेव नोपादेयमिति शेषः । दयानुत्पत्त्यानुष्ठेयत्वं
माश्रियति । तत्रेति ॥ मध्ये दमादीनामिति यावत् ॥ अतरेरनुष्ठे-
यत्वेऽपि दयानुत्पत्त्यनुष्ठेयं हितसाधनत्वाद्दानादिवर्जितं परिहरति ।
नेतृणादिना ॥ देवादिषु प्रजापतेरपि शेषात्तेभ्यस्तदुपदिष्टमन्यत्वेऽपि
मनुष्येभ्यमित्यर्थः ॥ हितस्यैतेषुपदेष्टव्यत्वेऽपि तदनुगतात्मजापरिहरण-
योपदिष्टमेतन्नाशङ्क्यम् । प्रजापतिरेति ॥ हितदणं पितुरपि तेषुपदे-
ष्टव्यत्वात्तदनुगतादिदण्डः । विधिर्ननुष्ठितस्याङ्गशब्दादिभिरनुष्ठेयत्वे परि-
हरणम् । अत इति । प्रजापतया देवाद्यो विपक्षस्तं प्रजापतयोरनु-
ष्ठेयं दयानुत्पत्त्येव प्रामाण्यमभ्युपगम्य दण्डाददण्डं तत्पदे निवृत्तिरिति

एष प्रजापतिर्यद्वदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत्त्वय-

हिंसापराः क्रूराश्चमुरास्त एव मनुष्या अदान्तात्यादिदोष-
चयमपेक्ष्य देवादिशब्दभाजो भवन्ति । इतरांश्च गुणान्
सत्त्वरजस्तमां पेक्ष्यातो मनुष्येरेव हि शिञ्चितव्यमित्यय-
मिति तदपेक्षयेव प्रजापतिनोपदिष्टत्वात् । तथा हि मनुष्या
अदान्ता लुब्धाः क्रूराश्च दृश्यन्ते । तथा च मृत्तिः । कामः
क्रोधस्तया लोभस्तस्मादेतत्प्रथं त्यजेदिति ॥ सप्तमस्य द्वि-
तीयं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

दमादिमाधनत्रयं सर्वोपासनशेषं विद्महेनम । दान्तोऽ-
लुब्धो दयालुः सन्सर्वोपासनेष्वधि क्रियते । तत्र निरुपा-
धिकस्य ब्रह्मणो दशनमतिक्रान्तमधुना सोपाधिकस्य तस्यै-
वाभ्युदयफलानि वक्तव्यानीत्येवमर्थोऽयमारम्भः । एष प्रजा . .

वक्तुमिति शब्दः ॥ सम्प्रति कर्मासीमाश्रयमतस्य दृष्टमेव । अदमेति ॥
कथं मनुष्येष्वेव देवगुणत्वं तदाह । मनुष्य इति । अलुब्धो मनुष्य-
जानादयः ॥ किं पुनर्मनुष्येषु देवादिशब्दो नो विहितः तदाह ।
अदान्तत्वादिति ॥ देवादिगन्धर्वास्तौ निमित्त- (माह) । इतरांश्चेति ॥
मनुष्येष्वेव देवादिगन्धर्वास्तौ कथितमाह । जगदिति । इतिगन्धो
पिधुपपत्तिप्रदर्शनार्थः । मनुष्येरेव अर्थः । तिस्रस्तिस्रस्तु देवगुण-
तदपेक्षयेति ॥ मनुष्याणामिव देवादिमात्रे तत्राणमाह । तथा हीति ।
त्वयं शिञ्चितव्यमित्यत्र मृत्तिगुणद्वयमिति । तथा हेति ॥ इतिगन्धो
ब्राह्मणसमाप्त्यर्थः । सप्तमाध्यायस्य द्वादश ब्राह्मणम् ॥

सार्धवादेन विधिना सिद्धमर्थस्य । (माह) । दमादीति ॥ कथं तस्य
सर्वोपासनशेषत्वं तदाह । दान्त इति । लुब्धः इति चेदः । मनुष्य-
गुण- . .

चरत् हृदयमिति हृदयेकमचरमभिरन्यस्य
स्वाश्रयान्ये चय एवं वेद हृदयेकमचरं हृदयम्

पतिर्यहृदयं प्रजापतिरनुशास्तीत्यनन्तरमेवाभिहितं कः
पुनरनुशास्तीति प्रजापतिरित्युच्यते । एष प्रजापति को-
ऽसौ यहृदयं हृदयमिति हृदयस्या बुद्धिरुच्यते । यस्मिन्
शक्त्यवस्थायान्ते नामरूपकर्मणामुपसंहार उक्तो दिग्भि
भागद्वारेण तदेतत्सर्वभूतः तिष्ठं सर्वभूताद्भूतं यहृदयं
प्रजापतिः प्रजानां सृष्टा एतदब्रह्म ब्रह्मत्वात्मर्वात्मत्वात्
ब्रह्म । एतत्सर्वभूतं पञ्चमाध्याये । हृदयस्य हृदयत्वं सर्वत्वञ्च
यस्मात्तस्मादुपास्यं हृदयं ब्रह्म । तच्च हृदयनामाचरविषय
नेव तावदुपासनमुच्यते । तदेहृदयमिति नाम चचरं
चीण्यचराण्यस्येति अचरम् । कानि पुनस्तानि चीण्यचराण्य
ऽप्यन्ते । हृदयेकमचरमभिरन्ति । हृतेराह्वरतिकर्मणो
हृदयेतद्रूपमिति यो वेद यस्माहृदयाय ब्रह्मणे स्वाधेन्द्र-
याण्यन्ये च विषयाः शब्दादयः स्वं स्वं कार्यं नभिरन्ति

चरमन्दर्भस्य तात्पर्यं यस्मै भूमिका करोत । तदेतत् ॥ काण्डस्य
रूपस्यार्थः । यमनरमन्दर्भस्य तात्पर्यं मान् । अनेति । पापपदादिर-
भुदयस्याप्यन्युपासनानीति शेषः । यमनरमन्दर्भस्य तात्पर्यं
रूपमिति । एष इत्यादिना । उक्तस्य हृदयमन्दर्भस्य पाहृदयस्य
दर्भयन् प्रजापतिर्व्यं सापयति । दक्षिणिति ॥ कर्तुं हृदयस्य दर्भस्य
तदाह । उक्तमिति । सर्वस्य हृदये भूतमाह । तदेतन्दर्भमिति । तस्य
हृदयस्योपास्यस्येति मिते एतीत्येतात् । एतदेति मुखात् व्यापरोति ।
नभिरन्ति । यो वेदार्थः सिद्धे भिरन्ति । तदर्थः । वेदार्थः

स्वाश्रान्ये च य एवं वेद् यमित्येकमक्षरमेति
स्वर्गं लोकं य एवं वेद् ॥१॥ तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

हृदयञ्च भोक्तृर्थमभेदगति । श्रुतो हृदयनाम्नो हृदयेतद-
क्षरमिति यो वेदास्मै विदुषेऽभिष्वजन्ति साधु ज्ञानयो न
च सम्यग्ज्ञाः । वलिमिति वाक्यशेषः । विज्ञानानुरूप्येणैव
तत्फलम् । तथा हृदयेतदप्येकमक्षरमेतदपि दानार्थं न
धातो रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन निबद्धमत्रापि हृदयाय
ब्रह्मणो स्वाय करणान्यन्ये च विपश्नाः स्वं स्वं वीर्यं ददति ।
हृदयञ्च भोक्ते ददाति स्वं वीर्यमनो दकार इत्येवं यो
वेदास्मै ददति स्वाश्रान्ये च । तथा यमित्येतदप्येकमक्षरम्
इणो गत्यर्थस्य यमित्येतद्रूपमस्मिन्नाम्न निबद्धमिति यो
वेद स स्वर्गं लोकमेत । एवं नामाक्षरादपीदृशं विशिष्टं
फलं प्राप्नोति किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनमिति ।
हृदयस्तुतये नामाक्षरोपन्यासः ॥ १ ॥ इति सप्तमस्य तृतीयं
ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

विशदयति । यस्मादित्यादिना ॥ 'यकारार्थं' रूपदर्शनादि । 'हृदयस्तु
कार्यं' सुखादि ॥ अत्रान्वया ज्ञातियतिरिक्ता । 'इत्युक्तं' कनं कन-
यति । विज्ञानेति ॥ अत्रापीति दकाराणरोपासनेऽपि साधुप्यत इति
शेषः । तस्मै । फलोक्तिं व्यनक्ति । हृदयापेते ॥ अस्मै विदुषे साशान्ते
च ददति । वलिमिति शेषः । नामाक्षरोपासनमिति त्रयोणि हृदयस्व-
रूपोपासनमेकमिति चकार्युपासनान्यत्र विशिष्टतानीचाप्यज्ञाह । एत-
मिति ॥ १ ॥ इति सप्तमस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

तद्वै तदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं महद्यच्चं
प्रथमजं वेद् सत्यं ब्रह्मेति जयतीमांल्लोकान् जित
इन्वसावसद्य एवमेतं महद्यच्चं प्रथमजं वेद् सत्यं

तस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमितुरपामनं विधिन्म-
 श्चाह तत्तदिति हृदयब्रह्म पराम्यम् । वै इति स्मरणार्थम् ।
 तद्यद्दृश्यं ब्रह्म स्मर्यत इत्येकस्तच्छब्दस्तदेतदुच्यते प्रकार-
 न्तरेणेति द्वितीयस्तच्छब्दः । किं पुनस्तत्प्रकारान्तरमेतदेव
 एतदिति वक्ष्यमाणं बुद्धौ मन्निधीकृत्याह । आम । आम
 बभूव । तत्किं पुनरेतदेव यदुक्तं हृदयं ब्रह्म इति । तदिति
 तृतीयस्तच्छब्दो विनियुक्तः । किन्तदिति विशेषतो निर्दि-
 शति सत्यमेव । सच त्यच्च मूर्त्तं चामूर्त्तं च सत्यं ब्रह्म । पञ्च-
 भूतात्मकमित्येतत्स यः कश्चित्सत्यामानमेतं मह्यमपत्वा-
 द्यत्तं पूज्यं पूर्वं प्रथमजं प्रथमं जातं सर्वस्मात्संसारिण ए-
 तदेवाग्रे जातं ब्रह्मातः प्रथमजं वेद विजानाति सत्यं ब्र-
 ह्मेति तदेदं फलमुच्यते । यथा सत्येन ब्रह्मणा इमे
 लोका आसृताः सन्तः एवं सत्यामानं ब्रह्म मह्यमपत्वा-
 द्यत्तं पूज्यं पूर्वं प्रथमजं प्रथमं जातं सर्वस्मात्संसारिण ए-

माहृणान्तरमुद्रायापराणि व्यासते । तस्येवादिना ॥ मन्त्राद्याः
 मन्त्राभाविशक्रीपाज्जं व्यासत्तयति । मन्त्रेति ॥ मन्त्राभाविशक्रीपाज्जं
 प्रस्तुतस्य सूचयति । सूचयति ॥ मन्त्रमन्त्राद्यः पश्येत्तिसमस्तयति ॥
 म य इति ॥ मन्त्रमन्त्राद्यः प्रस्तुतयति । म य इति ॥ मन्त्रमन्त्राद्यः
 मन्त्राद्यः । मन्त्रमन्त्राद्यः पश्येत्तिसमस्तयति । मन्त्रमन्त्राद्यः
 मन्त्राद्यः । मन्त्रमन्त्राद्यः पश्येत्तिसमस्तयति । मन्त्रमन्त्राद्यः

ब्रह्मेति सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥१॥ चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यं
ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवा एस्तं

मजं वेद स जयतीमां लोकान् किञ्च जिती वशीकृत इत्यं
यथा ब्रह्मणा सो शत्रुरिति वाक्यशेषः । असंवासावेदमो
शत्रुर्जितो भवेदित्यर्थः । कमेतत्फलमिति पुनर्निगमयति ।
य एवमेतन्महद्यत्वं प्रथमजं वेद सचं ब्रह्मेत्यतो विद्यातु-
रूपं फलं युक्तं सत्यं ह्येव यस्माद्ब्रह्म ॥ १ ॥ सप्तमस्य चतुर्थं
ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

सत्यस्य ब्रह्मणः सत्यमिदमाह । महद्यत्वं प्रथमजमि-
त्युक्तं तत्कथं प्रथमजत्वमितुच्यते । आप एवेदमग्र आसुः
आप इति कमसमवायिन्योऽग्निहोत्राद्याजतयः अग्निहोत्रा-
द्याजतेर्द्रव्यारूपात्वादाप्तम् । ताश्चापोऽग्निहोत्रादेकस्मिन्पद-
गोत्तरकालं केन चिददृष्टेन सूक्ष्मेणा मना कर्मममवाये-
त्वमपरित्यज्यञ्च इतरभूतस हता एव न केवलाः कर्म-

एवमेतमित्यादेरेकार्यत्वात्पुनरुक्तिरित्याशङ्काह । तस्मत्तदिति ॥ कथमस्य
विज्ञानस्येदम्फलमित्याशङ्काह । अत इति ॥ पञ्चमीपरामृष्ट स्पष्टार्थः ।
सत्यं हीति ॥ १ ॥ सप्तमस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इदमा ब्राह्मणं गृह्यते तस्यावान्तरसङ्गतमाह । मज इति
आहुतीनामेव कर्मममवायित्वं न त्वमपरित्यागशङ्काह । अग्निहो-
त्रादीति । यद्यथापः गोमाद्या ह्ययमाना कर्मममवायि-
कथापुनरकाले कथं तामा तयात्यं कर्मणोऽस्य यित्यादित्याम-

देवाः सत्यमेवोपासते तदेतत्प्रचरं सत्यमिति
स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथ-
मोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽन्तं तदेतदन्तमु-

समवायित्वात्, प्राधान्यमपामिति । सर्वाण्येव भूतानि
प्रागुत्पत्तेरव्याकृतावस्थानि कर्तृसहितानि निर्दिश्यन्ते ।
आप इति ता आपो बीजभूता जग तोऽव्याकृतात्मनावस्थिताः
ता एवेदं सर्वं नामरूपविकृतं जगद्य आसुर्नान्यत्किञ्चि-
द्विकारजातमासीत् । ताः पुनरापः सत्यमसृजन्त । त-
स्मात्सत्यं ब्रह्म प्रथमजम् ॥ त देतद्विरण्यगर्भस्य सूत्रात्मनो
जन्म । यदव्याकृतस्य जगतो व्याकरणं तत्सत्यं ब्रह्म ।
कुतो । महत्त्वात् । कथं महत्त्वमित्याह । यस्मात्सर्वम्य-
सृष्ट । कथं यत्सत्यं ब्रह्म तत्प्रजापति प्रजानां पतिं विराजं
सूर्यादिकरणमसृजतेत्यनुपपन्नः । प्रजापतिर्देवान्म विराट्
प्रजापतिर्देवानसृजत । यस्मात्सर्वमेवं क्रमेण सत्यादुत्पत्तयो

गच्छात् । ताश्चेति ॥ कर्मणमश्रित्यमपरित्यज्यस्तत्तन्निन्दितेनाप-
प्रथमं प्रवृत्तासाव्रापोत्तरकालं सृष्ट्येवाष्टमेवात्मनाऽतीन्द्रियेणात्मना
तिष्ठतीति योजना ॥ आप इति विशेषणं भूतान्तरव्याप्यार्थमिति
मतिं वारयति । इतरेति ॥ कथं तर्हि तासामेव श्रुतादुत्पत्ताय यदाह
उत्पत्तिः । इति तासामेवाह यद्व्यमिति शेषः ॥ निश्चितपदार्थं निगम-
यति । गद्येति ॥ पदार्थसुखमनूय पदार्थमाह । ता इति ॥
यस्मा यपोक्ता आपस्ता एवेति यत्तद्व्यानुष्येन योजना । यद्विज्ञान
मनसं नष्टेति श्रुतं इत्यर्थं भूतान्तरव्याप्यार्थोद्घोषो जायते

भयतः सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति
नैनं विद्वां समन्वृतं हिनस्ति ॥ १ ॥

ज्ञातं तस्मान्नान्नसत्यं ब्रह्म कथं पुनर्यच्चमित्युच्यते ।
त एवं सृष्टा देवा पितरमपि यिराजमतीत्य
तदेव सत्यं ब्रह्मोपासते । अत एव प्रथमं ज
महद्यच्च तस्मात्तर्वात्मनोपास्यं तत्तस्यापि सत्यं
ब्रह्मणो नाम सत्यमिति तदेतत्त्वत्रयम् । कानि तावन्नरा
णीत्याह । स इत्येकमजरम् । तीत्येकमजरम् । तीति इका
रानुबन्धो निर्देशार्थः । यमित्येकमजरम् । तत्र तेषां प्रथमो
त्तमेऽक्षरे सकारयकारौ सत्यम् । सृत्वरूपाभावात् । मध्यतो
मध्यमनृतम् । अनृतं हि सत्यम् । सृत्वनृतयोस्तकारसासा-
न्यात् । तदेतदनृतं सत्यरूपमुभयतः स चेन सकारयकार
लक्षणानपरिगृहीतं व्याप्तमन्तर्भावितं सत्यरूपाभ्यासतो
ऽकिञ्चित्कारम् । तत्सत्यभूयमेव सत्यवाङ्मयमेव भवति ।
एव सत्यवाङ्मयं सर्वस्य सत्ययोरनृतस्याकिञ्चित्कारत्वं यं
विद्यात्तमेव विदांसमन्वृतं कदाचिप्रमादोक्तं न हिनस्ति ॥

तत्राह । तदेतदिति ॥ तस्य ब्रह्मत्वं प्रत्यक्षं कं पिबदयति । तत्तत्प्र-
मिति ॥ सतप्रस्य ब्रह्मणो सहस्रं प्रत्यक्षं साधयति । कथमित्यादिना ।
तस्य सर्वस्य सृष्ट्यं प्रत्यक्षं स्पष्टयति । कथमित्यादिना ॥ सहस्र-
रूपसंहरति । तस्यादिति ॥ विशेषण्यये सिद्धे फलितमाह । तस्या-
दिति ॥ तस्यापोतप्रपिबद्धो हृदय ब्रह्मदृष्टान्तार्थः । युद्धिपूर्वकमन्त्र
विदुषोऽपि वाधकमित्प्रभिप्रेतं प्रिगिनदि । प्रमादोक्तमिति ॥ १ ॥

तिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन् स यदोक्त्रमिष्यन्भव-
ति शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्र-
त्यायन्ति ॥ २ ॥

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति
शिर एकं शिर एकमेतद्द्वारं भुव इति वाहू द्वौ
प्यति तदासी चाक्षुष आदित्यपुरुषो रश्मीनुपसङ्ग्य
कैवलेनौदासीन्येन रूपेण व्यवतिष्ठति । तदायं विज्ञानमयः
पश्यति शुद्धमेव केवलं विरश्मेतन्मण्डलं चन्द्रमण्डलमिव ।
तदेतदरिष्टदर्शनं प्रासङ्गिकं प्रदर्शयति । कथं नाम पुरुषः
करणीये यत्नवान् स्यादिति । नैनश्चाक्षुषं पुरुषसुरीकृत्य
तं प्रत्यनुग्रहाय एते रश्मयः स्वाभिकर्त्तव्यवगात्पूर्वमाग-
च्छन्तोऽपि पुनस्तत्कर्मचयमनुरुध्यमाना इव नायन्ति
न प्रत्यागच्छन्त्येनम् । अतोऽवगम्यते परम्परोपकारार्थोप-
कारकभावात्सत्यस्यैवैकस्यात्मनोऽंगावेताविति ॥ २ ॥

तत्र योऽमी कः य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सत्यना-
मा । तस्य व्याहृत्योऽवयवाः । कथम् । भूरिक्वि येयं व्याहृति-
सा तस्य शिरः । प्राथम्यात् । तत्र सामान्यं स्वयमेवाह नृति

किं फलमित्याशङ्गाह । कथमिति ॥ पुरुषद्वयस्यान्योन्योपकारार्थोपका-
रकत्वसुक्तं निगमयति । नेतृप्रादिना ॥ पुनः शब्देन मृतेऽन्तरकायं
मृह्यते । रश्मीनामचेष्टनत्वादिशब्दः । पनर्नकारोच्चारणमन्वयप्रदर्श-
नार्थम् । तत्र स्थानद्वयसम्बन्धिनः सतृप्त्य ब्रह्मणो ध्याने प्रस्तुते मरी-
त्तर्पणः ॥ २ ॥

तत्रेति प्रथमव्याहृतौ शिरोरुप्यारोप्ये विगजिते तस्योपनिषदि-

वाहू द्वे एत अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठ
 द्व एत अक्षरे तस्योपनिषद्हरिति हन्ति पाप्मानं
 जहाति च य एवं वेद ॥ ३ ॥

योग्यं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकए
 शिर एकमेतदक्षरं भुव इति वाहू द्वौ वाहू द्व
 एत अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा प्रतिष्ठे द्वे द्व एते

एकमेकसद्व्यायुक्तं शिरः । तथैतदक्षरमेकं भूरिति । भुव
 इति वाहू । द्वित्वतामान्याद्वौ वाहू द्वे एते अक्षरे । तथा
 स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे द्व एत अक्षरे । प्रतिष्ठे पादौ ।
 प्रतिष्ठत्याभ्यामिति । तस्यास्य व्याहृत्यवयवस्य सत्यस्य वक्ष्य
 उपनिषद्हरस्यमभिधानम् । येनाभिधानेनाभिधीयमान
 तद्वक्षाभिमुखीभवति लोकवत् । कोऽसावित्याह । अर-
 रिति । अहरिति चैतद्रूपं हन्तेर्जहातेत्येति यो वेद स
 हन्ति जहाति च पाप्मानं य एवं वेद ॥ ३ ॥

एव योग्यं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर इत्यादि
 सर्वसमानम् । तस्योपनिषद्हरमिति । प्रत्यगात्मभूतत्वात् ।

तत्रादि व्याचष्टे । तस्यैतत्रादिना ॥ यथा लोके गमादिः स्तेनाभिधा-
 नेनाभिधी मानः सम्प्राप्तीभवति तद्वदितराह । लोकादिति ॥ नामोपा-
 स्तिग्यमाह । अहरिति चेति ॥ २ ॥

यथा मण्डपपुराणस्य व्याहृत्यवयवस्य सोपनिषद्हरमिति
 रपाहनशक्तं तदाध्यात्मशालुषं पुराणस्योपनिषद्हरमिति
 मतपराह । एमिति । शालुषस्य पुराणस्य पद्यमहमित्युपनिषदित्यने
 तपराह । मतपराहिति ॥ हन्तेर्जहातेत्याहमित्युपनिषदमिति दो वेद स
 हन्ति पाप्मानं जहाति चेति सर्वसमानत्वात् दोषवन्तिपराह । नन्वे-

अक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं
जहाति च य एवं वेद ॥ ४ ॥ पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥

मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये
यथा ब्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्व-

पूर्वं ब्रून्ते र्जहातेत्येति ॥ ४ ॥ सप्तमस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

उपाधीनामनेकत्वात् अनेकविशेषणत्वाच्च तस्यैव प्रकृत-
स्यैव ब्रह्मणो मनः उपाधिविशिष्टस्योपासनं विधित्सन्नाह ।
मनोमयो मनःप्रायो मनस्युपलभ्यमानत्वान्नमसा वोपल-
भत इति मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यो भा एवं सत्यं
सद्भावः स्वरूपं यस्य सोऽयं भाः सत्यो भास्वर इत्येतन्नमसः
सर्वार्थावभासकत्वान्नमोमयत्वाच्चास्य भास्वरत्वं तस्मिन्नन्त-
र्हृदये हृदयस्यान्तस्तस्मिन्नित्येतत् । यथा ब्रीहिर्वा यवो
वा परिमाणतः । एवं परिमाणस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यो निर्दि-
श्यत इत्यर्थः । स एष सर्वस्येशानः सर्वस्य स्वभेदजात-
स्येशानः स्वामी । स्वामित्वेऽपि सति कश्चिदमात्यादितन्वो
ऽयन्तु न तथा किन्तु धर्धिर्पातरधिष्ठाय पालयिता ।

वदिति ॥ ४ ॥ सप्तमस्याध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् । ५ ।

ब्राह्मणान्तरकृत्यापयति । उपाधीनामिति ॥ अनेकविशेषणत्वाच्च
प्रत्येकं तेषामिति शेषः । तत्प्रायत्वे हेतुमाह ॥ मनसीति ॥
प्रकोरान्तरेण तत्प्रायत्वमाह । मनसा चेति ॥ तस्य भास्वरूपं
साधयति । मनस इति ॥ तस्य ध्यानार्थं स्थानं दर्शयति । तस्मिन्निति ।
स्योपाधिकमिदं परिमाणं स्वाभाविकत्वात्तन्वमित्यभिप्रेतमाह ॥

स्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशस्ति यदिदं किञ्च

॥ १ ॥ षष्ठ ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युद्विद्युत्येनं पाप्मनो
य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

सर्वमिदं प्रशस्ति यदिदं किञ्च यत्किञ्चित्सर्वं जगत्-
त्सर्वं प्रशस्ति । एवं मनोमयस्योपासनान्त्यारूपापत्ति-
रेव फलम् । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति ब्राह्मणम् १
सप्तमस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

तथैवोपासनान्तरं सत्यस्य ब्रह्मणी विशिष्टफलमारभ्यते ।
विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । विद्युतो ब्रह्मणी निर्वचनमुच्यते । विदाना-
द्वखण्डनान्तमसौ मेघान्धकारं विदार्य ह्यवभासते वि-
द्युत् । एवं गुणं विद्युद्ब्रह्मेति यो वेदासौ विद्युत्प्रखण्डयति
विनाशयति पाप्मन एनमात्मानं प्रति । प्रतिकूलभूता
पाप्मनो ये तान्सर्वान्पाप्मनोऽवखण्डयतीतार्थः । य एवं
वेद । विद्युद्ब्रह्मेति तस्यानुरूपं फलम् । विद्युदि यस्मादृष्ट
॥ १ ॥ सप्तमस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

स एष इति ॥ यदुक्तं सर्वस्येगान इति तस्मिन्मदति । सर्वमिति ॥
यथायत्र तथाऽवाकल्युत्तरमनमिदमुपास्यमकार्यमिति चेष्टेत्याह ।
यमिति ॥ १ ॥ सप्तमस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

नारूपान्तरादृष्टान् विनश्यते । तथैवेत्यादिना । तमसो विदाना-
द्विद्युदिति सत्यम् । तदे स्फुटयति । मेवेति ॥ उक्तमेव षष्ठं ब्रह्म-
टयति । एवमिति ॥ १ ॥ सप्तमस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहा-
कारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यो द्वौ
स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारश्च
हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण
ऋषभो मनो वत्सः ॥ १ ॥ अष्टमं ब्राह्मणं ॥ ८ ॥

पुनरुपासनान्तरं तस्यैव ब्रह्मणः वाग्वै ब्रह्मेति वागिति
शब्दस्त्रयी तां वाचं धेनुं धेनुरिव धेनुः यथा धेनुश्चतुर्भि-
स्तनैः स्तन्यं पयः क्षरति वत्सायैव वाग्धेनुर्वक्ष्यमाणैः
स्तनैः पय इवान्नं क्षरति देवादिभ्यः । के पुनस्ते स्तनाः ।
के वा ते येभ्यः क्षरति । तस्या एतस्या वाचो धेन्वा द्वौ
स्तनौ देवा उपजीवन्ति वत्सस्थानीयाः । कौ तौ । स्वाहा-
कारं वषट्कारश्च । आभ्यां हविर्दीयते देविभ्यः । हन्त-
कारं मनुष्याः । हन्त इति मनुष्येभ्योऽन्नं प्रयच्छन्ति ।
स्वधाकारं पितरः । स्वधाकारेण हि पितृभ्यः स्वधां
प्रयच्छन्ति । तस्या धेन्वा वाचः प्राण ऋषभः । प्राणेन
हि वाक् प्रसूयते । मनो वत्सः । मनसा हि प्रसूयते ।

ब्राह्मणान्तरमन्तरयति । पुनरिति ॥ तां धेनुमुपासीतेति सम्बन्धः ॥
वाचो धेन्वाश्च सादृश्यं विशदयति । यथेत्यादिना ॥ स्तनचतुष्टयं
भोक्तृत्वयश्च प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । के पुनरित्यादिना ॥ कथं देवा
यथोक्तौ स्तनावुपजीवन्ति तत्वाह । आभ्यां हीति ॥ हन्त यद्यपे-
क्षितमित्यर्थः । स्वधामन्नं प्रसूयते प्रस्तुताचरणोद्यता क्रियते ॥
मनसा हीत्यादिनोक्तं विदधति । मनसेति ॥ फलाश्रवणादेतदुपासन-
मकिञ्चित्करमित्याशङ्काह । एव मिति ॥ तद्भाव्यं यथोक्तं वागुपाधिक-

अयमग्निरवैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं
पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेत-
त्कर्मावपिधाय शृणोति स यदीत्क्रमिष्यन्भवति
नैनं घोषं शृणोति ॥ १ ॥ नवमं ब्राह्मणं ॥ ६ ॥

मतमाद्या शोचिते विषये वाक् प्रवर्तते । तस्मान्मनो वत्त-
स्थानीयम् । एवं वाग्धेनूपात्मकस्ताज्ञाश्चैव प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

अयमग्निरवैश्वानरः । पूर्ववदुपासनात्तरमयमग्निरवैश्वान-
नरः कोऽयमग्निरित्याह । योऽयमन्तः पुरुषे । किं शरी-
रारम्भको नेत्युच्यते । येनाग्निना वैश्वानराख्येणेदमन्नं
पच्यते । किं तदन्नम् । यदिदमद्यते भूज्यतेऽन्नं प्रजाभिर्जा-
ठरोऽग्निरित्यर्थः । तस्य साक्षादुपलक्षणार्थमिदमाहुः ।
तस्याग्नेरन्नं पचतो जाठरस्यैष घोषो भवति । कोऽसौ । स
घोषमेतदिति क्रियाविशेषणम् । कर्मावपिधायान्, लीभ्याम-
पिधानं कृत्वा शृणोति त प्रजापतिमुपासीत वैश्वानरम-
ग्निम् । अत्रापि तद्भाष्य फलम् । तत्र प्रामाणिकमिदमग्निदल-
क्षणमुच्यते । सोऽतः शरीरे भोक्ता । यदीत्क्रमिष्यन्भवति
नैनं घोषं शृणोति ॥ १ ॥ नवमस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

गच्छत्युपलक्षणम् ॥ १ ॥ यदग्निरन्तः पुरुषः ॥ ८ ॥

गच्छत्यन्तरमन्तः पुरुषः तत्पुरुषः । अयमिति ॥ अयमन्तः
पुरुषः । तद्वद्भाष्ये मानसः । तमेति । क्रियायाः अयमेतदिति
विशेषणम् । तद्वद्भाष्ये भवति अद्यते ॥ यदीत्क्रमिष्यन्भवति पर-
लोकागते मरुते कर्तव्यम् । तद्वेति ॥ १ ॥ नवमस्य नवमं ब्राह्म-
णम् ॥ ६ ॥

यदा वै पुरुषोऽस्मात्सोकात्प्रैति स वायुमाग-
च्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य
खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छति
तस्मै स तत्र विजिहीते यथा लम्बरस्य खन्तेन स
ऊर्ध्वं आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स
तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खन्तेन स ऊर्ध्वं

सर्वेषामग्निप्रकरणे उपासनानां गतिरियम् । फल-
क्षीयते । यदा वै पुरुषो विद्यां तस्मात्सोकात्प्रैति गगौरं
परित्यजति स तदा वायुमागच्छत्यन्तर्निष्ठे तिर्यग्भृता
वायुस्तिमितोऽभेद्यस्तिष्ठति । स वायुस्तत्र स्वात्मनि तस्मै
सम्प्राप्ताय विजिहीते स्वात्मावदवांस्विगमयति छिद्री-
करोत्यात्मानमित्यर्थः । किं परिमाणं छिद्रमितुप्रच्यते ।
यथा रथचक्रस्य खं छिद्रं प्रसिद्धं परिमाणम् । तेन छिद्रेष
सं विद्वानूर्ध्वं आक्रमते ऊर्ध्वं स गच्छति स आदित्यमा-
गच्छति । आदित्यो ब्रह्मलोकं जिगमिषोर्मागनिरोधं
कृत्वा स्थितः सोऽप्येवंविदे उष्णमकाशं द्वारं प्रयच्छति ।
तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा लम्बरस्य खं वादित्वविशे-
षस्य छिद्रपरिमाणं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स चन्द्रमसमा-
गच्छति । सोऽपि तस्मै तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः

ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह । सर्वेषामिति ॥ फलन्त्यशुतफला-
नामिति शेषः । किमिति विद्वान्वायुमागच्छति तमपेक्षैत्र्य ब्रह्मलोकं कुतो
न गच्छतीत्याशङ्गाह । अन्तरिक्ष इति ॥ आदित्यं प्रत्यागमने हेतु-

आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्व-
सति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥ दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते परमं
हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो

खं प्रसिद्धम् । स तेन जड्वं आक्रमते स लोकं प्रजापतिमा-
गच्छति । किं विगिष्टमशोकं मानसेन दुःखेन विवर्जित-
मित्येतत् । अहिमं हिमवर्जितं शरीरदुःखवर्जितमित्यर्थः ।
त प्राप्य तस्मिन् तस्मिन्वसति शाश्वतीर्नित्याः समाः सम्-
त्तरानित्यर्थः । ब्रह्मणी बहन्कल्पान्वसतीत्येतत् ॥ २ ॥

सप्तमस्य दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

एतद्वै परमं तपः । किं तद्व्याहितो व्याधितो जरा-
दिपरिगृहीतः मनुमन्तप्यते । तदेतत्परमं तप इत्येष
चिन्तयेत् । दुःखसामान्यात् । तस्यैव चिन्तयतो विदुषः कर्म-
क्षयहेतुः । तदेव तपो भवत्यनिन्दतो विपीदतः स एव
च । तेन विज्ञानतपसो दग्धकिल्बिषं परमं ह वै लोकं
जयति य एवं वेद । तथा सुमूर्धुरादावेव कल्पयति किमे-
तद्वै परमं तपो यं प्रीतिं मां ग्रामादरक्ष्यं हरन्ति ऋत्विजा

भार । धारित्य इति ॥ उल्लेख्यं वाच्यं पातयति । तथा इति ॥
बहन्कल्पान्वितप्रशान्तरमकल्पोक्तिः । १० । सप्तमस्य दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

ब्रह्मोपासनप्रवृत्तिः कल्पद्वयब्रह्मोपासनगुणव्यवृत्तिः । एतदिति ।
यद्व्याहित इति प्रतीकमात्रेण व्याचष्टे । जरादीति । जर्णददहेतु-
रित्यत्र कर्मद्वयेन पादगुच्यते । परमं ह वै लोकादित्यत्र तपोऽ-

यं प्रेतमरण्यं हरन्ति परमं हैव लोकं जयति
 य एवं वेदैतद्वै परमन्तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादध-
 ति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥
 ॥ १ ॥ एकादशं ब्राह्मणं ॥ ११ ॥

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते
 प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा शुष्यति

°ऽन्यकर्मणैतदुग्रामादरण्यगमनसामान्यात्परमं मम तत्तपो
 भविष्यति । ग्रामादरण्यगमनं परमं तप इति हि प्रसिद्धम् ।
 परमं ह वै लोकं जयति य एवं वेद । तथैतद्वै परमं
 तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति । अग्निप्रवेशसामान्यात् । प-
 रमं ह वै लोकं जयति य एवं वेद ॥ १ ॥ सप्तमस्यैकादश
 ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

अन्नं ब्रह्मेति । तथैतदुग्रामनान्तरं विविक्तब्राह्मणं
 ब्रह्मान्नमद्यते यत्तद्ब्रह्मेति एक आचार्या आहुस्तन्न
 तथा गृहीतव्यमन्नं ब्रह्मेत्यन्ये चाहुः प्राणो ब्रह्मेति
 तच्च तथा न गृहीतव्यम् । 'किमर्थं पुनरन्नं ब्रह्मेति न
 ग्राह्यम् । यस्मात्पूयति क्लियते पूतिभावमापद्यते । ऋते

लुक्कलं फलं लोकशब्दार्थः । अस्तु ग्रामादरण्यगमनं तथापि कथं
 तपस्त्वमित्याशङ्क्याह । आसादिति ॥ १ ॥ एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

ब्राह्मणान्तरं गृहीत्वा तात्पर्यमाह । अन्नमिति ॥ यथा
 पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे फलवद्ब्रह्मोपासनउक्तं तद्वदित्याह । तथेति ॥
 एतदिति ब्रह्मविषयोक्तिः ॥ उपासं ब्रह्म निर्द्धारयितुं विचा

वै प्राण ऋतेऽत्रादेते हृत्वेव देवते एकधा-
भूयं भूत्वा परमतां गच्छतस्तइ स्माह प्राहृदः
पितरं किं स्विदेवैव विदुषे साधु कुर्यां किमेवा-
स्मा असाधु कुर्यामिति स ह स्माह पाणिना मा

प्राणात्तत्कथं ब्रह्म भक्तिमर्हति । नञ् हि नाम तद्यद्वि-
नशि । अस्तु तर्हि प्राणो ब्रह्म नैव यस्माच्छ्रुयति वै प्राणः
शोपसुमैति ऋते अत्रात् । अत्ता हि प्राणः । अतोऽत्रे नाद्ये न
विना न शक्नोत्यात्मानं धारयितुम् । तस्माच्छ्रुयति वै
प्राणः ऋतोऽत्रात् । अत एकैकस्य ब्रह्मता नोपपद्यते ।
यस्मात्तस्मादेते ह तु एव अथप्राणदेवते एकधान्नूयमेक-
धाभावं भूत्वा गत्वा परमतां परमत्वं गच्छतो ब्रह्मत्व
प्राप्नुतः । तदेतदेवमध्यवस्य ह स्मा आह स्मा प्राहृदो नाम
पितरमात्मनः । किंस्विदिति वितर्कः । यथा मया ब्रह्म-
परिकल्पितमेवं विदुषे किंस्वित्साधु कुर्यां साध गोभनं
पूजा । कां तस्मै पूजां कुर्यामित्यभिप्रायः । किमेव वास्मै
एवं विदुषे असाधु कुर्यां कृतकृत्योऽसावित्यभिप्रायोऽत्र-
प्राणी महभूतो ब्रह्मेति विद्याव्रासावसायुकरणेन स्वात्मनो
भवति । नापि साधुकरणेन महोक्तस्तमेवं वादिनं म

रयति । अस्मिन्त्यादिना ॥ अथस्य विनाशित्वेऽपि गच्छत्येव न
स्यादत आह । गच्छतीति ॥ कथमर्थं विना प्राहृदस्य शोपप्राप्तिरित्यत्र ॥
यत्ता जीति ॥ प्रत्येकं नाशित्वमतः शब्दार्थः ॥ किंस्विदित्यादिनाञ्जस्य
निरस्येति । अथप्राणादिति ॥ कस्मिन् प्रतीकमादाय व्याख्यातेति
इत्येति ॥ यद्येवमुक्तरीत्या परमत्वं यदि नास्तीत्यर्थः । उक्तम्-

प्राहृद कस्तुवेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छ-
तीति तस्मा उ हैतदुवाच वीतरात्रं वै वि अन्ने
हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि रमिति प्राणो
वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते
सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विगन्ति सर्वाणि
भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥ १ ॥ द्वादशं ब्राह्मणम् ॥
॥ १२ ॥

पिता ह स्म आह । पाणिना हस्तेन निवाग्यन् मा प्राहृ-
दैव' वौचः । काः सुतयोगिनयो रत्रप्राणयोरेकधाभूयं भूत्वा
परमतां कस्तु गच्छति न कचिदपि विज्ञाननेन ब्रह्मदर्श-
नेन परमतां गच्छति । तस्मान्नैव' वक्तुमर्हमि कृतकृत्योऽम-
विति । यद्येव' ब्रवीतु भवान्कथं परमतां गच्छतीति
तस्मै उ ह एतद्वक्ष्यमाणं वच उवाच । किन्तु इति ॥
तद्वि इतुरच्यते । अन्नं वै वि । अन्ने हि यस्मादिमानि सर्वाणि
भूतानि विष्टान्यायितान्यतोऽन्नं वीतुरच्यते । किञ्च रमिति ।
रमिति चोक्तवान्पिता । किं पुनस्तद्रम् । प्राणो वै रम् ।
कुत इत्याह । प्राणे हि यस्मादन्नायये सति सर्वाणि
भूतानि रमन्तेऽतो रं प्राणः । सर्वभूताय यगुणं सन्नं । सर्व-

द्वीर्णं गुणद्वयं सङ्क्षिप्याह । सर्वभूतेति ॥ अन्नगुणं विना प्राणगुणा-
देतदन्नं सिञ्चणीत्याशङ्क्याह । न होति ॥ प्राणगुणस्याप्यन्नगुणत्वसम्भ-
वादन्नं प्राणेनेत्याशङ्क्याह । गामीति ॥ गुणद्वयस्य परस्परापेक्षाम-
न्वयानुसारेण स्फोरयति । वदा त्विति ॥ आयतनयतो बलवत्त-
दन्तत्वं श्रद्धाव तत्तिरीयश्रुतिं संशद्वति । युषा स्थादित्वादिना ॥ आ-

उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो हीदुः सर्वमुत्था-
पयतुः तद्वास्मादुक्थविद्धीरस्तिष्ठतुः प्रव्यस्य सायु-
ज्यं सलोकतां जयति य एव वेद ॥ १ ॥ यजुः
प्राणो वे यजुः प्राणो हीमानि सर्वाणि भूतानि
युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि अथैष्टमाय

भूतरतिगुणश्च प्राणः । न हि कश्चिदनायतनो निरावद्यो
रमते नापि सत्यप्यायतने प्राणो दुर्वलो रमते । यदा
त्वायंतनवान्प्राणी बलशोच्य तदा कृतार्थमात्मानं मन्य-
मानो रमते लोकः । युवा स्यात्ताधु युवा ध्यायक इत्यादि
श्रुतेः । इदानीमेवविंदः फलमाह । सर्वाणि ह वा
अस्मिन्भूतानि विशत्यन्नगुणज्ञानात्सर्वाणि भूतानि
रमन्ते प्राणगुणज्ञानाद्य एव वेद ॥ १ ॥ सप्तमस्य द्वादश
ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

उक्थं । तयोपासनान्तरमुक्थं शम्भं । तद्धि प्रधानं महा-
व्रंते क्रंती । किंपुनस्तदुक्थं । प्राणो वा उक्थं । प्राणश्च प्रधानं
उक्थञ्च शम्भोऽस्मात्तत उक्थमित्युपपासीत । कथं प्राण उक्थमि-

तिष्ठो इतिष्ठो इतिष्ठोऽजस्येयं इतिष्ठो सर्वां विन्नस्य पशुं स्यादिते-
मदादिशब्देन गृह्यते । अथप्राणयोर्गुणद्वयविशिष्टयोर्मितितयोरुपास-
नमुक्तं ॥ १ ॥ द्वादश ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

इदानीं ब्राह्मणान्तरमादाय तात्पर्यमाह । उक्थमिति ॥ पशु-
सायनान्तरेषु विमितप्रश्नगुणस्य वीनोपन्यस्यते तदाह । तद्धीति । त-
स्मिन्विमारेण यस्योपास्यत्वमिति प्रत्यक्षेण सिद्धीति । किं उक्थमिति ।
तस्मिन्नुपपासीतेत्यर्थः । प्राणोऽति तस्मिन्नुपपासीतेत्यर्थः ।

यजुषः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद
॥ २ ॥ साम प्राणो वै साम प्राणे स्त्रीमानि सर्वा-
णि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि आस्यै सर्वाणि भू-
तानि अथैष्टयाय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यं सलोकतां
जयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ चतुर् प्राणो वै चतुर्
प्राणो हि वै चतुर् वायते हैनं प्राणः क्षणितोः

त्याह । प्राणो हि यस्मादिदं सर्वमुत्पापयति । उत्पापनादुक्त्यं
प्राणो न ह्यप्राणः कश्चिदुत्तिष्ठति । तदुपासनफलमाह ।
उत् ह्यस्मादेवंविद उक्थवित्प्राणविहीरः पुन उन्तिष्ठति
॥ दृष्टमेतत्फलमदृष्टन्तूक्थस्य सामन्यं सलोकतां जयति य
एवं वेद ॥ १ ॥ यजुरिति चोपासीत प्राणं । प्राणो वै यजुः ।
कथं यजुः प्राणः । प्राणे हि यस्मात्सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते ।
न ह्यसति प्राणो केनचित्कस्य चिद्धोगमामर्थम् । अतो युन-
क्तीति प्राणो यजुः । एवम्विदः फलमाह । युज्यन्ते उद्यमन्त
इत्यर्थः । ह्यस्मै एवंविदे सर्वाणि भूतानि अथैष्टया अथैष्ट-
भावस्तस्मै अथैष्टयाय स अथैष्टो भवेदिति । यजुषः प्राणस्य
सायुज्यमित्यादि सर्वं समानं ॥ २ ॥ सामेति चोपासीत-

प्रश्नपूर्वकमाह । कथमित्यादिना ॥ उक्त्यान्वयं स्वतोऽपि सम्भवाच्च प्राण-
कतत्वमित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ उक्थस्य प्राणस्यैतद्विज्ञान्तरतम्य-
मपेक्ष्य सायुज्यं सलोक्यं च व्याख्येयम् ॥ १ ॥

यजुःशब्दस्यान्वयं रुदताद्युक्तं प्राणविषयत्वमिति गृहीत्वा परि-
हरति । कथमित्यादिना ॥ असत्यपि प्राणे योगः सम्भवेतीत्यशङ्क-

प्र चवमवमाप्नोति चतस्रः सायुज्यं सलोकतां
जयति य एवं वेद ॥ ४ ॥ त्रयोदशं ब्राह्मणं ॥ १३ ॥

साम । प्राणो वै साम । कथं प्राणः साम । प्राणि हि
यस्मात्सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सङ्गच्छन्ते । सङ्गमसाम्यक-
त्वापत्तिहेतुत्वात् साम प्राणः । सम्यञ्चि सङ्गच्छन्ते ह अस्मै
सर्वाणि भूतानि । न केवलं सङ्गच्छन्त एव श्रेष्ठभावाय
षास्मै कल्पन्ते समर्थन्ते । साम्नः सायुज्यमित्यादि पूर्ववत्
॥ ३ ॥ त प्राणं चवमितुप्रपासीत । प्राणो वै चवम् । प्रमिद-
मेतत्प्राणो हि वै चवम् । कथं प्रसिद्धतेत्याह । त्रायते पाल-
यत्येनं पिण्डं देहं प्राणः । क्षणितोः शस्त्रादिहिसितात्पुन-
र्मांसिनापूरयति यस्मात्तस्माच्चतवशात्प्रसिद्धं चवत् प्रा-
णस्य । विद्वत्फलमाह । प्र चवमवम् । न त्रायतेऽन्येन केन-
चिदित्येवं चवत् प्राणस्तमत्वं चवत्प्राणं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
‘शास्त्रान्तरे वा पाठात् चवमाहं प्राप्नोति प्राणो भव-
तीत्यर्थः । चवस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद
॥ ४ ॥ समसस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

इत्याह । न हीति । प्रहरणानुष्ठेयतायाश्च न कदा यद्गुणस्य इति
तस्या योगोऽस्तीति यत्र इत्याह । एत इति ॥ २ ॥ ३ ॥ इदमनादि-
देहदेह व्यापरे । सम्यञ्चीति ॥ शास्त्रान्तराद्येन बाध्यत्वित्यने-
त्येते ॥ १ ॥ एतस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावचराण्यष्टाक्षरं ह
वा एकं गायत्री पदमेतदु हैवास्या एतत्स याव-

ब्रह्मणो हृदयाद्यनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनमुक्तमथे-
दानीं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनं वक्तव्यमित्यारभ्यते ।
सर्वच्छन्दसां हि गायत्रीच्छन्दः प्रधानभूतम् । तत्प्रयोक्तृग-
यत्राणाङ्गायत्रीति वक्ष्यति । न चान्येषां छन्दसां प्रयोक्तृ च
प्राणत्वाणसामर्थ्यं । प्राणात्मभूता च सा सर्वच्छन्दसाञ्चात्मा
प्राणः । प्राणश्च क्षतत्राणात्क्षत्रमित्युक्तम् । प्राणश्च गायत्री ।
तस्मात्तदुपासनमेव विधित्सीति द्विजोत्तमजन्महेतुत्वाच्च गा-
यत्र्या ब्राह्मणमष्टजत । त्रिष्टुभा राजन्यं । जगत्या वैश्य-
स्येति । द्विजोत्तमस्य द्वितीयं जन्म गायत्रीनिमित्तम् । तस्मा-
त्प्रधाना गायत्री । ब्राह्मणा व्युत्थाय ब्राह्मणा अभिवदन्ति
स ब्राह्मणो विपापो विजरो विचिकित्सो ब्राह्मणो भव-
तीत्युक्तमपरुषार्थसम्बन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति । तच्च

वृत्तमनूद्य गायत्रीब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह । ब्रह्मण इतप्रादिना ॥
छन्दोऽन्तरेष्वपि विद्यमानेषु किमिति गायत्र्युपाधिकमेव तद्व्योपास्यमि-
ष्यते इत्याह । सर्वच्छन्दसामिति ॥ तस्माधान्ये हेतुमाह । तदिति ॥
तत्प्रयोगे तुल्यं प्रयोक्तृप्राणत्वाणसामर्थ्यं छन्दोऽन्तराणामपीति चेन्न-
ेत्याह । न चेति ॥ प्रमाणाभावादिति भावः । किञ्च प्राणात्मभावो
गायत्र्या विषय्यते प्राणश्च सर्वेषां छन्दसां निवर्त्तकत्वादात्ता । तथा च
सर्वछन्दोव्यापकमायत्र्युपाधिकं त्रयोपासनमेवात्र विधितमित्याह ।
प्राणात्मेति ॥ तदात्मभूता गायत्रीत्युक्तं व्यक्तीकरोति । प्राणश्चेति ॥
तत्प्रयोक्तृगयत्राणाङ्गि नायत्री । प्राणश्च नागादीनां त्वाता । ततश्चकल-
क्षणात्तयोस्तादोख्यमित्याह । प्राणगायत्र्योस्तादात्म्ये फलितमाह । त-

देषु त्रिषु लोकेषु तावद् जयति योऽस्या एतदेवं
पदं वेद ॥ १ ॥

ब्राह्मणत्वं गायत्रीजन्मूलतो यज्ञाय गायत्र्याः सतत्त्वम् ।
गायत्र्या हि यः सृष्टीं द्विजोत्तमो निरद्भुश एवोत्तम-
पुरुषार्थमाधनेऽधिक्रियते तत्त्वमूलः परमपुरुषार्थसम्बन्धः ।
तस्मान्नदुपासनं हि नायाह । भूमिरन्तरिक्षं द्यौः इत्ये-
तान्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरमष्टावक्षराणि यस्य तदिदं-
मष्टाक्षरं ह वै प्रमिद्धावद्योतवो एवैकं प्रथमं गायत्र्यै
गायत्र्याः पदं यकारेणैवाष्टत्वपूरणमेतदु ह एव एत-
देवास्या गायत्र्याः पदं पादः । प्रथमी भूम्यादि-
लक्षणस्तैर्लोख्यान्मा ॥ अष्टाक्षरत्वसामान्यात् । एवमेवैतन्तै-
र्लोख्यात्मकं गायत्र्याः पञ्चमं पदं यो वेद तस्यैतत्फलम् ।
स विद्वान्यावत्क्लिष्टिषु त्रिलोकेषु जीतव्यं तावत्सर्वं ह
जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥

'आदिदि गायत्रीप्राधान्ये रेतन्नरम' इति । द्विजोत्तमेति ॥ तदेव स्फुट-
यति । गायत्रीति ॥ तत्त्वमूलत्वेनोक्तमाह । ब्राह्मण इति ॥ कथ-
मेतावता गायत्रीप्राधान्यं तत्तात्पर्यं । तदेति ॥ अतो यज्ञायमित्यत्राह म-
द्वोर्धमाह । गायत्र्या इति । तस्मिन् अन्तरिक्षे कार्यमाह । तत
इति । तत्त्वमूलो गायत्रीप्रथमः । तस्य त्रैविध्यम्परास्मृत्यु फलितपुष्प-
हरति । तथादिति ॥ गायत्रीपदं तस्य मष्टाक्षरत्वं प्रतीयते न
तदष्टाक्षरमित्यत्राह । तदेति ॥ 'गायत्रीप्रथमपादस्य त्रैलो-
क्यगाम्यत्वं मष्टाक्षरगाम्यत्वं' इति । एतदिति ॥ गायत्रीप्र-
थमपादे त्रैलोकादयस्त्रैलोक्यं गच्छति । एतदिति ॥ प्रथमपादे
इति त्रैलोकात् ।

ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टायं च रागायष्टाक्षरं
 ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स
 यावतीयं त्रयी विद्या तावद् जयति योऽस्या
 एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥ प्राणोऽपानो व्यान इत्य-
 ष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमे-

तद्यार्चो यजूंषि सामानीति त्रयो विद्या नामाक्षराणि
 एतान्यष्टाविधं तथैवाष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदं
 द्वितीयमेतदु हैवास्या एतत् यद्व्यजुःसामलक्षणमष्टा-
 क्षरत्वं सामान्यादेव स यावतीयं त्रयी विद्या त्रया विद्यया
 यावत्फलजातमाप्स्यते तावद् जयति योऽस्या एतद्गायत्र्या-
 स्तैविद्यालक्षणं पदं वेद ॥ २ ॥ तथा प्राणः अपानः वि-
 आनः व्यान एतान्यपि प्राणाद्यभिधानाक्षराण्यष्टौ । तच्च
 गायत्र्यास्तृतीयं पदं यावदिदं प्राणिजातं तावद् जयति
 योऽस्या एतदेवं गायत्र्यास्तृतीयं पदं वेद । अयानन्तरं
 गायत्र्यास्त्रिपदायाः शब्दात्मिकायास्तुरीयं पदमुच्यते
 ऽभिधेयभूतमथास्याः प्रकृताया गायत्र्या एतदेव वक्ष-

प्रथमे पादे त्रैलोक्यदृष्टिपदुद्वितीये पादे कर्त्तव्या त्रैविद्यादृष्टि-
 रित्याह । तथेति ॥ दृष्टिविध्युपयोगित्वेन सङ्ख्यासामान्यं कथयति ।
 ऋच इति ॥ सङ्ख्यासामान्यफल्माह । एतदिति ॥ विद्याफलं दर्श-
 यति । स यावतीति ॥ २ ॥

प्रथमद्वितीयपादयोस्तैलोक्यत्रैविद्यादृष्टिपदुद्वितीये पादे प्राणापाना-
 दृष्टिः कर्त्तव्येत्याह । तथेति ॥ ननु त्रिपदा गायत्री व्याख्याता
 नेत्किमुत्तरं मन्त्रेनेतन्प्राणशब्दाह । अथेति ॥ शब्दात्मकमायत्नयतः प्रकृ-

तद् वैवास्या एतत्स यावदिदं प्राणि तावद्ध
जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेदाथास्या एतदेव
तुरीयं दर्शतं पदं परो रजा य एष तपति यद्वै
चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति दृष्टश इव ह्येष
परो रजा इति सर्व्वमु ह्येवैष रज उपर्य्यु परि

माण तुरीयं दर्शतं पदं परो रजा य एष तपति ।
तुरीयमित्यादिवाक्यपदार्थं स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः ।
यद्वै चतुर्थं प्रसिद्धं लोके तदिह तुरीयशब्देनाभिधीयते ।
दर्शतं पदमित्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते । दृष्टश इव दृश्यतं
इव हि एष मण्डलान्तर्गतः पुरुषोऽतो दर्शतं पदमुच्यते ।
परो रजा इत्यस्य पदस्य कोऽर्थ इत्युच्यते । सर्व्वं समस्तं
उ हि एष मण्डलान्तर्गतः पुरुषो रजो रजोजात समस्तं
∴ लोकमित्यर्थः । उपर्य्युपर्याधिपत्यभावेन सर्व्वं लोकं रजो-
जात तपति । उपर्य्युपरीति वीष्मा सर्व्वलोकाधिपत्य-
ख्यापनार्था । ननु सर्व्वशब्देनैव सिद्धत्वाद्दीप्मानर्थि का नैप-
रश्विच्छेदादौऽप्यगन्तः । यद्वै चतुर्थमित्यादिपत्यस्य पूर्व्वेष पौन-
रुक्ताभावात्प्राह । तुरीयमिति ॥ इहैति प्रकृतवाक्योक्तिः ॥ योगिभि-
र्दृश्यत इवेति सङ्गते न तु मुख्यमीश्वरस्य दृश्यत्वमतीन्द्रियत्वादित्याह ।
दृश्यत इवेति ॥ लोका रजांस्युच्यन्त इति श्रुतान्तरमाश्रित्याह । सम-
स्तमिति ॥ आधिपत्यभावेनेति कथं व्याख्यातमित्यागच्छाह । उपर्य्यु-
परीति ॥ वीक्षामाजिपति । गन्विति ॥ सर्व्वं रजस्तपतीते प्रतापतैव
पराधिपत्यप्रतिदत्ताद्युपां वीक्षति चोद्यं दूषयति । नैप दोष इति ॥
सेष लोकात्मामिति यावत् । मण्डलद्वयस्य निरद्भुतमाधिपत्यमित्यत्र
उन्मोहयति मनुष्ययति । वे वेति ॥ वीष्मार्थवत्प्रकृष्टमिति । त-

तपत्येव ह्यैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या एत-
देव पदं वेद ॥३॥

सपा गायत्रये तस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे पतेरजसि
प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै

दीपो येषामुपरिष्ठोत्सविता दृग्दत्ते तद्विषय एव स-
शब्दः स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं वीप्सा । ये चामुष्मा-
त्यराज्यो लोकास्तेषां च देवकामानां चेति श्रुत्यन्त-
रात्तस्मात्सर्वविरोधार्था वीप्सा । यथाऽसौ सविता सर्वा-
धिपत्यलक्षणया श्रिया यशसा च स्वर्ग्या तपति । एवं
हैव श्रिया यशसा च तपति योऽस्या एतदेवं तुरीयं
दर्शतं पदं वेद ॥ ३ ॥

सैषा त्रिपदोक्ता या त्रैलोक्यत्रैविद्यप्राणलक्षणां गा-
यत्री । एतस्मिन्चतुर्थे तुरीये दर्शते पदे पतेरजसि
प्रतिष्ठिता । मूर्त्तामूर्त्तरसत्त्वादादित्यस्य । रसापाये हि
वस्त्वनि रसमप्रतिष्ठितं भवति । यथा काष्ठार्द्धिदग्धसारं
तद्वत् । तथा मूर्त्तामूर्त्तत्वेन जगत्त्रिपदा गायत्री आ-

श्लादिति ॥ चतुर्थपादज्ञानस्य फलवत्त्वं कथयति । यथेति ॥ ३ ॥

अभिधानाभिधेयात्मिकां गायत्रीं व्याख्यायाभिधानस्याभिधेयत-
न्तत्वमाह सैषे त ॥ आदित्यप्रतिष्ठिता मूर्त्तामूर्त्तात्मिका गाय-
त्रीत्यत्र हेतुमाह । मूर्त्ता ॥ भवतु मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणानुसारेणादि-
त्यस्य तत्सारत्वं तथापि कथं गायत्र्यास्तुतिष्ठत्यं पृथगेव सा मूर्त्ता-
द्यात्मिका स्यात्ततीत्याशङ्काह । रसेति ॥ तद्वदादित्यसम्बन्धभावे

सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यद्यदि दानीं द्वौ विव-
दमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एवं
ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एव अदध्याम तद्वै त-
त्सत्यं वले प्रतिष्ठितं प्राणो वै वलं तत्प्राणे
प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्वलं सत्यादोगीय इत्ये-

दित्ये प्रतिष्ठिता तद्रसत्वात्सह विभिः पादैस्तदी तुरीयं
पदं सत्ये प्रतिष्ठितं किं पुनस्तत्सत्यमुच्यते । चक्षुर्वै सत्यं
कथं चक्षुः सत्यमित्याह । प्रमिदमेतच्चक्षुर्हि वै सत्यम् ।
कथं प्रसिद्धतेत्याह । तस्माद्यद्यदि दानीमेव द्वौ विवद-
मानौ विरुद्धं वदमानावेयातामागच्छेयातामहमदर्शं
दृष्टवानस्मन्नन्य आह अहमश्रौषं त्वया दृष्टं न तथा
तद्वस्त्विति । तयोर्ये एवं ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्मा एव
अदध्याम न पुनर्यो ब्रूयादहमश्रौषमिति । अतुर्मपा
अवणमपि सम्भवति न तु चक्षुषो नृपा दर्शनम् । तस्मान्ना-
श्रौषमितुशक्तवते अदध्याम । तस्मात्सत्यप्रतिपात्तितुत्वान्मत्य
चक्षुस्तस्मिन्सत्ये चक्षुषि सह विभिरितरे पादैस्तुरीयं

मूर्त्ताद्याकिंका, मायवी स्यादप्रतिष्ठितेति शेषः ॥ एतद्वदन्तं स्यात्सत्यं न
मूर्त्तादेर्न स्थितिरिति स्थिते पठितमाह । यदेति । एतद्वदन्तं स्यात्
तस्य स्यादिति । तदेति ॥ सत्यस्य स्यात्सत्यपरितोषाविषयत्वं स्यात्
द्वारा पठयति । हि दुर्गतिरादिमा ॥ चक्षुषः सत्यमेव प्रमाणाभावं
निरासं दूषयति । सत्यमिदमिति । एतद्वदन्तं स्यात्सत्यमेव प्रमाणाभावं
निरासं दूषयति । सत्यमिदमिति । सत्यमिदमिति । सत्यमिदमिति ।

वमेषा गायत्र्यध्यात्म प्रतिष्ठिता सा सैषा
गयाऽस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्राणाऽस्तत्रे तद्य-
ज्ञयाऽस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेषा

पद प्रतिष्ठितमित्यर्थः । उक्तञ्च । स आदित्यः कस्मिन्प्रति-
ष्ठित इति चक्षुषीति ॥

तद्वै तुरीयपदान्तरं सत्यं बले प्रतिष्ठितं कि पुन-
स्तद्वलमित्याह । प्राणो वै बलं तस्मिन् प्राणे बले प्रतिष्ठितं
सत्यं । तथाचोक्तं सूत्रे । तदोतञ्च प्रोतषेति । यस्माद्वले सत्यं
प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्वलं सत्यादोगीय ओजीय ओजस्त र-
मित्यर्थः । लोकेऽपि यस्मिन् हि यदाश्रितं भवति
तस्मादाश्रितादाश्रयस्य बलवत्तरत्वं प्रसिद्धम् । न हि दुर्बलं
बलवतः क्वचिदाश्रयभूतं दृष्टम् । एवमुक्तन्यायेन तु एषा
गायत्री अध्यात्ममध्यात्मे प्राणे प्रतिष्ठिता । सैषा गायत्रीः
प्राणोऽतो गायत्र्यां जगत्प्रतिष्ठितम् । यस्मिन्प्राणे सर्वे देवा
सर्वे वेदाः कर्माणि फलञ्च एकं भवति । सैवं गायत्री

त्कथञ्चित्स्मरन्नेऽपि श्रोत्रपेक्षया दूररि विद्याशो दृष्टो नैकस्तेतप्राह ।
तस्माच्चेति ॥ विश्वासातिशयफलमाह । तस्मादिति ॥ आदित्यस्य च
क्षुषि प्रतिष्ठितत्वं पञ्चमेऽपि प्रतिपादितमित्याह । उक्तञ्चेति ॥

सत्यस्य स्वातन्त्र्यं प्रत्याह । तद्वा इति ॥ सत्यस्य प्राप्तिप्रतिष्ठित-
त्वञ्च पाञ्चमिकमितप्राह । तथा चेति ॥ सूत्रं प्राणो वायुस्तच्छब्देन
सहप्रशब्दितवर्णभूतग्रहणम् ॥ सत्यं बले प्रतिष्ठितमित्यत्र लोकप्रसिद्धिं
प्रमाणयति । तस्मादिति ॥ तदेवोपपादयति । लोकेऽपीति ॥
तदेव व्यतिरेकसंखेनाह । न हीति ॥ एतेन गायत्र्याः सूत्रा-
त्तत्त्वं सिद्धमितप्राह । यथमिति ॥ तस्मिन्सर्वे वाक्यं योज-

मूसावित्रीमन्वाहैषैव स यस्मा अन्वाह तस्य
प्राणाः स्वायते ॥ ४ ॥

ताः हैतासेके सावित्री मनुष्टुभमन्वाहुर्वाग-

प्रणरूपा सती जगत आत्मा । सा हैपा गवांस्तुत्रे वात-
वती । के पुनर्गवाः । प्राणा वागादयो वै गवाः । गच्छ-
करणात् । तांस्तुत्रे सैपा गायत्री । तत्तत्र यस्माद्गवां-
स्तुत्रे तस्मादायत्री नास । गयत्राणाहायत्रीति प्रदिता । स
आचार्य उपनीयमाणवक्रमष्टवक्त्रं यामेवामं सावित्रीं सवि-
लदेवताकामन्वाह पञ्चोर्जर्चयः नमस्ताज । एषैव स
साजाप्राणी जगत आत्मा माणवकाय समर्पिता उद्देदानीं
वा व्याख्यानानां व्यास आचार्यो यन्मै माणवकायान्वा-
हानुवक्ति तस्य माणवकस्य गान् प्राणान् स्वायते नरकादि-
पततात् । ४ ॥

यति । मैषेति ॥ गायत्री प्राणयो किं विधायति तदाह । एत इति ॥
तदेव एवयति । यस्मिन्निद्यादिना ॥ गायत्रीनामनिर्वचनेन तस्या जग-
ज्जीवनेत्युक्तम् । गौ हैषेति ॥ प्रयोक्तृमरीरं नमस्तर्ष । गायत्रीति
गवाः वागुपार्णैकाद्वरादय । द्वाभ्यामपृथगेन नन्दयै गायत्रीति
एव भाषित्वमस्ति । एष आचार्य इति ॥ एत एतत् । भाषित्वम-
गायत्रीति साधयति । स इति । यः सावित्री गायत्रीति शेषः ॥ ६ ॥

मन्वाह इति । मन्वाह इति । मन्वाह इति । मन्वाह इति । मन्वाह इति ।

नुष्टुवेतदाचमनुब्रूम इति न तथा कुर्याद्गायत्री-
मेव सावित्रीमनुब्रूयाद्यदिह वा अप्येवं विद्वद्विव
प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकञ्च न पदं
प्रति ॥ ५ ॥

तमेतां सावित्रीं हैके शाखिनोऽनुष्टुभमनुष्टुप्प्रभवान-
नुष्टुप्कृन्दस्वामन्वाहुरूपनीताय । तदभिप्रायमाह । वाग-
नुष्टुप् । वाक् शरीरे सरस्वती । तामेव हि वावं सरस्वतीं
माणवकायानुब्रूम इत्येतद्वन्तो न तथा कुर्यान् तया
विद्याद्यन्ते आङ्मृषैव तत्किं तर्हि गायत्रीमेव सावित्री-
मनुब्रूयात्कस्माद्यस्मात्प्राणो गायत्रीत्युक्तम् । प्राण उक्ते वाक्च
सरस्वती चान्ये च प्राणाः सर्वं माणवकाय समर्पितं भवति ।
किञ्चेदं प्रासङ्गिकमुक्त्वा गायत्रीविदं स्तौति । यदि ह वै
अपि एवंविद्वद्विव न हि तस्य सर्वात्मनो बहुनामास्ति-
किञ्चित्सर्वात्मकत्वाद्धिदुषः प्रतिगृह्णाति सहैव तपति-
ग्रहजातं गायत्र्या एकं च नैकमपि पदं प्रति पश्यन्तम् ॥ ५ ॥

सावित्रीमाहुः । सविद्वेशताकृत्वादित्यर्थः । उपनीतस्य माणवकस्य
प्रथमतः सरस्वत्यां श्रवणात्मिकाया सापेक्षत्वं द्योतयितुं हि शब्दः ॥
दूषयति । नेत्यादिना ॥ नन्वपेक्षितवागात्मकसरस्वतोऽसमर्पणं विना
गायत्रीसमर्पणमयुक्तमिति शङ्कित्वा परिहरति । कस्मादित्यादिना ॥ यदि
हेतुप्रादेरुत्तरग्रन्थस्याव्यवहितपूर्वग्रन्थासङ्गतिमाशङ्क्याह । इदमिति ॥ सा-
वित्र्या गायत्रीत्वमिति यावत् । इवशब्दार्थं दर्शयति । न हीति ॥
यद्यपि बद्धं प्रतिगृह्णाति विद्वानिति पूर्वेण सम्बन्धः । तथापि न
तेन प्रतिग्रहजातेनैकस्यापि गायत्रीपदस्य विज्ञानफलं भुक्तं स्यात् ।
दूरतस्तु दोषापायकत्वं तस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परो रजा यऽएष
तपति नैव केन च नाप्यं कुत च एतावत्प्रति
गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

स्यैव क्षयकारणं न त्वन्यस्य दोषस्य कर्तृत्वे क्षमं । न
चैवं दाता प्रतिग्रहीता वा गायत्रीविज्ञानस्तुतये कल्पयते ।
दाता प्रतिग्रहीता च यद्यप्येवं सम्भाव्यते नासौ प्रति-
ग्रहोऽपराधक्षमः । कस्माद्यतोऽन्यधिकमपि पुरुषार्थविज्ञान-
मवशिष्टमेव चतुर्थपादविषयं गायत्र्यास्तद्दर्शयति । अथास्याः
एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति ।
तच्चैतन्मैव केनचित्क्लेनचन केनचिदपि प्रतिग्रहणार्थ-
नैव प्राप्यमित्यर्थः । यथा पूर्वोक्तानि त्रीणि पदानि एता-
न्यपि नैवाप्यानि केनचित्कल्पयित्वैवमुक्तं परमार्थतः । कुत
एतावत् प्रतिगृह्णीयात्त्रैलोक्यादिसमं तस्माद्गायत्रेयं प्रका-
रोपास्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

ज्ञापूर्वकमाह । कस्मादिति ॥ वागोत्सङ्गपदत्रयविज्ञानं फलभोगोक्तान-
न्तर्यमयशब्दार्थः । नैव प्राप्यं प्रतिग्रहेण केनचिदपि नैव मुक्तं स्यादि-
त्यर्थः ॥ तत्रैव वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । यथेति ॥ तानि प्रतिग्रहेण
यथाऽऽप्यानि तत्तद्यैव तदाप्यमित्यर्थः ॥ कुत इत्यादि वाक्यस्य तात्पर्य-
माह । एतान्यपीति । गायत्रीविदः स्तुतिरुक्ता तत्फलमाह । तस्मा-
दिति । एवमकारा पादचतुष्टयरूपा सर्वात्मिकेत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्या उपस्थानं गायत्र्यैकपदी द्विपदी त्रिपदी
चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यस्य नमस्ते तुरीयाय
दर्शताय पद्याय परीरजसेऽसावदो मा पापदिति
यं द्विप्याद्भावस्यै काप्रो वा समद्वीति वा न

तस्या उपस्थानं तस्या गायत्र्या उपस्थानं उपेत्य स्थान
नमस्कारणमनेन मन्त्रेण । कोऽसौ मन्त्र इत्याह । २ गाय-
यन्ति अस्मि भवसि त्रैलोक्यपादेनैकपदी । त्रयीविद्यासूत्रेण
द्वितीयेन द्विपदी । प्राणादिना तृतीयेन त्रिपद्यस्ये । चतु-
र्थेन तुरीयेन चतुष्पद्यसि । एवं चतुर्भिः पादैरुपासकेऽपद्यने
ज्ञायतेऽतः परं परेण निरुपाधिकेन स्वीनाकनाऽपद्यने ।
अवेद्यज्ञानं पदं येन पद्यस्य सा त्वनपदसि यस्मात्त्रिपद्यस्ये
नेति नेत्यात्मवात् । अतो व्यवहारविषयाय नमस्ते तुरी-
याय दर्शताय पद्याय परीरजसे । अमौ मनुः पाप्मा त्वत्प्रा-
तिविभ्रकारः । अदन्तशाल्यः कार्यं यत्त्वत्प्रातिविभ्रकर्तृत्वं
प्रापत्सैव प्राप्नोतु । ३ अतो मन्त्रपरिमजातर्यः । न
। द्विप्यात एं प्रति द्विपं दुर्व्याख्य विद्वान् प्रत्यनेनोपस्थान-
मसौ मनुःसुकनासेति नाम तृतीयादसौ यज्ञदण्डाभि-
प्रेत जातो नां समर्द्धि मन्त्रस्य म प्रोत्वति प्रोपतिष्ठते ।

प्रत्यक्षपद्यमनेन मन्त्रेण मनुःप्राति । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

हैवास्मै स काम ऋध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽह-
मदः प्रापमिति वा ॥ ७ ॥

एतच्च वै तज्जनको वैदेहो बुद्धिमाश्रितराश्वि-
सुवाच यन्नु हो तद्गायत्रीविदब्रूया अथ कथं
हस्तीभूतो वहसीतिसुखं ह्यस्याः सम्प्रागून वि-
दाञ्चकारेति होवाच तस्या अग्निदेव मुखं यदि

न हैवास्मै देवदत्ताय स कामः समृद्धयते । कस्मै । यस्मा एव-
मुपतिष्ठतेऽहमदो देवदत्ताभिप्रेतं प्रापमिति चोपतिष्ठते ।
असावदो सा प्रापदित्यादिचयाणां सन्तपदानां यथा-
कामं विकल्पः ॥ ७ ॥

गायत्री सुखविधानायादयाद् उच्यते । एतद् किल
स्मर्यते । तत्तच्च गायत्रीविज्ञानविषये जनको ह वैदेहो
बुद्धिलो नामतोऽश्वतरसाश्वस्याश्वताराश्विन्तं किलो
क्तवान् । यन्नु इति वितर्के हो अहो इत्येतद्यच्च गायत्री
विदब्रूयाः गायत्रीविदस्मीति यदब्रूयाः किमिदं तस्य
वचसोऽनुरूपस्य कथं यदि गायत्रीवित्प्रतिग्रहणदोषेण

ह्रीयात्तदीयं नाम गृहीत्वा च तदभिप्रेतं सा प्रापदित्यनेनोपस्थानमिति
सम्बन्धः ॥ आभ्युदयिकानुपस्थानं दर्शयति । अहमिति ॥ कीदृगु-
पस्थानमल सन्तपदेन कर्तव्यमित्याशङ्क्य यथार्थं विकल्प दर्शयति ।
असाविति ॥ ७ ॥

किन्तु तद्गायत्रीविज्ञानं प्रतिकूलमुपलभ्यते तदाह । अहमिति ॥
पूर्वापरविरोधाद्व्योतकोऽघशब्दः । तथापि गायत्रीविज्ञानलवत्त्वे सति
प्रतिकूलमिदं हस्तीभूतस्य तत्र सां इति वह्नमिच्छाशङ्काह । एकाङ्गेति ॥
राजा ब्रूते शृण्विति ॥ दुःखविज्ञानं दृष्टान्तवदस्त्रेण फलमाचष्टे ।

तत्रा अपि बह्वीवास्तावभ्यादधति सर्वमेव तत्
 सत्त्वत्येव ॥ हे वैवंदियद्यपि बह्विव पापं कुर्वते
 सर्वमेव तत्संशय शुद्धः पूतो जरोऽमृतः सम्भव-
 ति ॥ ८ ॥ सप्तमस्य चतुर्दशं ब्राह्मणं ॥ १४ ॥

हिरण्यत्वेन पात्रेण तत्रस्थापितं मुखं तत्त्वं

चक्षीभूतो वक्षसीति । स प्रत्याह राजा स्मरितो मुखं
 गायत्र्या हि यस्मादस्याः हे सत्राट् न विदाम्भकार न
 विज्ञानवानस्मीति होवाच । एकाङ्गधिकलब्धात् गाय-
 त्रीविज्ञानं समाफलं जातम् । अग्नौ तर्हि तस्या गायत्र्या
 अग्निरेव जुग्वं । यदि च वै अपि बह्विंस्त्वनं अनापभ्या-
 दधाति लौकिकाः सर्वमेव तत्सच्चत्येवेन्द्रनसग्निरेयं च
 एव एवविज्ञायत्र्या अग्निमुखसित्येषं वेत्तीत्येवंवित् नरात्
 स्वयं गायत्र्यात्मानिमुखः सन् । स यद्यपि बह्विव पापं कुर्वते
 प्रतिग्रहादिदोषं तत्सर्वं पापजातं संशय संशयित्वा
 शुद्धोऽग्निकृत्य तस्य । तस्मात्प्रतिग्रहदोषाद्गायत्र्यात्मा अजरो
 ऽमृतश्च संभवति ॥ ८ ॥ सप्तमस्य चतुर्दशं ब्राह्मणं ॥ १४ ॥

यो ज्ञानकर्तृसमुच्चयकारी सोऽन्तर्यामि आदित्यं प्राये-

वर्धयामास ॥ इत्यन्तर्ध्यात्तस्य । पापमंस्त्वराहित्यं दृष्टि-
 र्वात्प्रकाशमर्षस्तु ज्ञतेति भेदः । गायत्रीविज्ञानं समुत्तिष्ठत्यत्र दर्श-
 नमिति । गायत्र्यामेति । ८ ॥ सप्तमस्य चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

गायत्र्यान्तर्यामिणोऽन्तर्यामिणः । यो ज्ञानकर्तृति । आदित्यस्या-
 न्तर्यामिणः तस्मात्तन्नेत्यन्तर्यामि । अन्तु वेति ॥ तद्यदि इत्यन्-

पूषन्प्राज्ञातु सतत्रधर्माय दृष्टये पूषन्ने कर्षे यम
सूर्यं प्राजापतत्र दूह रम्भीन्

यत्यस्ति च प्रसङ्गो गायत्र्यान्तरीयः पादो हि स तदप-
स्थानं प्रकृतमतः स एव प्रार्थ्यते हिरण्यगन्धेन ज्योतिर्गन्धेन
पात्रेण । यथा पात्रेणोष्ठं व त्वपिधीयते एवमिदं सत्याख्यं
ब्रह्म ज्योतिर्गन्धेन सण्डलेनापिहितमिवागमाहितचेतसा-
मदृश्यत्वात्तदुच्यते । सत्यमपिहितं मुखं मुख्यं स्वरूपं त-
दभिधानं पात्रमपिधानमिव दर्शनप्रतिबन्धकारणं । तत्त्वं
हे पूषन् जगतः पोषणात्पूषा सविता अपावृणु अपावृतं
कुरु दर्शनप्रतिबन्धकारणमपनयेत्यर्थः । सत्यधर्माय सत्य-
धर्माऽऽयेति अस सोऽहं सत्यधर्माऽस्तस्मै तदागम्यता-
येत्यर्थः । दृष्टये दर्शनाय ॥ पूषन्निद्यादीनि नामानि
आमन्त्रणार्थानि सवितुः । एकर्षे एकं प्रासादयेत्त एव एकं च
दर्शनादपिः स हि सर्वस्य जगत आ मा चक्षुषश्च सप्तसर्जं
पश्यत्येको वा गच्छतीत्येकार्षिः । सूर्यं एकाकी चरतीति
अन्त्रवशात् । यमं सर्वं हि जगतः संयमनं त्वत्कृतं । सूर्यः

दितृस्य प्रसङ्गस्तत्राह । तदुपस्थानमिति ॥ नन्वसो तुरोऽप्येति
तर्हि दर्शयतिमिदं ॥ आदित्यस्य प्रसङ्गे फलितमाह । अत इति ॥
समाहितचेतः प्रयत्नवतामपि दृष्टत्वापिहितं किन्तु पिहितमेवेति
तत्राह । अस्माहितेति ॥ जगतः पोषणादुन्मृष्टमृष्टादिदानेनेति
शेषः ॥ अपावृणुणरणमेव विदुषोति दर्शनेति ॥ सत्यं परमार्थस्व-
रूपं ब्रह्म धर्मोत्तमाय इति यावत् ॥ नष्टं दशैर्नारीं तत्प्रतिबन्धकनि-
वृत्तौ पूषणि नियुक्ते किमित्यनेन सम्बोध्य नियुज्यन्ते तत्राह । पूषन्नि-
द्यादोति ॥ दर्शनादपिरित्युक्तं विशदयति । स हीति ॥ सूर्यं आत्मा

समूहतेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि
योऽनावसी पुरुषः सोऽहमस्मि दायुर्नितमस्त-
मधेदं भस्मान्तं शरीरञ्च कृतो यव वृत्तः
सु ईरयते रसान्मूलीन्प्राणान् वा वा जगत इति ।
प्राजापत्यः प्रजापतेरीश्वरसंप्रापत्यं हिरण्यं भिमं वा । हे
प्राजापत्यं व्यूहं विगमय रग्मीन् ॥

समूह सद्दिपा ननस्तेजो येनाहं शक्नुया द्रष्टुं ॥ तेजना
क्षपत्तदृष्टिर्न शक्नुयां त्वत्स्वरूपमञ्जसा द्रष्टुं । विद्योतन-
इव रूपाणामत उपसंहर तेजः । यत्ते तव रूपं मञ्ज-
कल्याणानामतिशयेन कल्याण कल्याणतमं तत्ते पश्यामि ।
पश्यामो वयं वचनव्यत्ययेन । योऽहो भृशुर्विःशो व्याह-
त्यवयवः । पुरुषः पुरुषाकृतिः प्रात्पुरुषः सोऽहमस्मि भवान्
॥ अहरहमिति चोपनिषद् उक्तवादादि वचाद्युपयोगदेवेदं
पदार्थयते । सोऽहमस्मिन्तस्मिन्तस्मिन् सन्त्य ॥

जगत्साम्युप्येति मन्त्रश्रुत्यादिदोषात् । जगत इत्येति । यदुक्तं
परमार्थान्तेरित्येवमिदं । सत्येति ॥

आभायिका रश्मयो न विगमयन्तु मन्त्रा इत्यादिवाच्यं । सत्येति ।
मदीयं तेजः नृत्वं न विगमयते मत्स्वरूपदर्शनं सादृश्यमप्याह ।
तेजना हीनि । विद्योतां विद्मः प्रजापत्यान् इति स्वर्गात् । स्वर्ग-
महमा सत्यं न भवति इदं नमः चतुर्भुविःशो व्याह-
त्येति ॥ तेजःमहोत्सवः यदोऽहमस्मि । उदिति । विद्मः मन्त्रा यो भव-
त्यप्येतेति । अतः उदिति । योऽहमस्मि ॥ व्याहृतिर्न विगम-
यति इति इति गोपयति । अतः उदिति । अतः उदिति । अतः
उदिति ॥

स्मर क्रतो स्मर क्रतुः स्मर क्रतो नय सुपथा
राये अस्मान्निदानि देव वयुनानि विद्वान्

ममान्तसा सञ्चना शरीरपाते शरीरस्थः यः प्राणो
वायुः सोऽनिलं वाह्यं वायुमेव प्रतिगच्छतु । तयाऽन्या
देवताः स्वां स्वां प्रक्षते गच्छतु । अथेदमपि भस्मात्
स्तु पृथिवीं यातुं शरीरं । अथेदानीमात्मनः सकलभृतां
मनसि व्यवस्थितामग्निदेवतां प्रायेयति । ओम्क्रतो । ओम् मिति
क्रतो इति च संवोधनार्थावेव । ओम्कारप्रतीकत्वादोम्मनो-
भयत्वाच्च क्रतुः । हे क्रतो स्मर स्मर्तव्यमन्तकाले हि
त्वत्स्मरणवशादिष्टा गतिः प्राप्यतेऽतः प्रायेयते यन्मया कृतं
तत् स्मर । पुनरुक्तिरादरार्था ॥

किञ्च हे आर्त्त नय प्रापय सुपथा शोभनेन सागरं
राये धनाय कर्माफलप्राप्तये इतरथः । न दक्षिणे न कृष्णे न

ननु तत्र शरीरपातेऽपि नास्त्यमाध्यात्मिकाद्यादिप्रतिषेधनादत
आह । ममेति ॥ वायुप्रहणस्थोपलक्षणत्वं विरहितत्वाद्वा । तथेति ॥
देवस्य देवतानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि देहस्यैव सूक्ष्मतां गतस्य प्रतिबन्धक-
त्वाच्च तवास्तवमित्याशङ्काह । अथेति ॥ मन्त्रान्तरमन्तर्यं व्याकरोति ।
अथेदानीमिच्छामि ॥ अथतीत्योम्बोद्धर । सर्वस्य रत्नकुलस्य जाठराग्नि-
प्रतीकत्वेन ध्यातृत्वादग्निशब्देन निर्देशः । एवमग्निदेवता संवोध्य नि-
युङ्क्ते । स्मरेति ॥ इष्टं गतिं जिगमिप्ता किमिति स्मरणे देवता नियु-
ज्यते तत्राह । स्मरणेति ॥

प्रार्थनान्तरं समुत्तिनोति ॥ किञ्चेति ॥ उक्तमेव व्यनक्ति । नेत्या-
दिना ॥ अस्माच्चयेति पूर्वैण सम्बन्धः । प्रज्ञानप्रहणकर्मादीनामुपलक्षणम् ।

युयोध्यस्सज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं
विधेमः ॥ १ ॥ पञ्चदशं ब्राह्मणं ॥ १५ ॥ इति
बृहदारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ उपनिषत्सु
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पुनरावृत्तियुक्तेन । किं तर्हि शुक्लेनैव सपत्न्या स्नान्विधानि
सर्वाणि चे देव ववुनानि प्रजानानि सर्वप्राणिनां विद्वान्
किञ्च युयोध्य अपनय वियोजय । असदस्यातो जुहुराणं
कुटिलं एनः पापं पापजातं सर्वं । तेन पापेन वियुक्ता
वयमेषाम उल्लरेण पथा त्वत्पुत्रादात् । कित्तु पयं तुभ्यं
कत्तुं शक्तुमो भूयिष्ठां वज्रतनां ते तुभ्यं नम उक्तिं नमस्का
रवचनं विधेम नमस्तारोक्ष्या परिचरेम इत्यर्थोऽन्यत्कत्तुं
मशक्ताः सन्तः ॥ इति सप्तमस्य पञ्चदशं ब्राह्मणं ॥ १५ ॥
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राज-
काचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतायां बृहदारण्यकटीकायां
सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

प्राप्तवान्तरं दर्शयति । रिद्धेति ॥ पापवियोजनफलमाह । तेनेति ॥
भगविराराधितो भगता ययोजं पणं साधयिष्यामीत्यामत्याह । रि-
द्धेति ॥ वज्रतमस्य भगविराराधितरेकदुक्तस्य यागादिका परिचरणं वि-
दतामित्यमत्याह । अन्यदिति ॥ सन्ततनमस्तारोक्ष्या परिचरेमिति
पूर्वोक्तस्य । अयस्तिष्ठ शुम्भोऽस्मादिति दृष्टव्यम् । इति सप्तमोऽध्या-
यस्तप्तमः । पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरि-
व्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतायां बृहदारण्यकटीकायां
सप्तमोऽध्यायः समाप्तः । श्रीं तत् पत् ॥

॥ हरिः ओ॥ यो हवै ज्येष्ठश्च अष्टश्च वेद ज्येष्ठश्च

॥ ओ॥ प्राणो गायत्रीतुष्टं । कस्मात्पुनः कारणात्प्राण-
भावो गायत्र्या न पुनर्वागादिभाव इति । यस्मात्ज्येष्ठश्च
अष्टश्च प्राणो न वागादयो ज्येष्ठश्च अष्टमाजः । कथं ज्येष्ठत्वञ्च
अष्टत्वञ्च प्राणस्येति तन्निर्दिधारयिष्येदमारभ्यते । अथ वो-
क्तयजुःसामक्षत्रादिभावैः प्राणस्यैवोपासनमभिहितं सत्स-
प्यन्येषु चक्षुरादिषु तत्र हेतुमात्रमिहानन्तर्येण सम्बध्यते
न पुनः पूर्वशेषता । विवक्षितन्तु खिलत्वादस्य काण्डस्य
पूर्वत्र यदनुक्तं विशिष्टं फलं प्राणविवयमुपासनं तद्वक्तव्य-
मिति । यः कश्चिद्भवै इतरवधारणार्थं । यो ज्येष्ठश्च अष्ट-
गुणं वक्ष्यमाणं वेदासौ भवतेऽव ज्येष्ठश्च अष्टश्च । एवं
फलेन प्रलोभितः सन् प्रपन्नाभिमुखीभूतस्तस्मै चाह । प्राणो
वै ज्येष्ठश्च अष्टश्च । कथं पुनरवगम्यते प्राणो ज्येष्ठश्च ?

अग्निगोशाय नमः । ओंकारो दमादित्यं ब्रह्मावह्नौपासनं तत्
फलं तदर्थं गतिरादित्याद्युपस्थानमित्येवोऽर्थः सप्तमे निवृत्तः । सम्प्रति
प्राधान्येनाब्रह्मोपासनं सफलं श्रीमत्यादिकर्म च वक्तव्यमित्येवमध्याय-
कारभमाणो ब्राह्मणसङ्गतिमाह । प्राण इति ॥ तस्मात्प्राणो गायत्रीति
युक्तमुक्तमिति शेषः ॥ प्राणस्य ज्येष्ठत्वादिनाद्यापि निर्धारितमिति
शङ्कित्वा परिहरति । कथमित्यादिना ॥ प्रकारान्तरेण पूर्वोत्तरस-
म्यसङ्गतिमाह । अथवेति ॥ आदिशब्दादत्रवैशिष्ट्यादिनिर्देशस्त-
त्वेति प्राणस्यैव विशिष्टगुणकस्योपास्यत्वोक्तिर्हेतुः । ज्येष्ठत्वादिस्तन्मा-
त्रमिहानन्तरमन्येन कथ्यत इति शेषः ॥ तदेव पूर्वमन्यस्य हेतुमत्त्वाद्-
न्तरस्य च हेत्वानन्तर्येण गौर्वाप्येण पूर्वमन्येन सहोत्तरं मन्यजातं
सम्बन्धयत इति फलितमाह । आनन्तर्येणेति । वक्ष्यमाणप्राणोपास-

अष्टश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च अष्टश्च
 अष्टश्चेति । यस्मान्निषेककाल एव शुक्रोत्पत्तिसमन्वः
 प्राणादिकपालस्यविशिष्टस्तथापि नाप्राणं शुक्रं विरोह-
 तीति प्रथमो वृत्तिलाभः प्राणस्य चक्षुरादिभ्यः । अतो
 ज्येष्ठो वयसा प्राणो निषेककालादारभ्य गर्भे पुष्यति प्राणः ।
 प्राणे हि सञ्चरती पञ्चाचक्षुरादीनां वृत्तिलाभः । अतो
 युक्तं प्राणस्य ज्येष्ठत्वं चक्षुरादिषु । भवति तु कश्चित्कुले
 ज्येष्ठो गुणहीनत्वान्तु, न अष्टो मध्यमः कनिष्ठो वा गुणा-
 व्यत्वाद्भवेज्येष्ठो न ज्येष्ठः । न तथेहेत्याह प्राण एव तु
 ज्येष्ठश्च अष्टश्च । कथं पुनः अष्टमवगम्यते प्राणस्य । तदिह
 सूत्रादेन दर्शयिष्यामः ॥

नस्य पूर्वोक्तस्य पात्रोपासिगोपत्यमाशङ्क्य गुणभेदात् कलभेदाच्च
 नैवमित्यभिप्रेत्याह । न पुनरिति । किमिति प्राणोपासनमिह
 स्वातन्त्र्यमुपदिशते तत्राह । सिलत्वादिति ॥ इति शब्दो माह-
 न्यारम्भोपसंहारार्थः ॥ यत्र माह्न्यारम्भं प्रतिपाद्याजराणि
 त्याचष्टे । यः कश्चिदित्यादिना ॥ यच्छब्दस्य पुनरुपादानमन्व-
 यार्थम् । निपातयोरर्थमाधारणमेव ॥ प्राणुक्तं प्रकटयति । भवत्ये-
 नेति ॥ प्रश्नाय कोऽपौ व्येष्ट्य अष्टश्चेति । प्रश्नस्तदर्थमिति यावत् ॥
 प्राणस्य ज्येष्ठत्वादिकमाशङ्कति । कथमिति ॥ तत्र हेतुमाह । यस्मा-
 दिति ॥ तस्माज्ज्येष्ठत्वादिना तुल्यमेवेति शेषः ॥ सत्त्वन्वादिश्रेयसहीनत्व
 ज्येष्ठत्वं प्राणस्य ज्ञापयति । तथापीति ॥ उक्तमेव समर्पयते । निषेक-
 कालादिति ॥ तत्रापि विप्रतिपक्षं गत्वाह । प्राणे हीति ॥ ज्येष्ठत्वे नैव
 ज्येष्ठत्वे सिद्धे किमिति एनशक्तिरित्याह । भवत्विति ॥ ज्येष्ठत्वे सत्यपि
 ज्येष्ठत्वाभावदृष्ट्या तन्निवृत्त्यपि ज्येष्ठत्वाभावमाह । मध्यम इति । इहेति
 प्राचीति ॥ प्राणज्येष्ठत्वे प्रमादित्वात्तत्राह । कथमित्यादिना ॥

ज्येष्ठश्च अष्टश्च स्वानां भवतपि च येषां बुभूषति
य एवं वेद ॥ १ ॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति

सर्वथापि तु प्राणां ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं यो वेदोपास्ते स स्वानां
ज्ञातीनां ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ज्येष्ठश्रेष्ठगुणोपासनसा-
मर्थ्यात्स्वव्यतिरेकेणापि च येषां मध्ये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवि-
ष्यामीति बुभूषति भवितुमिच्छति तेषामपि ज्येष्ठश्रेष्ठ-
प्राणदर्शी ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ननु वयोनिसिक्तं ज्येष्ठत्वं
तदिच्छातः कथं भवतीत्युच्यते । नैष दोषः । प्राण-
वद्वत्तिलाभत्वस्यैव ज्येष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति ।
दर्शनानुरूप्येण फलं । येषां च ज्ञातिव्यतिरेकेण वसिष्ठो
भवितुमिच्छति तेषाञ्च वसिष्ठो भवत्युच्यतां तर्हि
कोऽसौ वसिष्ठेति । वाग्वै वसिष्ठा । वासयतप्रतिशयेन वस्ते-

पूर्वोक्तमुपास्ति फलमुपसंहरति । सर्वथापीति ॥ आरोगेणानारोगेण
नेत्यर्थः ॥ ज्येष्ठस्याविद्याफलवत्त्वमाप्तिपति । भवति ॥ तस्य विद्याफलत्वं
साधयति । उच्यते इति ॥ इच्छातो ज्येष्ठं दुःसाध्यमिति दोषस्यासत्त्व-
साह । नेति ॥ तत्र हेतुमाह । प्राण्यदिति ॥ यथा प्राणकृताशनादिप्र-
सुक्तश्चक्षुरादीनां वृत्तिलाभस्तथा प्राणोपासकाधेन जीवनमन्येषां स्वानां
भवतीति प्राणदर्शिना ज्येष्ठत्वं न वयोनिसिक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

वसिष्ठत्वमपि प्राणस्यैवेति यत्तु सुस्तरवाक्यमुत्थाञ्च व्याचष्टे । यो हेत्वा-
दिना ॥ फलेन प्रज्ञोभितं विषयं प्रज्ञाभिमुखं प्रत्याह । उच्यतामित्यादिना

वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवतप्रपि च येषां
बुधूषति य एवं वेद ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठति समे प्रति-
तिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च
दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतिति-
ष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥ ३ ॥

वेति वसिष्ठा । वाग्विनो हि धनवन्तो वसन्त्येति श्येने ।
आच्छादनार्थस्य वा वसेर्वसिष्ठा अभि भवन्ति हि वाचा
वाग्विनोऽन्यान् । तेन वसिष्ठगुणवत्परिज्ञानाद्वसिष्ठगुणो
भवतीति दर्शनानुरूपं फलं ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा । तां
प्रतिष्ठां प्रतिष्ठागुणवतीं यो वेद तस्यैतत्फलं प्रतितिष्ठति
समे देशे काले च । तथा दुर्गे विषमे च दुर्गमने च । देशे
दुर्भेदादौ वा काले विषमे । यद्येवमुच्यतां काऽसौ

॥ वा वो वसिष्ठं हि वा प्रतिजानीते वासयतीति ॥ वासयत्यतिशयेनेत्युक्तं
मिषदयति । वाग्विनो हीति ॥ वासयन्ति चेति द्रष्टव्यं ॥ यस्ते वेत्युक्तं
स्फुटयति । आच्छादनार्थस्य वेति ॥ आच्छादनार्थस्यमनुभवेन साधयति ।
अभिभवन्तीति ॥ उत्तमसाक्षिफलं निगमयति । तेनेति ॥ २ ॥

गुणान्तरं यक्तुं यावद्यान्तरमादाय व्याचष्टे । यो ह वा इति ॥ एते
प्रतिष्ठां मिथुं विनापि स्यादित्याशङ्काह । तवेति ॥ विषमे च प्रतितिष्ठ-
तीति सन्त्य ॥ मिषमन्तरमादाह । दुर्गमने चेति ॥ इदं नो प्रत्यक्षं
प्रतिष्ठां दर्शयति । यद्येवमिति ॥ प्रतिजान्यहमुपो व्युद्गादयति । यद्यपि-

यो ह वै सम्पद्ं वेद स एवाम्यै पश्यते यं
 काम कामयते श्रोत्रं वै सम्पत् श्रोत्रं कामं मन्त्रं
 वदा अभिसम्पन्नाः स एवाम्यै पश्यते यं कामं
 कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठा । चतुर्थं प्रतिष्ठा । कर्तुं चतुर्थं प्रतिष्ठात्प्रति-
 स्थाह । चतुष्पादं मन्त्रं चतुर्थं च दद्यात् । प्रतिष्ठति ।
 अतोऽनुरूपं फलं प्रतिष्ठति मन्त्रं प्रतिष्ठति इत्य-
 एवं वेदेति ॥ ३ ॥

यो ह वै सम्पद्ं वेद सम्पद्गुणयुक्तं यो वेद तच्छेत्तुम्-
 नस्यै विदुषे सम्पद्यते च । किं । यं कामं कामयते स काम ।
 किं पुनः सम्पद्गुणकं । श्रोत्रं वै सम्पत् । फलं पुनः श्रोत्रस्य
 सम्पद्गुणत्वमिति । उच्यते । श्रोत्रे सति हि यस्मात्सर्वो वेदा
 अभिसम्पन्नाः श्रोत्रेन्द्रियवतोऽध्येयत्वात् वेदविहितकर्मा-
 यत्ताश्च कामाः तस्माच्छ्रोत्रं सम्पत् । अनो ज्ञानानुरूपं फलं ।
 सं ह्यस्मै पश्यते स यं यं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥

त्वादिना ॥ विद्याकर्म निगमयति । अत इति ॥ २ ॥

वाक्यान्तरमादाय विभज्यते । यो ह वै सम्पदमिति ॥ तद्वदर्थकं सम्पद्गुण-
 यत्तिशब्दव्युत्पत्तौ । किं इति ॥ श्रोत्रस्य सम्पद्गुणत्व-
 मिति ॥ अध्येयत्वमध्ययनार्थम् ॥ तदापि च श्रोत्रं सम्पद्गुण-
 मित्याशङ्क्याह । वेदेति ॥ सर्वोक्तं कलशवर्णयति । अत इति ॥ ३ ॥

यो ह वा आयतनं वेदायतनं स्वानां भवत्प्रा-
यतनं जनानां मनो वा आयतनमायतनं
स्वानां भवत्प्रायतनं जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजापतिं वेद प्रजायते ह प्रजया
पशुभीरेतो वै प्रजातिः प्रजायते ह प्रजया
पशुभिर्यं एवं वेद ॥ ६ ॥

यो ह वा आयतनं वेद । आयतनमाश्रयस्तद्यो वेदाय-
तनं स्वानां भवत्प्रायतनं जनानासन्येषामपि किं पुनस्तदा-
यतनमितुश्च्यते । मनो वा आयतनमाश्रय इन्द्रियाणां
विषयाणाञ्च । मन आश्रिता हि विषया आत्मनो भोयत्वं
प्रतिपद्यन्ते । मनःसङ्कल्पवशानि चेन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते । अतो
मन आयतनसिन्द्रियाणां अतो दर्शनानुरूपेण फलं आय-
तनं स्वानां भवत्प्रायतनं जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजापतिं वेद । प्रजायते ह प्रजया पशु-
भिश्च संसृज्यो भवति । रेतो वै प्रजातिः । रेतसा प्रज-

यान्तरमादाय विभजते । यो ह वा आयतनमिति ॥ सामान्ये-
नोक्तमायतनं प्रश्नार्थकं विशदयति । किं इति ॥ मनो विद्यामयं
विशदयति । मन इति ॥ इन्द्रियाश्रयं तस्य स्पष्टयति । मनः इत्येति
॥ पूर्ववत्पुनः निगमयति । अत इति ॥ ५ ॥

युष्टान्तरं यत्नं वाक्यान्तरं गृह्यते तद्वशात् व्याकरोति । यो
रेत्यादिमा ॥ यान्तेन्द्रियाणि तत्तत्तु युष्टविशेषानि निष्ठा रेतोऽस्मिन्-

ते हेमे प्राणा अहंश्रयेसे विवदमाना ब्रह्म
जग्मुस्तद्बोचुः को नो वसिष्ठ इति तं होवाच
यस्मिन्व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो मन्यते
स वो वसिष्ठ इति ॥ ७॥

ननेन्द्रियमुपलक्ष्यते । तद्विज्ञानानुरूपं फलं प्रजायते ह
प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ६ ॥

ते ह इमे प्राणा वागादयोऽहंश्रयेसेऽहं श्रयानित्येतसै
प्रयोजनाय विवदमाना विरुद्धं वदमाना ब्रह्म जग्मुर्ब्रह्म
गतवन्तः ब्रह्मशब्दवाच्यं प्रजापतिं गत्वा च तद्ब्रह्म ऊचुरुक्त-
वन्तः । को नोऽस्माकं मध्ये वसिष्ठः । कोऽस्माकं मध्ये वसति
च वासयति । तदब्रह्म तैः पृथं सत् होवाचोक्तवद्यस्मिन्वो
युष्माकं मध्ये उत्क्रान्ते निर्गते शरीरादिदं शरीरं पूर्वस्मा-
दतिशयेन पापीयः पापतरं मन्यते लोकः शरीरं हि ना-
मानेकं श्रुतिसङ्घातत्वाज्जीवतोऽपि पापमेव ततोऽपि कष्ट-
तरं यस्मिन्नुत्क्रान्ते भवति । वैराग्यार्थमिदमुच्यते । पापी-
य इति । स वो युष्माकं मध्ये वसिष्ठो भविष्यति । जान-

गुणमाचक्षाणस्य प्रकरणविरोधः स्वादित्वाशङ्काह । . रेतसेति ॥
विद्याफलमुपसंहरति । तद्विज्ञानेति ॥ ६ ॥

उक्ता वसिष्ठत्वं दिगुणा न वागादिगामिनः । इन्नु मुख्यप्राणग । एवेति
दर्शयितुमाख्यायिकां करोति । ते हेयादिना ॥ इयस्यनुप्रयोगस्य
तात्पर्यमाह । शरीरं हीति ॥ किमिति शरीरस्य पापीयस्तमुच्यते
तदाह । वैराग्यार्थमिति ॥ शरीरे वैराग्योत्पादनद्वारा तस्मिन्नहंमयमभि-
मानपरिहारार्थमित्यर्थः । वसिष्ठो भवतीत्युक्तवानिति सूक्ष्मः । किमिति

वाग्धोच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्यागतग्रीवाच
 कथमशक्त मृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा
 कला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्च-
 क्षुषा पृणवन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा पूजा-
 यमाना रेतसैवमजीविष्मति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥
 चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागतग्रीवाच कथ-
 मशक्त मृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा अन्धा
 अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पृणवन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा पूजायमाना
 रेतसैवमजीविष्मति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥
 श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागतग्रीवाच

अपि वसिष्ठं प्रजापतिर्नीवाचाऽयं वसिष्ठ इति । इतरेषाम-
 प्रियं परिहाराय । त एव मुक्ता ब्रह्मणा प्राणा आत्मनो
 वीर्यं परिक्षणाय क्रमेणोच्चक्रमुः ॥ ७ ॥

तत्र वागेव प्रथमं ह . अस्माच्छरीरादुच्चक्राम उत्क्रा-
 न्तवती । सा चोत्क्रम्य संवत्सरं प्रोष्य प्रोषिता भूत्वा पुनरा-
 गत्योवाच कथमशक्त शक्तवन्तो यूयं मृते मां विना

साक्षादेव मुखं प्राप्यं पण्डित्यादिगुण लोकांस्तान् प्रजापतिः । न हि
 र्षभ इत्याशङ्गाह । जानन्नपीति ॥ ८ ॥ होच्चक्रामेवादेमाः त्वर्यमाह ।
 रश्मिति ॥ ७ ॥

उक्तोऽयं मुखचराणि व्याचरे । तत्वेत्यादिना ॥ अर्थाऽनर्थं विन्दमि-

कथमशक्तं मृते जीवितमिति ते होचुर्यथा
 वाधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो
 वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वाँसो मनसा प्रजायमा-
 ना रेतसैवमजीविष्येति प्रविवेश ह श्रोत्रं ॥ १० ॥
 मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागतप्रोवाच कथ-
 मशक्तं मृते जीवितमिति ते होचुर्यथा भुग्धा
 अविद्वाँसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेत-
 सैवमजीविष्येति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥
 रेतो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागतप्रोवाच
 कथमशक्तं मृते जीवितमिति ते होचुर्यथा
 क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वद-
 न्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वा-
 ंसो मनसैवमजीविष्येति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

जीवितमिति । एवमुक्ता ऊचुर्यथा लोके कला सूका-
 श्रवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन व्यापारं कुर्वन्तः प्राणेन
 पश्यन्तो दर्शनव्यापारं चक्षुषा कुर्वन्तस्तथा शृण्वन्तः
 श्रोत्रेण विद्वाँसो मनसा कार्यादिविषयं प्रजायमाना
 रेतसा पुत्रानुत्पादयन्त एवमजीविष्यन् वयं । इत्येवं प्राणैर्ह-
 तोत्तर वागाश्चनोऽस्मिन्नवच्छित्तं बुद्ध्या प्रविवेश ह वाक् ।

त्वादिवद्देनोपेक्षणीयः सङ्ग्रहः । चक्षुरादिभिर्दत्तोत्तरा पुनर्वाक्किञ्चरो-

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्त्या महा सुहयः
सैश्वर्यः पङ्कशशङ्कून्संवृहेदेव ए हैवेमान्प्राणा-

तथा चक्षुर्होश्चक्रामेत्यदि पूर्ववत् ॥ ओचं मनः प्रजाति-
रिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्त्कर्मणं करिष्यन्सदानी-
मेव स्वस्थानात्प्रचलिता वागादयः । किमिवेत्याह । यथा
लोके महांश्चासौ सुहयश्च मच्छा सुहयः शोभनहयो लक्ष-
णोपेतो मछान्परिमाणतः सिन्धुदेशे भवः सैश्वर्योऽभिज-
नतः पङ्कशशङ्कून्पादबन्धनशङ्कून् पङ्कशश्च ते शङ्कवश्चेति
तान्संवृहेदुद्यच्छेद्युगपदुत्खनेदश्चरोह आरूढे परीक्षणाय ।
एवं ह एव इमान् वागादीन् प्राणान् संवृहेद्यतवान्
स्वस्थानाद्द्रक्षितवान् । ते वागादयो ह उचुर्हे भगवः
भगवन् मोत्कृमीः । यस्मान्न वै शक्यामह्वते त्वां
विना जीवितुं । यद्येवं मम श्रेष्ठता विज्ञाता भवद्भिर-
हमंश्च श्रेष्ठस्तस्य उ मे मम बलिं करं कुन्तं करं प्रय-
च्छतेति । अथ च प्राणसंवादः कल्पितो विदुषः श्रेष्ठ-

दिति तत्वाह । आत्मन इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

वागादिप्रकरणविच्छेदार्थोऽद्यग्रहः । उत्क्रमं करिष्यन्त्या भातीति
येन । उत्क्रमयं हटानेन सत्यवृत्तरयात्पनसारयति ॥ किमेवेत्यादिना
प्राणस्य प्रोक्तं वागादिभिर्निर्द्धारितमित्याह । ते वागादय इति ॥
तर्हि तत्पुत्रेण भरितमित्याह । यद्येवमिति । यद्येवमिति प्राणसंवादस्य

नसंववर्ह ते होचुर्मा भगव उत्क्रमीर्न वै शच्या-
मस्त्वद्वते जीवितुमिति तस्यो मे वलिं कुरुतेति
तथेति ॥ १३ ॥

सा ह वागुवाच यद्वा अहं वसिष्ठास्मि त्वं
तद्वसिष्ठोऽतीति यद्वा अहं पतिष्ठास्मि त्वं तत्प्र

परीक्षणप्रकारोपदेशः । अनेन हि विद्वान् को नु खल्वत्र श्रेष्ठ
इति परीक्षणं करोति । स एष परीक्षणप्रकारः संवाद-
भूतः कथ्यते । न ह्यन्यथा संहत्यकारिणां सतामेषामञ्जसैव
मंत्रस्तरमात्रमेवैकैकस्य निर्गमनाद्युपपद्यते । तस्माद्वि-
द्वानेवानेन प्रकारेण विचारयति । वागादीनां प्रधान-
बुभुत्सुरुपासनाय वलिं प्रार्थिताः सन्तः प्राणस्तथेति प्र-
ज्ञातवन्तः ॥ १३ ॥

सा हि वाक् प्रथमं वलिदानाय प्रवृत्तां ह किं उवाच
उक्तवती । यद्वै अहं वसिष्ठास्मि यन्ममं वसिष्ठत्वं तत्तवैव

काल्पनिकत्वं दर्शयति ॥ कथञ्चेति ॥ कल्पनाफलं सूचयति । विदुष
इति ॥ तदेव सूचयति । अनेन हीति ॥ उपास्यपरीक्षणप्रकारो नियतित-
त्वं किं संवादेनेत्याशङ्क्य । स एष इति ॥ संवादस्य मुख्यार्थत्वादकल्पि-
तत्वमाशङ्क्य । न हीति ॥ संवादस्य कल्पिते फलितमाह ।
तस्मादिति ॥ एवं प्राणसंवादस्य तात्पर्यं बुद्ध्वा प्रकृतामचरव्याख्यामेवानु-
वर्त्तयति । वलिमिति ॥ १३ ॥

सा ह वागिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । प्रथममिति ॥ तेन वसिष्ठ-
त्वगुणेन त्वमेव वसिष्ठोऽसि । तथा च तद्वसिष्ठत्वं तद्वेवेति योजना । वलि-

तिष्ठोऽसीति चक्षुर्यद्वा अहं सम्पदस्मि त्वं
तत्सम्पदसीति श्रोतं यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं
तदायतनमसीति मनो यद्वा अहं पूजातिरस्मि

तेन वसिष्ठगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति । यदहं प्रतिष्ठाऽस्मि
त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसि । या मम प्रतिष्ठा सा त्वमसीति चक्षुः ।
समानमन्यत् । सम्पदायतनपूजापतित्वगुणान्तं क्रमेण
समर्पितवन्तः । यद्येवं साधु वलिं दत्तवन्तो ब्रूत तस्य मे
एवं गुणविशिष्टस्य किमन्नं किं वास इति आञ्जुरितरे ।
यदिदं लोके किञ्च किञ्चिदन्नं नामाप्याश्वम्य आहमिभ्य
आकीटपतङ्गैभ्यो यच्चान्नं कर्म्यन्नं कीटपतङ्गास्रं च तेन
सह सर्वमेव यत्किञ्चित्प्राणिभिरद्यमानमन्नं तत्सर्वं

दानमग्नौकृत्यान्नवासवी पृच्छति । यद्येवमित्यादिना ॥ एवंगुणविशिष्टस्य
क्येर्त्वंश्रोतृत्ववशिष्टादिसम्बन्धस्येत्यर्थः ॥ यदिदमित्यादि वाक्यं व्याचष्टे,
य इति ॥ प्रकृतेन श्रुतागन्तेन कीटादीनां वाङ्मनेन सह यत्किञ्चिदन्नं
पश्यते तत्सर्वमेव तवान्नमिति योजना । तदेव स्फुटयति । यत्किञ्चिदिति ॥
पदार्थसूत्रा वाक्यार्थं कथयति । सर्वमिति ॥ अस्मिन्नेव वाक्ये पञ्चान्तर-
सत्यापयति केचित्त्विति ॥ न ह वा अस्मेत्याद्यर्थाददर्शनादित्यर्थः ।
तद्वृण्यति । तदपदिति ॥ शास्त्रान्तरेण किमयो भवन्त्यमक्षमक्षिण इत्या-
दिनेत्यर्थः ॥ प्राणविदतिरिक्तविषयं शास्त्रान्तरं सर्वमक्षयन्तु प्राणदर्शिनो
विचिन्तन् । अतो व्याख्यतविषयत्वात् प्रतिषेधेन सर्वमक्षय्येत्यादिना-
सुदितहोमवर्द्धकत्वं स्यादिति गद्यते । तेनेति । किन्निर्हि सर्वान्नमक्षयं
विहितं न वा । न चेन्न तस्य निन्दितस्यानुष्ठानं प्राणवेति । तस्मात्पञ्चा-
भाषाविहितं चेत्तत्किं यदिदमिच्छादिना न हंवेत्यादिना न विहितं नाद्य

त्वं तत्प्रजातिरसीति रेतस्तस्यो मे किमन्नं
किं मे वास इति यदिदं किञ्चाश्वभ्य आङ्गुलिभ्य
आङ्गीटपतङ्गेभ्य

तवान्नं सर्वं प्राणस्यान्नमिति दृष्टिरत्र विधीयते केचित्
सर्वमक्षणे दोषाभावं वदन्ति प्राणान्नविदः । तदसत् ।
शास्त्रान्तरेण प्रतिषिद्धत्वात् । तेनास्य विकल्प इति चेत् ।
न । अभिधायकत्वात् । न ह वा अस्यान्नं जग्धं न भवतीति
सर्वं प्राणस्यान्नमित्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य मत्वर्थ-
मेतत् । तेनैकवाक्यतापत्तेः । न तु शास्त्रान्तरे विहितस्य
बाधने सामर्थ्यसत्यपरत्वादस्य प्राणमात्रस्य सर्वमन्नमित्येत-
द्दर्शनमिह विधेत्स्मितं । न तु सर्वं भक्षयेदिति ॥

इत्याह । नाभिधायकत्वादिति ॥ यदिदमित्यादिना हि सर्वं प्राणस्यान्न-
मिति ज्ञानमेव विधीयते न तु प्राणविदः सर्वान्नमक्षणं तदवद्योतिपदा-
भावाच्च विकल्पीपपत्तिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं दूषयति । न ह वा इति ॥
अस्येति विद्वत्परामर्शान्निपाताः पारार्थवादत्वादयद्यदोतिमो दर्शनादेकवाक्य-
त्वसम्भवे यावद्वैदस्यान्वायत्वाच्चेति हेतुमाह । तेनेति ॥ अर्धवादस्यापि
सार्धे प्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायेन भविष्यतीत्याशङ्क्य न कलङ्गं भक्षये-
दित्यादिर्विहितस्य भक्षणाभावस्य नापत्ते न ह वेत्यादेर्न सामर्थ्यं दृष्टिपर-
त्वादस्य सामान्तरविरोधे सार्धे नावकायोगादित्याह । नन्विति ॥ न ह
वेत्यादेरन्यपरत्वं प्रपञ्चयति । प्राणमात्रमेति ॥

यत्तु सर्वभक्षणे दोषाभावज्ञानं तन्मिथ्यैव प्रमाण-
भावाद्धिदुषः प्राणत्वात्सर्वान्नोपपत्तेः सामर्थ्याद्दोषः एवे-
ति चेत् । न । अशेषान्नत्वानुपपत्तेः । सत्यं । यद्यपि विद्वान्
प्राणो येन कार्यकरणसङ्घातं विशिष्टस्य विद्वन्ता तेन
कार्यकरणसङ्घातेन कृमिकीटदेवादशेषान्नभक्षणं नोप-
पद्यते । तेन तत्राशेषान्नभक्षणदोषाभावज्ञापनमनर्थकं ।
अप्राप्तत्वादशेषान्नभक्षणदोषस्य । ननु प्राणः सन्भक्ष्य-
त्येव कृमिकीटयद्यन्नमपे । वाटं । किन्तु न तद्विषयः
युतिषेधोऽस्ति तस्मादैवरक्तं किंशुकं । तत्र दोषाभावः ।
अतस्तद्रूपेण दोषाभावज्ञानमनर्थकं । अप्राप्तत्वादशेषान्न-

तत्र दोषाभावज्ञापनात्तदेव विधित्सितमित्याशङ्क्याह । यत्त्विति ॥
अर्थवादस्य मानान्तरविरोध स्वार्थे मानत्वायोगस्योक्तत्वादिति भावः ॥
प्रमाणाभावादिद्विमाशङ्कते । विदुष इति ॥ सामर्थ्यात्प्राणस्वरूपवत्तादिति
यावत् । अदोषः सर्वान्नभक्षणे तस्येति शेषः ॥ अर्थापत्तिं दृष्टयति ।
नेत्यर्थिना ॥ अनुपपत्तिमेव निरुणोति । सत्यमिति ॥ येनेत्यस्मात्प्राक्तथा-
पौति दक्तव्यम् ॥ यद्यपीतृपक्रमत् । प्राणस्वरूपसामर्थ्यादनुपपत्ति-
रपि शास्यतीति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ किं फलात्मना विदुषः सर्वान्नभक्षणं
साध्यते किंवा साधकत्वरूपेणेति विकल्पप्राप्तमङ्गीकरोति । वाटमिति ॥
प्राणरूपेण सर्वभक्षणे तच्छब्दार्थः । तत्र प्रतिषेधाभावे सदृशान् पन्नि-
तमाह । तस्मादिति ॥ तथा स्वारसिकं प्राणस्य सर्वभक्षणं तत्र वा
प्रतिषेधादोपराहित्यमिति शेषः । तत्राहित्ये किं स्यादिति चेन्नदाह ।
अत इति ॥ पक्षस्यर्थमेव स्फोरयति । अप्राप्तत्वादिति ॥ प्राणविद-
माधकत्वाकारेण साध्यते सर्वान्नभक्षणमिति पक्षं प्रत्याह । देन इति ॥
इत्येति प्राणविदुष्यते । निमित्तान्तरादत्यन्ताप्राप्तिविषयो विधिः प्रति-

स्तैस्तैऽन्नमापो वास इति न ह वा अस्थानन्नं
जगधं भवति नान्नं परिगृहीतं य एवमेतदन्न-

आपो वासं इत्यापो भक्ष्यमाणा वासःस्थानीया
स्तवान्न च प्राणसमापो वासं इत्येतद्दर्शनं विधीयते । न
तु वासः काय्य आपो विनियोक्तुं शक्याः । तस्माद्यथा प्राप्तो
ऽब्रह्मक्षणे दर्शनमात्रं कर्तव्यम् । न ह वै अस्य सर्वं प्राण-
समाप्तमित्येवंविदो नन्नमनदनोयं जगधं भुक्तं भवति ह ।
यद्यप्यनेनानदनोयं भुक्तमदनीयं भुक्तमदनीयमेव भुक्तं
समान्न तु तत्कृतदोषेण लिप्यत इत्येतद्विद्याश्रुतिरित्यवो-
चाम । तथा नान्नं प्रतिगृहीतं यद्यप्यप्रतिग्राह्यं हत्यादि
प्रतिगृहीतं समात्तदप्यन्नमेव प्रतिग्राह्यं प्रतिगृहीतं समात्त-
दप्यन्नमेव समात्तत्राप्यप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहदोषेण न लिप्यत
इति सुत्यर्थमेव । य एवमेतदन्नस्य प्राणसमान्न वेद ।

वाक्यान्तरमादाय व्याकरोति । आप इति ॥ आर्त्तादाचमनादन्य-
देव श्रौतमाचमनमन्यतोऽप्राप्तं विधेयं तदर्घमिदं वाक्यमिति केचित् ॥
तान् मन्याह । अत्र चेति यावत् पार्यं परिधानम् ॥ तत्र साक्षादपरां
विनियोगायोगे प्राप्तमर्थमाह । तस्मादिति ॥ यद्विदं किञ्चेत्यादावुक्तं
तद्विधेरर्थवादमादाय व्याचष्टे । नेत्यादिना ॥ एतन्नं अतुल्यार्थमन्य-
थार्थमुदा वाक्यार्थमाह । यदपीति ॥ यमन्नमन्नं तर्हि स्वीकृत-
मिति चेन्नेत्याह । इत्येतदिति ॥ यथा प्राणविदो नात्र भुक्तं भवति
तथेत्येतदन्नमतस्तर्हि प्राणविदो दुष्प्रतिग्रहेणैवाद्याह । तदापीति ॥
यमन्नमितिपरे प्राप्ते ऽपीदर्थः । किमिदं नृपार्थवादस्योपसंहारार्थः ।
एतन्मार्थं सोऽद्यमाणाभिध्या समर्पयते । नन्वित्यादिना । यथा प्राप्तं

स्यान्नं वेद तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अग्नियन्त
 आचामन्त्यशित्वाचामन्त्ये तमेव तदनमननं कुर्व्य-
 फलन्तु प्राणात्मभाव एव न त्वेतत्फलाभिप्रायेण किं न किं
 सुत्यभिप्रायेणेति । नन्वेतदेव फलं कस्माद्य भवति । न
 प्राणात्मदर्शनः प्राणात्मभाव एव फलम् । तत्र च प्राणात्म-
 भूतस्य सर्वात्मनोऽनदनीयमयमिव । तथा पुतिग्राह्यमपि
 पुतिग्राह्यमेवेति । यथा प्राप्तमेवोपादाय विद्या स्रुते ।
 तेनैव फलविधिसंरूपतावाक्यम् । यस्मादापो यामः प्राणान्
 तस्माद्विद्वांसो ब्राह्मणाः श्रोत्रिया अधीतवेदा अग्नि-
 यन्तो भोक्ष्यमाणा आचामन्त्यापः अशित्वा चाचामन्ति
 भुक्त्वाचोत्तरकालमपो भक्षयन्ति । तत्र तेषामाचामतां कोऽ-
 भिप्राय इत्याह । एतमेवानं प्राणमननं कुर्वन्तो मयन्ते
 अस्ति चैतद्यो यस्मै वासो ददाति स तमनननं करोमांति ।

प्रकृतिवाक्यशास्त्रतिषद्वरूपमनतिप्रस्येति यान्त् वाजस्य विद्यामृत्विषे
 फलितमाह । अत इति ॥ यदुक्तमपो याम इति तस्य शेषभूतस्य रस-
 न्यनुस्याय व्यावटे । यस्मादिति ॥ तत्वेत्यमनात् प्रागूर्ध्वान्नेति ।
 उक्तोऽभिप्राये लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति । अस्ति चेति ॥ तत्वेव वाजो-
 पक्रमस्यानुकूल्यं दर्शयति । प्राणस्येति ॥ किमर्थमिदं सोपक्रमं वाजस्य-
 त्यपेक्षायामत्र चेत्यादनुक्तं स्मारयति । यद्यपि इति ॥ एतद्विधानम-
 हमान् गच्छते नन्ति ॥ अस्मि प्रायार्थमाचमनं प्राणपरिधानार्थं हेला-
 गच्छाह । तत्वेति ॥ इत्याप्रणयनव्यायेन द्विकरणत्वमिरोपमागच्छाह ।
 न चेति ॥ तत्र प्रत्यक्षत्वात्कार्यभेदस्याविरोधेऽपि प्रकृते प्रमाणाभावाद्-
 द्विकरणत्वानुपत्तिरित्यभिप्रेत्योक्तमुपपादयति । यदिति ॥ ननु आचाम-
 न-

न्तो मन्यन्ते ॥१४॥ अष्टमस्य प्रथमं ब्राह्मणं ॥१५॥

हि मन्यन्ते । प्राणस्य चापोवास इति ह्युक्तम् । यदपः
पिबामि तत्प्राणस्य वासो ददामिति विज्ञानं कर्त्तव्य-
मित्येवमर्थमेतत् । ननु भक्ष्यमाणो भुक्तवांश्च पुनरपि भवि-
ष्यामीत्याचार्यः तत्र प्राणस्यानग्नताकरणायत्वे च द्विः
कार्यताऽऽचमनस्य स्यात् । न च कार्यद्वयमाचमनस्यैकस्य
युक्तम् । यदि प्रायत्यर्थं नानग्नतार्थमथानग्नतार्थं न प्रायत्यर्थं
यस्मादेवं तस्माद्वितीयाचमनान्तरं प्राणस्यानग्नताकर-
णाय भवतु । न क्रियाद्वितोपपत्तेर्ह्येते क्रिये भोक्ष्य-
माणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं स्मृतिविहितं तत्प्रायत्यर्थं
भवति क्रियामात्रमेव न तु तत्र प्रायत्यर्थे दर्शनाद्यपेक्षते ।
तत्र चाचमनाङ्गभूतास्त्वसु वासोविज्ञानं प्राणस्येति कर्त्तव्य-
तया चोद्यते । न तु तस्मिन् क्रियमाण आचमनस्य प्राय-

नष्टं प्रायत्यर्थं तयैवाग्नतात्वं प्रकृतमाख्यादधिगतं तदात्र कथं
द्विकरणत्वं प्रामाणिकमित्याशङ्क्य वाक्यस्य विषयान्तरं दर्शयति । यस्मा-
दिति ॥ द्विकरणत्वदोषमुक्तं दूषयति । नेत्यादिना ॥ तदाचमनं दर्शन-
निरपेक्षमिच्छाह । क्रियामात्रमेवेति ॥ नत्याचमने फलभूतं प्रायत्यर्थं दर्श-
नरूपेणमिति चेन्नैत्याह । नत्विति ॥ क्रियाया एव तदाधानमास्यार्थादित्य-
र्थः । तत्रेत्याचमने शुद्ध्यर्थे क्रियान्तरे सतीत्यर्थः ॥ प्राणविज्ञानप्रकरणे
वासोविज्ञानं चोद्यते चेद्वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह । प्राणस्येति ॥ नन्वा-
द्यविज्ञानमिति चकारार्थः । व्याचमनीयास्यसु मानोविज्ञानं सिद्धं
चेत्तदाचमनस्य प्रायत्यर्थत्वमिच्छाह । न त्विति । द्विकरण-

त्यार्थता बाध्यते क्रियान्तरभाटाचमनस्य । तस्मादप्र-
माणस्य भुक्तवत्तय यदाचमनं तत्रापि तामः प्राणस्येति
दर्शनमात्रं विधीयते । अप्राप्तत्वादित्यतः ॥ १४ ॥ अष्टमस्य
प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुण्य इत्यस्य सन्त्यः । गिन-
धिकारोऽयं तत्र यदनुक्तं तदुच्यते । सप्तमाध्यायात्
ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणाग्नेर्मार्गयाचनं कृतम् । अग्निं नय
सुपथेति । तत्रानेकेषां पथां सहावां मन्त्रेण सामर्थ्यात्प्रद-
र्शितः सुपथेति विशेषणात्पन्यानस्य कृतविपाकप्रतिपत्ति-
मार्गाः । वक्ष्यति च यत्कृत्वित्यादि । ते च कति कर्म-
विपाकप्रतिपत्तिमार्गा इति सर्वसंसारगल्युपसंहाराधी-
यमारम्भः । एतावती हि संसारगतिरेतावान्कर्मविपाकः

दोषाभावे क्वचिन् दर्शनविधिसुपसंहरति । तस्मादिति ॥ अप्राप्तत्वाद्वा-
गोर्हं देर्विधिव्यतिरेकेण प्रायस्यभावाद्देवात् प्रकृतत्वात्कार्याग्न्यानादनु-
र्वमिति च न्यायादित्यर्थः ॥ १४ ॥ अष्टमोऽध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरमादाय तस्य पूर्व्वेण सम्बन्धं प्रतिजानीते । श्वेतकेतु-
रिति ॥ कोऽसौ सम्बन्धन्तमाह । लिखेति ॥ तत्र कर्मकारण्डे ज्ञानका-
ण्डे वा यद्वन्तु प्राधान्येन नोक्तं तदस्मिन्कारण्डे यत्तद्व्यमस्य लिनाधिका-
रत्वान्तथाच पूर्व्वमनूक्तं वक्तुमिदं ब्राह्मणमित्यर्थः । वक्तव्यशेषं दर्शयि-
तुं वृत्तं कीर्त्तयति । सप्तमेति समुच्चयकारिणो समूहो रग्निप्रार्थनेऽपि
किं स्यादित्याशङ्काह । तत्रेति ॥ अध्यायावसानं सप्तम्यर्थः ॥ साम-
र्थ्यमेव दर्शयति । सुपथेतीति ॥ विशेषणशाद्वहयो मार्गा भान्तु किं
पुनस्तेषां स्वरूपं तदाह । पन्यानसेति ॥ तत्र यावद्यथेपमतुक्कथयति ॥
वक्ष्यति चेति ॥ सम्बन्धाकाङ्क्षाद्वारा समनन्तरब्राह्मणतात्वर्थमाह, तत्रेति

स्वाभाविकस्य शास्त्रीयस्य च विज्ञानस्येति । यद्यपि द्वयो
 ह प्राजापत्या इत्यत्र स्वाभाविकः पाप्मा सूचितः । न च
 तस्येदं कार्यमिति विपाकः प्रदर्शितः । शास्त्रीयस्यैव तु
 विपाकः प्रदर्शितस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यन्तेन ब्रह्मविद्याप्रारम्भे
 तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात् । तत्रापि केवलेन कर्मणा
 पितृलोको विद्यया विद्यासंयुक्तेन च कर्मणा देवलोक
 इत्युक्तम् । तत्र केन मार्गेण पितृलोकं प्रतिपद्यते केन वा
 देवलोक इति नोक्तम् । तच्चैह खिल प्रकरणेऽर्शेपती
 वक्तव्यमित्यत आरभ्यते । अन्ते च सर्वोपसंहारः शास्त्रस्य

उपसंह्रियमाणां संसारगतिमेव परिच्छिनत्ति । एतावती हीति ॥ दर्शि-
 णोदगधोगत्यात्मकेति यावत् । कर्मविपाकस्तर्हि कुतोपसंह्रियते तत्राह ।
 तावानिति ॥ इतिशब्दो यथोक्तसंसारगत्यतिरिक्तकर्मविपाकाभावात्तदुप-
 संहारार्थः एतावमारम्भ इत्युपसंहारार्थः । यथोद्गीयाधिकारे सर्वोऽपि
 कर्मविपाकोऽनर्थ एवेत्युक्तत्वात्परिशिष्टसंसारगत्यभावात्कथं खिलकारणे
 तद्विद्वांसिद्विरत आह । यद्यपीति ॥ कस्तर्हि विपाकस्तद्रोक्तस्तदाह ।
 शास्त्रीयस्येति ॥ तत्र सुकृतविपाकस्योपन्यासे हेतुमाह । ब्रह्मविद्येति ।
 अनिष्टविपाकात्तु वैराग्यं सुकृताभिसुख्यादेव सिद्धमिति न तत्र तद्वि-
 यक्षा । इह पुनः शास्त्रवमाप्ती खिलाधिकारे तद्विपाकोऽप्युपसंह्रियत
 इति भावः । प्रकारान्तरेण सङ्गतिं यक्तुमुक्तं स्फारयति ॥ तत्रापीति ॥
 शास्त्रीयविपाकविषयेऽपीत्यर्थः । उत्तरग्रन्थस्य विषयपरिगेषार्थं पातनि-
 माह । तत्रेति । लोकद्वयं सप्रत्यर्थः ॥ प्रागनुक्तमपि देवयानं पन्थानं
 कथमिति कुतो नियमसिद्धिस्तत्राह । तच्चैति ॥ यक्तव्यशेषस्य सत्त्वे फलि-
 तमाह ॥ इत्यत इति ॥ तर्हि प्रागनुक्तं तद्देवयानादि यक्तव्यं प्रागेयोक्तं
 तु ब्रह्मलोकादि कक्षादुच्यते तत्राह ॥ ते चेति ॥ शास्त्रस्थान्ते चेति
 स्मृध्वं । इत्येवमपि ब्राह्मणमगतादर्थत्वादारभ्यमित्याह । अपि चेति ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परि-

दृष्टः । अपि चैनोवदन्तत्त्वमित्युक्तं न कर्मणोऽमृतत्वाऽऽशास्तीति च तत्र हेतुर्नोक्तस्तदर्थं ध्यायमारम्भः । यस्मादियं कर्मणो गतिर्न नित्येऽमृतत्वे व्यापारोऽस्ति तस्मादेतावदेवा-मृतत्वसाधनमिति सामर्थ्याद्धेतुत्वं सम्यग्रते । अपि चोक्त-मग्निहोत्रं न त्वेवैतयोस्तुमुत्क्रान्तिं न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्थायिनं वेत्येति । तत्र प्रतिप्रवचने ते वा एते आहुतौ हुते उत्क्रामत इत्यादिना आहुतेः कार्यमुक्तम् ॥

तच्चैतत्कर्तुराहुतिलक्षणस्य कर्मणः फलं । न हि कर्त्ता रमनाश्रित्याहुतिलक्षणस्य कर्मणः स्वातन्त्र्येणोत्क्रान्त्या दिकार्यारम्भ उपपद्यते । कर्त्तृत्वात्कर्मणः कार्यारम्भस्य साधनाश्रयत्वाच्च कर्मणस्तत्राग्निहोत्रसुत्यर्थत्वादग्नि होत्र-

एतावदित्यात्मज्ञानोक्तिरमृतत्वं तत्साधनमिति यावत् । चकाराहुतमित्यनुषङ्गः । ज्ञानमेवामृतत्वे हेतुरित्युक्तोऽर्थस्तत्रेति सप्तम्यर्थः । तदर्थो हेत्वपदेशार्थः । कथं पुनर्वक्ष्यमाणा कर्म गतिर्ज्ञानमेवामृतत्वसाधनमित्यत्र हेत्वत्वं प्रतिपद्यते तत्राह । यस्मादिति ॥ व्यापारोऽस्ति कर्मण इति शेषः । सामर्थ्याज्ज्ञानातिरिक्तस्योपायस्य सप्तारहेतृत्वनियमादित्यर्थः । प्रकारान्तरेण ब्राह्मणतात्पर्यं मन्त्रमग्निहोत्रविषये जनकयज्ञ-लक्ष्य संवादमिदमर्थमनुवदन्ति । अपि चेत्यादिना ॥

तयोरग्निहोत्राहुतयोः सायं प्रातश्चानुष्ठितयोरिति यावत् । लोकं प्रत्युत्थायिनं यजमानं परिवेष्ट्य लोकं प्रत्यावृत्तयोस्तयोरनुष्ठानोप-
चितयोः परलोकं प्रति सान्द्रयोज्यानहेतुं परिणाममितेप्रवदिति प्र-

षट्माजगाम स आजगाम जैवलिं प्रवाहणं परि-
चारयमाणं तमुदीच्याऽभ्युवाद कुमार३ इति स

स्यैव कार्यमितुप्रक्तं षट्प्रकारमपोह तु तदेव कर्तुः फल-
मितुप्रदिश्यते । षट्प्रकारमपि कर्मफलविज्ञानस्य विव-
क्षितत्वात्तद्वारेण च पञ्चाग्निदर्शनमिहोत्तरमार्गप्रतिपत्ति-
साधनं विधित्सितं । एवमशेषसंसारगुणप्रसङ्गः । कर्मका-
ण्डस्यैषा निष्ठेत्येतच्च हि दर्शयिषुराख्यायिकां प्रणयति
श्वेतकेतुर्ह वा नामतोऽहस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यमा-
रुणिः । ह शब्द एतिह्यर्थः । पित्रानुशिष्टं सन् आत्मनो
यशःप्रधानाय पञ्चालानां परिषदमाजगाम । पञ्चालाः

अष्टकमग्निहोत्रविषये जनकेन याज्ञवल्क्यं प्रत्युक्तमितं सम्बन्धः ।
तत्वेत्याच्चेपगतप्रश्नप्रश्नोक्तिः । ननु फलवतोऽश्वणात्कस्येदमाहुतिफलम् ।
न हि तत्सुखतन्त्रं सम्भवति तत्राह । तच्चेति । कर्तृवाचिपदाभावादा-
हृत्यपूर्वस्य बोत्कान्त्यादिकार्यारम्भकत्वाच्च तत्वे कर्तृगामिकफलमुक्तमित्या-
शङ्काह । न हीति ॥ किञ्च कारकाश्रयवत्त्वात्किञ्चो युक्तं तत्पुनरप्य-
कर्तृगामितुमित्याह । साधनेति ॥ स्वातन्त्र्यासम्भवादाहुत्योः स्वकर्तृ-
कयोरेव गत्यादि विवक्षितं चेत्तर्हि कथं तत्र वेवलाहुत्योर्गत्यादि गम्यते
तत्राह ॥ तत्वेति ॥ अग्निहोत्रप्रकरणं सप्रस्यर्थः । अग्निहोत्रमुत्तर्य-
त्वात् प्रश्नप्रतिपत्तिरूपस्य सन्दर्भस्येति शेषः ॥ भगतेष्वग्निहोत्र-
प्रकरणस्थितिः प्रकृते तु किमाद्यातं तत्राह ॥ इहत्विति ॥ विमिति
विद्याप्रकरणे कर्मफलविज्ञानं विवक्ष्यते तत्राह । तद्वारेणेति ॥ माजी-
णारम्भमुपपादितमुपसंहरति । एवमिति ॥ संसारगुणप्रसङ्गारेण कर्म-
विपाकस्य सर्वस्वोपसंसारः सिद्धो भवति । तदतिरिक्ततद्विपाकान्नागादि-
त्याह । कर्मकाण्डस्येति । यद्योक्तं यस्तु दर्शयितुं ब्राह्मणमारभते इत्यत्र

भो३ इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टोऽन्वति पितृ तत्रो-
मिति होवाच ॥ १ ॥

प्रसिद्धास्तेषां परिपदमागत्य जित्वा राज्ञोऽपि परिपदं
जेष्यामीति गर्वेणाजगाम । जीवलन्म्यापत्यं ज्ञानं पञ्चाल-
राजं प्रवाहणनामानं स्वभृत्यैः परिचारयमाणसाधनः
परिचरणं कारयन्तमित्येतत्स राजा पूर्वमेव तस्य विद्याभि-
मानगर्वं श्रुत्वा विनेतव्योऽयमिति मत्वा तमुदोष्णोष्ण-
गतमात्रमेव अभ्युक्ष्य अम्युक्तवान् । कुमारा इति सम्बोध्य
भर्त्सनार्थां च प्रतिः । स प्रतिशुश्राव भो ३ इति ३ भो ३ इत्ये-
वमुक्तः । प्रतिरूपमपि क्षत्रियं प्रत्युक्तवान् क्रुद्धः सन्ननु-
शिष्टोऽनुशंसितोऽसि भवसि पित्रा इत्युवाच राजा । प्रत्या-
हतिर ओ मिति वाल्मनुशिष्टोऽस्मि पृच्छ यदि संग्रयस्ते ॥ १ ॥

किमित्याख्यायिका प्रणीयते तत्राह । इति तदुद्धयमिति ॥ सर्वमेव तं पौत्रं
व तु दर्शयितुमिच्छन् वेदः सुग्यायोधार्थमारुह्ययिकां करोतीत्यर्थः ।
यदा कदाचित्काले काले वृत्तार्थोत्थितं निपातस्य दर्शयति । इति
इति ॥ यशः प्रयत्नं विद्वत्सु स्वकीयविद्यामामर्थ्यख्यापनं प्रतिविद्वज्जन-
विशिष्टत्वेनेति शेषः । क्वचित्कालस्य प्रयत्नत्वं गर्व हेतुः किमिति राजा
इति तत्कालमागतमात्रं तदीयाभिप्रायमप्रतिपद्य तिरस्कुर्वन्त्यं सम्बोधि-
यामित्याशङ्काह । स राजेति ॥ सम्बोध्य भर्त्सनं कृतवानिति शेषः ।
तद्वद्वेति पदमिह आस्तीत्याशङ्काह । भर्त्सनार्थेति ॥ भो इति प्रति-
यचनमाचार्यं प्रत्युचितं न क्षत्रियं प्रति तस्य हीनत्वादित्याह । भो
इतीति ॥ अप्रतिगृह्यचने क्रोधं हेतुकरोति ॥ क्रुद्धः सति ॥ पितुः
सकाशात्तत्र लब्धानुशासनत्वे लिङ्गं नास्तीत्याशङ्काह । पृच्छेति ॥ १ ॥

वेत्य यथेमाः प्रजाः प्रयत्नो विप्रतिपद्यन्ताः
इति नेति होवाच वेत्यो यथेमं लोकं पुनराप-
द्यन्ताः इति नेति हैवोवाच वेत्यो यथेमं लोकं
पुनः सम्पद्यन्ताः इति नेति हैवोवाच वेत्यो
यथासौ लोक एव बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्

यद्येवं वेत्य विजानासि किं यथा येन प्रकारेण इमाः
प्रजाः प्रसिद्धाः प्रयत्यो म्रियमाणा विप्रतिपद्यन्ताः ३ इति
विप्रतिपद्यन्ते विचारणार्थां मुतिः । समानेन मार्गेण
गच्छन्तीनां मार्गद्वैविध्यं यत्र भवति तत्र काश्चित्प्रजा-
श्चान्येन मार्गेण गच्छन्ति काश्चिदन्येनेति विप्रतिपत्तिः ।
यथा ताः प्रजाः विप्रतिपद्यन्ते तत्किं वेत्येत्यर्थः । नेति
होवाचेतरः । तर्हि वेत्य उ यथा इमं लोकं पुनः
पुनरापद्यन्ताः ३ इति पुनरापद्यन्ते यथा पुनरागच्छ-
न्तीमं लोक । नेति होवाच श्वेतकेतुः । वेत्यो यथामौ
लोक एव प्रसिद्धेन न्यायेन पुनः पुनरसकृत् प्रयद्भि-
र्म्रियमाणैर्यथा येन प्रकारेण न सम्पूर्यता ३ इति न
सम्पूर्यतोऽसौ लोकस्तत्किं वेत्य । नेति होवाच । वेत्या

पदार्थसूत्रां याव्यार्थमाह । समानेनेति । माद्वीरूपेण साधारणेन
मार्गेणाभ्युदयं गच्छतां यत्र मार्गविप्रतिपत्तिस्तत्किं जानामीति प्रश्नार्थः ।
विप्रतिपत्तिमेष विषयवति । तत्रोति । अधिस्तप्रजानिद्वारपादां सप्रमो
प्रधमं प्रश्नं निगमयति ॥ यद्येति ॥ प्रश्नान्तरमादत्ते । तर्हिोति । तद्वेय
स्पष्टयति । यद्येति ॥ परस्मैकगता, प्रजा, पुनरिमं लोकं यदागच्छन्ति
तथा किं नेत्येति योजना । प्रश्नान्तरप्रतीकमुपादत्ते । वेत्येति ॥ तद्या-

सम्पूर्णता इति नेति हैवोवाच वेत्यो यति-
 थ्यामाहुतप्रा ॥ हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा
 समुत्थाय वदन्ती इति नेति हैवोवाच वेत्यो
 देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा
 यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृ

यतिथ्यां यत्कृत्वाकायामाहुत्यामाहुतौ हुतायामापः पुरु-
 षवाचः पुरुषस्य या वाक् सैव यासां वाक् ताः पुरुषस्य
 वाचो भूत्वा पुरुषशब्दवाच्या वा भूत्वा पुरुषाकारपरि-
 णतास्तदा पुरुषवाचो भवन्ति । समुत्थाय सम्यगुत्थायो-
 झूताः सत्यो वदन्तो इति नेति होवाच । यद्येवं वेत्य
 उ देवयानस्य पथो मार्गस्य 'प्रतिपदं' प्रतिपद्यते येन सा
 प्रतिपत् तां प्रतिपदं पितृयाणस्य वा प्रतिपदं प्रतिपच्छब्द-
 वाच्यमर्थमाह । यत्कर्म कृत्वा यथा विशिष्टं कर्म कृत्वेत्यर्थः ।
 देवयानं वा पन्थानं मार्गं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणः । न
 वा यत्कर्म कृत्वा प्रतिपद्यन्ते तत्कर्म प्रतिपद्यन्ते, तदं
 प्रतिपदं किं वेत्य देवलोकपितृलोकप्रतिपत्तिसाधनं किं
 वेत्येत्यर्थः । अत्राप्यस्यार्थस्य प्रकाशकमृषेर्मत्तस्य वचो

करोति । एवमिति ॥ प्रसिद्धो न्यायो जरादिमरणहेतुः । प्रश्नान्तरमु-
 त्थाय व्याचष्टे । वेत्येत्यादिना ॥ पुरुषशब्दवाच्या भूत्वा समुत्थाय
 वदन्तीति सम्बन्धः । कथमपां पुरुषशब्दवाच्यत्वं तदाह । यदेति ॥
 प्रश्नान्तरमवतारयति ॥ यद्येवं वेत्येति ॥ पितृयाणस्य वा प्रतिपदं
 वेत्येति सम्बन्धः । यत्कृत्वा प्रतिपद्यन्ते पन्थानं तत्कमे प्रति-

याणं वा पि हि न ऋषेर्वचः श्रुतं द्वे सृती अशृ-
ण्वं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानां ताभ्या-
मिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातर-
ञ्चेति नाहमत एकं च न वेदेति होवाच ॥ २ ॥

वाक्यं नः श्रुतमस्ति । मन्त्रोऽप्यस्यार्थस्य प्रकाशको विद्यत
इत्यर्थः । कोऽसौ मन्त्र इत्युच्यते । द्वे सृती द्वौ मार्गा-
वशृण्वं श्रुतवानस्मि । तयोरेका पितृणां प्रापिका पितृ-
लोकसम्बद्धा तथा सृत्या पितृलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
अहमशृण्वमिति व्यवहितेन सम्बन्धः । देवानामुतापि
देवानां सम्बन्धिन्यन्या देवान्प्रापयति सा । के पुनरु-
माभ्यां सृतिभ्यां पितृन् देवान् गच्छन्तीत्युच्यते । उतापि
मर्त्यानां मनुष्याणां सम्बन्धिनी । मनुष्या एव सृतिभ्यां गच्छ-
न्तीत्यर्थः । ताभ्यां सृतिभ्यामिदं विश्वं समस्तमेजत्सञ्च-
समेति सम्यगच्छति । ते च द्वे सृती यदन्तरा ययोरन्तरा
यदन्तरा पितरं मातरञ्च मातापित्रोरन्तरा मध्य
इत्यर्थः । को तौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यावण्डकपाले ।
इयं वै माता असौ पितेति हि व्याख्यातं ब्राह्मणेन अण्ड-
कपालयोर्मध्ये संसारविषये एवैते सृती नात्यन्तिका-

पदिति योजना । वाक्यार्थमाह । देवयानमिति । उक्तमर्थं सद्भिष्याह ।
देवलोकैति । मार्गद्वयमेव नास्ति । त्वया त्वत्प्रेक्षामात्रेण पृच्छते ।
तत्राह । अपीति ॥ अत्रेति कर्मविपाकप्रक्रियोक्तिः । अस्यास्य मा-
र्गद्वयस्यैतत् ॥ तेषांभेदं मार्गद्वयेऽधिकृतत्वमिति यत्तु, हीतृत्वं तदेव

अथैनं वसतरोपमन्त्रयाञ्चक्रे नादृत्य वसति
 कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तं चोवा-
 चेति वाव किल नो भवान् पुरान्गुणितानवोच-
 दिति कथं सुमेध इति पञ्च मा प्रश्नान् राज-
 सृतत्वगमनाय । इतरत्र आह नाहमनोऽप्यात्पुत्रमनु-
 दायादिकञ्च न एकमपि प्रश्नं न वेद नाह वेदिति नो-
 वा च श्वेतकेतुः ॥ २ ॥

अथानन्तरमपनीय विद्याभिमानगर्वमेनं प्रकृतं गीत-
 केतुं वसत्या वसतिप्रयोजनेनोपमन्त्रयाञ्चक्रे । इह वसन्
 भवन्तः पाद्यमर्घ्यमानौयतामितुपमन्त्रय कृतवान् राजा
 अनादृत्य तां वसतिं कुमारः श्वेतकेतुः प्रदुद्राव प्रति-
 गत्वान् पितरं प्रति । स चाजगाम पितरमागत्य चोवाच
 तं कथमिति वाव किल एवं किल नोऽन्तान् भवान्
 पुरा समावर्त्तनकालेऽनुशिष्टान् सर्वाभिर्विद्याभिरवावोच-
 दिति । सोपालम्भं पुत्रस्य वचः श्रुत्वाऽऽह पिता । कथं केन
 प्रकारेण तव दुःखमुपजातं । हे सुमेधः गोभना मेधां यस्येति
 सुमेधाः शृणु मम यथा वृत्तं पञ्च पञ्चसतप्राकान्

स्फुटयति । ताभ्यामिति ॥ मित्रं साध्यसाधनात्मकं सङ्गच्छते । गन्तव्य-
 त्वेन गन्तृत्वेन चेति शेषः । प्रकृतमन्त्रव्याख्यानप्रस्यो ब्रह्मण्यद्वयार्थः ।
 पदान्तरेत्वादौ विवक्षितमर्थमाह । नाण्डकपालयोरिति ॥ २ ॥

श्वेतकेतोरभिमाननिवृत्तिद्योतनार्थं वक्ष्यमनम् । राजन्यदत्तगतिं
 अनादरे हेतुमाह । कुमार इति । एवं किलेति राजपराभवनिङ्गकं हि

न्यवन्युरप्राचीत्ततो नैकञ्चन वेदेति कंतमे त
इतीम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ३ ॥

स होवाच तथा न स्त्वं तात जानीथाः यथा
यदहं किञ्चन वेद सर्व्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहि-
नु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्य्यं वत्स्याव इति भवानिव
गच्छत्विति स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य

प्रश्नान् मां राजन्यवन्युः । राजन्या वन्वजोऽस्येति परि-
भवपचनमेतत् । राजन्यवन्युरिति अप्राचीत् पृष्टवास्त-
स्तस्मान्न एकश्चन एकमपि न वेद विज्ञातवानस्मि ।
कंतमे ते राज्ञा पृष्टाः प्रश्ना इति । इमे त इति हि
प्रतीकानि मुखानि प्रश्नानामुदाजहारोदाहृतवान् ॥ ३ ॥

स होवाच पिता पुत्रं कुर्व्वमुपशमयस्तथा तेन प्रकारेण
नोऽस्मान्स्वाहं तात वत्स जानीथा गृह्णीथा यथा यदहं
किञ्चं विज्ञानजातं वेद सर्व्वं तुभ्यमवोचमित्येव जा-
नीथाः । कोऽन्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वत्तो यदर्थं रक्षिये ।
अहमर्थं तन्न जानामि यद्वाज्ञा पृष्टं तस्मात्प्रे ह्यागच्छ ।
तत्र गत्वा राज्ञि ब्रह्मचर्य्यवत्सप्रावो विद्यार्थमिति स आह ।
भवानिव गच्छत्विति । नाहं तस्य मुखं निरीक्षितुमुत्सहे ।

तत्रचसौ सृणत्वं द्योत्यते अज्ञानाधीनं दुःखं तवागन्भावितमिति सूच
यति । एतेष इति ॥ ३ ॥

सत्यं किञ्चित्तदुक्तं किञ्चिद्विज्ञानमन्यत्तं प्रियतमाय दातुं रक्षित-
मिच्छामि ॥ कोऽन्य इति ॥ राजा यत्पृष्टं तद्व्या न विज्ञातं तदा

जैवलेरास तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारयाश्च-
 काराय हास्मा अर्थं चकार तच्च होवाच वरं
 भवते गौतमाय दत्त इति ॥ ४ ॥ त होवाच प्रति-
 ज्ञातो म एष वरो यान्तु कुमारस्यान्ते वाचसभा-
 षथास्तां मे ब्रूहीति ॥ ५ ॥ स होवाच दैवेषु वै
 गौतमो तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ६ ॥

स आजगाम गौतमो गोचरो गौतम आम्निर्गन्तव्यं
 प्रवाहणस्य जैवलेरास आसनमास्यायिकाम् । तस्मै गौत-
 मायागतायासनमनुरूपमाहृत्योदकं भृत्यैराहारयाश्च-
 कार । अथ ह अस्मा अस्मै अर्थं पुरोधसा कृतवान्
 मन्त्रवन्मधुपर्कञ्च कृत्वा चैवं पूजां तं होवाच वरं भगवते
 गौतमाय तुभ्यं दत्त इति गोष्वादिनक्षत्रं ॥ ४ ॥ स होवाच
 गौतमः प्रतिज्ञातो मे समेष वरस्त्वयाऽस्यां प्रतिज्ञायां दृढो-
 कुर्व्यात्मानं । यान्तु वाचं कुमारस्य मम पुत्रस्यान्ते समीपे
 वाचसभाषथाः प्रश्नरूपां तामेव ब्रूहि स एव नी वर इति
 ॥ ५ ॥ स होवाच राजा दैवेषु वरेषु तद्वै गौतम यस्त्वं
 प्रार्थयसे । मानुषाणामन्यतमं प्रार्थय वरम् ॥ ६ ॥

च तस्मिन्निषये त्वया वञ्चितोऽस्मीत्याशङ्गाह । अहमपीति ॥ तर्हि तत्प्र-
 ज्ञानं कथं साध्यतामित्याशङ्गाह । तस्यादिति ॥ विदितवितवित्याया
 गौतमं विवचित्वाह । अस्यामिति ॥ तदिति मामान्योक्त्या वरो निर्दि-
 श्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

स होवाच विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तं
गो अश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिधानस्य मा
नो भवान् वहीरनन्तस्यापर्थ्यन्तस्याभ्यवदान्यो
ऽभूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा इत्युपैम्यहं

स होवाच गौतमो भवतापि विज्ञायते ममाऽप्यस्ति सः ।
न तेन प्रार्थितेन कृत्यं मम यत् त्वदित्सि मानुषं वरं । य-
स्मान्ममाप्यस्ति हिरण्यस्य प्रभूतस्यापात्तं प्राप्तं गोश्वानामपा-
त्तमस्तीति सर्व्वत्रानुषङ्गो दासीनां प्रवाराणां परिवाराणां
परिधानस्य । न च यन्मम विद्यमानं त्वत्तः प्रार्थनीयं त्वया
वा देयं । प्रतिज्ञातञ्च वरस्त्वया त्वमेव जानीषे यदत्र युक्तं
प्रतिज्ञा रक्षणीया न वेति । मम पुनरयमभिप्रायो माम्भू-
न्नोऽस्मानभि अस्मानिव केवलान् प्रति भवान् सर्व्वत्र वदा-
न्यो भूत्वा अवदान्यो माम्भूत्कदर्थ्यो माम्भूदित्यर्थः । वहीः
प्रभूतस्थानन्तफलस्येत्येतत् । अपर्थ्यन्तस्यापरिसमाप्तिकस्य
पुत्रपुत्रादिगामिकस्येत्येतत् । ईदृगस्य वित्तस्य मां प्रत्येव
केवलमुदरता माम्भूद्भवान् । न चाल्यन्तादेयमस्ति भवन्त एव-

ममास्ति स इति यदुक्तं तदुपपादयति । यथादित्यादिना ॥ न
च यन्ममेत्यत्र तस्मादिति पठितव्यम् । किन्तुर्हि मया कर्त्तव्यमित्याग-
च्छाह । प्रतिज्ञातयेति ॥ यत्तथाभिप्रेतं तदहं करोमीत्यागच्छाह । म-
मेति । माम्भूदित्यन्वयं दर्शयन् प्रतीकमादाय व्याचष्टे । नोऽप्यस्ति ॥
यदान्यो दानशीलो विभवे सत्त्वदाता कदर्थ्य इति भेटः ॥ परिगृष्टं भागं
व्याकुर्वन्वाक्यार्थमाह । वहीरित्यादिनाः ॥ मां प्रत्येवेति निदमस्यहन्तं
दर्शयति । त्वं वै इति ॥ जोऽसौ न्यायस्तुवाह । दास्येति ॥ उपपन्न-

भवन्तमिति वाचा ह स्म वै पूर्व उपयन्ति स
होपायनकीर्त्तरी उवास ॥ ७ ॥

स होवाच तथा नरुवं गौतम मापराधान्तव
च पितामहा यथेयं विद्ये तः पर्व्वच्च कस्मिंश्च न

सुक्त आह । स त्वं वै हे गौतम तीर्थेन न्यायेन शान्तविर्तिनः
विद्यां मत्त इच्छामि इच्छस्वामुमित्युक्तो गौतम प्राज । तीर्थे
उपैसुप्रपगच्छामि शिष्यत्वेनाहं भवन्तमिति । तच्चाह स एव
किल पूर्वे ब्राह्मणाः क्षत्रियान् विद्यार्थिनः गन्तो
वैश्यान्वा क्षत्रिया वा वैश्वानापद्युपयन्ति शिष्यवृत्त्या उप-
गच्छन्ति नोपायनशुभूपाभिः । अतः स गौतमः ह उपा-
यनकीर्त्तरी उपगमनकीर्त्तनमात्रे गौर्वावामांपितवानोपन-
यनं चकार ॥ ७ ॥

एवं गौतमेनापदन्तर उक्तेम होवाच राजा पीडितं मत्वा
क्षामयस्तथा नोऽस्मान् प्रति मापराधा अपराधं नान्ना
र्षीरस्मदीयोऽपराधी न ग्रहीतव्य इत्यर्थः । तच्च पिता-
महा अस्मत्पितामहेषु यथाऽपराधं न जरुहुस्तथा पिता

नयाक्य शास्त्रमित्युच्यते । गौतमो राजानं प्रति शिष्यवृत्तिं तथा
शास्त्रार्थविरोधमाचरतीत्याशङ्क्याह । वाचा ऐति ॥ काण्टि रसादभि-
काद्वा विद्याप्राप्तिरसम्भवानस्यायामित्यर्थः । उपायनमुपगमन पादोपन-
यनमिति यावत् ॥ ७ ॥

विद्याराहित्यापेक्षया न हीनशिष्यभावोपगतिरापदन्तरा । तदाश-
ङ्कार्थमेव विशदयति । तत्र चेति ॥ सन्तु पितामहा यथा तथा किमस्या-

ब्राह्मण उवाच तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि
 त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥

असौ वै लोकोऽस्मिर्गौतम तस्यादित्य एव
महानां हन्तं अस्मास्वपि भवता रक्षणीयमित्यर्थः । यथा
इयं विद्या त्वया प्रार्थिता इतस्त्वत्प्रदानात्पूर्वंप्राङ् न कस्मिं
श्चिदपि ब्राह्मणे उवासीषितवती तथा त्वमपि जानीषि
सर्वदा क्षत्रियपरम्परयेय विद्या गता सा स्थितिर्मयापि
रक्षणीया यदि शक्यत इत्युक्तं दैवेषु गोतम तद्वरेषु मानु-
षाणां ब्रूहीति न पुनस्तवादेयो वर इतीतः परं न
शक्यते रक्षितुम् । तामपि विद्यामह तुभ्यं वक्ष्यामि । की
दृश्या हि यस्मादेवं ब्रुवन्तं त्वामर्हति प्रत्याख्यातुं न
वक्ष्यामीति । अहं पुनः कथं न वक्ष्ये तुभ्यमिति ॥ ८ ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतमेत्यादिचतुर्थः प्रश्नः
प्राद्यस्येन निर्णीयते । त्वमब्रूही तन्निर्णयाय कृतादितर-
कमित्याशङ्काह । पितामहनामिति ॥ किमिति तर्ज्जयं विद्या भट्टिति
महां नोपश्रित्यते तत्राह । न कश्चिन्निति ॥ तर्हि भवता मा स्थीर-
व्यतामहन्तु यद्यागतं गमिष्यामीत्याशङ्काह । इतः परमिति ॥ तत्रा-
गम्योऽस्मीत्येवं ब्रूयन्त अन्योऽपि न वक्ष्यामीति वक्ष्यान्न प्रत्यग्यानुम-
नति तस्मादहं पुनस्तुभ्यं कथं न वक्ष्ये किन्तु नक्ष्याम्येव विद्यामि-
तुपपादयति । को हीत्यादिना ॥ ८ ॥

प्रसादित्यादिना यतियानित्यादिचतुर्धप्रचरु प्राचयेन निर्दिष्टे नम
भक्त्या सात्त्विकं च कारणं वाच्यमित्यादिज्ञात । नमस्तस्मिन् ॥ मरु-
त नस्त्वितिलयानां चतुर्धप्रचरुनिर्दिष्टाधीनतया तस्य प्राधान्यम् । प्र. धान्यं

समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तर-
दिशो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः

प्रश्ननिर्णयस्यामौ द्यौर्लोकोऽग्निर्ह गौतम द्युलोके
ऽग्निदंष्टिरनग्नौ विधीयते । यथा योषित्पुरुषयोस्तस्य
द्युलोकाग्नेरादित्य एव समित्समिन्वनात् । आदित्येन
हि समिध्यतेऽसौ लोकः । रश्मयो धूमः समिध
उत्थानं सामान्यात् । आदित्याहि रश्मयो निर्गताः ।
समिधश्च धूमो लोक उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशस्य
सामान्यात् । दिशोऽङ्गारा उपशमसामान्यात् । अवान्तर-
दिशो विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गवद्विद्येयात् । तस्मिन्नेवंगुणवि-
शिष्टे द्युलोकाग्ने देवा इन्द्रादयः अद्वां जुह्वत्याहुतिद्रव्य-
स्थानीयां प्रक्षिपन्ति । तस्या आहुत्यै आहुतेः सोमो
राजा पितृणां ब्राह्मणानाञ्च सम्भवति । तत्र के देवाः
कथं जुह्वति किं वा अद्वाख्यं हविरित्यत उत्तम-

सत्यर्थक्रममाश्रित्याविवक्षितस्य पाठक्रमस्य भङ्ग इत्यर्थः । इन्द्रादीनां
कर्मानधिकारित्वात् द्युलोकस्य चाहवनीयत्वाप्रसिद्ध्या होमोभारत्वाधी-
गात्पत्ययस्य च अद्वाया होम्यत्वानुपपत्तेरुभिविधित्वादि वाक्यमयुक्तमिति
शङ्कते । तत्रेति ॥ होमकर्म सप्तम्यर्थः । अस्य ब्राह्मणस्य सूखन्वपन्ये
समाधानमस्य चोद्यस्यास्माभिरुक्तमित्याह । अत इति ॥ तदेव दर्शयितु म-
ग्निहोत्रप्रकरणे वृत्तं स्मारयति । नन्विति । किन्तु उक्तमिति चेत्तदाह ।
ते वा इति । आहुत्योः स्वतन्त्रयोरुत्क्रान्त्यादि कथमित्याशङ्क्याह । त-
त्रेति ॥ यजमानस्य नृतिकालः सप्तम्यर्थः । समाधानयोरेव तयोरुत्क्रा-
न्तिर्न स्वतन्त्रयोरेवेत्येतदुपपादयति । यथेत्यादिना ॥ इहेति जीवदवस्थो-

अद्वां जुह्वति तस्या आहुत्यै सोमो राजा समभ-
वति ॥८॥

स्माभिः सञ्चत्येन त्वेवैतयोत्तमत्क्रान्तिमित्यादिपदार्थपट-
कनिर्णयार्थमग्निहोत्रे उक्तम् । ते एव एते अग्निहोत्राहुती
हुते सती उत्क्रामतः । तेऽन्तरिक्षमाविशतः । तेऽन्तरिक्षमाह-
वनीयं कुर्वन्ति वायुं समिधां मरीचीन्व शुक्रामाहुतिम् ।
तेऽन्तरिक्षं तर्पयतः । ते तत उत्क्रामतः । ते दिवमाविशतः ।
ते दिवमाहवनीयं कुर्वन्ति । आदित्यं समिधमित्येवमाद्युक्तं ।
तवाग्निहोत्राहुती समाधने एवोत्क्रामतः । यथेह यैः
साधनैर्विशिष्टे एते आहवनीयानिसमिद्धमाङ्गारविष्फु-
लिङ्गाहुतिद्रव्यैस्ते तथैवोत्क्रामतोऽस्मान्लोकादसुं लोकम् ।
तत्राग्निरग्नित्वेन समित्समित्वेन धूमो धूमत्वेनाङ्गारा
ऽङ्गारत्वेन विष्फुलिङ्गा विष्फुलिङ्गत्वेन आहुतिद्रव्यमपि
यत् । आद्याहुतिद्रव्यत्वेनैव सर्गादावव्याकृतावस्थायामपि

च्छते ॥ नष्टनामग्नप्रादीनामव्याकृतभावापन्नत्वेनाधिगेष्वप्रकृष्टान्न तैः सह
ह्योत्क्रान्त्यादिभिर्द्विरित्यागच्छात् । तवाग्निरिति ॥ नाग दूर्ध्वमपि
प्रातिस्विकगतिरूपेणाग्नप्रादिरप्यतिष्ठते तथा चाधिगेष्वप्रकृष्टान्नापादाहृत्यो
स साधनयत्नेवोत्क्रान्त्यादिभिर्द्विरित्यर्थः । यद्योक्तयोराहुतयोत्क्रा-
न्यादि समर्थते नाग्निहोत्राद्यप्यस्य जगदारम्भकत्वमुक्तं भवतीत्यत्र ।
तद्विद्यम नमिति ॥ विद्यमानत्वमेव दिग्दर्शयति । अर्चयेति ॥ यथा य-
द्योदितया विधया वक्ष्यमपि पर्जन्येय वरुणं प्रपद्यतामव्याहतात्मना
स्वितं पन्तर्जगदारम्भकं तथा तत्रापीदानीन्मग्निहोत्रादिकं कर्म यत्
जगदारम्भकं भविष्यतीत्यागच्छात् । तदेवेति ॥ विमदन्तारम्भकं तत्त्व-

परैण सूक्ष्मैणात्मना व्यवतिष्ठते तद्विद्यमानमेव ससाधनं-
मग्निहोत्रलक्षणं कर्मापूर्वैणात्मना व्यवप्नितं सत्त-
त्पुनर्व्याकरणकाले तथैवान्तरिक्षादीनामाहवनीयाद्यग्न्या-
दिभावं कुर्वद्विपरिणमेत तथैवेदानीमप्यग्निहोत्राख्य कर्म ।

एवमग्निहोत्राहुत्यपूर्वविपरिणामात्मकं जगत् सर्व-
मित्याहुत्योरेव सुत्यर्थेनोक्तक्रान्त्यादयो लोकप्रत्युत्पा-
पिताः षट् पदार्थाः कर्मप्रकरणेऽधस्तात्त्रिणीताः । इह तु
कर्तुः कर्मविपाकविवक्षायां व्युल्लोकाग्न्याद्वारम्य पञ्चाग्नि
दर्शनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विशिष्टकर्मकलीपभोगाय
विधित्सितमिति । व्युल्लोकाग्न्यादिदर्शनं प्रस्तूयते । तत
य आध्यात्मिकाः प्राणाः इहाग्निहोत्रस्य होतारस्त एवा-
धिदैविकत्वेन परिणताः सन्तः इन्द्रादयो भवन्ति त एव
तत्र होतारो व्युल्लोकाग्नौ । ते एवेहाग्निहोत्रस्य फल-

क्लिप्तत्वात्सकृद्विपन्नवदिति विधित्सितमिति भावः । अग्निहोत्रप्रकर्ष-
स्थार्थं षड् होतसुप्रसंहरति । एवमिति ॥

उक्तसुपजीव्य प्रकृतवाङ्मयप्रवृत्तिप्रकारं दर्शयति । इहत्विति ॥
उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सितमिति सूच्यते । किमित्युत्तरमार्गे
प्रतिपत्तिस्तत्राह । विशिष्टेति ब्राह्मणप्रवृत्तिमभिधायासौ तैत्तिरीकोऽग्नि-
रित्यादिवाक्यप्रवृत्तिप्रकारमाह । इति व्युल्लोकेति । इयं ब्राह्मणे
स्थिते सतीत्येतत् । भवत्वेव तथापि के देवा इति प्रश्नस्य 'किमुत्तरं'
तत्राह । तस्मैति । उक्तानीतत्रा पञ्चाग्निदर्शने प्रस्तुतो सतीत्येतत् इहेति
व्यवहारभूमियुक्तः । कथं तेषां तत्र होत्रत्वं तदाह । ते चेति ॥ त-
द्यापि कथं व्युल्लोकेऽग्नौ तेषां होत्रत्वं तदाह । ते एवेति ॥ तत्फल-

भोगायान्निश्चितं हुतवन्तस्तु एव फलपरिणामकालेऽपि
 तत्फलभोक्तृत्वात्तत्र तत्र होतृत्वं प्रतिपद्यन्ते तथा तेन
 विपरिणममाना देवशब्दवाच्याः सन्तोऽत्र च यत्पयो-
 द्रव्यमग्निहोतृकर्माययभूतमिहाहवनीये प्रक्षिप्तमग्निना
 भक्षितमदृष्टेन सूक्ष्मेण रूपेण विपरिश्रितं सह कर्त्ता-
 यजमानेनेमं लोकं धूमादिक्रमेणान्तरिक्षमन्तरिक्षाद्यु-
 लोकमाविशन्ति ताः सूक्ष्मा आप आहुतिकार्यभूता
 अग्निहोत्रसमवायिन्यः कर्त्तृसहिताः अङ्गाशब्दवाच्याः
 सोमलोके कर्त्तुः शरीरान्तरारम्भाय द्युलोकं प्रविशन्ती
 ह्यन्त इत्यच्यन्तेऽतस्तत्र द्युलोकं प्रविश्य सोममण्डले कर्त्तुः
 शरीरमारभन्ते । तदेतदुच्यते । देवाः अङ्गां जुह्वति ।
 तस्याहुत्यै सोमो राजा सम्भवतीति अङ्गा वा आप इति
 श्रुतेः । वेत्ययतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो

भोक्तृत्वादित्यत्र तच्छब्दोऽग्निहोत्रादिकर्मविषयसङ्गोक्तृत्वे च प्राणानां
 जीवोपाधित्वादवधेयम् । तथा तथा द्युर्पर्जन्यादिसम्बन्धयोग्याकारे-
 णेति यावत् । के देवा इति प्रश्नो निश्चीतः । सम्प्रत्यवशिष्टं प्रअद्वयं
 निश्चेत्तमाह ॥ अत्र चेति । जीवद्वयस्यायामिति यावत् । सह कर्त्त-
 रित्यत्र तच्छब्द एष्टव्यः । अमुं लोकमाविशतीति सम्बन्धः । आवेशप्रका-
 रमाह । धूमादीति ॥ कथमेतावता किं पुनः अङ्गाशब्दं द्वाविरिति
 प्रश्नो निश्चीतस्तत्राह । ताः सूक्ष्मा इति ॥ तथापि कथं लुप्यतीति
 प्रश्नस्य कथं निर्णयस्तत्राह । सोमलोक इति ॥ तथापि तस्या आहुते.
 सोमो राजा सम्भवतीति कथमुच्यते तत्राह । ताम्रत्वेति । निश्चीते-
 ऽर्थे श्रुतिमन्तारयति । तदेतदिति ॥ कथं पुनराप अङ्गाशब्दवाच्या न
 हि लोके अङ्गाशब्दं ताम्रं प्रयुज्यते तत्राह । अह्वेति ॥ उपग्रमशब्द-

भूत्वा समुत्थाय वदन्तीति प्रश्नः । तस्य निर्णयविषयेऽमौ
 वै लौकोऽग्निरिति प्रसृतम् । तस्मादापः कर्मसमवायिन्यः
 कर्तुः शरीरारम्भिकाः त्रिधाशब्दवाच्या इति निश्चीयते ।
 भूयस्त्वादपः पुरुषवाच इति व्यपदेशो न त्वितराणि
 भूतानि न सन्तीति । कर्मप्रयुक्तञ्च शरीरारम्भः । कर्म चाप्
 समवायि । ततश्चापां प्राधान्यं शरीरकर्तृत्वे । तेन चापः
 पुरुषवाच इति व्यपदेशः । कर्मकृतो हि जन्मारम्भः सर्वत्र ।
 तत्र यद्यप्यग्निहोत्राहुतिस्तुतिद्वारेणोत्क्रान्त्यादयः प्रसृताः
 षट्पदार्था अग्निहोत्रे तथापि वैदिकानि सर्वाण्येव कर्मा
 ण्यग्निहोत्रप्रभृतीनि लक्ष्यन्ते । दाराग्निसम्बन्धं हि पाङ्क्तं
 कर्म प्रस्तुत्योक्तम् । कर्मणा पितृलोक इति वक्षति च ।
 अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकान् जयन्तीति ॥ ८ ॥

•यामोऽत्र त्रिधाशब्दवाच्या इत्याह । वेत्येति ॥ अपानेव पुरुषशब्दवा-
 च्याणां शरीरारम्भकत्वान्न भूतान्तराणामिति कृत्वा तस्य पञ्चभूतारम्भ-
 त्वाभ्युपगममङ्गत्वं स्यादिति चेन्नैत्याह । भूयस्त्वादिति ॥ अपां पुरुष-
 शब्दाच्यत्वे हेतुत्वं समाह ॥ कर्मेति ॥ अयं कर्मप्रयुक्तमपि प्रकृतं ज-
 न्मास्ति तत्कथमपां सर्वत्र पुरुषशब्दवाच्यत्वं तत्राह । कर्मकृतो हीति ॥
 अन्यथा तत्र तत्र सुखदुःखप्रभेदोपभोगसम्भवादिति भावः । यदि कर्मा-
 पूर्वशब्दवाच्यं भूतच्छब्दं सर्वत्र शरीरारम्भकं कथं तर्हि पूर्वमग्नि-
 होत्राहुत्योरेव कृतव्ये जगदारम्भकत्वमुक्तं तत्राह ॥ तत्रेति । लक्ष्य-
 न्तेऽग्निहोत्राहुत्येति शेषः । दक्षणायां पूर्वोत्तरवाक्ययोरगमकत्व-
 माह । दाराग्निति ॥ ८

पर्जन्यो वाऽग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव
समिदंभ्राणि धूमो विद्युदूर्ध्विरशनिरङ्गारा
ह्लादुनयो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः
सोमश्च राजानं जुह्वति तस्या आहुत्यै वृष्टिः
सम्भवति ॥ १० ॥

पर्जन्यो वाऽग्निर्गौतम । द्वितीय आहुत्याधारः । आहु-
त्योरावृत्तिक्रमेण पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानिनी-
देवतात्मा । तस्य संवत्सर एव समित् । संवत्सरेण हि शरदा-
दिभिर्ग्रीष्मान्तैः स्वावयवैर्विपरिवर्त्तमानेन पर्जन्योऽग्निर्दी-
प्यते अम्भाणि धूमः । धूमप्रभवत्वाद्भूमवदुपलक्ष्यत्वाद्वा ।
विद्युदूर्ध्वः । प्रकाशसामान्यात् । अशनिरङ्गाराः । उपशा-
न्तकाठिन्यसामान्याभ्याम् । ह्लादुनयो ह्लादुनयः स्तनयिषु-
शब्दा विस्फुलिङ्गाः । विक्षेपवानेकत्वसामान्यात् । तस्मिन्ने-
तस्मिन्नित्याहुत्यधिकरणनिर्देशः । देवा इति त एव
होतारः सोम राजानं जुह्वति । योऽसौ द्युलोकान्गो
यद्वायां हुतायामभिनिवृत्तः सोमः स द्वितीये पर्ज-
न्याग्नौ ह्वयते । तस्याच सोमाहुतेर्दृष्टिः सम्भवति ॥ १० ॥

वाद्यमाहुत्याधारमेव निरूप्याहुत्याधारान्तराणि ब्राह्मणेन निरु-
पयति ॥ पर्जन्यो वा अग्निरित्यादिना । पुनोऽस्य द्वितीयत्वमिति ग-
द्विज्योक्तमाहुत्योरित्यग्नि सत्यम्भाणां धूमप्रभवस्ये गाथा । धूमज्योति-
रहितमरणं सन्निपातः त मेव इति ॥ १० ॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समि-
 दग्निर्धूमो रात्रिरर्च्चिश्चन्द्रमाऽङ्गारा नक्षत्राणि
 विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवो वृष्टिं जु-
 ह्वति तस्या आहुत्या अन्नं स भवति ॥ ११ ॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । अयं लोक इति प्राणिज-
 न्मोपभोगाश्रयः क्रियाकारकफलविशिष्टः स तृतीयोऽग्निः ।
 तस्याग्नेः पृथिव्येव समित् । पृथिव्या ह्ययं लोकोऽनेकप्राण्यु-
 पभोगसम्पन्नया समिध्यते । अग्निर्धूमः । पृथिव्याश्रयोत्यान-
 सामान्यात् । पार्थिवं धनद्रव्यमाश्रित्यारिनरुत्तिष्ठति । यथा
 समिदाश्रयेण धूमः । रात्रिरर्च्चिः । समित्सम्बन्धप्रभवसामा-
 न्यात् । अग्नेः समित्सम्बन्धेन ह्यर्च्चिः सम्भवति । तथा पृथिवी
 समित्सम्बन्धेन शर्वरी । पृथिवीच्छायां हि शर्वरं तम आ-
 चक्षते । चन्द्रमा अङ्गारा । तत्प्रभवत्वसामान्यात् । अर्च्चिं प्रो-
 ह्यङ्गाराः प्रभवन्ति । तथा रात्रौ चन्द्रमा अङ्गारा उपशान्त-
 त्वसामान्याद्वा । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः । विस्फुलिङ्गवद्विचे-
 पसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नित्यादि पूर्ववत् वृष्टिं जुह्वति ।

एतल्लोकपृथिव्योर्देहदेहिभावेन भेद इत्याह ॥ पृथिवीच्छायां हीति ।
 एतानि हि चन्द्रं रात्रेस्तमसो मृत्तोर्विभ्यतमन्तरायन्निति श्रुतेः । रात्रे
 स्तमस्तावगमात् । तस्य च मृत्तवै तमश्चाया मृत्तमेव तत्तमश्चायान्त-
 रतीति भूच्छायात्वम् । तमो राज्ञस्यानम् । तच्च भूच्छायेति हि प्रसिद्धम् ।

पुरुषो वाऽग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो
धूमो वागर्च्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गा-
स्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या
आहुत्यै रेतः सम्भवति ॥ १२ ॥

तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति । दृष्टिप्रभवत्वस्य प्रसिद्धत्वादग्नी-
हियवादेरन्नस्य ॥ ११ ॥

पुरुषो वाऽग्निर्गौतम प्रसिद्धः । शिरःपाण्यादिमान् पुरु-
षश्चतुर्थोऽग्निस्तस्य व्यात्तं विहृतं मुखं समित् । विहृतेन हि
मुखेन दीप्यते पुरुषो वचनस्वाध्यायादौ । यथा समिधाग्निः
प्राणो धूमस्तदुत्थानसामान्यात् । मुखार्द्धि प्राण उत्तिष्ठति ।
षांक्शब्दोऽर्च्चिर्व्यञ्जकत्वसामान्यात् । अर्च्चिश्च व्यञ्जकं । वाक्-
शब्दोऽभिधेयव्यञ्जकः । चक्षुरङ्गारा उपशमसामान्यात्प्रका-
शाश्रयत्वाद्वा । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गा विक्षेपसामान्यात्तस्मिन्नन्नं
जुह्वति । ननु नैव देवा अन्नमिह जुह्वतो दृश्यन्ते । नैव
दीपः । प्राणानां दैवत्वोपपत्तेरधिदैवमिन्द्रादयो देवास्त
एवाध्यात्मं प्राणास्ते च अन्नस्य पुरुषे प्रक्षेप्तारः । तस्या
आहुते रेतः सम्भवति अन्नपरिणामो हि रेतः ॥ १२ ॥

इतीदं यत्तमोमयमिति स्मृतेरित्यर्थः । सोमचन्द्रमनोराश्रयाश्रयिभा-
वेन भेदः ॥ ११ ॥

योग्यानुपपत्तिविरोधमाशङ्कते । नन्विति । इति । इत्यग्निनि-
र्द्देशः । अहृत विरोधं निराकरोति ॥ नैव दीप इति । उपपत्तिमेव
दर्शयति । अधिदैवमिति ॥ १२ ॥

योषा वा अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समि-
 स्लोमानि धूमो योनिरच्चिर्यदन्तःकरोति तेऽङ्गारा
 अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा
 रेतो जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषः सम्भवति स
 जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते ॥ १३ ॥

योषा वा अग्निर्गौतम । योषेति स्त्रीपञ्चमांसाधि-
 करणोग्निस्तस्या उपस्थ एव समित् । तेन हि सा समि-
 ध्यते । लोमानि धूमस्तदुत्थानसामान्यात् । योनिरच्चिर्वर्ण-
 सामान्यात् । यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अन्तःकरणं मैथुन-
 व्यापारास्तेऽङ्गारा वीर्यापगमहेतुत्वसामान्यात् । वीर्याद्युप-
 शमकारणं मैथुनम् । तथाऽङ्गारभात्रोऽग्नेरुपशमकारणम् ।
 अभिनन्दाः सुखलवाः क्षुद्रत्वसामान्याद्विस्फुलिङ्गास्तस्मि-
 न्नेतो जुह्वति । तस्या आहुतः पुरुषः सम्भवति । एवं द्युपर्ज-
 न्यायलोकपुरुषयोषाग्निपु क्रमेण ह्रयमानाः सोमदृक्क-
 रेतोभावेन स्थूलतारंतम्यक्रममापद्यमानाः अद्वागन्द्-
 वीच्या आपः पुरुषशब्दमारभन्ते । विः प्रश्नवर्तुके वेद्य
 यतित्यामांहुत्या हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय
 वदन्तीति स एष निर्णीतः । पञ्चम्यामाहुती योषाग्नौ
 हुतायां रेतो भूत्वा आपः पुरुषवाचो भवन्तीति ॥ स

तस्या आहुत्यै पुरुषः सम्भवतीति वाक्यं व्याकरोति ॥ एषमिति ॥
 पञ्चाग्निदर्शनस्य चतुर्थप्रश्ननिर्णायकत्वेन प्रकृतोपयोगं दर्शयति । यः
 प्रश्न इति । निर्णयप्रकारमनुवदति । पञ्चम्यामिति ॥ यथोक्तानीत्यां जाते

अथैनमग्नये हरन्ति तस्य ऽग्निरेवाग्निर्भवति
 समित्समिद्धूमी धूमोऽर्च्चिरर्च्चिरङ्गारा अङ्गारा
 विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मान्मौ
 देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुतैः पुरुषो
 भास्वरवर्णः सम्भवति ॥ १४ ॥

पुरुष एवं क्रमेण जातो जीवति । कियन्त'कालमितुमर्च्यते ।
 यावज्जीवति यावदस्मिच्छरीरे स्थितिनिमित्तं कर्म
 विद्यते तावदित्यर्थः । अथ तत्तुल्ये यदा यस्मिन्कासे
 म्रियते ॥ १३ ॥

अथ तदा एनं मृतमग्नयेऽग्न्यर्थमेवान्याहुत्यै हरन्ति
 ऋत्विजस्तस्याहुतिभूतस्य प्रसिद्धोऽग्निरेव होमाधि-
 करणं न परिकल्प्योऽग्निः । प्रसिद्धैव समित्समिद्धूमी धूमो
 ऽर्च्चिरर्च्चिरङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गा यथा
 प्रसिद्धमेव सर्वमित्यर्थः । तस्मिन्पुरुषमन्याहुतिं जुह्वति
 तस्या आहुतैः आहुतैः पुरुषो भास्वरवर्णोऽतिशयदीप्ति-
 मान्निषेकादिभिरन्याहुत्यन्तैः कर्मभिः संस्कृतत्वात्सम्भवति
 निष्पद्यते ॥ १४ ॥

देहे कथं पुरुषस्य जीवनकालो नियम्यते तत्राह । स पुरुष इति ॥ १३ ॥

पञ्चाग्निक्रमेण जातोऽग्निलयश्चतुर्तेनाग्न्यात्मेति ध्यानमिदमे-
 षमग्निमन्याहुत्यधिकरणं प्रसीति । अथेति ॥ तदिदं नमस्तत्तर्कवि-
 पश्यन्पण्डितो यद्यप्यमाणोटा टेटेरव्याहृत्यदे भास्वरवर्णोऽतिशयदीप्ति-
 मान्निषेकादिभिः ॥ १४ ॥

ते य एवमेतद्विदुः

इदानीं प्रथमप्रश्ननिराकरणार्थमाह ते । के । य एवं यथोक्तं पञ्चाग्निदर्शनमेतद्विदुः । एवशब्दादग्निम-
मिद्धूमाच्चिरङ्गारविष्कुलिङ्गश्वादिविशिष्टाः पञ्चाग्नौ
निर्दिष्टास्तानेवमेतान् पञ्चाग्नीन् विदुरित्यर्थः । नन्वाग्नि-
होत्राङ्गतिदर्शनविषयमेवैतद्दर्शनं । तत्र ह्युक्तमुत्क्रान्त्यादि-
पदार्थषट्कानिर्णये दिवमेवाहवनीयं कुर्वति इत्यादि ।
इहाप्यसुथ लोकस्याग्नित्वमादित्यस्य च समित्वमित्यादि
बहु साम्यम् । तस्मात्तच्छेषमेवैतद्दर्शनमिति । न यतिथ्या-
मिति प्रश्नप्रतिवचनपरिग्रहाद्यतिथ्यामित्यस्य प्रश्नस्य प्रति-

पञ्चाग्निविदो गति विवचुरुत्तरपन्थजवतारयति । इदानीमिति ॥
ये विदुस्ते ऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति सत्त्वम् ॥ एवं शब्दस्य प्रकृते पञ्चा-
ग्निपरासर्गित्वं स्फुटीकर्त्तुं चोदयति । नन्निति ॥ एतद्विदुरिति श्रुत-
मेतद्दर्शनमित्युक्तं तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायकं दर्शयति ॥ तत्र ह्येति ॥
आदिपदमादित्यं समिधमित्यादि सङ्गृहीतुं रश्मीनां धून्त्वमङ्गोरर्चिह-
मित्यादि सङ्गृहीतुं द्वितीयमादिपदम् । प्रत्यभिज्ञाफलमाह तस्मादिति ॥
प्रश्नप्रतिवचनविषयस्यैव प्रकृतस्यैवंशब्देन परासर्गात् न षट्प्रश्नीयं द-
र्शनमिह परानुष्टम्भमिति परिक्ररति । नेत्यादिना ॥ सङ्गृहीत परिहारं
विदुषोति । यतिथ्यामित्यस्येति ॥ व्यधिकरणे षष्ठा यावद्वस्तुपरिग्रहो
विषय इत्यर्थः । षट्प्रश्नीयमेव व्यवहितं दर्शनमत्र परानुष्टं चेत्तदा
यतिथ्यामिति प्रश्नो व्यर्थः स्यात् । षट्प्रश्नीयनिर्णीतदर्शनशेषभूतदर्श-
नस्य प्रश्नादृते प्रतिवचनसम्भवादित्याह । अन्यथेति ॥ किञ्च पूर्वस्मिन्
अन्ये पर्यवशिष्टतया पञ्चत्वसङ्ख्याया निश्चितत्वात्तदवच्छिन्नाः साम्यदि-
काग्नय एवात्रैवंशब्देन परानुष्टमुचिता इत्याह । निर्ज्ञातत्वाच्चेति ॥

दत्तस्य ग्रावदेव परिग्रहत्वावदेवैवंगच्छेन प १ ऋतुं युक्त-
 सत्यया प्रशानर्थं द्यान्निर्जातत्वाच्च सत्प्राया अग्नय एव
 वक्तव्याः । अथ निर्जातमयनूद्येति । यथा प्राप्तस्यैवानुवा-
 दनं युक्तम् । नत्वमी लोकोऽग्निरित्यर्थोपलक्षणार्थस्तथा
 प्याद्येनान्त्येन चोपलक्षणं युक्तं नुत्यन्तराच्च । समाने हि
 प्रकरणे छान्दोग्यश्रुती पञ्चाग्नीन् वेदेति पञ्चसङ्ग्राया
 एवोपादानादनग्निहोत्रशेषसेतत्पञ्चाग्निदर्शनम् । यत्त्वग्नि-
 मिदादिसामान्यं तदग्निहोत्रसुत्यर्थमित्युच्यते । तस्मा-
 न्नोत्क्रान्त्यादिपदार्थपट्कपरिज्ञानादर्चिरादिप्रतिपत्तिव-

अग्निहोत्रप्रकरणे निर्जातमेवाग्न्यादि पूर्वग्रन्थेऽप्यनूद्यते तथा चाग्निहो-
 त्रदर्शनमव्यवहितमेवंगच्छेन किं परासृष्टमिति शङ्कते । अथेति ॥ अग्नि-
 होत्रदर्शनं पूर्वग्रन्थेऽनूद्यते चेत्तत्प्रकरणे प्राप्तं रूपमनतिक्रम्यैवान्तरि-
 जादेरप्यनुवादनं स्यात् तद्वैपरीत्येनानुवदनं युक्तम् ॥ अनुवादस्य
 परोक्षदर्शनेत्यत्र । न चात्वान्तरिजाद्यनूद्यते तस्मादेवंगच्छेनान्निहो-
 त्रपरासृष्टमिति परिहरति । यथा प्राप्तस्येति ॥ द्युजोमादिशब्दात्तन्निजा-
 द्युपनयनार्थत्वात् पूर्वस्यानुवादत्वमग्न्यादेवंगच्छेनान्निहोत्रविषयत्वमिति
 रिति शङ्कयति । अथेति ॥ प्राप्तकामावाहुपलक्षणपञ्चाद्योगेऽप्युच्यते
 पञ्चाग्निनिर्द्देशवैयर्थ्येन दूष्यति । तथापीति ॥ इतश्च अतन्त्रमेव पञ्चा-
 ग्निदर्शनमेव गच्छेत्परासृष्टमिति ग्राह्यम् । नुत्यन्तराच्चेति ॥ समिदादिसाम्यद-
 र्शनादग्निहोत्रदर्शनशेषभूतदर्शनमेवैतदग्निमित्युक्तमनूद्य दूषयति ।
 यत्तत्त्व्यादिना ॥ अथोचामग्निहोत्रसुत्यर्थत्वादग्निहोत्रस्यैव प्याद्यमित्यु-
 क्तमित्येति । शेषः ॥ एवंगच्छेनाग्निहोत्रपरासृष्टमिति शङ्कते
 नाह । तस्मादिति ॥ तस्मादिति शङ्कते । एवंगच्छेति । प्रकृतं
 पञ्चाग्निदर्शनं तच्च चातन्त्रमित्युक्तं तदतोऽर्चिरादिप्रतिपत्तिर्नैव
 कल्पितमित्यर्थः । प्रत्यक्षं नैवैतदिति निर्दिशति । वेदमग्नि-

दिति प्रकृतोपादानेनाचिरादिप्रतिपत्तिविधानात् । कै
पुनस्ते य एवं विदुः । गृहस्था एव । ननु तेषां यज्ञादिसा-
धनेन धूमादिप्रतिपत्तिर्विधित्सता नानेवंविदामपि गृह-
स्थानां यज्ञादिसाधनोपपत्तेः । भिक्षुवानप्रस्थयोश्चारण्य-
सम्बन्धेन ग्रहणात् । गृहस्थकर्मसम्बद्धाच्च पञ्चाग्निदर्शनस्य
अतो नापि ब्रह्मचारिण एव विदुरिति गृह्यन्ते । तेषान्तू-
त्तरे पथि प्रवेशः । स्मृतिप्रामाण्यात् । अष्टाशीतिसहस्रा-
णामृषीणामूर्ध्वरेतसां । उत्तरेणार्ष्ट्यः पन्थास्तेऽनृतत्वं
हि भेजिरे ॥

दिना ॥ गृहस्थानां यज्ञादीनां पितृयाणप्रतिपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वान्न देवयाने
पथि प्रवेशोऽस्तीति शङ्कते । नन्विति ॥ पञ्चाग्निविदां गृहस्थानां देव-
याने पथ्यधिकारस्तर्द्वाहृतानान्तु तेषामेव यज्ञादिना पितृयाणप्राप्तिरिति
विभागोपपत्तेर्न वाक्यशेषविरोधोऽस्तीति समाधत्ते । नेत्यादिना ॥ एवं-
विदुरिति सामान्यवचनात्मरित्राजकादेरप्यन्नग्रहणं स्यादिति चेन्नेत्याह ।
भिक्षुवानप्रस्थयोश्चेति ॥ विधान्तरेण तयोर्नृत्तरमार्गे प्रवेशाच्च पञ्चाग्नि-
विषयत्वेन ग्रहणं पुनरुक्तेरित्यर्थः । गृहस्थानामेव पञ्चाग्निविदां तुल्य-
ग्रहणमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । गृहस्थेति ॥ ब्रह्मचारिणां तर्हीह ग्रहणं
भविष्यति नेत्याह । अत इति ॥ पञ्चाग्निदर्शनस्य गृहस्थकर्मसम्बन्धा-
देवेतेष्वतत् । कथं तर्हि नैष्ठिकब्रह्मचारिणां देवयाने पथि प्रवेशस्तत्वाह ।
तेषामिति ॥ अर्थमूः सम्बन्धी यः पन्थास्तमासाद्यते नोत्तरेण पथा ।
ते यथोक्तसङ्ख्या कष्टप्रयः सापेक्षमनृतत्वं प्राप्ता इति स्मृत्यर्थः ॥

ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चि-
रभिसम्भवन्ति

तस्मात् ये गृहस्था एवमग्निजोऽहमन्य पत्वमित्येवं
क्रमेणाग्निभ्यो जातोऽग्निरूप इत्येवं ये विदुस्ते च ये
चामी अरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्चारण्यनिष्ठाः श्रद्धां
श्रद्धायुक्ताः सन्तः सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भात्मानंमुपासते
न पुनः श्रद्धां चोपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति । यावद्गृ-
हस्थाः पञ्चाग्निविद्यां सत्यं वा ब्रह्म न विदुस्तावच्छ्रद्धा-
द्याहुतिक्रमेण पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां ततो योपाग्ने-
र्जाताः पुनर्लोकं प्रतुष्ट्यायिनोऽग्निहोतादिकर्ममानुष्ठा-
तारो भवन्ति । तेन कर्मणा धूमादिक्रमेण पुनः पितृ-
लोकं पुनः पर्जन्यादिक्रमेणैवमावर्त्तन्ते । ततः पुनर्योपाग्ने-
र्जाताः पुनः कर्म कृत्वेत्येवमेव घटीयन्त्रवत् गत्यागतिभ्यां
पुनरावर्त्तन्ते । यदा त्वेवं विदुस्ततो घटीयन्त्रभ्रमणादि-
निर्मुक्ताः सन्तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति । अर्चिरिति नाग्निव्वा-

याऽग्निमोक्षराणां पञ्चाग्निविषयत्वेनात्मायच्छणे फलितमाह । तस्मा-
दिति ॥ अग्निजत्वं फलितमाह । अग्निरपतृमिति । अग्निजत्वं साधयति ।
एवमिति ॥ अग्निरपतृमत्वे किं स्यात्तदाह । अग्नीति ॥ एव ये गृहस्था
विदुस्ते ये ते चेति योजना । अरण्यं स्त्रीजनामहोर्गो देशः । परिव्राज-
काश्चेति त्रिदण्डिनो गृह्यन्तेऽन्ये शमिष्णायो व्युत्थिताना मय्यग्नाग्निनि-
ष्ठानां देव्यान्ते पथप्रदेशदायनमात्मनिष्ठा वा तेऽपि गृह्ये गृह्येति दृष्टव्यम् ।
अद्यापि स्वयमुपास्या कर्त्तव्यमग्निरागस्तु प्रतुष्ट्यमात्मस्य मार्ग-
त्वादुपास्यत्वानुपपत्तेर्भेदविराजः । न पुनरिति ॥ अर्थः पश्चादग्निप्रदः
सत्यनरप्रदश्चेत्तर्हि ॥ किनापि विद्युत्प्रदमर्चिरभिः सम्भवति स इति

लां मां व' किन्तर्ह्यर्चिरभिमां निन्यर्चिः शब्दवाच्या दैवतो-
 न्तरमार्गलक्षणा व्यवस्थितैव ताजभिसम्भवम् । न हि परि-
 ब्राजकानां मरत्यर्चिः पेव साक्षात्सम्यग्भाऽस्ति । तेषां तेन देव-
 तैव परिगृह्यतेऽर्चिः शब्दवाच्या । ततोऽहर्देवतां मरण-
 कालनियमांनुपपत्तेरहः शब्दोऽपि देवतैव । आयुषः क्षये
 हि मरणं नैवाविदाहृत्येव मर्त्यव्यमित्यहर्मरणकानां
 नियन्तुं शक्यते । न च रात्रौ प्रेताः सन्तोऽहः प्रतीक्षन्ते ।
 स यावत्क्षिप्येक्षमंस्तावदादित्यं गच्छतीति नृत्यन्तरात् ।
 अह्न आपूर्यमाणपक्षमहर्देवं तयातिवाहिता आपूर्यमाण-
 पक्षदैवतां प्रतिपद्यन्ते । शुक्लपक्षदेवतान्मित्ये तदापूर्यमाण-
 पक्षाद्यान् षण्मासान् उदङ् उत्तरां दिशमादिव्यः सवि-
 तेति तांसांस्तान् प्रतिपद्यन्ते शुक्लपक्षदेवतयातिवाहिताः
 सन्तः । मासानिति बहुवचं नात्सक्तुचारिण्यः षडुत्तरायण-
 दैवतास्तेभ्यो मासेभ्यः षण्मासदेवताभिरतिवाहिताः ॥

चेद्वैतग्राहं । यावदिति । कर्म कृत्वा लोकं प्रत्यात्वायिनं इति पूर्वस्य
 सम्बन्धः । केवलकर्मिणां देवयानमार्गप्राप्तिर्नास्तीत्युक्तं निगमयति ॥
 एवमेवेति ॥ विदुषामेव देवयानप्राप्तिमुपसंहरति । यदा न्विति । नन्य-
 र्चिषो ज्वालात्मनोऽस्यैर्यात्तदभिसम्पत्तिर्न फलाय कल्पते तदग्राहं ।
 अर्चिरिति ॥ अर्चिः शब्देन यथ कृतदेवताग्रहे लिङ्गमाह । न हीति
 अतोऽर्चिर्देवतायाः सकाशादिति यावत् । अहः शब्दस्य कागदिष्यत्यसु-
 क्तशेषाभावादिति चेद्वैतग्राहं । मरणेति ॥ नियमाभावेव व्यनक्ति ।
 आयुष इति । विद्वद्विषये नियमनाशङ्काह । न हीति । न तु रात्रौ
 नृत्योऽपि विद्वानहरपेक्ष्य फलीभूतः सम्पश्येत नेतग्राहं न चेति ॥

अर्चिषोऽहरह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षा-
द्यान् षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देव-
लोक देवल्लोकादादित्यमादित्याद्वैद्य, तं तान् वैद्यु

देवल्लोकाभिमानिनीं देवतां प्रतिपद्यन्ते । देवल्लोका-
दादित्यमादित्याद्वैद्य, तं विद्युदभिमानिनीं प्रतिपद्यन्ते ।
विद्युदेवतां प्राप्तान् ब्रह्मलोकवासी पुरुषो ब्रह्मणा मनसा
सृष्टो मानसः कश्चिदेत्यागत्य ब्रह्मलोकान् गमयति । ब्रह्म-
लोकानित्यधरोत्तरभूमिभेदेन भिन्ना इति गम्यन्ते ।
बहु-वचनप्रयोगादुपासनतारतम्योपपत्तेश्च । तेन पुरुषेण
गमिताः सन्तस्तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः प्रकृष्टाः सन्तः
स्वयं परावतः प्रकृष्टाः समाः संवत्सराननेकान् वसन्ति ।
ब्रह्मणोऽनेकान् कल्पान् वसन्तीत्यर्थः तेषां ब्रह्मलोकं
गतानां नास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन् संसारे । नपुनरा-
गमनमिहेति शाखान्तरपाठादिहाकृतिमात्रग्रहणमिति
चेच्छोभूते पूर्वमासीमिति यद्वत् । नेहेति विशेषणा-

एकस्मिन्नेव ब्रह्मलोके कथं बहुवचनमितप्रागज्ज्ञाह । महेति ॥
ब्रह्मलोकानिति बहुवचनं प्रयोगादिति सम्बन्धः । अत्रब्रह्मलोका विभे-
दत्वेन गृह्यन्ते ॥ बहुवचनोपपत्तौ ऐतन्तरमाह । उपासनेति । कल्प
शब्दोऽशान्तरकल्पविषयस्तेशमिह न पुनरावृत्तिरिति कश्चित्पाठाट्फिद्धि-
त्य दिव्याख्यानमयुक्तमिति शङ्कते । इरेति ॥

यथा रोभूतत्त पौर्णमासी यजेतेतद्वाहतिः पौर्णमासीयजार्हः ।
रोभूतत्त न व्यावर्त्तिक पौर्णमासीपटव्येष्टे. प्रतिपद्येव कर्त्तव्य १-
तिश्रमाद् तदेहाहतेरिहगर्द्धार्यत्वादिह, गगनावृत्तिरग्रे निरतीतार्हः ।

तान् पुरुषो मानस एव ब्रह्मलोकान् गमयति
तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषां न
पुनरावृत्तिः ॥ १५ ॥

नर्थक्यात् । यदि हि नावर्त्तन्त एवेहग्रहणननर्थकमेव
स्यात् । श्वोभूते पौर्णमासीमित्यत्र पौर्णमास्याः श्वोभूत-
त्वमनुक्तं न ज्ञायत इति युक्तं विशेषितुम् । न हि तत्र
श्व आकृतिः शब्दार्थो विद्यत इति श्वशब्दो निर्व्यक्त
एव प्रयुज्यते । यत्र तु विशेषेण शब्दे प्रयुक्ते अन्विष्यमाणं
विशेषणफलं चेन्न गम्यते तत्र युक्तो निरर्थकत्वेनातस्मद्दु-
विशेषणशब्दो न तु सत्यां विशेषणफलावगती । तस्मा-
दस्मात्कल्पादूर्ध्वमावृत्तिर्गम्यते ॥ १५ ॥

परिहरति । नेत्रादिना ॥ परोक्तं दृष्टान्तं विदधति । श्वोभूत इति ।
कृतसम्भारदिवसापेक्षं हि श्वोभूतत्वम् । पौर्णमासीदिने चातुर्मास्येष्टौ
कृतायां कदा पौर्णमासीष्टि कर्त्तव्येति विना वचनं न ज्ञायते । तत्र
श्वोभूतत्वं विशेषणं भवत्यन्यव्यावर्त्तकम् । तद्वद्विद्वेति विशेषणमपि व्यान-
र्त्तकमेवेति नातृप्रतिकानावृत्तिरिति सिद्धिरित्यर्थः ॥ यत्तु पौर्णमासीशब्द-
स्याकृतिराचित्वादव्यावर्त्तकत्वमिति तदाह । न हीति ॥ यद्यपि प्रस्ते
वाक्ये पौर्णमासीशब्दो भवत्प्रकृतिवचनमत्रापि न शब्दार्थोऽपि का-
चिदाकृतिरस्तीत्यङ्गीकृत्य व्यावर्त्तकश्वोभूतशब्दो नैव प्रयुज्यते । तथापि
विशेषणशब्दस्य व्यावर्त्तकत्वमावश्यकमित्यर्थः । सुपिरमाकाशमित्यत्रादौ
व्यावर्त्यभावेऽपि विशेषणप्रयोगवदत्रापि विशेषणं स्वरूपावुदादमात्म-
तत्राशङ्काह । अत्र त्विति । विशेषणफलमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १५ ॥

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति
ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीय-
माणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षि-
णादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोका-

अथ पुनर्ये नैवं विदुस्तत्क्रान्त्याद्यग्निहोतसम्बन्धपदार्थ-
षट्कस्येव वेदितारः केवलकर्म्मिणो यज्ञेनाग्निहोतादिना
दानेन बहिर्वेदिभिर्चमाणेषु द्रव्यसंविभागलक्षणेन तप-
सा बहिर्वेद्येव दीक्षादिव्यतिरिक्तेन छच्छ्वान्द्रायणा-
दिना लोकाञ्जयन्ति । लोकानिति बहुवचनान्तत्वापि
फलतारतम्यमभिप्रेतं । ते धूममभिसम्भवन्त्युत्तरमार्गं इवे-
हापि देवता एव धूमादिशब्दवद्व्या धूमदेवतां प्रतिप-
द्यन्त इतरः । आतिवार्हिकत्वं च देवतानां तद्देव । धूमा-
द्रात्रिं रात्रिदेवतां ततोऽपक्षीयमाणपक्षदेवतां ततो
यान् षण्मासान् दक्षिणां दिशमादित्य एति तान्मासान्
देवताविशेषान् प्रतिपद्यन्ते । मासेभ्यः पितृलोकं पितृ-

देवयानं पन्थानमुक्त्वा पन्थान्तरं वक्तुं वाक्यान्तरमादाय षट्द्वयं व्या-
करोति । अथेत्यादिना ॥ कथं ते फल्भागिनो भवन्तीतदीक्षाया-
माह । यज्ञेनेति ॥ ननु दानतपसी यज्ञपहण्येनैव गृहीते न पृथगृ-
हीतव्ये तत्राह ॥ बहिर्वेदीति ॥ दीक्षादीत्यादिपदेन पयोव्रतादिय-
न्तर्गम्यः ॥ तत्रेति पितृलोकोक्तिः । अपिगच्छो वक्ष्यतेत्यान्वयः ॥
धूमसम्पत्तेरुपहण्यत्वमाशङ्कोक्तम् । उत्तरमार्गं इवेति । इहापीति
पितृयाणमार्गोऽपीतरार्धः । तद्देवेत्युत्तरमार्गंगामिन्मेनां देवतानामि-
त्येतरार्धः । तत्रेति । प्रतिलोकोक्तिः । कर्मिणां बहिर् देवैर्भक्त्यादानां

चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा
यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येव-
मेनास्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्य-

लोकाञ्चन्द्रम् । ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति । तांस्तत्रान्नं वृ-
तान् यथा सोमं राजानमिह यज्ञ ऋत्विज आयायस्वाप-
क्षीयस्वेति भक्षयन्त्येवमेताञ्चन्द्रं प्राप्तान् कर्मिणो भूतप्रा-
निव स्वामिनो भक्षयन्त्युपभुञ्जते देवाः । आयायस्वापक्षीय-
स्वेति न मन्त्रः किन्तु ह्यायाप्याप्याय चमसस्थं भक्षणेन-
पक्षयञ्च कृत्वा पुनः पुनर्भक्षयन्तीत्यर्थः । एवं देवा अपि
सोमलोके लब्धशरीरान् कर्मिण उपकरणभूतान् पुनः
पुनर्विश्रामयन्तः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन्तः । तद्धि
तेषामाप्यायनं सोमस्याप्यायनमिवोपभुञ्जते उपकरण-
भूतान् देवाः । तेषां कर्मिणां यदा यस्मिन् काले तद्यज्ञ-
दानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म पर्यवैति परिगच्छति
परिक्षीयत इत्यर्थः ॥

चन्द्रलोकप्राप्तिरनार्थायैवेत्याशङ्क्याह । उपभुङ्क्त इति ॥ अन्यथा प्रति-
भासं व्यावर्त्तयति । आप्यायस्वेति ॥ एवं देवा अपीति सङ्क्षिप्तं दा-
र्शनिकं विवृणोति । सोमलोक इति ॥ कथं पौनःपुन्येन विश्रान्तिः
सम्पाद्यते तत्राह । कर्मानुरूपमिति ॥ दृष्टान्तवद्दार्शनिके किमिदं प्रा-
प्यायनं नोक्तं तत्राह । तद्धीति ॥ पुनः पुनर्विश्राम्याभ्युत्थानमिति या-
वत् । लोकद्वयप्रापकौ पन्थानाविधौ व्याख्याय पुनरेतल्लोकप्राप्तिप्रकार-
माह । तेषापित्यादिना ॥

थैममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायो-
वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति ।

अथ तदा इयमेव सिद्धमाकाशमभिनिष्पद्यन्ते ।
यास्ताः अद्वाशब्दवाच्या द्युलोकानौ ऊता आपः
सोमाकारपरिणता याभिः सोमलोके कर्मिणामुपभोगाय
शरीरमारब्धमभ्ययं ताः कर्मक्षयाद्विमपिण्ड इवातपस-
स्यर्कात् प्रविलीयन्ते । तत्प्रविलीनाः सूक्ष्मा आकाशभूता
इव भवन्ति तदिदमुच्यते इममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त
इति । तेऽपि कर्मिणस्तच्छरीराः सन्तः पुरोवातादिनां
इतश्चामुतश्च नीयन्तेऽन्तरिक्षगास्तदाह । आकाशाद्वायुं
मिति । वायोवृष्टिं प्रतिपद्यन्ते । तदुक्तं । पर्जन्याग्नौ सोमं
राजानं जुह्वतीति । ततो वृष्टिभूता इमां पृथिवीं पतन्ति ।
ते पृथिवीं प्राप्य ज्रीह्यवाद्यन्नं भवन्ति । तदुक्तमसिद्धलोके-
ऽग्नौ वृष्टिं जुह्वतीति । तस्या आज्ञया अन्नं सम्भवतीति ।

फणं चन्द्रस्यनमस्वलितानां कर्मिणामाकाशतादात्म्यमितप्रागज्ञाह ।
यास्ता इति ॥ सोमाकारपरिणतत्वमेव स्फोरयति ॥ याभिरिति । तस्य
भूटिति द्रष्टुमभ्यवस्यता दर्शयति ॥ अन्त्ययमिति ॥ सत्माव्यापत्तिरूप-
पक्षेति न्यायेनाह । आकाशभूता इवेति । आकाशाद्वायुप्राप्तिप्रकार-
माह । ते पुनरिति ॥ अन्त्यापिष्ठिते परिपटभित्तमिति न्यायेनाह । ते
वृष्टिरीति ॥ रेतसिन्वो गोऽप्येति न्यायनाश्रयमाह ॥ ते पुनरिति ।

ते पुनः पुरुषाग्नौ ह्यन्ते ततो योषाग्नौ जायन्ते
लोकान् प्रत्युत्थायिनस्त एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ

ते पुनः पुरुषाग्नौ ह्यन्तेऽस्रभूता रेतःसिञ्चि । ततो रेतो
भूता योषाग्नौ ह्यन्ते ततो जायन्ते । ते लोकप्रत्युत्था-
यिनस्ते लोकं प्रत्युत्तिष्ठन्तोऽग्निहोत्रादिकर्मानुतिष्ठन्ति
ततो धूमादिना पुनः पुनःसोमलोकं पुनरिमं लोकमिति ।
त एव कर्मिणोऽनुपरिवर्तन्ते घटीयन्त्रवक्षकीभूता बंभ्रम-
न्तीत्यर्थः । उत्तरमार्गाय सद्यो मुक्तये वा यावदब्रह्म न विदु-
रिति । नु कामयमानः संसरीतेत्युक्तम् । अथ पुनर्ये उत्तरं
दक्षिणञ्चेतौ पन्थानौ न विदुरुत्तरस्य दक्षिणस्य वा पथः
प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्म वा नानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । ते किं
भवन्तीत्युच्यते । कीटाः पतङ्गाः । यदिदं यच्च दन्दशूकं
दंशमशकमित्येतद्भवन्ति । एवं हीयं संसारगतिः कष्टा ।

योगः शरीरमिति न्यायमनुरूपग्राह । तत इति ॥ उत्पन्नानां केषाञ्चि-
दिष्ट्यादिकारित्वमाह ॥ लोकमिति ॥ कर्मानुष्ठानान्तरं तत्फलभागित्व-
माह । ततो धूमादिनेति ॥ सोमलोके फलभोगानन्तरं पुनरेतल्लोकप्रा-
प्तिमाह ॥ पुनरिति ॥

पौनःपुन्येन विपरिवर्त्तनस्यावधिं सूचयति । उत्तरमार्गावेति ॥
प्राग्ज्ञानात् संसरणं षष्ठेऽपि व्याख्यातमित्याह । भविति ॥ स्थानद्वय-
मावृत्तिसहितसुखा स्थानान्तरं दर्शयति । अयेत्यादिना ॥ स्थानद्वया-
त्तृतीये स्थाने विशेषं कथयति । एवमिति ॥ तृतीये स्थाने काव्योग्य-
श्रुतिं संवादयति । तथा चेति ॥ असुष्या गतेरतिकष्टत्वे परिशिष्टं
वाक्यार्थमारुहे । तस्मादिति सर्वोत्साहो वाक्यायचेतसां प्रलयः । यदुक्तं

य एतो पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा
यदिदं दन्दगूकं ॥ १६ ॥ अष्टमस्य द्वितीयं
ब्राह्मणं ॥ २ ॥

नित्यनस्य पुनरुद्धार एव दुर्लभः । तथा च शुत्यन्तरम् ।
तानीमानि कुशल्यसङ्ग्राहवर्त्तनं भूनाति भवन्ति जा-
यस्व श्रियस्व इति । तस्मात्सर्वीत्याहेन यथाशक्ति स्वाभाविक-
कर्मज्ञानदानेन दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं शास्त्रीयं
कार्यं ज्ञानं वा, नु तेष्ठेतेति वाक्यार्थः । तथा चोक्तम् ।
• अतो वै खलु दुर्निष्पत्तरं तस्मादस्माज्जुगुप्सेतेति शुत्य-
न्तरान्मोक्षाय प्रयतेतेत्यर्थः । एवं प्रश्नाः सर्वे निर्णीताः ।
असौ वै लोके इत्यारभ्य पुनर्यः सम्भवतीति चतुर्थः
प्रश्नो यतिष्यामाज्ज्यामित्यादिप्रायस्येन । पञ्चमस्तु द्विती-
यत्वेन देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पिष्ट्याण्य वेति
दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनकथनेन । तेनेव च प्रथमो
ऽन्तरारभ्य केचिदर्चिः प्रतिपद्यन्ते केचिद्भूममिते विरति-

मस्यां नित्यस्य पुनरुद्धारो दुर्लभो भवतीति तत्र शुत्यन्तरमद्वयमिति ।
तथा ॥ अतो ग्रीक्षादिभाषादित्यर्थः ॥ तस्यादित्यतिपदात्कारा-
दित्यर्थः । दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधने फलज्ञानसाधनम् । अतो-
पीति । पञ्चमस्यान् प्रस्तुतप्रतिपत्तिः प्रत्येकं तेषां निर्णयो न एव
इत्याशङ्कार । एवमिति ॥ निर्णीतं प्रकारमेव कट्टमिति । अतो नित्य-
दिना । प्रायस्येन निर्णीत इति सप्तमः । देशान्तरादिभिः पद-
मन्त्र । यत्तु द्वितीयत्वेन दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनम् । अतो-
नार्थः ॥ तेनेव मार्गद्वयप्रतिपत्तिसाधनेनेति चेत् सत्यम् ।

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामित्युदगयन आप्-
र्यमाणापक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्गती भूत्वा

पत्तिः । पुनरावृत्तिश्च द्वितीयः प्रश्नः । आकाशादिक्रमेण सं-
लोकमागच्छन्तीति । तेनैवासौ लोको न सम्पूर्यते । कीट-
पतङ्गादिप्रतिपत्तेश्च केषाञ्चिदिति तृतीयोऽपि प्रश्नो
निर्णीतः ॥१६॥ इति अष्टमस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

स यः कामयेत ज्ञानकर्माणोर्गतिरुक्ता । तच्च ज्ञानं
स्वतन्त्रम् । कर्म तु दैवमानुषवित्तद्वयायत्तम् । तेन कर्मार्थं
वित्तमुपार्जनीयम् । तच्चाप्रत्यवायकारिणोपायेनेति । तदर्थं
मर्त्याख्यं कर्मरिभ्यते महत्त्वप्राप्तये । महत्त्वे च सत्यर्थसिद्धिं
हि वित्तम् । तदुच्यते स यः कामयेत । स यो वित्तार्थी

विप्रतिपत्तिः प्रथमप्रश्नस्तस्य निर्णयप्रकारमाह । अग्नेरिति ॥ द्वितीयप्रश्न-
स्वरूपमनूद्य तस्य निर्णीतत्वप्रकारं प्रकटयति । पुनरावृत्तिश्चेति ॥ आ-
गच्छन्तीति निर्णीत इत्युत्तरसम्बन्धः । तेनैव पुनरावृत्तेः सत्त्वेनेत्यर्थः ।
अनुष्य लोकस्यासम्पत्तिर्हि तृतीयः प्रश्नः । स च द्वाभ्यां हेतुभ्यां प्रागु-
क्ताभ्यां निर्द्धारितो भवतीति भावः ॥ १३ ॥ इत्यष्टमस्य द्वितीयं ब्राह्म-
णम् ॥ २ ॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्य सद्गतिमाह । स य इति ॥ तत्रेति निर्द्धारणे
सप्रसी ॥ कथं तर्हि वित्तोपार्जनं सम्भवति तत्राह ॥ तच्चेति ॥ तदर्थं
वित्तसिद्ध्यर्थमिति यावत् । ननु महत्त्वसिद्ध्यर्थमिदं कर्मरिभ्यते । महत्प्राप्नु-
यामिति श्रुतेस्तत्कथमन्यथा प्रतिज्ञातमिति शङ्कते । महत्त्वेति परिहरति ।
उक्तेऽयं श्रुत्यक्षराणि योजयति । तदुच्यते इत्यादिना स यो वित्तार्थी
कामयेत तस्येदं कर्म इति शेषः । यस्य कस्यचिद्विद्यार्थिनस्तर्हीदं कर्म

कर्मण्यधिकृतो यः कर्मयेत । किम्बद्धमच्चत्वं प्राप्नुयां
महान् स्यामिति त्यर्थः ॥ तत्र सन्धनकर्मणो विधिस्तस्य
कालोऽभिधीयते उदगयन इति दत्तस्य तत्र सर्वत्र
प्राप्तावापूर्यमाणपत्रस्य शुक्लपक्षस्य । तत्रापि सर्वत्र
प्राप्तौ पुण्याहोऽनुकूल आत्मनः कर्मसिद्धिकर इत्यर्थः
द्वादशाहं यस्मिन् पुण्येऽनुकूले कर्म चिकीर्षति ततः प्राक्
पुण्याहमेवारभ्य द्वादशाहमुपसद्व्रती । उपसत्सु व्रत-
मुपसद्व्रतमुपसदः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे । तत्र च स्तनोपच-
यापचयद्वारेण पयोभक्षणं तद्व्रतम् । अत्र च तत्कर्म-
नुपसंचारात् केवलमितिकर्तव्यताशून्यं पयोभक्षणमात्र-
मुपादीयते । ननूपसदां व्रतमिति यदा विग्रहस्तदा

स्यादितप्रागज्याह ॥ कर्मण्यधिकृत इति ॥ तत्र वित्तार्थिनि पुंसीति या-
यत् । उपसदो नाभेष्टिषिषेप । ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्याहः खिति शेषः ।
किं पुनस्तासु व्रतमिति तदाह । तत्र चेति ॥ यदुपसत्सु स्तनोपचयान-
चयाभ्यां पयोभक्षणं यजमानस्य प्रसिद्धं तदस्तनोपसद्व्रतमित्यर्थः ॥ प्र-
तेऽपि तर्हि स्तनोपचयापचयभ्यां पयोभक्षणं स्यादिति चेन्नैत्याह । अत्र
चेति ॥ मन्याख्यकर्म गृह्यस्यर्थः ॥ तत्कर्मैतदुपसद्रूपकर्मोक्तिः । केवलमि-
त्यर्थमाह । इति कर्तव्यताशून्यमिति ॥ समाप्तान्तरमाश्रित्य श-
ङ्कते । नन्विति ॥ कर्मधारयरूपं समाप्तवाक्यं तदित्युक्तं मन्यारम्भस्य
कर्मणः स्मार्त्तत्वादत्र ह्युक्तानामुपसद्रूपमायात्र कर्मधारयः सित्यतो
तुत्तरमाह । उच्यते इति ॥ मन्यकर्मणः स्मार्त्तत्वमात्रमिति । नन्विति ।
परिष्मृहनपरिलेपनाग्न्युपसदोपानादेः स्मार्त्तार्थस्यालोच्यमानत्वा-
दियं श्रुतिः श्रुत्यनुमादिनी युक्ता । तदा चैतत्कार्यं भवत्येव स्मार्त्त-
मिति परिहरति । श्रुतीति ॥ ननु श्रुतेर्न श्रुत्यनुमतिर्नैवैतत् इति परीत्या-
दतो भवतीदं श्रौतमितप्रागज्याह । श्रौतमेवेति ॥ यदीदं पूर्णं

औदुम्बरे कसे चमसे वा सर्वोपधं फलानीति
 लक्ष्म्यत्वं परिसम्भूतं परिलिप्यादिमुपसमाधाय
 परिस्तीर्य वृताज्यं सण्डत्वं पुष्टं न च त्रेण

सर्वमिति कर्तव्यत्वरूपं ग्राह्यं भवति । तत्कमान्न परि-
 गृह्यत इत्युच्यते । स्मार्त्तत्वात्कर्मणः । स्मार्त्तं हीदं मन्त्र-
 कर्म । ननु श्रुतिविहितं सत्कर्म स्मार्त्तं भवेत्तुमर्हति ।
 सत्यदुवादिनी हि श्रुतिरियं श्रौतत्वं हि प्रकृतिविकार
 भावस्ततश्च प्राकृतकर्मग्राह्यत्वं विकारकर्मणो न त्वि-
 श्रौतत्वम् ।

अत एव चावसथ्यानामेव तत्कर्म विधीयते । सर्वा
 वाद्यत् स्मार्त्तैवेति । उपसद्भ्रती भूत्वा पयोव्रती सन्नित्यर्थः ।
 औदुम्बर उदुम्बरवृक्षमये कसे चमसे वा विशेषणं कंसा-
 कारे चमसाकारे वा औदुम्बर एवाकारे तु विकृत्यो

श्रौतं तत्र च्योतिष्टोमेनास्य प्रकृतिविकृतिभावः स्यात् । सम्यग्दर्शना-
 प्रकृतिविकृतादिसंयुक्ता च विकृतिः । प्रकृतिविकृतिभावे च विहितक-
 र्मणः प्राकृतकर्मणां हित्वादुपसद् एव व्रतमिति सिद्धं कर्ममिति कर्त-
 व्यत्वरूपशङ्कां ग्रहीतुं स चात्राश्रौतत्वमस्ति परितोषादिसम्भवात् ।
 न च पूर्वभाविन्यः हते उत्तरभाविन्यदुवादिनां विहितत्वात् सत्य-
 विप्रवृत्त्याभ्युपगमादिति भावः ॥

सम्यक्कर्माणं स्मार्त्तत्वे लिङ्गमाह । अत एवेति ॥ तत्रैव हेतुकार-
 नाह ॥ सर्वा चेति ॥ सम्यगतेति कर्तव्यत्वात् श्रुतिप्रच्यते । उपसद्
 एव व्रतमिति विप्रहासनादुपसत्त्वं व्रतमित्युक्तं । उपसत्तुमर्हति-
 मिति शङ्काः । पयोव्रती, सन् वक्ष्यमाणेन क्रमेण जुहोतीति सत्यम् ।

मन्यं संनीय जुहोति यावन्तो देवास्त्वयि
जातवेदस्तिर्य्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् तेभ्यो
ऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामैस्त-
र्पयन्तु स्वाहा या तिरश्ची निपद्यतेऽहं विधरणी

नौडुम्बरत्वे सर्वौषधं सर्वासामौषधीनां समूहं यथा-
सम्भवं यथाशक्ति च सर्वा औषधीः समाहृत्य तत्र
ग्राम्याणान्तु नियमेन आह्वा प्रीयिष्यवाद्या वक्ष्यमाणाः ।
अधिकग्रहणे तु न दोषः । ग्राम्याणां फलानीति फलानि
च यथासम्भवं यथाशक्ति च । इतिशब्दः समस्तसम्भा-
रोपचयदर्शनार्थः । अन्यदपि यत्सम्भरणीयं तत्सर्वं
सम्भृत्येत्यर्थः । क्रमस्तत्र गृह्योक्तो द्रष्टव्यः । परिसमूहन
परिलेपने भूमिसंस्कारोऽग्निमुषसमाधायेति वचनादाव-

तावन्मौडुम्बरमिति शङ्कां वारयति । वृक्षमय इति ॥ तस्मैवेति प्रकृतं
पात्रं परतमर्थः । मौडुम्बरत्वेऽपि विकल्पमाशङ्क्याह । आकार इति ॥
अत्रेति पात्रनिर्देशः । अतस्मिन्नादयक्यत्वाच्च सर्वौषधं समाहृत्येत्तत्सु-
क्तमित्याशङ्क्याह ॥ यथा सम्भवमिति । ओषधिषु नियमं दर्शयति ।
तत्रेति ॥ परिसमूहं वारयति ॥ अधिकेति ॥ इति समभृतपात्रेतिर्थादप्य-
प्रदर्शनार्थं फलितं वाक्यार्थं कथयति ॥ अन्यदपीति ॥ ओषध्या-
दीनां सम्भरणानन्तरं परिसमूहनादिक्रमे किं प्रमाद्यमित्याशङ्क्याह ॥
क्रम इति । तत्रेति परिसमूहनादुक्तिः ॥ होमाधारत्वेन त्वेताग्नि-
परिपहं वारयति । अग्निमिति ॥ व्याख्येय्योऽग्नौ होम इति शेषः ।
कथमेतावता त्वेताग्निपरिपहस्तत्वात् । एकवचनादिति ॥ कथमुपम-
माधानश्रवणं त्वेताग्निनिवारकं तत्वाह । दिव्यमान्येति । स्वावच-
नीयादेवाधेयत्वाच्च प्रागेव सत्यमिति भावः । मध्ये रक्षान्देति

इति तां त्वा घृतस्य धारया यजे सष्टराधनीमह
स्वाहा ॥ १ ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा अष्टाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मन्ये सष्टस्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वतिष्ठायै
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सष्टस्रवमवनयति वाचे
स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सष्टस्र-

सथ्येऽग्नाविति गम्यते । एकवचनादपसमाधानश्रवणाच्च
विद्यमानस्यैवोपसमाधानम् । परिस्तेर्य्यदर्भानावृता स्मात्त-
त्वात्कर्मणः स्यालीपाकावृत्परिगृह्यते तयान्यं संस्कृत्यं
पुंसा नक्षत्रेण पुण्याहसंयुक्तेन मथ्यं सर्वोपधफलमिदं
तत्रौदुम्बरे चमसे दधनि मधुनि घृते चोपसिध्यैकयोप-
सन्त्यन्योपसंमथ्य सन्नीय मध्यं संस्थाय्यौदुम्बरेण सुवेणाप-
स्थाम आज्यस्य जुहोत्येतैर्मन्त्रैर्यावन्तो देवा इत्याज्यैः ॥१॥

ज्येष्ठाय स्वाहा अष्टाय स्वाहेत्यारम्य ह्वे ह्वे आहुत्वे
हुत्वा मन्ये संस्रवमवनयति । सुवावलेपनमंथ्यं मन्ये संस्था-

शेषः । आवपस्यानमाहुतिपिशेपप्रक्षेपदेशः । भो जातवेदस्त्वदधीना
यायन्तो देवा ऋततयः सन्तो समार्यान् प्रतिविभ्रन्ति । तेभ्योऽहमा-
ज्यभागं तर्पयामि । ते च तेन तृप्ता भूत्वा सर्वैरपि पुरुषार्थैर्मां तर्प-
यन्तु । अहञ्च त्वदधीनोऽर्पितः इत्याद्यमन्त्रस्यार्थः । जातं जातं वेत्त
वा जाते जाते विद्यत इति वा जातवेदा या देवता कुटिलप्रतिभूत्वा
सर्वस्यैवाहमेव धारयन्तीति मत्वा त्वामाश्रय वर्त्तते तां सर्वमाधनो
देवतामहं घृतस्य धारया यजे । स्वाहेति पूर्ववदेव द्वितीयमन्त्रार्थः ॥१॥

ज्येष्ठायेत्यादिमन्त्रेषु ध्वनितमर्थमाह । एतन्मादेवेति ॥ ह्वे ह्वे
आहुती हुत्वे लुक्तां तत् द्वित्वप्रसङ्गं प्रत्याचष्टे । रेतस इत्यादिभ्येति ॥

वमवनयति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहायत-
नाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्रवमवनयति
मनसे स्वाहा प्रजात॒र्यै स्वाहेत॒रग्नौ हुत्वा मन्ये
स॒ष्ट्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत॒रग्नौ हुत्वा मन्ये
स॒ष्ट्रवमवनयति ॥ २ ॥ अ॒ग्नये स्वाहेत॒रग्नौ
हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्रवमवनयति सोमाय स्वाहेत॒रग्नौ
हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्रवमवनयति भूः स्वाहेत॒रग्नौ
हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्य॒ग्नौ
हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्रवमवनयति स्वः स्वाहेत॒रग्नौ
हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्रवमवनयति भूर्भुवः स्वः स्वाहे-
त॒रग्नौ हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्रवमवनयति ब्रह्मणे
स्वाहेत॒रग्नौ हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्रवमवनयति क्षत्राय
स्वाहेत॒रग्नौ हुत्वा मन्ये स॒ष्ट्रवमवनयति भूताय

वयति । एतस्मादेव ज्येष्ठाय श्रेष्ठायेत्यादिप्राणलिङ्गाद्
ज्येष्ठश्रेष्ठादिप्राणविद् एवास्मिन् कर्मण्यधिकारः । रेतस

सुखः शुभाश्लिषमाज्यं सत्यद्रव्यस्य प्राणदेशताकृत्यात्प्राणैर्भक्षीतत्र
सर्वात्मकत्वम् । तथा च सर्वदेहेषु प्राणरूपेण त्वं धमदमि प्राणस्य
चलनात्मकत्वात्तद्रूपत्वाच्च । तशान्तिरूपेण च त्वं ज्वलंदमि प्रकाशात्प्र-
कृतादग्नेस्तद्रूपत्वाच्च । तदनु ब्रह्मरूपेण त्वं पृथ्व्यममि । नभोरूपेण
प्रकाशं निष्कम्यसि सर्वैरविरोधित्वात्तर्हसि जगदेशसुप्रवृत्तात्मन्यन्या-

साहेतप्रगौ हुत्वा मन्ये सः स्ववमवनयति भवि-
 ष्यते साहेतप्रगौ हुत्वा मन्ये सः स्ववमवनयति
 विश्वाय साहेतप्रगौ हुत्वा मन्ये सः स्ववमवनयति
 सर्वाय साहेतप्रगौ हुत्वा मन्ये सः स्ववमवनयति
 प्रजापतये साहेतप्रगौ हुत्वा मन्ये सः स्ववमवनयति
 ॥ ३ ॥ अथैनमभिष्टुति भ्रमदसिं ज्वलदसिं पूर्ण-
 मसिं प्रस्तब्धमस्येकसभमसिं हिङ्कृतमसिं हिङ्क्रिय-
 माणमस्युद्गीथमासिं उद्गीथमानमसिं आवितमसिं
 प्रतप्राश्रावितमस्याद्रं सन्दीप्तमसिं विभूरसिं प्रभू-
 रस्यन्नमसिं ज्योतिरसिं निधनमसिं संवर्गोऽसीति
 ॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छतग्रामं स्यामर्हं ते महि स
 हि राजेशानोऽधिपतिः स मां राजेशानोऽधिप-
 पतिं करोत्विति ॥ ५ ॥

इत्यारभ्य एकैकामाहुतिं हुत्वा मन्ये संखवमवनयति ॥ २ ॥
 अपरयोपमन्यन्त्या पुनर्मथ्याति ॥ २ ॥ अथैनमभिष्टुति

व्यापरिच्छिन्नतया स्थितं वस्तु त्वमसि । प्रस्तोता यज्ञारम्भे त्वमेव हिं-
 कृतमसि । तेनैव यज्ञमध्ये हिंक्रियमाणं चासि उद्गात्वा च यज्ञारम्भे
 तन्मध्ये चोद्गीथमुद्गीथमानश्चासि । अक्षर्युणा त्वं आवितमसि । आ-
 ग्नीध्रेण च प्रतप्राश्रावितमसि ॥ आद्रं मेघोदरे सम्यग्दीप्तमसि ।
 त्रिविधं भवतीति विभुः । प्रभुः समर्थो भोग्यरूपेण सोमात्मना
 स्थितत्वादन्नं भोक्तृरूपेणाग्नप्रात्मना ज्योतिःकारणत्वाच्चिधनं

अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यं मधुवाता
 ऋतायते मधुक्षरन्ति सिन्धव माध्वीर्नृः सन्त्वो-
 षधीर्भूः स्वाहा । भर्गोदेवस्य धीमहि मधु नक्त
 सुतोषसो मधुमत्यायिव ॥ रजः मधु द्यौरस्तु नः
 पिता भुवः स्वाहा । धियो यो नः प्रचोदयान्मधु-
 मानो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो
 भवन्तु नः स्वः स्वाहेति । सर्वाँश्च सावित्रीमन्वाह
 सर्वाँश्च मधुमतीरहमेवेद ॥ सर्वं भूयासं भूर्भु-
 भ्रमदसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छति सह प्राणेन
 हस्ते गृह्णाति आसं यामं हि ते महीत्यनेन ॥ ५ ॥

अथैनमाचामति भक्षयति गायत्र्याः प्रथमपादेन
 मधुमत्यै कया व्याहृत्या च प्रथमया प्रथमग्रासमाचामति ।
 तथा गायत्रीद्वितीयपादेन मधुमत्या द्वितीयया द्वितीयया
 च व्याहृत्या द्वितीयं ग्रासम् । तथा तृतीयेन गायत्रीपादेन
 तृतीयया मधुमत्या तृतीयया व्याहृत्या तृतीयं ग्रासम् ।

लयोऽध्यात्माधिदैवयोर्वागादीनाञ्च संहरणात् त्वं संवर्गोऽसीत्त्वमिमर्शन-
 मन्त्रस्यार्थः ॥ २ ॥ १ ॥ ४ ॥

आमसि त्वं सर्वं विजानासि ॥ वयञ्च ते तम माहि महत्तरं
 द्युमामसि मन्द्यामहे । स हि प्राणो राजादिगुणः । स च माँ तदाभूतं
 करोति तद्व्यक्तमन्त्रस्यार्थः ॥ ५ ॥ सवितुर्वरेण्यं वरणीयं श्रेष्ठं षट्
 धीमहीति मन्त्रः । वाता वायुभेदा मधुगुणं ऋतायते 'दक्षलि । सि-
 न्धवो नद्यो मधु क्षरन्ति मधुररसान् दक्षलि । योषधीनाम्नान् प्रति
 माध्वीर्मधुररसाः सन्तु । देवस्य सवितुर्मर्गस्योऽनन्ताप्रसूतं षट्दक्षि-

धः सूः स्वाहेतयन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य
जघनेनाग्निं प्राक्क्षिराः संविशति प्रातरादित्य-
मुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकमस्य हं मनूष्याणां
मेकपुण्डरीकं भूयासमिति यथेतमेतज्जघनेन
स्मिमासीनो वंशं जपति ॥ ६ ॥

सर्वं सावित्रीं सर्वांश्च मधुमतीरता, हमेदे सर्वं भूया-
समिति चान्ते भूभृवःस्वः स्वाहेति सप्तमं भजयति
यथा चतुर्भिर्ग्रसैस्तदद्रव्यं सर्वं परिममाप्यते तथा पूर्व-
मेव निरूपयेत् । यत्पात्रावलितं तत्पात्रं सर्वं निर्गन्ध-
त्वणीं पिवेत् । पाणी प्रक्षाल्याप आचम्य जघनेनाग्निं पश्चा-
दग्नेः प्राक्क्षिराः संविशति । प्रातःसन्ध्यासुपास्यादित्य-
मुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकमित्यनेन मन्त्रेण । यथेतं
यथागतमेत्यागत्य जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥ ६ ॥

ग्रामः । नक्तं रात्रिपुत्रोपसो दिव्याय मधु प्रोतिफराः सन्तु । पात्रिणं
रजो मधु मदनुद्वेगकरमस्तु । द्यौश्च पिता नोऽस्माकं मधु गुणकरोऽस्तु ।
यः सविता नोऽस्माकं धियो बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् तस्य तद्वरेण्य-
मिति सम्बन्धः ॥ वनस्पतिसामोऽस्माकं मधुमानस्तु । गायो रश्मयो दिगो
वा माध्वीः सुखकराः सन्तु । अचशब्दादितिगब्दाच्चोपरिष्ठादुक्तेत्यनुपपन्नः
एवं आसचतुष्टये निवृत्ते कतप्रवशिष्टे द्रव्ये किं कर्तव्यं तत्राह । यथेति
पात्रावशिष्टस्य परित्यागं शारयति । यदिति ॥ निर्गन्धं प्रक्षाल्येति या-
वत् । प णिप्रक्षालनवचनसामर्थ्यात्प्राप्तं गुणार्थं स्नानार्थमाचमनमनुजानाति ।
अयमाचम्येति ॥ एकपुण्डरीकशब्दः स्वच्छश्रेष्ठार्थः ॥ ३ ॥

तं ह्यैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञ
वल्कप्रायान्तेवासिन उक्तोवाचापि य एनं
शुष्के स्थाणौ निषिञ्चे ज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः
पलाशानीति ॥ ७ ॥ एतमु ह्यैव वाजसनेया
याज्ञवल्कप्री मधुंकाय पैङ्गप्रायान्तेवास्मिन् उक्तो-
वाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चे ज्जायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ८ ॥ एतमु
ह्यैव मधुकः पैङ्गप्रश्चूलाय भागवित्तिर्येऽन्तेवासिन
उक्तोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चे-
ज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ९ ॥
एतमु ह्यैव चूलो भागवित्तिर्जानकाय आयस्थू-

तं ह्यैतमुद्दालक इत्यादि सत्यकामो जावालो-
ऽन्तेवासिभ्य उक्तोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषि-
ञ्चेज्जायेरन्तेवासिन् शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ।
एवमेतमेनं सत्यमुद्दालकात्प्रभृत्यैकाचार्यं क्रमागतं सत्य-
काम आचार्यं वज्रभ्योऽन्तेवासिभ्य उक्त्वा उवाच ।
किमन्यदुवाचेत्युच्यते । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ
गतप्राणोऽपि एनं सत्यं भक्षणाय मस्कृतं निषिञ्चेत्
प्रक्षिपेज्जायेरन्त्यायेरन्तेवासिन् स्थाणौ शाखा अवयवा
वृक्षस्य प्ररोहेयुः पलाशानि पर्णाणि यथा जीवतः

णायान्तेवासिन उक्तोवाचापि य एनं शुष्के
 स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पला-
 शानीति ॥ १० ॥ एतमु हैव जानकिरायस्थूणः
 सत्यकामाय जावालायान्तेवासिन उक्तोवाचापि
 य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
 प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ११ ॥ एतमु हैव
 सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्तोवाचापि
 य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
 प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतन्नायुताय वान-
 न्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ १२ ॥ चतुरौदुम्बरो
 भवत्यौदुम्बरः सुव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर

स्थाणोः किमुतानेन कर्मणा कामः सिद्धेयदिति ।
 ध्रुवफलमिदं कर्मति । कर्मस्तुत्यर्थमेतद्विद्याधिगमे षट्
 तीर्थानि । तेषामिह स प्राणदर्शनस्य मध्यविज्ञानस्याधि-
 गमे द्वे एव तीर्थे अनुज्ञायते पुत्रश्चान्तेवासी च । ७ । प
 ६ । १० । ११ । १२ ॥

चतुरौदुम्बरो भवतीति व्याख्यातम् । दश ग्राम्याणि
 धान्यानि भवन्ति ग्राम्याणान्तु धान्यानां दश नियमेन
 ग्राह्याणीत्येकोचाम तान्येतानीति निर्दिश्यन्ते । ब्रीह्यवा-
 स्तिलमाषा अणुप्रि यङ्गवोऽणवश्चाणुशब्दवाच्याः । क्वचि-

धनदायी प्रिकः पुत्रो विद्याया विद्यादातेति षट् तीर्थानि सम्यद नानि

इध्म औदुम्बर्या उपमन्यन्यौ दश ग्राह्याणि धा-
न्यानि भवन्ति ब्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्
गवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च
तान् पिष्टान् दधनिमधुनि घृत उपषिञ्चत्याज्य-
स्य जुहोति ॥ १३ ॥ इति अष्टमस्य तृतीयं
ब्राह्मणं ॥ ३ ॥

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो

हृशे प्रियङ्गवः प्रसिद्धाः कङ्कुशब्देन खल्वा निष्पावा
च वज्रशब्दवाच्याः । लोके खलकुलाः कुलत्याः । एत-
द्वातिरेकेण यथाशक्ति सर्वोपधयो ग्राह्याः । फलानि चेत्यं
वोचाम अयाज्ञिकानिव वर्जयित्वा ॥ १३ ॥ इत्यष्टमस्य
तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

यादृग्जन्मा यथोत्पादितो यैर्वा गुणैर्विशिष्टः पुत्र
आरुनः पितुश्च लोको भवतीति तत्सम्पादनाय ब्राह्मण-
मारभ्यते । प्राणदर्शिनः श्रीमन् कर्म कृतवतः पुत्र
मन्थेऽधिकारी । यदा पुत्रमन्यं चिकीर्षते तदा श्रीमन्
कृत्वा ऋतुकाल पत्न्याः प्रतीक्षत इत्येतत् । रेतस ओष-

॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ इत्यष्टमस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

प्राणोपासकस्य पितापितृभ्यो मन्थारम् वर्जयित्वा यादृग्जन्मरुत-
मयति । यादृगिति ॥ उक्तगुणः स कर्म स्याद्विद्वद्भेदादिति शेषः ।
तत्सम्पादो यथोक्तपुत्रमन्यः । यदस्मिन् प्राणने इत्यमन्थारम् वर्जयित्वा
तद्वदिति स्मर्यादिभिरपि यद्विद्वद्भेदादिति शेषः । प्राणैति । इत्यष्टमस्य तृतीयं

ऽपामोषधय ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि
फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां
कल्पयानीति स स्त्रियं सृष्टेजं तां सृष्टाऽध

ध्यादिदसतमत्वं स्तुत्यावगम्यते । एषां वै चराचराणां
भूतानां पृथिवी रसः सारभूता सर्वभूतानां मद्भिः कृतं ।
पृथिव्या अपो रसोऽसु हि पृथिव्योता च प्रोता च । अपा-
मोषधयो रसः कार्यं त्वादसत्त्वमोषध्यादीनाम् । ओषधीनां
पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुष उ
रेतः । सर्वभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजःसम्भूतमिति श्रुत्यन्तरात् । यत एवं
सर्वभूतानां सारतममेतद्वेतीति तः का तु खल्वस्य योया
प्रतिष्ठेति ॥ १ ॥

स ह वष्टा प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे ईक्षां कृत्वा स्त्रियं
सृष्टेजं । ताञ्च सृष्टाऽध उपास्त नैयुनाख्यं कर्माध उपा-
सनं नाम कृतवान् । तस्मात्स्त्रियमध उपासीत । अष्टानु-

यमाभावनाशङ्काह । यदेति ॥ किमत्र गमकमित्याशङ्क्य रेतःस्तुतिरित्याह
इत्येतदिति ॥ पृथिव्याः सर्वभूतसारत्वे सधुब्राह्मणं प्रमाणयति । सर्व-
भूतानामिति ॥ तत्र गार्गिब्राह्मणं प्रमाणमित्याह । असु हीति ॥ अपां
पृथिव्याञ्च रसत्वं करणत्वाद्युक्तमोषध्यादीनां कथमित्याशङ्काह । कार्य-
त्वादिति । रेतोऽसृजतेति प्रस्तुत्य रेतस्त्वत्वे तेजःशब्दप्रयोगात् तस्य पुरुषे
सारत्वमेतरेयमेव । विवक्षितमित्याह । सर्वभ्य इति ॥ १ ॥

अष्टमनुश्रयन्त्यऽनुसरन्तीति अष्टानुश्रयणाः पशुकर्मणि स्वारस्त्रेण
प्राणिमात्रस्य प्रवृत्तेर्दृष्ट्या विधिरित्वाशङ्काह । अत्रेति ॥ अत्राच्यं कर्म

उपास्त तस्मात्स्त्रियमथ उपासीत स एतं प्राञ्चं
 ग्रावाणमात्मन एव समुद्रपारयत्ते नैनामभ्यसृजत्
 ॥२॥ तस्या वेदिरूपस्यो लोमानि वहिंश्चर्माधिष-
 वणे ससिधो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान् ह वै
 वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य
 लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासञ्चरतया-

त्रयणा हि प्रजा अत्र वाजपेयसामान्यात्स्त्रियेमाह ।
 स एतं प्राञ्चं प्रकृष्टगतिवृत्तमात्मानं ग्रावाणं सोमाभि-
 षवोपलस्थानीयं काठिन्यसामान्यात् प्रजननेन्द्रियसुद्रपार-
 यत् उत्पूरितवान् स्त्रीव्यञ्जनं प्रते तेन एनां स्त्रियमभ्य-
 सृजत् अभिसंसर्गं हतवान् ॥ २ ॥ तस्या वेदिरित्यादि
 सर्वं सामान्यं प्रसिद्धम् । ससिद्धो ग्निर्मध्यतः स्त्रीव्यञ्जनस्यै-
 तौ मुष्कावधिषवणफलके इति व्यवहितेन सम्बध्यते ।
 वाजपेययाजिनो यावाङ्लोकः प्रसिद्धस्तावान् विदुषो
 नैद्युनकर्मणो लोकफलनिति श्रूयते तस्माद्दीभत्सा नो
 कार्यते । य एवं विद्वानधोपहासं चरत्यासां स्त्रीणां
 सुहृतं वृद्धं आवर्जयत्यथ पुनर्यो वाजपेयसम्पत्तिं न

सप्तम्यर्थः ॥ २ ॥ मुष्को वृषणौ योनिशर्करयोः कठिनौ सामप्रगडौ ।
 तत्राधिषवणशब्दितमोमण्यकटिर्ह्येवानुद्गुहं चर्म सोमकरणार्थं तद्वृ-
 षोरस्यदेगस्य च कर्मणि कर्तव्येति ग्राह । तागिति ॥ उपास्तिप्रकार-
 मुपा फलोक्तेस्तत्पर्यमाह । वाजपेदेति । श्रूयते नैद्युनास्य कर्मणि
 शेषः । स्तुतिफलमाह । तस्मादिति ॥ इतिशब्दः स्तुतिजन्यदर्शनार्थः ।
 उपास्तेरधिकं प्रवृत्ताह । य एवमिति ॥ अत्रिदुषो दुर्बलागरनिरतय

सां स स्त्रीणां सुकृतं वृद्धेऽथ य इदमविदा-
 नधीपहासञ्चरत्यस्य स्त्रियः सुकृतं वृज्जते ॥ ३ ॥
 एतद् स्म वै तद्विद्वान्हालकं आरुणिराहै-
 तद् स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आहैतद् स्म वै
 तद्विद्वान् कुमारहारित आह बहवो मर्या ब्राह्म-
 णायना निरिन्द्रिया विसृक्तोऽस्मांस्तोकाऽयान्ति
 य इदमविदां सोऽधीपहासञ्चरन्तीति बहु वा

जानात्यविद्वान् रेतसो रसतमत्वञ्चाधीपहासं चरति । आ-

अस्य स्त्रियः सुकृतमावृज्जते अविदुषः ॥ ३ ॥

एतद् स्म वै तद्विद्वान्हालकं आरुणिराह अधीप-
 हासाख्यं मैथुनकर्म वाजपेयसम्पन्नं विद्वानित्यर्थः । तथा
 नाको मौद्गल्यः कुमारहारितश्च किं ता आह तु-
 रित्युच्यते । बहवो मर्या मरणधर्माणो मनुष्या
 ब्राह्मणा अयनं येषां ते ब्राह्मणायना ब्रह्मबन्धवो
 जातिमान्नोपजीविन इत्येतन्निरिन्द्रिया विस्मियेन्द्रिया
 विसृक्तो विगतसुकृतकर्माणोऽविदांसो मैथुनकर्मासक्ता

प्रत्यवायं दर्शयति । अथेति ॥ ३ ॥

अविदुषामतिगर्हितमिदं कर्मेत्येवार्चपरस्परसम्प्रतिमाह । एत-
 द्देति ॥ पशुकर्मणो वाजपेयसम्पन्नत्वमिदं शब्दार्थः । अविदुषामवाच्ये
 कर्मणि प्रवृत्तानां दोषित्वमुपसंहरतु निति शब्दः । विदुषो लाभमिद-
 मप्यदोषं दर्शयित्वा क्रियाकालात्मने रेतस्खलने प्रायश्चित्तं दर्शयति ।
 श्रीमन्न्यमिति ॥ यः प्रतीचते तस्य रेतो यदि क्लृप्नोति इति योजना ॥ ४ ॥

इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दन्ति ॥
 ॥ ४ ॥ तदभिमृषेदन वा मन्त्रयेत यन्मोऽय रेतः
 पृथिवीमस्कांस्तीक्ष्णोपधीरप्यसरद्यदपः । इदमहं
 तद्रेत आददे पुनर्मांमैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुन-
 र्भगः । पुनरग्निर्धिष्णवा यथा स्थानं कल्पन्ता-
 मित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा
 भ्रुवौ वा निमृञ्चरात् ॥ ५ ॥

इत्यर्थः । ते किमस्मां लोकात्पुन्यन्ति परलोकं त्यरिभ्रटा
 इति मैथुनकर्म्मणोऽत्यन्तपापहेतुत्वं दर्शयति । य इद-
 मविद्धः सोऽधोपचासं चरन्तीति । श्रीमन्थं कृत्वा पलगा
 कृतुकालं ब्रह्मचर्येण प्रतीक्षतो यदीदं रेतः स्कन्दति ।
 ब्रह्म वास्यं वा सुप्तस्य जाग्रतो वा रागप्रावल्यात् ॥ ४ ॥
 तदभिमृषेदनुमन्त्रयेत वाऽनुजपेदित्यर्थः । यदाऽभि-
 मृशति तदाऽनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां तद्रेत आदत्ते आदद
 इत्येवमन्तेन मन्त्रेण पुनर्मांमित्यनेन निमृञ्चरादन्तरेण
 भ्रुवौ मध्ये भ्रुवोर्वा स्तनौ स्तनयोर्वा ॥ ५ ॥

ने समाद्या प्राप्नोति काले यद्रेतः पृथिवीं प्रत्यस्कात्सीत् रागातिरेकेन एकत्रमा-
 सीत् ओपधीः प्रति व्यस्यसरदगमद्यर्चापः स्वयोनिं प्रतिगतमभूत् तद्विदं
 रेतः सम्रत्याददेऽहमित्प्रादाममन्त्रस्वार्चः ॥ केनाभिप्रायेण तदादान
 तदाह । पुनरिति ॥ यत्पुना रेतोऽप्येव बहिर्निर्गतमिन्द्रियं मां प्रत्येतु
 समागच्छत तेजस्वगता कान्तिर्भगः सौभाग्यं ज्ञानं वा तदपि र्धं रेतो-
 निर्गमात्तदात्मना बहिर्निर्गतं सन्नां प्रत्यागच्छत । आग्निर्धिष्णियं
 स्थानं देवं ते पिप्पला देशस्तद्रेतो यदास्थानं प्रत्ययन्ति तं पार्ष्ण-
 मन्त्रार्चः ॥ ५ ॥

अथ यद्युदक आत्मानं परिपश्येत्तदभिमन्त्र-
येत मयि तेज इन्द्रियं यगो द्रविणः सृकृत-
मिति श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासस्तस्मा-
न्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत् ॥ ६ ॥

सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयान्
सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यद्या वा पाणिना
वोपहत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदद-

यदि कदाचिदुदक आत्मानमाकच्छायां पश्येत्तया
अभिमन्त्रयेत् अनेन मन्त्रेण मयि तेज इति । श्रीर्ह
वै एषा पत्नी स्त्रीणां मध्ये यत् यस्मान्मलोद्वासा उद्धत-
मलवद्वासस्तस्मात्तां मलोद्वाससं यशस्विनीं श्रीमतीं अभि-
क्रम्याभिगत्योपमन्त्रयेत् । इदमद्यावाभ्यां कार्यं यत् पुत्रो-
त्पादनमिति विराजान्त आसुताम् ॥ ६ ॥

सा चेदस्मै न दद्यान्मैथुनं कन्तु काममेनामवक्रीणीया
दाभरणादिना ज्ञापयेत् । तथापि सा नैव दद्यात् काम

अयोनी रेतस्खलने प्रायश्चित्तः ॥ रेतो योनायुदके रेतः मिहो-
च्छायादर्गने प्रायश्चित्तं दर्शयति । अथेतत्रा दशा ॥ निमित्तान्तरं
प्रायश्चित्तान्तप्रदर्शनप्रकारार्थोऽयमवधः । मयि तेज प्रभृति देवाः कल्प-
यन्त्विति मन्त्रयोजना ॥ प्रकृते रेतः पितृभ्यः यस्या इत्यो जनयितव्यत्वात्
स्त्रियं स्त्रीति । श्रीरित्यदिना ॥ कनः सा यशस्विनी न हि तस्याः श्या-
तिरस्ति तवाह । यदिति ॥ रजत्पलाभिगमनादिप्रतिप्रतिमितप्रागप्य
विशिनर्ति । विराजतेति ॥ ३ ॥

ज्ञापयेदात्मीयं प्रेमातिरेकमिति शेषः । वगादेव यशीकृतां भार्या
यगुर्गमार्थः कायमुपगच्छेदितप्राकाङ्क्षायामाह ॥ सप्तप्रागीति ॥ ७ ॥ ८ ॥

इत्ययं एव भवति ॥ ७ ॥ सा चेदस्मै दद्या-
दिन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति यश-
स्विनावेव भवतः ॥ ८ ॥ स यामिच्छेत्कामयेत
मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धायो-
पस्थमस्या अभिमृश्य जपेद्द्गाद्द्गात्सम्भवति
हृदयादधिजायसे स त्वमङ्ग कषायोऽति दिग्ध-
विज्ञासिव मादयेमामसं मयीति ॥ ९ ॥

मेनां यथा वा पाणिना वोपहत्याभिक्रामेन्मैथुनाय
शपामि त्वां दुर्भगां करिष्यामीति प्रख्याप्य तामनेन मन्त्रे-
णोपगच्छेदिन्द्रियेण यशसा यश आदद इति । तस्मात्तदति-
शपाद्वन्धा दुर्भगेति व्याख्याता अश एव भवति ॥ ७ ॥
सा चेदस्मै दद्यादनुगुणा एव स्याद्भक्तुस्तदानेन मन्त्रे-
णोपगच्छेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति तदा
यशस्विनावेवोभावपि भवतः ॥ ८ ॥ स यां स्वभार्यामि-
च्छेदियं मां कामयेतेति तस्यामर्थं प्रजननेन्द्रियं निष्ठाय
निक्षिप्य मुखेन मुखं सन्धायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपे-
द्दिमं मन्त्रमङ्गाद्द्गादिति ॥ ९ ॥

भक्तुर्भाार्यांशोकरणप्रकारमुक्ता पुरुषद्वेषिण्याकस्यास्तद्विषये प्रीतिम-
स्यादनप्रक्रिया दर्शयति ॥ स यामित्यादिना ॥ अष्टे रेतस्व मटीयात्
सर्वाकादङ्गात्समुत्पद्यसे विशेषतश्च हृदयादङ्गारमद्वारेण जायसे स
त्वमङ्गाना कषयो रस स न त्रिप्तिप्रसरविदा मृगीमिशाम् मटीया
स्तु य मे मादय मङ्गा पुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं
निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धायाभिप्राण्यापान्या-
दिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद् इत्यरेता एव
भवति ॥ १० ॥ अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्या-
मर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धायापाण्याभि-
प्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति
गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीत न धारयेन्न भिन्नी मा
भूदिति तस्यामर्थमिति पूर्ववदभिप्राण्याभिप्राणनं प्रथमं
कृत्वा पश्चादपान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद् इत्य-
नेन मन्त्रेणारेता एव भवति न गर्भिणी भवतीत्यर्थः ॥
१० ॥ अथ यामिच्छेद्दधीत गर्भमिति तस्यामर्थमित्यादि
पूर्ववत् । पूर्वविपर्ययेणापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा
रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥

तस्याः स्वप्रिये प्रीतिमापाद्याऽप्याच्छर्मांनुष्ठानद्वयामभिप्रायप्रिये
पानुसारेणानुष्ठानविशेषं दर्शयति । अथेतत्प्रादिना । तत् तस्याद्यगच्छ-
त्तदुपक्रमार्थो नेतव्यः । पशुकर्माकाले प्रथमं स्वकीयपुंस्त्वद्वारा तटीयस्तोत्रे
वायुं विस्तृज्य तेनैव द्वारेण ततस्तदादानाभिमानं कुर्यादित्याह । अभि-
प्राण्येति ॥ भर्तुं रेवाभिप्रायान्तरानुसारिणं विधिसाह । अथ यामि-
तत्प्रादिना ॥ स्वकीयपञ्चमेन्द्रियेण तटीयपञ्चमेन्द्रियाद्वेतः स्वीकृत्य तत्पु-
त्रोत्पत्तिसमर्थं कृतमिति पत्या स्वकीयरेतसा सह तस्मिन्निषेत्तद्विदम-
पाननं प्राणनञ्च तत्पूर्वकं रेतःसेचनम् ॥ १० ॥ ११ ॥

अथ यस्य जायायै जारः स्यात्तच्चेद्विष्यादा-
मपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शरवर्हि-
स्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पि-
ष्पाक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त
आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूः स्त
आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीरिष्टा स्रुते त
आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ

अथ पुनर्यस्य जायायै जार उपपतिः स्यात्तच्चेद्वि-
ष्यादभिचरिष्याद्येनमिति मन्येत तस्येदं कर्म । आमपात्रेऽ
ग्निमुपसमाधाय सर्वं प्रतिलोमं कुर्यात् तस्मिन्नग्नापेताः
शरभृष्टीः शरेपीकाः प्रतिलोमाः सर्पिष्पाक्ताः घृताभ्युक्ता
जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीरित्याद्या आहुतीरन्ते सर्वा-
सामसाविति नामग्रहणं प्रत्येकम् । स एव एवंविद्यं ब्राह्मणः
शपति स विसृक्ततो विगतपुण्यकर्मा प्रैति । तस्मादेवंवित्
त्र्योत्रियस्य द्वारेण नोपहाममिच्छेत् नर्त्तापि न कुर्यात् ।

सम्रति प्रावद्विक्रमभिचारिकं कर्म कथयति । अथ पुनरिति ॥ द्वेपव-
तानुष्ठितमिदं कर्म फलमदिति वक्तुं द्विष्यादित्यधिकारिविशेषणं आम-
विशेषणं पात्रस्य प्रकृतकर्मयोग्यत्वस्थापनार्थम् । अग्निमितेयकवचनादुप-
समाधाय न वचनाच्च व्यावस्य्याग्निरत्य विवक्षितः । सर्वं परिस्मरणादि तस्य
प्रतिलोमत्वे कर्मणः प्रतिलोमत्वं हेतु कर्त्तव्यम् । मम अभूतं योषाग्नी
यौशनादिना समिद्धे रेतो हुतवानसि ततोऽपराधिनस्तत्र प्राणापानाश-
दद इत्युक्ता होमो निर्वाचयितव्यः । तदन्ते चामादित्प्राक्तमः शत्रोषां
नाम गृह्णीयात् । इदं श्रौतं कर्म सुकृतं आर्त्तं आशा प्राप्तेना वाचा

ता आददेऽसाविति । स वा एष निरिन्द्रियो
 विसृष्टस्मांस्तोकात्प्रैति यमेवं विद्वान् ब्राह्मणः
 शपति तस्मा देवं विच्छ्रोत्रियस्य हारेण नोपहा-
 समिच्छेदुत होवंवित्परोभवति ॥ १२ ॥ अथ
 यस्य जायामार्त्तवं विन्देत्त्रयहं कर्त्तुंसेन पिवेद-
 हतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात्रिरा-
 त्रान्त आप्नुत्य व्रीहीनवघातयेत् ॥ १३ ॥

किमुताधोपहासम् । हि दस्मादेवंविदपि तावत्परो
 भवति शत्रुर्भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ अथ यस्य जाया-
 मार्त्तवं विन्देत् ऋतुभावं प्राप्नुयादित्येवमादिग्रन्थः श्रीर्ह
 वा एषा स्त्रीणामित्यतः पूर्वं द्रष्टव्यः । सामर्थ्यात् त्रयहं
 कर्त्तुंसेन पिवेदहतवासाश्च स्यात् । नैनां स्नातामस्नाताश्च
 वृषलो वृषलौ वा नोपहन्यान्नोपसृशेत् । त्रिरात्रान्ते
 त्रिरात्रव्रतसमाप्तावाप्नुत्य स्नात्वा अहतवासाः स्यादिति
 व्यवहितेन सम्बन्धः । तामाप्नुतां व्रीहीनवघातयेत् व्रीह्यव-
 घाताय तामेव विनियुञ्ज्यात् ॥ १३

यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादनं तस्य प्रतीक्षा पराकाशा ॥ यथोक्तहो-
 मद्वारा शापदानस्य फलं दर्शयति । स एष इति ॥ एवंयित्वं मन्यक-
 म्द्वारा प्राणव्यावृत्त्यम् । तस्मादेवंविदितेनैववित्तं परदारंगमने
 यथोक्तदोषज्ञातत्वम् ॥ तच्छब्दोपात्तं हेतुनरनाह । एवंविदपीति ॥ १२ ॥
 आभिचारिकं कर्म प्रसङ्गागतमुक्ता पूर्वोक्तस्तुक्कालं ज्ञापयति । अ-
 थेति ॥ श्रीर्हवा एषा स्त्रीणामित्येतदपेक्षया पूर्वत्वं पाठक्रमोदर्थक-
 मस्य बलवत्त्वं हेतुमाह । सामर्थ्यादिति ॥ अर्थवशादिति यावत् ॥ १३ ॥

स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो जायेत वेदमनुब्रु-
 वीत सर्वमायुरियादिति क्षीरोदनं पाचयित्वा
 सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥
 अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत
 दधौ वेदावनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति दध्नी-
 दनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ
 जनयितवै ॥ १५ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो-
 लोहिताक्षो जायेत त्रीन् वेदाननुब्रुवीत सर्वमा-
 युरियादित्युदोदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तम-

स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो वर्त्तते जायेत वेदमेक-
 मनुब्रुवीत सर्वमायुरियाद्वर्षशतं क्षीरोदनं पाचयित्वा
 सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ समर्थौ जनयितवै जनयितुम् ।
 दध्नीदनं दध्ना चरुं पाचयित्वा द्विवेदश्चेदिच्छति पुत्रं
 तदैवमग्ननिधमः । केवलमेव स्वाभाविकमोदनं
 उदकग्रहणमन्यसङ्गनिवृत्त्यर्थं दुहितुः पाण्डित्यं गृहतन्त्र-
 विषयमेव वेदेनाधिकारात् । तिलोदनं कृशरं विविधं
 गीतो विगीतः प्रख्यात इत्यर्थः । स समितिङ्गमं सभां

किं पुनरवघातनिम्नसंज्ञादुर्नैरनुश्रियं तटाह । स य इति ॥ वनदे-
 वसादृश्यं वा शुद्धं वा शुक्लं वा स्वाभाविकमोदनं पाचयति चेत्किम-
 र्थमुदकग्रहणं तदतिरेकेणैवैवमाकाशमग्नादित्वागच्छाह । उदकग्रहण-
 मिति ॥ क्षीरादेरिति शेषः । वेदविषयमेव तत्पाण्डित्यं किं न स्यादत-
 एवाह । वेद इति । अनितिर्गदित्वा तां गच्छतीति । विद्वानेवोच्यतामिति

श्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥ अथ य
 इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्व्व मायुरिया-
 दिति तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्री-
 यातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १७ ॥ अथ य
 इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विजिगीतः समितिं गमः
 शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्व्व वेदान-
 नूब्रवीत सर्व्व मायुरियादिति मांसौदनं पाच-
 यित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै
 औक्ष्णेन वा ऋषभेण वा ॥ १८ ॥

गच्छतीति । प्रगल्भ इत्यर्थः ॥ पाण्डित्यस्य पृथगग्रहणात्
 शुश्रूषितां श्रोतुमिष्टां रमणीयां वाचं भाषिता । संस्कृताया
 अर्थवत्या वाचो भाषितेत्यर्थः । मांसमिश्रीदनं मांसौ-
 दनम् । तन्मांसनियमार्थमाह औक्ष्णेन वा मांसेन । उक्षा
 सेचनसमर्थः पुङ्गवस्तदीय मांसम् । ऋषभस्तृतीयोऽप्यधिकवया-
 स्तदीयमार्षभं मांसम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

चेन्नेतप्राह । पाण्डित्यस्येति । सर्व्वशब्दो वेदचतुष्टयविषयः । औक्ष्णे-
 तप्रादि तृतीया सहार्थः । देशविशेषापेक्षया कालविशेषापेक्षया वा
 मांसनियमः । अथशब्दस्तु पूर्व्ववाक्येषु ययारुचि विक्लप्यार्थः ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अथाभि प्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा
 स्थालीपाकसरोपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहाऽनुमतये
 स्वाहा देवाय सविते सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वो-
 ऽहुत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य
 पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां विरभ्युक्ष-
 त्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्व्यां सञ्जायां
 पत्रा सहैति ॥ १८ ॥ अथैनामभिपद्यतेऽमो

अथाभि प्रातरेव कालेऽवघातनिर्हृतांस्तृणलाना-
 दाय स्थालीपाकावृता स्थालीपाकविधिना आज्यं चेष्टित्वा
 आज्यसंस्कारं कृत्वा चरुं अपयित्वा स्थालीपाकस्याहुती-
 जुहोति । उपघात उपहत्योपहत्य अग्नये स्वाहा इत्यादौ
 गार्ह्यः सर्वो विधिर्द्रष्टव्यः । अत्र हुत्वोऽहुत्य चरुशेषं प्राश्नाति
 स्वयं प्राश्येतरस्याः पत्रैः प्रयच्छत्युच्छिष्टम् । प्रक्षाल्य पाणी

कटा पुनरिदमोदनपाकादि कर्त्तव्यं तदाह । अथेति ॥ कोऽसौ स्थाली-
 पाकविधिः कथं वा तत्र होमकृत्वाह । गार्ह्य इति ॥ गृह्ये प्रसिद्धो
 गार्ह्यः । अथेति पुनर्मन्त्रकर्मोक्तः । अतो मद्भार्यात् सत्रागार्ह्यो
 विद्वारभो गन्धर्व त्वमुत्तिष्ठान्याञ्च जायां प्रपूर्व्यां तरुणो पत्या द्यूडना
 नामिच्छ अहं पुनः स्वामिमां जायां अनुपैमीति मन्त्रार्थः । अभिपत्ति-
 रालिङ्गन्म् । कटा जीरोदनादिभोजनं तदाह । जीरेति ॥ भुञ्ज-
 मिपद्य इति मन्त्रः । अहं पतिरमः प्राणोऽन्यत्वं वागमि ज्यं
 तं प्राणत्वं मम पाकमित्यगृह्य वाचः प्राण्याधीनत्ववत्तद मटधीनत्वा
 दित्यभिप्रेत्य सा त्वमिच्छादि पुनर्ब्रूयन् । अग्राधार हि काम गी-
 यते । अस्मि च मदाधारत्वं तन । तदा च मम सदाधिरुह्य त्व ।

हमस्मि सा त्वं सा त्वमसप्रमोऽहं सामाहमस्मि
 ऋक् द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि सऽरभावहै सह
 रेतो दधावहै पुंसे पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥

अथासत्रा ऊरु विहापयति विजिहीथां द्यावा-
 पृथिवी इति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं
 सन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुमाष्टि विष्णुर्योनिं
 कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु आसिञ्चतु

आचम्योदपात्रं पूरयित्वा तेनोदकेनैनां त्रिरभ्युक्षत्यनेन
 मन्त्रेणोत्तिष्ठत इति सक्तन्मन्त्रोच्चारणम् । अथैनामभिमन्त्रं
 क्षीरौदनानि यथाऽपत्यकामं भुक्तेति क्रमो द्रष्टव्यः । संवे-
 शनकाले मोहमस्मीत्यादि मन्त्रेणाभिपद्यते ॥ १८ ॥ २० ॥

अथास्य ऊरु विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी-
 त्यनेन । तस्यामर्थमित्यादि पूर्ववत् । त्रिरेनां शिरःप्रभृ-
 द्यौरहं पितृत्वात् पृथिवीत्वं मातृत्वान्तयोर्मातापितृत्वविहित्वर्थः ।
 तावात्रां संरभामहै संरभसुद्यमं करवामहै । एहि त्वमागच्छ । को-
 ऽसौ संरभस्तमाह । सहेति । पुंस्त्वयुक्तपुत्रलाभाय रेतोधारणं कर्त्तव्य-
 मित्यर्थः ॥ १८ ॥ २० ॥

उक्तैः सम्बोधनं द्यावापृथिवी इति । विजिहीतां भवन्तौ युवा-
 मित्यर्थः । विष्णुर्व्यापनशीलो भगवान् भवतत्रा योनिं कल्पयतु पुत्रो-
 त्तिसमर्थं करोतु । त्वष्टा सविता रूपाणि पिंशतु विभागेन दर्शनयो-
 ग्यानि करोतु । प्रजापतिर्विराडात्मा सदात्मना स्थित्वा त्वयि रेतः
 समासिञ्चतु प्रक्षिपतु । धाता पुनः सूत्रात्मा त्वदीयं गर्भं त्वदात्मना
 स्थित्वा धारयतु पुष्टातु च । सिनीवाली दर्शनार्हदेवता त्वदात्मना व-
 र्त्तते । सा च पृथुष्टुक् विस्तीर्णास्तुतिर्भौ सिनीवालि पृथुष्टुके गर्भमिम्

प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । गर्भं धेहि सिनी-
 वालि गर्भं धेहि पृथुष्टके । गर्भं ते अश्विनौ देवा-
 वाधत्तां पुष्करस्त्रजौ ॥ २१ ॥ हिरण्मयी अरणी
 द्याभ्यां निर्मन्यतामश्विनौ । त ते गर्भं हवामहे
 दशमे मासि सतवे । यथाऽग्निगर्भा पृथिवी
 यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्दिशां यथा
 गर्भं एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति ॥ २२ ॥
 सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वायुः पुष्करिणीं
 समिञ्चयति सर्वतः । एवा ते गर्भं एजतु
 सहावैतो जरायुणा । इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः

त्यनुलोमामनुमाष्टि विष्णुर्योनिमित्यादि प्रति मन्त्रम् । अन्ते
 नाम गृह्णात्यसाविति तस्याः ॥ २१ ॥ २२ ॥ सोष्यन्ती-
 मद्भिरभ्युक्षति प्रसवकाले सुखप्रसववार्थमनेन मन्त्रेण ।
 यथा वातः पुष्करिणीं समिञ्चयति सर्वतः । एवाते गर्भं

धेहि धारय । अश्विनौ देवौ सूर्याचन्द्रमसौ स्वकीयरश्मिसालिनौ तत्र
 गर्भत्वदात्मना स्थित्वा समाधत्ताम् । ज्योतिषि प्रसवार्थमाधीयमानं
 गर्भं दृष्टान्तेन दर्शयति । यत्रेति ॥ इन्द्रेण सूर्येणेति यावत् ।
 असाविति पत्युर्वा निर्देशः । तस्या नाम गृह्णातीति पूर्व्वेण स-
 म्यञ्चः । समिञ्चयति स्वरूपोपघातमकुर्व्वन्न चालयतीत्येतत् । एवा ते
 एवमेव ते स्वरूपोपघातमकुर्व्वन्न जतु गर्भश्चलतु । जरायुणा गर्भवे-
 दनमागच्छन्नेन सहावैतु निर्गच्छतु । इन्द्रस्य प्राणस्यायं व्रजो मार्गः
 सर्गकाले गर्भाधानकाले वा कृतः सर्गल इत्यस्य व्याख्या मपरिचय इति
 परिवेदनेन जरायुणा सहित इत्यर्थः । तं मार्गं प्राप्य तमिन्द्रगर्भेण

सार्गलः सपरिश्रयः । तमिन्द्रं निर्ज्जहि गर्भेण
 सावराण् सहेति ॥ २३ ॥ जातेऽग्निमुपसमा-
 धायाङ्क आधाय कण्ठे पृषदाज्यं सन्नीय
 पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन् सहस्रं पुष्या-
 समेधमानः स गृहे । अत्रोपसदां मा छेत्सीत्
 प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा । मयि प्राणा-
 स्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा । यत्कामं ग्राह्य-
 रीरिचं यदा न्यूनमिहाकर । अग्निष्टत्सिष्टकृ-
 दिदंस्मिष्टं सुहुतं करोतु नः स्वाहेति ॥ २४ ॥

यजत्विति ॥ २३ ॥ अथ जातकर्म । जातेऽग्निमुपसमाधाया-
 ङ्कमुपाधाय पुनं कण्ठे पृषदाज्यं सन्नीय संयोज्य दधिघृते
 पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन् सहस्रमिच्छाद्याऽवाप-
 स्थानि ॥ २४ ॥

सह निर्जहि निर्गच्छ । गर्भनिःसरणानन्तरं या मांसमेषी निर्गच्छति
 सा वरा ताञ्च निर्गमयेत्यर्थः । एतमिन्द्रं दधि पृष्टाज्जमितुप्रच्यते ।
 उपघातमिच्छामीच्छं पौनःपुन्यं विवर्त्तनम् । पृष्टाज्यस्याल्पमादाय पुनः-
 पुनर्जुहोतीत्यर्थः । अस्मिन् खगृहे पुत्ररूपेण वर्द्धमानो मनुष्याणां स-
 हस्रं पुष्यासमनेकमनुष्यपोषको भूयासमस्य सत्पुत्रस्योपसदां सन्ततौ प्र-
 जया पशुभिश्च सह श्रीर्मा विच्छिन्ना भूयादित्याह । अस्मिदिति ॥ मयि
 पितरि ये प्राणाः सन्ति तान् पुनरे त्वयि मनसा समर्पयामीत्याह । म-
 यीति ॥ अत्यरीरिचमित्यतिरिक्तं कृतवानस्मि इह कर्मण्यकरवं तत्सर्वं
 विद्वामग्निः खिष्टकङ्गत्वा खिष्टमनधिकं सुद्धतमन्यूनञ्चास्माकं करो-
 त्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति
 त्रिरथ दधि मधु घृतं सन्नीयानन्तर्हि तेन जातरू-
 पेण प्राशयति । भूस्ते दधामि । भुवस्ते दधामि ।
 सुस्ते दधामि । भूर्भुवः सूःसर्व्वं त्वयि दधामीति
 ॥ २५ ॥ अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति
 तदस्य तद्गुह्यमेव नाम भवति ॥ २६ ॥ अथैनं
 मात्रे प्रदाय स्ननं प्रयच्छति । यस्ते स्ननः शशयो

अथास्य दक्षिणकर्णमभिनिधाय स्वं मुखं वाग्वागिति
 त्रिर्जपेत् । अथ दधि मधु घृतं सन्नीयानन्तर्हि तेना-
 व्यवहितेन जातरूपेण हिरण्येन प्राशयत्येतैर्मन्त्रैः प्रत्येकं
 भूरिति ॥ २५ ॥ अथास्य नामधेयं करोति वेदोऽसीति ।
 तदस्य तद्गुह्यं नाम भवति वेद इति ॥ २६ ॥ अथैनं
 मात्रे प्रदाय स्वाङ्गस्थं स्ननं प्रयच्छति । यस्ते स्नन इत्यादि-

अस्य जातस्य शिशोरित्यर्थः । त्वयीलक्षणा वाक्त्वयि प्रविशति
 जपतोऽभिप्रायः । एतैर्मन्त्रैर्भूस्ते दधामीत्यादिभिरिति शेषः । वेद-
 नाम्ना व्यवहारो लोके नास्तीत्यागच्छाह । तदस्येति ॥ यत्तद्देवद-
 इति नाम तदस्य गुह्यं भवति । वेदनं वेदोऽनुभयः सर्व्वस्य निजं
 स्वरूपमित्यर्थः । हे सरस्वति यस्ते स्ननः शशयः फलं तेन सह वर्त्तमानो
 यश्च सर्व्वप्राणिनां स्थितिहेतुत्वाभावेन जातो यश्च रत्नधा अन्नपयसोर्वा
 धाता यश्च वसु कर्मफलं तद्विन्दतीति वसुवित् यश्च सुष्टु ददातीति
 सुष्टवो येन च स्ननेन विद्वानि वार्यानि वरणीयानि देशादीनि भूतानि
 त्वं पुष्पि तं स्ननं मदीयपुत्रस्य धातवे पानाय मदीयभार्यां स्नने प्र-
 दितं कर्तव्यमिति । इत्यास्तुत्या भोग्यामि । मित्रावरुणाभ्यां सम्भूतो मै-
 त्रावरुणो वसिष्ठस्य भार्या मैत्रावरुणी सा चारुन्वती तद्वत्त्वं तिष्ठतीति

यो मयोऽभूय्यो रत्नधा वसुविद्यः सदत् । येन
 विष्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे
 करिति ॥ २७ ॥ अथास्य मातरमभिमन्त्रयते ।
 इलासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनत्सा त्वं
 वीरवती भव । याऽस्यान् वीरवतो करदिति तं
 वा एतमाहुंरति पिता वताभूरति पितामहो
 वताभू परमां वत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यगसा
 ब्रह्मवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत
 इति ॥ २८ ॥ इति अष्टमस्य चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

मन्त्रेण ॥ २७ ॥ अथास्य मातरमभिमन्त्रयते इलासी-
 त्यनेन । तं वा एतमाहुंरित्यनेन विधिना जातः पुत्रः
 पितरं पितामहं वा अति श्रेत इति । श्रिया यगसा ब्रह्म-
 वर्चसेन परमां निष्ठां प्रापदित्येव सुत्यो भवतीत्यर्थः । यस्य
 चैवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते स चैवं सुत्यो भवती-
 त्यध्याहार्यम् ॥ २८ ॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

भार्यां सम्बोधयति । मैत्रावरुणीति ॥ वीरे पुरुषे ऋषि निमित्तभूते
 भवती वीरं पुत्रमजीजनत् सा त्वं वीरवती जीय वहुपुत्रा भव ।
 या भवतो वीरवतः पुत्राऽम्पज्ञानमान कृतवतीति मन्त्रार्थः । पितरम-
 तीत्य वक्तुं ते इत्यतिपिता । अहो मज्जानेय पिष्यो यत्पितरं पिता-
 महं च सर्वमेव ज्ञं समतीय सर्वस्मादधिकस्त्वं जातोऽहीत्यर्थः । न
 केवलं पुत्रस्येव स्तुतिरपि तु यथोक्तपुत्रसम्पदस्य पितरपीत्याह ॥ २८
 ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ वंशः । पौतिमाघीपुत्र कात्यायनीपुत्रात्
 कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्राज्ञौतमीपुत्रो भार-
 द्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् पारा-
 शरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रादौपस्वस्तीपुत्रः पारा-
 शरीपुत्रात् पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् का-
 त्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात् कौशिकीपुत्र आल-
 म्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्रः
 काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥ १ ॥
 आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राज्ञौतमीपु-
 त्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपु-
 त्रात् पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः पा-
 राशरीपुत्रात् पाराशरीपुत्रो वाक्कीर्णीपुत्रात्वा-

अथेदानीं समस्तप्रवचनवंशः । स्त्रीप्राधान्यात् । गुण-
 वान् पुत्रो भवतीति प्रसृतम् । अतः स्त्रीविशेषणेनैव पुत्र-
 विशेषणादाचार्यपरम्परा कीर्त्यते । तानीमानि शुक्ला-
 नीत्यव्यामिश्राणि ब्राह्मणेन । अथवाऽयातयामानीमानि

सन्निध्यात् खिलकाण्डस्य वंशोऽयमिति शङ्कां निवर्त्तयन् वंशब्राह्म-
 णतात्पर्यमाह । अथेति ॥ विद्याभेदादतीतस्य काण्डद्वयस्य प्रत्येक वंश-
 भार्जोपि नास्य पृथक्भागित्वं खिलत्वेन तच्चेपत्वात् । तथाच समाप्तौ
 पठितो वंशः समस्तस्यैव प्रवचनस्य भविष्यतीत्यर्थः । पूर्वौ वंशौ पुरुषं
 विशेषितौ तृतीयस्तु स्त्री विशेषितः । तत्र किं कारणमित्याशङ्क्याह ।
 स्त्रीप्राधान्यादिति ॥ तदेव स्फुटयति । गुणवानिति ॥ कीर्त्यते ब्राह्म-
 णेनेति सन्वयः । शुक्लानि यजुर्णीत्यस्य व्याख्यानुसव्यामिश्रणीति दोषैर-

क्रीरुणीपुत्रो वाक्क्रीरुणीपुत्राद्वक्क्रीरुणीपुत्र आ-
 र्तभागीपुत्रादार्त्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गी-
 पुत्रः साङ्गुतीपुत्रात्साङ्गुतीपुत्र आलम्बायनीपु-
 त्रादास्वायनीपुत्र आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रो जा-
 यन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्मा-
 ण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः
 शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्रा-
 द्राथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौञ्चि-
 कीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैट्भतीपुत्राद्वैट्-
 भतीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात् कार्शकेंयीपुत्रः प्राची-
 नयोगीपुत्रात् प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात्
 साञ्जीवीपुत्रः प्राञ्शीपुत्रादासुरिवासिनः प्राञ्शीपुत्र

यजूंषि तानि शुक्लानि शुशानीत्येतत्प्रजापतिमारभ्य याव-
 त्पौतिमाषीपुत्रस्तावदधोमुखो नियताचार्यपूर्वक्रमो वंशो
 ब्रह्मणः प्रवचनाख्यस्य । तच्चैतदब्रह्म प्रजापतिप्रबन्धपरम्प-

सङ्कीर्णानि पौरुषेयत्वटीपद्वाराभागादित्यर्थः । अयातयामान्यदृष्टान्यग-
 तार्थानीत्यर्थः । पाठक्रमेण सत्तुष्यादिः प्रजापतिपर्यन्तो वंशो व्याख्यातः ॥
 सम्प्रत्यर्थक्रममाश्रित्याह । प्रजापतिमिति ॥ अधोमुखत्वं पाठक्रमपे-
 क्षयोच्यते । तत्रापि प्रजापतिमारभ्य साङ्गीरीपुत्रपर्यन्तं राजसर्गेय-
 शाखासु सर्वास्त्रेको वंश इत्याह । समानमिति ॥ प्रवचनाख्यस्य वंशा-
 त्तनो ब्रह्मणः दम्बन्वात्मजापतिर्विद्यां लब्धवानित्याह । ब्रह्मण इति ॥

मकचायसाः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यो वात्सरा-
 द्वात्सराः कुश्रेः कुशिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बाय-
 नाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनमुग्रात्कावषेयात्तुरः
 कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म
 स्वयम्बु ब्रह्मणे नमः ॥ ४ ॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमं
 ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ॥ इति वाजसनेयके बृहदा-
 रण्यकेऽष्टमोऽध्यायः ॥ उपनिषत्सु पष्ठोऽध्यायः
 समाप्तः ॥ ओं तत्सत् ॥

ओं तत्सत् ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्च पर-
 महंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगुरुभगवतः कृतायां बृहदा-
 रण्यकटीकायां अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ उपनिषदाय
 पष्ठोऽध्यायः ॥ ओं तत्सत् ॥

नमो जन्मादिसम्बन्धिविनिर्धनहेतवे ।

हरणे परमानन्दपरिजानासुर्भते ॥ १ ॥

नमस्तत्त्वान्तकन्दोहसरसीरुद्रभानवे ।

गुरुवे परपत्नीषध्वान्तध्वंसपटीयसे ॥ २ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकगुरुभगवत्पूज्यपादशिष्यभगवदानन्द-
 ज्ञानकृतायां बृहदारण्यकभाष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः । उपनिषदा-
 यटीकायां पष्ठोऽध्यायः ॥ ओं तत्सत् ॥ समाप्तशायं अन्यः ॥ श्रीपरमे-
 श्वरः प्रियताम् ॥

त्यार्थता बाध्यते क्रियान्तरभाटाचमनस्य । तस्माद्विष-
माणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं तत्रापि तामः प्राणस्येति
दर्शनमात्रं विधीयते । अप्राप्तत्वादन्वयः ॥ १४ ॥ अष्टमस्य
प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेय इत्यस्य सम्वन्धः । गिन-
धिकारोऽयं तत्र यदनुक्तं तदुच्यते । सप्तमाध्यायान्ते
ज्ञानकर्म्मसमुच्चयकारिणाग्नेर्मर्गयाचनं कृतम् । अग्निं नय
सुपथेति । तत्रानेकेषां पथां सहायो मन्त्रेण सामर्थ्यात्प्रद-
र्शितः सुपथेति विशेषणात्पन्थानस्य कृतविपाकप्रतिपत्ति-
मार्गाः । वक्ष्यति च यत्कृत्वेत्यादि । ते च कति कर्म्म-
विपाकप्रतिपत्तिमार्गा इति सर्व्वससारगत्युपसंहाराद्वोऽ-
यमारम्भः । एतावती हि संसारगतिरेतावान्कर्म्मविपाकः

दोषाभावे फलिनं दर्शनविधिसुपसंहरति । तस्मादिति ॥ अप्राप्तत्वाद्वा-
गोर्वादेर्विधिव्यतिरेकेण प्रायत्यभावादपेक्षात् प्रकृतत्वात्कार्याख्यानान्तर-
वर्त्तमिति च न्यायादित्यर्थः ॥ १४ ॥ अष्टमोऽध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरमादाय तस्य पूर्व्वेण सम्वन्धं प्रतिजानीते । श्वेतकेतु-
रिति ॥ कोऽसौ सम्वन्धस्तमाह । खिद्येति ॥ तत्र कर्म्मकारण्डे ज्ञानका-
ण्डे वा यद्वस्तु प्राधान्येन नोक्तं तदस्मिन्कारण्डे वक्तव्यमस्य खिनाधिका-
रत्वान्तयाच पूर्व्वमनूक्तं वक्तुमिदं ब्राह्मणमित्यर्थः । वक्तव्यगोपं दर्शयि-
तुं वृत्तं कीर्त्तयति । सप्तमेति समुच्चयकारिणो समूहो रत्निप्रार्चनेऽपि
किं स्यादित्याशङ्काह । तत्रेति ॥ व्यध्यायावसानं सप्तम्यर्थः ॥ साम-
र्थ्यमेव दर्शयति । सुपथेतीति ॥ विशेषणशाहङ्गो मार्गा भान्तु किं
पुनस्तेषां स्वरूपं तदाह । पन्थानस्येति ॥ तत्र यावद्यथेष्टमनुकूलयति ॥
वक्ष्यति चेति ॥ सम्वन्धाकाङ्क्षाद्वारा समनन्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह, तत्रेति